ПРОСВЕТА

САРАЈЕВО
1914

Издавачи:

ДРЖАВНА ЗАЛОЖБА СЛОВЕНИЈЕ
ЉУБЉАНА

ПРОСВЕТА
издавачко предузеће БЕОГРАД

СВЈЕТЛОСТ
издавачко предузеће САРАЈЕВО

ВЛАДИМИР ДЕДИЈЕР

САРАЈЕВО 1914

ПРОСВЕТА • БЕОГРАД

1966

ОВУ КЊИГУ
ПОСВЕЋУЈЕМ УСПОМЕНИ
ПРИЈАТЕЉА И РЕВОЛУЦИОНАРА
МАРИЈАНА СТИЛИНОВИЋА
(1904 - 1959)

ПРЕДГОВОР СРПСКОХРВАТСКОМ ИЗДАЊУ

Ову књигу написао сам на енглеском језику у Оксфорду, Харварду и Корнелу. Књига је писана за иностраног читаоца, те се у њој налазе и неке опште ствари из наше историје, добро познате нашим људима.

Пошто сам 9. јуна 1964. довршио рукопис за енглеско и америчко издање, као и нека друга инострана издања, наставио сам са истраживачким радом како у иностранству тако и у нашим архивама. Из архиве Земаљског суда у Грацу добио сам да прегледам судске списе са три процеса против препородоваца, одржана 1914. и 1915. године, међу којима се налази и један део списа који се односе на сарајевски процес против Гаврила Принципа и другова, као и разни полицијски и судски материјали о делатности младобосанаца, омладинских револуционарних група у Хрватској и, посебно, у Далмацији. Нове материјале сам нашао и у неким другим аустријским архивама. У истом временском периоду довршио сам своја истраживања у Архиву ДСИП-а у Београду и неким другим београдским архивама, а исто тако и у Архиву Босне и Херцеговине и Музеју града Сарајева. Пружила ми се прилика да прегледам и богату збирку Владимира Лебедева о

сарајевском атентату. У земљи сам добио прилике да прегледам и неке омладинске часописе који су излазили уочи 1914. године. Истраживање сам употпунио разговорима с некима од преживелих учесника револуционарног омладинског покрета уочи првога светског рата. У вези с проблемом који сам обрађивао, током 1964. и 1965. често сам разговарао с професором Васом Чубриловићем, који ми је изнео своја мишљења о проблематици проучавања историје сарајевског атентата, више као историчар него као учесник у самим историјским догађајима.

Жеља издавача, а и моја, била је да српскохрватски текст сâм уобличим, како би објављивање књиге на нашем језику имало карактер оригиналног издања.

Већи део књиге превео сам сâм, док су поједине главе преводили Коста Тимотијевић, Вера Блечић и Душан Пувачић. Превођење, као и редиговање српскохрватског текста, трајало је више од године дана. Већину оригиналних немачких текстова превела је на српскохрватски језик Вера Стојић, а цитате на насловним странама поглавља превела је с енглеског на српскохрватски Ранка Куић.

Захваљујем се Саши Богдановић - Адамовић на језичкој редакцији и уједначавању превода.

Стара Фужина, Бохињ — ВЛАДИМИР ДЕДИЈЕР
10. новембар 1965.

ПРЕДГОВОР ЕНГЛЕСКОМ ИЗДАЊУ

Писац ове књиге жели да се захвали следећим архивама, институтима и библиотекама који су му дозволили да прегледа њихове збирке:

Архиву Државног секретаријата иностраних послова, Београд, за српске архиве, 1914 - 1917;
Архиву Српске академије наука;
Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву;
Музеју града Сарајева;
Универзитетској библиотеци »Светозар Марковић« у Београду;
Haus - Hof - Staatsarchiv-у у Бечу;
Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv-у у Бечу;
Земаљском суду у Грацу;
Архиви немачког Министарства спољних послова у Бону;
Архиви француског Министарства спољних послова у Паризу;
The National Archives of the United States of America у Вашингтону;
Widener Library, Харвардски универзитет;
Houghton Library, Харвардски универзитет (збирке Лава Троцкога и Џона Рида);

The Hoover Institute for War, Peace and Revolution, Stamford, Калифорнија (архиве царске Охране за Балкан);

Архиви Министарства спољних послова Шведске, Штокхолм;

Институту за историју друштвених наука, Амстердам;

Библиотеци колеџа St. Antony у Оксфорду.

Професор Е. Болтин љубазно ми је ставио на располагање библиографију совјетске историографије о сарајевском атентату.

Желим да одам захвалност покојном дру Максу Хоенбергу што ми је дозволио да прегледам архивску заоставштину његовог покојног оца, надвојводе Фрање Фердинанда.

Своја истраживања о сарајевском атентату обогатио сам у разговорима и преко преписке са следећим лицима: покојном Љубицом Јовановић, Јованком Чубриловић, дром Вукосавом Чабриновић - Бранисављевић, Војиславом Јовановићем, Божидаром Зечевићем, покојним Пером Слијепчевићем, Војиславом Гаћиновићем, дром Видом Гаковићем, Срђаном Будисављевићем, Виктором Новаком, покојним Јушом Козаком, Божидаром Томићем, Љубом Јурковићем, Јованом Зубовићем и Иваном Јанезом Коларом.

Посебну, велику помоћ, указала ми је Јохана Брода, која је истраживала аустријске архиве, радећи с необичним залагањем. Захваљујем се, такође, Хаиди Погаћ на њеној помоћи при прегледу материјала у бечким библиотекама. Памела Бизди помагала ми је у француским архивама, Славица Фран, Душанка Баровић и Вука Бугарчић у београдским, др Јованка и Ацо Ђуричић у сарајевским архивама, док ми је Божидарка Прељевић помагала приликом прегледа докумената у Музеју града Сарајева, а Лидија Суботин и Вера Шукић у београдским библиотекама.

Писац користи ову прилику да се захвали и Џозефу Барнсу, уреднику издавачке куће у Њујорку Simon and Schuster, као и Џин Хајланд на њиховој редакцијској сарадњи.

Реч захвалности дугујем и многим другима који су умирили моју савест као писца помогавши ми да се мој неизграђени енглески претвори у књижевно прихватљив текст, а нарочито Мјуријел Браун у Енглеској и Џон Рајшаурер у САД. Давид Зиглер помагао ми је у провери цитата. Моја дубока захвалност Имелди Лукас на њеној помоћи при раду у Манчестеру.

Добар део свога истраживачког рада обавио сам од јануара 1961. године до октобра 1963. године у колеџу St. Antony у Оксфорду, па сам захвалан на гостопримству Wardenu колеџа, В. Х. Дикену, као и библиотекарки Ани Абли на савесној помоћи.

Истина о Сарајеву мучила ме је од раног детињства. Један од мојих ујака, Константин Бабић, био је младобосанац, који је погинуо у својој деветнаестој години. Мој покојни отац, професор Јевто Дедијер, био је присни пријатељ пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, вође тајног српског удружења *Уједињење или смрт*. То емотивно интересовање претворило се 1937. године у нешто систематскије размишљање, кад сам с једном групом младих Херцеговаца припремио споменицу поводом двадесетогодишњице смрти Владимира Гаћиновића, идејног вође младобосанаца. На жалост, књига је одмах била забрањена од стране тадашње југословенске владе. Моја радост била је велика кад сам ову ретку а за мене посебно драгу књигу нашао у Вајднеровој библиотеци у Харварду.

За време другога светског рата, у дугим ноћима партизанских маршева по планинама Босне, наставио сам да размишљам и разговарам о раду младобосанаца, нарочито у разговорима с Веселином Маслешом, водећим ју-

гословенским економистом и филозофом из Босне.

Године 1953. написао сам два есеја у часопису »Нова мисао«, у којима сам се критички осврнуо на тезу о прогресивности пуковника Аписа и његових присталица, мишљење које је дубоко делио мој отац. Своју тезу разрадио сам касније у два чланка у часопису »Heute«, у Бечу, 1959. године, као и у Историјском часопису Универзитета у Лунду, у Шведској, следеће године.

Док сам припремао основне оквире ове књиге, био сам у сталном додиру с покојним Маријаном Стилиновићем, који ми је дао дубоке критичке савете, како то само може да учини стари и искусни пријатељ. Чињеница што ову књигу њему посвећујем само је мали доказ мога признања његовој помоћи.

Користим ову прилику да изразим своје најтоплије осећање пријатељства према покојном Д. П. Костелу и његовој жени Бели, који су ми помагали приликом превођења српскохрватске поезије на енглески на страницама моје књиге. Његово дубоко осећање трагичног у животу и његово уживљавање у историју пуну бола родне му земље Ирске, само су у мени ојачали осећање условљености неизмерне туге у историји земље мојих предака, Босне и Херцеговине. Захвалан сам и Мери Глакман на помоћи при превођењу Андрићеве »Приче из Јапана«.

Приликом писања књиге користила су ми питања и коментари које сам добивао од студената и професора приликом својих предавања и семинара, које сам држао на следећим универзитетима:

City College of New York, 1960 (О узроцима и одговорности за први светски рат); Оксфордски универзитет, 1961 (Семинар о односима српске владе, пуковника Аписа и младобосанаца); Станфордски универзитет, 1961 (Курс о примарним југословенским исто-

ријским изворима о избијању првога светског рата); Славистички семинар Универзитета у Копенхагену, 1961 (Иво Андрић и младобосанци); Универзитет у Лунду, Шведска, 1962 (Исконски побуњеници из Босне); Studentersamfund, Осло, 1963 (Ибзен и идеја перманентне побуне — његов утицај на младобосанце); Универзитет Упсала, 1963 (Widerstandsrecht у скандинавском уставном праву); Колумбија универзитет, 1964 (О перманентној револуцији), итд.

Последње странице ове књиге и, коначно, стилске варијације писао сам у пролеће 1964, обично у рану зору, поред реке Чарлс у Кембрицу, држава Масачусетс. Желим да искористим ову прилику и да изразим своју захвалност Харвардском универзитету што сам могао слободно да пишем у тој виталној заједници интелектуалаца. Више од три века Харвард је био тврђава академских слобода, а такву исту храброст и убеђеност показао је за време сумрака америчких слобода после првога светског рата. Из свега срца се захваљујем Џону Финлију што је указао гостопримство мени и мојој породици у колецу Eliot House, којем он председава с посебним личним шармом и интелектуалним ауторитетом.

Библиотека Widener, 9. јун 1964.

ВЛАДИМИР ДЕДИЈЕР

ГЛАВА I

28. ЈУН

У име Бога, поседајмо на земљу
И причајмо тужне приче о смрти краљева.

Шекспир, *Краљ Ричард II*

Посета надвојводе Фрање Фердинанда од Аустрије - Есте, престолонаследника Хабсбуршке Монархије и генералног инспектора њених оружаних снага, немирној провинцији Босни и Херцеговини имала је да достигне врхунац 28. јуна 1914.

Пошто је присуствовао маневрима 15. и 16. армијског корпуса у брдима југозападно од Сарајева, главнога града Босне, надвојвода је допутовао у оближњу бању Илиџу, где га је жена чекала. Она је проводила време обилазећи цркве, манастире, сиротишта и локалну фабрику ћилима. Хабсбуршки гости становали су у хотелу »Босна«, који је био резервисан за надвојводину пратњу и за ту прилику преуређен и намештен.

Званични програм за јутро 28. јуна предвиђао је, прво, у 9 часова мису у хотелу »Босна«. У 9.25 часова надвојвода и његова пратња имали су специјалним возом да отпутују у Сарајево. Са станице би се затим одвезли до оближње касарне. За кратак обилазак те установе било је одређено десет минута. Тачно у 10 часова требало је да се надвојвода одвезе у Беледију, градску већницу, на цивилни дочек. Било је предвиђено да одатле у 10.30 оде у нову зграду Земаљског музеја — јединог музеја у граду и водеће културне установе у Босни — коју

ће отворити у присуству Земаљске владе. Планирано је да ручак буде у Конаку, службеној резиденцији поглавара Босне и Херцеговине, генерала Оскара Потјорека. У 2 часа по подне високи хабсбуршки гости имали су да пођу у обилазак Сарајева, поред Бегове џамије, најживописније у граду, затим до седишта војнога инспектората и фабрике ћилима, да би се специјалним возом вратили на Илицу. Остатак поподнева, до 7 часова увече, био је предвиђен за шетњу надвојводе и његове супруге по Илици. После опроштајне вечере, њихова царска височанства возом би отпутовала из Босне, у 9 часова увече.[1]

Уочи великог дана надвојвода је био добро расположен. Послао је телеграм своме стрицу, цару Фрањи Јосифу, извештавајући га о маневрима. Увече је приредио вечеру, којој је присуствовало преко четрдесет сарајевских достојанственика.

Свеж планински ваздух отворио је надвојводи апетит и он је са задовољством јео јела с богате трпезе. Прво је служен potage régence, рибља чорба с пиринчем, затим soufflés délicieux и пастрмка из реке Босне, blanquettes de truites à la gelée. Главно јело састојало се од пилетине, јагњетине и говедине: poularde de styrie, salade, compôte, asperges aux branches, шпаргле с дршкама, sorbet, хладан шербет с воћним соком и ликером, pièce de boeuf et d'agneau. Вечера се завршавала кремом од ананаса са запаљеним брандијем, crême aux ananas en surprise, па сиревима, сладоледима и другим слаткишима.

Винска листа била је исто тако импозантна: Madère sec, Kattus, Chat, Lenille, Keyl, затим рајнско вино Forster Landenmoggen 1908, Ruthe, шампањац Pommery Greno sec и мађарски токајац Szamordner 1901, Hofweingut.

Босна и Херцеговина биле су представљене једино жилавком, служеном пре коњака Mestreau.[2]

После банкета, надвојвода и војвоткиња примали су подворења у великом фоајеу хотела.

Војвоткиња Софија, висока, црноока жена са оштрим подбратком, помало склона гојазности у својим поодмаклим четрдесетим годинама, блажено је водила разговор. Управо је била примила вест да јој је најстарији син, тринаестогодишњи Максимилијан, са успехом исполагао испите. Била је задовољна бањом Илицом и њеним природним лепотама, и уопште је уживала у овом путовању са својим мужем. Војвоткиња је била дошла у Босну обузета црним слутњама да му се нешто може десити. Поново се сетила тих својих страховања кад јој је један од првака босанскога Сабора, др Јосип Сунарић, био

представљен. Пратећи помно јавне послове свога мужа, војвоткиња је сазнала да је др Сунарић упозорио босанскога поглавара, генерала Потјорека, да би требало отказати надвојводину посету у време кад је српско становништво захватило бунтовно расположење.

Када се политичар поклонио и пољубио јој руку, она му је рекла:

»Драги мој докторе Сунарићу, ето, ипак нисте у праву. Ствари не испадају увек онако како ви предсказујете. Где смо год били, свако нас је, до последњег Србина, поздрављао с толико пријатељства, учтивости и истинске срдачности да смо веома задовољни својом посетом.«

»Ваше Височанство«, одговорио је др Сунарић, »нека дâ Бог да ми те речи поновите кад опет будем имао част да вас видим, сутра увече. Велики ће ми камен пасти са срца.«[3]

Кад су се гости разишли, надвојвода, кога су коснуле речи дра Сунарића, стао је са члановима своје пратње да расправља детаље сутрашњег програма. Барон Карл фон Румерскирх, шамбелан надвојводиног дома и најстарији члан његове пратње на овом путу, био је мишљења да посету Сарајеву треба отказати. То би, међутим, деловало као прекор генералу Потјореку, поглавару Босне и Херцеговине, и као признање политичког пораза; надвојводин ађутант, потпуковник Ерик фон Мерици, жустро се успротивио таквој сугестији.[4]

Јутро 28. јуна било је ведро и сунчано, за разлику од кишовитих дана који су му претходили. Пошто су присуствовали миси, у хотелској соби која је за њихов боравак била преиначена у приватну капелу уз утрошак 40.000 златних круна[5], надвојвода и његова супруга сели су у специјални воз за Сарајево.

Фрања Фердинанд зрачио је спокојством. Био је одевен у свечану униформу аустријског коњичког генерала — у плави мундир с високим оковратником, на којем су биле три звездице, и двороги шешир с бледозеленим перјем. Носио је црне панталоне са црвеним лампасима, а око појаса Bauchband, златан плетен опасач с ресама. Био је то крепак педесетогодишњак, испупчених челичноплавих очију и нагоре заврнутих хусарских бркова.

Војвоткиња је носила велик бео шешир с велом, белу свилену хаљину украшену цвећем, црвену траку око појаса и хермелинско крзно преко рамена. У руци је држала склопљену тамну лепезу, док је надвојвода носио њен бели сунцобран.

На сарајевској железничкој станици дочекао их је генерал Потјорек, мршав човек шездесетих година. Пошто је почасна стража поздравила оружјем, надвојвода се укрцао у један од шест постројених аутомобила. Прва кола била су одређена за специјалне агенте безбедности, али се већ прва омашка у спровођењу програма догодила кад се у та кола попео шеф обезбеђења само с три месна полицијска официра, оставивши све остале агенте који су специјално били доведени у Сарајево да чувају надвојводу.[6] Градоначелник Сарајева, Фехим ефендија Ћурчић, са фесом на глави, попео се у друга кола са шефом полиције дром Едмундом Гердеом.

Отворена спортска кола маслинастозелене боје, марке »греф унд штифт«, број А - II - 118, израђена у једној бечкој фабрици, с кровом сложеним унатраг и седиштима пресвученим црном кожом, трећа по реду, била су одређена за надвојводу. Кола су имала веома висок дрвени волан, а на хауби се вила царска застава — црно - жута, оивичена црвено, с двоглавим аустријским орлом на средини. Надвојвода је помогао војвоткињи да седне с десне стране, па се затим посадио поред ње. Њему насупрот, на помоћном седишту за извлачење, седео је генерал Потјорек. До шофера је седео потпуковник гроф Франц Харах, официр једне транспортне јединице. Надвојвода није био из Беча довезао свој аутомобил, па се послужио војним возилом.

У дубокој долини, у којој лежи Сарајево, рана јутарња магла била се разишла. Летње сунце већ је било упекло. Смотра и рапорти у оближњем војном логору брзо су се завршили. Поворка је тад кренула Апеловом обалом пут Беледије, градске већнице. То је дуга, вијугава улица с кућама на једној страни, док се на другој пружа низак зид на обали дуж Миљацке, која је средином лета плитка речица.

Надвојвода је захтевао да се поворка аутомобила не креће сувише брзо како би могао боље видети град. На кућама су биле истакнуте хабсбуршке црно - жуте и босанске црвено - - жуте заставе. У многим прозорима могао се видети надвојводин портрет. Двадесет и четири поздравне салве из топова проламале су се са утврђења на врховима околних брегова, одјекујући међу минаретима и високим тополама и губећи се преко ниских, ћерамидом покривених кућа на падинама предграђа. Док се поворка кретала Апеловом обалом, погдегде се зачуло »живио« из ретке гомиле што је стајала у сенци кућа и дрвећа. Била је велика врућина. Друга страна улице, дуж

Миљацке, била је готово празна. Случајно, или по намери некога од завереника, у једној оближњој улици, над гвожђарском радњом Рахера и Бабића преко пута католичке катедрале, једна велика црно-жута застава, слабо причвршћена, затресла се, откачила и пала међу гледаоце.[7]

Кад су кола пролазила крај централне полицијске станице на Апеловој обали, генерал Потјорек показао је надвојводи где се налази нова касарна 15. корпуса, који је био узео учешћа у тек завршеним маневрима. Било је 10.10 часова. Тог тренутка један висок младић у дугом црном капуту и црном шеширу запитао је полицијског агента у којим се колима налази надвојвода[8]; коју секунду затим, он је чукнуо упаљач ручне бомбе о металну бандеру крај зида обале и хитнуо је на надвојводина кола. Шофер, Чех по имену Леополд Сојка, видевши како на њега лети неки црни предмет, дао је гас и тако је бомба пала на спуштени кров. Надвојвода је замахнуо левом руком да заштити војвоткињу и бомба се откотрљала низ улицу, да би експлодирала под левим задњим точком следећих кола, начинивши рупу 31 сантиметар широку а 16 сантиметара дубоку.[9] У тренутку кад је бомба експлодирала, војвоткиња је подскочила на свом седишту. Атентатор се у међувремену бацио преко зида у дубину од преко шест метара.

Надвојводина кола продужила су великом брзином ка Већници. Надвојвода је наредио возачу да стане, јер је опазио да нема осталих кола. Викнуо је потпуковнику Хараху да види има ли тамо ко мртав или рањен, те је официр отрчао натраг до места експлозије. Кола иза надвојводиних била су оштећена и нису се могла покренути. Двојица официра, потпуковник Ерик фон Мерици (управо онај који се противио отказивању посете) и потпуковник гроф Александер Бос-Валдек, крварили су. Мерицију је један гелер погодио у десну страну главе. Војвоткињина дворска дама брисала му је крв својом марамицом. Полицајци и детективи јурили су на све стране, хапсећи кога год би стигли. Свет је на тротоару викао; око двадесет посматрача рањено је, неки од њих теже. Једна жена, која је поворку посматрала са балкона своје спаваће собе, погођена је у лице и бубна опна јој је прсла.

Потпуковник Харах журно се вратио да обавести надвојводу о ономе што је видео. Шамбелан фон Румерскирх дотрчао је и наредио возачу да настави вожњу, јер су кола која су мировала била идеална мета за евентуалног другог атентатора. Управо се тад војвоткиња пожалила да осећа бол у доњем

делу врата, у близини плећке. Надвојвода је, погледавши то место, утврдио да је кожа окрзнута. Шофер је открио да је неколико комадића бомбе погодило и његова кола; један је ударио у горњи део бензинског резервоара, други у бок каросерије с леве стране, баш где је седео надвојвода, а трећи у спуштени кров. Али мотор није био оштећен. Зачуо се надвојводин глас:

»То је био неки лудак. Господо, наставимо по програму.«[10]

Прва два аутомобила, са шефом обезбеђења, шефом полиције и градоначелником, већ су била стигла до Већнице, ружног здања у псеудомаварском стилу на Апеловој обали. Нису знали шта се збива. Један од њих чуо је био експлозију, али је мислио да је то топовска салва. Долазак разјареног надвојводе суочио их је са стварношћу.

Градоначелник је стајао на челу својих одборника, који су били постројени у два реда — с једне стране муслимани, са фесовима, у турској ношњи, а с друге стране хришћани, у фраковима, с цилиндрима у руци. Присутан је био и локални представник Јевреја. Видевши надвојводу, градоначелник је започео своју добродошлицу:

»Ваше Царско и Краљевско Височанство, Ваше Височанство!

»Наша срца пуна су среће у овој прилици најмилостивије посете којом је Ваше Височанство изволело почаствовати главни град наше земље . . .«[11]

Али га је надвојвода оштро прекинуо:

»Herr Bürgermeister, каква корист од ваше говоранције? Ја долазим у Сарајево у пријатељску посету, а на мене бацају бомбе. То је нечувено.«[12]

Градоначелник није знао шта да каже, али се умешала војвоткиња, прошаптавши неколико речи на уво надвојводи, који после краћег оклевања рече:

»Сад можете да наставите свој говор.«

Унезверени градоначелник некако се прибрао и наставио:

». . . наша дубока захвалност на милостивој и очинској бризи Вашег Височанства . . . за најновији драгуљ у светој царској круни, за нашу драгу отаџбину Босну и Херцеговину . . .«[13]

Замуцкујући и спотичући се после сваке реченице, градоначелник је некако завршио и тад опет завлада тишина. Дошао је сад ред на надвојводу да отпоздрави. Он се обзирао да види где му је шамбелан фон Румерскирх, који је имао да му дâ припремљен текст одговора. Овај још није био стигао, јер

се задесио у оштећеним колима. Најзад се појавио, и надвојвода узе свој говор. За тренутак се намрштио, јер је хартија била влажна од крви официра рањених у шамбелановим колима.

Надвојвода је био човек који је умео да влада собом, и у говор, унапред припремљен, успео је да убаци неколико речи о неуспелом атентату:

»С посебним задовољством примио сам уверавања о вашој непоколебљивој оданости и привржености Његовом Царском Величанству, нашем милостивом цару и краљу, и ја вам најсрдачније захваљујем, Herr Bürgermeister, на одушевљеним овацијама које су упућене мени и мојој супрузи од стране овдашњег становништва, тим пре што у томе видим изразе њихове радости што покушај убиства није успео.«[14]

Око Градске већнице окупила се гомила да посматра церемонију. Читајући брзо, надвојвода је завршио свој говор; последњих неколико реченица биле су на српскохрватском и он их је био научио напамет. Гледајући у људе око себе, рекао је:

». . . Молим вас да пренесете моје најсрдачније поздраве народу овога лепог главног града, и уверавам вас у своју непромењену милост и добру вољу.«

Најзад је са свитом ушао у Већницу. Војвоткиња се, у пратњи градоначелника и своје дворске даме, попела на први спрат да посети муслиманске госпође и њихову децу; са члановима своје пратње и градским већницима, надвојвода се задржао у вестибилу. Чак се нервозно шалио: »Пазите шта вам кажем! У добром старом аустријском стилу, онај тип ће још бити одликован орденом за заслуге, уместо да буде учињен безопасним.«[15] Нико се није насмејао, и он настави свој монолог: »Данас ћемо сигурно добити још који метак.«[16] Затим је пришао поглавару Потјореку и без околишења га упитао: »Мислите ли да ће на мене бити извршен још неки атентат?«[17]

Постоји неколико верзија о томе шта је Потјорек одговорио на то питање. На ислеђењу он је изјавио да је, оклевајући, одговорио да не верује у нов атентат, мада се, упркос свим мерама предострожности, не може искључити могућност напада изблиза.[18] С друге стране, заједнички аустроугарски министар финансија, витез Леон фон Билински, под чијом је надлежношћу била и Босна, забележио је Потјореков одговор онако како су му га пренели сведоци који су присуствовали разговору: ». . . Крените спокојно. Примам на себе сву одго-

ворност . . .«[19] Др Макс Хоенберг, најстарији син надвојводин, потврдио је верзију Билинскога, рекавши да је Потјорек изразио »своје жаљење мојим родитељима, уверавајући их да је свака опасност од овог тренутка минула.«[20]

Разговор се, према Потјореку, наставио његовим саветом да планове треба изменити. Уместо да се у Музеј, где су чекали чланови Земаљске владе, пође тесном Улицом Фрање Јосифа кроз центар града, он је предложио да се крене пустом Апеловом обалом. Та измена надвојводиног правца кретања би, по поглаваревом мишљењу, била у исти мах и казна становништву Сарајева, које би тиме било лишено прилике да види престолонаследника.[21] Неки чланови пратње били су за то да се планови потпуно измене; неки су чак предлагали да се откаже све што је било предвиђено и да се надвојвода што пре врати на Илицу; други су се питали не би ли најбоље било да се пође у Конак, поглавареву службену резиденцију.

Одлуку је најзад донео сâм надвојвода. Он је изразио жељу да посети рањеног потпуковника Мериција, који је био пренет у Војну болницу, а затим да настави у Музеј. Пред полазак из Градске већнице издиктирао је телеграм за цара о јутрошњем неугодном инциденту. Уто се и војвоткиња вратила носећи букет цвећа, поклон једне муслиманске девојчице. Према званичном програму, она није морала да иде у Музеј да се сретне с представницима Земаљске владе, него је имала да се одвезе у Конак. Пред окупљеним члановима пратње она је рекла:

»Поћи ћу с тобом у болницу.«[22]

Тако је, у 10.45, надвојвода напустио Градску већницу. Опет је био у колима трећим по реду. Потпуковник Харах стајао је сад на папучици, на оној страни кола која је била окренута реци. Са те је стране била бачена бомба и он је на тај начин хтео да заштити надвојводу од могућег новог атентата.

Колона аутомобила кретала се Апеловом обалом пуном брзином. Али када су прва кола, у којима је седео шеф обезбеђења, стигла до угла Апелове обале и Улице Фрање Јосифа, она су, према првобитном програму, скренула десно. За њима су пошла друга кола, са шефом полиције и градоначелником.

Чија је то грешка била, и да ли је била намерна или случајна, једно је од спорних питања у расправи о ономе што ће се у неколико следећих тренутака десити. [23]

Чех, возач надвојводиног аутомобила, таман је хтео да скрене за њима, кад поглавар на њега повика: »Шта је то?

Стој! Возиш погрешним путем! Треба да наставимо Апеловом обалом.«[24]

Притиснувши кочницу, возач је зауставио спортска кола баш пред винарском радњом, уз тротоар начичкан светом. У том тренутку један омањи младић дуге косе и дубоко усађених плавих очију, потегао је револвер. Неки полицајац уочио је опасност и таман је хтео да нападача зграби за руку, кад га удари неко ко је ту близу стајао, вероватно неки пријатељ атентаторов[25]. Зачули су се револверски пуцњи. Атентатор је био на неколико корака од своје мете.

У први мах чинило се да је и тај покушај пропао. Генерал Потјорек угледао је надвојводу и војвоткињу како непомично седе на својим местима. Али кад су кола пошла уназад Апеловом обалом, војвоткиња је пала према надвојводи, а на надвојводиним устима поглавар је опазио крв. Он је наредио возачу да пуном брзином вози ка Конаку.

Гроф Франц Харах, који је стајао на супротној страни кола, није могао ништа да учини. Он се те сцене сећа овако:

»Док сам извлачио марамицу да обришем крв са надвојводиних усана, Њено Височанство је крикнуло: ‚За име божје! Шта ти се десило?‘ Затим се скљокала са свог седишта, а лице јој је пало међу надвојводина колена. Није ми било ни на крај памети да је и она погођена, помислио сам да се онесвестила од узбуђења. Његово Краљевско Височанство рекло је: ‚Соферл, Соферл, немој да умреш. Живи за моју децу.’ На то сам зграбио надвојводу за оковратник мундира како му глава не би клонула и упитао га: ‚Осећа ли Ваше Височанство јак бол?’ На шта је он разговетно одговорио: ‚Није то ништа.’ Лице му је било мало згрчено, и он је шест или седам пута поновио, губећи сваки пут све више свест и све тишим гласом: ‚Није то ништа.’ Онда је настала кратка пауза, па се зачуло конвулзивно кркљање из његовог грла, проузроковано губитком крви. То је престало кад смо стигли до поглаварeве резиденције. Два тела без свести унета су у зграду, где је убрзо установљена њихова смрт.«[26]

Хитно су позвани немачки језуита отац Антон Пунтигам и један фрањевац.[27]

Војвоткиња је прва умрла. Метак намењен поглавару, пробивши бок аутомобила, прошао је кроз њен корсет и погодио је у десну слабину. Надвојвода ју је наджживео за кратко време. Метак је прошао кроз десну страну оковратника његовог мундира, прекинуо му жилу куцавицу и зауставио се у кичми.

Брза вожња с места атентата до Конака свакако је погоршала њихово стање.[28]

Било је 11.30 часова, 28. јун 1914. Војвоткињино тело лежало је у поглаваревој спаваћој соби, камо је пренето чим је издахнула. Надвојводино тело било је у једној суседној соби усамљенога и зидом опасаног Конака, здања из турских времена. Надвојводин оковратник био је откопчан и могао се видети златан ланчић, на којем је висило седам амајлија уоквирених златом и платином. Свака од њих ношена је као заштита од некога зла. Оба су му рукава била заврнута, а на левој му се руци могао видети шарено тетовиран кинески змај. Око војвоткињиног врата био је златан ланац са скапуларом, у којем су биле свете реликвије за заштиту од болести и несреће.[29]

Једно за другим, забрујала су звона са свих сарајевских цркава.

ГЛАВА II

ОДГОВОРНОСТ И ПОБУДЕ ЗА САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ

Завере праве ил' лажне
Неопходне су често
Да република никне
А краљ изгуби престо.

Џон Драјден, *Абсолом и Акитофел*

Ниједно политичко убиство у новијој историји није имало тако далекосежне последице као погибија Фрање Фердинанда у Сарајеву, 28. јуна 1914.

Месец дана после Принциповог хица дошло је до избијања првога светског рата, низом брзих и неопозивих корака — аустријским ултиматумом Србији 23. јула и објавом рата 28. јула, руском мобилизацијом, немачком објавом рата Русији 1. августа, Француској 3. августа и британском објавом рата Немачкој 4. августа. Тај рат био је највећа кланица у дотадашњој историји света и опустошио је огромна пространства Европе, а однео животе дванаест милиона људи. Уследила су велика друштвена гибања. Скончале су четири царевине, а с њима и хабсбуршка, романовска, хоенцолернска и отоманска династија, које су њима дотад стотинама година владале. Тај је рат изменио карту Европе више него иједан дотадашњи рат у историји; на рушевинама бивших царевина настале су нове државе, засноване на принципу самоопредељења. У Русији је револуција 1917. године донела један сасвим нов поредак. После рата 1914 - 1918, Европа је почела да губи своју одлучујућу превласт у другим деловима света, које је била покорила у току протеклих векова.

Први светски рат покренуо је многољудне војске са свих континената у Европу. Оне су се четири дуге године рвале усред порођајних болова једне нове епохе, чији је значај мало ко поимао, а која и данас, пола века касније, још пролази кроз процес уобличавања и налажења свога сопственог пута и стила.

Оно по чему се сарајевски атентат разликује од других јесте пре свега карактер међународних односа у којима је до њега дошло, као и место где се збио. Принцип је испалио свој хитац не само на једнога надвојводу него и на фасаду мирнога, на изглед стабилног света. У ствари, година 1914. затекла је Европу у стању пометње и дубоких криза, у брзом приближавању краја једне ере. Немачка, са својом растућом индустријом и становништвом, угрожавала је Британију као водећу светску силу. Њене колонијалне амбиције бивале су све веће, те је изградила и моћну ратну флоту. Расло је француско-немачко и руско-аустријско ривалство. Империјалистичко надметање испољило се у систему тајних савеза (савез Француске и Русије 1894, Британије и Француске 1904, а 1907. Британија је чак нашла заједничке интересе са својим вековним противником, царском Русијом). Немачка, Аустрија и Русија следиле су не само Militärismus nach Aussen него и Militärismus nach Innen, јер су војници настојали да истисну цивиле с водећих положаја — па су чак и у Британији генерали из Алстера, северне покрајине Ирске, претили круни отвореном побуном. Немачки генералштаб био је уверен у муњевиту победу и стога је сматрао да је рат неизбежан.

Балкан — мост између Европе, Азије и Африке — био је нарочито осетљиво подручје сукоба великих сила. Отоманско Царство, са својим застарелим феудалним институцијама, бројало је своје последње часове, а велике силе гложиле су се око тога која ће од њих попунити вакуум, игноришући право балканских народа на самоопредељење. Хабсбуршка Монархија, такође производ феудалне ере, желела је да успостави политичку контролу над Србијом и Балканом све до Солуна. Немачка је подржавала две многонационалне царевине, Аустро-Угарску и Турску, и тиме од себе одбијала независне балканске државе. С друге стране, Британија, Русија и Француска настојале су да поставе брану немачком Drang nach Osten подржавајући мале, привредно неразвијене балканске земље, које су тежиле да се модернизују. Водећи европски банкарски концерни такмичили су се ко ће финансирати наоружање

малих земаља преко државних зајмова. Успех Србије, Грчке, Бугарске и Црне Горе у балканском рату 1912 - 1913, којим је докрајчена многовековна владавина Отоманског Царства у Европи, поздрављен је на берзама у европским престоницама као победа »Шнајдер - Крезоа« и »Викерс - Армстронга« над »Крупом« и »Шкодом«. На Балкану, у Принциповој родној Босни и Херцеговини, прилике су биле нарочито тешке; та покрајина, којој су била ускраћена национална и социјална права, живела је у условима модерног колонијализма.

Један од најконтроверзнијих спорова савремене историје проистиче из питања: који су били Принципови мотиви, ко су му били подстрекачи, ако их је уопште било, и ко су му били саучесници? Тај акт назван је »савршеним политичким убиством«, у смислу да се никад неће моћи утврдити истина. Британски министар иностраних послова 1914. године, сер Едвард Греј, записао је у својим мемоарима: »Свету вероватно никад неће бити све речено о позадини убиства надвојводе Фрање Фердинанда. По свој прилици, нити има нити је икад било појединца који зна све што би се о томе могло знати.«[1]

Тај вео тајне око сарајевског атентата проистекао је првенствено из спора око одговорности за први светски рат. По некима, узрок је била Принципова завера — било основни, било непосредни; за друге, то је био само изговор, повод, варница, која је изазвала експлозију огромне количине мржње што се дуго времена у свету нагомилавала, варница која је уништила деликатну равнотежу снага међу империјама које су доминирале Европом и владале светом.

На самом почетку рата, централне силе — Немачка и Аустро - Угарска — тврдиле су да је сарајевски атентат основни узрок тога рата. Настојећи да се установи да је Србија одиграла улогу онога правог подстрекача на убиство, централне силе су намеравале да на њу свале одговорност за рат и тиме као саучеснике у одговорности уплету Русију, Британију и Француску.

Победничке силе, с друге стране, у члану 231. Версајског мировног уговора и у члану 177. Сенжерменског мировног уговора, свалиле су сву одговорност на Немачку и њене савезнике. Та арбитрарна мера имала је многе лоше последице. »Одговорност за рат« постао је лајтмотив међународних односа између два рата, а напосе је доминирао унутрашњом политиком у Немачкој. Обећање Адолфа Хитлера да ће ослободити Немачку казнених ограничења наметнутих Версајским уговоро-

ром утрло му је пут до Канцеларије Рајха у Берлину; оно му је савршено послужило у његовим плановима за оживљавање покретачких сила немачког империјализма.

Историчари су прихватили спор и до 1939. године већ се било нагомилало око 3.000 књига и брошура о тој теми[2]. Последица тог обима материјала била је разноврсност. Разни писци означили су следеће земље као легла завере која је довела до убиства надвојводе: Србију, Русију, Мађарску, Аустрију, Немачку, Француску и Велику Британију.

Они који оптужују Србију указују на то да су Гаврило Принцип и његови главни саучесници, иако аустроугарски поданици, у Србији стекли политичку обуку: у Србији су добили и оружје и научили како да њиме рукују. Коначно, уз помоћ српских власти они су отпутовали из Београда у Сарајево да изврше атентат.

Та се оптужба први пут појавила у аустроугарском ултиматуму српској влади, 23. јула 1914, а поновљена је у Хитлеровој прокламацији немачком народу, 6. априла 1941, када је нацистичка Немачка са својим сателитима, Италијом, Мађарском и Бугарском, напала Југославију.[3]

Они историчари који Србију сматрају одговорном за атентат имају различита мишљења о степену њене кривице. Неки од њих тврде да је српска влада активно учествовала у припремама и организовању сарајевске завере, што је непосредна последица покрета великосрпске експанзије ка јужнословенским територијама Аустро - угарске Монархије.[4]

У Сједињеним Америчким Државама и Британији образована је школа историчара познатих под именом »ревизионисти«, који изражавају мишљење да је пресуда изречена Версајским уговором историјски неодржива и да треба да је ревидирају најпре историчари - научници, а затим, преко њих, и јавно мнење. Водећи »ревизионистички« историчар Сидни Феј тврдио је да Србија сноси тешку одговорност за убиство Фрање Фердинанда, јер је, наводно, српска влада знала за заверу три недеље пре атентата, али није предузела ефикасне кораке да спречи атентаторе да изиђу из Србије, а да затим није пружила Аустрији упозорење или обавештење које је могло да осујети судбоносни атентат.[5]

Међу писцима који одговорност приписују Србији подељена су мишљења о томе ко је у Србији првенствено одговоран за заверу. Име тадашњег престолонаследника Александра Карађорђевића поменуто је у више наврата, као и име ње-

говог брата принца Ђорђа и српског посланика у Русији Мирослава Спалајковића[6]. Али већина историчара, како »ревизиониста« тако и »антиревизиониста«, сматра да је стварна снага која је стајала иза атентатора било српско тајно удружење *Уједињење или смрт*, међу непријатељима познато као *Црна рука*, на чијем је челу био пуковник Драгутин Димитријевић Апис[7]. Једна група југословенских историчара и политичара, међу којима и Д. Стојадиновић[8], оптужује Аписа да је атентатом хтео да изазове међународне компликације и тако проузрокује пад династије Карађорђевића.

Русија је, такође, оптужена као подстрекач, јер је она 1914. године била најближи савезник Србије. Неки тврде да је циљ руске политике био да се изазове рат како би се Русија могла осветити Аустро-Угарској за понижења која је претрпела 1908. и 1913. године. Неколико аутора изнело је тврдњу да су руски Генералштаб и руска тајна полиција Охрана стајали као покретачка снага иза пуковника Аписа.[9]

Немачки експерт за питања сарајевског атентата, Алфред фон Вегерер, осумњичио је 1937. године руске бољшевике да су они били подстрекачи на убиство[10]. Он је своју теорију засновао на речима бољшевичког вође Карла Радека, који је, на суђењу у Москви, јануара 1937, изнебуха почео да говори о Принципу, наводећи га као пример политичког сужња који је своју тајну сачувао до гроба[11]. Од руских бољшевичких вођа, Лав Троцки је био у Србији неколико пута пре 1914. и познавао је неке чланове босанскога тајног удружења, чији је члан био и Гаврило Принцип. Али Троцки је начелно био против индивидуалног терора.

Други су, опет, оптуживали Француску и Британију, као савезнице Русије и Србије, да су оне биле центри завере. Језуита отац Антон Пунтигам још је за време првога светског рата тврдио да је сарајевски атентат инспирисала, организовала и спровела међународна масонерија, а да је и један од атентатора био масон. Један од надвојводиних најповерљивијих саветника, а 1917. године и аустроугарски министар иностраних послова, гроф Отокар Чернин, вели у својој књизи *Светски рат*, објављеној 1919, да му је надвојвода поверио, »годину дана пред избијање рата, да су масони одлучили да га убију«.[12]

Под нацистичком владавином та тврдња је с великим жаром поново изнета, а Хитлеров званични партијски орган »Völkischer Beobachter« писао је о Гаврилу Принципу као »Је-

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ЗНАЧАЈНИХ ПОЛИТИЧКИХ УБИСТАВА ОД 1792. ДО 1914. ГОДИНЕ*

1792. Шведски краљ Густав

1793. Вођа француске револуције Марат

1793. Надбискуп од Арла

1801. Руски цар Павле

1804. Француски генерал Пишегри

1808. Султан Селим

1810. Шведски маршал Аксел Ферсен

1812. Британски председник владе Персивел

1815. Француски маршал Гијом Мари Ан Брин

1817. Карађорђе Петровић

1819. Агент руског цара Аугуст Фридрих фон Коцебуе

1820. Француски престолонаследник војвода од Берија

1829. Руски амбасадор Александар Сергејевич Грибоједов

1829. Гувернер Буенос Аиреса Мануел Дорего

1841. Кнез Каподистрија

1848. Италијански државник Пелегрино Луиђи Едоардо Роси

1845. Војвода Карло од Парме

1860. Кнез Данило

1865. Амерички председник Линколн

1868. Кнез Михаило

1868. Канадски парламентарац Томас д'Арси Макги

1869. Гувернер Бургоса Гутијерес де Кастро

1869. Руски студент Иванов

1870. Шпански председник владе маршал Хуан Прим

1870. Француски политичар Виктор Ноар

1872. Поткраљ Индије Ричард Саутвел Бурк

1875. Председник Еквадора Габријел Гарсија Морело

1876. Султан Абдул Асиз

1876. Велики везир Хусеин Авли

1879. Гувернер Харкова Кропоткин

1881. Руски цар Александар II

1881. Амерички председник Гарфилд

1882. Подсекретар Ирске Берк

1882. Главни секретар Ирске Кавендиш

1882. Египатски паша Мехмед Али

1883. Руски полицијски функционер Судајкин

1885. Бискуп Хенингтон

1886. Француски индустријалац Ватрин

1890. Руски генерал Селиверстов

1891. Британски функционер у Индији Квинтон

1892. Бугарски дипломата Вуцовић

1893. Председник општине Чикага Харисон

---

* Као извор за овај преглед послужиле су следеће публикације: *The British Annual Register*, *Encyclopedia Britannica*, Eleventh edition, *The World Almanac*, 1962, *The Dictionary of National Biography*, *Encyclopedia of Russia and the Soviet Union*, *The Century Encyclopedia of Names*, као и књиге: F. Venturi, *The roots of Revolution*, J. Maitron, *Histoire du mouvement anarchiste en France* итд.

1894. Председник Француске Карно
1895. Председник бугарске владе Стамболов
1895. Индијски низам Ул-Мулк
1896. Персијски шах Наср-ал-Дин
1896. Председник Уругваја Борда
1897. Председник шпанске владе Кановас
1898. Председник Гватемале Вариос
1898. Аустријска царица Јелисавета
1898. Председник Доминика Еро
1899. Италијански парламентарац Палермо
1900. Британски конзул у у Боливији Лајал
1900. Италијански краљ Умберто
1901. Руски министар Богољепов
1901. Амерички председник Мекинли
1902. Руски министар Сипјагин
1903. Краљ Александар Обреновић и краљица Драга
1903. Руски гувернер Богданович
1904. Гувернер Финске генерал Бобриков
1904. Руски министар Плеве
1904. Гувернер Кавказа Богославски
1905. Фински сенатор Јонсон
1905. Велики кнез Сергеј
1905. Шеф московске полиције Шувалов
1905. Председник грчке владе Делијан
1905. Курландски функционер Хенингс
1905. Јеврејски члан Думе, Херценштајн
1906. Московски гроф Игњатијев
1906. Шеф петроградске полиције Лауниц
1907. Гувернер Варшаве Лијарпарски
1907. Бугарски председник владе Петков
1907. Амерички гувернер Штојненберг
1907. Председник персијске владе Амин - султан
1908. Португалски краљ Карлос и престолонаследник Луј Филип
1908. Гувернер Галиције Потоцки
1908. Британски функционер у Африци Скот
1908. Британски агент у Индији Госаин
1909. Британски државни тужилац у Бенгалу Бизуаз
1909. Ђурђијански принц Дижаваков
1909. Албански политичар Фени
1909. Јапански принц Ито
1910. Председник египатске владе Бутрус - паша Гали
1911. Шеф полиције у Калкути Чакравати
1911. Председник руске владе Столипин
1911. Председник Доминиканске Републике Касерес
1912. Председник шпанске владе Мендес
1912. Гувернер Самоса Копасис
1913. Председник Мексика Мадеро
1913. Аустријски социјалиста Шумајер
1913. Грчки краљ Ђорђе
1913. Командант турске војске Назим - паша

врејину и масону« [13]. У свом већ поменутом говору, априла 1941, Хитлер је изјавио да се 1914. иза српских власти крио енглески Интелиџенс сервис.[14]

Неки су оптуживали Беч, Будимпешту и Берлин да су или знали о припремама за атентат на надвојводу Фрању Фердинанда (који је био непопуларан у многим круговима како Беча тако и Будимпеште) па нису ништа учинили да то спрече, или да су чак учествовали у самој завери преко својих агената у јужнословенским тајним удружењима.

У једном чланку објављеном 1915. године, као и у својој књизи *Током тридесет година (Through Thirty Years),* Викхем Стид изнео је мишљење да је сарајевска полиција показала јединствену немарност у организовању мера за заштиту живота надвојводе и његове супруге [15]. Неколико других писаца натукнуло је да је мађарски председник владе гроф Иштван Тиса био у дослуху с пуковником Аписом [16]. Надвојводин најстарији син Макс Хоенберг оптужио је 1937. године немачку тајну службу да је сарађивала са сарајевским атентаторима [17]. Кад су нацисти 1938. окупирали Аустрију, та изјава, поред других разлога, одвела је Макса Хоенберга и његовога млађег брата у концентрациони логор Дахау.

Видимо, дакле, да се стручњаци за први светски рат не слажу у томе ко је стајао иза атентата. Они се исто тако не слажу ни у томе који су све разлози навели атентаторе да изврше убиство. Политичка убиства врше се из веома сложених разлога, и још се у време старе Грчке и Рима развила теорија о краљоубиству. Увид у мотиве многобројних атентата у новије доба може да баци нешто светлости на сложеност завере од 28. јуна 1914.

Побуде за убиство личности наведених у табели и за многе неуспеле атентате у истом периоду, 1792 - 1914, могу се класификовати у следеће категорије:

1. — *Политичка убиства из личних разлога* — као убиство Спенсера Персивела, британског премијера, или председника САД Џемса Гарфилда, од стране појединаца који су то дело починили из личне мржње, а не из политичких разлога.

2. — *Дела људи који пате од неке душевне болести* — као убица аустријске царице Елизабете, Луиђи Лукени. Посебну категорију чине ментално здрави али психолошки по-

ремећени атентатори. Ту је тешко донети одређен суд, јер недостаје аутентична документација за сваки појединачни случај. Криминологија, а нарочито психологија криминалаца, релативно је нова наука. Атентаторима су најчешће по преком поступку судиле судије захваћене жаром политичких страсти. На пример, још увек је спорно питање да ли је Џон Вилкс Бут, убица председника Линколна, био ментално поремећен или није. Сличан се проблем поставља и у случају Чарлса Гитоа, који је убио председника Гарфилда, или Леона Чолгоша, убице председника Мекинлија.[18]

У Енглеској, упркос њеној дугој правосудној традицији, питање »одговорности ментално абнормалних политичких атентатора« постало је мутно за време владавине краљице Викторије, а поступак према њима пооштрио се после доношења закона 1882. године. Овај закон је донет на инсистирање саме краљице Викторије, после седмог неуспелог атентата на њу, 2. марта 1882, када је Родерик Меклин пуцао на њу из револвера на железничкој станици у Виндзору.[19]

3. — *Убиство тиранина*. Неки од атентата на листи спадају у категорију убиства тиранина (тираноубиства), институције чији корени досежу до племенског друштвеног уређења. На пример, Стари завет наводи случајеве Аода и Јаиља [20]. Европска традиција тираноубиства заснива се добрим делом на теоријама класичног републиканства старе Грчке и Рима. Убиство тиранина слављено је као најплеменитије људско дело. Аристотел, Платон, Цицерон и Тацит дали су убиству тиранина класични ореол [21]. Идеја о томе тесно је повезана са схватањем права на побуну уопште, заснованим на учењима природног права. Нова интерпретација убиства тиранина јавила се у хришћанском свету када су црквени великодостојници почели да долазе у сукоб са световном влашћу. Теолози, од Џона Солзберијскога, светога Томе Аквинскога, Суареса, Маријане и других, вековима су се препирали око тога какве околности могу дати право појединцу да узме закон у своје руке и убије тиранина. *Католичка енциклопедија* и у наше доба дефинише тираноубиство као »убиство тиранина од стране појединца, а ради општег добра« [22]. Један од основних елемената хришћанског схватања тираноубиства јесте жртвовање самог себе.

У новијој историји има доста случајева да су извршиоци политичког убиства правдали свој поступак позивајући се на

право да убију тиранина. Бачварски калфа Кулман ранио је 13. јула 1874. у Кисингену немачког канцелара, кнеза Бизмарка. На суђењу је изричито изјавио да је покушао да убије канцелара због доношења законâ супротних интересима римокатоличке цркве: »Побуде су ми биле мржња и освета у складу са црквеним законима.«[23] У Француској је чак 1962. године избила жустра полемика око римокатоличке догме о убиству тиранина. Члан једне групе организације ОАС, која је покушала атентат на председника Де Гола, изјавио је да се пре атентата посаветовао са својим римокатоличким исповедником о томе да ли је дозвољено оно што намерава да учини и да је приступио делу тек пошто је добио одговор да су »неопходни услови за убиство тиранина преобилато испуњени.«[24]

Постоји велика разноликост међу теоријама о убиству тиранина. У земљама германског Lehnrecht-а, у средњем веку, право на отпор, односно побуну (Widerstandsrecht), укључујући и право на убиство тиранина, било је позитиван закон против краља који се не би држао својих обавеза што проистичу из Повеље о владању.[25]

Право на побуну и убиство тиранина стекло је нову интерпретацију за време енглеске револуције у XVII веку. У рано феудално доба, то је у основи била одбрана већ установљених права, одбрана божјег закона. С настанком апсолутне монархије и идентификовањем државе и религије (cuius regio eius religio), то је право често било антилегитимистичко. Народ је имао права не само да уклони тиранина него и да измени државно уређење. Две недеље после погубљења Чарлса I, Милтон је написао есеј »О правима и обавезама краљева и магистрата«, чији поднаслов гласи: »Где се доказује да је законито и да је тако било од памтивека, позвати на одговорност тиранина или злог краља и, после пресуде, свргнути га и погубити уколико су редовни магистрати пропустили или одбили да то учине. И да су они што одскора толико осуђују свргнуће управо ти који су га лично извршили.«[26]

Џон Лок је касније, у истом веку, први на одређен начин формулисао теорију отпора, укључујући убиство тиранина. У своме есеју *О грађанској владавини (On Civil Government)*, он не само што је изложио теоретску позадину енглеске револуције него је пружио и образац за многе касније револуције у другим земљама. Он је своју теорију о праву на побуну довео у везу са учењем природног закона о друштвеном уговору и овако је дефинисао:

»Ко се год служи *силом без права*... доводи себе у *ратно стање* с онима против којих се њоме служи, а у томе стању све раније везе се поништавају, сва права се гасе и свак је у праву да брани себе и пружи отпор *нападачу*.«[27]

У Шведској, 1792, и Widerstandsrecht и енглеска интерпретација права на убиство тиранина призвани су у помоћ када је, 16. марта исте године, племић и бивши официр Јакоб Јохан Анкарстрем убио краља Густава III. Он је тврдио да је убиство краља оправдано на основу шведског устава. Анкарстрем је, такође, цитирао мишљења Лока, Милтона и француских енциклопедиста о праву на отпор и побуну, све до убиства краља - тиранина.

Међу нашим правним писцима, Слободан Јовановић је сматрао да је теорију народне суверености први систематски изложио Алтузије у свом делу *Politica methodice digesta et exemplis sacris et profanis.* Алтузије је сматрао да суверена власт припада народу, али да је он преноси на владаоца путем једног уговора који с њим закључује. То преношење власти није коначно. Народ се не може одрећи суверене власти у корист владаоца; он може само њено вршење поверити владаоцу. Стога народ увек задржава право да збаци владаоца којим би био незадовољан; чак би имао право и да га убије. Код монархомана теорија о народној суверености тесно је везана с теоријом тираноубиства[28]. Занимљиво је да су слична схватања имали и неки наши песници у првој половини XIX века. Сима Милутиновић Сарајлија у својим *Утопијама* сматра да »је књаз био само први чиновник, изабран; ако би прекршио устав, чекала га је сурова казна скупштине — да се жив закопа«.[29]

4. — *Политички атентати као израз побуне против националног и колонијалног угњетавања.* Морални елемент класичног тираноубиства — убиство »ради општег добра« — оживљен је у XIX веку. Међу европским нацијама које су своје право на самоопредељење оствариле касније него друге (Немци, Италијани, Мађари, Ирци, Источни и Јужни Словени итд.) романтизам са својим наглашавањем прошлости евоцирао је класично убиство тиранина (на пример у делима Шилера, Мацинија). Неки политички атентатори ове врсте имали су за циљ да скрену пажњу светске јавности на положај своје нације (убиство Аугуста фон Коцебуеа, 1819, од стране Карла

Лудвига Занда, или покушај Ирца О'Фарела да убије војводу од Единбурга, сина краљице Викторије, 12. марта 1868). У ту категорију спадају и политички атентати чији је циљ промена политичког или друштвеног уређења. Завереници у атентату на француског краља Луја Филипа, 1835, веровали су, да ће, убивши краља, изазвати оружани устанак у Француској. Исто су мислили и чланови *Народне воље*, то јест да ће атентатом на цара Александра II, 1881, изазвати револуцију која ће окончати апсолутистички режим у Русији. Ту су теорију почетком XX века поново оживили руски социјалреволуционари, који су се поуздавали у херојске импулсе појединаца и веровали да је група одлучних атентатора кадра да изазове револуцију.

Ту треба да разликујемо bona fide атентаторе од атентата и других аката насиља организованих од стране владиних и полицијских агената ради стварања предтекста за прогон опозиције. Изражена је сумња да је »завера у Улици Кејто« (Cato Street Conspiracy) у Енглеској, 1820, била у ствари изазвана деловањем једног агента-провокатора[30]. Анри ле Карон, »генерални инспектор Ирске републиканске армије«, био је »тајни агент енглеске владе« и организатор неколико терористичких аката, који су се завршили потпуним неуспехом[31]. Префект париске полиције Луј Андрије такође је, деведесетих година XIX века, организовао неколико аката насиља преко својих агената-провокатора[32]. Руска тајна полиција Охрана успела је 1901, да убаци у врховно руководство руске Социјалреволуционарне партије свога агента Евна Фишелевича Азефа, а по његовим су директивама убијена два висока руска државна функционера[33]. Та су убиства била изговор за појачани терор против револуционара, а искоришћена су и за хушкање на антијеврејске погроме. Постоји и теорија да је Леон Чолгош, убица председника Мекинлија, био агент-провокатор.[34]

5. — *Династичка убиства* или »дворске револуције«, организоване од стране једне династије да би се уклонила друга — на пример, у Турској током XIX века, или међусобно истребљивање Карађорђевића и Обреновића у Србији. У ту групу спадају и атентати из такозваних »државних разлога«: једна политичка група напросто преузме власт убивши вођу противничке групе, без намере да у земљи спроведе политичке или друштвене реформе. Специјалну варијанту представља класични политички атентат, који организује влада или каква

политичка група у једној земљи против владара или неког великодостојника друге земље, а који се спроводи преко најмљеног или, у неким случајевима, фанатизованог убице. У XI и XII веку тајна муслиманска секта исмаилаца деловала је на Блиском истоку вршећи политичка убиства. Према легенди, вођа те секте Хасан ибн - ал - Салах давао је младићима хашиш како би их приволео да врше убиства јавних личности у земљама тога подручја, која је он смишљао. Крсташи су у Европу донели приче о делатности те секте и реч assassin (убица, атентатор) у француском и енглеском (assassino у италијанском итд.) настала је од арапске речи *хашашин*, тј. »они који узимају хашиш«.[35]

Још пре 1903. године било је много случајева да су покушаји убиства доводили до оптужаба да су њих организовале или потпомогле неке друге земље. Тако је, на пример, Орсинијев атентат на Наполеона III године 1858. изазвао озбиљну кризу у односима између Енглеске и Француске и дао маха гласинама о тако рећи неизбежном рату међу њима. Тај атентат проузроковао је исте године и пад владе лорда Палмерстона. Орсини је био дошао у Париз из Енглеске, где је израђивао своје бомбе, те су француска влада и Парламент јавно дали на знање да »енглески закон пружа недозвољен степен заштите и потпоре страним избеглицама и паликућама и да, пропустивши да предузме мере како би спречила завере попут ове која је била готово фатална по царев живот, Енглеска није испунила своје дужности искренога и верног савезника«.[36] Лорд Палмерстон предузео је кораке да измени Закон о злочину завере с циљем убиства, али је његов законски предлог наишао на оштар отпор у Доњем дому. Роубак је упозорио Палмерстона да »за добро човечанства, не смемо учинити ништа што би ограничило енглеске слободе«. Други су посланици подсећали да је стриц Наполеона III, Наполеон I, најмио Контијона да убије војводу од Велингтона, а да је Наполеон III исплатио Контијоновој породици легат који је Наполеон I одредио. На крају је Палмерстонов предлог закона одбачен са 234 гласа према 215, и он је поднео оставку.[37]

У Европи су се две државе нарочито бавиле организовањем атентата на стране државнике: Млетачка Република и Шпанија. Филип II од Шпаније (1527 - 1598), члан хабсбуршке династије, упражњавао је оно што је називао правом на убиство тиранина, и то против протестантских владара који су у исто време били суверени покрајина у којима је Шпанија

имала знатне интересе. Постоји теорија да је он стајао иза убиства Виљема Ћутљивога. Филип је, такође, послао људе да убију енглеску краљицу Елизабету I, али је она имала прво-класну контрашпијунажу, те су сви атентатори на време похватани и погубљени.

Није увек једноставно тачно класификовати неки атентат. Једно политичко убиство може да садржи елементе не само једне од ових категорија, него и из више њих. Такав је, на пример, случај са убиством Александра Обреновића и његове жене Драге, 1903. године. Због његове деспотске владавине, већина српског народа сматрала га је тиранином. Али иза неких атентатора стајали су Карађорђевићи, смртни непријатељи Обреновића. Ствар се тим више компликовала што су и Русија и Аустрија унапред биле упознате са завером; неки од завереника били су повезани с центром у Бечу и примали новчану и техничку помоћ од једнога функционера аустроугарског Министарства иностраних послова, како ћемо касније видети.

Убиство надвојводе Фрање Фердинанда не може се лако класификовати, али данас већ има више могућности за његову темељитију анализу него раније. Политички атентати увек узвитлају силне страсти, стварајући велику пометњу, па је тако било и овог пута, особито ако се имају у виду циновске међународне реперкусије. Данас, пошто је протекло пола века, том се предмету може прићи из једне објективније историјске перспективе.

Без изворних докумената немогуће је иоле озбиљније проценити мотиве једнога политичког атентата. Хаотична атмосфера која окружује са̂м догађај неки пут спречава атентаторе да говоре о свом чину, или спречава органе власти да у потпуности евидентирају све околности догађаја — било зато што они то не желе, било због њихове неспособности и недораслости задатку. Захтеви политичког опортунитета могу навести власти да затворе досије што је могуће пре, погубивши сужња без суђења или после врло кратког и тајног суђења. Јанош Либењи, мађарски кројач који је 1853. године ранио цара Фрању Јосифа ножем у главу, погубљен је по тако кратком поступку да његова верзија никада потпуно није изишла на светлост дана. Шведски племић и бивши официр Јакоб Јохан Анкарстрем, који је убио краља Густава III, оцрњен је, кад су га погубили, као сиров и покварен човек који је делао из чисто личних побуда. Сто седамдесет година после њего-

вог погубљења, професор Стиг Јегершелд доказао је да су најважнији делови Анкарстремовог исказа 1792. године намерно изостављени приликом објављивања записника са суђења. Анкарстремов поступак био је у ствари израз дубоког политичког убеђења да сваки шведски грађанин има законско право на побуну и краљоубиство ако суверен повреди уставна права народа.[38]

Срећом атентатори на Фрању Фердинанда одмах су признали своје дело и исцрпно објаснили разлоге који су их навели да га изврше. Њихове су речи ушле у записник — како на полицијском ислеђењу, тако и на суђењу. Већина тих докумената тек је одскора доступна научном проучавању. Разне групе које су биле оптужене да стоје иза атентатора нису оставиле богзна какву документацију о свом тајном деловању, што је иначе уобичајено кад су у питању такве завере. Али зато сада има много више изворног материјала о деловању страних влада, њихових јавних и тајних агентура и разних политичких и тајних организација које су могле бити заинтересоване за уклањање надвојводе.

Тешке политичке последице тога убиства захтевају да се потражи одговор на нека питања о самом надвојводи: какав је он био човек? Каква је била његова животна филозофија и каква је политичка убеђења заступао? Ко су му били непријатељи, политички и лични, како у Аустро-Угарској, тако и ван ње? Каквим су се методима служили његови непријатељи у борби против својих противника и да ли би они прибегли убиству?

Ваља узети у обзир и податке о месту атентата. Босна и Херцеговина биле су један од главних узрока трвења међу блоковима сила у данима пред први светски рат. Још се седамдесетих година XIX века у европским престоницама водила жустра расправа око тога да ли је устанак херцеговачких кметова против муслиманских феудалних господара изазван друштвено-економским приликама у земљи, или су га изазвали подстрекачи споља — обавештајне службе великих и малих држава, или пак тајна револуционарна удружења.

Ни Гаврило Принцип ни његови другови нису живели у неком вакууму. Пошто им је у сопственој земљи било ускраћено право на слободно политичко изражавање, они су прибегли тајном удруживању, и њихова је организација одржавала тесне везе с београдским тајним удружењима, чији је циљ био да збаце хабсбуршки јарам са јужнословенских по-

даника Аустро-угарске Монархије. Принцип и његови саучесници радили су руку-под-руку са илегалним револуционарним омладинским удружењима у Хрватској, Славонији, Далмацији и другим деловима Хабсбуршке Монархије где су живели Јужни Словени. Они су такође одржавали везе с тајним удружењима јужнословенских исељеника у Сједињеним Државама, а, вероватно, и са анархистичким групама у иностранству. Европски кабинети и генералштабови настојали су да успоставе контакт са некима од јужнословенских револуционарних удружења (на пример, са организацијом пуковника Аписа *Уједињење или смрт*, у Београду).

Међутим, рећи да је Принцип био само слепо оруђе агентурâ изван Босне и Херцеговине, значило би најгрубље поједноставити ствари. Проучавање сарајевскога атентата мора се вршити у дубину. Ваља бацити светлост на оне који су умешани у атентат, на склоп околности и чинилаца у вези с њим; треба посматрати сарајевски атентат не само у контексту спољних веза Босне и Херцеговине него и у контексту проблема живота и друштва у ове две покрајине. Многе друге аспекте побуда за политичко убиство ваља испитати пре него што будемо кадри да донесемо поузданији закључак о разлозима који су Принципа навели да поступи онако како је поступио.

До које су мере сарајевски атентатори били одговорни за своје дело? Ниједан од њих није имао преко двадесет година; некима је било тек шеснаест. Могу ли се они сврстати у неку врсту малолетних преступника, и, ако могу, којој би категорији припадали? До које су мере били психолошки абнормални; јесу ли били баш помрачена ума, или само психолошки поремећени до степена који није необичан за особе њихових година?

У обзир ваља узети и међусобни однос личних и општих мотива једног атентатора. Да ли су Принципа покретали неки лични разлози? Је ли он био незадовољан младић великих неостварених амбиција? Како стоји с његовим саучесницима? Да ли је чињеница што су неки од њих лоше прошли у школи утицала на њихову одлуку да учествују у завери?

Њихова младост можда је допринела да буду изузетно подложни утицајима са стране. Али то не би смело да ограничи историчарево трагање на поље спољних идеологија и да га наведе да запостави социјалну психологију средине у којој су Принцип и његови саучесници одрасли. Босанско друштво

веома је заостајало у свом развоју за другим крајевима Европе. Племенски живот у њему био је још жива појава чак и у XX веку, док је у већем делу Европе нестао још у средњем веку.

Каква је била традиција крвне освете у Принциповом селу? Да ли је појам убиства тиранина још живео у јуначким народним песмама у време Принципове младости? Какви су историјски корени древне српскохрватске фолклорне теорије о убиству тиранина? Је ли то био изданак класичног грчког републиканства или је у томе било утицаја хришћанског учења о праву на убиство злог краља? Какав је однос између Локових и Милтонових теорија о праву на отпор све до тираноубиства и српскохрватске јуначке народне песме?

Да ли би било пренагљено сврстати Принципа и његове саучеснике у природне бунтовнике, који нису били кадри да појме идеологије које им је пружало савремено друштво и који нису умели да се боре против система туђинског завојевања и сиромашења другим средствима до индивидуалним терором? Принципова генерација свакако је била подложна спољним утицајима. Али који је од њих преовладао? Масарикове идеје о поступности? Социјалдемократско учење против индивидуалног терора и акцент на масовном покрету против тешких друштвених и економских прилика? Или идеје њихових противника, руских социјалреволуционара, с њиховом праксом индивидуалног терора као најбољег пута ка дизању руских сељачких маса на устанак против апсолутистичког система, који се и сам заснива на насиљу? Да ли је Принцип превазишао те утицаје? Јесу ли он и његови другови имали нека друга животна схватања? Да ли је он имао пред очима једно измењено друштво које ће као последица настати из његовог дела?

Како да се објасни чињеница да су готово сви сарајевски атентатори и њихови пријатељи гајили дубоко интересовање за књижевност и поезију, да су неки од њих у свом кратком животу били даровити песници, док су од малога броја преживелих неколицина постали познати југословенски списатељи. Иво Андрић, који им је био близак, чак је 1961. године добио Нобелову награду за књижевност. Зашто ли су они испољавали толико дивљење према Ничеу, Ибзену, Вајлду, Витмену и другим протагонистима литерарног анархизма?

Колико год било значајно не запоставити психолошке и интелектуалне особине атентатора, ваља узети у обзир и њи-

хове политичке мотиве. Треба испитати политичке, друштвене и економске факторе у Босни и Херцеговини у оној мери у којој су они гонили Принципа на одлучну акцију. Једна од занемарених страна сарајевскога атентата јесте: у којој је он мери проистекао из друштвених и политичких прилика које су владале у земљи где се догодио, а у којима су се Принцип и његови саучесници родили и одрасли. Потребно је, такође, установити зашто се индивидуални терор јављао и у другим крајевима Хабсбуршке Монархије, и до које је он мере био проузрокован затегнутошћу друштвених односа.

Ваља испитати узајамни однос социјалних и националних мотива који су покретали сарајевске атентаторе и одредити до које су мере нерешени аграрни односи у Босни и Херцеговини с једне стране, а национална угњетеност с друге стране, утицали на одлуку атентаторâ да скују заверу и изврше убиство. Јужни Словени налазе се међу последњим Европљанима који су успели да створе своје сопствене националне државе. Уколико човек није свестан односа између друштвено-политичке ситуације у Босни и Херцеговини и спољних утицаја, не може објективно изводити закључак о томе зашто је Принцип убио надвојводу Фрању Фердинанда. Чини ми се да једино та врста методолошког приступа ка оцењивању Принципових личних и општих побуда може бацити више светлости на сарајевски атентат и његову позадину. Само се на тај начин може из праве перспективе сагледати питање: Ко је био подстрекач на атентат? Само се тако може разјаснити проблем одговорности и утврдити историјска истина.

Посебно методолошко питање представља оцена историјских извора на којима се заснивају поједине тезе о мотивима Принципа и другова и читаве завере уопште.

Поред утврђивања спољног идентитета појединих примарних извора, не треба занемарити ни њихову унутрашњу аутентичност, а посебно психолошке разлоге који наводе једно лице да почне да дела. Поставља се, на пример, питање да ли исказе припадника револуционарних група пред судом који они сматрају за непријатељски, треба примати без резерве. Један револуционар често не жели да терети своје сараднике или намерно скрива поједине битне чињенице, па их чак погрешно представља да би на тај начин онемогућио откривање организације и њеног рада. У таквом се случају примарни извори не могу примати текстуално, и наведени разлог мора се узети у обзир.

С друге стране, поставља се још једно питање: да ли у исказима затвореника којима прети смртна казна треба узети у обзир и њихово психолошко стање. Често су људи који живе под таквим ненормалним психолошким условима, склони да извесне чињенице представе у друкчијем светлу, у нади да ће тиме олакшати своју ситуацију.

Исто тако треба подвући јасну границу између примарних и секундарних историјских извора. Велик део података на којима су изграђиване читаве концепције о концима завере у Сарајеву заснивају се на успоменама појединаца, на мемоарима писаним више година пошто се догађај одиграо.

Као извори историјских догађаја појављују се живи људи, који, иако у доброј намери, често могу да буду непрецизни, магловити и непотпуни. Таква сведочења треба упоређивати једна с другим и тражити потврду извесних чињеница с више страна.

Критички приступ оценама те врсте историјских извора од посебне је важности у оним случајевима када појединци из личних или политичких разлога желе да докажу своје хипотезе и по цену извртања историјске истине.

Стога се у овој књизи неће доказивати ниједна хипотеза. Критичким третирањем извора покушаћемо да утврдимо објективну историјску истину.

ГЛАВА III

ПОРОДИЦА ПРИНЦИП ИЗ ГРАХОВА ПОЉА

Крајина је крвава хаљина
С крви ручак, а с крви вечера
Свак крваве жваће залогаје
Никад мирна данка ни починка.

Босанска народна песма

Принципи воде порекло из кметске породице која је вековима живела у једном од најзабаченијих делова Босанске крајине, пределу у којем између шумовитих брегова леже дубоке долине, карсна поља, покривена црвеном земљом кречњачких стена.

Ова поља су главне оазе живота у слабо насељеној покрајини. После дугих зима, које трају од октобра до априла, кад се све умртви и утиша, а од мраза пуца дрво и камен, пролеће наилази брзо и потпуно преплави поља. Кад се вода повуче, плодна земља је толико натопљена да пашњаци остају тамнозелени преко целога жарког лета.

Долина Принципа зове се Грахово поље. Лежи испод Динаре, око две хиљаде метара високе, која дели Босну од Далмације и Јадранског мора. Налази се на висини од око осамсто метара, и само је око осам километара дуго и нешто преко пет километара широко. Кроз њега лено протиче речица Корана. У северном делу Грахова поља лежи заселак Горњи Обљај, десетак камених кућа с високим црним дрвеним крововима, ради одбране збијених једна уз другу. То је дом Принципа.

Принципи су Срби, најбројнија народност у Босни и Херцеговини. Језички, као и у погледу народних обичаја, они се једва разликују од Хрвата и муслимана, осталих двеју група у том крају. Босна и Херцеговина су од свих јужнословенских покрајина етнички најчистије. Међутим, Босанци и Херцеговци међусобно се разликују по вероисповести и специфичном историјском развитку. Срби су православни, Хрвати римокатолици, док је један део босанског становништва муслиманске вере. Главни разлог томе је чињеница што су Босна и Херцеговина виделе многе освајаче, и то не само са истока, већ чешће и са запада и севера, чије су војске доносиле своју цивилизацију, своје државне и верске институције.

Још од свога стварања, прва босанска феудална држава трпела је због супарништва римске и византијске цркве. И једна и друга покушавале су да Босанцима наметну сопствену веру. Њихов је успех био само делимичан, јер је већина Босанаца одбацила догме Рима и Цариграда, пошто су припадали босанској цркви, која је била под утицајем гностичког и неоманихејског учења које је дошло са Истока. Мада историчари још расправљају о карактеру босанског богумилства, његово ширење у Босни и Херцеговини било је, неоспорно, проузроковано друштвено-политичким факторима. Учење босанске цркве садржавало је многе елементе егалитеризма, који се супротстављао свемоћи феудалне државе и цркве. Она је једно време одбијала поседовање сопствених имања и није прихватала прикупљање било каквих дажбина од својих следбеника.[1] Насупрот томе, римокатоличка и православна црква поселе су земљу у Босни и завеле десетак, земљишну таксу коју су морали да плаћају сви закупци. Рим и Цариград су покушавали снагом оружја да потчине босанске јеретике. Више од двеста педесет година мађарски краљеви су, у име папа, упадали у Босну, пустошили земљу и босанским владарима наметали покорност према римокатоличкој цркви. Многи је босански јеретик био послат »као роб у хришћанске земље, јер се они нису сматрали хришћанима.«[2] Али, чим би се мађарска војска повукла из босанске дивљине, босанска црква би оживела и јеретици из Далмације и других западних земаља налазили би у Босни уточиште бежећи од прогона у свом крају.

Отоманско Царство је 1463. године уништило независну босанску државу и покорило готово цело Балканско полуострво. Босанска црква, која је пружила такав отпор римока-

толичкој и православној цркви, изненада је нестала под турском влашћу. У то време убијена је или заробљена приближно једна трећина становника Босне. Неки припадници босанске цркве прешли су у муслиманску веру. Један део босанске аристократије такође је прешао у ислам.

Турци су у Босни успоставили строго централизован систем владавине војног карактера. Према шеријатском праву, заснованом на Корану, сва земља на окупираним територијама припадала је Алаху, а султан је имао право управљања. Он би право коришћења земље давао спахијама, официрима који су се истакли у рату. Потурчени босански племићи задржали су друштвене привилегије и под новим управљачима. Међу турским великим везирима у XVI веку, девет их је било из Босне и Херцеговине, а српскохрватски је постао дипломатски језик отоманског двора.

С друге стране, нови управљачи нису се много мешали у унутрашњи живот сељака. Захтевали су строгу покорност држави, брзо и тачно испуњавање свих обавеза, али су кметове оставили да живе по сопственим племенским и верским законима. Тако су ови древни облици друштвеног уређења у Босни и Херцеговини преживели неколико векова, као под ледом, и одржали се све до новијих времена.

Задруга је била основ босанског патријархалног друштва; она је у исти мах била и економска и друштвена институција. Средства за производњу била су у заједничком поседу, производња и потрошња средстава за живот спроводила се заједнички. Односи у задрузи регулисани су на основу старих обичаја, који су садржавали елементе патријархалне демократије и узајамне помоћи. Задруга је доносила одлуку после договора својих чланова; међу мушким члановима владала је потпуна равноправност. Управљање имовином, као и подела рада и оруђа, спроводило се заједнички. Бирали су старешину. Он је, на пример, надгледао како се спроводи подела рада, пошто би претходно чланови задруге изнели своје мишљење. Контрола имовине била је колективна. Задруга је била друштвена институција с наглашеним принципима солидарности и узајамне помоћи. Низ устаљених правила понашања обавезивао је све њене чланове.

Принципи су вековима живели у задрузи. Она се одржала све до детињства Гаврила Принципа. Један од његових биографа забележио је да је његов дед живео у истој кући, са синовима, њиховим женама и децом, као и с неудатим кћери-

ма.[3] Задруга Принципа у Грахову пољу налазила се само неколико километара од тромеђе Отоманског Царства, Хабсбуршке Монархије и Млетачке Републике. Принципи, који су водили порекло из племена Јовичевића, дошли су у Грахово поље почетком XVIII века, из каменитог Грахова у Црној Гори. Најпре су се зауставили на другој страни планине Динаре у Далмацији, у селу Полачи, да би одатле кренули у Грахово поље. Настанили су се у Обљају, претежно католичком селу, и постали кметови бега Сијерчића. Област Грахова била је организована као капетанија и представљала је неку врсту војне границе. Команданти су били локални босански феудални господари, а војници муслимани. Под именом матролози, у помоћну службу примани су и неки хришћани. Чланови породице Принцип ступили су у једну од тих пограничних стража већ у XVIII веку.[4] Њихово село Обљај је од варошице Грахова, коју је сачињавало неколико кућа на брду, делило само неколико километара. Грахово је имало чету војника из оближње капетаније, а и станицу за караване, који су на снажним планинским коњићима преносили робу. Они не само што су морали да се бране од напада са аустријске и млетачке територије него и да штитите границу од упада разбојника и кријумчара. Добро су познавали шумовити предео око свога села. Умели су да погоде највероватније место пролаза пљачкашких група са друге стране границе. Постављали би заседу и чекали. Зато су Принципови преци добили надимак »Чека«.[5] У почетку је то био само надимак, који је касније постао породично презиме.

Принципи су се звали Чека до почетка прошлог века, када су променили презиме у Принцип.[6] Један од старешина породице звао се Тодор. Био је висок, снажан, напрасит човек, увек наоружан. Домаћи бегови су га високо ценили јер је био способан стражар. Кад је на граници владао мир, бавио се помало трговином и јахао на своме белом коњу преко границе у Далмацију, доносећи отуд далматинско црно вино. Томић је забележио да су сећања на њега дуго била жива у Грахову пољу:

»У богатој ношњи свога краја, са сребрним груднјаком, капом са пауновим перјем, кратком пушком и великим ножем, увек је јахао на белом коњу. Кад је пио, он би побеснео и ко год би са њим дошао у сукоб, сећао би га се до судњег дана. Кружи прича да је једном на својој слави, Светом Јовану, био пијан и да је на

свом белом пастуву проjахао кроз католичко село забадаjући дуг и оштар нож у сламне кровове ниских колиба. Уграбио je наjлепшу девоjку из овог католичког села и држао je неко време у своjоj кући... Због његовог дивовског стаса, упадљиве ношње и страха коjи je код сваког изазивао, муслимани су му дали надимак ,Принцип'. Сви чланови његове породице убрзо су старо име Чека променили у Принцип.«

Кад je Гаврило Принцип пошао из Грахова у Београд, у jануару 1914, он je набавио лажни пасош на име Чека.[7]

Реч Принцип не постоjи ни у српскохрватском ни у турском jезику. Наjвероватниjе je дошла из Далмациjе, где су службеници говорили италиjански, пошто je Далмациjа до Наполеона била под млетачком управом. Тодоров надимак je, како се чини, настао од италиjанског *принчипе* (principe), што значи дужд, принц, поглавар. Италиjанска имена су се писала изворно у српскохрватским документима, а Jужни Словени коjи нису знали италиjански изговарали су средње *c* као *ц*, а не као *ч*. Томић пише да je » дивљи Тодор у своjоj лепоj ношњи толико импресионирао Италиjане да су га звали Il Principe Bosniaco (Босански принц).[8] Глик, међутим, истиче могућност да je име, можда, дошло од немачке речи *принц* (Prinz), коjе се често сусреће у српскохрватским народним песмама коjе описуjу jунаштва хабсбуршког ратника, принца Еугена Савоjскога.[9]

Слабљењем Отоманског Царства, положаj кметова у Босни и Херцеговини нагло се погоршавао. Воjне авантуре Цариграда довеле су до повећања намета. При убирању постоjећих пореза, примењиване су строге, самовољне методе, а уведене су и нове дажбине. У исто време, Босна и Херцеговина изгубиле су стратешки значаj за Царство. Некадашња база погодна за надирање ка Бечу, постала je сада далека провинциjа. Многи земљопоседници коjи су били принуђени да напусте Мађарску, из коjе су одлазиле османлиjске трупе, дошли су у Босну и наметнули нове дажбине већ преоптерећеним сељацима. Османлиjска централна власт постепено je губила контролу над ситуациjом у Босни, а феудални господари су завели нов систем звани читлук, коjим су успоставили своjе пуно наследно право на земљу. На таj начин je кмет морао да плаћа намет не само држави, као раниjе, већ и земљопоседнику. Осим тога, феудални господари су захтевали кулук кметова и чланова њихових породица. Све чешће je долазило до

сукоба због земље, па су по селима избиле побуне 1807, 1809. и 1834. године.

Цариградска влада је 1848. године интервенисала у решавању босанских проблема, фаворизујући бегове. Бегови су службено били проглашени власницима земље, а многи слободни сељаци постали су кметови. Они не само што су давали десетину свих производа држави, него им је било наређено да у току седам година сваке године дају и једну трећину господарима. Кулук је укинут у Босни, али не и у Херцеговини. Представници кметова одбили су да прихвате нови пропис. Султанов емисар, Тахир-паша, наредио је да им се удари по двадесет удараца бичем, и тек после тих батина кметови су изразили своју спремност да попусте.[10] То је довело до нових побуна у Херцеговини (1852-55) и у Босни (1857. и 1858). Цариградска влада је најзад издала Саферску уредбу 1859, којом је кодификована самовоља феудалних господара. Они су добили потврду да су власници земље, док су кметови проглашени за најамнике. Намет трећина, који је био одређен само за седам година, проглашен је редовном институцијом без одређеног рока трајања.

И муслимански племићи у Босни и Херцеговини подржавали су политички систем дискриминације хришћанског становништва. Муслиманска властела је представљала затворену касту, непријатељски расположену према мешању Цариграда, а одбацивала је сваки утицај са Запада.

У тим условима, избио је године 1875. нови устанак у Херцеговини. О његовим узроцима нашироко се расправљало у британском Парламенту и другим европским престоницама[11]. Браниоци легитимизма тврдили су да је побуна дело тајних удружења ван граница Босне и Херцеговине. Међутим, сви извештаји очевидаца указивали су на тешке аграрне односе. Британски »Годишњи регистар« за 1875. забележио је да су феудални господари невесињског среза »уложили напоре да прикупе десетак са више него уобичајеном строгошћу и самовољом. 1874. била је лоша година. Упркос томе, порезници су, по обичају, жетву проценили већом него што је био реални принос и, уместо да одмах после жетве узму свој део, дошли су по њега јануара 1875. Да би могли да се исхране, сељаци су у међувремену продали један део жетве или су одбили да прихвате претеране захтеве. То је дало повода разним врстама насиља — људима је одузимано све што су имали, а оне који нису имали, тукли су и затварали«.[12]

У једном другом извештају »Годишњи регистар« помиње да је »један од узрока побуне био случај кулука у срезу Билећа, који се односио на поправку моста. Људи су се одупрли и турске власти су послале наоружану групу да их натера на покорност. Кад су чувари реда стигли, један од њих је увредио неку жену а затим убио једног хришћанина који се усудио да га због тога позове на одговорност«.[13]

Први оружани устанак избио је код Невесиња, на путу за Мостар, 1. јула 1875, и том приликом убијено је неколико људи. У исто време устанак су подигли »католички кметови у месту Столац«, а предводио их је фрањевац дон Иван Мушић.[14]

Постоје многи извештаји о ситуацији у Босни и Херцеговини у то време. Писац једнога од најзанимљивијих јесте сер Артур Еванс, археолог, који је у то време дипломирао у Оксфорду и затим кренуо пешице кроз Босну и Херцеговину. Он је објавио своје утиске у »Manchester Guardian«-у а касније у двема својим књигама [15]. Подаци сер Артура Еванса имају значаја при проучавању историје породице Принцип. Он је посетио устаничке јединице којима су припадали дед и стриц Гаврила Принципа.

По његовом мишљењу, устанак 1875. био је у основи сељачка буна. Он је на следећи начин описао положај кметова хришћана у Херцеговини:

»Пошто је трпео због двоструке немоћи, друштвене и верске, хришћански кмет, или онај који обрађује земљу, у горем је положају од многих робова у нашим најмрачнијим временима, и потпуно је препуштен милости муслиманског власника земље као да је роб. У ствари, ага је по закону обавезан да склопи писмени споразум са кметом о висини дажбина и плаћању накнаде за рад, али чињеница је да тај мали владар охоло одбија да уђе у било какву сличну уговорну обавезу. Пошто турска влада врло добро зна да њеном поседу у Херцеговини нема дугог века у случају ако се озбиљно супротстави словенским муслиманима, тамо рођеним, бег или ага може некажњено да крши закон. Њему је на тај начин допуштено да са кметом поступа као с покретном имовином. Он немилосрдно туче кмета, на начин на који нико други не би поступао ни са животињом. Било који комад земље који раја купи, кућа коју сагради, било који комад врта који је створио својим радом у кршу, ага граби како му се свиди. Утврђене дажбине које кмет плаћа земљопоседнику, како је наведено у жалби херцеговачке раје, већ су довољно велике. Он мора да плати четвртину од вредности производа са земље, да аги дâ једно грло годишње и извесну количину масла и сира, да му однесе одређен

број товара дрва; уколико ага одлучи да гради кућу, да му доноси материјал, да му бесплатно ради кад год се то овоме свиди. Понекад ага узима неко од кметове деце, које мора да га служи без икакве накнаде. Кмет је обавезан да засеје поље дуваном, да га обрађује и, најзад, да склони производе у господарево склониште, да оре и сеје одређени број јутара земље, а принос са истих да смести у господарев хамбар. Најзад, да агу прими кад год се то од њега затражи, као и да нахрани његове коње и псе.« [16]

Кмет је, међутим, плаћао порез и држави. Главни порез који се у Херцеговини плаћао централној влади у Цариграду састојао се из једне осмине пољопривредних производа. Прикупљање тога пореза било је поверено посредницима, који су залазили у села пре сабирања жетве, како би одредили вредност приноса по ценама које су обично биле више него после жетве. Кметови су морали да прихвате њихову одлуку без опирања, јер нису имали права да жњу пре него што плате порез, а посредници би једноставно прекинули жетву и плодове оставили да труну уколико не би добили онолико колико су тражили. Заптије, припадници турске полиције, помагали су посредницима да прикупе порез прибегавајући често грубој сили. Еванс је забележио следеће:

»На летњој жези људима су скидали одећу, везивали их за дрво, мазали их медом или нечим другим слатким и остављали их на милост и немилост свету инсеката. Приликом отимачине у току зиме сматрали су као погодно да везују људе за мотке и да их оставе босе на мразу; понекад су их бацали у обор и на њих сипали хладну воду. Омиљен поступак је био да натерају групу кметова да се попну на дрво, или да их утерују у неку одају, где би запалили сирова дрва, од чијег би дима кметови почели да се гуше. Забележени су случајеви кад су босанске сељаке закопавали у земљу до грла и тако их остављали да се на миру покају.« [17]

Осим главног пореза, постојали су и други намети централне владе: порез на кућу и земљу, на стоку (на вола по петнаест до двадесет пјастри, по две пјастре на овцу, козу или свињу) и, најзад, порез који су хришћани плаћали уместо одслужења војног рока, а који је био разрезан на сваког мушког члана породице од једне до осамдесете године старости.

Овим наметима које су кметови плаћали држави и власнику земље, треба додати и кулук. Систем принудног рада није био исти у свим деловима земље. Кметови су се нарочито

супротстављали принудном раду на имањима власника земље. У неким крајевима Босне, сви одрасли чланови кметских домаћинстава или задруга, мушкарци и жене, морали су да проведу три радна дана на имању земљопоседника. Врло често није било посла, али су господари захтевали да се они јаве на рад, »макар да кметови само преносе песак с једне гомиле на другу, или да целог дана само отварају и затварају главну капију господареве куће«[18]. Кметови су били огорчени на такав поступак, јер су у току та три дана на имању земљопоседника господар и његови помоћници веома често приморавали њихове младе жене и кћери да им служе за задовољство.

Еванс је забележио седам захтева невесињских кметова, предатих комисији коју су наименовале централне турске власти с циљем да испита њихове жалбе:

»1. — Да Турци више не узнемиравају хришћанске девојке и жене.
2. — Да се више не скрнаве њихове цркве и да им се дозволи слобода вероисповести.
3. — Да пред законом имају иста права као Турци.
4. — Да буду заштићени од насиља заптија и локалне жандармерије.
5. — Да скупљачи пореза не узимају више него што им је законски одобрено, и да то убирају у право време.
6. — Да свака кућа плаћа укупно један дукат годишње.
7. — Да власт не користи људе или коње за принудни рад, већ да се тај рад, ако је потребан, плати као што је обичај у целом свету.«[19]

Августа 1875. устанак се проширио и на Босанску крајину, иако не с таквом снагом и успехом као у Херцеговини. У Босни је узрок побуне био десетак, порез који су кметови плаћали централној османлијској влади. Посредници су примењивали грубе методе у прикупљању пореза. Охрабрени вестима о побуни у Херцеговини, кметови су пружили отпор. У исто време они су устали против бегова и ага, који су бесно реаговали — спаљивањем села и убијањем хришћана, без обзира да ли су учествовали у побуни.

Као и остали, тако је и породица Принцип осетила последице устанка. Грахово поље лежало је усред устаничке територије, а главни устанички логор, Црни Потоци, налазио се изнад саме куће Принципових. Еванс га описује на следећи начин:

»То је усек у стенама који чини неку врсту природног прилаза неосвојивом кланцу у којем су устаници саградили ниске дрвене колибе свога бивака. Положај је одличан, и са околних узвишења пружа се диван поглед на планине слободне Босне покривене снегом. Висови су потпуно голи, као и оближњи дивљи далматински крш и Динарски Алпи уопште, али су за одбрамбене сврхе одлични. Ту и тамо, стрми успони ка логору и околни стеновити гребени оивичени каменим грудобранима.«[20]

У почетку буне породица Принцип нашла се у тешком положају. Дед Гаврила Принципа, стари Јово, био је по породичној традицији заптија, у служби турских власти. Није јасно да ли су се чланови породице Принцип одмах придружили устаницима. Томић је забележио да су устаници спалили стари дом Принципа у Обљају[21]. Међутим, он не објашњава да ли су они то учинили да би уплашили Принципе и натерали их да им се придруже, или из одбрамбених разлога, јер су се турске војне јединице налазиле у оближњем Грахову.

По другим изворима, мушки чланови Принципове породице придружили су се побуњеницима[22]. Дед Јово био је у главном штабу устаника у Црним Потоцима, заједно с братом Тодом, дивом од човека, који је личио на свога чувеног претка Тодора Принципа. И Принципов стриц Илија учествовао је у неколико битака и добио медаљу за храброст од кнеза Петра Карађорђевића, касније краља Петра, који је дошао у Босну с именом из рата Петар Мркоњић.

Жене и деца из породице Принцип прешли су границу и нашли уточиште на аустријској територији, као што су то чиниле и породице осталих устаника. Артур Еванс је 1877. посетио избегличке логоре у које су се склонили, и чак је један дан провео као гост устаничке чете у којој су служили старији Принципи.

Према једном чланку који је Еванс 8. фебруара 1877. године послао »Manchester Guardian«-у, на аустријској територији, у околини Книна, било је 12.000 избеглица из области Грахова поља и најближе околине. Живели су у страховитим условима. Неки од њих били су још у пећинама на граници Босне и Далмације кад их је Еванс посетио:

»... Нашли смо једнога старог Босанца који нас је готово непроходним планинским стазама довео до усамљене долине кроз коју протиче брз планински поток раздвајајући аустријску територију од босанске; на хришћанској страни угледали смо неколико

пећина на стеновитом обронку планине и упутили се према њима. Пред мојим очима указала се таква људска беда каквој је мали број живих људи био сведок.

Прешли смо преко малога замрзнутог водопада, а затим поред улаза у две мање пећине, које су биле украшене сталактитима дугим метар па и више. Стигли смо до улаза у једну велику пећину, до великога црног отвора у стени, из којег су, кад смо се попели, почеле да пузе јадне полунаге жене, деца и старци, испијених лица од глади и болести. Нешто даље био је још један мањи отвор, на који се ослањало створење које је некад било лепа девојка, а унутра, у прљавштини, коју не могу да опишем, јер сам је само назрео кроз дим и таму, лежала је једна жена и умирала од тифуса. Наставили су да излазе из тамних рупа и углова, па сам установио да их у тој шпиљи има тридесетак. У другој рупи видео сам безоблични завежљај рита и део бледога, полускривеног лица неке друге жене коју је била савладала глад. Још једна шпиља са око дванаест људи, па још једна, страшнија од осталих. Црна рупа, која се спуштала под тако оштрим углом да је пењање или спуштање представљало тежак задатак, била је стрма око 10 метара, а тада као да је нестајала у утроби земље. Као и раније, из тамнога и прљавог скровишта у дубини нагрнула је измучена гомила и почела да се пење да би тражила милостињу... Посрћући и пузећи из неког подземнога скривеног места у дну пећине, спотичући се, појавио се старац тако мршав, тако истрошен и са тако упалим очима да је личио на костур који хода. Било је то оживљавање неке грозне средњовековне слике о васкрсењу мртвих... Недалеко одатле, прошли смо крај неке друге пећине у којој су нађена тела жена и деце.«[23]

Пошто је посетио неколико група избеглица, Еванс је био изненађен чињеницом да ти људи још живе на племенско - патријархални начин:

»Колико год се то чинило чудно, у свем том ужасу и беди очувала се стара словенска задруга, или породични комунизам. Свака пећина има свога старешину и мајку породице, који су се у том скровишту држали својих обичаја.«[24]

Еванс је запазио богат духовни живот Босанаца, који се могао уочити упркос материјалној беди задруга:

»Био сам веома изненађен правим парламентарним способностима ових обичних, наоружаних сељака док су расправљали о својим проблемима. Сваки говорник, кад би на њега дошао ред, рекао би оно што је имао да каже на отворен, послован начин, без говорничких фраза, па ипак течним језиком, без оклевања.

Не верујем да би група енглеских сељака била кадра да са сличном спремношћу расправља о својим пословима. Истина, ови људи не знају да читају и пишу, али, на свој груби начин, они имају неку врсту цивилизације, па чак и образовање сопствене врсте... У ствари је нужда, најстрожа од свих учитељица, научила овдашње људе много чему. Овде сваки човек уме да сагради сопствену кућу, мада он, истини за вољу, не тежи неком високом архитектонском стилу, а свака жена уме да сашије себи одећу. У бедној изби у Пашинводи изненадила ме је лепота земљаних лонаца које је породица управо правила... Они нису баш сасвим без оне естетске стране образовања, али зато народно песништво Босанаца и других Јужних Словена по обиму можда превазилази народни епос осталих европских народа. Музика је изворна, и сваки од њих је музичар. Књижевност има много недостатака... Ови једноставни Босанци немају историчара, али прошлост живи у њиховим јуначким песмама, а зар се историја не мора мало идеализовати међу децом и праунуцима кметова? Ношња ових људи сведочи о великом укусу, а говорећи о јужнословенским сељацима уопште, морам рећи да лепота њихове ношње и сјај њених боја нису нигде превазиђени.«[25]

Путујући кроз босанске планине од једне устаничке групе до друге, Еванс је стигао до села Унац, на 16 километара од куће Принципа. Он описује вече које је провео с Босанцима:

»Група од око сто педесет устаника примила нас је с војним почастима, као и на другим местима. Примили су нас у колиби месног војводе Симе Краља, где сам провео вече које ме је вратило у време Хомера. Вечеру су, као и другде, послужили на синији, округлој трпези, на коју су најпре спустили велику чинију качамака, из које су се окупљени поглавари и њихови гости служили необично украшеним дрвеним кашикама. После тога су послужили комаде јагњећег меса, које смо, један по један, узимали прстима са трпезе. У размацима домаћин је пружао свима сребрни пехар необичног старинског облика, који је до врха био напуњен густим далматинским вином. Жене и деца, и они мање важни, јели су касније. За време обеда две су жене држале бакље од смоласте боровине изнад наших глава. Затим су изнели гусле и један познати гуслар гудио је и певао песме о слободној Босни, јер је међу овим веома поетичним људима устанак већ имао своју неписану епску поезију... Тада сам се са осталима испружио на положено сено, што је био редак луксуз, и спремио се да на том заједничком лежају, ногу окренутих према ватри, пређем из овога нестварног света у свет снова. Док сам спавао, старешина је очински пребацио преко мене јагњећу кожу да би ме заштитио од свежине раног јутра.«[26]

Еванс је посетио групу устаника у којој су се налазили дед, отац и ујак Гаврила Принципа. Писао је да је »лепог пролећа 1877. дошао у ту чету и затекао их како се сви баве атлетским вежбама на ливади«.

Затим је наставио:

»Наравно, шта би Енглез могао друго да учини но да им се придружи. Заиста, изузимајући само егзотичну ношњу ‚мишићавих хришћана', све је то могло да се одигра и у долини Белог Коња (White Horse). Најпре смо се такмичили у игри ‚метати' — што није друго, уверавам вас, него стара енглеска игра ‚бацање камена'. Устаници су показали велику снагу, али мало вештине.

У Босни рођен у њој одгојен
Јаких руку а мале памети —

као што је то рекао један од наших песника. У сваком случају, мада уопште нисам атлета, дошао сам до закључка да с мало вештине, смишљене вештине, могу да бацим исто тако далеко као и најбољи, и осећао сам се у неку руку као мали Давид кад је изигравао дива! После тога смо играли фудбал лоптом која је била направљена од капа устаника, и без јасно обележеног гола — али, ипак фудбал. Бавили су се и једном врстом витешког надметања сличног нашој игри ‚чиви' (chevy), али одвело би нас далеко кад бисмо све то описивали. Међутим, сви ти спортови били су упражњавани. Верујем да у Европи нема народа који, попут Енглеза, гаји тако дубоку љубав према атлетским играма као што то чине ови заостали Јужни Словени; то је, свакако, врло добар знак... Ноћ коју сам провео у логору била је врло мучна, тек тада сам схватио кроз какве све тешкоће ти јадни људи морају да пролазе. У стаји где сам спавао, или покушао да заспим, била је смештена болница за тифусаре, али без лекара. Но ја сам већ био завршио своја истраживања и био сам срећан што ћу следећег јутра рано кренути на пут.« [27]

У овом извештају Еванс изричито помиње вођу устанка из Грахова поља, Илију Билбију, свештеника из села Принциповцих, који је двадесет година касније крстио Гаврила Принципа и изабрао му име.

Сеоски православни свештеници били су вође неких устаничких група, док су владике православне цркве у Босни, по Евансовим белешкама, били на страни Турака [28]. Те владике су биле грчки фанариоти из Цариграда. Све до 1774. босанска православна црква била је под јурисдикцијом српске патријаршије у Пећи, али кад су Турци укинули српску па-

тријаршију, Босна је потпала под грчку патријаршију у Цариграду. Да би добили наименовање, владике су морале да дају мито турским властима, а место би обично добијали они који су Цариграду нудили највећу суму [29]. Еванс ту пљачку описује на следећи начин:

»Нови митрополит стиже у Сарајево и одмах се даје на посао да би му се спекулације исплатиле. Да би сачувао свој положај, он мора и даље сваке године да шаље огромно мито извору корупције, Цариграду. На тај начин *симонија* (куповина црквених положаја), која почиње од патријарховог престола, силази до најбедније предикаонице, и најсиромашнији свештеник у Босни мора да се ценка са својим владиком око разрешнице за душу! Пастир кога је одрао његов владика мора да надокнади губитак од свога стада. Приликом рођења, крштења, венчања, славе или смрти, он прикупља прилоге у новцу или натури, а у неким случајевима чак успева да успостави систем *хериота*. У случају смрти оца породице, он узима најбољег вола, ако умре мајка, онда краву. Није редак случај да су деца одрасла некрштена јер су родитељи били сувише сиромашни да би платили онолико колико се тражило. А сами свештеници обично су тако велике незналице да не знају да читају словенску литургију и једноставно је понављају напамет. Кажу да сарајевски митрополит извуче до 10.000 лира годишње од свога бедног стада, док се три владике задовољавају отприлике половином те суме. Ако се подсетимо да плата самог Вали-паше износи 500 лира годишње, моћи ћемо да оценимо колико је велика ова цифра. Та четири наследника галилејских рибара извлаче годишње суму која је једнака једној шеснаестини укупног прихода који држава добија од пореза у покрајини. Али, пошто се велик део онога што они одузимају од несрећне раје мора пребацити у Цариград, турске власти имају наређење да им помажу у убирању дажбина. Читава хришћанска села деле судбину једне вароши коју је опљачкала турска полиција јер је одбила, или врло често није могла, да се повинује претераним захтевима хришћанских владика.«

Еванс је, такође, запазио дубок сукоб између различитих верских група у земљи:

»Недостатак толеранције међу свим класама босанског живља плод је великог незнања у које су огрезли, а мора се признати да узрок недостатка образовања великим делом лежи у црквеном карактеру школа, тамо где оне постоје, и у злонамерном учењу odium theologicum. ‚Резултати садашњег система очигледно су фатални', недавно је закључио један посматрач. Православна деца предвођена игуманом, католичка фрањевачким свештеницима,

муслиманска улемом, иду у школу да науче да се мрзе, и заиста, то је једина лекција коју као зрели људи не заборављају.«[30]

Еванс је на следећи начин описао један типичан пример верске нетолеранције и терора муслиманских феудалних господара над хришћанима у неком селу у близини дома Принципових:

»Кад год би Тахир-бег посетио село ушао би у цркву на коњу и скрнавио је. Обичавао би да сјаши, зграби свештеникову одежду, од ње направи неку врсту седла, стави је свештенику на леђа, и пошто би га узјашио, терао би јадног попа да пузи на све четири и служи као животиња све док се несрећник не би срушио од исцрпљености.«[31]

Ипак, хришћани нису били јединствени у буни. Била је то спонтана побуна против јарма феудалне господе. У Крајини, на пример, и градско хришћанско становништво било је на страни устаника, али у градовима на југу, нарочито у Сарајеву, постојале су велике групе трговаца и занатлија, нарочито православних Срба, који нису показивали много одушевљења да помогну побуњеним кметовима. Еванс их није много ценио:

»Они су у суштини једна грамзива, непријатна гомила, коју занима само сопствено добро. После Јевреја, они су најбогатији слој у Сарајеву — богатији од Турака, јер муслиман, по своме фаталистичком недостатку предузимљивости, није кадар да учествује у нечему већем сем у пословима на мало. Насупрот томе, Срби држе у својим рукама највећи део спољне трговине земље. Али, богатство које су на тај начин стекли не користе ни да се уздигну нити да помогну својим подјармљеним земљацима који су ван граница конзуларне заштите. Напротив, они су створили ексклузивну касту, која не само што се држи далеко од бедне раје, већ чак и презире њен очајнички вапај ако случајно допре до страних конзула или турског гувернера.«[32]

Пошто нису имали богзна какву подршку у градовима, побуњени кметови су били препуштени сами себи. Између герилских јединица у Херцеговини и Босни није било координације. Захваљујући терену и бољој организацији, у Херцеговини је устанак имао више успеха. У почетку су устаници у Херцеговини били организовани на племенско-територијални начин. Свака чета је имала двадесет до тридесет људи. Касније су се ове мале групе развиле у чвршће војне јединице. Капетанија је постала највећа јединица и састојала се из неко-

лико »стотина«, које су се делиле на »десетине«. Укупно је било 12.000 наоружаних устаника. Пошто османлијска власт није имала у Херцеговини довољно јединица редовне војске, она је била принуђена да их пребаци из других делова Царства. Устанички команданти примењивали су стратегију герилског ратовања, прекидајући саобраћајне везе између турских гарнизона, вршећи опсаду и неких вароши, као на пример Требиња. Ова тактика донела је добре резултате. Од 30.000 турских војника који су послати у Херцеговину 1875, до краја године остало их је живих само половина. Турци су после два дана борбе код Муратовице, 30. и 31. октобра 1875. године, изгубили 1.325 војника, 400 коња, један топ и доста муниције.

У Босни је ситуација била другачија. Устаници су били слабије војнички организовани. Стварали су јединице по селима и свака од њих борила се за себе. Њихов главни циљ често су била имања бегова. Вршили су и одмазде у муслиманским селима, пљачкали што би им допало руку. Неколико официра из Србије дошло је да помогне босанским устаницима, али у борби против тврдоглавости локалних сеоских команданата и жеље за одвајањем нису имали много успеха.

Кад је зима прошла, борбе су се наставиле. Устаници у Херцеговини и Босни одупирали су се османлијским трупама. У лето 1876. султан је послао у Сарајево вео са Мухамедовог гроба у Меки с новим јединицама турске редовне војске. Пошто је изгубио наду да ће угушити побуну у Херцеговини, турски командант је концентрисао своје напоре против Босанаца, нарочито против њиховог јединог утврђења у Црним Потоцима. Коначни напад је почео у лето 1877. Војсковођа босанских кметова био је пуковник Деспотовић, редовни официр, који није поштовао герилски начин ратовања. Он је остао у утврђењу Црни Потоци, али су га турске јединице заобишле, и, користећи том приликом аустријску територију, заузеле тврђаву. Сто педесет устаника је изгубило животе, а преко 1.500 пушака је заплењено. У тој битки турски војници су заробили Тоду Принципа, брата Гавриловог деде Јове. Обучен у стару живописну униформу свога претка, Тодо је спроведен у Грахово у ланцима, али га нису погубили као што су то чинили с многим другим заробљеним кметовима. Разлози за то помиловање нису јасни. Према неким подацима, турске власти су цениле његову личност и снагу.[33] Осим тога, можда су имали на уму да су чланови породице Принцип раније служили у пограничној стражи.

Дед Гаврила Принципа и стриц пребегли су са устаницима на аустријску територију, где су били разоружани. Придружили су се својим породицама које су пребегле раније. Животни услови становништва нагло су се погоршали. Од преко 710.000 хришћана који су живели у Босни и Херцеговини, цени се да је више од 200.000 особа (деце, жена и стараца) морало да напусти своје домове и потражи уточиште на аустро - - угарској, црногорској и српској територији.[34]

Пораз у Црним Потоцима није значио крај побуне у Босни. Било је још група које су оперисале око својих спаљених домова. Осим тога, многи разоружани кметови вратили су се са аустријске територије у Босну, реорганизовали своје јединице и наставили да нападају муслимане (међу њима се налазио Принципов дед, али не и отац Петар). Тако је, крајем 1877. године, ситуација на бојним пољима Босне и Херцеговине била и даље непромењена. Цариград, упркос свим напорима, није могао да се супротстави герилској тактици бунтовника. С друге стране, устаници нису могли да заузму градове и остваре потпуну победу. Било је то крвопролиће без скорог решења на видику.

Дед Гаврила Принципа и старци пребегли су са устаницима на аустријску територију, где су били разоружани. Придружили су се својим породицама које су пребегле раније. Животни услови становништва нагло су се погоршали. Од преко 710.000 избеглица који су живели у Босни и Херцеговини, рачуна се да је више од 200.000 особа (деце, жена и стараца) морало да напусти своје домове и потражи уточиште на аустро-угарској, црногорској и српској територији.*

Пораз у Црним Потоцима није знатно [illegible] побуне у Босни. Било је још група које су обигравале око својих спаљених домова. Осим тога, многи разоружани [illegible] су се са аустријске територије у Босну, реорганизовали своје јединице и наставили да нападају муслимане (међу њима се налазио Принципов дед, али не и отац Петар). Тако је, крајем 1877. године, ситуација на бојним пољима Босне и Херцеговине била и даље неизвесна. Цариград, упркос свим напорима, није могао да се супротстави герилској тактици бунтовника. С друге стране, устаници нису могли да заузму градове и остваре потпуну победу. Било је то надмудривање без скорог решења на видику.

ГЛАВА IV

ПОЈАВА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ НА МЕЂУНАРОДНОЈ ПОЗОРНИЦИ

Мени то личи на први глас петла у зору новог дана, пуног крви, који ће човечанству донети дубоку жалост. Култура и морал ће нестати и уступити своје место сили и грамзивости. Можда ми нећемо бити сведоци тога, али то ће доћи пре или касније.

Делегат на Берлинском конгресу барон Јозеф фон Швегел на вест да је 2. јуна 1878. извршен атентат на немачког цара Виљема.

Народном побуном 1875. године, Босна и Херцеговина су ступиле на позорницу међународне политике. Више од три стотине година провеле су ове две покрајине под османлијском управом, и за то време нису практично играле никакву улогу на светској позорници. Међутим, устанак 1875 - 1878. убрзао је распад Отоманског Царства и у престоницама великих сила подстакао жестоке расправе о његовој подели. Када су 1876. Црна Гора и Србија објавиле рат Цариграду да би помогле својој сабраћи, Русија им се придружила шест месеци касније и њене трупе су напредовале преко планине Балкана све до предграђа Цариграда. Британија је одмах послала своју флоту у мореузе, Аустро - Угарска је извршила мобилизацију и Русија је морала да се повуче. Као резултат тога уследило је сазивање Берлинског конгреса, на којем је будућност Босне и Херцеговине постала једна од главних тачака пограђања великих сила у току расправе о подели османлијских поседа.

У време херцеговачког устанка, прилике у већем делу Отоманског Царства нису биле ништа боље од прилика у Босни и Херцеговини. Османлијска држава је пропадала заједно с владајућом војнофеудалном кастом. Пошто није хтела

ни могла да се реорганизује, она је бројала своје последње дане. Побуна кметова изазвала је немир у Бугарској и другим областима европске Турске, где је османлијска владавина све више угрожавана стремљењима пробуђених народа. Од 9 милиона поданика у европском делу Отоманског Царства, Турака је било само око 2 милиона; у целом Царству, од 28,500.000 становника, Турци су сачињавали мање од половине становништва (око 12 милиона). Суверенитет султана протезао се од Туниса у Африци, преко Либије и Египта, Арабијског полуострва, Леванта и Турске у Азији, а у Европи све до румелијских кнежевина на северу и Босне и Херцеговине на западу. Међутим, 1875, када су избили нови немири, контрола цариградске владе није се простирала много даље од престонице. Финансијска ситуација Царства такође је била тешка. Цариградска влада прогласила је 1875. делимично а 1876. потпуно банкротство и обуставила плаћање интереса кредиторима у Паризу, Бечу, Лондону и другим европским финансијским центрима. Пре 1875. отомански државни дуг износио је 200 милиона фунти, укључујући и годишњи дуг од 14 милиона фунти [1]. Годишњи приход Царства износио је 18 милиона фунти, од чега је султан добијао 2 милиона за своје личне издатке.

Слабљење Отоманског Царства заоштрило је борбу великих сила око његових балканских провинција. Оне су чиниле територијални мост између Европе и Азије, и значај им је порастао отварањем Суецког канала 1869. Балкан је поседовао велика природна богатства и постајао све значајније тржиште за робу европске индустрије у развоју.

Међу ривалима у борби за попуњавање вакуума проузрокованог распадом Отоманског Царства нису биле само велике силе, Аустро-Угарска, Русија, Британија, Италија, него и мале балканске државе, Србија, Црна Гора и Грчка.

Пошто је била поражена у Италији 1859. и од Пруске 1866, Аустро-Угарска је губила своју моћ на северу и западу Европе, те је своју пажњу управила ка југу. Војни кругови у Бечу захтевали су окупацију Босне и Херцеговине и других јужнословенских провинција у правцу Солуна. Већ 1856, фелдмаршал Радецки поднео је меморандум цару Фрањи Јосифу, скрећући му пажњу на потребу да се те две јужнословенске земље окупирају, јер представљају природно залеђе далматинске обале [2], јужнословенске провинције на Јадранском мору, коју је Аустрија анектирала после пада Наполеона I. »Годишњи регистар« забележио је у Бечу да је цар Фрања

Јосиф веровао у нужност »да се прихвати окупација Босне и Херцеговине, или чак да се надире даље ка југу«[3]. Његово се уверење заснивало на двема тачкама: »Као прво, на његовом савезу с Немачком, који, док траје, чува Аустрију од напада, и, друго, на његовој репутацији као Хабсбурговца који је изгубио велике провинције. Жели, кад умре, да за собом остави неокрњен велики посед царске куће. На Западу не може бити примедби на његов аранжман.«[4]

У Бечу су сматрали да су за Аустрију од животног значаја главне саобраћајне везе на Балкану, долине реке Мораве и Вардара. Барон Хирш, предузимљиви финансијер, подржан 1870. од бечких и француских банкара, интензивно је планирао изградњу железничке пруге кроз Отоманско Царство[5]. Беч је још пре 1875. добио концесију и почео да гради пругу у северној Босни, која је, преко Босне и Санџака, имала да се споји с пругом од Цариграда и Пловдива. Аустро-Угарска је такође имала своје економске интересе на Балкану. Јефтинија енглеска роба је готово потпуно заменила робу Хабсбуршке Монархије на тржиштима Отоманског Царства. Босна, а нарочито Херцеговина, побудиле су интересовање у индустријским круговима Хабсбуршке Монархије и Европе. Природно богатство Босне и Херцеговине није умакло оштром оку сер Артура Еванса. У чланку у »Manchester Guardian«-у, од 25. новембра 1878, расправљајући о том питању с једним чешким државником, он каже: »Свакако ће вам страни капитал помоћи да развијете изванредна богатства земље чим она постану општепозната. Енглески капитал, на пример, до сада није могао да учествује у богатим живиним рудницима Крешева само због лоше турске управе.«

Босански рудници злата, сребра, олова и гвожђа били су познати још у римско доба. Половина босанске територије била је прекривена буковим, храстовим и јеловим шумама. Наслаге угља и гвоздене руде управо су биле откривене. Осим ових богатстава, Босна и Херцеговина имале су обиље радне снаге. До фебруара 1875. Генералштаб аустроугарске војске је подробно истражио терен ових двеју провинција, па чак и јужно од њих, све до северне Албаније. У исто време војска је припремала посебне јединице за операције на Балкану.

Нова аустроугарска спољна политика сукобила се с плановима Русије о продирању ка топлијим морима преко Балкана. Уочи саме херцеговачке кризе склопљен је савез између три цара, Немачке, Русије и Аустрије (Dreikaiserbund). Царе-

ви су се сложили да заједнички расправе све проблеме у вези с регулисањем »источног питања«. Заједничка борба против револуције, која је угрожавала све монархије, била је један од узрока стварања овог савеза. Пре него што је склопљен »савез три цара«, Беч и Петроград су склопили друге споразуме у вези с поделом интересних сфера на Балкану. Цар Јосиф II измењао је неколико писама са царицом Катарином Великом и склопио такозвани »Грчки пројект«, на основу којег би Балкан био подељен између Аустрије и Русије. Два суверена састала су се на Јалти 1787, и подробно расправљала о том грандиозном плану, али друге европске силе заинтересоване за трговину са Истоком, нарочито Енглеска и Холандија, биле су чврсто за status quo, те је Отоманско Царство преживело ову опасност.

Међутим, седамдесетих година узајамна сумњичења између Аустрије и Русије су се повећала. Уочи устанка у Херцеговини, априла 1875, цар Фрања Јосиф је путовао кроз Далмацију, само неколико километара од границе Босне и Херцеговине. Многи католици, предвођени фрањевачким фратрима, прешли су границу ових двеју провинција да би се поклонили хабсбуршком цару. Словенофилске организације у Русији све више су инсистирале на активној политици на Балкану.

Као и крајем XVIII века, Енглеска је била изричито за одржање status quo-а на Балкану. Дизраели је довео трупе из Индије и са Блиског истока, и одлучио да по сваку цену сачува територијални интегритет Отоманског Царства, јер је тиме бранио интересе Британске империје на Средоземљу и обезбеђивао њен директан прилаз Индији. У данима херцеговачког устанка, Дизраели је издејствовао да Парламент изгласа Закон о краљевским титулама (The Royal Titles Bill), којим је краљица Викторија проглашена царицом Индије. У исто време, Дизраели је купио већину акција Компаније Суецког канала од египатског кедива, који је био запао у финансијске тешкоће.

У одбрану своје источне политике Дизраели је истицао аргумент легитимизма. Због својих дубоких торијевских убеђења, супротстављао се било каквим концесијама цариградске владе устаницима у Босни и Херцеговини. У једном писму леди Брадфорд писао је 1. октобра 1875: »Замислите аутономну Босну, с њеним мешовитим становништвом; аутономна Ирска била би мање бесмислена јер у Босни пропорционално има више Турака од хришћана него што је однос Алстера

према осталим трима провинцијама«[6]. Р. В. Ситон-Ватсон сматрао је »да су Дизраели и лорд Дарби били против свега што би личило на пуну аутономију Босне и Херцеговине — па чак и против скромнијих реформи које је гроф Андраши тражио од Турака — и то не само због Босне и Херцеговине, већ једноставно зато што су између евентуалне аграрне реформе у Босни и захтева постављених у Ирској видели аналогију, па су се бојали да не створе преседан«[7]. Осим тога, Дизраелијеве податке о броју становника у Босни и Херцеговини демантовали су извештаји његових дипломатских и конзуларних представника. Према службеном попису 1879, више од 61 % целокупног становништва сачињавали су хришћани, а муслимана је било 38,7 %, иако су и они етнички Јужни Словени[8]. Дизраели је био и против тога да Црна Гора и Србија повећају своје територије. »Што се тиче Црне Горе, чује се да Русија сплеткари да се повећа територија Црне Горе освајањем једне луке. Ништа од тога: ми одбацујемо ту замисао. Црној Гори није потребна никаква лука, само мали врт у којем ће гајити купус и кромпир«[9]. Дизраели је тајна удружења сматрао главним подстрекачима немира на Балкану. Кад је Србија објавила рат Отоманском Царству, у лето 1876, Дизраели (који је у међувремену постао лорд Биконсфилд) изјавио је у Дому лордова:

»Србија је објавила рат Турској. Боље рећи, тајна удружења Европе објавила су рат Турској. У покушају да се управља овим светом, наилази се на нове елементе које треба узети у обзир, а с којима наши претходници нису морали да се баве. Ми нисмо упућени само на цареве, принчеве и министре. Постоје тајна удружења, елемент с којим морамо да рачунамо и који у последњем тренутку може да поремети све наше аранжмане — та удружења имају свугде сталне агенте, а ови препоручују тероризам, и могли би, ако буде потребно, да изазову покољ ... Ово је безобзиран и лукав рат, јер од свих ратова који су се икад водили, никад није било рата који је био мање оправдан од овога који је Србија објавила Порти. Можда Порта има десет хиљада грешака — не кажем десет хиљада грехова, већ десет хиљада грешака — и те грешке, њена слаба влада и друге околности, могу несрећно да доведу до злочина. Међутим, што се тиче односа Србије и Порте, не постоји ни најмања сумња да је не само сваки принцип међународног права, не само сваки принцип јавног морала, већ и сваки принцип части био прекршен.«[10]

У том говору Дизраели се у основи дотакао онога питања које ће покренути и Хабсбурговци 1914. у вези с делом Гаврила Принципа. Сматрало се да су тај акт подстакла такозвана тајна удружења на Балкану и да је он резултат њихових веза са сличним организацијама у Европи.

Као и масонске ложе и карбонари или Мацинијева *Млада Италија* у време рисорђимента и слична удружења у Немачкој и Ирској за време националног ослобођења, тајна удружења на Балкану појавила су се у условима османлијског и хабсбуршког деспотизма. Немајући друге могућности да изрази своје мишљење, народ је једини излаз нашао у тајним удружењима. Та удружења била су различита — нека су била резултат локалне иницијативе, а иницијатива за друге дошла је из иностранства, јер су и револуционарни покрети, као и владе великих сила, имали своје специфичне интересе на Балкану. У другој и трећој деценији XIX века, на пример, појавило се на Балкану тајно хришћанско удружење *Хетерија*, које је имало за циљ да створи неку врсту новог Византијског Царства. Имало је подршку у Русији, а међу његовим члановима биле су и неке водеће личности у Румунији, Грчкој, Бугарској и Србији.

За нас су овде јужнословенска тајна удружења у Босни и Херцеговини од нарочитог интереса. Средином XIX века појавила су се у већем броју. Њиховом организовању припомогли су и неки водећи државници у Београду, мада је иницијатива потекла од Пољака. После устанка у Пољској 1830 - 1831, многи Пољаци су емигрирали у Француску. Међу њима је био гроф Адам Чарторијски, који је почетком XIX века био министар иностраних послова руског цара Александра I. Док је био на том положају, у Србији је 1804. избио устанак кметова против османлијске власти. Под утицајем италијанског карбонара Шипиона Пјатолија, Чарторијски је већ у то време истицао идеју стварања независних словенских држава на Балкану под руском заштитом. Он је касније дошао у сукоб са руским царем, нарочито после пољског устанка 1830 - 1831. У хотелу »Ламбер« у Паризу отворио је свој »дипломатски биро« уз политичку и финансијску помоћ француске и енглеске владе[11]. Русија, Аустрија и Пруска, угњетачи Пољске, биле су традиционални непријатељи Пољске. Ни Француска ни Енглеска нису биле у пријатељским односима са овим трима силама, па је Чарторијски прихватио њихову помоћ. Био је свестан да се Отоманском Царству ближи крај, али његови

планови су били тако замишљени да Русија и Аустрија не извуку никакву корист приликом његовог распада. Оживио је своју замисао о независним балканским државама, које се у својој борби за независност не би ослањале на Русију или Аустрију, већ на Француску и Енглеску. Чарторијски је имао своје тајне агенте у свим балканским земљама, и једном од њих, Звјерковски - Леноару, писао је »да би Србија морала бити легитимна застава свих Јужних Словена, центар око којег треба сви да се окупе«. Преко својих агената Чарторијски се повезао са Илијом Гарашанином, српским конзервативним државником, чија се политичка група 1842. није сложила с руском владом око неких унутрашњих питања српске политике. Гарашанину су се идеје Чарторијског чиниле прихватљиве. Следили су други контакти, и јануара 1843. Чарторијски је послао Гарашанину своје »савете« о томе како Србија треба да води спољну политику. Саветовао је Гарашанину да Србија буде опрезна у односима према Русији, а посебно да не треба да тражи њену заштиту, »јер заштитник може лако постати господар«[12]. Чарторијски је, такође, упозорио Гарашанина да се чува било каквих провокација против Руса: »Они су наша браћа по крви и једног дана могу постати савезници свих Словена ако се побуне против сопственог деспотизма«[13]. Чарторијски је био мишљења да Београд треба још мање да верује Аустрији, јер »она жели да искористи прилику да окупира Србију и друге земље на Балкану«[14]. У исто време, Чарторијски је топло препоручио Србији да се ослони на Француску и Енглеску. »Француска има интереса да помогне Словенима на Балкану. Када Отоманско Царство, које се распада, коначно пропадне, на његово место могла би да дође једна словенска држава, која би постала савезник Француске«[15]. У међувремену би Србија имала да води компромисну политику према Отоманском Царству и да чека свој тренутак. Чарторијски и његови агенти саветовали су Гарашанину да у свим јужнословенским провинцијама оснује тајна удружења, на чијем би челу стајали повереници који би спремни дочекали коначну кризу Отоманског Царства.

Налазећи у саветима Чарторијског подршку за сопствене идеје о српској спољној политици, Гарашанин је 1844. припремио тајни документ звани »Начертаније«, који је написао за српског кнеза Александра Карађорђевића[16]. Овај документ постао је програм српске спољне политике за многе будуће генерације. Почетком XX века он је у потпуности остварен,

кад је Енглеска најзад променила свој дизраелијевски курс, дошавши до закључка да независна Србија неће значити јачање руских позиција на Балкану.

Гарашанин је, међутим, ревидирао неке од првобитних предлога Чарторијскога. Прво, није био тако непријатељски расположен према Русији; чак је сагледао могућност зближења с Русијом против Турске и Аустрије. Друго, уместо југословенског програма о стварању једне федеративне државе свих Јужних Словена, Гарашанин је заступао великосрпско решење, тј. идеју о стварању државе која би била само проширена Србија и којом би управљали Срби. Треће, он је био за револуционарну акцију у Турској, али не и у Аустрији [17]. У духу ове одлуке, Гарашанин је своје напоре првенствено концентрисао на Босну и Херцеговину, које је сматрао српским провинцијама, стварајући ланац тајних удружења која су окупљала поверенике. Београд их је финансирао и главни задатак им је био да прикупљају обавештења за српску владу, која се припремала за дан кад ће српска војска умарширати у Босну. Ова тајна удружења нису имала револуционарни карактер. Гарашанин је у својој унутрашњој политици био исто толико конзервативан као и кнез Михаило Обреновић, који је дошао на српски престо 1860. и убрзао припреме за рат против Отоманског Царства. Повереници нису предвиђали побољшање друштвеног положаја кметова. Гарашанин се трудио да придобије муслиманске феудалне господаре у Босни и Херцеговини, па им је дао изричите гаранције да ће после протеривања Турака и успостављања српске власти њихови феудални поседи и власт над кметовима бити очувани.[18]

Гарашанин је 1867. дао оставку, а годину дана касније убијен је кнез Михаило Обреновић у Топчидеру код Београда. Мада су убиство извршили следбеници династије Карађорђевића, и Турска и Аустрија биле су вишеструко умешане у то убиство. Слободан Јовановић, историчар Србије XIX века, сматрао је да је Турска непосредни кривац за ово убиство [19], док је Аустро-Угарска дозволила завереницима да користе њену територију. Београдски двор је Александра Карађорђевића, који је живео у Будимпешти, прогласио кривим за заверу и осудио га на двадесет година затвора. Српска влада је затражила од мађарске владе да кнеза Александра изведе пред суд. Будимпештански суд је најпре одбацио оптужбе против њега на основу »недовољних доказа«. Међутим, Апелациони суд га је прогласио кривим и осудио на осам година

затвора, на основу чињенице да је он набавио оружје и новац за убице. Али, пошто су се односи са Србијом погоршали, Врховни суд Мађарске одбацио је ову пресуду и потврдио првобитну.[20]

После смрти кнеза Михаила тајна активност српске владе у Босни и Херцеговини је прекинута, а иницијатива је прешла у руке појединаца. Међутим, избијање устанка 1875 веома је узнемирило јавно мнење у Србији, и на кнеза Милана Обреновића вршен је притисак да пређе границу и уђе у Босну. У почетку он није био вољан да то учини. Најзад, кад је одлучио да притекне у помоћ побуњеницима у Босни и Херцеговини, био је обазрив те је, у намери да импресионира легитимистичке кругове у Лондону и другим престоницама, подвукао да та акција нема революционарни карактер. »Годишњи регистар« је цитирао следеће редове из његовог прогласа српском народу у вези с ратом:

»Наш је покрет чисто народан. Он мора затворити своје редове свима елементима социјалног преврата и верозаконог фанатизма. Ми не носимо собом преврат, ватру и опустошавање, но правду, ред и безбедност.

Странце штедите оним гостољубљем које Србину доликује; поштујте границе суседне монархије и не дајте никаква основа незадовољству царско - краљевске владе, која је стекла права на нашу признателност примивши хиљадама нејачи босанско - херцеговачке под своје крило, и заклонивши их од зиме и глади.

Браћо! Пун поуздања у ваше родољубље и ваше војничке врлине, ја ћу с вама и пред вама, а с нама ће и наша храбра браћа Црногорци, под својим витешким вођом, мојим братом књазом Николом, а с нама ће и наши дивни јунаци Херцеговци и наши многоискушени паћеници босански. Наша вредна браћа Бугари чекају нас, а од слободоумља поноситих Грка можемо очекивати да неће иза нас дуго заостати ти славни потомци Темистокла и Бочариса.

Пођимо дакле напред, моји дични јунаци, у име свемоћног Бога, свима народима праведнога оца, пођимо у име правде, слободе и просвете!«[21]

Осим групе повереника, постојала су и друга тајна удружења која су у Босни и Херцеговини деловала уочи устанка 1875. Док су повереници били људи од поверења конзервативне српске владе, остала тајна удружења била су либералнија, а нека од њих имала су чак и револуционарни карактер. Она су никла у атмосфери пољског устанка 1863. и успешне италијанске и немачке борбе за уједињење 1860. Језгро ових тај-

них удружења сачињавала је неколицина југословенских студената на универзитетима у Европи, нарочито у Аустрији. Њихова активност није увек била илегална, били су вешти у коришћењу удружења која су им служила као заклон. Једно од њих било је, на пример, удружење српских студената у Бечу *Зора*, које је служило младобосанцима за сличне сврхе почетком XX века. *Зора* је 1866. упутила проглас српским омладинским удружењима у Аустрији и Мађарској, којих је било шеснаест, као и удружењима у Србији и другим престоницама Европе, да присуствују оснивачком збору *Уједињене омладине српске*. Удружење је званично основано исте године. Имало је сличности са удружењима као што су немачка *Буршеншафт (Burschenschaft)* и *Тугендбунд*, грчко *Хетерија*, и *Млада Италија*[22]. Мада је по статуту било првенствено културно - васпитно друштво, удружење је имало револуционарне задатке и своје јавне и тајне групе у свим југословенским земљама, укључујући Босну и Херцеговину. Један од њених вођа, Владимир Јовановић, одржавао је контакт с Мацинијем још пре оснивања *Уједињене омладине*[23]. У периоду између 1860. и 1867. италијански и мађарски револуционари пратили су са интересовањем догађаје у Босни и Херцеговини. Лука Вукаловић, вођа херцеговачког устанка 1861 - 1862, био је упознат с револуционарним плановима Италијана и Мађара против Хабсбурговаца[24]. Гарибалди је припремао своје људе за организовање завере у Далмацији, која је имала за циљ да изазове револуцију на Балкану. Уочи рата против Аустрије, 1866, Мацини је рекао Јовановићу да Италија у својој борби против Хабсбурговаца не треба да се ослања на Француску, већ на Јужне Словене под влашћу Беча. Револуције су имале да избију у исто време у Венецији и балканским провинцијама Аустрије. Мађарска револуција, која је имала да уследи касније, довела би до пада Хабсбурговаца. У то време су чак и Бизмарка интересовали ови планови, те је склопио »џентлменски споразум« са Мацинијем[25]. Припремао је последњу битку против Хабсбурговаца и био је спреман, упркос свом конзервативизму, да прихвати било ког савезника. Међутим, после успеха 1866. он је раскинуо ове опасне везе. Јовановић се повезао с београдском владом и пренео јој Мацинијеве предлоге, али кнез Михаило није био вољан да ступи у акцију, па је изгубио прилику да учествује у догађајима 1866. и победи над Хабсбурговцима.[26]

Уједињена омладина није била јединствена организација

У њој су биле окупљене различите струје и ускоро је престала да делује. Само је њено најрадикалније крило на челу са Светозаром Марковићем, писцем и социјалистом из Београда, остало активно. Марковић је као студент отишао у Русију 1866, где је приступио тајном удружењу српских студената *Општина*, које је било повезано са *Уједињеном омладином*. Он је 1866. објавио отворено писмо у једном београдском листу, упућено српској омладини, у којем је позива да буде спремна кад куцне час, »да изучи науке које ће уништити непријатељску снагу, да се вежба у руковању оружјем« и да увек води рачуна о »потчињеним Јужним Словенима«[27]. Из Русије је Марковић отишао у Швајцарску, где је присуствовао конгресу Лиге за мир и слободу. Ту је срео и Виктора Игоа. Рад Лиге га није нарочито импресионирао, осим њеног става према Балкану. Лига се изјаснила за револуционарно ослобођење балканских народа и за стварање федеративне републике Словена. Марковић је одржавао везе и с Бакуњином. Кад је формирана Руска секција Интернационале, Марковић је постао њен »дописни члан« а у »Билтену Интернационале« објавио је неколико чланака о балканским проблемима[28]. Напао је Владимира Јовановића и друге вође *Уједињене омладине* што су сувише попустљиви према српској влади. Марковић је прихватио многа гледишта Чернишевскога, као и Лавровљева. Међу западноевропским социјалистима није наишао на велико интересовање за проблеме сељаштва, које је чинило велику већину становништва Србије, нити за проблеме подјармљених малих народа. С друге стране, у Русији је наишао на разумевање за ове проблеме. Марковић је веровао да је руски социјализам шездесетих година далеко одмакао испред социјализма Западне Европе:

»Нигде у Европи нема духовног полета, нигде толико интелектуалног заноса колико код Руса. Нигде социјалним наукама, наукама о друштву и о народном благостању не придаје се толика важност као у Русији: Данас Русија има сама толико научних стручних социјалиста колико сва Европа скупа.«[29]

На крају овога чланка, Марковић каже да је постојао практичан разлог који је диктирао да се у Србији да предност руском социјализму над европским:

»Срби као Словени, имају исто ‚устројство' душе које и Руси, подједнако осећају и истом теже. Руски социјализам је израђен за

руске прилике, за руског сељака, и како се Србија налази у истоветним економским приликама, једини социјализам који је у Србији могућ и изводљив, то је руски социјализам.«[30]

У својој агитацији Марковић је истицао да се Срби не могу ослободити власти Отоманског Царства и Хабсбурговаца све док се не ослободе конзерватизма у Србији. Изјашњавао се, такође, за једнакост свих јужнословенских народа, а против идеје да Срби буду »Пијемонт Јужних Словена«, коју је заступала београдска влада. Подвукао је да постоји знатна разлика између Балкана, на чијем подручју живи неколико националности и вероисповести, и Апенинског полуострва, где живи само један народ исте вере. Због тога је његов циљ био републиканска федерација балканских народа.

Марковић је захтевао уништење Отоманског Царства и Хабсбуршке Монархије:

»Да се реши питање народности у Аустрији у правом смислу, треба дакле разрушити Монархију Хабсбуршку, која је скрпљена женидбама, наслеђивањима и разним уговорима, и која се држала језуитским лагаријама и грубом солдачком силом...« [31]

Веровао је да би револуција Јужних Словена и других потчињених народа могла уништити Хабсбуршку Монархију и Отоманско Царство. Када је 1872. морао да напусти Србију, отишао је у Нови Сад, центар Срба под мађарском управом. У међувремену је будимпештанска влада забранила рад *Уједињеној омладини,* али неки од њених чланова, са вођом српских радикала у Новом Саду, С. Милетићем на челу, основали су тајно удружење које се звало *Дружина за уједињење и ослобођење српско*. Његов задатак је био да подигне устанак у Херцеговини а затим у Босни [32]. Марковић је ступио у директну везу са представницима овога тајног удружења и помагао им у раду. Преко свога брата чак се повезао с неким водећим државницима у Београду, предлажући стварање коалиције свих српских прогресивних партија ради помагања устанка у Босни и Херцеговини [33]. Али београдска влада се плашила овакве коалиције, нарочито због става руског цара Александра II. После овога неуспеха, Марковић је организовао друго тајно удружење, *Централни револуционарни ослободилачки одбор,* у који су ушли симпатизери у Босни који су се истакли у устанку 1875.[34]

С пријатељима које је имао међу руским народњацима

Марковић је измењао погледе о проблемима на Балкану. Мада је Марковић умро уочи устанка 1875, руски револуционари су показали изразито интересовање за буну, као што су то учинили и раније, приликом устанка Јужних Словена против османлијске власти. Скерлић је истакао да су руски револуционарни кругови подржавали идеју о словенској солидарности много пре него што је она постала службена линија словенофила, а с времена на време и линија царистичке владе. Још су декабристи, усред сопствене борбе против апсолутизма у својој земљи, разрадили програм за ослобођење свих Словена и за њихово уједињење путем слободног, федеративног савеза, заснованог на демократском уставу [35]. Револуционари из *Обшчества соједињених Словјан* енергично су нападали царску владу што занемарује судбину балканских Словена, на првом месту Срба, »наших верних савезника који пате под јармом турске бруталности« [36]. Тајно удружење *Кирило-методијевско братство*, међу чијим члановима су били историчар Костомаров и песник Тарас Шевченко, тражили су 1847 »ослобођење словенских народа од туђе власти, њихово организовање на слободној федеративној основи, и ликвидирање свих видова тираније у словенским друштвима ма како вешто били прикривени.« [37]

Руски народњаци су правили разлику између осећања солидарности руских маса према словенској браћи на Балкану и службене, државне, политике. У XVIII и XIX веку царска Русија је водила девет ратова под паролом ослобођења »Словена исте крви и исте вере«. Као што је истакао Богучарски, руски сељак је имао оне идеје о ослобођењу Јужних Словена које су имали крсташи кад су ослобађали Јерусалим [38]. Богучарски је подвукао праве мотиве руских службених кругова у том погледу. Један од руских конзервативаца, Катков, гледао је на јужнословенско питање и рат с Турском као на погодну могућност за борбу против револуционарног покрета у својој земљи. Вођа словенофила, Побједоносцев, »језуита међу језуитима«, превео је Гледстонову брошуру о турским зверствима, а генерал Скобељев, »Торкемада модерне Русије«, изразио је мишљење да би »нихилизам могао да се паралише, па чак и искорени изазивањем рата под патриотским паролама«.[39]

Народњаци не само што су осудили политику званичне, царске, Русије и словенофила према балканским Словенима, већ су истовремено дали и подршку устанку године 1875.

Скерлић је забележио да је руски народњак Михаил Сажин — познат под псеудонимом Armand Ross — који је под тим илегалним именом радио с Марковићем и његовим пријатељима у Цириху, дошао у Босну и Херцеговину као добровољац чим је устанак букнуо [40]. Скерлић је, такође, навео имена Сергеја Кравчинскога, Дмитрија Клеменса, уредника илегалног листа »Земља и воља«, и Јерошенка, који је погинуо у борбама у Херцеговини. Богучарски је поменуо и имена Ивана Дебагори-Мокрајевича, Ореста Гебела, Нечајева и Пимена Енкуватова. Међу народњацима у јужној Русији основан је 1875. Тајни комитет, који је прикупљао новац и слао добровољце. Један од његових чланова био је Жељабов, вођа *Народне воље* и један од главних организатора атентата на цара Александра II 1881. године [41]. Богучарски је интервјуисао В. Ф. Костјурина, једнога од чланова овога тајног комитета, који је рекао да су херцеговачки кметови »одушевљено поздравили« долазак првих седам добровољаца који су послати из Кијева [42]. Вентури није тог мишљења, нарочито што се тиче Роса (Сажина) и Кравчинскога. Они су напустили Париз и дошли у Загреб, »где је постојао комитет који је добровољце снабдевао оружјем и помагао им да пређу границу код Дубровника и Котора. У Херцеговини су учествовали у неколико окршаја, али њихово војевање било је кратког века. Као и многи руски добровољци, и они су морали да признају да им није лако да се прилагоде ситуацији сасвим новој за њих и да се привикну на партизански начин ратовања у планинама Далмације. Пре свог повратка били су већ изгубили сваку илузију о социјалном карактеру рата. ‚Верски фанатизам и жељу за пљачком' — то су они видели«. [43]

Следбеници Светозара Марковића у босанско-херцеговачком устанку били су такође свесни тешкоћа у ширењу својих идеја међу побуњеним кметовима. Њихов утицај је био много јачи у северозападној Босни, камо су отишли Кравчински и Рос, него у Херцеговини. Пелагић, Угринић и Хорваћанин, сва тројица социјалисти, били су признати као вође устанка у северозападној Босни. Пелагић у својој историји устанка 1875-1878. није поменуо ни Роса ни Кравчинскога, мада је говорио о руским добровољцима. Пелагић је још 1874. написао »поруку пријатељима потчињене браће у Турској«, у којој је тврдио да се »слобода може извојевати само ликвидацијом приватног власништва над поседима и целокупне данашње неправедне друштвене организације«. Тражио је потпуну ло-

калну самоуправу, увођење система пороте у судовима, принцип равноправности у погледу плата, и ликвидирање професионалне војске.[44]

Кад је избио устанак, он је припремио нацрт назван »Усташко вјеровање« или »Народно јеванђеље«, који је садржавао 25 тачака и представљао неку врсту устава који ће бити усвојен у случају победе. У својој књизи о устанку 1875 - 1878, Пелагић је писао да је тај документ био прихваћен на састанку неколиких устаничких чета (Козарачке, Пастиревачке, Рисовачке и Грмечке), »које су положиле заклетву крвљу да ће озбиљно радити на остварењу поменутих права и слобода као закона, за време устанка и после победе у миру, као што је то изражено на састанку«.[45]

Међутим, Марковићеви следбеници нису били кадри да изврше одлучујући утицај на кметове, чији је једини циљ био да се ослободе феудалног јарма. Васа Пелагић се, такође, са горчином жалио на мешање српске и црногорске династије у устанак. За Обреновиће из Србије, као и Петровиће из Црне Горе, догађаји 1875. били су прилика да се прошири глас о слави њихових династија. Имали су супарнике и у династији Карађорђевића, која је била у изгнанству. Кнез Петар Карађорђевић се у то време налазио у Босни са својом четом кметова. Пелагић на следећи начин изражава жаљење због таквог стања ствари:

»Ово народно дјело тек што се отпочело, а династије и династичари већ су похитали са силом власти, новца и удворица да приволе усташе да овога, а не другога себи за владаоца прогласе, и да чете тога име на јуришу узвикују, па ће их он тек тада помагати. Због тога су се синови једног те истог народа завађали, између себе тукли, прегонили и убијали.

Између босанских устаника бушили су, интригирали и народ цијепали агенти седам држава; четири од ових племена су словенског а три несловенског. Са једном од тих словенских држава устаници су радили и вазда били вољни под неким условима с њом у заједницу ступити. С осталим су опћили само зато што су морали.«[46]

Пелагић је писао и о значају помоћи коју су италијанска тајна удружења пружала херцеговачким устаницима: »Међу добровољцима који нису били Словени највећи број је био из Италије, сви гарибалдијевци — републиканци и социјалисти. Пролазећи кроз Котор, Дубровник и Београд, узвикивали су

на италијанском ‚живио Гарибалди', ‚живјела Комуна'«[47]. Гарибалди је послао поздраве вођама устанка, а његов специјални војни изасланик посетио је бојишта у Херцеговини. Он је послао и јавно писмо Лондонском комитету за подршку устаницима. У устанку у Херцеговини и Босни учествовало је много добровољаца. Италијани су имали сопствену бригаду, која се састојала готово од самих револуционара социјалиста. Један од њих, Барбанти Бридано, написао је књигу о њиховим доживљајима[48]. Енрико Малатеста, један од водећих револуционара у Италији, био је међу онима који су се придружили устаницима у Херцеговини. Постојала су и друга тајна и јавна либерална удружења која су помагала устанички покрет. Многи комитети образовани да пруже помоћ устаницима деловали су у Италији, Русији, Британији, Француској, Аустро-Угарској, Србији, па чак и у северној Немачкој и Сједињеним Америчким Државама. Њихова активност била је делимично јавна. Један од најзначајнијих комитета за пружање помоћи устаницима постојао је у Дубровнику и деловао је од 1875. до 1878. Звао се »Тајни комитет« (Comitato secreto), а на његовом челу стајао је Перо Чингрија. Слични комитети образовани су у Трсту, Задру, Бечу, Риму, Паризу, Лондону, Прагу и другде. Аустријска влада је званично објавила своју неутралност у херцеговачком устанку, али није ометала рад »Тајног комитета«. Помоћ је била знатна, а њени видови различити: муниција, храна, одећа, новац и страни добровољци. »Женски комитет« (Comitato Dame) помагао је бринући се за избеглице, болеснике и рањенике.[49]

Такозвана источна криза достигла је врхунац марта 1878, када је Русија, после победе над турским трупама, диктирала Отоманском Царству своје услове мировног уговора у Сан Стефану. Британија и Аустро-Угарска сматрале су руску акцију као претњу равнотежи снага. Бизмарк је био на страни Аустро-Угарске. Суочена са овом реакцијом а исцрпена ратом који ју је коштао доста крви и материјала, Русија је била приморана да попусти, те је изразила спремност да услове Санстефанског уговора поднесе на разматрање једном европском конгресу. Требало је да се тај конгрес састане у Берлину јуна 1878. Састанку су претходили дипломатски преговори, које су пратиле претње и противпретње, а за то време војне припреме нису попуштале ни на једној страни. Велике силе су желеле

да одвојено преговарају једна с другом, не обавештавајући остале партнере о борби око поделе Отоманског Царства. Најпре је склопљен англо-руски тајни споразум; затим је следио англо-аустријски. Дизраели је обећао да ће »подржати сваки предлог који би Аустрија поднела на конгресу у погледу Босне«[50], али, било је потребно да Аустрија пружи уверавања да ће подржати Енглеску против Русије, нарочито против њеног плана о стварању Велике Бугарске и њених захтева у погледу Азије. Осим тога, Енглеска је почела да делује на Турску да уступи Босну и Херцеговину. Дизраели је искористио ослабљене позиције Отоманског Царства па је тајном конвенцијом од 4. јуна успео да добије Кипар и на тај начин у великој мери ојача стратешки положај Британске империје на Блиском истоку. Султан је пристао да Енглези окупирају острво и преузму управу над њим. Турска је задржала номиналну власт на Кипру, а Британија је пристала да плаћа 98.000 фунти стерлинга годишње за коришћење острва. Да би Французима узвратио за подршку око Кипра, Дизраели је пристао на француску окупацију Туниса, још једне провинције која је номинално била под султановом влашћу. Преговори између Русије и Аустро-Угарске били су компликованији. Русија је дала пристанак да Отоманско Царство препусти Босну и Херцеговину Аустро-Угарској, али није хтела да се сложи са експанзијом Аустрије у Македонији и Албанији.

У исто време, кнез Бизмарк је, на основу »споразума три цара«, понудио да посредује не само између друга два члана савеза, Русије и Аустро-Угарске, већ и између Енглеске и Русије. Срцем је био на страни Аустро-Угарске. Мислио је да ће ангажовање Беча на Балкану бити компензација за губитке које је претрпео на својим северним границама 1866. Бизмарк је ово јасно предочио хабсбуршком престолонаследнику у пролеће 1878: »Требало би да се наоружамо пре Конгреса како бисмо могли да Вам помогнемо оружјем у случају неког отпора од стране Русије. Немачка ће помоћи Аустро-Угарској не само морално, већ и ефективним снагама«[51]. Петог маја 1878. он је свом амбасадору у Бечу писао да ургира да гроф Андраши одмах окупира Босну и Херцеговину. Горчаков је 12. јуна обавестио Андрашија да ће Русија гласати за аустроугарски предлог у погледу Босне и Херцеговине.

На тај начин је судбина Босне и Херцеговине била решена пре почетка рада Берлинског конгреса. Преостали разлог неслагања било је питање граница Бугарске. Русија је пристала

да Бугарска и Источна Румелија остану под османлијским суверенитетом у оквирима својих природних граница. Међутим, питање ко ће држати превоје у Балканским планинама, стратешки кључ прилаза Цариграду, остало је нерешено. И руско - турска граница у Азији задавала је доста главобоље окупљеним државницима и достојанственицима.

На та питања утрошене су две пуне недеље рада конгреса. Пред јаким притиском Дизраелија, притиском који се у једном тренутку претворио у ултиматум, Русија је нерадо попустила.

Најзад, по подне 28. јуна 1878, у новоукрашеној рококо - - дворани палате Радзивил, опуномоћеници великих европских сила овластили су Аустро - Угарску да окупира Босну и Херцеговину. Дизраели је будућим генерацијама оставио изванредан приказ онога што се тих дана догађало у Берлину. Осим службених извештаја које је слао у Лондон, водио је и специјални дневник за краљицу Викторију, који је звао »Дневник у грубим цртама само за једну особу«. С времена на време би писао пропратна писма својој владарки или некоме од својих ближих пријатеља.

Са знатним књижевним талентом, Дизраели је дао портрете свих водећих делегата, нарочито кнеза Бизмарка, домаћина и председника Конгреса. Дизраели је описао Бизмарка приликом отварања заседања, обично у 14.30, како говори на француском »слатким, благим гласом, и необично рафинираним изговором, који је у чудном контрасту са страшним стварима о којима говори, застрашујућим због искрености и смелости. Овде је он прави деспот. Сви Пруси, од највишег до најнижег, и сви дипломати дрхте кад се он намршти и веома се труде да угоде његовом осмеху«.

Дизраелијев страх од тајних удружења нашао је потврду у догађајима који су претходили Берлинском конгресу. »Годишњи регистар« је годину 1878. назвао »годином атентата на краљеве«. Поред многих покушаја атентата у Русији, против цара Александра II и његових државника, индивидуалног тероризма у Италији и Турској, и немачка престоница, Берлин, била је сведок искушења. Једанаестог маја извршен је атентат на немачког цара Виљема I. Није био повређен, али су 2. јуна, док је пролазио улицом Unter den Linden, из једне куће испаљена два метка на њега и стари цар је озбиљно рањен у главу, обе руке и леђа са око тридесет комадића тих метака [53]. Бизмарк је искористио овај покушај да у Пруској заведе ванредне мере. Немачке новине биле су преплављене

извештајима са суђења лицима свих слојева која су погрдним речима говорила о цару, са десетак пресуда дневно и казнама од шест месеци до четири године затвора. У Берлину су поново уведени пасоши, а то је — како су берлински дневници забележили — доносило неприлике једино недужним путницима јер само они не воде рачуна о пасошима. Јуна и јула оптужене су 563 особе због насиља против цара. Од њих су само 42 проглашене невиним, док је 521 лице, од којих 31 жена, осуђено укупно на 812 година затвора. Ни у једном од ових суђења није учествовала порота, у сваком су решавале судије, које је, по писању једнога енглеског дневника, поставила влада дајући им веома мале плате.[54]

Ова суморна осећања одражавала су се у раду Берлинског конгреса. Уочи отварања Конгреса, аустроугарски делегат барон Јозеф фон Швегел, забележио је у дневник:

»Осим објаве да Конгрес треба да се састане 11. јуна, ситуацијом је потпуно овладала вест о другом покушају убиства цара Виљема, који је извршен јуче у Берлину. Овога пута убица није промашио своју жртву, па је неизвесно да ли ће се цар опоравити од рана; у 81. години живота није више лако преболети овако нешто...

Ако се испостави да је убица своја два несрећна пуцња опалио као социјалдемократа, јучерашњи покушај може имати озбиљне последице по Немачку. Уследиће јака реакција, а постоји и бојазан да ће овај притисак изазвати, као одговор, само још јачи контрапритисак. У Немачкој — како ове муње доказују — атмосфера је испуњена злим елементима, а друштвене и династичке катастрофе не би се тамо могле искључити као нешто немогућно. У целом свету су комунари, интернационалисти, социјалдемократи и нихилисти — без обзира како се зову — сада начуљили уши на експлозију ова два пуцња у улици Unter den Linden. Конзервативци ће се, можда, још тешње ујединити, јер они, без сумње, осећају да је њихова кожа у питању. Мени то личи на први глас петла у зору новога дана, пуног крви, који ће човечанству донети дубоку жалост. Култура и морал ће нестати и уступити своје место сили и грамзивости. Можда ми нећемо бити сведоци тога, али то ће доћи пре или касније.«[55]

Ова атмосфера много је утицала на Бизмарка. Један учесник Конгреса забележио је да је Бизмарк држао два револвера на свом писаћем столу у својој радној соби и да је носио револвер у џепу кад је шетао вртом. Неколико година пре Берлинског конгреса, и Бизмарк је био мета једног атентата. Нападач му је мало окрзнуо руку[56]. Међутим, 28. јуна

1878, када се питање Босне и Херцеговине појавило на дневном реду, био је боље воље него раније. Главни проблем на Конгресу, регулисање граница Бугарске и Источне Румелије, био је решен. Што се тиче Босне и Херцеговине, све је било унапред договорено. Састанак је имао да буде формалан. Текстови говора већ су били припремљени, знак да међу главним силама на Конгресу најзад влада исто мишљење. Немачка и Британија су заједнички предложиле да Аустро - Угарска окупира Босну и Херцеговину.

Први говорник био је гроф Андраши. Једном руском дипломати он се учинио као човек »зао и мршав, са чупавом косом и врло ружним рукама, које је увек држао склопљене испред себе«[57]. За Дизраелија је најпре био »лицитатор на сајму у Епсом Даунсу (Epsom Downs), углађене спољашњости«; касније је променио мишљење о њему и у једном писму је писао: »Гроф Андраши је џентлмен веома живописне спољашњости. Ја сам га сасвим придобио и он ме у свему подржава« . . .[58]

Гроф Андраши је подвукао да су догађаји у Босни и Херцеговини довели до рата на Истоку. Око 250.000 људи било је приморано да напусти своје домове:

»Царска и краљевска влада морала је три године да се брине о њима и 10 милиона флорина је већ употребљено у ту сврху. Становништво двеју покрајина састоји се од муслимана, православних и католика, који су фанатични у антагонизму који их дели. Међутим, они не живе у одвојеним насељима, живе измешани у истим срезовима, па чак и у истим градовима и селима.«[59]

Затим је нагласио да су османлијске власти потпуно занемариле аграрни проблем у Босни и Херцеговини:

»Задатак османлијске владе морао је бити уједињење ових супротних елемената путем једнога аутономног система управљања, репатријације избеглица разбацаних по Аустро - Угарској и Црној Гори, путем помоћи за подмирење трошкова око њиховог издржавања и олакшица за повратак на посао, као и давања жита потребног за сетву и неопходног материјала за поновну изградњу њихових кућа. Био је задатак османлијске управе да крене путем решавања аграрног питања, основног узрока периодичних немира у тим земљама, проблема који је задавао тешкоће међу становништвом раздвојеним верском мржњом и друштвеним непријатељствима, проблема који је могла да реши само снажна и непристрасна сила,

у земљи у којој сви поседи припадају муслиманима, док хришћани, било да су радници или сељаци најамници, представљају већину становништва.« [60]

На крају свога говора, гроф Андраши је индиректно дао на знање да Аустро - Угарска неће дозволити уједињење Јужних Словена у једну независну државу:

»Царска и краљевска влада морала је да обрати велику пажњу на географску ситуацију у којој би се нашле Босна и Херцеговина због територијалних промена које би уследиле након нове демаркације Србије и Црне Горе. Ефект приближавања граница ова два кнежевства на путевима који воде ка истоку биће пресудан за комерцијалне интересе Монархије.« [61]

Кад је гроф Андраши прекинуо читање свога говора, британски министар иностраних послова, лорд Солсбери, поднео је Конгресу формалан предлог да Аустро - Угарска окупира Босну и Херцеговину и преузме управу над њима. Живећи у сенци славе свога премијера, Дизраелија, кога је Бизмарк описао као »лава Конгреса«, лорд Солсбери није имао нарочите среће у Берлину. Жалио се у свом дневнику: »Велика је жега — место је одвратно. У Потсдаму има комараца — овде су мале силе. Не знам шта је горе«.[62] Његов задатак није био лак. Требало је да предложи Конгресу да две провинције под суверенитетом султана буду окупиране од стране једне велике европске силе. За време источне кризе, циљ политике торијеваца у Британији био је да се сачува територијални интегритет Отоманског Царства. Штавише, ни Санстефански уговор није подразумевао окупацију Босне и Херцеговине, већ само њихову аутономију. Свестан свога тешког положаја, лорд Солсбери је био приморан да устане против основних теза свога премијера и да употреби аргументе његових противника у Британији, Гледстона и либерала. »Босна и Херцеговина«, рекао је он, »једине су провинције у Турској у којима власници земље, готово без изузетка, нису исте вероисповести као њихови сељаци. Овај антагонизам је изазвао побуну, која је довела до рата и уништила Турску. Антагонизам између класа становништва исто је тако јак као што је био и пре три године« [63]. Било му је лакше кад је дискутовао о чињеници да ће аустроугарска окупација Босне и Херцеговине спречити стварање јаке јужнословенске државе на Балкану:

»Географски положај ових двеју провинција од великог је политичког значаја. Ако би знатан део ових провинција пао у руке суседних кнежевина, дошло би до стварања ланаца јужнословенских држава, које би се протезале готово преко целог Балкана; својом војном снагом, оне би угрожавале територије које леже јужно од њих. Такво стање ствари би, без сумње, представљало већу претњу независности Турске него било шта друго. Врло је вероватно да би се ова опасност појавила ако би се препустило Турској да брани ове две удаљене провинције.«[64]

За разлику од Дизраелија, Солсбери није уживао високу репутацију на Конгресу. »Немци нису имали лепо мишљење о њему. Прецењивао је детаље, у дискусији је био неспретан или неваспитан, и није се слагао с Бизмарком ... Његово често позивање на хумана осећања, у часу када је то одговарало Енглезима, звучало је шупље. Нелидов га је са гађењем описао као рођеног лажова и бестидног дволичњака.«[65]

Кад је Солсбери завршио свој говор, кнез Бизмарк је подржао његов предлог у име Немачког Царства:

Немачка, која није директно заинтересована за питање Истока, ипак се придружује жељи да се оконча ово стање ствари, које, ако се продужи, може изазвати нове несугласице између европских влада. Опасно је имати илузију да се ситуација може поправити ако се у Босни и Херцеговини спроведу реформе преко постојећих институција. Само јака сила, која располаже довољним снагама, могла би да успостави ред и обезбеди будућност овом становништву.«[66]

Став Италије према проблему Босне и Херцеговине није био јасан пре Берлинског конгреса. Она је Балкан увек држала на оку и није желела да види јачање Аустро-Угарске у том правцу. Међутим, италијански делегат Корти задовољио се разговорима који су се сводили на питање процедуре, и није се противио предлогу лорда Солсберија.

Атмосфера унапред договорене једногласности међу делегатима била је нарушена противљењем турских представника. Мада је царска влада потписала уочи Конгреса тајни споразум с Британијом и прихватила окупацију Босне и Херцеговине, само један сат пре отварања седнице 28. јуна, турски делегати су из Цариграда добили инструкције да не попусте пред аустроугарским захтевима. Пошто је у Берлину успела да бугарске границе помакне са линија које су биле предвиђене у Сан Стефану, османлијска влада је гајила наду да ће

успети да Босну и Херцеговину не преда у аустроугарске руке, јер окупација Босне и Херцеговине чак није била ни предвиђена Санстефанским уговором. Непосредно пре почетка заседања 28. јуна, турски делегати су примили специјални телеграм с поруком да посете Дизраелија и Солсберија и затраже њихову подршку у настојањима да се доношење одлуке о Босни и Херцеговини одложи. Дизраели им је хладно рекао да њихов захтев сматра веома неразумним (»fort peu sage«).

Турска делегација држала се својих инструкција упркос чињеници што се њено руководство састојало од људи који нису били Турци. На челу се налазио Каратеодори-паша, учени грчки фанариот, који је постао професионални турски дипломата: »... лепе спољашњости, пун финеса, па ипак миран и уверљив — човек неоспорних способности ...«[67], како га је Дизраели описао краљици Викторији. Поред Каратеодорија седео је човек чије је присуство увек изазивало јак прилив крви у лице кнеза Бизмарка, који врло често није могао да се уздржи да се против овог делегата не послужи речником који није био нимало дипломатски. Мада је носио турску војну униформу и звао се Мехмед Али-паша, био је Прус по рођењу. Служио је војску у пруској армији и, пошто је дезертирао и побегао у Турску, прешао је у ислам и постао веома познат командант турских трупа. Али после Берлинског конгреса није дуго живео. Убијен је у Албанији 1879.

Турски делегат је нарочито напао тврђење делегата да су лоши социјални услови у Босни и Херцеговини проузроковали побуне. Он је отворено рекао да су неке велике силе свесно изазвале устанке.

Ситуација на заседању нагло се изменила. Дизраели је узео реч иако није био на листи говорника. Говорио је на енглеском, и био једини делегат на Конгресу који је то учинио. Одбио је, као перфекциониста, да говори на француском са енглеским нагласком.

Дизраели је најпре нагласио да Турска никад није добила накнаду за све што је уложила у Босну и Херцеговину. Говорио је дуго о ономе што је описао као опасности с којима ће Турска морати да се суочи у случају да Аустро-Угарска не окупира Босну и Херцеговину:

»Ако Конгрес остави ове две провинције у стању у којем се тренутно налазе, бићемо сведоци појаве доминације словенске расе,

расе која је слабо расположена да цени друге. Треба имати на уму да предлози које је дао лорд Солсбери нису дати у интересу Енглеске, већ у интересу мира у читавој Европи.«[68]

Кнез Горчаков, шеф руске делегације, говорио је седећи у својој инвалидској столици. Био је то господин од преко осамдесет година, који као да није био чуо цео Дизраелијев говор. У службеним забелешкама Конгреса његов говор је репродукован на следећи начин:

»Русију не интересује питање које се налази на дневном реду, али аргументи које је изнео гроф Андраши, предлози лорда Солсберија — које су подржале Немачка, Француска и Италија — и тако јасна (»si nettes«) објашњења лорда Биконсфилда, доказали су му корисност припремљене резолуције, уколико се имају у виду мирољубиви задаци које Конгрес намерава да оствари.«[69]

Гроф Андраши је истог дана послао телеграм цару Фрањи Јосифу, обавештавајући га о току дебате о судбини Босне и Херцеговине. Подвукао је да је лорд Биконсфилд »врло одлучно апеловао на савест Турске. Није било другог начина да се сачува мир у Европи и интереси Турске«[70]. Он је на следећи начин коментарисао говор Горчакова: »После састанка, Горчаков ми је рекао да се он изјаснио у прилог нашег захтева у погледу Босне, мада су његове колеге желеле да говоре против њега. То ми је једном приликом и Шувалов рекао о Горчакову.«[71]

Кад је предлог лорда Солсберија стављен на гласање, све силе су подржале Аустро-Угарску. Једино је Турска изразила негодовање. Бизмарк је тада жучно напао турске делегате, упозоравајући их да имају да захвале једино Берлинском конгресу што нису били суочени с пуном применом Санстефанског уговора. Завршио је речима да ће протокол остати отворен како би турски делегати могли да се придруже одлуци Конгреса.

Под притиском великих сила, Турска је морала да попусти и прихвати одлуку Берлинског конгреса, али тек пошто је гроф Андраши дан уочи завршетка Конгреса, 17. јула 1878, потписао ноту на основу које се султанова суверена права неће смањити аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине; да ће се окупација сматрати привременом, и да ће између двеју влада доћи до споразума о детаљима окупације одмах по завршетку Конгреса.[72]

Другим телеграмом Андраши је обавестио цара Фрању Јосифа: »Тешко и непријатно питање да ли ће се и како територија уклопити у Аустрију или Мађарску, за сада ће остати отворено. Тако ће се лакше избећи преузимање одговорности за дугове ових двеју провинција; због јавног мнења у Турској, Порти би лакше било да прихвати аустријску акцију без протеста. Аустрија ће постићи своје циљеве, током времена ће природно доћи до анексије, а њу би могли да прогласе сами становници.« [73]

Гроф Андраши и мађарски премијер гроф Коломан Тиса имали су великих тешкоћа при објашњавању мађарском јавном мнењу одлука Берлинског конгреса о Босни и Херцеговини. У једном говору Коломан Тиса је рекао да је »окупација Босне и Херцеговине постала потребна да би се зауставио стални пораст панславизма, који је пре свега претио Мађарској« [74]. Тиса је, 14. новембра 1878, у мађарском Парламенту поново бранио одлуке Конгреса: »У одговору на жалбу да законодавство није било претходно обавештено о намераваној окупацији, подсетио је Дом да је британска влада била преузела гаранцију за један турски посед у Малој Азији а да претходно енглеском Парламенту ничим није дала до знања шта намерава да учини«[75]. Још једном је истакао да је циљ спољне политике Аустро - Угарске »да спречи такву констелацију снага на Истоку која би била супротна животним интересима Аустро - Угарске« [76]. Завршио је свој говор упозорењем свим малим државама на Балкану: »Уколико нека сила пружи отпор одредбама Берлинског уговора и њиховом спровођењу у живот, ми који смо били у стању да ускладимо своје интересе са интересима Европе, нећемо бити усамљени у борби до које може доћи. Ми желимо да постигнемо да мањим источним земљама и у срце раса које у њима живе, усадимо веру да, ако пометња на Истоку једног тренутка не буде могла да се контролише, сила која ће имати највећи утицај на њихову судбину неће бити ниједна друга, већ само Аустро - Угарска.«[77]

Русија је одлуке Берлинског конгреса примила с негодовањем. После успешног али скупог рата, била је приморана да се повуче под притиском осталих великих сила. Као последица тога, сукоб између Русије и Аустро - Угарске постао је дубљи а опасност од нових непријатељстава није минула. Многи државници на Конгресу предвидели су ову могућност, нарочито Дизраели. Он се у Берлину није борио само против утицаја Русије на Балкану. Својим префињеним политичким

инстинктом наслућивао је атмосферу деценија које долазе. Није могао да затвори очи пред чињеницом да је индустрија Немачког Царства премашила ниво француске и да се приближава нивоу британске индустрије. Немачке трговинске мисије већ су се биле активирале у Африци, а и борба за пространи континент била је већ на помолу. Схватио је да даље постојање »савеза три цара«, савеза између индустријски јаке Немачке и простране Русије с бројним становништвом и великим природним богатством, може неопозиво да измени равнотежу снага у Европи противно интересима Британске империје. Он сâм је то врло јасно изнео у једном од својих писама одмах после Конгреса: »Осим стварања аранжмана прихватљивог за Турску, наш велики циљ био је да разбијемо и трајно спречимо савез три цара, и ја тврдим да никад није било великог дипломатског резултата потпуније оствареног.« [78]

После 1878, Босна и Херцеговина, две изоловане провинције Отоманског Царства, постале су предмет још жешћих сукоба између великих сила. После склапања савеза са Аустро-Угарском, 1879, Немачка је своју спољну политику идентификовала с политиком Беча, и Велика Британија је постепено схватила да Drang nach Osten представља већу опасност за њене империјалне интересе него ширење Русије према топлим морима.

У време Берлинског конгреса принципи политике великих сила били су основ за сређивање међународних односа; отворено проповедање тих принципа била је пракса многих државника тога доба. Међународни морал и једнакост великих и малих држава нису били признати постулати међународног права у то време. Међутим, у архиви Берлинског конгреса могу се наћи по неки трагови зачетака ових идеја.

У протоколу примљених петиција налази се једна коју је послала Универзална унија за мир (Амерички одељак), и којом се тражи да се формира један међународни суд који би решавао све међународне сукобе. Британско друштво против ропства тражило је колективну декларацију против ропства. Мада је било прошло тринаест година од завршетка америчкога грађанског рата, који се водио ради укидања ропства, оно је и даље постојало у Бразилу, Куби и разним деловима Африке и Азије. Шпанија и Португалија су, такође, биле умешане у развијену трговину робљем у Африци.[79]

У истом протоколу, под бројем 12, забележено је да су »Г. Видовић и неколико других становника Босне« поднели меморандум у којем су укратко тражили »поновно уједињење Босне с Кнежевином Србијом или увођење аутономног статуса под суверенитетом Порте«.[80]

Васо Видовић био је један од вођа босанских устаника, и он је одржавао везе с присталицама Светозара Марковића. Пуковник Милета Деспотовић, који није успео да одбрани устаничко упориште Црне Потоке, дошао је с Видовићем у Берлин. Видовићев меморандум није прочитан пред Конгресом. Један историчар написао је неколико речи о њему: »Један босански побуњенички вођа узалуд се борио са својим на брзину набављеним западним оделом, и одбијањем свих да обрате и најмању пажњу на његов драгоцени меморандум о босанским жељама.« [81]

Нема много података о томе како су чланови тајних револуционарних удружења међу Јужним Словенима примили одлуку Берлинског конгреса. Светозар Марковић је умро од туберкулозе у двадесет осмој години живота у једној тршћанској болници, пре него што се Конгрес састао. Осећања његових следбеника најбоље је изразио Јован Јовановић Змај, »песник акције, националне и политичке, Programm - Dichter, Freiheit - Sänger, какве је давала слободњачка Млада Немачка, ,рода васпитатељ', како су наши стари замишљали идеалног песника, јавни песник, у пуном смислу те речи. Он је био главни народни песник шездесетих и седамдесетих година, херолд Уједињене омладине српске«.[82]

Змајев литерални идол био је Петефи, песник мађарске револуције 1848 - 1849 [83]. Он је преводио Петефија, као и Хајнеа, Гетеа и персијске и арапске песнике. Одлуке Берлинског конгреса биле су тежак ударац за Змаја. »У српској књижевности играо је исту улогу као Виктор Иго у француској; како је писао Ернест Ренан: ,Био је будан сваког часа нашег века, схватио је сваки наш сан и дао крила свакој мисли!'« [84] У свом листу »Илустрована ратна хроника«, који је излазио у Новом Саду у време устанка у Босни и Херцеговини 1875 - 1878, Змај је објавио следећу песму о Берлинском конгресу:

Досад беху поља, горе,
Па и море све крваво,
Крв се лила, мир добила —
Сад мастило тражи право!

Топови су досад били
и зажегли дивску свећу,
Сад се види, — топе, иди!
Гушчија се пера крећу!
Све до јуче мач је био
Коловођа бојног кола!
Сад у футрол, светли мачу,
А носеви из футрола!
Досад беше цика, трка, —
Сад ће опет да се шмрка,
Сад настаје нова ера,
Отвара се табакера!
Нека ћуте који с' бише,
Који крвцу реком лише,
Који звера прогонише,
Који правду избавише,
Ви јунаци, тише, тише,
Сад ће да се — конферише!
Телеграми светом лете
Чудно су им жеље глупе
Родило се већем дете
А бабице сад се купе;
Једну води слатка завист,
Другу тера страх и пизма,
Једна хоће да га крсти,
Друга хоће да га кризма.
Једна хоће, ради санка,
Да га маком бенђелучи,
Друга жели да се дете
Фашлијама тесно скучи.
Једна хоће да је кума,
Да му своје име даде,
А друга би да га дели
Расечено на комаде.
Бог и душа, није братски
Макар да је дипломатски!
Ал' ма биле какве ноте
Ма их бечки циган свиро, —
И над протом има проте, —
Век би овај протестирô.
Чије ноћи, тог су дани,
Чије муке, тог су нади,
Чије ране, тај се брани,
И од пусте дипломади.
Где је правда, није клетва;
Ко је сејо, тај ће жњети;

Чија њива, тог је жетва;
Коме Бог, том и сви свети!
То и баба знаде свака,
Зато стан'те, ил' andante!
— Неће бити у ш т и п а к а
За вас позне ш т и п у л а н т е ![85]

На вест о одлукама Берлинског конгреса, и Ђура Јакшић је дао одушке расположењу младе генерације свога доба у својој песми »Стражар«, коју је написао само неколико месеци пред своју смрт, 15. новембра 1878:

Са високе карауле
Стражар гледа у долину;
Мисли су му утонуле
У крваву развалину:
Гледа Босну поражену
Па у срцу отров ствара;
Види рају погажену
Па се мрко разговара:
— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —
А Јевропа?...
Трулеж стари ... Створ наказни
— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —
Та кинђура, стара лутка!
Проглашена проститутка!
Што разроким својим оком
На тирана намигује,
И на грудма тираније
Богаљеве гадне пили:
Подлу лажу са преваром ...
Што крезубим ножицама,
Од табака исписаних
Параграфа гадном шаром —
Мустре кроји народима ...
Њу зар тако бешчашћену
Поругама јавног мњења,
Њу товаром терећену
Најстрашнијег непоштења!
Њу да моли, њој да клања
Један народ, народ цео,
Што је све већ жртвовао,
И жртвеник изгорео? ...
Не, док капи траје једне,

Док живота новог има!
А челика и железа
По рудама и брдима!...

Таке мисли стража следи
Дугостражна, дугопатна,
Па кроз таман сутон гледи,
Где се зора јавља златна;
Сад јој иде храбра смена,
Откуд пламен зору купа
А на стражу из пламена
Читав српски народ ступа...

Аустро-Угарска није дуго чекала на спровођење одлука Берлинског конгреса. Када су хабсбуршке трупе 29. јула 1878. прешле границу на неколико места, католици су их поздравили као спасиоце, Срби су показали непријатељско расположење, а муслимани су били у стању побуне. У Сарајеву је имам Хаџи Лојо повео становништво проповедајући да ће цар Фрања Јосиф, неверник, уништити њихове џамије. Он је руководио демонстрацијама против последњег султановог везира у Сарајеву и издао манифест позивајући муслимане да их устане сто хиљада против хабсбуршке војске. »У Мостару«, главном граду Херцеговине, како је у то време забележио »Годишњи регистар«, »дошло је до народног устанка. Убијени су кајмакам и муфтија, а један улема је постављен за гувернера. Говори се да су три турска батаљона пришла устаницима, док су се друга три изјаснила против устанка и одлучила да се придруже аустријским трупама по њиховом доласку.« [86]

Андраши је био предвидео брзу и лаку окупацију Босне и Херцеговине, »са четом војника и са блех-музиком на челу«. Међутим, командант хабсбуршких трупа, генерал Јосип Филиповић фон Филипсберг, родом из једне хрватске породице са оближње Војне границе, морао је да употреби више од 200.000 војника, који су успели да умире ове две покрајине тек после три месеца борби.

Тринаести армијски корпус генерала Филиповића, чије су Шеста, Седма и Двадесета дивизија напредовале са севера, док је Осамнаеста дивизија марширала са запада, наишао је на јак отпор чим је прешао границу. Редовне јединице турске војске, управљајући се по наређењима из Цариграда, повлачиле су се у већини случајева без борбе. Међутим, босански феудални господари, који су деценијама изражавали бунт против

османлијске власти, подигли су муслиманско становништво и организовали нападе на хабсбуршке трупе. »У Маглају је забележено напредовање уз озбиљно крвопролиће. Ту су кајмакам и водећи грађани саопштили своју безусловну предају, али је народ заградио главну улицу и отворио тешку унакрсну ватру са обеју обала реке на ескадрон аустријских хусара који су наступали . . . и седамдесеторица их је пала« [87]. Најтежи пораз су, ипак, претрпели у области Тузле. Генерал Сапари, суочен с јаким отпором и нападима из позадине, морао је да нареди ужурбано повлачење и да чека на појачања.

Још три дивизије биле су пребачене у Босну, али су оне употребљене за марш на Сарајево, које је окупирано 18. августа 1878, после борбе прса у прса. Службени билтен 13. корпуса описао је како је пешадија, пошто је аустроугарска артиљерија утишала побуњеничке положаје, добила наређење да крене на град: »Дошло је до дивље и крваве борбе. Пуцало се на наше трупе из сваке куће, сваког прозора, свакоих врата. У многим случајевима су пуцале жене. Чак су болесни и рањени у војној болници активно учествовали у борби која је трајала до пола два. Поднети су извештаји о неописивим сценама фанатизма. Наши губици су на жалост знатни . . . По завршетку борбе, кад је варош била заузета, на тврђави су истакнуте царске заставе, војна музика је засвирала националну химну и испаљен је 101 топовски пуцањ у знак поздрава.« [88]

Хаџи Лојо, вођа устанка, још пре тога био је рањен у ногу (неки његови непријатељи говорили су да се сâм ранио) и Аустријанци су га ухватили. Осуђен је на пет година затвора у тврђави Терезину, у Чешкој, која ће касније постати затвор у којем ће лежати многи босански побуњеници, међу њима и учесници у атентату на надвојводу Фрању Фердинанда.

Упркос заробљавању побуњеничког имама, војне операције постале су још интензивније. У североисточној Босни генерал Сапари се нашао у критичној ситуацији јер је морао да понесе терет четрнаестодневних непрекидних борби. »Преглед XIX века« (»Nineteenth Century Review«) коментарисао је да »у Босни и Херцеговини отпор муслимана према аустријској окупацији и даље траје с несмањеном упорношћу и непомирљивошћу. Све области великих градова сада су у рукама генерала Филиповића, али на пољима и у планинама води се нека врста герилског рата, који наговештава да ће трајати

исто толико као било који од карлистичких ратова у Бискајским провинцијама, чија је природна конфигурација унеколико слична областима које је заузела Аустрија. Чини се да генерал Филиповић, кога сматрају за органа језуитске камариле бечког двора, са римокатолицима у овим покрајинама поступа добро, са грчким шизматицима индиферентно, а према муслиманима веома грубо. То је најсигурнији начин да се у Босни одржи стање перманентног рата, који ће Монархију држати у стању хроничног банкротства«.[89]

Генерал Филиповић је морао да ангажује још четири дивизије и примени многе драконске мере. Град Брчко је спаљен »због издајничког држања становништва према аустријским трупама; прича се да је у целој Србији изазвала мучан и дубок утисак вест о погубљењу неколицине српских трговаца, по наређењу генерала Филиповића, због помоћи коју су пружили устаницима док је Хаџи Лојо био на власти«, писао је »Годишњи регистар« 1878. године.[90]

Најзад се подручје борбе свело на западне делове Босне. У борби за Кључ, 4. и 5. септембра 1878, аустроугарске трупе су изгубиле више од три стотине људи. Пукови под командом генерал-мајора Рајнландера добили су наређење да окупирају најудаљеније делове Крајине (укључујући Грахово поље, где је живела породица Принцип). После тешких губитака и крвопролића, операције су биле окончане тек 9. октобра.

По традицији хабсбуршке војске, само неколико месеци после завршетка ратовања у Босни и Херцеговини, Историјско одељење издало је детаљан преглед операција, с прецизним мапама о свакој борби. Укупно 5.198 људи је погинуло, рањено или нестало, од тога 178 официра[91]. Губици побуњеника нису били забележени.

Хиљаде хришћанских избеглица које су пред терором феудалних господара бежале на аустроугарску и црногорску територију, вратиле су се у своја опустошена села. Међу њима је била и породица Принцип. Јово, деда Гаврила Принципа, заједно са синовима, предао је оружје новој власти. Почели су поново да граде кућу у Горњем Обљају, јер им је стара била спаљена за време устанка. Међутим, у Босни и Херцеговини мир још није био успостављен. То је постало очигледно 1882, када је у јужној Босни и северној Херцеговини избила нова побуна, у којој су се нашли раме уз раме Срби и муслимани. Један од узрока побуне било је наређење нових власти да се из редова локалног становништва регру-

тују војници за хабсбуршку војску. Било је потребно више од шест месеци да осам дивизија угуши побуну.

Чланови породице Принцип сећали су се ових тешких времена. Једнога недељног поподнева, у зиму 1881, убијен је Јово Принцип, старешина задруге, док је ловио дивље гуске и патке у мочварама Црног луга близу своје куће. Б. Томић, један од хроничара породице Принцип, каже да је »фамилија Принцип веровала и верује до данашњег дана да је деда Јову намерно убио аустријски предстојник, шеф локалне управе« [92]. Д. Јевђевић је, такође, забележио да је Гаврило Принцип сматрао да је предстојник из Грахова убио његовог деду[93]. Упркос томе, Гаврило Принцип на суђењу ниједном приликом није поменуо убиство свога деде као један од мотива освете.

ГЛАВА V

ХАБСБУРЗИ И ЈУЖНИ СЛОВЕНИ

Мрзим ту католичку земљу са стотину народа и хиљаду језика, којом управљају парламент неспособан да обави икакав посао, а који при том заседа највише по недељу дана, и физички најпокваренија породица у Европи.

Џемс Џојс

Одлука представника великих европских сила сакупљених на Берлинском конгресу којом је Аустро - Угарској било дозвољено да окупира Босну и Херцеговину, показала се кобна по опстанак многонационалне царевине. Укључивање милион и две стотине хиљада Јужних Словена из Босне и Херцеговине још више је пореметило националну равнотежу у Аустро - Угарској.

У XIX век, доба националног самоопредељења у Европи, Хабсбуршка Монархија је ушла као архаична институција с мноштвом нерешених унутрашњих проблема. Против таквог стања ствари први су се побунили Мађари. Борба Италијана и Немаца да остваре уједињење још више је пољуљала темеље царевине.

Покрет за национално ослобођење Јужних Словена јавио се касно у поређењу са ослободилачким покретима Немаца, Италијана и Мађара. Почетком XIX века, Јужни Словени су у огромној већини били сељаци. Живели су под влашћу Отоманског Царства (Босном и Херцеговином и Македонијом султан је управљао директно, док су Србија и у нешто мањој

мери Црна Гора биле вазалне провинције), или под влашћу Хабсбурга (словеначке дежеле, Хрватска и Славонија, Далмација и Војводина). Развој капитализма подстакао је национално буђење Јужних Словена и проузроковао сукоб са две старе династије, који је трајао више од једног века.

Мада су у организацији и култури Отоманског Царства и Хабсбуршке Монархије постојале разлике, њихове институције имале су извесних сличности. И једне и друге формирале су се у средњем веку. Отоманско Царство поистоветило се с војнофеудалном отоманском кастом, док је Хабсбуршку Монархију оличавала Erzhaus, наддинастија, како су Хабсбурговци себе називали; Аустро - угарска Монархија била је у суштини само један од поседа Круне.

Хабсбурговци су још од XIII века имали у Европи истакнут положај. Из свога замка изнад реке Ар у Швајцарској (име Habsburg или Habisburg на немачком значи Соколов замак), ова породица немачких аристократа је више од седам стотина година владала стичући многе територије ратом, политиком и династичким браковима.

Преко различитих огранака своје породице они су проширили своју доминацију од Алпа, средње Европе и северног Балкана до италијанског полуострва (Сардинија, Напуљ, Сицилија), западне Европе (Алзас, Северна Француска, Холандија), Шпаније и њених прекоморских доминиона на три континента.

Тај средњовековни сјај хабсбуршке куће био је изражен у титулама које су владајући чланови задржали чак и у XX веку. Према једном пројекту, надвојвода Фрања Фердинанд имао је, кад се попне на престо, да носи следеће титуле:

»Цар Аустрије, апостолски краљ Угарске, краљ Чешке, Далмације, Хрватске, Славоније, Галиције, Лодомерије, Раме, Босне и Херцеговине, Куманије; краљ Илирије; краљ Јерусалима итд.; надвојвода Аустрије - Есте, велики војвода Тоскане и Кракова; војвода Лотарингије, Салцбурга, Штајерске, Корушке, Крањске и Буковине; велики војвода Трансилваније, маркгроф Моравске; војвода Горње и Доње Шлеске, Модене, Парме, Пјаченце и Гвастале, Аушвица, Затора, Тјешина, Фурланије, Дубровника, Задра итд.; гроф од Хабсбурга и Тирола, од Кибурга, Горице и Градишке; војвода од Трента и Бриксена; маркгроф Горње и Доње Лужице и Истре; конт од Хоенембса, Фелдкирха, Брегенца, Саменберга итд.; господар Трста, Котора итд., итд . . . «[1]

Уставна и административна повезаност ових земаља била је веома сложена. Хабсбуршка Монархија се на свом самртном часу састојала из две посебне државе: Аустрије и Угарске, које су биле везане реалном унијом; Хрватска — Славонија била је »земља придодата« Угарској; Аустрија се састојала из седамнаест традиционалних крунских покрајина; Босна и Херцеговина представљале су колонију Беча и Будимпеште.

Словенци су први међу Јужним Словенима пали под хабсбуршку власт. После подјармљивања њихове независне државе Карантаније, они су живели под влашћу баварских феудалних господара. Њихове земље постале су крунске покрајине Светога Немачког Царства. Године 1382. Хабсбурговци су проширили своју власт на Словенију и Трст. Хрвати су своју народну династију изгубили 1102. године и ушли у персоналну унију са угарском краљевском кућом, док је Венеција посела Далмацију. Наследивши власт у краљевинама Угарској, Хрватској и Чешкој 1527. године, Хабсбурговци су постали господари хрватских земаља, изузев Далмације, која је постала њихов посед тек 1797. године.

У XVI веку између Хабсбурга и Јужних Словена дошло је до специјалног односа, кад су области које су се непосредно граничиле са Отоманским Царством организоване у Војну границу да би се ојачала одбрана феудалне Европе од турских нападача. Ова територија, готово половина Хрватске, постала је посебно тело под непосредном јурисдикцијом хабсбуршког цара. Та област била је углавном ненастањена и, међу староседеоце Хрвате, Хабсбурговци су насељавали њихову словенску браћу, Србе, који су бежали са османлијске територије. Сви мушкарци од 16. до 60. године били су уписани у војне јединице. Цео живот био је регулисан на војничкој основи; чак је и време сетве одређивано писаним војним наредбама. Оружи с пушком у руци, спремни да је употребе на први знак трубе са осматрачнице, сељаци су били подвргнути строгој војничкој дисциплини. За озбиљна огрешења Кривични закон Војне границе предвиђао је казну одсецања удова. Сељаци су, ипак, били ослобођени неких феудалних обавеза. У свом власништву имали су мала имања као војнички феуд, и феудалним господарима нису плаћали никакав данак. Основна друштвеноекономска јединица била је породична задруга. Понекад, кад су ове привилегије долазиле у питање, граничари су се бунили, као што је био случај нарочито 1710, 1719, 1728, 1732, 1735, 1755. и 1808. године.[2]

Пуна три века Војна граница је давала Хабсбуршкој Монархији најбоље војнике. Мада су у почетку официри били аристократи, поглавито Немци, временом је и неколико људи из тог краја дошло на те положаје. Међу њима је наследно право Хабсбурга, Hausmacht, сматрано за светињу; поучавани су да негују Kaisertreue, верност хабсбуршком цару. Цару граничари нису служили само за одбијање турских напада, него и у време контрареформације, у европским династичким ратовима, а нарочито при гушењу устанака у Монархији. Граничари су били хабсбуршки »козаци«, њихова »кнута« против сваког бунтовника. Српски антрополог и социолог Јован Цвијић открио је у друштвеној психологији Војне границе много од овог менталитета[3]. Значајно је да су неки највећи војни руководиоци у последњој хабсбуршкој ери дошли из области Војне границе: генералоберст барон Саркотић фон Ловћен, фелдмаршал Светозар Боројевић фон Бојна и неколико других.

Граница је увек била спремна да на позив пође под заставу. Кад је Фердинанд II истребљавао протестантске јеретике у тридесетогодишњем рату, јужнословенски граничари коришћени су у нерегуларном ратовању у Валенштајновој војсци[4]. Њихова коњица продирала је дубоко у непријатељску територију, пресецала комуникације и пљачкала градове и села. У битки код Нердлингена, од 40.000 хабсбуршких војника, седам пукова је било са Границе[5]. Борећи се чак и против своје словенске браће у Чешкој и Моравској, они су спроводили у дело наређење Фердинанда II и Фердинанда III: »Боље и пустиња, него земља јеретика.« Реформација је, такође, ухватила јаког корена међу Словенцима. Примож Трубар превео је на словеначки језик Катихизис и Нови завет и створио основу словеначке књижевности. Међутим, после суровых »оружаних религиозних указа«, протестантизам је у Словенији искорењен.

»Крвави данак« Границе још више се повећао у хабсбуршким династичким ратовима. У рату за Холандију, 1672 - 1678, четири коњичка пука продрла су на запад све до Амстердама[6]. У рату за шпанско наслеђе, 1701 - 1714, оперисали су у Италији[7]. Рат 1733 - 1736. поново их је затекао у Италији; 1740 - 1741. у Шлезији[8]; 1742 - 1743. поново у Италији[9]; 1743. у Баварској и на Рајни, 1746. у Провански, 1747. у Холандији. У седмогодишњем рату, 1753 - 1760, суделовали су у битки за Праг, а у октобру 1757, под командом грофа Хадика, на јуриш

су продрли у Берлин. У седмогодишњем рату учествовало је укупно 80.000 јужнословенских сељака са Војне границе.[10]

Али у ратовима које је изазвала француска револуција, граничари су играли још већу улогу. Од битке код Валмија 1792, па до 1801. године, против Француске су послата 101.692 војника са Границе, а 38.583 никад се нису вратила својим кућама, како је забележила прецизна хабсбуршка администрација[11]. Кад је Наполеон окупирао Далмацију и Лику, и он се служио војницима са Границе. На стотине синова официра и подофицира са Војне границе послато је у француске војне академије, где су изучили француску стратегију и тактику. Први хрватски пук био је ударна снага Велике армије и заузео је Бородино 7. септембра 1812. године[12]. При повлачењу из Москве, 3. хрватски пук, под заповедништвом генерала Кординоа, обезбеђивао је 26. новембра главнини Наполеонових трупа прелазак преко Березине[13]. Њихова трагична судбина најдрастичније је дошла до изражаја у битки код Лајпцига, кад су се борили једни против других под хабсбуршком и француском заставом. За време Наполеонових ратова Војна граница је изгубила преко 100.000 људи, односно свакот деветог становника.

Хабсбурговци су Границу касније реорганизовали и користили је нарочито у борби против националних покрета у Италији и Угарској. Хабсбуршком Монархијом управљала је космополитска аристократија (поред Немаца, било је много Шпанаца, Италијана и Француза); она није имала никаквих симпатија за нове идеале националног самоопредељења које је прокламовала француска револуција. Свесрдно се супротстављала италијанским, немачким и мађарским националним покретима. Немачка је била подељена у 39 држава повезаних Немачком конфедерацијом, на чијем је челу стајала Аустрија. Највећи део Италије после 1815. године био је враћен члановима хабсбуршке куће. Од десет италијанских држава, Краљевина Ломбардија и Венеција била је под хабсбуршким царем, Великим Војводством од Тоскане управљао је царев брат, а остали Хабсбурзи владали су војводствима Модене, Парме, Масе и Караре. За принца Метерниха Италија је била само »географски феномен«. Он је прокламовао да Ломбарди морају заборавити да су Италијани и одбацивао је идеју националности: говорио је да »оно што важи за религиозну догму, у једнакој мери важи за начела управљања. Расправљати о њима често је опасно, а увек бескорисно«[14]. Инквизиција је

помагала овакво стање ствари. Њој је вера служила за политичке циљеве: 1841. године изишао је проглас генерала инквизиције Пезара, којим је свима било наређено да пријављују »јеретике, Јевреје и вештице, оне који ометају свету службу и исмевају папско свештенство«[15]. Хабсбурговци су Војну границу увек држали у приправности. Кад је 1824. и 1831. године дошло до немира у Италији, онамо су били упућени граничари; вратили су се у своју земљу тек 1834. године.[16]

У пролеће 1848. букнула је револуција у Паризу, и она се проширила и на Милано, Беч, Будимпешту, Праг и неколико других градова. Метерних је морао да побегне из Беча скривен у колима за веш. Аустријски фелдмаршал Радецки морао је после петодневне битке, од 18. до 23. марта, да повуче своје снаге. Међу његовим трупама били су оточачки и огулински батаљони са Границе[17]. Мацинијева декларација: »Аустрија оличава деспотизам у Европи — уклоните Аустрију па ће и њега нестати! ‚Доле Аустрија!' мора бити европски поклич!« — почела је да се остварује.

Нови цар Фрања Јосиф, осамнаестогодишњи младић, најпре се приклонио захтевима револуционара и обећао нов демократски устав. Али чим је превладао свој први страх, млади цар је постао мање попустљив. И он је почео да примењује традиционални хабсбуршки изум — једну националну групу супротставити другој групи.

Међу Хрватима је још пре 1848. године долазила до изражаја опозиција против мађаризаторских метода које је примењивала Будимпешта (изражених у покушају да се хрватском Сабору наметне као службени језик мађарски итд.). На жалост, мађарски револуционари, на чијем је челу стајао Кошут, нису имали разумевања за национална права немађарских народа, Словака, Румуна, Хрвата, Срба. У Хрватској су често били постављани национални и социјални захтеви; поред осталог, био је истакнут захтев да се укине кметство. Хрватски Сабор је у том правцу донео одговарајуће законе. Сабор је, такође, тражио уједињење свих хрватских земаља, хрватски језик у администрацији, отварање универзитета у Загребу итд. Срби са Границе поставили су, такође, своје захтеве.

Чинило се да ће цар Фрања Јосиф прихватити те захтеве; у исто време он је од новога хрватског бана, генерала Јелачића, затражио да му помогне у борби против револуције у Бечу и Будимпешти. Граничари су Хабсбурговцима спасли Беч. По

оцени историчара Војне границе Фрање Ваничека, »њихова улога у ослобађању Беча 28. октобра 1848. била је славна; главни циљ њиховог напада били су Ландштрасе (Landstrasse) и Леополдштат (Leopoldstadt)« [18]. Затим је дошао ред на Мађаре и Италијане. Радецки је успоставио стари поредак у Милану и другим италијанским градовима. У духу Свете алијансе, војска руског цара Николе I прешла је Карпате и, уз помоћ Јелачићевих пукова, као и српских јединица, сломила мађарску револуцију. Кошут и друге мађарске вође пребегли су у Турску. У Араду је обешено 13 његових генерала, а у другим мађарским градовима извршено је 114 смртних казни.

Хрвати и Срби који су помогли хабсбуршкој династији да сачува свој престо у борби против револуције (у биткама у Бечу, Мађарској и Италији вођеним 1848 - 1849. имали су 30.000 мртвих) [19], нису побољшали своју ситуацију. Обећања о великој аутономији која су им дата 1848. била су једноставно игнорисана. Како је Маркс коментарисао, они су као награду добили оно што су Мађари добили као казну.

Црногорски кнез - владика Петар Петровић Његош изразио је своје разочарење крајем 1848: »Е, сиромаси Славјани, што би Европа без робовах да јој није њих?... Да, наше је племе имуће других народах као проча животиња... Ко се иколико сумњао да нијесу Славјани рођени за ропство, нека данас њино пословање види. Може ли што гадније на свијету бити од њине сљепоће? Ја се свагда чудим, а нигда се начудити не могу, како некима људима може постидно ропство толико драго бити.« [20]

Из догађаја 1848 - 1849. Хабсбурговци нису извукли никакве поуке. У циркуларном писму аустријско Министарство спољних послова дало је 1853. године званично мишљење о праву на самоопредељење:

»Захтев да се оснују нове државе према границама националности најопаснија је од свих утопијских схема. Истицати такав захтев значи раскидати са историјом; спровести га у дело у било којем делу Европе, значи уздрмати до темеља чврсто организован поредак држава и запретити континенту субверзијом и хаосом.« [21]

Фрања Јосиф је 1855. године закључио Конкордат с Ватиканом предајући надзор над интелектуалним животом земље у руке језуитског реда; либерални противници династије назвали су овај пакт »штампаном Каносом«.[22]

Фелдмаршал Радецки наставио је у Ломбардији са угњетавањем; он није био само војни шеф него и цивилни поглавар. Радецки се служио оштрим методама гушећи сваки покушај отвореног изражавања националних осећања Италијана; године 1856. две познате и омиљене глумице и певачице биле су послате на срамни стуб, изложене батињању, јер су суделовале у једном патриотском скупу у позоришту. Ово бичевање изведено је у миланској тврђави, уз помоћ власти и у присуству аустријских официра[23]. Године 1857. Фрања Јосиф је одлучио да Радецког ослободи дужности, а за вицекраља Ломбардије и Венеције наименовао је свога млађег брата, надвојводу Максимилијана. Али, ситуација у ове две покрајине у суштини се није изменила: »Оне су остале оно што су и до тада биле — огромни дворови на којима се екстравагантно живело.« [24]

Кореспонденција између цара Фрање Јосифа и његовог брата надвојводе Максимилијана из 1857. и 1858. године јасно показује, између осталог, да је цар лично контролисао Министарство полиције, које је надзирало цело царство. Он је, 1853, »Главну полицију« учинио независном од Министарства унутрашњих послова и одговорном директно њему. Цар је 10. марта 1858. писао свом брату Максимилијану: »Ми морамо истовремено врло опрезно мотрити на сваку револуционарну сплетку да бисмо сваки метеж угушили у самом зачетку. Сад је време великих немира, и Италија је у стању нервозног узбуђења; због тога бих Ти саветовао да прибегаваш строгим мерама, чак и у случају најмање побуне. Венецијанци поново постају помало безочни — но поред свега тога, они не могу бити нарочито опасни. Због тога се ове демонстрације у позориштима не би смеле више толерисати, јер оне служе као претходна вежба за покрете ширег обима и — у једном толико настањеном граду — овакве ствари доказују бунтовни дух становништва и одвећ попустљив став власти. Ону студентску демонстрацију у Падови требало је спречити, јер не би смело да буде могућно да 300 студената организује тако нешто а да власти о томе ништа не знају. Обавести ме о резултатима истраге и свакако гледај да коловође не умакну праведној казни.« [25]

У истом писму цар Фрања Јосиф веома исцрпно саветује брата Максимилијана како да надгледа реорганизацију политичке полиције у Ломбардији и Венецији:

»... Све нити ових полицијских активности у Монархији, као и иностранству, морају бити сконцентрисане у Бечу, у рукама врховне полицијске команде, а у ситуацији као што је ова, Италија постаје од највећег интереса... Сад кад имаш прилику да проучиш стање полиције у прошлој години, молим Те буди тако добар и пошаљи потпун и опширан извештај који ће садржавати Твоје сугестије за коначну организацију ове важне гране, имајући истовремено у виду нужност централизације...

У нади да ћу Те ускоро моћи загрлити,

Твој верни брат,
Фрања«[26]

Али све ове мере нису могле да зауставе процес уједињења Италије. Пијемонтске јединице, уз помоћ француских армија, победиле су 1859. године хабсбуршке трупе и Ломбардија је ослобођена. После Гарибалдијевог марша, 1860. године, било је проглашено уједињење Италије, а шест година касније ни провинција Венеција није више била хабсбуршки посед.

Хабсбуршки утицај слабио је не само на западу, него и на северу. Још 1815. године они су били уплетени у сукоб с Пруском у борби за превласт над немачким земљама. Године 1866. између њих је букнуо рат и Аустрија је поражена. Искључена је из Конфедерације немачких држава, чији је вођа била деценијама.

Тек кад је, тако, Хабсбуршкој Монархији запретила опасност споља, цар Фрања Јосиф дошао је до закључка да је време да мало ублажи притисак изнутра, бар према најјачој националној групи, Мађарима. Он је схватио да будућност Монархије зависи од јачања његових веза с вишим племством у Угарској. Нагодба с мађарском аристократијом потписана је 1867; проглашена је реална унија, у чији су састав ушле суверене државе Аустрија и Угарска — и једна и друга са својом владом и парламентом, али с једним хабсбуршким владарем, новим аустријским царем и мађарским краљем, и извесним заједничким државним функцијама у области иностраних послова, финансија и војске.

Нагодба из 1867. није могла да реши проблем националности у самој Хабсбуршкој Монархији. Две водеће националне групе, Немци и Мађари, биле су у мањини у односу на девет других националних група у оквиру граница царевине. Према попису становништва из 1869. године, они су сачињавали само 41,28 одсто укупног становништва; остало су били Чеси, Словаци, Срби, Хрвати, Словенци, Пољаци, Украјинци, Румуни,

Италијани и друге мање националне групе. Западни Словени (Чеси, Словаци, Пољаци), Источни Словени (Украјинци) и Јужни Словени (Срби, Хрвати и Словенци) били су бројнији него Немци и Мађари заједно: 45,52 одсто према 41,28 одсто (од тога Немаца 25,27 одсто, а Мађара 16,01 одсто).[27]

Ситуацију је још озбиљнијом чинила чињеница што су ове националности биле лишене политичких, економских и културних права која су уживали Немци и Мађари.

Јужни Словени нашли су се у нарочито неповољном положају. Њихове земље биле су подељене између Аустрије и Угарске. Беч је владао Словенцима, настањеним у Крањској, Штајерској и Корушкој, Горици и Градишкој и Трсту. Далмација и Истра такође су биле под аустријском јурисдикцијом. Мађарска круна била је суверена у Хрватској и Славонији, као и у Војводини (Банат, Бачка и Барања).

Мада су Хрватска и Угарска 1868. године закључиле Нагодбу на основу које је међу њима имала да постоји персонална унија, Хрватска је практично била потчињена Угарској. Она је имала извесну аутономију у унутрашњој администрацији, просвети и правосуђу, али, у ствари, Будимпешта је, задржавајући право да именује бана, поглавара хрватског Сабора, доминирала политичким и економским животом у Хрватској. Порези, царина и трговина, железнице, поште, регрутовање за војну службу, пословни уговори, поморски и комерцијални закони, били су у рукама будимпештанских власти.

У том смислу нагодбама из 1867. и 1868. године санкционисана је подела словенских земаља између Аустрије и Угарске. Док су Мађари имали превласт над хрватским и другим немађарским народима у Угарској, немачки елемент је превладавао у Аустрији. Централизовани административни систем Беча, упоредо с политичким апсолутизмом, подстицао је употребу немачког језика као средства за окупљање хетерогених елемената Монархије.

У исто време, ојачао је процес националног буђења Јужних Словена. Упркос различитим културним и религиозним утицајима, међу јужнословенским сељачким масама постојало је осећање јединства. У XVI и XVII веку песници у Далмацији и Дубровнику већ су писали на српскохрватском језику, на језику којим је говорило сељаштво, и величали идеју братства свих Јужних Словена. Појава капиталистичких друштвено-економских облика изазвала је раслојавање у јужнословенском друштву; из сељачких маса развила се буржоазија, а

она је као основу своје политичке акције прихватила национални програм. Оснивање Илирског Краљевства, под Наполеоном 1809. године, у које су ушле све словеначке земље (осим Штајерске), Далмација и део Границе, допринело је оживљавању планова о уједињењу Јужних Словена.

Раздобље романтизма међу Јужним Словенима, као што је био случај у Скандинавији, Немачкој, Мађарској, Словачкој, много је утицало на борбу за националну еманципацију. Велике књижевне личности немачког романтизма, као што су Гете и браћа Грим, показивале су интересовање за народне песме и приче Јужних Словена и храбриле Вука Стефановића Караџића у његовом пионирском подухвату на том пољу.

Међу Хрватима у XIX веку водећа личност у борби за јединство Јужних Словена био је римокатолички бискуп из Ђакова, Јосип Јурај Штросмајер. У границама његове бискупије такође су се налазили делови Босне и Србије. Са својим пријатељем Фрањом Рачким, такође римокатоличким свештеником, он је радио на организовању академских институција за проучавање филологије, историје и археологије. Циљ ових планова био је да се докаже да Јужни Словени имају заједничке етничке и културне корене. Он је 1866. године основао у Загребу Југославенску академију и помогао да се 1874. године оснује први универзитет међу Јужним Словенима, Загребачко свеучилиште. Штросмајер је, такође, настојао да се за јужнословенски проблем нађе широко политичко решење. Он је био члан бечког Reichsrat-a и изјаснио се против нагодби из 1867. и 1868. године. Одржавао је везу са српским вођама и, према неким изворима, радио је са Илијом Гарашанином на плановима за стварање јединствене јужнословенске државе, независне и од Аустро - Угарске и Турске [28]. На Ватиканском сабору 1869 - 1870. Штросмајер се успротивио проглашењу папске непогрешивости.

Под притиском цара Фрање Јосифа, Штросмајер је морао да напусти непосредни политички рад, али је и даље вршио снажан утицај на ток догађаја у свим јужнословенским земљама. Проповедајући јединство Јужних Словена, он је, у исто време, препоручивао тешње везе између Срба, Хрвата и Словенаца. У Хрватској је, под његовим духовним вођством, била организована Народна странка, а касније Неодвисна народна странка.

Међу Хрватима, Штросмајеров главни противник био је Анте Старчевић. Он је, такође, био против Нагодбе из 1868.

која је Хрватску ставила у потчињен положај према Угарској, али је у исти мах био и идеолог хрватског национализма. Србе није признавао за националну групу и био је против сваке уније с њима и осталим Јужним Словенима. Уместо тога, залагао се за уједињење Хрватске, Далмације и Босне и Херцеговине у засебну државу под хабсбуршком династијом. Под Старчевићевим вођством организована је Хрватска странка права.

И политичко и економско стање у Хрватској погоршало се после Нагодбе из 1868. Будимпештанска влада увела је недемократски закон о праву гласа. Право гласа — јавним гласањем, разуме се — било је привилегија само 6,1 одсто становништва, тј. 27,6 одсто свих мушкараца преко 21 године старости. Лишавање права гласа готово три четвртине мушког становништва било је поглавито резултат крутих имовинских класификација, које се нису заснивале чак ни на износу плаћеног пореза, него на вредности имања. Ове одредбе омогућавале су произвољну процену имовине у корист крупних земљопоседника. У Хрватској је број људи који су имали право гласа, под угарском владавином, износио само 1,8 одсто становништва (29.045 бирача на 2,200.000 становника). У неким изборним јединицама, као што је Карлобаг, посланика је бирало бирачко тело од укупно 75 особа, у Србу од 74, а у Перушићу 61![29]

Подела места у будимпештанском Парламенту била је још срамнија. Мађари, који су чинили 54 одсто целокупног становништва Угарске — или, ако се рачуна и Хрватска, само 45 одсто — имали су 405 посланичких места. Осталих 45 одсто становника у Угарској имало је осам места, пет додељених Румунима, а три Словацима.[30]

У Хрватској је постојало стално незадовољство против таквог система управе. На дан 8. октобра 1871 избила је побуна на Граници, међу војницима Огулинског пука. Вођа побуне био је Еуген Кватерник. Он је прогласио »Народну хрватску владу« са циљем да потпуно отцепи Хрватску, Славонију, Далмацију, Словенију и Босну и Херцеговину од Хабсбуршке Монархије и оснује независну илирску државу. Кватерник је убијен и буна угушена.

Али услови који су изазвали незадовољство Хрвата остали су непромењени, чак су се и погоршали. Године 1883. укинут је Устав и мађарски гроф Карољ Куен-Хедервари наименован је за хрватског бана. Мада је економски развој

Хрватске био спор, у њој се развијала буржоазија. Али, у хрватским земљама спроводила се и брза мађаризација. Пре Нагодбе из 1868. у Хрватској је био само 11.921 Мађар; почетком века тај број се повећао на 105.948. Кад је цар Фрања Јосиф посетио Загреб 1895. године, хрватски студенти су јавно спалили угарску заставу. Нарочито незадовољство изазвале су финансијске обавезе које је наметнула Будимпешта. У пролеће 1903. незадовољство је прерасло у побуну, нарочито у селима у околини Загреба; железнички мостови су дизани у ваздух и више од 3.000 људи је ухапшено.[31]

Словенци су били расејани у неколико крунских покрајина и били су и политички и економски у потчињеном положају према Немцима који су живели у истим крајевима. Мада су Словенци били у нешто бољем економском положају него Хрвати, и против њих је вршена дискриминација у многим видовима политичког, културног и друштвеног живота. На пример, није им било допуштено да отворе универзитет на своме језику. Брза германизација је захватила неке од најчистијих словеначких покрајина. Две главне политичке странке у Словенији у другој половини XIX века биле су Народна напредна странка, либерална буржоаска група, и Словенска људска странка, која је имала много заједничког са Хришћанско - социјалном странком дра Луегера у Бечу.[32]

Босном и Херцеговином су у првим деценијама хабсбуршке окупације управљале војне снаге. Оне су формално представљале corpus separatum под јурисдикцијом Заједничког министарства финансија у Бечу, које је имало посебно одељење за ове две колоније. Поглавар Босне и Херцеговине постављан је у Бечу, и он је у својим рукама држао сву власт. Истовремено, он је био врховни командант свих окупационих војних снага и у том погледу био је под јурисдикцијом војних власти у Бечу.

Влада је третирала Босну и Херцеговину као колонију која игра одређену улогу у продирању аустро - угарског капитала на Балкан. Строгим мерама у ове две области заведен је мир и ред и успостављена слобода комуникације и трговине. Био је испуњен екстензивни програм модернизације економије. У Босни и Херцеговини било је 1878. само 900 километара трећеразредних путева. Крајем 1914, нове власти изградиле су 6.960 километара путева; један део био је доброг квалитета, мада су путеви грађени присилним радом и били намењени претежно за војне сврхе. У том периоду изграђено је више од

1.000 километара железничке пруге. У исто време отворени су нови рудници (угља и железне руде) и ударени темељи челичној и хемијској индустрији. Државни капитал био је заинтересован за ова предузећа; уведен је и државни монопол у производњи соли, дувана, пива и неке друге робе широке потрошње. Приватни капитал, углавном из Будимпеште и Беча, суделовао је у експлоатацији шума. Више од половине територије ових двеју покрајина било је покривено прворазредном шумом (Турци нису експлоатисали ова велика природна богатства) и, од свих европских земаља, једино је Финска имала пропорционално више шуме од Босне и Херцеговине. Фирма »Штајнбајс« извозила је босанску дрвену грађу на европско тржиште, и »Bosnische Gefahr« (босанска опасност) запретила је многим чувеним извозницима. Чињеница што су приватне фирме располагале великом количином јефтине радне снаге омогућавала је ово конкурисање босанском грађом.

Сви ти успеси у индустрији били су умањени друштвеном, културном и националном политиком новог режима. Аустроугарске власти задржале су у Босни и Херцеговини анахронични кметски систем који је постојао под турском владавином, а то је изазивало сталне немире и утицало на све видове живота у овим двема провинцијама.

Готово половину становништва на селу чинили су обесправљени кметови. Кад је аустроугарска војска окончала османлијску владавину, кметови су очекивали да ће нови хришћански суверен елиминисати муслиманске феудалне аграрне односе. Те године настала је чак и једна народна песма која је оглашавала крај пореза трећине, који су кметови морали да плаћају својим беговима и агама:

Пуче пушка с пећине,
Нема аги трећине.

Иако 25. члан Берлинског уговора није Аустро - Угарској наметао никакву обавезу у погледу аграрног питања у Босни и Херцеговини, гроф Андраши у свом говору на Берлинском конгресу нагласио је да ће нове власти решити тај проблем, истичући да је аграрно питање било главни узрок нереда у тим крајевима, да је Порта хтела да га реши, али да је оно било тако компликовано да би једино снажна и непристрасна влада могла то да учини.[33]

Упркос томе, један од првих корака хабсбуршких власти 1878. године био је да објаве да ће основа за аграрне односе и

даље бити турска Саферска уредба из 1859, коју су, према мишљењу кметова, наметнули босански феудални господари, као и Закон од фебруара 1876, на основу којег су кметови могли бити ослобођени уз пристанак феудалног господара и касније плаћати накнаду с којом ће се овај сложити.

После 1878. кметови су и даље морали да дају једну трећину свих својих производа беговима и агама. Ако то не би учинили на време, ефикасне аустроугарске власти предузимале су мере које су обезбеђивале покорност сељака закону. У Саферској уредби из 1859, тачка 8. давала је феудалним господарима право да отерају кмета са земље ако је није добро обрађивао. Ова клаузула много је пута злоупотребљена. У првој години хабсбуршке владавине избиле су локалне побуне кметова у Зворнику, Ливну, Љубушком, Бијељини, Билећу, Стоцу. Сељаци су одбијали да плате трећину.

Поред трећине, нове власти сакупљале су такође и порез десетину, који се раније слао централној влади у Цариград. Комисија која се састојала од десетара, сакупљача пореза десетине, кога је именовала аустроугарска администрација, представника феудалних власника, представника кметова, као и једнога њезиног службеника, процењивала би жетву и одлучивала о износу десетине. Кметови су морали да плаћају у новцу.

Такав систем убијао је иницијативу кметова. За време путовања кроз Босну и Херцеговину, Бернрајтер, члан бечког Парламента, запазио је: »Садашњи кметски систем делује против интензивне обраде земље. Кмет мора, по правилу, да дâ аги половину сточне хране (детелине). Услед тога детелина се уопште не гаји, сточна храна не скупља, а исхрана стоке у шталама је никаква. Сточарство од тога страда и не може се унапредити. Систем одузимања навелико, разуме се, води нехату. Нико неће да ради за туђу корист. Чињеница да свако повећање приноса иде аги онемогућује сваки напредак.« [34]

Поред ових обавеза према аустроугарској држави и локалним феудалним господарима, кметови су морали да обављају и кулук, присилни рад у корист државе и локалних власти. Сви мушкарци од 18. до 60. године и њихови коњи и волови морали су да раде шест дана годишње на изградњи путева. Кулук је укинут 1893, али уместо њега кметови су морали да плаћају нов порез у новцу.

Ни ово није био крај наметима. Поред феудалних пореза, постојали су и други државни и локални порези: на овце, козе,

свиње и кућу. Кметови су много трпели од функционисања маказа цена. Индустријска роба, коју су употребљавали у свакодневном животу, стално је поскупљивала, док су цене пољопривредних производа падале. То је био разлог што су од свих слојева становништва у Босни и Херцеговини, под аустроугарском окупацијом кметови пролазили најгоре. У исто време дошло је до наглог пораста сеоског становништва, које се ослободило терора и покоља османлијских власти. За време хабсбуршке окупације становништво Босне и Херцеговине готово се удвостручило, што је још више погоршало аграрне односе.

Власти у Босни и Херцеговини подржавале су постојећи феудални поредак из политичких разлога, осуђујући кметове, који су чинили главнину земљорадничког становништва, да остану у економском положају као пре 1878. Бернрајтер је 1913. признао ову чињеницу: »Развој земље и пољопривредне делатности онемогућава стари турски закон о земљишним односима« [35]. Представник српских кметова у босанском Сабору, Петар Кочић, критикујући систем пореза, тврдио је да је сваки кметски приход опорезован, док људи у градовима не плаћају никакав порез на интерес који добијају за свој новац у банкама, нити аге и бегови плаћају порез на трећину коју добијају од својих кметова. [36]

Аграрни сукоби имали су своје религиозне и националне реперкусије. Велику већину поседника сачињавали су муслимани, већину кметова хришћани, у првом реду православни Срби или римокатолици Хрвати.

Из неколико разлога аустроугарске власти нису реформисале постојеће феудалне односе на босанском селу. Хабсбуршка Монархија је сама по себи била конзервативна држава и није била склона да благовремено спроведе социјалне реформе. Између Аустрије и Угарске постојао је политички сукоб; ова друга, будући аграрна земља, имала је своје специфичне интересе, као што ћемо видети касније, у VIII глави. Сукоб између кметова и њихових муслиманских господара такође је пружао прилике за тактичко маневрисање, за изазивање једних против других, нарочито у време кад је национално буђење Јужних Словена у Босни и Херцеговини постало политичка снага против које су се Хабсбурговци борили свим средствима којима су располагали. Стари спор између нове власти и муслимана, изазван окупацијом 1878. године, био је ублажен самом чињеницом што је феудални поредак био сачу-

ван. На овај начин, Хабсбуршка Монархија ослањала се на муслимански феудализам и одржавала исти друштвени поредак на којем се заснивала османлијска владавина у ове две покрајине.

Духовни отац ове политике био је Бењамин фон Калај, мађарски аристократа, заједнички министар финансија у Бечу. Он је владао Босном и Херцеговином двадесет једну годину, од 1882. до 1903, и називали су га »некрунисаним краљем«. Да би угушио национална осећања становништва, он је прокламовао идеју о »босанском патриотизму«. Српскохрватски језик био је службено назван Landessprache, земаљски језик, а ометане су све везе Срба у Босни с Београдом или Хрвата са Загребом. Мада је Калај отворио неколико просветних институција у градовима Босне и Херцеговине, он је занемаривао село. При крају аустроугарске владавине, 88 одсто људи изнад седам година још увек је било неписмено [37]. Калајева просветна политика била је карактеристична за ставове аристократије према немађарским народима у Угарској, који су били изложени мађаризацији и лишени свих образовних олакшица. Калај је сматрао да је образовање маса непријатељска мера и да она штети интересима пештанских владајућих слојева.

У духу Divide et impera, подржавајући постојећи феудални систем, Калај се надао да ће ова мера забити клин између муслимана и Срба и Хрвата и омогућити му да их држи у завади. С друге стране, верске разлике међу босанским становништвом такође су коришћене за хабсбуршке политичке циљеве. Пре окупације Босне и Херцеговине, 1878, фрањевци су били једини католички ред. Они су вековима деловали под тешким условима у Отоманском Царству; у то време они су радили на књижевном пољу и били оснивачи хрватске књижевности у Босни и Херцеговини. Али кад је 1882. године језуитски ред добио дозволу и званичну подршку за рад и у ове две покрајине, његови односи с фрањевцима, мање заинтересованим за догме, као и с муслиманима и православнима, постали су веома затегнути. Последње две групе отворено су се жалиле на прозелитизам језуита [38]. Српска православна црква била је лишена права да има своје верске школе, које је уживала чак и под османлијском влашћу. Српски владика Сава Косановић морао је да напусти своје седиште 1885. године, после једног сукоба с језуитима [39]. Насилно покрштавање једне муслиманке и њено двоје деце 1903. године изазвало је

отворен сукоб с муслиманима, а лист »Neue Freie Presse« од 28. марта 1903. осудио је овакву језуитску делатност.

Национално питање Јужних Словена није било само унутрашњи него и спољни проблем Хабсбуршке Монархије, пошто су њене границе пресецале живо тело Јужних Словена. Они су у великом броју живели изван граница Монархије, било као отомански поданици (Македонија, Косово и Метохија, Санџак) или у Србији и Црној Гори, које су добиле независност на Берлинском конгресу.

Али после 1878. године већина великих сила сматрала је да се Србија налази у аустро-угарској утицајној сфери на Балкану. Руска делегација у Берлину отворено је изјавила српском министру иностраних послова Јовану Ристићу да Срби не само да треба да нађу споразумно решење с Аустро-Угарском, но да никакав корак код Конгреса не чине »који би ударио на осуду грофа Андрашија«.[40]

Кад је Ристић посетио грофа Андрашија, овај му је рекао да Србија треба да склопи економски споразум са Аустро-Угарском, нарочито што се тиче изградње железничких пруга и трговинских споразума. Барон Хирш посетио је Ристића и отворено му саопштио да би Србија морала преко своје територије да изгради железничке пруге које би аустро-угарски систем комуникација повезивале са отоманским. Он је, такође, наговестио да њему треба дати право да експлоатише све српске железнице Ристић се жалио да је Србији стављен нож под грло Аустријски делегат на Берлинском конгресу, барон Јозеф фон Швегел, дефинисао је у свом дневнику положај Србије, сагледан са хабсбуршког гледишта. Он је 12. јула 1878. записао: »По мом мишљењу, кључна је ствар да Срби не остваре утицај нигде другде сем у нашој утицајној сфери, а тога ради је важно да добијемо упориште у Босни и Херцеговини и тиме успоставимо свој одлучујући утицај у том делу света.«[41]

На крају је Србија морала да попусти, и са Аустријом је склопљен економски споразум. Његове главне тачке биле су унете у Берлински пакт, у члан 37 (да Србија не сме подизати транзитне царине) и члан 38 (да је због територијалног проширења Србија заузврат приморана да прихвати обавезе Турске према Аустро-Угарској и Друштву за експлоатацију железница у европској Турској и да у току од три године изгради железничку пругу кроз Србију).

Аустроугарска дипломатија покушала је да укључи Срби-

ју и у своју политичку утицајну сферу. У том погледу добила је подршку српског кнеза Милана Обреновића. До Санстефанског уговора он је био екстремни русофил. Разочаран одсуством руске помоћи, а будући импулзиван човек, он се окренуо Аустро - Угарској. На дан 16. јуна 1881. склопио је тајни споразум са Аустро - Угарском којим је руковођење спољном политиком Србије практично предао у аустроугарске руке. У члану 4. он је обећао да »без претходног споразума са Аустро - - Угарском, Србија неће преговарати ни закључивати политички уговор с другом којом владом и неће пустити на своје земљиште какву страну војску, редовну или нередовну, па чак ни под именом добровољаца« [42]. Истовремено се одрекао пропагандног рада у Босни и Херцеговини. Члан 2. Тајне конвенције гласи: »Србија неће никако трпети политичка, верска или друга сплеткарења која би, полазећи с њеног земљишта, ишла против Аустро - угарске Монархије, подразумевајући ту и Босну, Херцеговину, и Новопазарски Санџак.«[43]

Кнез Милан лично је водио преговоре, а обавестио је само три члана владе о закључцима Тајне конвенције. Један члан владе чуо је за њу први пут од аустроугарског посланика у Београду. Један од преговарача, гроф Калај, који ће касније постати заједнички министар финансија, упозорио је свога српског колегу »да ће Аустрија, ако не успе привезати за себе Србију једним политичким споразумом, употребити против нас мере предохране... које би у извесној ситуацији могле ићи и до окупације« [44]. С друге стране, Аустро - Угарска је гарантовала своју помоћ династији Обреновића и обећала да ће подржати тежње кнеза Милана да се прогласи краљем Србије.

Међутим, напори краља Милана да Србију доведе у политичку орбиту Аустро - Угарске нису успели. Прогласивши суверенитет Србије, Берлински конгрес је олакшао развитак њеног независног политичког и културног живота. До 1860. године центар српског националног покрета није био само Београд, већ и Нови Сад, град у Хабсбуршкој Монархији. После 1878. године, Србија је постала колевка српског националног покрета и, у великој мери, нека врста Пијемонта свих Јужних Словена, јер је била независна држава.

Политика краља Милана, која је ишла за тим да Србију баци у наручје аустроугарске дипломатије, убрзала је пад ове династије. У Србији је расла опозиција против њега, не само међу члановима нове Радикалне странке, која је представљала српско сељаштво, занатлије и ситне трговце, већ и међу пра-

вославним свештенством; српски митрополит Михаило био је најупорнији противник аустрофилске политике краља Милана. Поред отвореног русофилства, у Србији су се осећали и неки други проруски утицаји. Међу интелектуалцима је у то време растао утицај руских писаца реалиста; народњаци су имали следбенике у српским радикалским круговима. Чак ни званична Русија није била потпуно изгубила углед упркос томе што није штитила Србију у Берлину. Њене присталице у Београду понављале су речи које је Шувалов, један од руских делегата у Берлину, упутио Јовану Ристићу кад га је тешио због губитка Босне и Херцеговине. Према Ристићевом тврђењу, њему је било речено да ће окупација Босне и Херцеговине трајати највише петнаест година, и да ће се тада Русија обрачунати са Аустријом.[45]

Династија Обреновића почела је да губи утицај и у војсци. Проучавање Србије крајем XIX и почетком XX века пружа слику о улози војске у ослобађању једне економски неразвијене земље, која није имала никакве крупне индустрије и у којој је сељаштво чинило већину становништва. Мада је постојао малобројни слој трговаца и богатијих занатлија, друштво се није много изменило од слома османлијског феудализма с почетка XIX века, кад су кметови постали слободни сељаци, власници своје земље. Србија није имала никакве сличности са оним земљама западне Европе у којима су моћна градска буржоазија или пролетаријат могли да преузму иницијативу у друштвеноекономском развоју.

До 1890. године у српској војсци доминирали су официри из имућних слојева друштва. Кад је краљ Милан Обреновић абдицирао 1889. године, његов син Александар био је малолетан те је успостављено намесништво. Пошто је неколико година провео у Паризу и Монте Карлу, Милан се вратио у Београд и преузео команду над регуларном војском у намери да спроведе потпуну реорганизацију војске.

Он је одлучно прионуо на посао, повећао стајаћу војску, поделио постојеће батаљоне на пукове и на тај начин учетворостручио број војних јединица. Ово је довело до подмлађивања официрског кадра: млади потпоручници постали су командири чета. У међувремену, обука у Војној академији сведена је на две године; дошло је до дубоких промена у друштвеном саставу официрског кадра. Министар просвете омашком је убрзао тај процес. Уплашен од такозваног »интелектуалног пролетаријата«, он је смањио број школа у Србији.

Многи старији ђаци, нарочито они сиромашнијих родитеља са села, нису имали другог излаза до да ступе у Војну академију и на тај начин унесу у војску своју идеологију. Широм Србије крајем XIX века Радикална странка — коју су основали следбеници Светозара Марковића — добијала је на снази и доводила у опасност премоћ бирократије. Својом журном реформом војске краљ Милан ју је, нехотице, револуционисао.

Крајем века и унутрашњи и спољни положај Србије постајао је све тежи. Сељаштво је било немирно; притиснуто високим порезима и тешким дуговима, мрзело је својевољну владавину бирократије. Александар је извео успешан државни удар 1. априла 1893. године и заузео престо пре него што је постао пунолетан. Укинуо је Устав и почео да влада деспотски. Његов брак с Драгом Машин, дворском дамом његове мајке, бивше краљице Наталије, удовицом седам година старијом од њега, изазвао је 1900. нове невоље. Александар се завадио са оцем, који је морао да оде из земље и отпутује у Беч, где је нашао уточиште код самог Фрање Фердинанда. До тог времена, Србија се већ потпуно оријентисала ка Аустро-Угарској, мада је ситуацију компликовало стварање нових савеза међу великим силама. Да би изнудио санкцију свога венчања, Александар је сад покушао да нахушка Аустро-Угарску против Русије, а успео је да удаљи од себе и једну и другу. После венчања, краљица Драга се претварала да је трудна и разобличавање њене обмане веома много је штетило краљевом престижу. Др Сњегијерев, лични лекар руског цара Николе II, дошао је у Београд и установио краљичину превару. Упркос томе, краљ је наставио да гаји краљичин култ дајући селима, школама и другим установама њено име. Земља је била у финансијским тешкоћама. У гарнизонима официри нису месецима добијали плату, војници нису јели месо, хранили су се храном без соли или зачина. Краљица се мешала у војна питања, намећући интересе своје породице, а поткопавајући положај оних официра који су је вређали. Говоркало се да она намерава да свога брата Никодија, официра, прогласи за престолонаследника. На дан 5. априла 1903. у Београду је дошло до демонстрација против краља и његових уставних реформи. Демонстрације су организовали студенти и радници. Краљ је наредио војсци да интервенише, али се неколико официра побратимило са гомилом. Краљ је онда наредио полицији да отвори ватру да би поново успоставила

ред; неколико младића је убијено, а више њих рањено. Међу стотинама ухапшених налазила су се и два официра.

Завере да се краљ свргне са престола коване су још од 1901. године, најпре међу групом младих официра. Међу њима је био и Драгутин Димитријевић, поручник из занатлијске породице, који је тад имао двадесет пет година. Због његове необичне физичке снаге, надимак му је био Апис по египатском богу - бику. Апис је био одлучан човек, лично несебичан, и умео је да гаји пријатељство. Он је још у младим годинама постао сива еминенција политичког живота Србије.

Завереници су најпре мислили да их прогнају, али су после краљевог венчања дошли до закључка да обоје треба убити. Насилна смрт италијанског краља 1900. и америчког председника Мекинлија 1901. године утицала је на њихову одлуку. Број завереника растао је из дана у дан. На крају, у заверу је било увучено 180 официра и неколико цивила. Свако је морао да се закуне да подржава идеју о збацивању краља, и завереници су били спремни да убију свакога у кога би се посумњало да ће издати заверу. Ковани су разни планови. Мислило се на отров, и он је чак испробан веома успешно — на мачки. Друга идеја био је напад на дворском балу, по угледу на убиство шведског краља Густава Адолфа 1793. Најзад, 11. јуна (29. маја по старом календару) 1903, официри - завереници ступили су у акцију; двадесет осам завереника опколило је са војним јединицама двор. Динамитом су разбили врата и ушли у краљеве одаје. Продрли су у спаваћу собу својих жртава, али нису могли да нађу краља и краљицу. Готово два сата завереници су грозничаво претраживали двор у страху да је краљевски пар побегао и да ће позвати на узбуну неке војне јединице. Апис је био рањен у борби с краљевом гардом и, с револвером у руци, лежао је спреман да изврши самоубиство уколико завера не успе. Александар и Драга коначно су откривени у краљичином будоару, где су се били сакрили. Краљица, обучена само у доњу сукњу, бели свилени стезник и једну жуту чарапу, покушала је да заштити краља својим телом и пала је под револверским мецима разбеснелих официра. Атентатори су испразнили пиштоље, а потом су искасапили своје жртве сабљама и тела им бацили кроз прозор, узвикујући: »Нема више тиранина!« [46]

Међутим, догађаји у Београду 1903. године обележили су почетак нове ере у односима између Србије и Аустро - Угарске. Доминантни утицај Беча ближио се крају. Србија је еко-

номски ојачала и њен престиж међу Јужним Словенима који су живели под хабсбуршком и османлијском влашћу бивао је све изразитији.

Исте године је у Македонији, стратешки најважнијој провинцији Отоманског Царства у Европи, букнула отворена побуна. Историја Македоније показује да су Македонци били у много тежој ситуацији него било која јужнословенска група; они нису имали своју феудалну државу као Срби или Бугари. Њихове области прве су пале под османлијску власт већ крајем XIV века. Највећи део македонских сељака живео је почетком XX века под условима специфичног отоманског феудалног система званог читлук. Било је неколико варијаната читлука, и њима је често управљао посредник који је закупцима наметао тешке порезе. Чифчије су морали да дају једну половину жетве земљопоседнику и да обављају кулук и друге радне услуге.

Због заосталости маса, теорије индивидуалног терора као најефикаснијег начина борбе против отоманске тираније ухватиле су јаког корена. Вршени су атентати на представнике власти, а при крају XIX века македонски револуционари су организовали покушај убиства султана Абдул - Хамида[47]. Такође су ковали и планове за минирање Отоманске банке у Цариграду. Касније су прелазили и на масовне акције. Устанак до којег је дошло у августу 1903. брзо је био угушен. У 203 чарке с турским трупама изгинуло је 885 устаника, а у Македонији је и даље трајао несмањени терор. У области где је дошло до устанка, 38.000 људи остало је без крова над главом. Више од десет хиљада Македонаца пребегло је у Бугарску, а неки су нашли уточиште у Србији, Хрватској и на северу, све до Словеније[48]. Беда Македонаца била је појачана чињеницом што они нису имали школа на свом језику, што су сва три њихова суседа, Србија, Бугарска и Грчка, тврдила да Македонци нису специфична национална група и што је сваки од њих сматрао да Македонија треба да припадне њему. Они су организовали герилске јединице које су оперисале у Македонији, чинећи положај становништва још тежим.

Тако је година 1903. донела јачање националне борбе Јужних Словена у Отоманском Царству и Хабсбуршкој Монархији, као и у Србији. Цар Фрања реаговао је на измењене услове на свој начин. Он је сменио грофа Куен - Хедерварија

са положаја хрватског бана, а грофа Стефана Буријана именовао је за заједничког министра финансија и човека одговорног за Босну и Херцеговину. Али у политици није било суштинских промена. Док је Беч учинио неке уступке Пољацима и, у мањој мери, Чесима, остао је непопустљив према Јужним Словенима. Фрања Јосиф загазио је у шесту деценију своје владавине чврсто уверен да је нужно сачувати старе институције, као да се у његовом царству ништа није догодило.

ГЛАВА VI

НАДВОЈВОДА ФРАЊА ФЕРДИНАНД И ЊЕГОВИ МНОГОБРОЈНИ НЕПРИЈАТЕЉИ

Учинити своју дужност за овога живота према царству небеском, у које ће Богу бити воља да ме позове.

The Book of Common Prayer

Мало је јавних личности које су имале толико непријатеља у својој земљи и иностранству као наследник хабсбуршког престола, надвојвода Фрања Фердинанд од Аустрије - - Есте. Његов карактер и његове политичке идеје били су предмет великих препирки међу историчарима, нарочито после надвојводине насилне смрти.[1]

Данас, педесет година после 28. јуна 1914, ако се прегледају његови приватни списи, његова писма цару Фрањи Јосифу, немачком цару Виљему II и другим крунисаним главама и великодостојницима, његова кореспонденција са исповедницима уочи 1914. године, која се може наћи у *Заоставштини надвојводе Фрање Фердинанда*[2], и његове многобројне маргиналне примедбе на извештајима у његовој Militärkanzlei, може се боље сагледати и он и његов свет.[3]

Надвојводин стриц, цар Фрања Јосиф, који је владао од 1848. до 1916. године, није имао среће са својим будућим наследницима; четворица су умрли пре њега, тројица насилном смрћу. Пре рођења директног мушког наследника Фрање Јосифа, први по линији наслеђа био је његов млађи брат Фердинанд Максимилијан Јосиф, немиран човек чија је глава

била пуна успомена на некадашњу хабсбуршку славу. Рат 1859, који је Аустрија платила Ломбардијом, Максимилијана је коштао положаја вицекраља ове покрајине. Извесно време затим био је врховни заповедник аустријске флоте. Но његови односи са Фрањом Јосифом постајали су све затегнутији. Године 1863, кад му је група богатих мексичких велепоседника са задртим клерикалним схватањима понудила царску круну Мексика, он ју је прихватио; посредник је био Наполеон III. Маја месеца 1864. године јахта »Невара« донела је Максимилијана и његову жену Шарлоту у Мексико. Пре тога је Фрања Јосиф инсистирао да Максимилијан изда формални државни документ којим ће се одрећи свих својих права и привилегија које је имао као члан царске породице. Максимилијанова мексичка пустоловина није дуго трајала. Хуарес, вођа либералне опозиције, организовао је побуну против Хабсбурга, кога су подржавале француске трупе. Сједињене Америчке Државе, које су управо изишле из грађанског рата, одлучно су биле решене да не дозволе ниједној европској сили да се учврсти у америчкој хемисфери, нарочито у Мексику. Вашингтон је утолико више био непријатељски расположен што су и Максимилијан и Наполеон III, попут већине европских владара, рачунали с победом Југа у америчком грађанском рату. Наполеон је на време увидео опасност и повукао своје трупе, саветујући Максимилијану да напусти Мексико пре него што Хуарес извојује потпуну победу. Али је Хабсбург одбио тај савет. Ухваћен, изведен је пред војни суд и, упркос протестима из Ватикана, стрељан 18. јуна 1867. Његова жена, царица Шарлота, побегла је у Европу пре него што је њен муж заробљен и покушала да организује помоћ у Француској и Аустрији. Вести из Мексика су је сломиле. Померила је памећу и никад се није повратила, мада је живела још шездесетак година и умрла 1927. године у Белгији, где је рођена.

Син Фрање Јосифа Рудолф постао је престолонаследник на дан свога рођења, 1858. године, и носио је ту титулу све до свога самоубиства, које је извршио 30. јануара 1889. у ловачкој колиби у Мајерлингу. Његов отац, цар, телеграфски је обавестио папу и европске крунисане главе о смрти свога сина; телеграм белгијском краљу и краљици гласи: »Тужна ми је дужност да Вас с најдубљим болом обавестим да је наш Рудолф јутрос изненада преминуо у Мајерлингу, камо је отишао у лов. Вероватно срчани удар. Нека нам Бог свима да снаге« [4]. Царица Елизабета показала је у то време велику моћ само-

савлађивања. Она је била та која је саопштила вест Фрањи Јосифу. Али јој је здравље попуштало и она је готово непрестано путовала, враћајући се веома ретко у Беч. На дан 10. септембра 1898. године задесила ју је смрт од руке једнога умоболника, Италијана по имену Лукени, који је оптужен да је анархиста. Док се у Женеви укрцавала на пароброд, он ју је убо ножем у леђа и на месту је усмртио.

Трећи наследник, после Рудолфове смрти, био је други брат Фрање Јосифа, надвојвода Карл Лудвиг, отац надвојводе Фрање Фердинанда. Он је био тих, веома побожан човек, од ране младости до краја живота покоран ученик и оруђе својих верских учитеља [5]. Његови исповедници припадали су језуитском реду. Овај ред је 1773. године протеран из Аустрије, али је 1856. нови декрет дозволио језуитима пуну слободу деловања на двору и у бечком друштву [6]. У пролеће 1896. године надвојвода је отпутовао на ходочашће у Јерусалим, напио се воде из реке Јордана, мада је био упозорен да то не чини, и 17. маја умро од тифуса.

Нови наследник постао је најстарији син Карла Лудвига, Фрања Фердинанд, рођен 18. децембра 1863. године. У њему се стекла крв не мање него 112 аристократских породица, међу њима немачких 71, пољских 20, француских 8 и 7 италијанских. Он је био у сродству с многим европским династијама. Међу његовим прецима било је 48 Вителсбаховаца, 46 Насауоваца, 29 Хоенцолерна, 28 Хешана, 27 Капетинга, 23 Велфа, 23 Хабсбурговца, 19 Лотринжана, 19 Ветина, 19 Аденбурговаца, 12 Аскајана, 10 Савојаца [7] итд. итд. Фрања Фердинанд је умногоме наследио темперамент својих бурбонских предака с мајчине стране. Мајка му је била Марија Анунцијата, кћи Фердинанда II, краља Двеју Сицилија, кога су поданици прозвали Бомба јер је био наредио да се бомбардују његови градови за време побуне грађана. Фердинанд је био ожењен једном хабсбуршком надвојвоткињом и био је под снажним утицајем своје жене и њеног исповедника монсињора Коклеа, који га је наговарао да појача своју ауторитативну стегу над поданицима. Године 1845, према »Годишњем регистру«, војник Ађезилао Милано из ловачког батаљона, за време смотре у Кампо Марцу, напао га је бајонетом, који је краља окрзнуо и погодио кубурлију на седлу. Милано је признао да је шест година скупљао мржњу против Фердинанда II, и да му је намера била да » очисти земљу од чудовишта «[8]. Марија Анунцијата умрла је кад је Фрања имао седам година. Друга жена њего-

вог оца била је принцеза Марија - Тереза од Брагансе, кћи португалског краља Мигела. Са децом свога мужа поступала је с пажњом и разумевањем. Била је једна од ретких личности којима је Фрања Фердинанд остао привржен до краја живота.

Школовање Фрање Фердинанда није било замишљено као припрема за дужност престолонаследника. Кад је рођен, 1863, било је мало изгледа да ће он постати наследник цара Фрање Јосифа. Ипак, његов отац васпитавао га је у строгој традицији хабсбуршке куће. Међу његовим учитељима био је историчар Оно Клоп, покатоличени протестант који је дошао у Аустрију после 1866. године са збаченим краљем од Хановера, који је тада бежао од Пруса. Пуних девет година, од 2. фебруара 1876. до 20. марта 1885 [9], Клоп је подучавао Фрању Фердинанда не само историји, него му је давао часове и из основа политике. Његова предавања о методама којима су се служили Фердинанд II и Фердинанд III кад су у XVII веку водили армије контрареформације нарочито су привлачила пажњу младог надвојводе [10]. Плашећи се да млади ученик не дође у додир с неком слободоумном идејом, Клоп је чак оклевао да му дозволи да чита стандардне историјске књиге, јер оне нису довољно изражавале величину куће Хабсбурга, па је стога сâм припремао специјалне рукописне верзије [11]. Клоп је веома много пажње обраћао описивању славе хабсбуршке династије. За њега су Бизмарк и династија Хоенцолерна били узурпатори хабсбуршких права. Док је подучавао надвојводу Фрању Фердинанда и његову млађу браћу Ота и Карла Фридриха, Клоп је писао есеје о војним походима принца Евгенија Савојског, хабсбуршког команданта који је потиснуо Турке из Београда и продро дубоко на Балкан.

Карл Лудвиг посвећивао је велику пажњу и религиозном образовању своје деце. »Ватрени католицизам дубоко је усађен у срцу младих принчева, тако да су они до свога последњег даха остали верне слуге римокатоличке цркве.«[12] Кислинг је приметио да су ови напори нарочито уродили плодом код надвојводе Фрање Фердинанда [13]. Поред Она Клопа, учитељи Фрање Фердинанда били су помоћни бискуп Готфрид Маршал, др Ритнер и др Макс Владимир Бек [14], државни чиновник, који је доцније постао аустроугарски премијер. Др Бек је своје часове из државног и уставног права почео држати 1882 [15], и са својим учеником одржавао је контакт преко двадесет пет година.

Школовање Фрање Фердинанда било је исцрпно, али несистематско и површно. Он се касније и сам жалио своме лекару Виктору Ајзенменгеру да је све било измешано од јутра до вечери, сат за сатом; било им је допуштено једанпут између два часа да изиђу са шефом двора у кратку шетњу, држећи се за руке. »Резултат таквог школовања било је то да смо били присиљавани да учимо све а да на крају нисмо знали ништа темељно.«[16]

Према традицији да сви мушки припадници хабсбуршке куће морају свој јавни живот почети у војсци, Фрања Фердинанд је као дечак од четрнаест и по година био произведен у чин поручника 32. коњичког пука; у осамнаестој години постао је натпоручник, у двадесет првој коњички капетан, у двадесет четвртој мајор, у двадесет петој потпуковник, у двадесет шестој пуковник, а у двадесет осмој генерал-мајор.

Унапређења су била званично регистрована, а недељу дана пре првога унапређења, цар Фрања Јосиф обавестио је приватним писмом свога младог синовца да ће постати поручник. Фрања Фердинанд је одговорио обећавајући послушност и верну службу у војсци. Копија овог писма не налази се у *Заоставштини Фрање Фердинанда,* али постоји царев одговор од 15. априла 1878, у којем он потврђује пријем. Фрања Јосиф хвали осећање дужности које је Фрања Фердинанд изразио према хабсбуршкој кући и његову оданост цару, »на коју ћу увек с поверењем рачунати«.[17]

Кореспонденција између Фрање Фердинанда и других чланова хабсбуршке куће, нарочито преписка с престолонаследником Рудолфом и надвојводом Албрехтом, показује како је Фрања Фердинанд био увучен у сукоб разних клика међу Хабсбурговцима, сукоб који је достигао врхунац у Рудолфовој насилној смрти.

Односи Фрање Фердинанда и Рудолфа били су прилично срдачни. Два братанца измењала су многа писма од 8. октобра 1872. године, кад је Рудолфу било четрнаест а Фрањи Фердинанду девет година, до 20. октобра 1888, нека три месеца пред Рудолфову смрт. Постоји педесет писама која се сад налазе у кутији 5 *Заоставштине.* На жалост, већина је Рудолфових, јер је Фрања Фердинанд ретко правио копије својих писама. Писали су један другоме о лову, јахању кроз Пратер, забавама и сусретима, и уопште о веселом животу. Занимљиво је приметити да је Рудолф, поред мајке, био једини Хабсбурговац

који се служио латиницом, а не готицом, која је била знак конзерватизма.

У овој кореспонденцији, међутим, није додирнуто ниједно политичко питање. Познато је да је Рудолф био необично даровит човек, образован, с књижевним даром, па чак и либералан што се тиче филозофије и религије, док је Франьа Фердинанд био много конзервативнији. Изгледа да је њихово пријатељство било сасвим лично. Рудолф је покушавао да утиче на свога млађег нећака да живи слободнијим животом и да се побуни против строгих правила хабсбуршког двора.

С друге стране, кореспонденција Фрање Фердинанда с надвојводом Албрехтом открива с каквим су подозрењем најконзервативнији хабсбуршки кругови гледали на срдачне везе двају младих принчева, и како су чинили све што су могли да их прекину. Надвојвода Албрехт био је други братанац Фрање Јосифа и најстарији мушки члан хабсбуршке куће. Као син надвојводе Карла, победника над Наполеоном код Асперна, надвојвода Албрехт суделовао је у гушењу револуције 1848 - 1849. у Италији, под командом Радецкога. Био је гувернер Угарске у годинама непосредно после пораза Мађара 1849. За време ратова за ослобођење Италије, надвојвода Албрехт извојевао је код Кустоце једну од ретких победа хабсбуршких армија. Унапређен је у чин фелдмаршала и наименован за генералног инструктора оружаних снага. Њега су обично сматрали за вођу милитаристичке странке у Аустрији [18]. Увек је заступао потребу аустријске експанзије преко Балкана. Он је нарочито саветовао да се окупирају Босна и Херцеговина. Поред ових војничких дужности, надвојвода Албрехт играо је улогу ментора младих надвојвода хабсбуршке куће и бринуо се о њиховом моралном одгоју. Као и надвојвода Карл Лудвиг, отац Фрање Фердинанда, надвојвода Албрехт био је чврсто повезан с језуитима на бечком двору. Њега је много узнемиравало Рудолфово слободно понашање. У једном од својих писама Фрањи Фердинанду он описује престолонаследника чак као атеисту [19]. Рудолф је одржавао везе с бечким либералним писцима и уметницима, и чак се сумњало да се дружи с масонима, смртним непријатељима језуитског реда, чија је активност у Аустрији била забрањена. Генерал-лајтнант гроф фон Маргути, који је од 1900. до 1917. био стављен на располагање ађутантском одељењу царског двора, записао је у својим мемоарима да је капелан царског замка у Будимпешти, опат Кантер, изразио мишљење да је Рудолфо-

ва аверзија према религији настала под утицајем слободних зидара[20]. Ово је, можда, други разлог који је навео надвојводу Албрехта и Карла Лудвига да покушају да прекину везе између Рудолфа и Фрање Фердинанда.

Сачувана Рудолфова писма показују да је тешко подносио надзор цара Фрање и надвојводе Албрехта. У писму Фрањи Фердинанду од 25. октобра 1883. он каже да му је, истог тог дана, цар рекао да га је посетио Карл Лудвиг, који је изразио жељу да Рудолф преко недеље не позива поново Фрању и Ота, пошто то штети њиховом учењу.[21]

На дан 18. децембра 1883. саветује га да ужива живот, али умерено и разумно. Упозорава га да чува здравље и да не заборави » да је весела младост једина припрема за срећан живот у будућности«.[22]

Опет, 21. априла 1884, поново га саветује да чува здравље и да не одлази на јахање и у лов сувише рано, »јер човек, на жалост, има само једно тело, а то тело треба дуго да траје за разне добре и рђаве циљеве и задовољства«.[23]

Карл Лудвиг и Албрехт били су чврсто решени да прекину везе између два братанца. Два Рудолфова писма, од 22. и 26. новембра 1884, јасно то показују:

»22. новембар 1884.

Драги Франци,

Сматрам за своју дужност да Те као пријатеља упозорим на то да се овде, у високим војним круговима, на жалост, пре свега на највишем месту, врши агитација која је уперена против Твојих пречестих одсустава и Твојих пречестих одлазака у Беч.

Човек, ето, одвећ рано стиче мучна искуства, а Ти не смеш заборавити да се живот састоји из низа више непријатних него пријатних ствари.

Ја сам у својој досадашњој војничкој каријери доживео доста сличних искустава и многа друга, још кобнија, па Ти могу само саветовати да сад будеш опрезан.

Цар је прилично љут, мање на Тебе, јер то приписује Твојој младости, него на Твога команданта пука, који Те, док служиш као регрут, тако често пушта да излазиш; и ја сам морао да одговарам што Те, тобоже, сувише честим позивима одвлачим из пука, уместо да мудрим наговарањем утичем на Тебе.

Чика Албрехт још није стигао; кад он буде дошао, можеш бити спреман на непријатности, ако не будеш мало опрезнији.

Мораш безусловно избећи да Те Цар позове и избруси; то би Ти задало много јада, а то Те чека ако не пазиш.

Цар је са мном повео реч о томе кад ме је запитао да ли сам био у Гедингу и ко је од надвојвода био тамо.

Саветујем Ти да не идеш у Гединг, остани неко време у Енсу, онда једанпут у четрнаест дана дођи на мој позив у Беч, то Ти може послужити као изговор, а ја ћу већ уредити ствар.

Можеш ми у овој ствари веровати, јер сам и сâм стекао искуства у оваквим приликама, а да нисам крута војничина, нити имам склоности за васпитача и педанта, доказао сам Ти већ довољно.

Буди дакле обазрив.

Са најсрдачнијим поздравима од нас двоје, остајем Твој верни рођак

Рудолф«[24]

Одговор Фрање Фердинанда није сачуван у *Заоставштини*, али Рудолфово следеће писмо указује да надвојвода, по свој прилици, није прихватио све његове савете.

»Лаксенбург, 26. новембар 1884.

Драги Францл!

Најлепша Ти хвала на писму; могу живо да замислим колико Ти је садржина мога последњег писма била непријатна, али сам сматрао за своју дужност да Те опоменем. Како сам Ти већ ономад саопштио, свакомод нас често процветају неприлике и непријатности, и ја бих Ти могао испричати још много тежих ствари из свога сопственог живота.

Ако сад за неко време будеш опрезан те се цела ствар заборави, уштедећеш себи укор који би иначе лако могао да Те задеси, и избећи ћеш несрећу да Твом команданту пука буде одавде упућена заповест да Те не пушта често.

Те две ствари морао би, по мом мишљењу, да спречиш; човек треба у животу пре свега да буде паметан.

Кад Цар буде видео да сада ређе долазиш, а Он ће то сазнати, јер Он све зна, свакако ће са мном говорити о томе и онда ћу ја моћи да кажем да си раније, ето, чешће долазио јер си имао времена, а да сада, на мањи пријатељски миг, ређе одлазиш из Енса. То ће га сигурно задовољити, јер Он се радује кад може да избегне изрицање неког укора, што је и Њему самом веома непријатно; ја добро познајем Њега и Његов недостатак склоности да буде строг.

Што се тиче чика Албрехта, њему можеш само да напакостиш тиме што му нећеш дати прилике да се прави важан; јер он ужива да псује, да грди, интригира и мучи друге; јер он је зао. Он ужива кад код некога открије неку грешку или слабост. Ово се нарочито тиче Тебе, јер он Ти никад не може опростити што си по рангу виши од њега, па стога мора да покаже како је његова моћ ипак већа. Он је и осветољубив, а Ти си га својим одласком из Дирнкрута увредио. Кад човеку падне у део част да сме да борави у његовој близини, он ни на шта друго не сме да мисли, само да седи укочен од силног дивљења, као арханђели око свемогућег Бога. Онај нег-

дашњи недостатак страхопоштовања он никад неће заборавити, па макар и дуги месеци прошли, он ипак непрестано тражи прилике да излије свој олимпски гнев, а ту прилику му не смеш пружити ако желиш да га много наљутиш.

Тога високог господина веома добро познајем и могу Ти само пожелети да с њим не доживиш ни половину оних трвења и непријатности које су мени пале у део . . . « [25]

Разапет између осећања пријатељства према Рудолфу и утицаја највиших ауторитета хабсбуршке куће, Фрања Фердинанд је полако али сигурно прелазио на страну ових других. Рудолфова писма све су ређа: 4. октобра 1885. пита га да ли може да дође јер неће моћи дуго да издржи [26]; 3. маја 1886. упозорава га да морају бити опрезнији [27]; 29. јуна 1886. Рудолф пише да би надвојвода Албрехт могао изазвати неприлике ако буду позвани Фрања Фердинанд и његов брат Ото [28]; 27. септембра 1888. Рудолф обавештава Фрању да му је цар наредио да му пише да буде у Бечу кад дође немачки цар: »Жао ми Те је — добри јелени су бољи од великог немачког цара . . . Моја је једина утеха што ћеш у овој досадној мисији бити мој сапатник . . .« [29]

С друге стране, писма надвојводе Албрехта Фрањи Фердинанду била су све чешћа. Својим ситним рукописом, на хартији без заглавља, надвојвода Албрехт је упорно настојао да спасе Фрању Фердинанда Рудолфовог утицаја. На пример, 10. фебруара 1887. године Албрехт је опоменуо Фрању Фердинанда на његове официрске дужности. Најпре је поменуо да му је пуковник који командује пуком Фрање Фердинанда рекао да је он добар војник али да сувише често одлази на одсуства. Својим понашањем он треба да даје пример осталим официрима и да узме у обзир чињеницу да људи воле да оговарају. Природно је, наставља стари надвојвода, да младић треба да ужива, али уживање не треба стављати изнад дужности. »То треба да буде Твоја света династичка дужност, иначе ћеш учинити да људи изгубе веру у будућност Аустрије.« [30]

На дан 3. августа 1887. Албрехт је захвалио Фрањи Фердинанду на његовом последњем писму и изразио своју радост што је на правом путу. Затим је писао о Рудолфу, наглашавајући чињеницу да би Фрања Фердинанд могао једнога дана постати престолонаследник. »Остани на овом путу и мисли на обавезу коју Ти је Бог поставио, најпре, да будеш, попут престолонаследника, најсјајнији пример верне службе цару и господару; потом да будеш пример беспрекорне мужевности и

верног хришћанина и да чиниш све да би постигао тај идеал; да се посветиш узвишеном читању; да тражиш друштво државника који су образовани и који исправно мисле; и да покажеш свету да ћеш упознати своје дужности имајући у виду дане који долазе.« [31]

Савети надвојводе Албрехта задирали су и у понашање Фрање Фердинанда, који је у то време имао двадесет пет година. У писму од 13. априла 1888. упозорава га да је чуо како није био пристојан према старим дамама и господи, да није имао осећања за »част старости«; да је његова дужност као официра да поштује старије; да је витештво дужност; да без витештва човек није ни прави принц, ни grand seigneur, и да он мора мислити како на будућност Аустрије, тако и на своју будућност.[32]

Следили су нови савети. Надвојвода Албрехт приговара Фрањи Фердинанду због страсти према лову, коју су имали и Рудолф и сâм цар Фрања Јосиф. Постоји доста царевих писама и телеграма упућених Фрањи Фердинанду у којима се описују његови ловачки подвизи, или у којима цар честита надвојводи на његовим значајним успесима, уз поздрав »Waldmannsheil« — »добар лов«. У овоме се ниједан Хабсбурговац није могао да мери с Фрањом Фердинандом. Према умереној процени његовог лекара дра Ајзенменгера, Фрања Фердинанд је укупно убио више од пола милиона примерака дивљачи. У Рингхоферу у Чешкој, за време једног лова, Фрања Фердинанд је убио 2.140 комада ситне дивљачи. У Блунбаху је за један дан устрелио 53 јарца а да није погодио ни једну једину дивокозу. До 1913. убио је преко 5.000 јелена.[33]

После Рудолфове смрти, Фрања Фердинанд је дефинитивно прешао на страну надвојводе Албрехта, бар што се тиче општег става према животу. Остаје питање у којем је степену он већ био, уколико је уопште био, под Рудолфовим утицајем у својим плановима о реорганизацији Хабсбуршке Монархије. Сам Рудолф много се бавио тим питањем непосредно пред своју насилну смрт и, као што је објаснио Роберт Кан, његов либерализам се колебао између рационалистичког хуманизма, који ће унапредити свет, и агресивног империјализма [34]. Писма која је Рудолф измењао са својим пријатељем Морицом Сепсом, уредником либералног листа »Neues Wiener Tagblatt«, као и његов *Grosse Denkschrift über die innere und äussere Politik Österreich - Ungarns*, показују да се он надао да ће доживети реорганизацију Монархије, у којој ће Немци бити учи-

тељи другим народима. Рудолфу се начело самоопредељења чинило варварско. Он је желео да се Србија и друге балканске државе присаједине Аустрији. Веровао је да је рат нужност у међународним односима, нарочито рат против Русије, као тврђаве деспотизма у Европи. Ни Италију није много волео.

На жалост, одговори Фрање Фердинанда на Рудолфова писма, као и хартије које су у вези с Рудолфовом смрћу, још нису доступни историјској процени. Мада већина историчара верује да је Рудолф извршио самоубиство [35], они се оштро разилазе око питања мотива. Теза надвојводе Албрехта, као што ћемо касније видети, да је Рудолф дигао руку на себе за време неке оргије, рекло би се да произлази из личних антипатија; прихватљивије је Редлихово мишљење да су Рудолфови мотиви били многоструки, да је изгубио наду у живот због дубокога политичког разочарења и осећања личне некорисности, које је из тога проистекло [36]. Редлих помиње и нека друга политичка тумачења Рудолфовог самоубиства: према једном од њих, кругови на двору непријатељски расположени према престолонаследнику користили су интриге језуита поводом његове љубавне афере с бароницом Маријом Вечером, које су биле смишљене да будућег либералног владара уклоне с пута [37] Према мишљењу других, Рудолф се одвећ тесно повезао с групом мађарских политичара аристократа, који су у то време оштро нападали Тисину владу и нови закон о војној обавези, па се, можда, тако компромитовао [38]. Коначно, постоји претпоставка да је он био уплетен у планове надвојводе Јохана Салватора, свога братанца по италијанској породичној линији Хабсбурговаца, који је, са угарским великодостојницима радио на томе да цар абдицира и да се Рудолф попне на мађарски престо. Ову теорију могла би да поткрепи и чињеница што је надвојвода Јохан убрзо после Рудолфове смрти замолио цара да га ослободи титуле и што је, под именом Јохан Орт, отпловио као капетан брода ка Јужној Америци. На Пацифику је брод задесила бура и Јохан је с посадом нестао без трага и гласа.[39]

Ниједна од ових теза не може се адекватно документовати. Кореспонденција Фрање Фердинанда једино потврђује чињеницу да је Рудолф био у сукобу с надвојводом Албрехтом и да се много плашио његових интрига, што доказује писмо Фрањи Фердинанду од 22. новембра 1884 [40] и 26. новембра 1884 [41]. Ова писма доказују, у извесном степену, тезу Еугена Багера да је »надвојвода Албрехт био признати шеф реакцио-

нарне дворске клике која је уценила Рудолфову главу«[42], да је имао поверенике који су шпијунирали Рудолфа и да је безброј писама, анонимних и потписаних жалби, оптужујућих новинских исечака, брошура, свакодневно слато цару. Била је то права правцата кампања да се Рудолф дискредитује. Њу је брижљиво и по скупе паре организовао одбор чији је штаб био смештен недалеко од палате надвојводе Албрехта. Један од људи који се најмарљивије служио оловком за обележавање и маказама био је премијер Тафе.[43]

Кореспонденција надвојводе Албрехта и Фрање Фердинанда из каснијег периода јасно показује да су Рудолфова смрт и изненадни одлазак надвојводе Јохана мучили обојицу. Албрехт је, 14. августа 1889, писао Фрањи Фердинанду да наследник престола мора бити темељно образован, додајући да је Рудолф, не само околностима своје смрти него и начином свога живота, нашкодио монархијском принципу. »Будући да си Ти сада постао престолонаследник, не можеш наставити са својим старим начином живота... Треба да живиш за дужност, а не за задовољства... Угледај се на цара, који се у осамнаестој години одрекао своје младости и задовољстава ради дужности... Моли се Богу да Ти да снаге да живиш према својим начелима и тако постанеш озбиљан човек«.[44]

У писму од 18. октобра 1889. надвојвода Албрехт пише о Рудолфу и Јохану као људима »који су обешчастили име Хабсбурга«.

»У оба случаја стварни разлог је исти: недостатак праве религије и оне побожности која се не задовољава пуким изговарањем молитава и похађањем цркве, него која следи учење и пример нашег Спаситеља. То је извор свих практичних врлина: самосавлађивања, осећања дужности, правде и активне љубави. Што се побожности тиче, без чврсте вере у сва учења цркве, без чврсте воље, свакодневног циља да се живи сагласно са овим учењима, нема поштовања достојног људског бића, нарочито у нашем положају, а поготову кад је реч о владару или престолонаследнику... Захвали Богу, драги пријатељу, што си сачувао своју веру... Рудолф и Јохан имали су велику несрећу да врло рано напусте и оно мало вере што су је имали у младости... ране узвишене наде нису се испуниле... На несрећу, недостајала им је морална снага да сами себе контролишу. Морална подршка, коју могу да пруже једино чврста вера у Бога и Вечност, није им била доступна, тако да су они за неколико година потонули, један у самоубиству за време оргија, други у пустоловном животу у иностранству...«[45]

Прва аудијенција Фрање Фердинанда после Рудолфове смрти код цара Фрање Јосифа протекла је прилично хладно. Њему још није било саопштено да је постао престолонаследник, и он се после аудијенције жалио да никад званично неће сазнати да ли је наследник или није. »Баш као да је та глупост у Мајерлингу била моја грешка. Никад раније није се према мени поступало тако хладно. Чини ми се да моја појава буди непријатна сећања«[46]. До аудијенције је дошло у априлу 1890. године, кратко време пре него што је Фрања Фердинанд, као пуковник, отишао у хусарски пук у Оденбург (Шопроњ). Знајући да Фрања Фердинанд не трпи Мађаре, цар му је саветовао да се у Угарској уздржава од сваког јавног просуђивања њихове ситуације, али да их пажљиво проучава, јер је у Монархији с њима најтеже изићи на крај. Што се осталог тиче, подсетио га је да би било добро да покуша да постане популаран у војсци и да више пажње обраћа на другарство него раније.[47]

Али, упркос овом упозорењу, Фрања Фердинанд није могао да контролише своју зловољу и давао је одушке својим антимађарским осећањима. »Надвојвода је у Оденбургу наишао на много шта што није одговарало његовим жељама. Мада је пук, већим делом био састављен од регрута из западне Угарске, данашњег аустријског Бургенланда (Градишке), и био познат као ,немачки', био је потпуно мађаризован. Официри, будући готово сви мађарске народности, разговарали су на матерњем језику чак и у присуству надвојводе, а хусари, чак и подофицири, такође су све рапорте подносили на мађарском. Двадесетседмогодишњи командант пука, надвојвода, енергично је укинуо ову праксу. Мађарска штампа бесно је реаговала на овај инцидент.« [48]

Фрања Фердинанд је намеравао да објави деманти у штампи, али га је надвојвода Албрехт, у писму од 28. јула 1892. упозорио да то не чини, пошто би то изазвало нежељене јавне препирке: »Сваком Grossen Herrn приличи да ниподаштава такве нападе, пошто само такво понашање изазива поштовање« [49]. У исто време га је саветовао да не избегава надвојводе, Јосифа Аугуста и Ладислава Филипа, који су пловили мађарском струјом. »Једног дана бићеш њихов господар и господар свих надвојвода; они сви морају имати поверења у Тебе, и треба све чинити да се избегне породични раздор. Династија мора бити уједињена; у њој не сме бити мађарских, италијанских или чешких сепаратиста. Династија и армија једина су

одбрана од сепаратистичких тенденција, иначе је Монархија изгубљена«[50] — наставио је он, скрећући пажњу Фрањи Фердинанду да су извесни мађарски кругови непријатељски расположени према њему, а да је и он сâм несумњиво допринео томе својим понашањем у младости. »Овај рђав утисак сада би се могао избрисати. Својим понашањем можеш доказати да не гајиш аверзију према једној нацији. Временом ће људи заборавити прошлост, утолико пре што се види да си настојао да будеш углађен и пријатан и прошле и ове године.«[51]

До последњег даха надвојвода Албрехт је настављао да упозорава Фрању Фердинанда. Неко време се чинило да је престолонаследник пао под утицај свога млађег брата Ота, лепога, арогантног и недисциплинованог младића, лутеранца по привржености вину и женама. Отов весели начин живота постао је на крају политички проблем, па је о њему било говора и у бечком Парламенту. Једне суботње вечери у хотелу »Захер«, Ото је, за време једне оргије, скинуо са себе сву одећу, осим шапке и чизама, и са сабљом у руци ушао у један сепаре где је британски амбасадор мирно вечерао са својом супругом [52]. Ото је покушао да Фрању Фердинанда увуче у сличне дрске несташлуке, али старији брат није имао много склоности за њих, мада није приговарао брату због његовог понашања. Једном приликом, Ото је приредио теревенку у стану Фрање Фердинанда који је у то време био с пуком изван Беча. Пангермани, који су били у изразито опозиционом ставу према Хабсбурговцима, одлучили су да у бечком Парламенту покрену дебату о Отовом понашању. Питања је поставио један од немачких лидера, Енглберт Пернерсторфер. Неколико дана касније Пернерсторфера је у његовој кући напала група Отових пријатеља [53]. Од тада је приватни живот и Ота и Фрање Фердинанда био под сталном паском како немачких странака, тако и социјалдемократа.

Један од начина да се Фрања Фердинанд изведе на прави пут био је да му се допусти да задовољава своју највећу страст после лова — путовање. Царица Елизабета и надвојвода Албрехт помогли су му да направи пут око света 1892 - 1893. године. Пре тога, у двадесетој години, први пут је посетио Италију; за ово путовање морао је да тражи специјалну дозволу од цара, што су, по обичају, чиниле све надвојводе, уколико су желели да путују у иностранство. Као дечак, Фрања Фердинанд је наследио од последњег хабсбуршког надвојводе од Модене, Франца V, његова имања у Италији, заједно с титу-

лом Österreich - Este. После те посете Италији, Фрања Фердинанд је 1885. пропутовао Блиски исток, посетивши Египат, Палестину, Сирију и Турску. Године 1889. био је у Немачкој, а 1891. у Русији.

Пре поласка на пут око света надвојвода Албрехт му је саветовао да поведе римокатоличког свештеника, пошто у многим местима на своме путу неће моћи да нађе католичку цркву. Други савет био је да учи енглески. Језици су били слаба тачка у образовању Фрање Фердинанда. Он је натуцао француски, знао је неколико мађарских речи, и то је било све. Ратним бродом »Царица Елизабета« Фрања Фердинанд се отиснуо из Трста на путу за Суец, Индију, Цејлон, Источну Индију, Аустралију и Јапан, а кући се вратио 23. октобра 1893, готово годину дана пошто је отпловио из Трста. За време пута написао је много писама цару, а 1896. објавио је *Дневник о моме путовању око света* у два тома, од којих је сваки имао преко петсто страна. Његов некадашњи учитељ, др Макс Владимир Бек, помогао му је да приреди књигу. У предговору је надвојвода описао циљ свога путовања и нагласио да га није подузео само из радозналости, нити из љубави према лову (у Индији је одстрелио неколико тигрова), него да би, путем личног контакта, стекао слику о страним народима, државама, културама и обичајима. Књига садржи критику демократских политичких система, нарочито у Америци. Истовремено је направио неколико вулгарних примедби на рачун њујоршких плесачица. Увод се завршава да је много видео и да се вратио кући пун значајног искуства и са збирком страних предмета.[54]

За време овога путовања, Фрања Фердинанд је схватио колико је за Аустро - Угарску важно да буде и велика поморска сила. Он је касније постао реорганизатор аустроугарске морнарице. Његово пријатељство са царем Виљемом, као што ће се видети, заснивало се на томе што су обојица ценили потребу премоћи германских држава на мору.

Фрања Фердинанд је поклонио потписане примерке свога дневника многим крунисаним главама Европе. Путовање је, међутим, нашкодило његовом здрављу; био је склон, као оба његова брата, туберкулози — болести од које му је умрла мајка. У лето 1895. патио је од сталних температура, наглог губитка тежине и прилично проширених туберкулозних промена на врху десног плућног крила. Сумњало се да му је и лево крило захваћено. Цар Фрања Јосиф послао му је 2. августа 1895. године топло писмо, писано руком, у којем је за-

хтевао од њега да поведе рачуна о себи [55]. Фрања Фердинанд је најпре отишао на Лошињ. Мада се његова болест по свој прилици држала у тајности, вест о њој раширила се Хабсбуршком Монархијом; сматран је за човека осуђеног на смрт. Шириле су се гласине да цар намерава да Ота, брата Фрање Фердинанда, прогласи за престолонаследника.

Борећи се с туберкулозом на усамљеном јадранском острву, мучен буром, хладним северним ветром и строгим режимом који му је наметнуо његов лекар др Виктор Ајзенменгер, Фрања Фердинанд је бесно реаговао кад је чуо за та говоркања. Неки људи су извештавали, као што је писао др Ајзенменгер, »да је пао у царску немилост због лошег понашања и да је послат у изгнанство, да не болује од туберкулозе, већ од неке друге болести која захтева дуже лечење« [56]. Најгоре од свега било је то што су ове гласине објављене у мађарском владином листу »Magyar Hirlap«, у јесен 1895. Чланак почиње речима: »За њега се већ читају молитве« ... с напоменом да болесникова породица намерава да пође на ходочашће у Јерусалим не би ли му то повратило здравље. Чланак је био пун примедби о антипатији коју Фрања Фердинанд осећа према Мађарима, и отворено је говорио да се у дворским круговима у Бечу он већ сматра за покојника. Гневан, надвојвода је написао писмо цару Фрањи Јосифу, жалећи се на понашање Мађара. Ово писмо, писано калиграфским рукописом, по много чему је значајно; оно подсећа на извесна гледишта Фрање Фердинанда о кључним питањима Монархије, која је он заступао до краја живота.

»Мали Лошињ, 25. октобар 1895.

Ваше Величанство,

Дозвољавам себи да пошаљем Вашем Величанству приложени број ‚Magyar Hirlap‘-а, који садржи један доиста сраман чланак о мени и да скренем на њ Вашу пажњу; у исти мах апелујем на Вас да ме заштитите, ако је то још могућно, од напада којима сам стално изложен у Угарској.

Ја сам већ свикао на нападе с те стране, будући да ти људи знају врло добро шта о њима мислим — о тим људима који су се за време свога хиљадугодишњег постојања стално бунили против владајуће династије, стално настојали да ту династију сруше у савезу с непријатељем — о тим људима који су моме Цару наносили само тешке увреде, доносили несрећу и раздор. Треба се само сетити 48, 59. и 66. године, а, најзад, и Нагодбе из 67. године, која је из темеља потресла стари, проверени поредак Монархије.

Знам да нисам популаран у Мађарској, а у неку сам руку на то и поносан, јер ми није стало до поштовања таквог народа.

Али да се таква ствар може написати у једној земљи која, на крају крајева, ипак припада Монархији — тако сраман испад, кроз чији сваки ред пробија необуздана радост због моје болести и вероватне смрти, то ипак досад нисам могао да поверујем!

Боли ме то и гневи тим више што је тај лист повезан с владом Вашег Величанства.

Али не треба се томе чудити када та масонска влада слави човека као што је Кошут, користећи га за своје циљеве, и у једној католичкој земљи уводи грађански брак.

Човек који, као ја, мисли на конзервативан и династички начин, очигледно мора бити предмет ужасавања једне такве владе. Зато после овога чланка није у Угарској уследила ни заплена листа, ни званично ограђивање, уопште ништа, а једино је наш добри ‚Vaterland' објавио белешку, коју с Вашим допуштењем прилажем.

Остајем у нади да ће ми и надаље бити поклоњена милост Вашег Величанства; с најдубљим поштовањем,

Вашег Величанства најпокорнији синовац

Фрања Фердинанд«[57]

У *Заоставштини Фрање Фердинанда* нема одговора цара Фрање Јосифа на ово писмо. Др Ајзенменгер је предложио надвојводи Фрањи Фердинанду да лечење настави у Египту. Али је боравак у тој земљи донео нове неприлике. Фрања Фердинанд је поново изазвао један од многобројних инцидената због своје тешке нарави и ароганције. Још од свога првог путовања у Египат, 1884. године, он је са занимањем пратио догађаје у Египту, и са кедивом, који се школовао у водећој бечкој кадетској школи Терезијануму, склопио је пријатељске везе. Надвојвода је имао мало поштовања за аустроугарског амбасадора у Египту Хајдлера фон Егерега. Пред полазак у Египат он је рекао дру Ајзенменгеру да нема намеру да се у Каиру сусретне с њим:

»На свом путу око света имао сам најгора могућа искуства са нашим представницима у страним земљама. Наши амбасадори потпуно су неспособни за посао, а једино што их интересује јесу вечере и одликовања. За све остало крајње су незаинтересовани, и ако човек жели да му се било шта сврши, мора да се обрати немачком посланству. Хајдлер је амбициозан иташт човек, па ће, кад стигнем у Египат, хтети да ме изводи и вуче наоколо, да би нагласио своју важност. Међутим, ја не желим никакве вечере, аудијенције или пријеме. Потребан ми је мир и мир ћу имати.«[58]

Поврх свега, Фрања Фердинанд није био пријатељски расположен ни према министру иностраних послова, грофу Агенору Голуховском, нарочито како је био чуо да је Голуховски суделовао у ширењу гласова да је његова болест неизлечива. Кад је Фрања Фердинанд стигао у свој хотел у Каиру, међу људима који су га чекали био је и амбасадор. Ајзенменгер је то овако забележио: »Надвојвода је одједном жустро изменио своје нешто уморно држање, зграбио ме за руку и рекао: ‚Ено га!' Не освређући се на поклон господина, који је ступио директно пред њега, он се брзо попео уза степенице у своју собу. Тај господин је био аустријски амбасадор, Његова екселенција барон Хајдлер. Као што се може претпоставити, сцена је изазвала приличну сензацију међу окупљеним хотелским гостима.« [59]

Амбасадор се жалио свом министру, и о афери је дознао и са̂м цар. У међувремену је надвојвода посетио Сфингу и Аписове гробнице, а потом продужио уз Нил, луксузним речним бродом, до Луксора и Асуана, и у Каиро се вратио почетком 1896. године. Писмо Фрање Јосифа, у којем је наређивао надвојводи да се извини барону Хајдлеру за увреду коју му је нанео, не налази се у *Заоставштини Фрање Фердинанда*. Др Ајзенменгер је написао једино да је »овај инцидент за дуго време потпуно упропастио надвојводино расположење... Хајдлер је дошао и био је примљен. Аудијенција је, вероватно, прошла прилично хладно, али је Хајдлер добио задовољење«.[60]

Овај инцидент, као многи њему слични, изазвао је гласове да надвојводине нетактичне изјаве не треба приписивати само његовом необузданом темпераменту, него да је овог пута посреди и парализа. Такво мишљење било је широко распрострањено у бечким дипломатским круговима, како је француски амбасадор јавио у Париз [61]. Један од његових најближих саветника, Чернин, запазио је дубоко одсуство равнотеже »у његовом карактеру, његову необузданост која је водила ексцесима, па чак и манији« [62]. Генерал Конрад записао је да му је надвојвода једнога дана отворено рекао: »Кад ја будем врховни командант, чинићу што ми је воља; ако ико уради друкчије, наредићу да се сви пострељају.« [63]

Ситон - Ватсон, заснивајући своје мишљење на бечким изворима, изразио је око 1900. године сумњу да надвојвода пати од парализе и да »развој те опаке болести поткопава његову снагу и налази одушке у повременим наступима необуз-

даног гнева, који се кратко време граничи и с лудилом. Симптоми су били најупадљивији у лову, кад је надвојвода пуцао на све што му је било на домашају, изазивајући општи страх«.[64]

У својој књизи, надвојводин лични лекар др Ајзенменгер категорички пориче гласине да је његов пацијент патио од парезе, мада је после првога светског рата неколико писаца тврдило супротно[65]. Брош, десна рука надвојводине Militär-kanzlei, писао је да је надвојвода деловао »пре експлозивно него импулзивно« и да је »често оштар и строг, а исто тако, понекад, помало сувише нагао«.[66]

С друге стране, надвојвода је имао луцидан дух, брзо је улазио у суштину политичких проблема. Инцидент са Хајдлером имао је своју политичку позадину. На основу разговора с кедивом у Египту, надвојвода Фрања Фердинанд је схватио да је овај незадовољан аустријским амбасадором, који нема разумевања за несугласице Египта с Британијом. Ову чињеницу осветљава и писмо Фрање Фердинанда цару Фрањи Јосифу, упућено 17. марта 1896. из Каира, у којем он најпре објашњава инцидент са Хајдлером, а потом пише:

»... Као што сам рекао, Хајдлер је свуда крајње неомиљен и једино је persona gratissima за онога најлукавијег међу Енглезима, за лорда Кромера, коме, као што је добро познато, ниједан метод није сувише прљав да би спровео своју политику у Египту.

У Египту, као и на целом Оријенту, дошле су до изражаја симпатије према Аустрији, које су биле крајње топле, што је могло бити само од највећег интереса за нашу трговину. На жалост, оне овде опадају, а одговорни кругови окрећу поглед ка Русији, Француској, а, зачудо, и према Немачкој, у нади да ће их те земље спасти све већих неправди које им причињава срамна енглеска политика.

Брзо опадање проаустријских осећања сви приписују Хајдлеру; јавно се говори да његове извештаје Бечу ‚диктира' Кромер.

Нисам тако смео да бих могао тврдити да се разумем у високу политику; али, и лаик се згража над страшном окрутношћу и, морам рећи, над гадошћу с којом Енглези овде поступају, над њиховим понижавајућим поступцима према кедиву и целој земљи. Свакодневно се може видети како они користе сваку прилику да новцем и другим средствима изазову најгоре неприлике, само да би лишили кедива оне власти која му је још остала, и да би најзад анектирали целу земљу, што је и циљ васколике њихове политике, политике превара и лажи.

Један од најлукавијих енглеских потеза јесте окупација и

освајање Судана, које је почело прекјуче походом на Касалу, под изговором помоћи Италијанима да оданде истерају дервише. У ту сврху је египатска војска изненада мобилисана, без знања и одобрења кедива, и тек кад је први батаљон напустио Каиро, кедив је сазнао шта ће заправо бити с његовим поданицима. Иначе, свако дете зна да су дервиши побуњеници које плаћа и наоружава Енглеска, а кедив је сад, поврх свега, принуђен да пусти своје војнике да крену у поход за рачун Италијана, да им помогну да поврате Касалу, која је отета Египту.

Не могу да верујем, мада ме је у то Хајдлер јуче веома поносно уверавао, да је све то, нарочито поновна окупација Судана и обнова свих познатих прљавих енглеских трикова, последица притиска Тројне алијансе.

Хајдлер ме је уверавао да је одлука о тој изненадној енглеској акцији донета после срамног италијанског пораза. Он је о томе, вероватно, већ и извештај послао, али ствари не стоје тако. Италијанска афера избила је у тренутку веома погодном за Енглезе, али је њихов изненадни потез припреман још пре него што су Италијани претрпели пораз. Један енглески генералштабни капетан, кога врло добро лично познајем, испричао ми је како је још пре месец дана у том циљу вршио извиђања у целој области изнад Вади Халфе. Преокрет у догађајима изненадио је само египатске војнике, који сада за рачун Енглеза имају да ваде кестење из ватре.

Наравно, из ове операције једино Енглеска може да извуче корист, јер сада, у ово немогуће годишње доба, у Судан се шаљу само египатски војници с циљем да се тамо измуче и доживе сасвим сигуран пораз, како би се онда Енглези појавили као спасиоци, задобили још чвршћу контролу над Египтом и Суданом и најзад анектирали обе земље. То је тајни циљ, који, уосталом, Енглези овде готово потпуно отворено објављују.

Говори се да је око десет хиљада људи било спремно за укрцавање и пребацивање из Енглеске и са Малте у Египат, али да су задржани, привремено, на енергичну интервенцију француских и руских представника.

То су у овом часу и овде најзанимљивији догађаји. Што се тиче Хајдлера, моје је скромно мишљење да би било пожељно и у интересу наше Монархије, да се он што пре премести на неко друго место, као, на пример, у Бразил или Северну Америку или томе слично, где ће његово нетактично понашање причињавати мање неприлика него овде, у овој земљи, где живе толики Аустријанци и камо долази толико чланова царске породице и где човек мора да указује некакво поштовање владару земље чије гостопримство ужива.

Осећам се обавезан да о овоме известим Ваше Величанство будући да ме, као ватреног патриоту, такво стање ствари увек

болно погађа, а молим Ваше Величанство да упита мога братучеда Ојгена ако Ваше Величанство не верује мојим речима.

Простирући се пред ноге Вашег Величанства, потписујем се с најдубљим поштовањем као Вашег Величанства најпокорнији синовац

Фрања Фердинанд« [67]

По повратку у Европу, надвојвода је морао да се суочи с новим неприликама. Према речима дра Ајзенменгера, »најбруталније се понашало Одељење контроле царског двора. Ту су Фрању Фердинанда већ готово званично сматрали за мртвог и с њим се поступало без икаквог поштовања. Свака му је жеља била одбијена и он је за сваку ситницу морао да се жали директно цару« [68]. Све је то повећавало надвојводину склоност да не верује људима. Он је, ипак, показивао известан смисао за хумор, чак и у суморним часовима лаганог опоравка од туберкулозе. У његовим шалама било је Galgenhumor-а бечких пуртера. Док се у лето 1896. године опорављао у Корушкој, надвојвода је изразио свој презир према аустријском Министарству иностраних послова, називајући Голуховског магарцем [69] зато што је покушао »да ме живот сахрани«. Претпоставља се да је Голуховски рекао цару да Оту треба дати свиту и кућу која би одговарала престолонаследнику, пошто је он — Фрања Фердинанд — у сваком случају изгубљен [70]. Смртно се досађујући у Сен Морицу, он је изливао своју жуч на енглеске и немачке туристе; подсмевао се Енглезима »ниже категорије« што држе руке у џеповима, »ужасним госпођицама« са веома великим зубима и огромним стопалима, и »хордама Немаца који лармају уоколо« [71]. Другом приликом, на Корзици, жалећи се на храну, писао је свом некадашњем учитељу дру Беку· »Углавном ме хране морским чудовиштима, која, на крају крајева, добар аустријски стомак не може да свари, јер није створен да буде акваријум«[72]. Надвојводин горки смисао за хумор имао је један позитиван квалитет. Он је за мету свога цинизма често узимао себе и саму хабсбуршку кућу. Пред дром Ајзенменгером исмевао је традицију по којој су Хабсбурговци морали да се жене само у уском кругу више европске аристократије: »Кад је некоме из наших кругова стало до неке особе, сигурно је да ће се наћи нека бесмислица у породичном стаблу која ће онемогућити венчање; зато се и дешава да су међу нама муж и жена увек у двадесетоструком сродству једно с другим. Услед тога, половина наше деце или су идиоти

или епилептичари«[73]. Кад је саградио за себе и своју породицу гробницу у Арштетенском замку, рекао је своме верном коморнику, који је надгледао рад: »Све сте добро уредили, гробница је зрачна и светла, баш као што ја волим. Једино улаз није добро планиран. Трапави носачи ће запети ковчегом за угао па ћу се преврнути у ковчегу.« [74]

Мада је било знакова да стање надвојводиног здравља иде набоље, он је био још сувише слаб да би присуствовао погребу свога оца у Бечу, крајем маја 1896. године. Али пошто се још годину дана одмарао у Алпима и на мору, криза је прошла. У међувремену, цар Фрања Јосиф унапредио га је у чин фелдмаршал - лајтнанта, али се надвојвода вајкао да неће имати довољно посла. У писму од 7. априла 1897. цар му је одговорио да је његово вајкање неоправдано, јер због болести ионако не може извршавати своје дужности.[75]

Пошто је у лето 1898. године био потпуно ван опасности, надвојвода је одређен да се званично појави као престолонаследник приликом прославе 60 - годишњице владавине британске краљице Викторије. Али ни ово путовање није прошло без инцидената. У Остендеу, као што пише др Ајзенменгер, експрес се зауставио на пристаништу преко пута поштанског пароброда, који је, са истакнутом заставом, био спреман да отплови пут Довера. Командант енглеског ратног брода који је имао да пренесе царску свиту у Енглеску, одмах је рапортирао, али је саопштио да услед немирног мора не може да преузме одговорност да одмах исплови, него ће морати да причека док се време не пролепша. Озлојеђен због овога донекле ноншалантног командантовог става, очигледно желећи да охолом Енглезу очита лекцију, надвојвода се окренуо и упитао капетана поштанског пароброда: »Да ли ви пловите?« Капетан је одговорио потврдно. »Онда ћу поћи с вама.« [76]

Ово је била прва посета Фрање Фердинанда Енглеској; многе друге уследиће касније, да би последњу начинио 1913. године. Његови лични извештаји цару Фрањи Јосифу пуни су саркастичних примедби о члановима других краљевских породица. Типичан је извештај из 1910. године, кад је надвојвода присуствовао погребу краља Едварда VII. Пошто је описао пут до Лондона, надвојвода је наставио:

»... У Лондону су ме дочекали војвода од Конота, војвода Кристијан од Холштајна и браћа Тек; војвода од Конота отпратио ме је до Велингтонске палате, где сам одсео.

Дивне слике и многобројне успомене на цара Фрању и царску војску украшавају тај отмени дом.

Одмах по доласку, одвезао сам се у Вестминстерску опатију, где је био изложен краљев ковчег окружен гардистима, а народ је управо дефиловао мимо њега. Затим сам још обавио најнужније посете, па сам онда морао да пожурим на велику породичну вечеру, на којој су били окупљени сви владари и где сам се нашао са краљем Ђорђем, царем Виљемом, као и с многобројним краљевима и принчевима са свих страна света.

Сви су испољили најтоплије интересовање за узвишену личност Вашег Величанства и мени је наложено да Вашем Величанству испоручим поздраве и изразе поштовања.

Бунило ме је понашање Бугарина, који је непрестано покушавао да ме увуче у разговор, али се ниједном речју захвалности није сетио Вашег Величанства, мада је управо сада одликован незаслуженим даривањем Вашег преузвишеног портрета.

Тај скроз - наскроз бескарактерни, притворни и потпуно непоуздани човек одиграо је, уосталом, у Лондону бескрајно жалосну улогу, јер су га једни избегавали и клонили га се, а други просто исмевали. Особито на коњу био је управо figura porca.

Од владалаца познавао сам, наравно, безмало све, једино сам допустио да ме представе португалском краљу, док су турски и српски престолонаследници представљени мени. Први као да се у својој новој улози још не осећа нимало лагодно, и непрестано га подучава и упућује неки на изглед веома интелигентан генералштабни пуковник турске војске. Онај други изгледа као лоша копија Циганина.

Двојица републиканаца, Пишон и Рузвелт*, који су били позвани и на вечеру оба та дана, истицали су се упадљивим недостатком дворских манира, особито је Рузвелт био бескрајно духовит, односно, немачки речено: дрзак.

Вечера је, супротно енглеским обичајима, била одлична, расположење веома ведро.

Затим су све групе представљене краљу. Сутрадан се на Лондон спустила велика врућина, коју смо осетили утолико непријатније што је погребна свечаност почела у 9 часова ујутро, а ми смо се тек у 6 часова увече вратили у Лондон. Било је бескрајно напорно и заморно, и морам признати да сам осетио као чудан захтев који се граничио с безобзирношћу, што се од нас тражило да најпре три часа као почасни ескадрон кораком јашемо по усијаним улицама Лондона, а да затим, до 6 часова увече, идући пешке, возом и колима, фигурирамо као ожалошћена породица.

Као доказ велике врућине и лошег ваздуха, нека послужи

* Фрања Фердинанд је име Roosevelt написао као Roosevеldt да би тиме истакао да су Рузвелтови јеврејског порекла.

чињеница да је за време свечаности 2.800 особа пало у несвест или, погођено топлотним ударом, однесено са улица.

Од трупа изишло је 30.000 људи, међу њима крајње гротескне прилике сеоске коњице (yeomanry). Регуларна војска оставила је на мене далеко бољи утисак него за време сахране краљице Викторије.

Свечаност, аранжирана с колосалном помпом и раскошно, пружала је изванредно шаролику слику и личила више на крунисање или неку свечану поворку него на сахрану.

Све је пред нашим очима блистало у злату, сребру, гримизу, и скерлетноцрвеној боји. Томе је допринело и то што су сви дворски службеници и послуга имали на себи свечане одежде, а не црнину. Владарски ескадрон, у тројним редовима, чинио је такође занимљив призор. Пажња милиона гледалаца била је усредсређена на краља Ђорђа и цара Виљема, који је с маршалском палицом у руци непомично седео на белцу.

Ја сам јахао с турским принцом и белгијским краљем, који ми се дуго жалио на грофа Лоњаија, јер га овај непрестано гњави својом жељом да буде именован за ‚принца'. По свему што је краљ изјавио, чини се да се тај човек и у Белгији понаша крајње нетактично.

Све краљице, као и руска царица и остале даме, возиле су се у црвеним гала - кочијама у поворци владара и принчева иза нас.

Као помало смешан детаљ, морам још поменути да је иза самога ковчега вођен краљев пас љубимац, рутав теријер, а исто тако и краљев коњ. А на седлу су биле краљеве чизме, наопако прикопчане.

Било је страшно топло док смо ишли пешице уза стрми пут што води у Виндзор, а веома је дуго трајао црквени обред у малој, загушљивој капели, где нема клупа, па смо до краја морали да стојимо.

На крају је приређен ручак за малим столовима, уз учешће свих владара и принчева с дамама. Ја сам седео између дражесне и љубазне принцезе Патриције од Конота и Викторије, ћерке преминулог краља. Будући да ова не говори ни француски ни немачки, наша је конверзација била минимална.

На крају су примљене депутације, међу њима и наша аустријска пуковска депутација. После тога су се сви опростили једни од других, и ми смо се вратили у Лондон.

Увече сам преко Флисингена кренуо натраг у домовину.

Надајући се од свег срца да ће пут Вашег Величанства у Босну бити пријатан и срећан, падам пред ноге Вашег Величанства у најдубљем поштовању и остајем као

Конопиште, 23. мај 1910 [77]

Вашег Величанства
најпонизнији синовац
Фрања с. р.

Изгледа да је 1895. надвојвода имао намеру да се ожени принцезом Мери, најстаријом ћерком краља Едварда. Маргути, који је те године служио као генералштабни официр у надвојводином пуку, забележио је да је једнога дана за надвојводу стигло руком писано писмо из Сендригема и Маргути га је упитао има ли места нади да ће се сјединити са унуком краљице Викторије. Надвојвода је избегао одговор. Једино је рекао:

»Било би, сигурно, крајње време, уколико постоји идеја да се прикладним венчањима увећа престиж царске куће и Монархији тако учини услуга. Али, чак и ако је такав брак могућ, што ја не знам и не могу знати, ствар је тако неизвесна да је о томе боље не мислити.« [78]

Маргути је записао да је надвојвода касније приметио: »Имајте на уму да се у овом животу ствари увек изокрену, сасвим друкчије него што то човек очекује или жели.«[79]

Уместо тога, надвојвода је склопио брак из љубави са грофицом Софијом Хотек, која је била пореклом из осиромашене породице ниже аристократије, чешког порекла али германизоване. Матерњи језик био јој је немачки. Надвојвода ју је први пут срео 1895. године на балу у Прагу. Изгледа да су они одржавали везе за време његове болести. Др Ајзенменгер је писао да је надвојвода с нестрпљењем чекао њена писма. Кад се Фрања Фердинанд опоравио од болести, чешће је виђао грофицу у палати свога нећака, надвојводе Фридриха, у Братислави, где је она била дворска дама надвојвоткиње Изабеле, Фридрихове жене. У овој породици било је неколико кћери и у Бечу се говоркало да би се Фрања Фердинанд могао оженити једном од сестара.

Али 1898. године истина је откривена случајно. Фрања Фердинанд је играо тенис са својим братанцима и, пресвлачећи се, заборавио је сат. Послуга га је донела надвојвоткињи Изабели, која је отворила медаљон надајући се да ће наћи слику своје најстарије ћерке. На своје изненађење, угледала је лик своје црнокосе дворске даме. Грофица Хотек отпуштена је исте вечери. Избио је скандал. Дописивање између надвојводе Фрање Фердинанда и надвојвоткиње Изабеле, које је до тог догађаја било често, нагло се прекинуло. Поново се наставило неких дванаест година касније, али некадашња тесна веза између царских рођака никад више није успостављена.

Године 1910. Фрања Фердинанд је, путем своје Militärkanzlei, чак наредио да се палата надвојводе Фридриха у Братислави стави под дискретну присмотру полиције — из страха да мађарски политичари не посећују надвојводу.[80]

Цар Фрања Јосиф био је одмах обавештен о односима свога синовца и грофице Хотек. Он је њу одбацио као могућу престолонаследникову невесту. Њену породицу није признавао Немачки конфедерацијски акт из 1814. године, као ни други слични статути. Дворски кругови такође су закључили да она није законски елигибилна према породичном статуту (Familienstatut) куће Хабсбурговаца из 1839. године, који је прописивао да сваки члан породице мора тражити дозволу поглавара династије пре него што ступи у брак.

У пролеће 1899. године надвојвода Фрања Фердинанд жалио се свом лекару, дру Ајзенменгеру, на » неразумну строгост хабсбуршких породичних закона који не само што траже да жена која припада царској породици безусловно припада старом племству него намећу и нове непотребне рестрикције«. Према дру Ајзенменгеру надвојвода је рекао: »Коначно сам нашао жену коју волим и која ми одговара, а они ми сад стварају најнечувеније компликације због некога безначајног недостатка у њеном породичном стаблу. Али, савладаћу ја то.« [81]

Фрања Фердинанд је распитивао свога лекара да ли његова болест може бити опасна за његову жену и потомство, на што је др Ајзенменгер одговорио да опасност од заразе не постоји.

Надвојводину женидбу грофицом Хотек, против жеље више аристократије, бечка ситна буржоазија сматрала је као храбар гест. Сâм надвојвода веома се поносио својим браком. Француски амбасадор у Бечу известио је Ке д'Орсе да је српски министар 1901. године разговарао с надвојводом и обавестио га да се Александар Обреновић, краљ Србије, оженио Драгом Машин, дамом чије порекло није аристократско. Надвојвода је одговорио да је очаран том вешћу: »Слушајући једино импулсе свога срца, ми смо дали добар пример за будуће бракове« [82]. Надвојвода је истовремено обећао да ће уредити да војвоткиња прими жену српског министра.[83]

Али надвојводина недоследност избила је на видело кад је он дошао у сукоб са својим млађим братом Карлом Фридрихом, који се оженио Бертом Цубер, ћерком једног професора универзитета. Др Ајзенменгер пише: »На први поглед изненађује што је надвојвода Фрања Фердинанд стао на страну против-

ника свога брата, упркос свој оној енергији с којом је бранио своју сопствену мезалијансу. Али он је био, на крају крајева, убеђени аристократа, и мада је могао да превиди разлику између свога ранга и ранга једне грофице чија је лоза била стара, јаз између грофице Хотек и једне буржујке чинио му се непремостив. Између браће је дошло до жестоких сцена.«[84]

Ни у много чему другоме браћа нису имала истоветна гледишта. Карла Фридриха веома много је интересовала књижевност и уметност; сматрали су га стручњаком за немачку књижевност. Он није имао нимало поштовања према уметничком укусу свога старијег брата, упркос чињеници што је надвојвода био покровитељ једне уметничке академије. Др Ајзенменгер је забележио примедбу Фрање Фердинанда приликом откривања Гетеовог споменика у Бечу: »Гете и Шилер добили су споменике, док су многи аустријски генерали, који су за земљу више учинили, занемарени«[85]. Говорећи о ставу Фрање Фердинанда према музици и поезији Чернин каже: »Музика је за њега била једноставно непријатна бука, а неизрециво је презирао песнике. Није могао да слуша Вагнера, а Гете га је остављао сасвим хладним«[86]. Надвојвода је у уметности имао своја властита мерила. У новом крилу Белведерског дворца држао је само сликаре из прерафаелитског периода. Осећао је аверзију према модерној уметности. Бечка Академија уметности није се усудила да изабере за свога члана у иностранству веома познатог сликара Густава Кимта и чувеног Јозефа Хофмана, »јер престолонаследник није био пријатељ модерне уметности«[87]. После Карловог венчања, браћа се никад више нису сусрела. Карло је морао да се одрекне своје надвојводске титуле и свих других привилегија хабсбуршке куће и постао је Фердинанд Бург. Живео је у Минхену[88], и није му било дозвољено да борави у Аустрији, сем у палати чији је био власник.

Међутим, у својој жељи да се ожени Софијом Хотек, надвојвода је био крајње тврдоглав. Цар је покушао да га убеди да се окани женидбе грофицом Хотек; он је лично разговарао с њим и од неколико чланова царске породице затражио је да исто учине. Али све је било узалуд. Потом је цар ставио у задатак Готфриду Маршалу, надвојводином учитељу веронауке из дечачких дана, да убеди Фрању Фердинанда да се одрекне намераване женидбе. Ни Маршал није успео, а та интервенција докрајчила је њихове односе. Надвојвода се зарекао да, док је жив, Маршал неће бити ништа више до обич-

ни парох [89]. Маршал је био кандидат за канцеларију бечког надбискупа, али никад није наименован. Да би окајао »грех«, морао је да оде у Јерусалим на ходочашће.[90]

Односи између цара и његовог наследника постали су затегнути. Фрања Фердинанд обавестио је премијера Кербера да ће сачекати док Фрања Јосиф не умре и тек тада се оженити [91]. Следили су мучни преговори. Надвојводина маћеха, надвојвоткиња Марија Терезија, лично је молила цара. На крају је створен компромис; цар се сложио с венчањем, али је брак са грофицом Хотек морао бити морганатски. Ова одлука донета је 8. априла 1900. године. Али, 28. јуна 1900. Фрања Фердинанд је морао да положи заклетву о ренунцијацији у малој соби Савета у Хофбуршкој палати, у присуству цара и надвојвода, председника аустријске и угарске владе и државних великодостојника. Морао је да изјави да брак са грофицом Хотек није елигибилан него морганатски; она и њени потомци из брака били су лишени права да наследе престо, као и свих права, титула и привилегија које су имале елигибилне супруге надвојвода.

Три дана касније, Фрања Фердинанд се венчао са Софијом Хотек. Он је имао тридесет шест а она тридесет две године. Ниједан мушки члан породице Хабсбурга, чак ни његова браћа, није присуствовао церемонији венчања; али, била је присутна његова маћеха Марија Терезија. Фрања Фердинанд јој је био захвалан. На дан 9. јула 1900. он јој је писао да он и његова жена »своју велику срећу дугују на првом месту њој« [92]. Цар је честитао телеграмом, додељујући Софији Хотек титулу кнегиње од Хоенберга, да би је неколико година касније унапредио у војвоткињу од Хоенберга. Надвојвода је путовао под именом Хоенберг.

Брачни пар је медени месец провео у замку Конопишту у Чешкој, али при повратку у Беч, поново су наишли на зид средњовековног формализма, који је у Бечу постојао још од оних времена кад су Хабсбурговци седели на шпанском престолу. Гроф Монтенуово, коморник царског двора, пазио је да се прописи шпанске средњовековне етикеције поштују како ваља. Кнегиња од Хоенберга била је много пута јавно понижавана и одбила је да присуствује дворском балу. Њен муж, Фрања Фердинанд, неколико пута је јавно ставио на знање да се одлучно противи понижавајућем односу према њој. » Reichspost «, бечки лист, који му је био веома наклоњен, објавио је 17. јануара 1911. чланак у којем је речено да нису познати

разлози одсуства Фрање Фердинанда и његове жене, али да би се оно сматрало разумљивим да положај који је супрузи престолонаследника дао дворски церемонијал није непотребно болан. Према том церемонијалу, над женом вероватног престолонаследника предност имају не само удате даме из царске куће него чак и најмлађе надвојвоткиње. »Reichspost« подсећа на нежељену сцену на дворском балу пре две године: кад су се чланови царске куће појавили у балској дворани, сваки царски принц ушао је са дамом испод руке, према положају, док је престолонаследникова жена била приморана да у салу уђе последња, сама, и без пратње.

Неки историчари су сумњали да је коморник царског двора, гроф Монтенуово, из личних разлога држао на одстојању надвојводину морганатску жену. У ствари, он је само спроводио цареве жеље. Године 1909. она је била позвана да заједно с мужем присуствује јавној церемонији у Тиролу и надвојвода је затражио цареву сагласност. Одговор је био негативан. Цар је 31. јула 1909. писао да му је драго што види да ће његов синовац присуствовати јубиларним свечаностима у Тиролу Међутим, што се тиче Софије, цар је изразио мишљење да војвоткиња не би смела да присуствује једној сасвим званичној прослави. Сложивши се у начелу са чињеницом да Фрањина жена припада породици, цар је писао да му је веома мило што је виђа у уском породичном кругу рођака, али да би њено присуство у званичним приликама тешко могло да се доведе у склад с правилима церемонијала.[93]

Ово је поново потврђено 1. октобра 1909. године, кад је цар обавестио надвојводу да је његова жена унапређена у »Herzogin von Hohenberg« са атрибутом »височанство«; међутим, цар је поново, још изричитије нагласио да »на двору она има положај иза најмлађе надвојвоткиње«.[94]

Ни надвојвода ни његова жена нису примили ову одлуку без отпора. Али будно око грофа Монтенуова стално је било на опрезу, као што се јасно види из писма упућеног надвојводи, у којем га веома вешто и углађено обавештава ко све има право да седи у царским ложама у Опери или Бургтеатру [95]. Непосредно пре њихове смрти у Сарајеву, надвојвода је морао да из свога говора избаци речи »моја жена и ја«.[96]

Тако је овај брак са Софијом Хотек створио надвојводи многе тешкоће и допринео да његови односи са царем, а још више с другим члановима хабсбуршке куће, постану затегнути. На дан ступања на престо надвојвода је имао да постане

не само аустријски цар и апостолски угарски краљ него и поглавар хабсбуршке куће. Морао би да доноси важне одлуке у вези са званичним положајем надвојвода (било их је око седамдесет) и, нарочито, у вези с њиховим приходима. Актом о ренунцијацији, његова жена и деца били су искључени из извесних материјалних привилегија хабсбуршке куће; све гласине да би он могао поништити тај акт имале су за циљ да погоршају његове односе и односе његове породице са члановима хабсбуршке куће.

Неки писци, међу њима и гроф Карло Сфорца, тврдили су да је Софија Хотек била религиозни фанатик и да је веровала да јој је »провиђење ставило у задатак да спасе душу Фрање Фердинанда и хабсбуршку династију«, да је она била оруђе свога језуитског исповедника, који јој је усадио те идеје у главу, и да је Фрања Фердинанд био слободоуман, мада религиозан човек, а не ултрамонтански клерикалац како је деловао после 1900. године [97]. Чини се да су најклерикалнији елементи у Бечу били против брака Фрање Фердинанда, док су га ватикански кругови подржавали, као што је забележио др Бек.[98]

У *Заоставштини Фрање Фердинанда* не налази се кореспонденција између Фрање Фердинанда и Софије Хотек. Записи очевидаца, нарочито дра Ајзенменгера и Маргутија, не улазе у горње питање, мада потврђују да је Софија Хотек била побожна и одлучна жена.

Др Ајзенменгер је писао да је војвоткиња била далеко ревноснија у својим религиозним убеђењима од надвојводе. Чак се и прелат Лањи, касније великоварадински бискуп, жалио на претеране захтеве које је постављала пред себе и оне око себе, нарочито у погледу исповести и причешћа, па се и он стално због тога с њом сукобљавао.[99]

Маргути је војвоткињу описао као жену високе интелигенције, изванредно амбициозну, одлучну, а ипак ташту и без најмање жеље да се прилагоди положају морганатске жене коју опрезно потискују у позадину. Напротив, она се напрезала до крајњих граница, са заносом који није увек ишао укорак с потребним тактом — нарочито пошто је своме мужу даровала ћерку и два сина — да докаже своја пуна права која има као жена престолонаследника [100]. С друге стране, Маргути је веровао да је надвојвода одвећ частан и одвећ добар католик да би прекршио заклетву о ренунцијацији коју је положио над

Библијом. Он је о томе једном приликом расправљао с бившим учитељем Фрање Фердинанда, помоћним бискупом Маршалом, који је сматрао да је војвоткињин утицај на мужа веома снажан: »Она је жена необуздане амбиције и интелигентна. Пука је срећа што не знамо шта се све дешава у њеној глави, али најбољи доказ да она на високо циља, јесте чињеница што она увек прокламује urbi et orbi, да је мисија од највећег значаја за Монархију поверена њој. Она иде дотле да говори како је провиђење њој лично доделило велику мисију у погледу Хабсбуршке Монархије.« [101]

Да ли би надвојвода прекршио своју заклетву о ренунцијацији, спорна је ствар. Фундер [102] дели Маргутијево мишљење, али је Сосноски [103] дошао до супротног закључка. Он је веровао да би надвојвоткиња покренула питање поништења Акта о ренунцијацији и да су она и њен муж ту тајну однели са собом у гроб. Чернин је писао да је надвојвода био чврсто решен да својој жени, кад дође на престо, додели не титулу царице, него положај који би јој, мада без титуле, давао виши ранг. Он је тврдио да ће она, ма где он био, бити господарица куће, и као таква имати највиши положај; према томе, требало је да она има првенство у односу на све надвојвоткиње.[104]

Чернин је био у праву. У својим плановима о реорганизацији Монархије надвојвода се посебно постарао да реши положај »Њеног Височанства госпође војвоткиње од Хоенберга«. Требало је да она добије титулу Kaisers - und Königs - Gemahlin, с правом да буде »прва дама двора«.[105]

Војвоткиња је, несумњиво, вршила знатан утицај на надвојводу, не само у питањима породичног живота и религиозних уверења, већ и у погледу његових политичких ставова. Папа Пије X једном је казао да »надвојвода гледа очима своје жене« [106]. Њено уплитање у надвојводине јавне функције изазвало је оштру реакцију у аустријском Парламенту. Године 1913. она је пратила свога мужа кад је кренуо на велике војне маневре у јужну Чешку. Повела је и децу. Шеснаест немачких и социјалдемократских чланова Парламента уложило је 22. октобра 1913. године протест оптужујући надвојвоткињу од Хоенберга да издаје наређења како трупе треба да марширају. Тврдило се да је она закључила да њена деца не могу да виде оно што би морала да виде; зато је затражила од свога мужа да коњички пук нападне директно топовску батерију испред царског осматрачког положаја. Интерпелација гласи:

»Овогодишњи маневри у јужној Чешкој завршили су се нечим што не само да је довело до прворазредног скандала у земљи и иностранству него је такође изазвало оштро чуђење чак и међу такозваним најлојалнијим грађанима и у војсци. Сигурно није тајна да су намераване оставке многих високих официра повезане са инцидентима на маневрима и да су после њих следили крајње непријатни коментари штампе у земљи и иностранству.

Чињеница је да тако сложени и озбиљни маневри могу да се изведу једино по цену веома тешке жртве од стране грађана. Међутим, у току маневара појављује се као гледалац са својим младим потомцима личност која је у блиској вези са једном тзв. највишом особом; разочарани озбиљним покретима на стратешким линијама и иза камуфлираних положаја, они изражавају жељу да виде силну, узбудљиву сцену битке која потреса нерве и да је прикажу другој деци, и у испуњавању овога женског каприца маневри су се убрзо претворили у сцене које су изврзгавале руглу озбиљност ситуације.

Непотребно је овде даље расправљати о срамотности и неприличности таквог поступка.

Нама, у овој кући, није потребан извештај високопоштованог министра за народну одбрану, пошто свако зна да тај извештај неће садржати ништа друго до оно што му буде речено да каже. Због тога ћемо се ограничити на питање:

Да ли је високопоштовани министар за народну одбрану вољан да сарађује с војном командом да би се у будућности спречили овакви понижавајући догађаји.«[107]

Аустријска влада никад није одговорила на ову интерпелацију[108]. Парламент је покренуо питање и о надвојводиним финансијским аферама. У овим и неким другим стварима он је био оптужен да злоупотребљава привилегије које има као члан хабсбуршке куће. Мада је Фрања Фердинанд био један од најбогатијих надвојвода, он је желео да својој деци остави што је могућно више, нарочито због тога што их је Акт о ренунцијацији лишио свих права у Familienfonds (породичном фонду) хабсбуршке куће.

Надвојвода је инвестирао највећи део свога иметка у земљу и био је један од највећих земљопоседника у Аустрији. Године 1875. наследио је имање и титулу војвода Фрања V од Модене у Италији. Помоћу тога наслеђа он је купио Конопиште и Хлумец, два велика имања у Чешкој. Такође је био власник неколико блокова стамбених кућа у Бечу, а цар му је признавао милион круна годишњих трошкова[109]. Према процени, надвојводино богатство износило је преко 50 милиона

круна[110]. Његовим имањима у Чешкој управљало се рационално и с профитом. Надвојвода је дошао у сукоб са царем око управљања хабсбуршким породичним имањима[111]. У једном писму цару он се жали да дворска благајна управља имањима и фабрикама које припадају хабсбуршкој породици. Споменуо је шећерану »Годинг«, која је губила око 200.000 круна годишње због лошег управљања. Такође се жалио да се земљиште Хабсбурговаца изнајмљује по веома ниској цени, која је установљена још око 1850. године. Молио је цара да измени овакво стање ствари и уведе реформе »зато што не може пасивно да посматра како се упропашћује породични фонд«[112]. Цар је одбацио надвојводине жалбе и предлог о реформи, говорећи да не може да прихвати никакве експерименте »који би до темеља уздрмали цео систем«[113]. Пословне трансакције породичног фонда налазиле су се у рукама Bodencreditanstalt-a, иза којег је стајала кућа Ротшилд, а надвојвода је намеравао, кад ступи на престо, да Familienfonds повуче из Ротшилдове банке и пренесе у своју банку Creditanstalt[114]. Један део свога богатства надвојвода је инвестирао у индустрију која се развијала у Аустрији и Чешкој (у фабрику оружја »Шкода«)[115], као и у неке бродске компаније.

Мада је надвојвода лично био прилично усамљен човек и највећи део свога времена проводио у кругу породице или на путу, он је показивао изразит дар за политичку тактику. Одржавао је контакт с неколико слојева аустријског друштва. Велепоседничка аристократија Чешке, на чијем су се челу налазили кнез Карл Шварценберг, гроф Хајнрих Клам-Мартинц, гроф Отокар Чернин, гроф Ернст Силва Тороука, будући незадовољна неефикасним методама цара Фрање Јосифа, гледала је у надвојводи рођеног лидера радикалног конзервативизма. Војни кругови су такође гледали у надвојводу с много наде. У исто време, надвојвода је одржавао веома тесне везе с неким организацијама католичке цркве и у том погледу имао је топлу подршку своје жене, војвоткиње од Хоенберга.

Надвојводина појава на политичкој позорници Аустро-Угарске подударала се са оживљавањем политичког утицаја католичке цркве. После пораза које је Ватикан претрпео уједињењем Италије, његово политичко слабљење осећало се не само у Италији већ и у многим другим земљама, укључујући Аустро-Угарску. Устав из 1867. године јемчио је већу религиозну толеранцију у Монархији, а Јеврејима су, на пример, била дата сва грађанска права. Године 1871. опозван је Кон-

кордат из 1855, који је давао знатна преимућства католичкој цркви.

Поновну појаву црквене организације у политичком животу пратила је парола » одбране хришћанских светских вредности«. Још од француске револуције, главне мете напада конзервативног крила католичке цркве били су либерализам и рационализам. Не би требало потценити чињеницу да је и у Италији и Аустро-Угарској католичка црква имала велике финансијске интересе, нарочито земљишне. Као што је истакао Салвемини [116], Ватикан је претрпео тешке финансијске губитке кад је покушао да један део своје аграрно-феудалне економије пренесе на комерцијално-капиталистичку основу, због оштре конкуренције капиталиста који су проповедали теорију »laissez-faire« и одговарајућу врсту либерализма. Чињеница што је међу капиталистима било неколико Јевреја послужила је осамдесетих година XIX века Ватикану као изговор за оживљавање антисемитизма. Стари религиозни антисемитизам ујединио се с новим економским и политичким антисемитизмом. Оживеле су теорије да су француску револуцију покренуле »зле« силе споља, нарочито »Јевреји, слободни зидари и протестанти«. Идеја једнакости проглашена је за плод јеврејске тактике. Јевреји су оптуживани да су, служећи се једнакошћу свих људи као изговором, а да би завладали светом, успели да добију онај статус који имају остали грађани. Нова форма модерног католичког антисемитизма почела је да цвета под владавином папе Лава XIII. Ударна снага ове политике био је језуитски ред и његов лист »Civiltà Cattolica«.

Екстремисти међу аустријским аристократима, у очајничком сукобу с буржоазијом у успону, сматрали су да је ова нова политика Ватикана веома корисна. Али, уколико се желело да овај нови курс уроди плодом, он се, бар делимично, морао заснивати на подршци маса. У том циљу био је оживљен увек латентни антисемитизам. После енциклике Rerum Novarum Лава XIII, у Аустрији је организована Хришћанска социјална странка. Њен изванредно динамични вођа био је др Карл Луегер.

Један део аустријских владајућих кругова с подозрењем је пратио активност дра Луегера. Узнемиравали су их његови напори да у политички живот укључи ситну буржоазију. Они нису били антисемити и, у ствари, међу њима је било неколико богатих банкара, Hofjuden (дворских Јевреја), који су играли

пресудну улогу у финансијским пословима двора. Цар Фрања Јосиф није се слагао са оштрим Луегеровим економским и политичким антисемитизмом и неколико пута је одбио да да̑ свој пристанак да др Луегер буде изабран за градоначелника Беча.

С друге стране, надвојвода Фрања Фердинанд и представници борбене аристократије око њега, подржавали су дра Луегера. Кислинг је изразио мишљење да је др Луегер у надвојводиним очима био идеална политичка личност [117]. Фрања Фердинанд је непосредно после 1890. с њим успоставио контакт и ковао планове да га једног дана постави за премијера.

Др Луегер, заједно са Георгом фон Шенерером, аустријским политичарем, био је један од оснивача модерног антисемитизма крајем XIX века. Обично се тврди да је антисемитизам дра Луегера имао више религиозни и економски карактер, а да је Шенереров био расни. Међутим, тешко је разграничити ове две верзије антисемитизма.

Др Луегер није скривао чињеницу да је антисемитизам за њега у првом реду тактички потез у политици. Он је нарочито презирао јеврејске интелектуалце, док је истовремено, као градоначелник Беча, сарађивао с водећим бечким банкама у којима су јеврејске породице, као Ротшилдова, имале утицаја. Александер Шпицмилер, председник Creditanstalt-а, упитао је дра Луегера какве логике има у његовом антисемитизму. Он је изразио чуђење што Луегер, упркос својим антисемитским ставовима, с таквим успехом сарађује с Јеврејима у јавним пословима. На ово је градоначелник, са запањујућом отвореношћу, одговорио: »Антисемитизам је врло добро средство политичке агитације којим се крчи пут; али кад човек дође до врха, он је непотребан. То је спорт за нижу врсту.« [118]

Ипак, у говорима дра Луегера и његових следбеника, као и у предлозима о увођењу антијеврејског законодавства, нису садржани само основни елементи религиозног и економског него и расног антисемитизма, па чак има захтева и за истребљењем Јевреја. Године 1889. др Луегер је изјавио да »само дебели Јевреји« могу преживети »убиствено такмичење економске слободе. Хришћански свет треба да буде заштићен од незаситног капитализма. Антисемитизам није експлозија бруталности, него вапај потлаченог хришћанског народа за помоћи цркве и државе« [119]. У говору у Парламенту, 1890. године, он је оптужио Јевреје због неутољиве жудње за осветом над свима онима који су поставили питање о њиховим делатно-

стима, изједначио их с вуковима и лавовима и одрекао им способност да одбаце своју прошлост. При крају свога говора, он је, без иједнога знака неодобравања са стране, описао лек који је његов пријатељ Ернст Шнајдер преписао за решење »јеврејског проблема«. Ернст Шнајдер, један од најжучнијих антисемита, желео је да се сви Јевреји укрцају на неку велику лађу, која би на дебелој пучини потонула са свима који су на њој. То би, по њему, била велика услуга свету.[120]

Године 1896, кад је др Луегер поново изабран за бечког градоначелника, његови следбеници су га поздравили као »нашег Месију«, како је то забележено у »Годишњем регистру«. У говору којим се захвалио граду на избору, он је жестоко напао мађарску владу изјављујући да ће његова политика водити ослобађању римокатолика од јеврејског угњетавања и остварењу независности Аустрије[121]. Његове присталице биле су оштрије: Грегориг је поднео амандман да се Јевреји, било покрштени или непокрштени, искључе из уживања грађанских права. Додао је да су Јевреји зло целе заједнице и да нема другог начина да се људи заштите од њиховог присвајања туђих права, сем конфискације њихове имовине. »Док то не постане закон, ове безочне особе не заслужују ништа друго до бич.« Шнајдер је, подржавајући овај предлог, рекао да грађанска права у људском друштву могу уживати само људи. »Ја Јеврејима не могу признати право на људскост, те мислим да бисмо, по Кривичном закону, сваку везу између људи и Јевреја морали прогласити кажњивом, као непристојан чин, супротан природи.« [122]

Шнајдер је наставио да предлаже истребљење Јевреја. У другом једном говору, одржаном 1901. године, он је изјавио: »Јеврејско питање, као што учи историја, расно је питање, питање крви и челика, и та се истина не може избећи. Не желим да се упуштам ни у какву дискусију о покрштавању Јевреја, али кажем ово:

Кад бих морао да покрштавам Јевреје, радио бих то према понешто побољшаном систему светог Јована; он их је на крштењу загњурио у воду, ја бих их тако држао пет минута.« [123]

Др Луегер је продужио са својом антисемитском пропагандом чак и кад је дошао на власт. Није пука случајност што је нацистички антисемитизам тридесетих и четрдесетих година овога века нашао не само идеолошку већ и практичну инспирацију у антисемитским идејама и мерама дра Луегера и Шенерера. Младога Хитлера, за време његовог боравка у Бечу,

дубоко је импресионирао др Луегер, мада он није био за уједињење Аустрије и Немачке. У *Mein-Kampf*-у, Хитлер је описао дра Луегера као »највећег немачког градоначелника свих времена«, сматрајући да би др Луегер, да је живео у Немачкој, стао у ред највећих духова немачког народа.[124]

Што се тиче антисемитизма Фрање Фердинанда, он је долазио до изражаја у већини његових писама у којима је било речи о политици, од деведесетих година па све до његове смрти. Антисемитске идеје су такође уочљиве у његовим плановима о реформи Монархије, као што ћемо видети у следећем поглављу. Други шеф надвојводине Militärkanzlei, Бардолф, описао је надвојводин антисемитизам овим речима:

»Представници јеврејске штампе нису никад крочили у Белведере, јер надвојвода, као ни ја, није био пријатељ Јевреја. Њихово суштинско биће чинило му се као нешто потпуно друкчије и страно. Истина је да је он ценио религиозне ставове ортодоксних Јевреја, али му се уопште нису свиђали они Јевреји који су се само на изглед прилагодили страном узору. Он је непоколебљиво веровао да масонство, материјализам, либерализам и марксизам, и све што је на неки начин повезано са горе поменутим удружењима и политичким теоријама, представљају непосредну опасност. Он је веровао да сав крупни капитал припада Јеврејима.«[125]

Као што ћемо касније видети, надвојвода је поводом наоружања Аустро-Угарске долазио у сукоб с банкама које су се налазиле под утицајем неких јеврејских финансијских кругова. Покушавао је да фаворизује банке с којима је он лично био повезан.

Антисемитизам је учврстио надвојводину антимађарску политику, јер су Јевреји играли утицајну улогу у политичком и културном животу Угарске. Он није могао да заборави да је угарски Парламент изгласао 1894. године акт којим је грађански брак проглашен обавезним и да је увео државну регистрацију, омогућујући на тај начин брак између хришћана и Јевреја. Надвојвода је подстицао непријатељство дра Луегера према »јудеомађаронству«[126]. Др Луегер је био непријатељ Нагодбе из 1867, која је, као што је он говорио, »начинила од Аустрије државу потчињену Угарској«. За време кризе с Мађарима, 1906. године, у Бечу је демонстрирало 15.000 присталица дра Луегера, за које је »Годишњи регистар« рекао да су »антисемити«. Њима се др Луегер обратио грдећи »јудеомађаронство«. Свој говор завршио је узвикујући: »Los von Un-

garn!« Гомила је затим кренула пред угарско министарство. Носећи плакат на којем је био представљен Кошут на вешалима, поразбијала је прозоре и бацала ножеве у салу где су били окупљени мађарски делегати. Доцније су се аустријски премијер и министар иностраних послова извињавали, али је све то оставило веома мучан утисак у Угарској.[127]

Др Луегер је био најупорнији противник дуализма и присталица идеје централизације Хабсбуршке Монархије под вођством Немаца. У том смислу он је Хабсбурговце у историји Немаца поистоветио с римокатоличком контрареформацијом. Римокатоличка црква са својим наднационалним и конзервативним идејама била је главна тврђава Хабсбурговаца. Ове концепције снажно су уједињавале надвојводу Фрању Фердинанда, дра Луегера и оне организације католичке цркве које су инспирисале ту политику.

Др Луегер се у исто време борио и против пангерманских снага у Аустрији, на чијем је челу био Георг фон Шенерер, који се залагао за Anschluss између Немачке и Аустрије. Цео овај проблем имао је своју религиозну позадину. Уједињено Немачко Царство створила је 1871. године протестантска Пруска, а Хабсбурговци су се у немачкој историји увек поистовећивали с католицизмом. Да би подстакао Anschluss, фон Шенерер се залагао да девет милиона Немаца у Аустро - Угарској пређе из католичке у протестантску веру. Он је организовао покрет назван Los - von - Rom, који није имао много успеха; до 1911. године из католичке у протестантску веру прешло је само око 75.000 Аустријанаца.[128]

Надвојвода је своја религиозна убеђења усаглашавао с политичким интересима. Бардолф је записао:

»Као убеђени католик, надвојвода није имао разумевања за протестантизам. Васпитање, традиција, историјске науке, и свакојаке врсте немерљивих елемената и у њему су, као и у другима који нису могли да схвате мотиве Лутерове духовне револуције, пробудили уверење да је реформација била почетак немачке несреће, почетак губитака хабсбуршке куће у корист хоенцолернског прусизма, извор неуспеха хабсбуршке идеје о немачком царству.«[129]

Активност покрета Los - von - Rom као бумеранг је око 1900. год. изазвала неку врсту контрареформистичког покрета у Бечу, на чијем су челу стајали језуитски ред, партија дра Луегера и кругови око надвојводе Фрање Фердинанда. У једној демонстрацији коју је организовала странка дра Луегера

учествовала је војвоткиња од Хоенберга предводећи поворку католичких госпођа, како је 23. априла 1901. известио »Daily Mail«.

Повод за ову демонстрацију било је то што је надвојвода примио делегацију једне од Луегерових омладинских организација, *Katholischer Schulverein,* и што је јавно оптужио протестантизам, масонство и Јевреје. Организација *Katholischer Schulverein* имала је у чланству преко 45.000 дечака и девојчица. Либерали су оптуживали вођство ове заједнице да је непријатељски расположено према сваком модерном систему образовања. Једна тачка у њеном програму било је укидање конфесионалног школског система, који је био уведен после поништења Конкордата из 1854. године.

Значајно је да је подршка *Katholischer Schulverein*-у била прва јавна демонстрација Фрање Фердинанда у политичком животу Аустро - Угарске. То се десило прве године после његовог венчања. Почетком априла 1901. надвојвода је примио руководиоце *Katholischer Schulverein*-а, прихватио се улоге покровитеља и том приликом одржао говор. У *Заоставштини* постоји збирка исечака из штампе у којима се описује тај догађај, као и његове реперкусије у Аустро - Угарској и иностранству.

»New York Herald Tribune« од 18. априла 1901. године, под насловом »Необичан говор надвојводе Фрање Фердинанда«, и с поднасловом »Он даје израза својим крајњим ултрамонтанским гледиштима и оптужује протестантизам«, донео је следећи извештај:

»Вечерас ‚Reichspost' објављује сензационални говор надвојводе Фрање Фердинанда, наследника аустријског престола, којим се он обратио председнику и потпредседнику политичког тела познатог као *Клерикално друштво.*

Надвојвода, који је изабран за почасног председника дотичног тела, дао је израза екстремним, готово страсним, ултрамонтанским погледима. Он је напао протестанте, који су, како је рекао, тражили да одврати католике од њихове вере и пружио својим слушаоцима уверавања да је на страни борбених клерикалаца.

Излет престолонаследника у политику изазвао је сензацију, те ће, вероватно, доћи до интерпелације у Рајхсрату.«

»St. Petersburger Zeitung« је 21. априла 1901. овако пренео говор Фрање Фердинанда:

»Већ дуже времена с великим задовољством пратим активност организације *Katholischer Schulverein*... Ја подржавам њен патриотски и религиозни рад, нарочито у време покрета Los-von-Rom, који је истовремено покрет Los-von-Österreich, и против којег морамо да се боримо. Организација *Katholischer Schulverein* може бити сигурна да ја нисам само њен заштитник већ да ћу је и помагати колико год могу.«

Либерални лист »Neue Freie Presse« је 18. априла 1901. први довео у питање аутентичност овога говора:

»Човек не може а да не посумња у ову информацију, пошто је она очигледно у супротности са свим што је до сада било традиција Аустрије и царске куће. Такав случај је без преседана. Никад се није десило да би члан царске куће, а нарочито неко тако близак престолу као што је надвојвода Фрања Фердинанд, ступио у такав контакт с једним друштвом директно уплетеним у политичку борбу, и, као што се тврди, признавањем и одобравањем његове активности, циљеве тога друштва учинио својим сопственим. *Katholischer Schulverein* се бори у првим редовима борбене цркве (Ecclesia militans). Његов циљ је да међуверску школу, коју је цар одобрио пре 30 година, замени верском школом; његова активност је у супротности с постојећим законима. Јавни и верски мир трпе због ове борбе, и пошто је царска кућа увек била изнад странака и интрига, невероватно звучи да би један члан ове куће могао постати његов покровитељ.

Надвојвода Фрања Фердинанд ће једног дана постати цар — како ће кратковидо и опасно бити ако се он веже за једну екстремну политичку тенденцију. Нарочито, какве би све тешкоће ово могло проузроковати у погледу Угарске. Ова надвојводина изјава могла би изазвати неповерење и опасно стање у Угарској и извршити, тако рећи, атентат на династију и Монархију.«

Главни лист социјалхришћана »Reichspost« писао је 19. априла 1901. да надвојвода има савршено право да се бори против »либерала, Јевреја и масона, као антиаустријских и антикатоличких елемената«.

»... Сада је колико карактеристично толико интересантно што либерална штампа протестује против ове акције и њених мотива. Да је патриотизам масона и либерала искрен, они би се могли само сложити с надвојводином акцијом; јер то је демонстрација против антиаустријског и антидинастичког покрета који се само оденуо у ‚антиклерикално' рухо. Уместо тога, водећи листови либерала, Јевреја и масона налазе у одговору само речи индигнације и отво-

рених претњи, претњи које узимају кукавички облик упозорења и савета.«

Социјалистички орган »Arbeiter Zeitung« напао је 20. априла 1901. надвојводу због његових склоности ка апсолутизму, говорећи да је ово прва јавна политичка акција надвојводе Фрање Фердинанда. »Његово изјашњење за католике прва је политичка реч која се од њега чула. Он је изговорио свој политички кредо: он жели да Аустрија не буде у недоумици у погледу његовог начина мишљења. Ми треба да му будемо дубоко захвални. Активност *Katholischer Schulverein*-а усмерена је против сваке модерне еволуције; она тежи да врати Аустрију у положај доминиона римске хијерархије. Фрања Фердинанд подржава гледиште које одбацује целокупни буржоаски развој аустријске државе. Фрања Фердинанд је показао своме народу да себе сматра за клерикалца, да жели да делује као клерикалац, да гледа на клерикализам као на непроменљиву основу ове државе. Али Аустрија је уставна држава и Фрања Фердинанд никад неће моћи постати апсолутни владар. «

У Доњем дому бечког Парламента социјалдемократи су поднели хитан предлог резолуције тражећи амандман за Кривични закон, који би омогућавао да се критика чланова царске куће више не сматра за увредљив и погрдан акт. О предлогу се расправљало 18. и 24. априла. У међувремену је др Луегер, да би подржао надвојводу, организовао у Бечу демонстрације. Он је напао све »антиаустријске елементе: социјалисте и пангермане«, изјавивши да ти »презира достојни људи« стално критикују њега, као и надвојводу Фрању Фердинанда. »Надвојвода мора да издржи ове нападе«, истицао је он, »и што га више нападају, он тим више осваја наша срца.« Храбрио је Фрању Фердинанда да остане чврст и непопустљив, и заштити »нас који живимо овде у Аустрији, да би нам на крају било дато да будемо и останемо Аустријанци у Аустрији«.

Истога дана, војвоткиња од Хоенберга учествовала је у уличним демонстрацијама приређеним у корист њенога мужа. Специјални дописник »Daily Mail«-а извештава из Беча 23. априла 1901:

»Католички покрет и тешке оптужбе надвојводе Фрање Фердинада добијају застрашујуће размере. Прошле недеље поворка

од око 6.000 католика прошла је главним улицама носећи крст и приморавајући све пролазнике да се поклоне.

Јуче је изазвала сензацију слична поворка од 200 отмених и аристократских госпођа, које је предводила војвоткиња од Хоенберга, надвојводина морганатска супруга. Оне су обишле неколико цркава, а доцније им се обратио језуита отац Колб пламеном проповеди...«

Верзију »Daily Mail«-а потврдило је неколико европских листова, међу њима »Le Patriote«, »Ce Soir«, »La Métropole Belgique« у Белгији, »Freie Schlesische Presse« у Немачкој, и већина париских листова. »Le Soleil« из Париза извештавао је да су жене демонстранти биле обучене у црнину.

Годинама се у парламенту није водила тако жестока дебата. Премијер Кербер изјавио је да влада није упозната с надвојводином намером да о тој ствари изложи своје гледиште и да се, према томе, његов говор мора примити као израз његовог личног мишљења, за шта се влада не може сматрати уставно одговорном. Др Пернерсторфер, који је неколико година раније настрадао од руке пријатеља надвојводе Ота, повео је напад, говорећи да савез надвојводе Фрање Фердинанда и дра Луегера, као вође велике клерикалне странке, представља изазов веку. Он је нарочито нагласио да »језуитско ултрамонтанство, које цепа нације и земље, приморава демократију да се у борби против клерикализма, који је у Аустрији отелотворен у личности надвојводе Фрање Фердинанда, лати батине«. Његов говор су присталице дра Луегера неколико пута прекидале. У једном тренутку Стен је повикао на опозицију: »Не узбуђујте се, ви, јеврејска копиладијо.« Седница је била прекинута.

Кад се парламент поново састао, барон Мосли бранио је надвојводу, тврдећи да је он човек који испашта због других. Он се обратио члановима немачких странака и социјалдемократима питајући их, да ли би дошло до повике против надвојводе да је пристао да постане покровитељ масонске ложе.

Интерпелација опозиције није уродила плодом, али се огорчење у јавности није стишало. »Hamburger Nachrichten« коментарисао је из Будимпеште да је надвојводин говор изазвао велико негодовање: »Овде се истиче да је у Угарској немогућа ултрамонтанска влада и да је угарски Устав довољно јак да се одупре ултрамонтанским тенденцијама са сваке стране. Такве тенденције могле би лако довести до нежељених последица, а никако до успеха.«

У штампи су почеле да се шире вести да је живот надвојводе Фрање Фердинанда у опасности и да је бечка полиција предузела специјалне мере безбедности. У *Заоставштини Фрање Фердинанда* сачуван је исечак из француског листа »Le Courier de la Patrie« из Авра, који је 24. априла 1901. објавио следећу вест датирану из Беча:

»Надвојвода Фрања Фердинанд, престолонаследник, није без премишљања изговорио речи које су проузроковале толико буке и подигле против њега све рептиле Тројне алијансе. ‚Vaterland‘, орган високе аристократије (у Бечу) отворено је тврдио: ‚Принц је савршено добро знао каквим се опасностима излаже стављајући се тако одлучно на чело аустроугарских родољуба против пангермана свих врста; он је човек коме не недостаје храбрости.’ Већ се чује за претње смрћу које му се свакодневно упућују. Подсећају га на тужну судбину надвојводе Рудолфа. Треба очекивати, примећује ‚Vaterland‘, да ће надвојвода бити изложен хиљадама замки, подлим махинацијама, па чак и атентатима. Предузете су изванредне мере да се принц заштити.«

Исти извештај објавила су још два провинцијска листа у Француској. Француска католичка штампа ставила се одлучно на страну Фрање Фердинанда. Лист »La Libre Parole« из Париза, 20. априла 1901. коментарише: »Надвојвода је већ дуже време предмет мржње пруско - угарске клике... Против њега је организована помамна кампања због тога што је одлучио да не игра улогу марионете... Јеврејско - пруско - марионетска клика одлучила је да иде и даље и да нападне све чланове царске породице за које се сумња да имају вољу, енергију и идеје које одговарају њиховом рангу и њиховој мисији... чак се и на цара врши притисак да дезавуише надвојводу.«

»Daily Express« и неколико листова у Француској, Швајцарској и Белгији извештавали су да је цар укорио надвојводу и предложио му да се одрекне покровитељства над организацијом *Katholischer Schulverein*-а. Бечки »Neues Wiener Tagblatt« и неки други листови извештавали су да је цар наредио надвојводи да се убудуће не прихвата никаквог покровитељства без царске дозволе.

Ови извештаји нису били истинити. Цар се сложио са надвојводином акцијом и његовим осећањима; он је једино приговорио начину на који су она изражена, као што показује писмо од 20. априла 1901: »Не сумњам да си имао најбоље намере прихватајући се покровитељства над *Katholischer Schul-*

verein и дајући изјаве у новинама. Ја сам увек био уверен у корисност тога удружења, те подржавам све што си могао рећи њеним члановима. Ипак, Твоја унеколико демонстративна акција била је нарочито погодна да изазове нове немире и узбуђење у Рајхсрату, до којих је дошло после побољшања и делимичног смиривања ситуације, нарочито кад се узме у обзир Твој изузетно висок положај, Твоја будућност и предстојећа дебата у Парламенту о Акту о ренунцијацији, који си потписао пре своје женидбе.« [130]

У међувремену, 8. маја 1901. године, »Le Temps« у Француској и неколико других листова писали су да је папа Лав XIII послао надвојводи писмо у којем је изразио захвалност на иницијативи корисној за религију коју је преузео изјашњавајући се против прекида с Римом и прихватајући се покровитељства над организацијом *Katholischer Schulverein.* Дописник листа »Neue Freie Presse« извештавао је из Рима 10. маја 1901. да је Ватикан издао саопштење да ни папа, ни државни секретар нити било које друго службено лице из Ватикана нису послали писмо надвојводи Фрањи Фердинанду. Али Курија је била заиста веома задовољна надвојводином акцијом и изјавама. Папски нунције у Бечу добио је инструкције да Фрањи Фердинанду пренесе папина осећања захвалности.

Чини се да надвојводи није било потребно никакво охрабрење. Он је 20. априла писао дру Владимиру Беку да остаје при својим гледиштима и тражио да се без његовог знања не објави никакав помирљиви коминике који он не би изричито одобрио.[131]

Овај изразити политички клерикализам био је главна особеност надвојводиног политичког програма и акције све до његове смрти. У том смеру подржавала га је и његова жена, војвоткиња од Хоенберга, као и његови исповедници и странка дра Луегера.

Упркос скандалу 1901. године око *Katholischer Schulverein,* надвојвода је наставио са својом праксом нетолеранције према протестантима. Генерал Конрад је забележио: »Дешавало се да неки добри официри нису могли да дођу на извесне положаје у војсци јер су били протестанти« [132]. Надвојвода је, према пуковнику Бардолфу, »забрањивао својим официрима да се жене богатим Јеврејкама«.[133]

У *Заоставштини* постоји богата колекција писама која је надвојвода измењао се својим исповедницима и другим представницима католичке цркве. Нека писма, као Маршалова, го-

воре искључиво о религиозним и моралним питањима; с друге стране, више је оних која су посвећена искључиво политичким проблемима, и која подржавају надвојводу у његовој нетолерантности. Помоћни бискуп др Лањи, неко време његов главни домаћи духовник и учитељ мађарског језика, замолио га је 27. августа 1908. да дозволи католичком барону Бакоцију да остане у једном одељењу мађарског Министарства културе, »зато што његов министар Апоњи жели да га премести у друго одељење на захтев масона, Јевреја и протестаната... Ни у једном министарству нема толико и тако опасних масона и протестаната као у Министарству културе; једва да у њему постоје три добра католика«[134]. У другом писму упозорава на утицај који масони имају на будимпештанском Медицинском факултету.

Гроф А. Гален, у то време свештеник у прашкој бенедиктинској Заједници св. Бонифација, вршио је на надвојводу снажан утицај. Његова многобројна писма, писана руком, говоре искључиво о политичким проблемима. Он је 15. октобра 1907. препоручио надвојводи грофа Рајнхолда Бос-Валдека и грофа Бофута као људе потпуно независне, који би могли деловати против »издајничке политике и других јеврејских роварења«[135]. Гален је овај захтев објаснио речима да је уверен да ће на тај начин моћи послужити Фрањи Фердинанду и домовини, а да је за цркву од највећег значаја да положаје у Министарству заузму верници, а не јеврејски слободни мислиоци[136]. У другом писму кратко се саопштава да је Тасилио Тестетич рекао да је »надвојвода сувише слаб«[137]. Неки уметници оптужени су као либерали; надвојвода је упозорен да се у свом аутомобилу не вози сувише брзо[138]. Затим се поново помињу »свемоћни Јевреји«, и Гален извештава о свом путу у Рим, с уверењем да ће све надвојводине жеље бити испуњене[139]. На дан 8. децембра 1909. дошло је до снажног напада на Мађаре и »њихов апсолутистички систем«[140]. Међутим, 31. јануара 1910. стигло је дугачко писмо у којем је тражио да се словачко свештенство заштити од Мађара; он је изразио жељу да надвојвода поново интервенише у Риму против мађарских бискупа; скренута му је пажња да је потребна религиозна литература да би се победио »револуционарни, атеистички дух« у војсци. На крају се налази пасус о анархичним приликама које владају у судовима, услед чега само Јевреји и људи јеврејског порекла држе главне положаје у њима. Гален саветује надвојводи да размотри све проблеме кад дође

до реконструкције владе [141]. На дан 3. октобра 1910. године Гален је послао текст »једне прљаве песме састављене у Београду поводом 80. рођендана цара Фрање Јосифа« [142]. Затим следи упозорење о повећању броја мешовитих бракова међу официрима, нарочито с протестанткињама, што условљава васпитавање официрске деце у протестантском духу. Гален то оцењује као веома тужну ствар и предлаже да будући војни бискуп нађе начина да то спречи. Он такође изражава наду да ће надвојвода успети да се у војсци учврсте принципи хришћанске етике и обавештава га да је припремио специјални спис о мешовитим браковима [143]. Гален је био међу онима који су наводили надвојводу да заузме чврст став против професора Вармунда и његових либералних схватања [144]. У писму од 24. јануара 1911 он говори о режиму бившег премијера Бека као »несветом« режиму. У истом писму Гален интригира против једног кардинала [145]. Крајем те године он је изразио наду да ће Фрања Фердинанд ускоро ступити на престо.[146]

Надвојвода је слушао шта му његови исповедници говоре и често је поступао по њиховим саветима. Био је обавештен да су у јужној Аустрији цивилне власти одбиле да финансирају обнову једне римокатоличке цркве. Ствар је чак била дошла до суда. Надвојвода је интервенисао и тражио да председник суда пресуди да држава да новац. Судија је одбио да се покори овом захтеву. Разјарен, Фрања Фердинанд је затражио аудијенцију код цара Фрање Јосифа. Према саветнику Фрање Фердинанда, Шпицмилеру [147], надвојвода се жалио цару што у католичкој Аустрији не постоји могућност да се поправи једна римокатоличка црква средствима из јавних фондова. Цар је одговорио да је судија исправно реаговао, јер му је његов правнички положај налагао да одбије сваку интервенцију.

Поред писама и меморандума, неки надвојводини верски саветодавци припремили су за њега разрађене тезе о извесним основним политичким питањима. Језуитски фратар Херман Грубер написао је »Меморандум о улози масона у савременим револуционарним покретима после 1776. године« [148], у три тома, и са свим потребним напоменама и објашњењима. Понављајући мишљење да је француска револуција била дело протестаната и масона, Грубер је тврдио да постоји међународно револуционарно тајно масонско друштво које подстиче револуционарну акцију у свим деловима света. Он је тврдио да су масони организовали револуцију у Бразилу

1889, побуну на Куби 1899, револуцију младотурака 1909. и револуцију у Португалији 1910. Оптуживао је нарочито француске масоне и њихову ложу Grand Orient, »која је, после 1889, била главни чинилац у изазивању револуционарних покрета у целом свету, док је њен највернији помагач била италијанска масонерија«.[149]

Да би поткрепио своју тврдњу, Грубер је цитирао Џона Строна, за кога тврди да је водећи енглески масон: »Заиста, масонство је на тако рђавом гласу на европском континенту из разлога што се њиме користе социјалисти и анархисти, па ћемо, можда, морати прекинути везе с већином великих ложа које су се одрекле наших норми.« [150]

Несумњиво да је Грубер подстицао надвојводину мржњу према масонима и допринео њиховом прогањању у Аустрији (у Бечу им је рад био забрањен, док им је у Будимпешти био дозвољен).

Ипак, надвојвода Фрања Фердинанд није био само пуко оруђе језуитског реда и Ватикана. Маргути је нагласио да је надвојвода строги католик, али да се сукобио с католичком црквом око политике у Угарској [151]. У *Заоставштини* постоји само једно писмо папе Пија X надвојводи. Оно показује да се надвојводино мишљење донекле разликовало од мишљења римокатоличке хијерархије у Угарској и да је он тражио папину интервенцију. Године 1906. надвојвода је послао оца Галена да лично интервенише код папе и папа је 30. јула 1906. послао надвојводи одговор. Писмо је писано на италијанском:

»Царско и Краљевско Височанство,

Топло захваљујем Вашем Височанству на срдачном писму које сте ми изволели упутити по велечасном оцу Аугустину Галену, који је своју мисију у сваком погледу верно испунио. Ствар о којој ме Ваше Височанство извештава, и која чини предмет Ваших брига, мене такође болно дира. Ја сам (усуђујем се да кажем) савршено упознат са садашњим стањем у тој земљи и, каогод и Ваше Височанство, жалим због чињенице што је не мали број оних који би, по својој мисији, морали енергично да се боре за одржање поретка, у којем се једино можемо надати тријумфу Вере, не само неактиван него да готово чак и храбри оне који нарушавају мир.

Међутим, нека Ваше Височанство буде уверено да ће Света столица, као што је и досад смотрено чинила, наставити да даје гласа од себе како нико не би запоставио своју дужност и како би, усред садашњег превирања, сви пружали отпор злу помажући тријумф Религије, у којој леже и прави интереси Отаџбине.

Са најусрднијим молитвама да Небо подари напредак Вашем Височанству,

Пије П. П. X« [152]

Надвојвода није своју политику у потпуности поистоветио с политиком Хришћанске социјалне странке дра Луегера, премда је њен главни лист «Reichspost«, нарочито после 1905. године, постао гласноговорник Белведера. У неким битним унутрашњополитичким питањима надвојводине симпатије биле су ближе гледишту аристократије него следбеника дра Луегера. Он је рекао грофу Отокару Чернину: » . . . Суверен се мора пре свега ослањати на уједињено племство. Иако су, на жалост, времена феудализма и апсолутизма прошла, племство, са царем на врху, и даље мора играти главну улогу и деловати као одлучни чинилац у свим проблемима Монархије« [153]. Кристофи, други надвојводин блиски саветник, изразио је слично мишљење: »Надвојвода је био дубоко уверен у непроменљиву светост установљеног старешинства по друштвеном положају, које се заснивало на династији и аристократији. Услед тога, он је стриктно одбацивао либерализам и борио се против револуције, у којој је јасно сагледавао смртног непријатеља монархофеудалног начела.« [154]

Што се тиче повластица племства и његовог финансијског и економског положаја, надвојвода се није слагао чак ни са дром Луегером. У првој деценији XX века, кад су се у Монархији дешавале друштвене промене условљене брзом индустријализацијом, међу водећим индустријалцима у Аустро-Угарској осећала се спремност да прихвате неку врсту изборне реформе. Руска револуција 1905. године уплашила је водеће капиталистичке кругове у Аустрији; они су схватили да је нужно спровести одговарајуће реформе да би се избегао сличан потрес у њиховој земљи. Бивши надвојводин учитељ, Макс Владимир Бек, који је у то време био аустријски премијер, прогурао је у Аустрији предлог о општем праву гласа. Мада су Немци у Аустрији били и даље веома фаворизовани, нарочито у поређењу са Словенима (40.000 Немаца, 50.000 Словенаца, 52.000 Пољака, 55.000 Хрвата, 55.000 Чеха и 102.000 Украјинаца имали су по једно место у парламенту)[155], најјачу опозицију новом режиму представљала је крупна аристократија у Аустрији, коју је предводио лично надвојвода, и сâм један од најкрупнијих велепоседника у Чешкој. Ипак, надвојводина мобилизација аристократије није дала одговарајуће

резултате, и у Аустрији је било уведено опште право гласа Кад је у Бечу отворен нови парламент у присуству цара Фрање Јосифа, престолонаследник је изразио своју индигнацију и одбио да присуствује. Кислинг пише: »Надвојводино одсуство било је нема демонстрација против општег права гласа које му није било по вољи и против којег је протестовао, мада не формално«[156]. Кислинг даље каже да је надвојвода »бранио интересе конзервативних крупних земљопоседника у Чешкој«, јер је сматрао да ће опште право гласа »смањити утицај феудалних земљопоседника«[157] У разговору с немачким амбасадором у Бечу, 28. јануара 1907, надвојвода је отворено говорио против реформе општег права гласа у Аустрији. Немачки амбасадор је оценио Фрању Фердинанда као главног противника изборне реформе, коју је он најенергичније осуђивао као непотребну меру[158]

Надвојводин бес се управио против бившег учитеља, премијера Бека, који је спровео изборну реформу. Он је постао његов непомирљиви непријатељ. Надвојвода се жалио на Бека овим речима: »Кад би само политичка ситуација била мало боља. Али она изгледа тако суморна, и фамозни Бек, који се ослања на социјалдемократе, Јевреје, масоне и Мађаре, увалио је кола још дубље у блато«[159]. Надвојвода је чинио све што је могао да допринесе Бековом паду и 1908. је коначно тријумфовао.

У остваривању својих планова надвојвода се у првом реду ослањао на војску. У том погледу Фрања Фердинанд је следио савет надвојводе Албрехта, који је био вођа аустријске војне странке много деценија пре него што је надвојвода Фрања Фердинанд заузео тај положај: »Династија и армија су једина одбрана против сепаратистичких тенденција — иначе је Монархија изгубљена«[160]. Мада је Фрања Фердинанд желео да има снажну војску ради међународних политичких циљева Хабсбуршке Монархије, он је добро схватао њен значај и у унутрашњој политици. Још 1896. године он је послао меморандум тадашњем шефу Генералштаба, генералу Фридриху Бек-Жиковском, како треба користити војску у борби против унутрашњих непријатеља династије. Он је одбацио могућност рата са страним земљама; рат му се чинио много мање вероватан него револуција, и због тога му је поуздана, национално индиферентна војска, обавезна искључиво цару, изгледала као »животни услов царевине, услов постојања династије«[161]. Брош, Бардолф, Сосноски и други надвојводини

блиски сарадници потврдили су чињеницу да је он све до своје смрти имао овакве концепције о улози војске.

Надвојвода је највећи део своје енергије уложио у разрађивање планова за модернизацију војске и изградњу моћне морнарице. Као престолонаследник, он није имао никакву званичну функцију у администрацији, и једини положај који је икад заузимао био је положај генералног инспектора оружаних снага, на који је дошао тек 1913. године. Али током дугих година у којима је чекао да ступи на престо, он је стекао не толико формалну колико стварну моћ. Постигао ју је постепено, помоћу своје Militärkanzlei, која је почела скромно да функционише марта месеца 1898. и коју је од 1905. водио мајор Александар Брош фон Аренау. Мада је Војна канцеларија имала да буде само уред преко којег ће надвојвода моћи донекле утицати на реорганизацију војске и морнарице, она је, у ствари, била нешто више. Мајор Брош, који у њиховој кореспонденцији делује као ватрени ултрамонтанац, нетолерантан према либералима, Јеврејима, масонима и социјалдемократима, као и сам надвојвода, за разлику од свог шефа, имао је хладну главу и доста такта [162]. Militärkanzlei успоставила је контакт са свим бечким министарствима, тражећи од њих извештаје о раду и главним политичким питањима. Пре него што је Војна канцеларија била отворена, надвојвода се жалио »да све мора да сазнаје из новина, да га цар никада не слуша, и да се њему саопштава мање него млађем лакеју у Шенбруну« [163]. Под пажљивим руководством мајора Броша, Војна канцеларија је постала прворазредна осматрачница са које су се надзирали догађаји у Монархији. Сличне непосредне везе биле су успостављене с многим политичарима, који су мајору Брошу редовно слали поверљиве извештаје. Militärkanzlei је такође постала прворазредно обавештајно тело. Надвојвода је пажљиво читао све извештаје и своје примедбе бележио на маргинама. Мајор Брош је свакодневно слао своја запажања, писана властитом руком. Он је организовао свакодневно припремање скраћених извештаја о писању тридесетак водећих листова у Монархији и другим земљама. Мајор Брош је умео да пласира надвојводино мишљење не само у аустријским листовима, као што су били »Reichspost« и други листови и часописи сличне политичке оријентације, него и у страној штампи, како се жалила француска дипломатија 1914. године [164]. Чак и онда када је Брош 1911. напустио Белведере, његов утицај се није смањио. Он је постао командант једног пука

и, кад је избио први светски рат, пао је 6. септембра 1914. близу Раве Руске, четири месеца по смрти надвојводе Фрање Фердинанда.

Стварни утицај надвојводин на политику Монархије потицао је отуда што је он могао да одлучује ко ће бити наименован на кључне положаје у Монархији. На пример, он је 1906. године успео да спроведе у дело наименовање својих штићеника на најважније положаје у администрацији. Седамдесетшестогодишњег генерала грофа Фридриха Бек-Жиковског заменио је на положају шефа Генералштаба енергични Франц Конрад фон Хецендорф. Надвојвода се постарао да положај министра иностраних послова, уместо грофа Голуховског добије гроф Алојз Лекса фон Ерентал. Гроф Франц фон Шенајх постао је министар рата, а надвојводин учитељ и пријатељ Макс Владимир Бек наименован је за премијера.

Међутим, надвојвода је са већином од њих убрзо дошао у сукоб. Узрок није била само надвојводина прека нарав и одсуство такта; новонаименовани су морали да следе инструкције цара Фрање Јосифа, а не надвојводине. Односи између царевог Шенбруна и Белведера Фрање Фердинанда постали су затегнути и Хабсбуршкој Монархији запретила је опасност постојања двеју централних влада. Сукоб није био дугог века и о њему се јавно коментарисало. На пример, 16. марта 1910. године, један од аустријских социјалдемократских вођа, др Карл Ренер, у свом говору у Парламенту критички се осврнуо на нарушавање система управе у Царству, које више није *Monarchie* него *Diarchie*[165]. О примедбама дра Ренера писао је 16. марта 1910. године лист »Arbeiter Zeitung«:

»Државни функционери треба да служе државу, а не једну личност и кућу. У крајњем случају се може рачунати са чињеницом да се монархија као институција, да се монархистички принцип заснива на томе што чувени људи у служби круне увећавају моћ и славу круне, што круна њима дугује своје морално и политичко постојање. Али тај принцип у управљању током последњих неколико година потпуно је поремећен. Ми више немамо монархију, јединствени ауторитет; уместо тога, постоји дијархија, такмичење између Шенбруна и Белведера, те услед тога сви они који служе Шенбруну одмах падају у најдубљу немилост код Белведера, па веома моћне административне службенике који уживају признање целе куће и признање историје, прогоне из Белведера, ситном сатанском мржњом, недостојном тако ‚високих‘ кругова... Та

сатанска мржња од стране Белведера, прати свако службено лице које је некад служило државу: у Белведеру, двору принца Еугена, који постоји стотинама година, у којем су се већ настанили извесни духови, људи имају најфантастичније идеје о дужностима владе и о стању ствари у свету уопште, и они прогоне један број службених лица једноставно зато што су она прихватила једину меру која може довести Аустрију у ред, због тога што су се прилагодила општем праву гласа. Они прогоне — разуме се, у дослуху с реакционарима Горњег дома — Гауча и Бека, а понекад и Кербера... Сада је јасно да под овим околностима људи од карактера немају амбиције да служе у бирократији, али се, с друге стране, повећава гомила лакташа и пришипетљи, способна да учини све јер није способна да ишта учини, гомила неактивних ласкаваца и незаинтересованих бигота, која ће постепено упропастити бирократију.«

У аустријском Парламенту надвојводу је од оваквих напада бранио словеначки клерикалац др Антон Корошец, оптужујући Адлера да хоће да ускрати надвојводи право да се бави политиком. »Сваки шустерски шегрт има право да каже своју реч у политици, а то се ускраћује наследнику престола.« Речи Корошеца су биле забележене у Војној канцеларији. Сâм надвојвода је том приликом жестоко реаговао на нападе социјалдемократа и њихове штампе, као што то потврђује његова забелешка на једном документу [166], када је захтевао да се лист »Arbeiterwille« из Граца заплени зато што је 20. јануара 1911. критиковао наименовање крупног земљопоседника и надвојводиног штићеника, грофа Франца Тун-Хоенштајна, за поглавара Чешке. Лист је отворено тврдио да се говори како је архиреакционарни феудоклерикалац гроф Тун наименован против воље премијера и да се претпоставља да га је предложио престолонаследник: »Црна сенка прети Аустрији... али се радничка класа не плаши ничега, ни премијера Бинерта, ни аустријског војводе од Албе...«

Проучавањем докумената из *Заоставштине* и Militärkanzlei стиче се утисак да је надвојвода Фрања Фердинанд изнад свега био прави Хабсбурговац, одгојен на примеру неких најпознатијих представника породице, нарочито царева Фердинанда II и Фердинанда III. Његова енергија била је усмерена у првом реду на то да се Erzhaus-у врати престиж и достојан-

ство које је уживао у протеклим вековима. Он је био усамљен човек, натпросечно обдарен живим духом и способношћу за политичку тактику. Током дугих деценија које је проживео као престолонаследник, он се, у својој борби против тока историје, удаљио од многих слојева аустроугарског друштва. Био је у сукобу не само са својим стрицем, царем Фрањом Јосифом, својим моћним коморницима, с већином надвојвода и надвојвоткиња, него и с мађарским и јужнословенским националним групама у Хабсбуршкој Монархији.

ГЛАВА VII

НАДВОЈВОДА ФРАЊА ФЕРДИНАНД И ПИТАЊЕ РЕОРГАНИЗАЦИЈЕ МОНАРХИЈЕ

Моји су народи удаљени један од другога, и то је добро. Они не болују од исте болести у исто време. Кад у Француској наиђе куга, ви сви одмах оболите, а ја шаљем Мађаре у Италију, а Италијане у Мађарску. Сваки од њих мотри на свога суседа: они не разумеју један другога и мрзе се из дна душе. Захваљујући том узајамном неповерењу, поредак се одржава, а њихова узајамна мржња обезбеђује трајан мир.

Аустријски цар Фрања I француском амбасадору на свом двору. Блунчли, *Lehre vom modern Staat* (I, стр. 110).

Међу историчарима који су писали о животу надвојводе Фрање Фердинанда највише је било распре око његових планова о реформи Хабсбуршке Монархије. Главну тешкоћу при процењивању надвојводиних планова представљала је чињеница што је он убијен пре него што је ступио на престо, тако да није имао прилике да покаже шта заиста намерава да учини. Истина, он је још за живота у више махова показао своју праву политичку боју, али се то не би могло узети као једини доказ о евентуалном успеху или неуспеху његове реформе. Поседовао је посебан таленат за тактичко маневрисање у политици и није био политички изолован. Крајњи конзервативци гледали су у њему свога вођу. Остаје отворено питање да ли би га животне околности натерале да свој догматизам прилагоди захтевима политике.

Надвојвода је пуних осамнаест година био наследник престола, те је имао довољно времена да се припреми за преузимање власти после смрти цара Фрање Јосифа. Стари цар боловао је од бронхитиса и у последњој деценији свога живота у неколико махова био је у животној опасности. У *Заоставштини Фрање Фердинанда* налази се посебна колекција доку-

мената названа *Programm für den Thronwechsel*, која се може сматрати као најаутентичнији историјски извор за оцену надвојводиних планова о реформи Монархије.

Ова збирка садржи више делова: надвојводин проглас народу као новог суверена, дневну заповест оружаним снагама, његове интерне политичке инструкције о начину преузимања престола, текстове посебних наређења војним и цивилним органима како се одредбе његовог прогласа народу имају спровести у живот, као и још неколико сличних аката. Током година, ова документација припремана је неколико пута, кад год би стигла вест да је стари цар оболео. Једна група надвојводиних блиских политичких сарадника и правних стручњака помагала је при изради ове збирке. Њихови реферати и примедбе представљају значајан документ о припремама за преузимање престола.

Један део ових докумената био је објављен, после првога светског рата и то: верзија мајора Броша из 1911. с поверљивим политичким инструкцијама о начину преузимања престола, затим проглас народу и још неки документи [1]. Неки од надвојводиних политичких и стручних саветника, као на пример Јохан Андреас фон Ајхоф, пуковник Бардолф, Јосиф фон Кристофи и други, дали су своје примедбе на Брошове документе, писали о свом учешћу у овим акцијама или објавили још неке документе из *Thronwechsel* - збирке.[2]

Објављивање ове непотпуне документације пало је у време оштрих расправа о одговорности за први светски рат. Надвојводини планови нису стога разматрани у оквиру друштвених и политичких прилика у Хабсбуршкој Монархији на почетку овога века, него као саставни део проблема — ко је одговоран за први светски рат. Исто тако се мора узети у обзир и питање у којој је мери надвојвода делио мишљење својих стручњака. То питање први је поставио Роберт Кан: »Није познато у којој су мери ови документи, планови и одлуке самог надвојводе, или су они само мишљења других, мишљења која је надвојвода тражио да му буду поднета, али која он, можда, није усвајао« [3]. Мора се узети у обзир и чињеница да су неки од надвојводиних сарадника, као на пример Кристофи, после надвојводине смрти покушали да оправдају своју улогу у Белведеру с обзиром на критику која је долазила из Мађарске. Кристофи, на пример, говори о једном надвојводином политичком тестаменту по којем он испада пријатељ Мађара, док Кислинг оспорава постојање таквог тестамента.[4]

Ипак, колекција докумената названа *Programm für den Thronwechsel*, чак и у оном обиму у којем је сачувана у *Заоставштини*, даје прилично јасну слику о надвојводиним плановима у погледу реформе Монархије, као и о томе у којој је мери он лично узео учешћа у њеној изради.

Међутим, збирка *Thronwechsel* у *Заоставштини* не може бити једини извор при оцењивању надвојводиних планова. Ваља прегледати и његову преписку с царем Фрањом, немачким царем Виљемом, и другим политичким личностима. Морају се, такође, консултовати четврти део *Militärkanzleiakten* и пети део *Заоставштине, Denkschriften und Broschuren*, као и архива надвојводине Војне канцеларије, која се налази у Ратном архиву у Бечу.

Иако ова обимна историјска грађа пружа данас далеко веће могућности за оцену надвојводиних планова о реформи него што је то био случај одмах по распаду Аустро-угарске Монархије, ни она није потпуна. На пример, док се готово сва писма цара Виљема надвојводи налазе у *Заоставштини Фрање Фердинанда*, копијâ надвојводиних одговора нема у њој. Донекле сличан случај је и с преписком између надвојводе и његових политичких и правних саветника. Њихова писма налазе се у већини случајева у архиви, док многи надвојводини одговори недостају.

Кључно питање у погледу реформе Монархије у којем су се цар Фрања и његов наследник, надвојвода Фрања Фердинанд, разилазили био је положај Мађарске у оквиру Хабсбуршке Монархије. За цара Фрању Нагодба из 1867. значила је камен-темељац државне зграде, док су за надвојводу Фрању Фердинанда уступци мађарском племству 1867. значили пораз хабсбуршке династије.

Стари цар држао се Нагодбе из 1867. и одбијао је све покушаје да се она измени, било од стране мађарских опозиционих партија, било од стране аустријских војних кругова и аристократије, који су били против дуализма и желели државу која би била више централизована.

Међутим, дискусија о главним одредбама Нагодбе из 1867. отварана је сваке десете године, јер је тако одређивао Устав. Према Нагодби, постојале су две државе (Аустрија и Мађарска) с једним, заједничким владарем, обавезне да помажу једна другу у случају спољне опасности. Војска, спољни послови и финансије спадали су у делокруг заједничких послова, па су у ту сврху основана заједничка министарства. Делегације,

заједничко представничко тело, имале су да утврде заједнички буџет и нека слична питања. Посебан комитет, назван Quota-комитет, утврђивао је износ трошкова како једне тако и друге државе. Учешће Мађарске било је у почетку утврђено на 30 одсто заједничког буџета. Сви трговински и царински уговори морали су се обнављати сваке десете године.

За време претресања у Делегацијама, често је и сама основа Нагодбе довођена у питање, нарочито кад је на дневном реду био војни буџет. Иако је војска била заједничка, цар је имао контролу над њом, тако да је она била главно оруђе царске владавине. Цар је именовао генерале и надгледао унутрашњу организацију војске, али Делегације су одлучивале о буџету, као и о томе колики ће број регрута бити позван под заставу.

Може се рећи да од 1867. па до краја XIX века ревизија финансијских клаузула није изазивала такве дискусије каква се развила поводом војног буџета. С једне стране, Коломан Тиса је још године 1868. тражио да се образује мађарска војска, док су аустријски генерали, присталице централизоване државе на челу с надвојводом Албрехтом, сматрали да заједничка војска представља опасност за хабсбуршку династију. Иако је Тиса касније одустао од свога захтева да Мађарска има своју војску, цар Фрања Јосиф морао је да учини неке концесије Мађарима. Они су имали неку врсту домобранске војске, названу Honvedseg, која није имала артиљерије, али је у њој мађарски језик био обавезан, што није био случај у заједничкој војсци. То питање језика Мађари су потезали непрекидно.

Надвојвода Албрехт и његове присталице међу генералима и аристократијом успротивили су се оснивању Honvedseg-а. Они су такође вршили притисак на цара Фрању да не укине Војну границу, до чега је дошло 1881. године, јер су сматрали да граничари могу послужити у борби против Мађара [5]. Албрехт и његове присталице добили су концесије 1889, када је усвојен нови војни закон, по којем су сви мађарски интелектуалци приликом полагања официрског испита морали да одговарају на немачком језику. У случају да не положе испит, морали су да служе још годину дана као обични регрути.

Аустријски официри који су служили у Мађарској често су изазивали сукобе око питања језика, али ни Мађари нису остајали њима дужни. И сâм надвојвода Фрања Фердинанд начинио је неколико таквих испада док је био официр у Ма-

ђарској [6]. Надвојвода Албрехт га је опомињао због тога, али ни стари надвојвода није могао увек да обузда своја антимађарска расположења. Једном приликом је војни командант Будимпеште, генерал Јански, положио у Будимској тврђави венац на споменик генерала Хенција, који није остао у доброј успомени Мађара, јер је 1849. године наредио да се бомбардује Будимпешта. Јанскијев испад узбудио је мађарско јавно мнење, тако да га је председник владе Коломан Тиса морао јавно да осуди. Но надвојвода Албрехт, у то време командант заједничке армије, похвалио је генерала Јанскога.[7]

Крајем XIX века дошло је до заоштравања националних сукоба у Хабсбуршкој Монархији, што је изазвало нове кризе у односима између Беча и Будимпеште; основне поставке Нагодбе из 1867. поново су доведене у питање.

Иако су 1897. године, приликом састанка Делегација, Мађари добили извесне концесије у погледу економских и финансијских питања, они су остали незадовољни решењем војног питања. Поново су тражили да мађарски језик буде службени језик у јединицама заједничке војске на територији Мађарске.

Године 1902. министар војске, генерал Геза Фехервари де Комлос Керестеш, предложио је закон по којем би се број регрута у заједничкој армији повећао за 22.000, а у Хонведу за 18.000. Опозиција у мађарском Парламенту, на челу са Индепендистичком партијом, отпочела је с опструкцијом. Поново је био истакнут захтев за формирањем мађарске војске и увођењем мађарског језика у војсци у Мађарској, иако је од 47 пукова стационираних у Мађарској само пет било састављено искључиво од Мађара [8]. На изборима у пролеће 1905. опозиција у Мађарској славила је победу, али је цар Фрања наименовао једну чиновничку владу на челу с генералом Фехерваријем. Опозиција је тада изјавила да неће образовати нову владу све док не буде добила концесије у погледу заједничке војске. Цар Фрања је запретио да ће у Мађарској увести опште бирачко право с тајним гласањем, што би дало већа права немађарским нацијама у Мађарској и уздрмало власт мађарске аристократије. Министар унутрашњих послова у Фехерваријевој влади, Кристофи, чак је у том смислу поднео и законски предлог. Опозиција је одговорила новим мерама опструкције. Надвојвода Фрања Фердинанд саветовао је цару Фрањи да употреби војну силу против мађарског Парламента [9]. Цар је то прихватио и 19. фебруара 1906. генерал

Александер фон Њури појавио се с једним батаљоном Хонведа и нешто полиције у Парламенту, прочитао царски акт о распуштању парламента и растерао посланике.

Међутим, на грдно разочарење надвојводе Фрање Фердинанда, цар Фрања није намеравао да тера мак на конац, те је с Мађарима направио неку врсту компромиса. Опозиција није добила концесије које је тражила, а Кристофијев законски предлог о бирачким реформама стављен је на страну, иако је нова влада, састављена од опозиције, на челу са Александром Векерлеом, изјавила да је у принципу спремна да донесе реформу бирачког права. После дугих дискусија, Делегације су 1907. године донеле одлуке о финансијским и војним питањима. Што се тиче војних питања, она су остала неизмењена, али су Мађари добили концесије у економским питањима, као и неке привилегије у закључивању трговинских уговора. Том приликом било је одобрено и оснивање Мађарске банке.

На тај начин је цар Фрања Јосиф успео да у условима релативног мира с Будимпештом прослави 40-годишњицу Нагодбе из 1867. Али у Аустрији је постојала јака опозиција, коју су сачињавали људи из Белведера, конзервативни аустријски генерали и један део аристократије. Њима се придружила и др Луегерова Хришћанска социјална партија, која је била антимађарски настројена.

Преписка између цара Фрање и надвојводе Фрање Фердинанда показује да су у то време њихови односи дошли у кризу због проблема дуализма. Цар је покушао да натера надвојводу да прихвати његову политику у Мађарској па му је наредио да оде у Будимпешту и присуствује прославама годишњице Нагодбе. За надвојводу је то био тежак ударац. Он је саставио одговор, чији се концепт, написан надвојводином руком, налази у *Заоставштини*. То писмо још једном доказује не само надвојводин став према Мађарима уопште, него у исти мах открива и његове основне смернице у погледу реформе Монархије. Писмо, датирано »јул 1907«, чије је главне тачке надвојвода подвукао, гласи:

»Ваше Величанство је наредило да дођем у Пешту. Наређење извршити.

Молим да не будем *криво схваћен,* али ја *морам* Вашем Величанству рећи истину, јер то сматрам својом дужношћу — за мене је ова прослава заправо једна *збрка појмова.* Ова прослава четрдесетогодишњице *Нагодбе* у тренутку када *ови људи* владају, људи

(које могу назвати само велеиздајницима), који непрестано *хушкају* против *свега*, династије, државе, војске итд. итд. Оно што су *обећали*, они не испуњавају. И кад би бар славили 60-годишњи јубилеј Вашег Величанства или бар *сада* све положили пред ноге.

Ваше Величанство ни само није желело неку приредбу, на пример свечану поворку, а сада коалиција аранжира нешто као *ватромет*, да би се одржала, јер се љуља.

Не знам да ли је Ваше Величанство обавештено како се у субвенционисаним *листовима* пише о Вашем Величанству.

Ја *нисам имао намеру* да пођем у Пешту док год су ти људи на кормилу; они нису учинили оно што *Ваше Величанство тражи, и мора да тражи*, у интересу опстанка династичке монархије и армије.

Као што је Вашем Величанству познато, ни с једним Мађаром се не може ступити у контакт без *политике*. Т. Тестетич. Могу само рећи да је то срамота: то је скандал; ту постоји веома непријатна контроверза.

Ја треба да се повлачим, јер се ја, дакако, не могу супротставити *политици*.

Откако постоји коалициона влада, против мене се у целој земљи води систематска *хајка*. Најинфамније изјаве. Ја нисам реаговао, само *нисам отишао онамо*, што су они хтели да *изнуде*. Полоњи. Сад се крије иза *Јосифа*, који му је сасвим насео, па онда та невешта еманација која је за мене била ужасна (доћи до владе). 2 *блажирана*.

Сад *стално ругање!* у целој земљи: најинфамнији чланци, претње, то је био пут у Каносу! Ја се плашим и молим да ми се не наноси та *бламажа*.

Плашим се, и сад су то, ипак, постигли итд. итд.

Најзад: Пешта и *цела Угарска леже Царском Величанству пред ногама.*« [10]

Упркос овом протесту, надвојвода је морао да оде у Будимпешту, али је свој опозициони став према царевој политици демонстрирао на тај начин што није присуствовао завршним прославама.

Ваља имати на уму и то да је надвојвода прве кораке у припремама за преузимање престола предузео баш у то време, то јест 1907, што потврђују документи у *Заоставштини*, а не 1910. или 1911, као што то Кислинг [11] и Кан [12] тврде.

Надвојводина Војна канцеларија била је главни технички орган који је вршио припреме за преузимање престола. У првом периоду, између 1907. и 1911, радом је руководио мајор

Брош, први шеф Војне канцеларије; од 1912. до 1914. ту дужност је вршио пуковник Бардолф, други шеф Војне канцеларије. Они су радили уз помоћ стручних саветника.

Једно од питања на које треба одговорити јесте следеће: у којој су мери документи који говоре о припремама за преузимање престола израз надвојводиних жеља, а у којој мери само израз мишљења његових саветника. Ако се прелистају надвојводине хартије у *Заоставштини*, као и његова политичка преписка, добија се утисак да је он био човек натпросечне интелигенције; поседовао је неку лакоћу и прецизност при формулисању својих политичких погледа. Многобројни концепти писама, кратке забелешке, писане његовим крупним, тешким, помало наредничким рукописом, показују да он није имао потребе да тражи од својих сарадника да му састављају писма и говоре. С друге стране, супротно пракси старог цара, надвојвода је умео да саслуша мишљења људи који су имали слична или иста мишљења као он. У исти мах, мајор Брош је с посебним даром умео да организује и води Војну канцеларију. То је био ефикасан инструмент за праћење политичких прилика у Аустро - Угарској и иностранству, као и за сабирање мишљења надвојводиних политичких и стручних саветника који су му помагали у припремама око преузимања престола.

Тешко је утврдити који су од саветника имали политичку функцију а који чисто техничку, јер су неки од техничких саветника постали касније политичке личности. Међу надвојводиним правним саветницима био је професор Хајнрих Ламаш, који је касније постао председник владе. Остали правни саветници били су професори Турба, Жолгер, Бернацик, Тезнер и други [13]. Надвојвода је позивао на консултовања и неке стране стручњаке. Њему су помагали и државни чиновници као Ајхоф, Ричард Ридл и неки пословни људи, као Александер фон Шпицмилер.

Политички саветници припадали су разним групама. То су, пре свега, били чланови владе који су наименовани по надвојводиној жељи. Међу њима је, на пример, био његов учитељ из младости Бек, кога је касније надвојвода предложио за председника аустријске владе, али се с њим убрзо разишао јер се Бек, по жељи цара Фрање, залагао за реформу бирачког права у Аустрији и водио политику дуализма у Мађарској. Односи између надвојводе и министра спољних послова Ерентала слично су се развијали. И он је био надвојводин протеже,

али се касније разишао с њим, опет због тога што је слушао старог цара, а не надвојводу. Године 1907. Ерентал је, како то документи показују, помагао надвојводи у припремама око преузимања престола. У једном писму од 16. октобра 1907 Ерентал шаље надвојводи реферат свога чиновника барона Шустера о томе које би се све техничке мере имале предузети у тренутку кад надвојвода ступи на престо [14]. У писму од 22. октобра 1907. Ерентал поново упућује предлоге свога чиновника Волфа шта би се у Мађарској морало чинити у првим критичним данима по преузимању престола. Ерентал је, такође, приложио прогласе народу цара Фердинанда 1835, кад је овај ступио на престо, као и проглас цара Фрање Јосифа из 1848. Додао је да ови прогласи не би смели да служе као узор за надвојводин проглас. Уз ово писмо Ерентал је приложио и неколико поверљивих извештаја, саветујући надвојводи да их прочита.[15]

Но већ идуће, 1908. године, надвојвода и Ерентал су у сукобу, јер је министар спољних послова био принуђен да води политику цара Фрање. На дан 26. децембра 1908. Ерентал упућује један меморандум, у којем се залаже за војне концесије Мађарима како би држава била сложнија у данима међународне кризе изазване анексијом Босне и Херцеговине[16]. У писму цару Фрањи од 5. јануара 1909 [17], надвојвода побија тачку по тачку Еренталовог предлога. У лето исте године, цар Фрања шаље Ерентала у Конопиште да посети надвојводу, али ни тај сусрет не доноси жељене резултате. У писму без датума, али пре 17. августа 1909, надвојвода поново обавештава цара Фрању да се не може сложити са Еренталовим схватањима у погледу уступака Мађарима у војним питањима.[18]

Највереније саветнике надвојвода је имао међу генералима, а нарочито после кризе 1903. године, када је мађарска опозиција желела да окрњи привилегије Беча у заједничкој армији. За аустријске генерале ти захтеви су значили велеиздају, пре свега због тога што су они долазили у време кад се читава Европа наоружавала и повећавала своје војне ефективе.

Надвојвода је делио мишљење генералâ, а криза 1903. још више га је приближила њима. У неку руку, надвојвода Фрања Фердинанд је у војсци преузео улогу свога учитеља из младости, надвојводе Албрехта. Генерали су гледали у надвојводи енергичног бранитеља јединства војске. Његов углед нарочито је порастао после 1906, кад је успео да смени старога генерала Бека са дужности шефа Генералштаба и да на њего-

во место постави генерала Конрада. Надвојвода и Конрад сарађивали су пуних осам година, све до надвојводине погибије. Истина, они су се разилазили у неким питањима, али никад није дошло до раскида, као што је био случај с министром Беком, Еренталом и другима. Главни разлог је била чињеница што је у погледу јединства војске и концесија Мађарима Конрад био више на надвојводиној страни него на страни цара Фрање.

Мајор Брош је овако описао карактер односа између надвојводе и Конрада:

»Надвојвода је најзад нашао у Конраду правог човека с којим може да сарађује у питањима стварања једне јединствене војске. Надвојводина је заслуга што је најспособнији генерал аустријске војске дошао на положај који му одговара. Генерал Конрад је човек који је највише припомогао реформи војске.« [19]

Своја неслагања у погледу било каквих уступака Мађарима у војним питањима Конрад је изразио у меморандуму који је поднео цару Фрањи године 1907 [20]. У исти мах, Конрад је саветовао надвојводу и у питањима реорганизације Монархије, инсистирајући да се против Мађара употреби гола сила [21]. Конрад је, такође, предлагао стварање Велике Аустрије са извесним федералистичким основама старог кова.[22]

Конрад је дошао у сукоб са Еренталом, као и с министром војске Шензихом. Поред размимоилажења око мађарског питања, он је 1911. препоручивао офанзивни рат против Италије, па је и због тога пао у немилост цара Фрање. У једном писму, написаном пре новембра 1911. године, надвојвода моли цара да не уклања Конрада с положаја начелника Генералштаба:

»Како сазнајем, после мога одласка на пут, опет је настала затегнутост у односима и сукоб између министра војске и шефа Генералштаба.

Ма колико да жалим због ове дисхармоније међу водећим људима у војсци, већу кривицу безусловно морам да припишем министру војске.

Он је био веома добар министар земаљске одбране, али поставши министар војске, убрзо је запливао водама свога претходника; безгранична страх од Мађарске и нека чудновата потреба за спокојством и, с друге стране, болесна преосетљивост долазе до изражаја у мерама које он предузима. Ја врло добро знам да подмаршал Конрад, као и сви људи, има мана, и да га с времена на време ваља стишавати у његовим плановима и силној ревности,

што се веома лако може постићи, јер је Конрад веома паметан и разуман човек, али мени се чини да је један делотворан и понекад, можда, претерано ревносни шеф много кориснији него индолентан, спољним утицајима подложан човек који фигурира само као марионета министра војске.

Кад год би подмаршал Конрад изнео неку замисао, неки план или предлог за који је сматрао да му је дужност да га изнесе и да је потребан за добро војске, наилазио би на отпор министра војске, који све прима лично, гледајући у свему критику своје делатности, те одмах одговара на најнепријатнији начин.

Ово сам сам доживео на двема последњим великим седницама којима сам имао част да председавам; тада је министар војске све примао лично, на најнепријатнији и, принуђен сам да се послужим овим изразом, најпраскавији начин, и свако мишљење које је било друкчије него његово, као и предлог неког члана комисије, покушавао је да угуши у самом зачетку.

Долазим сада да Ваше Величанство најпонизније и у пуном уверењу замолим да из размирица ове двојице не изводи закључке, и да Конрада не уклони. Прво, ја бих тиме био лично унижен, јер читава војска зна да је Конрад био наименован милошћу Вашег Величанства а на мој предлог и на мој захтев, против воље других високих војних личности, и одговорност за њега ја преузимам. Ја се најрадије не бих обзирао на ову непријатну за мене чињеницу, кад би то било у интересу војске, али управо је у њеном интересу, по мом мишљењу, да се на замењивање Конрадово и не помишља, јер он ужива потпуно поверење војске, као и моје пуно поверење, а ја сам засад позван да сносим одговорност за војску у рату и, посредно, као Вашем Величанству додељени и најстарији највиши генерал — у миру.

Ја не бих био ни за то да се сада мења министар војске, мада би таква личност, по мом мишљењу, могла да буде замењена много лакше него шеф Генералштаба. Први треба углавном да има изузетну енергију vis-à-vis представничких тела, али у случају мобилизације, он остаје код куће, док пуну одговорност за војску на ратном пољу сносе командант војске и шеф Генералштаба, који с њим мора да се усклађује.

Али, ако смем да учиним један најпокорнији предлог, онда би то био овај — нека се министар војске позове да vis-à-vis Мађарске, то јест мађарских постулата и сасвим неоправданих уцена, буде енергичнији и отпорнији и да као главни циљ сматра одржање јединствене војске без икаквих концесија и, друго, да своју преосетљивост помешану с лудилом величине, vis-à-vis потчињених и себи равних мало обузда.

Ни министар војске ни генерал артиљерије Болфрас, нити било који други виши генерал неће се усудити да Ваше Величанство упозори на претећу опасност, али ја сматрам за своју нај-

светију дужност, да, као што сам то већ усмено учинио, Ваше Величанство и писменим путем обавестим да расположење у војсци није задовољавајуће и да у редовима официра почиње комешање, с једне стране због неслагања с повишицом плата, с друге, због страховања од нових концесија мађарским уцењивачима.

За официра је ужасно депримирајућа чињеница што обе владе повишење њихових тако ништавних плата употребљавају као предмет политичког ценкања, и што министар војске, намерно или ненамерно, допушта да мађарска влада тера шегу с њим. Официр је много горе плаћен него најинфериорнији чиновник; а државна благајна је тако пуна да се овде могло дати 20 милиона за толико добро постављене и комотне чиновнике, тамо исто толико за железничке намештенике.

Осећање пристојности официра стављено је на превелику и предугу пробу.

Уколико нове националне концесије буду дате Мађарској, то ће минирати и последње остатке отпорног духа у војсци.

За највеће је жаљење што сви раде против војске; зна се да је овдашња влада, на челу с Беком, антимилитаристичка, а мађарска влада чини све што може да уништи војску.

Сви су се удружили у заједничком циљу да разруше дух и поузданост официра и војника, како се владар, ако би му сада или у будућности затребала војска ради очувања престола, уопште не би могао поуздати у њу, те би морао постати играчка у рукама опаких, деструктивних елемената.

Мађари, Јевреји, масони и социјалисти прионули су на посао да пољуљају темеље престола, а оно на шта сви наваљују јесте војска.

Извините, Ваше Величанство, што све ово потржем сада, али ја сматрам да ми је дужност да то сада учиним; савест би ме пекла, данас, као и сутра, ако не бих изнео своје мишљење.

Још једном преклињем Ваше Величанство да не отпушта подмаршала Конрада. Док год сносим одговорност за евентуалну мобилизацију, ја се не могу лишити човека такве енергије и далековидости као што је Конрад, иако он понекад уме бити помало тежак према министру војске. Бог нека спречи рат, ја јесам и увек остајем против рата, али ми морамо бити спремни, а за тај случај ја немам никога осим подмаршала Конрада, који ужива моје пуно поверење да ће у миру саветом и делом припремати оно за што бисмо нас двојица касније могли да одговарамо.« [23]

Но упркос овој интервенцији, Конрад је морао да дâ оставку 3. децембра 1911. године. Ерентал је, такође, утицао на цара Фрању да Конрад мора да одступи, што је изазвало непремостив сукоб између Ерентала и надвојводе Фрање Фер-

динанда. Но годину дана касније, надвојвода је успео да врати Конрада на његову стару дужност у Генералштабу.

Надвојвода Фрања Фердинанд је у писмима цару Фрањи из године у годину указивао да у погледу стварања јединствене војске против воље Мађара има идентичне ставове с Конрадовим. Тако у писму од 18. децембра 1908. он каже:

»Уколико би се мађарски увео као службени језик, то би безусловно значило цепање војске на два дела, чиме би се положили темељи да Монархија престане да буде велика сила и да циновским корацима хита ка пуној персоналној унији.

На страну то што се, како сам допустио себи да најпонизније изложим у своме мишљењу које сам последњи пут изнео, код свих немађарских поданика Вашег Величанства, који су се увек истицали несаломљивом верношћу у рату и миру, изазива нетрпељивост према заједничкој војсци, увођење мађарског језика и, тиме, мађарског духа јесте оно најопасније.

Не смемо се нипошто заваравати, али мађарски дух, цело мађарско биће одувек значи исто што и латентна опозиција против владареве моћи. Учитељица ‚Историја', као и ратна историја, најбоље доказује да се мађарска ‚нација', било под династијом Арпада, Анжуја или Хабсбурга, увек налазила у борби против права круне, штавише, да је чак склапала савезе директно с непријатељима.

Догађаји последњих година показују то најочитије у односу на најмилостивијег и најмилосрднијег владара кога је ова земља икад имала.

И тај дух да се унесе у славну војску!«[24]

Надвојвода је завршио ово писмо речима:

»Цели тај покрет и отпори против заједничке војске не потичу у Мађарској из правих националних тежњи, него из дубље паклене замисли да се монарху сада и за сва времена избије из руку моћно оружје једне безусловно поуздане, искључиво династички расположене војске, и да се она стави у службу аспирација парламента и садашње владе — то је јасно као дан.

То су тежње из четрдесет осме године, које долазе до изражаја у обновљеном и изразитијем облику.

Монархија се налази у озбиљној ситуацији, и погледи Европе уперени су у нас.«[25]

Исте мисли надвојвода понавља у писму цару Фрањи, послатом августа 1909 (писмо нема датума):

»Као што сам већ себи допустио да Вашем Величанству у неколико наврата изложим, корен свег зла у древној Хабсбуршкој

Монархији и почетак свих мучних стања и готово несавладивих тешкоћа по мом мишљењу треба тражити у Мађарској.

Овакав пример ремети добре обичаје.

Тешке кавге међу разним народностима у Аустрији, радикална антидинастичка струја у Чешкој, Јужном Тиролу, Штајерској, Трсту и Далмацији, крајње пољуљан дух међу највећим делом чиновништва, непрестана хушкања против војске, опште право гласа и иступање превратничких странака, као што је социјалдемократија, све то има своје корене у Мађарској, и само би једна енергична интервенција могла да допринесе да се постепено побољша опште стање у Монархији.

Ваше Величанство је у својој очинској благонаклоности и доброти рог изобиља свеколике милости увек просипало над Мађарском, а они то узвраћају најочитијом незахвалношћу, користећи тешку ситуацију, немајући обзира према цару и Монархији.«[26]

Захтев за јединственом војском у рукама владара, надвојвода је поново изнео у писму цару од 15. новембра 1909:

»Још једном преклињем Ваше Величанство да од војних концесија у било ком виду премилостиво изволи одустати, и да војску држи под заштитом и окриљем Вашег Величанства и тако је сачува од сваке штетне националне новотарије, која поткопава јединство и читаву организацију војске.« [27]

Поред подршке војних кругова, надвојвода је за своје планове нашао снажну потпору у редовима немачког племства у Чешкој. Главни представник ове групе у Белведеру био је гроф Отокар Чернин. Он је био познаник породице војвотналазио се у близини Конопишта. Чернин је 1905. године накиње Хоенберг и први сусед надвојводин; његов посед Винарж писао један памфлет против изборних реформи у Аустрији, што је само ојачало његове позиције код надвојводе Фрање Фердинанда.[28]

Чернин је био један од главних надвојводиних политичких саветника у питањима реформе Монархије. Он је написао четири посебна меморандума о разним видовима реформе, као и већи број писама политичке садржине. Први меморандум био је поднет надвојводи још 1908. године, и у њему су биле изнете основне идеје о начину остваривања реформи[29]. У другом меморандуму, фебруара 1909, Чернин даје савете које би личности морале ући у нову владајућу екипу[30]. Последња два меморандума, један од јула 1910. и други од јануара 1911, говоре о проблемима Мађарске[31]. На надвојводин предлог,

Чернин је 1912. године наименован за доживотнога члана Горњег дома аустријског Парламента. Чернину је исто тако била одређена висока функција у влади кад надвојвода буде ступио на престо. Но он је дошао у сукоб с некима од људи из најуже надвојводине околине, па се његова улога у Белведеру у погледу решавања унутрашњополитичких питања смањила. После 1913. године његова делатност се ограничила на спољну политику, нарочито на односе Хабсбуршке Монархије и Румуније.

Чернинови меморандуми и писма показују да је његова политичка филозофија била идентична с надвојводином. Он је заступао гледиште да је потребна јака централна влада, која би одузела право Мађарима да се мешају у послове заједничких министарстава, нарочито у питања која се тичу војске. Иако је једном приликом 1913. године Чернин показао извесну попустљивост према Мађарима предлажући надвојводи да прими у аудијенцију мађарског председника владе Тису, што је било одбијено [32], он се слагао с тим да се статус Мађарске мора свести на статус обичне аустријске провинције. Он је подржавао надвојводу у његовим схватањима о улози аристократије у државном животу [33], био је антисемита као и надвојвода, и залагао се да немачки елемент буде цемент Монархије [34]. Полагао је наде у војску као најбоље оруђе у решавању свих спорних уставних проблема, па чак и по цену октроја и употребе војне силе да би се све одредбе дуализма из 1867. године збрисале.

Каново гледиште [35] да Чернин, ипак, није имао тако велик утицај на надвојводу као што се то претпостављало — не може се прихватити. У многим надвојводиним писмима изражавају се идеје на онај начин на који то Чернин чини, па чак и последња верзија плана о преузимању престола из 1914. године, иако је Чернинов утицај тада већ био у опадању, садржи готово све оне основне идеје које је Чернин у својим меморандумима ранијих година изнео.

Посебну групу политичких саветника у Белведеру представљали су др Луегер и људи из његове клерикално настројене околине.

Око надвојводине канцеларије окупљали су се и неки грађански политичари, представници немађарских нација у Мађарској. Међу њима је било неколико Румуна, на челу са члановима Парламента у Будимпешти, Ваида-Војводом и Аурелијем Поповицијем. Овај последњи је 1906. године напи-

сао књигу *Уједињење државе Велике Аустрије*, коју је Конрад топло препоручио надвојводи[36]. Словачки вођа, Милан Хоџа, био је у сталном контакту с мајором Брошем, ређе с надвојводом, и није у ствари подносио меморандуме о реформи Монархије, већ обавештајно -политичке извештаје о томе шта се говори међу политичарима у парламентарним кулоарима. Понекад је те достављачке извештаје Хоџа потписивао псеудонимом.[37]

Мајор Брош, шеф Војне канцеларије, одржавао је контакт са групама политичких саветника и стручњака, и године 1911. прва збирка аката која се односила на чин преузимања престола била је у потпуности већ припремљена. Главни документи у овој збирци били су интерне поверљиве инструкције о начину на који ће се извршити преузимање престола, проглас народу новога суверена и дневна заповест оружаним снагама Монархије.

Једна верзија та три документа била је објављена у »Neues Wiener Journal«-у 30. децембра 1923. и 1. јануара 1924. године. Рад на припремама настављен је и после 1911. године, све до 1914, те стога постоје извесне разлике у верзијама ова три документа из 1911. и 1914. године. На пример, у интерним поверљивим инструкцијама ред тачака није исти, а, сем тога, постоје и знатне стилске измене појединих реченица. Но основне политичке идеје и сâм дух документа остали су неизмењени, с једним значајним изузетком, а он се односи на намере надвојводе Фрање Фердинанда у погледу будућег статуса Србије.[38]

По завршетку свога рада на документацији о преузимању престола, Брош је 1. септембра 1911. године упутио једно писмо надвојводи, приложивши уз њега сва три документа, с напоменом да они нису »стилски дотерани«, али да »у битним тачкама испуњавају захтеве које је Ваше Царско Величанство поставило«. У истом писму Брош изјављује да су припреме везане за преузимање престола завршене и да »један у ту сврху наименован комитет треба сад да припреми прецизне инструкције према принципима утврђеним у документима«.[39]

Наведени документи дају могућност да се стекне представа о надвојводиним плановима, мада се поред њих морају прегледати и наређења у вези с преузимањем престола, која су припремљена после 1911, то јест у пролеће 1914. године. Ова необично прецизна наређења говоре у првом реду о импле-

ментацији надвојводиних планова и чине целину с прва три основна документа.

У поверљивим инструкцијама које говоре о начину преузимања престола постоје извесне контрадикције. У почетку овога документа наводи се листа тринаест политичких питања која треба решити непосредно по доласку новог суверена на престо. У тачки 1. каже се: »Очување нагодбе из 1867«[40], док се у осталом делу документа искључиво говори о ревизији дуалистичке концепције монархије.

Тако се, на пример, предвиђа централистичка организација државе с много јачом позицијом суверена. У документу се изричито каже »да се не може прихватити сугестија дра Бека да се царство има звати обе државе Монархије, него је бољи термин Reich«[41]. Исто тако се уводи институција Reichskanzler - а.

Права Будимпеште су ограничена и у погледу заједничких послова, нарочито у питањима доношења буџета Министарства спољних послова, закључивања трговинских уговора и војних питања. Проглашен је принцип економског јединства царевине, што је крњило посебне царинске привилегије које је Мађарска уживала од 1867. године. Учешће Мађарске у заједничком буџету је смањено.

Што се тиче војске, коначно су дошле до изражаја надвојводине идеје о централизованој, јединственој војној сили. У дневној заповести оружаним снагама се каже: »Славна искушана војска је кроз столећа, у добрим и тешким временима, у рату и миру, била први и најснажнији ослонац престола, најплеменитији заштитник силне снаге Монархије. Династија и армија симболизују на најупечатљивији начин јединство царевине, које је до сада, захваљујући срећи, било сачувано, упркос свим бурама и злим покушајима. Не само царевина, него и војска убудуће мора бити најважнији фактор идеје милитаризма.«[42]

Свака помисао да се Мађарима дају војне концесије одбијена је. Надвојвода је прокламовао принцип да немачки језик мора бити државни језик у свим заједничким институцијама, укључујући и војску[43]. Исто је тако изричито речено да не постоји мађарска војска, него само трупе које су стациониране у Мађарској.[44]

Једном речју, надвојвода је желео да драстично умањи статус Мађарске сводећи је на степен обичне царске круновине.

Документација о преузимању престола не говори прецизно и конкретно које ће све институције бити уведене у реорганизованој Монархији уместо дуалистичког система цара Фрање Јосифа, али је та документација прожета надвојводином политичком филозофијом, и она нарочито јасно открива које је све мере надвојвода био решио да примени у првим недељама своје владавине.

Како Брошова верзија документације о реформи Монархије из 1911, тако и »прецизне инструкције које треба да се израде према већ унапред утврђеним принципима«, а које су израђене 1914. године под Бардолфовим вођством, показују да је надвојвода, као будући цар Фрања II, био чврсто решен да, уколико се укаже потреба, одбаци све уставне принципе и да уз помоћ октроја, примењујући војну силу, наметне као нови владар своју вољу.

Овде се поставља једно питање: да ли је надвојвода, пре него што је почео да ради на припремама око преузимања престола, био привржeник идеје употребе војне силе у решавању унутрашњих спорних проблема? Како смо раније видели, Кан је поставио питање: у којој је мери сам надвојвода тежио таквим методима, а колико су на њега утицали његови политички саветници? Чернин је, на пример, у меморандуму 1908. године саветовао: »Владар мора бити спреман да пуца«; или: »У првим годинама владавине Вашег Царског Величанства, Ваша политика мора да се ослања на бајонете ако желите да она има успеха ... Пут оздрављењу Монархије лежи у царском апсолутизму.«[45]

Но надвојвода је још од младих дана нагињао политици чврсте руке. Он је 1895. поднео меморандум генералу Беку, начелнику Генералштаба, у којем је образложио своја гледишта о улози војске у унутрашњополитичким питањима. Надвојвода је, такође, рекао Маргутију да он намерава да против Мађара употреби војну силу.[46]

Надвојвода је веровао да су официри знатно поузданији чак и у питањима цивилне управе него обични чиновници. Ту надвојводину мисао Брош је овако образложио: »По надвојводином мишљењу, било који образовани официр способнији је за ма коју грану јавне управе него цивилни чиновник, јер официр стиче оданост према цару с мајчиним млеком, он нема националних предрасуда и уопште је знатно поузданији него цивил.« [47]

Кислинг тврди да је стари цар Фрања у фебруару 1906.

године био решио да употреби силу против мађарског Парламента, али тек пошто му је то надвојвода саветовао [48]. Конрад је делио исто мишљење. Он вели да му је надвојвода у неколико махова говорио да ће кренути војску на Будимпешту, а и сам Конрад је подржавао надвојводу у његовом мишљењу да се јединство и централизованост војске могу остварити само по цену оружаног сукоба с Мађарима [49]. Цар Фрања је године 1906. послао грофа Јулијуса Андрашија, једнога од бивших вођа мађарске опозиције и тадашњег министра унутрашњих послова мађарске владе, да покуша да разговара с надвојводом и да га увери у потребу доношења компромисних одлука о Мађарској. Надвојвода је пресекао Андрашија рекавши му у лице да ће с трупама умарширати у Мађарску уколико не буду прихваћени његови планови о реформи [50] У писмима која је слао цару Фрањи, надвојвода је у више махова износио своје намере. Тако у једном писму, упућеном у рано пролеће 1908, надвојвода каже:

»Ваше Величанство, ја познајем Мађарску веома добро, тамо сам био официр дуго времена, присуствовао војним маневрима, путовао, одлазио у лов итд. Ја не потцењујем Мађаре, али, у исти мах, ја их и не прецењујем, као што су то многе личности овде склоне да чине, јер не познају прилике у Мађарској и гледају све кроз мађарске наочари.

Прави Мађар је, без сумње, у односу на друге народности, у мањини у земљи. Мађарско сељаштво и ситно племство нису заинтересовани за политику, али Мађарском данас владају потпуно антидинастички настројена аристократија, масони и Јевреји; ова клика је узурпирала сву власт и вештачки изазива разне тешкоће како би могла по својој вољи да умањи улогу Круне. Кад би се сада нашао један човек у улози министра Вашег Величанства који не би водио рачуна о овој клики, већ водио политику корисну за царевину, а уједно и за Мађарску, то би имало најповољније последице.

Карактер Мађара може се овако дефинисати: ако се према њима поступа племенито и благо, они постају дрскији, безобразнији и незахвалнији; ако им се покаже песница, они се одмах предају, што потврђује историја, војна историја, што потврђују и догађаји последњих година, када су биле предсказиване најстрашније ствари, а када је само неколико стотина војника брзо распршило ту гомилу такозваних патриота, у ствари, издајника.«[51]

На основу документације о преузимању престола јасно је да надвојвода није променио своје мишљење да је употреба

силе најбољи начин да се реше спорни уставни проблеми у Монархији. Тачно је, с једне стране, да је надвојвода у прогласу народу поручио да ће све народности, све класе и све верске групе имати једнака права: »Ми ћемо са истом љубављу прихватити све народности у Монархији, све друштвене слојеве и све верске групе. Људи племенитог или обичног рода, сиромашни или богати, сви ће имати иста права пред престолом.« Али у поверљивим инструкцијама, надвојвода је на неколико места изразио своја антидемократска и антилиберална гледишта. Говорећи, на пример, о Јеврејима у Мађарској, надвојвода је рекао:

»Јеврејин је увек на страни јачега; ако би му то могло донети какав профит, он је чак и антисемит, па их се због тога не морамо плашити.« [52]

Под видом борбе »против јеврејских листова« надвојвода је намеравао да још више ограничи слободу штампе у Монархији: »Ми морамо да дигнемо свој глас против постојеће погрешне концепције штампе, наравно, уз помоћ либералних органа. То се у основи може постићи само на овај начин: створити поуздану штампу која неће бити хришћанско - социјална или клерикална, која се неће бавити верским питањима и која ће сломити утицај јеврејских листова, као што су »Neue Freie Presse«, »Neues Wiener Tagblatt« и »Zeit«.[53]

Надвојвода је, такође, изразио спремност да у решавању спорних уставних питања Монархије употреби војску. У прогласу оружаним снагама он напомиње: »Ми ћемо будно пратити да никакви једнострани политички покушаји не утичу на здраву структуру наше војске, која је најсигурнији заштитник продужења политике мира мога преминулог стрица, и која је од прворазредне важности за одржање безбедности и реда у унутрашњости земље.« [54]

Иако се у поверљивим инструкцијама под тачком *J* помиње »уставност« као један од битних принципа владавине, у другим документима *Заоставштине* отворено се говори о октроисању устава, па чак и употреби силе као могућног метода за остварење надвојводиних планова о реформи Монархије.

Упоређујући немачке и мађарске текстове Нагодбе из 1867, надвојводини правни саветници су пронашли једну могућност која је новом суверену давала право да заклетву на

мађарски престо легално положи тек после шест месеци, а да у том периоду спроведе своје реформе позивајући се на неједнакост уставних одредаба у Аустрији и Мађарској.

У специјалним наређењима потчињеним цивилним и војним органима до најситнијих детаља била је разрађена процедура наметања надвојводиних планова [55]. Биле су предвиђене две могућности: или ће мађарска влада попустити пред надвојводиним захтевима, или ће их одбити.

За први случај надвојвода је припремио следеће наређење заједничком министру спољних послова:

»С обзиром на потребу указану у прогласу народу, да се заклетва на основне уставне прописе може остварити тек пошто се уклоне контрадикције у уставним одредбама Аустрије и Мађарске које се тичу заједничких послова, на који би се начин успоставила пуна сагласност закона који представљају основу за заклетву при ступању на престо, ја Вам поверавам да руководите преговорима између двеју влада Монархије.

У том смислу имам један предлог о регулисању заједничких послова, као и о начину на који ће се то спровести, а који треба да обезбеди потпуну сагласност уставних закона. Тај пројект треба да буде основа Ваших преговора на првом састанку.

Ви треба одмах да сазовете конференцију, на коју имате позвати аустријску и мађарску владу, као и заједничког министра за послове Босне и Херцеговине.« [56]

Осим овога наређења министру спољних послова, била су припремљена писма мађарском и аустријском председнику владе, у којима се од њих тражи да одмах објаве царски проглас народу који садржи главне тачке реформе Монархије, а пре свега, увођење општег бирачког права у Мађарској.[57]

Даљи ток догађаја могао би, према документацији о преузимању престола, довести до две ситуације:

а) Да преговори двеју влада, под руководством министра спољних послова, донесу позитиван резултат. У том случају, нови устав Монархије био би поднет пред оба парламента. У исто време би били поднети парламенту и законски пројекти о одлагању полагања заклетве.

б) У другом случају, тј. ако конференција не донесе жељене резултате, упркос распуштању влада и наименовању нових министара, нови устав Монархије био би проглашен путем царског октроја.[58]

Изгледа да је надвојвода очекивао да мађарски председник владе гроф Иштван Тиса неће прихватити његове захтеве, па је 1913. године постепено почео да повлачи из Мађарске војне јединице састављене од Мађара, а да на њихово место доводи јединице састављене од војника из Тирола и Хрватске[59]. На надвојводин захтев, коњички генерал Карл Терстјански фон Надас био је наименован за команданта корпуса у Будимпешти. Терстјански је био познат као генерал одан надвојводи. За њега је била предвиђена дужност слична дужности коју је 1905 - 1906. имао генерал Фехервари, када је силом савладао опозицију у Мађарској.

За могућност примене државног удара уз помоћ војске, надвојвода је припремио посебна војна наређења. У *Заоставштини* се налазе копије наређења министру војске, генералу Кробатину, у којем га нови суверен обавештава да је председник мађарске владе одбио да прими суверенов проглас народу, па »зато од Вас захтевам да сместа предузмете све потребне мере преко официра под Вашом командом да се царска наређења уз помоћ војних органа спроведу «.[60]

Ово наређење било је откуцано на писаћој машини, као датум стављена је година 1914, требало је додати још дан и месец, као и потпис новог цара.

Осим овога наређења министру војске, била су припремљена и наређења која је министар војске имао да упути командантима војних корпуса да »употребе силу против свих оних који не би испунили наредбе из царског прогласа«.[61]

Претпоставку да је надвојвода Фрања Фердинанд намеравао да употреби војну силу како би наметнуо своје планове, неки писци су оспоравали. Фридрих Фундер, бивши уредник »Reichspost« - а и један од блиских политичких сарадника надвојводе Фрање Фердинанда и дра Луегера, оспорио је ову тезу како у својој књизи *Vom Gestern und Heute,* која је била објављена при крају другога светског рата, тако и у њеном америчком издању *From Empire to Republic,* објављеном 1963. године. Фундер је одбијао и саму помисао да је надвојвода желео да употреби војну силу: »Да ли је тачно да је постојала намера да се употреби сила, да се бајонети исучу против Кошутових следбеника? Њему су се приписивале такве намере. Можда је каква неопрезно изречена реченица дала повода за претпоставку да се тако нешто намеравало учинити, али је историјска истина да се такве акције никад нису озбиљно узимале у обзир.«[62]

Историјска грађа у *Заоставштини* дала је одговор на ово питање. Она потврђује тачност тезе да је надвојвода био решен да примени драстичне мере против Мађара уколико се не буду покорили његовој вољи. У поверљивим инструкцијама се каже да се по преузимању престола може очекивати избијање револуције у Мађарској.[63]

Ови документи потврђују и ток разговора између цара Виљема и надвојводе у Конопишту половином јуна 1914, кад се надвојвода необично оштро изразио не само против мађарских опозиционих партија, него и против председника мађарске владе Тисе. Надвојвода је том приликом рекао цару Виљему »да једна мала олигархијска клика држи Мађарску у средњовековним условима, и да сваки Мађар ради против Аустрије и јединства Монархије«.[64] Цар Виљем се није с овим сложио па је почео да хвали Тису, на што му је надвојвода добацио да је Тиса прави диктатор у Мађарској и да жели да ту своју диктатуру заведе и у Бечу, да Тиса ради на стварању посебне мађарске војске, и да разлог што спољни послови Монархије не иду добро треба приписати Тиси јер он злоставља Румуне у Мађарској.[65]

У пролеће године 1914. надвојвода је у више махова изразио слично мишљење о Тиси. Немачки амбасадор у Бечу, Чирски, обавестио је 10. маја 1914. Берлин да је надвојвода једном приликом изјавио »да он неће ни 24 часа трпети Тису на власти, јер би тиме ризиковао да му Тиса организује револуцију у наредних 48 часова«.[66]

Изгледа да је Тиса чуо да се надвојвода припрема да употреби силу, па је рекао: »Ако би надвојвода Фрања Фердинанд као цар Фрања II применио војну силу против мене, ја бих заузврат почео с националном револуцијом, тако да би моја реч била последња.«[67]

Надвојводина погибија није дала Тиси могућност да на делу покаже шта би учинио ако би надвојвода заиста почео да остварује своје намере. Чак уочи 28. јуна, на свечаној вечери у Илиџи, пред великодостојницима из Босне и Херцеговине, међу којима је било и неколико виших чиновника Мађара, надвојвода је жучно напао Тису и Мађаре. Поглавар Потјорек је после вечере, кад се надвојвода повукао, морао да моли присутне да забораве оно што је плаховити надвојвода малопре изјавио.[68]

Као што смо видели у Глави II, овакво стање односа између надвојводе и Тисе дало је повода за гласине да су мађарске

власти биле умешане у сарајевски атентат. О веродостојности тих верзија биће говора касније.

Босна и Херцеговина биле су, такође, поприште сукоба између надвојводе и Тисе. Ни у једном делу Хабсбуршке Монархије интереси Беча и Будимпеште нису се толико сукобљавали као у Босни и Херцеговини. Откако су ове две области биле окупиране 1878. године, њима је управљало Заједничко министарство финансија, али је Беч имао предност, јер су Босна и Херцеговина биле под војном окупацијом, а царски двор, као што смо видели, држао је војску у својим рукама.

Што је време више одмицало и темпо индустријализације ових области бивао бржи, повећавала се и конкуренција између аустријских и мађарских банака и концерна око експлоатације минералних богатстава, експлоатације шума, изградње железница, као и других области привредне активности.

Односи између Беча и Будимпеште нарочито су се заоштрили после анексије 1908. године, кад се поставило питање уставног положаја Босне и Херцеговине у оквиру Хабсбуршке Монархије. Мађарска аристократија је истакла захтев да Босна и Херцеговина буду укључене у Мађарску као Круновине светог Стефана будући да су поједини делови ових области у средњем веку били под влашћу мађарских краљева.

Цар Фрања и надвојвода Фрања Фердинанд имали су различите погледе на дуализам, а то се одражавало у босанско-херцеговачком политичком животу. Када је године 1903. цар Фрања наименовао грофа Буријана де Рајеца племића мађарске народности, за заједничког министра финансија, надвојвода је почео да напада Буријанову политику у Босни и Херцеговини тврдећи да он помаже Мађаре и да је сувише либералан према становништву. Једном приликом 1908. године надвојвода је најпре напао Буријанову »сувише млаку и промађарску политику у Босни«, па је рекао:

»Ако дође до анексије, ја дајем свој пристанак само под једним условом, да се обе провинције прикључе Монархији као круновине. Ако Мађарска буде тражила да ове земље припадну круни Светог Стефана — а то ће се догодити — ми не треба да попуштамо ни под којим условима, чак и ако би то значило одлагање анексије и одржање status quo-a. Али у том случају морамо да онемогућимо опасни Буријанов систем...«[69]

Надвојвода је нарочито настојао да спречи да мађарски капитал извојује одлучујуће позиције у Босни и Херцеговини. Године 1909. он је издао инструкције Војној канцеларији да се онемогуће Буријанови покушаји да Pester Komercialbank, преко своје филијале у Сарајеву, Привилеговане аграрне банке, добије привилегије у финансирању добровољног откупа кметова [70]. Он је успео да допринесе смењивању Буријановом, али се ништа боље није слагао ни с новим заједничким министром финансија, Леоном фон Билинским, племићем пољског порекла. У току 1913. и 1914. године аустријске и мађарске банке водиле су борбу око престижа у рудницима железа у Љубији. Буријан је успео да онемогући Мађаре да задобију потпуну контролу над Љубијом, па је у том смислу 1. априла 1914. направљен и један аранжман [71], којим надвојвода Фрања Фердинанд није био задовољан. Он се није слагао с Билинским ни у другим питањима. Сматрао је да Билински у Босни и Херцеговини води промађарску и просрпску политику и да не даје довољне кредите војсци. Надвојвода је дошао у сукоб с Билинским и поводом изградње железница у Босни и Херцеговини [72]. Надвојводина Војна канцеларија упутила је 11. априла 1913. једно писмо Билинском напомињући у њему да се надвојвода не слаже да Bodencreditanstalt добије концесије за изградњу железница, него да би он желео да то буде уступљено Creditanstalt-у [73]. Билински се жалио на ову врсту притиска те је одбио да дâ концесију и једном и другом концерну, »иако ми је ова одлука донела немилост надвојводе Фрање Фердинанда« [74]. Изградња босанско - херцеговачких железница била је укључена у опште планове Немачке о изградњи железница у југоисточној Европи и суседним азијским подручјима. Билински је концесије коначно дао немачкој Dresdner Bank, баш уочи избијања рата, 1914. године.[75]

У својим плановима о реформи Монархије надвојвода је из наведених разлога посвећивао велику пажњу Босни и Херцеговини. На листи политичких питања која треба битно решити, у поверљивим политичким инструкцијама под тачком K стоји — »Регулисање положаја Босне у оквиру Монархије« [76]. А у тачки 8. каже се следеће:

»Мађарска никад неће дозволити да Босна и Херцеговина припадну Аустрији. То би довело до јачања словенске већине у Аустрији, што не би било добро. Али ове две провинције не би могле да се прикључе ни Мађарској, јер би то изазвало отпор не само

у Аустрији него и у Босни. Мађарска не може надокнадити жртве у новцу и крви које је Аустрија поднела окупацијом и администрацијом ових двеју области; с друге стране, Босанци би се борили и рукама и ногама да не постану мађарски поданици и да на тај начин не постану угњетени као остале немађарске народности које трпе благодет мађарске управе. Кад би се ове две анектиране области припојиле Мађарској, њен економски и политички утицај у оквиру Монархије још више би ојачао. Аустрија би била одсечена од Балкана, у којем Монархија види своју будућност. И дан-данас Аустрија не може да добије директну железничку пругу с Босном и Херцеговином, а шта би тек било после тога. Осим тога, Далмација би изгубила своје залеђе, које је тек недавно добила, па би почела да гравитира према Мађарској, која, према својим краљевским титулама, већ истиче своје територијалне захтеве за овим областима. Тако би Аустрија коначно изгубила далматинску обалу, а наша будућност — макар делимично — везана је за отворено море. О подели Босне и Херцеговине између два дела Монархије не може се дискутовати, јер би Босанци протестовали, а Аустрија извукла дебљи крај, њој би припала Херцеговина, док би Мађарска добила плодну Посавину и Босну, богату шумама и рудама ...« [77]

Из тих разлога надвојвода је одредио да Босна и Херцеговина буду проглашене за Reichsland, то јест за провинције под директном влашћу круне:

»На тај би се начин избегла свака полемика, а један нови, заједнички подухват стајао би пред оба дела царевине. У исти мах, то би био повод за једну темељиту реформу Делегација, у које би Босна и Херцеговина, према броју свога становништва, морале послати известан број представника. Садашња ситуација становништва у провинцијама је таква да оно нема никаквог парламентарног представништва кад се одлучује о питањима која су од интереса за читаву Монархију, а тако исто и о питањима која спадају у делокруг рада Сабора; такво се стање не може одржати за сва времена, јер је неправедно и неправично, и своди Босанце на статус грађана другога реда.« [78]

У инструкцијама се још утврђује питање босанског грба и заставе.[79]

Што се тиче положаја потлачених народа у Хабсбуршкој Монархији, надвојводина документација о преузимању престола не даје много конкретних података, осим кад је реч о

положају Чеха[80]. Највећи део те документације посвећен је питању решења односа с Мађарском, а друге народности се углавном помињу у вези с тим проблемом.

У прогласу народу надвојвода је обећао увођење општег бирачког права у Мађарској. Надвојводино обећање је гласило:

»Доследно нашим принципима једнакости свих народа и друштвених слојева, ми ћемо уложити све напоре да обезбедимо свакој нацији у оквиру Монархије сопствени национални развитак, све док се то буде одвијало у границама Монархије; ми ћемо се заложити да се донесе закон о праведном бирачком праву за све друштвене слојеве и професионалне класе како би оне могле учествовати у законодавном раду, уколико то већ није постигнуто до данас.«[81]

Поставља се питање шта је надвојвода подразумевао под националним правима народа у Хабсбуршкој Монархији, како је он замишљао остварење принципа »једнакости свих народа«, какву је улогу он давао Немцима у Монархији.

Стиче се утисак да су надвојводина обећања немађарским народима у Мађарској била само један тактички потез којим је хтео да обезбеди њихову подршку у данима кризе изазване преузимањем престола.

У преписци коју је водио с царем Фрањом надвојвода је то неколико пута напоменуо. Он је, у ствари, живео у атмосфери догађаја 1848 - 1849, када је бечки двор успевао да сачува своје позиције захваљујући у првом реду томе што је изазивао један народ против другога. На пример, необично је карактеристично надвојводино писмо упућено цару Фрањи, писмо од 24. новембра 1908, у којем на једном месту он каже:

»У овом тренутку немађарски народи су угњетени само политички, у војсци они још увек уживају сва права. То је разлог што су још лојални и добро расположени према династији, али ја сумњам да ће то дуго трајати, уколико буду уведене Андрашијеве изборне реформе, које предвиђају надгласавање већине и јавно гласање. Чак ако би војска и пристала да буде мађаризована, сасвим је сигурно да Немци, Румуни, Словаци и Срби у случају рата не би показали љубав према заједничкој војсци, нити одушевљење према цару и Монархији.

Мора се већ једном рећи истина, коју нам доказује историја, а нарочито ратна историја на свакој страници, да су Мађари непрестано, стотинама година, ковали завере с непријатељима хабсбур-

шке куће и Монархије. Последњи догађаји показују да у тој политици није дошло ни до каквих промена, тако да човек мора и у будућности рачунати с таквом реакцијом. Главни циљ кошутизма, па, према томе, и нове Индепендентистичке партије, а њима ваља додати и Коалицију, јесте антидинастички, уперен против суверена и царевине.

Погрешно би било препустити Мађарима националне групе, које су у тешким часовима увек биле стуб лојалности према цару. Смем ли само да Вас подсетим на четрдесет осму? Нећемо ли и њих сада тиме гурнути у антидинастички и иредентистички логор.« [82]

У надвојводиним концепцијама шта је народност, елемент оданости према хабсбуршкој кући играо је највећу улогу. То није било право народа чија је судбина у питању, него нешто што је било диктирано одозго, милошћу хабсбуршке династије. Та мисао била је изражена у поверљивим политичким инструкцијама:

»Данас су националне групе у Мађарској стављене ван закона, али оне су природни савезници круне у борби против мађарских захтева... Националне групе у Мађарској очекују од наследника престола своје ослобођење.« [83]

Надвојвода се плашио било каквог истинског покрета који би истицао проблем самоопредељења народа, па је хтео да те процесе заустави намећући сопствена решења. У поверљивим политичким инструкцијама се каже:

»Националне групе се не могу више препуштати мађарском ропству, јер се мора спречити да оне постану иредентистички настројене или да направе какав споразум с Мађарима, што би, неоспорно, донело доста непријатности круни... Уколико се њихови скромни захтеви не уваже — то јест, ако се само примене права која постоје на хартији — баш у време кад дође до преузимања престола, круна ће изгубити битку у Мађарској. Јер, ако националне групе у Мађарској буду приморане да приступе Иреденти (Румунија), или да склопе споразум с Мађарима из очајања или због илузија (Срби, Хрвати, Словаци), у том случају ни опште бирачко право не би много помогло.« [84]

Иако се надвојвода у својој политици у Мађарској ослањао у првом реду на Румуне и Словаке, он је рачунао и на Јужне Словене, пре свега на Хрвате. Он је чак допустио да се шире вести како је он присталица идеје тријализма, то јест

да Јужни Словени у заједници са Аустријом и Мађарском треба да створе своју државну заједницу као трећу јединицу у Хабсбуршкој Монархији.

Треба узети у обзир да су тријалистичке концепције постојале много пре него што их је надвојвода Фрања Фердинанд искористио за своје тактичке политичке комбинације. Под називом тријализам, још почетком XIX века појављивале су се разне идеје које су одражавале тежње за културним и политичким уједињењем Јужних Словена. Словеначки научник Б. Копитар још је тридесетих година XIX в., под утицајем немачког романтизма, радио на културном упознавању и зближавању Јужних Словена. У његовом подухвату било је неких тријалистичких примеса, али не политичког карактера, како то Кан тврди [85]. Тријализам као политичка теза, то јест идеја о стварању једне јужнословенске државне творевине у оквирима Аустро - угарске Монархије, јавила се међу неким хрватским јавним радницима 1848 - 1849, у првом реду под утицајем Палацкога и његових захтева за реформом Хабсбуршке Монархије и већом улогом Словена у оквиру те државе.[86]

Крајем XIX века, кад су хрватска и словеначка буржоазија ојачале, тријализам је добио нов значај. После окупације Босне и Херцеговине, хрватска и словеначка буржоазија сматрале су да постоји могућност економског продора у ово економски неразвијено али потенцијално богато подручје. Хрватска партија права прихватила је идеју тријализма у свом програму још 1894. године, тражећи да се створи трећа државна јединица у оквиру Монархије, у коју би ушле »све хрватске земље«. Границе те државе су се временом шириле па се, осим захтева за Босном и Херцеговином, постављао и захтев за Војводином. Ова партија дошла је у жесток сукоб с великосрпским покретом у Београду, који је пропагирао уједињење Србије »са свим српским провинцијама«. Хрватски франковци, верујући да Хрвати треба да имају сву власт у новој држави, гледали су на Србе у Хрватској (који су сачињавали једну четвртину до једну трећину целокупног становништва) као на дошљаке у чисто хрватским областима. Франковци су нашли подршку у неким редовима католичке цркве. Ни бечки двор није остајао глув на ове захтеве, иако су му они првенствено служили у тактичке сврхе, као средство за изазивање и продубљивање сукоба између Срба и Хрвата, а исто тако и за утеривање страха Мађарима, јер су франковци због апсолутизма у Хрватској били у опозицији према Будимпешти.

Надвојвода Фрања Фердинанд почео је да обраћа пажњу на тријалистичке захтеве 1903. године, кад је у односима између Беча и Будимпеште избила криза. Др Луегер је међу првима указао надвојводи на могућност да се идеја тријализма може искористити за застрашивање мађарског племства [87]. Надвојвода је једно време био загрејан за овај план, па је чак године 1903, на састанку с руским царем Николом II, изјавио да он са симпатијама гледа на могућност стварања једне јужнословенске државе у границама Монархије [88]. Као што ће се касније видети, овај разговор је за надвојводу био од спољнополитичког значаја. Он је желео, као и 1848 - 1849, подршку рускога царског двора против Мађара, па се надао да ће истицањем тријалистичких планова придобити руског цара на сарадњу.

Али јачање националне свести међу Јужним Словенима у оквирима Монархије добило је нов полет после 1903. године. Он је био уперен како против Беча, тако и против тешких услова које су мађарски властодршци наметали Хрватској. После догађаја 1905 - 1906. године, кад су се мађарско - аустријски односи заоштрили, и кад је постало очигледно да Хабсбуршка Монархија постаје све зависнија од Немачке, међу радикално - либералним политичарима у Хрватској јавила се идеја да су дани Монархије избројани. Полазећи од тих поставки, Анте Трумбић и Фран Супило почели су да се залажу не само за зближење са српским политичким групама у Хрватској него и са опозицијом у Мађарској. На састанку на Ријеци године 1905, којем су присуствовале све хрватске опозиционе политичке групе осим праваша, донета је резолуција о потреби стварања заједничког фронта са Србима у Хрватској. Ријечка резолуција је, такође, апеловала на мађарску Индепендистичку партију да се придружи заједничкој борби против хабсбуршког апсолутизма. На Ријеци су подржани захтеви Мађара за независношћу. Они су били оцењени као праведни; подвучен је принцип да сваки народ има права да слободно и независно одлучује о својим интересима и својој судбини. Резолуција је апеловала на Хрвате и Мађаре да се ослоне једни на друге у остваривању заједничког циља. У исти мах, хрватски представници тражили су нов изборни закон, слободу штампе и одржавања политичких састанака, уједињење Хрватске и Славоније с Далмацијом. Представници српских политичких група састали су се у Задру исте године и прихватили главне тачке Ријечке резолуције. Ускоро је створена

Хрватско-српска коалиција, која је себи поставила за циљ остварење принципа изражених у Ријечкој и Задарској резолуцији.

Ријечка резолуција значила је жесток ударац читавој политици надвојводе Фрање Фердинанда. О томе колико је Ријечка резолуција утицала на став надвојводе Фрање Фердинанда, Кислинг је написао следеће: »Ријечка резолуција је запрепастила престолонаследника, јер је он све дотад веровао да су сви Хрвати лојални према цару и непријатељски расположени према Мађарима. Као последица тих догађаја било је то да је надвојвода охладнео према идеји тријализма, уколико се уопште може говорити о томе да је та идеја икада имала неки дефинитиван облик.« [89]

Не само Ријечка резолуција, него и догађаји који су уследили на словенском Југу отворили су надвојводи очи у погледу правог политичког расположења маса. То су у првом реду победа Хрватско-српске коалиције на изборима у Хрватској, политички немири и штрајкови и, коначно, непријатељске демонстрације на које је надвојвода наишао када је посетио Дубровник, Далмацију и Херцеговину да би у име оболелог цара Фрање присуствовао војним и морнаричким маневрима.

Међу неким франковцима веровало се да ће ова посета створити могућности за остварење идеје тријализма и анексије Босне и Херцеговине. »Хрватски дневник« из Сарајева послао је 13. септембра телеграм надвојводи с топлом жељом да преко Хрватске Краљевине дође до уједињења Босне и Херцеговине с Хабсбуршком Монархијом.

Али у Дубровнику и Херцеговини, као и у неким далматинским градовима, против надвојводе су приређене демонстрације иако су власти све чиниле да се надвојвода дочека с манифестацијама. У Требињу су полицијске власти давале по 30 круна сваком грађанину који би био спреман да јавно кличе надвојводи.[90]

Демонстрације у Дубровнику биле су отворено непријатељске. Градоначелник Дубровника Петар Чингрија, један од твораца Хрватско-српске коалиције, одбио је да узме учешћа у дочеку надвојводе, па се те дужности морао да прихвати шеф полиције. Власти су одмах оптужиле Франа Супила да је он организовао демонстрације. Још као четрнаестогодишњи дечак, Супило је учествовао у демонстрацијама против тадашњег хабсбуршког престолонаследника, принца Рудолфа, кад је овај посетио Дубровник 1886. године, па је због тога био

искључен на годину дана из свих школа у царевини. Супило се године 1906. бранио да он није организовао демонстрације против надвојводе Фрање Фердинанда, него да је реакција становништва била потпуно спонтана.

Како су те демонстрације стварно изгледале и како се том приликом надвојвода осећао, описао је његов лекар др Ајзенменгер:

»У Дубровнику је наследник престола имао да обави неколико јавних дужности. Наследник црногорског престола Данило био је дошао да посети надвојводу, који је пошао колима у сусрет да га поздрави. Улице су биле окићене заставама, али само хрватским националним тробојницама. Није било ниједне жуто - црне царске заставе, чак ни на згради у којој је била канцеларија војног заповедника овог краја. Док се надвојвода возио у сусрет принцу Данилу, на улицама, на којима је било доста света, могао се чути само по који узвик клицања. Али кад се надвојвода вратио с принцом Данилом, кола су прошла крај одушевљених демонстраната. Пријем депутација, које су сачињавали лепи горостасни људи у дивним оделима, био је врло кратак и хладан, а ускоро затим принц Данило, и сâм леп човек, кренуо је из града, праћен бурним овацијама гомиле . . . « [91]

Ни посета Херцеговини није била успешнија. Надвојводу је на том путу пратио министар Буријан. Ајзенменгер каже да су се сви пријеми брзо завршавали. При повратку из Требиња, у дворском возу, Ајзенменгер је био присутан разговору између надвојводе и једнога мајора из његове пратње: »Нисам желео да прислушкујем, али последње реченице биле су изговорене тако гласно да сам их морао чути: ,Сада и сами видите како овде стоје ствари, што сваки паметан човек може да види; само влада нема појма о томе.' Надвојвода се, по повратку, жалио цару Фрањи на нелојално држање становништва, на лажне и пуне претеривања извештаје локалних политичких власти о расположењу народа, тражећи оштре дисциплинске мере против свих лица која сносе одговорност за све то« [92]. И други извори потврђују да се надвојвода жалио на »нелојални поступак становништва«. Он је у једном писму мајору Брошу описао држање становништва у Дубровнику и Требињу као »инфамно«. [93]

Може се претпоставити у којој је мери овај први, дужи сусрет надвојводе Фрање Фердинанда с јужнословенским масама утицао на његова схватања о потреби остварења трија-

лизма. Али, као добар политички тактичар, надвојвода никад није јавно осудио идеју тријализма. Штавише, његови политички привржени, у првом реду др Луегер, одржавали су у животу легенду о тријализму, јер је идеја тријализма плашила Мађаре и изазивала сукобе између Хрвата и Срба.

У *Заоставштини* се налази неколико докумената који потврђују еволуцију надвојводиног става према тријалистичким плановима. На пример, мајор Брош пише надвојводи 17. јуна 1910. године:

»Не би се смело играти паролом тријализма ако она долази одоздо. То би могло довести до веома непријатних и непредвиђених последица.

Ко би могао гарантовати да ће нова државна јединица, у чији би састав ушле Хрватска, Босна, Далмација и Крањска, одсецајући Аустрију од мора, водити заиста лојалну политику према цару, подржавати Аустрију и династичке интересе? Једна нова Ријечка резолуција могла би доћи преко ноћи, а Хрвати су још увек у рукама мађарске владе. Осим тога, да ли би Чешка мирно посматрала како се ствара једна нова државна јединица на југу, док стара независна краљевина остаје само обична провинција.

Ја морам подвући да идеју тријализма сматрам крајње опасном, јер бисмо у том случају били принуђени да војне буџете и регруте тражимо од три парламента, што би било много теже него што је то данас случај. Парола тријализма је сасвим корисна за застрашивање Мађара, али се не би смело ићи даље од тога.« [94]

Наследник Брошов у Војној канцеларији, пуковник Бардолф, имао је слично мишљење о тријализму: »То би представљало само половично решење, то би, у ствари, био један веома опасан компромис како за династију, тако и за Аустрију, а нарочито за Немце у Аустрији.« [95]

Кристофи се нарочито противио идеји тријализма, и о томе је поднео надвојводи неколико меморандума.[96]

Сосноски, који је уживао надвојводино поверење, слично је оцењивао тријалистичке програме: »Ако је надвојвода до извесног степена и позитивно гледао на тријализам, то је био само тренутан флерт; његова стара љубав, које се никад није одрекао, била је и остала Велика Аустрија« [97]. Сличну мисао Сосноски је поновио и на другом месту, говорећи о надвојводином политичком идеалу: »То би била уједињена Велика Аустрија у којој би се сви народи осећали у првом реду као Аустријанци, а тек потом као Мађари, Чеси, итд. итд.[98]

»Надвојвода је напустио идеју тријализма због јачања југословенског отпора. Он је изгубио веру у Хрватску.«[99]

Питање тријализма се на неколико места помиње у документацији о преузимању престола. Постоји један меморандум, који се приписује Кристофију, у којем се расправља политичка ситуација међу Јужним Словенима:

»После успеха балканских ратова, ситуација међу хрватским становништвом Босне, Хрватске, Славоније и Далмације очигледно се погоршала. Лојалност и вера у династију опадају; тенденције ка велеиздаји указују да расте идеја припајања једној независној југословенској царевини.

По моме скромном мишљењу, те појаве и опасности морају се узети у обзир приликом припремних радњи око преузимања престола. Ако се Хрвати буду придружили тим непријатељским тенденцијама према Монархији, неће бити могућно да им се да тако релативно бројно представништво у Делегацијама кад се тамо појаве и делегати из Босне и Херцеговине. Интенције новога уставног закона како би Мађари били надгласани у Делегацијама уз помоћ босанско-херцеговачких гласова, дале би управо супротне резултате; аустријска делегација би била надгласана од стране коалиције антидинастички расположених Мађара и Јужних Словена. Сви позитивни резултати који би били постигнути ступањем новога владара на престо, уз толике жртве и последице у унутрашњој и спољној политици, постали би беспредметни и реформе би се морале сместа уништити.

Зато Вашем Царском Величанству предлажем да племенито одмах нареди:

1. Да се у најскоријој будућности питање династичке и патриотске оданости становништва Хрватске, Босне и Далмације провери путем конфидентских извештаја. Можда би најбоље било да се један конфидент који зна домаћи језик упути тамо у специјалну мисију ...« [100]

Надвојвода је усвојио гледишта својих политичких саветника о опасности тријалистичких идеја, па је у својим поверљивим политичким инструкцијама од маја 1914. рекао о тријализму следеће:

»На тријализам треба гледати као на средство за сузбијање Мађара. По мом мишљењу, то остаје само као један разуман инструмент за уношење страха међу мађарске шовинисте, али који у исти мах не може да донесе истинске користи династији и Аустрији.

Као прво треба констатовати да су Јужни Словени више или мање непоуздани као политичари. То се може видети у Хрватској, а однедавна и у Босни. И ко може гарантовати да ће та нова државна јединица у оквиру Монархије, која би се састојала од Хрватске, Босне и Херцеговине, Далмације с Приморјем, а којој би била припојена Крањска, а можда и део Штајерске — увек бити на страни Аустрије. Могућно је да би се постојеће тешкоће само повећале уколико би три владе, три парламента, три делегације морале да делују заједнички, док би југословенска државна јединица остала на страни Мађарске, којој интереси круне никако не могу лежати на срцу.«[101]

С друге стране, Белведере је преко својих политичких повереника, на пример, преко личног надвојводиног пријатеља принца Карла Шварценбергера, преко својих листова, као и извесних десних буржоаских политичара у Хрватској и Словенији, ширио вести да тријализам остаје надвојводин принцип при остварењу реформе Монархије. Ова тактика имала је извесних резултата. Она је уплашила неке мађарске политичке групе, па и самог Кристофија. И у југословенској јавности водиле су се дискусије да ли ће тријализам заиста бити остварен по смрти цара Фрање Јосифа. Франковци и великосрпски политичари су се нарочито гложили око тријализма. Неки десничарски кругови у Београду, на пример, чврсто су веровали да надвојвода Фрања Фердинанд заиста жели стварање једне југословенске државне јединице у границама Хабсбуршке Монархије, која би онемогућила Србији да буде Пијемонт.

Коначно, о ставу надвојводе према тријализму најречитије говори једно његово писмо упућено немачком цару Виљему у јеку анексионе кризе, почетком 1909. године. Цар Виљем је покушао да стиша надвојводино нерасположење према Мађарима, па му је у писму од 12. фебруара 1909. указао да он сматра да је словенска опасност највећи непријатељ Немачке и Аустро-Угарске.

»Од великог интереса за мене је Твоје предвиђање какве ће тешкоће Монархија имати у својим унутрашњим односима с Мађарском. Тачно је да није лако изићи на крај с Мађарима и са свим њиховим шовинизмом и свом њиховом уображеношћу. А како Ти излажеш, те су се особине због претераног попуштања још и појачале, тако да је тешко наћи праву меру где је крај концесијама. Да оне не би смеле да буду дате на рачун оружаних снага,

које би тиме изгубиле у хомогености и снази, разуме се само по себи.

На другој страни, словенска опасност неочекивано се обелодањује последњих месеци у свој својој заслепљености и жестини. Према Твом сопственом опису, Београд и Праг маневришу по тачно утврђеном програму, што потврђују новчани дарови. Иза њих стоји Москва, а да ли у том суделују Краков и Лвов, то не могу да оценим. Међутим, за Аустрију је ова пансловенска опасност без сумње већа од оне друге, јер они подстичу отпор код Вас, у земљи самој, код Чеха, отпор против Аустрије и њеног царског дома, угрожавајући опстанак Монархије, пошто је она *словенске покрајине наново присаједињила* и тиме се развија у *другу словенску велику силу* (поред свете словенске Русије).

Са овим пансловенским непријатељством — подстицаним од других великих сила — треба и у будућности, вероватно, рачунати, и то још у јачој мери: из страха од конкуренције и, стога, од *поделе* целокупне словенске силе између вас и Русије, што ће Русија увек с неповерењем посматрати.

Као најбољи ослонац против свесловенске опасности и њихових махинација јесте а) чврст, добар однос с Румунијом, б) такође с Бугарском, ц) с Турском. Уз то би мржња Мађара против свега што је панславистичко допринела да они, ипак, постану добар ослонац управе на југу у борби против свих словенских захтева. Јер шовинизам Мађара извире из жарког патриотизма, мада партикуларистички обојеног, и, правилно вођен, ваљда би, ипак, могао послужити у корист и за опште добро отаџбине.« [102]

Надвојвода је на ово писмо одговорио нешто касније, по повратку са свога пута у Румунију. При проласку кроз Трансилванију, дошли су да га поздраве представници Румуна, које су, по наређењу мађарске владе, полицијски органи растерали. Зато надвојвода у свом одговору без датума најпре говори о томе инциденту:

»Све ово по хиљадити пут доказује што сам ја увек говорио, да је такозвани отмени Мађар-џентлмен најподлији, антидинастички расположен, лажљив и непоуздан тип; све тешкоће које ми имамо у Монархији проузроковали су искључиво Мађари.

Ти си, Величанство, у свом последњем племенитом писму изјавио да сматраш да је за читаву нашу земљу словенска опасност најозбиљнија. Слободан сам да изјавим да се у потпуности слажем с Тобом. Ја такође сматрам да је крајње опасно ово кретање међу Словенима, та жестока политика сталних захтева, то партијско-политичко уцењивање, то вештачко изазивање тешкоћа у државном пословању итд. Али, где је корен читавог тог зла?

Ко је учитељ свим тим елементима? Који то народ све постиже револуционарним притисцима и уценама? Мађари!

Ко је до пре неколико година могао да чује о младочесима или радикалним антимилитаристички настројеним Чесима, ко је могао да чује за словеначко питање, за тријализам, за чешке школе, за југословенско питање, за славенизацију читавих насеља и општина итд. итд? На пример, Праг је био немачки град; данас ће те малтене убити ако изговориш само једну немачку реч, итд. Словени се тако понашају због тога што имитирају недостојно понашање Мађара, зато што виде како Мађари својим срамним методима све постижу. Ја сам потпуно сигуран, чак бих се могао и кладити, да ће оног тренутка кад се учини крај тим срамним мађарским интригама (што се сасвим лако може учинити, јер је Мађар прави Хун и Азијат који се увек хвали, али се предаје чим се против њега предузме енергична акција) и Словени престати са својим жестоким јуришима и поново се мирно и послушно покорити културно супериорнијим Германима.« [103]

Надвојвода Фрања Фердинанд завршава своје писмо речима:

»Ако желимо мир и послушност у аустријској монархији, ако желимо да остваримо услове за вођење једне јаке спољне политике, од користи свим народима, у сарадњи с нашим савезницима, за то постоји само један пут и само једна могућност: уништити надмоћност Мађара. Ако то не учинимо, ми ћемо сигурно постати словенска царевина, а тријализам, који сам по себи представља несрећу, биће остварен.« [104]

Ова преписка показује јасније шта је надвојвода намеравао да учини с другим народностима пошто се најпре обрачуна с Мађарима. Она такође осветљава његова схватања о проблему народности. Надвојвода се мало више удубио у тај проблем тек под притиском политичких потреба, али читава његова животна филозофија, његово феудалистичко васпитање, околина у којој је живео, нису му дозволили да одиста приђе решавању националног питања. Сматрао је да је суверен позван да дели права народима, а не да народи сами о њима одлучују. У основи, он је, на пример, на Јужне Словене гледао као на верне граничаре, као да се међу јужнословенским народима није ништа променило од почетка XIX века, кад су они представљали само заведену сељачку масу.

Одгојен у феудалној хабсбуршкој традицији, надвојвода није могао да схвати да је питање самоопредељења народа

везано за принцип демократичности. Његове намере да уведе опште бирачко право у Мађарској у ствари су биле само један тактички политички потез. У поверљивим политичким инструкцијама он каже: »Круна располаже само једним ефикасним оруђем против опозиционо настројених Мађара, а то је — опште бирачко право«[105]. Да надвојводи није био близак демократизам доказује и чињеница што је 1906 - 1907. оштро иступио против изборних реформи у Аустрији, па је, борећи се против њих, за собом повукао и све аустријске велепоседнике - аристократе. Због тог питања дошао је чак у сукоб са својим учитељем из младости, председником аустријске владе Беком.

Године 1914. надвојвода се изјаснио у прилог општег бирачког права у Мађарској не би ли немађарске народе привукао на своју страну. Шта је намеравао да учини после тога, показује његово писмо немачком цару Виљему. Осим тога, он се надао да ће се увођењем општег бирачког права онемогућити рад мађарског Парламента, што би само погодовало царском апсолутизму. О томе се у поверљивим политичким инструкцијама каже:

»Неосновaна је тврдња да ће масони, социјалисти, Јевреји, анархисти, радикални Словени и иредентистички настројени Румуни и Срби постати владајућа партија и тиме довести државу у још тежу ситуацију него што је то данас случај с мађарским племством и његовом сталном опозицијом према круни. Мађарска је још увек пољопривредна земља, социјалиста има само у три или четири града, а анархиста има мање него било где. Мађарски сељак је увек био лојалан, а засад нема радикалних Словена или иредентистички настројених Румуна. Ако нације и даље буду подвргнуте мађарском терору, тако нешто би се могло догодити у будућности... После увођења општег бирачког права, будућа влада у Мађарској уопште неће имати потребе да се ослања на социјалисте, Јевреје и масоне... Најгоре што би се могло догодити било би то да парламент буде онемогућен у своме раду због непрестаних свађа разних националности, што се и догађало у Аустрији последњих година... Уколико парламент не буде радио, круна би у Мађарској само профитирала, јер би она тиме постала одлучујући фактор власти.«[106]

Најефикаснији начин да се ограничи власт мађарске аристократије над сељаштвом — међу којим су немађарске народности представљале већину — била би, несумњиво, аграрна реформа. У Мађарској је 24 милиона хектара обрадиве повр-

шине било подељено отприлике на 2,800.000 поседника, док је нешто око 4.000 мађарских аристократа располагало једном трећином земљишног фонда — 7,500.000 хектара. Ситни сељаци — њих 2,400.000 на броју — делили су једну трећину земљишног фонда[107]. У јужном делу историјске Мађарске, где су живели Јужни Словени, 1,200.000 сељака имало је у поседу два милиона јока земље, управо онолико колико и 3.700 мађарских велепоседника.[108]

Међутим, у целокупном материјалу који се односи на преузимање престола, ни у једном се документу не помиње аграрна реформа. Ваида - Војвод, један од румунских политичара, који је неко време сарађивао с надвојводом, указао је после његове смрти на недостатак ове тачке његовог програма: »Човек који би прогласио принцип аграрне реформе имао би уза се сав народ Угарске, Мађаре и оне који нису Мађари. А надвојвода није имао храбрости да реши тај проблем.«[109]

Међутим, у овом случају није била у питању храброст надвојводе, посреди су била његова аристократска, феудалистичка убеђења. На пример, у надвојводиним плановима о реформи Монархије нема ни речи о побољшању економског положаја угњетених нација. Он, напротив, говори о стварању јединственог економског тржишта за читаву Монархију. Ова мера била је управљена у првом реду против мађарског капитала, али би у исти мах ојачала тенденције ка неравномерном развитку индустријализације у разним деловима Монархије. Јужнословенске земље, са Галицијом и неким деловима Румуније, представљале су у том погледу економски најзаосталији део Монархије. »Практично, сва индустријска предузећа и рудници, као и део железница који је био у приватним рукама, у подручјима Монархије настањеним Јужним Словенима, били су у рукама Аустријанаца, док су мањим делом управљали Мађари. Исти је био случај с банкама и осигуравајућим друштвима. Аустријске и мађарске инвестиције пре 1918. у јужнословенским земљама само су делом биле финансиране од стране аустријског и мађарског капитала; остатак је отпадао на западноевропски капитал, који је давао зајмове бечким и пештанским концернима и банкама. Осим тога, готово читава крупна трговина била је у рукама бечких и пештанских предузећа.«[110]

Доходак по глави становника у јужнословенским земљама био је знатно нижи него у Аустрији и ужој Мађарској. У аустријском делу Монархије, у периоду између 1911 - 1913,

расположиви доходак износио је 531 круну, али је он овако био подељен:

Аустрија	695	Румунија	343
Чешка и Словачка	666	Јужнословенске	
Галиција	298	земље	350[111]

Економска политика Беча и Будимпеште према јужнословенским земљама тежила је да се та подручја држе »као извори пољопривредних производа и сировина и као тржиште за њихове индустријске производе. Међу индустријским производима били су најважнији текстил и разни метални продукти. Јужнословенске земље су биле у исти мах и подручја аустријских и мађарских инвестиција, тамо су се такође запошљавали њихови капиталисти, трговци, квалификовани радници и бирократе. Једном речју, Аустрија и Мађарска водиле су према потлаченим јужнословенским нацијама политику економског и политичког империјализма, третирајући те земље као своје колоније. Та и таква политика није користила интересима јужнословенских народа и представљала је главни узрок њихових тежњи да се ослободе аустријско - мађарске власти«.[112]

У последњој верзији документације о преузимању престола из 1914. године, на којој су радили др Алфред Ајхоф, Бардолф и Кристофи[113], дошла је до изражаја стара апсолутистичка идеја о Gesamtmonarchie, о уједињеном царству. Тако се надвојвода вратио на своје идеје о реорганизацији Монархије, које је још 1899. овако дефинисао:

»Ја постојим само ради остварења јединства Аустрије, а да би се њени народи ујединили, ја се ослањам на династију, католичку веру, а нарочито на немачки језик, као Kulturträgerin, и опште средство за међусобну комуникацију.« [114]

Пошто се једно време носио мишљу да уведе Kronnenfederalism (федерацију седамнаест круновина, историјско - политичких јединица Хабсбуршке Монархије, с феудалним уставним сталешким одредбама), затим, после игре с тријализмом, надвојвода се коначно одлучио за идеју о Великој Аустрији.

Требало је да то буде централизована држава, с појачаним прерогативима владара и доминацијом немачког елемента у Монархији. У историографији постоје супротна мишљења

о овом питању. Сидни Феј, вођа ревизиониста, овако је оценио надвојводине планове о реформи Монархије:

»Водеће мађарске и немачке политичке групе критиковале су надвојводу да је он желео да фаворизује мале народе. Та критика чини част његовој мудрости и осећању правде. У том питању он се разликовао од старог цара Фрање Јосифа, који је био склон полумерама и компромисима. Цар је себе сматрао за творца аустро-угарске Нагодбе из 1867. и није имао намеру да је мења. Фрања Фердинанд, међутим, изгледа да је на дуалну организацију Монархије гледао као на несрећну заблуду, јер је она у пракси давала превелику власт мађарским магнатима. Због тога се чини да је он био потпуно спреман да по доласку на престо замени дуализам из 1867. неком врстом тријализма.«[115]

Да би доказао да је надвојвода Фрања Фердинанд заиста тежио федерацији Монархије, Сидни Феј наводи да је надвојвода »слушао с великим интересовањем излагања професора Џ. В. Берџеса на Колумбија универзитету у Њујорку о америчком федералном систему«, и да је надвојвода позвао професора Берџеса »да се врати у Беч да би му дао нова обавештења у вези с тим питањем«. Професор Берџес се већ спремио на овај дуги пут, кад је стигла вест о надвојводиној погибији.[116]

Но Сидни Феј није у својој књизи објаснио ко је професор Берџес и какве је погледе он заступао. Објављена дела професора Берџеса показују да је он био пропагатор расизма, антисемитизма, и да је веровао да у савременом свету тевтонски народи морају имати надмоћност над другим народима. На пример, у свом главном делу *Political Science and Comparative Constitutional Law (Политичка наука и компаративно уставно право)* Берџес пише »да је национална држава створена тевтонским политичким генијем«, који »ставља тевтонске нације у ред политичких нација првог реда и овлашћује их да у светској економији преузму руковођење над другим државама.«[117]

За Берџеса, као и за надвојводу, федерализам је значио доминацију тевтонског елемента: »У државама у којима је становништво састављено од различитих националности, тевтонски елемент, ако је доминирајући, никад не треба да препусти баланс политичке власти другим елементима, па биле у питању централне или локалне установе. У извесним условима, он чак не треба да дозволи другим елементима учешће у политичкој власти.«[118]

За Берцеса, као и за надвојводу Фрању Фердинанда, Словени су били народ другог реда, па су се њих двојица слагали у томе да принцип једнакости Германа с другим народностима не може опстати: »Теутонске нације не могу сматрати да је уживање политичких права општељудско право. Мисија теутонских нација лежи у њиховој позваности да шире политичку цивилизацију модерног света у оним деловима света који су настањени неполитичким и варварским нацијама, то јест оне морају да примењују колонијалну политику. Њихова савест не треба да буде заокупљена питањем моралности те политике док она буде примењивана. Оне на тај начин не повређују права тих нација, која су незнатна и непостојећа у поређењу с непролазним правом и дужношћу да се свуда у свету има успоставити политички и правни поредак. Нека исувише расплакана сентименталност у свету везује се за ово питање [119]. Историја и етнологија воде нас ка узвишеној тачки посматрања, учећи нас да су теутонске нације политичке нације у савременој ери, да им је историја доделила улогу да организују свет политички; и да, доследно својој мисији, оне морају да се потчине својој дужности и да је испоље у практичној политици.« [120]

Нема сумње да су оваква мишљења професора Берцеса одговарала надвојводиним плановима о реформи Монархије. Надвојвода је, очигледно, био бистар човек и осећао је да се Хабсбуршка Монархија налази у дубокој кризи. Међутим, он је политичке смернице за реорганизацију Монархије тражио у далекој феудалној прошлости. Његово васпитање, друштвени слојеви у којима се кретао, одисали су крајњим конзервативизмом. А будућност многонационалне Хабсбуршке Монархије зависила је од решења проблема — да ли се њене средњовековне институције могу на тај начин реорганизовати да одговарају све већим захтевима потлачених народа за остварењем права на самоопредељење.

Надвојвода није схватио ове историјске чињенице, што је довело до његове погибије, а само неколико година касније и до слома Хабсбуршке Монархије. Остваривање принципа самоопредељења народа, ширећи се из Европе преко Балкана на друге континенте света, није могло да буде заустављено оживљавањем онога што је било најгоре у Хабсбуршкој Монархији — остацима средњег века и феудализма.

ГЛАВА VIII

НАДВОЈВОДА ФРАЊА ФЕРДИНАНД ЧОВЕК МИРА ИЛИ РАТА

Царска кућа мора да расте; оно што је господар
Славно започео, сину је дужност довршити.
Овај бедни народ је само сметња томе.
Па се на овај или онај начин мора уклонити.

Геслер у Шилеровом *Виљему Телу*

Идеје надвојводе Фрање Фердинанда о спољној политици Хабсбуршке Монархије и његови практични политички потези у том правцу, могу се оцењивати како са становишта његове животне филозофије, тако исто и имајући у виду чињеницу колико је он уопште узимао учешћа у власти као престолонаследник. Историчари се не слажу, на пример, у томе у којој је мери цар Фрања допуштао Фрањи Фердинанду да се меша у спољнополитичка питања [1]. Не би било погрешно тврдити да је надвојводин утицај растао постепено. Мора се исто тако узети у обзир и питање: који су били општи циљеви спољне политике Аустро-Угарске у том периоду и који су унутрашњи чиниоци у крајњој линији одлучивали о спољнополитичкој акцији Монархије. Међународна констелација великих сила уочи првога светског рата такође је утицала на спољну политику Беча, а поготову чињеница што се Хабсбуршка Монархија морала све више ослањати на свога јачег партнера, Немачку, иако се, при том, не сме сметнути с ума да се спољна политика Беча у почетку овога века није могла потпуно поистоветити са спољном политиком Берлина, а нарочито у погледу непосредних спољнополитичких циљева.

Немачка је имала више светске циљеве, као што су: борба око светског господства с Британијом, превласт у светској трговини, колонијална експанзија у Африци, борба за једнакост у ратној флоти с Британијом на отвореним морима, док је Аустро-Угарска усредсредила своје погледе у првом реду на саме јужне границе, на Балкан и Јадранско море. Ова област била је од прворазредног значаја за бечку и пештанску индустрију и трговину, њихове железничке инвестиције и њихова паробродарска предузећа.

Иако су се у првој деценији XX века Немачка и Аустро-Угарска приближиле и створиле заједнички фронт против других великих сила, нарочито против Француске, Русије и Британије, с обзиром на различите непосредне спољнополитичке циљеве, приликом међународних криза које су у то време избијале једна за другом, долазило је и до различитих реаговања у Бечу и Берлину.

У обе мароканске кризе (1905. и 1911) Аустро-Угарска се није енергично ставила на страну Немачке, јер Беч није имао много интересовања за проблеме Африке. С друге стране, кад је Италија 1911. године објавила рат Отоманском Царству, односи између Беча и Рима су се заоштрили, и у тој ситуацији Немачка је више нагињала Италији.

Немачка исто тако није имала идентичну политику с Бечом у односу на Балкан. Између њих је, пре свега, постојала конкуренција у економским и финансијским пословима у овој области. На пример, за време царинског рата између 1905. и 1911, кад је Беч примењивао економске санкције против Србије у намери да потчини ову слободну јужнословенску државу која је имала кључни положај на Балкану, Немачка се није придружила економским санкцијама Аустро-Угарске, него је, напротив, помогла Србији да нађе тржиште за своје производе које је била изгубила у Аустро-Угарској. При крају царинског рата, Немачка је наследила Аустро-Угарску као највећи партнер Србије у спољној трговини. Постојала је оштра конкуренција између Немачке и Аустро-Угарске и у томе ко ће однети превагу у економским односима са Отоманским Царством. Беч је у току 1913. и почетком 1914. покушао да извојује интересне сфере у Јужној Анадолији, али су Deutsche Bank и немачки Генералштаб ту акцију сузбили. Мора се, такође, узети у обзир да је цар Виљем имао своја гледишта о политици Немачке на Балкану. Иако он није био одлучујући фактор у доношењу спољнополитичких одлука, његови поро-

дично-династички интереси на Балкану често су били уперени против политике Беча.

Али, што се више приближавала година 1914, зависност Аустро-Угарске од Немачке све више се повећавала. Половина извоза Хабсбуршке Монархије ишла је у Немачку. Немачки капитал је постепено освајао позиције у Бечу. Тако је уочи избијања првога светског рата правац империјалистичког стремљења Аустро-Угарске зависио од сагласности Немачке.

Опште заоштравање односа између империјалистичких сила, подељених у два блока, натерало је Беч и Берлин да подесе своју политику према Балкану. Француска и Немачка огорчено су се бориле која ће од њих две давати војне зајмове балканским државицама и чије ће фабрике оружја добити концесије. У исти мах, утицај Русије је ојачао после стварања балканског савеза Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе, чији је циљ био окончање отоманске власти у Европи. Аустро-Угарска је осећала да је овај савез индиректно уперен и против њених интереса на Балкану. Последњих девет месеци уочи избијања првога светског рата разлике у политици Берлина и Беча према Србији биле су готово сасвим ишчезле. Немачка је у неку руку била изненађена анексијом Босне и Херцеговине 1908. године, и није, све до краја 1913. године, одобравала намере Беча да се отпор Србије скрши оружаном силом. Но после посете цара Виљема Аустрији, у октобру 1913, Беч је добио сагласност Немачке да може отпочети агресију против Србије.

Но ова координација спољнополитичких акција двеју германских царевина није ишла сасвим глатко. И у једној и у другој држави постојале су разне групе које су се бориле за одлучујућу реч у спољној политици. Војни кругови у обе престонице, нарочито начелници генералштабова, фон Молтке и Конрад, били су међу првима који су заступали идеју уже сарадње у спољној политици двеју царевина. Генерали су веровали да се велики европски оружани сукоб не може избећи и да германске царевине ни у ком случају не би смеле да га одлажу, јер су и Русија и Француска заостајале у својим плановима о реорганизацији и наоружању армија.

Војни кругови у Бечу имали су одлучујућу улогу у одређивању спољнополитичких смерница Хабсбуршке Монархије. То је нарочито дошло до изражаја после пораза 1859. и 1866. и губитака на северу и западу, којом су приликом војни бечки

кругови саветовали цару Фрањи да се започне с продирањем на Балкан. Раније смо, на пример, видели да је надвојвода Албрехт, на челу генералске групе, тражио од цара да се што пре оријентише на окупацију Босне и Херцеговине.[2]

Када је генерал Конрад постао шеф Генералштаба 1906. године, он је међу аустријским генералима постао најупорнији заступник тезе о продору на Балкан. Конрад је своје гледиште образлагао тиме да је географски положај Хабсбуршке Монархије такав да јој он даје више но иједној другој великој сили права да има одлучујућу реч у погледу прилика на Балкану и Блиском истоку. Конрад је исто тако осећао да су унутрашњополитички проблеми Монархије повезани са спољнополитичким циљевима. По његовој логици, све већи захтеви Јужних Словена у границама Монархије за независношћу најлакше би се могли сузбити нападом на Србију, чиме би се у исти мах отвориле и вратнице продирању ка Солуну. У јесен 1906. Конрад је поднео меморандум цару Фрањи Јосифу, у којем је казао »да будућност Монархије лежи на Балкану, да окупација Србије и Црне Горе мора да се оствари да би се, прво, остварила одлучујућа реч Монархије на Балкану, и, друго, да би се спречило да једна независна Србија постане опасан непријатељ и магнет за јужнословенске народе који живе на територији Монархије«.[3]

Генерал Конрад је био најупорнији бранитељ тезе о потреби једнога превентивног рата Аустро - Угарске против Србије, као и »решења« јужнословенског питања путем војне силе. Он је веровао да будућност Монархије и њен даљи опстанак зависе искључиво од једнога таквог рата. Временом је Конрадов утицај ојачао, а нарочито кад је министар спољних послова постао Берхтолд, који је одобравао и подстицао такву безобзирну политику.

Прегледајући Конрадове ратне успомене, Сидни Феј је, на пример, утврдио да је »не рачунајући период између 1906. и 1912, који је обухваћен у прва два тома успомена, него само 17 месеци, од 1. јануара 1913. па до 1. јуна 1914, Конрад тражио, према сопственом казивању, ништа мање него 24 пута да се одмах отпочне с ратом против Србије«.[4]

Шеф немачког Генералштаба Молтке подржавао је Конрада у његовим ратоборним захтевима. Иако бечка влада није обавестила немачку владу да ће бити извршена анексија Босне и Херцеговине, у октобру 1908, чим се стишао гнев цара Виљема што га његов први савезник није обавестио шта спре-

ма на Балкану, Немачка је почела да помаже Аустро - Угарску, и помагала ју је за време читаве анексионе кризе, све до марта 1909. Може се рећи да је Немачка отишла чак и један корак даље од Аустро - Угарске, јер је Русији запретила да ће пустити Аустрију да се обрачуна са Србијом.

Генералштабови двеју германских царевина одржавали су најужи контакт за време кризе. Конрад и Молтке су чак почели и преговоре о закључивању тајне војне конвенције. Канер и Феј имају различита гледишта о карактеру тих преговора и закључењу те конвенције. Канер мисли да је овај лични споразум између Конрада и Молткеа, а који је одобрио цар Виљем, допринео у ствари да се дотад дефанзивни савез двеју германских царевина претвори у један офанзивни инструмент. Као доказ за своје тврдње, Канер наводи Молткеово писмо Конраду од 21. јануара 1909. године, у којем овај каже да се већ може сагледати тренутак кад ће доћи крај уздржаности Аустрије према изазивању од стране Србије и када Аустрија неће имати други излаз него да умарширa у Србију. »Мени се чини«, писао је Молтке, »да овај поход Аустрије против Србије може чак спречити евентуалну активну интервенцију Русије. То би за Немачку био casus foederis... Јер чим би Русија извршила мобилизацију, и Немачка би исто учинила са свом својом оружаном силом.«[5]

Феј побија значај овога споразума, јер сматра да је он имао неформалан карактер. Он читаву ову кореспонденцију сматра као обичну размену мишљења у време једне политичке кризе, а саму конвенцију неважећом, јер није била закључена у одговарајућој дипломатској форми.[6]

Но чињеница је да Молтке 1909. није могао добити сагласност свих одлучујућих фактора у Немачкој за једну такву акцију. Конрад се нашао у сличној ситуацији. У једном писму Молткеу, од 14. фебруара 1914, Конрад јадикује што је било таквог колебања 1908. и 1909. године, као и 1913. године, јер се тада пружила прилика да »ствари узмемо у своје руке и разбијемо ланац који опет прети да се стегне око нас«[7]. Конрад додаје да сада, то јест фебруара 1914, »више не прети опасност да ће се опасност смањивати или чак скривати, него можемо да чинимо што год хоћемо како бисмо је дочекали«.

Поставља се питање да ли су Конрадови погледи о спољнополитичким питањима били идентични с гледиштима надвојводе Фрање Фердинанда. Какав је уопште био надвој-

водин став о улози Хабсбуршке Монархије као велике силе? Да ли је он на Балкан гледао као на једино подручје у које Беч треба да продре, или је имао шире хоризонте? Посебно нерасветљено питање јесте ово: какви су односи били између надвојводе Фрање Фердинанда и немачког цара Виљема, шта их је везивало, а шта раздвајало?

Као што смо видели у Глави VII, надвојвода и Конрад су готово на исти начин гледали на питање реорганизације Монархије, а сасвим иста мишљења су имали у погледу стварања јединствене војске, као најбољег оруђа за очување утицаја династије и Монархије против свих спољних и унутрашњих непријатеља. Карактеристично је да је Конрад био једини надвојводин протеже за највише положаје у Монархији с којим он на крају није раскрстио, као што је био случај с Беком, Еренталом, Шенајхом и другима. Видели смо шта је надвојвода писао у јесен 1911. цару Фрањи о вредности Конрадовој, молећи да Конрада не смењује са његовог положаја. Истина, Конрад је том приликом морао да оде, али се годину дана касније вратио на положај начелника Генералштаба.

Надвојвода је, очигледно, осећао да се Хабсбуршка Монархија као велика светска сила мора афирмисати не само у Европи него и на другим континентима. На пример, он је 25. августа 1909, у време устанка у Кини, изјавио Беку: »Скандал је што нисмо послали своје трупе у Кину, кад су то учиниле такве смешно мале државе као што су Белгија и Португалија.« [8]

Али у погледу тактике при остваривању империјалистичких циљева Хабсбуршке Монархије, надвојвода није увек делио мишљење Конрадово. Као што се у унутрашњем животу земље залагао за принцип легитимитета и утврђеног друштвеног поретка, тако је у питањима спољних односа стајао на позицијама одбране монархистичког поретка, укључујући чак и оживљавање принципа Свете алијансе. Али Европа цара Фрање I и Александра I разликовала се умногоме од Европе у доба империјализма. Генерал Конрад имао је много мање ројалистичких предрасуда; он је био у правом смислу модеран, безобзиран освајач. Зато се он неколико пута није сложио са својим заштитником, надвојводом Фрањом Фердинандом, око питања да ли ће се локални сукоб са Србијом претворити у велики рат европских сила. Надвојвода је сматрао да само потпуна солидарност конзервативних снага Европе може сачувати монархистичко-феудални друштвени по-

редак, и да сваки сукоб царевина неминовно води ка рушењу монархија.[9]

Уочи првога светског рата, који је довео до обарања четири династије, Фрања Фердинанд је овако подвукао значај принципа легитимитета:

»Потпуна сагласност с Русијом и Савез три цара, очување мира и јачање монархистичког принципа, то је мој животни идеал, за који ћу увек бити одушевљен и за који ћу се борити свом својом снагом.« [10]

Другом приликом он је изразио сличну мисао:

»Ја нећу никад повести рат против Русије. Жртвоваћу све да се то избегне, јер би се рат између Аустрије и Русије завршио или обарањем Романова, или обарањем Хабсбурговаца, или, можда, обарањем обе династије.« [11]

Надвојводин став према Француској и Италији такође је био условљен његовим легитимистичким па чак и конфесионалним обзирима. Он је гледао на Француску као на колевку револуционарства, у којој водећу реч имају слободни зидари и антимонархисти свих боја. Са зебњом је гледао на савез Француске и Русије: »Снага Романова почива на стакленим ногама, и савез цара Николе с француским слободним зидарима свршиће се тиме што ће он сломити врат.«[12]

Исти су били корени његове мржње према Италији. Брош је говорио да »Његово Царско Величанство презире Италијане зато што су украли Рим« [13]. Фебруара 1913. надвојвода је казао Конраду: »Наш главни непријатељ јесте Италија, против које ћемо једног дана морати да ратујемо да бисмо повратили Венецију и Ломбардију« [14]. Сосноски је писао да је надвојвода био »одлучио да поново успостави папску државу у случају да победи у рату« [15]. И коначно, надвојвода се носио мишљу да обнови и бурбонску Краљевину Двеју Сицилија, краљевину свога деде по мајци, Фердинанда, краља Бомбе.

У спољној политици надвојвода се држао још једнога начела. С обзиром на то што је сукоб с Мађарима добијао све шире размере, надвојвода се надао да ће моћи да продужи живот Монархије ослањајући се на легитимистичке снаге изван граница државе, као што је то био случај 1848 - 1849, када је руски цар Никола I спасао хабсбуршки престо у мађарској

буни. Још деведесетих година прошлог столећа надвојвода је испитивао какво је расположење у Русији у том погледу. Пошто је надвојвода дуго времена био под утицајем пораза у рату против Пруске 1866, он је неко време гледао на Русију као на савезника који би могао бити од веће користи него Немачка, на чијем је челу стајала пруска династија. Он се у исто време веома неповољно изражавао о Немачкој — »Доминација Пруске има нечег патолошког у себи«, »Хипертрофија Пруске је права несрећа«, и да ће то »патолошко стање једнога дана довести до ужасне катастрофе«, јер уздизање Пруске »не прети само будућности Немачке, него и Аустро - Угарске«.[16]

Године 1891. цар Фрања Јосиф поверио је надвојводи прву дипломатску мисију пославши га у Русију. Надвојвода је био примљен са свом средњовековном помпом и церемонијалом. Он је после говорио Маргутију да је, по његовом схватању, »аутократски систем у Русији најбољи модел владавине који се да замислити«[17]. Службена руска штампа поздравила је надвојводину посету, уз коментаре да је »Бизмарк, служећи се низом махинација, начинио од Аустрије најобичнијег вазала Пруске«, и да сада Аустрија »има могућности да се врати својој некадашњој историјској улози«[18]. Пожелевши надвојводи срећан повратак у Беч, руски лист је подвукао потребу успостављања »узајамних веза пуних разумевања између двеју држава«[19]. Надвојвода је одржавао везе с Русијом и постао прилично близак с царем Николом II. Маргути је забележио надвојводина излагања 1895. године — »пуна дивљења према Русији«. Надвојвода је истицао да би један савез с царском Русијом био »најбољи пут ка обезбеђењу будућности Хабсбуршке Монархије«, као и да ће млади цар Никола II, који је тек био ступио на престо, захваљујући надвојводиним личним напорима, постати истински пријатељ Аустро - Угарске.[20]

На састанку у Мурцтагу 1903. године, у јеку сукоба с Мађарима, надвојвода је покушао да добије подршку цара Николе II у настојањима да одбрани монархистички принцип. Али надвојвода није наишао на неко нарочито разумевање. Руски цар је био »изненађен, па чак и запрепашћен неотесаношћу надвојводиног начина изражавања о његовим будућим мађарским поданицима«[21]. Руски цар је исто тако остао хладан према надвојводиним сугестијама да тријализам може да припомогне бољим везама Хабсбуршке Монархије с Русијом, која би на тај начин постала и мање зависна од Немачке.

Али, надвојвода није изгубио сасвим наду да ће привући руског цара на своје позиције. Он је настављао да гаји личне везе. Када је велики кнез Сергеј, царев стриц, био убијен 1905. године у Москви, надвојвода је лично саставио једно писмо у којем је изразио своје »најдубље саучешће« [22]. Чак и кад су се односи с Русијом знатно погоршали, а нарочито после анексије Босне и Херцеговине, надвојвода је покушавао да нађе заједничку платформу с руским царем. Француски амбасадор у Петрограду забележео је да је крајем 1911. године надвојвода Фрања Фердинанд дао инструкције Берхтолду, у то време царском амбасадору у Петрограду, да извиди могућности обнављања »Савеза три цара« [23]. Надвојвода се није био одрекао тих напора ни 1913, када је пред својом супругом и Бардолфом рекао:

»Рат с Русијом значио би наш крај. Ако ми учинимо било шта против Србије, Русија ће стати на њену страну и тад ћемо морати ратовати с Русима. Зар аустријски и руски цар морају да гурају један другога с престола и да отварају пут револуцији?« [24]

По надвојводиној погибији, цар Виљем је у једној од својих многобројних забележака на маргинама записао: »Надвојвода је био најбољи пријатељ Русије. Он је желео да обнови ‚Савез три цара'.«[25]

С друге стране, колико су реални политички односи терали надвојводу да делује противно својој животној филозофији, па чак и личним осећањима, показује историјат његових односа с немачким царем Виљемом. Под утицајем онога што је био научио у детињству, надвојвода је мрзео све Хоенцолерне сматрајући их узурпаторима.[26] Односи с царем Виљемом постали су веома затегнути кад је надвојвода године 1901. одбио да прими у аудијенцију официре једнога немачког пука који је носио име цара Фрање. У *Заоставштини* се налази преписка између надвојводе и шведског краља Густава V, која показује како је надвојвода гледао на цара Виљема. Године 1891. Швеђанин, у то време још наследник шведског престола, саветовао је надвојводи да при повратку из Русије посети Виљема у Берлину »јер у суштини нема озбиљних ствари које вас деле« [27]. Надвојвода није послушао овај савет.

И из конфесионалних разлога надвојвода је гледао на Виљема с резервом. Године 1901, у време кризе коју је изазвало надвојводино покровитељство над *Katholischer Schulverein*,

надвојвода је испољио своја антипруска расположења, јер се веровало да је Берлин центар акције за превођење католичких Аустријанаца у протестантизам, против чега се организација *Katholischer Schulverein* борила. То је био основни повод који је навео надвојводу да иступи са својим оштрим антипротестантским говором, баш у време боравка немачког престолонаследника у Бечу.

Али, политичке потребе натерале су надвојводу да измени свој став према Хоенцолернима и Немачкој. Првих година XX века Аустрија је падала у све већу економску и политичку зависност од Немачке. Стварање француско - руско - британског савеза гурало је још више Беч у наручје Берлина.

Баш у том периоду су немачки цар Виљем и надвојвода Франња Фердинанд успоставили прве личне и политичке контакте. Од тог доба, они су измењали велик број писама, а састајали су се често на маневрима и у лову. У шестој кутији *Заоставштине* налази се 69 њихових писама и телеграма. Као што је већ Кан указао, крупан недостатак ове преписке лежи у томе што се у њој налази много више царевих писама него надвојводиних [28]. Иако је Брош понеки пут припремао надвојводи меморандуме о састанку с царем Виљемом, надвојвода је волео да своју поверљиву политичку кореспонденцију сâм води, пишући своја писма крупним рукописом, у којем је било нечег наредничког. Он обично није правио копије својих писама, осим концепата. Осим тога, у двадесет и четвртој кутији *Заоставштине* налази се и четрнаест телеграма које су цар Виљем и надвојвода измењали. У архиви немачког Министарства спољних послова такође се налази богата колекција материјала о односима између надвојводе и цара Виљема. Обично је цар Виљем на дипломатским извештајима стављао своје примедбе. У овој збирци постоји и неколико оригиналних надвојводиних писама.[29]

До сада се писало да је надвојводина женидба дала повода цару Виљему да с њим успостави приснији контакт. Они су се сусрели 1903. године на железничкој станици у Бечу, и том приликом цар Виљем је рекао надвојводи: »Када ћу имати прилике да поздравим Вашу супругу« [30]. Кислинг тврди да је цар Виљем учинио ово на савет Билова, свога Reichskanzler-а. С коликим је напором цар Виљем начинио ову примедбу показују извештаји немачког амбасадора у Бечу, Лихновскога, у периоду када је надвојвода Фрања Фердинанд водио борбу да добије право да се ожени грофицом Хотек. На сваком од

тих извештаја стајале су примедбе цара Виљема. Тако је, на пример, Лихновски јављао, 2. октобра 1899, да је надвојвода одлучио да се ожени грофицом Хотек и да је прогласи за хабсбуршку царицу кад буде ступио на престо. На то је Виљем саркастично додао: »Donnerwetter! Једна Хотекова да буде наследница Марије Терезије« [31]. У другом извештају Лихновски је описао расположење бечких грађана поводом женидбе надвојводе, наводећи све шале које су прављене на рачун љубавних афера чланова хабсбуршке куће, почевши од цара Фрање и његових веза с Катарином Шрат, па до млађега брата надвојводе Фрање Фердинанда, надвојводе Ота. Цар Виљем је на маргини забележио: »Donnerwetter. То је баш fin de siècle као у Француској 1789. Јадна Аустрија!« [32]

Цар Виљем је правио и белешке политичког садржаја, нарочито на извештајима немачког конзула у Будимпешти, који је јављао о реаговању Мађара на вести о надвојводиној женидби. После надвојводине женидбе, конзул је 3. новембра 1900. године јављао »да са зебњом прати деловање мађарских шовиниста поводом надвојводине женидбе, која је изазвала читав низ бескрајних компликација«, на што је цар Виљем додао: »Али, то је у првом реду његова сопствена грешка.« [33]

Вести о надвојводином учешћу у афери око *Katholischer Schulverein* 1901. године, његове изјаве против протестантизма, иступања његове супруге на улицама Беча с демонстрантима, све је то изазвало гнев цара Виљема. Лихновски је јавио 15. фебруара 1902. да језуитски фратар Абел активно ради за надвојводу у Будимпешти. Цар Виљем је на маргинама овога извештаја написао неколико својих коментара. На левој страни, где се спомиње Абелова иницијатива, додао је: »Природно, иза њега је надвојводина жена«, а на другој страни где се спомињу језуити: »Проклете свиње, своје прљаве папке свуда стављају« [34]. Лихновски је завршио извештај напоменом да Абел није имао успеха у Будимпешти, на што цар Виљем примећује: »То је добро.« [35]

Све ове чињенице нису се могле брзо заборавити и требало је неколико година док су цар Виљем и надвојвода Фрања Фердинанд успоставили присније односе. Тешка криза с Мађарима почетком 1907. године натерала је надвојводу да затражи помоћ од цара Виљема. На дан 18. јануара 1907. надвојвода је примио у аудијенцију немачког војног аташеа у Бечу, мајора грофа Карла Каганека. Најпре су разговарали о војним проблемима, а затим се надвојвода, како је Каганек на-

писао у свом извештају о разговору, »изразио на најнервознији начин о ситуацији у водећим круговима Мађарске, изјавивши да су сви министри најобичнији криминалци. Полоњи је извршио све могуће злочине, осим самоубиства, што је за жаљење. Ништа се не може постићи сталним попуштањем Мађарима, а то се, на жалост, чини. Последица свега тога је да војска мора да трпи« [36]. Немачки амбасадор у Бечу упутио је 25. јануара 1907. Каганеков извештај, уз коментар да он не би придавао значај надвојводиним речима да сâм надвојвода није изразио жељу да успостави најужу сарадњу с царем Виљемом и немачком политиком [37]. Амбасадор је додао да би се требало радовати надвојводиној иницијативи, али је у исти мах изразио мишљење да треба бити опрезан: »Ваља водити рачуна да је надвојвода недавно изјавио како би требало још једном срушити Мађарску уз помоћ Русије. А с обзиром на то што се Русија више не може користити у те сврхе, можемо закључити да надвојвода, апелујући на монархистички принцип, жели да искористи немачку помоћ против бунтовних Мађара.« [38]

Амбасадор је завршио извештај предлажући да се надвојводин предлог одбије: »Мислим да би наше учешће у овој политици значило крупну грешку. Мађари ни дан-данас нису заборавили ову интервенцију Русије, а да и не говоримо какву је захвалност Аустрија показала према Русији.« [39]

На једној дворској вечери, 27. јануара 1907, надвојвода је сусрео немачког амбасадора и одмах почео да се огорчено жали на Мађаре. Амбасадор је обавестио Берлин да надвојвода »покушава да нађе ослонац у цару Виљему и Немачкој како би добио помоћ против Мађарске« [40]. Овом приликом, како амбасадор наводи, надвојвода је изјавио да се не слаже с политиком цара Фрање Јосифа према Мађарима:

»Увредило га је што је Најплеменитији Господин пун доброте и милости, на свој начин славио Мађаре у Будимпешти као витешки народ, иако они најмање заслужују такву хвалу. Ко сачињава ту Мађарску, наставио је престолонаследник? Словаци, Румуни, Немци и два и пô милиона Мађара, а остало су Јевреји, који, према томе како ветар дува, мењају не само своје име него и политичку припадност. На челу земље се налази мање-више корумпирана и беспринципијелна аристократија... Он познаје ту мађарску земљу, наставио је престолонаследник, јер је дуже време био официр с ону страну реке Лејте. Мађари немају карактера, али су зато безобразни, они поштују једино голу силу. Није случај-

но што највише брбљају о једном краљу, краљу Матији Корвину, и што према њему гаје највећи респект, јер је једном приликом обесио дванаест Мађара само за доручак. Он, престолонаследник, зна да га Мађари страшно мрзе, јер они добро знају да он никад неће дозволити да чине оно што данас чине. Он неће дозволити да Мађари руше ефикасност војске, он ће захтевати да државна химна буде важећа и с ону страну Лејте, и неће никад дозволити, као што то други чланови династије дозвољавају, да буде ословљаван као Ваше Краљевско уместо Ваше Царско Величанство. Он ће пазити да му се те свиње не увуку у кућу, и док год је ова мађарска влада на власти, ниједном њеном члану, упркос свим притисцима, неће дозволити да га посети. Једини изузетак био је један господин, при том је престолонаследник показао једног министра на другом крају дворане — на грофа Зичија — кога је он једном приликом морао да прими — али су се око тога одмах распреле интриге. Али, и он је једна смрдљива животиња... Какви су Мађари, најбоље показује њихов став према нашем Племенитом Господину. Више од педесет година он покушава да им излази у сусрет, дајући им концесију за концесијом; у знак благодарности, они сада хоће да га истерају из Мађарске.« [41]

Немачки амбасадор је завршио извештај овом примедбом:

»Што се тиче излагања престолонаследника, покушавао сам да будем прецизан што је могућно више, можда сам залазио и у неке драстичне детаље само да бих што боље показао његов карактер. Он је све време говорио живо, енергично и с убеђењем. На жалост, ја га не познајем довољно да бих могао закључити да ли он заиста чврсто верује у оно што говори, или су то, можда, само одрази немира једнога нестрпљивог наследника престола.« [42]

Надвојвода Фрања Фердинанд никад није успео да наметне цару Виљему свој став према Мађарима. Они су о томе много расправљали, како 1909, када су измењали и писма о томе, тако и приликом последњег сусрета у Конопишту, половином јуна 1914. године [43]. Цар Виљем је чврсто стајао на страни мађарског председника владе Тисе, што је у ствари значило да је он с Мађарима био против надвојводиних планова. Говорећи о реформи Монархије, Кислинг је напоменуо да је »надвојвода морао да призна да реорганизацију Монархије не би могао да спроведе без пристанка и заштите Немачке. Реорганизација Монархије довела би на неки начин до њеног слабљења, па чак и до унутрашње борбе у почетку, па би тако заштита Немачке била неопходна, поготову због оних суседа који су гладни хабсбуршких земаља« [44]. С друге стране,

цар Виљем је знао да ће надвојвода употребити војну силу против Мађара. Како би Виљем реаговао на такво слабљење свога првог савезника? Да ли би он био задовољан ако би Хабсбуршка Монархија после реформи постала јача него што је раније била и, сходно томе, мање зависна од Немачке? Надвојводин син Макс Хоенберг изјавио је да је његов отац убијен после завере антихабсбуршких снага у Немачкој, које су настојале на све могуће начине да спрече реформу Монархије[45]. Колико су ове оптужбе тачне, видећемо касније.

Но мађарско питање било је у другом плану у односима између цара Виљема и надвојводе Фрање Фердинанда. Све веће заоштравање сукоба између империјалистичких сила уочи 1914. године терало их је на зближавање. То се могло, на пример, запазити за време анексионе кризе 1908 - 1909. Ратна струја у Бечу провоцирала је ову кризу својим једностраним чином анексије супротним одредбама Берлинског конгреса. Еренталл је припремио ову акцију не обавештавајући о томе немачку владу. Пошто је цар Фрања у то време настојао да надвојводу Фрању Фердинанда што мање обавештава о спољној политици, надвојвода је чуо о свему што се спрема тек 6. септембра 1908, месец дана уочи анексије. Цар Фрања се чак и тада двоумио да ли да открије тајну надвојводи, јер се плашио да ће овај то саопштити Немцима. Али, на Ерenталово инсистирање, цар је променио своје мишљење. Историчари се разилазе у томе каква је била улога надвојводе у припремању анексије. Редлих [46] и Писарев [47] мисле да је он био одлучујући фактор, док је Кислинг [48] супротног мишљења. Из надвојводиног писма Брошу, од октобра 1908, види се да је надвојводина главна брига била да Босна и Херцеговина не припадну Мађарској.[49]

У *Заоставштини* нема докумената који би детаљније говорили о томе какав је био надвојводин став према анексији, сем двају писама која је надвојвода измењао с царем Виљемом у априлу 1909, кад је криза прошла и кад су Русија и Србија морале да се повуку. Ова писма потврђују мишљења Редлиха и Писарева и показују да надвојвода није био баш пасивни посматрач у тим историјским догађајима. Концепт надвојводиног писма, написан по свој прилици у априлу 1909. године, гласи:

»Величанство!

Најуваженији рођаче!

Нека опрости Величанство што Ти данас досађујем овим писмом, јер већ одавно од свег срца желим да Ти пишем после толико узбудљивих и занимљивих дана које смо проживели. Додуше, не принадлежи мени да се vis-à-vis Теби изразим о овој тачки, али моја велика привржeност и поштовање према Твојој личности допуштају ми, ипак, да Ти кажем како сам био дубоко дирнут и испуњен захвалношћу због свега што си учинио за моју отаџбину, што си учинио за све нас, у највернијем савезништву. Твојој интервенцији и верном подржавању имамо да захвалимо за своју мирну победу и свест да цела Европа мора да поштује удружену Немачку и Аустрију и да их се плаши.

Тако су све смутње, сви налети морали бити одбијени, и сви се народи морају научити да увиде и сазнају како наш савез, ослањајући се на две војске спремне за рат, има да каже пресудну реч, и како је он у исти мах и најбезбедније причувиште мира.

Ја не умем да Ти опишем, али верујем да би се радовао кад би сâм могао да видиш какву захвалност приноси Теби цела Аустрија и како Ти у свим круговима становништва сва срца одушевљено кличу. Свуда се говори само о Теби и хвали узвишен начин на који си потврдио савезништво. Ми смо овде претурили преко главе заиста веома врела и узбуркана времена и стајали смо au qui vive па да кренемо на доњи Дунав. — Еренгал је, мислим, свој задатак добро обавио, а ја сам у Конраду имао веома доброг помагача у свим ратним припремама. Твоје топло саосећање јамачно ће разумети каква је утеха за мене била што су, после свих ових жалосних политичких прилика које смо ми сада у Монархији имали да преживљујемо, све војне мере беспрекорно глатко протекле и свуда се у свим земљама и покрајинама исто патриотско одушевљење испољило. Штавише, већини трупа јавило се много више резервиста него што је позвано под заставу, и жарко су молили да и њих поведу. Када смо одједном, после последње импертинентне ноте Србије, у року од неколико часова ставили у покрет 30.000 људи из свих покрајина, све је ишло као подмазано, без и најмањег одгађања.

А сад Те још једном молим да ове ретке најљубазније благоизволиш примити, они су потекли једино из тежње мога срца и осећања захвалности према Теби, који си мени увек био тако милостиво наклоњен.

Од свег срца узимам слободу да Ти пожелим срећан Ускрс и изразим наду да ћеш моћи да предузмеш веома пријатно и пуно уживања путовање по Средоземном мору.

Препоручујући се и даље Твојој милости и пријатељству, остајем Твог Величанства одани рођак

Фрања Фердинанд«[50]

Цар Виљем је одговорио 9. априла 1909. године:

»Драги мој Франци,

Јуче ми је Твоје мило писмо дошло до руку и ја хитам да Ти од свег срца захвалим на њему. Били су то изванредно занимљиви месеци што смо их оставили за собом, а њихов резултат, мада није донео решење бајонетом, ипак се мора веома високо ценити. Била ми је права радост што сам вам једном могао да будем добар секундант и да несаломљивим придржавањем за наш савез докажем свету, ad oculos, да кад две царске силе стоје удружене, Европа *мора* да слуша њихову реч. А тајна овога блока јесте гранитни темељ који образују његове две савезне војске. Две најбоље војске на свету, руку под руку, решене да ништа не отрпе и да интересима својих земаља прибаве одзив и респект, то је чињеница с којом се сви други дипломати као и државници, ето, морају да помире, конвенирало им то или не конвенирало. Како тапенхајмски кирасир у ‚Валенштајновом логору' каже: ‚Зашто можемо да им се смејемо? Јер сачињавамо велику гомилу.' И то треба увек да остане тако! Онда ће и Европа мировати! У току ових недеља преимућство савеза опет је темељито предочено нашим народима па ме је признање нашег држања, које се чуло од стране свих племена ваше отаџбине, испунило исто тако задовољством као што ме је, особито, Твоје топло, отворено наглашавање у истом смислу дубоко дирнуло. Свакако могу да замислим како сте се, са чисто војничког становишта, Конрад, Ти и цела војска надали да ћете доспети у борбу, и да је исход за поручника морао да буде друкчији. С друге стране, међутим, могли сте да направите дивну пробу за случај рата па да вам буде јасно да ли ће све функционисати. И дејствовало је бриљантно! Све — било ком племену припадало — све је похрлило под заставу, и брзо и тачно функционисање целога војног механизма велики је успех вашег Генералштаба, Министарства рата и читаве војске. Показали сте шта умете као савезници, и вас високо цене. Тако високо да су претпостављени противници одустали од супротне пробе! Браво! Изражавам своја најтоплија честитања на томе! Потврдила се реч коју сам у то време говорио својој госпођи: ‚Ако цар Аустрије узјаше коња, сви ће народи кренути за њим!' Господин посланик Крамарц, који би нас, Немце, додуше, најрадије збрисао са земље, рекао је једном приликом: ‚Немачко - аустријски савез је стар, похабан клавир из којег се више никакве мелодије не могу измамити.' С опроштењем, тај господин се, ипак, преварио. Чињенице су га утерале у лаж; клавир је још у потпуном реду и поседује дивне, привлачне мелодије у резерви, које никад не промаше дејство, а оне су: Радецки - марш за надирање!

Ерентал је свој посао одлично обавио и, пре свега, испољио бескрајно стрпљење, које је, међутим, свуда високо оцењено; при

том нас је увек најљубазније и отворено обавештавао о свему, тако да је истинско уживање радити с њим; прави државник великих потеза, који је своју земљу са унутарњих ситница упутио на велика спољна гледишта, то је неоцењива вештина. Нека вам га Бог сачува!

Мој син Виљем стићи ће у току овога месеца у Букурешт на 70. рођендан Краљев, а на повратку замолити за част да се у Бечу с депутацијом може пријавити код Његовог Величанства.

Ми ћемо, ако Бог да, 13-ог отићи у Венецију, и преко Сиракузе, где il Re жели да ме види, прећи на Крф, да се мало издувамо. На повратку преко Малте — посета Коноту — Пула, надам се да ћу имати и задовољство да посетим Цара и Тебе.

С најсрдачнијим поздравима Твојој супрузи и благословом за лепи свети празник Ускрса, који се може прославити у миру и без проливања крви,

Твој верни пријатељ и рођак
Виљем«[51]

Анексиона криза значила је прелом у односима између цара Виљема и надвојводе Фрање Фердинанда. Тек после тога отпочела је у правом смислу њихова преписка. Они су писали један другоме како о политичким догађајима, тако и о личним и породичним питањима. Надвојвода се у овој преписци представља као човек вишег достојанства него цар Виљем, који је понекад својим ситним, готово нечитљивим рукописом (у два - - три маха на разгледницама са сопственим портретом), описивао надвојводи не само како се проводи у лову или у својим вртовима, него често и на баловима, описујући при том лепоту жене неког аустријског дипломате. Таквих писама има велик број.[52]

Политички део кореспонденције доказује да су цар Виљем и надвојвода, упркос разлици у васпитању и конфесионалности, пронашли доста додирних тачака у политици. Царева схватања милитаризма и презир према цивилима нису били туђи надвојводи. Обојица су, затим, били антисемити. Немачки тип уједињене и централизоване војске надвојвода је поздрављао свим срцем. Надвојвода се дивио и Виљемовим концепцијама о потреби изградње једне јаке ратне флоте.

Стари цар Фрања оформио се као човек много пре него што су велике силе поделиле Африку; он није имао разумевања за мишљење да је великој сили потребна и велика ратна флота. Крајем XIX века, аустријска флота је била слаба; највећи ратни брод није тежио више од 5.000 тона. Она је остала готово онаква, руковођена истим принципима, каква

је била шездесетих година прошлог столећа, када је дански краљевски адмирал Ханс Бирц фон Далеруп дошао у Аустрију, извршио реформу флоте и постао адмирал цара Фрање.

Осећајући потребу за експанзијом Хабсбуршке Монархије, надвојвода Фрања Фердинанд увиђао је значај отворених мора и потребу изградње јаке флоте у данима све веће заоштрености у односима између великих сила. Ту мисао он је изразио и у својим поверљивим политичким инструкцијама о преузимању престола [53]. Надвојвода је доста путовао по свету, и на путовањима по свим морима и океанима увидео је, на пример, од каквог је значаја британска ратна флота у колонијалним и трговачким пословима. С тих путовања се вратио са уверењем да и његово царство треба да има јаку флоту. Године 1906, аустријска флота је имала за 2,26 - 2,27 пута слабију ватрену моћ него италијанска, 3,75 - 4,1 него немачка и 11,2 - 15 пута него британска флота [54]. Иако је надвојвода имао доста муке док није успео да добије буџет за флоту, он се може сматрати за творца модерне хабсбуршке флоте. Пуну подршку дала му је Ротшилдова банкарска кућа, која је била власник рудника гвоздене руде код Витковица. Један од првих надвојводиних циљева у погледу флоте био је да се оствари надмоћност у Јадранском мору над Италијом [55]. Осим тога, надвојвода је форсирао »Шкоду«, за коју су га везивали и финансијски интереси. У њој су грађени топови за ратне бродове и фортификацију на Јадрану.

Цар Виљем је са своје стране посвећивао пуну пажњу ратној флоти. Он је позивао надвојводу неколико пута да присуствује маневрима немачке ратне флоте, а и сам је често присуствовао аустријским маневрима у Јадранском мору. Колико је цар Виљем утицао на надвојводу у овом правцу, показује и писмо од 10. новембра 1911, у којем цар пише надвојводи:

»Драги Франци!

Уз ове редове молим Те да примиш један примерак »Illustrierte Zeitung« који садржи историјски приказ развоја наше ратне и трговачке морнарице, планове изградње, радове на доковима и лукама. Број је објављен поводом 100 - годишњице рођења мога стрица, господина адмирала Адалберта од Пруске. Како ћеш видети из чланка, тешкоће с којима је морао да се бори биле су огромне. Ситуације понекад подсећају на оне које сам у првих десет година своје владавине морао да савлађујем у својој борби за флоту. Нека

те ове странице подсете на Дане морнарице које смо провели у Килу, када си Ти био тако добар и благонаклон оцењивач, чија нас је стручна оцена испунила толиком радошћу. У свету изгледа прилично збркано, и апостоли мира и занесењаци Хашког међународног суда поново су ишчезли у отвору испод позорнице — нек' тамо остану што дуже. Ми смо потписали наш споразум, и сад су парламенти обе земље заокупљени напором да га прогутају. Будући да оба подједнако псују, мора да је у реду! Две негације дају једну афирмацију. Много поздрава Твојој супрузи.

Твој пријатељ
Виљем«[56]

Цар Виљем је 26. јуна 1911. послао надвојводи следећи телеграм:

»Моје најсрдачније честитке поводом спуштања у море дреднота ‚Viribus Unitis' и племенитог признања за Твој рад од стране Његовог Величанства цара Фрање.
Виљем«[57]

У истој години још једно писмо, послато 6. децембра 1911. године:

»Драги Франци,

Тороука Ти доноси моје поздраве из Донауесингена, где смо се добро провели. Ја сам овом приликом убио 91 лисицу, што до сада достиже број од 500. Такође рекорд. Хоћу још једном из дна срца да Ти се захвалим на Твом крајње повољном мишљењу о ратној морнарици у Килу; моји адмирали се поносе Твојим мишљењем јер знају да долази од једног стручњака. Судећи по држању Енглеза у току последње пола године — Грејово морализање о миру то ништа не мења — можемо очекивати с њихове стране неке гадне подвале, па смо зато дужни да предузмемо одговарајуће мере, у првом реду — изградњу нових ратних бродова. Само силна снага и песница могу да направе неки утисак с оне стране Канала; ако си учтив, онда се то цени као слабост. Ми имамо добре људе, а они то не могу да трпе.«

Крајем године 1912, 30. новембра, Виљем је послао следећи телеграм:

»Најтоплије честитке поводом понирања у море ‚Принца Еугена'. Waidmansheil.
Виљем«[58]

Уз овај телеграм треба додати да је надвојвода Фрања Фердинанд сматрао принца Еугена за свог идола. Није забо-

рављао да је принц Еуген водио хабсбуршке трупе против Турака крајем XVIII века и да је отворио еру надирања Хабсбурга ка југу. Надвојвода је у Бечу живео у дворцу Белведере, који је био подигао принц Еуген. Реч на крају телеграма »Waidmansheil« јесте ловачки поздрав, и у преводу значи »добар лов«.

Слични телеграми и писма измењивани су све до надвојводине смрти. Последњи телеграм послао је цар Виљем 28. марта 1914:

»Са искреним уживањем мислим о часовима које смо јуче заједно провели, о Мирамару, а нарочито о броду који смо посетили, као и читавој ескадри. Уживао сам нарочито прошле ноћи у вожњи дуж Твоје обале; данас, под дивним сунцем угледали смо Асперн близу Боке Которске. Најлепша хвала на гостопримству и много срдачних поздрава Теби и Твојима

Виљем«[59]

У данима све заоштренијих односа између великих сила, уочи 1914, кореспонденција између цара и надвојводе одише припремама за рат. Цар Виљем често потрже питање односа с Британијом, као што се види из прилога[60]. Очигледно је желео да привуче надвојводу на своје позиције. На жалост, у *Заоставштини* не постоје копије надвојводиних одговора о проблему односа с Британијом, иако је надвојвода још 1895. писао цару Фрањи веома оштра писма против британске владавине у Египту и Судану. У преписци, наведеној у напомени, и цар Виљем констатује да су он и надвојвода имали идентична мишљења у погледу Енглеске.[61]

Надвојводина политика према Балкану, а нарочито према независној Србији и Црној Гори, такође је једно од питања о којима су историчари изразили супротна гледишта. Они се не слажу у томе да ли је надвојвода заступао мишљење о потреби продора у ове области, и ако је заступао то гледиште, да ли је желео да се то постигне силом, као што је то хтео Конрад, или само економском и културном пенетрацијом. И коначно, да ли је надвојвода своју политику према Балкану координисао с политиком Немачке, а нарочито после 1913. године, када је порасла опасност од општег европског сукоба.

У Глави VI и VII видели смо да је феудалистички и конфесионални начин надвојводиног васпитања условио његов став према Јужним Словенима, да је њега погодила Ријечка резолуција и пораст »антидинастичких осећања« међу Јужним

Словенима, како је он то сам дефинисао. Његов пут у Дубровник и Требиње 1906. дао му је прилике да се увери о стању ствари на југу. Исто тако смо видели како је његова Војна канцеларија, као и листови под њеним утицајем, давала иницијативу за антијугословенске мере како за време велеиздајничких процеса у Хрватској, тако и за време Фридјунговог процеса у Бечу.

Историјска је чињеница да су војни кругови око надвојводе заступали мишљење да је потребно употребити искључиво војне мере како би се сломио отпор Јужних Словена. Но надвојвода се често ослањао и на мишљења дра Луегера, који је још деведесетих година прошлог столећа заступао идеју о укључивању свих Јужних Словена у Хабсбуршку Монархију:

»На Балкану Аустрија има да тражи и сачува у првом реду економске интересе, који су веома значајни... Балкански народи који се налазе изван Монархије треба да буду привучени, а затим да уђу у њене оквире. Аустрија има да оствари своју мисију.« [62]

Луегерова идеја да Хабсбуршка Монархија треба да укључи у оквире својих граница све Јужне Словене није била туђа надвојводи. Маргути је још 1896. записао речи надвојводе:

»Словенски проблем ће се решити сам по себи. Чеси ће се одвојити од Немаца у Чешкој и добиће аутономију. То ће се догодити и с Хрватима, Словенцима и Србима у Мађарској. После тога ће ови народи вршити тако јак утицај — самим својим бројем — на Србе у Краљевини Србији да ће они сами тражити национално јединство у оквиру Хабсбуршке Монархије, у центрипеталном смислу, а не у центрифугалном, то јест да се Срби из Хабсбуршке Монархије морају да уједине са Србима у Краљевини Србији. То ће се утолико лакше остварити што су наши Јужни Словени на далеко већем културном степену него Србијанци и Црногорци.« [63]

Писац Франц такође потврђује да је надвојвода гајио наду да ће привући све Јужне Словене у оквире Хабсбуршке Монархије: »Насупрот идеји о уједињењу Јужних Словена под вођством источноправославних Србијанаца, надвојвода је тежио ка уједињењу Јужних Словена под вођством католичке цркве, а у оквирима Хабсбуршке Монархије.« [64]

Кислинг, међутим, побија да је надвојвода имао такве планове: »У периоду између две балканске кризе, надвојвода се све више удаљавао од идеје тријализма... Никад он није

заступао гледиште које му је приписивано, а за које нема доказа, тј. да је он сматрао да ће после остварења јединства Јужних Словена у оквиру Монархије, та нова државна заједница постати тако привлачна да ће Србија добровољно прићи новој држави под хабсбуршким суверенитетом и тако постати део Монархије« [65]. Кислинг исто тако сматра да је горе наведено Маргутијево навођење надвојводиног мишљења са историјске тачке гледишта сумњиво.[66]

Но, с друге стране, Албертини наводи два извора који потврђују да се надвојвода бавио мишљу да привуче мале независне балканске државе и укључи их у оквире Хабсбуршке Монархије. Приликом посете румунском краљу Каролу, 10. јуна 1909, надвојвода је рекао румунском министру спољних послова Јону Брађану да би Румунија могла да се уједини с Румунима у Трансилванији и да тако постане члан федеративне Велике Аустрије, уживајући положај који Баварска има у Немачком Царству [67]. Пет година касније, у марту 1914, румунски политичар Николај Филипеско предложио је Чернину да се Трансилванија припоји Румунији, после чега би се Румунија придружила Хабсбуршкој Монархији. Чернин је прихватио ову идеју са одушевљењем рекавши да би се она могла остварити кад надвојвода Фрања Фердинанд дође на престо.[68]

Кристофи је 1928. године објавио такозвани политички тестамент надвојводе Фрање Фердинанда, на основу којег би се могло закључити да је надвојвода тежио да у границе Хабсбуршке Монархије укључи балканске државице. Тај документ гласи:

»1. — Као што је очекивао да ће опште бирачко право у Аустрији довести до стварања једне Велике Аустрије, као симбола јединства аустријског царства и хегемоније аустријског германства, тако се надао да ће и у Мађарској успети да избрише све последице 1848. и 1867. године, као и да ће елиминисати национални проблем. Основу ове концепције сачињавала је идеја о Великој Мађарској, која би се проширила поновним освајањем источних провинција, као у доба Лајоша Великог и Матијаша. У овој великој мађарској царевини он је предвиђао хегемонију ‚демократског мађаронства' за разлику од превласти ‚историјске' класе, која је стално минирала живот Мађарске захтевима о ‚државним правима'.

2. — У спољној политици њега је водила идеја Drang nach Osten, са Солуном као главним циљем. Он није сматрао да је поли-

тика поделе интересних сфера на Балкану добра — доказ за то је повлачење трупа из Санџака — него је желео пре свега да се односи на Балкану среде, како би економски утицај Монархије дошао до пуног изражаја на Полуострву. То је било супротно руској, енглеској и италијанској политици, која је увек изазивала несигурност и водила ка освајањима. Његов коначни циљ било је уједињење Србије, Босне, Бугарске, Румуније и Албаније под хабсбуршким жезлом, кад он постане цар Фрања II. Ето, толико је надвојвода Фрања Фердинанд мрзео Мађарску.

3. — У погледу војске, као узор му је служила немачка армија, нарочито у погледу ‚јединства и организације'. Доказ да је он ту био добро оријентисан јесте чињеница што је ова изванредна организација немачке армије довела, да се тако изразим, до победе, истина, само војничке победе у светском рату. Надвојвода је био рођени војсковођа и цар - војник. У свим питањима спољне политике он је намеравао да се ослања на помоћ једне демократизоване армије, путем општег бирачког права, јер је знао да су најбољи они топови и пушке који су напуњени одушевљењем и захвалношћу према династији.« [69]

Кислинг негира аутентичност оваквог једног документа [70]. Може бити да је Кристофи желео да оправда своју улогу у Белведеру, а нарочито себе као министра унутрашњих послова у Фехерваријевој влади, што му је донело прилично непопуларности међу већином Мађара. Међутим, поставке овога документа изражавају тенденцију помирења надвојводиних легитимистичких осећања с легитимизмом мађарске аристократије, с намером да се нађе једна заједничка платформа за будућу заједничку политику Беча и Будимпеште. Такве идеје нису биле сасвим туђе надвојводи.

У својој оцени надвојводе као човека и политичара, написаној 1913, мајор Брош потврђује умногоме Кристофијеву тезу да је надвојвода сматрао Балкан за подручје продирања Аустро - Угарске. Брош је напоменуо да ће изградња хабсбуршке ратне флоте створити »надвојводи за сва времена прво место у историји оружаних сила Хабсбуршке Монархије. Брза изградња флоте искључиво је резултат надвојводиних напора. Као што цар Виљем може да каже да је изградио немачку флоту, тако и надвојвода Фрања Фердинанд може да каже да је он једини схватио значај флоте за нашу трговину, за наш положај на Јадранском мору и Средоземљу; он се залагао да се цела Монархија упозна с потребама флоте. Али, надвојвода је имао много више тешкоћа него цар Виљем, који је монарх и може да наређује како хоће. Неколико фактора је на-

рочито отежавало надвојводин подухват: Хофбург није имао интересовања за ратну флоту, опозиција министра војске и шефа Генералштаба, који су желели да се сва финансијска средства концентришу на копнене оружане снаге; затим опште неразумевање у погледу ратне флоте, и, коначно, отпор у Мађарској. Ја се надам да ће у будућности надвојвода учврстити свој утицај, јер наша будућност лежи на мору, а нарочито после балканског рата, који је нанео толико штете Аустрији и који нас је лишио могућности нашег историјског развитка у правцу Солуна«.[71]

Догађаји у октобру 1913. године појачали су надвојводину недоумицу да ли Србију треба припојити Хабсбуршкој Монархији силом или на други начин. После победа у два балканска рата и пораза главног супарника, Бугарске, међународни положај Србије је ојачао. Крајем септембра 1913. избила је побуна Шиптара на Косову и Метохији и српске трупе су претрпеле велике губитке. Београд је оптужио Беч да је он припремио ову побуну. Српске трупе су у исто време скршиле отпор побуњеника и прешле на територију Албаније. На дан 17. октобра 1913. Аустро-Угарска је упутила Србији ултиматум захтевајући да своје трупе одмах повуче.

Октобарска криза 1913. довела је до промене у ставу Немачке према евентуалном оружаном сукобу између Аустро-Угарске и Србије. У више прилика између 1908. и 1913, цар Виљем је саветовао Беч да буде уздржљивији у претњама оружјем Србији. Разлог за такво држање треба тражити у политици Немачке према Балкану, као и у опасности да се један локални сукоб не претвори у општеевропски, у часу кад то није одговарало Немачкој [72].

Али у октобру 1913. цар Виљем је променио свој став. Постоје различита мишљења шта га је на то навело: одлука да Немачка ступи у рат против Русије и Француске јер је спремна, или претпоставка да ће се Србија брзо предати Бечу.

Конрад, који је разговарао с царем Виљемом 18. октобра 1913, приликом прославе стогодишњице битке код Лајпцига, први је чуо за ову важну промену у ставу Немачке. »Немачки цар«, писао је Конрад, »охрабрио је Аустрију да нападне Србију, а у исто време је изразио веру да друге силе неће прискочити у помоћ Србији« [73]. По завршетку прославе у Лајпцигу, цар Виљем је посетио Беч, а свратио је и у Конопиште код надвојводе Фрање Фердинанда, где је провео два дана, од 23. до 25. октобра.

Осим општих примедби о протоколу и друштвеној страни сусрета, у архиви надвојводе Фрање Фердинанда нема докумената који би говорили о политичким дискусијама. Међутим, у архиви немачког Министарства спољних послова постоји једно надвојводино писмо од 7. септембра 1913, као и одговор цара Виљема, који се односи на састанак у Конопишту. У писму надвојвода Фрања Фердинанд каже дословно:

»Надам се да ће одлагање пута* допринети успеху Твоје политике, коју пратим, као и увек до сада, с највећим дивљењем, и с којом се, ако могу рећи у свој својој скромности и с најдубљим поштовањем, ја потпуно слажем. Дозволи ми, Величанство, да кажем колико жудим да размотрим с Тобом последње политичке догађаје, било у Лајпцигу, где ћу имати част да Те сретнем, било у Конопишту.« [74]

Цар Виљем је одговорио следећим телеграмом:

»Захваљујем Ти из свег срца на Твојим пријатељским и драгим редовима. Ти знаш како бих ја био бескрајно задовољан да Те посетим и колико ће ми мило бити да будем с Тобом у Твом дивном дому, који си Ти створио за себе. Надам се да ће Ти одговарати да Те посетим одмах после прославе рођендана своје супруге... И ја очекујем с великим интересовањем и задовољством срећну прилику да разговарам с Тобом, и задовољан сам што и Ти у свом писму изражаваш пријатељску сагласност са мном.« [75]

На дан 1. октобра 1913. цар Виљем је послао једно писмо надвојводи, у којем се најпре осврће на питања личне природе, а затим се упушта у анализу политичке ситуације на Балкану, подвлачећи да је »ситуација на Балкану опет конфузна«:

»Албанија, подстицана од Турака (Исет-паша и његови пријатељи Албанци у Једрену), напала је Србију да би освојила оне градове без којих не може опстати. Србији су тако везане руке да не би могла помоћи Грчкој кад Турци, заједно с бугарским комитама, нападну Грчку и освоје Касалу, која би припала Бугарима као надокнада за Једрене, па чак, можда, и Дедегац. Фердинанд користи ову ситуацију на вешт начин, наводећи Турке да освајају оно што он не може да држи. Младотурци су задовољни с обзиром на успех код Једрена, али су незајажљиви у својим захтевима. Триста хиљада људи је концентрисано у Тракији, и многа појачања пролазе кроз Цариград, нарочито ноћу. Краљ се због тога вра-

* Цар Виљем је намеравао да иде на одмор на Крф.

тио у Атину. Надајмо се да ће Цариград бити разуман. Али, рекло би се да је одлука у рукама војске, то јест у рукама Исет-паше, кога се велики везир плаши. Фердинанд је, у сваком случају, још једном красно здипио своје.«

На овом писму цар Виљем је дописао: »Мило ми је што Конрад остаје. Виђао сам га често за време последњих маневара и научио сам да га много ценим. Он је диван карактер, што је велика реткост данас.« [76]

Ни у *Заоставштини* ни у архиви немачког Министарства спољних послова нема докумената који би говорили о чему се у ствари дискутовало и шта се закључило у Конопишту, али постоје само индиректни закључци о карактеру састанка. Цар Виљем је из Конопишта отишао у Беч, где се сусрео с царем Фрањом и где је имао један дужи разговор с министром спољних послова Берхтолдом. Немачки амбасадор у Бечу јављао је Берлину: »Њихова Величанства су се потпуно сложила... Колико ја могу да проценим, овде у Бечу, а и у Конопишту, све се добро завршило. Његово Величанство разговарало је дуго с Берхтолдом, на кога је, како изгледа, наше Величанство оставило дубок утисак.« [77]

Према Гучу, који је састанке у Бечу и Конопишту описао на основу аустријских службених докумената и Конрадових мемоара, цар Виљем је питао Берхтолда » шта би требало учинити како би се у будућности спречили испади Србије«, на што је аустријски министар спољних послова одговорио:

»Аустријска политика има за циљ да изазива сукобе између појединих балканских држава како би једна другу држале у неизвесности. Приближавање Србије и Бугарске мора се спречити, јер оно може да се оствари само на штету Аустрије. Бугарска је помишљала на савез, али на савез који би она прихватила само ако он не би утицао на њене односе с Бечом и Букурештом. На овом месту цар Виљем је узео реч. Снага Словена, а нарочито јужнословенских држава на Балкану, порасла је до невиђених размера. Рат између Истока и Запада је неизбежан, а у том случају би напад Србије могао донети катастрофалне последице. Словени су рођени да служе, а не да владају. Једини могући однос између Аустрије и Србије јесте однос сличан односу између великог и малог, између Сунца и неке планете. Србија треба да буде привучена новцем, војним инструкторима и трговачким повластицама. Српске трупе се морају ставити на располагање Аустрији како би се избегла опасност која прети њеним јужним границама. Кад је Берхтолд на ово приметио да српска раса гаји неизбрисиву мржњу

и да то чини главну тешкоћу, цар Виљем је додао да би Србија била спремна да се брани против напада. Ако она одбије захтеве, морала би се применити сила: ‚Ако Његово Величанство цар Фрања Јосиф истакне захтев, српска ће влада морати да се покори. Ако не буде хтела, треба бомбардовати Београд и окупирати га док се царева воља не испуни. И будите уверени да сам ја иза вас, и да сам спреман да извучем сабљу кад год то акција буде захтевала'. Док је цар Виљем изговарао ове крупне речи, рука му је додирнула балчак. Берхтолд је протестовао, јер би обавеза одбране Србије могла да одвуче Аустрију у сукобе који не би одговарали интересима Аустрије. Пошто се осврнуо на питање односа Берлина и Беча с Турском и Бугарском, цар Виљем је изјавио да Русија, иако непријатељски настројена, не би могла још шест година да ратује. Ако би до рата дошло, Аустрија може апсолутно да се ослони на њега. Што год Ballplatz одлучи, за њега је светиња. Ово подвлачење солидарности савеза, завршио је Берхтолд свој извештај, провлачило се као црвена нит кроз све изјаве. Цареви разговори с Конрадом и Берхтолдом у октобру 1913. тешко да нису били без утицаја на одлуке које су донете идућег пролећа«, завршава Гуч своја излагања. [78]

Цар Виљем и надвојвода Фрања Фердинанд сусрели су се још два пута пре 28. јуна 1914. Први пут у Мирамару, 27. марта 1914, а други пут у Конопишту, 12. до 14. јуна 1914. У *Заоставштини* нема опширнијих извештаја о овим сусретима, осим неколико дописница и телеграма личног или чисто техничког карактера. Сачуван је један царев телеграм од 14. јуна 1914, послат после другог састанка у Конопишту, у којем, пошто је изразио захвалност на гостопримству, цар каже: »Руже у моме врту цветају. Леандери цветају иако су три недеље падале кише. Waidmansheil. Много поздрава свима. В.« [79]

Али документи из немачких извора показују да се у Мирамару и Конопишту расправљало о Мађарима, односима Италије на Балкану, као и о српском проблему [80]. Како наводи Албертини, Конрад је забележио две супротне верзије о томе какве су одлуке донете у Конопишту у погледу Србије [81]. Конрад је поводом аудијенције код цара Фрање Јосифа, 5. јула 1914, записао:

»Изразио сам Његовом Величанству мишљење да је рат са Србијом неизбежан... Његово Величанство ме је погледало упитно и рекло: ‚Да ли сте сигурни у Немачку?' Како је Његово Величанство рекло, оно је било поверило надвојводи Фрањи Фердинанду да пита у Конопишту цара Виљема да ли бисмо се ми могли у

будућности безусловно ослонити на Немачку. Немачки цар је пречуо питање и није дао одговор.« [82]

Али при повратку, Конрад је записао и ово:

»Изнео сам главне проблеме пуковнику Мецгеру, шефу оперативног одељења. Док сам му говорио о сумњама у погледу подршке Немачке у случају да нам рат буде наметнут, поменувши сумње Његовог Величанства, Мецгер је додао да је последње вече на Илици надвојвода Фрања Фердинанд рекао да је цар Виљем у вези с тим изјавио у Конопишту: ,Ако ми не нападнемо, ситуација ће постати још гора.'« [83]

Албертини закључује да је држање цара Виљема у јулу 1914. показало да је Мецгерова верзија тачнија.[84]

О ставу надвојводе Фрање Фердинанда према овом кључном питању може се закључити на основу поверљивих политичких инструкција у *Thronwechsel* - документацији, која је била припремљена у касно пролеће 1914. године. У њима се пре свега, говори о анексији Србије као будућем, далеком надвојводином циљу. Разматрајући предности тријализма, који је надвојвода одбацио у интересу Велике Аустрије, он је рекао: »Једина предност тријализма могла би доћи до изражаја у случају покушаја анексије Србије и Црне Горе у будућности. Али због једног таквог далеког циља било би веома штетно довести у питање интересе Монархије.« [85]

Доследан својим легитимистичким принципима, у страху да се не изложи ризику великог рата између европских сила у тренутку кад његова држава још није довољно консолидована, надвојвода је у првој реченици поверљивих политичких инструкција овако оцртао своју спољну политику по преузимању престола:

»Стране земље треба да буду уверене да ће се политика мира наставити, очувањем наших искушаних веза са савезницима, у првом реду с Немачком«; затим: »Револуција у Мађарској, рат са Италијом, а можда и са Србијом и Црном Гором, могу се са сигурношћу очекивати.« [86]

У овом тексту постоји једна крупна противречност. Надвојвода говори о очувању искушаних веза са савезницима, а у исто време и о томе да треба са сигурношћу очекивати рат са Италијом, чланицом Тројног савеза, чија су друга два члана Немачка и Аустро - Угарска.

У поверљивим политичким инструкцијама о преузимању престола налази се један необично значајан документ о правим надвојводиним интенцијама према Србији. У Брошовој верзији овога документа из 1911. године, у којем се набрајају царске и краљевске титуле будућег цара и краља Фрање II, јер је надвојвода желео да се прогласи царем и краљем, каже се да титула »Краљ Србије и Бугарске« може бити одбачена јер су Србија и Бугарска по међународном праву суверене државе [87]. Али у верзији из 1914. године титула Фрање II као краља Србије је задржана [88], што доказује да је Фрања Фердинанд изменио свој став у погледу рата са Србијом, као и будућег статуса Србије.

Можда ће даља историјска истраживања довести до открића нових докумената о овом проблему, али је засад већ непобитно утврђено да је у октобру 1913. Аустро - Угарска добила carte blanche од Немачке за инвазију Србије. То се прочуло у редовима тајних револуционарних удружења у Србији, као и у редовима револуционарне омладине јужнословенских земаља Хабсбуршке Монархије. Чињеница је да су прве озбиљне завере против надвојводе Фрање Фердинанда уследиле тек после октобра 1913. године, јер је он сматран за вођу ратне струје у Бечу. Те припреме су само убрзане кад се сазнало да надвојвода намерава да посети Сарајево и одржи војне маневре.

ГЛАВА IX

ОЖИВЉАВАЊЕ ТИРАНОУБИСТВА У ХАБСБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Аустро - Угарска је најбоља школа за атентаторе.

Лука Јукић на саслушању у полицији после атентата на Цуваја 8. јуна 1912.

Надвојвода Фрања Фердинанд био је први наследник хабсбуршког престола који је пао као жртва политичког убиства. Атентати и индивидуални тероризам против чланова Erzhaus-а и достојанственика хабсбуршке државе нису били уобичајени. Међутим, они су нарочито појачани кад је стару царевину уздрмао талас национализма. Одричући право на самоопредељење и употребљавајући силу за одбрану својих институција, Хабсбурзи се нису само суочили с масовним револуционарним покретима, као у Италији и Угарској, него и са оживљавањем нове верзије убиства тиранина.

Као први народ који ће се у XIX веку побунити против Хабсбурга, Италијани су прибегавали убиству тиранина дајући му ново тумачење. Вођа италијанског републиканског националног покрета, Ђузепе Мацини подстицао је своје земљаке и друге подјармљене народе у Хабсбуршкој Монархији да се против својих окрутних господара служе политичким убиством као средством за отварање ере националног ослобођења путем побуне.

Исто тако, не може се пренебрегнути литерарни допринос немачког песника Јохана Кристофа Фридриха Шилера романтичкој концепцији убиства тиранина у XIX веку. Премда

Шилер, за разлику од Мацинија, није у првом реду био политички трибун, он је био једна од водећих личности покрета романтизма у Немачкој. Ниједан књижевни правац у модерној Немачкој није толико допринео националном буђењу Немаца, а и сличним покретима у другим деловима Европе, као немачки романтизам. Заинтересован за хуманост и високи идеализам, тражећи природно и спонтано у књижевности савремености и прошлости, Шилер је за предмет своје драме у стиху *Виљем Тел* изабрао побуну швајцарских сељака против тираније хабсбуршких управљача. Борба је била неравна и трајала је неколико деценија, до почетка XVI века, кад су Хабсбурговци коначно морали да признају губитак својих швајцарских поседа. Главна личност Шилерове драме, Виљем Тел, легендаран је лик швајцарског фолклора. Прича каже да је убиство Геслера, хабсбуршког намесника Швица и Урија, довело до устанка швајцарских сељака.

Иако Гете није припадао кругу млађих немачких романтичара ултранационалиста, занимљиво је приметити да је он био један од оних људи који су већ 1797. године утицали на Шилера да за предмет свога комада узме легенду о Виљему Телу. На дан 14. октобра исте године, Гете је писао Шилеру: »Ја сам готово убеђен да ће прича о Виљему Телу допустити да буде епски третирана и, захваљујући томе (ако успе оно што предлажем) десиће се нешто необично — да бајка кроз поезију дође до потпуне истине, уместо да се историја мора претварати у причу да би се нешто постигло.« [1]

Шилер је *Виљема Тела* завршио 1804. године, годину дана пре своје смрти. У овој драми јасно се могу уочити разлике и сличности између класичних и средњовековних концепција убиства тиранина и романтичке верзије XIX века. Од класичног републиканства Шилер је преузео идеју да је убиство тиранина морална дужност која се заснива на природном праву. Шилеров *Виљем Тел* садржи исти онај елеменат убиства извршеног ради »општег добра« као и грчка ода Хармодиосу и Аристогеитону. Грчка ода гласи:

Ваша слава занавек ће трајати у свету,
Најдражи Хармодиоше и Аристогеитоне,
Јер ви усмртисте тиранина
И Атину учинисте градом равноправности.

Шилер је исту идеју изразио следећим стиховима:

Не, моћ тирана има границу.
Нема ли нигде правде тлаченом
Мора л' дан сваки јарам сносити,
Он храбро руке небу подиже
И доле сноси права вечита,
Што горе бдеју непогажена,
И стална као кола звездана —
Прастаро доба света враћа се,
Где стоји човек наспрам човека —
Када другога нема излаза,
Кô задње средство он прихвата мач —
Ми од насиља, беса тиранског,
Бранити смемо благо највеће —
За отаџбину ми се дижемо,
За своје жене, за своју децу! [2]

Слично класичној концепцији убиства тиранина, Шилер је веома јасно разграничио убиство тиранина и убиство из користољубља. Кад је Иван Парицида покушао да изједначи своје убиство свога ујака, цара, с Теловим убиством Геслера, Тел је срдито одговорио:

Бедниче црни! Зар ти с праведном
Одбраном мојом смеш помешати
Свог славољубља злочин крвави?
Јеси ли своју децу бранио?
Јеси ли чувô светост огњишта?
И отклонио смрт са својијех?
— Ја чисту руку небу подижем,
Проклињем тебе и твој злочин црн —
Ја тек осветих светост родства свог,
А ти ју гнусно, срамно оскврни —
Ја ништа с тобом немам делити —
Ти си убијô, а ја најдраже
Своје на свету само бранио.[3]

Као што су у старој Грчкој били слављени Хармодиос и Аристогеитон, Шилер је глорификовао чин убице:

А где је Тел? Он само није ту.
Што је слободе наше зачетник.
Он је највеће нама донео.
Он је највеће муке поднео,
Сви, сад, пођимо дому његовом,

И сви у један ускликнимо глас:
Нек избавитељ живи свију нас.[4]

Али овде је Шилер унео нове елементе у појам убиства тиранина. Виљем Тел није херој у класичном смислу речи — елемент његове личне судбине није средиште драме; прави херој је швајцарски народ који се побунио против Хабсбурговаца. Кад је Тел дочекао у заседи Геслера на кисхатском путу и пробо га својом стрелом, то је био знак за сељаке да заузму тврђаву Цвинг Ури и друга хабсбуршка упоришта у Швицу и Унтервалдену. Касније ће италијанским карбонарима, руским народњацима, ирским фенијанцима и Јужним Словенима теорија убиства тиранина постати заједничка, као главни чинилац зачетка побуне. У Шилеровом тумачењу, тиранин је симбол свих неправди у друштву; он је осетио међусобну везу националне потлачености и социјалне експлоатације:

Хајде у Луцерн па све упитај
Како ту тлачи чизма хабсбуршка.
Они су дошли да нам преброје
Стада, и наше Алпе измере,
Да по шумама лов наш истребе,
Да уз мостове и пристаништа
Наша поставе своје пречнице,
Да сиромаштвом нашим трошкове
А крвљу нашом војну плаћају —
— Не, ако своју крв дат' морамо,
Даћемо за се, и сви радије
Купит' слободу него ропства бич.[5]

Док је класично убиство тиранина значило акцију против домаћег тиранина, Шилер је наглашавао борбу против »жезла страног тиранина«. На известан начин он је проширио идеал једнакости између појединаца на начело једнакости између националних држава. Шилер је, такође, истицао улогу сељаштва, док је средњовековни појам убиства тиранина укључивао само горње слојеве друштва као извршиоце, на бази Lehnrecht-а. Кад је барон од Атинхаузена упитао заверенике: »Је ли и племство у савезу том?«, швицки сељак Вернер Штауфахер одговорио је: »У помоћ њину ми се уздамо, кад одлучни за то куцне час.«[6]

Прилике у Шилерово време, расцепканост немачке нације, прилике које су формирале његову концепцију о убиству ти-

ранина биле су сличне оним условима који су утицали на Немце, Италијане, Мађаре и друге народе да прихвате сличан романтичарски принцип убиства тиранина. Случај Шилеровог земљака, студента теологије Карла Лудвига Занда, доказује ово у великој мери, мада у његовом тумачењу убиства тиранина има и примеса јудеохришћанског учења о мучеништву, које се граничи с појмом политичког убиства извршеног у крајњем очају. Ова осећања постојала су у то време међу члановима немачких студентских клубова. Карл Лудвиг Занд убио је у Јени, у лето 1819, Аугуста фон Коцебуеа, немачког драмског писца и шпијуна руског цара Александра I. Атмосфера у којој се десило ово убиство била је репресивна, као и у многим другим малим немачким државама; њу су створили феудални краљеви и принчеви после кратког периода либерализма и нада које су се родиле под утицајем француске револуције, да ће доћи до уједињења Немачке. Коцебуе је свакодневно обавештавао Александра I — чврсти стуб Свете алијансе — о деловању немачких радикала. Занд га је убо ножем у срце, а потом, као што је забележено у »Годишњем регистру« 1819. године, »мирно је изишао на улицу и, падајући на колена, с рукама подигнутим к небу, узвикнуо ‚Vivat Teutonia!' и зарио бодеж у срце«.[7]

На Мацинијеве идеје о убиству тиранина утицале су и снажна традиција политичког убиства у Италији и друштвена стварност на почетку XVIII века. Свети Тома Аквински у својим теоријама о убиству тиранина био је инспирисан суровим сплеткама свога савременика Езелина да Романа, деспота Вероне и Падове. У доба ренесансе увећао се број тирана. Венеција се истицала у организовању такозваних дипломатских убистава, убилачких завера против многих страних владара.

Гроф Виторио Алфијери, претеча италијанског јединства, као што је истакао Јаши, дао је ново тумачење убиства тиранина[8]. Поред своје оданости личној слободи, Алфијери је такође имао на уму прилике у којима се Италија налазила крајем XVIII века. Многи италијански тирани, међу којима је било неколико Хабсбурговаца, који су загорчавали живот својим поданицама, били су главна препрека националном јединству[9]. »Код Алфијерија налазимо развој идеја које су историјски припремиле пут модерном италијанском национализму: мржњу према тиранији, световној и религиозној; љубав према слободи, индивидуалној и националној«[10]. У својој песми »Освећена Етрурија« Алфијери је »описао како је ренесансног

тиранина, Алесандра де Медичи, убио његов нећак Лоренцо. Он је величао убиство тиранина и бранио ,теорију бодежа' као једно од најефикаснијих средстава да се стане на пут угњетавању.«[11]

Почетком XIX века италијанска тајна организација карбонара проповедала је Алфијеријеву теорију убиства тиранина и против представника власти и против издајника у сопственим редовима. Године 1819. Гвиљијемо Пепе, један од карбонарских вођа, сковао је смео план да у Авелину зароби хабсбуршког цара Фрању I и његовог моћног канцелара, принца Метерниха. Италијански карбонари имали су утицаја у земљама које су живеле под условима феудалног апсолутизма. Током суђења учесницима побуне против руског цара Николе I, 14. децембра 1825. године, један од завереника, Краковски изјавио је да они нису искључивали могућност употребе *цароубиственог кинжала,* »цароубиственог бодежа«. Завереници су били под директним утицајем карбонара (декабриста Пођо пореклом је био из Пијемонта), али су имали у свести и руску традицију цароубиства: цар Петар III убијен је 1762. а Павле I године 1801. Право на отпор у Русији формулисао је још крајем XV века Јосиф Волоцки, игуман Волоколамског манастира, који је проповедао да народ треба да се одупре својим владарима уколико они крше моралне законе[12]. За време владавине цара Николе I (1825 - 1849), идеја цароубиства живела је у руском народу, као што показује следећа народна песма:

Даћемо руском народу мало забаве,
И на срамном стубу
Цревима последњег попа
Задавићемо последњег цара.

Убиство тиранина, као први корак у остварењу пуча, играло је важну улогу у Мацинијевој политичкој теологији. На Мацинијеве теорије политичког убиства приметно су утицала учења светога Томе Аквинског о истом предмету. За Мацинија »чин убиства тиранина није био првенствено ствар политичке пробитачности, него потврда моралног поретка који је деспот погазио. Он се може оправдати, према томе, једино ако је проистекао из несебичних побуда«.[13] Године 1833. Мацини је дао пристанак да Антонио Галенга, члан организације *Giovane Italia,* убије краља Пијемонта Карла Алберта тек пошто је испитао Галенгу да би видео да ли је он лично киван

на краља. Пошто се уверио да Галенгу руководе искључиво морални разлози да уклони тиранина »ради општег добра«, Мацини му је дао бодеж [14]. Мада се Мацини и Феличе Орсини у много чему нису слагали, Мацини је поздравио Орсинијев покушај да убије Наполеона III, јер су »италијански родољуби њега сматрали за главног кривца што Италија није уједињена« [15]. Чак је и Виктор Иго подстицао на убиство Наполеона III: »Мирно можете убити тога човека« [16]. Орсини је био инспирисан Мацинијевим теоријама убиства тиранина. Године 1856, у писму Данијелу Манину, Мацини је јасно изразио своје идеје о убиству тиранина:

»Свет је у Јудитиној руци мач који је прекратио Холофернов живот; свет је бодеж који је Хармодије окрунио цвећем; свет је Брутов бодеж; света је кама оног Сицилијанца који је започео Сицилијанско вечерње; света је Телова стрела. Кад је правда угушена и терор једнога јединог тиранина пориче и брише савест народа и Бога који жели да су они слободни, и када се човек неоскврњен мржњом и ниском страшћу, једино домовине ради и ради вечних права инкарнираних у себи, диже против тиранина и узвикује ,Ти мучиш милионе моје браће, ти одузимаш од њих оно што је Бог прогласио њиховим, ти уништаваш њихова тела иквариш њихове душе; кроз тебе моја земља умире мукотрпном смрћу; ти си завршни камен целе једне зграде ропства, нечасности и зла; ја рушим то здање уништавајући тебе'... ја видим у томе манифестацију ужасне једнакости између господара милиона и индивидуе, прст божји. Многи осећају у својим срцима што и ја, и ја то изражавам.« [17]

Међу Мађарима традиција убиства тиранина није била тако снажна као међу Италијанима. Али током револуције 1848. године у Угарској, она је живела у левичарским групама револуционара »где се друштвено угњетавање везивало за хабсбуршки апсолутизам«.[18]

Песник мађарске револуције, Шандор Петефи, овако је изразио та осећања:

Нож у срцу Ламберга, конопац око врата Латура,
И после њих и други могу да дођу;
Почињеш да биваш моћан, о народе!
Ово је добро, ово је савршено лепо,
Али тим се мало постигло —
Вешај краљеве.[19]

Године 1853. у атмосфери суморности и очајања, коју су изазвале репресалије након пораза револуције, мађарски кројачки шегрт Јанош Либењи ударио је цара Фрању Јосифа ножем у главу, покушавајући да га убије док је шетао бечким бедемима са својим ађутантом грофом О'Донелом. Редлих је овако описао прилике у време тог атентата: »Затвори у Угарској били су пуни људи осумњичених за субверзивну заверу, а Мацинијеви агенти извршили су низ изразито подмуклих напада на аустријске официре и војнике у Милану« [20]. »Годишњи регистар« садржи опис Либењијевог напада на основу писма које је царев ујак, надвојвода Рајнер, послао 18. фебруара 1853. своме брату, надвојводи Алберту:

»Драги мој Алберте,

Пишем ти у великој журби неколико редова о овдашњим догађајима. Седео сам за столом, читајући, 18-ог, око пола дванаест дању, кад је мој слуга утрчао у собу и повикао: ,Његово Величанство долази уза степенице, сав је у крви; мора да је пао.' Рекао сам му да донесе комад платна и хладне воде, и појурио сам напоље управо кад је Његово Величанство ушло у предсобље. Рекао ми је: ,Сад на мени испробавају своје миланске трикове.' Готово сам се скаменио кад ми је показао марамицу натопљену крвљу коју је држао на затиљку... Потом смо сместили Његово Величанство у кочије и одвезли га у Беларију. Његово Величанство ми је, док сам му стављао хладан облог, рекло да је добио ударац по глави сличан хицу из пиштоља; да му је од тога севнуло пред очима и кад је погледао око себе видео је О'Донела како се на земљи бори с неким човеком... Његово Величанство ми је рекло: ,О'Донел ми је спасао живот.' Све је било у метежу, сви очајни. Границе су одмах биле затворене, железничке станице запоседнуте, трупе послате у касарне, телеграфски позване две батерије. Код Te deum скупила се огромна маса света. Сви су изражавали најтоплије симпатије... У Милану су ухапшена два Кошутова емисара, и један и други снабдевени са 30.000 франака. Они су покушали да уђу у град следећи дан после гужве... Његово Величанство је добро; рана му је зарасла. Данас му се смирила главобоља, или је осећа само кад кашље; али постоје симптоми благог потреса мозга. Његово Величанство сасвим добро види на десно око, док на лево види још мутно. Да би се спречила упала, на главу му стално стављају лед; лекари мисле да ће је то спречити и предупредити сваку опасност.« [21]

Атентатор Либењи био је осуђен на смрт и обешен неколико дана након »дијаболичког атентата«, како је у то време забележио један енглески новинар. »Он је до последњег часа

порицао да је имао иједног саучесника, и на основу чињенице што је тако брзо погубљен може се закључити да је и аустријска влада делила то уверење.« Багер је писао да је Либењи »светио своју потлачену земљу. Он је рекао да није имао саучесника, и пошто стварно нико није био откривен ни после најревносније истраге, он је сам отишао на вешала недељу дана касније« [22]. Цар Никола I, чије су трупе спасле хабсбуршки престо 1849. године угушујући мађарску побуну, написао је писмо младом цару: »Твој живот не припада Теби, него Твојој земљи и свима нама. Велики Боже, шта би било од Твоје земље да изгуби Тебе, поготову у оваквом једном тренутку«[23]. Неколико недеља после Либењијевог погубљења цар Фрања Јосиф доделио је »малу пензију Либењијевој мајци, остављеној без средстава за живот погубљењем сина од којег је зависила« [24]. Од 1853. у школама Хабсбуршке Монархије децу су подсећали на овај атентат на цара. У детињству Гаврила Принципа, у читанкама за четврти разред основне школе, налазио се подужи чланак који је описивао како је бог спасао цара кад је један Мађар, у »безбожној мржњи«, покушао да га убије ножем.[25]

Либењијев атентат потврђује гледиште да је политичко убиство често могло бити чин очајања угњетених националних, религиозних или социјалних група. Значајно је да се индивидуални терор у Угарској смањио после 1867. године, кад су Хабсбурговци били принуђени да измене своју политику према Мађарима, дајући им више права путем Нагодбе донесене исте године. Од тога времена политичко убиство готово је ишчезло из угарског политичког живота. Једини значајни изузеци били су атентати на породицу Тиса. На дан 26. новембра 1878. године експлодирала је бомба пред палатом угарског премијера, грофа Коломана Тисе, за време прославе пацификације Босне и Херцеговине [26]. Други покушај десио се истог дана на степеништу либералног клуба, клуба Тисине политичке странке, где је Тиса ручао са грофом Андрашијем, тадашњим министром иностраних послова [27]. Претпостављало се да су оба покушаја организовали кошутовци, који се нису слагали са окупацијом Босне и Херцеговине. Син грофа Коломана Тисе, гроф Иштван Тиса, који је такође постао угарски премијер (од 1903. до 1906, и од 1913. до 1917) био је жртва неколико атентата. На дан 5. јуна 1912. у угарском Парламенту Јулијус Ковач, члан парламента, незадовољан његовом политичком тактиком, опалио је на Тису из пиштоља, али је про-

машио. Кад је левичарски социјалистички лидер Фридрих Адлер у атмосфери пораза Хабсбуршке Монархије 1916. године смерао да убије неког водећега чиновника он се извесно време колебао између Тисе и аустријског премијера грофа Карла Штирга. На крају се одлучио за Штирга и убио га 21. октобра 1916. године у Бечу. Крајем 1918. Тису су у његовом стану убила два војника.

У којем степену индивидуални тероризам проузрокују социјално и политичко угњетавање показује нагли пораст тероризма у самом Бечу осамдесетих година XIX века. Услед брзе индустријализације, у Бечу је био порастао број радника, али су наднице и дуг радни дан изазивали незадовољство. У то време у Аустрији се осећао утицај Јохана Моста, књиговесца по занимању и бившег члана немачког Рајхстага. Он је проповедао нужност примене индивидуалног терора против система угњетавања. Након истеривања из Рајхстага због радикалних погледа, Мост је емигрирао у Енглеску, где је уређивао лист на немачком језику ‚Die Freiheit‘, који је кришом растуран у оним деловима Европе где се говорило немачки. Под његовим утицајем у Немачкој је основано неколико завереничких група. Једна таква група, на чијем се челу налазио штампар по имену Рајнсдорф, сковала је план да баци бомбу на цара Виљема 1883. То јој није пошло за руком, али су сви чланови групе били погубљени.[28]

Кад је 1881. године стигла вест о убиству цара Александра II, Мост јој је посветио »уводник наслађујућег заноса и био је послат у затвор на осамнаест месеци. Другови којима је оставио »Die Freiheit« нису желели да изгледају мање храбри од свога вође, и кад су ирски побуњеници убили лорда Кавендиша у Феникс парку, они су гласно изразили своју солидарност са атентаторима« [29]. На редакцију »Freiheit«-а извршен је препад, новине су биле заплењене, а Мост, кад је одлежао казну, отишао је из Енглеске у Америку.

У самом Бечу један други човек са сличним идејама, Јосиф Појкер, издавао је лист »Die Zukunft«. Кад је бечка полиција почела да хапси раднике и омета њихово састајање, дошло је до снажног отпора и било је убијено неколико полицајаца. У »Годишњем регистру« овако је описана ситуација у Бечу:

»Једна активна група терориста оперисала је вршећи разноврсне чинове насиља, укључујући и план да се убије цар Фрања

Јосиф и запали Беч. Они су организовали клубове и сабирне акције у различите сврхе, укључујући набавку оружја, и у марту 1883. одржали су три тајна састанка на којима је било одлучено да се те године, за време посете Грацу, цар убије бомбама. Овим састанцима председавао је Михаел Капауф, који је прочитао писмо из Њујорка, потписано ,Јустус Шваб', у којем се говорило да су бомбе већ на путу, и наговорио је присутне да вуку коцку како би се одредиле личности које ће извршити одлуку. Међутим, план је осујетила полиција, и извршено је неколико хапшења. У јулу месецу ухапшен је један младић под сумњом да је повезан са динамиташима, и код њега је нађена велика динамитска бомба, два шила са врховима затрованим цијановодоничном киселином и револвер. Он је био осуђен на десет година робије. Ове инциденте који су се дешавали у исто време кад и честе паљевине у аустријској престоници, влада је наводила као оправдање за предлог изнесен пред Рајхсрат у децембру месецу да се обнове декрети о привременом стављању ван снаге процеса пред поротом у Бечу, који су донесени у јануару, и да се они прошире на околне округе.« [30]

У Бечу је било проглашено опсадно стање и објављени су специјални декрети против социјалреволуционара. Један од њихових вођа, Херман Штелмахер, ухапшен је у јануару и обешен 6. августа 1884 [31]. Члан његове групе, Србин по имену Михаило Кумић, ухапшен је раније у Форхајму, али је само протеран из Аустрије. Други чланови Штелмахеровог кружока били су осуђени на дуге временске казне. Али ове строге мере нису успеле да покоре бечке раднике. Тероризам би наставио да се појављује с времена на време. »Годишњи регистар« из 1893. још увек је наводио случајеве убистава и напада динамитом. На дан 23. септембра 1893. полиција је ухапсила четрнаест особа осумњичених да су биле умешане у »једну анархистичку заверу«. На основу полицијске истраге утврђено је »да је сврха овога друштва била да изазове социјалну и политичку револуцију у Аустрији са циљем да се збаци династија и угрозе животи високих племића и капиталиста. Међу правилима друштва једно је прокламовало да ће ,издајници ствари умрети од ножа'«.[32]

Разбуктавање индивидуалног тероризма у Аустрији пало је у исто време кад и у многим другим европским земљама које су живеле под условима феудалног апсолутизма или националног и социјалног угњетавања. У Русији је цар Александар II убијен 1881. У Италији, између првог атентата на краља Умберта 1877, па све до његовог убиства 1900. године, стално су се јављали акти индивидуалног тероризма. Исто се

дешавало у Шпанији. У Француској од 1881. године, кад је дигнут у ваздух споменик Тијера, »убице 35.000 комунара«, до убиства председника Карноа године 1894, земља је била сведок читавог низа индивидуалних терористичких акција. У Ирској и другим земљама где су живели ирски емигранти, фенијанци и друге тајне организације појачали су своје насилне методе борбе против енглеске управе.

Шта је изазвало тако снажну појаву тероризма у Европи у том раздобљу XIX века? Ж. Метрон сматра да је појава терористичких метода у француском политичком животу имала одређене социјалне и економске узроке; они су значили, као што је он рекао, »удар гонга који је пробудио француски пролетаријат из скрханости и очајања изазваних покољем после комуне 1871« [33]. У једном чланку који је објавио у анархистичком лондонском листу »Freedom«, у децембру 1893, Кропоткин даје слично објашњење [34]. Одбацивши вулгарну идеју поистовећивања анархизма с тероризмом, он је подвукао основна начела анархизма »као моралну тежњу ка уништењу ауторитета да би се створило друштво које ће окупљати слободне природне карике човечанства«. Његова главна теза била је да су

»убилачки злочини од памтивека били одговор прогоњених и очајничких класа и гоњених и очајничких појединаца на зла њихових ближњих која су сматрали неподношљивим. Таква дела представљају насилно узвраћање насиља, благо агресивно или репресивно: она су последњи очајнички напор осрамоћене и огорчене људске природе да се домогне простора у којем се дише и живи. Њихови узроци не леже ни у каквом посебном уверењу, него у дубини њихове људске природе. Цео ток историје, политичке и социјалне, посут је доказима ове чињенице. Не ићи даље, узети три најочигледнија примера политичких партија натераних на насиље током последњих тридесет година: мацинијевце у Италији, фенијанце у Ирској и терористе у Русији. Да ли су ови људи били анархисти? Нису. Да ли су ове три странке икад заступале исто политичко уверење? Нису. Мацинијевци су били републиканци, фенијанци политички сепаратисти, Руси социјалдемократи или конституционалисти. Али сви су били натерани специфичним околностима на ову ужасну форму револта. И кад са странака пређемо на појединце који су деловали на сличан начин, станемо запрепашћени бројем људских бића нагнаних и натераних пуким деспотизмом на понашање очигледно силно супротно њиховим друштвеним инстинктима... Да ли ћемо прогласити за зликовце ова људска бића која су често деловала са херојским саможртво-

вањем, жртвујући у протесту своје животе, тамо где би мање социјалне и енергичне природе легле и кукавно пузале потчињене неправди и злу? Да ли ћемо се придружити незналачком и суровом покличу који жигоше такве људе као чудовишта зла, која безразложно трче у помамној жељи за клањем у хармоничном и невино мирном друштву? Не! Ми мрзимо убиство мржњом која може изгледати апсурдно претерана браниоцима матабелског покоља, бездушницима сагласним са вешањем и бомбардовањем, али ми одбијамо, у таквим случајевима убиства или случајевима покушаја убиства какви су ови о којима говоримо, да будемо криви за грубу неправду да се сва одговорност за дело баца на непосредног извршиоца. Кривица убиства лежи на сваком човеку и жени који, намерно или хладно равнодушно, помажу да се одрже друштвене прилике које гоне људска бића у очајање. Човек, који баци сву своју душу у атентат, по цену свога живота, да би протестовао против недаћа својих ближњих, светац је у поређењу са активним или пасивним браниоцима грубости и неправде, чак и ако његов протест уништава и друге животе поред његовог... Ми прихватамо појаве убилачког насиља као најужаснију чињеницу људског искуства; ми настојимо да гледамо такве чињенице право у лице са разумевањем људске правде; и ми верујемо да чинимо све што можемо да их докрајчимо ширећи кроз друштво анархистичке идеје.«[35]

Догађаји после 1893. потврдили су неке ставове Кропоткинових теза. Смањењем беде међу радницима Француске, Немачке и у Бечу, и појавом њихових првих масовних политичких и синдикалних организација, дошло је до јењавања индивидуалног тероризма. Индивидуалну акцију заменила је масовна акција. Да би се постигле друштвене промене, морало се ослањати на друштвена и економска средства. Идеја убиства тиранина била је деперсонализована; задржала се њена морална тежња за уклањањем тиранина ради »заједничког добра«, али је она била примењивана против поретка као таквог. Уништење индивидуе не може да изазове промене у друштвеном систему. Под овим условима акти индивидуалног тероризма доносе само штету масовном радничком покрету. Најсмелији револуционари својим актима политичког убиства отуђили су се од револуционарних покрета; они су се удаљили од главних задатака пролетаријата и изопачили циљеве борбе, идући често наруку властодршцима.

Истинитост ове теорије доказује даље постојање тероризма у Италији, Русији, Шпанији, Ирској и оним деловима Хабсбуршке Монархије где политичке и друштвене реформе нису

биле довољне. У Италији, упркос чињеници што је 1860. године постигнуто ослобођење и уједињење, тероризам није одмах ишчезао. Несређене друштвене прилике, нарочито постојаност феудалних односа на селу, изазивале су индивидуално насиље. Значајно је да су најупорнији апостоли тероризма долазили из оних области Италије у којима је беда имала ендемичан карактер. Године 1861. у тек уједињеној Италији, само 418.000 од 26 милиона становника имало је право гласа — то јест само 2 одсто. 82 одсто становништва било је неписмено. Традиција убиства тиранина у Италији је, можда, била снажнија него било где у Европи, сем међу Јужним Словенима. Један од апостола убиства тиранина у Италији крајем XIX века, Андреа Коста, овако је дефинисао потребу за политичким убиством: »Насилна акција сматрана је нужношћу да би се проблем поставио, да би се преко старих идеала истакли нови« [36]. Крајем XIX века италијански терористи вршили су атентате и у другим земљама. Италијански радник, емигрант Санто Казерио, убио је 1894. године француског председника Карноа; Италијан Микеле Анђолело отишао је у Шпанију и убио шпанског премијера Антонија Кановаса. Убица хабсбуршке царице Луиђи Лукени био је такође Италијан.

Традиција убиства тиранина живела је и међу Италијанима који су боравили ван граница отаџбине. Хабсбурзи су једно време владали над пет милиона Италијана, али после ослобођења Ломбардије и Венеције, у царству их је остало само шесто хиљада, и они су живели у Тиролу, Горици, Градишки, Истри, Трсту и у Далмацији. Мада су били и политички и социјално у бољој ситуацији од већине народа у Аустро-Угарској, они су прибегавали индивидуалном терору. Заверу да се убије цар Фрања организовала је група италијанских иредентиста, на чијем је челу био двадесетогодишњи студент из Трста Гуљелмо Обердан, ванбрачни син једне словеначке девојке. Обердан је студирао технику у Бечу, али је 1877. побегао из Аустро-Угарске у Рим да би избегао одлазак у хабсбуршку војску, која је у то време имала да умарширa у Босну и Херцеговину. Обердан је по својим политичким уверењима био симпатизер републиканске партије. Намеравао је да се врати у свој родни Трст и убије цара Фрању Јосифа, кад дође 1882. на прославу 500-годишњице присаједињења тога града Хабсбуршкој Монархији. Али власти су имале добро организовану шпијунску мрежу и Обердан је био ухапшен с бомбама пре него што је могао да их употреби. Био је

осуђен на смрт. Водеће личности Европе, међу њима и Виктор Иго, залагале су се код цара да помилује Обердана, али без успеха. Обердан је био обешен 20. децембра 1882. у дворишту Касерно Гранде у Трсту и, према званичном извештају, пре погубљења је узвикнуо: »Живела Италија, живео слободни Трст, странци, идите кући. . .« [37]

Обердан је био поздрављен као италијански национални херој. Неколико градова у Италији дало је улицама и трговима његово име. Венеција му је подигла споменик. Компоновано је неколико химни и много песама које су славиле његову заверу у духу класичног тираноубиства. Једна од њих гласи:

Са бомбама, са бомбама, као Орсини
Са бодежом, са бодежом у десници,
Смрт аустријском суверену.
Ми хоћемо слободу.
Смрт Фрањи,
Живео Обердан.[38]

Оберданов култ живео је дуго после његове смрти. Године 1913, Марио Стеле објавио је брошуру у којој је хвалио Обердана, и бечки суд је осудио писца на пет година затвора. Ово је у многим италијанским градовима изазвало јавне демонстрације против Аустро - Угарске. Универзитет у Риму морао је да буде затворен, и један члан италијанског Парламента јавно је увредио цара Фрању Јосифа у говору одржаном у Парламенту [39]. Кад су италијанске трупе ушле у Трст 1918. године, Обердану је подигнут споменик.

Истина, после Оберданобог атентата није више било атентата на цара Фрању Јосифа. Један од разлога можда је тај што су се услови живота Италијана у Аустро - Угарској поправили, нарочито после увођења општег права гласа у Аустрији 1906 - 1907. године. Кан мисли да су Италијани постали »најпривилегованија од свих националних група гледано из угла ,аритметике права гласа'« [40]. На основу нове реформе, 38.000 Италијана добило је једно место у парламенту, у поређењу са 55.000 Хрвата или 102.000 Украјинаца [41]. Али упркос овој чињеници, међу Италијанима под хабсбуршком управом стално је тињала потреба за индивидуалним тероризмом, нарочито у области Истре и Трста, где су Италијани живели уз Словенце и Хрвате.

Међу неколиким заверама против цара Фрање Јосифа и других чланова хабсбуршке куће које је открила бечка полиција, занимљиво је приметити да су неке од њих потекле из Сједињених Америчких Држава. Поред Италијана који су емигрирали у Америку због незапослености и немаштине, било их је много који су оставили своју земљу због политичког терора. Неколико карбонара и мацинијеваца учинили су то још средином XIX века. Ови људи понели су собом своју мржњу према Хабсбурзима и радо су приступали у новој средини свакој тајној групи која је ковала завере против владара у старој домовини.

У исто време, на измаку века, у Сједињеним Америчким Државама живело је неколико терориста из Европе. Међу њима био је Јохан Мост, који је напустио Енглеску након забране његовог радикалног листа »Die Freiheit«. Он је у Америци поново покренуо свој лист 1882. године, и пошао на пут на којем је држао предавања у оним америчким градовима где су постојале револуционарне групе, бранећи идеју насиља на сличан начин као Нечајев [42]. Он се тајно запослио у једној фабрици експлозива у Џерси Ситију и написао брошуру *Revolutionare Kriegswissenschaft*, приручник »о прављењу и употреби бомби, о провали и хотимичној паљевини у име циљева за које се боримо, и о извесним видовима токсикологије познатим већ Борџијама« [43]. Мост је све до смрти, 1906. године, наставио да издаје свој лист, и био је уплетен у многе завереничке акције у Америци. Он је проширио свој утицај првенствено међу емигрантима из источних делова Европе, нарочито из Аустро-Угарске; наишао је на велико разумевање италијанских терориста који су у исто време побегли у Америку.

У бечким архивама постоје многи поверљиви извештаји с почетка XX века о активностима тајних удружења међу бившим хабсбуршким поданицима у Сједињеним Америчким Државама. Трагична смрт жене цара Фрање Јосифа, царице Елизабете, 1898. године, појачала је противмере хабсбуршке полиције. Њихова обавештајна служба у Сједињеним Америчким Државама покушала је да продре у тајна емигрантска удружења. Убиство италијанског краља Умберта, 1900. године, показало је да су завереници енергични у својим припремама. Његов убица Гаетано Брешчи дошао је из Сједињених Америчких Држава кратко време пре убиства. Вудкок мисли да је

он могао бити »изабрани агент једне анархистичке групе из Петерсона, Њу Џерси« [44], која је била повезана с Мостом.

Бечка полиција била је дословно преплављена извештајима о новим заверама које су се ковале међу Италијанима, Пољацима, Мађарима, Јужним Словенима и другим бившим хабсбуршким поданицима у Сједињеним Америчким Државама, који су одржавали контакт са својим земљацима у Европи. Ево неколико извештаја:

У септембру 1900. примљено је обавештење од аустро-угарског конзула у Њујорку Нубера да »италијански анархисти у Њујорку« спремају атентат на руског цара и цара Фрању Јосифа. Нубер је информацију добио из руске амбасаде, која ју је, опет, добила од Луја Дибоа, италијанског трговца из Њујорка (право му је име било Франческо Трентини). Он је претходно обавестио италијанског премијера Пелуа да се кује завера у намери да се убије италијански краљ Умберто.[45]

Аустријски амбасадор из Цариграда послао је 27. августа 1900. године извештај да је примио информацију од првога султановог секретара »да је турска амбасада у Вашингтону открила да италијански анархисти планирају убиство цара Фрање Јосифа, немачког цара Виљема и грчког краља«. Ти анархисти наводно су били у вези са Брешчијем, убицом краља Умберта. Анархисти су отпутовали из Сједињених Америчких Држава да би убили горе поменуте владаре [46]. Паул Бегнер, чије је право име било Луј Турније, обавестио је 19. септембра 1900. аустријску амбасаду у Швајцарској да извесни Лодовико Гилтони, који је био повезан с Брешчијем, намерава да убије цара Фрању Јосифа. Гилтони је био ухапшен у Милану, задржан два дана у затвору и кажњен са 25 лира, али је порекао оптужбе. Био је ослобођен и држан под полицијском присмотром у Базелу и Паризу.[47]

Аустријска тајна служба у Сједињеним Америчким Државама успела је да заврбује човека који се служио именом Еразмо Цијубанијук; он се умешао међу радикално оријентисане емигранте из Аустро-Угарске и 24. марта 1900. послао извештај да се припрема неколико завера против хабсбуршких достојанственика. Преко конзула Нубера он је 24. марта 1900. године потказао Адалберта Лазаровица као члана Пољског револуционарног комитета који је планирао убиство цара Фрање Јосифа. Према извештају, тај комитет је имао своје

огранке у Чикагу, Буфалу, Милвокију, Кливленду и Питсбургу. Цијубанијук је, такође, јавио да је Лазаровиц отпутовао у Лвов с пријатељем по имену Ницински. За обојицу је било речено да су чланови студентског удружења *Polskie Kolko Akademicki.* »Лист ‚Freiheit', међународни орган комунистичких анархиста на немачком језику, који је уређивао Јохан Мост, сматран је за средиште завере« [48]. За друштвене раднике у Лвову, Прагу, Кракову, Оломуцу и Бечу речено је да имају везе са овим комитетом у Америци [49]. Лазаровиц је ухапшен у Лвову, али је касније пуштен, јер је порекао да има било какве везе с Мостом.

У извештајима хабсбуршких тајних агената у Сједињеним Америчким Државама Мостово име помињано је неколико пута. У Чикагу је постојала чешка група звана *Novy Cult,* а у Њујорку *Svobodna Obec,* које су, према једном извештају послатом у Беч из Чикага, биле повезане с Мостовим листом »Freiheit« и планирале атентат на цара Фрању Јосифа 1901. године [50]. Према овој информацији, девојка анархисткиња Софија Аделаид путовала је у Беч да би покушала да убије цара за време аудијенције. Обавештајац Цијубанијук открио је да је њено право име Софија Аделаид Шум и да уређује лист »Arbeiterzeitung« са Хавелом и Багинским. Он је обавестио власти да је она боравила у Паризу са Хавелом у вези са припремањем завере [51]. Нема информација шта се с њом десило.

Неколико извештаја аустроугарских представника из Сједињених Америчких Држава, као и из Трста и Далмације, говоре о сарадњи тајних организација Италијана и Јужних Словена при планирању заједничких акција против водећих личности Хабсбуршке Монархије. С тим у вези је 1901. године неколико пута поменуто име Словенца Видмара; он је, наводно, имао да отпутује из Чикага у Чешку да би убио цара Фрању Јосифа у лето 1901. године. Цијубанијук је опет био главни информатор. Али о Видмаровом кретању било је извештаја и из других извора. Виђен је у Паризу, потом у Прагу, а било је чак ухваћено и једно његово писмо у којем је писао неком свом пријатељу да је »до њега немогућно доћи«, мислећи на старог цара. [52]

Из села Набрежина, источно од Трста, бечка полиција је 18. јуна 1901. добила извештај да је анархист Винченцо Матера оптужен због тога што је учествовао на састанку тајног удружења у Набрежини, на којем је било одлучено да се предузме

акција против цара. Матера је био ухапшен и подвргнут испитивању. Он је признао да је одржан састанак анархистичке групе, али је порекао да је кована завера[53]. Августа 1903. године, П. Гаспарути, свештеник из Удина, обавестио је Беч да осам студената из Трста, Падове и Удина смера да убије цара Фрању Јосифа[54]. Исте године један други италијански свештеник, Дон Карло Сабол послао је поверљиви извештај властима да ће један човек из Удина, по имену Пињат, с тројицом људи из Трста, Бамбином, Маркијером и једним студентом, покушати да убије цара Фрању Јосифа и немачког цара Виљема.[55]

У бечким архивима има мноштво сличних извештаја о заверама против чланова хабсбуршке куће у првој деценији XX века. Сви ови извештаји нису били истинити, неки су били обичне гласине, али као што ћемо доцније видети, хабсбуршка полиција, упркос лукавству, није знала за многе завере.

Статистика о индивидуалном тероризму у Хабсбуршкој Монархији који је остварен, као и о заверама које су биле откривене пре него што су биле спроведене у дело или којима се никад није ушло у траг, веома јасно доказује једну ствар. Покушаји политичког убиства јењавали су међу оним националним групама које су добиле већу политичку слободу (Италијани, Мађари), а повећавали се међу народима који су били у најгорем политичком, културном и друштвеном положају, на првом месту — међу украјинским и румунским сељаштвом и, нарочито, јужнословенским кметовима.

Године 1908. двадесетогодишњи студент, Украјинац Мирослав Сичински, убио је у Лвову намесника Галиције, грофа Потоцкога, узвикујући: »То је казна за наше страдање«. Сичински је био осуђен на смрт и касније помилован и осуђен на 20 година робије. Године 1912. побегао је из тамнице у Станиславову уз помоћ тамничара. Успео је да се домогне Сједињених Америчких Држава, где је живео, у држави Њујорк, све до краја другога светског рата као послован човек.

Р. Ситон - Ватсон наводи овај случај као пример политичког убиства међу Румунима који су живели под угарском влашћу: »Угарска влада је 1912. године основала вештачку угарску унијатску бискупију у Хајдудорогу, у циљу мађаризације румунских унијата. У марту месецу 1914. године епископског намесника нове бискупије усмртила је паклена машина која је била послата поштом, а неколико његових свештеника било је рањено.« [56]

Исто тако је 3. октобра 1913. бачена бомба на палату угарског поглавара на Ријеци, грофа Стефана Викенбурга, али атентатори никад нису ухваћени.[57]

Тако су две сасвим супротне форме политичке борбе, модерна масовна револуционарна акција и индивидуални терористички акти, узнемиравале Хабсбурге све до самртног часа њиховог царства.

ГЛАВА X

ИСКОНСКИ БУНТОВНИЦИ ИЗ БОСНЕ

Српски револуционар, ако хоће да победи, мора бити уметник и конспиратор, имати талента за борбу и страдања, бити мученик и завереник, човек западних манира и хајдук, који ће заурлати и повести бој за несрећне и погажене.

Владимир Гаћиновић

Атентатори на надвојводу Фрању Фердинанда били су припадници једног тајног удружења које су сачињавали махом ђаци и студенти пореклом са села, а које се звало *Млада Босна* [1]. Но то није била јединствена, централизована и оформљена организација с писаним програмом. Младобосанци су били део спонтаног револуционарног покрета међу јужнословенском омладином, како у границама Аустро - Угарске, нарочито у Хрватској, Далмацији и Словенији, тако и у Србији, Црној Гори, па чак и међу јужнословенским исељеницима у Америци. Ове разнородне групе уједињавао је заједнички циљ: револуционарно уништење Хабсбуршке Монархије.

Младобосанци се не би могли окарактерисати као искључиви националисти. Они најодлучнији међу њима тежили су не само уништењу туђинског јарма него и уклањању конзервативизма и примитивизма у друштву; они су пркосили свим постојећим институцијама, како државним, тако и просветним, верским и породичним; проповедали су једнакост и еманципацију жена. Посвећивали су велику пажњу етици и другим областима духовног и интелектуалног живота. Уочи првога светског рата истицали су се као најактивнија литерарна

група у борби против академизма а за модерне правце у књижевности.

Тешко би било поистоветити младобосанце с италијанском интелигенцијом у доба ослобођења Италије, с немачком студентском омладином у периоду романтизма, или с руским народњацима. Историјски услови у Босни и Херцеговини били су другачији. До 1875. хришћанско становништво у ове две области, изузев нешто трговаца и занатлија, живело је по селима. У доба Турака једини људи који су имали неко више образовање били су фрањевачки фратри или ретки синови богатих трговаца које су родитељи слали на школе у Трст или Загреб. У првим деценијама бечке управе прилике су се нешто измениле. Почетком XX века, тридесет Босанаца и Херцеговаца имало је академско образовање [2]. Ову групу интелектуалаца сачињавала су деца из града, јер су само богати људи могли да шаљу своје синове у Беч и на друге универзитете. Ти младићи су били већином конзервативни, задовољавали су се мањим административним положајима, а њихови политички захтеви нису ишли даље од аутономије Босне и Херцеговине у оквирима Хабсбуршке Монархије.

На измаку XIX столећа, јавља се у Босни и Херцеговини нова генерација интелектуалаца који пристижу директно са села; с друге стране, међу њима су и деца родитеља тек досељених у град. Историјски услови довели су до веома спорог развитка босанског друштва у поређењу с другим крајевима Европе. Аустроугарске власти су систематски подржавале ту заосталост и нису обраћале пажњу на масовно образовање. После тридесет година аустријске управе, године 1910. у Босни и Херцеговини било је 87 одсто неписменог становништва и само пет гимназија на нешто мање од два милиона становника. Али, међу ђацима је било све више деце са села, која су обично служила по богатијим кућама и тако се школовала. Почетком XX века основано је добротворно просветно друштво *Просвјета*, које је почело да даје стипендије сиромашним а добрим ђацима. Захваљујући *Просвјети*, многи је сељачки син завршио не само гимназију него и кренуо на студије на Бечки, Прашки, Загребачки или Београдски универзитет. Босанским студентима давала је стипендије и српска влада. Та нова интелигенција долазила је на универзитетима у додир с водећим струјама тадашње европске мисли. Али већина од њих никада није прекидала везе са селом. Преко распуста долазили су кућама и са укућанима делили све тегобе тежачког живота.

Собом су доносили и модерне политичке доктрине, али су имали тешкоћа да их пренесу у своју патријархалну средину. Хабсбуршке власти нису дале никакве политичке слободе босанском кмету. Осим тога, младобосанци су морали да рачунају са заосталошћу средине из које су поникли. Иако је с продирањем робне привреде босанско село доживљавало озбиљне промене, форме политичког отпора у суштини се нису мењале. Жестоке, спонтане буне брзо су малаксавале да би после њих уследио дуг период потпуне апатије, прекидане покаткад неким случајем аграрног тероризма. На тај начин, младобосанци су се колебали између два различита система политичке борбе: да ли применити модерне доктрине које су донели са универзитета, или се ослонити на традицију.

Гимназија у Мостару била је једно од интелектуалних жаришта младобосанаца. Та школа је основана 1893. и међу њеним ученицима било је доста деце са села. Окупаторске власти нису дозвољавале образовање ђачких друштава, чак ни спортских. Ђацима је било забрањено да учествују у раду било каквих друштава, а нису смели да присуствују ни судским расправама. Они који би прекршили ове прописе искључивани су из школе [3]. Ова правила важила су на читавом подручју Босне и Херцеговине. Једино дозвољено ђачко друштво била је *Маријина Конгрегација,* на челу које је био језуитски фратар Антон Пунтигам, човек личног поверења надвојводе Фрање Фердинанда и његове жене, војвоткиње Хоенберг.[4]

Пошто своја удружења нису могли да формирају јавно, мостарски гимназијалци су још 1899. године почели са оснивањем тајних удружења [5], која су имала различит садржај рада Димитрије Митриновић, даровити младић, родом из села Поплати, дао је 1904. године иницијативу за стварање једне тајне библиотеке у којој би ђаци могли да читају што желе, јер је у Мостару било веома развијено интересовање за књижевност. Сâм Мостар беше један од признатих центара српско-хрватске литературе. У њему је деловао литерарни часопис »Зора«, а Алекса Шантић и Јован Дучић већ су били извојевали завидно место међу југословенским песницима. Из ове Митриновићеве тајне библиотеке развило се тајно литерарно друштво *Матица.*

У то време образовано је још једно тајно ђачко друштво названо *Слобода,* на чијем је челу био Богдан Жерајић, син сиромашнога сељака с деветоро деце. Поред Жерајића, вид-

нију улогу у овом друштву имали су Спиро Солдо, Перо Слијепчевић, Љубо Мијатовић и Владимир Гаћиновић, сељачка деца из околине Мостара.

Слобода се бавила проблемима етике и политике, али су се чланови и једнога и другога друштва познавали и међусобно посећивали састанке. Карактеристично је да је у тим тајним друштвима владао дух толеранције. Расправљајући о разним проблемима литературе, етике и политике, они су заузимали прилично супротна гледишта. На пример, Владимир Гаћиновић се у то доба више декларисао као искључиви српски националиста, док је Димитрије Митриновић имао више разумевања за југословенску интегралистичку идеју, сматрајући да би једна заједничка књижевност Срба и Хрвата могла корисно послужити њиховом уједињењу.

Упркос кратком животу и неизмерним тешкоћама у којима је живео и деловао, Гаћиновић је оставио доста писаног материјала, есеја и чланака, у којима се може следити његова еволуција у схватањима национализма, револуције и социјализма [6]. Један од оних који су познавали Гаћиновића, хрватски песник и ребел Тин Ујевић, сматрао га је више »импресионистом револуције но мислиоцем револуције«, човеком чија је »најинтересантнија грешка била екстремизам у проживљавању личног момента у односу према друштву«.[7]

Пажњу мостарских ђака нарочито је заокупљало аграрно питање, иако је и сâм Гаћиновић касније признао »да нико од нас у то време није имао тачне представе о том проблему«. Гаћиновић је тај период овако описао:

»Дубоке социјалне промене припремиле су духовно буђење. Наше спахијско друштво, засновано на економској и политичкој моћи српско-муслиманске аристократије, спахија, одавно се почело потресати у свима својим деловима, стварајући потресе у патријархалној народној свести. Велика породица, кооперација -- задруга, распала се на мале породице, које су тешки државни намети притискивали к земљи. Ранија солидарност и узајамна помоћ, економски и војни савези великих породица за чување живота и независности — све је то прешло у прошлост, а замењено је индивидуалном усамљеношћу. Наше је друштво постајало сложеније, јавиле су се нове потребе и идеје.« [8]

Као петнаестогодишњи младић, Гаћиновић је у књижевном друштву *Матица* одржао реферат о Петру Кочићу, књижевнику с јаким социјалним тенденцијама и једно време, пре

него што га је болест отргла из јавног живота, политичком вођи босанских кметова. Гаћиновић је био под јаким утицајем овога писца и од ране младости се декларисао као »кочићевац«. Једна од најбољих Кочићевих приповедака јесте сатира *Јазавац пред судом*, одлучна осуда аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини. Јунак ове сатире је на први поглед смушени кмет Давид Штрбац који доноси пред суд јазавца који му је опустошио њиву кукуруза. Духовити Давид тражи од суда да казни јазавца, симбол пљачкашке хабсбуршке владавине у Босни и Херцеговини.[9]

Догађаји који су уследили после руске револуције 1905. године подстакли су међу младобосанцима интересовање не само за решење аграрног питања него и за руску литературу и историју. Читаве странице из књиге Чернишевскога *Шта да се ради* преписиване су да би затим ишле од руке до руке. Сем Чернишевскога, много су читали Бакуњина, Херцена, Достојевскога, нарочито његов роман *Злочин и казна*, и Максима Горкога.[10]

Велику пажњу поклањали су и италијанском и немачком покрету за национално ослобођење. Мацини је био » прави и велики човек« [11]. Италијанска револуционарна традиција из периода рисорђимента ухватила је јаког корена у Херцеговини. Како у устанку 1861, тако и у устанку 1875 - 78, побуњени кметови одржавали су везе с Гарибалдијевим присталицама. У другом устанку учествовали су чак и добровољци из Италије. Још као петнаестогодишњи младић, Гаћиновић је називао себе »гарибалдинцем« [12] и читао литературу из доба националног уједињења Италије. Чак је и назив *Млада Босна* дат по угледу на Мацинијеву *Младу Италију*. Гаћиновићев пријатељ Васиљ Поповић објавио је у студентском часопису »Зора« у Бечу дуг есеј о италијанском ослободилачком покрету[13]. »Зора« је исто тако објавила и Мацинијеву револуционарну заклетву, која за младобосанце није била само »историјски документ, него поклична песма«, како је то Гаћиновић рекао у чланку који је био припремио на тражење Лава Троцкога [14]. Нема сумње да су Мацинијеве идеје — да омладина мора бити основна снага у ослобођењу своје груде, да она мора створити људе новога кова, спремне на највеће жртве, утицале много на младобосанце у првим годинама њиховог рада и стварања програма. За време суђења у октобру 1914, Гаврило Принцип и Недељко Чабриновић позивали су се у неколико махова на Мацинија као на пример како се треба борити за ослобођење

и уједињење [15]. Међу заплењеним хартијама младобосанца М. Стојановића, 28. јуна 1914. године нађен је следећи Мацинијев цитат, записан непосредно после атентата на надвојводу Фрању Фердинанда: »Нема на свијету каријере светије од каријере завјереника, који постаје осветник човјечанства и тумач вјечитих природних закона.« [16]

Свршени матуранти мостарске гимназије пошли су на универзитете или у друге градове Босне и Херцеговине, да би свој начин рада и организовања пренели у нову средину. Димитрије Митриновић помогао је 1906. при оснивању тајних удружења у Сарајеву [17]. По завршетку шестог разреда гимназије, Владимир Гаћиновић је 1907. године прешао у Рељевску богословију, крај Сарајева. Гаћиновић, који је био свештенички син и уживао црквену стипендију, основао је у Рељевској богословији тајно удружење *Свети Сава*. На једном од састанака овога удружења расправљало се о аграрном питању и о томе како да се светковине искористе за политички рад. Но Гаћиновић није могао дуго остати у богословији; напустио ју је после три месеца. Вратио се у Мостар, где се уписао у седми разред гимназије, радећи истовремено у листу »Народ«. Уредник листа био је Ристо Радуловић, један од најоштријих критичара хабсбуршког режима међу старијом генерацијом босанских интелектуалаца.

У међувремену, више матураната мостарске гимназије, међу њима и Димитрије Митриновић, отишло је на Бечки, Прашки и Загребачки универзитет. У то време се међу југословенском академском омладином осећао велик утицај Томаса Масарика, нарочито његових рационалистичких идеја и осуде клерикализма. Масарикова мисао да човек не чини злочин велеиздаје ако се бори за ослобођење свога народа, имала је одјека међу омладином. Био је прихваћен и Масариков савет о методама политичке борбе, о такозваној реалистичкој тактици, која се састојала у одбацивању револуционарних метода и прихватању такозваног »ситног рада« у циљу културног уздизања народних маса преко трезвењачких и културних клубова, као и аналфабетских течајева [18]. Часопис »Хрватски ђак« у Загребу постао је главни орган масариковаца међу југословенском омладином. Један од младобосанаца писао је да су Масарикове идеје прихватили свом душом и свим срцем, да су оне пренете у југословенску средину и посејане у нади да ће уродити плодовима слободе и народне културе.[19]

И младобосанци су једно време били под јаким утицајем

Масарикових метода. Не само Димитрије Митриновић, него и најборбенији међу младобосанцима, на челу с Владимиром Гаћиновићем и Богданом Жерајићем, агитовали су методама културног препорода и ситног, свакодневног рада.[20]

Али развитак друштвених и политичких односа у Босни и Херцеговини довео је до слабљења Масариковог утицаја. Анексија Босне и Херцеговине, извршена у октобру 1908. године, изазвала је незадовољство и врење међу младобосанцима. Владимир Гаћиновић и неколико његових једномишљеника, претпостављајући да ће доћи до рата са Аустро-Угарском, пребегли су најпре у Црну Гору а одатле у Србију у жељи да ступе као добровољци у српску војску [21]. И међу младобосанцима на Бечком универзитету чула су се мишљења да у новој ситуацији Масарикова тактика не може дати одговарајуће резултате. Ова група студената била је до тада окупљена око културног друштва српских студената из Босне и Херцеговине *Рад*. После анексије одлучили су да оснују и једно тајно револуционарно удружење које би своје чланове припремало за директну борбу против Аустро-Угарске [22]. Студенти су изјављивали да они ни по коју цену неће признати анексију јер она представља најобичнију пљачку, а »ако Аустро-Угарска хоће да нас прогута, ми ћемо јој прогристи стомак« [23]. Први чланови овога тајног друштва били су Божидар Зечевић, Перо Слијепчевић, Димитрије Митриновић, Михајло Благојевић, Вељко Босаровић и Ацо Богдановић. По узору на руске револуционаре, образовани су кружоци од три члана, а горе именовани били су на челу тих кружока. Чланови појединих кружока нису се међусобно познавали. Да би се сачувала потпуна тајност рада, није било никаквих писаних правила нити програма, а нису вођени ни записници састанака. Преписка између вођа појединих кружока водила се помоћу нарочите шифре.[24]

Један од вођа новога тајног друштва у Бечу, Божидар Зечевић, отишао је у Београд. Он је ту дошао у додир с мајором Миланом Прибићевићем, бившим аустроугарским официром који се бавио револуционарним радом и који је прешао у српску војску 1906. године, а касније постао генерални секретар *Народне одбране*, као и са Љубом Јовановићем Чупом [25]. Прибићевић је рекао Зечевићу да за коначну битку са Аустро-Угарском народ у Босни и Херцеговини мора бити пре свега идеолошки припремљен. У ту сврху морала би се у сваком селу основати тајна удружења која би била повезана тајним

каналима. На тај би начин директиве лако стизале до народа, а осим тога, ти канали би послужили и за скупљање информација о расположењу народа, као и о покретима аустроугарских трупа [26]. По повратку у Беч, Зечевић је обавестио све кружоке о разговору с Прибићевићем, па су његови савети били усвојени. Перо Слијепчевић је добио задатак да руководи радом тајних удружења и канала у Херцеговини, Васиљ Грђић у Сарајеву и околини, Војо Кецмановић и Димитрије Закић у Босанској крајини, а Михајло Благојевић и Ацо Богдановић у североисточној Босни [27]. Мрежа тајних удружења почела је да се шири по Босни и Херцеговини већ у децембру 1908. године. Приликом свога боравка у Београду, Зечевић је обавестио генерала Божу Јанковића, председника *Народне одбране,* да студенти из Беча, чланови кружока, желе да дођу у Србију да би се вежбали за четничку акцију, али је генерал Јанковић одбио овај захтев. Зечевић је, ипак, успео да убеди другог члана *Народне одбране,* Живојина Рафајловића, да је активност овакве врсте потребна. После тога је приличан број младих Босанаца и Херцеговаца, како из Босне и Херцеговине, тако и студената из Беча, Прага и Загреба, дошао у Србију, где су отпочели да се припремају за комитску акцију.[28]

Чланови тајних кружока у Бечу одлучили су да ступе у контакт са »свим прогресивним и револуционарним елементима који имају разумевања за наше националне аспирације«, а нарочито са »свим револуционарним, анархистичким и нихилистичким организацијама које постоје у свету« [29]. У јануару 1909. Божидар Зечевић је кренуо у Русију да би ступио у контакт »с руским револуционарима и научио њихове методе тајног рада« [30]. Божидар Зечевић и други чланови кружока у Бечу успоставили су везе и с бечким социјалдемократима и њиховим листом »Arbeiter Zeitung«, дајући им информације о стању у Босни и Херцеговини.[31]

Активност тајних удружења нешто је опала у јануару 1909, јер је један од руководећих чланова био ухапшен у Хрватској, кад је покушао да набави експлозив [32]. Идуће године повећао се број студената из Босне и Херцеговине на Бечком универзитету. Међу њима је био и Владимир Гаћиновић. Он је матурирао у Београду, где је уписао и први семестар, слушајући предавања Јована Скерлића, који је имао знатног утицаја на револуционарну јужнословенску омладину. У то време је српска влада дала стипендије тридесеторици студената из Босне и Херцеговине, па је Гаћиновић прешао на Бечки

универзитет [33]. Ту је Гаћиновић нашао многе од својих другова из мостарске гимназије, који су настављали свој револуционарни рад, али на организованији начин. У току 1911. године, приликом боравка у Београду, Гаћиновић је приступио организацији *Уједињење или смрт*, као и *Народној одбрани* [34]. За време школског распуста крстарио је Босном и Херцеговином, од села до села, стварајући у већим местима кружоке, успостављајући канале, као и прикупљајући податке војне природе за српску војску. Према неким подацима, Гаћиновић је основао пет кружока у Сарајеву, два у Бечу, један у Загребу и један у Пакрацу [35]. У студентском часопису »Зора« у Бечу објављен је чланак о потреби и начину деловања тајних ђачких организација у Босни и Херцеговини.[36]

У току 1911. године Гаћиновић је посетио Швајцарску, где је успоставио прве директне везе с руским револуционарима који су деловали у тој земљи. Касније, 1913, Гаћиновић је прешао на Универзитет у Лозани [37]. Од тог доба, Швајцарска је постала главни центар Гаћиновићевог политичког деловања. У Лозани је дошао у додир с Марком Андрејевичем Натансон-Бобровом, једним од вођа руске револуционарне гарде кроз неколико генерација, који је помогао Гаћиновићу да проучи историју руских народњака у Руској књижници Н. А. Рубакина у Лозани. У разговорима с Натансоном, младом Гаћиновићу отварали су се нови видици. У једном писму пријатељу Мирку Дамјановићу, од 2. јуна 1911, Гаћиновић је писао:

»За последњих дана, ја сам толико проживео! Једна цела вера пала је немоћна и премрла, а њене празнине има да надопуни нова идеологија, која ври у инстинкту хаотично, бурна и врела, али тако мутна и неодређена. Моја душа је преживела крхање првих илузија, умирање првих лепота и нестајање првих љубави и, исплакана и умивена, тражи нови свет, нова срца и нове душе. У великим нешателским тишинама и дугим, скоро болесним ноћима ја сам срушио старе режиме, оборио старе богове и, у неспретности младости, пошао да оживим нова царства и васкрснем старе снове... Као што смо говорили у Женеви, време је да се озбиљније о томе проговори у српским срединама, које су досада, скоро по правилу, биле бедне, мизерне и очајне. И ако буде снага, дубоких уверења и велике вере, моћи ће бити од садањих мртвих Срба можда наскоро једно поколење које из лењости улази у живот, из снова у акцију, из апатије у буђење. Надајмо се да ће се нешто моћи учинити. Ја имам велику веру...« [38]

Натансон, као и Бакуњин, имао је симпатија за борбу Јужних Словена против Хабсбуршке Монархије. Неославизам руских социјалреволуционара, њихово интересовање за национално питање и њихово инсистирање да ослобођење сељака треба да буде основни револуционарни циљ, све те идеје биле су веома блиске Гаћиновићу. Ујевић је описао Гаћиновића као »левог социјалисту - револуционара, ако не члана те странке, јер није био Рус, а оно саучествујући. Он је у томе својству имао додира са многим Русима, дописивао се с њима и посећивао предавања и састанке, чак и помало сарађивао у руској социјалистичкој штампи«[39]. Преко Натансона, Гаћиновић је дошао у додир с некима од водећих људи руске Социјалдемократске партије, како с бољшевицима, тако и с мењшевицима. У Натансоновом дому у Лозани, Гаћиновић је сусрео Луначарскога и Мартова.[40]

Сви ови сусрети у Швајцарској довели су Гаћиновића у дилему: почео је да се колеба између учења руских социјалреволуционара и учења руских социјалдемократа. Нема сумње да је ту дилему подстакао у њему Натансон, који је у то време и сâм почео да напушта неке од основних ставова социјалреволуционара. Лав Троцки је допринео да се та дилема у њему пробуди. Изгледа да је Гаћиновић први пут срео Троцкога још у време балканских ратова, када је овај као новинар боравио у Србији. То се познанство обновило у Паризу крајем 1914. или почетком 1915. године. Пошто је прве месеце рата провео као добровољац у француској војсци, Гаћиновић се, заједно с Тином Ујевићем, нашао у Паризу крајем 1914. године, без икаквих средстава за живот. Продавао је неко време »L' Humanité« у околини Париза заједно са Ујевићем, копао шанчеве, покушавајући да се запосли као возач камиона. Највећи део слободног времена проводили су у Националној библиотеци. Гаћиновић је био у сталном контакту с руским револуционарима који су у то доба живели у Паризу. Ту се сусрео и са Сергијем Кибалчићем, Виктором Сержом, чији је стриц Николај Кибалчић, као члан *Народне воље*, био погубљен 1881. због учешћа у завери против цара Александра II. Кибалчићи су иначе пореклом Црногорци, један од њихових предака, свештеник по занимању, преселио се у другој половини XVIII века у Русију. Гаћиновић је био тако добар пријатељ с Кибалчићем да су се побратимили.[41]

У то време, разлике између руских револуционара нису још увек биле тако оштре, па су се они дружили и дискутовали.

Гаћиновић је посећивао редакцију листа »Анархија«, у којем је Кибалчић радио. Приликом једне такве посете, Гаћиновић се сусрео и с Троцким [42]. Ујевић је писао о посетама Троцком, који је становао у хотелу »Одеса«, у Улици Одеса, недалеко од станице Монпарнас. У Salle de Société Savante слушали су предавања Троцкога и Луначарскога, »ваљда ту једини присутни Југословени, те смо пред Троцким претресали поједина мутна питања наших и руских социјалиста. Троцки је увек био симпатичан и пријатељски лично према нама расположен, али је партијски био врло искључив, те је Гаћиновића више сматрао социјалним идеалистом уопште, не правим марксистом, а донекле му је замерао малу националну ноту«.[43]

Но упркос томе, пријатељство између Троцкога и Гаћиновића било је присно. У једном од својих чланака Троцки је назвао Гаћиновића »својим младим пријатељем« [44]. Ујевић се сећа да је заједно с Гаћиновићем интервенисао код Троцкога за неке ухапшене анархисте. Троцки је убедио Гаћиновића да треба да напише и један чланак о сарајевској завери, као и свом боравку у француској морнарици. Гаћиновић је то и учинио, а Троцки је те чланке објавио у »Кијевској мисли«, либералном часопису међу чијим су се сарадницима налазили и неки мењшевици. У »Кијевској мисли« Троцки је и године 1914. објављивао чланке о ратовима на Балкану. Као предговор првом Гаћиновићевом чланку, Троцки је написао следеће:

»Поред мене, у углу Café de la Rotonde, у густом диму, којем се сличан једва може наћи, седи неки млади Србин. Без обзира на веома шарену публику, човек и преко воље заустави свој поглед на њему. То је једна између оних фигура које као да су створене да код уредних људи изазову неспокојство. Висок, мршав, али снажан, мрк, са изразом немира и енергије у очима и цртама лица, он оштроумно посматра све и свакога, жудан утисака из туђег живота, али способан да се не изгуби у њему. Овај млади човек, скоро младић — једва ако му је 23 године — има свој циљ. Он је Босанац, интиман друг Принципа и Илића.

Око нас остаци свих иностраних колонија у Паризу. Мали, засад још мало популарни руски скулптор с великим, у Латинском кварту веома популарним псом; лепо избријани Шпањолац, који никада не скида огртач са црвено-зеленом поставом; неки старац непознате народности, habitué de la maison, који скупља добровољне прилоге за венац јуче умрлој кафеџики; седи Талијан са женом у сомотској блузи, уважаван, разуме се, од свих модела који посећују café; два млада Румуна или Грка у лакованим ципелама с брилијантским прстењем на прстима и с манирима лажног

учитеља играња; девојке кварта, les cigales, које полугласно певају песму љубави, која се сада не тражи, у оваквој атмосфери прича ми мој друг о југословенској омладини, њеним надама и борби, дајући летимичну карактеристику лица за чија смо имена први пут чули крајем јула из новина.

— Знате шта — предложим ја њему — напишите своје успомене, испричајте барем оно што се већ сада може јавно испричати. Ја мислим да ће то веома занимати руску читалачку публику.

После два дана донео је мој млади друг свој рукопис. Он је рефлекс свога писца заједно с његовим погледима и оценама, за које ја не могу преузети одговорност. Али то је људски документ, и било би неумесно да га исправљам или допуњавам. Ја га једноставно износим у преводу.«

Троцки је ускоро затим напустио Париз, а исто тако и Гаћиновић, и у животу се више нису срели. Али у Швајцарској, камо се Гаћиновић био упутио, он је наставио да одржава везе с руским револуционарима. Изгледа да се Гаћиновић сусрео с Радеком, а према тврђењу његовог брата Војислава, и с Лењином, али ово није могло бити потврђено другим изворима [45]. После револуције у Русији 1917, Натансон је био одлучио да се врати у своју земљу преко Немачке, заједно с Лењином и другим револуционарима. Натансон је предложио Гаћиновићу да и он крене. Перо Слијепчевић је потврдио ово, али је, наводно, Гаћиновић тај предлог одбио с образложењем да »његов социјализам није ишао тако далеко да прихвати услуге ратног противника« [46]. Гаћиновићев брат Војислав наводи друге разлоге: Владимир је био свим срцем за Натансонов предлог, али се бојао да ће га Немци ухапсити зато што је одржавао везе са сарајевским завереницима и што је његово име било поменуто на бањалучком процесу, где се судило групи од око три стотине босанских Срба.[47] Натансон је, наводно, понео у Русију и Гаћиновићеву архиву. У једном писму брату, без датума, Владимир пита да ли има вести од Натансона, и моли га да оде до његове куће и види да ли је стигао какав телеграм.[48]

Тако је Гаћиновић остао у Швајцарској, где га је затекла смрт 1917. године. Узроци његове смрти нису расветљени. Према неким верзијама, њега су отровали агенти српске или француске владе, а по другима, агенти аустријске тајне полиције [49]. Постоји и претпоставка да је он пао као жртва организације *Уједињење или смрт,* чији је члан био неко време [50].

Према В. Фабјанчићу, Троцки је написао посмртни чланак о Гаћиновићу у једном швајцарском револуционарном листу.[51]

Иако је Владимир Гаћиновић био један од вођа младобосанаца, после 1912. његов утицај почео је да слаби. У лето те године он је одбио да служи војску у Хабсбуршкој Монархији, те се више није могао вратити у отаџбину. У то време рађала се једна нова револуционарна генерација међу младобосанцима, а нарочито међу гимназијалцима. Гаћиновићев утицај на припаднике те генерације није више био тако снажан као на оне генерације које су овима претходиле.[52]

Ипак, Гаћиновић је и даље одржавао везе с Босном и Херцеговином, у првом реду преко Данила Илића, учитеља и писца, који је био годину дана старији од Гаћиновића. Данило Илић је, у ствари, представљао мост између појединих генерација младобосанаца. Гаћиновић му је био пријатељ, а познавао је и многе младобосанце који су студирали у Бечу и Швајцарској. Одржавао је везе и с неким босанским ђацима који су били пребегли у Србију да би се школовали или као добровољци јавили у четничке одреде. Пошто је готово стално живео у Сарајеву, Илић је познавао и најмлађу генерацију младобосанаца.

Илићев отац, по занимању обућар, умро је кад је Данилу било пет година. Мајка је морала да ради као праља. Као добар ђак, Данило је био послат у нижу трговачку школу, коју је завршио 1905. године. Пошто није могао да нађе запослење, неко време је продавао новине, да би касније постао шаптач у једном путујућем позоришту. Ту је обављао и све друге послове, преписивао текстове за глумце, цепао карте на улазу. Пошто је изгубио и овај посао, лутао је по Босни радећи као амал на железничким станицама, а касније на Сави: туцао је камен у каменоломима [53]. Такав живот му је нарушио здравље, патио је од чира у стомаку. Вратио се у Сарајево, где је добио државну стипендију, и 1912. године завршио учитељску школу, иако је пуне четири године био старији од својих колега. Био је висок младић, тих и повучен, умео је да се опходи с људима; носио је увек црну машну, да би га »подсећала на смрт и пролазност живота«. Доста је читао. Од девет ђака српске народности из његова разреда, шесторица су отишла у Србију, у комите [54]. У јесен 1912. године Илић је радио као учитељ у Автовцу у Херцеговини, а затим у Фочи, у Босни. Због болести вратио се у Сарајево, где је до јуна 1913. био чиновник у Српској банци. У јуну 1913. Гаћиновић

га је позвао да дође у Швајцарску. Илић се одазвао позиву и отишао у Швајцарску с пасошем фарбарског радника Илије Судара, који је личио на Илића [55]. Пошто није имао довољно новца, Илић је препешачио највећи део Швајцарске, и том приликом дошао у додир с неколицином руских социјалреволуционара [56]. По повратку из Швајцарске, на вест да је избио други балкански рат, Илић се упутио пешице у Србију да би се као добровољац пријавио у српску војску. Био је примљен као болничар, и неколико месеци радио је у болници где су били смештени српски рањеници оболели од тифуса. По завршетку рата, вратио се у Сарајево, где се разболео и провео око месец и по дана у болници. Својим пријатељима причао је о свом боравку у Швајцарској и Србији, а они су га слушали као што »муслимани слушају хаџије на повратку из Меке«, па је тако добио надимак » Хаџија «[57]. Од краја 1913. па до 28. јуна 1914. Илић је радио као коректор у дневнику »Српска ријеч«, а од половине маја 1914. један је од уредника недељног листа »Звоно«. У исто време доста је и преводио: *Поздраве ослобођеном човечанству, Пламено срце* Горкога, есеј Оскара Вајлда о уметности и критици, Андрејевљеве *Приче о седморици обешених* и *Мрачне хоризонте,* Бакуњинов памфлет *Париска комуна и идеја државе, Лаж парламентаризма* Пјера Рамија, као и многе друге књижевнике и политичке филозофе.

Илић је био везан за мајку и живео је с њом у очевој кући у Улици Опркањ 3 у Сарајеву. Старица више није прала рубље, издржавала се издајући собе ђацима. У јесен 1907. године, у њену кућу је, у пратњи старијег брата, ушао један сељачић, који је тада први пут дошао у град. Старица је прихватила дечака, који се уписао у нижу трговачку школу. Дечак се звао Гаврило Принцип. Данило му је ускоро постао најбољи пријатељ.

Живот Принципове породице указује како се породична задруга брзо распадала под деловањем нових друштвених и економских услова. У доба турске владавине, задруга је углавном била аутархичног карактера; највећи део трошкова покривали су приходи добивени од пољопривреде и сточарства. Тржиште и новац били су за задругу од другостепене важности. Порези и намети исплаћивани су углавном у натури, а задруга је производила готово све што је њеним члановима било потребно за живот, осим нешто робе коју је куповала у граду, као со, гас и томе слично.

У доба турске владавине задруга Принципа била је релативно велика [58], али после 1878. године почела је брзо да опада. После убиства Јове Принципа 1881. године, његов други син Петар - Пепо, Гаврилов отац, постао је у својој тридесетој години глава задруге. За време његова живота задруга се угасила а имање и мал чланови су поделили између себе. Петар је поседовао четири ара земље, углавном ливаде. Сејали су кукуруз и каришик, мешавину овса и јечма, и од тога су успевали да се прехране само два месеца у години. Породица је морала да тражи друге изворе зараде. Још један разлог их је гонио да то учине. Бегу Сијерчићу, који је живео у источној Босни, морали су да плаћају трећину не у натури него у новцу. Он је живео на другом крају Босне и није му се исплатило да шаље свога субашу да процени летину, него се погодио с Принципима да му шаљу трећину у новцу.[59]

Неки чланови породице Принцип, који су под Турцима служили као матролози, стражари на граници, или као заптије, жандарми, наставили су да служе државу и под Хабсбурзима. Тако, на пример, Божидар Томић пише да је Тодо, брат убијеног Јове Принципа, после 1878. служио као аустријски редар до краја свога живота [60]. И стриц Гаврила Принципа, Илија, био је једно време аустријски жандарм. Владимир Лебедев записао је како је једног Божића Илија са шест жандарма дошао у кућу свога брата Петра, Гавриловог оца, и како су сви заједно певали божићне песме [61]. У породици Принципа била је традиција да један њен члан увек мора бити жандарм, све до 28. јуна 1914. године, кад је око 10 часова увече Гавриловe родитеље пробудио један рођак жандарм и наредио им да се сместа јаве испостави у Грахову, јер је »Гавро убио Вердинанда«.[62]

На захтев дра Мартина Папенхајма, Гаврило је у затвору написао неколико страница о свом животу, наводећи да му је отац сељак, али да се бави и другим пословима [63]. Кад је Гаврилов дед Јово покушао да се запосли као жандарм после 1878. године, па није био примљен, живео је превозећи путнике и пошту на путу од Грахова до Далмације. Гаврилов отац је наставио тај посао.

Петар се прилично касно оженио. Још за очева живота био се заљубио у католкињу из породице Шарића, али стари Јово није хтео ни да чује за женидбу девојком друге вере. Кад је Петар наставио да се виђа с девојком, отац му је запретио да ће га убити [64], па је то био крај Петрове љубави.

Тек после очеве смрти, 1882. године, Петар се оженио Маријом, званом Нана, девојком из богате породице Мичић из оближњег села Мали Обљај. Марија је била четрнаест година млађа од свога мужа. Имала је маћеху с којом се није слагала, па је желела да што пре напусти родитељску кућу. Била је то енергична девојка; располагала је снагом за две или три жене, како је то забележио Божидар Томић. Певала је »као анђео« и била је сушта супротност свом мужу, који је био »малена раста, окошт, црвена препланула лица, па је својом појавом и карактером ублажавао оштрину црта свога јуначког друга. Природа се поиграла овим необичним супрузима; раскошно је украсила жену особинама мушкарца, а човеку подарила меке, добродушне црте жене«.[65]

Петар и Нана су имали деветоро деце, пет синова и четири кћери, од којих је шесторо умрло у раном детињству. Живели су у старој задружној кући с дрвеним уздигнутим црним кровом, у једној од оних које чине нашу готику, како је то приметио Глигорије Божовић. Кућа и ствари у њој нису се мењале годинама. Божидар Томић је овако описао унутрашњост куће:

»На старом дому су врата мала, ниска, толико ниска да се кроз њих само повијене главе улази унутра. На њих, хватајући за држак окренут увис и скакавицу, ступамо у ‚кућу', мрачну, неосветљену, без патоса и прозора; место патоса је набијена земља, права земља. Лево од улаза је камена столица за ‚бреме' и друга дрвена за лонац, а изнад њих обешена синија (‚столица'), канте и полице за суђе; на супротној страни од улаза, три дрвена сандука, наћве, сито, сланик, и опет полица. На десној страни, сасвим на крају, улаз је у собу, мрачну малу одају, у којој се налази један стари ‚шпорет' и кревет, једно велико корито за прање рубља... Уврх ‚куће' је старинско четвороугаоно огњиште, са својим старим и познатим симболичним црним декором — веригама... Ту, на старом каменитом огњишту, мало се кад гасила ватра...«[66]

У таквим условима, без лекара и бабице, новорођенчад нису могла да се одрже; кад се 13. јула 1894. родио Гаврило, његова мајка није веровала да ће остати у животу[67]. Био је необично топао дан, чак и на високом Грахову пољу. Нана је радила на ливади читав дан, пластећи сено и преносећи навиљке тешке по тридесет килограма. По завршетку рада, на ливади, вратила се кући, где је опрала рубље и почела да музе краву. Уто су је стигли први болови, па је имала само то-

лико снаге да уђе у кућу. »У који је пар Нана ушла у кућу и дохватила се руком за зид, у тај пар пало је поред самог огњишта на голу земљу дете, и вриснуло[68]. Нанина свекрва, порадила што је било од потребе: дете метнула у пеленице и, изнемогла, мајку положила на грубу ражову сламу поред огњишта.« Уто су стигли и рођаци, па су ракијом наздрављали новорођенчету. Петар није био код куће, и кад се касно вратио, једна од његових сестара потрчала му је у сусрет и за муштулук добила мараму.[69]

Петру је то био други син који је остао у животу; био је седам година млађи од најстаријег сина Јове. Новорођенче је било слабо, те је једна девојка одмах послата до проте Илије Билбије да уреди све око знамења. Нана је хтела да се дете назове Шпиро, по њеном умрлом брату, али прота Илија се није с овим сложио. Он је одредио да се дете назове Гаврило, јер је било рођено на дан Светог Гаврила[70]. Ни Нана ни остали укућани нису смели да се успротиве вољи проте Илије, који је био глава задруге Билбијâ и истакнути устанички војсковођа за време буне 1875. године. Његове подвиге исцрпно је описао сер Артур Еванс у својим чланцима у »Manchester Guardian«-у, као и у својој књизи о босанском устанку. Илија је био див од човека, тежак преко сто четрдесет килограма, а глас му је био јак »као труба Архангела Михаила«.[71]

Дете је било крштено десет дана касније. Кад је требало унети датум Гавриловог рођења у књиге, поп Милош Билбија, замењујући проту Илију, уписао је у Домовник као дан његовог рођења 13. јун, а у Матицу рођених 13. јул. Двадесет година касније, за време суђења Гаврилу, ова грешка сеоског попа Милоша довела је до озбиљних дискусија о томе који је од ова два датума тачан јер је од тога зависила казна. Да је Гаврило на дан атентата имао више од 20 година, био би осуђен на смрт.

Ни Петрова породица није могла да се исхрани од земље. Најстарији син Јово морао је да крене »трбухом за крухом«, па је најпре радио као писар, затим као кочијаш код неког трговца, да би се најзад скрасио у Хаџићима крај Сарајева, где је радио као келнер, а затим као помоћник код једног предузимача за превоз шумске грађе. Јово је био окретан у послу. Ускоро је стекао неколико пари коња и отпочео самостално да ради; био је чак закупио и једну малу пилану. Није прекидао везе с кућом, слао је нешто новца оцу и интересовао се за васпитавање своја два млађа брата, Гаврила и Николе,

који је био две године млађи од Гаврила. Старе породичне везе из дана задружног живота нису сасвим ишчезле. Гаврило је у затвору причао дру Папенхајму да много мисли на своје родитеље и све чланове старе задруге и да му је тешко што нема вести о њима, па се чак помало и стидео таквих осећања, рекавши дру Папенхајму »да она морају да постоје у сваком човјеку«.[72]

Гаврилов отац, Петар, био је веома побожан у поређењу са осталим кметовима у Грахову пољу; постио је сваки пост, није пропуштао ниједну литургију. Али Гаврилова мајка, Нана, имала је сасвим други став према цркви. За њу је религија имала само традиционално значење. Гаврило је био под њеним утицајем, па је и дру Папенхајму рекао »да чак ни као дете није био нарочито религиозан«.[73]

Петар се умногоме разликовао од осталих сељака. Није пио, није псовао, а у слободном времену садио је дрвеће дуж цесте која води од Обљаја до Грахова. Као поштар био је савестан на раду. Зими, кад би снег завејао путеве, остављао би кола и на својим леђима носио пошту, тешку и по тридесет килограма. Но поред свега тога, људи у граховској долини нису га много ценили; чак су с њим понекад терали шегу. Томић је забележио како се Петар био опкладио да ће усред зиме, у кошуљи а без обуће, претрчати раздаљину од Грахова до села Поповог Брда и натраг[74]. Једном приликом, кад су му се коњи поплашили на некој окуци, на Динари планини, Петар је скочио из кола да заустави коње и спасе пошту и путнике. Том приликом је пао и сломио ногу.

Нема много аутентичних докумената о Гаврилу из раног детињства, осим да је много личио на мајку, да је имао њену коврџаву косу, плаве очи, истурену браду, и боју њеног гласа. Принципов школски друг Божидар Томић овако је описао Гаврилов живот у Обљају:

»Још у раном детињству Гаврило је показивао особите знаке развоја. Проходао је врло рано, још у деветом месецу, и још врло мали био много жив и лак. Као мало дете ретко се играо са својим друговима парњацима; више је волео да чува телад и да посматра како тежаци у пољу раде, како копају, косе, жању. И пре него што ће поћи у основну школу, пре своје седме године, идући за стоком, замишљао се као ђак, па би узимао торбицу на леђа и носио у њој старе књиге и писма. У игри с децом бивао је врло прек, па би ударио и јачег од себе, а нарочито ако је видео да му се чини криво или да га снажнији потцењује.«[75]

Сâм Принцип, говорећи о свом детињству, написао је дру Папенхајму: »Увијек сам био тихо, сентиментално дијете, увијек озбиљан, с књигама и сликама« [76]. Његова мајка рекла је Глигорију Божовићу да је Гаврило био миран дечак, али је сваки ударац двоструко узвраћао. Много је читао и био врло ћутљив.[77]

Принципова породица имала је срећу што је једна основна школа била удаљена само два километра од њиховог села И поред тога, Гаврило умало што није пропустио да пође у школу. Његов отац био је против школовања; требало му је чобана који ће чувати овце. Тек на наваљивање Принципове мајке, дечак је пошао у школу, кад је већ био навршио девету годину.

Према препису из књига Државне народне школе у Босанском Грахову, које су касније уништене, Принцип је учио први разред у школској 1900 - 01. У разреду је било 54 ђака, и он је положио разред с одличним. У другом разреду био је добар. У трећем разреду био је болестан; нередовно је похађао школу, па је пао из »земљописа, повјести, рачуна и господарства«. Када је наредне године полагао трећи разред, положио га је с одличним успехом. Тако је завршио и четврти разред. Пошто је волео школу, четврти разред је још једном полазио и добио опет оцену одличан. Учитељ му је био Пајо Обрадовић. Као награду добио је једну збирку јуначких народних песама. Читао их је пријатељима свога оца с вечери, кад би се скупили на посело.[78]

Гаврило Принцип напустио је родно село у тринаестој години, на позив брата Јове да дође у Хаџиће. Отац Принципов, стари Перо, био је чуо од Јове да се у официрску школу у Сарајеву примају кадети. У огласу, који је Јово прочитао, стајало је да су поука, стан, храна и униформа бесплатни. Јово је писао оцу како се не би смела пропустити прилика да Гаврило постане официр. Стари Петар, за кога је Гаврило рекао дру Папенхајму да се није много бавио политиком [79], прихватио је Јовин предлог. Од Грахова па до најближе железничке станице у Бугојну, Петар и Гаврило ишли су на коњима пуна три дана.

Да ли је мукотрпни живот граховских кметова оставио неку дуготрајнију успомену у младом Гаврилу? Тај мирни и необично осећајни дечак оставио је неколико података о својим успоменама. Једном од својих ретких интимних пријатеља

признао је касније да су та посела у родној кући оставила мучног трага у његовој психи:

»При слабој светлости влажних цепаница на огњишту загушени густим димом седели су сељаци, људи и жене. Ако је човек мало напрегнутије хтео да проникне иза завесе дима, све је пред њим ишчезавало, осим много, врло много очију. Те очи тужне, патничке искре пламсале су влажном светлошћу долазећи из ничега. Из њих је избијало пребацивање, питање и претња, а Гаврило је уверавао да га и сада често прену иза сна ти чудни погледи.« [80]

Кад је једне августовске вечери 1907. тринаестогодишњи Гаврило стигао с оцем у Сарајево, био је поспан и уморан: »Стари Пепо и Гаврило, тражећи преноћиште, у први мах уђоше у једну муслиманску механу; дете, чим опази необичну муслиманску ношњу механџије и осталих људи на преноћишту, скочи и побеже из механе, вичући из свег гласа: ‚Ја ту нећу ноћити. То су Турци!' На то Пепо пође даље да тражи другу, српску механу« [81], забележио је Божидар Томић.

Идуће јутро, Петар и Гаврило су продужили пут села Хаџића, до Петровог најстаријег сина Јове. Он је обећао старом Петру да ће Гаврила одвести у кадетску школу и отац се вратио задовољан у Грахово. Иако се Јово није занимао за политику, ипак се питао да ли је паметно да даје брата у кадетску школу. Кад су стигли у Сарајево, браћа су свратила до трговца Јове Пешута да купе за Гаврила рубље. Јово Пешут познавао је породицу Принцип и није се сложио да Гаврило постане хабсбуршки официр. Према Божидару Томићу, Пешут је рекао Јови:

»Зар дијете да даш у завод у коме ће се одродити, у ком ће постати душманин свом рођеном народу? Ако нема другог пута, онда је боље да га из ових стопа вратиш кући, па да живи као што су му и досад стари живили. Али ако хоћеш да послушаш мене као пријатеља, дај га у трговачку школу; она ће му прије него икоја друга донијети хљеба и зараде, и то господске зараде.« [82]

На Јову је утицао савет трговца Пешута, који је обећао своју помоћ око Гавриловог уписа у трговачку школу. Тако је тога августовског дана 1907. године била одлучена Гаврилова судбина. Није постао аустријски официр захваљујући само случајном сусрету с трговцем Пешутом. Сада је био на

путу да се прихвати уносног трговачког посла. Пошто се Гаврило уписао у трговачку школу, Јово је пошао по граду да нађе собу за дечака. Од неких познаника био је чуо да Стоја Илић, стара удовица, има слободну собу. С њом се Јово брзо нагодио, платио јој кирију за месец дана унапред и вратио се у Хаџиће, а оца писмом обавестио да је Гаврило уписан у трговачку школу.

Прве године у нижој трговачкој школи Гаврилу нису донеле много радости иако је био добар ђак. Пошто су послови његовог брата Јове ишли слабо, Гаврило се морао преселити у његову кућу у Хаџићима, па је сваки дан возом путовао до школе. Преко лета, одлазио је у село, где је радио све тежачке послове. Користио је сваку прилику да чита, што му је доносило неприлика у Јовиној кући. Његова снаја, као и њена мајка, замерала му је што толико времена проводи у читању уместо да превози грађу и помаже Јови. Већ у тим годинама долазиле су до изражаја неке особености Гавриловог карактера. Он је патио од комплекса мање вредности. Било је више разлога за то. Сметало му је што је малог раста и што га другови зову Гаврица, иако није имао ништа против тога да га зову Гаврош, по Виктор-Игоовом дечаку-хероју, како је то записао Гаврилов биограф и друг из ране младости Драго Љубибратић [83]. Божидар Томић наводи да су сви Принципи били малог раста и да су патили због тога, па су тежили да се истакну храбрим поступцима [84]. Љубибратић се сећа Принципа из тих дана као дечака дуга лица, коврџаве косе, висока набораног чела, истурене браде, јаких јагодица и искривљена носа. Читавом својом појавом зрачио је енергијом и одлучношћу, а његове светлоплаве очи ублажавале су оштрину његовог лика. На први поглед деловао је као повучен и тих, али би у разговору каткад постајао циничан и груб; био је упоран, ако не и тврдоглав, прилично амбициозан и помало хвалисав. Љубибратић даље наводи: »Сјећам се, кад смо једном као сасвим млади ђаци на нашим првим корацима у омладинском покрету говорили о омладинским вођама, па је за једног од њих казано: ‚Сила је', а Принцип ми је на то рекао: ‚И ми смо силице.' Радо је збијао шале и знао бити духовит, па и опсјенар. У срцу добар и пожртвован друг. По спољашњости уредан и добро одјевен« [85]. У том погледу није се угледао на Гаћиновића, који би гужвао своје ново одело само да би изгледало изношено.

Гаврила је мучило и то што је ђак трговачке школе. Међу Принциповим друговима бити трговац, зеленаш, сматрало се најнижом могућном професијом, поготову што су сељачка деца осећала и презир према сарајевској чаршији. По завршетку трећег разреда трговачке школе, Гаврило је решио да пређе у гимназију. Али, требало је најпре положити допунске испите, а и убедити брата Јову, који је у почетку одбијао тај предлог. Јова, као предузимач, није могао да разуме Гаврилов идеализам, али је на крају, ипак, попустио јер је рачунао да ће Гаврило можда чак и више зарађивати као правник или професор него као трговац. Јово је узео студента медицине Марка Маглова да помогне Гаврилу да се припреми за допунске испите из грчког и латинског. У августу 1910. Гаврило је отишао у Тузлу, положио испите и те јесени се уписао у четврти разред гимназије. Кад је прво јутро дошао у нову школу, носио је под пазухом Цезара.[86]

Принципови пријатељи из тузланске гимназије, Томић, Јовановић и Гаковић, сећају га се као младића који је волео друштво старијих од себе, јер је и сâм био неколико година старији од својих школских другова. Ђаци нижих разреда гимназије имали су обичај да играју билијара, игру »русиш« с пет кеглица на средини стола, док су се старији ђаци занимали »карамболом«. Јовановић је записао да је Гаврило био страстан играч, тако занесен у игри да би у расправи да ли је кеглица срушена правом куглом, често ударао партнера штапом по глави. После тога би се одмах извинио[87]. Није пио, нити је пушио. У то доба се још није интересовао за политику, али је био »страстан читач«, како га је један познаник описао. Читао би све што би му дошло до руке, од Александра Диме и Валтера Скота до Шерлок Холмса, Нат Пинкертона и Ник Картера[88]. Имао је невоља с професорима. Жалио се касније дру Папенхајму да су »професори рђаво поступали са мном«[89]. У то време ученицима није било дозвољено да залазе у кафане и играју билијара. Гаврило није волео да иде у цркву, те је још у Сарајеву дошао у сукоб с учитељем веронауке[90]. Исто се догодило и у Тузли. За време ускршњег поста јео је ћевапчиће уочи самог причешћа[91]. Имао је приличан број изостанака, само у прва два месеца двадесет. Требало је да аутоматски буде удаљен из школе, али је он затражио да буде премештен у сарајевску гимназију, где је стигао крајем 1910. године. Васо Чубриловић, један од учесника атентата, и сâм

ученик тузланске гимназије, описао је на суђењу Гаврила као »стуху«, то јест човека немирна духа који се не може смирити јер га стално нешто гони.[92]

У сарајевској гимназији Гаврило је завршио четврти разред у јуну 1911. године. Било му је већ седамнаест година и почео је да стиче нове навике. За време суђења, један од сведока тврдио је да је Гаврило волео да се хвали да нико боље од њега не познаје књижевност и да је он најбољи на том пољу [93]. Сâм Гаврило жалио се касније у затвору дру Папенхајму да му је у затвору најтеже што нема шта да чита јер су му књиге од раног детињства значиле све:

»Увијек сам био озбиљан, с књигама, сликама итд. ... Увијек сâм, у библиотекама ... Увијек читао и увијек сâм био, ријетко сам кад ступао у дискусије... Много сам читао у Сарајеву. Књиге за мене значе живот. Зато ми је сада тешко без читања ... Читао сам многе анархистичке, социјалистичке и националистичке памфлете, лијепу књижевност и све остало. Куповао и сâм књиге; нисам говорио о тим стварима ... Тешко је бити у самици без књига, без ичега за читање ... Увијек сам био навикао да читам и сада највише патим што немам шта да читам... Кад бих имао било шта да читам макар два - три дана, могао бих тада да боље мислим и да се боље изражавам.« [94]

Сваки младобосанац желео је да буде песник. Принцип није имао много талента за поезију а тежио је да постане песник. Колико је познато, само се двапут усудио да својим пријатељима покаже неке своје стихове. Једном је то учинио пред Драгутином Мрасом. Дрхтећи као дете, читао је своје стихове о ружама које цветају на дну мора за вољену девојку [95]. Мрасово мишљење било је неповољно. Други пут је Принцип покушао да понуди песме Иви Андрићу. Говорио му је о неким својим стиховима и Андрић му је рекао да их донесе. Принцип је обећао, али их није донео. Кад га је Иво Андрић питао зашто их не доноси, Принцип је одговорио да их је уништио.[96]

Текстови Принципових песама нису сачувани, осим неколико стихова. Док је у истражном затвору чекао на суђење, он је кашиком на полеђини своје порције урезао неколико стихова, а на крају живота, кад му је једна рука већ била ампутирана, другом руком исписао је своје последње стихове на зиду. Тек после Гаврилове смрти пронађен је један његов потпуни лирски текст. Написао га је 1911. године у књигу

успомена планинске куће на Бјелашници, недалеко од Хаџића. На излет је пошао с једном групом пријатеља 1911. године, кад је био у петом разреду гимназије.

Тај текст гласи:

»Прохујаше дани гњаваже и досадности за прљавом, искрижаном школском клупом — настадоше ,ферије'. Весеље прође послије тродневног боравка код куће, одлучисмо да прекратимо ове вруће и досадне дане — путовањем гдје — хајдемо на Бјелашницу и даље; смишљено — учињено! Пођосмо из Хаџића у залазак сунца кад се читава западна страна зажари дивним пурпуром, кад се ломљаху безбројне зраке крвавог сунца и кад се читава природа спремаше да у тајанственом миру преспава дивну, сањиву летњу вечер — ону милу идеалну пјесничку вечер. Брзим корацима доспјесмо на подножје Бјелашнице, наравно, хвалећи се брзином хода, и бришући крупне грашке зноја. Послије кратког јемека под шумицом кренусмо...

Шутећи, корачасмо несталним корацима по шуми занесени у ону тајанствену, дубоку тишину, слушасмо немушти шапат мирисног цвијећа и нијемог дрвећа. За носом све даље дерући у густу шуму — згледасмо се кад нас опколи паклена тама церећи се смијехом наказних чудовишта — нечујан и лак дрхат и језа пролијеће нам попут струје кроз полууморне удове — нијемо корачасмо даље, спотичући се о којекакве кладе и разбацане гране — јао мени, колико ме је пута зврцала кобна мисао да не одлетим у какву вјечиту бездан!

Даље не могосмо — обависмо фукарну вечеру, наложисмо ватру — те могу сигурно рећи да ми је то био најљепши призор што га видјех — ил' ма у ког пјесника приказана, ћутах — ох да вам је само видјети какове су дивне и пластичне слике што их чињаше крвава, жива ватра са црном... пакленом тамом, шапат црног високог борја са овом руговом ноћном, заштитницом пакла и његових синова, чињаше се као шапат зачараних гиганата са чудноватим нимфама, и као да чујеш пјесму четирију сиренских дјева, тужну »Еолову харфу« или божанственог Орфеја.

Сви поспаше око ватре, ја не могох, бијах снен, дријемах, али ко да заспи у овом царству сања и илузија. Мала непогода — тужни фијук бијесних вјетрова титраше се нијемим гигантима — они се пробудише — са жаљењем — бол, туга, живот — ах мисли визије и илузије моје. Запјевасмо неку тужну пјесму, а у мене срце горе шапће и стрепи нег' моји зачарањаци.

Они и опет лијепо око ватре у шушањ, а ја пјевах, сањах и молих тајну, ох, то бијеху слатки и болни часови у дивном цикузоре, љепшем од љепоте, слађем од сна, ох, много љепшем и идеалнијем нег' што га је и један пјесник европски опјевао — којег

чаробни блијесак и крваво корално сунце може да прикаже само син чаробног и сањивог истока — гледајте само, па ћете видјети...

Послије милог и пријатног одушка код госп. Сетника кренусмо даље...

Бјелашница
25. јуна 1911.

Гаврило Принцип
V р. вел. гимн. Сарајево«[97]

Овај текст једног гимназијалца, пун недовршених реченица и фраза, у исти мах показује једну значајну црту Принципове психе. Он је био необично осећајан дечак, пријемљив за све што се око њега дешава. У том погледу је, као што смо већ навели, и како је то уочио Тин Ујевић, имао велике сличности с Гаћиновићем — саосећао је у тој мери с патњама људи око себе као да су његове сопствене. Исти утисак се добија кад се прочита један краћи репортерски чланак који је Принцип написао за »Народ«, у децембру 1913. године, описујући изборе у Хаџићима.

У својим разговорима с дром Папенхајмом Принцип је означио годину 1911. као критичну у своме животу. Те године је први пут »почео да стиче идеале о животу«[98]. Те године је активно почео да ради у једној групи младобосанаца. Те године се и заљубио.[99]

У пролеће 1912. године, Принцип је одлучио да пође у Београд и тамо настави школовање. Не обавестивши никога о својој одлуци, кренуо је на пут до Београда пешице. Кад је прешао границу између Босне и Србије, пољубио је српску земљу.[100]

У Београду је отишао на један политички митинг, »и први пут у животу без страха од жандарма могао да виче ‚Доле Аустрија'. Ту је срео Мустафу Голубића, који му је обећао да ће га упознати с литератима и четницима«.[101]

У истрази после атентата Принцип је рекао да је у Београду често био без новца, да није могао да плаћа кирију за постељу. Тако је својој бившој газдарици Милици Стојановић, удовици једног књиговесца, остао дужан десет динара, а остао је и у Тузли дужан четрнаест до шеснаест динара својој газдарици Берти Миљуш[102]. У почетку свога боравка у Београду, Принцип није примао никакву помоћ од брата Јове, јер је напустио Сарајево без његове дозволе. Делио је недаће живота с босанским студентима у Београду, од којих су неки спавали на сметлишту на Зеленом венцу или у напуштеним штенарама. Кад би дошло до најгорег, Босанци би гледали да добију

препоруку да оду у неки манастир на неколико недеља, где би им калуђери давали храну и расправљали с њима о свим проблемима живота.

Бора Јевтић, Принципов пријатељ из тих дана, забележио је да је Принцип највећи део времена проводио читајући поезију и друге књиге. Кад би се враћали из шетњи по Калемегдану, Принцип би рецитовао свога најомиљенијег песника, Милана Ракића. Јевтић наводи да су ђаци често морали да продају књиге да би се прехранили, али Принцип никад није хтео да се одвоји од својих омиљених писаца.[103]

У међувремену, Принцип се измирио с братом, обећавши му да ће завршити пети разред гимназије. Пристигло је касније и нешто новца, па је живот постао лакши. Купио је нове књиге и са својим пријатељима, студентима из Босне, посећивао кафану »Зелени венац«, играјући билијар с успехом. Јуна 1912. године пријавио се да полаже пети разред гимназије у Првој мушкој гимназији у Београду. Неколико дана касније писао је једном пријатељу у Сарајево. На дописној карти додао је: »Ја паде — Принцип Гавро.« [104]

У то време атмосфера у Београду била је пуна напетости. Балканске државе припремале су се за рат против Отоманског Царства; Србија је наредила мобилизацију; младобосанци су у групама прелазили у Србију да се као добровољци јаве у српску војску. Владимир Гаћиновић се с неколико другова већ налазио у црногорској војсци, у коју се пријавио као добровољац. Гаврило Принцип и његови пријатељи у Београду хтели су да се пријаве у комите, у одред војводе Војина Танкосића, мајора српске војске и једног од водећих чланова тајне организације *Уједињење или смрт*.

Врхунац Принципових невоља дошао је првих дана октобра 1912. године. Пошто није био примљен у комите у Београду, отишао је у Прокупље, где се налазио Танкосићев штаб. Са својим пријатељем Симом Миљушем Гаврило је 25. септембра 1912 (по старом календару), писао Драгутину Мрасу из Прокупља:

»Драги мој,

Погледај на карту те види гдје је Прокупље. Ми смо сад у њему, гдје ћемо даље не знам. (,За слободу и за Отаџбину.')

Поздравља те твој Гавро«

Миљуш је на истој карти дописао:

»Ако се више не видимо, ово прими као посљедњи поздрав. Куд идемо знамо, а ако останемо живи, знадем гдје смо били. Ако си побожан, моли се Богу за нас, ако ниси, моли госпођице да се оне моле.

Симо«

Пун наде да ће бити примљен у војску, Принцип је писао и брату Николи:

»Прокупље, пут за Куршумлију. Идем пут Душановог града, бићу сретан ако ме приме у добровољце.«[105]

Кад су босански ђаци стигли у штаб Танкосића, он је баш разговарао с једном групом арнаутских првака који су били дошли на некакве преговоре. Танкосић је на главу једног четника ставио кутију од цигарета и пробио је гађајући из пушке. Није имао много времена да разговара с добровољцима. Кад је угледао Принципа, само је одмахнуо руком и рекао да је исувише слаб. Према тврђењу Срећка Џамоње, Принцип му је после причао »да је био огорчен на Танкосића, који га није хтео примити у чету због слабе физичке конституције, па му је у Лесковцу дао одвалити пет батина«[106]. Други извори нису потврдили да је Принцип батинан. Овај догађај оставио је дубоког трага у Принципу. Дуго је после патио што је био проглашен »за шкарт«. При повратку, није дуго остао у Београду, морао се вратити у Хаџиће. У међувремену је српска војска извојевала прву већу победу над Турцима на Куманову. Грци и Црногорци су брзо напредовали. Европа, а нарочито Аустро-Угарска била је изненађена успесима српске војске. Те победе слављене су с великим одушевљењем не само у Србији него и у свим јужнословенским покрајинама у границама Хабсбуршке Монархије. Ђаци у Сарајеву ишли су улицама с именима ослобођених градова на пантљикама својих капа. У многим градовима дошло је до јавних манифестација. Чак и у далекој Словенији, деца су добијала имена јунака из косовског епоса. Чак су се и међу неким хабсбуршким официрима словенског порекла славиле те победе. Љубљански »Словенски народ« објавио је 12. јуна 1913. да се сазнало због чега је у зиму 1912-1913. године пензионисан командант загребачког армијског корпуса, генерал Раде, племенити Герба, пореклом из једне српске граничарске породице из Лике. Седећи у кафани »Ловачки рог« с официрима из свога гарнизона, на вест да је српска војска избила на Јадранско море, он је,

ударивши руком о сто, узвикнуо: »Живела српска војска.« После тога, писао је »Словенски народ«, Герба је одмах пензионисан.

А Гаврило Принцип проводио је те дане у Хаџићима, слушајући пребацивање своје снахе што ништа не ради и братовљеве јадиковке што није положио пети разред гимназије. За то време су Принципови другови у Танкосићевим комитским јединицама марширали Косовом као осветници. Чињеница што су Принципа одбили да као добровољац приступи комитским јединицама била је један од основних личних мотива који су га гонили да и он учини нешто велико и тиме докаже да је раван другима.

Принцип је успео да убеди брата да га опет пусти у Београд, где је у лето 1913. године коначно положио пети и шести разред гимназије. То је у исти мах био и крај његовог успеха у гимназији. Веома много га је мучило што није успео да заврши гимназију. На саслушању у Сарајеву тврдио је да је положио свих осам разреда гимназије [107]. То је поновио и дру Папенхајму [108]. Али у архивама Прве београдске мушке гимназије Божидар Томић није нашао потврду за ове Принципове тврдње. У њима је забележено да је положио само шести разред, 21. августа 1913.[109]

Гаврило Принцип никад није заборавио увреду коју му је нанео Танкосић. Кад је већ све било уређено да атентатори пређу из Београда у Босну, Танкосић је изразио жељу да се лично види са атентаторима. Тада је дошло Принципових пет минута: он је одбио да види Танкосића, а на суђењу у Сарајеву јавно га је назвао »наивним човјеком« [110]. Принципово увређено самољубље дошло је до изражаја одмах после атентата на Фрању Фердинанда, 28. јуна 1914. године, кад је на првом саслушању рекао: »Уопште сам се мало дружио с људима, камо год бих дошао, сматрали су ме слабићем, и то човјеком који је прекомјерним проучавањем литературе потпуно упропашћен. Ја сам се и претварао као да сам слаб човјек, мада то нисам био.« [111]

Личност Недељка Чабриновића, првога атентатора који је бацио бомбу на надвојводу 28. јуна 1914, била је психолошки још сложенија од Принципове. Чабриновић је рођен у Сарајеву 20. јануара 1895. Отац му је био родом из једног села крај Требиња. После много тешкоћа у животу, старом Чабринови-

ћу пошло је за руком да отвори једну мању кафану у Сарајеву. Мало-помало, стекао је и известан иметак, али је, као противуслугу, локалној полицији с времена на време морао да чини извесне услуге. Неки су га чак сумњичили да је био полицијски конфидент.[112]

Ове везе с полицијом постале су један од главних узрока сукоба између оца и сина. Стари Чабриновић био је колос од човека, имао је преко сто двадесет килограма. Недељко је био најстарији од деветоро деце. Отац је васпитавао децу на спартански начин; за најмању грешку кажњавао је батинама. Једном приликом, 1907. године, кад је учио трговачку школу у Требињу, Недељко је добио писмо од најстарије сестре Вукосаве у којем му се она жалила како отац мучи читаву породицу заједно с мајком. Осетљив по природи, везан великом љубављу за сестре, Недељко је одговорио да је са сузама читао сестрино писмо. Оптужујући оца, он је употребио веома оштре изразе — да отац треба да се стиди, да жели да му се кости у гробу преврну. Преклињао је мајку да не плаче, а на крају писма додао да би желео одмах да се врати, јер хоће оца да тужи суду због неправди.[113]

Недељко је тада имао тек дванаест година, и те године је напустио Требиње и продужио школовање у Сарајеву. Судећи по његовим писмима, био је веома писмен дечак, зрео за своје године, али је те године понављао разред. Жалио се да је програм у сарајевској школи био друкчији него у Требињу и да је често побољевао. Кад је чуо да му син понавља разред, стари Чабриновић га је премлатио. Недељко је одмах послат на занат код неког бравара, али малишан ни ту није боље прошао. Један старији калфа шале ради причврљио је парче усијаног гвожђа на Недељков рад. После тога се дечак више није вратио на посао. Отац га је дао код неког лимара, али се тај посао Недељку није допао. Најзад се скрасио као типографски шегрт. Радио је у Српској штампарији. Сукоби са оцем били су све чешћи. Патио је што је морао да напусти школу. Читао је много, па кад га је једне ноћи отац ухватио како чита *Шта да се ради* од Чернишевског, ошамарио га је и извукао сијалицу[114]. Те године Недељко је изабран за првог председника организације сарајевских шегрта типографске струке. Било му је четрнаест година.

У Архиву Државног секретаријата иностраних послова у Београду, у збирци Тврдорекиних хартија, сачуван је један

лист папира на којем је Чабриновић скицирао свој говор сарајевским шегртима.

»Другови!

Има вас туде који сте први пут дошли у овај храм те који нисте били неку вече на нашој скупштини кад су нам другови Девић и Хрисповчић тумачили зашто смо се овдје скупили, шта ми хоћемо, шта је организација, те циљ и сврху организације.

Пошто вас ту имаде таквих који немаду нити појма о организацији, који знаду само о чудесима Божијим, који знате само слушати ријечи попова, а не промишљати да ли је оно истина што они веле или не, него се једноставно дајете заглупљивати од тих народних гуликожа, потребно је да се упознате са организацијом, да знате шта је организација и зашто нам је потребна организација.

Прут се лако сломи
Али сноп никада. Недељко Чабриновић«[115]

После овога увода, Чабриновић је дао савет својим друговима коју литературу да читају, што се види из списка састављеног његовом руком: »1. — Први мај 1907; 2. — Програм и организација соц. дем. странке у Хрватској и Славонији; 3. — Народни глас, социјалдемократски календар 1907; 4. — Погледи на клерикализам у Хрватској; 5. — Напредак соц. дем. у Хрват. и Слав. од 1904 - 6; 6. — Тумачење социјалистичког програма; 7. — Комунистички манифест; 8. — Пролетаријат и класна борба; 9. — Закон о радњама и социјална демократија; 10. — Социјализам и народна борба; 11. — Закон о осигурању радника; 12. — У чему је снага народа; 13. — Радничка борба; 14. — Право на живот; 15. — Земаљски рај; 16. — Како буржоазија нова пљачка раднике; 17. — Исповијед папе Александра II Борџије; 18. — Бојкот; 19. — У чему је снага радног народа. Брата немој издати; 20. — Социјалистичка општина; 21. — (Нечитак наслов); 22. — Говор Исусовачког генерала; 23. — Главна дужност једног социјалдемократе; 24. — Божићна проповед; 25. — Брата немој издати; 26. — Шта је то свеопће, једнакоправно, тајно, и пропорционално право гласа.« [116]

Но Недељко није дуго остао у Сарајеву. За време рада један радник га је ошамарио и он је одмах напустио посао. Отац га је избацио из куће и Недељко је кренуо у свет. Боравио је у Загребу месец дана, али се поново морао да врати

кући. Но ту су га чекале нове тешкоће. Недељко је сад имао петнаест година, био је веома висок и отац га више није могао да бије. Недељко се нешто споречкао са служавком у кући, а отац је захтевао да се извини девојци. Пошто је одбио да то учини, отац је отишао у полицију и наговорио своје пријатеље да ухапсе Недељка. Том приликом провео је три дана у затвору.

После овога инцидента, поново је побегао од куће. У међувремену је био произведен у калфу. Из Сарајева се упутио пешице у Нови Сад. Посао је нашао у манастирској штампарији у Сремским Карловцима. Побуна против оца претворила се у побуну против друштва. Напустивши Карловце, Недељко је једно време радио у Шиду, у штампарији Социјалдемократске партије. У ту штампарију, украшену црвеним заставама, младић је ступио с великим надама. Али у неколико писама своме пријатељу Андрији Љубојевићу, типографу из Сарајева, написаних у лето 1911. године, са огорчењем говори о том искуству стеченом у Шиду [117]. Тако у писму од 1. јуна, послатом из Шида, Недељко описује дане без посла у Новом Саду, наводећи да је морао да прода све своје ствари да би вратио новац који је био позајмио од два радника за кирију и храну, да је препешачио од Новог Сада до Шида и да се разочарао радећи у социјалдемократској штампарији:

»Папира више немам па сада ти још пишем о главнијим стварима. Писаћу ти о штампарији. Веома сам се обрадовао кад сам угледао црвену кућу са барјаком, облепљену изборним плакатима. Кликнуо сам кад сам се нашô у социјалистичкој штампарији. Али... О заблуде... Дошло је разочарење... Ово није страначка него деоничарска штампарија. Дакле, то је власништво неколико људи који су покуповали деонице. Тргнуо сам се кад сам чуо да се у тој ‚социјалистичкој' штампарији ради 9 сати. Треба да знаш да *манастирска* штампарија, дакле, штампарија којом управљају *попови*, осим најмањега свеца (који није предвиђен у Тарифи) даје својим радницима 8½ сати рад. дана. Дакле, тако *манастирска, поповска*, а тако *‚социјалистичка'* штампарија. Ја мислим да је ово највећи безобразлук од Кораћа и др. да се ова штампаријаназивље социјалистичком, и да јој се дало име ‚Право народа'. Онда ту би ти требао да дођеш па да познаш шта је експлоатација о којој много трубе људи à la Корађ. Безобразно је од њих кад траже од шегрта (дете 10 - 12 год.) да долази ујутро у 5 сати па да ради до вечери — бадава. А изгледа да ће га најкашње бацити јер он починье да се буди. Јуче нам је причао како га фактор (‚социјалиста') пита што ми радимо кад њега нема. Захтева од њега да пази шта

ми говоримо итд. Дакле, као што видиш, све ,социјалистички'. А да све буде боље, Корач, тј. Корачу зидају ,потплан' кућу. У ,нашој' би штампарији могао много лепог (?) чути о њему.«[118]

На крају писма Недељко се жали да му недостају књиге: »Како су Кропоткин, Клара Цеткин, Масарик и други?«[119]

Из Шида, без пасоша и новца, Недељко је пошао у Београд, где се запослио у једној штампарији која је штампала анархистичку литературу. Ту је имао прилике да се сретне с Крстом Цицварићем, који је у то време био један од анархосиндикалистичких вођа у Србији. Цицварић му је давао анархистичку литературу, али је Недељко постао анархист захваљујући и томе што је у штампарији водио дискусије с радницима - анархистима.

Почетком 1912. године наумио је био да се врати у Сарајево. Пошто није имао новца за пут, један пријатељ му је саветовао да се обрати *Народној одбрани* и затражи помоћ. Недељко је тамо сусрео мајора Васића, секретара организације. Кад је мајор угледао у Чабриновићевом џепу једну књигу Ги де Мопасана, саветовао му је да не чита такву литературу и дао му је једну збирку српских јуначких народних песама, неколико брошура *Народне одбране* и нешто новца [120]. Недељко је све своје књиге ставио у један кофер и послао их поштом у Сарајево. Тако је потрошио новац који је као помоћ примио од Васића. У Сарајево је кренуо пешице, где је стигао уморан и болестан. Родитељи га нису лепо примили. Кад је његова мајка добила кофер с књигама, од којих су највећи број биле анархистичке природе, спалила их је. Недељко се запослио у Сарајеву. Ускоро је избио штрајк и он се поново посвађао са оцем, јер је овај тражио од њега да буде »штрајкбрехер«. Пошто је Недељко то енергично одбио, отац га је избацио из куће и младић се склонио код типографског радника Стеве Обилића, који је, као и Недељко, био анархистички настројен. Штрајк се проширио на све штампарије у Сарајеву, па су Обилић и Чабриновић отишли у Зеницу, где су сачињавали »главну стражу«. Њихов задатак био је да опомињу све раднике који би пошли у Сарајево да одустану од тога јер су сви типографи у штрајку.

Обилић и Чабриновић имали су успеха у овој акцији, али када су чули да две штампарије у Сарајеву ипак раде, вратили су се натраг. У штампарији »Хрватског дневника« надбискупа Штадлера радили су као »штрајкбрехери« »часне се-

стре«, а штампарија »Tagblatt«-а успела је да најми неколико радника изван Сарајева. Да би онемогућили рад у штампаријама, Обилић и Чабриновић продрли су једне ноћи у штампарије и уништили линотипе[121]. Чабриновић је одмах био ухапшен. У затвору је провео три дана. Полиција је настојала да од њега дозна где се налази Стево Обилић. Недељко је одбио да ода име вође штрајкача. Власти су после тога донеле одлуку да се Недељко протера из Сарајева на пет година. У међувремену, Обилић је успео да побегне из Босне. Прокрао се у Далмацији на један брод и побегао у Америку.

Недељко је био протеран у Требиње. Али пре него што ће напустити родни град, позвао га је један виши чиновник босанске владе и одржао му лекцију, после чега су полицајци отпратили Чабриновића из Сарајева. Овакав поступак тешко је погодио Чабриновића. На суђењу у Сарајеву, у октобру 1914, објашњавајући своје политичке и личне мотиве, Чабриновић је изјавио да је из личних побуда хтео да се свети, јер је био протеран из Сарајева. Рекао је да је патио што га је један странац, који је дошао у његову земљу, протерао из родног града[122]. На суђењу је још додао да му је било жао што приликом разговора с тим чиновником није имао при себи оружје, јер је био спреман да испали свих шест хитаца у њега[123]. Из Требиња је написао једну карту Јовану Шмитрану, пријатељу Данила Илића, социјалисти по убеђењу, који се интересовао за национално питање. Та карта, написана 9. јула године 1912, гласи:

»Драги Јоване!

Можда ти је већ познато да сам ухапшен. Био сам три дана у затвору — што нисам казао гдје је Обилић — и шупиран сам 5 год. из Сарајева.

Дај, пост ти љубим, прави протестну резолуцију. Ето ти наших уставних права. Вјеруј да би у Сибирији боље прошао. У хапсу сам прочитао *Васпитање воље*.«[124]

Из Требиња се Недељко поново вратио у Београд, где је радио у разним штампаријама. У међувремену су његов отац и неки пријатељи из синдиката типографских радника издејствовали код власти да се одлука о његовом протеривању из Сарајева повуче.

У току 1912. године, као и почетком 1913, Недељко се уплео у полемику између социјалдемократског листа »Гласа

слободе« и грађанске »Српске ријечи«. У броју од 29. фебруара 1912, »Глас слободе« доноси кратку нотицу у којој каже да се из странке и Радничког дома искључују Недељко Чабриновић, шегрт - слагач, и Андрија Љубојевић, писар. »Глас слободе« их је описао као »смутљивце и лумпенпролетере«.

Чабриновић није остао дужан, него је крајем 1912. и почетком 1913, кад се вратио у Сарајево, дао одушке свом расположењу. »Српска ријеч« је критиковала социјалдемократе због њиховог рада у болесничким благајнама и осигурању. Недељка је најпре поново напао »Глас слободе«, 7. јануара 1913, да је »некада био на страни групе око ,Гласа слободе' и да је у то вријеме говорио за свог оца да је полицијски шпијун. Сада је он у супротном табору, у групи ,тзв. лумпа'«. Недељко је на то одговорио преко »Српске ријечи«, па је »Глас слободе« у пет бројева полемисао са »Српском ријечи«. У трећем наставку писало је да је Чабриновић »одлазио у Београд и тамо потражио Цицварића. Пошто се вратио, рекао је да му је Цицварић савјетовао да напада истакнуте људе и тиме штети социјалистичком радничком покрету, а да ће при томе он себи користити«.

У овој полемици дошла је до изражаја једна црта Чабриновићевог карактера, коју је Принцип у истрази овако дефинисао: »Веома је лаковјеран и у сваком човјеку види свога пријатеља.« Чабриновићу је било непријатно што је преко једног грађанског листа полемисао са социјалистичким листом, па је дошао у редакцију »Гласа слободе«, која је, у броју од 8. марта 1913, дала свој разговор са Чабриновићем у следећој форми:

»Чабриновић је рекао да је он сада један од сарадника ,Српске ријечи' и да је рекао уреднику ,Гласа слободе': ,Има нешто сумњиво, али ти не знаш шта.' Ове Чабриновићеве речи ,Глас слободе' коментарише да је једино сумњиво писање ,Српске ријечи' и да то иде на штету великог дијела народа. Али је ,Глас слободе' додао да је Чабриновић на крају изјавио: ,Ја сам престао писати у ,Српској ријечи' да не бих био оруђе нечијих намјера.«

Поново је имао неприлика код куће. Отац је покушавао да спречи преписку између њега и његове сестре Вукосаве, која је учила учитељску школу у Карловцу. Девојка је имала исте погледе као и брат и отац их је називао анархистима, како то стоји у једном његовом писму од 13. септембра 1913. године.[125] Сличне погледе имала је и Недељкова млађа сестра

Јованка. У писму од 14. јула 1912, он јој је писао: »Питаш јесам ли још социјалист. Јесам. Само мало паметнији - друкчији. Питаш ме јесам ли гладан? Засад нисам. Бивао сам доста пута. На крсно име ви сте јели печење, а ја сува хљеба.« [126]

Године 1912. Недељко је упознао Гаврила Принципа. У Сарајеву су често заједно читали исте књиге, међу којима и класично социјалистичко дело утопијског карактера *News from Nowhere* Виљема Мориса. Један примерак књиге сачуван је с потписима обојице младића. Многа места у књизи су подвукли, а нарочито она где се помиње револуција или еманципација жене. Принцип је подвукао речи »Пошто се ми клонимо централизације«, а Чабриновић »о недостатку елемента заинтересованости радника у комунистичком друштву«. Чабриновић је додао још два коментара — да је, читајући књигу, стално »мислио на своје прилике«, а на крају је додао: »Прочитах ову књигу у времену кад сам био индивидуално, као и социјално, у највећем контрасту са оптимизмом ове књиге.« [127]

У марту 1913. Недељко поново напушта Сарајево с намером да оде у Немачку, али до октобра те године остаје у Трсту. Тада креће за Београд, где ради до маја месеца 1914. године. У једном писму сестри Јованки он описује свој живот тих месеци:

»Била је велика беспослица, 50 - 60 типографа било је по 12 - 15 мјесеци без посла. Ја сам се потуцао од немила до недрага, заимајући данас овдје, сутра ондје. Препоруком једног пјесника који ме познаје из Сарајева, добијем посао у Државној штампарији са 90 динара мјесечно. То је чак мање и од плате у Сарајеву кад сам се ослободио... Обећали су ми повишицу, али кад ће то бити — у марту мјесецу. Дотле могу црћи. Узео сам стан код оне газдарице што сам становао код ње док сам био шегрт. Соба мала, хладна, влажна, и прве недеље сам почео кашљати... и најкашње баш на Аранђеловдан почех пљувати крв. Рођену крв. Кад сам је угледао онако црвену, двије крупне сузе спустише ми се низ пожућено лице. Послије сам опет пљувао, али нисам плакао... Жалио сам се 3 - 4 пута управнику наше штампарије... Тај ,добри' човјек нема срца. Чак ни да чује... Да ми да плату унапред као и осталим, могао бих узети стан и не бих лијегао увече без вечере... Па онда газдарица. То је тако одвратна жена. И пуши и пије. Никад не умије изговорити реченицу а да штогод не опсује. Покварена је до крајности. Види да сам сиромашан, па ме сикира како она хоће... Ако јој штогод рекнем, отказује ми стан... Ја теби писах да обилујем стварима којих уопште нисам имао. Напр. ка-

пута и немам, на глави ми једна љетна мица, а ципеле сасвим издеране и озго и одоздо, а блато се не суши.«

На једном парчету хартије, које је додао писму, начинио је овакав обрачун:

»Док сам био шегрт и имао сам сталне плате 50 динара мјесечно и зарађивао сам 10 - 15 динара ,иберстунда' и добивао сам од куће 10 - 20 динара. То је 80 динара. За стан сам плаћао 15, за храну 50, што чини 65 динара, а остатак ми је био на расположењу за остале потребе. Сад као калфа примам 90 динара, а трошим на храну 60, стан са прањем 25, организација 10 и порез 6 динара. То је 101 динар, а хаљине? а остале ствари? Пропаст.«

»... Богами бих се прије убио да је био уза ме (револвер), него што бих попио чашу воде... У организацији нисам још платио ни марјаша, и ако ме већ нису искључили, онда ће ме искључити у току ове недеље, јер је рок за плаћање (8 недеља) прошао и онда — пропаст... Јуче сам се напио ракије да бих заборавио на све невоље. Тешко мени ако наставим. Пропао сам и за се и за вас... Ево, моја Јованка, ово је укратко мој живот за ово вријеме од кад се нисмо дописивали. Истина, чиста истина, и још ово није ни пола. Пиши ми. Али ми не замјери ако Ти не одговорим, јер немам по десет дана 10 пара за марку. То је оно због чега сам Ти у првом писму поручио да ми ништа више не пишеш.«

Ових неколико података о животу неких од најпознатијих младобосанаца карактеристични су за многе њихове другове и следбенике. Узроци који су условили појаву младобосанаца, и који су погодовали њиховом интелектуалном и политичком оформљењу, необично су сложени. Али нема сумње да је, пре свега, погоршање политичких и друштвених прилика у Босни и Херцеговини у првој деценији овога века подстакло младобосанце на акцију.

После смрти старог Бењамина Калаја, нови заједнички министар финансија постао је гроф Штефан Буријан де Рајец, мађарски племић веран Хабсбурзима. Он је у Босни и Херцеговини започео једну нову политику, која се састојала у давању неке врсте аутономије српској православној цркви. Та привилегија постојала је још у доба Турака, али су је аустријске власти после 1878. знатно ограничиле[128]. Слична права добили су и муслимани. Буријан је престао да инсистира на Калајевој политици стварања »босанске нације« од представника трију националних и верских група у Босни. Српскохрватски језик под Буријаном није више називан »језиком

земље«, него својим старим именом. У суштини, Буријанова политика састојала се у давању извесних концесија српској буржоазији, која је почела да јача, као и муслиманским агама и беговима. У једном писму председнику мађарске владе Векерлеу, Буријан пише да се реформе морају дати одозго како би се избегло да се под притиском дају одоздо [129]. Али ове реформе дошле су сувише касно. И када су коначно биле формулисане, оне нису дале оне резултате који су се у почетку очекивали.

То јасно показује и случај устава Босне и Херцеговине, који је био октроисан царским писмом - патентом од 17. фебруара 1910. године. Устав је предвиђао стварање парламента, Сабора. Сабор, међутим, није имао власт. Он није имао права да бира, надгледа и контролише рад извршне власти (члан 31), на челу које је био један наименовани поглавар, генерал; владу је контролисало Заједничко министарство финансија у Бечу. Сабор није имао ни своје представнике у Делегацијама у Бечу. Једино је у неким другостепеним питањима, питањима локалног значаја, имао права да даје своја мишљења.

Сем тога, и читав изборни систем био је недемократски. Од 92 члана Сабора, двадесеторица су били такозвани вирилисти, које је именовао цар Фрања, фаворизирајући католике. Седам вирилиста били су католици, а само пет православци, иако је у Босни и Херцеговини било готово два пута више православних од католика. Председника и потпредседника Сабора такође је именовао Беч. За председника Сабора постављен је један муслиман, упркос чињеници што су Срби представљали највећу националну групу у Босни и Херцеговини.

Остали чланови Сабора били су изабрани на основу ограниченог бирачког права. Гласачи су били подељени по свом друштвеном и верском статусу. Велепоседници су слали по једног представника на сваких 80 гласача, варошани на сваких 2.300 гласача, а сељаци тек на сваких 10.000 гласача. Омладина није имала право гласа. Право гласа имала су само лица преко 24 године старости, а право кандидовања лица изнад тридесет година.[130]

Буријан је занемарио и друштвене проблеме у Босни и Херцеговини, а нарочито проблеме села. Кметови су и даље остали под феудалним игом као у доба Турака. Буријан је тврдио да је успео да измени начин опорезивања старог феудалног система, како би се прешло на модерни систем [131]. Но

кметови су и даље плаћали стару десетину, државну таксу, али не на основу годишње процене жетве него на основу просека за десет година. Буријан је одбио да уведе обавезно ослобођење кметова. Прогласио је »постепено добровољно ослобађање кметова«, као први корак ка ослобођењу сеоског становништва, наследних кметова турских велепоседника [132]. На иницијативу Pester Komercialbank, Буријан је дао одобрење да се у Сарајеву формира Привилегована аграрна банка, која је почела да даје зајмове кметовима како би могли да се откупљују. Али интерес је био висок, што је довело до протеста у селима. »Босански кметови били су предани у грабљиве руке пештанских зеленаша« [133], жалио се један босански писац. Велепоседници нису хтели да продају своју земљу кметовима, јер су сваке године добијали ренту од 12,4 посто [134]. Једном речју, Буријан је штитио аграрне интересе велепоседника у Мађарској, који нису желели да се пољопривреда у Босни развија и да им конкурише. То је био један од главних разлога који су навели Буријана да аграрне односе у Босни не мења.

Ништа боље нису биле ни друштвене прилике у градовима. Индустријализација је довела до повећања броја радника, како квалификованих тако и неквалификованих. У то време било их је око педесет хиљада. Били су лишени извесних основних права те је почетком маја 1906. избио генерални штрајк у Сарајеву, одакле се проширио на све веће градове [135]. Радници су тражили увођење деветочасовног радног дана и редовну исплату надница. Најпре су, 30. априла, ступили у штрајк радници фабрике дувана и циглане у Сарајеву. На дан 3. маја полиција је отворила ватру на поворку радника и том приликом је убијено или рањено више лица. Из Сарајева се штрајк проширио на фабрике у Хаџићима, Кобиљдолу, Мостару, Коњицу, Љубушком, Чапљини, Метковићу, Какњу, Добоју, Варешу, Зеници, Завидовићима, Долцу, Травнику, Броду, Крушчици, Доњој Тузли. У Зеници су 14. маја убијена три радника [136]. Буријан је директорима фабрика издао наређење да не прихватају радничке захтеве о повишењу надница [137]. Против штрајкача била је упућена војска, али у Варешу није успела да разбије демонстранте. Слободни сељаци и кметови у сарајевском срезу одлучили су да се прикључе штрајкачима и на тај начин реше своје проблеме [138]. У Љубушком је демонстрирало преко две хиљаде радника и кметова, тражећи повишење надница и обавезно ослобођење кметова. Тек после оштре интервенције војске штрајк је угушен.

Становништво Босне и Херцеговине имало је разлога да се жали и негодује и због тога што је Буријан заступао политику колонизације двеју провинција. У Босни и Херцеговини је године 1886. било само 16.275 аустроугарских поданика, док се 1910. године њихов број повећао на 100.000[139]. Долазак странаца изазвао је негодовање готово свих политичких група. Pester Komercialbank отворио је, 1913. године, у Темишвару једну посебну филијалу, која је имала за циљ да олакша колонизацију земље босанских кметова од стране мађарских сељака и малих поседника, коју је куповала Komercialbank.[140]

Шћепан Грђић, један од српских првака, жалио се да је колонизација уперена пре свега против Срба и да се придошлице нарочито насељавају у оним крајевима у којима Срби представљају већину становништва.[141]

Постојала је дискриминација и у погледу запошљавања у администрацији. Од свих чиновника у Босни и Херцеговини, 1904. године било је свега 26,48 % домаћих људи. Међу њима су највећи број сачињавали католици. Срба чиновника било је само 3 одсто а муслимана 5 одсто.[142]

Систем васпитања био је застарео. Од све деце школског узраста, само је 17,48 % имало могућности да похађа наставу [143]. По једна школа долазила је на хиљаду странаца и шест хиљада домаћих становника [144]. У Босни је, на пример, број гимназија био пет пута мањи него у Србији,[145] а основних школа три и по пута. Ђ. Пејановић је 1913. године писао у »Сарајевском прегледу« да је буџет за жандармерију у Босни и Херцеговини већи од просветног буџета за више од милион круна, као и да је број жандармеријских станица већи од броја основних школа.[146]

Овакве друштвене прилике и таква Буријанова политика још више су заоштрили политичку ситуацију у земљи. Осим тога, у бечким владајућим круговима није било потпуне сагласности у погледу Буријановог »новог курса«. Нарочито су се војни кругови у Бечу противили Буријановој политици. Ти кругови гледали су у Босни и Херцеговини значајну базу Хабсбуршке Монархије која може послужити при продирању према Солуну, те су желели да у обе провинције наметну строгу војничку владавину. У овом питању надвојвода Франња Фердинанд прихватао је многа гледишта својих генерала. У Глави VII изложили смо његове идеје о статусу Босне и Херцеговине. Конкретне политичке мере које је предузимао у вези с многобројним проблемима Босне и Херцеговине, израз

су његових жеља да изврши реформу Монархије, да уведе још већу централизацију, да у решавању отворених политичких сукоба употреби војну силу. Најзад, оне су израз његових жеља да Немци постану привилегована нација, јер су, по његовом мишљењу, они »цемент царевине«. Из тих разлога надвојвода је био незадовољан Буријановом политиком у Босни и Херцеговини. Сматрао је да је она сувише либерална и да фаворизује Мађаре, да се српски национални покрет у Босни развија под протекторатом мађарске владе. Кад се поставило питање анексије Босне и Херцеговине, надвојвода је, августа 1908, своје мишљење изразио прилично оштро у једном писму Брошу. Пошто се веома неповољно изразио о Буријану и његовој »благој и промађарској политици у Босни«, надвојвода пише:

»...Ми морамо да учинимо крај Буријановом опасном систему и да на његово место доведемо једног човека као што јеВарешанин... Варешанин би то, уз пуна овлашћења, остварио на славан начин. Ја бих волео да одложим анексију за извесно време, како бих уклонио Буријана и на његово место довео Варешанина, који би скршио српску опструкцију и за два месеца пацифицирао земљу.« [147]

Генерал Маријан Варешанин фон Вареш раније је био војни командант у Далмацији и њега су много ценили генерал Конрад и остали генерали који су припадали ратоборнијој бечкој струји. Кислинг је забележио да је 1908. године, за време поновне кризе с Мађарима, бечки двор сматрао да би Варешанин могао да има исту улогу као Фехервари 1906. године, када је Будимпешти била наметнута војна влада [148]. Супило је Варешанина називао заклетим непријатељем Мађара и новим генералом Јелачићем.

Жеља Фрање Фердинанда се испунила и Варешанин је 1909. године постављен за поглавара Босне и Херцеговине и команданта свих трупа. Владао је гвозденом руком. Као што се генерал Конрад истакао 1882. године, у време гушења побуне у јужној Босни и северној Херцеговини, генерал Варешанин је, 1910. године, као млад официр, издао наређење да његове трупе узму учешћа у гушењу побуне сељака у северној Босни 1910. године [149]. Те године више од 13.500 сељака и кметова било је присилно удаљено са земље зато што нису били платили порез држави и трећину велепоседницима. У исти мах, преко 56 хиљада судских процеса против сељака и кме-

това било је у току[150]. Први отворени сукоб између сељака и власти одиграо се у августу 1910. у Босанској крајини, кад је отпочео такозвани сељачки штрајк. Одбијајући да плате порез и трећину, бунтовни сељаци спалили су неколико конака. Локалне власти нису могле да угуше немире. Буријан је наредио да се сељачки покрет мора зауставити и да војне власти могу употребити сва средства којима располажу[151]. Генерал Варешанин је на лице места упутио јединице 49. и 99. пуковније из Сарајева, као и неке друге јединице. Код Добоја војска је отворила ватру на кметове. Немири су се проширили и на друге крајеве Босне, да би се тек у јесен исте године смирили. Кметови су подвргнути репресалијама. Само у бањалучком срезу било је изведено пред суд двеста сељака.

У *Заоставштини* и Militärkanzlei нема много докумената на основу којих би се могло закључити какав је био став надвојводе Фрање Фердинанда према догађајима у Босни у лето 1910. године. Једино му је генерал Ауфенберг послао у августу 1910. извештај о стању у Босни и Херцеговини, у којем се каже да је избила побуна. Тај извештај се налази у *Заоставштини:* »И сад већ почиње да ври; већ у седам срезова православни кметови хоће да спрече давање трећине; то је без сумње револуционарни акт! Овај покрет је поново сузбијен, и то интервенцијом државних органа. . .«

Но једна је ствар јасна, упркос Буријановој чврстој руци у гушењу побуне, надвојвода Фрања није о њему променио мишљење. Штавише, он је успео да убеди цара Фрању Јосифа да смени Буријана са положаја заједничког министра финансија, што је и учињено 1912. године[152], и то због Буријановог »промађарског« курса у Босни и Херцеговини.

Али постоје други документи, личне забелешке надвојводине на маргинама извештаја из Босне и Херцеговине, који показују да је надвојвода Фрања Фердинанд, после Буријановог пада, захтевао да се против свих политичких изгредника примене најстроже мере. Тако је на пример, 2. фебруара 1913, лист »Ostdeutsches Rundschau« објавио вест о ширењу једнога просрпског памфлета у Мостару. Надвојвода је добио кратак извештај о писању овога листа, па је пуковнику Бардолфу послао следеће инструкције:

»Сместа испитати зашто овај памфлет није одмах забрањен. Чини ми се (ако је ово тачно) да толико хваљена строгост у Босни није уопште тако велика. ФФ.«[153]

Надвојвода је на сличан начин реаговао у још неколико прилика. На дан 24. новембра 1912, после победа балканских држава над турском војском, јужнословенски студенти у Бечу организовали су манифестације. Пуковник Бардолф поднео је надвојводи извештај о демонстрацијама наводећи писање »Arbeiterzeitung« - а да је у демонстрацијама учествовало око 150 студената, који су марширали поред Белведера, дворца надвојводе Фрање Фердинанда, певајући неку српску песму и извикујући пароле против Цуваја и Белведера. На ово је Бардолф додао свој коментар: »Нигде није било ниједног полицајца. Можда је то била она група српских студената који су касније, истога поподнева, извикивали на Штефансплацу ,живела Србија' и ,доле Аустрија', па их је публика због тога напала.«

Надвојвода је одмах наредио пуковнику Бардолфу да пренесе његове изразе протеста председнику владе. Он је ове демонстрације назвао »социјалистичким«. Додао је да је необично погођен чињеницом што је »Arbeiterzeitung« објавио ове детаље »који се граниче с велеиздајом и револуцијом«. На крају је изразио наду да ће »бити примењене сталне забране, оштре мере репресалија и судски прогони«.[154]

На дан 6. јануара 1913. либерални »Zeit« донео је вест да је српска влада тражила од аустријске владе одобрење да отвори конзулате у Дубровнику, Сарајеву, Мостару и Бањалуци. Идуће јутро, војвода је издао наређење својој Војној канцеларији да одмах ступи у контакт с Министарством спољних послова и да му саопшти његове инструкције да се такви конзулати »ни у ком случају не би смели отворити јер би они постали жаришта револуције и агитације«.[155]

Команда 13. корпуса у Загребу известила је Министарство рата у Бечу, 22. јануара 1914, да српска соколска организација у Хрватској врши припреме да посети Косово поље 28. јуна 1914, и том приликом узме учешћа у прослави са соколима из Србије и соколима »још неослобођених крајева«. Овај извештај је послат Војној канцеларији, а надвојвода је својом руком на маргини забележио: »Sehr im Auge behalten.« [156]

Надвојвода је одржавао и директне везе с војним командантима у Босни и Херцеговини, који су му достављали редовне извештаје о политичкој ситуацији. Генерал Ауфенберг, командант 15. корпуса у Сарајеву, припремао је посебне меморандуме за надвојводу. У једном од њих, у августу 1910, он је изнео своје планове о колонизацији Босне и Херцеговине:

»Пропутовао сам ову земљу уздуж и попреко и могу рећи да је познајем. И могу рећи још једном: *колонизација*. Што се тиче форме, унутрашња колонизација била би обична лакрдија; због тога се морамо искључиво ослонити на спољну колонизацију, насељавањем пензионисаних подофицира. О томе сам већ изнео своје мишљење. При томе би се првенство морало дати онима који би примили босанско-херцеговачко држављанство, да би се избегла мржња против куфераша.« [157]

Генерал Ауфенберг је, 23. фебруара 1913, покренуо и проблем финансирања немачких школа у Босни и Херцеговини [158]. Он је предложио да школе добију помоћ, било од неког добротвора из редова индустријалаца, било да трошкове преузме сама држава [159]. Ово питање било је решено кад је генерал Потјорек постао поглавар Босне. Уместо две немачке основне школе, колико их је било 1911. године, и које је финансирала држава, број истих школа повећао се априла 1912. на седам [160]. Војна канцеларија у потпуности је помогла Потјорекову акцију. Сем у Сарајеву, школе су отворене и у Бањалуци, Тузли и Мостару.[161]

Генерал Ауфенберг био је пријатељ Конрадов, и једно време стајао је врло добро у Белведеру. Године 1911. надвојвода је успео да се Ауфенберг постави за министра рата. Надвојводина жена, војвоткиња од Хоенберга, поздравила је ову вест речима: »Најзад имамо једног министра рата који је добар католик.« [162]

У *Заоставштини* и Војној канцеларији постоји више докумената који говоре о односима између војних команданата у Босни и Херцеговини и водећих личности језуитског реда и других католичких редова. Ови документи указују да су међу њима постојала и нека неслагања, али, у исти мах, да је постојао и заједнички програм прозелитизма. Надвојвода је редовно обавештаван о овим односима и често је давао своје оцене и инструкције за решавање појединих проблема. Пре 1878. године, фрањевци су били једини католички ред у Босни и Херцеговини, који је деловао под тешким условима турске управе. Али године 1882. и језуити су добили дозволу да почну с радом у Босни. Они се у многим стварима нису слагали с далеко толерантнијим фрањевцима, који су уживали подршку већине хрватског становништва у Босни и Херцеговини. За време избора 1910. године, *Хрватска народна заједница*, на челу с Николом Мандићем, коју су потпомагали фрањевци, имала је дванаест чланова у Сабору, док је језу-

итска *Католичка удруга* имала само четири члана, иако је иза ње стајао надбискуп Јосиф Штадлер и вођа језуита у Босни Антон Пунтигам, по народности Немац из Граца.

Сукоби између католичких редова у Босни узнемиравали су надвојводу, а нарочито после једнога дугог извештаја који је поднео др Мандић 4. априла 1909 [163]. У писму од 16. априла мајор Брош саветује дру Мандићу да се нађе начин да се сва та размимоилажења у најскорије време превазиђу, јер она представљају велику опасност.[164]

Надвојвода је желео нешто више да сазна о узроцима сукоба, и кад су се језуити обратили његовој жени с молбом да пружи финансијску помоћ за подизање једнога језуитског омладинског дома у Сарајеву, Војна канцеларија је, 31. јануара 1910, тражила од генерала Ауфенберга да дâ своје мишљење.

»Језуитска конгрегација у Сарајеву жели да подигне један католички омладински дом како би васпитавала ђаке и шегрте да буду добри Аустријанци и католици. Отац Пунтигам водио је ову ствар и тражио је помоћ од војвоткиње од Хоенберга ... Коначно, ја бих био необично захвалан на информацији — за своју личну оријентацију — о активности језуитских отаца. Јер ја се много плашим што се надбискуп Штадлер, фрањевци, језуити и, коначно, др Мандић са својим присталицама, боре између себе, што нимало не доприноси угледу и утицају хрватске католичке партије; и коначно, волео бих да знам да ли је активност језуита у Босни заиста тако успешна као што то они приказују.« [165]

Генерал Ауфенберг одговорио је мајору Брошу 8. фебруара 1910. године. Пошто је објаснио да језуити имају своје семинариште у дворцу надбискупа Штадлера, и да је Штадлер, како се говори, и сâм језуита, генерал Ауфенберг је наставио:

»Опште је мишљење овде да језуити достављају у Рим обавештења о свим локалним догађајима. Чини се да је надбискуп Штадлер потпуно у њиховој власти и да мора да ради што год они затраже. Отац Пунтигам је Немац из Граца. Он је овде најактивнији језуита, човек необично углађених манира, енергичан и сналажљив. Он потпуно влада српскохрватским језиком, и сви га поштују и воле. Он је премештен прошле јесени из Травника у Сарајево и сада има ранг спиритуала у семинаришту.

Овде су језуити највећи непријатељи либералних фрањеваца, који су увек били популарни у народу и који су увек толерисали припаднике других вероисповести, што им је донело угледа и код

ових последњих. Једном је надбискуп Штадлер тражио од курије у Риму да се фрањевци прогнају из парохије и најуре у манастире, додајући да он има довољно средстава да обезбеди њихово издржавање. Од тог времена фрањевачки бискуп Буцоњић у Мостару и Марковић у Бањалуци, као и већина фрањеваца, постали су Штадлерови противници.

Исто се тако приписује интригама језуита што фрањевци нису добили пасивно право гласа. Чује се да су они били посредници и приликом исељавања муслимана.« [166]

Изгледа да ова информација није била довољна, па је генерал Ауфенберг морао да напише још један извештај:

»У Босни (Сарајеву и Травнику) има око 70 језуитских отаца... добро образованих, који руководе васпитавањем у гимназијама у Травнику и Сарајеву. За ово их плаћа босанска влада. Иначе, као појединци и као ред, врло су сиромашни, и у том погледу разликују се од фрањеваца, који као ред располажу прилично великим капиталом. Ја не знам одакле би језуити могли да добију капитал за неке велике инвестиције, можда једино преко Propaganda Fides. Предвођени оцем Пунтигамом, језуитски оци воде на уобичајени начин и *Маријину конгрегацију* за младиће и девојке, и зато намеравају да подигну омладински дом.

Они немају неког нарочитог политичког утицаја, те се не обраћа ни нарочита пажња на њихове разноврсне активности. Да ли би прва околност остала непромењена ако би добили већу помоћ, не може се рећи... Ваша забринутост да би евентуално јачање језуитског утицаја могло довести до нових сукоба у самој католичкој хрватској партији, не може се олако одбацити, јер интриге карактеришу политичку активност хрватског народа. Међутим, ја морам да кажем да је промена политичког система учинила веће штете Хрватима него све те интриге.«[167]

Генерал Ауфенберг закључио је овај извештај речима »да језуити немају сувише велики политички утицај у Босни«.[168]

Упркос оваквом Ауфенберговом мишљењу о раду језуита у Босни и Херцеговини, Пунтигам је успео да добије све потребне кредите за подизање католичког омладинског дома у Сарајеву. У међувремену, Ауфенбергова звезда почела је да се гаси у Белведеру. Године 1912. он је био смењен са дужности министра војске, док је Пунтигам постао миљеник не само војвоткиње од Хоенберга већ и самог надвојводе. Како надвојводина архива показује, Пунтигам је одржавао директне везе с надвојводом, обавештавајући га о политичким прили-

кама у Босни и Херцеговини. Пунтигам је често био лични гост надвојводе у Конопишту и Белведеру [169]. Пуковник Бардолф био је добио инструкције да се обрати грофу Монтецуколију, гувернеру Landerbank, како би се издао један кредит од 50.000 круна за Пунтигамову акцију. »Војвоткиња од Хоенберга би сигурно ово одушевљено поздравила« [170], каже Бардолф на крају свога захтева. На дан 20. марта 1914. Пунтигам је писао надвојводи да се он нада да ће камен - темељац новог дома моћи бити положен 28. јуна 1914. године:

»Баш се данас у новинама појавила вест да ће Ваше Царско Величанство доћи с Њеним Височанством у посету Босни у јулу месецу. Ово је час среће за Босну, јер љубав према Аустрији изискује много напора овде, а све наде народа који је још увек лојалан према цару, углавном католичке вероисповести, полажу се у Вас лично. Ох, како би дивно било кад бисмо до тог дана могли да будемо спремни да положимо камен - темељац омладинског дома.

С најдубљим осећањем и оданошћу
највернији слуга Вашег Царског Величанства
Антон Пунтигам, с. р.« [171]

Пунтигам је иначе био нарочито познат по својим мерама предузетим ради сузбијања либералног и социјалистичког утицаја међу омладином. Он се истакао још 1906. године, кад је после генералног штрајка у Сарајеву одржао специјалне проповеди у сарајевској катедрали, називајући социјалисте атеистима и непријатељима цара и државе, наглашавајући да ниједан католик не би смео да се придружи њиховим редовима [172]. Пунтигам је наставио своју делатност све до 1914. године. Једном приликом, група присталица Пунтигама напала је неке омладинце за које се тврдило да су анархисти, али он их је зауставио на време и рекао да их не туку. Чак је двојицу од нападнутих младића позвао у своју канцеларију, послужио их кафом и почео с њима да дискутује о идеолошким питањима. Један од ове двојице младића био је Недељко Чабриновић, први атентатор који је бацио бомбу на надвојводу Фрању Фердинанда [173]. Као што ћемо касније видети, Пунтигам је своје разговоре са Чабриновићем наставио чак и у затвору.

Кад је генерал Потјорек наименован за поглавара Босне и Херцеговине и шефа владе, војска је узела још већег учешћа у акцији прозелитизма. У једном писму Војној канцеларији, од 3. марта 1913. године, он предлаже да држава да помоћ

католичкој цркви за изградњу педесет католичких цркава у Босни и Херцеговини:

»Римокатоличка црква у Босни и Херцеговини мора да буде потпомогнута брзо и издашно, јер су у питању не само верски него и политички и династички интереси« [174]. Потјорек тражи од Бардолфа да посредује код надвојводе да се помоћ што пре уручи. Он саветује да се од оца Галена и његове организације *Bonifazius - Verein* затражи помоћ у проналажењу кредита у Аустрији [175]. У другом писму Потјорек даје нове сугестије: »Требало би помоћи католике у Босни и Херцеговини у грађењу цркава. Босански фрањевци су до сада највише у том смислу постигли... али манастири не могу сами то да учине; они нису толико богати. У Босни и Херцеговини треба да се изгради око 50 цркава. Најхитнија је изградња једне нове цркве у Сарајеву, као и једне катедрале у Мостару.« [176]

Генерал Потјорек изразио је своју личну сагласност с једним меморандумом који је написао др Петрус Бастијер, члан реда Друштво светог Бонифацијa, а у којем се каже:

»Помажући активно католике у Босни и Херцеговини, два циља се истовремено постижу: верски и монархистички. Ко год ради за цркву у овој земљи, ради у исти мах у корист монархије.«

Бастијер затим напомиње да главни циљ рада мора бити отварање католичких васпитних установа, подизање католичке интелигенције у Босни и Херцеговини. Ту мисао он наглашава двапут: »Основа будућности лежи нарочито у развитку хришћанске и католичке наобразбе омладине.« Он такође напомиње да, по његовом мишљењу, православна црква и муслиманске верске организације имају већа финансијска средства, па предлаже да се програм помоћи католичкој цркви мора спроводити преко једног вишег тела на чијем би челу имао да буде надвојвода Фрања Фердинанд.[177]

Ова практична Потјорекова политика у суштини је представљала остваривање идеја надвојводе Фрање Фердинанда о потреби прозелитизма међу Јужним Словенима. У односу према Србима, надвојвода се руководио пре свега својим династичким и конфесионалним обзирима. Маргути га је једном приликом упитао какво је његово мишљење о разликама које постоје између католика и православних, између Хрвата и Словенаца, на једној страни, и Срба на другој. Надвојвода је

одговорио: »Природно је да католици морају да имају предност« [178]. Кристофи је, такође, забележио да је надвојвода »желео да спречи ширење православља преводећи што је могућно већи број Срба у наручје католичке цркве«.[179]

У погледу политике према некатоличким националним групама у Босни и Херцеговини, надвојвода је саветовао Брошу да би најбољи био следећи метод: »Најпре их треба све (православце, муслимане и католике) ставити у исти котао, а затим пустити да католици испливају на површину.« [180]

Поглавар Потјорек држао се стриктно овог савета. Ваља имати на уму да је он, као поглавар, и поред проглашења босанског устава и постојања Сабора, успео да ојача своју власт. Функција такозваног цивилног адлатуса угасила се као таква и прешла у поглавареве руке. У исти мах, Потјорек је постао независнији и од самог заједничког министра финансија у Бечу. То је довело до тога да Сабор не само што није добио већу власт по проглашењу устава, него је Потјорек постао већи деспот од свих својих претходника, који су владали у време кад није било босанског устава.

Као што смо видели у Глави VII, нови заједнички министар финансија Билински убрзо је дошао у сукоб с Потјореком поводом спровођења многих политичких мера. После устанка сељака у северној Босни 1910. године, цар Фрања је, на сугестију Билинскога, покушао да покрене проблем решавања аграрног питања. На дан 13. јуна 1911. он је издао царску новелу, прогласивши принцип добровољног ослобођења кметова. Положај кметова се у суштини није изменио, јер је новела само санкционисала постојеће стање. Велепоседници су и даље могли по својој доброј вољи да дају слободу кметовима уколико би им ови платили одговарајућу одштету. Тај процес добровољног ослобађања кметова текао је веома споро. Према проценама бечког професора Карла Гринберга, потпуна ликвидација кметства у Босни и Херцеговини остварила би се по овом систему тек 2025. године [181]. У својим мемоарима Билински је касније забележио да је решавање аграрног проблема у Босни и Херцеговини »ишло брзином корњаче«.[182]

У писму од 28. маја 1913. године, генерал Потјорек изражава неслагање с предлозима Билинскога о решењу аграрног проблема, и заступа гледиште »да српско сељаштво треба оставити и убудуће у атмосфери летаргије« [183]. Билински је касније забележио да је »Потјорек осећао мржњу према Србима не само из политичких него и из личних разлога«. [184]

Потјорека је нарочито узбуђивала чињеница што је између Срба и Хрвата почела да расте жеља за међусобним зближавањем, па је чинио све да се међу њима продубе супротности. У том погледу он је наилазио на пуну подршку Пунтигама. У једном писму, од 12. новембра 1912, Пунтигам се обраћа уреднику монархистичког »Reichspost« - а, Фундеру, са захтевом да учини све да се односи између Срба и Хрвата не побољшавају, и да »Reichspost« »као водећи лист католичке Аустрије, учини све што је у његовој моћи како би упозорио водеће личности у држави на ту опасност«, коју је Пунтигам објаснио на следећи начин:

»Сви ми верујемо у то да се, по свој прилици, стварање једне велике јужнословенске заједнице неће моћи спречити. Постоји велика опасност да ће и аустријски Јужни Словени, Хрвати и Словенци, бити привучени у ту заједницу. Још пре две године Хрвати су гајили јаку мржњу према Србима. Али данас је сасвим друкчије. Самоубилачка политика у Хрватској, занемаривање Далмације, стално погоршавање положаја католика у Босни у корист Срба и Турака, све је то довело до ове нове појаве. Томе још треба додати утицај победа у балканском рату чак и на оне који су били релативно мирни. У својој души највећи део Хрвата — а за Далматинце се може рећи сви одреда — већ се одриче Аустрије. Јавно одрицање ће се испољити чим се укаже прва повољна прилика. Једина ствар која још увек држи многе Хрвате, нарочито свештенике, да не приступе Србима — јесте католицизам. С друге стране, међу хрватском интелигенцијом влада веома изразита индиферентност, јер постоје наде да ће им Срби дати верску слободу. ,Када бисмо добили слободу вероисповести', рекао је недавно један босански свештеник, ,ми бисмо се сви са задовољством придружили Србима.' Човек који живи у Аустрији не треба да се вара: највећу опасност за Аустрију и цркву чине тежње Јужних Словена да се отцепе. Ово се може спречити само брзом и радикалном променом хрватске политике и изванредним мерама, пре него што буде исувише касно.« [185]

Билински и Потјорек различито су гледали на форму политичке тактике примењиване у Босни и Херцеговини. Билински је желео да створи неке мостове са српским буржоаским групама у Босни, док се Потјорек није слагао с том политиком. Циљ Билинскога је био да продуби противречности између националних, верских и класних група у босанском друштву, у суштини да их натера да се између себе кољу за рачун бечке политике. Потјорек је био за политику чврсте

руке према свим српским групама. Билински је увидео да између српске буржоазије, нарочито трговаца и малих банкара, с једне стране, и широких сељачких маса, с друге стране, расте све већи јаз, који је он желео да искористи за своје политичке циљеве. Иако српска буржоазија није била фаворизована у грађењу нових индустријских објеката, ипак је она играла значајну улогу у трговини Босне и Херцеговине. Приликом својих честих путовања по Босни и Херцеговини, Бернрајтер је запазио да је српска буржоазија далеко предузимљивија него хрватска или муслиманска[186]. Број локалних банака са српским капиталом стално се повећавао. Прва српска банка у Мостару основана је 1903, а 1914. у Босни и Херцеговини било је 26 српских банака, чији се капитал повећао од 180.000 форинти на 5,000.000 форинти.[187]

Развој капитализма у Босни и Херцеговини изазвао је друштвено раслојавање и међу српским живљем. Један део српских трговаца куповао је земљу и тако прелазио у редове феудалних велепоседника, док се положај кметова, будући да је феудални систем и даље постојао у пољопривреди, знатно погоршао. Упоредо с бечким и пештанским банкама, и српске банке су почеле да се баве давањем зајмова кметовима. То је био један од разлога што је прва политичка организација српске буржоазије у Босни и Херцеговини, *Српска народна организација,* која је основана 1907, почела да се цепа баш на питању добровољног откупа кметова. Иначе, ову групу је водила радикалнија струја српске буржоазије, која је у неким питањима изражавала и смелије захтеве према власти. Она није била задовољна малим концесијама верске и школске аутономије, коју је старија генерација српских трговаца извојевала 1905. године. *Српска народна организација* изјаснила се за принцип националног самоопредељења, али у оквирима Хабсбуршке Монархије, за аутономију Босне и Херцеговине, парламентарну владу и независне судове. Изражавала је захтев за слободом штампе и правом на политички рад, као и да сви државни чиновници буду Босанци. Али што се аграрног питања тиче, ова политичка група се колебала у заузимању чврстог става. Није смела да затражи закон о обавезном ослобођењу кметова, него је само истицано да се то питање мора праведно решити. У исти мах, она је захтевала да се сачувају сви друштвени слојеви, а феудални велепоседници били су друштвени слој за себе.

Иако се *Српска народна организација* поделила на кмет-

ском питању, други ставови њене платформе чинили су се бечкој влади сувише радикални. Босанске власти настојале су да онемогуће рад ове организације вршећи строгу цензуру њене штампе и хапсећи с времена на време, под разним изговорима, њене најборбеније чланове.

Аустроугарске власти успеле су коначно да поцепају српске грађанске групе у Сабору. Група Војислава Шоле нарочито је подржавала владу у спровођењу економских и друштвених мера [188]. Шола је био против обавезног ослобођења кметова; српске банке у неким случајевима наметале су сељацима интерес од 12 одсто на зајмове које су им давали. Према статистици из 1910, од свих феудалних велепоседника у Босни и Херцеговини 6,5 одсто сачињавали су Срби. Све је то погоршавало положај кметова, и они су, као што је то Веселин Маслеша лепо рекао, стекли нове терете под капитализмом, док још нису били успели да се ослободе јарма феудализма. Кметови су своју хришћанску браћу, велепоседнике и зеленаше, називали кметодерима.[189]

Овакав став српске буржоазије изазвао је негодовање међу младобосанцима. Многи од њих били су и лично погођени овом дилемом; готово у свакој породици развијала се побуна млађе генерације против старије. То није био само случај са Гаврилом Принципом, који није одобравао жеље свога брата Јове за богаћењем, него и са Недељком Чабриновићем. Међу младобосанцима било је и појединаца који су потицали из велепоседничких породица, као на пример, Константин Бабић, и који су се опирали ставовима и животној филозофији својих дедова и очева.

Сâм Гаврило Принцип изразио је ту заједничку мржњу против сарајевске чаршије када је уочи 28. јуна 1914. године рекао да би сву чаршију запалио кад би је могао стрпати у кутију шибица [190]. Исту мисао изразио је и Недељко Чабриновић, који је у истрази 28. јуна признао да се носио мишљу да уђе у Сабор и са галерије баци једну бомбу међу посланике, јер је био уверен да су они подлаци и кукавице, који ништа не раде, а и кад нешто раде, ништа вредно не стварају. На истом саслушању он је изјавио да су он и његови другови смерали да убију не само Фрању Фердинанда и поглавара Потјорека, него и српског митрополита Летицу, као и српске грађанске прваке Јефтановића, Димовића и Јојкића.[191]

И Гаћиновић је оптуживао старије генерације називајући их диктаторима и тиранима који желе да вуку млађе за собом

и да им намећу начин на који треба да живе [192]. Он је нарочито напао недостатак патриотизма за време анексионе кризе, кад су све водеће српске политичке групе у Босни и Херцеговини признале једнострани акт Беча. Том приликом је само неколико појединаца демонстративно дало оставку на државну службу [193], док је једини масовни протест дошао од стране најмлађе генерације Босанаца у сарајевској православној цркви, где је одржавана специјална служба у част прославе анексије. Један од начелника у министарству Билинскога овако је описао тај инцидент:

»Кад је по извршеној анексији у сарајевској православној цркви служено благодарење, а митрополит Летица с уздигнутим рукама призивао благослов божји за владара и владарски дом аустријски, клекнуло је све на колена сем једног реда младих људи поређаних по годинама и разредима, који је стајао као укопан и нем. Били су то малишани сарајевске гимназије.« [194]

То није била само демонстрација младобосанаца против аустроугарске управе, него и одраз дубокога јаза који је делио поједине генерације босанских Срба. У бечкој »Зори« Гаћиновић је неколико месеци касније писао:

»Доле код нас цео живот настројен је на ропство, цело друштво пуно је ропског, непрерађеног... Ми, најмлађи, морамо почети стварати нову историју. У своје студено друштво морамо уносити сунца, колебати замрле и гибати резигниране. Морамо повести смртоносни рат против песимизма, малодушности и клонулости, ми, гласници нових генерација и нових људи. Имајући веру јачу од живота и љубав која диже из гробова, ми ћемо победити...« [195]

А у другом есеју каже:

»За последњих тридесет година врло мало се развио наш друштвени тип. Тај тип пун је мрачних, дубоких трагова ропства, онога што се у далеком времену преживело и препатило. У нашем селу, паланци, школи, на збору, свугде провире тај стари елеменат, свугде веје стара атмосфера. Мислимо, радимо, живимо на ситан начин, увек са малим рачунима и без великих светлих уверења, која покрећу, прикупљају, гибљу. Наш живот даје тежак утисак студени и апатије. У својим врховима ми смо најчешће само непрерађен, груб материјал, који треба сложити, прикупити, пострoјити. Доле, у дубинама својим, ми смо примитивни, сурови и варвари. Имамо ознаке младих и непробуђених.«[196]

У разговору са дром Папенхајмом, Принцип је обележио линију која је делила српске буржоаске политичке групе од младобосанаца: први су били против револуције, а други за револуцију. »Наша старија генерација била је највећим дијелом конзервативна, али у народу, као цјелини, постојала је жеља за националним ослобођењем. Старија генерација имала је друкчије гледиште од млађе генерације како до тог ослобођења може да дође... Старија генерација хтјела је да добије слободу од Аустрије легалним путем; а ми нисмо вјеровали у такву врсту слободе.«

Младобосанци су веровали да се друштво може изменити једино деловањем морално јаких и друштвено свесних појединаца, чији ће пример допринети да се створи један нови, бољи тип човека. У том њиховом ставу било је утицаја Чернишевскога и других руских народњака, било је ту и Прудонових идеја, нешто и Мацинијевих, али на њих је нарочито утицао оснивач социјализма међу Србима Светозар Марковић, чији је социјалистички идеализам Јован Скерлић формулисао на следећи начин: »Нарочито у малим земљама идеје су само толико вредне колико људи који их заступају.« [197]

Принцип и његови пријатељи тежили су ка моралности једноставнога живота и веровали у идеју узајамне помоћи, а у своме личном животу старали су се да примењују револуционарни аскетизам и пуританизам. Они нису пили; на изјаву љубави девојци гледали су као на каљање њеног достојанства; физиолошки живот мало је за њих значио. Гаћиновић је писао Троцкоме да у њиховој организацији влада правило облигатне апстиненције од љубави и употребе алкохола, и уверавао је Троцкога да су његови другови остали верни том начелу. Нема сумње, ужи круг младобосанаца држао се тих принципа. То је, у ствари, била једна лична реакција на тегобну стварност Босне и Херцеговине, жеља да се разликују од својих очева, а можда и покушај оживљавања етичких принципа из идиличних дана патријархалне задруге.

Павле Бастајић причао је Лебедеву како се Владимир Гаћиновић држао чврсто тих начела. Још као матурант, он се 1910. године платонски заљубио у девојку М. С., која је студирала књижевност код Јована Скерлића. Гаћиновић с њом никад није разговарао, само ју је издалека гледао. Једном је на Калемегдану прошао поред ње и скинуо шешир, поклонив-

ши јој се. Она га је, међутим, презриво погледала, јер је био лоше одевен и имао дугу неочешљану косу. Тај гест је дубоко узбудио Гаћиновића. Читаву ноћ је провео пишући девојци писмо у којем се извињавао. Девојка је показивала писмо својим другарицама, па је оно дошло до руку Албале Лебл, која је, схвативши литерарну вредност његову, показала писмо професору Јовану Скерлићу. Пошто је писмо прочитао, Скерлић је рекао: »Имамо новог стилисту«, а име Гаћиновићево је запамтио.

Догодило се да је исте године Скерлић био инспектор на полагању матуре у Првој мушкој гимназији. Тема из српског је била »Београде, мој бели лабуде«. Међу кандидатима био је Гаћиновић. Кад је Скерлић прочитао све задатке, прозвао је Гаћиновића да се дигне, присетивши се оног писма. Високи Гаћиновић устао је сав збуњен, а Скерлић је пред свима рекао:

»Гаћиновићу, ја вам честитам. Ваш је задатак тако добро написан да одмах може да се штампа... Надам се да ћете доћи код мене да студирате књижевност.« [198]

Остали младобосанци нису се разликовали од Гаћиновића. Уздржавање од сексуалних односа владало је као правило међу њима. Иако је Жерајићу било двадесет пет година, он је сексуално био невин, како је то после његове смрти утврдила сарајевска полиција [199]. Принцип је исту ствар поверио дру Папенхајму [200]. Према казивању Мирка Максимовића Лебедеву, Данило Илић је избегавао жене, али је једној шеснаестогодишњој девојци по имену Ерика, која је радила у Влајнићевој посластичарници у Сарајеву, стално доносио цвеће, лепе дописнице и књиге. Односи између њих били су интимни, али невини, и Илић није дозвољавао никакве шале на рачун ове везе [201]. Како смо раније рекли, младобосанци нису ни пили. Принцип није окусио вина све до уочи 28. јуна 1914, кад је намерно седео у кафани са чашом у руци да би заварао полицију. Неки од младобосанаца који су кршили ова правила, као на пример Бора Јевтић или Недељко Чабриновић, били су критиковани од својих другова.

Многи младобосанци су чврсто веровали да хабсбуршке власти намерно шире моралну корупцију међу становништвом. Они, на пример, указују да су прве јавне куће у Босни и Херцеговини отворене кад су аустроугарске трупе ушле у Сарајево. Колико су те мере нових власти дубоко вређале младу генерацију у Сарајеву, описује Ребека Вест у својој књизи *Црно јагње и сиви соко*. Када је посетила Сарајево по-

сле првога светског рата, та расположења пренео јој је један млади јеврејски интелектуалац:

»Аустро - угарска Монархија, иако је парадирала као римокатоличка, погазила је све католичке савете о уздржавању, организујући систем јавних кућа у нашој земљи, који се не би могао оправдати потребама војске. Очигледно је да су јавне куће које су биле отворене у Сарајеву биле далеко изнад потреба војног гарнизона и официра. Постојало је пет великих и скупих јавних кућа, које су носиле имена »Црвена звезда«, »Плава звезда«, »Зелена звезда« и тако даље, као и две јавне куће намењене обичним војницима, »Пет шибица« и »Последњи грош«. Грех је то био према нашем граду, јер пре тога ми нисмо имали тако нешто. Ми Јевреји имамо своју традиционалну моралност, која је у то време била још јака. Срби и Хрвати су поштен патријархалан народ; земља у којој ће један човек убити другога човека који је одузео част његовој жени или ћерки, нема сумње, има врло оштре пуританске принципе. У већини случајева, кад би дошло до рушења принципа овог кодекса, у питању су били Цигани... Али ми никад нисмо имали проституције, и има нечег изванредно узбудљивог за једног младића кад он зна да може да ужива у једној лепој девојци само ако буде пронашао малу суму новца. За многе од нас намештај у јавним кућама био је право откровење западног луксуза. Они међу нама који нису припадали богатијим породицама и који никад нису могли да виде велика огледала или златне столице прекривене велуром, били су дубоко импресионирани. Ја се плашим да његово Католичко Величанство Цар Фрања Јосип није само грешио против пуританства кад је организовао ове јавне куће; он је, такође, починио грех и против душа других, јер ја сам сигуран да је његова интенција била да корумпира све младе људе у Сарајеву да би угушио наш национални дух и да би тако лакше владао Босном.«[202]

Можда има и претеривања у речима овога интелектуалца, али је и Гаврило Принцип нешто слично рекао једном пријатељу: »Сифилис и клерикализам су несрећно наследство средњег века које садашња цивилизација не зна да лечи.«[203]

Гаћиновић је, такође, критиковао оно што је он називао ексклузивним материјалистичким погледом босанских студената на универзитетима у иностранству, »њихову физичку, интелектуалну и моралну дегенерацију, која се огледала у многим празним часовима које су проводили у кафеима у једном режиму очајања и алкохолизма«. Гаћиновић је писао »да ти млади људи губе најлепше карактеристике наше расе, примајући на улицама Беча, Берлина и Париза најружнији део

Европе, који доцније носе у своју земљу и доносе својим људима«.[204]

Светозар Марковић утицао је на Гаћиновића и у погледу схватања о једнакости мушкарца и жене. Овај проблем био је нарочито тежак у Босни и Херцеговини, где је, поред патријархалности кметова, постојао и јак утицај схватања муслимана о положају жене. Гаћиновић је пратио и писање Јована Скерлића о еманципацији жена. У своме есеју о Жерајићу, он критикује оно неколико студенткиња из Босне на европским универзитетима, јер следе пример својих колега »у њиховом катастрофалном начину живота по кафеима«. У духу учења Чернишевскога, Гаћиновић је заступао гледиште да еманциповане жене у Босни треба да играју улогу друштвених реформатора, позивајући их да следе пример просвећене апостолске мисије руских, француских, шпанских и италијанских жена, које су умеле да умру кличући слободи и поздрављајући своју земљу и свој народ [205]. Његов идеал била је Соња Перовска, која је учествовала у завери приликом убиства цара Александра II, а која је, како је то Гаћиновић рекао, умрла у тешкој атмосфери Русије као личност из легенде [206]. Он је сматрао да је учешће жена у револуционарној борби од битне важности. Тврдио је да је револуција у Русији ушла у срце жена да би планула новим жаром и тако испунила покрет новом енергијом и новом силином.[207]

С друге стране, чињеница је да међу сарајевским завереницима није било ниједне жене типа Вере Засулич или Соње Перовске. Узрок треба, пре свега, тражити у томе што је у Босни уопште било мало интелектуалаца, а међу њима тек по која жена, и то углавном из грађанских редова. У Русији су многе револуционарке по пореклу биле из аристократских породица. Међутим, иако је у Босни било врло мало жена - интелектуалки, неке од њих приступиле су младобосанским тајним удружењима. Јелена Борић из Сарајева, студент Бечког универзитета, активно је учествовала у раду једног кружока у Љубљани и била веза између Гаћиновића и словеначких револуционара; једном приликом чак је била и ухапшена у Љубљани [208]. Неколико девојака служиле су као курири, као на пример Љубица Стакић из Тузле, или Јованка Чубриловић, учитељица, која је преносила у Београд тајне поруке. Она је једном приликом чак изразила жељу да узме учешћа у завери против цара Фрање Јосифа [209]. Лепосава Ђурић, типографска радница, такође је била Гаћиновићев курир. Он је

одржавао контакте и са другим студенткињама (с Росом Мерћеп-Сушић, Лепосавом Гаталовом, Персом Стојановић), измењивао с њима писма, као што је то Светозар Марковић обичавао да чини.

Гаћиновић је одржавао и уске духовне везе с неколико девојака из руског револуционарног покрета. Једна од њих имала је тајно револуционарно име Марусја или Жења кад ју је Гаћиновић сусрео у Лозани 1911. године. Лебедев је описао ову девојку према једној фотографији, и по том опису деловала је као једноставна и у тој једноставности врло пријатна девојка, с малом главом, богатом косом, белим вратом, скромно одевена... типичан пример учитељице револуционарке [210]. После једнога састанка с њом, Гаћиновић се вратио сав збуњен и црвен у лицу, јер га је руска револуционарка критиковала због националистичких и других предрасуда.[211]

Године 1916, кад је боравио у Сједињеним Америчким Државама, Гаћиновић је посветио овој девојци једну песму у прози »Другарици«, у којој даје идеализовану слику жене-револуционарке:

»Сада си негде на Волги, и везући ланене кошуље са другаркама са села, учиш их чистоћи, раду и писмености. Сејеш неуморно на обалама реке ,матушке' зрна слободе која ће исклијати и расцветати се из малих мужика, деце садањих друга твојих.

Подсећаш на сејаче душа и лепота, другаре што се сретну у животу за тренутак, тек да измене осмех и стисак руку и продужују нагло припреме са неке далеке и веселе жртве. То су бела и топла сунца што путују по земљи, од оцеана до оцеана, од града до града, и плаве зажареним бојама снова старинску кору природе.

Сеј, другарице са Волге, црвена зрна слободе, сеј!« [212]

Мада је био мање сентименталан и шкрт у изражавању својих мисли, Гаврило Принцип је гајио слична осећања према женама, верујући да је стваралачки рад главни циљ живота. Он је био пријатељ сестре Недељка Чабриновића, Вукосаве, која је била три године млађа од њега. Принцип је једном затекао Вукосаву, којој је тад било дванаест година, како чита шунд-роман *Тајне цариградског двора*. Он јој је узео роман и идућег пута донео приповетке Оскара Вајлда и *Дошљаке* Ускоковића [213]. Њих двоје су касније измењали многа писма, и Вукосава је једном приликом у зиму 1913-1914, заложила свој златан крст да би Принципу и своме брату могла да пошаље новац у Београд. Вукосава се сећа Принципа као пову-

ченог дечака, понекад духовитог, чак и саркастичног, дубоких очију, лепих зуба и веома високог чела[214]. Он је покушавао да прошири њено интелектуално интересовање, па јој је често слао књиге и репродукције познатих сликара. Писао јој је и песме. После 28. јуна 1914, Вукосава је закопала сва његова писма и песме у селу Дужи у Херцеговини, али она су пропала за време рата. После рата, Добросав Јевђевић објавио је неколико Принципових писама Вукосави. Али она је писцу ове књиге објаснила, да није располагала оригиналима, него да их је Јевђевић реконструисао на основу њеног сећања. Према њеном мишљењу та писма могу да укажу на Принципово расположење, нарочито на оно о којем је писао у ноћи 28. јуна. У Јевђевићевој реконструкцији, то писмо гласи:

»Осећам дубоку, искрену бол читајући твоје писмо. Као да гледам сету девојке, остављене, од свих заборављене. Немој да патиш, не дај да ти се цеди крв у очи. Мисли и ради. Треба много снаге да би се могло живети, а њу даје акција. И физички рад јача карактер и чврстину воље. Буди индивидуална, никад алтруистична. И мој је живот пун горчине и чемера, мој венац трновитији је него они што их други носе. Идем из ништа у ништа, из дана у дан, а у мени све је мање мене. Молим Те, читај много, најлакше ћеш тако заборавити трагику стварности. Како је леп Вајлдов ‚Срећни принц' ... Је ли ти у животу још она ружа што ти је дадох на растанку? Знам да је давно увела, али је, можда, ипак сећање зарумени. Тако бих желео да сам опет с тобом у топлу прву јесен негде под лиснатим гранама, па да ми рецитујеш:

И цврчи, цврчи цврчак у чвору црне смрче
Свој трохеј заглушљиви, свој звучни, тешки јамб ...
Подне је ... Као вода тишином разл'јева се
Сунчани дитирамб.« [215]

И Митриновић и Гаћиновић носили су се мишљу да изграде један етички систем на основу моралних схватања младобосанаца. Али док је Митриновић имао више интересовања за однос етике и естетике, следећи учење Штирнера и Вајлда, његов друг Гаћиновић нагињао је више нормама стоика о једнакости међу индивидуама. Гаћиновић је од Бабефа, Фурјеа и Сен Симона научио да уместо старе треба створити једну нову религију. Мацинијево учење о религији човечанства оставило је трага у њему. Један од атентатора у Сарајеву, Недељко Грабеж, син православног свештеника, описао је овај

прелазак из хришћанске вере ка вери нације. На суђењу је текао следећи дијалог између Грабежа и председника суда, који га је упитао:

»Предсједник — Имате ли вјере, или сте атеист?

Оптужени — Вјерујем.

Предсједник — Како можете довести вјеру у савез са уништењем Божјег створа?

Оптужени — Вјера не иде тако далеко.

Предсједник — Ваш отац је поп. Какво вам је дао васпитање?

Оптужени — Дао ми је чисто религиозно васпитање у оквиру Светог писма.

Предсједник — Како слушате његове упуте?

Оптужени — Као дијете сам слушао, али друге ствари утјечу на човјека кад дође заједно с омладином.

Предсједник — У омладине нема вјере?

Оптужени — Има, националне вјере, много.«[216]

С друге стране, Принцип и Гаћиновић су били пре доктринарни атеисти. Принцип је причао дру Папенхајму да ни као дете није био нарочито побожан [217]. У првој години трговачке школе бунио се против одлажења у цркву [218]. За време суђења, кад га је председник суда упитао да ли су Чабриновића руководили мотиви верске природе (да ли је он као православац из мржње бацио бомбу на једног католичког надвојводу), Принцип је одговорио да је то смешно питање и да се он сматра атеистом [219]. И Чабриновић је тврдио да је атеиста. Остали завереници, нарочито они најмлађи, били су још оштрији у изражавању свога атеизма. Васо Чубриловић толико је запрепастио клерикалне судије да је због својих изјава о религији добио још три године робије. Трагично искуство Босне и Херцеговине условљавало је и њихове погледе на религију. Сви њихови напори да се босанска омладина, која је припадала трима вероисповестима, уједини наилазили су на велике отпоре верских организација: католичких, православних и муслиманских.

Од свих етичких система које је проучавао, Гаћиновић је нарочито много примио од Жан - Мари - Гијоа, кога је Кропоткин назвао »оснивачем анархистичке етике«. У својој преписци, Гаћиновић је називао Гијоа »наш драги учитељ« [220], наглашавајући главне тачке Гијоове филозофије, да су услови одржања живота његова експанзија и да осећање живота није

ништа друго до осећање да се може деловати; то у исти мах чини човека свесним шта му је дужност да учини.

Истина, при крају свога живота, кад се већ приближавао позицијама социјалдемократије, Гаћиновић је на Гијоову етику почео да гледа из новог угла. У свом дипломском раду из филозофије на Универзитету у Фрајбургу, Гаћиновић се осврнуо на Гијоа и изразио следеће критичке мисли:

»Својој етици Гијо је дао социјални печат. Његова етика, опет, естетизована је онаквим схватањем сунчаног и плодног живота који је способан за бесконачно усавршавање. Увек песник, Гијо је поставио ову оптимистичку хипотезу наместо реалности и засновао своје дело на једном личном сну о животу. Гијоова етика, лебдећи високо изнад друштва, има изглед једне социјалне метафизике која се ослободила животне стварности и која се овде доле више не може да примени. То је етика узвишених душа, етика мудраца и уметника, а не људских множина. То је племенит сан, који људска заједница неће достићи никада.« [221]

Много више него Гијо, Гаћиновић је посвећивао пажњу проблему саможртвовања. Као и Мацини, и он је од моралне теологије правио култ, учећи да је живот само једна мисија и да је жртва највећа врлина. У своја три есеја о Жерајићу, Гаћиновић је величао жртву као најбоље средство да се међу младобосанцима оствари нови религијски импулс. И сâм је на једном месту написао:

»Ти млади, непробуђени, биће наши апостоли, творци и крстоношци нових религија и нових срца. Они ће пробудити наше умрле богове, оживити виле пресвисле од љубави и туге, донети ново царство слободе и човека, спасти српску душу распада и порока.« [222]

И Натансон је имао удела у формирању Гаћиновићевих концепција о жртви. Натансон је учио Гаћиновића да је највиши циљ живота жртвовање читавог човечијег бића и егзистенције ради ослобођења угњетених.

Али као што ћемо видети у наредној глави, младобосанци су својим концепцијама потпуног жртвовања и својим тежњама ка пуританизму изражавали и традицију племенског друштва у Босни, где се она још увек одржавала. Мацини и Натансон су, само на један апстрактнији начин, потврђивали оно што су младобосанци доносили из фолклорне филозофије својих села.

Оно што чини најпозитивнији допринос младобосанаца борби Јужних Словена за национално ослобођење јесте њихов покушај да се уздигну изнад религијских и националистичких сукоба који су беснели међу становницима Босне и Херцеговине, етнички најчистије југословенске покрајине, али у којој је историјски развитак довео до поцепаности становништва на разне верске и националне групе. Задатак младобосанаца утолико је био тежи, јер су хабсбуршке власти, као што смо видели, чиниле све да те постојеће разлике искористе за своје политичке циљеве. Осим тога, како великосрби, тако су и великохрвати својим тврдњама да су Босна и Херцеговина »чисто српске провинције« или »чисто хрватске провинције« индиректно ишли наруку туђинској власти. У Београду су Радикална партија и пуковник Апис тражили да се Босна и Херцеговина прикључе Србији. Партија дра Франка тражила је да се у границама Хабсбуршке Монархије створи трећа државна јединица, у коју би ушле Хрватска, Босна и Херцеговина. У кратком периоду своје политичке активности младобосанци су се одлучно определили за сарадњу Срба, Хрвата и муслимана и федерално решење у будућој југословенској држави, пошто се Аустро-Угарска уништи револуционарним путем.

Борећи се за принцип толеранције у односима између Срба, Хрвата и муслимана, у редовима младобосанаца нашли су се припадници све три групе, иако су Срби били у већини, јер су представљали и већину становништва у ове две покрајине. Активност младобосанаца била је условљена развитком политичких догађаја у Србији и Хрватској. Брзи напредак Србије после 1903, демократски живот у земљи, рад *Словенског Југа* између 1903. и 1908, а нарочито успеси у балканским ратовима, повећали су још више углед Србије у очима младобосанаца. Али се никако не би смео потценити ни велик утицај политичких борби у Хрватској на босанско-херцеговачку омладину. Хрватско-српска коалиција из 1905, са својим програмом о сарадњи између Хрвата и Срба, имала је позитивног утицаја у Босни и Херцеговини. Иако Коалиција није остварила оно што се очекивало, ипак су неки од њених вођа, као Фран Супило, наставили да одржавају контакт с младобосанцима.[223]

Значајно је да су од београдских јавних радника међу младобосанцима највише угледа имали они који су заступали идеје о сарадњи између Срба и Хрвата, у првом реду Јован

Скерлић и Јован Цвијић. Иако је Скерлић био непријатељ модернизма, псеудоаристократизма и песимизма у литератури, саветујући писцима да се држе рационализма и пазе на своје патриотске дужности, он је, ипак, успео да изврши велик морални утицај на Гаћиновића и многе од његових присталица. Скерлић је био убеђени Југословен, и он је заступао гледиште да би у књижевном језику и писму Срба и Хрвата требало постепено уклонити све разлике. Сматрао је да Срби треба да прихвате латиницу а Хрвати штокавски дијалекат источног наречја. Међутим, у политици Скерлић је био непријатељ словенофилства, јер је оно »прикупило само оне мрачне елементе руског друштва којима је православни словенски национализам био изговор за верска, политичка и национална угњетавања неруских, неправославних и слободоумних елемената у самој Русији«[224]. Скерлић се залагао за неославизам, »који треба да одстрани сваку мисао о превласти ове или оне вере, овог или оног племена, но који је поставио као задатак: аутономију и федерацију свих равноправних племена словенских«. Скерлић је писао у »Зори« и другим публикацијама младобосанаца. Хабсбуршке власти забраниле су сва његова дела, укључујући његову историју српске литературе. До краја живота он је остао један од идола младобосанаца. Кад је умро, Принцип му је у име босанске омладине 16. маја 1914. носио венац на погребу, само неколико дана пре него што ће напустити Београд у правцу Сарајева да би убио надвојводу Фрању Фердинанда. С Принципом су венац носили Ђулага Буковац и Владета Билбија. Том приликом су били фотографисани и та фотографија је била изложена у излогу Цвијановићеве књижаре. Своме брату Николи Гаврило је поводом Скерлићеве смрти написао писмо, почињући га речима: »Умро је највећи човјек Србије.«[225]

Јован Цвијић, професор географије и социјалне антропологије у Београду, заступао је гледишта слична Скерлићевим. И он је веровао да ће временом доћи до културног зближења Срба и Хрвата. У својим антрополошким истраживањима дошао је до закључка да је, с обзиром на сталне миграције становништва у динарским пределима, основна разлика између Срба и Хрвата знатно мања него што се раније мислило. У своме есеју о Босни и Херцеговини, писаном у данима националне екстазе поводом анексије 1908. године, упркос неким националистичким претеривањима, Цвијић је добро уочио да се из Босне »може знатно утицати да се изравнају разлике

створене различним историјским развитком између западних и источних земаља истог народа и да се оне још чвршће споје но што је сад случај у једну културну целину. Ово тим пре и лакше што су већина Хрвата и Срба у Хрватској показали да су не само осетили потребу да се узајамно трпе већ и способност и увиђавност да заједнички раде. Дух и смисао аустријске окупационе управе био је томе сасвим противан: растављао је и удаљавао ове народне делове«.[226]

Овај есеј Цвијић је завршио речима: »Из изложеног је јасно да су Босна и Херцеговина по вредности народа, по његовом централном положају у етнографској маси српско-хрватског народа и по згодној мешавини православних и католика кључ српског проблема. Без њих не може бити веће српске државе. Оне су најважније области и за решавање српско-хрватског и тиме југословенског питања.«[227]

Међу Хрватима је нарочито био јак утицај присталица бискупа Јураја Штросмајера, који је заступао гледиште о потреби уједињења Јужних Словена. Почетком XX века његов утицај у Хрватској био је још увек снажан.

Мишљење о потреби јединства Јужних Словена које су заступале поменуте личности знатно је допринело да се већина јужнословенских студената у Бечу и Прагу изјасни за политичко јединство својих народа.

Али у Босни и Херцеговини, где је братоубилачка борба била најоштрија, та чињеница сама по себи гонила је младобосанце да прихвате југословенску алтернативу. Посматрајући живот око себе, они су дошли до врло једноставне формуле: да спас лежи у јединству Срба, Хрвата и муслимана. У једној својој причи, коју је назвао »Писмо из 1920. године«, Иво Андрић описује како су младобосанци патили због те националистичке и верске мржње која је делила њихову земљу

»Ко у Сарајеву проводи ноћ будан у кревету, тај може да чује гласове сарајевске ноћи. Тешко и сигурно избија сат на католичкој катедрали: два после поноћи. Прође више од једног минута (тачно седамдесет и пет секунди, бројао сам) и тек тада се јави нешто слабијим али продирним звуком сат са православне цркве, и он искуцава *своја* два сата после поноћи. Мало за њим искуца промуклим, далеким гласом сахат-кула код Бегове џамије, и то искуца једанаест сати, аветињских турских сати, по чудном рачунању далеких, туђих крајева света! Јевреји немају свога сата који искуцава, али бог једини зна колико је сада сати код њих, колико по сефардском а колико по ешкенаском рачунању. Тако и ноћу,

док све спава, у бројању пустих сати глувог доба бди разлика која дели ове поспале људе који се будни радују и жалосте, госте и посте према четири разна, међу собом завађена календара, и све своје жеље и молитве шаљу једном небу на четири разна црквена језика. А та разлика је, некад видљиво и отворено, некад невидљиво и подмукло, увек слична мржњи, често потпуно истоветна са њом.

Ту специфичну босанску мржњу требало би проучавати и побијати као опаку и дубоко укорењену болест. И ја верујем да би страни научници долазили у Босну да проучавају мржњу, као што проучавају лепру, само кад би мржња била исто тако признат, издвојен и класифициран предмет проучавања као што је лепра.«[228]

Долазећи из шовинистички настројене средине, младобосанци су морали да се боре за остварење толеранције и братства. Многи од њих су носили предрасуде које су стекли још у детињству и били су потребни велики напори да би се та схватања победила. Ниједног од њих није мимоишао тај процес. Гаћиновић је у првим годинама свога рада говорио како не би ваљало разводњавати српско вино хрватском водом[229]. Године 1912. називао је Босну српском покрајином и био један од покретача недељника »Српска омладина«, који је излазио у Сарајеву од септембра 1912. до јуна 1913. године. Један од главних сарадника овог листа био је књижевник Бора Јевтић. Али је »Српска омладина« током свога излажења, под утицајем младобосанаца, прешла с позиција српског национализма на југословенску платформу. И сâм Гаћиновић је доживљавао позитиван преображај у том правцу. Временом је постао присталица политичке сарадње с Хрватима. Године 1915, у чланку написаном за Троцкога, у којем је, поред осталог, говорио о омладинским организацијама међу Јужним Словенима, назвао је »Српску омладину« »Омладина«, дакле, избацио је придев српска као да је тиме хтео да докаже да је постао присталица југословенске идеје[230]. Хрватски песник Тин Ујевић такође сматра да је Гаћиновић 1915. године постао присталица идеје федерализма међу Јужним Словенима.[231]

И Принцип је прошао кроз сличан развојни процес. Видели смо како је као тринаестогодишњи дечак у Сарајеву побегао из хана само због тога што је у њему било муслимана. Све до 1910. године, и он је живео у шовинистичкој атмосфери, али га је лично искуство наводило да се почне ослобађати националистичке искључивости. Те године је прешао у гим-

назију и имао је тешкоћа с латинским и грчким. Међу ђацима трију вероисповести владала је велика затегнутост, баш као и међу њиховим родитељима. Једног дана Принцип је био болестан па није дошао на предавања. Професор га је прозвао идућег часа, а он се испричао да је био болестан. Професор је питао да ли може неко од његових другова да потврди ту чињеницу. Док су се ђаци Срби смешили и ћутали, један Хрват, по имену Крањчевић, дигао се и потврдио да је Принцип рекао истину [232]. За време одмора, Принцип је пришао Крањчевићу, који је тај сусрет забележио на следећи начин: »У одмору приђе ми Гавро и захвали се на пријатељској помоћи, која га је изненадила, јер сам Хрват и нисмо пријатељи, а његови познаници Срби смијали су се његовој неприлици, не мислећи да му помогну. Од тога смо се дана спријатељили, па смо се чешће састајали и разговарали. Нашли смо да једнако мислимо и осјећамо, а како смо имали један у другога пуно повјерење, то смо се братски завољели.«

Све до тада српски и хрватски ученици, па чак и они либералнији, имали су засебна тајна удружења. Међутим, развој догађаја у Хрватској, утицао је и на српско - хрватске односе у Сарајеву. Пештанске власти примењивале су у Хрватској мере које су биле противуставне. Хрватски и српски студенти у Бечу и Прагу дошли су до закључка да је за ефикасно супротстављање новој ситуацији потребно основати заједничка удружења. То је утицало на напредне српске и хрватске ђаке у Сарајеву и подстакло их да оснују *Српско - - хрватску напредну организацију*, као заједничко тајно удружење. Оно је основано крајем 1911. године. Иво Андрић је постао његов први председник. Чланови су имали и своју значку, састављену од хрватске и српске тробојнице. Кад се чуло за ново удружење средњошколаца, и великосрби и великохрвати почели су га нападати. Чланови нове организације називани су »камелеонима« и издајницима свога народа [233]. Гаврило Принцип био је један од првих ђака који је приступио новом удружењу. У једном писму написаном 7. априла 1912. пријатељу Марку Маглову, студенту, који га је једно време подучавао, Принцип је описао какво стање влада међу средњошколцима, додавши да је тешко радити у таквој атмосфери. Маглов га је пре тога замолио да му јави каква је ситуација. У опширном одговору Принцип износи историјат стварања новог друштва и жестину напада шовиниста: »Они су нас отпочели одмах да нападају свим могућим изразима

и нарочито су нам пребацивали да нисмо Срби. Настао је дубок јаз и страшна мржња међу нама... Ми смо учинили све што смо могли да ствар уредимо и да учинимо крај безумној и ништавној мржњи«[234]. Но Принцип није био нимало задовољан радом новога друштва сматрајући да би оно могло много више да учини. У овом писму он каже да се ново друштво држи »Митриновићевог револуционарног програма«.[235]

Тај програм је, по својој прилици, формулисао Митриновић, како је то закључио П. Палавестра[236], а што је писцу потврдио и брат покојног Митриновића, Чедомир Митриновић[237]. Иначе, на основу текста програма може се закључити да је прошао кроз неколико редакција. Земаљска влада у Сарајеву сматрала је да је у формулисању програма учествовао и Јован Скерлић, а суд у Бањалуци је 1916. године стао на гледиште да је то, у ствари, препис тајног револуционарног статута Милана Прибићевића[238]. Д. Љубибратић сматра да је програм из Загреба у Београд донео Димитрије Митриновић и да су му при изради помагали још неки сарадници[239]. Милош Пјанић, међутим, тврди да је програм донет из Загреба у Београд у пролеће 1912. године, приликом посете загребачких студената, и да су у формулисању програма учествовали представници оба универзитета.[240]

Програм је био одштампан у Београду, и тајно је протуран у свим јужнословенским земљама. Један примерак био је заплењен приликом хапшења Јукићеве групе и на процесу је прочитан. Тартаља је то искористио и у »Слободи« у Сплиту, 7. августа 1912. године, објавио његов текст. Постоји више верзија овог програма. Овде објављујемо текст који су судске власти на Сушаку упутиле 1914. године Земаљском суду у Грацу, поводом припрема другог процеса Ендлихеру и Новаку, вођама словеначког *Препорода:*

»ПРОГРАМ ОМЛАДИНСКОГ КЛУБА ‚НАРОДНО УЈЕДИЊЕЊЕ' У БЕОГРАДУ

А) Идејна база клуба

Темељна и централна задаћа клуба јесте *пропаганда философије национализма уопште, уз нарочиту пропаганду радикално-демократских политичких доктрина;* све то у сврху да би се оснажила српско-хрватска национална душа и да би она, себе свјесна, могла уз претходне услове дати цијели свој психофизички

изражај, оличен у потпуном народном уједињењу и у остварењу хрватско - српске модерне националне културе, чије је остварење аподиктички физичка нужда и свети морални дуг општој људској култури.

У ту сврху, клуб ‚Народно уједињење' освештаваће у највећем обиму своје душевне и физичке могућности, оне чланове нашега расцијепанога и разноименога и разнокултурнога народа који су несвјесни или недовољно свјесни својих националних права, националне дужности и националне вриједности; то ће учинити *изграђујући националну свијест и јачајући националну снагу најприје међу самим својим члановима,* затим клуб ће радити и у цјелини и у дјеловима својим и јавно, држећи јавна предавања, дискусије, зборове, митинге у стилу свога програма свуда и увек радећи тенденциозно у смислу српско - хрватског национализма, клуб ће тако осим појединачне агитације *радити и публицистички* издавајући своје брошуре, књиге и свој орган политичко - културно - социјални.

‚Народно уједињење' сматра да је *уједињење српско - хрватског народа заједно са народом словеначким* изнад свих диспозиција интернационалних и историјских условљено, нарочито, диспозицијама саме националне душе; вјером народа у своју снагу, прије свега и његовом свјесношћу свога националнога задатка. *Зато ће клуб стварати необориви култ српско - хрватске националне енергије, националне религије и националног оптимизма.* У ту сврху клуб ће изазивати и снажити националну борбу српско - хрватску, и отуда ће, као једину спасоносну идеју националистичку, *пропагирати идеју координације, кооперације и концентрације свих снага народних;* у првом реду клуб ће ту идеју братски сложног рада пропагирати и изводити у дело међу самом омладином српско - - хрватском (и словеначком) и то међу цијелом омладином, честитом, од Скопља до Љубљане и од Цетиња до Новог Сада, остајући непрестано на терену интелектуалне агитације за философију српско - хрватског национализма и за политичку доктрину радикалнога демократизма.

Б) Политичка схватања клуба

1. Идеја српско - хрватског народног јединства у смислу етно - психичког факта, да су Хрвати и Срби један двоимени народ, јесте полазна тачка за *идеју српско - хрватског уједињења у смислу* идентификације националних организама српско - хрватских.

2. Идеју југословенску клуб интерпретира у смислу *потпуног духовног изједначења и уједињења српско - хрватског и словеначког* и у смислу да треба стварати нову и велику, модерну и на-

ционалну културу југословенску; народно јединство Србо - Хрвата са Словенцима факт је недовољно опажен и наглашен, и клуб ће радити на потпуној свјесности тога факта.

3. Централна националистичка *догма клуба јесте идеја да је једна национална култура немогућа без националног друштва, а национално друштво немогуће без националне државе.* Клуб је увјерења да је у данашњем стању југословенске, српско -хрватске и српске децентрализације и анационалности немогуће створити један моћан национални организам српско - хрватско - словеначки.

4. Клуб стоји на неопозивом захтјеву да се законом сантификују и оживотворе политичке доктрине радикално - демократске, а пропагират ће *идеју суверенитета српско - хрватског народа у једној држави основаној на слободоумним принципима.*

5. Клуб сматра бесплодном једну парламентарну борбу у непарламентарној држави, а тражи *покоравање извршне власти вољи народног суверенитета* и могућност да народна воља у демократском парламенту дође до потпуног изражаја. *Тежиште националне борбе српско - хрватско - словеначке треба и мора да буде изван парламента у јачању националне свијести, националне снаге и воље, да се извршује национална самоодбрана:* радом, трпљењем, жртвовањем.

В) Конкретни програм клуба

1. Сузбијањем свега анационалног и антинационалног у материјалном и духовном животу нашег народа:

I. Радикалним антиклерикализмом

2. Радикалним убијањем деструктивних туђинских утицаја и славизацијом наше културе: дегерманизацијом, демађаризацијом, деталијанизацијом.

3. Сузбијањем штреберства, мекуштва и сервилности дизањем националнога поноса и части.

4. Експропријацијом црквених и властеоских добара, укинућем свих прерогатива племићких и свих привилегија социјалних: демократизацијом политичке свијести и политичким освешћивањем народа.

II. Национална дефанзива од духовних и материјалних насртаја туђинских, национална офанзива за наше заробљене дијелове народне, средствима духовним и материјалним.

III. Предузимање иницијативе за пропаганду оснивања:

1. Кооперације српско - хрватских странака у Монархији Аустро - угарској.

2. Свесрпске и Хрватске лиге за Одбрану Народних Права »Народно вијеће«.

3. Хрватско - српског Националног фонда за материјалну базу борбе.

а) У сврху оснивања друштва за стипендије ђацима у иностранству.

б) У сврху оснивања хрватско - српске националистичке пропаганде у Европи.

IV. Централизација економских снага у отаџбини.

Г) Дужности чланова

1. Покоравати се правилнику клуба;

2. Радити на личном обновљењу у смислу националног рада, и васпитање себе за националну жртву.

3. Будити витешки дух и борбену радост свуда око себе и систематски и неуморно пропагирати клупски програм и отворено и јавно.

За тачан препис јамчи кр. котарска област
На Сушаку, дне 16. коловоза 1915.

М. П. Потпис«[241]

Заступајући идеју југословенског федерализма, иако не увек у прецизној форми, младобосанци су умногоме били мост између револуционарних омладинских група у разним јужнословенским покрајинама. У Београду су они, на пример, утицали на групу окупљену око листа »Препород« да прихвати идеју једнакости свих Јужних Словена. У »Препороду« су били окупљени углавном напредни омладинци, републиканци по убеђењу, који нису хтели да приступе ниједној од постојећих политичких партија. Водећи чланови били су Владимир и Станоје Симић и Љуба Радовановић. У пролеће 1912. Митриновић је дошао у Београд и на једном састанку на којем су били окупљени чланови »Препорода« прочитао је свој програм. »Сви смо били под великим утиском Митриновићеве интелектуалне снаге и потпуно смо прихватили његове идеје«, изјавио је Владимир Симић.[242]

Митриновићев програм био је усвојен као основа револу-

ционарног рада и у Далмацији. Ова јужнословенска покрајина, под влашћу Хабсбурга, имала је сличне проблеме као Босна и Херцеговина, а нарочито проблеме економске заосталости. Застарели систем колоната, заснован још у римско доба, тешко је притискивао тежачко становништво. Иако је у Далмацији било више политичких слобода него у Босни и Херцеговини, власти су покушавале да фаворизују један део становништва на рачун другога. Мада је италијанску мањину представљало само неколико процената становништва, она је имала далеко већа права него словенско становништво. Осим Хрвата, који су сачињавали већину становништва, било је и нешто Срба. Далмација је била колевка средњовековне хрватске државе, али није била уједињена са Хрватском, која је припадала мађарском делу царевине. Из таквог стања никли су многи проблеми. На пример, ако би један Далматинац отишао на Загребачки универзитет да студира, његову диплому не би признали ни у Далмацији ни у другим деловима царевине уколико не би положио допунске испите. Због тога је многи Далматинац, уместо да иде у главни град своје домовине, Загреб, и да учи на свом матерњем језику, морао да одлази у Беч, Грац или Праг. Ситуација у Далмацији била је заоштрена и због верских сукоба између католика и православаца.

Због ове праве националне трагедије, многи млади Далматинци почели су да прихватају идеју да је југословенска федерација једини излаз из тог ћорсокака. Али било је веома тешко наћи јасан, одређен пут до остварења таквог циља. Као и у другим јужнословенским земљама, и у Далмацији се осећао необично јак Масариков утицај. »Хрватски ђак« је заступао Масарикове идеје рационализма и потребу националног и културног препорода, сматрајући да је то најбољи пут ка остварењу националног ослобођења. Године 1912, када су неке групе далматинске омладине прихватиле Митриновићев програм, дошло је до размимоилажења с масариковцима. Док су следбеници Масарика сматрали да и даље треба радити на легалан начин, нова група такозваних националиста препоручивала је илегалну и револуционарну акцију. Ова група дошла је у додир и с неким италијанским анархистима.[243]

Међу вођама борбене групе у Далмацији били су студенти Владимир Черина, Тин Ујевић и Оскар Тартаља. Од њих тројице, Черина је био најближи младобосанцима. Он је био не само ребел своје врсте него и песник и литерарни критичар од талента. У својим публикацијама »Вал«, »Наш вал« и »Ви-

хор« изражавао је своја револуционарна убеђења. Иако су му листови и часописи један за другим забрањивани током 1913. и 1914, Черина се у то време прочуо као један од најборбенијих омладинских вођа међу Јужним Словенима. Најмлађа генерација младобосанаца много га је ценила и оно што је он писао, познавала је много боље него радове Гаћиновића, о коме се није много чуло после 1912. године.

Младобосанци су, такође, сарађивали, са словеначком револуционарном омладином која се окупљала око тајног удружења *Препород*. То није било случајно. Словенија, најсевернија јужнословенска земља, била је изложена опасности германизације, као што је и Босна била угрожена експанзијом германског империјализма. Ова околност нарочито је приближила младобосанце и препородовце у одбрани основних националних и социјалних интереса.

У чланку који је написао на захтев Троцкога, Гаћиновић је први нешто више писао о тим везама младобосанаца и Словенаца. Ваља имати на уму да је Гаћиновић писао чланак док је рат још трајао, па је морао да буде опрезан да не би компромитовао своје пријатеље у Љубљани. Гаћиновић је написао да је група око *Препорода* несумњиво најактивнија и најметодичнија у своме раду [244]. Он се са словеначким студентима сусрео у Бечу 1911. године, и они су одмах изјавили да желе активнију борбу, тражећи везу са српском и хрватском омладином. После два-три разговора у кафани »Јозефинум« у Бечу, они су, како је Гаћиновић написао, »нашли повољну основу за заједничку акцију... То је био стварно почетак српско-словеначког савеза за ослобођење. У току наредне године, ми смо на мањим скуповима израдили основе програма и тактике. Из те идеолошке лабораторије изишао је како *Препород* тако и *Зора*. Словенци су одлични организатори; дуге патње и борбе њиховог несрећног племена очеличиле су њихов карактер. Са својим практички трезвеним правцем, они су били незамењиви сарадници за нас идеалисте-сањалице«.[245]

Као и младобосанци, и препородовци су имали карактеристике народњачког покрета; без довољно чврсте идеологије, они су изражавали немир најмлађе словеначке генерације у великим кризама које су захватиле Европу уочи 1914. године. Заступали су рационалистичка и антиклерикална гледишта,

а припадали су углавном средњој класи. Појављивали су се, као и младобосанци, најпре у гимназијама, да би затим идеје свога покрета преносили и међу студенте на Бечком и Прашком универзитету.

Једна од разлика између препородоваца и младобосанаца лежала је у томе што су у словеначкој революционарној групи социјални проблеми били прилично занемарени, иако је оснивач *Препорода* Франце Фабјанчич показивао интересовање за социјалне проблеме. Он је своју политичку делатност започео као социјалистички омладинац, али му се није свиђала »немачка хегемонија међу аустријским социјалистима«, па је то био један од разлога што је напустио омладински социјалистички клуб. Том приликом он је изјавио да су за Словенију најосновнији проблеми национални проблем и опасност од германизације. Сматрао је да ће се решавању друштвених проблема моћи приступити тек кад ова два проблема буду решена.[246]

С друге стране, већину чланова *Препорода* сачињавали су бивши чланови омладинске групе народних радикала, код којих социјална нота није била много изражена. Тако се догодило да је уредништво »Препорода«, у свом првом броју, као свој програм, објавило песму Отона Жупанчича »Ковашка«, али пошто је избацило средњу строфу, која је изразито социјална.

»Ковашка«, без цензурисања уредништва, у целини гласи:

Mi, kar nas je kovačev, mi bomo vsi kovali,
kovali svoja srca, kovali svoj značaj,
kako zvené nam duše, bomo poslušali —
zakaj?
Morda pa pod kládivi se nam oglasi kedaj
srce, ki v njem bo pravi bron,
da pelo bo, vabilo kot zvon,
da bomo krog njega se zbrali...
Vsi: — črnci rudarji iz Idrije, iz Trbovelj,
iz plavžev gorenjskih, iz Kaple, iz Borovelj,
od Nabrežine beli kamenarji,
devinski opaljeni ribarji,
polnagi nosači iz luke tržaške - četa,
kot da kiparju ušla je izpod dleta —
vi, skljućeni tkalci od stativ, strojarji
smrdljivci, zaviti v čresla ostri duh,
vi mlinarji, ki nam meljete kruh,
zidarji iz Renč, mizarji šentvinski, Solkanci,

drvarji po šumah, šoto vozeči Ižanci,
ti mož, ki orješ in seješ, se družno z volom potiš,
ti štajerski viničar, ki nam vince mediš,
ti, s svincem v pljučih, z očmi gasnočimi stavec,
v vrtince mirno zroči savinjski plavec,
Vipavec brbljivi, zamišljeni briški kolon,
vsi, ki poznate otiske zapestnic - spon,
tudi vi, pozorno sklonjeni naprej,
brodarji v bodočnost, v obzorja nova brez mej...

Zato bomo mi kovači kovali
trdo kovali, tenko poslušali,
da ne bo med nami nespoznan
ko pride čas,
ko sine dan,
da vstane, plane kladivar, kladivar silni iz nas... [247]

Доласком Ивана Ендлихера у Љубљану, препородовци почињу да истичу и социјална питања. На суђењу у Љубљани, одржаном 21. децембра 1914, Ендлихер је то јасно образложио, управо онако као што је Гаврило Принцип два месеца раније учинио на суђењу у Сарајеву. Обојица су се осврнули на положај кмета. Ендлихер је рекао:

»Ја волим своју родну земљу и циљ ми је да помогнем нашем сељаку да се дигне на виши степен и да свету докажемо да смо ми, Југословени, сељачки народ. Нашем народу је потребно више школа, потребно је да подигне свој друштвени положај, путем оснивања кметско - привредних задруга.« [248]

У исти мах, *Препород* је био прва политичка група у Словенији која је urbi et orbi тражила уништење Хабсбуршке Монархије револуционарним путем. Чланови *Препорода* су тим актом раскрстили са својим саборцима који су били под великим утицајем Масарика и његових теорија о еволуцији и културном препороду. Такав њихов став наишао је на осуду свих водећих политичких група у Словенији. Међу словеначким клерикалцима била је јака идеја тријализма, идеја стварања треће државне заједнице у границама Хабсбуршке Монархије, у коју би ушле јужнословенске покрајине и где би Словенија са својом развијеном индустријом могла да нађе уносна тржишта. Ни Социјалдемократска партија, под утицајем аустријске социјалдемократије, није излазила из оквира легитимизма. Она је на свом конгресу у Љубљани 1909. године заступала идеју културног уједињења Јужних

Словена и стварања једне интегралне јужнословенске заједнице, али у оквиру Монархије.

У тешким кризама кроз које је Европа пролазила почетком овога века, препородовци су осетили сву опасност која прети словеначком народу од немачког империјализма. Они су схватили да то није само обичан завојевачки поход, него да је реч о непризнавању идентитета и интегритета словеначког народа и његовом уништењу путем присилне германизације или другим средствима.

Франце Фабјанчич је у »Препороду« од 1. децембра 1912. године изрекао готово пророчанске речи у погледу будућности словеначког народа:

»Велика Немачка хоће да постане најмоћнија држава света, пред којом треба да приклоне своје главе сви народи, она хоће да се прошири до Средоземног мора ... Трста ...

Остваривању тих немачких жеља стоји на путу мали словеначки народ, па су зато Немци јединствени у томе да Словенце треба уништити. Принуђени смо да непрестано читамо или слушамо како немачки политичари дају разне савете како да се словеначки народ удаљи из крајева који су за Немце од животног значаја. Неки су за то да нам се одузме земља или да нас растерају на све четири стране света, други су, опет, за присилну германизацију, трећи хоће да нас све напросто побију.«

Из броја у број, упркос цензури и заплени читавих чланака, »Препород« је истицао опасност од немачког империјализма. Јанко Кос је у броју од 1. децембра 1912. устао против германизације словеначког живља преко школа:

»Имамо ли иједну словеначку средњу школу? Ниједну! Имамо научних књига, имамо људе који би лако поучавали на словеначком језику све предмете, али влада то не дозвољава! Зашто се у вишим разредима гимназије језици, историја и физика не би учили на словеначком? ... Дајте нам словеначке уредбе, словеначке школе, словеначки универзитет у Трсту, дајте нам привредну независност, и ми бисмо сасвим лако живели без немачког језика.«

Аугуст Јенко је у петом броју »Препорода«, 1. марта 1913, још оштрије поставио то питање, али је цензор забранио чланак, у којем је било речено и ово:

»Наше основно питање, наша главна народна брига, јесте да ли ћемо остати Словенци као до сада, Словенци, робови због сопствене слабости и немилосрдности наших непријатељски настроје-

них суседа, да ли ћемо бити поклани немачким мачем, или ћемо се побунити у датом тренутку и у страсти и љубави подићи целу нашу драгу и лепу домовину, и на својој застави исписати свету реч која даје значење животу и снази, реч која надахњује, реч која је била наш прави циљ кроз столећа: слобода.«

Као што је раније речено, Босна и Херцеговина биле су изложене сличним опасностима као и Словенија. Та чињеница довела је до ужег контакта између револуционарне омладине ових покрајина. »Препород« је то у неколико махова истакао. У броју од 1. јануара 1913. донео је песму у прози под насловом »Међу нама још је силни Перун бог«, у којој се помиње Богдан Жерајић и констатује чињеница да је у Словенији почела борба против германизације. Песма се завршава речима:

»Не бојте се, друзи; не бојте се ништ', с вама, браћо, ми смо с босанских планина, неретванског краја; с вама душом, срцем и погубном стријелом, даром Перуновим — ми смо. Напријед само смјело, на скупно нам дјело — у велику борбу за Југославију.«

»Препород« је прихватио и неке од основних поставки Митриновићевог програма »Народног уједињења«. О томе програму лист је у своме првом броју, 1. новембра 1912, писао: »У свим местима (хрватског и далматинског) Приморја и Истре, па чак и у неким местима Хрватске, па даље по Босни и Херцеговини, основане су организације по новом програму, програму ,Народног уједињења'.«

Међутим, Митриновићев програм био је прилично нејасан у погледу будућег односа слободних јужнословенских народа. У њему је, осим тога, јасно била изражена и интегралистичка тенденција не само политичког уједињења него и културног јединства свих Јужних Словена. А то питање заокупљало је словеначку јавност још од Прешернових дана.

У самом *Препороду* поводом овог питања створиле су се две струје. Једна је била за културно јединство. Њој су припадали Франце и Владислав Фабјанчич, Ловро Клеменчич и још неки. Њихов став најбоље је изразио Евген Ловшин у једном писму од 19. октобра 1913: »Хоћемо да путем културног и политичког уједињења свих Југословена зауставимо пропаст српског, хрватског и српског живља у Аустрији.« [249]

Друга група, састављена махом од литерата и песника, заступала је тезу културног идентитета и интегритета словеначког народа у оквиру будуће југословенске заједнице. Та

такозвана прешерновска линија постала је изразитија нарочито крајем 1913. и 1914. године, иако је Август Јенко већ у првом и петом броју заступао ту тезу. Поред њега, прешерновци су били Јуш и Фердо Козак. Сусрети препородоваца са Цанкаром допринели су јачању тежњи ка културном интегритету Словенаца[250]. Јуш Козак је своје становиште бранио и на суђењу у Љубљани, 22. децембра 1914[251], а то је учинио и Иван Жгајнар, који је истог дана на суду изјавио: »Ја сам културно и привредно уједињење Југословена замишљао тако да поједина племена између себе остану независна и с једнаким правима, тако да се ниједан од постојећих народа не би у другом изгубио; међутим, сваки Словенац би морао поред словеначког да разуме српскохрватски и бугарски. Свој језик ми не бисмо прилагодили ниједном југословенском народу, него бисмо и даље радили на свом културном пољу . . .«[252]

Иако су везе са Србијом биле необично јаке, нарочито после успеха српске војске у балканским ратовима, ипак су препородовци у неколико махова показали да умеју да разликују шта је политичко уједињење а шта културно јединство. Стога су они у Србији тражили ослонца у оним друштвеним снагама и организацијама које су биле за пуну примену принципа федерализма у међусобним односима будућих слободних југословенских земаља. Тако су, на пример, препородовци у Бечу долазили у сукоб с неким великосрпски настројеним групама студената из Београда. Они су давали подршку федералистички настројеним српским студентима и с њима заједно ушли у друштво »Зора«, уз жесток отпор великосрба. О томе је Матија Амброжич на суђењу 22. децембра 1914. изјавио:

»Тај покрет није дао повољних резултата услед антагонизма ђака Срба из Краљевине, који су сматрали да свако југословенство значи исто што и великосрпство, па нису желели да имају било какве везе с програмом југословенства на основу једнакости свих народа. Нама су били више наклоњени Срби из Босне.«[253]

Повезивање младобосанаца и препородоваца, као што смо видели, почело је још 1910. године. Први састанак словеначких и босанских омладинаца одржан је у Бечу, за време универзитетске школске године 1910 - 1911. Словенце су заступали Франце Фабјанчич и Ловро Клеменчич, а младобосанце Гаћиновић. Била је израђена заједничка платформа акције. Гаћиновић је предао Фабјанчичу један примерак Степњакове

Подземне Русије, која је имала да послужи као уџбеник при организовању тајних кружока[254]. *Препород* је тако био заснован на руском моделу. Чланови главног кружока звали су се кладивари, мајстори ковачи, а чланови осталих кружока ковачи. С обзиром на традицију Словенаца у прецизности, деловање *Препорода* много је боље документовано него што је то случај са групама које су сачињавале *Младу Босну.* Обе тајне организације биле су засноване углавном на истим принципима, па тако увид у рад *Препорода* може да осветли и методе унутрашњег рада младобосанаца. *Препород* је имао и веома разрађене пословнике, који су почивали на највишем демократском принципу. Кладиваре су бирали ковачи; постојало је чврсто правило о демократском избору виших органа.

Кад је Гаћиновић напустио Беч и отишао у Швајцарску, контакти између младобосанаца и препородоваца одржавани су преко Централног јужнословенског друштва у Бечу. У њему су била два Словенца, Јуш Козак и Антон Мелик, док су Херцеговац Љубо Мијатовић и Јован Зубовић представљали *Младу Босну.* Зубовић је забележио да су словеначки студенти заступали чак и гледиште о уједињењу религија Јужних Словена[255]. Козак није делио ово мишљење; он је био само за политичко јединство. Зубовић је напоменуо да се осим Степњака много читао и Кропоткин[256]. Гаћиновић је послао Јушу Козаку четири Бакуњинове брошуре.

У рано лето 1913. одржана је једна тајна конференција у Љубљани, којој су присуствовали представници обе групе. Полиција је уходила младобосанце, па је неколицину и ухапсила на љубљанској железничкој станици, када су стигли из Беча. Само су Љубо Мијатовић и две студенткиње, Јелена Гаталова и Јованка Борић, успели да избегну детективе. Ухапшени су пуштени истога дана, а касније су узели учешћа у другом делу конференције, која је трајала осам дана. Састанци су одржавани у кафанама на периферији Љубљане, најчешће у кафани »Лев«. Препородовце су заступали Франце и Владислав Фабјанчич, Јенко и Јуш Козак. На крају је донета резолуција која је садржавала три тачке:

а) одобрен је дотадашњи рад;

б) направљени су нацрти за будуће политичке акције;

ц) одлучено је да се успоставе контакти са свим политичким личностима и групама које имају сличне погледе као препородовци и младобосанци.[257]

На основу одлуке љубљанске конференције, *Препород* је ступио у контакт с Франом Супилом. Јуш Козак је посетио Супила у канцеларији његовог листа на Ријеци. Разговор је трајао један сат. Козак је после тога известио да се Супило слаже са идејом да је револуционарно уништење Аустрије једини пут за стварање једне јужнословенске државе која ће бити изграђена на демократским и федеративним принципима.[258]

Франце Фабјанчич се сусрео и са Иваном Цанкаром. Иако њих двојица нису имали исто мишљење у погледу културног уједињења Јужних Словена, Цанкар је обећао да ће помагати *Препород* због става о револуционарном уништењу Аустро - Угарске.[259]

Препородовци су послали Ловру Клеменчича у Русију да успостави контакт с руским социјалреволуционарима, али његова акција није донела никаквог резултата.[260]

Како недавно откривени документи у архиви Земаљског суда у Грацу показују, Гаћиновић је крајем маја 1913. године поново успоставио директан контакт с *Препородом*. О томе говори преписка коју су он и његов најбољи друг Јован Живановић водили с препородовцима. У првом писму од 29. маја 1913, које је Живановић написао у име обојице стоји:

»Лозана, 29. маја 1913.

Драги пријатељу,

Пре недавно добио сам пет бројева (6 - 10) ,Препорода'. Хвала ти! Мени си учинио велико задовољство, али Владо... Владо је пао у екстазу. Он није, пре но што сам му ја дао, ни видео ни читао ниједан број. И онда само да си га видео, када га је читао, скакао је са столице, хватао мене за руку, стискао... стискао тако топло и силно, говорећи: ,Јово, ево људи. Ово су они нови, за којима ми чезнемо и које тражимо. Ти ће да загрме једном!' И одмах сутрадан сео је и превађао најлепше ствари из Херцена, великога пророка на гори. Написао је нешто о гигантској фигури Бакуњина, знаш онога што хоће нивелирање у име једнакости и ,уништожение всјех Австриј' (уништење свих Аустрија). Не зна да ли ће изаћи све читаво и неискасапљено испод руке цензора. Као што не знам ни за ове моје ,стихове' да ли ће моћи остати неокрњени. Ти се чудиш сигурно што ти ја шаљем стихове који уосталом не би могли издржати јачу критику каквога Б. Поповића и др. Не, они не могу ни доћи њему на критику. Јер то су продукти мојих гимназијских дана, које сам нашао претитравајући моје белешке. И како нисам имао ништа друго, то сам се одлучио да ти нешто од стихова пошаљем. Нама, додуше, нису потребни сада стихови.

Али касније спремићу ти какав чланак. Написаћу нешто о самопожртвовању. Сада имате доста на српском, штавише и много. Јер су Владине ствари повелике.

Дакле, ако вам устреба, пиши и добићеш. Јер Владо каже: ,Све, све бих дао за ,Препород'. Тако бих ишао тамо о феријама, писао и писао, и све за њ.'

Други пут писаћу ти нешто о себи, Влади, Швајцарској, земљи добрих хотела, лепих ручака, велике раскошности у оделу, земљи спорта и атлетике. Писао бих ти још, али морам да читам, да радим, неуморно да радим.

Много поздрава теби и свима ,ковачима' и бојовницима од
Јове Живановића и Владе

N. B.

Да, ако желиш да ти пишем латиницом, реци. Мени је свеједно, но ја због тебе.

Да вежбаш очи на ћирилицу.

Ово штампај без потписа или само са Ж. Боље би било да буде штампано латиницом. Пошаљи ако је изишао. И следеће.

Пријатељски поздрав од
Јове« [261]

После овога писма, стигло је још једно Гаћиновићево писмо, али без датума. Оно гласи:

»Драги Ловро,

Шаљем ти за ,Препород' два превода из Херцена и биографију Бакуњина. Биографију сам узео и допунио из француског издања Бакуњинових дела. Читао сам ,Препород', одлично ми се допада. Послаћу ти још ствари и књига.

Молим те под биографију немој метати никакав знак. За Херцена јави у примедби да је био први руски емигрант, и један од најдаровитијих руских пропагатора у туђини. Издавао је листове у Лондону ,Звоно' и ,Поларна звезда'.

Поздрави Гајскога.
Братски те поздравља
Владо
Поздрав Јован Живановић

Послао сам ти ,Подземну Русију' од Сергеја Степњака. Добио си?

Адреса:

Vladimir Gatchinovitch
Rue Enning 4
Lausanne
Suisse

Писмо: Руским војницима у Пољској, Херцен је писао пред пољски устанак 1864.

Писмо: Браћи у Русији, пред почетак штампања листова и књига у Лондону.

Књигу ћу ти послати.

Жели ти најлепши успех. Само *паметно и полако!*

Братски поздрав
Владо«[262]

Треће писмо такође није имало датума:

»Драги Ловро,

Пиши ми. Шаљем ти још нешто превода. Имам опширно писмо за тебе, али се предомишљам да ти га не шаљем.

Адреса: Rue Enning 4, Lausanne, Suisse.

Љуби те братски
Владо«[263]

У међувремену, почела је акција за стварање јединствене југословенске револуционарне омладинске организације. Према Козаку, о тој идеји расправљало се на љубљанском састанку младобосанаца и препородоваца. Тако је »Препород« од свога тринаестог броја имао да постане »гласило југословенских националиста«, како су се, за разлику од напредњачких, звале омладинске револуционарне организације у Босни, Херцеговини и Далмацији. У 12. броју »Препород« је најавио ту промену, то јест да постаје »заједничко идеолошко гласило свих Југословена из свих земаља и покрајина«, као и да се стварају редакције за Србе, Хрвате, Словенце и, евентуално, за Бугаре.

Гаћиновић је дознао за то, па у једном писму, опет без датума, које је, вероватно, било упућено Владиславу Фабјанчичу, јер је Ловро Клеменчич био у Русији, каже:

»Драги пријатељу,

Примио сам твоје писмо и тек ти сада одговарам. Видим да хоћете ‚Препород' да претворите у орган целокупне југословенске омладине. Бојим се да неће на тај начин да ослаби *словеначки југословенски покрет,* жалим да се расипају словеначке снаге, које треба да *делују само за Словеначку.* Уосталом, како год будете радили, ја ћу према личним могућностима увек да потпомажем садањи ‚Препород', па и када се буде трансформисао у велику југословенску ревију. Ловро ми пише да будем уредник српског дела будућег

,Препорода', али због неизвесног личног положаја не могу да се примим те дужности, која би за мене била врло пријатна. Ја не знам када ћу се вратити у отаџбину, а овде морам остати толико да савладам француски и руски.

Шаљем ти још једно писмо Херценово, које је Херцен написао својим друговима из Париза и у коме им објашњава зашто се не може враћати у Русију. Од тада је Херцен постао емигрант, мученик, прогањан из Француске, Италије, Швајцарске, да најзад дође у Лондон, где је покренуо лист ,Колокол' (,Звоно') и ,Поларну звезду'. Други је чланак о Степњаку, једном од најјачих људи прве генерације руских терориста — ,народовољаца'.

Поздрав Фрањи
Пријатељски те поздравља
Владимир Гаћиновић

Ловри сам написао опширно писмо, али не знам где да га пошаљем. Сачекаћу да се врати из Русије.« [264]

После овога писма уследило је још једно, опет без датума:

»Шаљем ти два портрета подземне Русије, за штампање и за читање. А где је наша Југославија? Ћутање, окови и јад!

Драги пријатељу,

На твоје писмо одговорио сам ти једном картом. Да ли си је примио. Одмах ми јави.

Казао сам ти да се слажем са Вашим идејама, и да ћу, колико будем могао, да допринесем лични напор за покрет нове генерације југословенске. Ствари које ти шаљем не мораш да штампаш у ћирилици. Ја бих чак волео кад би их преводио на словеначки, јер сигурно се још српски код вас довољно не зна да би се могло читати и разумети у ширим круговима. Ствари које нису за штампање, дај на читање, у циркулацију. Ускоро ћу ти послати већи превод. Руски револуционари — југословенски покрет 1876-1878 (рат Србије са Турском, устанак у Босни и Херцеговини и Бугарској 1876-1878).

Шаљи ми ,Препород'.

Пријатељски те поздравља
Владимир

Ловру нисам још писао.

Има мојих књига у Бечу код Мијатовића на *руском*, ако вам треба јавите Мијатовићу да Вам их пошаље.

Поздрав Фрањи
Пиши!« [265]

Гаћиновић је послао »Препороду« следеће прилоге: три прогласа Александра Херцена, први од 1. марта 1849, »Праштајте«, написан у Паризу, у којем објашњава својим пријатељима у Русији зашто мора да остане у емиграцији. Очигледно да је Гаћиновић преко тог Херценовог прогласа објашњавао својим друговима у домовини зашто он остаје у Швајцарској. Други Херценов проглас, написан 21. фебруара 1853, под насловом »Браћи у Русији«, почиње речима »Зашто ћутимо«. Трећи проглас упутио је Херцен »Руским војницима у Пољској« 26. марта 1854, и у њему позива руске војнике да не дижу оружје против Пољака, јер то може да отвори пут »слободном савезу Пољске и Русије, као почетак слободног уједињења свих Словена *у велику словенску федерацију«*. Уз ове текстове, Гаћиновић је дао читаоцу своја објашњења. У прилогу дајемо пуни текст ова три Гаћиновићева превода Херценових прогласа.[266]

Гаћиновић је послао »Препороду« и једну биографију Бакуњина, али се не види име аутора. По свој прилици, Гаћиновић је ту додао и своје оцене Бакуњиновог рада, као на пример то да је »1872, живећи у Цириху, основао славенску секцију Радничке асоцијације, коју су сачињавали Руси и Срби«, а затим је на крају додао:

»Михаило Бакуњин био је пророк револуција будућности, велики геније окованих народа, персонификација свих националних и социјалних покрета у бурном и узбурканом XIX веку. Његове велике концепције није могло да прими његово савремено поколење, које је он обасјао својом великом крвавом сенком и заталасао океанском, бунтовном душом. Михаило Бакуњин зато остаје највећа, најстраснија и најимпресивнија личност тих покрета, живи споменик енергије и силе, велики документ славенске расне способности и први весник оних руских хероја који својом смрћу и оковима припремају нову епоху Русији, нову епоху младе славенске расе. Његова пропаганда делима, његово бунтарство, директна акција у народним масама, велики, пламени ентузијазам и вера, дижу његову стихијску личност у вечност и бесмрће.«[267]

Гаћиновић је превео и Бакуњинов *Револуционарни катихизис,* иако је још увек спорно ко је аутор тог Катихизиса, Нечајев или Бакуњин. Преводу је додао и нека своја схватања. Тај документ има посебан историјски значај јер осветљава схватања младобосанаца уопште. Гаћиновић је напоменуо да

шаље *Револуционарни катихизис* само на читање. Пуни текст превода дат је у прилогу.[268]

Од осталих Бакуњинових текстова, Гаћиновић је послао »Препороду« и Бакуњинов проглас »Руским студентима« из 1869. године.[269]

Припремио је, исто тако, и послао једну биографију руског револуционара Сергеја Кравчинскога Степњака, који је, као што смо видели у Глави IV, учествовао као добровољац у херцеговачком устанку [270]. Као што је напоменуо у једном од својих последњих писама препородовцима, он је припремао и већи рад »Руски револуционари и југословенски покрет 1876 - 1878 (рат Србије са Турском, устанак у Босни и Херцеговини и Бугарској 1876 - 1878)«.

Гаћиновић је, такође, превео предговор књизи Петра Кропоткина *Записи револуционара,* који је написао Георг Брандес, као и Леопардијеву *Италију,* биографије Максимилијана Швајцера и Доре Брилијант од Бориса Савинкова, и уз то и један избор из Његошевог *Горског Вијенца.*[271]

Избор прилога послатих »Препороду« показује да је он желео да прошири хоризонте читаоца револуционарног словеначког листа, јер до тада »Препород« није објављивао литературу те врсте. На жалост, прилози које је Гаћиновић упутио листу нису могли бити сви одштампани, јер су после тога изишла само још два броја »Препорода«, једанаести и дванаести. Ипак је редакција објавила три Гаћиновићева прилога, један део Бакуњинових текстова, као и Херценове прогласе »Браћи у Русији« и »Руским војницима у Пољској«. Испод овога другог прилога, објављеног у последњем броју »Препорода«, редакција је ставила Гаћиновићеве иницијале »В. Г.«.

Као што смо видели, везе између препородоваца и младобосанаца биле су веома јаке. Поред Гаћиновића и Љубе Мијатовића, и други младобосанци који су студирали у Бечу, као на пример Милош Видаковић, саветовали су својим пријатељима у Босни да успоставе контакт с препородовцима, називајући их »одличним људима«.[272]

Препородовци су у више махова долазили у Босну и Херцеговину (Владислав Фабјанчич, Фердо Козак, Август Јенко и други), но најјаче везе, непосредно уочи рата, успоставио је с младобосанцима Јосип Ендлихер. Као вешт организатор, Ендлихер је *Jugoslovansku dijašku počitnišku zvezu*, ђачко феријално друштво, претворио у прворазредну политичку организацију. Ђаци из разних крајева Аустро - Угарске

путовали су из једне земље у другу, одржавали међусобне контакте, држали предавања и делили литературу. Сваки је ђак добивао штампани *Seznam brezplačnih dijaških prenočišč za leto 1913,* који је био штампан и на српскохрватском, латиницом и ћирилицом, са именима ђака код којих могу бесплатно да станују. На том списку налазили су се најактивнији чланови тајних револуционарних удружења, као на пример, из Босне, Ибрахим Фазлиновић, Иван Крањчевић, Милан Прица, Тодор Илић, Богдан Принцип, Садулах Никшић, Сулејман Филиповић, из Далмације Вук Јовановић, Никола Тришић, Љубо Јурковић и др.[273]

Пошто су полицијски агенти успели да открију Ендлихера, он је ухапшен почетком октобра 1913. године и протеран на пет година са Сушака, а рад његовог Савеза био је забрањен. Ендлихер се преселио у Љубљану, а Савез је наставио да делује, јер су везе међу ђацима биле већ успостављене. Током 1914. године он је неколико пута посетио Босну и Херцеговину, као и Далмацију, где је одржао неколико тајних предавања. Како ћемо касније видети, Ендлихер је био упознат с припремањем атентата на Фрању Фердинанда.

Одмах после 28. јуна 1914, Ендлихера је открио један ђак који се издавао за члана *Препорода.* Касније је Ендлихерово име поменуто и у истрази вођеној против разних група младобосанаца које су у лето 1914. године падале једна за другом. Судске власти са Сушака и из Сарајева послале су опширне материјале о Ендлихеровој револуционарној делатности. Он је чак био оптуживан да је »иницијатор националистичког покрета у Босни и Херцеговини« [274]. И у истрази и на суђењу у Љубљани, крајем децембра 1914. године, Ендлихер је отворено бранио своје принципе, али није хтео да ода своје револуционарне везе. Судије, Словенци, гласале су да се Ендлихер ослободи оптужбе да је вршио велеиздајничку делатност у Словенији, Далмацији и Босни и Херцеговини, али је, са Јанжетом Новаком, на основу оптужбе да су угрожавали јединство Монархије, осуђен, 24. децембра 1914. године, на седам месеци затвора. Државни тужилац је одмах уложио призив, па су Новак и Ендлихер спроведени у Грац да би им судио немачки суд. Уочи самог суђења, Ендлихер је 4. септембра 1915. године умро у затвору.

Писац ове књиге прегледао је у архиви Земаљског суда у Грацу истражне и судске списе који се односе на Ендлихера. Он је до смрти остао веран својим револуционарним принци-

пима, и будућим историчарима остаје да опишу живот једнога од најупорнијих препородоваца, који је деловао како у Словенији, тако и у Далмацији, Босни и Херцеговини.

Да ли су младобосанци намеравали да дају првенство националном или социјалном проблему, да ли су сматрали да се треба најпре национално ослободити па тек потом прећи на решавање социјалних проблема, то питање још изазива размимоилажења међу историчарима.

Ни у редовима самих младобосанаца нису постојале јасне представе о овом питању, иако је већина сматрала да се одмах мора пронаћи решење аграрног проблема, тј. да пре свега треба ослободити кметове феудалног система. Што су политички више сазревали, младобосанци су се све више приближавали одговору на ово кључно питање. Уочи самог 28. јуна, Данило Илић је, на пример, ступио у полемику са српском и босанском Социјалдемократском партијом о односу националног и социјалног. Дискусија се наставила међу оним младобосанцима који нису допали затвора, о чему сведочи и размимоилажење између Гаћиновића и Троцкога.

У једној економски неразвијеној земљи, с великим бројем сеоског становништва, каква је била Босна, у земљи у којој је било само око пет посто радника, од којих су, опет, највећи број чинили сељаци, то јест сезонски радници, социјалдемократија није могла да ухвати јаког корена. Социјалдемократи и сами сносе кривицу за свој неуспех, јер су потпуно занемаривали национално питање. Већину чланова Социјалдемократске партије сачињавали су квалификовани радници из других крајева Хабсбуршке Монархије, по народности Немци, Мађари, Чеси, Пољаци. Ти људи нису имали довољно разумевања за локалне проблеме Босне и Херцеговине.

Социјалдемократска партија у Сарајеву задовољавала се тиме да прима политичке директиве од свог вођства у Бечу, где су социјалдемократи, слично британским лабуристима, показивали мало разумевања за борбу и ослобођење колонијалних народа. Ренер и Бауер бранили су гледиште о безусловном очувању Аустро - Угарске као државе, с тим што би се у њој спровеле неке реформе. Они нису прихватали принцип да националност мора бити основно мерило при стварању засебних држава од подручја Аустро - угарске Монархије.

Интересантно је да је Светозар Марковић још седамде-

сетих година прошлог века критиковао аустријске социјалисте због њиховог става према ненемачким народима у Монархији. У једном писму од 12. јула 1873. године он је напао аустријски социјалистички лист »Volkswille«: »Сви они који неће централизацију, неће војску, бирократију, што држе Аустрију као државу, који неће, на прилику, да словенски сељак с југа својом порезом одржава пијацу фабричким произвођачима Беча, Пеште и других вароши, тај је код њих ,назадњак' и спада у исту категорију као и феудалци и клерикали, који такође припадају федералистичкој партији у Аустро - Угарској« [275]. Марковић закључује писмо речима да аустријска Социјалдемократска партија има узак програм и погрешне појмове о основним друштвеним питањима.

Српска социјалдемократија је у првој деценији XX века иступила против аустријске социјалдемократије готово са истом критиком као Марковић тридесет година раније:

»Иако је у опозицији према бечкој влади, аустријска социјалдемократија није у опозицији према Хабсбуршкој Монархији као вишенародној држави. Она чак сматра продирање аустријског капитализма на Балкан као цивилизовану акцију; из тог разлога аустријска социјалдемократија била је за анексију Босне и Херцеговине... За њих улазак у Аустрију економски неразвијених земаља на периферији Европе значи њихову индустријализацију, стварање радничке класе, културно уздизање тих народа, а све то, по њиховом гледишту, даје боље услове за развитак социјализма. Према томе, сви национално - револуционарни покрети који се противе овом процесу објективно су реакционарни.« [276]

Сукоб између аустријских и српских социјалдемократа избио је јавно на конгресу Социјалистичке интернационале у Копенхагену, 17. августа 1910. године. Вођа српских социјалдемократа Димитрије Туцовић отворено је критиковао своје аустријске другове због њиховог става за време анексионе

»У тој борби наши другови у Аустро - Угарској похитали су нам у помоћ. Они су подигли општу кампању против ,ратних швиндлера' код нас, ,престолонаследника ове ратне партије', ,интрига династија', ,корупције у Србији' итд. И мада су они разрачунавање с нашим потентатима могли оставити нама, ми смо им на тој помоћи врло захвални. Али бисмо, у исто време, желели да нам убудуће указују једну другу, стварнију помоћ, помоћ коју би нам указали на тај начин што би најенергичније устали против коло-

нијалне политике и поробљавања народа, које владајући фактори Аустро-Угарске врше... Ми смо се за време анексионе кризе осећали усамљени — допустите ми рећи — напуштени. У тренутку када је опасност од рата била највећа, ми се нисмо осећали довољно потпомогнути из Беча...

Али ако је држање аустријских другова за време кризе у борби против ратне опасности било недовољно енергично, дужност заступања права народа на самоопредељење готово је била са њихове стране сасвим занемарена... Из ових разлога ја сам слободан предложити овај додатак резолуцији:

Конгрес нарочито истиче дужности другова великих капиталистичких држава и народа да у циљу најенергичнијег сузбијања колонијалне и освајачке политике дођу у додир са социјалном демократијом малих, потиштених народа који под том политиком страдају, да би им олакшали борбу против милитаризма и шовинизма.« [277]

Социјалистичка интернационала није прихватила Туцовићев предлог у оригиналној форми, иако је један његов део цитиран у коначној резолуцији Конгреса.

Принципијелну страну овог питања поново је покренуо Данило Илић у јуну 1914. године. »Радничке новине«, главни орган српске Социјалдемократске партије, критиковао је први број »Звона« због »националистичких тенденција«. Данило Илић написао је дуг чланак у »Звону« од 15. јуна, у којем је изложио став младобосанаца о сложеном проблему национализма, под насловом »Наш национализам«:

»Наш је покрет наишао на симпатије свих слободоумнијих, напредних демократских елемената на словенском југу, али наши другови око ‚Гласа слободе', против чијег је рђавог рада уперен читав наш покрет, ћуте као да су им уста заливена златом радничких фондова и, као ној, плашљиво завлаче главу у песак да не виде жалосни конац свога користољубивог рада, којим су дискредитовали социјализам у Босни и Херцеговини. И није ни чудо што је данас у овим земљама тако пригушена сва богата и плодна идеја социјализма.

Док наше овдашње партијске вође ћуте, не бринући се о цепању социјалистичке странке, и не могући оправдати своје готованске гестове, дотле нам јављају из Београда да су ‚Радничке новине' поводом покретања нашег листа ставиле неке примедбе гледе национализма. Овога пута желимо, и ради неких наших пријатеља којима то још није јасно, да објаснимо наш одношај према овдашњем вођству Социјалдемократске партије и национализму.

Интернационализовани капитализам изазвао је интернационализам пролетаријата и социјализма. Али како социјалисти уда-

рају по капиталистима, а ови су обично званични представници национализма и бране и непрестано спомињу национализам, то изгледа да социјалисте ударају на национализам, а поготову реч интернационални може да се схвати као антинационални или бар анационални. А оно се код нас у истину овако и схватило, јер је случај хтео да нам социјализам донесу странци, који нису имали обзира према нашем национализму.

Једном неслућеном јаком снагом избио је раднички покрет овде, успешно проведеним генералним штрајком, и као громови снажне речи навештења нове борбе против економског подјармљивања пробудиле су дубоко закопане инстинкте нашег борбеног народа, а доносиоци социјализма, идентификовавши раднички покрет са социјализмом, систематски су убијали национално осећање. Противници несавременог (по њиховим речима) национализма наши су радници, нарочито вође дале жалосне примере свога несхваћања социјализма. А како праве социјалисте схваћају национализам ми ћемо показати овим речима друга Е. Пернсторфера, социјалистичког посланика у аустријском сабору:

,Нећемо да радимо само на томе да људи живе достојно човека, да се хране, одевају итд., него да суделовањем у култури, нагомилаваној вековима, управо постану људи способни да имају сами културу и да је стварају. А свака је пак култура национална. Она почиње у каквом нарочитом народу и показује у својим највишим формама — и баш у тим највишим — одлучан национални карактер. Социјализам и национална идеја нису дакле никакве противности. Сваки покушај да се ослободи национална идеја, мора, ако има успеха, смањивати богатство човечанства. Социјализам хоће човечанство да организира, а не разједињава, ситни. У организму човечанства поједине ћелијице то су народи, а не појединци. Да је организам здрав, морају ћелијице бити здраве... И при свакој прилици где се ради о стварном националном животу, могу социјалисти стати у први ред. Народи су насупрот променама вечни, а тим више што свет више напред крећу. Тако смо ми као добре социјалисте најбољи Немци.'

Није потребно наводити речи осталих првака социјализма у Европи, који тако исто говоре, када ова разумна изјава јасно показује колико су далеко од социјализма његови проповедници овде кад ниjeчу право на живот малим народима. Социјализам Карла Маркса чије смо мишљење о балканским народима донели у прошлом броју, и који се бори против колонијалне политике заробљивања а за аутономију појединих народа и право самоопредељивања, наше су главешине социјалистичког покрета искривиле толико да говоре да смо ми Босанци срећни што смо колонија. Чудно се слажу дела аустријског министра спољних послова и речи наших ,вождова', који се заузимају за аутономију Арбаније, а Југославенима одричу право на њу.

Противници свих шовинистичких страсти, ми, као тумачи правога социјализма, сматрали би злочинство не жигосати речи наших ‚вождова' кад говоре да би за Црну Гору боље било да је окупира која велевласт. Ово не само да се не слаже са радом балкан. социјалне демократије на Балканској Федеративној Републици, него се противи самом социјализму који заштићава слабе народносне мањине од подјармљивања јачих и већих народа. Ми не знамо колико је то страни утицај на наше вођство партије, али знамо да се и сам делегат соц. демократске странке, друг Туцовић, на интернац. социјалистичком конгресу у Копенхагену 1910, жалио на аустријске другове који су за време анексионе кризе врло слабо помагали борбу србијанских социјалиста против освајачке политике владе монархије. Друг Туцовић је пребацио немачким социјалистима да су се дискредитовали у очима српског радништва, јер се не заузимају довољно за мале балканске народе, који су притиснути панџама великих сила. Разуме се да социјализам мисли у првом реду на широке народне и радничке слојеве. А у Србији где не прети опасност потискивања домаћег елемента од страних као код нас у Босни, може та широкогрудост и интернационална солидарност да буде много шира и већа него што би могла бити код нас, где нам странци натурују чак и своја обележја: језик, писмо и др.

Плодови овако лудо вођеног социјализма код нас јесу опадање социјалистичке свести и код оних синдиката, којих су се вождови чврсто прихватили да их експлоатишу.

Уверени да смо овим придонели много на разбистравању ових појмова код нас, који су помућени недотупавним радом досадањих тумача социјализма, ми се надамо да ће наш здрави покрет бити снажан олуј који ће прочистити окужену атмосферу од нездравих бацила.«

Још пре овога чланка у »Звону« од 30. маја, Данило Илић је у чланку »Демократија код нас«, веома оштро критиковао Социјалдемократску партију Босне и Херцеговине:

»Код нас се много говори о демократизму и све странке веле за себе да су демократске, а поред свега тога врло много griјеше против тога принципа. Прије него почнемо са тог становишта проматрати наше политичке странке, треба да смо начисто с тим шта је демократизам.

Реакција на аристократски систем управе, у коме бесправне широке народне масе нису имале никаква уплива на политички и културни живот земље и гдје је племство, бирокрација са владаром апсолутно господарила, био је демократизам који прокламује суверенство народа, који треба да сваким јавним послом сâм управља, сваку јавну ствар сâм контролише, све себи потчињава. Власт која

не потиче од народа треба да буде срушена. Темељни принципи су демократије: слобода и правда за свакога, једнакост и братство свију. Програм демократије не трпи хијерархијско уређење у коме су неколицина или један човјек апсолутни господари, не трпи апсолутизам. А нарочито ондје, гдје опасност пријети од једне врсте људи практичара са уским погледима, и од сувише грубих и нескрупулозних себичњака, долази демократија да прошири видик у политичким питањима, и да очисти моралну и политичку атмосферу уносећи у њу више незаинтересованости, одлучности и искрености.

Међу нашим грађанским партијама нема ни једне која ради потпуно демократски. И по своме раду у сабору и по своме унутрашњем партијском животу оне су конзервативне, аристократске, олигархијске. Корумпирани, наши народни посланици одлазе међу бираче своје само кад треба да их као несвјесну стоку изведу на биралиште. На леђа народа товаре све веће и веће намете и дације не бринући се о томе како ће то поднијети огољели народ. Партијска политика, тј. политика личног ћефа, личних интереса и личног уздизања партијских првака, који се партијском масом служе као својим оружјем, то је апсолутна негација демократије.

И највише демократска партија код нас, социјалнодемократска, по своме унутрашњем животу — у јавном животу не игра још никакве улоге — не разликује се од осталих грађанских странака. По својим партијским штатутима она није уређена одоздо навише, федералистички, него одозго наниже, централистички, хијерархијски као католичка црква. Централна партијска управа има апсолутну власт над члановима, који јој се морају без приговора покоравати, тако да је скоро свака критика од стране чланова искључена. Ми знамо колико је вриједних чланова искључено због неслагања са неким чланом управе партије; чак су неке избацивали из њихових струковних организација, на које странка не би требала да има уплива, само да се што више нашкоди тим радницима зато што су се усудили да слободно рекну шта мисле о неком рђавом поступку ‚вождова'. Партијом управљају према свом личном нахођењу и личним интересима неколико главешина; народ у тој партији, као и код других странака, слуша шта им главешине нареде. Ко неће да слуша, искључује се из партије, у интересу партијске дисциплине! Дакле, и ова партија почива на недемократским конзервативним, чак аутократским основама. И кад је тај рад, штетан по социјалдемократску идеју, нападан у брошурама и листовима, главешине су се браниле, наравно сметено и без успјеха. Социјализам је данас у Босни у кризи, и најбољи се чланови одричу ове партије, радничке масе падају у летаргију и обесхрабреност, стег слободе, једнакости и братства спао је данас на неколико шићарџијских главешина.

‚Звоно' долази са задатком да послужи као орган за пропаган-

ду принципа и метода праве демократије. Долазећи с тим задатком, ми ћемо неумитној критици подвргавати цијели наш јавни живот, уколико је он у опреци са идејом демократизма. Ми ћемо освјетљавати и жигосати све манифестације конзерватизма и реакционарства у држави и политичким партијама. Тиме ћемо много учинити за демократско васпитање нашег народа, нарочито радних слојева, који треба да окрену леђа лажним вођама што се богате од њихове крваве зараде.«

У овом чланку Илић се, нема сумње, осврнуо на једну дилему која постоји у европском револуционарном покрету још од педесетих година прошлога века: какав треба да буде тип револуционарне партије, какво њено унутрашње функционисање, и какав њен коначни циљ. Илићев став садржи многе елементе критике социјалдемократских партија од стране Прудона и Бакуњина, као и анархиста и социјалреволуционара из прве деценије овога века. Међутим, значајно је што су младобосанци у овом погледу били врло блиски Ивану Цанкару. То се, пре свега, односи на Цанкареву критику социјалдемократије због занемаривања етичког елемента у социјалдемократској пракси, и због тога што нису поклањали пажњу националном питању, а, посебно, значају културе у борби малих народа за опстанак и прогрес.

Хабсбуршке власти су често називале младобосанце анархистима[278]. Чињеница је да су младобосанци много читали анархистичку литературу и листове, да су се неки од њих називали »социјалним анархистима«, али историјски би било нетачно идентификовати их докраја с индивидуалним анархистима, анархосиндикалистима или анархокомунистима. Нема сумње да су елементи анархистичке филозофије били присутни у њиховим схватањима, али треба имати у виду и то да је највећи део младобосанаца био пореклом са села, да су они собом доносили инстинктивно - бунтовничка осећања, тежњу за друштвеном правдом, мржњу према страној управи, и да отуд проистиче и њихово неповерење према свакој јакој државној управи, било страној или домаћој.

Младобосанци се исто тако не би могли идентификовати ни с руским народњацима, Гаћиновић се, на пример, називао »бакуњинистом«[279], иако су следили многе идеолошке и политичке погледе руских народњака. Међу осталима, на пример, и схватање о улози личности у историји и стратегији револуције одозго путем директне акције. У том погледу они су при-

хватали Лавровљеву мисао о појединцима-херојима као драгоценој мањини и критички настројеним индивидуама као једином инструменту људског напретка[280]. Од народњака су младобосанци преузели и идеал новога и бољега човека као неопходност у остваривању друштвеног и револуционарног преображаја.

И сâм Гаћиновић је у свом чланку упућеном Троцком указивао на јак утицај руских народњака на младобосанце:

»Ви, Руси, о нама знате мало, много мање него ми о вама. У томе нема ничег чудноватог. Ваша је земља велика, ви имате велике задатке, и ви сте умногоме отишли далеко унапред. Ми смо у смислу друштвеног развића за вама изостали неколико десетина година. И кад бисте загледали у странице покрета наше српско-хрватске и уопште југословенске интелигенције, ви бисте тамо нашли многе црте вашег сопственог покрета, какав је он био у шездесетим и седамдесетим годинама прошлог столећа. А ми познајемо вашу идејну историју и волимо је, ми је умногоме на себи стварамо. Чернишевскога, Херцена, Лаврова и Бакуњина ми убрајамо у наше најбоље учитеље. Ми смо, ако хоћете, ваша идејна колонија. А колонија свагда заостаје за метрополом.«[281]

У овом поређењу младобосанаца и руских народњака, Гаћиновић је изгубио из вида неке историјске процесе, као што је то Милован Ђилас указао у свом есеју о Гаћиновићу 1937. године:

»Погрешно би било мислити да је исти положај био у Русији 80-тих година, када су руски народњаци деревшчики и разни незадовољници пришли завјерама и тајним организацијама. У Русији тог периода (бар у Великорусији) није било националног питања, а сем тога се руски капитализам у тој периоди налазио много ниже него аустријски у периоду анексије. И док су народњаци сматрали — насупрот марксистима — да Русија не мора да прође кроз капитализам, *Млада Босна* је била нејасна у томе. Сличност се може само тражити у изолованости једне и друге интелигенције — и то је све. А та сличност је била довољна да се примјене не само слични методи борбе и организације, већ да се код најбољих представника *Младе Босне* посади и једна социјална нота: љубав према сиротињи, осећање за невоље сељака и радника — према којима су домаћа господа (као и она у Русији) била глува.«[282]

Но овој Ђиласовој критици Гаћиновића треба додати и то да један од битних елемената разлике између руских народ-

њака и младобосанаца чини и њихово различито друштвено порекло. Руски народњаци су већином били из племићких или грађанских редова, док су младобосанци углавном долазили са села, у којем је почетком овог века још увек била жива социјална психологија племенског друштва.

Сâм Гаћиновић је 1916. године нешто темељитије објаснио шта он подразумева под народњаштвом, у краћем чланку посвећеном смрти доброг друга Јована Живановића, који је погинуо у рату:

»Народњак, Живановић, то беше у најбољем смислу речи, по узору на руске и европске народњаке, које је студирао по књигама и по скуповима, са оном широком симпатијом коју је расипао на све што је видео и све што је срео. Први део свога боравка у иностранству употреби за изучавање дела оних људи који не могоше мирно трпети да се цели народи гуше због неколицине господара. Јер, и он, Живановић, беше из најчистије расе тих бунтовника, које је дубоко осећање правде и слободе однело на колац и конопац, јер и он беше први међу крчиоцима нових путева и нових светова... Често сам га сретао на улицама, по баштама, по пољима швајцарским, са књигом Кропоткина или Бакуњина, погружена у читању или размишљању. Као да су се тада у његовој души слагали велики и пламени снови и мисли живе и силне, које су створиле од Живановића мислиоца, Живановића мученика и победника у животу... Рад Јована Живановића беше радосна химна свим слободама. Слободама личним, народним и друштвеним, слободи укрштања мисли и савести, слободи форми и, нарочито, слободи садржине, слободи широких народних маса које, тамне сироте, стоје ван круга светлости, погнуте над тврдом и црном земљом.«[283]

Као што смо видели у Глави IV, Светозар Марковић је још седамдесетих година прошлог столећа писао да друштвеном систему на Балкану, којем сељаштво даје свој печат, више одговара руски него западноевропски социјализам, чије доктрине, опет, много више одговарају градском пролетерском становништву. Пола века касније, Гаћиновић је на свој начин изразио готово исту мисао. Он је инстинктивно осетио еволуцију у самом руском социјализму уочи првога светског рата, кад је Лењин Марксово учење прилагодио и оном друштву у којем сељаштво представља огромну већину становништва. Нема сумње да ће Гаћиновићево име бити помињано у историји југословенског социјализма као име човека који је готово

пола века после Светозара Марковића поново успоставио јаке везе са свим варијантама руске револуционарне мисли.

У исти мах би било погрешно третирати младобосанце и њихову акцију само као покушај примењивања страних идеологија на домаће тле. Чињеница је да су младобосанци били носиоци не само једнога револуционарног политичког програма него да су они у јужнословенском друштву уочи првога светског рата оставили јаког трага на пољу етике и естетике.

Књижевност и тајни књижевни дебатни клубови били су од првоpазредног значаја у раду младобосанаца, како на пољу развијања нових идеја, тако и у организационом смислу. Али ова појава се не може објашњавати једнострано. Неки писци сматрају да је интересовање младобосанаца за литературу било условљено чињеницом што у Босни и Херцеговини није било политичких слобода па је омладина тражила одушке у литерарној делатности, што је будило мање сумње код политичких и школских власти. Ово гледиште исувише је упрошћено и његови протагонисти не узимају у обзир улогу књижевности у периоду националног ослобођења Јужних Словена. У том погледу постоји извесна сличност у улози писца у Русији, нарочито после Пушкина, и на Балкану: револуција у духовном животу појединаца мора да претходи свим друштвеним и политичким променама; књижевност мора да се стави у службу прогресивних, рационалних и корисних идеја. Писац тако постаје »војник мисли«. Таквим тумачењима, Чернишевски је изградио мостове између књижевности и прогресивне политичке мисли. Нешто слично покушао је да створи Светозар Марковић у Србији. Тај процес је за Јужне Словене био од већег значаја, јер они нису, као Руси, имали изграђену културну традицију, сопствене феудалце и црквене великодостојнике који би гајили уметност и књижевност. Јужнословенска културна традиција била је прекинута отоманском и хабсбуршком инвазијом, тако да су почетком XIX века државе Јужних Словена биле претежно аграрне земље, истина с богатом фолклорном уметношћу и филозофијом, али без развијених културних институција и у условима националног и социјалног ропства. Истина, у Дубровнику и Далмацији, као и у Загорју и међу протестантима у Словенији, живеле су извесне литерарне традиције. Али све је то имало периферни карактер и није могло одлучујуће утицати на јужнословенске масе.

Словеначко сељаштво, које је живело под Хабсбурзима, било је изложено брзом процесу германизације, нарочито кад је ове крајеве захватила индустријска револуција. У таквим условима, литература је представљала битан чинилац у јачању националних осећања, па чак и средство самоодржања народа. На пример, чињеница што је водећи словеначки песник у периоду романтизма Франце Прешерн писао своје стихове на словеначком језику, помогла је словеначком сељаку да учврсти осећања националне припадности. То је условило и песников високи углед који је уживао у словеначком друштву. У земљама с друкчијим историјским процесом, као на пример у Енглеској, тих појава није било. Но словеначки пример ближи је искуству Скандинавије, а нарочито Чешке и Словачке, па чак и Немачке, где је романтизам одиграо значајну улогу у процесу националног освешћивања маса. Словеначки романтичари (Копитар), који су се и сами развијали под утицајем немачког романтизма, потпомогли су и културно буђење осталих Јужних Словена; Вук Караџић је подигао народни језик херцеговачких кметова на висину књижевног језика, уводећи једноставну и рационалну ортографију.

Превладавање утицаја реализма није умањило улогу писца у јужнословенском друштву. У том периоду, који обележава права ренесанса рационализма и материјализма, руски утицај је од одлучног значаја. Најбољи српски реалисти су под утицајем Чернишевског, верујући да је прва дужност писца да буде друштвени реформатор. Све негативне појаве у раду нове српске бирократије дошле су под удар пера реалистичких писаца.

Почетком века дошло је до јачања утицаја француских симболиста у јужнословенској литератури. Младобосанци су у својој средини постали присталице модернистичког индивидуализма, а књижевни часопис »Босанска вила«, у којем су они били главни сарадници, истицао се својим залагањем за модерну. Нешто слично се дешавало с препородовцима у Словенији и револуционарним групама у Далмацији. Као што смо видели, Отон Жупанчич, највећи словеначки песник модерне, у првом броју »Препорода« објавио је као мото своју песму »Ковашка«. Године 1913, Черина је објавио критички есеј, од преко триста страница, о Јанку Полићу - Камову, хрватском песнику - ребелу, чија је главна лозинка била слична Надсоновој: »Нека твоја песма запали пламен незадовољства.« [284]

Овај, на први поглед, чудноват контакт друштвених побуњеника и песника није био нека специфичност Босне и Херцеговине. И у редовима француских »аскетских атентатора« осамдесетих и деведесетих година прошлог столећа било је више песника. Емил Анри имао је чак необичан литерарни таленат. Вудкок је уочио да је у Француској у то време »анархизам био признат и од интелектуалаца и уметника због свога свеобухватног захтева за ослобођењем личности од застарелих друштвених, моралних и уметничких окова«[285]. Камил Писаро и његов син Лисјен били су уско повезани с водећим анархистима. Вламенк и други сликари фовисти сматрали су да је анархизам прихватљива доктрина. Исти случај је био и с песницима симболистима, од којих наводимо: Мерила, Пола Валерија, Стефана Малармеа и, нарочито, Гаћиновићевог омиљеног песника Емила Верхарена. Франц Кафка и Јарослав Хашек били су чланови анархистичких литерарних клубова у Прагу.[286]

Сличан процес одигравао се за време руске револуције 1917, као и неко време после ње, кад су се симболисти и постсимболисти (као Блок, Мајаковски и други) нашли у првим редовима револуције[287]. Али ситуација међу Јужним Словенима у годинама које су непосредно претходиле 1914. била је још сложенија: индивидуа је тежила да изрази свој бунт не само против националног угњетавања него и против свих окова који су гушили живот у свим областима: у васпитним и верским институцијама, породици а, надасве, у књижевности. Иво Андрић је лепо уочио то бунтовничко расположење хрватског интелектуалца кад је записао: »Читаво наше друштво хрче недостојно, само су песници и револуционари будни.«[288]

Бити песник, то је, као што смо видели, Принципова генерација сматрала посебним знаком вредности. Готово сви они покушавали су да пишу песме, приповетке и критике. Многи од њих били су песници по начину живота, ако не и по текстовима који су остали иза њих. То је, на пример, случај с Принципом и Чабриновићем. Њихов пријатељ Драгутин Мрас писао је слободним стихом у знак протеста против својих догматски настројених професора, присталица класицизма. Милош Видаковић је већ у својој двадесетој години био признати књижевни критичар и аутор неколико песама у прози. Милош Видаковић, Драго Радовић и Јово Варагић такође су стекли признање као песници. Оно мало младобосанаца што су преживели рат развили су се у признате писце југословен-

ске књижевности: Бора Јевтић као драмски писац, Перо Слијепчевић и Шпиро Солдо као есејисти и историчари књижевности. Иво Андрић је 1962. године постао први југословенски нобеловац.

Године 1913. младобосанци су били толико заокупљени књижевношћу да их је Бора Јевтић у једном чланку у »Босанској вили« прогласио за искључиво »књижевни правац«[289]. Преводили су Кјеркегора, Стриндберга, Ибзена и Едгара Алана Поа. Млади Иво Андрић превео је Волт Витманову *Песму о себи*[290]. Витманова непосредност и љубав према природи, његова борба за интегритет личности привлачиле су младобосанце. Упркос томе што је највећи део времена посвећивао политичком раду и ковању завера против хабсбуршких величанственика, Данило Илић је превео *Мисли о уметности и критици* Оскара Вајлда. Младобосанци су се такође борили за чистоту српскохрватског језика. И Владимир Гаћиновић је имао књижевних амбиција; писао је критике, а касније и неке лирске песме. Као и Мацини, он је био разапет између књижевности и политике и неколико пута је покушавао да учини »велику жртву«, тј. да се одрекне књижевних амбиција ради политичких идеала. Али то никад није успео докраја да оствари; увек је у њему живео песник, несрећом — не велики. Пред саму смрт написао је и своје најбоље песме у прози. Сâм Гаћиновић био је свестан те дихотомије песника и побуњеника своје генерације:

»Српски револуционар, ако хоће да победи, мора бити уметник и конспиратор, имати талента за борбу и страдања, бити мученик и завереник, човек западних манира и хајдук, који ће заурлати и повести бој за несрећне и погажене.«[291]

У схватањима младобосанаца постојала је на први поглед једна противречност: у политици су били револуционари, а у поезији су изражавали песимизам. Јован Скерлић, мада је бранио младобосанце, није могао да не устане против песимизма у литератури:

»Реалистички период завршио се у српској књижевности јаким наступом општег песимизма. Под утицајем тешких политичких прилика у којима су били Србија и српски народ у доба око 1900. године, као одблесак опште депресије духова, и у књижевности су се највише чули гласови клонулости и обесхрабрености, и писци су били у једном тешком и мрачном расположењу. Талас песимиз-

ма плавио је готово целу српску књижевност, и никада се гробља нису толико опевала, и никада нирвана није изгледала такав идеал као у тим суморним и жалосним временима.«[292]

Скерлић је, додуше, тврдио да су ослободилачки ратови балканских народа против Отоманског Царства уродили ојачаном националном вером и самопоуздањем, недогледним националним оптимизмом, који је, природно, нашао живог израза и у књижевности, али тај национални оптимизам није нашао одјека у литератури младобосанаца - песника, упркос њиховом великом залагању у политичким питањима.

Чак и Гаврило Принцип, највиталнији од свих младобосанаца, до пред саму смрт највише је волео песимистичке песнике. Од србијанских песника, идеал му је био Сима Пандуровић.[293]

Ваља имати на уму и то да се Принцип за време свога боравка у Београду дружио готово искључиво са босанским ђацима и комитама, не долазећи у додир с београдском омладином. Једини изузетак у том погледу био је Момчило Настасијевић, који се касније развио у једнога од најпознатијих српских песника туге и песимизма.[294]

Ове чињенице из живота Принципова нису само плод његовог става, него су израз општег расположења које је владало међу младобосанцима. Кад је Митриновић дошао у Сарајево 1907, он је убрзо постао главна снага у књижевном часопису »Босанска вила«, коју је претворио у трибину модерне. Двојица од главних протагониста симболизма међу Србима, Сима Пандуровић и Светислав Стефановић, постали су редовни сарадници »Босанске виле«. Митриновић је умео да устане и против најауторитативнијих личности књижевне критике свога времена, на пример, против Јована Скерлића, иако се с њим у многим питањима слагао. У исти мах, Митриновић је деловао и као уметнички критичар. Захваљујући њему, јужнословенски интелектуални свет чуо је нешто више о Кандинскоме и Пикасу. Митриновић је уочио и лепоту дела хрватског скулптора Ивана Мештровића, који је мотиве из српскохрватске народне поезије, нарочито косовског циклуса, изражавао у модерним за оно доба формама. Истина, интересовање за литературу и уметност постепено је потпуно превагнуло у Митриновићу и он је уочи самога рата сасвим занемарио политичку делатност, иако је одржавао личне контакте са својим бившим политичким друговима. Године 1918. сахра-

нио је свога пријатеља Душана Поповића, једног од вођа Социјалдемократске партије Србије, изабравши му на Хајгејтском гробљу у Лондону место поред гроба Карла Маркса [295]. После првога светског рата, Митриновић је неко време боравио у Минхену, где је био познат међу футуристичким, кубистичким и експресионистичким уметницима и песницима. Овај необично талентовани човек немирног духа напустио је касније књижевност и уметничку критику да би завршио далеко од свога Мостара, у Лондону 1953. године, бавећи се теозофијом, па чак и окултизмом.[296]

У напону свога рада међу младобосанцима, Митриновић је још 1908. године покушао да образложи смисао јединства литерарног симболизма и револуционарног политичког рада. У своме чланку »Национално тло и модерност«, објављеном у »Босанској вили« 10. и 20. јула 1908, рекао је: »Да би се било прави пјесник, треба бити најприје човјек, јер је првенствени и вјечни предмет умјетности човјек свуда и вазда.« У истом чланку каже:

»Појединац није само члан једног народа, него је и члан људског рода; Шекспир није само Енглез, он је и човјек. Тако и његови најбољи јунаци нијесу само чланови извјесних народности, него чланови људског рода... Данас је модеран онај ко осјећа сав овај хаос кључања и вријења најпротивнијих и најпарадоксалнијих назора и система, сву ову нервозну, уздрхталу, несређену и неодређену атмосферу наше прелазне и, можда, изванредно значајне епохе. Учинити се неприступачним данашњим питањима знаности и друштвеног живота, остати хладан и неузбудљив према новим тежњама ослобођеног и збуњеног људског духа, значи бити немодеран и несавремен; још више, недостојан живот. Није важно какво становиште заузима данашњи човјек према проблемима нашег доба; може неко бити и социјалист, и анархист, и индивидуалист, и спиритист, и теозоф, и будистички метафизичар, и што год хоће — главно је да осјећа наш бол и трзање у нашим проблемима. И ко осјећајући сву нервозност нашег доба, тражи спаса тој недаћи, он је модеран, без обзира на његово мишљење у чему је тај спас. Тако је, у овом времену демократије и либерализма, у нашем Okupazionsgebiet-у модеран онај ко осјећа апсурдност анахронистичког режима, ко осјећа глад и бесправност наше јадне масе, и ко тражи хљеба и слободе читавом једном огољелом и прегладњелом народу.«

У истом чланку Митриновић изражава Ибзенову мисао индивидуалнога анархизма: »Бити модеран и бити савремен

значи једно исто. Модерност није нешто што је стагнирано и апсолутно и једно, као што и морал није апсолутан и један, него релативан и подложан различитим промјенама.«

Пишући о Јанку Полићу - Камову, Черина је исту идеју још рељефније изложио:

»Мисао, слободна мисао, она је највећа и најсрчанија господарица свемирска. Она има огромна васионска крила најслободније и најодважније птице, за коју не постоји никакав страх, никаквих опасности. Њен махнити лијет иде у безкрајност, у неизмјерност. Она данас руши оно што јуче ствараше. Она руши сваку догму, сваку норму, сваки ауторитет. Она нема никакве вјере, до вјере у своју моћ. Она ствара отпорнике, пркоснике, бунтовнике и разараче, а само су ови за Полића људи, а он је опет волио само такве људе.« [297]

Из свега овога видимо да су Митриновић и Черина, два водећа мислиоца југословенских револуционарних генерација, уочи 1914. године прокламовали Ибзеново схватање перманентне побуне као главног закона живота.

У свом есеју о Полић - Камову, Черина је Ибзена описао као револуционарног песника поносних личности и друштвених реформатора, као песника инстинкта [298]. Значајно је што су младобосанци веома добро познавали Ибзена и његову филозофију. »Зора« је, на пример, током читаве 1910. године, од другог до десетога броја, објављивала есеј Луке Смодлаке о Ибзену, почињући с концептом схватања о перманентном ребелству у »Каталини«:

И није ли живот само вечита борба
Непријатељских снага унутар наше душе
И није ли та борба једини живот те исте наше душе.

Југословенска омладина била је упозната и са два Ибзенова писма Георгу Брандесу од 20. децембра 1870. и 17. фебруара 1871, у којима је било и оваквих мисли:

»Једнакост и братство нису оно што су били у старим данима гиљотине. Политичари неће ово да схвате и ја их мрзим. Они су само за делимичне револуције, револуције на површини... Каква глупост! Једина ствар која вреди јесте побуна човековог духа. Појам слободе садржи чињеницу да она мора непрестано бити увећавана... Немојте да будете збуњени старином институција... чак и оне највеће морају пропасти; нема те религије која неће бити

уништена. Ни морални принципи ни естетске норме не могу вечно трајати.«[299]

Међутим, младобосанци се не би могли идентификовати са ибзеновцима у горе наведеном смислу. Као што ћемо видети у идућој глави, њихове идеје о перманентној побуни и праву на убиство тиранина зачеле су се пре свега под утицајем домаће фолклорне филозофије, како је она била изражена у јуначком народном епосу и поезији Његошевој.

Уопште је тешко идентификовати младобосанце с било којом спољном групом или европском идеологијом њиховог доба. Они су у основи били нека врста исконских побуњеника чији је немир налазио корене у друштвеној стварности сопствене земље. Већина њих завршила је на губилиштима или у тамницама Хабсбуршке Монархије 1914 - 1918. године. Иво Андрић био је један од оних који су преживели тај покољ. Иако није био умешан у сарајевску заверу, био је ухапшен и највећи део рата провео је у затвору и интернацији. Кад је изишао на слободу, написао је две збирке песама у прози *Ex Ponto* и *Немири*. У овој другој збирци објавио је »Причу из Јапана«, неку врсту духовног тестамента младобосанаца, у којој је изнето њихово схватање перманентне побуне, као и њихова дилема између револуционара и ребела, револуционара и песника:

»За владе царице Ау - Унг био је међу осуђеном Тристопедесеторицом уротника прогнан и пјесник Мори Ипо.

Три године је проживио на најмањем од Седам Отока, у кућици од рогоза. А кад је царица обољела и њена моћ стала све више да опада, њему је успјело, као и већини од Тристопедесеторице, да се поврати у главни град Једо. Становао је накрај града у једном крилу неке свећеничке зграде.

Грађани, сити крвавог господства луде и окрутне царице, заволели су пјесника, а већ они од Тристопедесеторице бијаху му нераздруживи другови. Од руке до руке су ишли његови кратки стихови о јунаштву и смрти, а његов добри смијешак био је у њиховим расправама као ријеч која одлучује.

Тада се догоди да од отрова свеопће мржње умрије царица преко сваког очекивања нагло. Њени се неваљали дворани разбјегоше, а она је лежала надувена и грдна у пустом двору и није било никог ко би је сахранио.

Брзо се сакупише Тристопедесеторица уротника и преузеше власт. Подијелише између се чинове и части и стадоше да владају јединственим царством на Седам Отока.

Кад је у двору некадање царице било прво свечано вијеће, пребројаше се Тристопедесеторица и видјеше да једнога нема, а кад се прочита списак свих завјереника видје се да нема пјесника Мори Ипо. Не хтједоше да вијећају без његова гласа него одмах послаше роба са двоколицом по њега. У неко доба се врати роб са празним колима; речено му је да је Мори Ипо отпутовао и да је вијећу Тристопедесеторице оставио писмену поруку. Најстарији у вијећу прими савијену хартију и предаде је начелнику државних учењака а овај стаде наглас да чита:

,Мори Ипо поздравља, на растанку, другове своје, завјеренике!

Благодарим вам, другови моји, на заједничкој патњи и вјери и побједи и молим вас да ми опростите што не могу да с вама дијелим и власт као што сам дијелио борбу. Али пјесници су — противно од других људи — вјерни само у невољи, а напуштају оне којима је добро. Ми пјесници смо за борбу рођени; страсни смо ловци, али од плијена не једемо. Танка је и невидљива преграда што ме дијели од вас, али зар није и оштрица мача танка, па ипак је смртоносна; без штете по своју душу не бих могао преко ње до вас, јер ми подносимо све осим власти. Зато вас остављам, другови завјереници, и идем да потражим има ли гдјегод која мисао која није остварена и која тежња што није извојевана. А ви владајте разборито и срећно, али дође ли икад на наше царство од Седам Отока каква биједа и искушење и буде потребна борба и утјеха у борби, потражите ме, молим вас.'

Ту је предсједник вијећа, који је био мало наглух, читање прекинуо и са старачком нестрпљивошћу, с негодовањем у гласу рекао:

— Каква биједа може задесити царевину за праведног и слободоумног владања Тристопедесеторице!?

Сви вијећници климнуше главама, старији се осмјехнуше презриво и сажално. Каква биједа?! Читање се не настави, него започе вијећање о закону за увоз и царину.

Само начелник државних учењака прочита до краја пјесникову поруку, али у себи, и онда је смота и похрани у архиву некадање царице.« [300]

ГЛАВА XI

КОСОВСКО ТИРАНОУБИСТВО

Код Срба сваки обични војник зна зашто се бори. Кад је био дете, мајка га је поздрављала речима: »Здраво осветниче Косова!«

Џон Рид

Проучавање политичке тактике младобосанаца открива да је њихово прилажење филозофији и пракси политичког убиства био болан процес. Међу младобосанцима све групе нису биле склоне да прихвате индивидуални терор као једино средство у борби против хабсбуршке владавине. У овоме је чак и у самој сржи покрета постојала стална еволуција. Владимир Гаћиновић, под утицајем модерне европске мисли, почео је уочи 28. јуна 1914. да се колеба питајући се да ли је политичко убиство мудро. Главни организатор сарајевске завере Данило Илић, у судбоносним недељама пре надвојводине насилне смрти, доводио је у питање исправност филозофије политичког убиства, па чак и потребу убиства надвојводе.

Али они млађи међу младобосанцима, предвођени Гаврилом Принципом, који из своје средине нису одлазили на универзитете у велике европске престонице, имали су друкчије мишљење. Истог дана кад су у Бечу учесници прославе 60-годишњице *Зоре,* друштва српских студената у Бечу, изјављивали да масовну револуцију треба претпоставити индивидуалном терору, Сарајевом су одјекнули хици Гаврила Принципа, доказујући да је најмлађа генерација победила у великој расправи која је поделила редове Босанаца.

Принципови хици потврдили су да утицаји модерних идеологија масовног отпора против тиранске владавине нису били довољно снажни да се супротставе традицији заосталог босанског друштва; историјска је чињеница да нигде у Европи у XX веку идеја убиства тиранина није била толико жива међу широким народним масама као међу јужнословенским сељаштвом, нарочито у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Лици. Разлог овоме је чињеница што су друштвене и економске форме патријархалног племенског живота, као дубоко залеђене, успеле да преживе векове дуге отоманске окупације и да се одрже све до модерних времена. Тачно је да је под утицајем капитализма овај терет прошлости почео брзо да се распада, али је племенски фолклор, међу осиромашеним и неписменим сељаштвом, остао жив чак и у нашем веку. Историјске прилике под којима су живели Јужни Словени, непрекидно стање побуне против страних окупатора, олакшале су одржање старе идеје изражене у народном епу косовског циклуса да је убиство страног управљача - тиранина један од најплеменитијих циљева живота.

Младобосанце је косовском миту нарочито привукла жртва једнога од оснивача њиховог покрета, Богдана Жерајића, који је, у стању очајања после анексије Босне и Херцеговине, одлучио да убије цара Фрању Јосифа, кад је посетио Мостар 3. јуна 1910. године. Жерајић је у последњем тренутку променио одлуку мада је био само неколико корака удаљен од хабсбуршког цара, с револвером у џепу. Он се вратио у Сарајево, и оног дана кад се отварао нови босански парламент, Сабор, 15. јуна 1910, испалио је пет метака на земаљског поглавара, генерала Маријана Варешанина, а потом се шестим сâм убио, уверен да је атентат успео.

Жерајићев чин упоређиван је са сличним појавама у модерној европској историји. Као што је 1878. године покушај Вере Ивановне Засулич да убије гувернера Петрограда, генерала Трепова, изазвао талас терористичких напада *Народне воље*, који је кулминирао у убиству цара Александра 1881. године, тако је Жерајићев атентат најавио почетак систематске примене политичких убистава против водећих личности Хабсбуршке Монархије, примене која се окончала после неколико сличних инцидената и десетак откривених и неоткривених завера, насилном смрћу Фрање Фердинанда, 28. јуна 1914, у истој сарајевској улици, али само неколико блокова кућа даље од места где је Жерајић испалио своје последње хице. Неке

писце Жерајићев чин још више подсећа на дело немачког студента Карла Лудвига Занда, који је 1819. године убио шпијуна руског цара који се завукао међу немачке радикале, Аугуста фон Коцебуеа, а потом сам себи зарио нож у срце.

Ова поређења су ваљана само до извесне тачке. Жерајић је деловао још спонтаније од Занда, из махнитог очајања и неке врсте религиозне принуде да се жртвује. Жерајићево самоубиство у традицији косовског мита снажно је привлачило ону мученичку жицу латентну у кметској психи, и њега су многи младобосанци идеализовали. Тако је његов гроб, скривен међу хумкама самоубица на сарајевском гробљу, постао место ходочашћа. Године 1912. Гаврило Принцип се заклео на њему да ће осветити Жерајићеву смрт.

Завршивши гимназију у Мостару 1907. године, Жерајић се уписао на Загребачки универзитет као студент права. Немајући финансијских средстава, исте године је отишао из Загреба у Србију, у посету своме стрицу др Милану Жерајићу, српском краљевском санитетском официру, школованом у Русији. Жерајић је кратко време радио као учитељ у једној основној школи у околини Крушевца. Године 1908. вратио се у своје родно село Миљевац у Херцеговини. Гаћиновић је писао да је Жерајић дошао из Србије с много Кропоткинових књига, говорећи да Кропоткин »има душу онога лепог белог Христа који нам долази из Русије«. Пре повратка у Србију, Жерајић је тражио од свога стрица новац да отпутује у Швајцарску и Русију »како би проучио начела нове слободе, која мора доћи«[1]. Према Гаћиновићу, Жерајић је био начитан младић, напамет је знао песме песника италијанског рисорђимента Кардучија и младога руског песника народњака Надсона.

На вест о анексији Босне и Херцеговине, октобра месеца 1908. године, Жерајић је, као многи младобосанци, пребегао у Србију и ступио у добровољачке нерегуларне трупе, комите; комите је организовала *Народна одбрана* припремајући се за рат против Аустро-Угарске, који је изгледао неизбежан. Декларација српске владе од марта месеца 1909. године, којом је прихваћен чин анексије, као и пасивност босанских Срба, за Жерајића су били сурови ударци. На војним припремама у Србији рекао је једном официру да је неопходно ослободити се или умрети. Ово је била главна парола под којом су се херцеговачки устаници борили у великој буни 1875-1878, која је почела у Невесињу, одакле је Жерајић био родом.[2]

По повратку из Србије, Жерајић је продужио за Загреб, где је поново наставио студије. Перо Слијепчевић је сачувао своју кореспонденцију са Жерајићем из тог времена. Жерајић је био врло активан младобосанац, радио је у Загребу, а суделовао је и у припремању првог броја »Зоре« у Бечу. Његова писма су осећајна, а каткад и сентиментална. Подстицао је своје колеге у Бечу да помогну неким сиромашним студентима који нису имали стипендију [3]. У другом писму изражава своју тугу што није заједно са својим пријатељима у Бечу, па их чак прекорева што му чешће не пишу [4]. Расположење му се непрестано мењало, од крајњег очајања до веселости и духовитости. Једном је написао песму у прози о полемици између Пере Слијепчевића и Луке Смодлаке у »Зори« о улози модерне и Ибзена међу младобосанцима. Песма је написана на полеђини једне поштанске дописнице, и она гласи:

»An Herrn
Peter Slijepčević, st. phil.
Universitet
Wien, I

Господину
Г - ну Мити Митриновићу, ст. phil. у Загребу

Господин Смодлака, Ибзенов пријатељ лични, Критичар светског гласа и »Зорин« сарадник смерни, синоћ је посебно долазио тај човек дични. Да се распита лично о мојој модерни.

Прочитав прве ретке сетно је оставио салу,
Али од силног усхићења паде у хоризонталу,
Кад смо му столицу, да лепо седне, дали,
Критичар само рече: још смо ми у вертикали.
Ваш строги суд о мојој модерни
Овај је Геније разбио као ветар.
То мора да јави, некада вама верни
Слепчевић Петар.«

Уз ову пародију, Жерајић је написао следећу примедбу:

»Опрости, драги Перо! Твоје последње писмо
Даде нам повод за ову малу шалу,
Али ми наваду имали нисмо
Стварати какву дијагоналу.

Немој да се љутиш! Мита је већ дао рукопис у штампу. ‚Зора' ће изаћи кроз који дан.

Загреб 27/II 910.

Много те љуби твој
Жерајић« [5]

Међутим, после оваквог расположења следиле су кризе. Божидар Зечевић, Жерајићев земљак и блиски пријатељ, сећа се да је Жерајић пао у депресију, »напустио студије, живећи од данас до сутра, проводећи највећи део времена у загребачким кафанама, слушајући и ширећи непотврђене политичке вести, али највећи део времена сâм, ћутљив, у свету својих маштарија«.[6]

Током овога периода Жерајићев метод политичке борбе претрпео је дубоке промене. Све до краја новембра 1909. он је међу младобосанцима снажно заступао примену Масарикових метода културне обнове. У писму Слијепчевићу од 2. новембра 1909. детаљно је изложио своје идеје, наглашавајући да суштина рада треба да се састоји у »образовању самог себе« и културног рада на селу [7]. Њега су, такође, занимали проблеми социологије и етике [8]. Међутим, ускоро после тога Жерајић је одбацио Масариков програм. Слијепчевић је овако формулисао неслагање с Масариком: »Али ми смо под балканским гуњем скривали још једну идеју коју он није имао: револуцију« [9]. Бора Јевтић је писао да се Масариков реализам, погодан за северну земљу и њено становништво на много вишем степену цивилизације, није могао применити на Босну, која није имала одговарајуће културе, и којој је за њено буђење био потребан мирис крви.[10]

Да је Жерајић мислио о примени нових метода у политичкој борби у Босни и Херцеговини доказује писмо које је написао Гаћиновићу 12. јануара 1910:

»... Ја сâм силно душевно патим, страшни су ми осјећаји и ја немам снаге да другом кажем.

Ја сам постао скептик и ја више ништа не вјерујем, само вјерујем да имам малер и да има људи који су малерозни. Један од тих сам ја.

Само ме једно тјеши а то је да имам снаге и што ћу је имати, како ми се чини, да устрајем до краја. Осјећам сву тегобу положаја у коме се налазимо. Биједно је наше стање. Дух је окован у окове опће воље. Све што је било велико и свето, право и истинито, све је умукло.

То мора да боли човјека који истински осјећа. Уз то долазе још личне патње, тјелесне и душевне. Ето ти мој пријатељу мог штимунга.

Поздрави ми Јоцу Патриоту и кажи му нека се не љути. Она стварца сада њему не треба откако је настало примирје а пропасти му неће.« [11]

Жерајићева последња реченица казује, у ствари, да се он одлучио на политичко убиство. »Стварца« је био револвер који је посудио од босанског студента технике Јове Гашића из Босанске Градишке, који је студирао на Београдском универзитету [12]. Под речју примирје он је мислио на сагласност Србије са анексијом.

Да би пружила уверљив доказ о анексији и завођењу новог поретка, бечка влада је организовала званичан пут Фрање Јосифа по Босни и Херцеговини, први који је направио по овом делу Хабсбуршке Монархије [13]. Почетком марта 1910. штампа је објавила детаље његовог пута, који је имао да траје од 30. маја до 5. јуна.

Овај догађај подстакао је Жерајића на одлучну акцију: одлучио је да убије старог цара. Да ли је он био једини завереник или није, противречно је питање о којем ћемо говорити касније. Гаћиновић је подробно описао његово понашање у току припрема за атентат. После Жерајићеве смрти Гаћиновић је о њему објавио есеј у новембарском броју »Зоре« за 1911. годину, под насловом »Онима који долазе«. Да би избегао цензуру, Гаћиновић је есеј написао езоповским стилом, не помињући Жерајићево име. Он је описао Жерајићево гледиште о босанском политичком животу, духовну климу и живот уопште овим речима:

»Доле код нас цео живот настројен је на ропство, говорио је, цело друштво пуно је ропског, непрерађеног. После високих сељачких поколења, која су много дала, дошла су мала, ситна, савијена. Без оних крепких, здравих пулсација, без иједног отменог великог геста. У свему животу хаос и тресак. Млади Босанци без израза, без порива, окамењени. Неимање примитивних осећања, која везују делове једне расе и чине их дубоко солидарним у светлим и црним данима... Ми, најмлађи, морамо почети стварати нову историју. У своје студено друштво морамо уносити сунца, колебати умрле и гибати резигниране. Морамо повести смртоносни рат против песимизма, малодушности и клонулости, ми, гласници нових генерација и нових људи. Имајући веру јачу од живота и љубав која диже из гробова, ми ћемо победити...« [14]

Гаћиновић је, такође, описао Жерајићев одлазак у Босну. Његова прича пуна је патоса и туге за мртвим пријатељем:

»Дошао је једно после подне у наше друштво. За неколико дана очекивао се један велики догађај. Он је, плачан и мрк, казао да иде кући, због извесних својих потреба. Ћутањем, које је

много говорило, опростили смо се. Увече, испратио сам га на станицу. Грчевито ме је ухватио у загрљај, као пред последњим виђењем. Ћутао је, а кад је зазвонило за полазак, казао ми је последње речи, поруку свима младима и свим својим друговима: ,Омладина се мора спремати на жртве. Кажи јој!' Отпутовао је, тих, отмен и незапажен. И делом потврдио своје речи, своју веру.« [15]

Цар Фрања Јосиф стигао је у Босну у понедељак 30. маја. Пошто је саслушао поздравне говоре у граничном граду Босанском Броду, он је после пола сата отпутовао у Сарајево у новом царском вагону босанских државних железница. Специјални воз заустављао се на многим станицама где се била окупила гомила народа. Воз је у Сарајево стигао 31. маја у 3 сата после подне [16]. Након нових говора цар је продужио у »даумонтвагену«, који су вукла четири коња, у Конак, поглавареву резиденцију, полазећи две миље дугом Апеловом обалом, где ће четири године доцније његовог наследника Фрању Фердинанда задесити смрт. Редови војника штитили су царски пут. Увече је одржана бакљада. Првог дана све је добро текло.

Други дан био је испуњен пријемима; цар је посебно примио вође пет верских група (муслимане, католике, источноправославне, протестанте и Јевреје). Француско посланство у Београду у свом извештају о посети Фрање Јосифа Сарајеву нагласило је да се он српским првацима обратио на француском језику [17]. Крајем дана цар је рекао генералу Варешанину: »Уверавам вас да ме је овај пут подмладио за двадесет година.« [18]

Пошто је провео још један дан у Сарајеву и присуствовао војној паради, цар је отпутовао а да није дошло ни до каквих инцидената; у Мостару се задржао четири сата, где је посетио стари мост на Неретви, а затим је продужио у Беч. Из Хофбурга је генералу Варешанину послао 6. јуна 1910. писмо, изражавајући своју захвалност на пријему и успеху целог пута.[19]

Ни цар ни власти нису знали с каквом се великом опасношћу он био суочио. Тек после Жерајићевог атентата на поглавара Варешанина, 15. јуна, била је откривена цела ствар. Жерајић је као сенка пратио цара највећим делом његовог пута. На дан 2. јуна у бањи Илиџи и 3. јуна у Мостару, успео је да му се сасвим приближи. Неколико писаца покушало је да објасни зашто Жерајић није пуцао на цара кад је имао тако добру прилику. Пфефер, истражни судија сарајевске завере, писао је да је старост Фрање Јосифа, којом је он био

веома дирнут, утицала на Жерајића да одложи свој атентат, или да као циљ свога напада изабере некога другог[20]. Један други хабсбуршки чиновник, Черовић, писао је да Жерајић није био убеђени атентатор. Он је био присталица тактике постепенога, културног, прогреса, и његова је несрећа. према Черовићевом тврђењу, била у томе што је извукао коцку да убије цара. Међутим, кад је угледао Фрању Јосифа, Жерајић није могао да извуче браунинг из џепа.[21]

Полиција је међу Жерајићевим стварима пронашла концепт писма које је писао после 3. јуна, ћирилицом, пошто није извршио планирани атентат на цара. Мада је Жерајић био у веома узнемиреном душевном стању и неке речи оставио допола исписане, док неке недостају, садржај писма, преписан латиницом у полицији, ипак је сасвим јасан:

»У пар бола, у туги самој у кипист грозе. У толиком требао бих да ти пишем, кад не бих био мишљења да своје осјећаје не треба пародирати можда би требало милион афоризама М. Тевића па да не кажем сва чувства.

Кад сам полетио ја сам се надао да ћу моћи ускликнути као Caezar, али његове ријечи за мене овако гласе V(ae), v(ae) v(ictus) sum.

Туго, туго, ја сам пролазећи кроз Сарајево понављао твоју оду Дубровачку 905? Тавни и нехот, по који народ (истинични) стих. Тужно је Сарај. изгледало. Као да је у туги. Свак се клањао, и ишао да се клања. И ја сам болно гов(орио): То је погрда истор(ије) што рекао ти.

Ових дана пост хо(?) кр и вашу от... При дочеку је народа било доста... Владике су заповједале св(има) поп(овима) и црквe(ним) општ(инама) да пошаљу своје изас(ланике) на дочек влад(ара). А жандари гурали народ да га сусреће и виче живио. Све је некако поглед тужно и заб(ринуто). Возећи се краљ је примј(етио) да нема сељака при дочеку. — Сељаци нису послушали жан(даре). Добри наш сељак, он не воли жанд(ара). Још у Сар. Њ. В. је одмах прох... По улиц(ама) куда је вла(дар) пролазио било је преко стот(ину) људи, дјеце и рајних пол(ицаја) који су ћутали.«

Као примедбу на ово писмо, полиција закључује да је оно веома важно јер се из њега може закључити да је »Жерајић још за време цареве посете смишљао да изврши један атентат.«[22]

Није утврђено коме је Жерајић ово писмо упутио. Колико је Жерајић био потиштен што није успео да изврши атентат

на цара потврђује његово писмо од 4. јуна 1910, у којем каже: »Можда и они које на вјешала воде немају горег расположења од мене«[23]. У том тренутку одлучио је да покуша да убије поглавара Варешанина. Ово је забележило неколико његових пријатеља који су га срели између 3. и 15. јуна 1910. године. Један од вођа старије генерације босанских интелектуалаца, Васиљ Грђић, либерални члан Сабора, који је одржавао контакте с младобосанцима и који је Жерајића добро познавао, први је описао осећање потиштености међу Србима за време посете Фрање Јосифа Босни:

»Легло све. Чак и опозициона штампа — тада ,Српска ријеч' — морала је, рекоше, уводним чланком поздравити новог владара. Иако преко срца и на силу, проциједеле су се неке изанђале фразе оданости и лојалности: — Добар је стари Цар. — Такав само може бити. — Само су му савјетници рђави. — Сад долази у директан додир са народом. — И сад ће бити боље. — Тако је нешто речено — морало се рећи.

О дочеку, манифестацијама, посјетама, поздравима, све то читао сам у редовним и напредним издањима званичне штампе. А горчином, отровом, пунило се срце — на све. Мрзио се готово и живот . . .« [24]

После овога Грђић је описао свој неочекивани сусрет са Жерајићем:

»Било је то у гостионици Т. Катића, негдје иза нове католичке цркве, на Вароши, гдје сам се хранио. Једне вечери дођем нешто касније на вечеру. У гостионици, омањој једној соби са три стола, затекнем покојног Жерајића. Вечерао је. Кад уђох, погледасмо се само и поздрависмо. Сједох за исти сто, само на други крај. За вријеме док смо јели, шутили смо и погледали смо се чешће. Знао сам га добро. То ће рећи, вјеровао сам у његов национализам. Погледи су нам били све чешћи. Било је у њима много бола, срџбе, готово ужаса. Једно смо мислили. И то смо осјетили. Не свршивши вечеру до краја, Жерајић се диже, пође мени устегнутим кораком, полако, готово нечујно. — Били смо сами. — Стаде поред мене и нешто прошапта:

,Овако ми је био — надохват,' — а десном руком показа као да на некога нишани из пиштоља.

Разумједох све, претрнух и запитах само: Ђе? — ,У Мостару, на станици' — рече.

Зашто, ни данас не могу дати тачан суд. Ваљда је чаша била препуна. Требала је само још ова кап.

Отвори се срце а ријечи потекоше. Готово врисну:

Нема у нас тих људи.

Сагласисмо се: Ми смо робље. Можда и има код нас јунаштва. Али колективног. Ха на главе јунаци. И тада чопором појуришамо на гô нож. Племена се после поносе јунаштвима својих братственика.

Али ми немамо индивидуалног јунаштва. За то треба већа култура, јачи осјећај — национални — него је племенски понос.

Немамо јунака који ће заметнути кавгу.

Немамо човјека који ће, сâм, не питајући никога, записати један велики датум. Племена имају своје јунаке, али нација чека своје хероје — којих нема.

Нема — понављао сам узбуђено, тврдо, неколико пута.

Били смо у екстази.

Жерајић, сав устрептао, са запаљеним, лијепим, дубоким, црним очима. При задњим ријечима нијемо је гледао у ме и растао се готово без поздрава.

Вјеровао сам да може много — али, ја биједник, нијесам вјеровао да може све.

Било их је и прије и послије који су ми слично као и Жерајић говорили. Ваљда је и то дјеловало код мене много на ток мисли приликом овог задњег разговора са човјеком који је, мало доцније, заиста забиљежио један нов, до сада код нас још нечувен датум.«[25]

Грђићево осећање делио је, такође, водећи српски сарајевски часопис »Преглед«, у којем је Ристо Радуловић објавио 1. јуна 1910. године чланак под насловом »Наш политички морал«, где је рекао: »У нашој ближој прошлости и садашњости не видимо никада свијетлих момената једног народа који се бори за своја права; нема ниједне трагедије која је често народу потребна за очеличавање у подузетој акцији.«[26]

Перо Слијепчевић, који је такође видео Жерајића уочи 15. јуна, писао је да је Жерајић пред њим читао тај чланак и жустро рекао: »И биће трагедија.«[27]

Жерајић је најпре покушао да уђе у зграду у којој је заседао Сабор, али није могао да дође до улазнице мада је покушао да подмити једног служитеља[28]. Жерајић је виђен у друштву са једним младићем који је шетао горе - доле испред зграде Сабора. То је био младобосанац по имену Јован Старовић. Он се срео са Жерајићем по његовом повратку из Мостара, и Жерајић му је признао да намерава да убије старог цара. Они су се сложили да Жерајић треба да покуша атентат на Варешанина. Варешанин је у том тренутку почео да чита царево писмо којим је Сабор отворен. Жерајић је отишао до Сабора, али не могавши да уђе, вратио се и обавестио

Старовића. Неколико секунди касније Жерајић је пуцао на Варешанина, који се враћао са заседања Сабора.[29]

У *Заоставштини Фрање Фердинанда* постоји извештај који је поглавар Варешанин послао надвојводи, детаљно описујући Жерајићев атентат, прилажући скицу моста преко Миљацке на Обали са којег је Жерајић на њега пуцао. На дан 15. јуна, после отварања Сабора, поглавар се у својој кочији враћао у резиденцију, у пратњи свога ађутанта мајора Волфганга Хелера. Жерајић је са малог растојања испалио на њега пет метака. »Први је погодио степеник крај кочијашевог седишта, други је прошао кроз кров кочија близу поглаварових очију. Трећи би га погодио у срце да се у међувремену није померио напред и да кочијаш није убрзао. Четврти је погодио стражњи део кочија у висини поглаварове главе. Последњи је погодио стражњи део кочија. Тако су свих пет метака промашили, али за мало«[30]. Поглавар даље пише да је наредио да се кочије одмах зауставе, и да се он вратио на мост. Ту је нашао Жерајића, који је у међувремену починио самоубиство, »како лежи на мосту у самртном ропцу, док му из уста цури густа крв«.[31]

На вест о атентату на Варешанина, надвојвода је послао телеграм честитајући му што је избегао смрт. Генерал Варешанин је одмах одговорио: »Дубоко дирнут милостивим саучешћем. Милостиво молим да примите најпокорније и најпоштованије изразе захвалности. Становништво без обзира на веру индигнирано због проклетог анархистичког злочина.«[32]

У једној другој поруци, коју је у Беч послала Земаљска влада, о Жерајићу су дати следећи детаљи:

»Убица, Богдан Жерајић, рођен је 1887. у околини Невесиња, српско-православне вере, син ситног слободног сељака, који је имао много тешкоћа да исхрани своју породицу од девет чланова. Жерајић је 1900. пошао у гимназију у Мостару и од Владе добио стипендију од 200 круна и стипендију од 100 круна од невесињске општине. 1902. обе стипендије су му одузете због незадовољавајућег напретка у учењу, и он је после тога наставио да учи гимназију уз помоћ свога стрица, дра Милана Жерајића, српског краљевског санитетског официра из Зајечара, и друштва *Просвјета*. Богдан Жерајић почесто је одлазио у Београд и често је долазио у додир са два члана Сабора, Васиљем Грђићем и дром Савом Љубибратићем, које је недавно срео. Међу његовим најближим пријатељима била су два студента рођена у околини Невесиња, Божидар Зечевић и Шпиро Солдо, које је полиција ставила под

присмотру. Наређено је да се претресу куће Вељка Симовића у Невесињу, градског саветника Чупрковића, бившег жандара Солда и Божидаровог оца Ђуре Зечевића, људи за које се знало да је убица с њима присан.« [33]

У поруци се такође помиње да је код Жерајића нађена значка »која се састоји од црвеног картонског круга око 10 см широког, оивиченог црним рубом, која показује портрет човека без браде који носи косу; и са страсно искривљеним лицем, отвореним устима и разбарушеном косом. Значка је овде репродукована и биће послата на експертизу главним командама полиције европских престоница«.[34]

Порука се овако завршава:

»Према полицијском извештају, убица је дошао из Загреба, и у изјавама свих овде испитаних личности он је описан као затворен, тих и сабран човек. Према полицијском извештају, он је из Загреба отпутовао кући пре 16 дана због болести и несташице новца. Чињеница да је међу његовим стварима пронађено 110 круна чини вероватним да је примао материјалну помоћ, и сада се у вези с тим води истрага. Приликом претреса његове куће у Загребу нађене су анархистичке књиге. Према телеграму окружног уреда Невесиње, који је управо стигао од главне команде полиције у Бечу, тражи се да се претресе кућа горе поменутог студента Божидара Зечевића, док се за Шпиру Солду каже да живи у Београду, Краља Милутина 41.« [35]

Будимпештанска полиција је прва дешифровала значку. »Главна команда краљевске државне полиције у Будимпешти обавестила је 26. јула 1910. да је ова значка идентична с корицама књиге *Историја француске револуције*, коју је написао Петар Кропоткин, а објавио Теодор Томас, издавач из Лајпцига.« [36]

Што се тиче Жерајићевих мотива, званична верзија је гласила да је његов атентат био чисто анархистички чин. Варешанин је у свом извештају надвојводи Фрањи Фердинанду рекао: »По свој прилици, то је добро припремљен анархистички чин: изгледа да су искључени одређени национални политички мотиви или, штавише, претпоставка о чину личне освете« [37]. »Reichspost« од 16. јуна 1910. писао је да је »Жерајић био анархиста« и »члан руског друштва«, познат у Београду као анархиста, који је заједно са анархистичким вођама Крстом Цицварићем и Петром Минићем уређивао анархистички лист »Радничка борба«. Дописник »Reichspost«-а такође је

тврдио да је Жерајић аутор летка са анархистичким идејама који је био потписан псеудонимом Калејев, како се звао убица руског државника Плевеа. Причу да је Жерајић анархиста прихватила је сва штампа у Аустро-Угарској, а београдска »Политика« је 16. јуна 1910. писала да је, на основу хартија које су код њега нађене, Жерајић по својој прилици био у контакту са анархистима.

Целокупна истрага поводом Жерајићевог атентата званично је закључена 13. октобра 1910, са уверењем да он није имао саучесника, као што је Варешанин јавио у Беч већ у јуну исте године.[38]

Али 15. јуна 1910. аустроугарске власти располагале су доказима да је Жерајић намеравао да убије цара Фрању Јосифа, што се, очигледно из политичких разлога, држало у тајности. Онога дана кад је Жерајић извршио атентат на Варешанина, једном службенику босанске владе послато је из Загреба анонимно писмо:

»Ваша екселенцијо!

Ми познамо врло добро Богдана Жерајића, правника II године у Загребу, који је данас извео атентат на Њег. Преузвишеност г. М. Варешанина. А знајте да је тај атентат био намијењен *другој особи*.«[39]

У писму је било речено да иза Жерајића стоји Димитрије Митриновић, »син сиромашног учитеља«, који »прима мјесечно што ми знамо преко 600 К из Биограда« и »хрватским књижевницима унапријед плаћа разне хонораре за радње у српске листове«.

Оптужба против Митриновића је гласила:

»Није Богдан Жерајић сâм на своју руку то подузео него је све то у савезу с чињеницама које ми врло добро познајемо.

Ми позитивно знамо да је он (Димитрије Митриновић) за атентат који је био намењен већој другој особи знао и да је Жерајић његовим знањем, потпором и напутком у Босну отишао.

С поштовањем ‚Двојица из близине'«[40]

Поред Митриновића, био је поменут још један студент. Полиција је извршила претрес у Митриновићевој соби и ухапсила га, да би га после неколико дана пустила јер није било доказа да је имао икакве везе са атентатом.

Документи у аустријским архивама потврђују да је аустроугарско Министарство иностраних послова добило упозорење из Париза, 18. маја 1910, а потом из Софије, 21. маја, да се припрема завера с циљем да се убије цар Фрања Јосиф за време пута по Босни [41]. У аустријску амбасаду у Паризу дошао је један аустроугарски држављанин који је за себе рекао да је студент филозофије рођен у једном граду на угарско-хрватској граници од родитеља који нису Словени и да се зове Бринкман. Он је изјавио да је у Паризу присуствовао неколиким састанцима анархистичког удружења званог *Југославенска лига* и да је ту чуо да су његови чланови незадовољни због анексије Босне и Херцеговине и да намеравају да револверима изврше атентат на цара Фрању Јосифа за време његовог пута по Босни и Херцеговини, у Мостару. Бринкман је дао тачан опис четворице чланова друштва који већ мора да су отпутовали у Босну, Миливоје Радоичић и Лаза Ђучић 16. маја, а Јефта Поповић и Иво Царић 17. маја [42]. Бечке власти обавестиле су о завери париску полицију, као и полицију осталих европских престоница. Аустријска амбасада у Паризу није била склона да поверује у Бринкманову информацију. Он је био у амбасади и неколико недеља пре тога, жалећи се да нема новца и тражећи да му се повећа стипендија. Оставио је утисак да пати од »морбидне маније лагања«, јер је признао да му право име није Бринкман већ Фридрих Ајзенштадлер, премда се доцније служио именом Ајзенштатер, и да није студент филозофије него медицине.[43]

Париска полиција имала је слично мишљење. Она је извештај о резултатима своје истраге предала аустријској амбасади. У њему је речено да је анархистичко удружење *Југославенска лига* одржавало јавне састанке. Његови чланови су поглавито били Срби студенти и радници, али је међу њима било и неколико Бугара и Хрвата:

> »Они немају патриотских осећања, као што се показало за време догађаја око анексије Босне. Они су одржавали јавне скупове протестујући против рата између Србије и Бугарске, говорећи да су равнодушни ко ће владати у Босни; било им је свеједно, један Хабсбург или један Карађорђевић.«

Полиција је такође открила да опис Јефте Поповића одговара опису Бранка Поповића, сликара из Београда.[44]

Полиција у Сарајеву ухапсила је човека који се звао Јозо

Царић. Он је рекао да има брата Иву, али да је пре извесног времена отишао у Хамбург; затворен је и српски држављанин Петар Даничић, заједно са руским држављанином Јосифом Виљамовским, и сликарем Јозом Шимуновићем из Мостара. Ниједан од њих није имао оружја, и они су порекли да имају било какве везе с Паризом. Француски листови донели су информације о овим хапшењима.

Пријаву из Софије доставио је Љуба Харизанов, уредник левичарског листа »Балканска трибуна«. Он је, вероватно, имао везе са члановима београдског удружења *Словенски Југ*, а радио је, такође, као софијски дописник београдске »Политике«. Харизанов је послао поверљив извештај аустријској амбасади у Софији да је организован атентат на цара Фрању Јосифа. То је био чуо од потпредседника *Словенског Југа* Милорада Гођевца, педесетогодишњег лекара из Београда, добро познатог као организатора комита, српских герилских јединица које су се бориле у Турској. Харизанов је обећао да ће отићи у Београд, па чак и у Босну, да би испитао целу ствар, и за то је тражио новац [45]. Овом телеграму из Софије Ерентал је својеручно додао: »Веома подсећа на фалсификате из прошле године, према томе, жели да заплаши. Телеграм ипак треба проследити другим службама до сада обавештаваним и у Београд . . .« [46]

Харизанов се вратио из Београда и 25. маја 1910. аустријска амбасада обавестила је из Софије Ерентала да Харизанов тврди да су у заверу уплетена тројица водећих српских политичара у Босни, др Никола Стојановић, др Урош Круљ и Васиљ Грђић. Они су описани као главни помагачи *Словенског Југа*, и Харизанов је за њих тврдио да су у личној преписци са принцом Ђорђем, најстаријим сином српског краља Петра. Харизанов је такође казао да су »један техничар из српске фабрике оружја у Крагујевцу и један Србин настањен у Русији, отпутовали у Мостар или Сарајево и да се крију у стану једне од три горе поменуте личности« [47]. Он је даље обавештавао да је српски новинар Миленовић млађи, уредник »Политике« и »жарки присталица принца Ђорђа«, такође уплетен у заверу и да је већ отпутовао у Босну. Харизанов је опет тражио новац, али је аустријски амбасадор у Софији одбио да му да. Он је веровао »да је Харизанов agent provocateur бугарског краља Фердинанда« и да га је »Балканска трибуна« отпустила »пре кратког времена под сумњом да је шпијун Двора или Владе«. Занимљиво је да је у својим извештајима

»Политици«, непосредно пре ове афере, Харизанов денунцирао аустријску владу да је на бугарској територији организовала атентат на српског краља Петра, преко руског анархисте Серомјатникова. У »Политици« од 5. априла 1910. године Харизанов је писао: »Серомјатников и тројица његових другова агенти су Аустрије која хоће пошто - пото да компромитује и омете балканско зближење.«

Ерентал је своме београдском амбасадору Форгачу дао инструкције да посети српског премијера Миловановића и распита се о извештајима о завери против цара Фрање Јосифа: »Ови извештаји, заједно са чланком у ,Политици', дају утисак да они поводом царевог пута у Босну желе да отпочну са својим старим триковима у Србији, и да почну са покушајима застрашивања.« Ерентал је даље наглашавао да би његов министар морао током разговора да Миловановићу скрене пажњу на чињеницу »да смо ми прозрели ову тактику и да због ње нећемо одступити. Али ми смо од српске владе очекивали коректан суседски став и будно око према револуционарним акцијама које, очигледно, постоје и које, изгледа, воде порекло из Београда«.[48]

Форгач је одговорио да га је Миловановић уверавао »да ће српска влада предузети све потребне мере и да ће или спречити одлазак на било који начин сумњивих елемената или одмах обавестити аустријску владу. Миловановић је рекао да је већ разговарао са шефом београдске полиције, али га је овај обавестио да они не знају ништа што би могло индицирати било какве планове за атентат приликом царевог пута по Босни«.[49]

Између 29. маја и 2. јуна 1910. Форгач се распитивао, на основу Харизановљевог извештаја, да ли је Миленовић из »Политике« укључен у заверу. У полицији су му рекли да је 30. маја Миленовић био у Београду и да не намерава да иде у Босну. »Српски министар иностраних послова«, телеграфисао је Форгач у Беч, »мисли да је немогућно да ће Миленовић узети активног учешћа у атентату. Али све политички или криминално сумњиве особе налазе се под крајње строгом полицијском присмотром, и њихов одлазак биће спречен.«[50]

После Жерајићевог атентата на поглавара Варешанина и доказа да је Жерајић намеравао да убије цара, на поверљиве извештаје из Париза и Софије обраћала се већа пажња. Да је цар Фрања Јосиф избегао смрт од Жерајићеве руке, потврђује и син Фрање Фердинанда, Макс Хоенберг, који је писао да

је његова породица била веома узнемирена вешћу да Фрања Фердинанд путује 1914. у Сарајево, »зато што је стари цар само неким чудом био измакао атентату у Сарајеву«.[51]

У Паризу се у аустријској амбасади поново појавио достављач Ајзенштатер, али овог пута није био одбијен као манијак. С пажњом је био примљен и саветовано му је да свој захтев упути директно министру иностраних послова Ерენталу.

Аустроугарско министарство иностраних послова одговорило је париској амбасади да доушник који је донео вест да се припрема атентат на његово царско и краљевско величанство треба да буде награђен. Одобрено је да му се исплати три стотине аустријских круна, са сугестијом да, »пошто Ајзенштатер нуди да и даље даје информације, његове повремене информације треба примати«, али се амбасада упозорава да буде резервисана према њему и да му не пружа ни најмању илузију да ће бити на сталном платном списку као повереник[52]. На дан 9. јула 1910. гроф Немес је послао из амбасаде у Паризу извештај министру иностраних послова грофу Еренталу »да је Ајзенштатеру исплаћено 315 франака и 10 сантима (300 круна), на које је он потписао приложени рецепис«.[53]

Оног јутра кад су локални листови донели вест о Жерајићевом атентату и смрти, у Софији је Бугарин Харизанов посетио аустријског амбасадора распитујући се поново да ли ће његови трошкови у вези са информацијом бити исплаћени. Ерентал је истог дана, 16. јуна 1910, био обавештен да је »Харизанов примио 100 франака за своју прву информацију о вероватном планираном атентату на цара Фрању Јосифа, затим 200 франака за путне трошкове до и од Београда и 100 франака за информације које је тамо добио«. На дан 23. јуна 1910. Министарство иностраних послова обавестило је амбасаду у Софији о својој сагласности да се Харизанову исплати сума од 400 франака.[54]

Упркос најновијим истраживањима и документацији, питања да ли је Жерајић био сâм или — ко је стајао иза њега, остају без одговора. Још увек недостају докази који би потврдили свако од могућних објашњења. Као и код многих фенијанских завера, увек ће бити извесних елемената који никад неће бити потпуно разјашњени. Према писању дра Вернера Фрауендинста, професора Берлинског универзитета 1941. године, Жерајић је добио револвер од мајора српске војске Божина Симића, члана Аписове организације *Уједињење или*

смрт, који га је научио како се рукује оружјем.[55] Али Тришић је тврдио да му је Симић рекао да Жерајића није никад видео [56]. У писму Гаћиновићу, од 12. јануара 1910, сâм Жерајић је поменуо да има револвер, који је добио од једног босанског студента из Градишке, и тражио је од Гаћиновића да обавести овога пријатеља да »пропасти му неће«.[57]

Перин, у необјављеном рукопису, тврди да Жерајић није био сâм, већ да га је, док је био у Мостару, стално пратио неки Борисављевић. Јефто Шашога је, такође, чекао цара с револвером у џепу. Перин верује да је заверу организовао мајор Танкосић, један од Аписових најближих сарадника [58], али Тришић одбацује ову тезу на основу чињенице што је организација *Уједињење или смрт* основана тек 1911. Н. Шкеровић помиње, с друге стране, да је иза Жерајићеве завере стајао тајни револуционарни клуб јужнословенских студената у Прагу, организован после анексионе кризе, и да је известан број студената из Босне унапред знао за њих [59]. Ово објашњење би, можда, могло да доведе у везу Жерајићево дело са извештајима из Париза, Загреба, Београда и Софије да се спрема атентат на Фрању Јосифа. Б. Јевтић помиње да је било гласова да је Жерајић тешко болестан од туберкулозе и да је починио самоубиство [60]. Међутим, документи о Жерајићевој аутопсији показују да је он био потпуно здрав [61]. В. Богићевић је своје истраживање око Жерајићевог атентата закључио цитирајући мишљење Државног тужилаштва у Сарајеву из 1910, послато босанској влади: »Идеја за атентат дошла је без туђег утицаја, сугестије, одлуке или заповеди, него се родила у самом извршиоцу и он ју је остварио.« [62]

Жерајићево тело полиција је сахранила тајно, на крају сарајевског гробља, где леже самоубице и скитнице. Било је гласова да је сарајевска полиција, верујући у теорију италијанског криминолога Ломброза да сваки криминалац има неки физиолошки дефект, одсекла Жерајићеву главу и чувала је у Криминалистичком музеју у Сарајеву. Стеван Жакула, који је надгледао ексхумацију Жерајићевог тела 1919, после пада Хабсбуршке Монархије изјавио је да Жерајићев костур није имао главе. Она је касније нађена у Музеју и закопана на месту где су били сахрањени његови посмртни остаци.[63]

Званична штампа у Босни, као и већина листова у Београду, описала је Жерајићев атентат као дело лудака или

смушеног младића. Старија генерација Срба у Сарајеву имала је сличан став. Српски банкар и политичар Војислав Шола на првом састанку босанског Сабора јавно је изразио своје гађење због Жерајићевог чина.[64]

Међу младом генерацијом Жерајићев случај изазвао је најпре збуњеност. Д. Љубибратић пише:

»Ја сам онда био ђак четвртог разреда гимназије у Сарајеву. Ми смо до тада читали о терористичким подвизима револуционара, који су узбуђивали нашу машту, али нисмо помишљали да би се тако нешто могло десити и у нашем граду. Јосип Врањанин, онда ђак петог разреда гимназије, описао је одраз атентата међу ђацима овим ријечима: ‚Тај чин у оно, ипак, млако доба учинио се нешто ванредно, скоро несхватљиво, а сва омладина као да се запањила пред том смионошћу. То је био први моменат, неколико дана. Убрзо затим настао је неки преокрет, као да су се почеле омладини широм отварати очи и већ послије неколико дана ђаци су, пролазећи преко Цареве ћуприје, скидали капе на оном мјесту гдје се Жерајић, након неуспјелог атентата, устријелио.« [65]

Око Жерајићевог имена ускоро су се плеле легенде. Причало се да су његове последње речи биле: »Своју освету остављам Српству.« Б. Јевтић је писао да му је Варешанин »после првих узбуђења, пришао и ударио га мртва ногом. ‚Ђубре!' рекао је он, и то ‚ђубре!' није никад замрло у душама *Младе Босне*, пекући као жива рана« [66]. Черовић је у својим мемоарима потврдио да је намесник одгурнуо Жерајићево тело »и изустио речи које је боље не понављати« [67]. Али Д. Љубибратић пориче да је Варешанин оскрнавио Жерајићево тело.[68]

Мада је Жерајић сахрањен тајно, младобосанци су открили његов гроб и окитили га. Гаврило Принцип је причао својој мајци како је крао цвеће са других гробова да би га положио на Жерајићев гроб и како га је свако јутро полиција уклањала[69]. После хапшења, Принцип је у свом исказу рекао да се још 1912. године заклео на Жерајићевом гробу да ће га осветити [70]. Кад је Принцип први пут посетио Србију, понео је у Босну прегршт »слободне српске земље« [71] и положио је на Жерајићев гроб, а уочи 28. јуна Принцип је последњи пут посетио његов гроб. Исто су учинили Илић и Чабриновић.

Током процеса, 19. октобра 1914, прочитана је Гаћиновићева брошура о Жерајићу, »Смрт једног хероја«, као литература која је, према оптужби, утицала на дело оптуженог. Судски стенограм овако описује тај догађај:

»Чита се ‚Смрт једног хероја'.

Предсједавајући: »Нека се прочита само увод.«

Судски чиновник чита: »Упркос својој поробљености, српски народ показује знаке живота. Њега изражавају млади Срби који изазивају духовну револуцију. Има много тих младих људи који жртвују своје животе за заједнички циљ. Они проповиједају револуцију промјењених, нових идеја, ствара се нова свјетла етика, етика умирања за идеју, за слободу. За ову свјетлу идеју крв Богдана Жерајића пролила се сарајевским улицама...«

Предсједавајући, прекидајући чиновника: »Не треба даље читати. Принципе, шта ви имате да кажете о овом тексту?«

Принцип, узвикујући: »Живио Жерајић! Живио! и ништа више.«

Предсједавајући: »Шта, живио Жерајић! Зар тако? Суђење се прекида. Нека сви сачекају одлуку суда.«

Суђење је прекинуто. Одлука суда доцније.

Предсједавајући: »Послије вијећања суд је одлучио да Принципу да строгу опомену. Ако опет учини исту ствар, биће изузет са суђења, које ће се наставити без њега.«

Принцип: »Прихватам одлуку и опомену, али задржавам своје мишљење.« [72]

Од свих Жерајићевих пријатеља Владимир Гаћиновић је највише придонео стварању легенде о Жерајићу као првом мученику и симболу идеја младобосанаца. Његовим настојањем Жерајићево име стајало је на списку главних сарадника часописа »Зора«, а он сâм написао је три огледа о смислу Жерајићевог жртвовања.[73]

Жерајићева смрт покренула је у »Зори« и другим часописима у којима су сарађивали младобосанци дискусију о индивидуалном терору и праву на отпор.

Класичну концепцију тираноубиства обрадио је у подужем есеју белгијски писац Емил де Лавеј у »Зори«, бр. 4-5, 1913. године.

Мацинијеву политичку теологију убиства тиранина као првог корака у отварању пута ка националном ослобођењу путем побуне, младобосанци су добро познавали и о њој често расправљали. »Зора« је објавила неколико чланака о Мацинију 1911 (бројеви 6, 8, 9, 10) и 1912. године (4-5). Градећи култ Жерајића, Гаћиновић га је поредио са Орсинијем:

»Сетите се случајева из Италије, Русије, Француске: једног Орсинија, богоданог ћутљивца, готово античког хероја, који проговара онај дан када је био обешен у Паризу, због атентата на Наполеона III, јер није хтео извести уједињење његове Италије...« [74]

Шилерове идеје о романтичким побудама за убиство тиранина, изражене у *Виљему Телу*, биле су нека врста Библије за младобосанце. Код мртвог Жерајића полиција је нашла бележницу пуну цитата из Шилера. »Зора« је у бројевима 3, 4, 5, 6. из 1911. године донела опширан есеј о улози немачких универзитета у борби за слободу и уједињење Немачке, у којем је вршено индиректно поређење Жерајића с Карлом Лудвигом Зандом.

Најзад, младобосанци су темељно познавали искуство руских народњака у борби против царизма и њихово залагање за примену индивидуалног терора против режима.

Проучавањем ових теорија убиства тиранина бавили су се образованији чланови *Младе Босне* на великим европским универзитетима да би пружили теоријско објашњење Жерајићевог дела. Њима су, такође, били потребни аргументи у полемикама које су водили са колегама, а који су били под утицајем модерних политичких доктрина (Масариковог реализма, социјалдемократских погледа против индивидуалног терора, итд.).

Као што смо нагласили на почетку овог поглавља, протагонисти индивидуалног терора нашли су снажну подршку у традицији босанско-херцеговачких кметова. Ни Жерајић ни Принцип не могу се потпуно разумети без детаљног проучавања косовског мита.

Јужнословенско тумачење убиства тиранина започиње битком на Косову, где је 28. јуна 1389. отоманска војска, под командом султана Мурата, поразила српску феудалну војску коју је предводио кнез Лазар, и у којој су и један и други војсковођа погинули. Овај пораз значио је крај независности српске средњовековне државе и почетак сурове отоманске владавине над Србима и другим Јужним Словенима, која је трајала више од четири века.

Историјски извори потврђују чињенице о овој битки тако одлучној за историју Јужних Словена; они су мање јасни у погледу околности под којима је султан Мурат изгубио живот. Познато је једино да је уочи битке српски војвода Милош Обилић лукавством продро у турске редове и зарио свој бодеж у султанов стомак. Да ли се то десило на бојном пољу или у султановом шатору, и какви су били Обилићеви мотиви, први историјски извори не казују или дају противречне податке. Неколико историчара, неки од њих у XV и XVI веку, коментарисали су косовску битку и Обилићево јуначко дело.

Два византијска писца, Дукас и Халкокондилас, описали су султана Мурата као тиранина и Милошево дело, у традицији грчког класичног републиканизма, поздравили као велико и херојско [75]. Књиге ове двојице историчара преведене су на латински и објављене у Паризу; преко њих су догађаји на Косову и Милошево убиство тиранина постали добро познати у Европи [76]. Нолс је у XVII веку писао да је Милошево име, због његове храбрости, вредно вечног помена [77]. Ови писци су утицали и на Гибона, који је у свом *Оснивању Отоманског Царства* дао овакав коментар: »Српски карактер објашњава чињеница што је овај сумњиви чин предаван потомству као најсветије и најхеројскије дело националне историје.« [78]

Али међу покореним Јужним Словенима успомена на косовску битку и Милошев подвиг преносила се с колена на колено. Турци су српску аристократију или истребљивали или је присиљавали да прихвати мухамеданство, разарајући градове и друге центре средњовековне српске културе. Огроман део становништва био је или побијен или одведен у ропство и пребачен у друге делове Отоманског Царства. Остатак је побегао у планине, где су оживеле основне друштвене форме племенског живота, као породична задруга и племе. Будући неписмене, широке сељачке масе ослањале су се на усмени фолклор као облик свога духовног и културног живота. У овом погледу помагали су им калуђери у неколико манастира које Турци нису разрушили или претворили у џамије. Већ у XV веку појавиле су се прве јуначке народне песме које су описивале косовску битку, смрт кнеза Лазара и подвиг Милоша Обилића.

Уочи 28. јуна 1389, каже песма, кнез Лазар је приредио последњу вечеру својим војсковођама, тражећи од њих да га не изневере у сутрашњој битки:

Да је коме послушати било,
Како љути кнеже проклињаше:

»Ко је Србин и српскога рода
И од српске крви и кољена,
А не дошô на бој на Косово,
Не имао од срца порода,
Ни мушкога ни дјевојачкога;
Од руке му ништа не родило,
Ни у пољу бјелица пшеница,

Ни у брду винова лозица!
Рђом капô док му је кољена!«

Кнез Лазар је потом наздравио сваком војсковођи, али кад је дошао ред на Милоша Обилића, он га је оптужио за издају:

Ако ћу је напит по јунаштву,
напићу је војводи Милошу. —
Та ником је другом напит нећу,
већ у здравље Милош - Обилића!
Здрав, Милошу, вјеро и невјеро!
Прва вјеро, потоња невјеро!
Сјутра ћеш ме издат на Косову,
И одбјећи турском цар - Мурату!
Здрав ми буди, и здравицу попиј
вино попиј, а на част ти пехар!

Дубоко увређен и гневан, Милош је одговорио:

Вала тебе, славни кнез - Лазаре!
Вала тебе на твојој здравици,
на здравици и на дару твоме:
ал' не вала на такој бесједи!
Јер, тако ме вјера не убила,
ја невјера никад био нисам,
нит' сам био, нити ћу кад бити,
него сјутра мислим у Косову
за ришћанску вјеру погинути!
Невјера ти сједи уз кољено,
испод скута пије ладно вино: —
а проклети Вуче Бранковићу!
Сјутра јесте лијеп Видов - данак,
видјећемо у пољу Косову
ко је вјера, ко ли је невјера!
А тако ми Бога великога
ја ћу отић сјутра у Косово
и заклаћу турског цар - Мурата,
и стаћу му ногом под гр'оце . . .

Јуначке народне песме садржавале су целу косовску легенду. Тешки услови живота под отоманском окупацијом допринели су развоју косовске митологије. У њој је истицан елемент мучеништва. Милош Обилић је постао отелотворење култа јуначког жртвовања. Битка из 1389. описивана је као најзначајнији догађај у народној историји. Сукоб између Југ-

них Словена и Турака, хришћанства и мухамеданства, Запада и Истока постао је основни мотив народне поезије.

Слабљењем Отоманског Царства и порастом броја побуна поробљеног народа, косовска митологија постајала је моћна идеологија устаника против туђинског јарма. Ово се нарочито односи на Црну Гору, где је, пркосећи отоманској власти, вековима постојала нека врста полунезависне државе. Српски устанак 1804. такође је истицао косовску легенду као симбол највећег патриотизма.

Усмене јуначке и лирске песме крајем XVIII века биле су функционалне; оне су биле једино средство духовне комуникације неписмених сељачких маса. У исто време, кад је међу Србима поново почео рад на књижевности, неки људи од пера почели су да скупљају јуначке песме о Косову, и 1805. Гаврило Ковачевић је издао прву збирку. Десет година касније, под утицајем словеначког научника Јернеја Копитара, Вук Караџић је објавио у Бечу још већу збирку јуначких народних песама, које је чуо од гуслара. Европски песници романтичари, у свом трагању за егзотиком, за херојским и мистичним, нашли су у српскохрватској поезији нови извор своје инспирације, и она је преведена на неколико европских језика. »Гете их је стао преводити, и у само доба од 1825 - 1827. у »Kunst und Altertum« десетак пута говорио о српским народним песмама; Валтер Скот их је исто тако преводио; гђа де Стал са пажњом говори о ‚далматинским импровизаторима', а лорд Бајрон о ‚босанским песмама'.« Пушкин их је, такође, преводио на руски, а Мицкјевич на пољски.[79]

Јужнословенским песницима и писцима служила је народна поезија и њена филозофија као инспирација за њихова дела. Најзначајније књижевно тумачење фолклорне етике дао је црногорски кнез — владика Петар Петровић Његош. Он је одиграо снажну улогу међу Јужним Словенима, нарочито у време кад је сукоб и против Отоманског и против Хабсбуршког Царства добијао на значају у XIX веку. У сва три Његошева епа, *Горском вијенцу, Лажном цару Шћепану Малом* и *Лучи микрокозма,* симбол хероизма, као један од основних елемената фолклорне етике, био је сједињен са идејом патриотизма. Његош је био самоук, и сâм је научио руски, француски и немачки.

Проблем ко је на Његоша највише утицао у његовим филозофским и књижевним ставовима нашироко су обрађивали историчари књижевности. Преко Библије он је усвојио

многе старе хебрејске мотиве; много је читао Милтона, нарочито *Изгубљени рај;* почео је да преводи *Илијаду,* читао је трагичаре и Пиндара. Али, као што је Аница Савић - Ребац нагласила у уводу свога превода *Луче микрокозма* на енглески [80], Његош није постао песник мотива који су припадали грчкој и римској старини преко књижевних утицаја, већ путем симпатија за латентне и, често, дубоко скривене народне тежње. Она је тврдила да је Његош одраз древног Балкана, херојског и мистичног, Балкана борби и *агона* и Балкана орфизма и богумилства, компликованог по богатству мотива и једноставног по уметничком изразу.[81] »Наше родољубље«, писала је Аница Савић - Ребац, »развило се под разним условима, под утицајем пада наше независне државе и култа саможртвовања; али његова главна карактеристика је грчка (и римска) родољубива религиозност. Његош је постао највећи песник свога народа у XIX веку зато што је он најтипичнији певач јуначког идеала и славе која надживљава палог хероја, и зато што је замислио ове елементе као високу реалност и најдрагоценије постигнуће.« [82]

Ово мишљење Анице Савић - Ребац може се оценити ако се неки основни елементи класичних и хришћанских верзија убиства тиранина упореде с Његошевим концепцијама о том проблему, најпре у његовом *Горском вијенцу,* у којем је дванаест пута поменуо Милоша Обилића, више него иједну другу личност из српске историје.

Под класичним утицајем, Његош је такође тврдио да свако ко збаци тиранина испуњава божанску мисију. Он је у *Лажном цару Шћепану Малом* глорификовао освету у име вишег, божанског закона:

А Богу је жертва најмилија
поток крви кад провре тиранске.

Исту идеју изразио је Сенека: »Ниједна жртва није пријатнија богу од тиранске крви«, а слично је рекао и папа Грегор II: Maledictus homo qui prohibet gladium suum a sanguine (»Проклет био онај човек што извлачи свој мач из крви«).

Али извор права на отпор против тиранина Његош није налазио само у божанском, природном праву; изван и изнад природе он је тражио његове доказе у природи, у људском друштву као таквом, у непрестаним побунама јужнословенских сељака против угњетачке отоманске владавине. Као у

већини сељачких устанака против феудалних институција, идеологија немира првенствено је изражавана у религиозном облику; Његош је такође пошао тим путем, мада је елементу божанског детерминизма додао начело волунтаризма, тј. да исход борбе зависи такође од активне акције самог народа. Ово је нагласио у следећим стиховима:

Нада нема право ни у кога
до у Бога и у своје руке.

Ова дихотомија постојала је међу српским интелектуалцима, и црквеним и световним, током целог процеса еманципације од отоманске владавине. Харвардски радикално настројени студент Џон Рид забележио је 1915, за време своје посете Србији, прилично драстичан начин мишљења херцеговачког владике и писца Дучића о том питању. Према Риду, владика Дучић расправљао је о том питању с лондонским бискупом, који је рекао Дучићу:

»Ви сте срећни са својим народом. Чуо сам да је врло одан?«

»Јесте«, одговорио је Дучић, »ми у Србији не верујемо много у Бога. Ми смо се пет векова молили Богу да нас ослободи од Турака, и коначно смо се латили пушака и сами то учинили.« [83]

У својој поезији Његош је често истицао да су природа и људско друштво највише институције правде и разума:

Иште свијет неко дјеиствије,
дужност рађа неко попечење!
Обрана је с животом скопчана!
Све природа снабд'јева оружјем
против неке необуздне силе,
против нужде, против недовољства...

Он је наглашавао да је убиство тиранина засновано на природном праву које води порекло из природе:

Вук на овцу своје право има
ка тирјанин на слаба човјека;
ал' тирјанству стати ногом за врат
довести га к познанију права,
то је људска дужност најсветија!

Овде је Његош начео проблем односа између позитивног права и природног права. Прво је, под условима сурове стране окупације, било само право јаче стране, стране која је у својим рукама држала инструменте санкције, насиља, док је природно право било више право, више људски закон, чојство, humanitas heroica, који надахњује људе да се боре против система тираније.

Његош је, такође, био свестан Милтоновог начела да »убијање тиранина није убиство«. Књижевни историчари помињу да је Његош добро познавао Милтонов *Изгубљени рај* и *Поново задобијени рај,* али они не кажу да ли је Његош читао Милтонов есеј о оправданости погубљења краља Чарлса II »Посед краљева и судија« из 1649. и »Другу одбрану енглеског народа« из 1654. Његош је поновио један од основних принципа одбране убиства тиранина, како га је изразио Милтон:

Дуж стазе оног ко моћ чини својом правдом —
подиже се задах нељудске суровости.

На питање — да ли је природно право божанског или људског порекла, Његош је дао одговор у својим концепцијама развоја природе и друштва, а изнад свега у свом тумачењу перманентне побуне, које је изражено 1847. у *Горском вијенцу:*

Св'јет је овај тиран тиранину
а камоли души благородној!
Он је состав паклене неслоге:
у њ ратује душа са тијелом,
у њ ратује море с бреговима,
у њ ратује зима и топлина,
у њ ратују вјетри с вјетровима,
у њ ратује живина с живином,
у њ ратује народ са народом,
у њ ратује човјек са човјеком,
у њ ратују дневи са ноћима,
у њ ратују дуси с небесима.

С. Недељковић је 1877. у једном есеју покушао да утврди сличности између Његошеве идеје борбе за одржање врсте и Дарвинове теорије о истом предмету [84]. Др Шулек је у есеју »Дарвинове претече« изразио мишљење да је на Његоша могао утицати Шопенхауер или неки други филозоф-песимиста [85]. Поред осталих и Петронијевић је почетком овога века

писао о Његошу као Дарвиновом претходнику. Петронијевић је сматрао да су Његошеве концепције биле много уже од Дарвинових; док је Дарвин тврдио да је борба врста у исти мах и процес еволуције природе, Његош је, као песимистички настројен филозоф, еволуцију потпуно искључивао [86]. Ј. Жујовић и Н. Дивац су у »Српском књижевном гласнику« критиковали Његошеву теорију, истичући да он није узео у обзир елемент узајамне помоћи, који се у еволуцији природе такође може запазити [87]. М. Ракочевић је, с друге стране, настојао да побије Шулеково и Петронијевићево мишљење, тврдећи да се Његошева теорија у основи не разликује много од Дарвинове [88]. М. Ђилас се у свом есеју о Његошу, 1952. године, бавио песниковом теоријом перманентне побуне, понављајући један од Петронијевићевих аргумената да је Његош замислио идеју борбе врста, али не у еволуционалном смислу — то јест, борбу која друштво покреће напред [89]. Међутим, Његош је заступао теорију прогреса верујући да ће добро на крају тријумфовати над злом.

Чини ми се да се у вези с овим проблемом дискусија сувише усредсређивала на питање ко је утицао на Његоша у формулисању његове теорије перманентне побуне. Несумњиво је да је Његош био веома начитан, и да је, сасвим вероватно, био импресиониран тезама и мишљењима о перманентној борби у природи које је нашао код класика. Пиндар је имао своје теорије о перманентној побуни, Његош га је читао и једно време га и преводио. Даље, као што је нагласио Колендић, Његош је имао много интимних пријатеља међу слободним зидарима у Котору, граду који је био најближи Његошевом манастиру на Цетињу [90]. Ова, као и многе друге масонске ложе, основана је у Далмацији у време француске доминације, али су и њу и друге ложе, Хабсбурзи затворили, мада су њихови чланови и даље ојачали као масони те су се приклањали масонским традицијама. Колендић тврди да се још не зна да ли је Његош био примљен негде у ложу [91]. Међу континенталним слободним зидарима тридесетих и четрдесетих година XIX века било је много просвећених личности које су веровале у потребу перманентне револуције. Можда су слободни зидари учврстили Његоша у његовим теоријама о перманентној револуцији.

Мада се не смеју потценити спољни утицаји на Његоша, ипак се мора размотрити у којем је степену Његошева идеја перманентне побуне никла из његовог сопственог откривања

сличних идеја које су постојале у фолклорној филозофији Јужних Словена [92]. Идеје борбе и сукоба непрестано су изражаване у разним видовима као што је, на пример, неоманихејство средњовековних богумила у јужнословенској традицији у којој је Његош био васпитаван. Још је много важније утврдити до којег се он степена налазио под утицајем прилика у којима су живели он и његова немирна црногорска племена у првој половини XIX века. У Европи се још осећао дух револуције 1830. У Србији су 1804. и 1815. избила два устанка, која су довела до оснивања српске државе, иако не потпуно независне. У суседној Босни и Херцеговини избило је неколико кметских устанака и једна буна феудалних земљопоседника против Цариграда. Самој Црној Гори претили су у неколико махова напади отоманских трупа. Одсечене турске главе, набијене на коље испред самога Његошевог манастирског прозора, подсећале су га на сурова времена у којима је живео. Ни у самој Црној Гори није било мира; црногорска племена нису се борила само против страних племена која су живела под отоманским суверенитетом и нападала их, крадући стоку и овце, него су се из истих разлога борила и између себе. У Његошево време крвна освета је харала Црном Гором и он је морао да се користи најгрубљим средствима да је спречи а да истовремено сва племена стави под своју власт и јурисдикцију модерне државе. Чини се да су ова бурна времена и прилике, а нарочито сељачки немири и дух побуне, формирали Његошеву идеју о перманентној револуцији; дела Пиндара, Хераклита, Бруна и других само су учврстила његова сопствена, дубоко доживљена осећања о променљивости света око њега.

Ово нас води поређењу Његошевих идеја о перманентној побуни и сличних погледа Бакуњина, Кропоткина и осталих руских народњака, који су у великој мери били инспирисани немиром широких маса руских мужика и опстанком *мира*, друштвеноекономске јединице племенског уређења. Његош је био песник, а не политички доктринар у уском смислу речи, али не би било погрешно претпоставити да га је социјална позадина, слична оној која је постојала у Русији, навела да уопштено изрази појам перманентне побуне, који су Бакуњин и други руски народњаци развили у филозофски систем. Треба такође приметити да је у фолклорној етици Црногораца Његош нашао неке елементе сличне онима које су истицали руски народњаци. То је, на пример, деификација сиро-

маштва и једноставности материјалног живота. Живећи међу племенима »где није било ни класа ни богатства«, где је функционисала патријархална врста демократије, Његош је у свом *Горском вијенцу*, као што су учинили богумили неколико векова раније, исмејао и Исток (Цариград) и Запад (Млетке, на пример) јер

Богатијех бјеше поголемо;
од богатства бјеху полуђели.

Његош је, као Прудон, ценио достојанство сиромаштва, и за њега, као за Рилкеа, сиромаштво је значило велику унутрашњу лепоту.

Његошева идеја саможртвовања могла би се упоредити са *Kiddush ha-Shem*, класичном концепцијом мучеништва у јудејству — »да треба учинити све што је у људској моћи да се божје име слави пред светом«[93]. Народна поезија третирала је косовски пораз као чин мучеништва. Кнез Лазар је изабрао »небеско царство«, насупрот »земаљском царству«, и дао свој живот. Оно што је Западни зид порушеног светог храма Бет Хамикд'аша у Јерусалиму значио за Јевреје, то је за Јужне Словене било Косово. Његош ламентира пред српским зидом плача:

О Косово, грдно судилиште,
насред тебе Содом запушио!

Надање се наше закопало
На Косово у једну гробницу.

Васкрсење не бива без смрти.

Као у јудејској концепцији мучеништва, и код Његоша је присутан и религиозни и национални елемент. Мученик жртвује свој живот у славу Бога и ради помоћи своме народу. Али постоје приметне разлике међу њима. *Kiddush ha-Shem* садржи идеју отпора без насиља: »Дужност сваког Израелца је да дâ свој живот пре него што јавним нарушавањем Закона обесвети божје име«[94], док Његош, као Макабејци, проповеда борбу до краја против супериорних снага и мучеништво ратника у одбрани своје вере и народа.

Живећи у време кад се борба Јужних Словена за ослобођење распламсавала, Његош је у коначној победи видео остварење циљева целе нације. Косовско мучеништво добило је

нов, оптимистички карактер; оно је постало антиципација будућности. Трагични елемент у фолклорној поезији постао је најподстицајнија снага у ослобађању Јужних Словена.

Младо жито, навијај класове,
пређе рока дошла ти је жњетва!
Дивне жертве видим на гомиле
пред олтаром цркве и пламена,
чујем лелек ђе горе пролама.
Треба служит части и имену.
Нека буде борба непрестана!
Нека буде што бити не може, —
нек' ад прождре, покоси сатана,
на гробљу ће изнићи цвијеће
за далеко неко покољење!

Његош је појам мучеништва, духовне храбрости да се сопствени живот жртвује за народно ослобођење, сједињавао с појмом хероизма. У том смислу су и подвиг и самопожртвовање Милоша Обилића на Косову добили нове димензије. У *Горском вијенцу* Његош је описао осећања Црногораца уочи коначног обрачуна с потурицама. Главна личност у Његошевом делу сања уочи битке Обилића, који управља њиховим сновима и њиховом стварношћу; Обилић је симбол васкрснуле слободе:

Што спомињеш Косово, Милоша?
сви смо на њем' срећу изгубили;
ал' су мишица, име црногорско,
ускрснули с косовске гробнице
над облаком у витешко царство,
ђе Обилић над сјенима влада.
О Милоше, ко ти не завиди?
ти си жертва благородног чувства,
војинствени геније свемогући,
гром стравични те круне раздраба!
величанство витешке ти душе
надмашује бесмртне подвиге
дивне Спарте и великог Рима!
сва витештва њена блистателна
твоја горда мишица помрачује.
Што Леонид 'оће и Сцевола,
кад Обилић стане на поприште?
Ова мишица једнијем ударом
престо сруши, а тартар уздрма.

Његош је чин тираноубиства Милоша Обилића тумачио у новом светлу, прилагођавајући га условима све ближега коначног оружаног сукоба између Јужних Словена и њихових страних управљача.

Тако би требало оценити Његошев утицај у XIX веку у светлу социјалне психологије јужнословенског сељаштва, нарочито онога његовог дела који је живео у висијама Динарских планина (Црна Гора, Босна, Херцеговина, Лика и Кордун). Професор Јован Цвијић провео је неколико деценија у динарским висијама, као и другим деловима Балкана, проучавајући социјалну психологију и традицију Словена. У раду му је помагао велик број сарадника који су живели и радили по селима. Своје теорије Цвијић је начелно заснивао на утицају друштвених услова у формирању личности. Он је дошао до закључка да се у Динарским планинама и околним областима ствара посебан тип личности, која је плод јединствене комбинације географских услова, технике, економских услова и традиције. Његова колевка је задруга, сједињена породица, која се формирала у средњем веку, да би се, преко турске владавине, одржала све до модерних времена. Турци у планинама нису могли да успоставе феудални систем и административну контролу као у равницама преко којих су пролазили важни путеви, и ова чињеница утицала је на формирање специфичних црта у социјалној психологији динарских Словена. Будући поглавито пастири, они су имали времена и за доколицу, па су размишљали о свету и људској судбини; њихова креативна имагинација била је изразито развијена. Осећање части, жеља за јуначким делима и спремност на мучеништво имали су високу вредност међу овим људима; у последњим вековима турске владавине општи положај становништва се погоршао, те су, услед тога, карактерне црте динарских Словена постале још изразитије.[95]

Професор Цвијић је истицао и негативне елементе у социјалној психологији динарских Словена. Пастирски начин живота развио је лењост и многе друге особине, као што су егоизам, опсесивна егоцентричност, неограничена амбиција и претенциозност. Те особине су, према његовим проучавањима, биле нарочито изражене у такозваном виолентном динарском типу, који се често осећа потцењен, сматрајући да га друштво не разуме и прогони; у неким случајевима, делиријум величине и комплекс прогањања иду заједно. Професор Цвијић је веровао да позитивне карактеристике виолентног типа потичу

из истих диспозиција као и негативне: он показује изразиту концентрацију пажње, вољу и активност. Припадници виолентног типа могу бити револуционари у области духовног живота, кадри да изазову догађаје који могу уродити великим практичним последицама, често позитивним. Најдаровитији од њих, смели, кадри су примити дубоке утиске, могу бити револуционарни и у погледу идеја, али најчешће акцијом помажу напредак друштва; могу створити хук и покрете који обухвате масе, и такви постају вође народних покрета и револуција.

По Цвијићевој класификацији, многи од вођа устанака против Турака припадали су овом психолошком типу, као и хајдуци и ускоци, појединци који су у своје руке узели правду, нападајући феудалне господаре и примењујући неку врсту аграрног терора. Сви ови људи показивали су црте несебичности и великодушности и били спремни на личну жртву. Заборављајући своја тела, они су се могли уздићи и тако постати чиста и готово искључиво духовна бића; потчињавали би своје личне потребе служби једној идеји или великом задатку пред собом. Национална идеја постајала је њихова дубока вера и страст; национални понос и стремљење ка националном ослобођењу уз примену силе постали су њихове главне особине. Али због крајње сензитивности и мизантропије, виолентни тип је често могао постати и деструктивни елемент у својој околини, и својим често својевољним одлукама компромитовати најбољу ствар коју је тако добро иницирао. Поред тога, људи у овим крајевима били су склони месијанству и мистицизму и имали су бескрајну способност да трпе недаће свих врста. Неки од њих били су изванредно добри, док су други могли мрзети уништавајућом страшћу и виолентношћу која достиже степен белог усијања. Ови последњи су, по Цвијићевом мишљењу, били главни носиоци динарског ратног поклича као »свете освете«.[96]

Чак је и Његош признавао да су у карактеру његовог идола Милоша Обилића постојале извесне црте динарског виолентног типа. Један муслиман у *Горском вијенцу* жали се на Милоша Обилића:

Милош баца у несвијест људе
ал' у пјанство нешто прођердано.

Цвијићеве теорије критиковане су из неколико углова: да је сувише инклинирао географском материјализму, да број сакупљених чињеница није био довољан за извођење научних

закључака и да су закључци били сувише уопштени [97], али Цвијићева теорија динарског типа није изведена из антрополошких или расних основа, него је пре социолошки или социо - психолошки феномен.[98]

О улози јуначке народне поезије и Његошевог дела на формирање идеологије јужнословенског сељаштва надугачко се расправљало међу југословенским историчарима и политичким теоретичарима. Било је неколико тумачења народне поезије и Његоша: народско, радикално и тумачење које су формулисале интелектуалне вође великосрпског покрета. Последње тумачење веома прецизно је формулисао владика Николај Велимировић у свом есеју о Његошу, 1911. године, уочи самог балканског рата, кад су Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора коначно потиснуле Турску из Европе. У Београду, међу великосрбима, родила се идеја да Срби треба да владају осталим Јужним Словенима, који су у то време живели под отоманском или хабсбуршком управом. Српска власт над Македонцима правдана је вишим расним квалитетима, које су они наследили по вишем божанском закону. Владика Николај Велимировић тумачио је Његошеву филозофију као да је Србе и Црногорце небо предодредило за специјалну мисију међу Јужним Словенима; Милош Обилић постао је нека врста божанства [99]. Велимировић је потпуно занемарио друштвеноекономске чиниоце који су одредили Његошеву концепцију перманентне побуне; божански карактер природног права био је главни извор његове инспирације. У том смислу и владавина Срба и Црногораца над осталим Јужним Словенима треба да постане нешто свето, нешто перманентно, као што је природно право божанског карактера нешто статично и непроменљиво.

Радикални мислиоци дали су сасвим супротно тумачење Његошевих идеја. Светозар Марковић, непопустљиви непријатељ великосрпства, говорећи о улози песника и интелектуалаца у јужнословенском друштву, нагласио је да су те личности »дубље и силније осетиле све патње што тиште цео народ и које су кадре да искажу та осећања у вештачкој форми« [100]. Марковић је писао: »То су прави песници, то су пробуђени делови народа, то је народна свест о себи самом и својим патњама. Такво песништво не само да је ‚вино' што узбуђује живце и крепи снагу, као што рече брат Абердар у позиву на свој ‚други јек', већ, што је много важније, та пробуђена свест народна постаје зрак светлости што осветљује народни пут у

његовој тешкој борби. Такве су поете код нас били они који су певали ,народне песме', такав је био наш или управо црногорски песник Петар Петровић Његош«[101]. У новије време, Радован Зоговић је у свом есеју о Његошу поновио ово Марковићево мишљење, али га је Милован Ђилас оптужио да преувеличава Његошеву улогу до те мере да у револуционарној активности Југословена у XX веку приписује већу улогу Његошу него Марксу.[102]

Могло би се расправљати о вредностима горе поменутих тумачења Његоша и фолклорне етике, али непорециво је да је међу сељачким масама она била животна чињеница. Упркос ширењу модерног начина живота и повећању броја градског становништва, главнина Јужних Словена живела је на селу, негујући усмену традицију косовске легенде. Занимљиво је упоредити нека веродостојна сведочанства, од средине XIX до XX века, која говоре у којем је степену фолклорна етика била основно средство духовне комуникације међу Јужним Словенима, од којих је једва једна десетина била писмена. Лутајући кроз јужнословенске покрајине седамдесетих година XIX века, Артур Еванс је забележио да је »сећање на Косово, једну од највећих светских битака, одлучну чак и у својој неодлучности, остало живо све до данас« као филозофија отпора против страног угњетача међу кметовима[103]. У једном од својих чланака објављених у »Manchester Guardian«-у, Артур Еванс је писао:

»Нема имена у том списку јунака које није домаћа реч где год се говори српским језиком. Епске песме о судбоносним косовским данима певају свакодневно још мноштву сеоских слушалаца народни певачи чије рапсодије, праћене тужним звуцима гусала, одјекују у великој националној тужбалици дуж обала Саве и Дунава обраслих врбама, кроз клисуре Босне буковим шумама покривене, тамне забити Балкана, планинска упоришта Црне Горе, док далеко преко Илирске пустиње, не нађу свој одјек у пећинској пустоши стења које се мршти изнад плаве воде Јадрана. Косовска битка наткрилила је имагинацију потлачених људи који су њен пуни значај схватили много касније. Трагични и романтични, какви су били стварни догађаји ове велике борбе, они стрче у кобном сумраку који их је наследио, у фантастичном и натприродном олакшању, осветљеном аветињским пожаром каснијих пустошења . . .«[104]

Ситуација је била иста у првој деценији XX века, кад је аустријски државник Бернрајтер слао извештај из Босне и Хер-

цеговине, камо га је надвојвода Фрања Фердинанд послао да извиди ситуацију. Он је писао да у земљи живе гуслари који уз гусле преносе сељацима успомене на славну прошлост.[105]

Балкански ратови, ослобођење Косова поља још више су ојачали косовски мит међу Јужним Словенима. Посматрајући српску армију у то време, Цвијић је код српских војника и официра запазио дубоко етичко осећање, безгранично саможртвовање. »Те су се врлине виделе, можда у највећој мери, у току Великог Рата. Ја сам у току Великог Рата познавао српске официре и војнике који су тражили да им се само каже на који начин могу најкорисније погинути, јер су желели положити свој живот за истину и правду; изгледали би као сумануту ономе ко не познаје ту народну особину за пожртвовање — наслеђе дугог низа генерација.«[106]

Несумњиво да су у социјалној психологији Јужних Словена постојали елементи менталитета прогањаних група, мучеништва ради вишег циља, као што и историја Јевреја, Ираца или Пољака пружа обиље сличних доказа. Ирационални мотив може постати стварност у процесу великих политичких сукоба. На пример, слична појава запажена је у мисли и делу Педрејка Пирса, члана Ирског републиканског братства и истакнутог ирског добровољца који се прославио 1916. у даблинском устанку. Он је истицао потребу устанка против свих који су јачи и против сваког војничког расуђивања, да би нагласио значај саможртвовања за ствар Ирске. Овај ирационални став имао је рационалну реперкусију у самој чињеници што је само неколико година после Пирсовог погубљења Ирска добила независност.

Многи други посматрачи јужнословенског живота у првој деценији XX века, као на пример Џон Рид, такође су били веома изненађени овим присуством косовског мита међу Србима.[107]

Разумљиво је што је одлука надвојводе Фрање Фердинанда да посети Сарајево на саму годишњицу косовске битке, 28. јуна 1914, узнемирила Принципа, који је Његошев *Горски вијенац* знао напамет. Описујући Албертинију значај косовског мита за босанске побуњенике, Васо Чубриловић, у то време шеснаестогодишњи дечак, рекао је да Срби негују култ хероја, и да они данас са именом Милоша Обилића здружују име Гаврила Принципа; први означава српски хероизам у трагедији на Косову пољу, други, српски хероизам у коначном ослобођењу.[108]

ГЛАВА XII

МЛАДОБОСАНЦИ У АКЦИЈИ

Данас је Јукић починио атентат на Цуваја. Како је лепо што се затежу тајни конци дела и буне. Како радосно слутим дане великих дела. И диже се и гори хајдучка крв. Без чедности и доброте и жртава пролази мој живот. Али волим добре. Нека живе они који умиру по тротоарима онесвешћени од срџбе и барута, болни од срамоте заједничке. Нека живе они који повучени, ћутљиви у мрачним собама спремају буну и смишљају увек нове варке. А ја то нисам. А нека живе и они.

Иво Андрић у свом дневнику
8. јуна 1912.

Принцип и другови нису ковали завере само против Фрање Фердинанда. Они су сматрали да треба убити било ког хабсбурговца у знак протеста због колонијалних услова под којима Босна и Херцеговина живе. Они су расправљали о атентату на цара Фрању Јосифа, његове министре Билинског и Берхтолда, као и поглавара Потјорека. Пре него што су почели с припремама за атентат на Фрању Фердинанда, младобосанци су били умешани у десетак завера, које су организовали сами или у договору с тајним удружењима у Далмацији, Хрватској и Србији.

Недостатак примарних историјских извора отежава описивање овог дела рада младобосанаца. Секундарни извори, а нарочито искази и мемоари преживелих чланова тајних удружења, морају се критички примити. У њима има добронамерних непрецизности, али и очигледних нетачности. После бурних догађаја 1914 - 1918, људи су давали своја мишљења не водећи често рачуна о правом стању ствари, него бранећи или оповргавајући ову или ону тезу о томе ко је стајао иза сарајевских завереника. Осим тога, неки преживели младобосанци, пишући или причајући о заверама, често нису разли-

ковали шта је заиста било предузето, а шта је било само младалачко самохвалисање.

После Жерајића, 1910. године, први босански омладинац који се латио оружја био је Лука Јукић, Хрват по народности, који је 8. јуна 1912. године покушао да убије бана Хрватске и краљевског комесара барона Славка Цуваја. У припремању овог атентата учествовали су студенти из Далмације и Загреба, младобосанци, као и чланови тајних удружења из Србије. Јукићева одлука да приступи овом чину била је инспирисана у првом реду општом политичком ситуацијом у Хрватској. На изборима у децембру 1911. године, владине партије, које су се ослањале на Будимпешту, претрпеле су потпун пораз, јер је Хрватско - српска коалиција добила апсолутну већину мандата у Сабору. Али Беч и Будимпешта нису дозволили да Коалиција образује нову владу. На дан 21. јануара 1912. барон Цувај је наименован за бана Хрватске, са инструкцијама да се мора успоставити влада чврсте руке. Цувај је сместа распустио Сабор и увео противуставни режим, забрањујући било какве јавне форме политичке активности. Хрватско - српска коалиција млако је одговорила на ова кршења политичких права у Хрватској, што је изазвало незадовољство међу хрватском омладином, која је захтевала енергичну акцију. Испред Загребачког свеучилишта студенти су 31. јануара организовали протестни збор. Полиција није дозволила митинг, а студенти су се повукли у зграду Свеучилишта и отпочели с говорима. Полиција је упала на универзитет и покушала да сабљама растера студенте. То јој није пошло за руком, јер су студенти успели да пуних 36 часова остану забарикадирани. Демонстрације су у исто време избиле у разним крајевима града. Мањим групама студената придружили су се радници, који су засули полицајце каменицама. У знак протеста на главној универзитетској згради истакнута је црна застава.

Омладина у многим градовима Хрватске, Далмације, Босне и Херцеговине и Словеније потпомогла је акцију загребачких демонстраната. Приликом демонстрација дошло је до окршаја с полицијом и војском. У Бечу су студенти јужнословенских земаља одржали протестни митинг »против владавине безакоња и терора у Хрватској«. Полиција је разјурила демонстранте и неколицину ухапсила. На дан 7. фебруара три стотине студената, Хрвата, Срба и Словенаца, јавно је у Грацу осудило методе владавине барона Цуваја у Хрватској [1]. Најжешће демонстрације избиле су 18. фебруара у Сарајеву, приликом

којих је више студената повређено, а један теже, што је проузроковало нови талас демонстрација по читавој Хрватској. На Сушаку је полиција забранила окупљање ђака, али су ученици гимназије 3. марта одговорили штрајком, одбивши да похађају предавања. Овај су пример следили гимназијалци у другим местима. На дан 12. марта само је у Загребу штрајковало пет до шест хиљада ђака [2]. Штрајк је 15. марта прерастао у генерални. Приступили су му и Хрвати и Срби, а влада је одговорила наредбом о затварању свих школа на неодређено време.

Студентска омладина у Београду топло је потпомогла акцију хрватских и босанских ђака, па је 17. марта у Београду организован митинг, којем је присуствовало око пет хиљада људи. Хрватске ђаке поздравио је хрватски песник Тин Ујевић, који им је поручио да их поздравља из слободне Србије и да је необично срећан што види како бол Хрвата притишће српска срца. Ујевић је завршио свој говор речима да за Хрвате нема већег и племенитијег охрабрења од сазнања да српска омладина и српска војска стоје иза хрватске омладине.[3]

У Хрватској су власти наставиле с покушајима да штрајк сломе најгрубљом силом. Владина штампа у Хрватској упућивала је апеле родитељима да спрече своју децу да учествују у политичким демонстрацијама. Полиција у Загребу издала је наређење да се сва врата морају закључавати у 7 часова увече и да ђаци после тог времена не смеју бити на улици. На захтев власти, један учитељ пише брошуру под насловом »Ђачки штрајк«, критикујући у њој ђаке што више времена троше на политику него на учење.

Руководство омладине у Загребу одлучило је да одговори на ове оптужбе, па је образован одбор којем је стављено у задатак да напише једну брошуру [4]. У одбору су били ђаци средњих школа, на челу с матурантом Аугустом Цесарецом, који је написао највећи део брошуре. Лука Јукић је додао један краћи увод, па је брошура растурена у свим југословенским земљама. Та брошура, названа »Ђачки покрет«, нагласила је, прво, да су главни разлози избијања ђачког генералног штрајка у Хрватској политичка ситуација у земљи и застарели васпитни систем у школама, затим, реакционарни дисциплинарни методи примењивани према ђацима [5]. У предговору Јукић је нагласио политичке мотиве: »Најмлађа генерација хрватско-српскога народа дуго већ времена позорно мотри што се све у Хрватској — у име закона догађа. Наше се земље

експлоатишу, наш се народ тјера с рођеног огњишта, затире; а дигне ли глас на отпор, пригуши га туђинска сила. Но будући да живимо у напредном вијеку, нећемо да закржљамо, дигосмо се на своје тлачитеље да их увјеримо да нису успјели, нити ће успјети са својим окупаторским експериментима. Дигли смо се на ноге ми најмлађи борци за слободу. Ђачки је покрет одавно спреман, сад је већ у потпуном јеку. Кушали су властодршци не би ли га оружјем угушили, но мјесто побједе извојеваше — пораз. Солидарно ђаштво навјести им — генерални штрајк, остави школе, нек' високе владе иду мало у њих, да науче. . .« [6]

Аугуст Цесарец је покушао да објасни и друге узроке штрајка: »Ми Хрвати и Срби несретан смо народ. Макар да имадемо довољно средстава и снаге, не умијемо да је прикупимо на отпор против туђинштине. И зато је наш народ неслободан. Али ова неслобода први је узрок покрету омладине, која у себи — као свака омладина, ако је народна — носи енергију и природну отпорност онога који сва злочинства што се експериментирају на другоме осјећа као да се експериментирају на њему самом. И кад се та омладина дигла (није она изостајала из школе да манифестира), кад се дигла да се бори уз свој народ и за свој народ, онда су пријетње система биле управљене и самој омладини: и њу је требао да закачи зуб онога коме се прохтјело да гризе.

Загребачко је свеучилиште било затворено, поливено крвљу; загребачке су улице доживјеле срамотан дан кад је власт на људе изаслала — животиње; дивљаштво сарајевске полиције и на смрт рањени друг Шахинагић изазвали су цијелу Херцег - Босну на просвјед; оружана сила продрла је и у школе (Сушак, Сарајево); појединци су се затварали, макар да је против насиља просвједовао сав народ. А све се то догађало јер су људи тражили право.«

Мало даље, писци брошуре се дотичу и питања односа народа и школе, па се каже:

»Треба да смо народ културан и слободан; тек тада ћемо бити народ јак и напредан; и ми, будућа народна интелигенција, будуће вође народне, не можемо бити у ропству покорни и тек се у слободи борити за — слободу. Ако смо људи, борићемо се у ропству, јер само је то морално и достојно. И школа треба да се за час заустави, ако то тражи народ, онај народ, који ту школу подржава жуљевима својим.«

Затим се у брошури полемише с писцем оне анонимне брошуре у којој се напада штрајк, и доказује како ће ђаци осетити штетне последице тога штрајка, и у пет тачака се резимирају позитивне последице штрајка:

»1. — Ђаштво досад мртво, међусобно непознато, оживјело је и упознало се, што је први корак трijезном раду у сврху заједничког свог образовања.

2. — Ђаштво, које је у већини досад мислило само на себе и на то како ће што прије стећи крух, увјерило се да имаде нешто прече од самога себе, а то је — опћа добробит.

3. — Ђаштво, досада стрпљиво, показало је зло што га тишти и тако дало импулс да се о њему и његовим тегобама чује и у јавности.

4. — Ђаштво је било досада изолирано од народа и народне борбе, сад се напокон приближило народу и зашло у борбу. Тиме је показало да није протународно, већ народно на дјелу и није могло чекати можда нови дисциплинарни ред, којим би му се након 10 година допустило да манифестира за оно за што је морало манифестирати прије 10 година.

5. — Ђаштво је унијело нов дух у хрватску савремену јавност и навијестило тиме нове дане и бољу будућност, кад ће се као одрасли људи борити још одлучније за себе и домовину, него што су сада као омладина.« [7]

Међу омладинским групама све је више јачала идеја да је индивидуални терор једини одговор на тешко стање у Хрватској. То се осећа и у овој брошури, која се завршава следећим претећим речима:

»Борба је започела, она се мора и довршити. Не смије се завршити нашим поразом, јер ми смо се борили за праведну ствар. Влада још досад није признала праведност узрока нашег покрета; ми то од ње јавно и у овај час нити не тражимо, јер увиђамо да мајстор не смије дати право свом шегрту, мада баш шегрт нема криво. Но упозоравамо да ће она прије или касније то морати учинити. Јер пламен који је успалио ђаштво на борбу неће угаснути док постоје све ове прилике које су тај пламен успириле. Ми хоћемо да се с нама поступа човјечно и да нас не вежу с 50 параграфа као с 50 верига, од којих је половица управо срамота за XX вијек, како то увиђају и ђаци и професори, који су против њих, ђаци у пракси, професори у теорији. Прогон својих другова схватићемо као прогон читавог ђаштва, као бомбу и наш одговор на

такову бомбу, провиђену владиним печатом, биће праскавица, која ће разнијети и ту бомбу и тај печат и власника печата; прије или касније ми морамо побиједити; јер, добра је она праскавица која, ма како пригушива, једном мора распрснути и раскидати — носиоце зла. Ми не пријетимо, ми не опомињемо, *ми обећајемо.*« [8]

Како то хабсбуршке архиве показују, примени индивидуалног терора није била склона само ова омладинска група у Загребу, него и неки ђаци из Далмације. Њихов вођа Владимир Черина уређивао је у Загребу лист »Вал« и одржавао везе с тајним клубовима у Далмацији и Хрватској. Међу загребачким студентима нарочито се истицао заговарањем тероризма студент права из Босне Лука Јукић, који је по политичком убеђењу био једно време присталица Старчевића. Аустроугарске власти држале су на оку Јукића и знале су за његово расположење. У једном поверљивом извештају босанске Земаљске владе каже се да је Јукић ступио у војску на годину дана као добровољац, пошто је као »јавни социјалиста и жестоки непријатељ апсолутизма изгубио право на скраћени рок«. Пре него што је побегао из војске, Јукић је рекао једном пријатељу: »Историја ће запамтити Јукића... Тешко нама под управом ове владе, и да ће нам бити тако све дотле док и код нас не буде онаквих револуционарних духова као у Русији, те да се у Босни оснива једно друштво којем је задатак да стане на пут ,бруталној апсолутној власти'« [9]. У другом извештају се вели да је Јукић напустио војску јер се утврдило да није нормалан.[10]

У току кризе изазване ђачким покретом, Лука Јукић је, с Далматинцем Оскаром Тартаљом и неким другим студентима, дошао у Сарајево да организује демонстрације против хабсбуршких власти. Лазар Ђукић, касније један од главних организатора младобосанских тајних удружења, помогао је Тартаљи и Јукићу у овом задатку. Демонстрације су избиле 1. фебруара 1912. године. Ђацима су се придружили и радници. Мађарске заставе јавно су спаљиване. Полиција је жестоко реаговала и омладинац Салих Шахинагић рањен је метком у главу. Ухапшено је 17 демонстраната. У групи демонстраната, на челу поворке, налазило се више српских ђака, међу њима Гаврило Принцип, Лазар Ђукић и Марко Перин, који ће касније бити учесници завере против Фрање Фердинанда [11]. У сукобу с полицијом, Принцип је ударен сабљом и одело му је поцепано [12]. Идућег дана објављен је генерални штрајк у

свим школама, и у њему су први пут заједнички учествовали Срби, Хрвати и муслимани. Ђаци су демонстрирали други пут 19. фебруара, али их је том приликом војска растерала.

Лавосав Клофач, ђак из Сарајева, у једном писму породици, 7. марта 1912, описао је ток демонстрација, напомињући како су неке радње у сарајевској чаршији биле разбијене.

»Око 1.000 омладинаца... одузели неким полицајцима оружје... растерали полицију, почели смо да разбијамо трговине и да избацујемо робу на улицу. Мађарска основна школа разлупана. Две заставе, књиге. Све спаљено. Кад смо почели да разбијамо Мађарску банку, вратила се полиција с два ескадрона мађарских хусара, али и овај пут нису могли ништа да учине, него су били протјерани, јер су се нама придружили радници, а било је и доста војника Чеха.« [13]

Милош Пјанић, Принципов добар друг, написао је у »Зори« чланак у којем је изнео разлоге који су навели младобосанце да се придруже демонстрантима:

»Демонстрација нас зближила, свезала, јер смо ми и поред свих страначких зађевица осјетили потребу слоге - уједињења, јаког и тијесног заједничког рада против трећег и четвртог који нам свима о глави ради. Једини (радикали Срби) не хтједоше учествовати у демонстрацијама.« [14]

Ђачки покрет који се распламсао године 1912. изазвао је дубоке промене у Јукићу. Као присталица Старчевића, он је 1906. године водио демонстрације против српских ђака, али шест година касније, под утиском пораста тираније у Хрватској и Босни и Херцеговини, дошао је до закључка да је споразум између Хрвата и Срба једина гарантија боље будућности Јужних Словена.

Сарајевска полиција покушала је после демонстрација да ухапси Јукића, али му је Ђукић дао своју пелерину како би се прерушио и лакше побегао. Пре него што је напустио Сарајево, Јукић је присуствовао једном тајном састанку младобосанаца, на којем је дао реч да ће убити Цуваја због терора над ђацима.[15] У исто време се у далматинским ђачким групама родила идеја о покушају атентата на Цуваја.

У знак одмазде због демонстрација, школске власти су искључиле око двадесет ђака, од којих су већина били младобосанци. Неки од њих, као на пример Иво Крањчевић, касније

учесник у завери против Фрање Фердинанда, отишли су у Хрватску да се упишу у друге гимназије, а остали су прешли у Србију. У овој другој групи био је и муслиман Ђулага Буковац, који је 1914. године помогао Гаврилу Принципу да набави оружје које је употребљено у сарајевском атентату.

Пролазећи кроз Загреб, Крањчевићева група сусрела се с Јукићем и његовим пријатељима. Како је Крањчевић забележио, расправе су се водиле око два питања: атентата против Цуваја и припрема револуције против Аустрије[16]. Јукић је позвао Крањчевића и другове на забаву загребачких студената, где је први пут рецитована Јукићева песма »Злотвор«, у којој се говори о тиранину окруженом улизицама. Једна будала затим улази у дворану и поставља бомбу, која разноси у парампарчад тиранина и његову пратњу.

На дан 4. априла хрватски устав је био суспендован, а Цувај је почео да влада као краљевски комесар. Огорчено овом мером, Ђачко тајно удружење у Сплиту одлучило је да се приступи припремању атентата на Цуваја. Коцком је било одлучено да Иван Алфиревић, ђак из Сплита, оде у Загреб и изврши атентат. Далматински ђаци су пре тога били решили да убију намесника Далмације, грофа Марија Атемса[17], али су после суспензије хрватског устава своје напоре усмерили на заверу против Цуваја. Један од вођа задарске групе, омладинац Антоније Филипић, дао је свој револвер Алфиревићу, који је кренуо у Загреб[18]. У то време је око сто педесет студената из Загреба, присталица свих политичких група, укључујући и клерикалце, на челу са својим професорима, пошло у посету Београду, где су били одушевљено дочекани. Пролазили су кроз улице пуне народа; на Београдском универзитету поздравио их је Јован Скерлић, а у Официрском клубу Драгутин Димитријевић Апис. У њихову част била је приређена и војна парада. Хрватски студенти обишли су и неке друге градове у Србији. У Смедереву се играло коло по улицама. »Пијемонт« је том приликом издао Гаћиновићеву брошуру о Жерајићу, као и брошуру Тина Ујевића »Хрватска у борби за слободу«, у којој је Ујевић отворено заступао идеју индивидуалног терора, говорећи да се на систем тираније у Хрватској мора одговорити силом, побуном и терором, као што је то Кватерник чинио.[19]

Јукић је боравио у Београду од 19. до 27. априла. Пре него што је кренуо у Београд, он је на једном састанку са својим једномишљеницима у Загребу, као што се то касније

на суду утврдило, изјавио »да ђачки покрет није довољан, да је сувише недужан, а да треба другим средствима започети, велећи да треба на сваки начин Цуваја макнути и да ће он то учинити, и то или као Хофрихтер пилулама или да ће га уништити бомбом или револвером, па ће му сванути црни Ускрс«[20]. И два босанска студента који су с Јукићем делили у Београду исту собу у хотелу, сећају се како је он ноћу устајао и у екстази рецитовао песму »Злотвор«.

У својим мемоарима, шеснаест година после ових догађаја, Оскар Тартаља описује како је Јукић дошао у Београд да набави оружје. Тартаља каже да је он упознао Јукића с пуковником Аписом у једној споредној дворани хотела »Москва« у Београду. Апис се, наводно, сложио с Јукићевим захтевом и посаветовао га да се повеже с мајором Војом Танкосићем. Према Тартаљи, Танкосић је дао Јукићу инструкције како да употреби оружје, револвер и бомбе[21]. Јукић је, како наводи Тартаља, добио револвер, који је понео собом, а бомбе су у Аустро - Угарску пренели други.

Но колико је потребно са опрезом прилазити мемоарској литератури, показује сведочење једног другог очевица тих догађаја, Крешимира Ковачића, који је у Београду делио собу с Јукићем. Насупрот Тартаљи, Ковачић тврди да су пуковник Апис, Богдан Раденковић и Љуба Јовановић Чупа, уредник »Пијемонта«, одлучно били против атентата. Једини је Танкосић био за то да се оружје да Јукићу, а пуковник Апис је рекао за Танкосића: »Маните га, он је луд, он мисли да је Аустрија Турска, а она једва чека да нам објави рат пре него се обрачунамо с Турском.« Ковачић даље тврди да је Божовић, један од уредника »Пијемонта«, забранио Јукићу да долази у »Пијемонт.«[22]

У недавно пронађеним успоменама Павла Бастајића стоји да је иницијативу за атентат на Цуваја дао Јукић. Приликом посете загребачких студената, Бора Продановић је упознао Јукића, Бастајића и Тартаљу с Танкосићем, Вемићем, Радојем Јанковићем, Чедом Поповићем, Туцаковићем, Богданом Раденковићем и другим црнорукцима. Све политичке странке у Србији желеле су да се повежу с хрватским омладинцима, па тако и црнорукци. Они су приредили велику вечеру у хотелу »Москва«, којом приликом је пуковник Апис одржао говор. И Љуба Јовановић Чупа рекао је неколико речи. »Да нам је Апис рекао скачите у воду, одмах бисмо то учинили«, пише Павле Бастајић. На иницијативу Боре Про-

дановића, Тартаља и Бастајић примљени су у удружење *Уједињење или смрт.* Од Боре Продановића добили су револвер и три бомбе за атентат на Цуваја. Танкосић им је лично донео оружје и предао га пред хотелом »Москва«.[23]

По повратку у Загреб, Јукић је написао песму »Моје гесло«, која изражава његово тадашње расположење:

Жао ми је својих људи
И родбине,
Жао ми је лијепе своје
Домовине;

Жао ми је милих нада
Младих дана,
Жао ми је злата свога
Заплакана;

Жао ми је самог себе;
Али што ћу?
Све за народ и слободу
Жртвоват ћу.

У Загребу је Јукић сазнао да и Далматинци припремају атентат на Цуваја. Задарска организација упутила је Ивана Алфиревића у Загреб, где је он најпре пронашао Аугуста Цесареца, рекавши му да их је Черина обавестио да се припрема атентат на Цуваја. Алфиревић је носио и писмо задарске организације у којем се тражило да се атентат изврши. Цесарец је повезао Алфиревића с Јукићем [24]. У међувремену је стигла порука из Београда да се одустане од атентата, што потврђује да је Ковачићев опис Јукићевог боравка у Београду вернији него Тартаљин.

То потврђује и сâм Павле Бастајић у својим успоменама. Он вели да су он и његови другови сумњали да ће Јукић извршити атентат и да су му то и рекли, а да је он одговорио: »Ја ћу вам показати да псето које лаје може и да уједе.« Међутим, три дана уочи атентата у Бастајићев стан дошао је новинар Јова Миодраговић, главни повереник *Народне одбране* за Хрватску, и саопштио му своју бојазан да може доћи до атентата. Миодраговић је наредио Бастајићу да сместа оде у Београд, што је Бастајић и учинио, пошто је претходно однео Јукићу бомбе.[25]

Атентат би на основу ове директиве из Београда можда

био осујећен да није било иницијативе ђака из Далмације. Алфиревић се састао с Јукићем у Максимиру у присуству неколико омладинаца. Видевши да се Јукић колеба да ли да изврши атентат, Алфиревић га је позвао да одмах пођу у град и изврше атентат на Цуваја, рекавши да ће он први пуцати. То је било 3. јуна.[26]

Није јасно какав је став имао Черина у погледу одлагања атентата[27], али су млади чланови загребачке групе били љути на Јукића што се колеба. Алфиревић се састао с неколицином од њих и његово упорно настојање да се атентат не одлаже утицало је на њих. Један од најмлађих завереника, Ђука Цвијић, изјавио је да ће он пуцати на Цуваја ако то Јукић неће да учини[28]. Јукић је обећао да ће покушати атентат 6. јуна, за време једне црквене процесије, али се опет поколебао. Као разлог одлагања навео је да је у поворци било много деце па се бојао да не побије невин свет[29]. Опет је дошло до распре с млађим завереницима; Аугуст Цесарец га је оптужио да је кукавица и хвалисавац, и да су само Руси способни да изврше атентат, јер у својим редовима имају људе очајнике спремне на све[30]. У бесу, Цесарец је пљунуо Јукићу у лице, а овај је у огорчењу изјавио да иде у Босну и да одустаје од атентата.[31]

Али сутрадан ујутро, 8. јуна 1912, он је променио мишљење. Чекао је читаво преподне Цуваја и прилика му се указала око један сат после подне, када се бан Цувај с једне свечаности враћао у Банске дворе у пратњи своје супруге, банског саветника Иве Хервоића и још једног вишег чиновника. На углу улица Месничке и Лисинског, Јукић је појурио ка аутомобилу и опалио један метак, који је погодио Хервоића у задњи део главе. Хервоић је после две недеље подлегао ранама. Јукић није имао више могућности да пуца на Цувајев ауто, јер су полицајци почели да га гоне. Бежао је улицама и том приликом убио стражара Петра Боршчака, који је хтео да га удари сабљом и ранио још двојицу, Антуна Сушицу и Антуна Фучкара. Ухваћен је тек код Казалишне кафане. Да није држао револвер у руци, можда не би пао у очи полицији и пролазницима.[32]

Исте ноћи полиција је ухапсила око сто педесет омладинаца у Загребу, међу њима и једанаест завереника загребачке групе. Француски министар у Србији обавестио је своју владу да је загребачка полиција знала да ће атентат бити извршен. »Један од завереника обавестио је свога ујака, полицијског чиновника. Полиција, позната по својој неефикасности, ништа

није предузела, надајући се да ће имати добар повод за репресалије против Јужних Словена ако дође до атентата«[33]. Ова информација француског министра показала се тачна. Издајник се звао Драгутин Бублић.

Тајне омладинске групе у Далмацији знале су да се атентат припрема, што потврђује извештај команданта 16. корпуса у Дубровнику упућен поглавару Потјореку:

»Увече дана када је Јукић извршио атентат, велики број омладинаца демонстрирао је у Дубровнику и клицао ‚Живео Јукић'. Али у то доба нити окружна војна команда нити командант нису били обавештени о атентату. Вест о томе стигла је тек сутрадан ујутро.«[34]

У Далмацији је одмах било ухапшено око педесет омладинаца, међу њима и три водећа члана задарске групе: Алфиревић, Филипић и Чулин. Командант корпуса у Дубровнику обавестио је 26. јуна Војну канцеларију Фрање Фердинанда да је у Далмацији откривена тајна организација. У извештају се тврдило да она делује већ седам година, а да је од августа 1911. почела с недвосмисленом »револуционарном антидржавном активношћу«[35]. Писма и друге хартије су заплењени, и из њих се види да је ова организација била повезана с радикално настројеним словенским омладинцима у Прагу, Бечу Загребу, Београду и Италији. Извештај је посебно указивао на рад Владимира Черине и његовог »Вала«, који је пунио главе »хрватских, српских и далматинских омладинаца револуционарним и антиклерикалним идејама«. Истрага у Задру показала је да су постојала два тајна удружења, једно с радикално-прогресивним програмом, а друго »национално-католичко«, али да су припадници оба удружења учествовали у ђачком штрајку марта месеца. У извештају се напомиње да су после Јукићевог атентата, у његову славу одржане демонстрације у Задру, да се том приликом певала Марсељеза и чули се узвици »живела револуција«. Сличне демонстрације одржане су у Сплиту.

Истрага је даље открила, тврди се у извештају, да је та тајна револуционарна организација припремала атентате на друге високе функционере у јужним покрајинама Хабсбуршке Монархије. Службено име организације је *Хрватско-српска напредна омладина,* центар јој је у Сплиту, а огранци у Задру, Шибенику, Дубровнику и Котору. Она је почела да делује

још 1904. године, а чланови су јој били ђаци, студенти и књижевници. У кући Антонија Филипића, ученика осмог разреда гимназије у Задру, пронађено је сто комада брошуре: Сањин, »Шта треба да чинимо, шта треба да мислимо«, као и једна прокламација о стварању јужнословенске републике Југославије. У извештају се даље наводе поједини одломци те прокламације: »Наша је основна парола револуција јужнословенске нације, револуција у теорији и пракси, остварење Home Rule-а, који ми, Јужни Словени, немамо под Аустријом... Прогањања, велеиздајнички процеси... све то неће помоћи... напред, Јужни Словени, само крвљу ћемо решити национално питање. Морамо се материјално и морално наоружати како бисмо дочекали зору слободе наше нације« [36]. Као вођа задарске групе у извештају је поменут Филипић, који је оптужен да је читао »револуционарну, социјалистичку, анархистичку и руску литературу«. Од осталих чланова групе поменути су Душан Милаш, синовац српско-православног владике у Задру дра Николе Милаша, као и неки Нани из Сплита, »пријатељ писца Владимира Черине, који одржава везе с Римом«.

На крају извештаја се вели да је, према информацијама загребачке полиције, »кратко време пре покушаја атентата на краљевског комесара, један студент из Задра по имену Иван био дошао у Загреб, сусрео се с Јукићем, поручивши му да се атентат има сместа извршити, јер је ,Черина рекао тако'. Иван Алфиревић је оптужен да је то лице«.[37]

Овај документ је од посебног историјског значаја, јер показује учешће далматинских омладинаца у завери против Цуваја, што су Тартаља и други мемоаристи у потпуности занемарили пишући после рата о тим догађајима.

Суђење Јукићу било је заказано за почетак августа 1912. године. Осим њега било је оптужено још једанаест средњошколаца да су узели учешћа у завери: Ђуро Цвијић, Аугуст Цесарец, Драгутин Бублић, Фрањо Најдхарт, Камило Хорватин, Роман Хорват, Владимир Бадалић, Душан Наранчић, Ватрослав Доленц, Јосип Шаринић и Стеван Галогажа. Најстарији је био Јукић, имао је 25 година, а остали су имали између 15 до 19 година. Иван Алфиревић, Филипић и Чулин били су у посебној групи. Алфиревић је предат суду у Целовцу, јер хабсбуршке власти нису имале поверења у судове у Далмацији, а Филипић и Чулин су после три месеца пуштени испод истраге.

Упркос томе што је Драгутин Бублић издао своје другове,

они су се јуначки држали у току истраге и суђења. Аугуст Цесарец је после атентата упутио једно писмо Черини из којег се виде мотиви који су нагнали те младе људе да прибегну индивидуалном терору. Наводно је Цесарец био добио поруку од Черине да »настоји да Јукића одврати« [38], иако се из извештаја Војној канцеларији Фрање Фердинанда види да је преко Алфиревића инсистирао да се атентат изврши. Можда је Черина променио мишљење у последњем тренутку, али најмлађи чланови завере нису се дали поколебати. То показује и писмо Цесареца:

»Мили мој Черина! Одвраћам Вам да су сви напори, које је човјек поставио да сустави ријеку, били преслаби; једноставно зато јер је извор ријеке био превелик и сама ријека прејака, предивља. Ја сам се колебао између Вас, њега и себе; уочи тог дана одвраћао сам га од ствари, и он је као попустио. Други дан, у петак, изађем из школе, чујем, видим, разабирем... Слутње...

Па ипак, премда и ја опажам бесмислицу тог чина по једној страни, ипак зато, по другој страни држим да је за нашу омладину потребан култ једног Sziczinskog, потребно нешто што ће их везати у неку душевну заједницу као у један лог, нешто здраво, велико, отпорно и трајно. Ма како (било), једна ствар стоји, да је даном 8. липња 1912. Хрватска ступила у Европу; у том стоји садржина очајног геста који се збио у Загребу...

Генерацију која се звала син, замењује генерација, која се зове унук; ствар је свих вас који остајете на слободи да те унуке избрусите и очистите свих оних, још синовских ознака, које их одалечују од заједничког, заносног рада, од заједничке стварније борбе. Јукић је надопунио Жерајића; на српски хитац, одазвао се хрватски хитац — циљ је исти... У том факту надопуњавања налазим, за своју особу, најлепши рефлекс заједничких тежњи нашег двоименог народа. Створимо хиљаду Јукића, Жерајића, култивирајмо их, одгојимо их да подају лијеве руке у знак помирбе, а десном руком нека пуцају — маса њих, па ће наше ријечи бити чин, наша ствар свршена...« [39]

Јукић се првог дана у судници појавио обучен у црно одело и с црвеном ружом на реверу капута. Био је упоран. Кад га је председавајући судија упитао да ли постоји нека револуционарна организација у Хрватској, Јукић је одговорио да револуционарна организација не постоји, али да ће она бити створена ако се прилике у Хрватској не измене...[40]

Најмлађи завереник, Ђуро Цвијић, подсетио је суд на класичну теорију о убиству тиранина: »Атентатом на краљевског

повјереника хтјели смо получити то да макнемо краљевског повјереника, а потом и сам комесаријат, те тим у земљи и у народу побудити неки ефекат ... Јукић ми је говорио да би требало Цуваја убити, те да не би био злочин, него добро дјело ако се тиранин убије.« [41]

Шеснаестогодишњи Стеван Галогажа, Србин из Хрватске, изјавио је: »Свега су нас десеторица овде, али кроз десет година наш ће се број подићи на 10.000.« [42]

Јукић је био осуђен на смрт вешањем. Хорват је кажњен на шест година затвора, Цвијић, Цесарец, Бублић, Најдхарт и Хорватин на пет година, а Шаринић на шест месеци. Када је пресуда била прочитана, Јукић је узвикнуо: »Ви ме не можете судити, мој судија је моја домовина, Хрватска.« [43]

У том тренутку избиле су демонстрације у судској дворани. Један студент с галерије за публику узвикнуо је: »Ви нас судите данас, а ми ћемо вас судити сутра.« Пре него што су демонстранти били уклоњени из дворане, једна девојка је добацила свежу ружу Јукићу, на што је он узвикнуо: »Доле тиранија!« Девојка је после осуђена на осам дана затвора.

Суђење и држање оптужених оставило је дубок утисак на припаднике револуционарних омладинских група у јужнословенским земљама. Лист задарске омладине »Напредњак«, упркос чињеници што су многи омладинци били похапшени, у свом броју од 12. августа 1912. године, на уводној страни објавио је једну оду посвећену Јукићу и друговима. Ода носи наслов »Л. Ј.«, почетна слова Јукићевог имена:

Слава!
Дванаест Апостола Велике Мисли Назареценске
Част Вам
Скидамо капу и до црне
Клањамо Вам се земље.

Ода гласи:

Зора пуца биће дана
Међ' нама ће нестат скота
Народ у Те гледа дивна...
Слава Теби, еле јота!

Из грла ће крвца шикнут
Ој радости наше веле!
Из крви слобода ниче
Слава теби јота еле.

После овог броја »Напредњак« је био забрањен, али су зато остали јужнословенски омладински револуционарни листови наставили да величају Јукића и другове. »Зора« у Бечу посветила је, 1912. године, 6, 7 и 8. број Јукићевом атентату, доневши слике Јукића и Алфиревића, као и имена осталих осуђених. Објавила је и Јукићеве песме »Другу на растанку« и »Моје гесло«[44]. »Слобода« у Сплиту штампала је број посвећен суђењу у црвеној боји и завршила речима: »Веселите се, али ће крв и робија донети слободу«[45]. Словеначки »Препород« објавио је на првој страници Јукићеву песму »Моје гесло«.[46]

Иако је у модерној историји Хрватске ово био први политички атентат извршен на хрватској територији, иако је огорчење међу службеним круговима било велико, као и у једном делу хрватских грађанских кругова, ипак је Градско веће у Сплиту било распуштено јер је било донело одлуку да се дâ новчана помоћ Јукићевој мајци.[47]

После Јукићевог суђења, и двеста седамдесет студената јужнословенског порекла који су студирали на Прашком универзитету послали су препоручено писмо Цувају са својим пуним потписима, претећи му да ће се обрачунати с њим ако одмах не да оставку.[48]

У Војној канцеларији Фрање Фердинанда сачувани су извештаји о демонстрацијама у Загребу и Бечу, за време којих је Јукић био слављен као народни херој. »Pester Lloyd« је 27. октобра 1912. јавио да је у Загребу дошло до демонстрација у Народном казалишту. Студенти су с галерије почели да кличу јединству балканских народа и певају хрватску народну химну. Публика је прихватила химну, па је полиција морала да испразни балкон и галерију. То је изазвало отпор у маси, чули су се повици: »Доле тирани! Доле Цувај!« Полиција је на крају морала да испразни и партер, али су се демонстрације наставиле пред казалиштем.

Хабсбуршке власти су оштро реаговале у свим јужнословенским покрајинама; забрањивани су омладински листови, настављена су хапшења. Само за прва четири месеца године 1913. било је одржано преко двеста велеиздајничких процеса.[49]

Но јавно мнење није могло да се смири, па је дошло до смањивања казни осуђеним. Јукићу је смртна казна замењена доживотном робијом, док су осталим осуђенима смањене године робије. Јукић је остао на робији до 1918. године, када је, после пропасти Хабсбуршке Монархије, ослобођен. Живео

је у свом селу у Босни до 1929. године, где је и умро у највећој беди, оставивши жени и деци само једну свеску стихова.[50]

Хабсбуршке власти су се плашиле да младом Далматинцу Ивану Алфиревићу суде у Далмацији или Хрватској, те су га предале пороти у Целовцу. Но и та порота га је ослободила услед недостатка доказа. Љубљански »Препород« је тим поводом коментарисао: »Алфиревић, ђак из Задра, који је био оптужен да је узео учешћа у завери против Цуваја, био је ослобођен од пороте у Целовцу. Наше честитке Алфиревићу... После овог тешког ударца, удружимо још више наше снаге за стварање слободне Југославије.« [51]

Међутим, тајне омладинске групе нису остављале Цуваја на миру, иако га је полиција чувала и дању и ноћу. На дан 31. октобра 1912. године, Иван Планиншчак, студент права из Загреба, попео се на електрични стуб преко пута Банских двора на Марковом тргу, и опалио један метак у Цуваја када се овај појавио на прозору. Планиншчак је после тога, по угледу на Жерајића, извршио самоубиство. Његов случај није довољно разјашњен, јер је он тајну своје завере однео у гроб.

Политичка ситуација у Хрватској изазвала је узнемиреност не само међу Јужним Словенима на Балкану него и међу многобројним јужнословенским исељеницима у Сједињеним Америчким Државама. Они су као Ирци, окупљени у тајним фенијанским друштвима, ковали завере против тираније у старом крају, без обзира у којем су делу света живели. Још крајем прошлог столећа, хрватски и српски исељеници у Сједињеним Америчким Државама, нарочито под утицајем Моста и његових присталица, организовали су тајна удружења ради борбе против Хабсбурга. Пре него што су у Србији били основани *Словенски Југ*, *Уједињење или смрт* и *Народна одбрана*, тајна полиција у Бечу била је информисана о револуционарној делатности хрватских емиграната у Америци. Тако, на пример, у једном извештају аустроугарске амбасаде у Вашингтону, од 29. јуна 1903, јавља се да су хрватски исељеници у Манчестеру, држава Масачусетс, сковали заверу да убију бана Хрватске. Неки Бенчић и Грчевић били су споменути као главни завереници.[52]

Године 1908, за време анексионе кризе, *Народна одбрана* у Београду организовала је своје клубове и у Сједињеним Америчким Државама [53]. Није јасно у којој су мери клубови *Народне одбране* били повезани са старим тајним удружењима јужнословенских емиграната у САД, од којих су многа била

анархистичког карактера. Исто тако још није разјашњено ко је све био умешан у покушај атентата Стјепана Дојчића, радника из Кеноше, држава Висконсин, на бана Хрватске Шкерлеца.

Према поверљивим подацима загребачке полиције, Дојчић је рођен у Лудбрегу, где је завршио молерски занат. У својој деветнаестој години емигрирао је у Америку, где је стигао 8. марта 1909. године. Настанио се у Кеноши, код своје сестре Марије Драганић, супруге Ивана, бравара у творници аутомобила. Након свога доласка, Дојчић је почео с политичким радом, па је основао *Хрватско радничко пјевачко друштво Балкан*, а затим и радничку књижницу и читаоницу са истим именом. Дојчић је постао секретар локалне организације *Хрватске народне заједнице.* У истом полицијском извештају се наводи да је Дојчић добро познавао »важне хрватске и српске личности, агитаторе и пропагаторе«, дон Ника Гршковића, дра Гргића, професора Михаила Пупина и дра Бјанкинија. На дан 5. маја 1912. Дојчић је одржао предавање у Кеноши, и том приликом рекао: »Данас када немамо више злогласног тиранина бана Цуваја, већ га кривоклетник краљ именовао за свога повјереника, данас се још више могу тлачити браћа и оно мало устава нам узети.« Дојчић је, како је обавештавала полиција, био спремио један чланак за »Хрватску заставу« под насловом »Хрватском народу. За потлачену домовину«, у којем је оштро напао политичке прилике у Аустро-угарској Монархији, а посебно у Хрватској и Славонији, називајући владе у Бечу и Будимпешти »двима разбојницима« и »клетим душманима«:

»Знај, бестидна Аустријо, да Хрвати више неће вјеровати да ће је спасити и подићи који кривоклети краљ или која посвећена особа. Доста смо вјеровали четири вијека, доста смо ти робови били и вјерно ти бранили твој клети хабсбуршки пријестол, који Хрвати на својим костима држе... Проти краљу разбојнику су се млада срца разпламтила, те сковаше уроту да се има смакнути онај бандита који сједи на столици на којој су сједили славни и умни хрватски банови Зрињски и Франкопани. Говорим о атентату који је прошле године овдје покушао извести Лука Јукић на краљевског повјереника Славка баруна Цуваја.«

Дојчић даље говори о бомбама које треба да »разнесу смрдљива тјелеса бандита«. Полицијски извештај се завршава једним резимеом овог Дојчићевог чланка, који »врви псов-

кама и погрдама на поједине личности, а завршава поклицима против апсолутизма, швапских кривоклетника, крволока, краљевскога повјереника Славка баруна Цуваја«. И речима: »Тако је наша мала хрватска колонија у Кеноше Вис уприличила протестну скупштину и излет у шумицу и сакупљивање добровољних прилога, те се управо сјајно исказала и сакупила управо лијепу своту од 163 долара и 65 цента, и то је један каменчић на олтару домовине, то је добар доказ, знак политичким лупежима у Бечу, Пешти и оној, прости, фелдбаби на Марковом тргу да нас има јоште нас, нас Хрвата...« Чланак је био потписан: »За одбор припомоћи Хрватске. У Кеноше Вис, 20 коловоза 1912. Стјепан Дојчић, хрватски радник.«[54]

Како изгледа, у октобру 1912. Дојчић је донео одлуку да се врати у Хрватску и убије Цуваја. На ту идеју дошао је с неколико својих другова, пошто је саслушао проповед римокатоличког свештеника Крмпотића, који је живо описао тешко стање у домовини[55]. Дојчић је стигао у Загреб 28. октобра 1912. године. Било је веома тешко доћи у близину Цуваја, јер је после Планиншчаковог покушаја атентата полиција учврстила мере предострожности. У једном загребачком листу Дојчић је прочитао да је госпођа Цувај саградила зимски врт у дворима на Марковом тргу. Сматрајући да то значи трошење народног новца, он је на једном зиду исписао неколико погрдних речи на рачун Цуваја. Том приликом полиција га је ухватила и казнила са петнаест дана затвора. Револвер који је био донео са собом из Америке претходно је сакрио код брата, тако да полиција није могла да сазна да он припрема атентат. Чим је изишао из затвора, Дојчић је наставио да трага за Цувајем. Три пута је с тим циљем путовао у Будимпешту; — набавио је још један револвер типа »булдог«. У Будимпешти је дознао да је Цувај на опоравку у Трсту, па је кренуо у Трст, а одатле на Ријеку, да би се после шест месеци трагања за Цувајем вратио у своје родно место Лудбрег.[56]

Ту га је чекало једно писмо из Кеноше у којем га пријатељи извештавају да се тамо већ праве шале на његов рачун, јер није учинио оно што се јавно заклео да ће учинити. У очајању, Дојчић је одлучио да уместо Цуваја убије неког другог функционера. Јула 1913. боравио је у Загребу, а на дан 18. августа, на рођендан цара Фрање Јосифа, пуцао је на новога бана Хрватске, барона Иву Шкерлеца, када је овај у свечаној униформи напуштао загребачку катедралу после мисе, и ра-

нио га у руку. Дојчић је најпре намеравао да пуца у цркви, али је после променио план.

На суђењу у Загребу, 24. септембра, када је председник Већа упитао Дојчића зашто је пуцао на Шкерлеца, Дојчић је одговорио: »Да га убијем. Да извршим дело праведности према онима који нас тлаче и закон газе.«

Предсједник — Јесте ли за то позвани?

Дојчић — По закону не, али по души — да.

Предсједник — Ви сте још недозрели. Зар мислите да је дозвољено убити човјека!

Дојчић — У овом случају јесте. То је опште мишљење у Америци, и за мном стоји пет стотина хиљада људи. Ја нисам посљедњи. Ми не можемо подићи револуцију јер се војска састоји од разних народа. Ако се Чеси побуне, онда пошаљу против њих Њемце. Остају нам, дакле, само атентати.

Предсједник — Ви велите да немате саучеснике?

Дојчић — Не, мене нитко није на то упућивао.

Предсједник — Али ви сте се дописивали с неким Жупанчићем, а из те кореспонденције излази да је ваша намјера у Америци била позната.

Дојчић — То је могућно. У Америци је било опће мишљење да ће један амерички Хрват учинити атентат на хрватског комесара.

Предсједник — Је ли вам жао сада?

Дојчић — Није. Шкерлец није мртав. Да је погинуо, жао би ми било човјека, али не комесара.

Предсједник — Јесте ли мислили на то да сте могли убити другог неког сем комесара?

Дојчић — Јесам. Али да је тако било, ја бих већ одавно био под црном земљом. Ја се никад нисам тукао. Не могу да гледам туђу крв, али сам издајничку хтио да видим.[57]

У својој завршној речи Дојчић је рекао:

»У Америци влада потпуна слобода у сваком политичком послу. Нама, овде у Хрватској и Славонији, одузето је свако право на живот. И у Кини је данас боље. Одузета нам је и онако скучена аутономија: поједина јавна мјеста заузимају Мађари, док ми морамо да се селимо у Америку. Сад немамо право збора и договора, нити икакве слободе штампе. Да то све знају Американци, па да чују како ми све то покорно трпимо, они би нас презирали као марву.«[58]

Дојчић је затим говорио о неком руском атентатору који је побегао у Америку, па је руска влада тражила његову екс-

традицију, али су америчке власти то одбиле[59]. Свој говор Дојчић је завршио поклицима:

»Живјела Хрватска! Живио Хрватски савез!«

Неки из публике прихватили су те поклике, а Дојчић се окренуо и довикнуо им:

»Доћи ће већ послије мене други.«[60]

Државни тужилац је изјавио да је Дојчић оруђе завереника из Кеноше, затим је напао »америчке исељеничке листове који немају скрупула, злоупотребљавајући слободу штампе да би ширили грешне мисли«, као и хрватска друштва у Америци, »која се налазе на челу антиаустријске кампање, ширећи пропаганду о уједињењу Јужних Словена«.[61]

Дојчић је био осуђен на шеснаест година робије. По завршетку првога светског рата, он је у једном писму краљу Александру истакао да је атентат на Шкерлеца извршио »по одобрењу вођа хрватских исељеника у Сједињеним Америчким Државама«.[62]

После Дојчићевог атентата на Шкерлеца, аустроугарске власти су појачале будност према југословенским исељеницима у Америци. То потврђује неколико извештаја Војној канцеларији надвојводе Фрање Фердинанда. На дан 30. октобра 1913. полиција у Трсту обавештава да је од својих агената у Сједињеним Америчким Државама дознала »да се у Чикагу међу Словенима, нарочито Србима и Црногорцима, антиаустријска и анархистичка агитација ојачава и да су атентатори Јукић и Дојчић били припремљени од ових група«. У полицијским извештајима се даље наводи да је у августу исте године био приређен опроштајни банкет у част некога Душана Трбуховића у хотелу »La Salle« у Чикагу. Тај Трбуховић је био један од учесника у завери против надвојводе Фрање Фердинанда[63]. Тршћанска полиција додаје да она верује у тачност ових обавештења. Министарство унутрашњих послова у Бечу упутило је ову доставу свим полицијским центрима у Монархији. Загребачка полиција је послала одговор да је Трбуховић био повезан с велеиздајничким процесом у Загребу 1909. године. У једном другом извештају Трбуховић је ожигосан као анархиста. Полицијски центри у Бечу, Прагу, Трсту, као и у свим већим немачким лукама, добили су упутства да пазе на кретање Трбуховића и неког његовог пријатеља по имену Борнемизе.[64]

У једном од извештаја Трбуховић је описан као ученик Михаила Пупина[65], познатог америчког научника српског по-

рекла, професора Колумбијског универзитета и једног од вођа америчких Срба. Хабсбуршка обавештајна служба будно је мотрила на Пупина и његову делатност. Аустроугарски конзул у Кливленду јављао је априла 1914. године да »друштво *Српска слога,* на чијем се челу налази Пупин, и које броји 9.000 чланова, жели да доведе једног источноправославног владику из Србије у Америку« [66]. Конзул је препоручивао да се место владике из Србије пошаље један православни владика из Аустро - Угарске. Аустријски министар спољних послова упутио је овај извештај, 18. маја 1914, Војној канцеларији надвојводе Фрање Фердинанда с напоменом да он подржава конзулов предлог, само да би се о читавој ствари морали прикупити још неки подаци [67]. Надвојвода је прочитао овај извештај и на маргини изразио своје неслагање с Берхтолдовим оклевањем: »Онда ништа неће бити учињено. У моје име треба апеловати на Министарство спољних послова да нешто заиста учини« [68]. После атентата у Сарајеву, 28. јуна 1914. године, Михаило Пупин је дао интервју »New York Times«-у, у којем је изнео своје мишљење о мотивима сарајевских атентатора, описујући тешке прилике у Босни и Херцеговини и прогањање Срба. Пупин је додао да је он без основа био оптуживан као подстрекач Дојчића и Јукића.

Ни у Хрватској није дошло до побољшања политичких прилика после Јукићевог атентата. Мађарска влада отварала је у Хрватској нове школе у којима је био обавезан мађарски језик. Загребачки универзитет није могао да добије право реципроцитета с другим универзитетима у Аустро - Угарској. Припремао се законски пројект који би ограничио право хрватског живља да подиже нове куће на јадранској обали.

Иако су неки од водећих чланова тајних организација у Далмацији били похапшени, завере против високих хабсбуршких функционера нису престајале. У јесен 1912. поново је припреман атентат на гувернера Далмације, грофа Марија Атемса. Један млади берберин, по имену Анте Марјановић, био је упућен с тим задатком из Сплита у Задар, где су га прихватили Иво Светец и други чланови задарске организације. Марјановић је донео једно писмо од Владимира Черине. Било је решено да Марјановић пуца на Атемса на дан 23. новембра 1912. године, када овај буде излазио из катедрале по завршетку мисе. Али уочи атентата, Марјановић је био ухапшен и код њега је пронађен револвер са четири метка [69]. Марјановић се бранио да је дошао у Задар да нађе посла. Он је

био изведен пред суд са Ивом Светецом и Антоном Филипићем, но услед недостатка доказа, били су ослобођени.

Али други далматински омладинци наставили су да кују завере против Хабсбурговаца. Лука - Лујо Аљиновић, свршени ђак трећег разреда учитељске школе, родом из Жрновице крај Сплита, ухапшен је у Загребу 22. августа 1913. године, под оптужбом да је припремао атентат на надвојводу Фрању Фердинанда. Аљиновић је најпре био присталица Старчевића, стриц му је био римокатолички свештеник, па се младић једно време носио мишљу да се посвети свештеничком позиву. Путовао је ради тога у Рим, али се после предомислио. Први балкански рат утицао је на младог Аљиновића да пређе у редове напредне националистичке омладине, па је у лето 1913. решио да оде као добровољац у српску војску. Отишао је најпре у Црну Гору, где му је краљ Никола, чувши да се младић јавио у добровољце, преко једног дворанина дао помоћ за пут. Аљиновић је у Србији приступио Дунавској дивизији, но ускоро је рат с Бугарском био завршен. Он се после тога вратио у Хрватску, а помоћ за путни трошак добио је од *Народне одбране*, једнога вишег српског чиновника и још неких лица.

Аљиновић је још пре поласка у Србију намеравао да убије гувернера Далмације Атемса, па је у ту сврху купио револвер, али су га неки другови одвратили од намере. По Загребу је причао да је хтео да дигне у ваздух судску зграду у којој је Јукићу било суђено. Био је набавио и револвер с намером да крене у Беч и покуша да убије Фрању Фердинанда. Између осталих, његову причу су чула три сведока, Јосип Хорватић, бријачки помоћник, Рудолф Хајстер - Хабедуш, глумац, као и Иван Грчар, такође глумац. Изгледа да су они били полицијски агенти, јер су своје разговоре с Аљиновићем одмах доставили загребачкој полицији.

На саслушању је Аљиновић признао да се као националиста носио мишљу да убије надвојводу Фрању Фердинанда, јер је »присташа ратне странке«, »јер није добар Славенима, и јер би након њега дошао други владар који у прилике не би био тако добро упућен као он, и тиме би свакако био слабији владар од њега« [70]. Аљиновић је изјавио да њега нико на то није наговорио.

На интервенцију Аљиновићеве породице, он је касније пуштен из затвора, укрцан на брод за Јужну Америку, где је живео до 1965. године, када је у дубокој старости послао Љуби

Јурковићу једно писмо, описујући догађаје из 1913. године прилично тачно [71].

Покушај атентата Јукића, Планиншчака и Дојчића утицали су знатно и на младобосанце, а посебно на Гаврила Принципа, да се и они више ангажују у терористичким акцијама. У том смислу има тачности у писању »Pester Lloyd«-а да је Јукићев покушај атентата био само једна проба за Принципову акцију.[72]

Значајна је изјава Принципова дата у истрази да је он први пут дошао на идеју да треба убити некога хабсбуршког великодостојника после ђачких фебруарских демонстрација у Сарајеву, 1912. године.[73]

То мишљење је владало међу свим члановима напредњачке групе, којој је и Принцип припадао. На једном тајном састанку у Логавиној улици у Сарајеву, у кући у којој су становали чланови групе Ибрахим Фазлиновић и Садија Никшић, било је одлучено да атентат изврши неки Хрват или муслиман. Фазлиновић је изјавио да је спреман да изврши атентат на неког полицијског органа у Сарајеву, некога вишег чиновника или на поглавара земље [74]. Коначно је одлучено да се изврши атентат на заједничког министра финансија Билинскога, и да неко оде у Београд по оружје, као и да се коцком реши ко ће извршити атентат. Но песник Драгутин Мрас, Владета Билбија, Принципов рођак, као и Илија Врињанин, добровољно су се пријавили да они буду ти који ће пуцати у Билинскога [75]. Милош Пјанић кренуо је у Београд по оружје, где је затекао Јукића, тако да је Пјанић одустао од намере да тражи оружје.[76]

Младобосанци су мислили да би требало убити и цара Фрању Јосифа. Ту идеју изнео је Ђулага Буковац, ђак учитељске школе, који је после фебруарских демонстрација био искључен из школе. Он је сматрао да атентат треба да изврши муслиман. У међувремену, Буковац је отишао у Београд да настави школовање, али се у јуну 1912. вратио у Сарајево [77]. Његов блиски пријатељ Фазлиновић изјавио је да би он желео да буде атентатор, јер нема ни оца ни мајке, те неће имати ко да жали за њим. Буковац и Фазлиновић одмах су кренули у Београд по оружје и на обуку.

Али многи други чланови напредњачке групе били су против атентата на Фрању Јосифа. Био је послат телеграм Фазлиновићу да се врати у Сарајево, но Буковац је одговорио писмом да му пошаљу 500 до 1.000 круна. Лазар Ђукић је по-

слат у Београд да их спречи у извршењу атентата. Међутим, они су већ били отишли из Београда. Гаврило Принцип, који се тада налазио у Београду и припремао за испите, рекао је Ђукићу да су Буковац и Фазлиновић отишли у комите да науче како треба руковати оружјем.

У међувремену, избио је први балкански рат, па су Буковац и Фазлиновић одустали од своје намере. Аустроугарске власти су о овој завери сазнале тек 1916. године, кад је покренута истрага. У Буковчевом стану у Београду пронађена је једна дописна карта коју је добио из Босне, а у којој је писало: »Мислим да је Цувају одзвонило.« Карта је била послата 10. маја 1912. године, дакле, на месец дана пре атентата на Цуваја. Даља истрага је била обустављена, јер је 1916. године Фазлиновић био мртав. Он је 1914. године мобилисан у аустроугарску војску и на Карпатима је погинуо [78]. Хабсбуршке власти сазнале су за ову заверу против цара Фрање Јосифа из још једног извора. Лазар Ђукић је 29. априла 1916. пријавио управи Казненог завода у Терезину како је завера била скована у Сарајеву и како је он путовао у Београд да спречи покушај Фазлиновића [79]. После ове Ђукићеве изјаве било је саслушано неколико младобосанаца, међу њима и Иво Крањчевић, који је на саслушању изјавио да је Ђукић померио памећу и да је све то чиста измишљотина [80].

У другој половини 1912. године, Срећко Џамоња, младобосанац хрватске народности, носио се мишљу да убије аустроугарског министра спољних послова грофа Берхтолда. Намеравао је да пуца карабином из неког хотела у близини министрове канцеларије. Ови магловити планови почели су да се остварују кад је Џамоња отпутовао у Загреб и Београд да пронађе оружје [81]. Но после је одустао од своје намере, јер су га неки људи у Београду уверили да би то Србији донело више штете него користи.

Балкански ратови, у којима су многи младобосанци учествовали као добровољци, одложили су за неко време ковање терористичких завера. Али развој политичких прилика у Босни и Херцеговини у првој половини 1913. године натерао је младобосанске активисте који су остали у Сарајеву на нове завере. У пролеће 1913. односи између Аустро-Угарске и Србије постајали су све затегнутији. Претила је опасност директног напада аустроугарске војске на Србију. Да би заплашио Србе у Босни, поглавар Потјорек је 2. маја 1913. прогласио »изнимне мјере«. Иницијатор тих изванредних мера био је

аустроугарски министар спољних послова Берхтолд. На основу ових овлашћења, Потјорек је отпочео са општим нападом на све српске јавне, културне, васпитне и друге установе, као и на синдикалне и социјалдемократске организације. Уместо грађанских судова, уведени су војни судови. Сви листови који су излазили у Србији били су заплењени на босанској граници. Устав из 1910. био је делимично суспендован, а заведена је војна власт. Потјорек је узео у своје руке и директни надзор над свим школама у Босни и Херцеговини. Наредио је да се мостарска гимназија затвори на годину дана. Један од вођа српске опозиције у Сабору, Васиљ Грђић, с говорнице Сабора довикнуо је Потјореку:

Жари, пали, удбински диздару,
И твојој ће кули реда доћи.

У међувремену, почели су прогони тајних напредних организација, који су се завршили суђењем Милошу Пјанићу и Драги Љубибратићу због ширења забрањених листова и »ометања јавног реда«. Хапшења су отпочела тиме што је неко пријавио да песник Драгутин Мрас скрива револвер у својој кући [82]. Даљим претресима откривен је програм *Народног уједињења*, као и списак чланова напредњачке организације. Саслушано је преко 150 ђака, међу њима, 1. фебруара, Гаврило Принцип, 13. фебруара Ђулага Буковац, 14. фебруара Фазлиновић. Међу ухапшенима налазио се Цветко Поповић, један од учесника у сарајевском атентату. Касније су сви ухапшени пуштени из затвора, осим Милоша Пјанића и Драге Љубибратића, којима је одржано суђење 22. и 23. априла 1913. године. Љубибратић је ослобођен оптужбе да је држао револуционарне говоре сељацима, а Пјанић је осуђен на три месеца због растурања забрањене штампе.

Пуни текст Принциповог саслушања показује да је он пред истражним судијом показао велику одлучност, негирајући од почетка до краја све оптужбе, што није био случај са свима онима који су били ухапшени и саслушавани. Принцип је чак одбио да призна да је писмо које је упутио Марку Маглову његово.[83]

Ови прогони су за неко време парализовали рад Принципове групе. Уместо ње, касније је основана група националистичке омладине. Данило Илић, који се почетком 1913. приближио групи *Српска омладина*, на вест да је Потјорек завео »изнимне

мјере«, одлучио је да изврши атентат на њега. Илић је имао револвер и почео је да прикупља податке о кретању Потјорека, али до атентата није дошло јер му је један пријатељ украо револвер. У то време у затвору су се налазили неки повереници *Народне одбране*, па је постојала опасност да не буду откривене и саме вође *Народне одбране* у Сарајеву. У тим условима Илићев атентат би само још више компликовао ситуацију [84]. Но није искључено да је и сâм Илић дошао до закључка да би требало обуставити сваку терористичку акцију.

Непосредно после тога, Илић је кренуо у Швајцарску с пасошем неког радника који је личио на њега. Из којих је разлога Илић путовао у Швајцарску, није јасно. На суду се бранио да је путовао да би испитао какви су услови за студирање педагогије у Швајцарској. То, очигледно, није било тачно. Према другим изворима, Илић је ишао да се сусретне с Гаћиновићем. Према Љубибратићу и другим писцима који заступају мишљење да је Владимир Гаћиновић играо најзначајнију улогу у организовању сарајевског атентата, Илић је обавестио Гаћиновића о својим плановима против Потјорека и разлозима који су га навели да одустане од покушаја атентата [85]. Љубибратић наводи мишљење Пере Слијепчевића да се Илић вратио с поруком Гаћиновића да треба да падне глава једног од највећих [86]. Није јасно да ли је Гаћиновић мислио на Потјорека или Фрању Фердинанда.

Све ове хипотезе засноване су на секундарним изворима, забележеним после завршетка првога светског рата. У Лебедевљевим хартијама, на пример, налази се белешка о разговорима Илића с Мирком Максимовићем, у којој Илић описује свој боравак у Швајцарској. Ту се каже да је Гаћиновић упознао Илића с једном групом руских социјалреволуционара, и да се Илић дивио њиховом аскетском животу, литератури коју су му дали, као и њиховом савету да не желе да се мешају у ствари Босне, јер је то ствар самих босанских револуционара [87]. Но то не искључује могућност да је Гаћиновић заиста дискутовао са Илићем о атентату на Потјорека или Фрању Фердинанда. С друге стране, иако је Илић и по повратку из Швајцарске био присталица индивидуалног терора, он је почео да шири идеје о потреби стварања политичке партије која би радила на васпитавању маса за револуционарну акцију. Сличне идеје је заступао и Гаћиновић, како ћемо касније видети.

Илић се вратио у Сарајево, да би одатле кренуо у Србију,

где се као добровољац пријавио у српску војску. По завршетку рата, септембра месеца, дошао је у Сарајево. Како је Принцип причао дру Папенхајму, идеја о атентату на Потјорека није била сасвим одбачена:

»Прво сам мислио о атентату на Потјорека. Био сам се тада вратио из Београда у Сарајево, до брата. Увијек сам био у Илићевом друштву... Био ми је најбољи пријатељ. Били смо одлучили да један од нас треба да покуша атентат на Потјорека. То је било у октобру или новембру 1913. године. Илић је био у болници. Илић је био занесењак, говорио је о панславистичким идејама и како треба прво да створимо организацију. По читавој Босни и Хрватској. Затим, кад то буде готово, онда почети с атентатима. Зато смо одустали од покушаја. Ја сам желио прво да студирам у некој библиотеци у Београду. Мислио сам да нисам још зрео и довољно независан да бих могао сâм да расуђујем о тим стварима.«[88]

Ова Принципова изјава, која се може сматрати као аутентична, не слаже се с тврдњама које су после првога светског рата изнели Милош Богићевић, Леополд Мандл и поједини преживели чланови организације *Уједињење или смрт*, наиме, да је Илић, крајем октобра или почетком новембра 1913, отишао из Сарајева у Београд да би посетио пуковника Аписа и затражио помоћ за планирани атентат на Потјорека.[89]

И Недељко Чабриновић се у другој половини 1913. носио мишљу да изврши атентат на неког државног великодостојника. Он је тада боравио у Трсту, где је био запослен у штампарији »Единост«. На њега је нарочито утицао Дојчићев атентат на Шкерлеца. У једном писму Боривоју Јевтићу, од 31. августа 1913. године, он пише: »... А што ми, брате, ништа не одговориш на оне друге ствари. И ја Теби редао своја мишљења о које чему, а Ти прелазиш преко свега. Јавио сам Ти да сам купио бровнинг — опет ћутиш. У Загребу онај пролетер манифестује... а коалиција изјављује саучешће, а Твоја би дужност била да ми речеш је ли Оскар Тартаља у праву... ја овде не могу наћи позитивну тачност, а Ти пишеш писмо једноставно као да не живимо д а н а с, кад се све ово око нас чини.«[90]

Чабриновићев боравак у Трсту, његови контакти и евентуалне везе с локалним анархистичким групама, све то није још довољно испитано. Бивши управник штампарије »Единост« у Трсту, Мирослав Амброжић, објавио је двадесет пет година после Чабриновићевог боравка у Трсту своје успомене,

које треба примити с резервом, као и друга мемоарска дела [91]. Амброжић је једном приликом чистио револвер пред Чабриновићем, који га је упитао да ли би му га продао. Амброжић му га је на то поклонио. Наводно је Чабриновић пред полазак из Трста рекао радницима: »О мени ћете још чути.« Амброжић такође закључује да је Чабриновић пошао из Трста с намером да изврши неки атентат, чак да је и рекао да ће се о њему чути кад нека лица са штрафастим панталонама буду долазила у Сарајево [92]. Амброжић сматра да је Чабриновић при том мислио на неке генерале.

Све ово потврђује да је изјаве живих људи тешко ценити као историјски извор. Чабриновић је напустио Трст почетком октобра, па је готово немогућно да је он већ тада знао за одлуку Фрање Фердинанда да посети Сарајево. Та одлука је донета тек у септембру 1913. године.

О Чабриновићевом боравку у Трсту постоји један други извор, доста веродостојан, али он не баца неко ново светло на питање припрема за атентат. Ујутро 28. јуна 1914. године, уочи атентата, Чабриновић се сликао са својим другом Томом Вучинићем; тражио је да се једна од шест фотографија пошаље на адресу Вучина Рунића из Трста [93]. Један човек с тим именом радио је у кафани Чабриновићевог оца, а после је отишао у Трст [94].

На путу из Трста, Чабриновић се задржао у Опатији, где се сусрео с дром Ивом Орлићем и Словенцем Ивом Ендлихером, како то Орлић наводи у својим успоменама [95]. »Покојни Недељко Чабриновић као графички радник долази из Трста у Опатију у жељи да набави иноземни пасош за Србију, састаје се са мном у кући мог пок. таста. Тада се оснива атентат на Франца Фердинанда. На темељу његове радничке књижице, која би се данас морала налазити међу архивом у префектури уВолоском, подигао сам му пасош и он путује у Београд« [96]. Орлић је своја сећања писао четрнаест година после догађаја које описује, те се она морају примити са резервом. Орлић наводи да му је Чабриновић из Београда послао и једну карту, чију садржину он овако описује:

»Драги пријатељу!

Вама и Вашој госпођи у предвечер моје смрти, тешко болестан, желим сваку срећу у новој уједињеној домовини.« [97]

Но оригинал ове карте не постоји, јер је она уништена

одмах после 28. јуна 1914, када је др Орлић био ухапшен.

У Лебедевљевим хартијама постоји један документ из тог периода, који је од пресудног значаја. То је Чабриновићева карта, без датума, упућена Чедомиру Сандаљу у Бањалуци:

»Драги пријатељу!

»Да сте ми здраво! Мени се већ досадило чекати и са оно новца што добих од ово мало Хрвата типографа и др Орлића данас стигох у Карловац, а сутра ћу у Загреб. А пасош у рабош! Да бог дâ да се видимо у Београду

Ваш Недељко«[98]

Како је дописник загребачког »Србобрана« 6. јула 1914. јавио, Чабриновић је стигао у Београд 30. октобра 1913 (17. октобра по старом календару), једним од вечерњих возова, без исправа, те у железничком комесаријату није могао доказати свој идентитет.

Према једној верзији, Владимир Гаћиновић и младобосанци који су живели у Швајцарској и Француској такође су радили на припремама атентата против хабсбуршких достојанственика. О Гаћиновићевој активности од краја 1913. па до избијања рата има мало аутентичне документације. У једном писму Шпири Солди, 24. јула 1913, Гаћиновић пише да је у Паризу, молећи га да ником не говори где се налази.[99]

После првога светског рата чуле су се тврдње да је Гаћиновић средином јануара 1914. одржао у Тулузи тајни састанак с неколицином младобосанаца, на којем је донета одлука да се изврши атентат на Потјорека или Фрању Фердинанда. Око састанка у Тулузи развила се жива дискусија међу историчарима. Као што наводи Сидни Феј, постоје разне верзије о детаљима шта се тамо решавало.[100]

У погледу примарних историјских извора, постоје два документа који бацају мало више светла на састанак младобосанаца у Француској. Један је из архиве српског Министарства иностраних дела, а други из француских дипломатских архива.

Српски посланик у Црној Гори јавио је Београду, 10. јула 1914. године, да је аустроугарски посланик обавестио нотом владу Црне Горе да су два завереника, један муслиманин, а други православац, које су гониле аустријске патроле, умакла на црногорску територију, и тражио је њихов притвор. У теле-

граму се даље вели: »Муслиман је заиста дошао у Никшић и, мислећи да је изван опасности, причао је о завери и својој улози. Он је одмах притворен, саслушан, и јављено је то Министарству унутрашњих дела на Цетињу. Министар иностраних дела ми је све ово рекао и изнео забуну у којој се налази влада, нарочито из страха да Аустрија не дозна од својих шпијуна о затворенику у Никшићу и његовим исказима. Он ми је рекао у највећој дискрецији да је молио Министарство унутрашњих дела да да̑ затворенику могућност побећи из затвора. Једно друго лице рече ми да се затвореник зове Башагић, млад велепоседник из Стоца, да је члан *Народне одбране* и да је у заверу увучен од неког муслимана по имену Голубић (?), који је наш питомац у Паризу. Мисли да је онај други бегунац умакао у Србију.« [101]

У другом телеграму, од 15. јула 1914, посланик јавља да је бегунац побегао и »да се зове Мехмед Башић« [102], а у трећем, од 16. јула 1914, да је окружни начелник у Никшићу помогао Мехмедбашићу да побегне, али се влада боји да »поменути муслиман није какав агент - провокатор који може доцније то открити«.[103]

И коначно, у четвртом телеграму помиње се Француска као центар завере. Српски посланик је 21. јула 1914. године јавио да је председник аустријске владе лично тражио да црногорска влада пружи доказе куд је Мехмедбашић побегао, јер је истрага у Сарајеву показала да су конци завере у Београду. Црногорски министар спољних послова одговорио је аустријском посланику да је информација нетачна, »јер је бегунац више пута тврдио да је завера учињена у Туру у Француској«.[104]

Тачност горњих информација једним делом потврђује и извештај француског министра на Цетињу, Деларош - Вернеа, француском министру спољних послова, Бјенвенију Мартену, послат 23. јула 1914, у којем се каже да му је црногорски министар спољних послова Пламенац потврдио да је Мехмедбашић пребегао и да је на саслушању изјавио да су се завереници састали у Туру у Француској. Француски министар је одмах изразио своје сумње у тачност Мехмедбашићевих тврдњи.[105]

Комисија која је срећивала овај том француске дипломатске збирке обратила се архиву Sureté Générale с молбом да се испита да ли је нешто предузето у вези с овим саопштењем француског министра на Цетињу. У одговору је речено да се

у Архиву не налази никакав документ, као ни у архивама француског Министарства спољних послова.[106]

После првога светског рата, поједине личности за које се претпоставља да су учествовале на састанку младобосанаца у Француској у јануару 1914, износиле су своје успомене, али њихови се искази разилазе како у погледу учесника на састанку, тако и у погледу одлука тога састанка и личности које су дале иницијативу да се он одржи. Осим тога, њихови искази су коришћени за потврду једне или друге тезе о одговорности за сарајевски атентат и избијање првога светског рата. Леополд Мандл, полуслужбени новинар аустроугарског министра Берхтолда, још је 1924. тврдио да је састанак у Тулузи, а не у Туру, одржан у децембру 1913. године, и да су том састанку присуствовали сви водећи младобосанци. У почетку се сматрало да би требало покушати атентат на Потјорека, али су неки захтевали да се атентат изврши на Фрању Фердинанда. Коначну одлуку требало је да донесе Данило Илић [107]. Ситон - Ватсон, међутим, тврди да је састанак одржан у јануару 1913. године, да га је сазвао Гаћиновић, и да је било одлучено да се атентат изврши на Потјорека.[108]

Милош Богићевић, упорни бранилац тезе да је Србија, а преко ње и Русија, одговорна за сарајевски атентат, искористио је писање Мустафе Голубића и Павла Бастајића о састанку у Тулузи [109], па је у својој књизи о Солунском процесу тврдио да је Павле Бастајић изјавио да се састанак одржао у Тулузи, у другој половини јануара 1914. године, да су састанку присуствовали само Гаћиновић, Мехмедбашић и Голубић, да је идеју за састанак дао Војислав Танкосић, уз одобрење пуковника Аписа, да је главни циљ састанка био припремање атентата на Фрању Фердинанда, после којег би уследили и други атентати на цивилне и војне функционере Хабсбуршке Монархије.[110]

Гаћиновић је умро 1917. године. Ни у својим писмима ни у чланку о сарајевском атентату, он ниједном речју не помиње састанак у Француској, што је и разумљиво с обзиром на конспиративне разлоге, јер је све то писао док је рат још трајао. Ако је састанак одржан, то се морало догодити између 7. јануара и 3. фебруара 1914, јер, по свему судећи, Гаћиновић у то време није био у Швајцарској. Он је 7. јануара послао једно писмо Бори Продановићу у којем га обавештава да »још не знам адресу Мустафину«, а 3. фебруара му се јавља из Женеве [111]. Перо Слијепчевић наводи да му је Гаћиновић при-

чао нешто о том састанку и да је састанку присуствовао и један Пољак, који је касније погинуо као добровољац у српској војсци.

Од свих учесника, Мехмедбашић је највише говорио о састанку у Тулузи[112], и његова сећања се не подударају са оним што износи Милош Богићевић. Мехмедбашић је 1937. године одговорио на питања италијанског историчара Албертинија,[113] који закључује да Мехмедбашићево сведочење оповргава Богићевићеве тезе о састанку у Француској. Мехмедбашић је изјавио да је крајем децембра 1913. године добио писмо од Голубића, у којем овај у име Гаћиновића захтева да ради важног посла одмах дође у Тулузу. У хотелу »Сен Жером« у Тулузи, Мехмедбашић је сусрео само Голубића, који му је рекао да се очекују Гаћиновић и Бастајић. Међутим, дошао је само Гаћиновић, који се том приликом залагао за идеју атентата, јер само они могу да пробуде Босну и дигну је на устанак. Претресане су разне могућности, између осталог и атентат на Фрању Фердинанда.

Али највећи значај придаван је атентату на Потјорека, с обзиром на утисак који би један такав покушај могао да оставиp. Гаћиновић је сматрао да је атентат на Потјорека од особите важности. Због тога су остали планови били у другом плану.

Даљи ток догађаја Мехмедбашић је овако описао Албертинију:

»Мени је било поверено као задатак да покушам атентат на Потјорека. Једна кама је изабрана као најсигурније оружје, а нарочито ако буде претходно затрована. Гаћиновић ми је дао једну малу бочицу отрова којим је требало овлажити оштрицу каме пре употребе. Из Тулузе сам отишао у Марсељ, где сам се укрцао за Дубровник. У Дубровнику сам сео на воз, али сам приметио да жандарми нешто претражују по возу. Плашећи се да трагају за мном, бацио сам каму и отров у нужник. Тек сам после сазнао да су гањали неког малог лопова. Кад сам дошао у Столац, писао сам Гаћиновићу и, очекујући његов одговор, ништа више нисам радио на завери.« [114]

Дугогодишњи Мехмедбашићев пријатељ Тришић потврђује овај део Мехмедбашићевог казивања Албертинију, али при том указује на још неке битне моменте које је Албертини пренебрегао. Мехмедбашић је у Стоцу пронашао револвер и 26. марта кренуо у Сарајево, где се тих дана одржавала прослава

поводом избора муслиманског верског поглавара [115]. Мехмедбашић је том приликом дошао у додир с Данилом Илићем, који га је убедио да треба одустати од атентата на Потјорека, јер се већ било сазнало да ће Фрања Фердинанд доћи у посету Сарајеву, па су припреме за атентат против њега већ биле у току. Мехмедбашић се тада вратио у Херцеговину, а Илић му је обећао да ће се с њим повезати кад то буде потребно.[116]

Албертини на основу тога закључује да је у Тулузи било решено да се атентат изврши на Потјорека, а не на Фрању Фердинанда, како то Милош Богићевић тврди. Албертини даље побија Богићевићеву тврдњу да је на крају састанка у Тулузи Гаћиновић написао једно писмо Гаврилу Принципу позивајући га да одмах дође у Лозану како би се договорили око неких детаља завере [117].

Љубибратић такође тврди да је Гаћиновић то писмо послао Принципу из Тулузе преко Милована Продановића, који је живео у Женеви, молећи га да оде до Гаћиновићеве газдарице, која је имала Принципову адресу [118]. Љубибратић наводи Продановићеве речи да се он тога више не сећа, али потврђује да су се Гаћиновић и он узајамно посећивали и допушта могућност да му је учинио наведену услугу.[119]

Ова хипотеза није потврђена примарним изворима. Сâм Принцип је на саслушању изјавио да он о завери против Фрање Фердинанда није ништа знао крајем јануара, када је напустио Сарајево на путу за Београд преко свога родног Грахова [120]. Љубибратић наводи да је државни тужилац Свара на свом примерку оптужнице забележио Принципову изјаву да је у јануару 1914. године у Босанском Грахову причао с Владетом Билбијом о атентату на Фрању Фердинанда.[121]

Међутим, исказ Принципов у судској истрази доводи у сумњу ово Сварино тврђење. Он је изричито тврдио да Билбија није знао за атентат [122]. То је потврдио и сâм Билбија у разговору с Владимиром Лебедевом.[123]

У *Збирци Лебедева* постоји више докумената који осветљавају ове сложене догађаје. То су разговори с Павлом Бастајићем, Принциповом мајком и браћом, као и с Владетом Билбијом.

Павле Бастајић у својим успоменама јасно указује да је у Француској било решено да се убије поглавар Потјорек, да се на томе и радило, али да је после тога, у току 1914. године, Гаћиновић почео да се колеба да ли би било паметно да се

изврши атентат на Фрању Фердинанда, о чему ће бити више речи.

О састанку с Мехмедбашићем у Француској, Бастајић је рекао да је Гаћиновић пре тога »мислио на терористичке акте«, да је био у преписци с Принципом, Данилом Илићем, Бором Јевтићем и другима, и да је на своју руку хтео да убије Потјорека. За то је било људи, али није било новца. Било је потребно да људи дођу у Лозану, да добију оружје и да се врате у Босну. »Нама није ишло у главу да тражимо оружје од Танкосића«, вели Бастајић. Гаћиновић је путовао у Париз где је дошао у додир с руским социјалреволуционарем Бурцевом, од кога је тражио оружје. Пре него што је пошао у Париз, у Швајцарску је допутовао Илић, како је Бастајићу причао Гаћиновић. Том приликом је Гаћиновић разговарао с Илићем о покушају атентата на Потјорека.

Занимљиво је да Бастајић поред састанка у Тулузи, спомиње и састанак у Паризу, наводећи да се сусрет с Мехмедбашићем одиграо у париском хотелу »Gobelins« у истоименој улици. Том приликом били су присутни Гаћиновић, Бастајић и Јован Живановић. Бастајић вели да се тада први пут сусрео с Мехмедбашићем и да је на њега оставио добар утисак. Гаћиновић је говорио о њему: »Он ће као орао да слети на Потјорека.« Било је решено да Живановић и Бастајић прихвате све што буде решено у Тулузи. Гаћиновић се из Тулузе вратио у Париз и обавестио Бастајића и Живановића о одлуци. Међутим, није било никаквих вести из Босне, и Гаћиновић је коначно писао »да се план променио и да не треба мислити да Благан (надимак Мехмедбашићев) није добар карактер«. После тога није више било директног контакта с људима у Босни, наводи Бастајић, али је преписка између Гаћиновића и група у Сарајеву и Београду и даље одржавана.[124]

Из казивања Принципове браће, мајке и Владете Билбије Владимиру Лебедеву стиче се утисак да Принцип није ништа знао о припремању атентата на Фрању Фердинанда када је пошао из Сарајева у Београд јануара 1914. године. С једне стране, он је желео да заврши матуру, а с друге, један инцидент са жандармима на забави у Пазарићу натерао га је да брзо напусти Босну. У исти мах, Принципа није напуштала мисао да треба вршити атентате на хабсбуршке функционере.

Та забава у Пазарићу била је у децембру 1913. Инцидент је избио око тога што се неки жандарм ухватио у коло до неке

девојке. »Гавро је као дивља мачка скочио на жандарма и избацио га напоље«, прича Јово Принцип.[125]

Гаврило је из Хаџића стигао у Грахово негде око Светога Саве. Ту је срео свога друга и рођака Владету Билбију из села Црног Лука. Браћа су Гаврила телеграмом обавестила да га жандарми траже због инцидента у Пазарићу, па се он одлучио да убрза свој одлазак из Босне. Гаврило је предложио Билбији да иду у Швајцарску: »Тамо је Владо Гаћиновић. Мислимо ове јесени пуцати«, рекао му је Принцип. Но Билбија је тврдио Лебедеву да је уверио Принципа да треба да оду у Београд, одакле ће се с Гаћиновићем моћи да дописују и где ће моћи да сврше школу.[126]

Лебедев је августа 1935. на руском језику забележио два разговора с Принциповом мајком о последњем Гавриловом боравку у Грахову. У текст тог разговора забележио је допуне Владете Билбије, с којим је Лебедев разговарао 8. августа исте године, као и још једанпут истог месеца. Лебедев је, такође, забележио један разговор с Принциповом сестром од стрица, вођен 21. септембра 1939, о његовом последњем боравку у Грахову у зиму 1914. године.

Први разговор с мајком гласи:

»Последњи пут дошао нам је Гавро у Обљај или четири дана пре Светог Саве (према Билбијиној изјави ‚Пут Принципов у Београд 1914. године') или четири дана после. Сада се тачно не сећам. Те 1913 - 1914. године зима је била страшна, снег до крова. И у дворишту снег је био све до самих стена, до кућних таваница.

Гавро је био необично забринут и замишљен. Гледа доле, у страну, о нечем размишља.

Ја му кажем: ‚Шта ти је, Гавро, шта је с тобом. Јеси ли навукао какву болест, смршао си? Мора бити да си се јако прехладио? Реци ми. . .'

Гавро је узвратио само осмехом. ‚Шта ти је, Нано, такви људи као што сам ја не болују, они се само гоје.'

И стално је о нечем размишљао. Много је читао. Одлазио је на Арежин брег, код Персе, код деде, жандара Илије. Провео је осам дана и отишао с Владетом Билбијом.

Пропусницу до Земуна му је дао доктор Љуба Подградски (изјава Билбије). Своју пропусницу дао је Гаври. Отац Љубе Подградског, такође лекар, знао је мене, када сам са родитељима избегла од Турака у Далмацију. Он ме је много волео и пазио.

А после 15 дана Гавро нам је написао из Београда о томе како је Влатку било тешко да пређе границу, и како је Влатку послао једног пријатеља да га пребаци преко границе.« [127]

Други разговор с мајком гласи:

»Када је Гавро дошао последњи пут у Обљај, причао је мајци како је украшавао цвећем Жерајићев гроб, објашњавајући ко је био Жерајић и зашто је погинуо. Причао је да је цвеће, када није имао за шта да га купи, узимао у башти код неког православца, или код католика, а понекад чак и код муслимана. Пређе са друговима преко ограде или онако прођу (или сам прође) и украсе гроб цвећем. А ујутру цвећа опет нема, склони га или полиција или чувар гробља. И поново украшавају, ките гроб.

Или би причао дуге приче о Србији, о српском демократизму, о једнакости, о краљу Петру, о парламенту, о томе да земља припада сељацима, о српским победама итд. Једном га је један малишан упитао ‚Какви су Срби?' А Гавро смејући се одговорио: ‚На сваком рамену по два рога, сваког могу да прободу!'« [128]

Разговор са сестром Богдана Принципа, Гавриловог брата од стрица, Лебедев је овако забележио:

»Код својих је Гаврило Принцип био последњи пут на Св. Саву 1914. год. Том приликом је разговарао с тетком Маром, која га је саветовала да више не учи с обзиром на слабо здравље, него нека нађе неку лакшу службу и одмори се, на шта јој је одговорио: ‚Ја, стрина, само за народ живим', и показао јој је мапу Србије говорећи о њеној величини.

Сестри од стрица Перси саветовао је да се не удаје за Швабу, пошто се забављала са Јоханом Најмером. Рекао је: ‚Немој да се удаш за Швабу, за Хрвата можеш слободно, а за Швабу никако.'

У то време Богдан се налазио у Сарајеву. Гаврило је из његове собе узимао књиге и читао сатима. У Богдановој библиотеци преовлађивале су књиге руских писаца и све их је Гаврило гутао.« [129]

Тако се Гаврило Принцип растао од своје мајке. Она је наджживела сина пуних тридесет година. У прошлом рату, усташе су спалиле стару кућу Принципових, заклали Гавриловог брата лекара Николу, а стара Нана морала је опет у збег, баш као и у устанку 1875 - 1878. Умрла је по ослобођењу у 87. години живота, у ноћи између 12. и 13. јула 1945.[130]

Гаврило и Билбија кренули су те јаке зиме 1914. године из Грахова преко Далмације, Ријеке и Загреба у Београд, где је Принцип свој боравак полицији пријавио 13. марта 1914. године иако је још раније стигао у Београд. Загребачки »Србобран« је у броју од 7. јула 1914. писао да је Принцип пребегао из Земуна у Београд преко леда 27. фебруара (14.

фебруара по старом календару). »Србобран« у истом броју наводи да је Принцип изјавио властима »да долази да продужи школовање у гимназији, да се морао послужити бекством, јер му нису хтели у Аустрији дати пасош за Србију. Пошто је Принцип већ био раније уписан као ђак у једну од београдских гимназија, то му је допуштено да остане у Београду«.

Међутим, Владета Билбија је нешто друкчије описао Лебедеву пут с Принципом од Грахова до Београда. Из Грахова су преко Динаре отишли у Шибеник, где је био карневал. Из Шибеника су бродом кренули за Сушак. Принцип је одбио да пређе на Ријеку, »јер су тамо фирме на мађарском, а овде је хрватска земља«. На Сушаку су гађали у једној шатри мету. У Загребу су боравили под туђим именима. Владета је имао пасош Љубе Подградскога. Тешкоћа је била у томе што је Подградски имао 28 година, а Владета тек осамнаест, тако да се Владета плашио да путује с таквим пасошем. Принцип је у Загребу добио пасош на име студента Жике Јовановића. У томе му је помогао студент Младен Дунђеровић. Пре тога је имао пасош на име Чека.

Владета Билбија је остао у Земуну, а Принцип је без тешкоћа прешао у Београд с лажним пасошем, истим возом којим је у Србију стигао грчки престолонаследник, 13. фебруара 1914. године. Из Београда је одмах послао Грабежа у Земун да помогне Билбији да илегално пређе границу. Неки Владета Кесић превео је Билбију преко залеђене Саве у Србију.[131]

У разговорима с Лебедевом, Владета Билбија је рекао да он ништа није знао о намераваном атентату на Фрању Фердинанда, ни онда кад је из Грахова путовао за Београд, а ни крајем маја 1914. године, кад је Принцип био напустио Београд и кренуо с Грабежом и Чабриновићем у Сарајево.[132]

ГЛАВА XIII

ЗАВЕРЕНИЦИ УДРУЖУЈУ СВОЈЕ НАПОРЕ

Свети терет је тај живот што носите,
Пазите га, диж'те, носите свечано.
Прсите се под њим, наступајте чврсто,
Не клон'те пред тугом, нит' стан'те пред грехом
Већ даље, навише, крочите до циља.

Франсис Ана Кембл

Одлука надвојводе Фрање Фердинанда да посети Босну и Херцеговину била је заснована на војним, политичким и личним разлозима. Пре свега, било је предвиђено да се велики војни маневри одрже у лето 1914, а надвојвода, као врховни инспектор оружаних снага Аустро-Угарске, требало је да на њима узме учешћа. Раније је био обичај да цар Фрања лично присуствује свим већим војним маневрима, али с обзиром на поодмакле године, он је већ у јесен 1913. године тражио од надвојводе да га заступа на маневрима у Чешкој. Ту дужност је цар Фрања поверио Фрањи Фердинанду и приликом маневара у Босни, 1914. године.

Генерал Конрад је, као начелник Генералштаба аустроугарске војске у својим мемоарима описао како је дошло до тога да надвојвода Фрања Фердинанд начини посету Босни и Херцеговини. На војним маневрима у Чешкој, 16. септембра 1913, надвојвода је лично рекао Конраду да намерава да иде у Босну и присуствује маневрима 15. и 16. корпуса, под командом генерала Потјорека [1]. Конрад је записао да он није знао ко је дао иницијативу за надвојводину посету и ко је организовао читаву ствар, али му се чинило природно и ко-

рисно за династију да престолонаследник посети Босну, као што је то једном приликом био учинио Рудолф [2]. Конрад је исто тако забележио да га је 29. септембра 1913. Потјорек посетио и да су том приликом разговарали о Србији:

»Разговарали смо о могућности акције против Србије. Потјорек је рекао да можемо рачунати на муслимане и Хрвате. После тога је покренуо питања од прворазредне важности, о којима смо отворено разговарали од 1907. године. На крају ми је рекао да наследник престола, надвојвода Фрања Фердинанд, жели да се маневри 15. и 16. корпуса под Потјорековом командом одрже у северној Босни 1914. године. Изразио је жељу да присуствује тим маневрима, а исто тако да га том приликом прати војвоткиња.« [3]

И интереси спољне политике Аустро-Угарске налагали су да се надвојвода појави на војним маневрима у Сарајеву. Тај план имао је да изрази протест против Србије и јачања њеног угледа на Балкану после победа у балканским ратовима.

Сем тога, и унутрашњополитички разлози навели су надвојводу да начини ову посету. Његови саветодавци су га обавештавали да су Срби у Босни и Херцеговини после успеха Србије почели да дижу главу. Изнимне мере поглавара Потјорека у пролеће 1913. године нису донеле неке веће резултате. Срби су после тога постали још упорнији. Потјорека је нарочито забрињавала чињеница што су и босански Хрвати почели да напуштају политичке позиције Беча. То је и сâм надвојвода морао да призна у својим инструкцијама датим у вези с преузимањем престола, које је непосредно уочи поласка у Сарајево још једном разрадио. У њима се каже: »... Ситуација постаје све тежа не само међу Србима у Босни и Херцеговини, него и међу тамошњим хрватским политичарима... Југословени су сви одреда политички све непоузданији. То може да се уочи у Хрватској, а такође и у Босни.« [4]

Било је и личних разлога који су налагали надвојводи да пође у Босну. У питању је била његова повређена сујета. Он никако није могао да заборави увреде које је године 1906. доживео кад је боравио у Дубровнику и Херцеговини [5], па је желео да поново посети те крајеве и овом приликом буде поздрављен. Осим тога, надвојвода је желео да поведе своју супругу како би она присуствовала једној службеној посети. Маргути је забележио да је пут у Босну у јуну 1914. био неочекивано лепа прилика да се она покаже као супруга наслед-

ника престола, и она није хтела да је пропусти: »Ето, коначно, повода да се војвоткиња од Хоенберга појави у свој помпи поред свога супруга, у церемонијалу који је раније био одређен само за цара Фрању« [6]. Исто мишљење изразио је и Колас [7], а и А. Џ. П. Тејлор [8]. Др Ајзенменгер, међутим, био је другог мишљења [9]. Он је сматрао да је војвоткиња била верна супруга, и у страху да му се нешто не деси, хтела је да с мужем дели исту судбину. Макс Хоенберг је на убедљив начин доказао да је главни разлог који је нагнао његову мајку да пође с оцем у Босну био страх за његову безбедност.[10]

На основу свега овог може се закључити да је надвојводин пут у Сарајево имао војни, политички и приватни карактер.

»Разлог путовања била је жеља да се још једном подвуче чињеница да хабсбуршка династија сматра значајним што поседује Босну и Херцеговину, нарочито после промена у односима снага на Балкану, које су донели балкански ратови. Требало је да надвојводином посетом хрватско и муслиманско становништво Босне добије подстицаја у својим осећањима лојалности. Осим тога, надвојводина жена из морганатског брака имала је да буде дочекана са царским церемонијалом. Постојала је и разумљива жеља поглавара Потјорека да надвојводи Фрањи, као врховном инспектору војске, пружи прилику да се лично увери у увежбаност трупа, као и да добије општи утисак о ситуацији у Босни. Од посете цара Фрање Јосифа 1910. године, ниједан члан царске куће није долазио у Босну. Према томе, надвојводина посета није представљала ништа неуобичајено.« [11]

У међувремену, половином марта 1914, вест о путу надвојводе била је објављена у новинама.

За младобосанце и чланове осталих јужнословенских револуционарних удружења, који су већ одавно мислили о атентату на надвојводу Фрању Фердинанда, то је био знак да је дошло време за одлучну акцију, поготову што је надвојвода био одлучио да крене у Сарајево. Осим тога, неки чланови тајних босанских организација сматрали су да надвојводина посета значи увод у агресију на Србију.

Као што смо видели, Принцип и Чабриновић су у то време већ били у Београду. Принцип се припремао да полаже седми разред гимназије, а Чабриновић је после две недеље тражења запослења, успео да нађе посао у Државној штампарији у Поп-Лукиној улици. Принцип је становао код Паје

Кузмановића, у Цариградској улици број 23, најпре у истој соби с Трифком Грабежом, а касније са својим рођаком Владетом Билбијом[12]. У истом стану у другој соби становали су Ристо Милићевић, правник из Мостара, Ратко Парежанин, а неко време и Добросав Јевђевић, студент из Прачe. Јевђевић је касније писао да је Принцип тих дана много читао. Највише је волео песнике модернисте, на првом месту Симу Пандуровића, због његових песама које изражавају бол за изгубљеном драгом, због његове беспомоћности и опште резигнације према животу, а затим Владимира Видрића, песника - визионара, цинички расположеног према самом себи, а у исти мах и оштрог критичара тешких прилика у Хрватској.

Колико се Принцип мучио да своја оптимистичка схватања у погледу развитка друштва некако усклади са својим унутарњим песимизмом, показује један примерак Пандуровићеве збирке *Дани и ноћи*, у којој је у песми »Данашњица« подвукао следеће стихове:

И не створимо л' ништа сами собом,
Завршићемо бар јад ових дана:
Бићемо, ипак, темељ својим гробом.
Новом животу без данашњих мана,
Бољем животу што бар нечем води,
Ако не часном миру, оно рату,
Ако не срећи, а оно слободи.[13]

Принцип је знао напамет многе стихове својих омиљених песника. Јевђевић је записао да је Принцип често рецитовао следеће Ничеове стихове:

Ја знам одакле сам
Незаситљив као пламен
Жарим и изгоревам самог себе.
Све што год ја обухватим засветли
Све што иза себе оставим угљенисано је,
Пламен сам био и остао.

С београдским омладинцима Принцип се није дружио. У истрази је рекао да осим поменутих босанских ђака с којима је становао, »ја у Србији нисам имао пријатеља«. Кад би добио нешто мало новца од куће, свраћао би у кафане »Златна моруна« и »Жиров венац«, на Зеленом венцу, недалеко од куће у којој је становао. У овим кафанама окупљали су се омладинци из Босне и Херцеговине који су учили школу у Београду

или они који су као добровољци били у комитама за време балканских ратова. И Чабриновић је посећивао ове кафане готово свакодневно.

За бивше комите из Босне и Херцеговине били су дошли тешки дани. Ратови су били прошли а младићи нису смели да се врате у свој завичај. Посао се тешко налазио.

Међу комитама Принцип је имао два пријатеља. Први је био Ђулага Буковац, муслиман његових година из Љубушког, који је био истеран из школе у Сарајеву 1912. године после фебруарских демонстрација и ђачког штрајка, јер је наговарао ђаке да напусте школу. После је прешао у Београд да се школује. Буковац није занемаривао ни свој револуционарни рад. Видели смо већ да је он, као младобосанац, учествовао у припремању завере против Фрање Јосифа, али те припреме прекинуо је балкански рат. Буковац је ступио у комите и био рањен у борби. Земаљска влада у својим поверљивим извештајима бележи да је »опасан по јавну сигурност и сигурност истакнутих личности.« [14]

Други комита био је Ђуро Шарац, родом из села Чујлука у Босни. Био је четири године старији од Принципа и Буковца. Као ђак шестог разреда гимназије у Сарајеву, после анексије 1908. године, изјавио је пред друговима да је анексија Босне и Херцеговине најобичнија пљачка туђе имовине. Неко га је пријавио, па је Шарац био кажњен на два месеца затвора. Кад је изишао из затвора, отишао је у Србију, где је добио стипендију у Српској богословији у Призрену. Шарац је дипломирао у Призрену, али није хтео да се запопи, већ је 1912. године ступио у комите. Био је добар борац и мајор Танкосић га је примио у своју личну пратњу. И Танкосић је, као и Шарац и Принцип, био пореклом Босанац, родом из Крајине, па је у његовој јединици био велик број Босанаца добровољаца. Танкосић је имао обичај да искушава храброст својих људи било за време рата било у миру. Једном је за време купања наредио Мустафи Голубићу и неким другим младобосанцима да скачу с београдског железничког моста у Саву »да би видео да ли су спремни да изврше сваки његов налог« [15]. Шарац је стално био уз Танкосића, као што је то Џон Рид забележио у једном од својих дописа из Србије за време балканског рата. Али кад је рат био завршен. Шарац није могао наћи посла, те је проводио дане по кафанама на Зеленом венцу, причајући земљацима о својим подвизима док је био комита.

Још увек је спорно питање да ли је Принцип одлуку о

атентату на Фрању Фердинанда донео сâм или га је на то неко наговорио. Видели смо да постоји хипотеза да је Принцип још у Сарајеву, у јануару 1914, преко младобосанаца који су живели у Швајцарској и Француској био обавештен да треба да учествује у атентату. Но та претпоставка до данас није потврђена веродостојним историјским изворима.

Велику тешкоћу за историчаре сарајевског атентата представља чињеница што до сада нису располагали полицијским и судским списима (истражним записницима, као и записницима са суђења). Судови су се доносили било на основу сећања појединаца или на основу накнадно дешифрованих стенографских бележака с процеса. У *Заоставштини Фрање Фердинанда* налази се немачки превод истражних списа против Принципа и другова. Ти списи дају далеко аутентичнију слику о мотивима атентатора него што се могло закључити из раније откривених секундарних извора.

Принцип је, на пример, у истрази 17. августа 1914. изјавио: »Прочитао сам у новинама да ће насљедник престола доћи у Босну и рекао сам Чабриновићу да сад имамо прилику да извршимо атентат. Кад ми је Чабриновић, десет дана пошто сам ту вијест прочитао у новинама, показао један исјечак из новина, који је, можда, добио у писму, знао сам позитивно да ће престолонасљедник доћи у Босну и тада смо Чабриновић и ја одлучили да извршимо атентат, како сам то већ раније споменуо.« [16]

О том исечку из новина који је Чабриновић добио из Босне постоје разне верзије. Највероватнија је да је песник Јован Варагић на вест да Фрања Фердинанд долази у Босну, после разговора с друговима, одлучио да о томе обавести младобосанце у Београду. Вест из новина је била исечена и стављена у коверат. Неко је предложио да се исечак пошаље Недељку Чабриновићу у Београд, јер је он већ раније био обавестио Бору Јевтића да има револвер. Наводно је Михаило Пушара однео писмо у своју канцеларију, у Градску општину, и на писаћој машини откуцао Чабриновићево име а као адресу ставио кафану »Златна моруна«. Ради сигурности, писмо је предао на пошти у Зеници.[17]

Чињеница што је исечак послат показује да је идеја о атентату против Фрање Фердинанда била жива у свим групама младобосанаца, како у Босни и Београду, тако и у Швајцарској и Француској. У истрази је Чабриновић овако описао тај исечак:

»Напомињем да је на оном исјечку из новина о престолонасљедниковом доласку писало ,Здраво', и то калиграфски, како се не би познало ко је то написао.

Поштанска марка носила је лик Фрање Јосифа, али ја не знам да ли је била босанска или аустријска марка од 10 хелера. Поштански жиг био је нејасан, није се могло познати одакле је писмо стигло.

Комбиновао сам да ми је то писмо послато или шале ради или с неком тенденцијом. Ту тенденцију објаснио ми је Принцип истог вечера, то јест да бисмо могли извршити атентат.«[18]

Другом приликом Чабриновић је у истрази рекао да је исечак примио у марту или априлу, и да га је у штампарији показивао радницима[19]. Чабриновић је ставио писмо у џеп и за време ручка у »Златној моруни« показао га Принципу, који га је прочитао не дајући своје мишљење. Увече су се опет срели, и Принцип је одвео Чабриновића у мали парк на Обилићевом венцу, где га је позвао да узме учешћа у атентату. После кратког размишљања, Чабриновић је пристао. Дали су један другоме реч, руковали се и разишли.[20]

И трећи члан београдске тројке завереника, Трифко Грабеж, изјавио је у истрази да је у листу »Истина«, док је био на одсуству код куће на Палама, крајем марта 1914. прочитао вест о доласку Фрање Фердинанда у Босну. Он је даље рекао:

»О Ускрсу сам отишао на Пале и остао мјесец и по дана, а када сам око 1. маја стигао у Београд, већ ми је рекао Принцип да су он и Чабриновић одлучили да изврше атентат на престолонасљедника ... Док сам био у Сарајеву, прочитао сам у ,Истини' да ће престолонасљедник доћи. Али тада нисам помишљао да извршим атентат, и вјерујем, да нисам отишао у Београд, ја не бих судјеловао у атентату. Принципово одушевљење, међутим, озбиљно ме је на то подстакло.«[21]

Принцип се није одмах одлучио да увуче Грабежа у заверу, па је у истрази рекао да није хтео да уплиће Грабежа у атентат »јер је он племенита душа и скроман човјек«.[22]

Он је упорно наглашавао да је он био главни подстрекач на атентат: »Помисао да се изврши атентат на престолонасљедника родила се најприје у мојој глави.«[23]

На питање истражног судије шта има да каже поводом Чабриновићевог тврђења да је неко утицао на њих да изврше атентат, Принцип је одговорио:

»На мене нико није утицао. Можда је на њега утицао један студент с којим се дописивао. Ја тога нисам познавао, то је веома слаб студент, али иначе веома интелигентан.

Тај студент је једини који је утицао на Чабриновића, и ја мислим да се и он налази овдје у затвору. Зове се Боривоје Јевтић. Тај Јевтић је само у националистичком духу утицао на Чабриновића. Али иницијативу за сâм атентат дао сам Чабриновићу ја.« [24]

Принцип је узео на себе да набави оружје, јер је Чабриновић свој револвер био оставио или продао у Опатији. У истрази је изјавио да је имао неколико планова како да дође до оружја. Најпре је мислио да га затражи од неког официра, али пошто официре није познавао, та могућност је отпала. После му је пало на ум да новац тражи од *Народне одбране* као помоћ, па да од тих пара купи оружје. Затим се носио мишљу да пише кући и моли новац за испите. Али материјално стање његове породице било је тих месеци тешко. Принцип је у истрази навео да је обилазио радње и прегледао револвере: »Нашао сам тамо више система, међу њима један с калибром од 9 милиметара; тај би ми одговарао, и стајао је 60 динара« [25]. Грабеж потврђује чињеницу да су атентатори хтели да купе револвере. Он је ишао у радњу да купи четири револвера, за свакога по један, а четврти за Илића. Но револвери су коштали по 60 динара, а толико новца нису имали.[26]

Принцип је у своје планове увео и Ђулагу Буковца. О томе је он у истрази рекао:

»Како сам већ раније признао, помисао да се изврши атентат на престолонасљедника родила се најприје у мојој глави. Први коме сам о томе говорио био је Недељко Чабриновић, други Ђулага Буковац, који је то мимо моје воље саопштио Милану Цигановићу. Од тог тренутка спријатељио сам се с Миланом Цигановићем, готово сваког дана састајао сам се с њим, и он је обећао да ће ми набавити оружје. Ово обећање дао ми је још прије него што је Грабеж дошао у Београд.« [27]

Милан Цигановић је био Принципов земљак, родом из Босанског Петровца, шест година старији од њега. По занимању је био порески чиновник, службовао је у Босанском Петровцу. Из Босне је побегао 1909. године, приступио комитама и у борбама се тако истакао да је после балканских ратова био одликован Златном медаљом за храброст [28]. Принцип је упознао Цигановића још 1912. године, када су становали у истој кући, код исте газдарице. Том приликом је код Цигано-

вића видео једну колекцију бомби, девет или десет комада, или чак осамдесет, како је то Чабриновић тврдио. Те бомбе Принцип није хтео директно да тражи од Цигановића, него је то учинио преко Буковца. Но како је Принцип у истрази навео, Цигановић им није хтео дати своје бомбе, јер су биле слабе, па су зато тражили револвере[29]. Пошто су атентатори намеравали после атентата да се убију, сматрали су да је најбоље да то учине револвером, иако су касније у ту сврху добили отров цијанкалиј.

Принцип је у више махова поновио да је он дао подстицај за атентат и да се Цигановићу обратио за помоћ само поводом набавке оружја[30]. Грабеж је у истрази још детаљније описао однос према Цигановићу: »Цигановић се налази на нижем ступњу образовања него ми. Стога он није био у положају да нам развије икакве идеје«[31]. Цигановић је саопштио атентаторима да ће револвере добити од неког »господина«, то јест од мајора Воје Танкосића.[32]

Рекло би се да ни сама истрага ни суђење у Сарајеву нису могли да осветле конце завере, да нису могли да открију ни иницијаторе атентата ни начин на који је оружје набављено. Кад је суђење атентаторима било завршено, а пре него што је пресуда изречена, истражни судија је 27. октобра 1914. године отворио истрагу против Данила Илића и Недељка Чабриновића, на основу једне анонимне денунцијације, коју је, како се касније утврдило, био поднео Чабриновићев адвокат, Константин Премужић. Чабриновић је био отворен млад човек, па је Премужић у достави тврдио да му је његов брањеник изјавио да као део *Народне одбране* постоји једна терористичка организација чије је седиште у Београду, док се њене испоставе на подручју Босне налазе у Сарајеву, Мостару, Босанском Броду и Тузли, у Хрватској — у Загребу, Волоском и Сушаку, у Далмацији — у Задру, Сплиту и Дубровнику. Чланови организације су Срби и Хрвати. Чабриновић је, наводно, већ пре осамнаест месеци или годину дана положио заклетву да ће извршити атентат на Фрању Фердинанда, као и на неке представнике аустроугарске власти и владине већине у босанском Сабору. Богослов Ђуро Шарац из Босанске Крупе, заједно с Миланом Цигановићем и богословом Казимировићем, био је посредник између атентатора, Танкосића и осталих чланова који су, са знањем принца Александра, припремали атентат.[33]

Илић је на саслушању изјавио:

»Ја сам казао све што сам знао... Времена, атентати у Загребу и по Монархији, те лектира ђачких националистичких листова, почевши од ,Зоре', која је излазила у Прагу и проповиједала револуцију, те читање револуционарних књига (као *Подземна Русија)*, што се све турало ђацима у руке, као и прослављање атентатора у пјесмама, развило је међу ђацима такав револуционарни дух да кад бих тражио и петнаест ђака за судјеловање у атентату, био бих их нашао спремнима.

Да би одиста постојала каква револуционарна, или терористичка, одређена организација за атентате уопште, то мени није познато, јер ја за такву организацију не знам да је постојала у Сарајеву, нити игдје другдје; а да ја то знам, ја бих чланове, односно сукривце, одао, јер би ми, можда, то помогло да ми се живот поклони.

Како рекох, ја немам вама ништа одати, јер ја више ништа не знам.« [34]

Илићу је био предочен садржај анонимне пријаве, али је он остао при своме:

»Ова пријава је пуко нагађање, које је неко саставио на темељу утиска што га је добио код главне расправе, и све то није истина; бар мени није ништа познато, а новац пронађен у мојој кући, моје је мајке, како сам то већ казао.« [35]

Пошто је Чабриновић енергично порицао да је он причао своме адвокату о постојању неке југословенске терористичке организације, истрага је била закључена.

Др Драго Љубибратић, биограф Гаћиновића и Принципа, и сâм активни младобосанац, дознао је од Божидара Зечевића 1961. године да се у архиви Матице српске у Новом Саду налази биографија Ђуре Шарца, коју је написао 1928. године његов блиски пријатељ Душан Славић и послао је у депозит Матице српске, изразивши жељу да се документ не даје на употребу за његова живота.

Иако је ова Шарчева биографија документ другог реда, јер је написана неких четрнаест година пошто се догађај одиграо, извесне чињенице изнесене у њој ипак потврђују примарни историјски извори, као што су, на пример, записници са истраге против Принципа и другова.

Душан Славић је Херцеговац, а 1914. године држао је малу књижару у Београду. Он почиње Шарчеву биографију описом састанка бивших комита из Босне и Херцеговине с босанским ђацима у кафани »Златна моруна«. Увече 31. марта,

наводи Славић, састали су се у тој кафани Шарац, Цигановић и Славић, па је Шарац предложио да се изврши атентат на Фрању Фердинанда. Цигановић и Славић су на то одговорили да је план неизводљив.

»После неколико дана, чим су новине донеле вест да је аустријски Генералштаб решио да се маневри аустроугарске војске изврше у Босни, под руководством престолонаследника Фердинанда, Ђуро је у исти мах скројио нов план, за који његови другови рекоше да је одличан.« [36]

Да би се Ђурин план могао успешно извршити, другови реше, наводи Славић, да образују тајну организацију која ће се звати *Смрт или живот*. Идућег дана Ђуро је саставио и правила, слична правилима организације *Уједињење или смрт*. Основне одредбе Ђуриних правила гласиле су:

»Врховна управа састоји се из 7 чланова, који, чим даду пристанак да се примају дужности, полажу заклетву да тајну организације *Смрт или живот* неће одати ни брату, ни другу, оцу, ни мајци, сестри ни љуби, ни иком живом бићу. После заклетве сваки је ,дух' дужан својеручно написати изјаву да се сам убија из ових или оних разлога. То писмо старешина организације чуваће на месту где он буде знао.

Извршни чланови, који се зову ,косовски осветници', поред заклетве коју и ,духови' полажу, додају као наставак: Све заповести ,савета духова' извршаваћу савесно, макар при тој дужности и живот изгубио.

У организацију *Смрт или живот* могу се примати само Срби из Босне и Херцеговине, за које старешина стече уверење да су честити и да нису склони пијанству.«

После три дана састављена је управа, на чије је чело, као главни старешина, дошао Ђуро. Прве две седнице одржане су у Кошутњаку, на месту погибије кнеза Михаила. На тим седницама расправљало се о свим босанско-херцеговачким омладинцима који би могли ући у групу »косовских осветника«, међу којима је први био Ђорђе Лакић, обућар из Мостара, за кога се знало да припада колу нихилиста у Москви. За Лакићем је записано у списак још осамнаест лица.

»,Дух бр. 4', у околишном разговору с Лакићем, дознао је да је обавезан извршавати само наређења организације којој припада, и да у сличне организације, без одобрења своје, не сме ступати. ,Дух бр. 6' известио је старешину да је добио пристанак тројице

омладинаца; ,дух бр. 2' двојице, док је сâм старешина, ,дух бр. 1', задобио једнога.

Прво је положио заклетву Недељко Чабриновић, сутрадан Гаврило Принцип. Они су полагали заклетву у подруму једне куће у Краљице Наталије улици, док су остали то чинили у подруму с леве стране нове Народне скупштине на Батал-џамији. Заклетве су се обично вршиле око 12 часова ноћу, кад би напустили ,Моруну'.« [37]

Славић даље наводи да су се »косовски осветници« учили руковању оружјем, да је нарочити курир Гаћиновић известио »главне функционере *Младе Босне* у Сарајеву о задатку који се жели постићи, те да учине све што за умесно нађу, како се не би циљ осујетио«.[38]

Што се тиче набавке оружја, Славић вели да је Шарац најпре намеравао да оде до Скопља и да од бивших четника узме бомбе. Но плашили су се да би неко могао да открије припреме, па су одлучили да се за оружје обрате Танкосићу, »али условно, ако Војо претходно да поштену реч да ником живу неће ствар одати«. До Танкосића су, наводно, отишли Шарац и Славић.

»Кад је Ђуро изложио Танкосићу циљ свога доласка, овај рече: ,Сличну молбу одбио бих сваком другом, теби не могу. Рећи ћу ти зашто. За сличне сврхе, ја сам до данас дао много оружја, па не само да није ништа учињено, него се ни пуцањ није чуо. Кад ти тврдиш да је ствар на сигурном путу, тада не само да ћу дати оружје, већ и самога себе.' У знак захвалности Ђуро и Славић повикали су: ,Живео војвода'.«

Славић даље наводи како је Танкосић обећао да ће се преко својих пограничних другова и пријатеља постарати да они познатим каналима доставе оружје на право место, на адресу коју му буде означио.

У погледу новца, Славић тврди да су »осветници« фалсификовали апел једне црквене општине у Херцеговини, којим се од имућних Београђана тражи помоћ за зидање српске школе. Тако су скупили 1.080 динара.

Он такође наводи да су »осветници« умели да чувају своју тајну, и као пример наводи Ристу Милићевића, правника из Мостара, који је становао с Принципом у истом стану:

»Ристо Милићевић важио је као један од најчеститијих босанско-херцеговачких омладинаца. С њим су ,духови' сваки дан

јели и пили, и седели често и до саме зоре, па ипак Ристо о свему ни појма није имао. Он није био обавештен, не што није био од поверења, већ што је имао обичај да се често напије, па да у таквом стању не би несвесно одао тајну, од њега се крило све до уочи поласка ,осветника' у Сарајево. Тада му је и Ђуро поверио тајну и затражио прилог. Ристо је био без марјаша, па је истог дана отишао у чаршију и негде заложио свој златан сат, и сав добијени новац у износу од 80 динара предао Ђури.«[39]

Ристо Милићевић је касније као добровољац погинуо на Дрини, у првим данима рата 1914.

На крају Славић говори о поласку завереника, вестима о атентату, хапшењу атентатора, о томе како су се »косовски осветници«, поред свих нечовечних и варварских поступака аустријских џелата, држали достојанствено. »Од првог до последњег ниједан не одаде, и не прекрши заклетву.«[40]

У Славићевој биографији Ђуре Шарца очигледно има неких нетачности. На пример, Гаћиновић није могао бити слат као курир из Београда у Босну у априлу - мају 1914, јер је тада био у Швајцарској. Љубибратић је указао на могућност да је Славић помешао Гаћиновића са Грабежом[41]. Грабеж је заиста путовао о православним ускршњим празницима 1914. из Београда за Босну, па се натраг вратио око 1. маја. Ускрс је те године падао 18. априла, дакле месец дана пошто је штампа донела вест о посети Фрање Фердинанда Босни. Друга нетачност у Славићевој биографији јесте тврђење да је Шарац дошао на идеју о атентату 31. марта, па да је тек после тога придобио Принципа и Чабриновића. Међутим, Принцип је још половином марта, кад је вест о Фердинандовој посети објављена у штампи, био спреман за атентат.

Но без обзира на ове непрецизности, у Славићевој биографији Ђуре Шарца има чињеница које потврђују примарни историјски извори, као на пример записници са истраге из 1914. године.

На саслушању 16. августа 1914. године, на питање истражног судије: »Зашто нећеш да именујеш особе које су те подстакле на атентат, твоју казну бих знатно ублажио кад би све признао«, Чабриновић је одговорио: »Нећу да их именујем јер их Принцип није именовао.«

На истражитељеву примедбу: »Па ти не знаш шта је Принцип рекао«, Чабриновић је одговорио:

»Како рекох, ја и Принцип донијели смо одлуку о атентату на основу оних исјечака из новина, а о атентату знали су, осим мене и већ поменутих, још богослов Ђуро Шарац у Београду, који је поријеклом однекуд из Босне, и правник Ристо Милићевић у Београду, који је војни бјегунац из Мостара и посљедњег дана обавјештен о њему.« [42]

Чабриновић је додао да су их Шарац и Милићевић испратили кад су кренули из Београда. Ова Чабриновићева изјава у потпуности се подудара са оним што Славић говори о Ристи Милићевићу и разлозима због којих му је одлука о завери саопштена последњег дана, пред полазак атентатора у Босну.

Принцип ово индиректно потврђује на саслушању 17. августа 1914. године, када је на питање: »Ко вас је у Београду испратио на станицу?«, одговорио: »Ристо Милићевић. Да ли још неко други, не сјећам се.« Судија га је на то питао: »Можда теолог Шарац?«, на што је Принцип одговорио: »То је могуће, али се не сјећам.« А затим на саслушању истог дана: »Ђуро Шарац поријеклом је из једног села близу Босанске Крупе. Он је ове године завршио богословију у Призрену. У посљедње вријеме био је у Београду зато што је поднио молбу за продужење својих студија. Можда се у међувремену вратио кући, јер о томе је било ријечи. Он је наше оружје видио, али сад не знам којом приликом. Чини ми се да му је Цигановић нешто испричао о томе. Да ли је знао и за са̂м атентат, то не знам.« [43]

Према Славићу, Принцип и Чабриновић су се заклели да своју тајну неће одати. Том приликом обављен је посебан мистични церемонијал. Чабриновић је у истрази, а и на суђењу, давао непрецизне изјаве, као да је он био примљен у масонску ложу у Београду. О овом питању се расправља детаљно у XX глави, али није искључено да је Чабриновић побркао церемонијал у тајној организацији *Смрт или живот* с масонским ритуалом, о којем је слушао.

Интересантно је да су и црногорски омладинци у Београду основали једну тајну терористичку организацију, која је имала сличности са Шарчевом организацијом *Смрт или живот*. Циљ удружења био је да ликвидира личности које стоје на сметњи крајњем циљу главне организације (*Народне странке*) у Црној Гори. Чланови друштва могли су бити само Црногорци, као што су једино Босанци могли ући у организацију *Смрт или живот*. Исто тако, биле су предвиђене оштре мере за издавање

тајни, као и начело да се атентатори морају убити после свога чина.[44]

Сâм Љубибратић још наводи да је он као омладинац, свраћајући у кафане на Зеленом венцу, често виђао Славића у друштву Ђуре Шарца и Цигановића.[45]

Милан Шакота, који је једно време радио код Јове Принципа, испричао је Владимиру Лебедеву да је био добар друг Гаврила Принципа и да је преко њега ишла преписка између Принципа и Шарца по доласку Принциповом у Сарајево у јуну 1914. године. Шакота вели да је на његову адресу у Сарајеву, Чумурија 20, за то време стигло око четири до пет писама, као и 80 динара. Он такође тврди да је у једном писму Шарац јављао Принципу »да се врати у Београд и да оно што је замишљено не уради, пошто би било рђавих последица за Србију« [46]. У Глави XVII видећемо како је Шарац половином јуна 1914. године добио налог да дође у Босну и спречи акцију атентатора.

Коначно, постоји и један примарни историјски извор који говори о вези Шарца с Принципом. У Деловодном протоколу Земаљске владе за Босну и Херцеговину, из 1914. године, Präsidial, број 5.143, 1. јул, стоји да је цензура на пошти ухватила једну отворену карту адресирану на име Ђуре Шарца у Београду, у којој се хвале атентатори. Пуни текст ове карте није познат, јер се не налази у архиви. Карта је била послата на ислеђење шефу сарајевске полиције. У Архиву Босне и Херцеговине нема никаквик података о томе какве је резултате дала истрага.

Није искључено да је неко од завереника, знајући за улогу Ђуре Шарца, а можда и за његове покушаје да се атентат спречи, послао ову карту.

Сви ови докази наводе на закључак да је организација *Смрт или живот* постојала као борбена група младобосанаца у Београду.

Пошто су набавили оружје, завереници у Београду имали су да реше следеће важне проблеме: да науче да рукују оружјем, да пронађу новац за пут до Сарајева и разраде план о преласку више од три стотине километара од Београда до Сарајева, преко аустроугарске границе, да пренесу оружје, шест бомби и четири револвера.

Ниједан од тројице завереника из Београда није служио војску, нити је био на комитском курсу да би знао како се рукује оружјем. Славић тврди да су атентаторе подучавали

Шарац и Цигановић, да је Принцип успешно завршио вежбање у Кошутњаку, а Чабриновић на Авали. Као мета служило им је стабло некога храста, које је имало облик људског тела. На одстојању од 200 метара, од 10 хитаца имао је 6 погодака, а трчећим кораком 2, на одстојању од 60 метара 8, а трчећим кораком три. Грабеж је у истрази изјавио да је њега и Принципа, на стрелишту код Топчидера, Цигановић подучавао како се пуца из револвера. Чабриновића је подучавао неки Милан Мојић, такође чиновник, јер Чабриновић није могао да долази на стрелиште пошто је био заузет у штампарији. Пуцали су у мету и најбољи стрелац био је Принцип, најслабији Чабриновић. Бројали су поготке, а број Чабриновићевих погодака саопштавао је Мојић, »јер ми нисмо били присутни када је Чабриновић нишанио. Цигановић нам је показао и како се одврће бомба, затим да капсулу треба ударити о тврд предмет, па бомбу бацити, која експлодира у року од 10 секунди«.[47]

О томе ко је финансирао њихов пут, постоји неколико верзија. Славић наводи да су чланови *Смрт или живот* скупили добровољне прилоге, у износу од 1.000 динара, тобоже за неку школу у Херцеговини. Но Принцип и Грабеж су дали друкчије изјаве. Принцип је тврдио да је уочи самог поласка добио од Цигановића 130 динара, а затим још тридесет. Том приликом Принцип је изјавио да је то недовољно за пут. У *Збирци Лебедева* налази се изјава Милана Шакоте да је Шарац у току јуна 1914. године послао Принципу 80 динара, које је, наводно, добио од једног трговца на Сави.

Приликом претреса, у Илићевој кући нађено је преко 1.000 круна. Тај новац је касније враћен Илићевој мајци, јер је она доказала да су те паре припадале једној сусетки, која се разводила од мужа па је новац оставила на чување код Илићеве мајке. Још један доказ да тај новац није био послат атентаторима јесте један документ у *Заоставштини Фрање Фердинанда, Сарајевски процес,* из којег се види да је тих 1.000 круна било у разним валутама из разних периода времена, чак и у турским лирама, у злату, сребру и папиру, и да је новац био скривен на разним местима у кући.

Видели смо у Глави X да је Принцип у пролеће 1914. године живео у тешким материјалним приликама. У загребачком »Србобрану«, у броју од 7. јула (24. јуна), објављени су изводи из три Принципова писма упућена неком младом Босанцу, запосленом у Београду. У првом писму, без датума, стоји:

»... Молим те лијепо, гледај да ми нађеш какво мјесто гдје се нешто пише, али по могућности да се ради само прије или послије подне. Јер ја бих тешко могао негдје радити читав дан, пошто се спремам за испите. Ако не би могао наћи такво мјесто, а ти онда гледај, па макар морао радити читав дан. Кад се већ свакако морам патити, нек буде и то...

Твој Гаврило«

Друго писмо гласи:

»... Ја сам се са оно пет динара, што си ми послао, све до сада помало хранио. Али ми је сад нестало. Молим те пошаљи ми опет нешто, док и ја наскоро добијем од куће из Грахова. Ево прилажем ти њихово задње писмо. Пишу да ће ми послати нешто на првога, па ћу ти вратити чим добијем ...«

Али, ни првога, ни другога ни десетога није стигло ништа од куће, и Принцип пише пријатељу 12. маја по старом календару:

»... Стид ме је да ти рекнем усмено оно што ћу ти у овоме писму саопштити. Примјетио си да више не пролазим поред... (Кућа у којој тај његов пријатељ ради, прим. доп.) Али, вјеруј да није да бјежим но се кријем од стида што ти дуг не вратих. Нисам непоштен, душе ми, него је било немогуће. Ти знаш, од куће су ми слали највише мјесечно 20 - 30 круна, а то ми није довољно ни за стан, те за храну морам остајати дужан. И ја сам ти се тако страховито задужио и у таквом сам биједном и јадном стању да просто не знам како ћу даље живјети.

Храним се у ашчиници и то кад имам новаца, јер сад ми више не дају на вересију. Једном речју, мој садашњи положај је очајан, те не знам како да се из њега изађе. Поново те молим да ми, ако је икако могуће, нађеш какво мјесто, јер иначе бих морао крепати од глади. Ја нећу никада заборавити оно што си ми учинио, а особито ако ме се сјетиш и помогнеш ми у овом критичном моменту. Молим те лијепо, одговори ми шта мислиш јер очајавам, а што је још горе, страховито гладујем.

Твој пријатељ Гавро«

Да би могао да преживи, Принцип је обичавао да продаје чак и своје књиге које је много волео. Упркос гладовању, како пише Бора Јевтић, он се никад није хтео да одвоји од Ракићеве збирке песама [48]. Ракић је био омиљени песник младобосанаца. У његовој песми »На Гази Местану«, објављеној у бечкој »Зори«, у броју од 2. фебруара 1910, идеја жртве веома је јасно изложена:

Данас нама кажу, деци овог века,
Да смо недостојни историје наше,
Да нас захватила западњачка река
И да нам се душе опасности плаше.

Добра земљо моја, лажу! Ко те воли
Данас, тај те воли! Јер зна да си мати.
Јер пре нас ни поља ни кршеви голи
Не могоше другом свесну љубав дати.

И данас кад дође до последњег боја
Неозарен старог ореола сјајем,
Ја ћу дати живот отаџбино моја,
Знајући шта дајем и зашто га дајем.

Велику тешкоћу представљало је преношење оружја до Сарајева. Завереници су, како ћемо то касније видети, морали да крију оружје не само од аустроугарских власти, него и од грађанских власти Краљевине Србије. Славић је писао да им је Танкосић био обећао да ће се преко његових канала моћи пребацити и оружје и људи. Чабриновић је на саслушању изјавио да им је Цигановић рекао »да ћемо путовати непримећени кроз неки подземни канал. Претпоставио сам да он мисли на канал као што је онај који води из Двора у Стари град и Земун. Али мислим да су ти канали већ затрпани. Доцније сам помислио да Цигановић тајанствено говори, јер би било смијешно стићи до Сарајева а да нас нико не види«.[49]

Завереници су напустили Београд 28. маја ујутро, бродом за Шабац. Последњег дана пред полазак, Цигановић је у башти пред кафаном на Зеленом венцу предао Принципу и Грабежу шест бомби и четири револвера напуњена са по седам метака, четири пуна магацина са по шест метака и цијанкалиј, да се после извршеног атентата отрују. Чабриновић том приликом није био присутан, дошао је у кафану тек када су бомбе и револвери били предати. Грабеж и Принцип су отишли у Принципов стан, где је овај сакрио бомбе под узглавље.

Чабриновић се пред полазак опростио од својих другова у Државној штампарији. Он је нарочито био везан за старог словослагача Николу Новаковића. У истрази је описао како је Новаковићу показао онај исечак који је добио из Босне, а старац је, »чим је видио писмо, завртио главом«.

»Тог старца«, причао је даље Чабриновић, »сви смо волили, и видећи како читам лист ,Пијемонт', који бјеше моја стална лек-

тира, рекао ми је нека читам ,Самоуправу' и друге листове који пишу против ,Пијемонта'. Рекао ми је да су присталице ,Пијемонта' преторијанци који ће нашу државу увалити још у несрећу.

Кад сам посљедњи пут напуштао Београд, причао сам у штампарији да одлазим у Трст да тамо отворим сопствену радњу. На растанку сам хтио да пољубим руку старом Николи Новаковићу, али ме је он пољубио у образ и плачући ми рекао да он зна куд ја идем. То је он, можда, искомбиновао отуд што је видио како сам у штампарији увек расијан и нервозан. Тај старац познавао је и моју душу и моје мисли, и стога је могао закључити да идем у Сарајево да починим атентат, мада ја то нисам рекао њему нити он мени.« [50]

С обзиром на то што Принцип и Грабеж нису обавештавали Чабриновића када ће се поћи на пут ни да ли је оружје набављено, он је у истрази навео: »Три дана пред свој пут у Сарајево, ја још ни сâм нисам помишљао на атентат, него сам купио ново одијело и вриједно радио у штампарији, како бих платио своје дугове и уштедио коју пару. Јер намјера ми бјеше да на Видовдан присуствујем прослави у Скопљу. Писао сам чак пријатељу Вучену Рунићу у Трст да дође у Београд како бисмо заједно пошли у Скопље.« [51]

Пре него што су атентатори кренули, Танкосић је изразио жељу да се види с њима. Принцип, Грабеж и Чабриновић су пре тога већали ко ће поћи до Танкосића. Принцип је био против тога да се шаље Чабриновић, јер је овај био сувише говорљив и није умео озбиљно да се понаша. Тако је избор пао на Грабежа, будући да је Принцип овом приликом одлучио да не иде у посету Танкосићу. Није могао да заборави увреду коју му је нанео 1912. године, кад није хтео да га прими у комите.

У истрази је Грабеж детаљно описао ту посету, пут са Цигановићем до Танкосићевог стана, негде на источном Врачару:

»Путем сам са Цигановићем говорио о атентату на престолонасљедника, и он је тврдио да атентат треба да извршимо револверима. Рекао је, такође, да треба да будемо самопоуздани; тиме је хтио да каже да не треба да будемо страшљиви. Затим ми је рекао, тренутно не знам да ли путем или истог вечера, да ћемо кренути преко Шапца и Лознице, јер је тај пут одређен за наше путовање. Не сјећам се како је свака реченица дословно гласила.

Стигли смо до Танкосићевог стана. Цигановић је зазвонио и једна жена отворила нам је врата. Цигановић ме је одмах увео у

једну собу, из чега сам закључио да он у тој кући није непознат.

Та кућа има низ прозора, а само је висок партер и није једноспратна.

Соба је као салон била веома лијепо намјештена; у њој су се налазили столови, столице, канапеи и ормани, и тако даље. Појединих предмета не могу да се сјетим, сјећам се једино једне велике слике живих боја, која је представљала краља Петра како сједи у официрској униформи и објема рукама држи сабљу на кољенима.

Ја и Цигановић смо у тој соби чекали готово пола сата, па је ушао Војин Танкосић. Цигановић му одмах рече: ,Ово је један од оних.'

На то сам се представио Војину Танкосићу и рекао му своје име. Он је прво погледао Цигановића, па мене, и рекао: ,Јеси ли ти тај? Јеси ли ријешен?' Одговорио сам на то: ,Јесам.' Онда ме је Танкосић запитао да ли умијем да пуцам из револвера, одговорио сам одречно. Танкосић се обратио Цигановићу и рекао: ,Даћу ти револвер па их један дан вјежбај у пуцању.'

Запитао сам Танкосића: ,Хоћу ли морати још једанпут да дођем?' Одговорио ми је: ,Није потребно.'

Цигановић се дигао, устао сам и ја, поздравили смо се с Танкосићем и отишли, јер смо примјетили да се Танкосићу жури.

Танкосић је онда отишао у своју собу, ја и Цигановић смо изишли. Цигановић је затворио капију, и ми смо се вратили у кафану »Моруну«, гдје су нас чекали Принцип и Чабриновић. Сад се сјећам да је тога дана била недјеља, јер Чабриновић није отишао у штампарију, а био је 24. мај, јер смо се ја и Принцип сутрадан, то јест у понедељак, 25. маја, како сам већ напоменуо, вјежбали у гађању. 26. маја, то јест у уторак, нисмо пуцали, шта смо иначе радили, не знам. 27. маја, то јест у сриједу увече, дао нам је Цигановић бомбе, револвере и цијанкалиј, који он раније никад поменуо није. Цигановић нам, додуше, није рекао да је револвере набавио Танкосић, али ја сам увјерен у то, јер нас је Цигановић у понедељак потпуно истим револвером подучавао у гађању и научио како се њима рукује. Цигановић је такође обећао да ће сутрадан ујутро, на Спасовдан (28. маја), поводом нашег одласка доћи на станицу.

Доцније ми је причао Принцип или Чабриновић да нас, према Цигановићевој изјави, Танкосић поздравља и жели срећан пут.«[52]

Други извори говоре да у Принциповом понашању уочи поласка из Београда није било ничег необичног. Био је с књигом као и обично, шалећи се покаткад с друговима. Једном приликом, док је читао новине, изненада је повикао: »Руски цар је убијен«, гледајући при том другове право у лице, а затим је додао: »Шалим се, само сам хтио да видим какви сте

ви револуционари и како бисте реаговали на овакву вијест.«[53]

Владета Билбија није ништа знао о припремању атентата. Принцип му је пред полазак казао да иде у манастир да се спрема за матуру, иначе је био »сентименталан и песимистички настројен«.

На основу досадашње историјске грађе није могућно у потпуности реконструисати пут атентатора од Београда до Сарајева. Они су о том путу дали опширне изјаве на саслушању и у истрази, као и на суђењу, али се неколико чињеница мора узети у обзир. Сва тројица су настојала да сву кривицу свале на себе, нарочито што се тиче сељака - водича, који су их превели преко границе и водили све до Тузле. И Принцип и Грабеж су на суђењу изјавили да су сељацима претили насиљем ако одбију да их проведу кроз босанске врлети. Затим, није сасвим јасно да ли су оружје кроз Србију носили сами или им је оружје неко донео до границе.[54]

Према подацима добивеним у истрази, као и према исказима на суђењу, атентаторима је било потребно осам дана, од 28. маја до 4. јуна, да стигну од Београда до Сарајева, јер су најопаснији део пута морали прећи пешице. Из Београда су кренули лађом за Шабац. Уочи поласка, Грабеж се посаветовао с Цигановићем којим би путем најбоље било ићи до Сарајева. Грабеж је проучио мапу Босне и обележио стазу која је обилазила све жандармеријске станице [55]. Према Грабежу, Цигановић их је упозорио да, уколико не буду могли сами да носе оружје од Тузле до Сарајева, да га оставе код трговца Мишка Јовановића у Тузли [56]. Принцип је покушао да то оповргне [57]. Атентатори су на суђењу изјавили да су сами носили оружје кроз Србију; сваки од њих носио је по две бомбе о појасу, а у џеповима су имали револвере, муницију и бочицу с отровом.

Цигановић их је, како су то Грабеж и Принцип тврдили у истрази, саветовао да избегавају српске грађанске власти, јер је постојала опасност од хапшења [58]. Пре него што су кренули из Београда, Принцип је Грабежу и Чабриновићу рекао да ником ни речи не кажу куда иду и шта носе. Сва тројица су дала реч да ће се тога држати. Али на Принципово и Грабежово изненађење, Чабриновић је почео да разговара с једним жандармом на лађи, који, на срећу атентатора, није баш био вољан да ступа у разговор с говорљивим Чабриновићем.

У Шабац су стигли у четири после подне и одмах пошли да траже капетана пограничних трупа Рада Поповића, који

је имао за дужност да води обавештајну службу на граници према Аустро-Угарској. Његов командант био је мајор Љубомир Вуловић, члан Врховне управе организације *Уједињење или смрт*, који је по војној линији био у директном контакту с пуковником Димитријевићем Аписом, шефом Обавештајног одељења Генералштаба.

Капетан Поповић није био у канцеларији. Била је недеља и Спасовдан и младићи су га, пошто су га најпре тражили код куће, пронашли у кафани »Америка«, где је играо карте. Представили су му се пуним именима, како је изјавио Грабеж. Капетан је рекао да причекају да заврши игру, а затим му је Принцип предао једну цедуљу коју му је био дао Цигановић и на којој су били Цигановићеви иницијали. Наводи Грабежа и Принципа у истрази нешто се разликују. Грабеж је навео да је он капетану Поповићу предао Цигановићеву цедуљу и да је он рекао капетану »да бисмо хтјели да негдје пређемо Дрину како бисмо доспјели у Босну. Капетан је најприје ћутао, а затим рекао: ‚О томе нисам обавјештен, отпремићу вас у Лозницу.' На то нам је попунио једну обичну пропусницу, на којој су била наведена наша имена. Та пропусница садржавала је и слиједећи штампани текст: ‚Моле се власти да овим људима не чине никакве тешкоће, него да им, по могућству, буду од помоћи'«.[59]

Принцип је изјавио да је он Цигановићеву цедуљу предао мајору (а не капетану) Поповићу. »Мајор нас је питао да ли смо студенти и зашто смо кренули преко Кленка код Шапца. Одговорили смо да имамо разлога, да хоћемо да пређемо непримјећени«[60]. Капетан Поповић им је саветовао да иду преко Лознице. Дао им је три документа, једну пропусницу, која је, према Грабежу, гласила: »Моле се власти да овим људима не чине никакве тешкоће, него да им, по могућству, буду од помоћи«; затим молбу упућену Дирекцији железница да младићима изда бесплатну карту до Лознице, и коначно, како наводи Принцип, писмо за пограничног официра у Лозници, које је гласило: »Прими ове људе и отпреми их даље како најбоље можеш«[61]. Међутим, пошто је пруга Шабац — Лозница била у приватним рукама, атентатори су добили само карте у пола цене. Принцип је навео да су на Поповићевој пропусници била друга имена и да су они били наведени као финанси, али је Грабеж у истрази тврдио да су на пропусници стајала њихова права имена.

Младићи су ноћили у хотелу »Америка«. Оружје су са-

крили у пећ, која није била заложена, и затрпали га новинама. Чабриновић је навео да су обишли неколико кафана и да су јели сладолед. Ујутро су кренули возом у Лозницу, где су стигли око 10 часова пре подне.

Отишли су у канцеларију пограничног официра Првановића, који је прочитао Поповићеву цедуљу и, како наводи Принцип, рекао: »Шта сад да радимо?« Принцип му је саопштио да жели у Босну, а Првановић је одговорио да границу могу свуда лако прећи. »Одвратио сам му на то да немамо никаквих исправа и да стога не можемо свуда прећи границу, јер би нас у Босни жандарми одмах ухапсили. Тад он рече како је тешко отпремити нас даље на такав начин да нас одмах не ухапсе. Али ће позвати своје потчињене органе и препоручити нас најпоузданијем. Капетан се тад телефоном ставио у везу са својим органима. Шта је телефонирао, не знам, јер нисам на то обратио пажњу, само нам је најзад рекао да сутрадан ујутро у 7 часова дођемо у његову канцеларију.«

Атентатори су имали пред собом читав дан. Како су навели у истрази, у Лозници су срели двојицу комита, од којих се један звао Божа, и кога је Принцип од раније знао. Тај Божа је пратио атентаторе до Ковиљаче, камо су пошли тога дана на излет. Он их је упозорио да се чувају онога другог комите.

Касније је Јован Јовановић Пижон изишао с теоријом о некој петорци која је била упућена пре Принциповог одласка у Сарајево, али је уз пут ухваћена. Није искључено да је та верзија никла из чињенице што је Принципова тројка срела ову двојицу комита. Божа и његов пријатељ били су пијанице, па су се тога дана опили.

Изгледа да су атентатори у Божином присуству открили нешто од својих намера, у првом реду Чабриновић. Принцип о томе каже: »У Лозници је међу нама настала извјесна неслога. Када смо из Лознице путовали у Бању Ковиљачу, с нама је путовао неки комита. Пошто је Чабриновић непрестано загледао своје бомбе које је носио о појасу, комита је то примјетио и запитао нас да ли смо наоружани. Одговорили смо на то да имамо револвере, чак смо у његовом присуству неколико пута опалили, али му ништа нисмо рекли за бомбе. Стога сам пребацио Чабриновићу да је неопрезан, на што смо Грабеж и ја одлучили да му одузмемо бомбе. . .« [62]

Чабриновић, међутим, даје своју верзију сусрета с комитом Божом и његовим пријатељем. Он наводи да су по изласку

из канцеларије официра Прврановића сусрели једног комиту који им се представио. »Причао нам је разне ствари о рату и интересовао се за прилике у Београду. Одмах затим придружио нам се већ раније поменути комита Божо, о коме не знам како и зашто је дошао из Београда. Само једно сам опазио: да Божо са првим комитом није био на доброј нози, јер ме је позвао у страну и рекао ми да у разговору с тим комитом треба да будемо опрезни... Доцније нас је комита Божо одвео у једну гостионицу гдје смо објeдовали. Тамо смо најмили собу и у тој соби бомбе опет ставили у пећ. Да ли су остали ставили унутра и револвере, ја не знам; ја сам свој револвер задржао уза се. Онда смо закључали собу и после подне са Божом у фијакеру кренули у Бању Ковиљачу, одакле смо се још исто то послије подне вратили. У току вожње питао сам комиту Божу каквог је калибра његов револвер. Рекао ми је 7 милиметара. На то сам примјетио да је штета што његов калибар није од 9 милиметара, јер бих му могао дати метке од 9 милиметара. На то је Принцип извукао мој револвер из мога џепа и опалио. Исто вече играли смо с поменутим Божом у кафани карата, па смо онда отишли на спавање.« [63]

Атентатори су се посвађали не само због Чабриновићеве говорљивости у присуству комита, него и због неких разгледница које је он слао из Ковиљаче и Лознице. Принцип је у истрази напоменуо да је из Лознице »писао дописнице и то: мојој газдарици Вери Кузмановић у Београд, затим Влади Билбији у Београд. Обома сам написао да сам у манастиру. Затим сам написао карту Ристи Милићевићу, али више не знам какве садржине« [64]. Ова Принципова изјава у извесној мери потврђује веродостојност извештаја дописника загребачког »Србобрана«, објављеног у броју од 7. јула. У њему се, поред осталог, каже да је Принцип писао својој газдарици, којој је био остао дужан 31 динар кирије, молећи је да га причека још који дан, јер ће се он вратити у Београд и цео дуг јој поштено вратити. Богдан Принцип причао је Владимиру Лебедеву да му је Гаврило послао једну карту из Ковиљаче следеће садржине: »Ти треба да разумијеш живот и све лијепо око тога. Издржи док се не вратим кући, онда ћемо се заједно провести.«

Чабриновићеве карте су биле друкчије садржине. Он је написао пет - шест карата. Својој сестри Вукосави, која је учила школу у Карловцу, написао је стих: »Добар ат и добар јунак свуда нађу прави пут«, што је, како је Чабриновић на-

вео у истрази, значило »да ћу овде проћи без пасоша«[65]. На полеђини карте Чабриновић је написао стихове из народне песме »Почетак буне на дахије«:

Дрино, водо, племенита међо,
Измеђ' Босне и измеђ' Србије!
Наскоро ће и то вријеме доћи
Када ћу ја и тебека прећи,
И честиту Босну полазити!

У истрази је Чабриновић додао да су ови стихови »лозинка Карађорђевића«.[66]

Иако се Принцип потписао на овој карти, како он сâм наводи, Чабриновић вели да су се он и Грабеж »веома наљутили због ових мојих стихова, јер да је неопрезно и могло би да нам нашкоди. Због тога сам се тако озбиљно наљутио на њих да сам их тешко опсовао«.[67]

Чабриновић даље вели да је избила свађа. »На повратку уопште нисмо разговарали. Стигавши у Лозницу, одмах сам легао да спавам. Кад су ме предвече Принцип и Грабеж пробудили, помислио сам да је јутро. Опет смо се помирили. Али су ми Принцип и Грабеж казали да морам без оружја кренути другим путем и да ће ми Грабеж дати свој пасош, јер сам неопрезан.«[68]

Чабриновић је навео да су још у Београду сва тројица атентатора дали реч да ће бити конспиративни, »да ни путем, ни у Сарајеву нећемо ни с ким говорити о атентату. Ја сам им се морао посебно заклети, јер су имали мало повјерења у мене«[69]. Колико је Принцип настојао да буде конспиративан, показује једна његова забелешка у књизи Јасија Торунде *Када се земљаци сретну и друге приче*, која се чува у Архиву ДСИП-а, а која гласи:

»Што твој непријатељ не треба да зна, то немој рећи свом пријатељу.

Ако тајну прећутим, онда је она мој роб. Ако је кажем, ја сам њен роб.

На дрвету ћутања виси његов плод, мир.
Ништа не рећи, ништа не вјеровати.«[70]

У Сарајеву пред властима Чабриновић је поменуо овај први део Принциповог записа. Очигледно је да су Принцип и Грабеж били дошли до закључка да је Чабриновић прекршио

своју реч, па су због тога донели одлуку да му одузму оружје и да га преко границе пребаце другим путем, мада је Принцип на суђењу изјавио да је тај сукоб био пријатељског карактера и да су га брзо заборавили.[71]

Трећег дана путовања, у уторак, 30. маја, Грабеж и Принцип отишли су са Чабриновићем до капетана Првановића и замолили га да помогне Чабриновићу да у Босну пређе преко Зворника. Грабеж је дао Чабриновићу пасош, као и писмо ђаку Стевану Ботићу у Тузли да прими Чабриновића на конак. Капетан Првановић је написао једно писмо своме поверенику Шунићу, финансу у српском Малом Зворнику:

»Драги Шуне,

Буди на руци овом младићу, да пређе с пасошем преко Малог Зворника.

Може га, ако је сигурније, отпратити Јаковљевић.

Важи и за г. Миливоја Јаковљевића, ако Шунић није у Малом Зворнику.

Поз. Прван«[72]

Принцип и Грабеж оставили су Чабриновићу само бочицу с отровом, па је он сам кренуо за Зворник. Опет је свратио до комите Боже, с њим ручао, па продужио пешице у Ковиљачу. Ту је нашао онога сумњивог комиту за кога му је Божа рекао да га се причува, и продужио за Мали Зворник, где је пронашао учитеља Јаковљевића, с којим је чамцем прешао преко Дрине у Велики Зворник, где су стигли око шест или седам часова увече:

»Ја сам одмах отишао у стражару и јавио се тамо неком нареднику. Тај је прегледао мој пасош и поручио за мене црну кафу, од које сам тек мало отпио. Показао ми је објаву у сарајевским новинама, према којој се српски шпијуни у Аустрији амнестирају, на што сам му рекао да је слична објава издата и у Србији.«[73]

Учитељ Јаковљевић упознао је Чабриновића с општинским бележником Дакићем, који га је одвео до једне гостионице, где је Чабриновић преноћио, а сутрадан је с једним младим Чехом пошао у Тузлу. Пре тога је жандармеријски наредник тражио од њега пасош, и пошто га је дуже задржао у канцеларији, вратио му је пасош. Уз пут је ударила киша, па је Чабриновић сео у поштанска кола за Тузлу, поред једног официра, а по доласку у Тузлу пронашао је ђака Ботића, коме је предао Грабежово писмо.

Принцип и Грабеж су у Лозници расправљали с капетаном Првановићем о могућностима преласка Дрине. Првановић је с неким финансима разговарао о томе које би место било најпогодније за прелаз. Неки су му рекли да би они могли пребацити људе у Босну, али да тамо нема ко да их прими. Једино је финанс-наредник Раде Грбић, крупан човек великог црвеног носа, рекао да он има водиче и с ону страну Дрине.

Тога дана је Грбић одвео младиће преко Лешнице до своје карауле Јаворић, где су стигли око 10 увече. Принцип и Грабеж спавали су у једној а Грбић и финанс у другој постељи.

Ујутро је Грбић показивао Принципу и Грабежу како добро уме да пуца. Са одстојања од 15 метара, погодио је једно стабло више пута. Око десет изјутра, Грбић, један финанс и атентатори сели су у чамац и превезли се на Исаковића аду. Ту су финанси оставили младиће да седе на једном обореном стаблу и вратили се тек после три или четири сата. Међутим, пошто их дуго није било, Грбић је младиће одвео до куће једне старице, која их је нахранила. Ту су и преноћили. Ујутру је Грбић опет пуцао и из брзометне пушке устрелио једну орлушину. Грабеж и Принцип су такође пуцали и испалили, како Принцип каже, око 50 до 60 метака. То значи да им је Грбић давао муницију, јер толику резерву из Београда нису понели. Грбић је видео и њихове бомбе. Младићи су опет ручали код оне старе сељанке.

У међувремену је наредник Грбић очекивао везу из Босне. Грбићева дужност није била само да се бори против кријумчара, него је на Исаковића ади направио и пункт који је служио за примање извештаја обавештајне мреже из Босне. Да би замаскирао свој прави задатак, Грбић је дозволио једном сељаку, по имену Миле Чуле, да точи на острву ракију и да је продаје јевтиније него у Босни. Близу острва, према босанској страни, налазио се један газ, па су многи сељаци из Босне, упркос контроли аустроугарских власти, прелазили на аду и пили јевтину ракију.

Грбић је на ади пронашао младог сељака Мићу Мичића, из села Јање, по занимању пекарског калфу. Мичић је био пошао у Србију на неко посело да би се срео са својом девојком. Али тога дана није имао среће. Грбић му је поручио да се одмах врати у Босну, да оде у оближње село Обријеж и доведе сељака Јакова Миловића, Херцеговца по пореклу из села Бодеришта, крај Гацкога. Миловић је имао 43 године, био је

удовац с петоро деце. Он је био курир *Народне одбране*, а вршио је услуге и српској војнообавештајној служби.

Мичић и Миловић су дошли на аду пред мрак. Грбић је опоменуо Мичића да ником не говори о двојици младића, а затим се опростио од Принципа и Грабежа. Миловић и Мичић су затим повели атентаторе. Принцип је у истрази описао Миловића као високог човека с брковима, помало мрке боје лица, у дугој кошуљи испод колена, онако како је носе сељаци у Србији и Босанци дуж Дрине. Миловић је ишао дугим корацима, »да смо једва стизали за њим«. Сељак им није казивао своје име него је у разговору себе називао »човјек«.[74]

Пре него што су стигли до следећег пункта, загазивши дубоко у босанску територију, морали су да пешаче до девет увече, с малим прекидима. Грабеж наводи у истрази да су првих двадесет минута по жестокој киши газили Дрину према Босни, кроз врбово шибље и глиб, да су им ноге тонуле до колена. Сваки од младића носио је по три бомбе, два револвера и муницију, па су се с напором кретали. Кад су стигли на босанску страну, Миловић их је водио по ораницама и у село Обријеж стигли су после два и по сата хода. Мичић је отишао својој кући, а Миловић је с младићима наставио преко Ченгића, кроз шуму Лазарицу, до села Трнове, обилазећи куће и путеве. Миловић је ишао на тридесет метара испред Принципа и Грабежа, који су заостајали јер им је одело било отежало од непрестане кише, а оружје тешко. »Ношење ми је већ тако тешко падало да сам једанпут у ноћи пред неким брдом помислио да нећу моћи даље«[75], изјавио је у истрази Грабеж. »Цијеле ноћи смо бауљали кроз шуму, ни прст се није видио пред очима, чудио сам се како се сељак тако добро сналази.«

Кад су изишли из Лазарице, око два сата у ноћи, младићи су тражили од Миловића да им некако помогне. Одморили су се мало, па се Миловић у рану зору зауставио пред кућом свога пријатеља Обрена Милошевића из Трнове. Домаћица им је дала топлог млека и хлеба, а Милошевић бисаге и крпе, у које су младићи умотали оружје.

Миловић је затим позвао и Милошевића да помогне атентаторима. Кренули су ка селу Прибоју. Сељаци су ишли напред носећи бисаге, а Принцип и Грабеж за њима. На једном месту опазили су отиске цокула, помислили су да су жандарми негде у близини. Због тога су узели бисаге и оружје од се-

љака и сами их неко време носили. Надомак Прибоја стигли су око три сата после подне. Код села Мезграје чули су неко нарицање, а кад су наставили даље, крај реке Јање, срели су на коњима учитеља Вељка Чубриловића и свештеника Јову Јовановића, који су се враћали из Мезграје с неке сахране.

Миловић је пришао Чубриловићу и рекао да му доводи два варошанина. Уто су наишли Принцип и Грабеж, представили се Чубриловићу, замолили га да прими бисаге и нађе некога ко ће их одвести до Тузле. Чубриловић је најпре отпустио Миловића и Милошевића, дајући сваком по неколико круна, што су учинили и Принцип и Грабеж.

Чубриловић је одвео ђаке до задруге Керовића у оближњем селу Тобуту. Носећи бисаге, он је спазио оружје, па је запитао Принципа није ли то оружје спремљено за дочек Фрање Фердинанда, на што му је Принцип одговорио да су кренули у Сарајево да убију аустроугарског престолонаследника, али да ћути о томе.[76]

Старешина задруге Керовића, стари Митар, поздравио је Чубриловића с поштовањем; Чубриловић му је био кум и крштавао му унучад. Митар је пред госта одмах изнео љуту ракију. Принцип и Грабеж су остали скривени испред куће, али је неки млад сељак с рањеном руком изишао и позвао их унутра. Ушавши у кућу, Принцип се представио својим правим именом, а Грабеж као Петровић. После су причали старцу о школама, а Чубриловић је извадио једну бомбу и показао је. Чубриловић је ђацима рекао да је старац добар човек, нека се само удобно сместе и легну, и нека скину мокро одело да се суши. Укућани су затим донели кајмака и јела. Ђаци су заспали; Грабеж се двапут будио и повраћао, јер се био прејео. Оба пута је видео Чубриловића како укућанима показује оружје. И Принцип се пробудио и чуо Чубриловића како говори да ђаци имају тврдо срце и да иду у Сарајево да обаве велике послове.

Чубриловић је са старим Керовићем уредио да његов син Нећо, крене са суседом Цвијаном Стјепановићем колима до Тузле и пренесе оружје. Чубриловић је наложио да оружје предају Мишку Јовановићу и да га обавесте да ће ђаци стићи у девет часова ујутро. Овом разговору присуствовала су и друга два старија Керовићева сина, Јово, стар тридесет година, отац петоро деце, и Благоје, стар тридесет четири године, отац троје деце. Чубриловић се затим опростио од укућана, а око девет у ноћи, Керовићи су пробудили Принципа и Грабе-

жа, спремили кола, која су са Нeђом Керовићем, Стјепановићем и ђацима пошла пут Тузле. Неђо је имао изговор да иде због руке, а Стјепановић да из Тузле дигне један сандук који му је оставио брат Милорад.

Јавка у Тузли био је Мишко Јовановић, човек четрдесетих година, оштра носа и уврнутих бркова, који се био венчао шест месеци пре тога. Јовановић је био један од најугледнијих грађана у Тузли, председник неколико српских друштава, један од директора Српске банке, послован човек и власник првог биоскопа у Тузли. Његово имање се ценило на 300 до 400.000 круна.

Када су га сељаци у рано јутро пробудили и пред њега ставили шест бомби и револвера на кухињски сто, требало му је времена да се прибере. Они су му у исти мах предали Чубриловићево писмо и обавестили га да у девет ујутру буде у Српској читаоници, где ће га ђаци чекати.

Принцип и Грабеж су се сву ноћ возили са сељацима, а кад су пролазили кроз село Лопаре, у којем се крај саме цесте налазила жандармеријска станица, ђаци и Керовић су сишли с кола, заобишли село, а Стјепановић је провезао кола. После су се опет попели на кола, да би Принцип и Грабеж поново сишли пред Тузлом, код села Јосиповца, нека два километра од града. Најпре су отишли до једног потока, у којем су спрали блато с одела, а затим су се растали. Принцип је отишао у хотел »Босну« и сео за сто. Нешто касније дошао је и Грабеж, који је сео за други сто. Принцип је после кренуо да купи панталоне, а старе је оставио у хотелу. И Грабеж је купио нове панталоне и отишао у стан свога друга Стевана Ботића, где се пресвукао. Божидар Томић је том приликом позајмио Грабежу пар гаћа.

Принцип је касније дошао пред кућу у којој је Ботић становао, али није смео одмах да уђе, јер је у истој кући становао и наредник Гене Миљуш, код кога је Принцип био на стану 1910. године и његовој жени остао тад дужан 14 круна за кирију. Кад се, ипак, усудио да уђе у кућу, погрешно је упао у Миљушев стан. Некако се одатле извукао и пронашао Грабежа, који је чекао да му се капут донесе с пеглања.

Принцип и Грабеж су били око девет у Српској читаоници. Стјепановић је Јовановићу показао ђаке, за које је раније био рекао да су дошли из Србије. О том сусрету Принцип је у истрази рекао:

»Када смо ушли у собу, представили смо се и почели да говоримо о томе како бисмо те ствари могли да пренесемо у Сарајево. Напоменуо сам да се ми сами не усуђујемо да ствари носимо у Сарајево, јер сам предвиђао како ће се у Сарајеву пред долазак престолонасљедника предузимати строге мјере безбједности. Примјетили смо стога, не би ли боље било када би Мишко те ствари сам однио у Сарајево. Одговорио је да је то немогућно, из ког разлога — не знам. Мишко се сав тресао, што ме је побудило да му кажем нека буде опрезан и нас не ода, јер иначе ће бити уништени и он и цијела његова породица. Затим смо одлучили да ствари оставимо код Мишка, од кога ћемо их доцније узети, или ја или Данило Илић. Један од нас, не знам ко, предложио је да као знак распознавања послужи кутија цигарета ,Стефанија'. Ја и Грабеж смо онда поново отишли у читаоницу и разговарали тамо с неколицином студената.« [77]

Јовановић се после тога вратио кући, оружје ставио у једну црну картонску кутију, и како је његова супруга Љубица изјавила, сакрио је у широко подножје стола за ручавање у трпезарији, а после пренео на таван. Кад га је жена упитала шта је то, он је рекао да је купио ексере. Пошто је Љубица нешто посумњала, Мишко ју је заклео над књигом Николаја Велимировића *Беседе под гором* да ће чувати све тајне које би могла чути у кући, али је није обавестио да су то бомбе.[78]

Принцип и Грабеж су се вратили у Српску читаоницу, где су затекли неколико својих школских другова; поред Ботића и Томића, Воју Васиљевића, Вида Гаковића и Јована Зечевића. Томић је дочекао Принципа речима: »Алај си, Гавро, израстао«, док су остали углас повикали: »Није баш израстао« [79], што није било пријатно Принципу који је патио што је малога раста.

Чабриновић је већ био у Тузли. Он је неке ђаке питао где станује Ботић, а ови су га одвели у соколану, где је Ботић вежбао. Чабриновић му је предао Грабежово писмо. Ботић га је најпре одвео у Марковићеву гостионицу да вечера, а затим у своју собу, где је био и Божидар Томић. Чабриновић је ступио у разговор с Томићем, представио се као студент београдске учитељске школе и разговарао о литератури и песмама. Сутрадан је Чабриновић попио црну кафу код Ботића, који га је одвео у Српску читаоницу, јер је он морао у школу. Чабриновић је све до подне читао новине, а после подне гледао две биоскопске представе, другу у биоскопу Мишка Јовановића:

»Испрва нисам знао да овај биоскоп припада Јовановићу, тек кад сам чуо како музика свира српске комаде и да су плакати штампани на првом мјесту ћирилицом, рекао ми је неко на моје питање да је тај биоскоп власништво Мишка Јовановића.« [80]

Чекајући Грабежа и Принципа, Чабриновић је имао и два непријатна сусрета с представницима власти. Једном је, шетајући се с Ботићем, срео тузланског предстојника Михалића, који га је неколико година пре тога био протерао из Сарајева. Чабриновић се грдно уплашио, али га Михалић није препознао. Вративши се у гостионицу Марковића, затекао је тамо детектива Ивана Вилу из Сарајева, кога је раније познавао као жандарма. Морао је да се поздрави с њим, а овај му је испричао да је студента Марића стражарно спровео из Мостара у Тузлу, јер је ошамарио директора гимназије.

Од овог детектива атентатори су дознали и драгоцене податке о програму боравка Фрање Фердинанда. Вила је Чабриновићу испричао да је претходног дана у Сарајеву видео његовог оца, да се у Сарајеву поправљају улице због доласка престолонаследника, и на Чабриновићево питање саопштио му да ће престолонаследник стићи у Сарајево 25. јуна.

Чабриновић је даљи разговор овако приказао у истрази:

»Ја до тог тренутка нисам знао кад ће престолонасљедник доћи у Сарајево. Одлазећи из Београда, ми смо управо мислили да је престолонасљедник већ у Сарајеву, или да ће за који дан тамо стићи.

На моје питање, испричао ми је Вила да је од Нове године са још деветорицом намјештен као детектив. Навео ми је имена свих тих девет детектива, али сам запамтио само имена Шимуновић и Невјестић. Рекао је још да пођем заједно с њим у Сарајево, на што сам одговорио да ћу ја тек за два - три дана кренути онамо.

Све смо то разговарали у Марковићевој гостионици и, када су Грабеж и Принцип тамо стигли, запазио сам да обојица имају нове панталоне. Грабеж и Принцип поздравили су ме и отишли у другу собу. На то сам се опростио од Виле и отишао до Грабежа и Принципа.« [81]

Принцип и Грабеж су били веома уморни. Принцип је био песимистички расположен и говорио »да од цијеле ствари неће бити ништа« [82]. Чабриновић им је испричао како је дошао, да се на станици, при уласку у град, пријавио под именом Грабеж, а затим им је рекао да је срео предстојника Михалића

Тада су се сложили да још исте вечери напусте Тузлу. Ручали су у гостионици, али газдарица ништа није хтела да им наплати јер се испоставило да је Чабриновићу рођака. Чабриновић је то послеподне купио лопту њеној ћерки.

Увече су сва тројица кренула возом за Сарајево. Ушли су у исти вагон, али у разне купее. Принцип и Грабеж у један, а Чабриновић у други. Опет се појавио Вила и опет се упустио у разговор са Чабриновићем. Питао га је у један мах ко је онај младић са оштром брадом и дугом косом у другом купеу, а Чабриновић му је мирно одговорио: »Гаврило Принцип« [83]. Принцип и Грабеж су се смејали што путују с детективом, »који не зна зашто идемо у Сарајево«, како је то на саслушању рекао Принцип. Неколико месеци касније, детектив Вила је био на грдним мукама када је пред судом морао да одговара што је сусрео убице Фрање Фердинанда и разговарао с једним од њих а да ништа сумњиво није опазио.

Тако су 4. јуна 1914. године Принцип, Грабеж и Чабриновић најзад стигли у Сарајево, осам дана пошто су напустили Београд.

Што су се Фрања Фердинанд и Гаврило Принцип више приближавали Сарајеву, где су им се путеви коначно срели, то су обојица проживљавали све напрегнутије часове. Пошто се осамдесетогодишњи цар Фрања опет разболео, надвојвода је морао да прави последње измене у свом плану о преузимању престола, укључивши и слање лојалних трупа у Мађарску за случај побуне. Надвојвода је напустио Аустрију упркос многобројним опоменама са свих страна, и упркос многим злим слутњама. Захваљујући свом средњовековном васпитању, надвојвода је био необично сујеверан. Његов политички саветник, а касније министар спољних послова Аустро-Угарске, гроф Отокар Чернин, у својој књизи *In the World War* написао је како му је надвојвода причао »да му је једна врачара прорекла да ће он једног дана започети светски рат. Иако је надвојвода у неку руку био почашћен оваквим пророчанством, јер је оно индиректно говорило да свет мора да рачуна с њим као моћним фактором, ипак је он напомињао како је то пророчанство лудо«.[84]

Упркос свим злим слутњама и опоменама да не иде у Босну, надвојвода је сачувао свој смисао за Galgenhumor. Он је кренуо с војвоткињом с њиховог имања у Хлумецу, где су

оставили децу. По плану, високи пар је имао да путује својим салонским колима, али осовине вагона нису биле у реду, тако да су били принуђени да узму један купе прве класе у експресу за Беч. На вест да су се осовине запалиле, надвојвода је додао у шали: »Лепо нам ово путовање почиње. Овде гори, а доле ће бомбе да лете на нас« [85]. Надвојвода се задржао кратко у Бечу, онолико колико је било потребно да отпрати своју супругу до Белведера, јер нису заједно путовали до Сарајева. Он се одмах вратио на јужну бечку железничку станицу да би кренуо у Трст, а одатле бродом за Метковић, док је војвоткиња кренула преко Будимпеште директно за Брод и Сарајево. Надвојводин секретар био је присутан на бечкој станици кад је надвојвода полазио и забележио је његове неслане коментаре. Салонска кола су коначно била оправљена, али овог пута светло није функционисало. Надвојвода је морао да седи за столом на којем је горело неколико свећа, па се уз осмех опраштао од свога секретара:

»Још један злокобан знак... Како вам се допада овај начин осветљавања? Није ли као у гробу?« [86]

Идућег јутра, 24. јуна, надвојвода је, обучен у адмиралску униформу, био у Трсту. Ту га је чекао дреднот »Viribus unitis« да га понесе до Метковића. После 24 часа лепе пловидбе, надвојвода је стигао надомак Херцеговине ујутро 25. јуна, где га је поздравио поглавар Босне и Херцеговине, генерал Потјорек. Специјални воз је одвео надвојводу и пратњу у Мостар, где је стигао у 8.30 ујутро. Ту су га поздравили председник општине и други локални великодостојници. После подне истог дана он је стигао на Илицу, где је нашао своју супругу. 15. и 16. армијски корпус већ су чекали спремни да отпочну маневре идућег јутра, 26. јуна.

Досад објављени материјали о животу завереника од почетка јуна па до атентата морају се критички примити. Они сами оставили су мало сведочанстава о тим данима, осим оног што су изјављивали у истрази и на суђењу. Као што је то случај с многим другим револуционарним покретима, њихову историју писали су неки чланови тога покрета који су преживели тешке дане првога светског рата или лица која су била на периферији покрета, а не у самом његовом језгру. Ту судбину нису избегли ни младобосанци. Неки од њихових преживелих чланова, са часним изузецима, и несвесно су уздизали своју

улогу у догађајима. Други, као Боривоје Јевтић, просто су имали монопол у годинама после првога светског рата у објашњавању живота завереника у недељама уочи атентата. Пошто је Јевтић био у првом реду литерата, а тек потом објективни историчар, он није водио рачуна о проверавању свих чињеница, а што је још горе, описујући читаву заверу, као и карактер појединих завереника, уносио је и јаку личну ноту.

Он је почео, најпре, да ружно пише о Недељку Чабриновићу, пепељузи сарајевског атентата, као и о држању Данила Илића за време истраге[87]. Добросав Јевђевић, такође сведок рада младобосанаца, отишао је још даље, те је Илића приказао готово као издајника. Многи историчари, нарочито изван Југославије, прихватили су овакво писање Јевтића и Јевђевића.

Међутим, примарни историјски извори о сарајевском атентату, као, на пример, немачки превод истражних списа, показује да је овакав Јевтићев став према мртвим друговима био условљен грижом савести. Он је једно време био близак с Принципом и Чабриновићем, као и с другим завереницима, али како се ближио 28. јун, он се све више повлачио из непосредне акције. На пример, на саслушању у истрази Боривоје Јевтић је више но иједно друго осумњичено лице покушавао да се огради од Принципа и младобосанаца. Тврдио је да му Принцип никад није причао о својој револуционарној делатности, да он није ништа знао о завери, а да је знао, да би све учинио да заверенике одврати од тога, јер убиства личности не могу уништити политичке и државне системе.[88]

Јевтић је нарочито оштро напао Принципа, за кога је рекао да је »сигурно долазио у наше друштво зато јер смо ми грабанцијаши и футуристе, жељни живота, јер се Принцип за нас сакрио, а ми сви сада за њега страдамо«.[89]

Као што ћемо касније видети, Принцип је у истрази давао веома негативна мишљења о Бори Јевтићу и људима око њега. Пошто је имао среће да преживи рат и смрт најистакнутијих младобосанаца, Јевтић није нашао моралне снаге да се осврне на свој лични став у данима кризе, него се претворио у неумитног судију, и то неправедног судију, како то показују примарни историјски извори. Јевђевић је у томе отишао још даље.

Основна Јевтићева теза била је да је Принцип био јунак, а Илић и Чабриновић кукавице, последњи готово издајник. После слома Аустро-Угарске и стварања Југославије, око Принципове личности створен је посебан култ, а Јевтић је

допринео томе више него иједан други писац. И други писци, опет из својих себичних мотива, наставили су у истом правцу. Бивши начелник одељења у Заједничком министарству финансија у Бечу, Божо Черовић, описао је Принципа као јединог хероја, а Чабриновића је јавно прогласио за полицијског агента [90]. У то време су, по налогу с највиших места у Краљевини Југославији, писали сличне ствари о Чабриновићу и професионални плаћеници, као новинар Душан Тврдорека, о чему ће бити још речи. Наиме, београдски двор није могао да опрости мртвом Чабриновићу што је у разговору са својим адвокатом споменуо да се, неколико недеља пре атентата, сусрео с принцом Александром, када је овај посетио Државну штампарију. И сâм истражни судија у Сарајеву, Лео Пфефер, године 1914. одани хабсбуршки бирократа, после 1918. желео је да се удвори новим властодршцима, па је у том духу написао књигу о истрази о сарајевском атентату. Као што ћемо касније видети, он је кривотворио истражне списе како би Илићев и Чабриновићев лик приказао онако како су то меродавни кругови у то време желели. А кад је Краљевина Југославија пропала, несрећни Пфефер је дао још једну верзију завере сарајевског атентата, у усташком »Хрватском народу«, у броју од 28. јуна 1941. године, овог пута да би задовољио нове властодршце. По ослобођењу, писао је властима реферате о сарајевском атентату, опет произвољно.

По доласку у Сарајево, Принцип, Грабеж и Чабриновић су пошли сваки својим путем. Принцип у истрази вели да се први дан шетао по Сарајеву, а увече је отишао брату Јови у Хаџиће. Да би га расположио, слагао му је да је положио осми разред и да има намеру да матуру полаже најесен. Јови послови нису ишли добро, а био му се родио и син. Како су Јово и Никола Принцип причали Владимиру Лебедеву, Гаврило је тражио да се дете назове Слободан, »јер ће живити у слободи«. Жеља му је испуњена и синовац је добио име Слободан. Године 1941. постао је један од вођа устанка у Босни.

На дан 6. јуна Принцип је већ био у Сарајеву и тога дана присуствовао забави младобосанаца, окупљених у револуционарној националистичкој организацији. На овој забави се прикупљао новац за помоћ хрватским школама у Истри.

Није јасно да ли се Принцип сусрео с Илићем 4. јуна, одмах по доласку или по повратку из Хаџића. Принцип се на-

станио код Илића, у Улици Опркањ, број 3. Иако је касније Принцип описивао ову улицу »као сигурну«, а Илића »као мирног младића у кога нико није сумњао«, ипак је он начинио велику грешку што се сместио код Илића. Вођа тројке која је стигла из Београда, налази стан код главног техничког организатора атентата у Сарајеву и, поврх свега, пријављује се полицији да је баш ту нашао стан.

Пре него што су Принцип, Грабеж и Чабриновић стигли у Сарајево, Илић је већ био припремио другу тројку, састављену од сарајевских омладинаца, у коју је ушао и Мухамед Мехмедбашић, који је одржавао везе с младобосанцима у Француској и Швајцарској. И Принцип и Илић су у истрази признали да је Принцип још пре Ускрса поручио у писму Илићу да спреми још људи за атентат. Писмо је Илић уништио чим га је прочитао. Илић је био дошао у везу с Мехмедбашићем уз помоћ свога бившег колеге, учитеља Николе Тришића, и у марту месецу наговорио га да одустане од атентата на поглавара Потјорека, јер су се у то време већ вршиле припреме за атентат на Фрању Фердинанда. Мехмедбашић се затим вратио у Столац, а у мају месецу сусрео се са Илићем у Мостару и том приликом дао реч да ће учествовати у завери против Фердинанда.

Друга два члана сарајевске тројке пронашао је Илић међу најмлађом генерацијом младобосанаца, ђацима између 16 и 18 година. Ова је група била још радикалнија од Принципове генерације, били су потпуно југословенски оријентисани и заступали су гледиште да треба уништити Хабсбуршку Монархију и културно и политички ујединити Југословене. Главни политички организатор ове групе назване националистичком омладином, био је Лазар Ђукић, родом из Кључа, ученик другог разреда учитељске школе. У својим поверљивим извештајима, Земаљска влада назива Ђукића »водећим пропагатором иредентистичке националне револуционарне организације у Сарајеву«, и »истакнутим чланом српско - хрватске националистичке организације у Сарајеву«.[91]

Кад је стигла вест да ће Фрања Фердинанд посетити Босну, међу омладином чули су се гласови да га треба дочекати оружјем.

Једном је Ђукић о том питању разговарао с Васом Чубриловићем, седамнаестогодишњим учеником шестог разреда гимназије. Чубриловић је Крајишник из познате куће. Један од његових рођака био је Васо Видовић, вођа устанка 1875 - 1878.

у Босанској крајини, који је у име устаника био упућен на Берлински конгрес. Васина старија браћа, Вељко и Бранко, активно су политички деловали против Аустро-Угарске. Васо је учио гимназију у Тузли, која је годинама пред рат била једно од најјачих упоришта младобосанаца. Принцип и Грабеж су се управо у Тузли почели дубље да интересују за политичка питања; у Тузли је деловала необично разграната организација младобосанаца, у којој су најистакнутији били Тодор Илић, Младен Стојановић и Божидар Томић. Васо Чубриловић је био искључен из тузланске гимназије, јер је на једној светосавској прослави демонстративно напустио дворану када је почела да се свира аустроугарска химна. После тога је прешао у сарајевску гимназију.

Половином маја, Чубриловић је рекао Ђукићу да Фердинанд стиже у Босну и да би га требало дочекати. Ђукић се сагласио с њим, али, по његовом мишљењу, за једну такву акцију ваљало је наћи људе. Чубриловић је на то додао да би се он тога подухватио, само ако би се нашло оружје.[92]

Изгледа да је Ђукић још пре тога био у контакту с Илићем, па је он Чубриловићу рекао да ће га упознати с једним човеком који ће му дати оружје. Ђукић је после неколико дана повезао Илића и Чубриловића. Том приликом га је Илић питао да ли би могао да нађе још неког омладинца. Васо Чубриловић се сетио Цветка Поповића, ђака учитељске школе, родом из Прњавора, који је без размишљања прихватио идеју да се изврши атентат на Фрању Фердинанда. Поповић је био истакнути омладинац, хапшен још у Пјанићевом процесу. Земаљска влада га је 1913. године обележила као »политички сумњивог« и ставила га под полицијски надзор. Чубриловић и Поповић су своју тајну поверили Ивану Крањчевићу, потпредседнику централне младобосанске организације у Сарајеву, ђаку другог разреда трговачке академије, Хрвату по народности. Крањчевић је пристао да сакрије оружје, кад га буду добили.

Илић је обавестио Принципа да је и друга тројка спремна, али му није казао имена завереника сарајевске групе. У исто време Илић је кренуо у Тузлу да оданде сâм донесе оружје у Сарајево. Тамо је стигао 14. јуна. Отишао је у стан Мишка Јовановића и показао му кутију цигарета »Стефанија«, уговорени знак који су били утврдили Принцип и Јовановић. Оружје је још лежало скривено у подножју стола у Јовановићевој трпезарији. Јовановић је увезао црну кутију од шећера у ко-

јој су биле бомбе и револвери, па се онда договорио са Илићем да му он пренесе оружје до Добоја, што је Илић прихватио.

Првим јутарњим возом Јовановић је кренуо у Добој. Оружје је однео кројачу Вуку Јакшићу. Илић је кренуо из Тузле другим возом, преузео оружје и продужио ноћним возом за Сарајево. Ради сигурности, није сишао на главној железничкој станици, него код Алипашина моста, где је сачекао локални воз за Илицу и одвезао се до Маријин - двора, а одатле трамвајем кући. Оружје је склонио у један сандук испод постеље на којој је Принцип спавао. То је било 15. јуна 1914, онога дана кад се Принцип пријавио сарајевској полицији да станује код Илића.

Последње две недеље уочи атентата сваки је завереник преживљавао на свој начин. Цветко Поповић овако је описао своје расположење тих дана:

»Ноћ после пристанка на атентат, провео сам целу у мислима и сновима о атентату. Сутрадан ујутро био сам сасвим други човек. Помирен с мишљу да имам да живим само до Видовдана, одједном сам другим очима посматрао све око себе. Школске предмете престао сам да учим. Новине, које сам редовно читао, престале су да ме интересују. На другарске задевице, за које бих пре сигурно плануо, сада сам гледао с неке висине и великодушно прелазио преко њих, као преко безначајних ситница. Уопште сам све окретао на шалу и био врло добро расположен. Била је само једна мисао која ме је могла да уозбиљи: помисао да не успемо и да се осрамотимо. Иако сам био врло млад (тек 18 година стар), осећао сам да ово дело није само наша лична ствар, већ дело целог народа. Осећао сам да је овде ангажована част националистичке омладине, и ако се осрамотимо, бацићемо љагу на читав један нараштај. Зато сам се непрестано храбрио и утврђивао у убеђењу да атентат мора по сваку цену да успе.« [93]

Чабриновић је по доласку у Сарајево отишао најпре код своје бабе Ане Крсмановић. Успут је срео свога оца, с којим је био у завади. После се вратио у родитељску кућу, где је до атентата живео у једној соби на спрату. Отац га је пријавио полицији још 4. јуна, а у рубрици »Гдје је лице које се пријављује живило раније«, ставио је »Свуда по свијету« [94]. Сукоб с оцем није се изгладио, напротив, као што ћемо касније видети, он се чак заоштрио. Чабриновић се запослио у једној штампарији и један део зараде доносио кући. У слободним часовима шетао се по сарајевској околини. Трипут је одлазио с мајком на Илицу и посматрао припреме које су се вршиле за дочек

Фрање Фердинанда [95]. Говорљиви Чабриновић испричао је нешто укућанима о свом путу из Београда. Служавки Марији Таланги рекао је да је од Београда до Сарајева путовао седам дана с двојицом пријатеља. Нешто слично је казао и својој млађој сестри и пријатељу Томи Вучиновићу. После сукоба у Ковиљачи, Чабриновићеви и Принципови односи и даље су били затегнути. Сусретали су се понекад на улици, но Принцип није хтео да му каже ни да ли је оружје стигло, ни да ли има нових завереника и ко су они.

Грабеж је живео на Палама. У Сарајево је долазио неколико пута. Доста времена је проводио с Лепосавом Лалић, учитељицом у његовом родном месту.

Мало има аутентичних података о Принциповом животу тих дана. Изгледа да није имао довољно новца да покрије све своје трошкове. Плаћао је Илићевој мајци петнаест круна месечно за постељу, а требало му је пара да се прехрани. Од Илића је позајмио четрдесет круна. Последњу недељу уочи атентата запослио се био у *Просвјети*, где је, по препоруци Васиља Грђића, преписивао записнике седница друштва. За то је добио неких десет - петнаест круна. Изгледа да је желео да одужи све своје дугове пре 28. јуна.

Да би отклонио сумње, проводио је највећи део времена у друштву Боре Јевтића и његових пријатеља у Семизовој кафани, у улици која је баш тих дана била преименована у улицу Фрање Фердинанда. Јевтић је био боем, волео је вино, па је Принцип морао том приликом први пут у животу да окуси пиће. У истрази је о томе рекао: »У току прошлог мјесеца виђао сам се у Сарајеву са колегама који воле да пију, а чинио сам то само зато да не бих изазвао подозрење. Те моје колеге били су већином људи неспособни за неку већу идеју.« [96]

Од свих завереника, Илић је, како се чини, пролазио кроз најсложеније кризе. Према мајци био је необично нежан. Она је причала Владимиру Лебедеву да је Данило, после 52 дана проведена у болници, крајем 1913. године, стално побољевао. Мучили су га и дугови. Морао је да враћа држави стипендију, коју је примао за време школовања. Мајка му је једном приликом, кад се чуло да долази Фрања Фердинанд, рекла: »Чуј, сине, долази Његово Величанство, богами, добро би било да умолимо њега да ти он опрости шпитаљ и стипендију.« Данило је на то одговорио: »Бона моја, лијепа моја мајко, баш си луда, да ми њега молимо за милост.« Но осим тих кућних проблема,

било је и других. Иако је Илић био главни технички организатор атентата, у тим судбоносним недељама уочи атентата, он је почео не само да сумња у оправданост убиства Фрање Фердинанда него и у читаву идеју индивидуалног терора као најбољег средства у политичкој борби. Али, то није био тако једноставан сукоб. Илић није био сигуран у своје погледе; они су се мењали из дана у дан, па је чак једно време мислио да би требало одустати од атентата. Читав тај интелектуални сукоб имао је и своју емотивну позадину; Илић је био добар пријатељ, те није хтео да напусти заверенике, нарочито Принципа, који је све до последњег дана, у Терезину 1918. године, сматрао Илића за свога најбољег пријатеља.

Историјски извори указују да је Илићева еволуција од »директне акције« почела за време његовог пута у Швајцарску, у рано лето 1913. године, када се сусрео с Гаћиновићем и неким руским социјалреволуционарима. Као што смо видели, Гаћиновић је заступао мишљење да би требало пре свега основати једну широку политичку партију која би обухватила све Јужне Словене, укључујући и Бугаре, па тек кад ова организација ухвати чврстог корена, могло би се приступити атентатима ради изазивања револуције. Гаћиновић је у том смислу деловао у Швајцарској, па је са својим пријатељем Јованом Живановићем припремио чак и један проглас нове партије.[97]

По Илићевом повратку у Босну, избио је други балкански рат, што је отежало његов рад на Гаћиновићевом програму, јер је као добровољац отишао у српску војску. После тога се разболео и провео око месец дана у сарајевској болници. Кад се придигао, увидео је да се Принцип не слаже с новим курсом младобосанаца, баш кад су дискутовали о атентату на Потјорека. Принцип је о том размимоилажењу рекао дру Папенхајму: »Илић је нешто пливао по облацима, говорио о панславистичким идејама, како ми треба прво да створимо једну организацију у читавој Босни и Хрватској. Тек тада, пошто буде све приправљено, треба почети с атентатима. Због тога смо одустали од атентата на Потјорека.« [98]

Ипак је Илић наставио са припремама за оснивање једне широке политичке партије. С бившим чланом Социјалдемократске партије Јовом Шмитраном, који је у поверљивим списима Земаљске владе био обележен као упорни агитатор за радничка права, па је више пута хапшен и протериван [99], почео је да издаје недељни лист »Звоно«, као и једну малу биб-

лиотеку политичких брошура, углавном преводе Енгелса, Кауцкога, Мориса, Кропоткина, Бакуњина и других теоретичара, под називом *Библиотека ослобођења.* Први број »Звона« појавио се 15. маја, баш у време кад је Илић био заузет припремањем атентата. Он је редовно писао чланке за лист и уз то преводио за малу библиотеку. Истог дана кад се вратио из Тузле с оружјем, у »Звону« је објављена његова сатира »Ах, те птице«:

»На радост читавом народу, у свој Босни и Херцеговини издала је Земаљска влада опширно саопштење да се у Сарајеву повећава број птица пјевачица. За тај колосалан напредак у културном животу наше отаџбине треба захвалити трудољубивим жртвама градске општине, која је марљиво подигла у баштама и парковима кућице гдје се зими хране сиротне свраке и врапци. А ти, убоги јадни народе, који на својим погрбљеним леђима држиш темеље друштвене палате, узалуд чекаш неколико година да се и за те неко побрине и да за твој крвави порезни новац сазида уређене станове да не мораш скапати у нечистим кућерцима. Зашто и ми нисмо птице?«

У истом броју »Звона« Илић је, под својим пуним именом, објавио краћи есеј о руском писцу Леониду Андрејеву. Том приликом је открио како је дубоко обузет мислима о смислу живота уопште, покушавајући да усклади своје револуционарне циљеве са филозофским проблемима човека у времену и простору.

Леонид Андрејев, и сâм револуционар и један од најбољих руских писаца свога доба, начео је баш тај проблем у својој »Причи о седам обешених«, изражавајући у исти мах и дилеме руских револуционара после неуспеле револуције 1905. године. Та прича није само један хумани протест против терора цара Николе II, против смртне казне уопште, него она садржи и филозофска размишљања о смислу смрти. Његови хероји, од тренутка хапшења после атентата на једног великодостојника, па у очекивању извршења смртне казне, не расправљају толико о самом атентату, колико су обузети неком чудном мистичном игром смрти која се приближује.

»Прича о седам обешених« преведена је на српскохрватски језик 1910. године и читала се много међу младобосанцима. Осећајни и мисаони Данило Илић био је дубоко обузет овом причом Андрејева; тешки живот који је Илић имао, његова склоност ка некој врсти индивидуалног песимизма, све је то

утицало да у писању есеја о Андрејеву нађе одушке за своје интелектуалне и емотивне страсти баш уочи самог 28. јуна 1914. године.

Као што ћемо касније видети, тих дана Илић је проводио дуге часове расправљајући с Принципом о целисходности атентата на Фрању Фердинанда. Није случајно што је Илић, обузет тим дијалозима с Принципом и својом унутрашњом борбом, нашао времена да пише есеј о Андрејеву, есеј који је у исти мах био и обрачун са самим собом и с оним што га је толико мучило.

Илић је објавио овај кратки есеј у »Звону« 15. јуна 1914. године, под насловом »Леонид Андрејев«. Цензори, кроз чије је руке прошао овај чланак, тупи као и увек, нису могли да проникну у Илићев езоповски језик и нису ни сањали да су пустили да се јавно објави оно о чему су расправљала два главна завереника у убиству Фрање Фердинанда.

»Андрејев је у својим дјелима прекинуо са ранијим књижевним морализмом. Он посматра живот кроз призму естетско - филозофску, у свјетлости извјесних филозофских принципа. Описивање и изношење најтамнијих осјећања човјекових диже Андрејева изнад других руских писаца. Та дубока душевна анализа, особито поимање живота и нека мистичност, фаталност, која се као нит провлачи кроз већину његових радова, затим модеран, импресионистички стил — све ово чини да Андрејев заузима видно мјесто у свјетској литератури.

У својим дјелима обрађује често теме које су у вези са политичким догађајима и социјалним питањима. Приповјетка ,Црвени смијех' је оштра оптужба непотребног руско - јапанског рата, писана с рјечитом убједљивошћу; ,Прича о седам објешених' добар је прилог пропаганди против смртне казне, а ,Син човјечији' третира питање о слободи савјести. Већи дио његових дјела рјешава социјалне и филозофске проблеме. Његова љубав према човјеку, слободоумна и напредна начела, протест против тираније која влада у његовој отаџбини — све ово чини главни разлог његовог великог литерарног успјеха у Русији.

Нарочито воли приказивати хероје ,ослободитељног времена', револуционаре, с којима је он активно учествовао у револуцији. Тешке душевне кризе, преломе и потресе који се дешавају у души оних великих идеалиста, апостола слободе, описује Андрејев са нарочитом љубави, необично реално и умјетнички.

Као најбоље његово дјело вриједи ,Прича о седам објешених', у којој Андрејев покушава да ријеши проблем савлађивања смрти, помирења са њом, у име једног њеног вишег циља. У једном писму вели Андрејев: ,Намјера ми је да овом причом упозорим на ужас

и недопустивост смртне казне. Код одважнијих људи смртна казна збуњује савјест. Али је она грознија код слабих и неуких. Вернер може да стави своју интелигенцију и јаку вољу, Мусја своју чистоту и безгрешност, против тога последњег бесмисленог ужаса неизбјеживе смрти, а како ће јој погледати у лице слаби и грешни људи, ако не безумно, дубоко потресени у основи своје човјечије душе'.«

У истрази, а и на суђењу, Илић и Принцип су отворено говорили о разлици која је постојала у њиховим погледима на атентат. Принцип је, на пример, 3. јула 1914. године рекао на саслушању:

»Посљедњих десетак дана Илић је, додуше, неколико пута изразио мишљење да атентат не треба да извршимо, јер садашњи тренутак није добро изабран и ми од атентата нећемо имати никакве користи. Али ја се нисам сложио са одлагањем атентата, јер у мени се била пробудила нека болесна жудња за њим.«

Грабеж је, такође, изјавио да га је Илић убеђивао да атентат треба одложити, у шта је веровао и сам Грабеж, јер је у истрази изјавио да после Чабриновићевог атентата није хтео да баци своју бомбу на надвојводин аутомобил, који се био зауставио, баш због тога што није био убеђен да атентат треба извршити [100]. Илић је и у истрази и на суђењу изјавио да је он сматрао да атентат не треба извршити.[101]

Можда је на овакав Илићев став утицала чињеница коју наводи неколико извора, да је *Уједињење или смрт* у Београду, чији је руководећи члан Танкосић дао оружје и техничку помоћ атентаторима, било донело одлуку да атентат не треба вршити, како ћемо то видети у XVII глави. Према наређењу пуковника Аписа, Ђуро Шарац, веза између завереника и Танкосића, председник тајног удружења *Смрт или живот*, био је половином јуна послат у Босну да спречи атентаторе у њиховој планираној акцији. Пошто је у Сарајеву имао много познаника, он је као место састанка изабрао Босански Брод. Илић је 16. јуна кренуо у Брод да се сусретне са Шарцем. Ни у истрази ни на суђењу Илић није поменуо Шарца, али је јасно ставио до знања да је ишао ради обустављања завере. На саслушању у истрази он о путу у Босански Брод каже:

»Из тог разлога отпутовао сам у Босански Брод, одатле сам хтио у Загреб и, евентуално, у Србију. У Босанском Броду био сам један дан и тамо сам случајно сусрео Мишу Чангаловића, апсол-

вента теологије, и Милана Кесела, чиновника филијале Српске народне банке, обојицу из Босанског Брода. О атентату нисам уопште ништа причао. Напротив, заварао сам их рекавши да путујем у Сарајево. Ја сам те људе поменуо само зато да докажем истинитост својих казивања, али они су потпуно невини. У оној душевној борби у којој сам се тада налазио, дошао сам на мисао да ако одем у Србију, онда ће се у Србији чути да је Принцип становао код мене и да сам ја побјегао. Стога ће ме у Србији примити веома рђаво, и то је био разлог што сам се још исте вечери вратио у Сарајево.« [102]

По повратку из Брода, Илић је још једанпут покушао да убеди Принципа да одустане од атентата, напомињући да ће људи, а нарочито Срби, трпети много. Но све је било узалуд. Принцип је одбацио сваки разговор, и у суштини чврсто стајао на гледишту да атентат треба покушати. Љубибратић сматра да је Илић дошао до закључка да атентат треба одложити на основу директиве из Београда [103]. Али Илићев став имао је далеко сложеније узроке, нарочито филозофске и политичке природе. У том погледу Илић је имао став сличан Гаћиновићу, који се такође питао да ли је мудро вршити атентат. Изгледа да су Илић и Принцип писали Гаћиновићу о овом размимоилажењу. О томе је нешто слутио и сâм Гаћиновић, који у чланку написаном на тражење Троцкога вели:

»Последњи пут ми је Илић, заједно с Принципом, писао неколико дана пре атентата. Они су ми јављали о унутрашњим размирицама у нашем ранијем сарајевском кружићу, које су изазвале неке нове околности; али и о овоме су говорили двосмислено и увијено. Можда су неки другови били против догађаја 28. јуна и покушали да изврше морални притисак на групу која је по сваку цену хтела да дејствује.« [104]

Да је и Гаћиновић, под утицајем савремених доктрина и далеко од босанске стварности пуне атавизма, мењао свој став према индивидуалном терору као искључивом средству друштвених промена, показују донекле и резултати рада тајне конференције поводом прославе 60-годишњице *Зоре*, која је одржана у Бечу 28. јуна 1914. Неки од Гаћиновићевих најближих сарадника присуствовали су тој конференцији. Шпиро Солдо је те године био председник *Зоре*, па је председавао и прослави. Ту су били и Перо Слијепчевић, као и препородовци Јенко, Фабјанчич и Јуш Козак [105]. Поред јавне свечаности, којој су присуствовали представници Београдског универзи-

тета и многих других просветних и културних установа, 26. и 27. јуна одржана су и тајна саветовања. На тим тајним састанцима било је одлучено да се оснује јединствена омладинска организација. Као критична година за Аустро-Угарску сматрала се 1917, јер су се те године имале поново да размотре неке од основних поставки нагодбе Беча и Пеште из 1867. године. Ти покушаји ревизије Нагодбе, како су сматрали учесници ових саветовања, изазваће велику кризу у држави, што би омладина искористила да поведе масе у револуцију. Тајној конференцији председавао је Љубо Мијатовић, десна рука Гаћиновићева за послове у Бечу. Ова конференција донела је резолуцију против индивидуалног терора. И док је специјални комитет за резолуције дотеривао овај документ о целисходности политичких атентата, стигла је вест о томе шта је Принцип починио у Сарајеву.[106]

Интересантно је да је и међу словеначком револуционарном омладином постојао расцеп између старијих и млађих; први су проповедали да се револуција може извести само уз масовну подршку маса, а млађи су веровали у моћ атентата. Браћа Фабјанчич, Јенко и браћа Козак, држали су се првог програма, али је Иван Ендлихер био присталица другог пута. Ендлихер је дао иницијативу најмлађој генерацији младобосанаца да реорганизују своје удружење на новој основи, као што је то Ђукић изјавио на саслушању и како то други службени документи из тог времена наводе[107]. Какви су у ствари били односи између завереника и Ендлихера, још није јасно. Према једном извору, Ендлихер је обавестио завереике да се оружје може добити од анархиста у Трсту[108]. На свом путу из Трста у Београд, у октобру 1913, Чабриновић се сусрео с Ендлихером у Опатији[109]. После 1918. године, Јурковић је писао да је сусрео Ендлихера у Задру, на неколико недеља пре 28. јуна 1914. године, и да га је Ендлихер обавестио да се спрема атентат на Фрању Фердинанда. Неком средњошколцу показао је портрет Фрање Фердинанда рекавши: »Овај неће дуго живети« [110]. Један од главних сарајевских завереника, необично опрезан у својим изјавама, написао је, такође после рата, да Принцип није успео, »сигуран сам да би Ендлихер покушао да убије надвојводу Фрању Фердинанда« [111]. После сарајевског убиства, ујутро 29. јуна, Ендлихер је био ухапшен. Он је своју тајну однео у гроб. У истрази, као и на суђењу у Љубљани крајем децембра 1914. године, њему нису постављана питања у вези са сарајевским атентатом.

И најмлађа генерација хрватске револуционарне омладине стајала је на позицијама индивидуалног терора, упркос чињеници што су се њихови другови на тајном састанку у Бечу изјаснили против атентата. На дан 15. маја 1914. године, Јаков Шефер, студент трговачке академије, покушао је да убије надвојводу Салвадора и бана Шкерлеца, када су излазили из Народног казалишта у Загребу. Шефер је већ био потегао револвер, али га је у томе спречио један детектив. У истрази против Шефера било је поменуто и име Рудолфа Херцигоње, као иницијатора атентата. Неколико сведока тврдило је да је Херцигоња покушао да их придобије за атентат на Фрању Фердинанда, мађарског председника владе Тису и друге високе личности у држави.[112]

Херцигоња је био повезан с Гаћиновићем 1912. године, али нема докумената који би потврђивали да је та веза трајала и 1914. године. Занимљиво је да су Шпиро Солдо и други руководиоци *Зоре* послали у Сарајево једнога од својих водећих чланова, дра Богољуба Константиновића, да најмлађој генерацији младобосанаца објашњава да су атентати неподесно средство за успешан политички рад. Васо Чубриловић је присуствовао једном од тих предавања и није му се допало.[113]

Сâм Гаћиновић у чланку за Троцкога вели да није имао времена да одговори Илићу и Принципу ко је од њих двојице у праву: »Тешко сам се осећао читајући ово узнемиравајуће писмо, које је написао сâм Принцип а са неколико реченица допунио Илић. Ја сам се спремао да им одговорим, умирујући их, али се у том кроз цео свет рашчуло шта је урадио Гаврило Принцип« [114]. А после атентата писао је Роси Мерћеп:

» . . . Њихова фатална грешка била је у томе што су били врло, врло млади, што су много, детињски веровали и непромишљено бацили своју и народну судбину у вртлог крви и неизвесности. Сарајевски атентат мене је запрепастио: моји најбољи другови су га извели, припремили са вештином руских нихилиста. Али, политички моменат их је преварио, и место величанственог увода, тај огромни догађај остаје као дан катастрофе, дан народне Голготе и мученишства. И да није било благородног брата нашег мужика, тај случај могао је сломити целу српску судбину. Да, моји добри другови радили су врло убрзано, нервозно, снажним замасима, скоковима, бурним захваћањем и таласима.

Више него ико, они изражавају бујну али неорганизовану снагу словенске расе. Колико пожртвованости, поезије, светлости и полета у тим младим грудима, колико самоодрицања, скромности

и величине у њиховом животу, раду и сањању. Да њихов смели полет може бити самоубилачко дело српског народа, они нису никад помишљали, наивна деца српска.

Пре атентата на пет, шест дана добио сам у Лозану од њих два другарска писма. Видех њихову нервозу, нестрпљивост и мале међусобне чарке. Али из студија филозофских и социјалних, које сам обрађивао оних дана, ја нисам могао ни знати ни осетити да смо у предвечерју катастрофе. Спремао сам се са једним другом из Босне да започнемо нови социјални покрет, познавајући какви су били резултати последњих година.« [115]

Могло би се претпоставити да је Гаћиновић ова писма писао одмах после 28. јуна 1914, да би скинуо са себе одговорност за атентат и његове последице. Међутим, један други извор потврђује да је Гаћиновић заиста тако мислио и да је био против тога да се атентат изврши.

Владимир Лебедев је 1936. године у Женеви разговарао с једним од најактивнијих младобосанаца, личним пријатељем Владимира Гаћиновића, Павлом Бастајићем, који је одржавао најужи контакт са Гаћиновићем уочи сарајевског атентата. О Гаћиновићевом ставу према атентату, Бастајић је рекао:

»После тога (мисли на састанак у Тулузи) у фебруару 1914, ми нисмо одржавали везу с људима, али је преписка између Гаћиновића и Сарајева и Београда и даље одржавана. Једанпут ми је саопштио да преписка ништа не обећава. По казивању Мустафе Голубића, који је био дошао из Тулузе у Париз, Данило Илић је писао Гаћиновићу у априлу 1914. године да је план промењен и да се Срби спремају да убију Фрању Фердинанда. Том приликом Мустафа ништа није говорио о Београду.

Гаћиновић је у јуну 1914. дошао у Париз, становао је у хотелу ,Лангедок', и казао ми је да треба да се одложи убиство Фрање Фердинанда, али не казавши ко и када треба да га изврши. Очигледно, он тада није знао ни датум када ће атентат бити и да ли може да се изврши. На дан 28. јуна 1914. ми смо били у кафеу ,Пантеон'. То је било после ручка, уз кафу, када смо сазнали за убиство Фрање Фердинанда. Он је говорио:

— Ја сам сигуран да то мора бити Мухамед или Данило.

Ми смо одјурили до булевара Поасонијер, до редакције листа ,Матен', где смо прочитали Принципово име као атентатора. Гаћиновић је казао:

— Добро је, то је исто.

Свратили смо у први кафе, Гаћиновић је био огромно узбуђен. Говорио је:

— Ми можемо да доживимо велику трагедију с овим догађа-

јем: Србија није спремна за рат, а Аустрија ће га вероватно изазвати и сва кривица ће пасти на нас, на револуционарну омладину, на Босанце.

Очевидно је Владимира брзина и величина догађаја збунила. Он је био за тероризам свом душом, али је хтео постепен прелаз. Имао је на уму нашу слабост и неорганизованост.« [116]

Принцип је уочи атентата држао у својим рукама све конце завере. Он никада није сумњао у морални интегритет Данила Илића, али је рекао Чабриновићу да је Илић почео да прихвата социјалистичке идеје и да се боји да он не постане социјалиста [117], што би се могло протумачити тако да ће Илић одустати од акције индивидуалног терора и прихватити идеју масовног политичког рада. Осим тога, Принцип је био човек далеко веће воље него Илић. Принцип је рекао дру Папенхајму: »Илић нема енергије. Од грдног читања се расплинуо. Илић је под мојим утицајем, иако је пет година старији и, уз то, учитељ.« [118]

У међувремену су се у Сарајеву вршиле велике припреме за дочек надвојводе Фрање Фердинанда. Улице су калдрмисане и, како је то »Политика« забележила, многи делови града који су били занемарени откако се Сарајево изградило, добили су ново лице за ову прилику [119]. Градоначелник Сарајева издао је проглас становништву, позивајући га да украси своје куће, а полиција је објавила наредбу да се забрањује бацање цвећа на царску поворку.

Сви локални листови доносили су уводнике о доласку престолонаследника, изузев српског »Народа«. Језуитски »Хрватски народ« у броју од 25. јуна, под насловом »Здраво, наша надо«, објавио је следећи уводник:

»Долази у Босну као заповједник цјелокупне војне силе велике наше монархије. То је први његов службени поход у ове земље. При том свом првом походу као да шаље нама и непријатељима нашим и својим гласну поруку: *Никада Босна неће из зглоба Хабсбуршке Монархије!* Сва сила ове монархије бранит ће босански посјед до скрајности и до посљедњег даха. Он долази у Босну, и одмах се ставља на чело двају војних зборова, војске од 50.000 момака, па као да нас кани увјерити шта ће он учинити у часу крваве збиље.«

Као што смо рекли, »Народ« на првој страни није ни речи донео о доласку Фрање Фердинанда. На задњој страни, међу локалним вестима, одштампана је вест да је само за адаптацију једне капеле у хотелу »Босна« на Илици утрошено 40.000 златних круна, како би се ту могла одржати миса за царске госте. Изнад те вести била је још једна: о доласку надвојводе, и да су том приликом на Илици скинуте све српске и хрватске заставе, а остављене само аустријске црно-жуте.

Чим је стигао на Илицу, 25. јуна после подне, надвојвода је напречац решио да исте вечери посети Сарајево. Заједно са супругом прошао је аутомобилом Баш-чаршијом. Јевтић је писао да се у гомили која је посматрала царску поворку налазио и Гаврило Принцип, баш кад је надвојвода улазио у трговину ћилимима трговца Кабиља. Исте вечери, наставља Јевтић своју причу, Принцип је испричао окупљеном друштву у Семизовој гостионици да није могао ништа да учини јер му је један полицајац стајао иза леђа [120]. Тодор Зуруник, виши чиновник босанске владе, писао је да је Принцип на првом саслушању, 28. јуна, изјавио да није хтео да пуца у тако малој радњи да не би погодио војвоткињу [121]. Али у судским истражним записницима у *Заоставштини надвојводе Фрање Фердинанда* нема података о овом сусрету 25. јуна.

Пошто је Принцип коначно сломио Илића да не треба да се одустане од атентата, Илић је наставио са свим техничким припремама. Телеграфисао је Мехмедбашићу да дође у Сарајево. Мехмедбашић је у столачкој полицији изјавио да иде у Мостар да поправи зубе, па је добио пропусницу, али је из Мостара одмах продужио у Сарајево. Пошто је имао уредне исправе, одсео је у једном хотелу. Ту ноћ је Илић остао у друштву с њим и још неким заједничким познаницима до три часа изјутра. Илић је те ноћи причао о руским социјалреволуционарима.

Илић и Принцип разрадили су план о месту на којем ће сачекати надвојводу. Из »Босанске поште« су сазнали којим ће се путем кретати царска поворка. Власти су објавиле маршруту поворке, како би што више света изишло да поздрави престолонаследника и његову супругу.

Најповољније место за атентаторе био је Апелов кеј, дуга улица поред Миљацке, која води од железничке станице до Беледије. Та улица је изабрана стога што је царска поворка, по плану, имала да прође њоме два пута. Шест завереника

било је подељено у три групе, у свакој по двојица, са задатком да прва двојица отпочну атентат бомбама. Ако би они промашили, на ред би дошла друга двојица. План је предвиђао да атентатори буду постављени на дужини од отприлике 300 метара, почев од Аустроугарске банке и моста Чумурије, Латинског и Царевог моста. Први би стајао Мехмедбашић, најстарији атентатор, који је имао да чека испред баште кафане »Мостар«, до њега најмлађи у групи, Васо Чубриловић. С друге стране кеја, поред Миљацке, стајао би Чабриновић. Преко пута моста Чумурије, стајали би Поповић и Илић. Принципово место било је неких двеста корака даље, код Латинског моста, поред Миљацке, а Грабежово још даље. Кеј је на том простору био широк нешто мање од тринаест метара, а плочник са сваке стране нешто више од два метра.

Оружје је најмлађим атентаторима, Поповићу и Чубриловићу, предато још 27. јуна, између три и четири после подне, на Бембаши. Илић је Чубриловићу и Поповићу дао по једну бомбу и револвер, објаснивши им како ће употребити оружје. У једном тунелу испалио је из револвера један метак, рекавши »где овај метак удари, мелема нема«. Исте вечери, Илић је седео с Мехмедбашићем у башти кафане »Мостар« у већем друштву, а кад су пошли на спавање, предао му је једну бомбу, и описао како ће је употребити. Принцип је исте вечери срео Чабриновића и рекао му да ујутро у осам буде у посластичарници Ђуре Влајнића код Чумурије. Очекивало се да ће и Грабеж доћи тамо у исто време. Исте ноћи Илић се одшетао до Жерајићевог гроба. Чабриновић је то исто учинио неколико часова раније. Он је 27. јуна написао неколико писама и карата пријатељима, поред осталих и певачу Влади Попадићу: »Ти пој ,Изгубљену срећу', а ја ћу певати ,Падајте браћо', јер сутра је Видовдан« [122]. Уочи Видовдана, Чабриновић је читао Степњакову *Подземну Русију*. С том књигом у руци пошао је 28. јуна ујутро на место атентата.[123]

Принципов брат Јово плашио се да Гаврило остане у Сарајеву на дан 28. јуна, па је послао најмлађег брата Николу да га наговори да одмах крену у Грахово, родитељима. Но Гаврило није хтео да пристане на тај предлог. Николи није ништа причао о атентату. Био је веома тужан и молио је брата да не буде у Сарајеву идућег јутра [124]. Родитељи су у Грахову 28. јуна читавог дана очекивали синове. Чак су скували и њихова омиљена јела.[125]

Др Папенхајм је овако описао последње Принципове дане проведене у Сарајеву уочи атентата:

»Читао много у Сарајеву. У Сарајеву сањао сваке ноћи да се као извршилац политичких убистава рве са жандармима и полицајцима. Читао много о руској револуцији, о борбама за време ње. Идеја (атентата) потпуно га обузела. Признаје да су све раније ограде биле отпале... Мислио да као резултат поновљених атентата може да се изгради једна организација какву је Илић замишљао, и да ће доћи до опште револуције у народу...« [126]

Уочи 28. јуна, Принцип је, по обичају, с друштвом, седео у Семизовој кафани до 11 сати ноћу. После је отишао на Жерајићев гроб и окитио га цвећем. Последњу ноћ је читао, како је то поверио дру Папенхајму:

»Пред атентат читао један рад Кропоткина шта можемо да учинимо у случају једне светске социјалне револуције. Студирао то, разговарао о томе. Био убеђен да је то могућно.« [127]

ГЛАВА XIV

СРЕЋА ГАВРИЛА ПРИНЦИПА

Оружја нема да се судба скрши,
Рукама ледним смрт краљева сврши;
Моћ жезла и трона
Срушила је она.
У праху једнакост пуна имат' мора
И круна и ашов сиротињског створа.

Џемс Шерли

Свих седам завереника били су на својим местима ујутро 28. јуна 1914. године. Илић је напустио кућу пре осам часова и пошао у Влајнићеву посластичарницу да тамо нађе Грабежа и Чабриновића. Принцип је изишао нешто касније. Чабриновић је напустио родни дом тешка срца; био се посвађао с оцем зато што је стари Чабриновић хтео да истакне аустријску заставу у славу доласка Фрање Фердинанда. У истрази је Чабриновић о томе рекао:

»На оца и мајку био сам помало љут. Предао сам мајци перорез и сат који ми је отац прије три године поклонио. На родитеље сам се љутио зато што је отац хтио на кући да извеша српску и царску заставу, али није могао да нађе копљаче, мада су претражили цијелу кућу. А ја нисам хтио да кажем гдје се копљаче налазе. Када је отац због тога стао да грди мајку, помислио сам да је за мог оца боље да истакне и царску заставу. Бар неће бити осумњичен, и зато сам му рекао да се копљаче налазе у комори, после чега је отац истакао заставе.

Када сам оцу пребацио како може поред српске да истакне

и царску заставу, рекао ми је да он живи под тим царем, да га поштује и да му је добро, а ако ми у његовој кући није по вољи, нека потражим неко боље мјесто.« [1]

Стари Чабриновић био је љут на сина и због тога што је у петак уочи атентата рекао служавци Марици Таланги: »Фрањо Фердинанд неће бити владар, видјећеш! Догодине владаће овдје краљ Петар!« [2]

Млади Чабриновић је сав свој мали иметак разделио на сам дан атентата и уочи тога дана. Иако се с мајком био спречкао око истицања застава, поклонио јој је свој ножић и сат. Од надница које је био зарадио претходне седмице, баби је дао двадесет а сестри Јованки пет круна. Своју бабу Чабриновић је много волео, и на саслушању је рекао да јој је из тог разлога оставио новац, као и да јој је био обећао да ће је увек помагати. Она је, опет, давала унуку новац кад год би имала. Сестри Јованки Недељко је рекао да одлази и да се више никада неће видети. »Онда сам се сакрио, и десет, петнаест минута горко плакао, јер ми бјеше жао сестара«, изјавио је Недељко на саслушању. Од последњих неколико круна што му је преостало, Недељко је купио букет цвећа и послао га девојци Јели Уљаревић [3]. Кад је одлазио од куће, за Недељком је пошао пас, млада и одана животиња. Видевши да га пас упорно прати, Недељко се вратио кући и затворио га. Тек што је Недељко отишао, у његову кућу дошао је Принцип. Недељкова сестра Кристина казала је Принципу да је »Недељко отишао из куће с намером да отпутује далеко«.

У 8.15 Чабриновић је био у Влајнићевој посластичарници, где је затекао Грабежа и Илића, који се шалио с продавачицом Ерном. »Ту ме је Грабеж запитао да ли ми је Принцип рекао гдје треба да стојим, на што сам му одговорио да ја то знам. С Илићем нисам ништа разговарао. Пошто сам појео три колача, дошао је Принцип к нама у задњу собу и брзо ми дао бомбу, коју сам сакрио у појас« [4]. Чабриновић је добио и отров, који је био замотан у хартију.

Из посластичарнице је Чабриновић кренуо у шетњу Апеловим кејом, и ту срео свога пријатеља Тому Вучиновића. Дан раније Чабриновић је поручио неколицини својих другова типографа да дођу да се заједно сликају, али се само Томо појавио. Радња првог фотографа била је затворена, па су кренули ка Циркуском тргу, и ту се сликали код вашарског фотографа Јозефа Шраја, који је правио фотографије за један

сат. Вучиновић је успут срео неке девојке, и Чабриновић је почео с њима да прича и да се шали. Фотографу је рекао да се зове Милан или Митар Митровић, чега се овај није могао да сети тачно, док је Вучиновићу рекао да креће за Загреб истог дана. Поручио је шест фотографија и замолио да се једна пошаље његовој баби, друга сестри, трећа Николи Новаковићу, старом типографу из Државне штампарије у Београду, кога је Чабриновић волео и коме је хтео руку да пољуби пред полазак из Београда, четврту неком пријатељу у Трст, а једну на измишљену адресу — Митар Митровић, Илица 16, Загреб [5]. Слике су биле готове истог јутра и Вучиновић их је послао на означене адресе. Истражни судија је дуго саслушавао Чабриновића поводом фотографија. Чабриновић се на суђењу бранио да је сматрао како је дужан потомству да остави своју фотографију баш из тога дана. Био је у праву. Та фотографија на којој се види младић лепих црта, подрезаних брчића, с крутом белом крагном, црном машном и у црном оделу, док му на рамену лежи рука његовог друга Томе Вучиновића, била је после 28. јуна 1914. године репродукована у многим књигама широм света.

На овој фотографији се види да је Чабриновић тога дана имао у џепу јутарње издање српског листа »Народ«. Његов уредник Ристо Радуловић Ринда објавио је на читавој страници уводник о годишњици битке на Косову с неколико патриотских песама; у листу није било ни речи о посети Фрање Фердинанда. Дан касније, заједнички министар финансија Билински обавестио је поглавара Потјорека: »Одлучно и чврсто захтевам да се ‚Народ' збрише с очију Босне и Херцеговине због његовог отвореног непријатељског писања у вези с посетом покојног Фрање Фердинанда, кога толико жалимо« [6]. Ристо Радуловић је завршио свој живот неколико година касније у концентрационом логору за босанске Србе у Нежидеру, у Мађарској.

Илић је одвео Грабежа својој кући да му да бомбу и револвер, а Принцип је већ од девет часова стајао на Апеловом кеју с револвером и бомбом о појасу. Неко време био је у друштву са својим бившим школским друговима Максимом Сваром, сином државног тужиоца за Сарајево, као и још једним ђаком, Шпирићем. Шетајући се са Свариним сином, Принцип је мислио да ће избећи паску детектива и жандарма. Свара није дуго остао с Принципом, јер му се журило на мису у католичку катедралу, па је Принцип остао сам. Само неко-

лико недеља касније, старији Свара је писао оптужницу против Принципа и другова. После рата, млађи Свара је причао Владимиру Лебедеву да му је тада јасно Принцип рекао: »Мирише барут«, кад су пролазили поред једне кафане у којој је музика свирала »Марсељезу«.

Васо Чубриловић и Поповић такође су били на својим местима. Дан раније Чубриловић се споречкао с неким својим школским друговима због атентата. На десет дана пред атентат, Чубриловић је свом другу Бранку Загорцу саопштио да ће он покушати атентат на Фрању Фердинанда, али Загорац је одговорио да сумња да ће он тако нешто учинити; Чубриловић је нешто слично рекао и Марку Перину. Пошто је 27. јуна добио од Илића бомбу и револвер, срео је Перина и Драгана Калембера, којима је казао да ће сутра извршити атентат. Да би доказао да се не шали, Чубриловић је рекао да му опипају џепове, што су они и учинили. Младићи су после тога појели сладолед и разишли се кућама.

Пре него што је надвојвода наишао Апеловим кејом, наоружани атентатори шетали су се више од једног часа а да их полиција није опазила. Нема сумње да су Принцип и другови имали много среће. Иако су са разних страна стизале опомене шта се све може догодити у Сарајеву, мере безбедности биле су слабо организоване. Упркос чињеници што је у Босни и Херцеговини постојао необично развијен систем шпијунаже, завереници су путовали од села до села, од града до града, носећи тешко оружје. При том су се сусрели с десетак лица. На две недеље пре 28. јуна, и Принцип и Чабриновић пријавили су се сарајевској полицији, где су дали своја пуна имена. Међутим, никоме није пало на памет да би их као сумњиве требало притворити или саслушати. Кад је Фрања Јосиф 1910. године посетио Сарајево, сва новопридошла лица морала су да се региструју шест сати по доласку. Жерајићу су стално била за петама два детектива. Принцип и Чабриновић слободно су се шетали по Сарајеву, а Чабриновић, као што смо видели, трипут је одлазио на Илицу [7]. У Глави XVIII биће више говора о разлозима слабо организованих мера обезбеђења.

Када је царска поворка, у шест аутомобила, прошла кроз заседу атентатора, петорица од њих нису ништа учинили. Мехмедбашић је касније једном пријатељу објашњавао да му је Илић напоменуо да бомбу баци на надвојводу само ако га препозна, а ако не буде сигуран, да причека да се надвојвода врати из Беледије [8]. Албертини је много година касније раз-

говарао с Мехмедбашићем, који му је рекао да ништа није покушао кад се поворка приближила због тога што му је један жандарм стајао иза леђа. Мехмедбашић се, како је сам изјавио, плашио да га жандарми не ухвате у тренутку кад буде вадио бомбу и ударао њоме о неки тврд предмет, јер би на тај начин били откривени остали атентатори. Док су му се те мисли вртеле по глави, надвојводин аутомобил већ је био projурио [9]. Најмлађи завереник, Васо Чубриловић, изјавио је истражном судији да није пуцао због тога што му је било жао војвоткиње [10]. Но на суђењу је донекле изменио свој исказ, изјавивши да није потегао револвер због тога што је војвоткиња била ту, па да стога није желео да пуца[11]. Чубриловић се и после рата жалио Албертинију да су атентатори били рђаво постављени дуж једне дуге и праве улице, а за атентате су много боље кривудаве улице са ћошковима [12]. Иначе, Чубриловић је и у истрази и на суду бранио побуде атентатора и осуђивао хабсбуршки режим.[13]

Цветко Поповић је једном пријатељу рекао да није видео надвојводу у првим колима, јер је кратковид, а док се он колебао, Чабриновић је већ бацио бомбу. На суђењу је Поповић признао да није имао храбрости и да не зна шта се с њим догодило [14], јер је он одобравао атентат и мотиве атентатора. Принцип је имао одличну прилику да пуца у надвојводина кола у тренутку кад су она застала после Чабриновићевог пуцња. На првом саслушању Принцип је кратко рекао: »Потрчао сам до средине обале између Чумурије и Латинске ћуприје и чудио се ко ли је извршио тај атентат, јер сам већ тада имао намјеру да атентат ја лично извршим. У том узбуђењу, међутим, нисам примјетио престолонасљедника, него сам видио како су аутомобили брзо наставили вожњу« [15]. О разлозима који су навели Грабежа да не баци бомбу постоји пет верзија. У истрази, 16. јула 1914, он је изјавио да није имао снаге за тако нешто [16]. На суђењу је, међутим, рекао да су га два детектива опазила [17]. Истражни судија Пфефер у својој књизи наводи да Грабеж није пуцао због војвоткиње [18]. Грабежов пријатељ Јевђевић, који је видео Грабежа сутрадан после атентата, пише у својој књизи да се Грабеж поколебао због тога што је на улици видео многе старе жене и децу па није хтео да баци бомбу међу њих [19]. Можда најважнији разлог лежи у томе што се Грабеж до последњег тренутка колебао у погледу целисходности атентата: »И сад се сјећам да ми је Данило Илић оног јутра пред атентат рекао како нема

смисла извршити атентат на престолонасљедника, јер ће то Словенима више шкодити него користити. Илић ми је ову могућност и подробно образложио, и то тачно у оном смислу како сам то управо навео, и та околност била је пресудна што после првог атентата нисам бацио бомбу на престолонасљедника, мада је прилика била веома повољна будући да је аутомобил, враћајући се од Вијећнице, веома споро пролазио мимо мене«[20]. И на суђењу, приликом којег је Грабеж показао велику постојаност и личну храброст, он је поменуо да је у тренутку атентата крај њега стајао неко ко је могао бити компромитован да је он пуцао.[21]

Иако је царска поворка од шест кола прошла кроз »праву заседу убица«, како је то надбискуп Штадлер касније изјавио, ниједан од њих није пуцао, сем Недељка Чабриновића, који је био најмање цењен међу завереницима и за кога су остали сматрали да је несигуран, те му због тога једном приликом одузели бомбу да би му је вратили на сâм дан атентата. Он је чак напустио своје претходно одређено место и приближио се заседи, у којој су били Мехмедбашић и Чубриловић, само да би имао прилику да први баци бомбу. Уочи самога атентата он је показао велику хладнокрвност, па га чак није напустила ни његова навика да збија шале. Неколико минута пре него што су надвојводина кола наишла, он је био у друштву с мутавим младићем Морицом Алкалајем, с којим су терале шегу све сарајевске шаљивџије. А да би био потпуно сигуран у којим се колима налази Фрања Фердинанд, Чабриновић је ословио једнога детектива, који се шетао улицом горе-доле, поред саме ивице плочника, окренувши лице према царској поворци код је наишла, уместо да баш у том тренутку гледа у публику, јер је такве инструкције био добио. Ту прилику искористио је Чабриновић и запитао га: »У којим је колима Његово Височанство«, на што је узбуђени детектив одговорио: »У трећим«[22]. Тог тренутка Чабриновић је извукао бомбу из појаса и ударио упаљачем о електрични стуб. Није могао да чека тринаест секунди, како су га комите у Београду подучавале, јер би кола већ прошла, него ју је хитнуо у правцу зеленог перја надвојводиног генералског шешира. Тих неколико секунди спасло је том приликом надвојводи живот. Чабриновић је добро циљао и бомба је пала крај саме надвојводине главе, на спуштени кров аутомобила, али тог тренутка није експлодирала. Не зна се да ли је надвојвода руком одгурнуо бомбу или је она сама пала на плочник, да би експлодирала

баш испред идућих кола, ранивши више од десетак људи. Недељко Чабриновић је на суђењу описао да је баш тог тренутка видео како се »покојни Фердинанд окренуо према мени и погледао ме једним хладним, укоченим погледом«, и како се он после тога бацио на земљу, ставио отров у уста и прескочио преко ограде у Миљацку [23]. У истрази је Чабриновић рекао да је одмах шаком заграбио воду, да би лакше прогутао отров, који му се био заглавио међу зубе.

Чињеница што је био први од атентатора који се усудио да баци бомбу на надвојводу, силно је подигла Чабриновићев морал. Неколико секунди после атентата, када је био ухваћен у Миљацки и кад су га запитали како се зове, Чабриновић је поносито одговорио: »Ја сам српски јунак.« [24]

Чабриновића је прогонила мисао да Принципу и осталим друговима мора показати да је способан за велика дела. Уочи 28. јуна, написао је једном пријатељу: »Сутра је Видовдан. Сјећаш ли се Милошева завјета? Сјећај се и Ти мене и не заборави ме!« [25]

У истрази је Чабриновић подвукао ту своју муку проистеклу из неповерења људи:

»Када сам у Сарајеву прочитао у новинама да ће престолонасљедник доћи баш на Видовдан, који је за нас Србе највећи национални празник, ја и Принцип смо о томе посебно разговарали. Та околност ме је особито подстакла да извршим атентат.

Народно предање казује да је уочи Видовдана јунаку Милошу Обилићу речено да је издајник, на што је он одговорио: ‚На Видовдан ће се видјети ко је вјера а ко невјера‘, и Обилић је био први атентатор, јер на Видовдан је отишао у непријатељски табор и убио цара Мурата.

И мене су овдашњи социјалисти, исто као и мог оца, називали шпијуном, откако ми је после штрајка типографа био дозвољен повратак у Сарајево.« [26]

Чабриновићев случај лепо показује како у чину атентатора могу да буду испреплетени политички и лични мотиви. Од тренутка када је бацио бомбу, Чабриновић је био други човек. И приликом истраге и током суђења, он је стално настојао да покаже Принципу да га сматра равним себи.

На суђењу је Принцип описао шта се догодило пошто је Чабриновић бацио своју бомбу:

»Знао сам да је то један од наших, али нисам знао који је. Свјетина је потрчала, а и ја сам мало потрчао, и аутомобили су стали. Мислио сам да је свршено, видио сам да воде Чабриновића. Мислио сам да га убијем да се не сазна даље, а онда бих се ја такође убио. Од тога сам одустао, пошто сам видио да аутомобили пролазе. Нисам тада видио надвојводу. Ја сам био пошао на Латинску ћуприју и онда сам чуо да није успио атентат, те сам мислио гдје да станем, јер сам знао, а у, Босанској пошти' и у ,Тагблату' сам читао, куда ће проћи.« [27]

Принцип је, такође, пропустио прилику да пуца кад су се надвојводина кола била зауставила после Чабриновићеве бомбе. Само секунд касније, она су пројурила поред Принципа, који није могао да препозна надвојводу. У међувремену је полиција почела да чисти Апелов кеј и Принцип је прешао на другу страну улице и зауставио се на углу Апеловог кеја и Улице Фрање Јосифа, у близини радње Морица Шилера. Према првобитном програму, требало је да се надвојвода врати Апеловим кејом и да заокрене у Улицу Фрање Јосифа, али је у Беледији променио овај план. Зажелео је да иде право Апеловим кејом, до Војне болнице, где је хтео да посети једнога од рањених официра.

Нико из надвојводине пратње, као ни полиција, није обавестио возаче да не треба да заокрену у Улицу Фрање Јосифа. Надвојводин возач је, према ранијем плану, следио прва двоја кола, и ушао у Улицу Фрање Јосифа. Када је Потјорек схватио грешку, наредио је возачу да стане и окрене кола. Возач је закочио и почео да вози уназад, баш према месту где је Принцип стајао. Четрдесет и пет минута после тога Принцип је говорио истражном судији Пфеферу:

»Кад сам застао на углу Латинског моста код Шилерове радње, чуо сам како свијет виче ,живио'. Одмах затим наишао је први аутомобил и ја сам се напрезао не бих ли у њему угледао престолонасљедника, ког сам познавао по сликама што су се посљедњих дана појавиле у новинама.

Кад је наишао други аутомобил, познао сам у њему престолонасљедника. Али видећи да поред њега сједи нека дама, размишљао сам један тренутак да ли да пуцам или не пуцам. У истом тренутку обузело ме је неко чудно осјећање и ја сам са тротоара нанишанио на престолонасљедника, а то ми је било утолико лакше што је аутомобил на завијутку успорио.

Како сам у том тренутку нишанио, ја не знам, али знам да сам нишанио у престолонасљедника.

Мислим да сам двапут пуцао, можда и више пута, јер сам био веома узбуђен. Да ли сам погодио жртве или нисам, не могу да кажем, јер су ме у истом тренутку људи почели да туку.« [28]

А на саслушању 3. јула Принцип је још исцрпније описао сâм атентат:

»... Када су се убрзо разлегли узвици ,живио', успио сам да се кроз гомилу пробијем до Шилерове радње. Ту сам примјетио да је један аутомобил већ прошао. Када је наишао други, у којем сам спазио једну даму и један зелени генералски шешир, познао сам престолонасљедника. Али у том тренутку нисам ни обратио пажњу на то да се у аутомобилу налази и једна дама.

Стајао сам два до три корака од угла Шилерове радње код тачке Ц), када је аутомобил наишао од Вијећнице, то јест од тачке А. Скренуо је као да хоће да вози у Улицу Фрање Јосифа према тачки Д), али код тачке Б), на одстојању од приближно пет корака, аутомобил је стао, зашто — не знам.

У први мах сам хтио да бацим бомбу, коју сам имао на лијевој страни у појасу. Али како је бомба била заврнута, не бих је могао лако одврнути. А сред тако велике гомиле људи било би тешко и да је извучем и бацим. Стога сам дохватио револвер и подигао га према аутомобилу, не нишанећи. Пуцајући, ја сам чак и главу окренуо. Опалио сам двапут узастопце, али нисам сигуран да ли сам двапут или више пута пуцао, јер сам био веома узбуђен. Зато нисам ни бомбу хтио да бацим, јер ми је за то недостајало снаге.

Затим су људи стали да ме линчују. Неко ми је одузео револвер и бомба ми је испала.« [29]

Осим грешке возача, и интервенција Михајла Пушаре у одсудном тренутку допринела је да Принцип у своме покушају успе. Јевтић, а после њега и Глик тврдили су да је у тренутку кад је Принцип потегао револвер, један детектив покушао да га заустави, на што је Пушара ногом ударио детектива у колено, тако да је он изгубио равнотежу, те није могао да заустави атентатора.[30]

Михајло Пушара, леп, висок младић, био је младобосанац, општински чиновник, даровит певач и глумац, који се нарочито истицао у романтичним улогама. Народно позориште у Београду било му је понудило ангажман, али је он волео да остане у Сарајеву. Пушара није само онемогућио детектива да спречи Принципа у пуцању, него је тренутак доцније јурнуо на поручника дра Андреаса витеза фон Морсеја, члана царске пратње, кад је овај искочио из аутомобила и насрнуо

сабљом на Принципа. Поручник Андреас овако је описао ту ситуацију:

»Пошто сам га двапут ударио, два цивила су стала лево и десно поред мене. Један од њих је повикао на немачком ‚Немој да га дираш', а затим је наставио нешто српски да говори, што ја нисам разумео, јер не знам тај језик. Ја сам настављао да задајем снажне ударце, говорећи: ‚Ко год ме пипне, погинуће.' Али мој шлем је био улубљен, јер ме је неко жестоко треснуо више пута по глави. Ја сам се обратио неком трећем лицу у близини, за које сам мислио да је полицијски официр и повикао ‚Хапси га', показујући сабљом. Мислим да сам осакатио тог човека сабљом, али нисам сигуран. Онај што је повикао ‚Немој да га дираш', био је сместа ухапшен, чини ми се. То је био младић између 18 и 20 година, веома висок, и колико се сећам, имао је мек црни шешир и мршаво лице. И други цивил је био млађи човек. Али се не сећам његова лица. У исти мах сам чуо неколико повика из гомиле на немачком језику: ‚Гледај да се чистиш одавде.' После тога сам се вратио у кола и продужио у поглавареву резиденцију, где је баш била констатована смрт двају величанстава.«[31]

Осим Пушаре, чини се да је још један младић по имену Фердинанд Бер покушао да помогне Принципу. Био је ухапшен и одвучен у полицију, што су неки фотографи снимили. Он је доста личио на Гаврила Принципа, па је његова фотографија као Принципова објављена у многим листовима и књигама чак и десет година после 28. јуна 1914. године.[32]

На суђењу је детектив Смаил Спаховић овако описао ту сцену:

»Стајао сам једно десет корака од атентатора. Добио сам налог да не смијем гледати у аутомобил, него у публику. Онда сам ја тако стајао, кад зачујем хитац из револвера. Окренем главу налијево, не видим ништа, надесно, испадне други хитац. Слетнем се испред публике, долетим и зграбим атентатора за руку, а неко ме дочека, па ме шаком у трбух. Добио сам и револвером на главу од Принципа. Видио сам Пушару. Зграбио сам атентатора за руку. Уто су официри почели сабљом нападати на Принципа и нијесам га могао извући, док није дошао четовођа и помогао ми да га зграбим.« [33]

Принцип је у истрази изјавио да је успео да стави отров у уста док су га официри тукли и да је у том тренутку његова бомба пала на плочник [34]. Други сведок, Анте Велић, тврдио је да је видео Принципа како диже револвер према челу, али

га је у том тренутку Велић ударио. Принцип је признао да је то истина, намеравао је да изврши самоубиство.[35]

Кад је Принцип био одведен у полицију, Пушара је успео да се изгуби у гомили. Отишао је у певачко друштво *Слога* и прикључио се црквеном хору за време свечаности посвећене косовским жртвама. Али неко га је био пријавио полицији да се тукао с официрима, помажући Принципу. Ухапшен је у *Слози*, а друговима из хора се извинио: »Сад ћу ја натраг.« [36]

Принцип је покушао да спасе Пушару и, признавши да је Пушару срео уочи извршења атентата код Шилерове радње, у истрази је овако описао инцидент:

»Тада ми је пришао Михајло Пушара и рекао: ‚Гледај само шта се догодило.' Одговорио сам на то: ‚Видио сам, грдна бесмислица, да се тако нешто може извршити у ово доба. Сматрао је да то није у реду и позвао ме да пођем у удружење *Слога*, јер се тамо приређивала нека прослава.

Ја сам се много плашио Михајла Пушаре, јер се он често налазио у нашем друштву. Сматрао сам га шпијуном, будући да се хранио код свога рођака Симона Пушаре, који је гостионичар и детектив, па када ме је Пушара ухватио за мишицу, помислио сам стога да хоће некуд да ме одведе и претресе. Зато нисам пустио да ме ухвати под руку, и када су се убрзо разлегли узвици ‚живио', успио сам да се кроз гомилу пробијем до угла Шилерове радње.« [37]

И Чабриновић је на питање истражног судије да ли познаје Пушару, одговорио да је мислио да је он шпијун.[38]

Принцип и Чабриновић поновили су то на суђењу, па им је суд, изгледа, поверовао. Судећи по свим изворима, Пушара је био необично активан младобосанац. Он је, вероватно, упутио Чабриновићу у Београд исечак из новина о доласку Фрање Фердинанда у Босну.[39]

Ујутро 28. јуна Пушара је био у српској православној цркви и певао у хору за време богослужења у славу учесника косовске битке [40]. Одмах после тога одјурио је на Апелов кеј да би био с друговима када Фрања Фердинанд наиђе.

Према Б. Јевтићу, Пушара је имао друге дужности. У случају да сви покушаји атентата 28. јуна не дају резултата, његова је дужност била да отпутује у Високо и тамо сачека надвојводу, када овај буде пролазио ноћу [41]. Ниједан други извор ово не потврђује.

Овај кратки приказ убиства Фрање Фердинанда показује да је сарајевски атентат с техничке стране био један од оних атентата модерног доба који су извршени докраја аматерски. Упркос великом броју завереника, упркос њиховој високо развијеној свести, као и хладнокрвности и сналажљивости њиховог вође Гаврила Принципа у најодлучнијем тренутку дана после Чабриновићевог промашаја, чињеница што је Фрања Фердинанд платио главом плод је пуког случаја. Иако су читали Степњакову *Подземну Русију* и другу литературу о раду руских народњака, младобосанци нису ни издалека имали тако богату машту и инвентивност као Кибалчић или Жељабов, чланови *Народне воље*. Сарајевска завера била је изведена необично примитивно. То је била права заседа босанских хајдука, тих древних аграрних терориста. Атентат на Фрању Фердинанда био је извршен по узору на Принципове претке Чеке, који су и добили то име зато што су сачекивали непријатеља у заседи и тукли га право у главу.

ГЛАВА XV

СУЂЕЊЕ

Зар не осјећате, синови једне Југославије, да у крви лежи наш живот и да је атентат бог богова нације, јер он доказује да живи Млада Босна, да живи елеменат којег притишће несносни баласт империјалистички, да живи елеменат који је готов да гине... У крви је живот расе, у крви је бог Нације! Смрт је претходила Васкрсу. Атентат је Васкрс Нације.

Тодор Илић

Упркос многим слабостима, Аустро-Угарска је била Rechtstaat, па су атентатори имали прилике да изложе своје политичке и личне мотиве како у истрази пред истражним судијом, тако и у току суђења. На срећу историчара, већина судских списа је, у овој или оној форми[1], сачувана, и они осветљавају како држање младих завереника пред судијама, тако и њихове идеје. У исти мах, ови историјски извори су најаутентичнији путоказ за проучавање идеологије младобосанаца уопште, нарочито њихових планова о ослобођењу земље и измени друштвених прилика у Босни и Херцеговини. Судска документација показује и разлике у схватањима појединих група младобосанаца, а још више шта их је све делило од старије генерације босанских интелектуалаца и сељака, који су помагали атентаторе.

Саслушавања у истрази водио је судија сарајевског Окружног суда Лео Пфефер, стар 37 година, родом из Карловца, онизак, пун човек, тамног подбулог лица и жутих неправилних зуба. Ујутро 28. јуна, Пфефер се шетао са својом малом ћерком по Апеловом кеју, када је зачуо експлозију Чабриновићеве бомбе. Дете је сместа послао кући, а он журно кренуо у своју канцеларију у Беледији. Није могао да уђе све док је

у градској кући боравио Фрања Фердинанд. У међувремену, полицајци су довели Чабриновића, за којим је ишла гомила и викала. Уто је царска поворка кренула даље, а Пфефер је за Чабриновићем ушао у полицијску амбуланту, која се налазила преко пута судијине канцеларије. Чабриновићево лице било је крваво од многих удараца. Када га је Пфефер угледао, младић је седео на клупи, чекајући да буде превијен.

»Он, Чабриновић, седео је на клупи уза зид, те живим и немирним црним очима гледао некако пркосно, а усне му се смешкале подругљивим смешком. Био је беле пути, а лица црвенкасто обложена; имао је мале брчиће — био је повисок, чврст младић.« [2]

Неколико минута касније шеф Окружног суда обавестио је Пфефера да ће водити истрагу против атентатора. Док су судије о томе разговарале, један детектив је улетео у собу и саопштио да је извршен други атентат и да је надвојвода рањен. Пфефер је истрчао из канцеларије и угледао полицајце како воде другог атентатора, младића ниског раста, који је такође био сав у крви. И за њим је ишла гомила, неки људи су покушавали да атентатора ударе штаповима. И Принципа су одвели у амбуланту, и пошто су му ране биле превијене, Пфефер је у 11.15 часова пре подне, у присуству свога секретара Митровића, отпочео прво саслушање.

Пфефер је овако описао Гаврила Принципа:

»Услед злостављања био је овај младић као сатрвен, и нападно тешко изговарао је речи. Мислио сам да тешко говори због бола од задобијених рана; али се касније установило да је томе био други узрок. Младић је био малог раста, слабуњав, издуженог жутобледог лица, па је тешко било и замислити како се он, тако ситан, тих и скроман, могао одлучити на овакав атентат. А тек његове очи! Те светлоплаве, сјајне очи нису нипошто биле дивље, злочиначке очи, већ очи живе и продорне, иначе мирне, и из њих је провиривала урођена интелигенција, као и нека сређеност и крајња енергија. Кад сам му рекао да сам судац - истражитељ, и упитао га да ли се осећа довољно снажним, односно способним, за преслушавање, он је — у почетку слабим, а онда све сигурнијим и јачим гласом — одговарао јасно на постављена му питања.« [3]

Принцип је најпре одговарао на општа питања: име, место боравка, година и место рођења. Одмах је изјавио да станује код Стоје Илић у Улици Опркањ 3. О својим мотивима он је рекао:

»Већ прије двије године намјеравао сам из националистичких осјећања да извршим атентат на неку личност на вишем положају која у Аустрији представља власт.

Када сам прије мјесец дана пошао у Сарајево, добио сам од једног комите, чије име не знам, браунинг-пиштољ с којим сам пошао у Сарајево да извршим атентат на престолонасљедника једино зато јер у њему је оличена највиша власт, чији ужасни притисак осјећамо ми Југословени.« [4]

На крају саслушања Принцип је рекао:

»Мене нико није наговарао на ово дјело, нити сам с ким био у договору, још мање сам било коме причао да ћу извршити атентат.

У посљедње вријеме нисам био члан ниједног удружења. Уопште сам се мало дружио с људима, камо год бих дошао, сматрали су ме слабићем, и то човјеком који је прекомјерним проучавањем литературе потпуно упропашћен. Ја сам се и претварао као да сам слаб човјек, мада то нисам био.« [5]

У том тренутку ни судија Пфефер ни Принцип нису знали да су Принципови хици били смртоносни. Баш у том су часу надвојвода Фрања Фердинанд и војвоткиња Софија Хоенберг били у самртном хропцу.

Истог дана у седам сати увече судија је опет био у Принциповој ћелији. Он је објавио отварање судске истраге против Принципа због убиства надвојводе и његове супруге. У *Заоставштини надвојводе Фрање Фердинанда* налази се немачки превод саслушања:

»Покрећем против тебе претходну истрагу због злочина уморства извршеног на тај начин што си данас, у намери да убијеш престолонаследника Фрању Фердинанда и његову супругу војвоткињу од Хоенберга, мучки пуцао на њих из браунинг-пиштоља из непосредне близине и погодио обоје, услед чега је после кратког времена наступила смрт.

У исто време изричем против тебе стављање у истражни затвор у смислу § 139, 134, тачка 1, 2, 3 Кривичног законика.«

На то је Принцип одговорио:

»Узимам то на знање и не жалим се, али ми је жао што сам убио војвоткињу од Хоенберга, јер ми није била намјера да њу убијем.« [6]

Чабриновић је био саслушан у два часа после подне. Он је судији Марчецу изјавио да се не осећа кривим, »али помисао на атентат није се у мени јавила тек прије мјесец дана, него ја ту мисао већ двије године носим у глави«.[7]

О својим мотивима Чабриновић је рекао:

»Ја сам, наиме, присталица радикално-анархистичке идеје која смјера на то да данашњи систем уништи тероризмом, како би умјесто њега увела либерални систем. Зато ја мрзим све заступнике уставног система, и то не ову или ону особу као такву, него као носиоца власти која угњетава људе. Ја сам се у овом духу изградио читањем социјалистичких и анархистичких списа и могу рећи да сам прочитао безмало сву литературу ове врсте коју сам могао да добијем на српскохрватском језику.« [8]

Он је даље рекао:

»Прије двије године био сам штампарски калфа и учествовао у тадашњем штрајку типографа. Зато ме је сарајевска полиција протјерала на пет година. Мој отац је са мном отишао у полицију и молио да ми се казна опрости и да не будем протјеран из Сарајева, будући да он ту живи и ја стога могу да будем код њега. Том приликом ми је неки владин секретар, чије име не знам, очитао моралну придику. Мени је то било толико мрско да сам зажалио што немам револвер у џепу па да дотичног убијем. Он је као туђин допустио себи да мени, домаћем човјеку, даје упутства и добре поуке које никад нећу послушати. Послије тог догађаја постала је моја одлука да извршим неки атентат конкретнија и ја сам наставио да читам социјалистичко-анархистичке листове. Тако је помисао на атентат стекла у мени чврст облик. Помишљао сам и да одем у Земаљску скупштину и са галерије бацим бомбу на посланике; јер сам се увјерио да су то хуље и кукавице, будући да ништа не раде, а оно што чине, ништа не вриједи...

... Ја сам специјално нишанио у надвојводу да га убијем, јер је он, колико ми је познато из часописа, непријатељ Словена уопште, а особито Срба.

Њему и садашњем поглавару имају Срби да захвале за изнимне мјере којима су прошле године подвргнути Срби у Босни и Херцеговини. То убјеђење стекао сам читајући југословенске листове за вријеме свога боравка у Београду. Читао сам особито новине ‚Штампу', ‚Политику' и ‚Пијемонт', и на тај начин се потпуно увјерио у тачност реченог. Усљед тога ниуколико не жалим због свога дјела.« [9]

Чабриновић је још додао да је он једини атентатор, да о његовој бомби у Сарајеву нико није знао осим њега, »јер ни

с ким нисам говорио о томе да ћу извршити атентат. Јер ни у кога нисам имао тако велико повјерење«.[10]

На судијино питање да ли познаје Гаврила Принципа, Чабриновић је одговорио да га познаје већ три - четири године: »Често сам се састајао с њим у Сарајеву, доцније у Београду, а затим опет у Сарајеву. Нисам опазио да Гавро има иста анархистичка начела као ја, јер он је веома затворен човјек.« [11]

После тога, Чабриновић је додао и ово:

»Приликом наших састанака разговарали смо о сасвим обичним стварима. О спровођењу анархистичких идеја, а о тероризму од стране анархиста никад није било говора. Не знам да ли је Принцип данас предузео нешто против надвојводе у истој намјери као ја. Ако је то учинио, било је то без моје сагласности, и ја из тога могу само закључити да нас везују заједничке идеје.« [12]

Увече 28. јуна, Чабриновић је опет био саслушан, овог пута од стране судије Пфефера, који му је саопштио да против њега »покреће истрагу због покушаја злочина мучког убиства по § 9, 209, 210, тачка 1 Кривичног законика, извршеног на тај начин што си 28. јуна 1914. у намери да убијеш Његово ц. и к. Височанство престолонаследника Фрању Фердинанда и војвоткињу од Хоенберга, као и поглавара Потјорека, бацио у њихов аутомобил бомбу која је случајно испала из аутомобила и доцније експлодирала, услед чега је више особа рањено делимично тешко, делимично лако, затим што си Гаврилу Принципу и друговима помагао да атентат стварно изврше. Истовремено ти одређујем редован истражни затвор према § 189. и 184, тачка 2, 3, 5/II, против чега можеш уложити жалбу код Окружног суда«.[13]

Чабриновић је одговорио да то узима на знање, али да неће уложити жалбу.[14]

После првих испитивања, Принцип и Чабриновић су били пребачени у Војни затвор унутар Филиповићевог лагера. Одмах су били бачени у гвожђа, по правилу које је владало у аустријским војним затворима.

Поставља се питање да ли су се атентатори договарали између себе шта ће рећи пред властима ако буду ухваћени. Све чињенице говоре да они то нису учинили. Принцип је 1. августа рекао на саслушању:

»Имао сам чврсту намјеру да се убијем и стога сам сматрао да се послије извршеног атентата неће знати зашто је учињен. Мислио сам зато једино на успјех атентата, на неке неповољне посљедице уопште нисам мислио.« [15]

Раније смо већ рекли да је Принцип, пошто је пуцао у надвојводу, покушао да се убије, најпре револвером, а затим, кад је у томе био спречен, стрпао је отров у уста; но доза није била довољна, или је отров био изветрио. И Чабриновић је покушао да се убије. На суђењу је изјавио да је хтео да се убије јер није могао ни дана да живи као роб [16]. Грабеж [17], Васо Чубриловић [18], као и Цветко Поповић, такође су рекли да су били спремни да се после атентата убију.

Нема сумње, оваква одлука атентатора плод је јаког утицаја идеје да треба жртвовати живот за оно у шта се верује, да треба поћи путем Жерајића, који се убио последњим метком. Таква концепција жртвовања несумњиво је основа и читавог косовског епа.

У истрази, као и на суђењу, открило се да је Милан Цигановић рекао Принципу, Грабежу и Чабриновићу, док су били у Београду, да се после атентата морају убити. У ту сврху дао им је и отров цијанкалиј, који је био пренесен у Сарајево и који им је Илић разделио.

Занимљиво је да је Славић записао да је у статуту тајне организације *Смрт или живот* стајало да сваки »дух« мора да се закуне и својом руком напише да ће се убити.[19]

Пошто се претходно нису били договорили шта ће казати у полицији и на суду, Принцип и Чабриновић су на првом саслушању рекли извесне ствари које су помогле иследницима да открију остале чланове завере.

Принцип је начинио прву грешку када је рекао да је пријављен код Илићеве мајке, мада би и сама полиција то брзо открила прегледом пријавница. Он је изјавио да је у тој кући становао још 1907. године, када је први пут дошао у Сарајево. Ова Принципова изјава довела је до хапшења Илића 28. јуна после подне. Чини се да је Принцип био свестан своје грешке, јер је на другом саслушању изјавио да 1907. године није становао код Илићеве мајке него у кући преко пута ње. Али, било је касно. Илић је већ био ухапшен.

Читава Чабриновићева породица стрпана је истог дана у затвор, заједно са служавкама и слугама који су радили у кафани и радњи. Од укућана је истрага дознала да је Чабри-

новић изјавио да је из Београда дошао с двојицом другова. Ова чињеница навела је истражног судију на закључак да Принцип и Чабриновић нису деловали одвојено један од другога, него да припадају истој завереничкој групи.

После атентата остали завереници или људи који су их помагали успели су да побегну из Сарајева, у првом реду, Мехмедбашић, Грабеж, Васо Чубриловић и Цветко Поповић. Грабеж није био опрезан, јер је још пре атентата у јавном нужнику био изгубио неке своје документе, међу којима и последње школско сведочанство; то је полиција открила још 30. јуна. Истог дана покушао је да отпутује са Пала за Вишеград, али је био ухапшен јер није имао специјалну пропусницу за путовање а пронађени пасош је говорио да је 30. маја 1914. године дошао из Србије. Ухапшен је и спроведен у Сарајево под сумњом да је он онај трећи човек с којим су Грабеж и Принцип допутовали из Србије.

Још једна околност отежавала је држање ухапшених атентатора. Атентат је био повод за организовање погрома Срба у Босни и Херцеговини. Неки писци верују да су те дискриминационе мере биле организоване од стране аустријских власти[20]. Прве демонстрације избиле су још 28. јуна увече, али идућег дана оне су се рашириле по читавом граду. Многе српске радње и куће биле су опљачкане и уништене. Страдала је и кафана Чабриновићевог оца. Дописник »Frankfurter Zeitung«-а овако је описао те погроме:

»Био сам сведок како руља уништава српске радње, једну за другом. Полиција би се појавила тек када је све било готово и кад је гомила кренула у пљачку на неко друго место... Тај улични олош упадао је у приватне станове, уништавајући све што би му до руку дошло, а односећи при томе све што је од вредности...«

У знак одмазде за атентат, сарајевска полиција је похапсила многе угледне српске трговце, интелектуалце и свештенике, иако је српска чаршија била огорчена на Принципа због оног што је учинио. Приликом помена у српској цркви, протојереј је назвао Принципа и Чабриновића »антихристима«[21]. Председништво Сабора, у којем је било и Срба, издало је проглас позивајући родитеље да чувају децу, »на коју су се особито бездушни агитатори бацили, да им срца трују и душе заразе разорним анархистичким идејама, употребљавајући при томе угријано национално осјећање омладине«.[22] Водећи људи

међу заточеним Србима упутили су по избијању рата једну представку властима молећи »да буду ослобођени затвора и послати на фронт« да би доказали своју верност Хабсбурзима [23]. Други виђени српски трговци и политичари са сабљама у рукама, у униформама аустроугарских официра, заклињали су се да ће се осветити за смрт Фрање Фердинанда. Неки блиски рођаци Гаврила Принципа и Недељка Чабриновића променили су своје презиме само да би се оградили од атентата.[24]

Али све те мере нису много помогле. Већ за првих 48 часова било је само у Сарајеву похапшено преко двеста највиђенијих Срба. Полиција је према затвореницима поступала веома грубо. Сви су они одвођени у Војни затвор, где су били притворени и атентатори, па су сатима морали, жедни, да стоје у дворишту и гледају у жарко летње сунце. Одмах затим био је ухапшен и велики број Срба сељака из околине Сарајева. Полицајци су их тукли и њихови јауци допирали су до Принципове и Чабриновићеве ћелије. У истом дворишту била су подигнута и вешала и неколико сељака Срба било је обешено [25]. Атентатори су били опоменути да не смеју да гледају кроз прозор, јер ће, у противном, бити пуцано у њих. Како наводи Васо Чубриловић, Недељко Чабриновић није хтео да се покори тој наредби, него је вирио кроз решетке да види шта се дешава са сељацима. Један војник је на то опалио метак на Чабриновића, који је прошао поред саме његове главе.[26]

Међу историчарима не постоји сагласност да ли су завереници били физички мучени. У истрази Принцип ништа није говорио о томе, али је на суђењу, »да не остане неосвећено« [27], рекао да су га у полицији, одмах после хапшења, тукли, док су Васо Чубриловић [28] и Бранко Загорац [29] изричито тврдили да нису били мучени. С друге стране, Грабеж је на суђењу изјавио да је био мучен [30]. У једном писму оцу, које је успео да прокријумчари из затвора, он је исцрпно описао како је био мучен.[31]

По свој прилици, атентатори нису били мучени у суду и код истражног судије, али су били злостављани у полицији. Нарочито Грабеж. Та мучења је организовао полицијски чиновник Виктор Ивасјук, мршав човек оштрог носа и необично примакнутих очију. Грабеж је тврдио да га је Ивасјук потапао у воду и вршио многе друге тортуре. Чињеница је да су првих неколико дана истраге атентаторе саслушавали и полиција и

истражни судија. Пфефер је после рата писао да је чуо како полицајци ноћу одводе атентаторе из ћелија, и да су то чинили без његове дозволе [32]. Он вели да се жалио шефу Окружног суда Илиницком, и да га је обавестио да полицијски чиновници ноћу испитују Принципа и Чабриновића и да им пале ране лаписом [33]. Илиницки је, наводно, наложио Пфеферу да се пожали шефу судства у Земаљској влади, који је молбу уважио и наредио да полиција без Пфеферове дозволе [34] не сме долазити у додир са атентаторима.

Ово Пфеферово мемоарско тврђење треба примити с резервом. У истражним списима постоји и једна изјава Беле Гезе Кацвинскога, секретара Окружног суда у Сарајеву, у којој он тврди да је за време саслушавања осумњичених био представник суда у полицији, и да је после полицијског саслушавања он сам настављао да поставља питања [35]. Овај документ доказује да су полиција и суд уско сарађивали, што је, без сумње, било противно постојећим аустроугарским позитивним прописима.

Један од атентатора причао је писцу ове књиге да је председник Окружног суда долазио сваких четрнаест дана да обиђе ухапшене, питајући их да ли имају да се пожале на поступак у затвору [36]. Затворени атентатори добивали су војничку храну, као и остали затвореници у том затвору, а исто тако рубље и пресвлаку.

Сви ти елементи, а у првом реду чињеница што невини људи страдају због њега, довели су Принципа до закључка да атентатори сами треба да сносе одговорност за свој чин. Иако се завереници нису договарали како ће се држати пред полицијом и судом, и шта ће открити, ипак су много пре атентата расправљали о принципу да ли пред непријатељским судом треба скривати илегалну активност, или не.

О тим расправама оставио је сведочанство Мирко Максимовић, студент теологије, а касније свештеник, блиски пријатељ Данила Илића:

»У сарајевским револуционарним кружоцима поред студија из области револуционарне литературе расправљала су се и питања која спадају у област револуционарне акције. Данило Илић, који је био за непосредну акцију, стално је с друговима расправљао о питању признања после извршеног револуционарног акта. Мишљења су се делила. Ово питање расправљано је у кружоцима. Илић је био за безусловно признање. Разлози су били следећи: руски револуционари нису о овом питању донели мериторно решење. Ово

је решење зависило углавном од прилика у којима се врше акције, о људима који су у акцији. Непризнавање код Руса има сасвим други значај. Њихова акција имала је своје обележје, то је, по речима Илића, била у целом свету добро позната ,форма'. За ову акцију у Русији нису им били потребни процеси, исповеди и признања, јер је народ био упознат са целим радом организација, и и она има своје заставе, старе колико и декабристи. Ми смо мали народ са малим радијусом акције, те због тога морамо избегавати личности, а ове се не могу манифестовати безбојним процесима непризнавања и демантовања акције.

Илић је предосећао да ће он бити централна личност у акцији и због тога је расправљао о овом најважнијем питању непосредне акције. Био је неуморан у проучавању судских процеса у Русији. Цитирао је изјаве многих револуционара о овом питању. Често је саветовао пријатељима да пажљивије проучавају сва питања која засецају у област акције: ,Руски су нам револуционари најближи', говорио је често. ,Од Радишчева до данас, руске револуционаре распињу питања аграра. То је и код нас, у Босни, главно питање, на коме ћемо развити наше идеје и акције. Онај ко се одриче свога дела не може бити носилац оне идеје чије је он средство. Желео бих у акцији аскете, Рахматове, људе који ће бити спремни на све жртве. Кад би ново поколење наше омладине онако лагано свлачило мускуле и месо са костура као руски револуционари, онда можда не би биле потребне исповеди пред уставним бирократским главурдама оних судија чије је судачко уверење уско спојено са телефоном полиције. Али нама је назначена значајна мисија да нашом жртвом и јавном исповешћу васпитавамо ново поколење.«[37]

Веродостојност сведочења Мирка Максимовића потврдио је и Гаврило Принцип 2. јула својим држањем и изјавом пред истражним судијом. Према записницима истраге, он је 2. јула у 11 сати пре подне изведен из затвора и тад изјавио:

»Испричаћу све сасвим тачно и навести кривце, и то само из тог разлога да не страдају невини људи. Јер ми, кривци, били смо ионако спремни да одемо у смрт. Али молим да ме прије саслушања сасвим кратко суочите са Данилом Илићем и Трифком Грабежом, којима ћу рећи само двије - три ријечи. Онда ћу све исказати. Иначе нећу ништа признати, па макар ме убили.«

Записник се завршава овим речима:

»Будући да је безуспјешно навести осумњиченог да дâ исказ прије него што му се тражењу удовољи, а будући да Грабеж још

није доведен у овај затвор, саслушање се прекида до Грабежовог допремања.

Закључено и потписано.
Хајнрих Непокој с. р.
Потпоручник 1/90 Пфефер с. р. Др Ј. Шутеј с. р.« [38]

До тог тренутка, упркос полицијском терору и мучењу, Грабеж није хтео ништа да призна. На саслушању је изјавио да је све порицао пред полицијом јер је био уверен да Принцип и Чабриновић ништа нису издали и да је он био ухапшен само зато што се школовао у Србији. Грабеж је додао да је био предат детективима који су га ужасно мучили, »али ни њима нисам хтио ништа да признам«.

Другог јула у два сата после подне Принцип је суочен са Грабежом и Илићем. Истражни записник о томе вели:

»Настављено у 2 часа послије подне 2. јула 1914. године.

Гавро Принцип приводи се из затвора и, на одстојању од осам корака, суочава са Трифком Грабежом, коме каже:

‚Признај све, како смо добили бомбе, како смо путовали и у каквом смо друштву били, да се не би наудило праведницима.'

Тад се из затвора приводи Данило Илић и, пошто је Трифко Грабеж претходно одведен, суочава са Принципом, на што овај изјављује:

‚Пошто је суд већ много сазнао, и да бисмо спасли невине, потребно је да ти све кажеш, коме си раздао оружје и гдје се оружје налази.'

На то је Данило Илић одведен у затвор, а и он је рекао, као малоприје Грабеж, да ће све признати.« [39]

И Принципов адвокат др Макс Фелдбауер, у говору одржаном на суду 22. октобра 1914, рекао је о овом суочењу следеће:

»Ја, дакле, велеславни суде, још истичем да је Принцип баш онај био који је четврта дана суду истражитељу признао дјело. То говорим утолико да он има и добрих страна. Тиме је олакшао цијелу истрагу, и да се кривци пронађу. Након тога је тек Илић пронађен.« [40]

Већ наведени документ из *Заоставштине Фрање Фердинанда* о суочењу од 2. јула осветљава распру коју су започели Јевтић, Јевђевић и Пфефер о држању завереника у истрази и на суђењу. Јевтић сву кривицу сваљује на Чабриновића [41], тврдећи да је он одао своје другове, а затим окривљује Илића [42]. Међутим, Јевђевић проглашава Илића издајником. Он описује Илића као циника с физиономијом рибе, као човека ко-

ји се држао на одстојању и који је волео удобан живот [43]. Јевђевић је у својој књизи дао своју верзију суочења између Принципа, Грабежа и Илића, фалсификујући једно Грабежово писмо на тај начин што је додао једну реченицу коју је, тобоже, изговорио Принцип рекавши Грабежу да су их издали и да не треба да дозволи да га муче, после чега је пљунуо у лице Илићу, који је присуствовао том суочењу.[44]

У својој књизи, написаној 1938. године, Пфефер је, такође, затајио основне чињенице са суочења између Принципа, Илића и Грабежа, организованог 2. јула. Пре свега, он то суочење уопште не помиње. Затим, он тврди да је направио неку врсту споразума с Илићем да ће му, тобоже, опростити живот ако му овај све призна [45], иако у записницима у *Заоставштини Фрање Фердинанда* нема ни трага о томе.

Пфеферове побуде за такво држање су очигледне. У периоду између два рата најшовинистичкији елементи у Краљевини Југославији правили су од Принципа идола из својих политичких разлога. То су и нехотице чинили и многи добронамерни људи, али необавештени о правом стању ствари. Пфефер, конформист по природи, желео је да угоди таквим расположењима. Сем тога, он је желео да још више продуби распре које су начели Јевтић и Јевђевић. Постоји више доказа да је Пфеферова књига писана злонамерно. На пример, када даје садржину првога Принциповог саслушања, он у општим питањима намерно изоставља да је Принцип рекао да је становао у Улици Опркањ, код Илићеве мајке, на основу чега је Илић одмах био ухапшен.[46]

Пфефер такође скрива да је Илић био двапут саслушаван, 29. и 30. јуна, што се види из записника у *Заоставштини Фрање Фердинанда,* и да је том приликом одрицао да има било какве везе с атентатом. Признао је једино да је познавао Принципа и да су покаткад разговарали о општим стварима [47]. Ваља исто тако имати на уму да је код Илића, приликом преметачине, нађен отров замотан у хартију, који је он уочи атентата имао да дâ Грабежу.

Истина, потпуна слика о држању атентатора, као и о томе ко је отпочео да одаје конце завере, моћи ће се стећи тек пошто буду пронађени полицијски записници са првих саслушања атентатора, уколико ти записници уопште постоје. Према секретару суда, који је присуствовао саслушањима у полицији, он је после тога, у име суда, саслушавао окривљене. Глик, један од шефова сарајевске полиције, тврди да је Ивас-

јук на превару ухватио Илића запретивши му да ће двеста најугледнијих Срба бити стрељано за одмазду уколико он не буде хтео да ода имена завереника.[48]

Иако је према записницима вођеним у току истраге Принцип први рекао да невини људи не треба да страдају, ипак он и Илић, приликом суочења од 2. јула 1914. године, нису успели да се споразумеју до које мере треба признавати и кога све треба одати. Рекло би се да је Принцип сматрао да треба одати само имена седморице главних завереника, а не Мишка Јовановића, Вељка Чубриловића и сељаке који су их водили кроз Босну и носили оружје [49]. С друге стране, Илић је отишао даље, и на саслушању од 4. јула поменуо је имена припадника сарајевске тројке, као и Мишка Јовановића. Он је споменуо и Танкосића, иако је Принцип још на првом саслушању рекао да је револвер добио од једног комите, а Чабриновић додао да се тај комита зове Цигановић.

Илић се правдао због свога држања Иви Крањчевићу, када су се сусрели по завршеној истрази и предаји оптужнице:

»У полицијском затвору био је доста мучен, иако нису сумњали да је учествовао у завјери, јер је био затворен зато што је код њега становао Принцип, па су се надали од њега дознати с ким се Гавро састајао и међу њима наћи завјеренике. Те његове муке не би га навеле да ода завјеру и завјеренике, али гледајући како муче и пребијају сву ону масу затвореника који нису могли ништа одати, јер ништа нису ни знали, а, нарочито, слушајући по цијелу ноћ кукњаву и стењање мучених невиних људи, одлучио је да све призна. Сматрао је да ће мучени признати што год полиција буде тражила да се призна, па ће опет бити мучени невини, што не би могао поднијети. У завјеру нико није ушао присилно, него добровољно, и свјестан да ставља свој живот на коцку, те је било право да свако прими свој дио одговорности, а да се невини људи ослободе бескорисних и неправедних мука. Био је потпуно увјерен да ће га објесити, и није се плашио смрти. Објаснио ми је умирање на вјешалима, које није ни болно ни дуготрајно. Рече да би волио умријети као војник у борби, али је коначни резултат исти: престаје живот, а смрт долази с аустријске стране.« [50]

На тај начин били су ухапшени сви атентатори и њихови помагачи, изузев Мухамеда Мехмедбашића. Он је прву ноћ после атентата провео с неким младим муслиманима који су се спремали да постану имами. Мехмедбашић их је познавао, јер је у дечаштву провео седам година у медреси [51]. Пошто је

имао уредну дозволу за путовање и носио фес на глави, он је напустио Сарајево возом 30. јуна и успео да се 3. јула пребаци преко црногорске границе. Више му је људи у бекству помагало, међу осталима и неки његови бивши кметови.

Васо Чубриловић био је ухапшен у Дубици, 3. јула. Цветко Поповић истог дана. Он је из Сарајева умакао у Земун код својих родитеља, а 3. јула добио је позив да се јави земунској полицији. Поповић је мислио да је то неко формално саслушање, јер би га полиција сместа ухапсила да се знало да је учествовао у завери. Ни сâм полицијски чиновник није био уверен да је Поповић атентатор, мислио је да је то нека забуна у именима. Он је мирно прочитао Поповићу извештај из Сарајева о његовом учешћу у атентату, па је с ужасом саслушао Поповићев одговор да је све то тачно [52]. Иво Крањчевић је ухапшен 6. јула, а идућег дана и сви његови рођаци код којих је он крио Чабриновићево оружје, или они који су знали да је он имао оружје: Иван Момчиловић, Фрањо и Ангела Садило.

Као ни Поповић, који је био надомак Београда, ни Мишко Јовановић ни Вељко Чубриловић нису покушали да беже, него су код куће чекали своју судбину. Они су били ухапшени и доведени у Сарајево, али је Чубриловић неколико дана одбијао да открије имена сељака. Јаков Миловић, који је водио атентаторе од Дрине до Прибоја, ухапшен је тек 11. августа, пошто је Пфефер некако сазнао само крштено име Миловићево, па је наредио да се доведу сви Јакови из Миловићевог села.

Истрага је трајала до 19. септембра 1914. После прве седмице саслушавања, завереници су успели да међусобно успоставе контакт, уз помоћ такозваног »руског писма«. То је био посебан систем ударања о зид ћелија на основу абецеде, који би отприлике изгледао овако:

	1	2	3	4	5
1	А	Б	Ц	Ћ	Ч
2	Д	Ђ	Џ	Е	Ф
3	Г	Х	И	Ј	К
4	Л	Љ	М	Н	Њ
5	О	П	Р	С	Ш

Најпре би се ударали хоризонтални бројеви, а после вертикални. Овај систем младобосанци су научили из Степњакове књиге *Подземна Русија.*

Атентатори су један другоме саопштавали вести о хапшењу нових лица, што нису имали прилике да чине првих дана истраге. Овим путем су, кад год би успели нешто да сазнају [53], саопштавали један другоме вести о објави рата Србији и току самих ратних операција.

Чабриновић је увео још један начин споразумевања међу завереницима. На дну металних порција у којима су добивали јело, он би исписао неколико речи. Хапсанције би покупиле порције, па би их приликом идућег обеда дали другим затвореницима. Овај изум прихватили су и остали, тако да је сваки од њих имао своје »новине«. Чабриновић је своје звао »Часа«, Принцип »Сврдлић«, Грабеж »Бомба«, Вељко Чубриловић »Окови« [54]. Према једном извору другог реда, Принцип је у свом »Сврдлићу« објавио следећу песму:

»Тромо се време вуче
И ничег новог нема,
Данас све као јуче,
Сутра се исто спрема.

Ал' право је рекао пре
Жерајић, соко сиви:
Ко хоће да живи, нек мре,
Ко хоће да мре, нек живи.

И место да смо у рату
Где бојне трубе јече,
Ево нас у казамату
На нама ланци звече.

Сваки дан исти живот
Погажен, згњечен и стрт
Ја нијесам идиот
Па то је за мене смрт.[55]

И Чабриновић је писао песме у затвору, али оне су биле махом сатиричне природе, често о њему самоме или о његовим друговима завереницима.

Двојица од најмлађих завереника, Лазар Ђукић и Цветко Поповић, играли су уз помоћ »руског писма« по сву ноћ мице.[56]

Васо Чубриловић се присећа како је Чабриновић једне ноћи куцао на Илићев зид, али Илић није одговарао јер је спавао. Чабриновић је одмах закључио да се Илић обесио, па је вест откуцао Принципу и осталим друговима. Принцип је

одговорио: »Илић је био тако добар друг.« После неколико часова Илић се пробудио и јавио се куцањем. Принцип је био радостан, те је Илићу послао следећу поруку: »Добро је. Ако се сâм ниси објесио, не брини ништа, јер ће те Швабе објесити.« [57]

Оптужница је предата оптуженима 28. септембра 1914. Тога дана они су се први пут сусрели после 28. јуна. Цветко Поповић је описао тај сусрет напоменувши да ниједан од младића није обраћао пажњу на судију Пфефера док је читао оптужницу. Пфефера је то погодило па им је рекао да се понашају као деца у тренутку кад се њихова судбина одлучује. Принцип је на то замолио судију да их разуме, они се нису видели дуго времена, а оно што он чита добро им је познато и они знају шта их чека. Пфефер их је обавестио да имају законско право приговора на оптужницу, али да би то само одложило читав процес, јер би њихови приговори били одбачени. Чабриновић, весељак као и увек, добацио је:

»Ја улажем приговор, напољу је рат и нико не зна шта ће бити до сутра!«

Судија му је на то одговорио:

»Ти се, ваљда, надаш неком ослобођењу! Кад би и дошло до тога, прије ће четрнаест Чабриновића бити објешено.«

»У том случају утолико горе по оне који ће нас повјешати«, одговорио је Чабриновић.[58]

На наваљивање осталих, он је пристао да не улаже приговор, како се процес не би одлагао.

Приликом овога сусрета, Принцип је дао до знања својим друговима како намерава да се држи пред судом. Крањчевић је у својим успоменама описао то на следећи начин:

»Састанак при примању на знање оптужнице искористили смо да се међусобно упознамо и да разговарамо. Вељко Чубриловић је молио Керовића да на суду рекну да им је пријетио да ће их побити ако одају атентаторе, а ми млађи договорисмо се да ћемо на суђењу настојати да будемо што мирнији, да не употребљавамо оштрих израза и да се учинимо приглупи, да старијима који могу бити суђени на вјешање олакшамо положај колико нам је могуће. Како нам није било нимало стало ни до суда ни до мишљења јавности, сви смо пристали, осим Гавре Принципа, који рече да неће бити нимало помирљив, него ће говорити како мисли, а Керовиће и остале сељаке умоли он да га терете и изјаве да им је

пријетио, или ма шта друго хоће, ако мисле да им то може помоћи.« [59]

Сви оптужени имали су адвокате. Др Макс Фелдбауер био је одређен да брани Гаврила Принципа, Благоја Керовића, Јакова Миловића и Николу Форкапића. Када је Принципу саопштио да ће га он бранити, Принцип му је одсечно одговорио:

»Пустите ви моју одбрану на страну, посветите ви сву пажњу тој тројици, настојте њих да спасете и проучавајте њихове ствари. Ако се ви будете бавили мојом одбраном, то ће бити само на штету њих тројице, којима ипак можете помоћи, јер су они невини, а ја сам ионако приправан на све.« [60]

Да је Принцип пре свега желео да се спасу сељаци који су им помагали, потврђују његове речи на саслушању 7. јула и 1. августа. Тада га је истражни судија упитао:

»Јеси ли сада, можда, дошао до убјеђења да је овај атентат био неразуман и да није имао никаквог смисла?«

Принцип је на то одговорио:

»Размишљао сам о томе; жртава мора да буде — па било да је исход несрећан или срећан, свеједно. Ја жалим једино жртве, сасвим сам утучен, особито кад видим јадне сељаке Керовиће како страдају за нас.« [61]

Крањчевић је у својим успоменама забележио да им је био предат одштампан текст оптужнице, али да је та оптужница касније повучена јер је државни тужилац хтео да у њој нешто измени. Према првој верзији, при описивању атентата, наведено је да је »Чабриновић бацио бомбу и да је Бог спасао Фр. Фердинанда, не дозволивши да бомба експлодира у аутомобилу, а при описивању како је Принцип пуцао, не сјећам се више тачно ријечи како је то стајало у оптужници, али било је речено да је божја провидност дозволила да меци достигну циљ. Сви смо се смијали тој глупости и почели о томе писати. Неко је позивао бога на одговорност као главног кривца, други је тражио да се одмах пустимо на слободу као невини и сл. Али за неколико дана, покупише те оптужнице и замјенише новима, у којима бог и божја провидност нијесу више спомињани«.[62]

Изгледа да је овај инцидент довео до откривања система дописивања атентатора путем »Часе«, »Бомбе« и других »листова« »штампаних« на металним порцијама. Све су порције пажљиво прегледане, а Принцип и остали били су опоменути да не смеју да пишу по њима. Није искључено да су судске власти од почетка знале за ову врсту »новина«, и да су их дозвољавале да би могли лакше да контролишу размену мишљења атентатора.

Једно време су Билински и Потјорек расправљали о томе да ли би суђење требало да се одржи у Војном суду. У писму од 21. септембра 1914. Потјорек јавља Билинскоме да је прихваћен његов захтев да се суђење атентаторима што пре обави, али да је Земаљска влада о томе расправљала на седници и да се испољило мишљење да домаће судије, у данима ратног стања, неће моћи да донесу праведну пресуду. Влада се, такође, колебала и поводом избора места у којем ће се одржати суђење, али је била одлучна у томе да се оно не може обавити изван Босне и Херцеговине. На основу тога, Потјорек је истакао захтев да се по окончању истраге (која је имала трајати једну седмицу), суђење одржи у Војном суду у Сарајеву.[63]

Билински је 25. септембра одбио овај захтев, истакавши пре свега правне разлоге. Убиство је извршено пре него што су била уведена уставна ограничења, те, према томе, нема правног основа да се суђење одржи у Војном суду. Он се плаши да би јавно мнење читавог цивилизованог света могло критиковати владу због мешања у правне проблеме.

Билински се сложио »да неке судије, будући да су по вероисповести православци, могу да буду попустљиве, али је он сигуран да ће друге судије, других вероисповести, бити лојалне. Једини је проблем питање репресалија. Та опасност постоји, али се треба држати закона. Ако ствари пођу нагоре, могу се поставити нове судије (нарочито ако суђење буде дуго трајало), и, уопште, судије могу после да добију једно дуже одсуство у другим деловима Монархије«.[64]

На Билинскога је вршио притисак и министар спољних послова Берхтолд. У писму од 1. октобра 1914. Берхтолд индиректно тражи да се утиче на судије у погледу доношења пресуде. Берхтолд је у писму истакао две ствари: прво, да се при доношењу пресуде морају имати у виду њене међународне последице; у противном, она би се могла негативно одразити на унутрашњу и спољну политику, нарочито ако се имају у виду службена мишљења о ситуацији у Босни и Херцеговини,

као и акцији против Србије. Друго, пресуда мора да се изрекне пре него што се сукоб реши на бојном пољу. У противном случају, Аустрија би могла бити изложена следећим непријатним ситуацијама: прво, ако Аустрија победи, рећи ће да она није смела да дозволи правди да изрекне свој суд пре него што је била сигурна како ће се рат завршити, и, друго, ако Аустрија изгуби рат, она ће бити изложена непожељним притисцима. Ма колико пресуда била праведна, деловаће као неки акт освете и изложиће Аустрију још већим притисцима и непријатностима од стране победника.[65]

Претрес је коначно започео 12. октобра 1914. године, а трајао је до 23. октобра. Пред судом је одговарало двадесет пет окривљених. Сва шесторица атентатора имали су на дан атентата испод двадесет година, осим Мехмедбашића, који је имао двадесет седам година. Гаврило Принцип имао је деветнаест година и једанаест месеци, Чабриновић деветнаест година и пет месеци, Грабеж осамнаест година и десет месеци, Цветко Поповић осамнаест година и три месеца, а Васо Чубриловић седамнаест година и шест месеци. Данило Илић је управо био навршио двадесет четири године. Међу саучесницима било је такође младића: Крањчевић је имао деветнаест година и један месец, Марко Перин шеснаест година и десет месеци, а Драган Калембер шеснаест година и један месец.

Суђење се одржавало у сали дивизијског суда у кругу Војног затвора. Председник Већа био је Луиђи фон Куриналди, а судије Богдан Наумовић и Мајер Хофман, први Украјинац, а други Немац по народности. Суђење није било потпуно јавно; право присуства имала су само лица са специјалним пропусницама. Од босанских Срба, били су припуштени само два брата Јакшића и Душан Глумац, вође босанске социјалдемократије[66]. Вођа босанских језуита и присни пријатељ надвојводе Фрање Фердинанда и његове супруге Антон Пунтигам присуствовао је све време суђењу. Он је био човек слабашног раста, па кад би на крају суђења атентатори пролазили поред њега, он би се трзао у страну да га не би додирнули[67]. Под утицајем Пунтигама, председник Већа Куриналди отишао је по завршетку суђења у манастир, где се замонашио. Суђењу је присуствовало шест новинара, тројица из Сарајева, двојица из Беча и један из Пеште. Државни тужилац оптужио је двадесет два лица да су смерала »да се на силу измјени опсег подручја земаља Аустро-угарске Монархије, да се, наиме, Босна и Херцеговина отргну од Монархије и припоје

Краљевини Србији«, као и да су одговорни за »потајно умор-ство из засједе«. Остала три лица оптужена су као саучесници. У исти мах, осамдесет лица било је позвано да сведоче, а током расправе прочитан је велик број доказног материјала.

Принцип, Грабеж и Илић држали су се на суђењу углавном као и у истрази, док су Чубриловић, Поповић, Крањчевић и Загорац били још смелији него у истрази, кад су разлагали шта их је навело да приступе организовању завере. Сви су они, у овој или оној форми, као главни мотив свога деловања поменули право на устанак, укључујући и право на убиство владара - тиранина. Они су, такође, тврдили да је иницијатива за атентат њихова, а да су од Цигановића и Танкосића добили само техничку помоћ. О тим односима биће речи у XVII глави.

Бранко Загорац, кога је државни тужилац оптужио да је почетком јуна дознао од Васе Чубриловића да се припрема атентат а да га није хтео да ода, да му је чак 27. јуна опипавао оружје у џепу, да је исто тако дао обећање Чубриловићу да ће приступити тајној револуционарној странци, у својој одбрани је у најсажетијем облику изложио своје схватање суштине права на убиство тиранина. Између председника и Загорца текао је следећи дијалог:

Предсједник — Мислите да има случајева гдје је допуштено да се који човјек усмрти?

Загорац — Наравски да нема.

Предсједник — Како се онда то слаже? Треба познавати политичко мишљење човјека да би се знало да ли је добро да се убије?

Загорац — Треба познавати једног човјека да би се знало зашто га треба убити.

Предсједник — Је ли то претпоставља да мислите да има случајева кад је потребан атентат?

Загорац — Има случајева.

Предсједник — Дакле, у каквим случајевима?

Загорац — Ако је човјек тиранин.

Предсједник — Онда га смије свако усмртити?

Загорац — Не свако, него ко хоће.

Предсједник — То је свако.

Загорац — Није свако, ко хоће.

Предсједник — Јест.

Загорац — Ко је увјерен.[68]

Исто схватање права на убиство тиранина изразио је и Принцип: »Злочинац нисам јер сам уклонио онога који је чи-

нио зло. Мислио сам добро.« Уједињење свих Југословена, рекао је даље, без обзира на државну форму, и ослобођење од Аустрије може се оживотворити само терором, »што значи уопште убијати одозго, уклањати оне који сметају и чине зло, који сметају идеји уједињења«. И, коначно, његов главни мотив био је, како је он сâм изјавио, »освета за све муке које подноси народ од Аустрије«.[69]

Виспрени Чабриновић долазио је у најживље сукобе са судијама и државним тужиоцем. Он је изјавио да сматра »да је освета морална дужност човјека, и мислио сам се жртвовати« [70]. Он је доказао да је пажљиво читао бечку »Зору« и све њене чланке о праву на убиство тиранина, па чак и оно што је он назвао хришћанским, у ствари, старозаветним концепцијама убиства. Он је, на пример, навео чланак Милана Грчића »Прогнане мисли«, објављен у четвртом броју »Зоре«, 1912. године, у којем се каже:

»Христос је рекао: Ко тебе каменом, ти њега хлебом!
Ко тебе каменом, ти њега двапут каменом!
Не, још више. Десет и сто пута. Дотле док му не смрвиш главу као змији.
Но, није доста то говорити. Тако треба и радити.« [71]

Чак и Илић, који је иначе упорно тврдио да је био против овог атентата, изјавио је да је одобравао атентат као вид протеста против лоше управе.[72]

Као конкретне мере политичког угњетавања, Принцип [73], Грабеж [74], Чабриновић [75] и Васо Чубриловић [76] поменули су изнимне мере у Босни и Херцеговини донете марта 1913. године. Цветко Поповић је изричито изјавио да је приступио завереницима да би се осветио због прогањања Словена у Монархији. А када га је председник упитао да ли може да укаже на примере таквог прогањања, Поповић је одговорио: »У Босни и Херцеговини, нпр., изнимне мјере, у Хрватској Комесаријат, у Крањској протежирање Нијемаца, а исто тако у Банату и Бачкој протежирање колониста« [77]. Иво Крањчевић је изјавио да је разлог његовог незадовољства била чињеница што су Мађари преузели Хрватско приморје и што Загребачко свеучилиште нема реципроцитета с другим универзитетима у Монархији.[78]

Принцип је у два маха, а Чабриновић једанпут, поменуо тежак положај кметова. Кад је председник упитао шта он подразумева под патњама народа, Принцип је одговорио:

»Што је потпуно осиротио, што га сматрају стоком. Сељак је осиротио, упропастили су га потпуно. Ја сам син сељака и знам како је на селу. Зато сам хтио да се осветим, и није ми жао.« [79]

Сви првооптужени истакли су да им је циљ био револуционарно уништење Аустро - Угарске и ослобођење Јужних Словена. Принцип је неколико пута изјавио да је он револуционар, да мрзи Аустрију и да она треба да буде уништена [80]. Грабеж је изјавио да Словени морају добити права која уживају други народи у Монархији, као и основна политичка права [81]. Председник се упустио у дискусију са Грабежом око овог питања, напоменувши »да у војсци има много Словена који се боре за Аустрију«. На то му је Грабеж добацио: »Кад се војници словенски боре за аустријску ствар, онда су несвјесна маса.« Државни тужилац је одмах скочио: »Молим да се то констатује, јер ја ћу га због тога гонити.« [82]

Чабриновић је у истрази рекао да је Аустрија трула, на што је председник затражио да то образложи. Одговорио је: »Једна држава која није националистичка, која тлачи друге, не може се сматрати јединственом; у њој нема веза, него проста дисциплина. Сва јој је сила на бајонетима.«[83]

Васо Чубриловић је дефинисао да бити националиста »значи да се мора борити да његов народ дође на онај степен на којем су и други народи« [84]. А када га је председник касније запитао на каквим принципима почива уређење Аустро - угарске Монархије, он је одговорио: »Могу казати то да у Аустро - - угарској Монархији владају Нијемци и Мађари, а Словени да се притишћу« [85]. Крањчевић је изјавио да је он хтео да протестује »против немачког утицаја, који нас убија«[86]. Он је окарактерисао Аустрију као немачког сателита, који издаје наређења против Словена.

Грабеж је назвао сарајевски атентат »највећим револуционарним актом који је изведен у историји« [87]. Он је додао да су он и Принцип, у тренутку кад су сазнали да ће Фердинанд доћи у Босну, закључили да је време да Аустрија и, посебно, Фрања Фердинанд плате за све оно зло које влада у Босни и Херцеговини.

Грабеж је подвлачио да Словени не уживају једнака права с другим народима, да је њихов културни развитак угрожен, да немају довољно основних школа, гимназија ни универзитета. Председник је оповргао његово тврђење, на што је

Грабеж добацио: »Што побијате оно што сваки поштен човјек мисли.« [88]

Председник је водио дугу полемику са Чабриновићем о проблему индивидуалног терора и револуције. Он је најпре прочитао Чабриновићеву изјаву дату пред истражним судијом на дан 12. јула:

»Моје је увјерење, на примјер, да је такав атентат претеча револуције, јер као што су у Пољској атентати били претече револуције, тако ће и Русија, која је трула држава, само револуцијом моћи да буде спасена и тек онда постати једна од првих држава, а за Аустрију биће довољна једна револуција да је потпуно уништи.« [89]

Пошто је прочитао ову изјаву, председник је упитао Чабриновића да ли он још увек тако мисли, на што је Чабриновић одговорио:

»... Ја сам се питао: зашто нема атентата у Француској, Њемачкој и Енглеској, зашто баш у Аустрији?«

Предсједник — У Аустрији их није било.

»Ено у Пољској Сичинскога, у Сарајеву Жерајића, па Јукић, Дојчић, Његуш. Знам овдје пет до шест атентата.«

Предсједник — Па и у Италији су убили краља Умберта!

Чабриновић — То су ријетки догађаји. Погинуо је и грчки краљ, али то је један атентат, а овдје их је шест из свих дијелова народа. Ја сам сравнио Аустрију са Пољском. Тако је и у Пољској пред револуцију било атентата и шпијунских афера.[90]

Атентатори су подвлачили да они нису желели да убију само Фрању Фердинанда, него и друге великодостојнике Аустро-Угарске. Принцип је још у првом исказу на саслушању рекао: »Већ прије двије године намјеравао сам из националистичких осјећања да извршим атентат на неку личност на вишем положају која у Аустрији представља власт« [91]. Грабеж је, такође, изјавио да »личност престолонасљедника као човјека није код мене играла никакву улогу, него је играло само национално осјећање«.[92]

Грабеж је посебно напоменуо да је Фрања Фердинанд био иницијатор изнимних мера и велеиздајничких процеса у Хрватској [93] Он је на суђењу поновио свој исказ дат у току истраге: да је надвојвода био најмоћнији војни фактор у Аустрији, а, поврх свега, непријатељ Словена.

Чабриновић је имао другачије мишљење. Он је изјавио да

он никад не би пуцао на цара Фрању Јосифа, али да је био спреман да убије Фрању Фердинанда:

»Анархиста не признаје никакав закон, него се сматра позваним да се свети. Знао сам из читања и дебатовања да је на Балплацу једна клика која се зове ратна странка и да је шеф те странке био покојни Фердинанд, и да она има аспирације да освоји Србију и остале словенске земље. Мислио сам: осветивши се њему, осветио сам се и свима осталима.« [94]

А о старом цару Чабриновић је рекао:

»... Мени је познато да је цар Фрања био некад добар пријатељ српског народа, за књаза Михаила, и покојни Рудолф. У Србији сам слушао о њима похвалне ствари ... Ја нијесам присташа монархије, мене вријеђа кад на челу монархије стоји човјек коме се плаћа 60.000 дневно.« [95]

Завереници су за време суђења с огорчењем говорили о чаршији и српској буржоазији у Босни и Херцеговини. Чабриновић је рекао да је био запањен сервилношћу неких Срба, које је назвао владиним мамелуцима. Његов адвокат га је питао да ли се његова примедба односи на политичку групу »лојалних Срба« на челу којих се налазио др Данило Димовић, а Чабриновић је одговорио:

»Ја сам читао само револуционарне књиге, па ми је било неразумљиво што Срби издају лист који је за владу и што се тај лист још зове ‚Истина'. И ми смо га у штампарији исмијавали.« [96]

На суђењу је дошла до изражаја очита разлика у ставовима младих и старијих завереника. Принцип, Чабриновић, Грабеж, Илић и остали атентатори унапред су знали шта ће на крају бити с њима. Они су имали своје револуционарне идеје и били су спремни да дају своје животе за њих. Али оптужени сељаци, Миловић, Керовић, Мичић, Милошевић, нису били људи од доктрине. Они су се сматрали добрим Србима, одржавали су везу с *Народном одбраном* и помагали завереницима да лакше прођу кроз Босну. У неку руку, жртвовање тих сељака било је веће него младобосанаца. Стари Керовић је био имућан сељак, имао је преко 3.000 стабала шљива. Био је домаћин задруге и све су му мушке главе биле похапшене зато што је примио Грабежа и Принципа у кућу.

Јаков Миловић је био сиромашан сељак, удовац с петоро ситне деце.

Сви оптужени сељаци вешто су се бранили. Понашали су се скромно у нади да ће добити мању казну. Али, у дубини срца били су уз Принципа и другове. Један од млађих Керовића био је на крају суђења ослобођен и одмах послат на карпатски фронт. Само неколико дана касније, у првом окршају с руском војском, он је искористио прилику и прешао на руску страну. После тога се одмах пријавио у добровољачку војску у Добруџи и ускоро затим погинуо у борби против Немаца.[97]

У посебном положају били су Вељко Чубриловић и Мишко Јовановић. Обојица су били чланови *Народне одбране* и као такви слали у Србију поверљиве информације о кретању аустријских трупа. Иако је Мишко Јовановић у сусрету са атентаторима одавао преплашеног човека, он је своју дужност повереника *Народне одбране* савесно вршио. Своју младу жену Љубицу заклео је на једној књизи Николаја Велимировића, која му је служила као шифра, да неће рећи ни речи о његовим тајним пословима, а нарочито да су му у кућу долазили атентатори и остављали оружје[98]. Вељко Чубриловић је често одлазио у Србију, а нарочито је велике услуге учинио српској војсци за време скадарске кризе 1913. године, када је слао необично тачне извештаје о броју и кретању аустријских трупа. Једном приликом је такав један извештај однео његов млађи брат Васо.[99]

Али, ни Чубриловић ни Јовановић нису веровали да су атентати најпогодније средство политичке борбе. То су они пред судом јасно истакли, изјавивши да су помагали атентаторе, али да нису сматрали да је пожељно револуционарно уништење Хабсбуршке Монархије јер су они присталице аутономије Босне и Херцеговине. И Јовановић и Чубриловић могли су лако да побегну после 28. јуна, али су остали код својих кућа. Вељко Чубриловић је у затвору рекао једном атентатору да није могао да бежи јер не би било лепо да напусти своје сељаке у тако тешким данима.[100]

Вељков млађи брат Васо сасвим се друкчије бранио на суђењу, потврђујући тиме и ону основну разлику која је постојала између двеју генерација босанских интелектуалаца. Васо је отворено био за револуционарно уништење Хабсбуршке Монархије и згрозио је биготне судије својим атеистичким мислима. С друге стране, Вељко је био побожан, и ноћ уочи

погубљења читао је Јеванђеље по светом Јовану. Поред казне од тринаест година робије, Васо је добио још три године само зато што је на питање председника Већа да ли се осећа кривим што је учествовао у завери која је донела смрт надвојводи, одговорио следеће: »А зашто милиони гину на европским бојиштима? Ја могу жалити престолонасљедника као човјека, али као аустријског престолонасљедника не могу. Ја могу жалити милионе наших сељака.« [101]

Схватања браће Чубриловић такође су се разликовала и у питању односа Срба и Хрвата. Вељко је себе сматрао Србином и жудео је за ослобођењем Срба, а Васо је био Југословен. Када га је председник упитао да ли је он Србин, Васо му је одговорио да је он Србо - Хрват. А на питање председника шта значи то, он је одговорио:

»Значи да се не признајем само Србином и да не морам радити само за Србију, него и за Хрватску.« [102]

Принцип, Грабеж и Чабриновић такође су се изјашњавали за јединство Југословена, што су чинили и најмлађи завереници. Принцип је у току истраге и суђења више пута говорио о проблему југословенства.

На пример, на саслушању од 15. августа он је пред истражним судијом изјавио:

»Политичко уједињење Југословена увек ми је лебдило пред очима и то је била моја основна мисао. За то је било потребно да се Југословени ослободе пре свега Шваба и Аустрије; јер свака несрећа која је задесила Југословене потекла је од Аустрије.

Овај дух развио се особито међу омладином у југословенским земљама и био је посљедица народног огорчења.

То, и све остало, побудило ме је да извршим атентат на престолонасљедника, јер сам њега по његовој дјелатности сматрао веома опасним за Југословене.«

Судија — Да ли се у Србији могло запазити да тамо постоји намјера да Југословене ослободе од Аустрије?

Принцип — О томе се у Србији није само говорило, него се то сматрало и моралном дужношћу; јер Србија је слободан део Југославије и сваки поштени Србин или Хрват очекивао је да ће Србија кад - тад ослободити Југословене.[103]

На саслушању од 17. августа судија је питао када је међу студентима организован националистички покрет, на што је Принцип одговорио:

»Овај покрет развио се поглавито кад је Цувај био комесар у Сарајеву и за вријеме балканског рата, најприје у Београду, а затим у Загребу. Објављен је један српско-хрватски алманах, заједнички рад српских и хрватских књижевних удружења.

Најзад је Академија издала заједнички рјечник, тако да је **књижевно-културно** уједињење већ било извршено. Смјеста је међу националистичком омладином створен радикални програм. Тај покрет међу националистичким студентима развио се у свим школама Хрватске, Далмације и Босне, међу Славонцима и под Мађарима, то јест свуда гдје има Срба и Хрвата и уопште Југословена.

Будући да су напредњаци и стари Југословени били сепаратисти, ми млади поставили смо себи циљ да тај сепаратизам истријебимо, како би сви Југословени признавали и сматрали себе једном нацијом.«

Судија — Пошто је, дакле, културно уједињење, како кажеш, већ било извршено, којим средствима и на који начин сте намјеравали да спроведете политичко уједињење?

Принцип — Наша сарадња у часописима тежила је у првом реду да подиже национални дух, како народ не би усахнуо. Као примјер служило нам је уједињење у Њемачкој и, особито, у Италији, а у датом тренутку би се то уједињење спровело и код нас. Као такав тренутак замишљали смо европски рат, у којем би Србија и Југославија толико ојачале да би могле да отпадну од Аустрије.

Напомињем да су ово моје мисли и такође мисли идеалне омладине; али има их данас доста који друкчије мисле.

Судија — Јесу ли те ове твоје мисли и твоји идеали руководили при извршењу атентата?

Принцип — Јесу, јер ако човјек заборавља себе али воли свој народ, он је кадар све да учини. Ми никад нисмо очекивали од Аустрије да ће ујединити Југословене, него смо очекивали да се Аустрија распадне као куга и изгуби међу нама Југословенима.

Судија — Да ли су атентати који су се у току посљедњих година догађали у Хрватској и Босни такође били плод тих националистичких идеја?

Принцип — Без сумње, јер атентати Јукића и Жерајића били су протест против Угарске и Аустрије, а исто тако и остали атентати.

Моја је мисао била да свак ко има душу и саосјећа са напаћеним народом мора да протестује и изврши било шта, јер освета је слатка и крвава.[104]

Грабеж је 4. јула пред судијом изјавио:

»Ја и Принцип расправљали смо више пута о тешком положају народа у Босни, о апсолутистичком режиму у Босни, тешком положају сељака и о насиљима вршеним над Србима. Затим смо говорили о политичком уједињењу свих Југословена са Србима под Аустријом, било под хрватским, српским или словеначким именом, у било ком облику, или као република или као федеративна држава, а у ту федерацију требало би укључити и Бугаре.« [105]

А на саслушању од 16. августа он је рекао:

»Када сам дошао у Србију, видио сам огромну разлику између режима у Србији и у Босни. Уочио сам тежак положај наших људи и наших сељака у поређењу са слободом коју у Србији ужива сваки грађанин.

Из српских новина сам такође спознао истински зависни положај Југословена и њихово тешко стање, што из овдашњих новина, услијед цензуре, не би било могућно сазнати. Најзад, дошао сам у додир са српском омладином, која се чудила нашој равнодушности. Та омладина гледа на наш положај са друкчијег становишта и сасвим отворено критикује аустријску управу. Она критикује и оне кругове који су за везе са Аустријом, као и поступак Аустрије против Словена и против Србије.

Све оно што сам запазио у Београду, затим рат и одушевљење подстакли су ме да у датом тренутку и сам жртвујем живот за добро Босне и Југословена уопште.

Моја идеја - водиља била је само да овом народу и Југословенима користим, а да сам знао да би ово наше дјело могло проузроковати нешто супротно, то јест штету за Југословене, ја ово дјело никад не бих извршио.« [106]

Принцип је слична гледишта изразио и на суђењу:

»Ја сам националиста Југословен и тежим за уједињењем свих Југословена у коју било државну форму, и да се ослободе Аустрије.« [107]

Другом приликом Принцип је рекао да је и Илић југословенски националиста као и он, да жели уједињење свих Јужних Словена, али га је у том тренутку председник прекинуо:

»Под Аустријом«, на што је Принцип одговорио:

»Боже сачувај! Ја нисам био за династије. Тако далеко нисмо ишли, него смо мислили уједињење, па какве буду прилике.« [108]

Међу омладинцима на суђењу једини је Никола Форкапић, ђак учитељске школе, Србин по народности, истакао сво-

је неслагање са идејом уједињења Југословена. Он је био оптужен да је чуо од Чубриловића за атентат али да га није пријавио властима. На суду је изјавио да је присталица старих радикала и да не жели политичко уједињење Срба и Хрвата, да сматра Босну и Херцеговину српским покрајинама, али да је против уједињења Србије и Босне. Босна треба да остане аустријска.[109]

Међу оптуженима налазио се и један столар, по имену Фрањо Садило, Хрват по народности, кога је државни тужилац теретио да је од Иве Крањчевића примио бомбу и револвер Васе Чубриловића. Као што је Форкапић био великосрбин, тако је Садило био великохрват. Када га је председник запитао: »Волите ли Србе«, он је одговорио: »Кад их не видим. Мене Нијемци у радионици зову: *Гроскроат*. Кад сам дошао у полицију, нисам знао за себе. Она три дана у затвору био сам изван себе.« [110]

Аустроугарске власти покушале су да скрију чињеницу да се међу завереницима налазе Хрвати и муслимани, јер је службена теза била да је атентат дело Срба. Стога је Крањчевићево име Иво, чисто хрватско име, у извештајима за штампу, како за време истраге, тако и за време суђења, било промењено у Милан [111]. Језуитски »Хрватски дневник« објавио је већ 8. јула 1914. године један чланак демантујући да је Крањчевић католик и тврдећи да је то измишљотина српске пропаганде. Слично се поступало и с именима Мехмедбашића и Буковца. У аустроугарском ултиматуму Србији уопште се не помиње Буковчево име.

Од првог тренутка истраге постојала је јасно изражена тежња да се докаже како је завера скована у Београду, а да су атентатори жртве великосрпске пропаганде. Нарочито се сарајевска полиција трудила да докаже ту тезу. Ивасјук је извукао Чабриновића из ћелије 2. јула, и вршио на њега притисак да призна да је оружје добио од *Народне одбране* преко њеног секретара Милана Прибићевића. Ивасјук је тврдио како му је Чабриновић признао да му је Принцип причао да ће оружје добити од *Народне одбране*.

Судија Пфефер је 4. јула суочио Ивасјука и Чабриновића у присуству секретара суда Кацвинског, који је био присутан за време полицијског саслушања Чабриновића.

Чабриновић је оштро оповргао Ивасјукове тврдње. Секретар суда Кацвински изјавио је да »не може да се сети тог разговора јер га није пратио и чешће је имао нешто да раз-

говара са кључарем, па не може да пружи објашњења о поменутим противречностима«.[112]

Атентатори су упорно тврдили да су они сами дошли на помисао да треба извршити атентат, да их нико у Београду није на то наговарао, и да су једино од комита добили помоћ, и то у оружју, као и приликом преласка преко границе. Чабриновић се жалио да су му се људи у Београду ругали што у Босни трпе такав тиранскиq систем и што ништа не предузимају против њега.[113]

Грабеж је на суду још јасније то образложио: »Мене није руководила Србија, него једино Босна« [114]. И Принцип је изразио слично мишљење. Чињеница је да у завери није учествовао ниједан Србијанац, него само омладина из Босне и Херцеговине. Принцип је на суђењу подвукао да су Чабриновић, Грабеж и он најпре дошли до закључка да се мора извршити атентат, и да су се тек после тога, преко Буковца, такође Босанца, обратили Цигановићу, опет Босанцу, иза кога је стајао Танкосић.

Принцип је на суђењу изјавио да је он могао да пређе из Србије у Босну без ичије помоћи: »Ја сам прелазио толико пута у Србију и из ње, па сам могао и овај пут без њихове помоћи, али сам хтио бити сигурнији.« [115]

Илић, Чабриновић, Принцип, Грабеж и Васо Чубриловић, независно један од другога, тврдили су да у Србији постоји сукоб између владе и официра, као и између *Народне одбране* и официра.[116]

Васо Чубриловић је 5. јула у истрази изјавио да је питао Илића да ли је оружје стигло, а да му је Илић на то одговорио да ће оружје стићи, али да је тешко набавити бомбе јер се владини органи у Србији плаше да би се њима могла починити нека лудост у Босни. Из тога разлога били су принуђени да траже оружје од незваничних кругова у Србији.[117]

Илић је о овоме саслушаван 13. јула, и он је углавном потврдио Чубриловићеве речи:

»Ја не знам шта је мислила званична Србија, и ако сам нешто слично и рекао Чубриловићу, онда је то било само зато да га заварам. Морам признати да сам и ја сâм, прије него што су бомбе стигле, размишљао о томе како неће бити тако лако набавити бомбе, јер ако би званична Србија то сазнала, она би сигурно спријечила набавку; али, да ли би званична Србија то стварно и учинила, то ја не знам.« [118]

На суђењу су и Чубриловић и Илић потврдили Илићеве

речи[119]. Чубриловић је том приликом изјавио да му је Илић одговорио да ће оружје послати незванични људи из Србије и да треба пазити да за то не сазна службена Србија[120]. После краћег колебања, и Илић је то потврдио.[121]

Принцип је у истрази такође дао своје мишљење. На дан 7. јула изјавио је »да официри из владајућих кругова нису знали за атентат, види се по томе што нам је Цигановић рекао да ћемо у Србији сасвим сигурно бити ухапшени ако нам цивилне власти уђу у траг«[122]. Грабеж је 7. јула изјавио да он сматра да би их српске грађанске власти сместа ухапсиле да су их ухватиле. На питање судије да ли би их и војне власти ухапсиле, он је одговорио:

»У војсци постоје двије странке, и то једна која се слаже с владом и у новим областима жели превласт цивилних власти, и друга, ратоборна странка, која је, напротив, за превласт војне силе. Војничке вође једне или друге странке нису ми познате, знам само да је министар војни уз владу. Други дио официра, присталица листа ‚Пијемонт', јесу против владе, али само у борби за превласт.«[123]

На суђењу је Грабеж изјавио да је »Танкосић био највећи противник *Народне одбране* и Милана Прибићевића, и није истина да је он оснивач *Народне одбране*«.[124]

Чабриновић је на суђењу изјавио да им је Цигановић »директно рекао да се чувамо да не би Стојан Протић, министар унутрашњих дјела, дознао да путујемо у Босну«.[125]

Пошто је свих двадесет пет оптужених саслушано, пошто су саслушани и сведоци и прочитан доказни материјал, 22. октобра узео је реч државни тужилац др Фрањо Свара. Његов основни аргумент био је да су Принцип и остали конспиратори жртве великосрпске пропаганде из Београда. Др Свара је, такође, истакао питање Принципових година тврдећи да је он рођен 13. јуна 1894, што значи да је на дан атентата имао преко двадесет година, те је стога предлагао да се Принцип казни смрћу.[126]

Принципов адвокат др Макс Фелдбауер оспорио је Сварину тврдњу да је Принцип рођен 13. јуна. Он је поднео доказе да је Принцип рођен 13. јула, и да је, сходно томе, на дан атентата имао мање од двадесет година. Та разлика је настала услед грешке коју је начинио прота Илија Билбија. У Матици рођених стоји да је Принцип рођен 13. јула, а у Домовнику 13. јуна. Али у кнежевој пријави котарском уреду, односно

испостави у Грахову, стајало је да је Принцип рођен 13. јула.[127]

С друге стране, Фелдбауер је прихватио тврђење државног тужиоца да Принцип није био иницијатор атентата, него жртва великосрпске пропаганде.

Остали адвокати, осим дра Рудолфа Цистлера, нису се понашали као браниоци оптужених, него као њихови тужитељи. То се нарочито односи на Чабриновићевог адвоката, дра Премужића, и Грабежовог, дра Струпла. Одбрана овога последњег садржавала је 56 речи.[128]

Једини изузетак била је одбрана Рудолфа Цистлера, младог адвоката, и познатог социјалисте из Сарајева. Он је бранио Вељка и Васу Чубриловића, Крањчевића и Нeђу Керовића.

У својој смелој одбрани Цистлер је заступао гледиште да Јужни Словени који живе у границама Хабсбуршке Монархије имају право на самоопредељење, као и да оптужени нису извршили дело велеиздаје с обзиром на државно - правни статус Босне и Херцеговине:

»Ја, велеславни суде, одмах постављам једну тврдњу, која ће се, можда, у први мах чинити смјелом, некима можда и парадоксалном и апсурдном, али је она, ипак, непобитан факт. Ја, наиме, тврдим да подухват који је уперен на то да се Босна и Херцеговина отргну од Монархије, како то оптужница инкриминише, по нашем закону не само да није злочин велеиздаје него уопће никакво кажњиво дјело . . .« [129]

Поткрепљујући ову своју тврдњу, др Цистлер је цитирао одлуке Берлинског уговора, на основу којег је Аустро - Угарска добила само право да окупира Босну и Херцеговину, али не и право да је припоји Аустро - Угарској, јер је суверенитет ипак остао у рукама султана, носиоца државне власти у Турској:

»Посве је јасно да се кроз цијело вријеме окупације није могла починити територијална велеиздаја чином који смјера на отргнуће Босне и Херцеговине од Аустро-угарске Монархије, јер Босна и Херцеговина нису биле у територијалном савезу Аустро - - угарске Монархије пошто је суверенитет био на страни султана, а ако Босна и Херцеговина нису биле у територијалном савезу Монархије, оне се нису могле од ње ни отргнути, те чин који се на то смјера није могао бити чин велеиздаје ни кажњиво дјело . . . Анексијом 1908. године положај Босне и Херцеговине се није на-

рочито измијенио, јер Босна и Херцеговина нису ушле у територијални савез Монархије, него су остале као засебно државно тијело под суверенитетом хабсбуршке куће.« [130]

Председник Већа није дозволио Цистлеру да до краја образложи своју одбрану. Државни тужилац је, међутим, дао предлог да се покрене истрага против Цистлера, који је после тога био прогнан из Босне и Херцеговине.[131]

Ако би се хтела дати оцена држања атентатора, она би била следећа: сви до једнога бранили су своја убеђења, сем, можда, у неку руку, Лазара Ђукића, који је настојао да ништа не каже пред империјалистичким судом.

Одбрана појединаца зависила је и од њиховог начина изражавања, али су готово сви показали жељу да помогну један другоме. Принцип и Грабеж су покушавали по сваку цену да спасу сељаке. Изјављивали су да су сељацима претили револвером и силом да би их натерали да их проведу кроз Босну и пренесу оружје. Цветко Поповић и Васо Чубриловић желели су да умање одговорност Иве Крањчевића. Ни Илић није хтео да окривљује Мишка Јовановића.

Остаје кључно питање да ли су Принцип и другови казали све што су знали, или су нешто затајили пред судом. Нису ли они као Равајак, убица краља Анрија IV, 1606. године, скрили праве подстрекаче на убиство?

Мишљење о овом питању биће дато на крају књиге, пошто се осветле сви аспекти атентата. Илић, на пример, кога је државни тужилац описао као spiritus agens-а завере, није хтео да говори о свом путу у Швајцарску, предузетом у лето 1913. Он исто тако није ништа рекао ни о свом путу у Босански Брод, где је, наводно, имао састанак са Ђуром Шарцем.

Што се тиче Принципа, Чабриновића и Грабежа, утисак писца ове књиге је да су они рекли све што су знали, изузев, можда, да су присуствовали тајним састанцима организације *Смрт или живот*.

Осим политичких мотива којима су се руководили, Принцип и његови другови били су опседнути и својим личним проблемима, који су, нема сумње, утицали на њихову акцију и држање пред судом. Може се рећи да је у том погледу између појединих завереника постојало утркивање ко ће се показати бољим, што је нарочито долазило до изражаја у односима између Принципа и Чабриновића.

Како у току истраге тако и на суђењу, сваки од оптужених је својим ставом доказивао, а и тврдио, да између њих постоје неке размирице. Иако је Принцип својим учешћем у атентату желео да докаже да је раван својим друговима, поготову због тога што се осећао тешко повређен што га Танкосић 1912. године није хтео да прими у комите, »јер је био шкарт«, како је сâм Принцип изјавио на суђењу, ипак је он у односу према Чабриновићу истицао своју супериорност. За то постоји више разлога. Принцип је, као и многи други младобосанци, гајио неку врсту култа према интелектуалном животу, док је Чабриновић једини међу атентаторима био радник који није свршио никакву школу. Чак је и Мехмедбашић, који је био столар по занимању, провео седам година у медреси. Принцип је, на пример, рекао дру Папенхајму за Чабриновића »да је словослагач, не баш велике интелигенције« [132]. Међу њима су постојале и неке разлике у политичким схватањима. Принцип је, такође, рекао дру Папенхајму да Чабриновић »није довољно националистички настројен«, јер је раније »био анархиста и социјалиста« [133]. Илић је казао да су и Принцип и Грабеж сматрали Чабриновића за наивног човека који није кадар да изврши атентат.[134]

Чабриновићу је било добро познато шта о њему Принцип мисли. Он је још 1912. године имао неке препирке с младобосанцима, па је, можда, чак био и искључен из неког кружока, што би могла потврдити и његова преписка с Б. Јевтићем [135]. Већ смо говорили о томе како је дошло до сукоба између Принципа и Грабежа с једне стране, и Чабриновића с друге стране.

Све те увреде Чабриновић није могао да преболи. Чињеница што је он први бацио бомбу на Фрању Фердинанда а остали атентатори пропустили прилику да употребе своје оружје кад је надвојвода први пут прошао поред њих, дала је Чабриновићу нову снагу да се супротстави Принципу за време истраге и суђења. Чабриновић се жалио истражном судији да је Принцип »прави диктатор«, да није искрен према њему, да је веома затворен човек.[136]

Чабриновић, који је много претрпео у животу, био је необично осећајан младић, и не могавши да скрије своја осећања, често је падао из једне крајности у другу. За време суђења, Чабриновић је чак опростио и своме оцу, упркос свему што је од њега претрпео. На суђењу је прочитано једно писмо његовог оца у којем се стари Чабриновић жали на »незахвал-

ност своје дјеце«, желећи им »да то исто дочекају од своје дјеце«.

Председник је пецнуо Чабриновића рекавши му: »Чабриновићу, видиш како си ти незахвалан син.« На то је Чабриновић одговорио: »Не желим да оптужујем оца, али да је била боља педагогија, не бих сједио на овој клупи«[137]. Другом приликом, међутим, кад је председник истицао политичку лојалност Чабриновићевог оца, младић је скочио на ноге и узвикнуо: »Он је био ваш шпијун.«[138]

Разлике у темпераменту Принциповом и Чабриновићевом нарочито су дошле до изражаја при крају суђења. Када га је председник упитао да ли има нешто да дода у своју одбрану, Принцип је рекао само неколико речи:

»Што се нама хоће сугерирати да је неко био иницијатор, то није истина. У нама је никла та идеја те смо учинили атентат. Вољели смо народ. У своју одбрану не говорим ништа.«[139]

За разлику од хладнокрвног, прибраног Принципа, коме је на лицу увек играо неки помало презрив смешак, као да му је испод части да се брани пред непријатељским судом, емотивна природа доводила је Чабриновића дотле да је чак плакао пред судијама.

Свим силама се трудио да докаже судијама да су он и његови другови невини. У том његовом држању било је нечега што је Принцип уочио, и у истрази и рекао, да је, наиме, Чабриновићева слабост у томе што верује свим људима. У свом последњем говору на суђењу Чабриновић је запао у такву једну емотивну кризу. Његов говор био је пун противречности, његов разум и његова осећања често су се сукобљавали:

»Ми нијесмо мрзили Аустрију, али Аустрија, како је окупирала Босну, након 33 године није средила прилике, није ријешила аграрно питање. То су мотиви који су нас водили атентату.

Прије него се растанемо желим да нас схватите, да нас не сматрате злочинцима. Ми смо вољели наш народ. Девет десетина нашега народа, то је тежак. Он пишти, јадује, нема школа, нема културе. Нас је то бољело. Ми смо осјећали бол нашега народа, а нијесмо мрзили хабсбуршку кућу. Премда су у мени анархистичке идеје, премда сам мрзио све, никада, ниједном мишљу нијесам био против Његовог Величанства Фрање Јосипа. Једино ми је било криво што има 60.000 круна на дан. Ми нијесмо тај атентат тражили против Фрање Фердинанда. Ми смо признали да није у нама никла та идеја. У друштву гдје смо ми били, увијек су се истицали атентати. Читали смо новине које су величале атен-

тат Јукићев, Жерајићев. Ми смо мислили да су племенити људи способни за атентат. Ми нијесмо помишљали на атентат на покојног Фрању Фердинанда, ми смо мислили да међу нама нема оваквих људи какви су данас, да нам никада неће бити боље. Ми смо мислили да су потребнији атентати на саборске мамелуке, на Настића, него на покојног Фрању Фердинанда, али људи међу којима смо били, говорили су о Фрањи Фердинанду, гледали су у њега као у непријатеља Славена. Ми смо о њему чули да је непријатељ Славена. Нама није нико директно рекао: ,Убиј га', али ми смо у том milieu дошли на ту идеју.

Још бих хтио нешто да кажем. Премда се Принцип јуначи, премда се ми сви јуначимо, ипак нам је врло жао, јер ми нијесмо знали на првом мјесту да је покојни Фрања Фердинанд отац обитељи. Нас су се силно дојмиле оне ријечи које је он изговорио покојној супрузи: ,Софија, остани, живи за нашу дјецу.' Ми смо што хоћете, али зликовци нијесмо. Ја подастирем молбу у име себе и својих другова на дјецу благопокојног престолонасљедника да нам опросте, а ви казните како хоћете. Ми зликовци нијесмо, ми смо људи поштени, племенити, идеалисте, ми смо хтјели учинити добро, ми смо вољели народ, ми смо умрли за наше идеале.« [140]

После ових речи, како је то један од адвоката у својим успоменама забележио, Чабриновић је сео погнуте главе, једва контролишући своја осећања, али »Принципова дивовска природа, ова натчовјечна снага, није могла да прими ту Чабриновићеву изјаву без просвједа. Принцип је одмах затим устао, те је кратко и одлучно изјавио да Чабриновић није имао овлаштење да говори и у његово име и да, према томе, за њега оно што је казао не важи«. [141]

Суђење је било прекинуто за пет минута. Принципов адвокат је у паузи запитао свога брањеника какво је његово мишљење о последњим речима надвојводе Фрање Фердинанда, које су биле наведене у извештају официра Хараха, а које је Чабриновић поменуо. Принцип му је одговорио: »Па ваљда не мислите да сам живина!« [142]

После изрицања пресуде, као што Иво Крањчевић наводи у својим успоменама, вођа језуита у Босни и Херцеговини Антон Пунтигам дошао је лично у Чабриновићеву ћелију:

»... и донио писмо дјеце Фрање Фердинанда, у којему дјеца моле Пунтигама да саопшти Нећи да му дјеца опраштају, јер се Нећо покајао и пожалио смрт њихових родитеља. Када је читан записник грофа Хараха, у којем је он испричао да је Фрањо Фердинанд на самрти рекао: ,Софија, остај за нашу дјецу', били смо сви дирнути. Фрањо Фердинанд у томе часу није био онај надмени

члан царске породице који је презирао сиротињу, него је био човјек као и сваки други, који умире и брине се за своју дјецу. Нећо је био необично осјетљив и добра срца, а како се сâм сувише напатио у своjeму краткоме животу, то је сувише много био осјетљив за туђу невољу или патњу. И сада је пожалио човјека и дјецу, а заборавио на војсковођу и народног непријатеља, па је изјавио да жали дјецу и родитеље. Сматрам да му то нико не може узети као зло што се сажалио над палим непријатељем. Нећо је ову изјаву опроштаја примио са чуђењем. Патер Пунтигам одржао му је дугу проповијед, а Нећо је мирно саслушао, јер није хтио да буде можда непристојан према староме човјеку и свештенику друге вјере.« [143]

При завршетку суђења Чабриновић је покушао још једанпут да докаже да је он раван Принципу. Судија Пфефер у својој књизи овако описује ту сцену:

»Кад је довршена главна расправа, позвао је Председатељ оптужене: да устану они који жале чин. Устали су сви осим Гаврила Принципа. Кад га је Председатељ питао зашто не устаје, одвратио је: да је њему жао што су деца изгубила оца и мајку, и жао му је још што је убио војвоткињу Софију као Чехињу, јер је никако није канио убити, будући да је тај хитац био намењен Потјореку; али да му није жао што је убио аустроугарског престолонаследника Фердинанда, јер га је хтео убити. Пошто су остали били међутим сели, сада је одједаред поново устао, сав узбуђен, Чабриновић, и стао тврдити да и њему није жао што је учинио.« [144]

Суђење је завршено 23. октобра, а пресуда је прочитана пет дана касније, 28. октобра 1914. године. Судије су биле обучене у црно одело — знак да ће бити прочитане смртне казне. Док је председник читао пресуду, атентатори су стајали везани ланцима један за другог.

Принцип је био осуђен на казну тешке тамнице у трајању од двадесет година, пооштрену једним постом месечно, и на дан 28. јуна сваке године тврдим лежајем и самотним затвором у мрачној соби.

Чабриновић је добио исту казну, само није био кажњен постом.

Грабеж је, такође, био осуђен на двадесет година тешке тамнице и пост сваког трећег месеца.

Васо Чубриловић је био осуђен на шеснаест година и пост свако пола године, Цветко Поповић на тринаест, а Лазар Ђукић на десет година.

Данило Илић, Вељко Чубриловић, Неђо Керовић, Мишко Јовановић и Јаков Миловић били су осуђени на казну смрти, и то да се смртна казна има извршити овим редом: Јаков Миловић, Неђо Керовић, Вељко Чубриловић, Мишко Јовановић и, последњи, Данило Илић.

Стари Митар Керовић осуђен је на доживотну тешку тамницу, Иво Крањчевић на десет година тешке тамнице, Цвијан Стјепановић на седам година, а Бранко Загорац и Марко Перин на по три године.

Деветорица оптужених били су ослобођени: Никола Форкапић, Драган Калембер, Иван Момчиловић, Фрањо и Ангела Садило, као и четири сељака: Мићо Мичић, Обрен Милошевић, и Јово и Благоје Керовић. Изгледа да су судије поверовале Принциповим и Грабежовим речима да су они натерали сељаке да их воде и носе оружје.

Државни тужилац уложио је ништовну жалбу због »неправилно одмјерених казни« тражећи да се Принцип осуди на смрт, јер има више од двадесет година. Исту казну тражио је за Обрена Милошевића и Мићу Мичића, а за Драгана Калембера и Благоја Керовића казну тешке тамнице.

Док је трајало суђење Принципу и друговима, једна по једна тајна организација младобосанаца била је откривана, и то не само у Сарајеву него и другим местима у Босни и Херцеговини. У исто време дошло је до откривања тајних омладинских организација у Словенији и Далмацији, које су одржавале везе с младобосанцима.

У току 1914. и 1915. године, не рачунајући сарајевски процес, укупно је изведено пред суд шест група младобосанаца, три групе препородоваца, као и неколико група Далматинаца.

Неки од судских списа са ових процеса су доступни, тако да се може утврдити како је дошло до провале и како су се осуђени држали. У судским списима препородоваца, суђених у Грацу септембра 1915, налази се и материјал који су власти из Босне слале суду у Грацу о везама младобосанаца и препородоваца, као и о раду младобосанаца у Босни и Херцеговини. Ту се налази и извештај Земаљске владе, без датума, вероватно од јула 1914. године, који носи наслов »Тајне школске организације у средњим школама Босне и Херцеговине«[145]. У Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву налази се и неко-

лико извештаја о откривању тајних ђачких организација у Босни и Херцеговини[146], тако да се на основу њих може стећи потпунија слика о деловању ових организација и њиховом откривању после атентата.

У Тузли је био саслушан школски друг Гаврила Принципа, Војо Васиљевић, код кога је у једној школској свесци нађен списак тридесет и четири члана гимназијског омладинског друштва националиста *Народно јединство,* с напоменом ко је и у ком износу платио чланарину. Чланови су били следећа лица: Тодор Илић, Младен Стојановић, Звоно Дојчански, Љубо Тодоровић, Бранко Јускашић, Алојс Будимир, Обрад Мичић, Алија Симитовић, Божо Томић, Вид Гаковић, Јово Зечевић, Лазар Кладар, Војислав Васиљевић, Никифор Тодић, Бошко Митровић, Љубомир Ранков, Светолик Милишић, Никола Николић, Милош Илић, Петар Јовановић, Бранко Вуковић, Драго Магјен, Драго Станишић, Анђелко Поповић, Захарије Зарић, Милан Ивковић, Јаков Савић, Душан Поповић, Гајо Јовановић, Раде Старовић, Наранџић, Хакман, Дангић и Стеван Ботић.[147]

Из извештаја се види да су неке организације случајно откривене. Мехмед Звоно, ђак учитељске школе, урезао је ножем у клупу следеће речи:

»Слава Богдану Жерајићу, Живио Лазо Ђукић, Бунимо се, Живила револуција, Живила Југославија, Слава Фереру, Смрт Тиранима«. Мехмед Звоно је одмах затим био ухапшен.[148]

У Сарајеву је откривен централни одбор тајних ђачких удружења, у којем су били ђаци учитељске школе Лазар Ђукић и Виктор Рубчић, ученици трговачке академије Мирко Кус и Максим Протић, ђаци више гимназије Марко Перин и Ђуро Бањац и ђак реалке Хамдија Никшић. Постојао је и централни суд, чији су чланови били гимназијалци Васо Чубриловић, Рихард Кузмић и неки непознати Шефер.[149]

У извештају се, такође, напомиње да се у судском затвору налазе следећи чланови тајних организација: Иван Крањчевић, Драган Калембер, Васо Чубриловић, Лазар Ђукић, Бранко Кебељић, Цветко Поповић, Садулах Никшић, Виктор Рубчић, Милан Прица, Марко Перин, Хамдија Никшић, а у полицијском притвору: Љубомир Гргуревић, Михајло Дојчиновић, Рудолф Гржета, Момчило Мичетановић, Богдан Мутић, Бранко Грубор, Сава Зорић, Михаел Ципруш, Радослав Семиз, Сава Гаковић, Милан Ступар, Симо Карановић, Ђуро Бањац, Милан Вулетић, Фрањо Зекић, Љубомир Пантић, Александар

Димитријевић, Радивој Ђурић, Бранко Сучевић, Владимир Марић, Мурат Ченгић, Хамид Кукић, Богдан Мирковић, Антон Мохорић, Душан Маријанац, Душан Дрекаловић, Ђорђе Перовић, Бранко Загорац, Драгољуб Тејиновић, Богдан Чулић, Леополд Клофач, Конрад Александер, Рихард Кузмић. За Владимира Самарџића и Ибрахима Фазлиновића речено је да се налазе на одслужењу војног рока.

На крају овог извештаја се каже да су на слободу пуштени следећи ђаци трговачке академије: Никола Савић, Максим Протић, Мирослав Кус и Војислав Богићевић, »овај последњи дијурниста код Земаљске владе«.[150]

Какво је расположење владало међу већином омладинаца после атентата, показује више заплењених дневника, песама и састава ученика из Тузле, Требиња, Сарајева, Мостара. У већ наведеном извештају посебно се наводи недовршени рад Тодора Илића из Тузле:

»Зар не осјећате, синови једне Југославије, да у крви лежи наш живот и да је атентат бог богова нације, јер он доказује да живи млада Босна, да живи елеменат којег притишће несносни баласт империјалистички, елеменат који је готов да гине. У крви је живот расе, у крви је бог нације, смрт је претходила Васкрсу, атентат је Васкрс нације. Смрт стотине синова Југославије доказ је Маркове динамике, а смрт двојице хероја њених Васкрс је нашега срца... О, ви свијетли, велики синови - пророци Југославије.«

На почетку другог пасуса Тодор Илић је, као мото, ставио речи из Гаћиновићевог чланка о Жерајићу: »Реци омладини да се спреми на жртве«, а затим је написао:

»Нама треба омладина спремна на све, омладинац не смије да живи за се, ни за друге, ни за кога, он мора да зна да је живот мисија, он мора да зна да је он мисионар, да га гледа Бог, народ, домовина, човјечанство, васиона, да гледају како ће он своју мисију извршити и каквим ће гестом довршити, јер много стоји до геста. Гест је одраз човјекове душе, он је слика његова јунаштва, његова разумијевања и његове свјесности; гест је умријети с куршумом у мозгу добивши га за националну слободу, гест је пролити крв деспотову и бити објешен, гест је извршити атентат револвером, бомбом, и посве присебно, хладно, дозволити да те ухвате, јер си ти извршио своју мисију. Осјећа се да Жерајићева порука није остала само ријеч, него да све већма продире у срж нашег младог, неразвијеног, истом пробуђеног живота.

Жерајић као први није успио формално, али је успио фактично, јер данас иза четири године ћутања преломи се на сарајевском кеју праском двију бомба и одмах и неколико револверских пуцања, који су први успјели да истргну један коријен, и то случајно главни коријен инфамне аустријске владалачке куће. Први успио атентат и он први тако сјајно успио!«[151]

Тодор Илић је ухапшен са остала 33 члана тузланске организације, и на суђењу, одржаном у Бихаћу од 13. до 30. септембра 1915, осуђен је на смрт. Смртна казна му је после замењена двадесетогодишњом тешком тамницом. На истом процесу Младен Стојановић је осуђен на шеснаест година, Стеван Ботић на петнаест, Војо Васиљевић на четрнаест, Божидар Томић на једанаест, Марко Илић на дванаест и Сретен Стојановић на десет година, Вид Гаковић на четири и по године, Јездимир Дангић на две и по, а остали на тамницу од пет и пô година до испод десет месеци. Заједно са ђацима, и четири њихова професора, Милутин Поповић, Вељко Вујасиновић, Адем Бисе и Петар Милетић, осуђени су на по годину дана затвора.[152]

Шездесет петорици младобосанаца из Сарајева суђено је у Травнику од 14. до 26. јуна 1915. Први оптужени је био Лазар Ђукић, али ни он ни остали атентатори, чланови сарајевске организације, Васо Чубриловић, Цветко Поповић, Иво Крањчевић и Бранко Загорац, нису доведени с робије на овај процес. У овој групи, Бора Јевтић је осуђен на три године тамнице, Бранко Кебељић на две и по године, Каменко Малошевић, Виктор Рубчић, Мирко Кус, Садулах и Хамдија Никшић на по две године, Милан Прица, Максим Протић, Ђуро Бањац, Раде Семиз и Момчило Мичетановић сваки на годину и по дана.[153]

Против бањалучке групе младобосанаца водио се процес у Бањалуци, камо је 13. марта 1915. године доведен Лазар Ђукић и осуђен на још годину дана тешке тамнице. Пред суд је изведено тридесет пет омладинаца, као и директор бањалучке гимназије Коста Крсмановић и професори Владо Шкарић и Илија Михић. Првооптужени Богдан Јаракула осуђен је на годину дана робије.

Поглавар Потјорек известио је Беч да је још 3. јула 1914. године откривена тајна ђачка организација у Требињу.[154] Требињцима је суђено у Травнику, од 14. до 26. јуна 1915. Откривена је била и тајна организација у самом Травнику, као и у

Мостару. Вођа Мостараца, Обрад Мастиловић, осуђен је на годину дана робије.

На запрепашћење аустроугарских власти, међу младобосанцима је било како Срба, тако и Хрвата и муслимана. У бањалучкој групи, од тридесет седам оптужених, било је седам муслимана и четири Хрвата, а у сарајевској групи седам муслимана и седам Хрвата. Травничка група била је искључиво састављена од муслимана.

У исто време су по читавој Босни и Херцеговини вршени погроми Срба, који су постали још жешћи после избијања рата. Потјорек је образовао помоћну милицију, »шуцкоре«. У њу је мобилисан градски и сеоски олош (без Срба), којем је дата слобода да се обрачунава са српским становништвом. До краја јула 1914. године било је похапшено преко 5.000 Срба. Првих неколико месеци рата обешено је 150 Срба, од тога 37 у Требињу, граду који се истакао у демонстрацијама против Фрање Фердинанда 1906. године[155]. Већину смртних казни изрекли су преки војни судови, али су у више случајева »шуцкори« вршили убиства. На мосту код Дрине у Фочи »шуцкори« су обесили проту Јосифа Кочевића, свештеника Василија Кандића и још три Србина[156]. Потјорек је завео и многе друге дискриминаторске мере против Срба: ћирилица, као једно од службених писама, била је забрањена, српске конфесионалне школе биле су затворене, а наређена је била конфискација имовине свих оних српских породица чији се чланови не би затекли у свом месту боравка. Због саботажа на свим јавним објектима, био је уведен и систем таоца. У Петроварадину, Араду и Нежидеру отворени су концентрациони логори, у које су послате на хиљаде Срба. Мало их је живих одатле изишло. Дневно су добијали само 100 грама хлеба, а по логорима су харале епидемије пегавца и трбушног тифуса. На суђење у Бањалуци, које је одржано 3. новембра 1915. године, била је изведена готово половина босанских интелектуалаца старије генерације, 156 лица укупно, међу њима 7 чланова Сабора, 24 професора и учитеља, 21 свештеник и 8 студената. Пресуда је изречена 22. априла 1916. Петнаест оптужених било је осуђено на смрт. У међувремену је Фрања Јосиф умро, а његов наследник Карло, у вези с преговорима о сепаратном миру, преиначио је смртне казне у доживотну тамницу.

Заједнички министар финансија Билински, под чијом су јурисдикцијом биле Босна и Херцеговина, жалио се после рата

у својим мемоарима да није могао ништа да учини против моћног Потјорека и његовог терора:

»Потјорек се са своје стране посветио војним дужностима, које је, на жалост, започео вешањем, не изузимајући српске свештенике, жене и децу (у Требињу, у Херцеговини, била је права авенија вешала), и хапшењем српских народних посланика, проглашујући их таоцима, одговорним својим животом за сваки метак испаљен на неки воз. Као цивилно лице нисам могао ништа да учиним када је становништво протестовало против ових мера. Ја сам једино успео, захваљујући племенитом и праведном цару, да, упркос одлуци донетој у Сарајеву, спасем пензију једној удовици чији је муж, српски свештеник, био неправедно убијен у Требињу; он је отишао на вешала кличући гласно да се читавог живота борио за уједињење српских земаља.« [157]

Данило Илић, Мишко Јовановић и Вељко Чубриловић погубљени су између 9 и 10 ујутру 3. фебруара 1915. Земаљска влада послала је о томе Билинскоме кратак телеграм, напомињући да је смртна казна извршена »без упадица«.[158]

Фрања Јосиф је 26. јануара лично решио судбину осуђених на смрт. Они су уочи погубљења обавештени да је пресуда потврђена и да ће бити обешени сутрадан ујутро.

Нећо Керовић и Јаков Миловић, који су 28. октобра 1914. године били осуђени на смрт, царском милошћу су помиловани: Керовићу је смртна казна замењена са 20 година тешке тамнице, а Миловићу у доживотну тамницу. Потјорек је био против преиначења Керовићеве казне, али је Билински поднео предлог цару да се Керовић не казни смрћу.

Тројица осуђених на смрт, Илић, Јовановић и Чубриловић, провели су последње часове пишући својим породицама. Вељко Чубриловић и Мишко Јовановић, обојица ожењени и сваки са по једном тек рођеном ћерком, написали су писма готово исте садржине. Јовановић је, поред осталог, писао:

»Љубице, име и срећо моја. Када ово писмо примиш, бићу тијелом мртав, а духом ево ме к вама да вас обоје грлим и љубим... Увјерен сам у Твоју љубав, способност, а удеси и живи према прилици како Ти најбоље буде било, јер ми је то једина жеља да Ти је добро... Све српске Соколе у моје име поздрави и кликни им последње: Здраво...« [159]

Две сестре Вељка Чубриловића, Вида и Стана, добиле су биле дозволу да виде брата ујутро пре погубљења.

У току дугих деведесет и седам дана и ноћи од изрицања пресуде па до одлуке о њеном извршењу, да ли су осуђени имали наде да ће бити помиловани?

Два писма која је Данило Илић упутио својој мајци могу донекле дати одговор на ово питање. У првом, без датума, али написаном, вероватно, пре изрицања пресуде, 28. октобра 1914, он каже:

»Драга мати,

Иди на Окружни суд и ишти своје новце и питај их да ли се можеш са мном састати одмах иза осуде. Она ће нам се читати у четвртак изјутра. Одмах ми пошаљи зимски капут и чарапе. То можеш послати преко Окружног суда.

Ја ћу можда бити осуђен на смрт.

Ја сам здраво.

Осуда ће се читати 28. X 1914, у сриједу прије подне, а не у четвртак.

Поздрав
Данило

P. S. Ако не можеш доћи, а ти пиши, јеси ли здраво и је ли ти кућа читава и јесу ли ти вратили новце.« [160]

Када је мајка чула за пресуду, она је упутила цару Фрањи Јосифу молбу за помиловање. Данило јој је поново писао 17. јануара 1915. године:

»Драга мати,

Ја сам добро и здраво. Немој се много жалостити јер се надам да ће се моја ствар добро свршити и то убрзо. Чим добијеш писмо, донеси ми овамо и предај у канцеларији четрдесет круна, а преобука ми не треба.

Поздрави ми тетку.

Поздрав,
Данило« [161]

Уочи погубљења, Илић је написао и треће писмо мајци, које би могло осветлити његово расположење у тим последњим часовима пред смрт. Мајка је примила то писмо, али после Илићеве смрти, детективи су поново упали у њену кућу, извршили претрес и однели његово последње писмо. Никад га више нису ни вратили. Није јасно зашто је полиција то учинила. Можда да би се утро траг држању Илића у последњим тренуцима његова живота.

Вељко Чубриловић, једини међу атентаторима који је, осим Мишка Јовановића, веровао у хришћанску науку, читао је уочи самог погубљења Јеванђеље по Јовану. Он је затражио да се тај примерак Светог писма пошаље његовој ћерки Нади, која се родила пошто је отац био ухапшен. Али из подвучених места у Јеванђељу види се да је Чубриловић тражио баш она места која би оправдала његову жртву. Тако је подвукао двадесет седми стих у Шестој глави: »Старајте се не за јело које пролази, него за јело које остаје за вјечни живот, које ће вам дати син човјечји, јер овога потврди отац Бог«, као и тридесет пети и шездесет трећи стих у истој глави. Из Седме главе подвукао је тридесет девети и четрдесет први стих.

У Десетој глави Чубриловић је подвукао једанаести стих: »Ја сам пастир добри; пастир добри душу своју полаже за овце.«

Вероватно да је Чубриловић размишљао и о томе зашто није побегао после атентата и оставио своје сељаке, јер је подвукао тринаести стих у Десетој глави: »А најамник бјежи, јер је најамник и не мари за овце«, као и двадесет седми и двадесет осми стих. Овај последњи гласи: »И ја ћу им дати живот вјечни, и никад неће изгинути, и нико их неће отети из руку оца мога.«

У Једанаестој глави подвучен је део педесет првог стиха: »Исусу ваља умријети за народ«, као и педесет други стих: »И не само за народ, него да и расијану дјецу Божију скупи у једно.«

После размишљања о уједињењу свога народа, Чубриловић се враћа на концепцију жртвовања изражену у Јеванђељу по Јовану, јер је подвукао двадесет четврти стих Дванаесте главе: »Заиста, заиста вам кажем: ако зрно пшенично паднувши на земљу не умре, онда једно остане; ако ли умре, много рода роди.«

Идеју жртве Чубриловић је тражио и у Четрнаестој глави, стих деветнаести: »Још мало, и свијет мене више неће видјети; а ви ћете ме видјети; јер ја живим, и ви ћете живјети.« [162]

Постојећи извори говоре да су се сва тројица осуђених на погубљењу држала достојанствено. Јевђевићево тврђење да је Илић приликом извршења казне испољио кукавичлук [163] није потврђено ниједним другим извором, било од стране младобосанаца, било од стране аустроугарских власти, које би

имале рачуна да се сазна да је технички организатор сарајевског атентата умро као кукавица.

Државни џелат, Алојз Зајфрид, Аустријанац по држављанству, овако је описао последње тренутке Илића, Чубриловића и Јовановића:

»Са осуђеницима, којима су скинули ланце још у ћелији, дошао је свештеник који је читао посљедњу молитву. Они су били врло сабрани и мирни. Кад је поново прочитана пресуда, коју су мирно саслушали, дошао је на ред један између њих који је био онизак. Био је то Вељко Чубриловић. Кад је стао под стуб, почео је да скида крагну и кравату. Ја сам хтио да му помогнем, јер је тешко откопчавао, а он ми је мирно додао: ‚Није потребно, сам ћу!' Други је био мршав (Мишко Јовановић). И он је био миран. Трећи (Данило Илић), који је као најкривљи био посљедњи, био је такође врло миран и сабран. Један од ове тројице — не сјећам се који — рекао ми је: ‚Молим вас да ме само дуго не мучите!' — ‚Не брините, ја сам печен у свом занату, неће све ни секунду трајати' — рекао сам му.«

На питање да ли су шта говорили против Аустрије, џелат је одговорио: »Како не. Ја сам то боље чуо него други, јер су добоши лупали. Клицали су против Аустрије, и то врло живо. Шта би друго и могло бити, та̏ они су убили нашега цара и мрзили су Аустро - Угарску. Ја вам овдје — као Аустријанац који воли свог владара — кажем да храбријих и мирнијих деликвената у мојој пракси нисам имао.« [164]

Војни свештеник Милан Мратинковић, који је такође присуствовао погубљењу, дао је сличан опис њихове смрти, иако је своја сећања објавио тек по завршетку првога светског рата [165]. Он је описао вешала у кругу касарне тога ведрог зимског јутра. Снег је био покрио сва околна брда, а око вешала, у бари, стајао је вод војника с бајонетима. Њима је командовао један официр у белим рукавицама, који је, чим је џелат почео свој посао, издао заповест да се удари у добоше. Услед лупе добоша, свештеник није чуо шта су осуђени рекли у свом последњем часу, али је стекао уверење да су сва тројица умрли достојанствено, кличући домовини и слободи [166]. Према Гаћиновићу, један бечки лист је 4. фебруара 1915. године јавио: »Уочи извршења казне нарочито се истицао мирним и стоичким држањем осуђени учитељ Илић.« [167]

Држање Илића, Чубриловића и Јовановића на губилишту забринуло је власти у Сарајеву, а нарочито главног полициј-

ског иследника Ивасјука. То је, можда, био један од разлога што је полиција поново извршила претрес у кућама погубљених.

Власти су се нарочито плашиле да гробови обешених не постану место ходочашћа младобосанаца, као што је то био случај са Жерајићевим гробом. Председник Окружног суда у Сарајеву Илиницки најпре је дао дозволу члановима породица погубљених да их могу сахранити, јер су на то имали право по аустроугарским законима. Али је Ивасјук протестовао код Земаљске владе наводећи да би то могло подстаћи народ да их слави као јунаке и мученике попут Жерајића, да би њихови гробови на православном гробљу били украшавани цвећем итд.[168]

Земаљска влада се определила против предлога председника суда, који је бранио законитост, и стала на страну полицајца Ивасјука. Тако су Илић и његова два друга тајно сахрањени у ноћи између 3. и 4. фебруара.

Где се налазе њихови гробови, није се знало све док то није открио Мане Крнић, Илићев професор цртања у учитељској школи. Стари сликар волео је да се шета по околини Сарајева тражећи пејзаже. Једном је дошао у близину села Нахорева, и ту је од сељака дознао да је један младић, скривен у једном млину, видео сарајевске полицајце како у ноћи између 3. и 4. фебруара копају раке. Крнићу је тада пало на памет да би ту могао бити гроб његовог ђака Илића и његових другова. Кад је рат био завршен, Крнић је о овом свом сазнању обавестио власти [169]. То су заиста били гробови сарајевских атентатора. Њихове кости су пренесене у заједничку гробницу младобосанаца на Кошеву, у Сарајеву.

ГЛАВА XVI

КРАЈ ГАВРИЛА ПРИНЦИПА И ЊЕГОВИХ САУЧЕСНИКА

Ако друкчије неће да призна, најпре га треба подвргнути блажим мукама, et sic per gradus ad ima tenditur, *и нека Бог да среће вашем ваљаном раду.*

Писмо Џемса I са упутствима испитивачима Гаја Фокса

Од тринаест завереника осуђених на сарајевском процесу 28. октобра 1914. године на временске казне, петорица најмлађих (Чубриловић млађи, Краљчевић, Поповић, Стјепановић и Загорац) изишли су из затвора живи. Од остале осморице, Перин је умро крајем 1914, Чабриновић, Керовић отац и син, Миловић и Грабеж страдали су од туберкулозе и рђаве исхране 1916, а Ђукић је 1917. полудео од глади. Принцип се најдуже борио и био је жив све до неколико месеци пред пропаст Хабсбуршке Монархије. Умро је 28. априла 1918. Једна рука била му је ампутирана, а тело ослабило харањем туберкулозе.

Три главна атентатора, Принцип, Чабриновић и Грабеж, послати су на издржавање казне изван Босне и Херцеговине, у Војни затвор у Терезину, док су остала десеторица завереника пребачени у Зеницу, највећи затвор у Босни и Херцеговини.

Принцип, Чабриновић и Грабеж напустили су Сарајево 2. децембра 1914. У њиховој пратњи био је један жандарм из Босне, по народности Србин, који је после рата описао тај пут [1]. Мада неке делове те приче треба примити с резервом, она ипак даје атмосферу пребацивања. У пратњи су била че-

тири жандарма, и атентатори су били ланцима везани за своја седишта у специјалном вагону с навученим завесама. Главни стражар био је немачки наредник по имену Хутнер. Према овом извору, он је имао доста разлога да се радује због вести која је стигла у Сарајево о новој успешној офанзиви генерала Потјорека против Србије, чија је 5. армија ушла у Београд у исто време кад су Принцип и његова два саучесника спроведени у Терезин. Хутнер је атентаторима саопштио ту вест и, према причи босанског Србина, Принцип је одговорио: »Србија може бити окупирана, али не и побјеђена; Србија ће једног дана створити Југославију, мајку свих Јужних Словена«[2]. Хутнеру се овај одговор није свидео и упитао је Принципа да ли му је жао што ће своје кости оставити у тамници. Босански Србин прича да се Принцип само насмешио и одмахнуо руком, рекавши да је с тим рачунао. Хутнер је, такође, упитао Принципа зашто је убио надвојвоткињу, мајку троје деце, а овај му је одговорио: »Ко би убио мајку између дјеце? Знам ја шта је мајка дјеци, јер је и ја имам. Случај је хтио да се тако догоди. Зрно не иде увијек куда човјек жели, и њу сам прво погодио. Наслонише се једно на друго. Он је крив што је хтио заробити и уништити цио наш народ и све Словене.«[3]

На дан 4. децембра увече група је стигла у Беч на путу за Чешку. Станицу и пероне блокирале су војска и полиција. Маса света чекала је атентаторе. »Кад смо извели атентаторе из вагона, свет је стао псовати лопове Србе и Србију, и викали су да атентаторе треба побити. С муком смо их увели у станичну зграду, где смо с њима преноћили у једној соби на првом спрату. Сутрадан у рану зору кренули смо даље.«[4]

Терезин је био стара тврђава претворена у војни затвор, неколико миља удаљена од истоименог града. Тврђава је била од камена и цигле, испред ње је био дубок јарак пун воде из околних мочвара, у који се сливала и загађена вода из тврђаве. Вањски зид био је дебео више од метра, а унутрашњи су били нормалне дебљине. Све ћелије биле су саграђене на свод. Казамати су се састојали од већих соба, у свакој је било по дванаест до четрнаест људи, док су се самице налазиле између казамата.

О првим месецима Принциповог боравка у Терезину нема података, али су они после марта 1915. много бројнији. Већ 8. фебруара 1915. босанска Земаљска влада предложила је Заједничком министарству финансија да се преосталих девет завереника (Перин је умро у децембру 1914) пребаци изван

Босне и Херцеговине. Земаљска влада је дала неколико разлога за ову меру. Први разлог је био »последице рата«[5]. Генерал Потјорек је у Србији претрпео тежак пораз, изгубивши 150.000 људи. На дан 15. децембра 1914. српска коњица ослободила је Београд. У једном коминикеу издатом у Бечу речено је да су се трупе Хабсбуршке Монархије повукле из Србије због потешкоћа у снабдевању, и да је цар Фрања Јосиф пристао да ослободи Потјорека заповедничког положаја, »на његов лични захтев, из здравствених разлога«. Неке српске јединице прешле су у Босну и Земаљска влада је сматрала да би било сигурније ако би се сви сарајевски завереници пребацили изван Босне и Херцеговине.

Земаљска влада се, такође, жалила да је чување затвореника постало веома тешко: »Број стражара није потпун, јер су зими, због оштрог и непријатног времена, многи свакодневно болесни.«[6]

Следећи разлог био је политичка непоузданост стражара. У том смислу Земаљска влада је извештавала: »Сем тога, обим и интензитет издајничке активности у Босни и Херцеговини захтева већу опрезност, а међу стражарима има доста земљакâ осуђених и не може се бити сигуран у поузданост сваког појединог стражара.« Земаљска влада је наглашавала да би изгнанство из Босне имало да траје »до успостављања нормалних прилика«.[7]

Заједничко министарство финансија сложило се са овим предлогом, те су 2. марта Крањчевић, Ђукић и Стјепановић стигли у Терезин, док су Васо Чубриловић, Керовић отац и син, Миловић и Поповић послати у Мелерсдорф, војни затвор у близини Беча.

У исто време је Заједничко министарство финансија издало специјалне инструкције затворским управницима о начину поступања са затвореницима: собни затвор, тешка стража и надзор. Затворенике треба држати одвојено једне од других и од других затвореника, а на њихове односе са вањским светом пажљиво мотрити. Да би се ово спровело у дело, потребно је предузети одговарајуће мере, и за неке од тих мера, као што је повећање броја стражара, треба тражити помоћ од Војне команде[8]. Министарство финансија овластило је затворске управнике да предузму изванредне мере да би се ова наређења извршила.

Прве непосредне вести о Принципу, Чабриновићу и Грабежу стигле су преко Крањчевића и Чеде Јандрића, аустриј-

ског официра српске народности који је био осуђен на две године затвора у Терезину, наводно због издајничке активности против државе.

Јандрић је 1926. писао да је понашање стражара било у складу с прописима. Није било физичког мучења, али су сами прописи били брутални, и, примењени, били су довољни да оборе и најздравијег затвореника [9]. Према прописима хабсбуршких војних затвора, сваки осуђеник морао је да буде окован оковима тешким десет килограма. Премда је Министарство рата наредило да се за време рата скину окови због слабе исхране кажњеника, ова мера се против Принципа и његових саучесника и даље примењивала. Јандрић је истицао да је храна коју су примали била сасвим недовољна. Принципу је било дозвољено да сваког дана, после свих других затвореника, шета двориштем сâм пола сата.

Крањчевић је, такође, забележио да није било физичког мучења, али се жалио да је храна сваког дана била све гора, чисто рубље давали су им само једанпут месечно, а снабдевање сапуном је потпуно прекинуто. Ћелије нису загреване и вода у бокалима се смрзавала сваке ноћи. Крањчевић је овако описао своје стање:

»Затвореници су ми причали да је Министарство војно, одмах на почетку рата, наредило да се свима затвореницима скину негве зато што је храна слабија за вријеме рата, те је затвореницима ношење негава теже него за вријеме мира. Према томе, изгледа да нас је управник оптеретио негвама за своје лично задовољство. Због негава сам навукао реуму... јер, онако неискусан, нисам знао шта ми ваља радити. Прве зиме остављао сам ланац од негава да ноћу виси ван кревета. Ланац је извлачио топлоту из тијела, и ујутро сам се будио сав промрзао, тако да сам једва успијевао да станем на ноге. Тада сам покушао да и ланац увучем под покривач и да га пред спавање загријем рукама. Тада је све оно гвожђе било ноћу топло, није ме хладило и нисам више устајао промрзнут. Тога сам се, на жалост, касно сјетио.« [10]

Чабриновића је првог погодила глад, хладноћа и самица. За време суђења и током претходне истраге, он је био веома напрегнут; али тада је бар могао да говори и да се брани, док су у Терезину дошли дани и ноћи потпуне изолованости, који су за њега били неподношљиви. Ни пре 28. јуна 1914. Чабриновић није био доброг здравља.

Крајем 1915, Чабриновићево здравствено стање толико се

било погоршало да је пребачен у затворски део болнице број 13. Лекари су констатовали да је његово стање неизлечиво и затворске власти су наредиле да се Чабриновић врати у затвор да ту умре. Истог дана Чабриновића је видео Франц Верфел, познати аустријски експресионистички писац из Прага, пореклом Јеврејин, аутор књиге *Четрдесет дана Мусе Дага*. Он је овај сусрет забележио у свој ратни дневник, а непосредно после рата написао је Чабриновићевој сестри Вукосави писмо у којем јој је испричао како се сусрео с њеним братом [11]. Верфел је овај део дневника објавио 1924. године [12]. Поред књижевних квалитета, Верфелов опис сусрета са Чабриновићем има посебну историјску вредност јер открива строга, бирократска правила војних затвора у Хабсбуршкој Монархији. Његова прича гласи:

»Љубазни подофицир позива ме да пођем с њим у ћелију за посматрање у гарнизонској болници. ‚Имаћете шта да видите.'

Преко неколико расточених степеника улазимо у некакво предсобље, које је пуно онога бедно - магловитог мрака што испуњава све војне просторије. На једном затворском лежају седе два војника с бајонетима натакнутим на пушке. Пред сивим вратима у позадини — пробијена са решеткастим прозорчетом — стоји дрзак наредник дојчмајстер регименте. Он с времена на време диже капак са прозорчета и приљубљује своје окорело - преживело лице уз шипке.

Мој каплар му прилази, поздравља га и пружа свој службени налог:

— Чабриновић се враћа у три сата.

— Знам већ — одбија наредник, који је исувише самоуверен а да неко наређење не би већ раније знао.

— Спрема се, псето!

— Је ли то онај Чабриновић — питам ја — који је извршио атентат у Сарајеву?

Окрзне ме потврдно - презрив поглед.

Затим наредник отвара врата ћелије.

У ћелији је веома светло. Светло, али то је нека чудна жута светлост која не личи на сунчеву. Још пре него што ми се око прилагодило па разабире готово нетакнут војнички кревет, каплар ме обавештава:

— Убица надвојводе Чабриновић пребачен је пре четрнаест дана из тврђаве овамо. Туберкулозни оток жлезда. Неизлечиво. Данас ће бити враћен у тамницу. Мора да умре у терезинским казаматима, а не у болници.

Видим: нека бела, неизрециво стањена прилика придржава се за гвоздени кревет руком која светлуца фосфорним сјајем. Чини

се да је сва одевена у светињски бело платно које је тесно обавија. Не оставља утисак обученог костура. Не, много пре би се рекло да ту подрхтава неки слаб зрачак, да полако а видљиво тече ваздух. При чудноватом, вештачком, жутом осветљењу просторије види се како трепери нека утвара која хоће да се расплине.

Чабриновић наслања руку на кревет, а ногама чини покрет човека који стојећи хоће да навуче обућу. Али он тихо и упорно стаје у Ништа. Прекомерно шиљата колена усправљена су једно поред другог. Ноге подрхтавају убрзано и у неком оштром углу скретања.

Мој каплар, иначе учтив и жовијалан човек, избрецну се на њега несхватљиво заошинутим речима, пискаво, страшно, с недостижне висине.

Нека дубока скривена сила, кажем себи, ужасним грленим звуцима мења глас овога каплара. Не верујем да се иједна од особа што имају посла са оном сенком тамо може да отме тој сили. Нико с њим неће боље поступати. Сви смо ми робови и туђе судбине, оне друге *карме*. — Ми морамо да играмо своју улогу слуге и гласника онако како нам је стављена у уста, и ниједне речи-подсетнице нећемо бити ослобођени.

— Ти си се овде жалио на храну — капларове речи пробијају се кроз сву осорљивост и постају разговетне. — Добио је добру четврту дијету — обраћа се он мени. — Сад може опет да се врати својим лонцима пуним меса.

Према нама се, мало искошено, окреће благо, снежнобело лице. »Ја се, молим, нисам жалио.« Чабриновић то каже добрим немачким језиком, с некаквом сасвим озареном уљудношћу, једино му ноге сад јаче подрхтавају.

Двадесет му је година.

На његовом лицу одједном почиње да с напором саздаје осмех. То иде веома мучно, али најзад је ипак ту. Одмах сам осетио: тај осмех намењен је мени, то је покушај да покаже заједничку људску особину, како се ја не бих морао плашити и стидети. Али тај осмех је у исти мах и поздрав, поздрав с ону страну патње, поздрав трепераве светлости душе која свуда избија из развалине његовог измрцвареног тела и у моме тамном чврстом телу тражи сродну светлост. — За један тајанствени тренутак прожима ме, од срца навише, нека моћна струја — и ја бих да се насмешим, да осмехом премостим ту провалију...

Али нисам умео да узвратим поздрав тог осмеха. И болесниково лице губило је тежину, полако се враћало у своју благу, озбиљну и ведру уљудност. Ја сам у тој просторији изгубио своју слободу, судбина онога човека који је био повод чудовишног умирања присилила ме је, строго и немилосрдно, да стојим пред њим против своје воље и свога убеђења.

Као дечак, често сам се бавио овом мишљу: Можемо ли зами-

слити најбољег и најгорег, најсрећнијег и најнесрећнијег човека? Или и најбољи (бар у својој свести) има још пред собом неизмерност бољих, а најнесрећнији неизмерност несрећнијих? Тако да онај најбољи и онај најнесрећнији тако рећи још једнако стоје у средини?

То лице тамо у ћелији, та доброта која више није чак ни болна, та косо нагнута уљудност, та озарена слабост, потресен, знао сам — било је то чудесно, далеко лице онога последњег у низу, онога који је истиснут из средине, који стоји на крајњој ивици људскости. Управо онако као на лицу јунака, познао сам у тим изгубљеним цртама лепоту и достојанство убитачне, незамишљиве усамљености онога који се никад више не може вратити међу људе.

Чабриновић учини неколико корака. На ногама није имао окове, а ипак је пошао спутаним корацима окованог. Над њим се простирао тако узвишен значај да су за тренутак умукнули и стругање чизама и накашљавање и мукло брбљање двојице стражара.

Да! Овај младић био је изабраник судбине. У облаку заверенички заклетви, корачајући у дубоком сну с бомбом у руци, чекајући на углу улице заставама искићеном да изврши подвиг, одабран од строгих богова (који једини знају шта хоће), месечар а потребан као нота у некој мелодији, крив - невин, случајан и предодређен попут карте адута у некој великој игри.

Прва два револверска пуцња, испаљена са несигурног одстојања, смртоносно су погодила престолонаследника и његову жену. Десило се оно што је невероватно. Милијарде метака просвираће не погодивши циљ. Јесу ли убице ти што су убијали?

И сад је ту стајао дечак у жутој туђој светлости своје ћелије, одбачени и оголели реквизит трагедије, несвестан, али по оном што му је додељено, један виши човек; то јадно тело што попушта није било само жртва тамнице и мржње монархије, сваки од милиона погинулих у рату немилосрдно га је дробио помало. — Па ипак, само младић, неко ко није могао да буде дорастао мери свога стравичног позвања, пасиван као точак који не зна камо се котрља.

Чудно ми се чини још и то што је на Чабриновићевом болном лицу израсла брада какву познајемо у неких светих људи на земљи.

А онда се каплар избрецну на њега: »Спремите се, хеј, ви!« Чабриновић опет покуша да се насмеши и задрхта још страшније.

Надземаљски израз његових руку ја не умем да опишем.

Доцније сам стајао у ходнику крај степеница што воде у предсобље испред ћелије за посматрање. Било се окупило много света, јер вест да ће сарајевски атентатор бити одведен продрла је у све собе војне болнице.

Рањеници и неколико жена шетали су горе - доле.

Мој каплар ми опет приђе и показа лист на којем је било означено и од команданта болнице потписом потврђено да је Чабриновић »за даље издржавање казне способан«.

Неки шаљивчина додао је црвеним мастилом: Сумњив — може побећи!

Двојица војника - болничара донесоше транспортна носила. Ту и тамо паде из стегнутог срца нека груба шала. Један старији трећепозивац, који је већ сутрадан морао да се врати на фронт, извадио је лулу из уста и рекао, не пљунувши претходно као што је иначе чинио: »Последња вожња у шетњу!«

Врата су се отворила и испред двојице наоружаних војника сад је полако и сасвим малаксао, степеник по степеник, силазио Чабриновић, са оним истим благим озареним лицем као малопре, дубоко и благородно утонуо у своје мисли.

Имао је на себи војну кажњеничку униформу, шињел и капу од мрког нељудског цвилиха, ногавице од страшне саргије. Па ипак нисам могао да се отмем утиску отмености, чак елеганције. Клецајући коленима, пришао је носилима.

— Нико да му није помогао! — урлао је један поручник, изобличен, стежући песнице. Али још пре тога је Чабриновић стукнуо пред неким човеком који је хтео да му помогне, дижући раме увис тананим тактом изгнанога.

Тек сад се могло уочити да ово лице нема боју умирања или гроба, не, била је то нека узвишенија, непозната, надземаљска боја, туђа боја далеког царства мртвих, беља од беле, па ипак не бела, ни плавкаста.

Полако је легао на носила. За тренутак се појавио ретко танан ножни зглоб који је некад, можда, припадао препланулом дечаку што се вешто верао по грању дрвећа у неком блажено - сеновитом врту.

У том тренутку севнула ми је кроз главу једна реченица као неко највише озарење, захвативши сва моја чула. Сад су те речи мртве и ја их исто тако мало разумем као што их ни моји читаоци неће разумети. Ипак хоћу да их овде наведем:

»Свеколика патња је објективна, свеколики бол у бога.«

Срце ми је тако силно лупало да сам неколико пута морао да потрчим уза степенице па опет да слетим.

У међувремену су се људи тискали ближе носилима. У полутами угледали су то лице бледога сјаја и ту танку плаву браду.

Једна сељанка вриснула је хистерично; чини се да је у Чабриновићевом лицу открила неку сличност, јер га је неколико тренутака укочено гледала као да види сабласт, прекрстила се и срцераздирно заридала.

А ту су стајали измешани многи људи: рањеници, осакаћени, затрпани и тек спасени, у својој одећи нагризеној земљом и натоп-

љеној крвљу, многи усамљеници у свом загушљивом кавезу, са лулама и цигаретама у устима, свак за себе, свак у својој тамници, огроман збир доживљаја и судбина: пролећних вечери, празника жетве, јуришања, самртничких болова... Али још није био крај. Од свих тих ствари било је њима и мени још штошта предодређено.

Сви су гледали у смањено племенито лице тамно - спокојних очију тамо на носилима. И грубе душе захвати тајна. Људи су стајали укочено, у ставу мирно, збуњени, као да је неки старешина међу њима. Једном јагњету била је наметнута кривица. Ово створење више ништа неће примати, чак ни људску смрт. И зато их све премаша.

Нагнуо сам се над носила. Хтео сам још једном да нађем онај астрални, поздравни осмех. Али по цртама младића са отвореним очима без погледа у њима, полегла је сада нека светла непомична равнодушност, која је представљала још нешто узвишеније од оног осмеха.

Чула се команда. Људи су се повукли корак уназад. Болничари су изгурали носила. Претерано говорење, смејање, кашљање, шаљење разлегло се ослобођено ходником. Надзорник наредник одахну.« [13]

О Чабриновићевој смрти, 23. јануара 1916. године, ништа није забележио ниједан очевидац. Али у Kriegsarchiv-у у Бечу има неколико докумената у вези са захтевом Кривичног одељења сарајевске полиције да се Чабриновићева глава одсече, сачува и пошаље у Сарајево [14]. Ову необичну кореспонденцију почело је Кривично одељење сарајевске полиције 13. фебруара 1916, кад је послат телеграм Војној команди у Лајтмерицу под чијом је надлежношћу био Војни затвор у Терезину. У њему се тражи да се Чабриновићево тело ексхумира, глава одсече и пошаље у Сарајево »да би била изложена у музеју« [15]. Сарајевска полиција додаје да ће платити све трошкове. Команда из Лајтмерица послала је овај телеграм Министарству рата у Беч, које је проучило захтев и донело одлуку да не спада у његову компетенцију пошто је Заједничко министарство финансија одлучило да се Чабриновић пребаци у Терезин. Тако су сви документи из Министарства рата послати у Заједничко министарство финансија, које је, 13. априла 1916, донело своју одлуку, обавештавајући Министарство рата да захтеву Кривичног одељења сарајевске полиције није удовољено.[16]

Изгледа да се цела ствар тиме и завршила, јер кад је Чабриновићево тело 1920. године ексхумирано да би се пре-

нело у Сарајево, лобања је нађена са скелетом. Ипак, постоје докази да је сарајевска полиција успела да добије лобање неких мртвих чланова босанских револуционарних организација. Године 1920, кад је отворен гроб Богдана Жерајића, који је починио самоубиство после покушаја атентата на поглавара Варешанина 1910. године, његова лобања није нађена [17]. Она је била изложена у Криминалистичком музеју, и 1919. уклоњена отуда и враћена на место Жерајићевих посмртних остатака. Главни полицијски истражитељ сарајевске завере Виктор Ивасјук служио се Жерајићевом лобањом у друге сврхе. Испитујући једнога од младих атентатора, Ивасјук је наредио да Жерајићеву лобању донесу у његову канцеларију, и ставио је у њу мало мастила, претећи оптуженом: »Од свих ваших глава направићу ове тинтаре« [18]. Чињеница што Жерајићева лобања није нађена у гробу с његовим телом доказује тачност ове приче. Било је гласова да је Ивасјук успео да дође до Ђукићеве лобање [19], али Ђукићев гроб никад није пронађен, те није било начина да се провери истинитост ове приче.

Принцип се разболео у исто време кад и Чабриновић. О њему нема тачних извештаја из прве године његовог тамновања. И Јандрић и Крањчевић говоре уопштено не помињући поједине датуме. Крањчевић је описао како су му на годишњицу ступања на престо Фрање Јосифа скинути окови, али Принцип је своје наставио да носи. Чини се да је, упркос великом надзору, Принцип успевао да с времена на време добије вести са фронта. Јандрић спомиње затворског берберина, Чеха Штока, коме је полазило за руком да Принципу кришом преда Јандрићеве поруке у дршци четкице за бријање [20]. С друге стране, човек мора претпоставити да су се и саме власти постарале да Принцип буде обавештен о српском поразу у јесен 1915, кад су аустроугарске трупе, уз помоћ једанаест немачких дивизија, напале Србе који су били одбачени трима великим офанзивама генерала Потјорека. У редовима српске војске харала је епидемија колере и тифуса. У исто време, цела бугарска војска напала је Србију с леђа и краљ Петар са војском морао је да се повуче са српске територије преко албанских планина.

На дан 27. фебруара 1916. сарајевски лист »Хрватски дневник« навео је речи једнога аустријског чиновника који је тврдио да је Принцип тешко болестан и да болује од туберкулозе костију. Описао га је као човека упалих груди, очију дубоко утиснутих у очне дупље, потпуно изнуреног и на

измаку снаге. Био је, наводно, у болници. Вест да је Србија поражена и да је краљ Петар побегао дубоко га је ражалостила, а кад је чуо да је Чабриновић умро, био је сасвим скрхан.

Нетачност ове вести може се проверити бар у једној тачки. Према званичној Принциповој смртовници, он није послат у болницу у фебруару, већ тек у априлу 1916. године. Међутим, постоји један аутентични документ о Принциповом здрављу и менталном стању на почетку 1916. Од октобра 1915. до јуна 1916. др Мартин Папенхајм, познати психијатар, у то време доцент а касније професор Бечког универзитета, боравио је у Терезину проучавајући случајеве поремећаја нервног система услед експлозије зрна и разне абнормалне типове. Др Папенхајм је успео да увери Принципа да није шпијун и разговарао је с њим четири пута: 19. фебруара 1916, кад је Принцип још био у својој ћелији, и 12. маја, 18. маја и 5. јуна исте године у болници број 13 у Терезину. Принцип је слабо говорио немачки и др Папенхајм је стенографисао њихове разговоре. Једанаест година касније, стенограми су дешифровани, кад је др Папенхајм одлучио да их објави. Он их није обрадио, већ их је дао у грубој форми у којој их је забележио. У исто време др Папенхајм је тражио од Принципа да му напише два текста. Принцип је удовољио овом Папенхајмовом тражењу и ова два документа потврђују аутентичност његових разговора са дром Папенхајмом.

У првом разговору Принцип каже да је цело време био у самици и да су му окови скинути пре три дана. Потом је одговарао на питања о своме детињству, родитељима, здрављу: »Био увек здрав. Не зна за тешке озледе до атентата. Тада озледе на глави и свуда. Тада у несвести« [21]. Затим је описао своје расположење:

»У самици врло рђаво, без књига, ничега за читање, ни с ким саобраћаја. Навикнут да увек чита, највише пати због тога што не може да чита. Спава највише 4 сата ноћу. Сања много. Лепе снове. О животу, о љубави, не немирне. Мисли о свему, нарочито о односима у отаџбини. О рату је нешто чуо. Једну трагичну ствар је чуо, да Србија не постоји. Његов живот уопште тежак, Србија не постоји, с мојим народом све горе. Светски рат не би изостао, од тога је независан. Био је идеалист човек, хтео је да освети народ. Мотиви, освета, љубав. Читава омладина у таквом револуционарном расположењу. Говорили су о анархистичким брошурама које су подстицале на атентат.

Данас мисли друкчије, мисли да је социјална револуција у

читавој Европи могућа јер се ствари мењају. Неће о томе пред профом више да говори.

С њим се рђаво не поступа. Сви су према њему коректни.«[22]

Принцип је испричао дру Папенхајму да је у јануару 1916. покушао да изврши самоубиство, не помињући зашто.

»Признао покушај самоубиства пре месец дана, хтео да се обеси пешкиром. Била би лудост имати неку наду. Има рану на прсима и на мишици (fungus). Живот као мој, то је немогуће. Онда око 12 сати, није могао да једе, био рђаво расположен, наједанпут идеја — обесити се. Кад би имао прилику, он би то учинио.

Мисли на родитеље и све, не чује ништа о њима, признаје — чежња. То мора код свакога да постоји.«[23]

Ребека Вест је забележила да је Прницип три пута покушао да изврши самоубиство[24], али подаци из Терезина не садрже податке о друга два покушаја. Мора да је она рачунала она два Принципова покушаја непосредно после надвојводиног убиства, као што је он сâм признао на суђењу. Најпре је покушао да пуца у себе, али су га спречили људи око њега, неколико секунди доцније успео је да у уста стави фиолу са отровом, али отров је био сувише слаб.[25]

Др Папенхајм је посетио Принципа поново 12. маја 1916, кад је био пребачен у болницу:

»Он ме одмах препознаје, показује да ми се обрадовао. Од 7. IV у болници. Увек нервозан. Гладан је, не добива доста да једе. Усамљеност. Не излази овде на ваздух и сунце, у тврђави је ишао да шета. Нема више никакве наде у свој живот. Не постоји ништа за њега у што би се могао надати. Живот изгубљен.

Пре ђак, имао идеале. Што је било у вези с његовим идеалима, све порушено. Мој српски народ. Нада да се нешто може побољшати, али је ипак скептичан. Идеал омладине, јединство југословенских народа, Срба, Хрвата и Словенаца, али не под Аустријом. У некој државној форми, републици или тако. Мислио, ако Аустрија буде доведена у тежак положај, да ће онда доћи револуција. Али за такву револуцију мора се припремити терен, створити расположење. Није се ништа десило. Атентатом се то расположење може припремити. Већ ранији атентати, атентатори су били као хероји за нашу омладину. Он није желео да постане херој. Хтео је само да за своју идеју умре.

Пре атентата читао један Кропоткинов чланак, шта ми можемо учинити у случају социјалне револуције света. Студирао, говорио о томе. Био је уверен да је то могуће...

Има два месеца како није ништа чуо о догађајима. На све равнодушан, услед своје болести и несреће његовог народа. Жртвовао је свој живот за народ. Није могао мислити да ће овакав светски рат избити због једне такве ствари. Мислили су, додуше, да светски рат може избити, али не у овом моменту.

На тражење да пише о социјалној револуцији, он пише на листу ово што следи. Каже да две године није држао перо у руци. Преводи: ,Ми смо у једној прилици говорили о друштву, о Кропоткиновом питању, које је он поставио у *Благостању за све* — ,Шта ће радити анархисти у случају ако избије социјална револуција'. Сви смо ово више сматрали за фразу једног старог анархисте, неголи да би он озбиљно мислио да је једна таква револуција могућа, у то време; но ми смо ипак разговарали о тој ,социјалној револуцији' и готово сви били сложни да је она могућа, но према нашим уверењима, да би се пре у читавој Европи међу народима...

Прекинуо овде, пошто му је било зло. Мисли су већ... ја сам нервозан.

(Верујете ли да је услуга?) Не могу веровати да је светски рат последица атентата; не може се осећати кривим за несрећу, зато не може да каже да ли је услуга. Али се боји да је узалуд учинио.

(Нечитљиво питање). Наше генерације, већином конзервативци, али у народу уопште жеља за националним ослобођењем. Старије генерације нису мишљења да се онако изведе, као ми млади. У години 78. многи Срби молили цара и генерале да их ослободе од Турака. Старије генерације причале су о некој слободи која треба да се добије легалним путем од Аустрије, ми не верујемо у такву слободу.

Сународници у Аустрији, разуме се, у тешком положају. Не верује такође ни да су Чеси и Пољаци у бољем положају. Чуо је и читао да словенским народима у Аустрији не иде добро. Прогањају их. У Босни и Херцеговини велеиздајнички процеси и изнимне мере. То је у Босни било често. У Босни премало школа. У Србији више, десет пута толико. У Београду шест гимназија, у читавој Босни четири. Милион и 900 хиљада, свих конфесија.

Написао раније десет редова и једну реч. Наставља после овог разговора даље. Застаје више пута и размишља. Жали се сада сâм да му тешко пада. Престаје опет после петнаестог реда.

Преводи даље: ,... морао створити такав однос где би се изгладиле супротности међу народима; али ми као националисти, премда смо читали и социјалистичких и анархистичких списа, нисмо се много тим питањем бавили, јер смо држали да сваки од нас има другу дужност, националну дужност.'« [26]

За време треће посете, 18. маја 1916, др Папенхајм је записао:

»Рана горе. Гноји јако. Изгледа јадно. Самоубиство му је немогуће сигурним средством. ‚Чекати до краја...'

Резигниран, али не много тужан.

(Шта мислите?) Час у филозофском расположењу, час поетично, једном сасвим прозаично. Мисли о људској души. Шта је битно у људском животу, инстинкт или воља или дух... шта покреће човека?

Многи који су с њим разговарали мисле да је он дете, верују да су га други инспирисали, само зато што не може да се изрази, није уопште говорнички обдарен. Увек читао и увек у усамљености, није много дебатовао.« [27]

Принцип је наставио да прича о завери, о улози Илића, Грабежа, Чабриновића, понављајући главне детаље, као и за време истраге и суђења, и завршавајући проблемима револуције, али овога пута резервисанији према дру Папенхајму:

»Мислио да услед поновљених атентата може доћи до остварења онакве организације какву је Илић желео, онда општа револуција у народу. Сада увиђа да револуција, нарочито у милитаристичкој држави Аустрији, ништа не користи. Шта сада сматра за исправно, неће да каже. Нема воље да о тој ствари говори. Постаје немиран кад о томе говори.

Кад сâм мисли, онда је све јасно, али кад с неким разговара, онда несигуран. Кад би само два-три дана имао нешто да чита, могао би се боље изразити. Не говори ни с ким месец дана, па кад ја дођем, жели да прича о идејама, главним мислима.

Мислио да припреми расположење најпре међу интелигентним људима који су за револуцију и ослобођење. А онда у маси. Мислио да ће кроз то пажња интелигенције бити привучена. Као нпр. Мацини у Италији при ослобођењу Италије. Мислио да Краљевина Србија и Црна Гора треба да се уједине.« [28]

Др Папенхајм је Принципа последњи пут видео 5. јуна 1916. Његова забелешка сасвим је кратка:

»Рука се мора, ако допусте, ампутирати. Његово обично, резигнирано, расположење.« [29]

Није јасно да ли је две последње године живота, од 7. априла 1916. до 28. априла 1918, Принцип провео у болници, или је с времена на време пребациван у затворску ћелију. Крањчевић, који је у терезинском затвору био од марта 1915. до половине 1917, прича да Принцип није био све време у болници [30]. Крањчевић такође наглашава да је поступак пре-

ма Принципу и осталим завереницима много зависио од управника затвора. Он се жали на првог управника, »старог потпуковника«, и хвали другог управника, који је био »капетан, Нијемац, који је настојао да се према нама односи као човјек и који није сматрао за своју дужност да нам од суда одређену казну пооштрава«[31]. Крањчевић каже да нови командир није ставио Принципа у окове кад се из болнице вратио у своју ћелију, вероватно у касно лето 1916. Крањчевић такође прича да је чак успео да дође у непосредан додир с Принципом захваљујући неколиким стражарима, нарочито Чеху по имену Карл Хроушка, који је у миру био гостионичар у Прагу. Ево како Крањчевић описује тај сусрет:

»Гавро је био болестан и слабио је све више, али је духовно остао увијек свјеж. Био је задовољан Хаџи Лојином ћелијом, јер му је, рече, необично драго да је он посљедњи затвореник Аустрије из Босне смјештен у ћелију првога затвореника. Једном када су му болови били додијали, рече ми: ‚Док сам био на слободи, побољевао сам, и чак сам крв пљувао. А сада, у овоме јаду, без хране и без ваздуха, живим и никако не могу да умрем, да се ријешим ропства.' Није се надао да ће жив дочекати крај рата, али није очајавао, говорећи да је крај Аустрије сигуран и да јој је он отворио пут у пропаст, па му је свеједно хоће ли дочекати крај рата.«

Крањчевић такође каже да је Принципа много обрадовала вест да је Румунија ушла у рат крајем августа 1916.[32]

Приближавањем зиме 1916. године положај затвореника се погоршавао, нарочито због хладноће. Принцип је опет био пребачен у болницу, а у његову ћелију је премештен Грабеж. Крањчевић је успео да се с њим сретне:

»Грабеж је лежао слаб и исцрпен. У лицу није изгледао толико слаб, те ми није ни на крај памети било да је самртник. Рече да му изгледа да му је стомак попустио и ослабио, због чега не може да прима храну. Од тога је толико ослабио да не може ни да стоји ни да хода. Рекох му да не изгледа рђаво и да ће се опоравити, јер и ја често патим од стомака, па то за неко вријеме прође... те се опростих, у нади да ћемо се сјутра опет видјети и да ћемо имати на стражи боље војнике, који нам неће сметати... Међутим, сутрадан је Трифко освануо мртав у ћелији. Умро је од исцрпљености услијед сталне, дуготрајне глади.«[33]

Године 1916. и у Мелерсдорфу су умрла три завереника

(Јаков Миловић 16. априла, Нeђо Керовић 22. априла, и његов отац Митар 1. октобра), мада је Цветко Поповић забележио да услови у овом затвору нису били тако рђави као у Терезину. Захваљујући чехословачком капелану који се звао Вилко Драбек, Поповић је добијао на читање књиге из затворске библиотеке, а долазио је и у додир са осталим затвореницима [34]. Васо Чубриловић је описао последње дане старог Керовића, његовог сина и Миловића. Стари Керовић га је свака три месеца молио да напише писмо његовој породичној задрузи, дајући подробне савете о сезонским пословима. Смрт га је задесила изненада. Миловић је био стално болестан. Кад је био ухапшен, хабсбуршки жандарми тукли су га кундацима и повредили му бубреге. Један источноправославни свештеник добио је дозволу да посети Миловића пре смрти. Васо Чубриловић је замолио свештеника, који је по народности био Србин, да му каже шта је разговарао с Миловићем. »Питао је једино да ли је тачно да је Србија побеђена?« одговорио је свештеник [35]. Загорац је у Плзену живео под веома тешким условима; две године му није било допуштено да шета по дворишту.[36]

Потом је дошао ред на Лазара Ђукића. Пошто је у Сарајеву био осуђен с Принципом, два пута је морао да се суочи са оптужбама да је суделовао у организовању кружока у унутрашњости Босне, и казна му је била повећана. Ђукић је доцније враћен у Терезин, где му се стање погоршало. Једнога дана почео је да прича своме стражару да је 1912. покушао да убије цара Фрању Јосифа. Поменуо је неколико имена, међу њима и Крањчевићево, који је одмах био позван пред истражног судију да одговори на ове оптужбе. Крањчевић је порекао, али је био суочен са Ђукићем. Крањчевић је описао овај сусрет са својим старим пријатељем:

»Био је блијед и сама кост и кожа. Чини ми се, десно око било је само једна велика краста. Било га је очајно погледати. Иследник рече да Лазар Ђукић признаје да је припреман атентат на Фрању Јосипа и да позива и мене да признам и рекнем истину.« [37]

Крањчевић је порекао да о томе било шта зна, и кад је суочен са Ђукићем, овај је такође порекао да је то причао. Али завера је стварно постојала 1912. године, и Крањчевић у својим сећањима, објављеним неких четрдесет година после ових догађаја, каже следеће:

»Ни онда, а ни данас не вјерујем да је Лазар Ђукић био при пуној свијести када је говорио о атентату на Фрању Јосипа. Недавно сам дознао да је то истина, али мени није било ништа познато, па ни данас не могу о томе ништа тачно рећи, него то морају учинити они којима је то познато. Вјерујем да је Лазо био на крају својих снага и апсолутно неурачунљив, па је онако слаб и јадан саставио план да покрене нову истрагу, због које би био враћен у истражни затвор, можда и враћен у Босну, гдје се надао да ће му бити боље.« [38]

Ускоро после тога Ђукића су послали у прашку лудницу, где је умро 19. марта 1917. године. Тајно је сахрањен и гроб му никад није пронађен.

Смрт цара Фрање Јосифа, 21. новембра 1916, и долазак надвојводе Карла, нећака Фрање Фердинанда, на хабсбуршки престо довели су до извесног ублажавања тешких услова под којима су живели политички затвореници. Нови цар и његова супруга били су свесни да се положај Аустро-Угарске погоршава и они су желели да склопе мир. Посредством брата царице Зите, принца Сикста Бурбонског, официра у француској војсци, они су ступили у додир са француском владом.

Док су трајали преговори, бечке власти су желеле да се умиле савезницима, и у таквој атмосфери је Данило Димовић, Србин из Босне, потпредседник Сабора, искористио прилику да буде примљен код цара Карла 19. јуна 1917. и затражи боље услове за политичке осуђенике у Зеници [39]. Пре овога корака, неколико јужнословенских чланова бечког Парламента поставило је питање о поступку према осуђеним српским политичким вођама из Босне и Херцеговине. Бечки социјалистички лист »Arbeiter Zeitung«, у броју од 2. августа 1917, такође је покренуо то питање пишући да су политички затвореници у Терезину и Мелерсдорфу строго изоловани од осталих осуђеника, да леже у самицама, и да им све до отварања последњег заседања Парламента није било допуштено да примају посете, чак ни најближих рођака. Једном приликом, писао је лист, брат једнога од осуђеника дошао је из Босне, али је морао да се врати не видевши брата.

»Ово је очигледно у супротности са законом како је он изражен у Декрету D 6 од августа 1914, за војне затворенике, који сваком затворенику даје право да прима посете, у првој трећини казне једанпут сваких осам недеља, у другој трећини, сваких шест недеља, а у трећој, сваке четири недеље. Услед боравка у самици

39 Сарајево 1914

и рђаве исхране, тројица од њих умрли су у Мелерсдорфу, Керовић отац и син, и Миловић, док четврти, Поповић, у овом тренутку лежи у болници од туберкулозе. Затвореници су неколико пута тражили да се њихова изолованост оконча, али без успеха. Ни онима који су пребачени у Терезин није боље. Тројица, Чабриновић, Грабеж и Ђукић су умрли, тројица су још живи. Од њих, Принцип неће дуго живети. Он болује од туберкулозе костију. У Терезину је лежање у самици укинуто, али у Мелерсдорфу двојица која су још жива — Чубриловић и болесни Поповић — до сада су држани у најстрожој одвојености један од другог и од осталих затвореника, мада је пре два месеца донет декрет да издвајање, као и присилне радове, треба укинути. Коначно, један извештај помиње да су у Мелерсдорфу Чубриловић и Поповић премештени у заједничку ћелију.«

У Kriegsarchiv-у у Бечу постоји неколико докумената који бацају више светла на услове тамновања у Терезину и Мелерсдорфу. У јануару 1917. године Министарство рата је наредило да се изврши инспекција. У терезинском затвору било је 866 кажњеника, од њих је двадесет један лежао болестан у затвору, а двадесет четири у градској болници. Током 1916. умрло је тридесет седам затвореника[40]. Министарство рата је расправљало о томе да се оконча изолованост Принципа и његових саучесника (Крањчевића, Стјепановића, Чубриловића, Поповића и Загорца), који су у то време још били у животу. Министарство је, такође, примило молбу Петра Стјепановића, санитетског натпоручника, који је тражио да буде пребачен у ћелију свога брата, Цвијана Стјепановића, у Терезину, јер жели да спасе брата с обзиром на његово све слабије здравље. Министарство је решило да се »са медицинског гледишта, као и с обзиром на духовно и физичко стање затвореника, дозвољава укидање собног затвора«.[41]

Министарство рата такође је дало своју оцену стања Гаврила Принципа и његових саучесника:

»Дуго трајање рата довело је до тога да су ови затвореници држани преко две године у војном затвору, где су непрестано лежали у самици. Отпорност затвореника, која ни у ком случају није била велика, тако се смањила неповољним условима неге да је могуће прекинути са држањем у самици; исто тако у погледу њиховог доброг владања и смањене опасности од бекства.« [42]

На дан 13. септембра 1917. одлучено је да се преживели из оба војна затвора (Принцип, Крањчевић, Стјепановић, Поповић, Чубриловић и Загорац) пошаљу натраг у Босну, у

зенички затвор. Ово је и извршено. Сви затвореници изузев Принципа били су премештени. Он је остао у болници у Терезину. Није јасно какав је разлог диктирао ову одлуку, да ли је он био сувише болестан за путовање или је био изузет од овога наређења. Приликом пребацивања његових другова у Зеницу, десио се један инцидент. Њих су пратила осморица војника немачке народности из Беча. Изгледа да су се војници на известан начин братски опходили према затвореницима, и један од њих писао је кући о том догађају. Војници су били ухапшени и суђено им је пред војним судом.[43]

Подаци о детаљима Принциповог физичког и духовног стања после његових разговора са дром Папенхајмом и Крањчевићем средином 1916, веома су противречни. Секретар надвојводе Фрање Фердинанда, Никич - Бул, прича у својим мемоарима како је после рата чуо да је дошло до сусрета између једног аустријског официра из високих аристократских кругова у Бечу и Принципа. Официр је причао Никич - Булу да је »током свога боравка у Терезину Принцип морао да остане у самици и, штавише, у непрестано мрачној ћелији. . . Нико не може замислити шта то значи. Минути постају часови, часови постају дани, а дани недеље, штавише, као да је услед недостатка светлости била уклоњена свака могућност да се време скрати радом или писањем и читањем. Сем тога, током дана, Принцип је ланцима био везан за зид ћелије. Под претњом најстроже казне, ником није било допуштено да се једном јединим речју обрати осуђенику. Разумљиво је што је под оваквим условима Принцип тако брзо навукао туберкулозу. Ова болест тако је напредовала последњих недеља његовог живота да је Принцип у полусвести висио у својим ланцима«.[44]

Никич - Бул је додао да му је овај официр причао »како се Принцип мучи у безумном кајању и како је викао и молио да му се опрости«[45]. Официр је казао да »му је несрећник јецајући и искиданим речима причао како је био приморан да изврши то дело, и како му је тај чин био описан као узвишено патриотски и како је био доведен у такво дословно фанатично стање опијености да је на крају сâм дошао до уверења да ће елиминисање аустроугарског престолонаследника олакшати тлачење домовине и ослободити је јарма потчињености«.

Ово је једини извор који тврди да се Принцип одрекао свога дела и да је помињао да су га извесни подстрекачи убедили да суделује у завери. Никич - Бул не помиње ко су били подстрекачи, те стога цела ова прича изгледа непоуздана, јер

да је Принцип дао тако значајне изјаве, несумњиво је да би власти повеле истрагу и да би цела ствар била забележена у бечким архивама. Међутим, нема никаквог трага да је таква акција била икад предузета.

Никич - Булову причу оповргава неколико чињеница. Пре свега, Принцип је умро у болници, а не у затвору, и ланци су му били скинути већ 1916. године. Један аустријски официр, по народности Србин, Светислав Гавриловић, био је у болници с Принципом у априлу 1918. године и он се сећа једног инцидента између Принципа и генерала фон Рупрехта, вође групе инспектора која је испитивала стање у болници. Према Гавриловићу, генерал фон Рупрехт покушао је да расправља с Принципом о мотивима убиства, а Принцип је одговорио да је Аустро - Угарска осуђена и да ће изгубити рат.[46]

Лекари који су лечили Принципа од априла 1916. до априла 1918. оставили су поузданије информације. Поред дра Папенхајма, помињу се имена још четворице лекара. Крањчевић помиње једног лекара Јеврејина који је био осуђен на двадесет година робије због тога што је помагао Чесима да избегну војну службу издајући им фалсификована лекарска уверења.

»Он је обилазио Принципа, који је стално поболијевао, па му доносио по комадић чоколаде или каквога бољега јела, које је добијао од куће. Када је дознао да му се вјереница удала за другога, отровао се, те је тако Гавро изгубио човјека који га је прилично помагао.« [47]

Овај лекар могао би се звати Левит. Он и др Мозел ампутирали су Принципу руку. Они су Принципа са »очинском бригом неговали«[48]. У Терезину су била још два лекара који су лечили Принципа, др Шпатни и др Марш. Овај последњи је 1936, на основу документарног материјала из болнице, објавио своја сећања на Принципа.

»Када сам у лето 1916. почео лечити Принципа на хируршком одељењу гарнизонске болнице у Терезину, он је већ био кандидат смрти, живи леш: његово до костију сасушено тело покривале су многе туберкулозне ране у величини тањира.

Сигурно је Принцип још пре свога хапшења носио у себи клицу туберкулозе, али су две године тамновања у казаматима терезинске тврђаве биле довољне да толико распламте то жариште болести да се смрт болесника могла очекивати у најкраће време. Али ваља учинити признање службеним факторима у терезинском

гарнизону који су носили одговорност за Принципов живот, што су, чим су се појавили први тешки симптоми туберкулозе, пренели болесника у гарнизонску болницу, у којој је имао исту негу као и рањени или болесни војници. Надзор је, додуше, био веома строг: један војник с натакнутим бајонетом стајао је у његовој соби, двојица су стајали пред вратима, а двојица су држали стражу испод прозора иако је покушај бекства од стране болесника био искључен, јер би он једва могао да пређе две стотине метара.

Упркос строгој забрани ма каквог разговора с њим, ја сам ипак за време лечења нашао више пута прилике да с њим разговарам краће време. Њему самоме који није смео да пише, чита, нити да ма с ким говори, било је право олакшање када је бар могао да с неким поразговара... У разговору са мном он никада није жалио оно што је учинио, чак и да је могао да наслути страховите последице атентата — избијање светског рата. На цртама његовог лица почивала је готово свечана озбиљност: очи, које су дубоко лежале у својим дубинама, изгубиле су сјај и пламен, и оне би засјале на тренутак кад би почео да говори о ослобођењу народа. Предан стрпљиво својој судбини, он се опростио од свих земаљских ствари и свој скори конац очекивао је са стоичком мирноћом.

На добром немачком језику причао ми је много о својој породици и о свом кратком животу, али никада није споменуо људе из *Црне руке*, који су га, по мишљењу аустроугарске тајне полиције, навели на то дело.

За време двогодишњег тамновања нарасла му је дугачка брада, тако да је изгледао за десет година старији. Кад су му скинули браду, преда мном се појавило једно интелигентно, младалачко лице, пуно изражаја. Витко и нежно, Принципово тело имало је типичан туберкулозни хабитус. Као што сам већ поменуо, груди су му биле прекривене великим туберкулозним гнојним ранама. Зглоб у десном лакту туберкулоза је толико била уништила да се горњи и доњи део руке морао да веже сребрном жицом. Зашто је лекарима било забрањено да му ампутирају доњи део руке, који више није ничему служио, ја себи ни до данас не могу да објасним.

Принцип је обично сваког другог дана долазио у операциону салу на превијање. Пошто смо морали да превијамо горњи део тела, ја сам за његово превијање морао да утрошим више материјала но за пет рањених војника. Туберкулозни процес рапидно је напредовао. Принципови дани били су избројани.« [49]

Нема очевица последњих дана Принциповог живота. Али сачувана је његова смртовница, Fusszettell (Leichenschein). У њој се каже да је Принцип умро 28. априла 1918, у 6.30 после подне, у соби 33 затвореног дела терезинске болнице број 13. Као узрок смрти наводи се туберкулоза костију.[50]

Принцип је сахрањен тајно, у ноћи између 28. и 29. априла. До краја рата нико, чак ни др Шпатни ни др Мозел, није знао где је Принцип сахрањен. Али је један аустријски војник, по народности Чех, Франтишек Лебл, открио Принципов гроб. Са четири војника он је добио наређење да сахрани Принципа на месном католичком гробљу, са инструкцијама да не сме да открије где се гроб налази. Кад су војници дошли на гробље, нашли су већ ископану раку насред једне стазе. Пошто су спустили ковчег, затрпали су раку, уклонили све трагове укопавања да би спречили да гроб буде откривен. Али Франтишек Лебл је исте те ноћи начинио скицу гробља и Принциповог гроба. Послао ју је своме оцу да је сачува у случају да он буде послат на фронт и тамо погине. Франтишек Лебл је преживео рат и по повратку одмах отишао у Терезин и на Принципов гроб ставио чешку заставу.[51]

На дан 9. јуна 1920. извршена је ексхумација Принципових остатака. Међу присутнима био је др Мозел који је ампутирао Принципову руку. Кад је гроб отворен, нађен је скелет с једном руком — доказ да је Франтишек Лебл направио тачну скицу.

Принципови посмртни остаци, заједно са Чабриновићевим, Грабежовим и остацима других завереника који су умрли у Терезину, Мелерсдорфу, пренети су у Сарајево, и ту сахрањени у заједничку гробницу. У исту заједничку гробницу сахрањени су и посмртни остаци Илића, старијег Чубриловића и Јовановића, као и Жерајићев скелет.

Човек коме је било поверено пребацивање Принципових посмртних остатака у Сарајево открио је на зиду ћелије следеће стихове написане Принциповом руком, његов последњи песнички покушај из првих месеци тамновања у Терезину:

Наше ће сене ходати по Бечу
Лутати по двору, плашећи господу.[52]

Васо Чубриловић тврди да је сличне стихове записао још 1914. Марко Перин на својој порцији, у сарајевском затвору:

»И гробови наши с Бечом ће се борит.
По дворима шетат и плашит господу,
А гробови наши Европи ће зборит:
Југословен мора добити слободу!«

ГЛАВА XVII

СРБИЈА И САРАЈЕВО

Знам да историја у свим временима извлачи најчудније последице из најудаљенијих узрока.

Т. С. Елиот

Држање атентатора у току судске истраге, суђења, као и на робији, довољно је јасно осветлило мотиве којима су се руководили одлучивши се да убију надвојводу Фрању Фердинанда: они су у њему видели тиранина, који оличава режим угњетавања њихове домовине.

Али Принцип и његови другови нису живели изоловано од света; њихово доба било је прожето дубоком кризом која је захватила Европу уочи првога светског рата. Балканско полуострво а, посебно, Босна и Херцеговина постали су предмет сукоба великих сила.

Као што смо видели у II глави, веома је тешко извршити тачну класификацију политичких убистава; свако од њих може садржавати разнородне елементе. Намеће се питање — како окарактерисати сарајевски атентат? Да ли се идеализам младобосанаца подударао у исти мах с некима не толико идеалистичким заверама других чинилаца, који су имали своје посебне интересе да се наследник хабсбуршког престола смакне? Да ли се може говорити о подударности различитих мотива кад је у питању убиство надвојводе Фрање Фердинанда?

Историчари првога светског рата набројали су шест основних претпоставки о томе ко је све могао стајати иза сарајевских атентатора: Србија (било српска влада, регент Александар или моћно тајно удружење пуковника Аписа *Уједињење или смрт);* царска Русија (руски Генералштаб, тајна полиција Охрана или руски револуционарни терористи); Мађарска (председник владе Иштван Тиса); Немачка (пангермански антихабсбуршки кругови); Француска и Британија (масони или тајна полиција).

Питање ко је био подстрекач на сарајевски атентат још увек је нерашчишћено, али најновија историјска грађа данас већ више осветљава и ово питање. Аустријске [1], немачке [2] и југословенске [3] архиве стоје данас научницима на располагању доприносећи тако утврђивању истине. Али остаје још да се види шта ће руски, британски, француски и други документи показати.

Какву су улогу у припремама сарајевског атентата одиграли председник српске владе Никола Пашић, регент Александар и пуковник Апис, није могућно оценити ако се претходно не расветле њихови међусобни политички и лични односи уочи 1914. године, као и утицај свакога од њих на спољну политику Србије.

После државног удара 1903. године, који је срушио апсолутистичку владавину краља Александра Обреновића, па све до анексионе кризе 1908 - 1909. године, у Србији је власт била подељена између цивилних и војних власти. Нови краљ Петар Карађорђевић дозволио је политичким партијама да воде главну реч у цивилним питањима, док су завереници имали пресудну реч у војсци.

У првих десет година XX века Србија је доживљавала успон у привредном и политичком животу. Потпомогнута страним инвестицијама, нарочито француским, индустрија се развијала. Реогранизација војске и наоружање брзометним оружјем спроводило се убрзаним темпом. У исто време, у ту сврху закључено је неколико државних зајмова, поглавито у Француској. У Србији се развијала буржоазија пуна динамизма, али и склона корупцији.

Под владавином краља Петра, грађанског демократе, Србија је доживљавала период уставне монархије. Војни завереници нису успоставили диктатуру после 1903. године. Уведене

су политичке слободе, цветала је слобода штампе; листови су понекад узимали на нишан, и то оштро, краља Петра, његова два сина, Ђорђа и Александра, као и саму владу. Неки су листови примали субвенције великих сила и заступали њихова гледишта. Бирачко право је знатно проширено и сељаштво у Србији у том погледу имало је боље политичке услове него грађани неких западноевропских земаља [4]. Радници су добили право да организују своје синдикате. Јавно су функционисале опозиционе партије, међу њима Социјалдемократска, а исто тако и анархосиндикалисти. Републиканска партија је у том периоду такође ојачала и проширила свој утицај. Од свих политичких партија, бројно најјача била је Радикална партија, на чијем је челу стајао Никола Пашић. У својим млађим данима, он је био присталица Бакуњина и Светозара Марковића, али је временом прешао на позиције конзерваташа заступајући интересе крупних трговаца, пословних људи свих врста и богатијих сељака. Супротстављајући се Пашићевим старим радикалима, одвојили су се млади радикали, представници српске либералне буржоазије.

Но упркос свим променама, Србија је у основи остала сељачка земља; једва преко десет одсто становништва живело је у градовима. Средњи слојеви су били слабо развијени, број интелектуалаца није био велики, иако је Београдски универзитет почео да стиче европски углед.

У току првих година владавине краља Петра дошло је до промена у односима између великих европских сила. Француска и Русија су још 1897. успоставиле ближе контакте. Година 1904. довела је до оформљења Entente Cordiale између Британије и Француске, а 1907. дошло је до попуштања затегнутости у односима између Британије и царске Русије. У истом периоду Немачка и Аустро - Угарска учврстиле су свој савез.

Све до 1903. године спољна политика Србије углавном се ослањала на Беч; доласком краља Петра на престо, смернице спољне политике се мењају. У основи, Србија почиње да се враћа на Гарашанинове позиције из прве половине прошлог столећа, када је српски државник, под утицајем Пољака Адама Чарторијскога, саветовао српским владарима да се више ослањају на западноевропске силе како би избегли притисак најближих суседа, у првом реду Аустрије. Стари радикали, а нарочито Пашић, гледали су у царској Русији главног заштитника интереса Србије. Завереници се нису много мешали у спољну политику, нарочито у првим годинама новог режима,

иако је неколико њих, поглавито из личних и финансијских разлога, сматрало да треба одржавати добре односе с Бечом, како то говоре неки француски, а и аустријски извештаји, о чему ће касније бити речи.

У исто време, Аустро-Угарска је појачала своје напоре да преко Србије избије до Солуна и других подручја Балканског полуострва. Ојачала је и конкуренција на пољу снабдевања Србије оружјем. Аустријска »Шкода«, немачки »Круп« и »Ерхард«, француски »Шнајдер-Крезо« и Société française des munitions de guerre St. Chaumond, као и британски »Армстронг« утркивали су се ко ће пре добити концесије за лиферовање оружја Србији. Конкуренција је била немилосрдна, па су дипломатски представници великих сила, као и агенти фабрика оружја, вршили притисак на политичке партије у Београду, на разне струје у војсци, па чак и на двор, како би издејствовали потписивање уговора о наоружању.

Аустроугарски министар у Београду Думба у својим мемоарима писао је како су највиши кругови у Бечу енергично тражили да »Шкода« добије концесије за лиферовање топова Србији. У то време се »Шкода« налазила у финансијским тешкоћама; дуговала је четири милиона круна Creditanstalt-у, није могла да добије нове зајмове, а поруџбине од стране Беча (топови за обалска утврђења у Далмацији итд.) нису биле довољне да запосле сва њена предузећа. Стога се и претпостављало да би српске поруџбине могле да реше њене неприлике. Думба је записао како му је на једном дворском балу лично цар Фрања рекао да би те уговоре већ једном требало потписати. Исто су мишљење изразили надвојвода Фрања Фердинанд и министар спољних послова Голуховски [5]. Финансијске тешкоће »Шкоде« нису биле једини разлог који је навео бечке кругове да захтевају да се њој дају српске лиферације. Министар Србије у Бечу јављао је да је разлог толиког притиска у корист »Шкоде« и то што је надвојвода Фрања Фердинанд један од »Шкодиних« акционара. Посланик је био сазнао да је цар Фрања лично обећао »Шкоди« да ће она добити бар један део српских поруџбина [6]. И други извори потврђују ове чињенице. Немачки војни аташе у Београду јављао је 6. октобра 1906. године да је надвојвода Фрања Фердинанд заинтересован за »Шкодин« успех.[7]

Аустроугарске власти запретиле су Србији да ће царине на увезену стоку из Србије бити подигнуте уколико »Шкода« не добије поруџбине. Српска влада је одбила овај предлог

иако су неки завереници око краља вршили притисак на њега да попусти пред захтевима Беча, о чему ће бити речи у XVIII глави. Као разлог свога одбијања, српска влада је наводила да топови ове фирме испоручени 1903. године, нису показали добре резултате. У исти мах, српска влада је наредила да се изврше нове пробе топова разних фирми и том приликом се поново показало да »Шкодини« топови нису најбољег квалитета. Но бечка влада је и даље инсистирала на свом захтеву. Став српске владе није био условљен само слабим квалитетом оружја »Шкоде«; она се бојала да ће у набавци артиљеријског оружја зависити од свога потенцијалног непријатеља. Српска влада је коначно дала изјаву да ће купити француске топове, што је у Бечу примљено као шамар престижу Хабсбуршке Монархије. Уследиле су економске санкције против Србије. Тиме је почео такозвани цармнски рат против Србије, који је с мањим прекидима трајао све до 1911. године. Приликом преговора о закључењу новога трговинског уговора, започетих одмах после одбијања »Шкодиних« испорука, аустро-угарска влада је покушала да наметне нове услове. Велепоседнички кругови у Аустрији и Мађарској били су нарочито непријатељски настројени према Србији, те су овом приликом хтели да је лише извесних повластица које је она уживала у погледу извоза стоке и неких пољопривредних продуката у Аустро-Угарску. У исто време, бечка влада је тражила и фактички монопол приликом закључивања свих уговора о државним набавкама у Србији. Закључивање споразума између Србије и Бугарске о стварању јединственог царинског подручја између ове две јужнословенске државе, схваћено је у Бечу као повод за прекид трговинских преговора са Србијом. Србија није хтела да се одрекне својих права, на што је бечка влада донела одлуку о забрани транзита српске робе преко аустро-угарске територије.

У то доба Аустро-Угарска је имала фактички монопол над спољном трговином Србије: 66 одсто увоза и 93 одсто извоза било је у рукама Беча и Будимпеште. Пошто није имала излаз на море, Србија се нашла у крајње тешкој ситуацији, јер је њена спољна трговина зависила од добре воље Хабсбуршке Монархије и Отоманског Царства. После забране транзита њене робе преко Аустро-Угарске, Србија је управила свој извоз ка Солуну, тражећи нова тржишта у Италији, Египту, Француској, Шведској, Русији и, нарочито, у Немачкој. Економски бојкот Беча био је на тај начин онемогућен, али је то

још више заоштрило односе између Србије и Аустро - Угарске.

Иако су Немачка и Аустро - Угарска имале у том периоду мање - више добре односе, ипак су постојале разлике у њиховом ставу према Србији. Економски чинилац био је од пресудне важности. Од 1905. до 1907. године, извоз Србије у Немачку повећао се од 2,1 на 32 милиона динара, док је српски извоз у Аустро - Угарску пао од 64,7 на 12 милиона. Конкуренција између Беча и Берлина на подручју спољне трговине са Србијом трајала је све до избијања првога светског рата. Та чињеница је била искоришћена од стране неких политичких фактора у Србији који су покушавали да на раздору двеју германских царевина изграде извесне политичке комбинације.

Када је 1906. године Ерентал постављен уместо Голуховског за министра спољних послова, он је осетио сву снагу тежњи Јужних Словена ка независности, па је одлучио да примени далеко одлучније мере него његов претходник. У томе су му помагали војни кругови на челу с начелником Генералштаба, генералом Конрадом. Једна од Еренталових мера у том правцу била је анексија Босне и Херцеговине, 6. октобра 1908. Овај корак Аустро - Угарске довео је не само до заоштравања односа са Србијом него у исти мах и с Британијом и Француском. Једнострано кршење status quo - а који је био утврђен на Берлинском конгресу 1878, нарочито је било осуђено у Британији, јер се на анексију Босне и Херцеговине гледало као на нови корак у остварењу германских планова Drang nach Osten.

Анексија Босне и Херцеговине означава у исти мах и почетак новог става Британије према Србији и Јужним Словенима. Више од једнога столећа сваки покушај Јужних Словена да се ослободе, тумачио се у Лондону као мера усмерена на јачање утицаја Русије на Балкану, што је нарочито долазило до изражаја у ери Дизраелијеве владавине. Гледстоново схватање да је такав став погрешан, никад није успело да продре у званичне кругове. Тек почетком овога века Гледстонова схватања однела су победу, у првом реду због тога што је јачање Немачке угрожавало интересе Британске империје. Но ни те промене у схватањима нису ишле глатко, јер се најпре морао сломити отпор британског краља Едварда VII, који је после пуча 1903. године наредио да се дипломатски односи између Србије и Британије прекину. Француски амбасадор у Петрограду објашњавао је да је овај став краља Едварда заснован на легитимистичким принципима. »Бојкоту-

јући краља Петра, Едвард VII сматра да тиме подржава идеју монархије као такве«[8]. Чак су се у Лондону пронеле гласине да би енглески принц Артур од Конота имао да дође на српски престо, али су на крају ипак превагнули интереси Британске империје. Године 1906. поново су успостављени дипломатски односи између Британије и Србије, пошто је српска влада пристала да пензионише неке од старијих завереника. Та чињеница је припомогла да млађи завереници, на челу с пуковником Аписом, почну да играју значајнију улогу у војсци.

Министар спољних послова Србије у доба анексионе кризе, Милован Миловановић, у потпуности је схватио промену става великих сила према Балкану. По завршетку свога пута по Европи, приликом тајне дискусије у Скупштини 25. децембра 1908, он је у ствари оживио основне Гарашанинове принципе о томе каква треба да буде спољна политика Србије:

»Питање о анексији Босне и Херцеговине схваћено је у Европи с двојаког гледишта. С једне стране, дакле, анексија је погодила султанов суверенитет, а с друге, Европу, тј. потписнике Берлинског уговора. И анексија се Босне и Херцеговине имала у почетку само тако третирати. О некаквим захтевима Србије, о правима њеним, није могло бити ни помена. У међународном, позитивном праву националитет — народност — не игра, на жалост, никакву улогу. Да се узме националност као полазна тачка за решавање међународних спорова, ниједна европска држава не би остала нетакнута. Због тога не би ниједна велика сила ни прихватила националитет као полазну тачку за таква разрачунавања. Дакле, с гледишта србизма Босне и Херцеговине, ми Босну и Херцеговину не бисмо могли ни бранити ни одбранити: према томе, дужност српског министра била је да анексију Босне и Херцеговине представи као непосредну опасност по политички живот Србије, по њен опстанак. Потребно је било да се анексија Босне и Херцеговине, као српско питање, у тој боји јави пред европским форумом. Као такво, требало га је увући у програм једног од синдиката (савеза) европских држава, разуме се, у овом случају, у синдикат француско - енглеско - руски (и, можда, италијански). Кад се једном, на тај начин, увуче као програмско питање синдиката, онда се то српско питање може проширивати, мењати итд. према приликама. Полазећи са тога становишта, апсолутно исправнога, спољна политика Србије је несравњено боља у питању анексије Босне и Херцеговине сада него што је била онда када је анексија извршена.

Питање о компензацијама, на тај начин, добија сасвим другу боју, другу светлост. То је онај корак који је требао да од питања о анексији Босне и Херцеговине начини једно велико српско пи-

Берлинског уговора. Попуштајући саветима великих сила, Србија се обавезује да ће од сада напустити протестно и опонирајуће држање, које је имала у погледу анексије од задње јесени, и обавезује се, сем тога, да ће променити курс своје садашње политике према Аустро-Угарској да би живела с њом у добросуседским односима. Сагласно овим изјавама и поуздавајући се у мирољубиве намере Аустро-Угарске, Србија ће свести своју војску на стање од пролећа 1908, што се тиче њезине организације, размештаја и ефектива. Разоружаће и распустити своје добровољце и чете и спречиће образовање нових нерегуларних јединица на својој територији.«[13]

Док је криза била на врхунцу, у Србији је постојало јединство свих политичких кругова. Али чим је изјава од 31. марта 1909. продрла у јавност, дошло је до тешког разочарења, нарочито у војним круговима, као и међу немирним духовима међу омладином. Испољило се незадовољство не само против Хабсбуршке Монархије него и против политичких људи у Србији, који су били оптужени за капитулацију пред диктатом великих сила.

Као једна од непосредних последица те атмосфере очајања коју је изазвала анексиона криза у Србији, било је и оснивање тајне организације *Уједињење или смрт*. До 1909. године завереници из 1903, нарочито млађи међу њима, којима је на челу стајао пуковник Апис, углавном су се бавили војним питањима остављајући решавање спољнополитичких проблема политичарима. Истина, неки од њих учествовали су у четничкој акцији у Македонији, али је та активност била под строгом контролом српске владе[14]. Но после анексионе кризе, завереници се окрећу ка такозваној »националној пропаганди«, да би се на тај начин почели активно мешати и у спољну политику државе, испољавајући у многим питањима неслагање с меродавним државним факторима у Србији.

Ова нова оријентација пуковника Аписа и људи око њега дошла је у време реорганизације српске војске и њеног наоружавања. Слични процеси су се одигравали и у другим европским државама, које су повећавале своје оружане снаге и убрзано радиле на њиховом наоружавању. Чак су и у Британији и Француској војни кругови постајали све независнији од својих влада; британски и француски генералштабови одржавали су тајне конференције о којима нису били обавештавани ни сви чланови односних влада. У Немачкој и Аустро-Угарској све више је растао утицај војних група, које су

се повезале с ратним индустријалцима и заједно с њима проповедале идеју о експанзији. Унутрашњи милитаризам на тај начин је ојачао милитаристичке мере у спољним односима, слабећи улогу цивилних влада.

Но милитаризам у Србији имао је своје специфичности, те се не би могао докраја идентификовати с милитаризмом у Немачкој, Аустро-Угарској и другим великим државама. Једна студија друштвених односа у Србији почетком овога века могла би да укаже на улогу војске у националноослободилачком периоду једне економски неразвијене земље која није имала ни јаку буржоазију, ни развијене средње слојеве ни радничку класу, него је већину становништва сачињавало сељаштво. Због таквог закаснелог друштвеног развитка, бирократија и војска вршиле су ону функцију коју је у развијеним буржоаским западноевропским државама имао спонтани економски развитак. У том погледу српски милитаризам је постао у неку руку чинилац у остваривању процеса националног ослобођења српског народа од угњетавања Отоманске и Хабсбуршке Царевине. Нешто слично се догађало током овога века и у многим другим економски неразвијеним земљама. Но тај процес у Србији није био једноставан; у војсци је било разноврсних елемената. Неки од њих су подржавали тенденције српске буржоазије, нарочито у погледу њених аспирација према другим јужнословенским народима.

У личности пуковника Аписа сустекле су се све те специфичне, често супротне тенденције српског милитаризма. После пуча 1903. године, он је играо знатну улогу не само у редовима завереника, него уопште у војсци. Иако формално није имао високе функције, он је, нарочито после уклањања старих завереника, сматран за министра војске Србије, а после 1909, кад су почеле акције тајног наоружавања организације *Уједињење или смрт,* чак и сивом еминенцијом политичког живота Србије. Међу историчарима још није постигнута сагласност у одговору на питање ко је дао иницијативу за оснивање овога тајног удружења и ко је у ствари зачетник његовог програма.

Међу оснивачима удружења, сем завереника из 1903, налазиле су се и две групе цивилних лица. Једну од тих група предводио је Љуба Јовановић Чупа, чији живот и рад нису још довољно расветљени. Он је био родом из сиромашне сељачке породице из ужичког округа и школовао се служећи по кућама. Кад је завршио матуру, уписао се на Правни фа-

култет у Београду, где је узео активног учешћа у политичком животу академске омладине. Био је један од организатора и активних учесника априлских демонстрација 1903. године, те је био принуђен да за неко време напусти Србију. После пуча 1903, вратио се у Београд и постао један од вођа удружења *Словенски Југ*, које је себи поставило као циљ ослобођење Јужних Словена револуционарним путем, што је било истакнуто чак и у заглављу листа овога удружења. Јовановић је као добровољац отишао у комите, па је неко време живео у Македонији. Године 1907. био је неопрезан према аустријском шпијуну Ђорђу Настићу, који се био увукао у најуже руководство *Словенскога Југа*. После Настићеве афере, *Словенски Југ* је реорганизован, а Јовановић је 1908. године дипломирао права и као питомац српске владе отишао у Брисел да настави студије. Јовановић је на студијама у Бриселу и неким другим западноевропским градовима остао неколико година, али је стално одржавао контакт са земљом и долазио на краћа одсуства. Он се није бавио само студирањем права него је проучавао и историју рада тајних европских удружења, почев од фрагонара, масона, немачких патриотских клубова и сличних организација. Изгледа да је Јовановић у Бриселу ступио у једну масонску ложу, о чему ће бити речи касније.

Љуба Јовановић је играо прилично значајну улогу у оснивању удружења *Уједињење или смрт*, далеко већу него што се то доскора мислило. Осим Јовановића, главно цивилно лице међу оснивачима овога удружења био је Богдан Раденковић, дипломирани богослов, Србин по националности, родом с Косова поља. Он је једно време био председник српске организације у Отоманском Царству и због своје политичке делатности био осуђен на доживотну робију, али је касније помилован. Раденковић је одржавао тесне везе с младотурцима[15]. По својим убеђењима био је великосрбин и заступао је гледишта православних клерикалаца. Године 1910. постављен је за чиновника Министарства спољних послова, бавећи се националним пословима у Македонији и на Косову.

Једини примарни извор који је до сада пронађен а који говори о оснивању удружења *Уједињење или смрт* јесте дневник мајора Велимира Вемића, једнога од најзначајнијих завереника из 1903. године, који је учествовао и у убиству краља Александра и краљице Драге. У свој дневник Вемић је забележио да је између 22. марта 1909. и 23. октобра 1909. одржано неколико састанака, на којима су учествовали Љуба Јовановић

Чупа, Раденковић, Војин Танкосић, Петар Живковић, Милан Прибићевић и још неколицина. На овим састанцима расправљало се о оснивању једнога тајног патриотског удружења [16]. На овим састанцима Јовановић је играо прилично активну улогу. На дан 14. априла 1909. он је отпутовао у Брисел, па су припремни радови у неколико махова прекидани. Тако је, на пример, 24. фебруара 1910. Раденковић сугерисао Вемићу да група прекине с радом. Међутим, крајем 1910. рад је поново оживео, захваљујући у првом реду иницијативи Јовановића. На дан 22. новембра 1910. он је дао савет Вемићу како да се нађе потребан новац за покретање друштвеног листа. Првог децембра 1910. дошао је у Берлин да покуша да набави штампарију; Јовановић је изабрао и име будућег листа: »Пијемонт«.

У Вемићевом дневнику спомиње се и пуковник Апис, али не директно у вези са оснивањем удружења, него само поводом његових разговора с краљем Петром и његовим синовима, Александром и Ђорђем. Према Вемићу, Апис је био позван да се придружи тајном удружењу тек 6. марта 1911. Вемић је у дневнику описао свој састанак са Аписом, који је одржан истог дана у »Гранд хотелу« у 10 часова пре подне: »Ја сам му изложио наше идеје и позвао га да нам се придружи. Он је то одмах прихватио без колебања« [17]. Међутим, чини се да је пуковник Апис још раније био упознат с припремама за оснивање тајног удружења. Он је био рођени конспиратор, своје планове често није поверавао ни најближим пријатељима. Слободан Јовановић, који је с њим био прилично близак лично, а једно време и политички, овако је описао Аписов карактер и његов начин рада:

»Он ме је дочекао онако љубазно како сам после видео да дочекује цео свет. Изражавао се доста неодређено, није свршавао реченице, као да би се одједном сетио да ће бити боље да не каже све што је наумио. Он се још није био опоравио од своје болести, још је вукао трагове отрова у организму. На ногама још није био сасвим сигуран; умотане у увијаче, оне су изгледале огромне. Због недовољног кретања био је стао да се гоји. Имао је нездраву тамнобледу боју, и глава му је била сасвим ћелава. Седећи за столом, са својим огромним трупом, гојазним подвољцима и ћелавом главом, он је, по речима једнога страног новинара, личио на каквог огромног Монголца...

... Апис је волео друштво. Он није био нарочито занимљив, али је умео да оживи друштво и створи кафанску атмосферу. Видело се да осећа сласт живота. Волео је жене и песму, али не и

вино. Пио је само воду, и остајао и у највеселијем друштву трезан.

Тај Апис кога сам познавао у Врховној команди, није личио на ону слику која се била о њему створила у публици. Он није био ни плаховит ни осион — био је више оно што се зове „добар друг'. Али имао се утисак да он није само то.

Постепено, нарочито из разговора с његовим друговима, дознао сам и за друге његове особине. Он се неуморно бринуо за унапређење и одликовање својих присталица, и гурао их напред. За себе лично није ни прстом мрдао. Иако војник и пун амбиције, он није држао до своје каријере. Није говорио о својим личним заслугама и успесима, није био разметљив и лармаџија. Кад би причао о 29. мају, причао је о свему, само не о себи самоме. То је био један од оних вођа који више делају него што се хвале...

... Као сви фанатици, и он је више ценио успех ствари него живот људи. Свога рођеног сестрића бацио је у четнике, и тај дечко погинуо је при првом прелазу границе. Пријатељи су му били у исти мах и врло драги и врло јевтини. Његово пријатељство имало је у себи нечег опасног, али, можебити, то је баш чинило његову личност привлачном. Кад је хтео уплести пријатеље у заверу или какву другу авантуру, он је поступао као један заводник.« [18]

Какви су били односи између пуковника Аписа и Љубе Јовановића Чупе тешко је рећи, јер о томе не постоје поуздани историјски извори. Али више непосредних чињеница указује да су морали бити у присним односима.

У мају 1911. све припреме за оснивање организације *Уједињење или смрт* биле су окончане. Било је одлучено да удружење дела јавно и тајно. У ту сврху била су израђена два програма. Друштво је имало и свој дневни лист, »Пијемонт«. Иако је дефинитивну редакцију програма и статута удружења *Уједињење или смрт* начинило првих седам чланова утемељача (Љуба Јовановић Чупа, Богдан Раденковић и пет официра на челу с пуковником Аписом), Љуба Јовановић је у ствари израдио основни текст, као што је то »Пијемонт«, 10. јула 1913, забележио у чланку поводом Јовановићеве смрти. (Он је био тешко рањен у другом балканском рату и мало затим умро.) У том чланку се каже да је »Јовановић по свршетку студија отишао у Брисел да их комплетира. Три и по године провео је у Бриселској библиотеци. Ту се тек формирао у потпуног националног радника. Ту је, путем мирне студије и непрекидног размишљања, израдио програм, који је постао догма многих, и који се, ево, уз канонаду топова и гомиле лешева остварује«.

Тајни део програма организације *Уједињење или смрт* састојао се из два документа: Устава и Пословника [19]. У члану 1. Устава говори се о циљевима организације:

»У циљу остварења народних идеала, уједињења Српства, ствара се организација чији члан може бити сваки Србин без обзира на пол, веру, место рођења, као и сваки онај ко буде искрено служио овој идеји.«

Други члан:

»Организација претпоставља револуционарну борбу културној; стога јој је институција апсолутно тајна за шири круг.«

Трећи члан:

»Организација носи назив: ,Уједињење или смрт'.«

Четврти члан:

»За испуњење свога задатка организација:

1. — Према карактеру свога бића утиче на све службене факторе у Србији као Пијемонту и на све друштвене слојеве и целокупни друштвени живот у њој.

2. — Спроводи револуционарну организацију по свим територијама на којима Срби живе.

3. — Ван граница, бори се свим средствима противу свију непријатеља ове идеје.

4. — Одржава пријатељске везе са свима оним државама, народима, организацијама и појединим личностима који су пријатељски расположени према Србији и српском племену.

5. — Указује сваку помоћ оним народима и организацијама који се боре за своје национално ослобођење и уједињење.« [20]

Текст Устава и Пословника указује да је Љуби Јовановићу Чупи као пример служио Буонаротијев начин организовања тајних удружења основаних почетком прошлог столећа у Италији и Немачкој. Миомир Миленовић, члан удружења *Уједињење или смрт*, писао је да је Јовановићев нацрт програма створен по узору на слична немачка тајна патриотска удружења и италијанске карбонаре [21]. Вемић је изразио слично мишљење [22]. Као и карбонари, *Уједињење или смрт* имало је свој печат, у који су били урезани лобања и укрштене кости, затим застава, кама, бомба и бочица с отровом. Члан 35. Уста-

ва налагао је да чланови, приликом ступања у организацију, морају положити заклетву, која гласи:

»Ја, Н. Н., ступајући у организацију *Уједињење или смрт*, заклињем се сунцем што ме греје, земљом што ме храни, Богом, крвљу својих отаца, чашћу и животом да ћу од овога часа па до смрти верно служити задатку ове организације и увек бити готов да за њу поднесем све жртве. Заклињем се чашћу и животом да ћу све наредбе и заповести безусловно извршавати.

Заклињем се Богом, чашћу и животом да ћу све тајне ове организације собом у гроб понети.

Нек ми суди Бог и моји другови у организацији ако ову заклетву хотимично или нехотимично не извршим или прекршим.«[23]

Оскар Тартаља, омладинац из Далмације уочи 1914. године, описао је како је примљен у *Уједињење или смрт*, пошто га је Љуба Јовановић Чупа придобио да се учлани. Тартаља је најпре уведен у једну замрачену собу крај штампарије у којој се штампао »Пијемонт«. Један члан редакције листа запалио је затим малу свећу и Тартаља је на столу, прекривеном црним покривачем, угледао крст, каму и револвер. Пошто су му циљеви тајног удружења били још једном објашњени, врата су се полако отворила и Тартаља је угледао једног човека који је био обучен у дугу црну хаљину с капуљачом на глави и црном маском на лицу. Био је то члан Врховне централне управе организације. Тартаља је даље описао читав церемонијал пријема у чланство: тај човек није изустио ни речи, стајао је непомично пред Тартаљом, који је полагано понављао речи заклетве. Кад се то завршило, човек који је довео Тартаљу у ту собу, загрлио га је и честитао му на пријему, а црна маска му је пружила руку и честитала. После тога упаљено је светло и Тартаља је добио текст Устава и Пословника да их прочита. На крају је морао да потпише своје име испод текста заклетве.[24]

На челу организације налазила се Врховна централна управа од једанаест чланова; сваки од њих потписао је своје пуно име испод текста Устава. На првом месту се налазио пуковник Илија Радивојевић, који је 1911. године био командант жандармерије. Заједно с мајором Вемићем, Радивојевић је 1903. године убио краља Александра и краљицу Драгу[25]. Он је био и председник организације *Уједињење или смрт*.

Према Пословнику, чланови организације, изузев чланова Врховне централне управе, нису употребљавали своја права

имена, него су имали посебне бројеве. Сваки члан припадао је једној групи и својy вишу везу морао је да обавештава о свему што би чуо било у службеном послу, било као приватно лице. Највећа тајност била је закон у раду организације. У 26. члану се вели: »Пошто је тајност битни услов организације, општење је између појединих институција у организацији усмено. Сваки писмени акт се уништава чим се по њему поступи. Непоштовање овог правила изазива одговорност. »Уколико би чланови група изгубили везу са организацијом, веза с Врховном централном управом би се успостављала путем огласа, на четвртој страни листа »Трговински гласник«: »Тражи се веза с богатим човеком ради великог посла.« Оглас би само требало потписати бројем групе и веза би се тако успоставила.

Изгледа да је при изради Устава и Пословника Јовановић консултовао и *Катихизис* Нечајева и Бакуњина. Неке формулације члана 1. и члана 5. из *Катихизиса* поновљене су у Уставу, као на пример у члану 30:

»При ступању у организацију сваки члан треба да зна да ступањем у организацију он губи своју личност; он не може да очекује никакве славе, никакве личне користи — било материјалне, било моралне. Према томе, ко од чланова покуша да искористи организацију за своје личне, класне или партијске интересе — казниће се. Ако из тога произиђе штета за организацију, казниће се смрћу.«

Јавни део програма, нарочито опште политичке поставке, објављен је у првом броју »Пијемонта«, 3. септембра 1911. године. Ту је проглашен принцип — »опозиција и влади и опозицији«, и речено »да су све досадашње странке показале свој неморал, некултуру, непатриотизам«.

Уједињење или смрт, преко »Пијемонта«, није устало само против старих радикала, партије на власти, и против опозиције, него се изјаснило и против тадашњег политичког система у Србији. Нападан је парламентаризам, а истицана идеја ограничавања политичких права грађана и веће улоге државе у животу нације. Десета тачка програма гласи:

»Парламентаризам није последња реч политичке мудрости. Доказало се да народне масе ни у овој форми владавине нису извор и утока власти. Демагогија је компромитовала и злоупотребила политичке слободе. Пустити је да то даље чини, значи припремити политичку реакцију; јер се неред, лабавост и несигурност не могу сматрати као знаци слободе и демократије. Мора се у питању гра-

ђанских слобода поставити једна средња мера, која ће одговарати степену наше опште културе и цивилизације; тек тада ће се учинити крај политичким трзавицама.«

У члану 8. устаје се против локалне самоуправе:

»Државна управа Србије није добра. Опао је углед главних државних представника, владара, владе, Н. скупштине. Ничег више светог нема у нашој држави. Мало ко врши своју дужност. Мора се почети гајити култ државе. Без тога култа, Србија се не може осетити Пијемонтом.

Административна подела Србије није добра, такође није добра државна администрација. Насупрот децентрализму, ,Пијемонт' тражи централизам. Треба груписати општине, срезове и округе. Нарочито просвету треба што пре узети потпуно у руке државе. Уопште, док се народ не просвети, треба у свим стварима, руководећи се идејом етатизма, претпоставити централизам децентрализму.«

»Пијемонт« је наглашавао улогу војске и омладине у препороду Србије, тражећи да се систем васпитавања повери држави и заступајући идеју »да нова државна управа мора прву пажњу поклонити народном здрављу и расној регенерацији народа«.

У исти мах, »Пијемонт« је био први политички лист у Србији пре 1914. године који је покушавао да у политички живот земље уведе клерикално православље:

»Држећи се мудрог начела да је брат мио ма које вере био, ,Пијемонт' не може да не примети да се народ у Србији налази у великој верској кризи, у каквој се није налазио од примања хришћанства. То је и разумљиво, јер откако је Србија обновљена, ниједна странка ни влада нису имале никакву верску политику.

Пошто је верска филозофија народних маса, пошто је она услов њихове животне среће, морала и реда, помагач државне и националне идеје, то је потребно стварањем модерног свештеника дићи углед вере.«

Иако је »Пијемонт« упорно бранио ове погледе, нарочито у првим данима свога излажења, када је ступио у полемику с листовима у Србији који су били агностички настројени, касније је дошло до промене става у погледу верског клерикализма, што се одразило и на самим ступцима листа. Уочи самога првог балканског рата, »Пијемонт« је, 26. септембра 1912. године, писао:

»Искуство нас је научило да нико па ни Бог неће чути досад толико пута шаптане и гласно говорене молитве. Јер ни Бог ни људи, створени по његовом подобију, нису самарићанског порекла. Ако хоћемо помен, и ако молитва Богу буде услишена — онда нек извуче мач из корица и нека упрегне свом снагом да ослободи ропства оне чију слободу жели.«

Критикован је и пацифистички став кнеза Лазара уочи косовске битке, који се, наводно, није спремио за одбрану па се због тога приволео »царству небеском«. »Пијемонт« је писао да »не треба да губимо време, него треба радити енергично. Најмање што треба да чинимо јесте да тражимо савезнике и спасиоце у небу и облацима као што је чинио Лазар... Бог чува Србију само онолико колико смо ми сами спремни да се бранимо, а и уопште је смешно и недостојно за човека и нацију да дозволи да се неко други о њему брине кад он то сâм пропусти да учини«.

Карактеристично је да су овакви и слични атеистички ставови почели да се појављују у »Пијемонту« половином 1913. године, кад је један од његових уредника постао Крста Цицварић [26]. Цицварић је у то доба био један од анархосиндикалистичких вођа у Србији, иако се већ удаљавао од анархистичке филозофије. Он је касније прешао на позиције великосрпског шовинизма, а после првога светског рата чак је бранио фашизам у Италији и нацизам у Немачкој.

»Пијемонт« је узео и социјалисте на нишан, заступајући идеју »економског благостања за све класе«, као и схватање да држава мора наћи финансијске изворе у оном делу нације који је економски најјачи. Сваке године на дан Првога маја лист је доносио чланке посвећене радницима. Тако је, на пример, 1. маја 1913. писао:

»Иако је ,Пијемонт' лист у чијем програму има идеја које марксистичка етика осуђује на смрт, он данас упућује своје поздраве борцима за рај земаљски... Данашње човечанство живи у знаку милитаризма и капитализма. Човечанство је осуђено да још много векова живи у буржоаском друштву, под режимом приватне својине. Подељено у нације, између којих постоји вратоломна утакмица на пољу привредног и културног развитка, човечанство ће још дуго векова бити изложено сударима, ратовима... Уколико више размишљамо, утолико више за право морамо дати онима који тврде да ће нација, као природа, и другим историјско-друштвеним процесом створена заједница, постојати и у социјалистичком друштву. Јер и у великој и срећној људској породици, какву

нам обећава социјализам, људи исте расе, истог језика, истих обичаја, навика и успомена, осећаће се ближи један другом... Односи између њих регулисани су силом, те је природно што ‚Пијемонт' тражи да Србија има што већу и што спремнију војску... Балкански рат је најбоље показао колико је неопходна оружана сила у држави... Оног дана када социјална револуција буде захватила и нашу аграрну, ситносопственичку Србију, наши потомци ће радосно умаршират у друштво без својине. Али све до доласка тог идиличног друштва, наш народ не сме скидати свој војнички оклоп. Док не дође рај земаљски, дужност је нашег народа да се бори и ради да би извојевао себи достојно место у Европи и под сунцем.«

Правећи планове у Бриселу о раду будућег тајног удружења у Србији, Љуба Јовановић Чупа преузео је неколико идеја од Буонаротија, а нарочито принцип увлачења чланова тајног удружења у друге институције и организације. Буонароти је заступао мишљење да револуционари треба да улазе у друге клубове, да их организују и у ствари воде, али на такав начин да се то не примети. Ти исти принципи постојали су у тајним удружењима Бланкија и Бакуњина, па је та Буонаротијева тактика, као одраз примене јакобинских метода у нашем веку, била примењена и од стране чланова удружења *Уједињење или смрт*. У члану 4. Устава се каже да ће организација утицати »на све службене факторе у Србији као Пијемонту и на све друштвене слојеве и целокупни друштвени живот у њој«. Због тога су чланови организације *Уједињење или смрт* покушавали да продру не само у државне установе него и у многе друге друштвене организације и групе.

Од посебног је значаја однос између организације *Уједињење или смрт* и *Народне одбране*, удружења које је јавно основано, а које је деловало и изван граница Србије, користећи често илегалне методе рада, као што је био случај у Босни и Херцеговини, а и у неким другим јужнословенским покрајинама на територији Хабсбуршке Монархије. У свом ултиматуму од 23. јула 1914. Србији, Аустро-Угарска је оптужила *Народну одбрану*, а не *Уједињење или смрт*, као главног подстрекача и помагача атентатора.

У јеку анексионе кризе, у децембру 1908. једна група угледних српских грађана, на предлог драмског писца Бранислава Нушића, верујући да се народно расположење изазвано актом анексије мора каналисати, предложила је да се оснује *Народна одбрана*. Као циљ удружења истакнуто је јачање

одбрамбених снага Србије и припремање одговарајућих мера у народу, не само у Србији него и изван њених граница (револуционарна акција, добровољачке комитске чете итд.), како би се онемогућила анексија Босне и Херцеговине од стране Хабсбурга. Удружење је објавило свој статут и програм и почело да организује добровољачке комитске јединице. За врло кратко време било је створено преко 220 локалних одбора не само у Србији и Босни и Херцеговини, него чак и међу јужнословенским исељеницима у Сједињеним Америчким Државама. Многи млади људи из Босне и Херцеговине пребегли су у то време у Србију и ступили у добровољачке јединице које је организовала *Народна одбрана*[27]. Али после изјаве српске владе од 31. марта 1909. године, којом је био прихваћен аустроугарски ултиматум, *Народна одбрана* је морала да се реорганизује. У изјави српске владе изричито је речено да ће »Србија разоружати и распустити своје добровољце и чете и спречити образовање нових нерегуларних јединица на својој територији«. Тако је *Народна одбрана,* полувојна организација, која је имала и револуционарне задатке међу Јужним Словенима под хабсбуршком управом, проглашена за културно-пропагандну установу. Чињеница је да се *Народна одбрана* прилагодила новим задацима, али њени чланови у Босни и Херцеговини служили су у исти мах и као повереници за прикупљање поверљивих информација о агресивним припремама аустроугарске војске против Србије.

С друге стране, *Уједињење или смрт* никло је баш у знаку протеста против »издајства владе« која је прихватила »услове капитулације у марту 1909. године«. Разлика између *Народне одбране* у другом периоду њеног рада, после мартовске изјаве 1909, и организације *Уједињење или смрт* подвучена је у члану 2. Устава тајне организације пуковника Аписа, у којем се каже »да организација претпоставља револуционарну борбу културној«.

Али према Буонаротијевом принципу, пуковник Апис је убацио неке од својих водећих чланова у саме врхове *Народне одбране,* па је један од генералних секретара постао капетан Милан Васић, члан Врховне централне управе организације *Уједињење или смрт.* И у локалним организацијама *Народне одбране* било је доста људи који су припадали и организацији *Уједињење или смрт.* Капетан Васић је погинуо у балканским ратовима, те је после његове смрти увид организације *Уједињење или смрт* у рад *Народне одбране* био знатно

мањи. Председник *Народне одбране*, генерал Божа Јанковић, по својим политичким погледима био је крајњи конзервативац и привржeник председника владе Николе Пашића. Но пуковник Апис имао је на располагању и друга средства да продре у редове *Народне одбране*, нарочито у организације на терену. Године 1913. он је постао шеф Обавештајног одељења Главног генералштаба у Београду. Пошто је српска обавештајна служба користила поверенике *Народне одбране* у Босни и Херцеговини за прикупљање података о аустроугарским војним припремама, то их је и *Уједињење или смрт* почело да користи за своје акције. Тако се догодило да су Принцип и другови ишли кроз Босну и Херцеговину каналима *Народне одбране*, иако су им то омогућили чланови организације *Уједињење или смрт*, Танкосић, Цигановић и Шарац.

Посебно питање представљају односи између удружења *Уједињење или смрт* и младобосанаца, тј. да ли су њихове организације имале идентичне циљеве, и у којој су мери чланови организације *Уједињење или смрт* успели да продру у клубове и групе *Младе Босне*.

Милош Богићевић је тврдио да су Данило Илић и Гаврило Принцип били чланови организације *Уједињење или смрт* [28], али он не даје никаквог доказа за своју тврдњу. Њихова имена се не налазе ни на једној пронађеној листи чланова организације *Уједињење или смрт*. Изгледа да су постојале и листе са именима свих чланова, које је, вероватно, пуковник Апис уништио напуштајући Београд 1915. године [29], или је то учинио неки други члан руководства његовог тајног удружења [30]. У Солуну су 1916. године откривене три листе: Вемићева са 517 имена, Лазићева са 19 имена и Туцаковићева са неколико имена. Уопште је још отворено питање колико је *Уједињење или смрт* имало чланова. Станоје Станојевић изнео је бројку од 300 [31], што је очигледно нетачно. У свом дневнику Вемић 23. децембра 1911. помиње цифру од 2.000 [32]. Број је морао бити већи, јер су после тога датума примљени нови чланови. Француски министар у Београду јављао је 20. новембра 1911. да тајно удружење броји 2.500 чланова [33]. Милош Богићевић је тврдио да је оно имало 150.000 чланова [34], што се чини претерано.

У Вемићевој листи чланова помиње се име Владимира Гаћиновића, као члана број 217, у групи број 203 [35]. У свом дневнику Вемић 3. јула 1911. помиње да је на једном састанку било одлучено »да се уведу и групе из Босне већ спремљене. Одмах

онда рад тамо«[36]. Нема сумње да је Вемић при том имао у виду тајне групе младобосанаца, које су биле организоване крајем 1908. године у Бечу, о чему смо говорили у X глави. Али ни Божидар Зечевић ни Перо Слијепчевић нису били чланови организације *Уједињење или смрт*[37]. Зечевић је био члан *Народне одбране*, док је Владимир Гаћиновић био члан обе организације. У својим разговорима с Троцким, Гаћиновић је навео разлоге који су га навели да приступи организацији *Уједињење или смрт*, указујући у исти мах и на оно што га је делило од те организације. Као што смо раније видели, тајне групе младобосанаца деловале су још од 1904, док је *Уједињење или смрт* почело с радом тек 1911. године. Владимир Гаћиновић је много ценио Љубу Јовановића Чупу, с којим је одржавао везе; називао га је »Мацинијем Младе Србије«, »човеком који извршава своје задатке с апостолским одушевљењем«, али је исто тако јасно да је Гаћиновић ушао у *Уједињење или смрт* као идеолошки већ изграђен човек, као »бакуњиниста«, с намером да допринесе сарадњи свих национално - револуционарних снага у борби против Хабсбурговаца. Гаћиновић је био и члан *Народне одбране*, и редовно је слао извештаје о војној и политичкој ситуацији[38]. Да су између младобосанаца и чланова организације *Уједињење или смрт* постојале разлике у схватањима, признао је и сâм Љуба Јовановић Чупа у својој изјави Гаћиновићу:

»Ево како! Ви сте бакуњиста ... Наше се мисли додирују. Али погледајте стварност па ћете се сложити са мном: треба јаче оснажити покрет националне идеје, иначе ће пропасти. Треба звонити на узбуну, преобразити своју душу, очеличити себе.«[39]

О даљим везама између организације *Уједињење или смрт* и Гаћиновића говорићемо касније, а нарочито о разликама међу њима и неслагањима уочи трагичне смрти младога херцеговачког револуционара. Поготову су се Принцип и његова група идеолошки разликовали од организације *Уједињење или смрт*, чак више него и сâм Гаћиновић у својој младости. Младобосанци су устајали мање - више против свих државних и друштвених институција; они су били атеисти и убеђени републиканци. И што је најважније, они су били веома блиски социјалистичком и анархистичком учењу.

Пуковник Апис и младобосанци имали су заједнички циљ, национално ослобођење, али су међу њима постојале разлике

не само у општој филозофији живота, него, пре свега, у погледима на решење националног питања, на решавање унутрашњих проблема међу Јужним Словенима и уређење нове државе по слому Хабсбурговаца. Пуковник Апис је у свом програму заступао великосрпску тезу, доминацију Србије над другим јужнословенским народима, чак не по узору на Пијемонт, него више на пруско уређење. У члану 1. Устава организације *Уједињење или смрт* говори се о »уједињењу Српства«, а у члану 7, као »српске покрајине« помињу се Босна и Херцеговина, Црна Гора, Стара Србија, Македонија, Хрватска, Словенија и Срем, Војводина и Приморје. Ову великосрпску шовинистичку тезу заступали су у Београду најконзервативнији слојеви друштва. На пример, када је *Коло српских сестара* у свом календару за 1911. годину назвало Хрватску, Далмацију и Истру српским земљама, Божа Марковић је у »Словенском Југу« од 31. децембра 1910. отворено напао ове шовинистичке ставове, упоређујући мишљење госпођâ из *Кола српских сестара* с мишљењем хрватских франковаца. Назвао их је »српским франковцима«.

Као што смо видели у X глави, Принципова генерација се борила против шовинизма и верске и националне нетрпељивости. Младобосанци су били за стварање јужнословенске федерације у пуном смислу. »Пијемонт« је, на пример, 19. октобра 1914. године фалсификовао Принципове речи на суђењу, тврдећи да је Принцип изјавио да је убио надвојводу Фрању Фердинанда »како би се обновило Српско Царство«. Сви судски документи непобитно доказују да Принцип тако нешто никад није изјавио.

Постојале су још неке разлике између младобосанаца и припадника организације *Уједињење или смрт*. За младобосанце су политички атентати имали дубок филозофски значај, у смислу класичних концепција тираноубиства, акта почињеног ради општег добра; за припаднике удружења *Уједињење или смрт* политички атентати били су тактичко политичко средство да се »ван граница бори свим средствима против свију непријатеља«.

»Пијемонт« је у почетку свога излажења чак јавно напао идеју тираноубиства, као и политичке атентате. У бројевима од 24. септембра, 1. октобра и 12. новембра 1911. године, овај лист је донео три чланка под насловом »Атентати и атентатори — Један прилог психологији злочина«. У првом чланку прихвата се Ломброзова теорија:

»Као што је познато, има један модеран правац у криминалној психологији, који у злочинцу гледа у првом реду један душевно болесни, абнормални, недовољно развијени, дегенерисани или за читава столећа заостали људски тип. Нарочито су се прослављени италијански социолог Ломброзо и његова школа трудили да до најмањих детаља испитају и утврде такође и телесне особине људи који, по њиховом мишљењу, разликују рођеног злочинца од поштеног човека, који само у тешким приликама извршује злочин. Иако њихова тврђења несумњиво далеко премашују постављени циљ, ипак у њима има прилично истине. Има заиста људи који због својих психичких и моралних предиспозиција као да су судбином одређени да буду злочинци, а има, опет, с друге стране, злочина које ниједан човек нормалних душевних предиспозиција не би извршио. У ове долазе у првом реду атентатори о којима ће овде бити речи.

Ако искључимо, прво, оне атентате који се врше ради личне освете, и који, дакле, спадају у појам простог убиства, и бацимо поглед на атентате који бивају извршени из других, а не личних мотива, наћи ћемо да њихови извршиоци имају извесне заједничке одлике у свом духовном стању. Први је атентатор свагда један сасвим млад незрео дечак, који још није достигао ни половину људског века; један фанатичан, одвећ загрејан карактер, визијама наклоњен, са сувише узаним видокругом и слабом моћи суђења, одвећ приступачан сугестијама, услед чега бива лако заведен књигама или друговима. Он се заноси фантастичним идејама о срећи целог света, било да су те идеје политичке, социјалне или религиозне природе, и већином је у њих толико заљубљен да ништа друго не види. Тежња да се прослави, и нагон да постане мученик, да се за своје идеје жртвује те отуда да сву кривицу прими на себе, а своје другове, односно подбадаче, да ни по коју цену не изда — све то допуњује слику једног таквог типичног атентатора.

Иако он у свом кругу идеја сасвим правилно мисли и говори, ипак се може сматрати као човек ненормалног душевног стања, као човек обузет једном фикс - идејом. Само, правац којим пође његов нагон за злочином последица је спољних околности и утицаја његове околине. Ако будемо посматрали у овој светлости један известан број историјских атентата и атентатора, онда ће се потврдити оно што смо о њима казали.«

У броју од 1. октобра »Пијемонт« је покушао да докаже своју тезу дајући анализу карактера свих познатијих атентатора у историји, а у броју од 12. новембра осудио је акцију политичких убистава и рад терористичких организација, »јер такве организације, ма како имале племенит идеал, нису у стању ништа урадити«. »Пијемонт« закључује чланак речима:

»Најчешће такве организације после неколико извршених атентата пропадају. Најјаче такве организације постоје данас у Русији. Оне су тамо најсолидније образоване, располажу идеалним члановима оба пола, убијају и херојски умиру и — све су им жртве узалудне. Убиствима личности не мења се чак ни режим, а камоли социјална правда. Најбољи је доказ овом 29. мај код нас, кад су убијени владар и владарка, њихови министри, кад су чак извршене многе измене не само у људима, но и у законима — па видимо да наш друштвени живот није тим убиствима промењен.

Они који хоће да мењају набоље живот српског народа и Србије, ти имају на расположењу само једно средство, регенерацију наше дегенерисане расе и нов режим васпитања и образовања наше омладине.«

Треба нарочито имати на уму да је »Пијемонт« ове чланке објавио петнаест месеци после атентата Богдана Жерајића на поглавара Босне и Херцеговине, генерала Варешанина, као и после два Гаћиновићева есеја о Жерајићу, у којима је Гаћиновић величао идеју жртве путем атентата, који има као циљ ослобођење народа.

Промене у ставу »Пијемонта« према политичким атентатима уследиле су пошто су његови руководиоци увидели да је идеја тираноубиства ухватила дубоке корене у круговима јужнословенске омладине у Хабсбуршкој Монархији. Тек кад је Лука Јукић, Хрват из Босне, покушао у Загребу да убије Цуваја, »Пијемонт« је променио свој став и величао Јукићево дело. У исти мах, »Пијемонт« је у својој штампарији штампао трећи Гаћиновићев есеј о Жерајићу, »Смрт једног хероја«.

У то време нова генерација младобосанаца долази чешће у контакт са члановима удружења *Уједињење или смрт*. Победе у балканским ратовима подигле су углед српске војске, а посебно комитских јединица, на челу с Војином Танкосићем. У тим јединицама било је много омладинаца из Босне и Херцеговине. На њих је Танкосић вршио велик утицај, поред осталог и због тога што је пореклом био Босанац.

Осим питања односа организације *Уједињење или смрт* и револуционарних омладинских група у Аустро-Угарској, није довољно разјашњено ни питање у којој је мери тајна организација пуковника Аписа продрла у владајуће кругове у Србији, у Народну скупштину, саму владу, па чак и на двор. Пуковник Апис је 1917. године изјавио да приликом увођења важнијих политичких личности у *Уједињење или смрт* није примењиван целокупни тајанствени церемонијал обавезан при

пријему обичних чланова [40]. На Вемићевој листи налазила су се два млађа чиновника Министарства спољних послова. Један од њих, Милан Гавриловић, који је напустио *Уједињење или смрт*, дао је научнику Јовану Скерлићу устав организације, а овај је у листу »Одјек« објавио неколико чланака о делатности тајне организације. На Вемићевој листи такође се налазио један од потпредседника Скупштине. Од вођа политичких партија, говорило се да је члан организације и Милорад Драшковић.[41]

Из Вемићевог дневника се види да су млађи завереници између 1908. и 1911. године покушавали да ступе у контакт не само с водећим политичким личностима у Србији него и с научницима и јавним радницима. Тако, на пример, Вемић наводи неколико разговора које је он водио с Јованом Цвијићем о општим културно - политичким проблемима Јужних Словена. Приликом разговора 22. августа 1908. године, Цвијић је говорио о југословенству, као и о потреби крајњег опреза да се не би упало у аустријску шпијунску мрежу. Завереници су били у контакту и с Божом Марковићем, Тихомиром Ђорђевићем и другима.

Вемић тврди да су преко Милутина Јовановића, дипломатског чиновника и рођака Николе Пашића, у јануару 1910. у два маха вршени покушаји да се успостави веза и са вођом старих радикала. Вемић не говори како се ова акција окончала. Али је Божа Раденковић у току 1911. два пута, 6. јануара и 24. јануара, ступио у контакт не само с Николом Пашићем него и с Јашом Продановићем. Раденковић је био примио једну поруку од младотурака о евентуалној заједничкој акцији против Бугарске, па је о томе обавестио надлежне кругове. Било је решено да се причека повратак председника владе Милована Миловановића па да се овај проблем размотри. Раденковић је у то време био чиновник Министарства спољних послова, задужен за македонска питања.

Чини се да завереницима није пошло за руком да успоставе било какав политички контакт са старим радикалима, изузев с Милованом Миловановићем, који је од 1909. па до 1912. био председник владе и министар спољних послова, упркос томе што у Радикалној партији није имао водећу улогу. Карактер тих односа није јасан. Мајор Војин Танкосић, који је у својим рукама држао и службу вршења притиска свим средствима на људе који се нису слагали с плановима организације *Уједињење или смрт*, још за време анексионе кризе

ускочио је у Миловановићев фијакер на улици и том приликом му запретио силом уколико не прихвати савете завереника у погледу спољне политике [42]. После овога инцидента, Миловановић је увек ишао с два телохранитеља. Видећемо касније како су завереници претили Николи Пашићу убиством.

Ваља имати у виду и то да је од свога првог броја па све до Миловановићеве смрти, 1912. године, »Пијемонт« непрекидно вршио нападе на Миловановића због његове тобожње помирљиве политике према Аустро - Угарској.

У броју од 12. септембра 1911. године Миловановић је оптужен као »идеални представник слабости«, а у броју од 23. септембра »да сматра да ће сва спорна питања на Балкану бити решена у неколико добрих ручкова за столом каквог новог Берлинског конгреса«; затим, да је Миловановић индолентан, да је »човек без вере и идеала«, да он »трује наш национални живот и због чега га треба прогнати са места на коме седи као симптом националног пропадања«. Поводом треће годишњице анексије Босне и Херцеговине, лист је у броју од 3. октобра донео уводни чланак под насловом »Или Миловановић или Србија«, а на саму годишњицу анексије, у броју од 6. октобра, једну велику посмртну листу уоквирену црно, с текстом:

»Влада Краљевине Србије изјављује да анексијом Босне и Херцеговине права Србије нису повређена.

Др Милован Миловановић.«

Али напади су достигли врхунац у уводнику од 25. јануара 1912. године, под насловом »Гробна плоча Србије«, у којем се поред осталог каже: »Не тврдимо да је Миловановић свестан издајник, али он је фаталан за Србију. Њему нико не верује. Од њега никакво добро не очекује. Стога је од почетка сталан захтев ‚Пијемонта' уклањање г. Миловановића. Нека га носи мутна вода далеко од ове напаћене земље. С националног и државног гледишта, г. Миловановић је заједно с људима његовог кова гробна плоча Србије и Српства, и ако желимо васкрс српских мисли, дижимо гробну плочу.«

Председник српске владе Милован Миловановић тужио је суду уредника »Пијемонта« Љубу Јовановића Чупу због увреда и клевета. Но »Пијемонт« је наставио с нападима на Миловановића све до његове смрти, па чак ни у некрологу од 1. јула 1912. Миловановић није био поштеђен пребацивања за

изјаву коју је српска влада дала 31. марта 1909. године.

На суђењу у Солуну 1917. године, пуковник Апис је тврдио да је он успоставио политички контакт с Миловановићем и обавестио га о циљевима организације *Уједињење или смрт:* »Казао сам му да су српски официри после анексије у страховитом болу и очајању за судбину Српства, да је његово име, на жалост, везано за ту анексију Босне и Херцеговине од стране Аустрије; да су се неки официри удружили за рад на чисто националном и патриотском циљу и жеља би им била да се те националне ствари поведу путем успеха. Отворено сам покојном дру Миловановићу казао да постоји друштво, организација *Уједињење или смрт,* која је патриотска и у којој су чланови највиши официри. Он ми је онда рекао: ,Ставите ми, млади пријатељу, на расположење ту вашу *Црну руку,* па ћете видети шта ће ускоро Миловановић учинити заједно с *Црном руком;* само вас молим, пазите и немојте да ми се деси ништа што не би било у сагласности с општим интересима'« [43].

Уколико је уопште дошло до овог састанка крајем 1911. године, чини се да су се Миловановић и пуковник Апис сложили бар у једном питању спољне политике: да је потребно остварити савез с Бугарском. Осим тога, треба узети у обзир и чињеницу да је Миловановић био масон и да је, можда, састанак између њега и Аписа уговорио Љуба Јовановић Чупа.[44]

Међутим, уже руководство старих радикала, на челу с Николом Пашићем и Стојаном Протићем, никад није могло да се помири с пуковником Аписом. Они су у завереницима гледали преторијанце који угрожавају режим у Србији. Старим радикалима није се свиђало што су завереници прекршили неку врсту прећутног споразума из 1903. године о подели власти у Србији. Све до анексионе кризе, завереници су се држали војних послова, али после капитулације у марту 1909, они су почели да се мешају и у спољну политику, а самим тим и у питање власти у земљи. »Пијемонт« је старе радикале нарочито нападао због њихове корумпираности. Мета њихових напада био је и Никола Пашић. С друге стране, стари радикали су приписивали завереницима тежње ка милитаризму. У тој полемици, стари радикали су пришили завереницима и њиховом тајном удружењу *Уједињење или смрт* назив *Црна рука,* који се брзо одомаћио не само у Србији него и изван њених граница.

Сукоб између старих радикала и завереника заоштрио се

после првога балканског рата. Српска војска је у операцијама против Отоманског Царства показала војничке квалитете, које је мало војних стручњака у Европи очекивало. То је подигло и углед завереника, а у исти мах појачало сумњичења старих радикала. У том периоду појављује се трећи фактор у борби за власт у Србији — синови краља Петра, Ђорђе и Александар.

Краљ Петар Карађорђевић имао је шездесет две године када је 1903. године, уз помоћ завереника, дошао на српски престо. За време дугих година избеглиштва у Швајцарској, он се навикао на скроман живот и штедљивост. Руски цар Никола II затражио је 1899. од Петра Карађорђевића да му дозволи да школује два његова сина, као и синовца Павла, у царском Пажевском корпусу у Петрограду. Иако је Петар по убеђењу био грађански либерал, он је прихватио ову понуду, у првом реду због свога слабог финансијског стања и немогућности да деци пружи одговарајуће васпитање. Ђорђе и Александар отишли су с Павлом у Петроград, одакле се Ђорђе вратио у Србију после 1903. године, док је Александар остао у Петрограду све до краја школовања 1909, долазећи у Београд за време распуста.

Лични дневник краља Петра по доласку на престо пун је забележака о болести, дуговима и бригама око деце [45]. Пошто је желео да буде краљ - демократа, краљ Петар није државну благајну прогласио за личну својину, па је дугове из дана избеглиштва отплаћивао све до пред први светски рат. Он је исто тако сматрао да је обавезан и према завереницима. На двору је увек било и старих присталица династије, па је краљ Петар често морао да чини разне поклоне и даје новчану помоћ. Стари краљ је слушао и политичке савете завереника, иако им није увек повлађивао.

Наследник престола принц Ђорђе био је необуздан младић, прилично бистар, обдарен за математику. Краљ Петар му је из Париза довео као васпитача мајора Левасера, који је у једном извештају француском министру у Београду описао принца Ђорђа »као ђачића, пријатеља најистакнутијих краљоубица, прилично интелигентног, али још неоформљеног карактера и без икаквог моралног васпитања« [46]. Ђорђе није волео свога учитеља. Једном приликом га је тако увредио да је краљ Петар био принуђен да затвори Ђорђа у калемегданске казамате. Ђорђе је био младић пун бунта, с развијеним осећањем правде. Једно време је био нераздвојан с Војином

Танкосићем, али су се после посвађали, па је Танкосић ухватио за уши младог наследника престола. Иначе се Ђорђе дружио са светом, као и његов отац, а често је нападао бирократију због неправичности и нерада. У току анексионе кризе, Ђорђе је учествовао у демонстрацијама. Јавно се на улици посвађао с аустријским војним изаслаником, како је у Париз јавио француски министар 16. јануара 1909, па је аустријски министар Форгач одбио да посети краљевску породицу на дан славе [47]. У бечком Парламенту један посланик напао је принца Ђорђа и читаву српску краљевску кућу. Првих дана анексионе кризе шириле су се вести да ће Ђорђе абдицирати. Француски амбасадор у Бечу дознао је 18. октобра 1908. да у Србији постоји покрет који хоће »да обори краља Петра и уклони Ђорђа као престолонаследника и да доведе на престо Александра, за кога се чује да је аустрофил«.[48]

Повод за Ђорђеву абдикацију била је смрт његовог слуге Колаковића. Према писању београдских листова, Ђорђе је ударио Колаковића ногом у стомак и повредио му килу. Колаковић је касније од повреде умро. Према неким верзијама, Ђорђе је ухватио Колаковића како му отвара писма. На дан 25. марта 1909. Ђорђе је послао писмо председнику коалиционе владе Стојану Новаковићу, и у њему се одрекао свих својих права на престо. Писмо је почињало речима: »Узбуђен скроз неоправданим и неправичним инсинуацијама које је једна несрећна случајност изазвала у извесним круговима нашег јавног мнења...« [49] Тако је Александар постао престолонаследник.

Завереници, а нарочито пуковник Апис, играли су значајну улогу приликом измене у престолонаслеђу. Према Вемићевом дневнику, још 18. октобра 1907. на састанку код официра Туцаковића, којем је присуствовало шест завереника, међу којима и пуковник Апис, било је решено да се Ђорђе отрује. Тај део забелешке гласи: »Решено да се Лудаку да течност (Апис има пет флаша од пок. др А. Нешића)« [50]. Аписов сестрић, М. Живановић, потврђује да је такав састанак одржан, али да завереници после разговора нису ништа предузели и све се свршило на причи.[51]

И М. Живановић тврди да је пуковник Апис био иницијатор Ђорђеве абдикације [52]. Вемић то потврђује. На дан 15. фебруара 1909. он говори о сукобу са Ђорђем, а 23. марта 1909. забележио је у хотелу »Париз«, разговор са Ђурђем Јеленићем, повереником принца Александра: »Пита за мишљење за-

вереника у случају да влада уважи Ђорђу оставку. Рекох му да ми против тога немамо ништа«[53]. М. Живановић потврђује ову чињеницу и вели да су пуковник Апис и принц Александар радили на томе да Александар дође на престо »и пре него што се то питање уопште покренуло у јавности и поставило пред краља и владу. Александар им је за то некада изражавао своју благодарност личним пријатељством, па и поклонима прстења, златних сатова, табакера итд.«[54]. Француски амбасадор у Бечу послао је у извештају своју верзију Ђорђеве оставке. На дан 29. марта 1909. јавио је у Париз да »изгледа да су Аустријанци организовали читав скандал«[55], а 30. марта »да се у Аустрији мисли да је то крај династије Карађорђевића. Немачки амбасадор изјављује да ни Немачка ни Аустро-Угарска неће трпети један републикански режим у Србији и да на српски престо треба да буде постављен један страни принц«[56]. Затим је 3. јула 1909. јавио да »бечки листови пишу да су завереници натерали принца Ђорђа да се одрекне престола«.[57]

Француски амбасадор је још у неколико махова јављао да после Ђорђеве абдикације прети опасност читавој династији Карађорђевића. У Војној канцеларији надвојводе Фрање Фердинанда постоји један поверљиви извештај који је генерал Конрад послао надвојводи 6. децембра 1909, према којем у Србији »официри, као што је био случај 1903, припремају обарање династије под руководством Дамњана Поповића и око три стотине других конспиратора. Удар ће бити извршен најдаље почетком идуће године. На челу својих трупа, официри ће продрети у двор и наредити Петру, Александру, Ђорђу и Павлу да одмах напусте земљу. Сила би се употребила само у случају ако буде отпора, али то се очекује само од стране Ђорђа. У исти мах би били похапшени сви радикалски министри«.[58]

У извештају се даље наводи »да краљ Петар зна да постоји овакво нерасположење међу официрима, па је забранио сва одсуства у војсци. Али упркос том наређењу, вође побуне, међу њима Димитријевић, начелник штаба Дринске дивизије, обилазили су поједине гарнизоне ради врбовања присталица«[59]. Затим се у извештају каже да су Дамјан Поповић и Димитријевић били вође државног удара 1903[60]; да су официри противници републиканског уређења, али да не знају кога да доведу на престо; консултовали су приручник *Gotha* не би ли у њему нашли неког принца који би могао доћи на српски престо[61].

Извештај се завршава тврдњом »да су незадовољни политичари одлучни да употребе заверенике као своје оруђе«, да се на њиховом челу налази министар Генчић, главни цивилни завереник из 1903, који »агитује за бугарског краља (Генчић се уочи последње Фердинандове посете Београду састао с Фердинандом у Аустро - Угарској). Генчић има много новца и већ је обезбедио пристанак династије Петровић - Његош, а сада покушава да се споразуме с Дамјаном Поповићем. Изгледа да и Поповић има новаца; он покушава да покрене један дневни партијски лист, за који је већ обезбедио 50.000 франака«.[62]

Интересантно је да и Вемићев дневник потврђује главне тачке овога Конрадовог извештаја. На дан 5. новембра 1909. он је записао: »У Његошевој улици бр. 30 (Вл. Ђорђевић, Божин, Ускок, ја, Сима, В. Пешић, Пера Протић, Микица, Влада Ђ., Ђоле, Мита Павловић, Белега, Павле Јуришић, Д. Благојевић, Мијушко, Јовица, Љуба Максимовић, Глођа). Разговор о осећањима двора према нама и наше држање. На предлог једног да се с њима раскрсти и доведе странац, сви ћуте, само ја рекох да се не слажем, јер ја странца владаоца не бих могао служити, а тако исто ни републику. Дакле, остати при њима.« [63]

Али у току 1910. године односи између пуковника Аписа и престолонаследника Александра постали су сношљивији. Пуковник Апис је у своме ставу према новом престолонаследнику у почетку начинио грешку јер га је потценио. Александар није био човек Ђорђевог кова. Из Пажевског корпуса у Петрограду он је дошао с уверењем да су завереници носиоци нереда, чак да су присталице републиканског уређења. Супротно од свога оца, краља Петра, који се трудио да буде уставни монарх, Александар је хтео да влада, да буде једини извор и утока власти. Као што ћемо видети, руски цар Никола II саветовао је у неколико махова краљу Петру да се већ једном отресе завереника. Стари краљ или није хтео то да учини или није могао. Александар се, међутим, одмах прихватио тога задатка, остварујући га са знатном политичком вештином. У почетку се и он држао завереника како би ојачао свој положај на двору на штету рођеног оца и брата. Када је то постигао, наставио је са завереницима да делује против политичких партија. Пошто је продубио тај јаз, ослабио је моћ завереника на тај начин што их је поцепао. Као последњу фазу својих маневара, изабрао је савез са старим радикалима како би једном засвагда отео пуковнику Апису контролу у

војсци а од осталих завереника начинио своје слепо оруђе. Кад је то постигао, окренуо се против радикала и осталих политичких партија да би завео лични, диктаторски режим.

Александру је требало много година вештог политичког тактизирања док је остварио овај циљ. Године 1910. имао је тек двадесет две године, али се показао дорастао Апису и Пашићу. Он је био посвећен у припреме за оснивање организације *Уједињење или смрт*. Према Живановићу, водећи чланови тајне организације били су донели одлуку да Александра обавесте о циљевима тајног удружења [64]. Апис је успео да убеди Александра да дâ прилог од 20.000 златних динара за »Пијемонт«, што је, несумњиво, био крупан гест с Александрове стране, јер је он био познат као тврдица. Антипарламентарне тачке у програму »Пијемонта« морале су се допасти Александру. У току тога политичког меденог месеца између Александра и пуковника Аписа, као што је Живановић забележио, завереници су дошли до закључка »да би за акцију Србије као Пијемонта било боље да старог и болесног краља Петра на престолу замени нови наследник престола Александар. У споразуму са Александром, пуковник Апис је отишао код краља Петра и тражио од њега да абдицира у корист Александра, што је остало без успеха«.[65]

У Вемићевом дневнику постоје две забелешке о односима између завереника и Александра у то време. На дан 15. новембра 1910. Вемић је забележио: »Рече ми Апис да је био код Александра. Звао га, добро изгледа. Пита како стоји наша ствар, како наши пријатељи. Одговорио му врло добро, само да он устане па да се крене много брже напред. При поласку поздравио све наше пријатеље.« На дан 5. фебруара 1911: »Аписа звао Чича по поруци Александровој. Апис му отворено рекао да треба да преда власт другом сину.« Француски министар у Београду известио је Париз да је Скупштина изгласала један законски предлог по којем је краљ Петар добио специјална овлашћења да може путем закона сузбити »рђаво понашање чланова своје породице« [66]. Овом приликом, француски министар није поменуо Александрово име, него само Ђорђево, напомињући да се он још увек рђаво понаша.

Ђорђе је у то време отпочео акцију за поништавање измене у престолонаслеђу. Александра је то много погодило. Према неким изворима, он је, уз помоћ завереника, покушао да отрује Ђорђа. Према једном извору Александар је покушао да то оствари уз помоћ Петра Живковића, који је актив-

но учествовао у завери 1903. У ноћи између 12. и 13. јуна 1903. Живковић је као дежурни официр у двору отворио главна дворска врата кад су завереници на челу са Аписом кренули да убију краљевски пар. Не постоје извори који би доказали да је Александар лично наредио физичко уклањање Ђорђа. Ни разни секундарни извори се не слажу у томе када је та акција била предузета, 1907. или 1910. године. На пример, немачки министар у Београду јавио је Берлину да је 2. фебруара 1907. дошло до експлозије у Ђорђевом стану [67]. Мајор Аца Благојевић, један од активних завереника приликом оснивања организације *Уједињење или смрт*, наводи да му је пуковник Апис 1916. године причао на Крфу да се Пера Живковић у јуну 1910. прихватио задатка да изврши припреме за убиство Ђорђа [68]. Поред њега у завери су учествовали др Моачанин, Ђурђе Јеленић, Анта Антић, Јосиф Костић и Драгутин Окановић. Пре него што је отпочео с припремама, према Благојевићевом казивању, Пера Живковић је успео да добије од Александра писмо у којем он изражава сагласност са акцијом завереника. Живковић је покушао у овај посао да укључи и Аписа и понудио му да прими на чување Александрово писмо. Апис је то одбио речима: »Остави те цигане, докле ћемо ми вући светску грдњу због њих, то нису никакви људи ни младићи« [69]. Живковић је после тога обавестио Александра да је Апис одбио да учествује у завери.

Но Живковић је успео да увуче у заверу Стојана Поповића, Ђорђевог ордонанс-официра, како то наводи Аца Благојевић. »Мајор Стојан Поповић то саопшти Апису, а овај га одврати од тога... Ђорђе је имао јахту на Сави, и кад је једног дана пошао на излет до Шапца, Стојан је требало да послужи Ђорђа буковичком киселом водом, коју је био добио од Пере Живковића, а коју је био затровао др Моачанин кроз запушач. Он кобајаги случајно мамузом разбије ову флашу и саопшти Ђорђу да не могу даље ићи, пошто је он случајно разбио флашу с буковичком водом коју му је саветовао др Моачанин да пије због болести стомака« [70]. Нема примарних извора који би потврдили Благојевићево казивање, а раније смо из Вемићевог дневника видели (18. октобар 1907) да су завереници разговарали о Ђорђевом тровању помоћу пет боца отрова којима је располагао пуковник Апис [71]. Живановић вели да је то био само разговор и да се на томе све свршило.[72]

Пријатељи завереника су склони тумачењу да су први неспоразуми између Аписа и Александра избили баш поводом

покушаја тровања Ђорђа 1910. године, када је Апис одбио да у томе учествује. Но очигледно је да је Александар после тога успео да придобије једну групу млађих завереника, Петра Живковића, Јосифа Костића и неке друге официре, који су почели да делују против Аписа.

Упркос тренутном затишју током првога балканског рата, размирице између Александра, Пашића и Аписа су се продубиле кад су после ратних успеха на ред дошли многи спољнополитички и унутрашњополитички проблеми. Било је ту и личних момената, као на пример и то коме приписати плодове победе, војсци и њеним акцијама на бојиштима, или државницима и њиховој дипломатској и политичкој вештини. Током првога балканског рата, Александар је командовао једним армијским корпусом, што је, несумњиво, још више повећало његове аспирације да буде једини фактор у војсци.

Сукоб између старих радикала и завереника око Аписа заоштрио се до крајњих граница после првога балканског рата. Једно од првих питања око којег су настале размирице била је подела Македоније с Бугарском. Завереници су заступали агресивно решење: не чекати одлуку руског цара о спорној зони, него оружјем решавати спор с Бугарима. »Пијемонт« је 29. маја 1913. писао: »Ако је рат једино средство да спречимо Бугарима прелаз на ову страну Вардара, онда га не избегавајмо. Фаталан, братоубилачки, он је ипак мање зло него што би било попуштање.«

Пуковник Апис је сматрао да Пашић попушта Бугарима у погледу спорне зоне [73]. То мишљење подстакло је и то што се знало да је Пашић живео као политички емигрант у Бугарској после тимочке буне и да је био веома склон да слуша савете из Русије. »Пијемонт« је нападао Пашића да верује Русији »као Црногорци светом Василију«. У броју од 15. марта 1913. лист је писао: »Нека се не усуђује српска влада да нам нареди да оставимо ове крајеве, јер не само да је нећемо послушати, већ ћемо је казнити за издајство. А ако Бугари мисле да нас одавде истерају, нека покушају.« »Пијемонт« је отворено претио и Пашићу, на пример у броју од 2. јуна 1913: »Ако г. Пашић пропусти и ову прилику и не прогласи благовремено уједињење ослобођених крајева, нека добро утуви да му овог пута неће поћи за руком да одговорност баци на друге, најмање на Русију. Ако српски народ и његов Пијемонт имају будућности, он неће моћи да избегне праведну казну.«

Што се тиче овога проблема, Александар је више био на

страни завереника него на страни владе. Он је 11. јуна дао изјаву бечком »Zeit«-у да »он неће никад ступити на престо ако Србија уступи Бугарској ма и једну стопу земље коју је српска војска освојила«. »Пијемонт« је давао подршку Александру и у броју од 18. јуна; у чланку под насловом »Куда нас води г. Пашић?«, речено је: »Александар долази у Београд и он зна да је сва војска за одбрану и да Он не може и не сме дозволити да једна неодлучна влада упропасти славне тековине Његових победоносних пукова... Цела војска везује још једине наде за свог омиљеног и храброг Престолонаследника и нада се, да ће Он, са својом послушном војском, умети да спасе наше славне тековине у последњем тренутку.«

Док је трајала ова полемика између владе и завереника, бугарске трупе су изненада крајем јуна напале српске положаје, чиме је отпочео други балкански рат, који је донео велике губитке обема странама. Неки од најбољих Аписових сарадника погинули су у овим окршајима, међу њима Љуба Јовановић Чупа, председник организације *Уједињење или смрт*, Илија Радивојевић, а Милан Васић, тешко рањен, остављен је на бојишту. Бугарски војници су га дотукли бајонетима. Слободан Јовановић сматра да су завереници управо тада почели да кују планове о убисту Николе Пашића.[74]

У овом периоду, као што смо видели, дошло је до попуштања затегнутости у односима између Александра и пуковника Аписа. Од октобра 1912. па до краја јула 1913. пуковник Апис се налазио на лечењу после тешке малтешке грознице. Александар је о свом трошку довео једног берлинског специјалисту да прегледа Аписа. Али чим се Апис вратио у Београд и почео да обавља своју нову дужност у Генералштабу, дужност начелника Обавештајног одељења, односи између њих су се поново заоштрили. Слободан Јовановић сматра да је од јесени 1913. Аписов политички утицај почео да опада. Пре него што је Александар почео да се меша у војне послове, сви они који су тражили протекцију окупљали су се око пуковника Аписа. А сада су ти исти људи полако али сигурно прелазили на Александрову страну. Круг око Аписа се свео на његове праве пријатеље. Рат је немилосрдно косио официре, што је значило смањивање броја Аписових присталица. Једном приликом 1914. године, Апис је овако описао Слободану Јовановићу шта он заиста мисли о Александру:

»„Александар је Карађорђевић, а Карађорђевићи не умеју да

праве пријатеље. Ничије пријатељство он не цени... Од људи он не тражи оданост, већ удворништво, а ја удворица нисам. Ја сам дао династији довољно доказа своје верности. Ако се од мене тражи да Престолонаследнику изувам још и чизме, — е лепо, ја то нећу, и не могу! Ето му за то посилни.' Апис се, преко обичаја, стао узрујавати; његова пространа прса као да је подилазила дрхтавица — и ја сам за тренутак, место обичног свакодневног Аписа, гледао једнога плаховитог и поносног човека, свесног своје вредности и своје моћи. Гледајући га онако крупна и тешка, мени је долазила мисао да би њему удворничка прегибања била како морално тако и физички немогућна.« [75]

Слободан Јовановић је указао и на расположења према Александру међу Аписовим присталицама:

»Односи између црнорукаца и Престолонаследника нису били сасвим прекинути, али су пролазили кроз тешку кризу. Црнорукци су тврдили да су они начинили Александра престолонаследником, да они хоће да раде с њиме, али да неће он с њима. Он тражи друго друштво, и око њега се ствара нова официрска група, и то нешто од контраћа, а нешто од оних завереника који су побркали с Аписом. Управо, ко год није више могао или хтео с Аписом, трчао је ка Престолонаследнику.« [76]

Нешто касније, Слободан Јовановић је имао прилике да разговара с Александром о Апису, и он му је тад рекао да добија извештаје како људи Аписа називају »другим престолонаследником«, без кога први престолонаследник не сме ништа да учини:

»Ја нисам имао утисак да је Александра највећма вређало то што Апис није био удворица. Било је без сумње и тога, али то није било главно. Њега је највећма вређало то што је Апис међу официрима имао једну популарност која је чак и њему, будућем краљу, умањивала значај. Уместо да се Апис држи његовом наклоношћу, имао је да се држи он Аписовом. С овим осећањем унижења мешало се и осећање несигурности и страха. Апис је имао у својој прошлости уморство једног краља и једног престолонаследника. Александар није знао шта се и њему може десити ако се Аписа не отараси. Свакојако, његово нерасположење према Апису било је много сложеније него што је Апис узимао... Александар није био кукавица, али је имао слабе нерве. Он је тешко подносио у својој близини лица која су му била мрска. Доставе противу Аписа стизале су му из дана у дан; чак заједнички обеди у Аписовој мензи представљени су као сумњива скупљања. Мисао да је Апис

ту стално крај њега, у истом месту, и у истој команди, постала је за њега неиздржива.«[77]

У судбоносним недељама уочи 28. јуна 1914, сукоб између пуковника Аписа, Пашића и Александра достигао је врхунац. Непосредни повод била је такозвана Уредба о приоритету, наиме, ко ће водити прву реч у управи Македоније, војне или цивилне власти.

У окупираним областима Македоније радикали су у администрацији поставили своје људе, међу којима је било и доста лица са сумњивом прошлошћу, нарочито што се тиче корупције. У исти мах, српска влада је донела одлуку да се уставне одредбе на подручју Македоније још не примењују. Овакав начин управе довео је до сукоба између српских власти и македонског становништва. С друге стране, међу српским војним командантима било је људи који су увиђали опасност од погоршања политичких прилика у Македонији, која је представљала важну стратегијску позицију српске војске.

»Пијемонт« је у више наврата критиковао овакво стање у Македонији, узимајући посебно на нишан министра унутрашњих дела Стојана Протића, једнога од најенергичнијих радикалских првака. Један инцидент у руском конзулату у Битољу у децембру 1913. још више је заоштрио односе између војних и цивилних власти у Македонији. На тој прослави окружни начелник Марко Новаковић први се подигао да испије здравицу руском цару Николи II, али га је у том прекинуо командант 16. пука, пуковник Воја Живановић, рекавши да он има приоритет над једним грађанским лицем, над човеком који за време рата није могао да постигне виши чин од redничког![78]

Овај инцидент навео је владу да пропише Уредбу о приоритету, у којој је грађанским властима, као представницима владе, дата предност на свим јавним свечаностима.

Уредба је огорчила готово све војне команданте и официре, чак и оне који нису били присталице пуковника Аписа. Али радикалска влада, нарочито Стојан Протић, није хтела да попусти. Они су решили да најпре одузму пуковнику Апису право фактичког наименовања министра војске. Почетком јануара 1914, министар војске Милош Божиновић, човек у кога су завереници имали поверења, морао је да дâ оставку. Он је на своју руку, без сагласности владе, помиловао мајора Велимира Вемића, који је 1913. године био осуђен на казну од

ковник Апис изгубио ову битку, а његова звезда на политичком хоризонту Србије почела је од тада да се гаси.

На дан 11. јуна 1914. криза владе у Србији била је окончана. Примљена је Пашићева оставка, али другим указом од истог дана краљ Петар му је поверио састав новог кабинета. Пашић је изјавио краљу Петру да ће задржати стари кабинет, јер је сагласан с радом досадашњих министара [83]. Једина концесија коју је Пашић учинио била је измена 5. члана Уредбе о приоритету. У свечаним приликама, када се политички представља влада, приоритет имају цивилне власти, а у свим другим случајевима приоритет ће се одређивати према рангу и плати представника грађанских и војних власти.[84]

На дан 23. јуна распуштена је Скупштина, а нови избори одређени су за 1. август. Нова скупштина имала је да се састане 10. септембра. Краљ Петар, као човек од части, повукао је консеквенце. На дан 25. јуна издао је један проглас у коме је рекао: »Пошто сам болешћу спречен неко време вршити своју краљевску власт, то наређујем да, на основу члана 69. Устава, док траје моје лечење, у име моје влада Наследник Престола Александар. Препоручујем и у овој прилици своју драгу Отаџбину заштити Свемогућега.«

Касније ћемо говорити о улози организације *Уједињење или смрт*, а посебно пуковника Аписа и мајора Танкосића, у завери против Фрање Фердинанда, а овде ћемо се задржати на томе у којој је мери српска влада била упозната с припремама за атентат, као и на њеној одговорности. Као што смо видели, Принцип и другови добили су оружје у Београду, ту су се вежбали у руковању бомбама и револверима, кроз Србију су путовали и уз помоћ неких српских службених органа пребацили су се на аустроугарску територију у ноћи између 1. и 2. јуна.

Донедавна су историјски извори који говоре о наведеном питању били оскудни, али после ревизије процеса пуковнику Апису и осталим водећим члановима организације *Уједињење или смрт*, могу се доносити нешто одређенији судови о току догађаја у мају и јуну 1914. године.

Јаков Миловић, сељак из Обријежја, пореклом Херцеговац, који је спровео атентаторе од Дрине до Прибоја, није из-

вршавао само задатке поверљиве природе у корист српске војне обавештајне службе, него је био и тајни курир *Народне одбране*. Пошто је испратио Принципа и Грабежа за Тузлу, он је о томе одмах обавестио Божу Милановића, повереника *Народне одбране* у Шапцу. Милановић је проследио обавештење у Београд, председнику *Народне одбране*, генералу Божи Јанковићу, који га је доставио министру унутрашњих дела Стојану Протићу, а овај Николи Пашићу.

Аустроугарске власти су још током првога светског рата запрениле један документ који потврђује горње наводе. Он гласи:

»Препис

Кр. Срп. Министарство унутрашњих дела

19. о. мј. у вечер примио је Милош Милошевић у Јањи два ђака више гор* гимназије, од којих се један зове Триша. Одаклен су ти ђаци незнам, а родом су босанци.

Милош је** ђаке упутио на Јакова Миловића из Обрежа.

Јаков је ђаке спровео учитељу В. Чубриловићу у Прибој код Тузле, а учитељ је имао да их спроведе повеенику у Тузли, који се зове М. Ј., а М. Ј. да их спроведе у Сарајево.

Све ово испричао је Јаков Божи, пошто је ђаке упутио Чубриловићу.

Ђаци носе 6 бомби и 4 револвера.

Какав је задатак ђака, он незна.

Ове је ђаке упутио гранични капетан у Шапцу Раде Поповић, и мајор Коста Тодоровић, јер су се ђаци по њиховом казивању састали у Београду и ту бомбе и револвере примили.

Ђаци су пребачени на Ади Младена Исаковића, а пребацио их је наредник граничне страже Грбић.

Божа је јавио повјереницима да они никога не примају, док не донесе лозинку коју им је Божа казао.

II

На пре 14 дана капетан Раде састао се са Радом Малобабићем (велеиздајник из Хрватске) и Миланом Врачарићем из Бадовинаца повереником, кад су путовали, па су му рекли да ће на њега — Милоша, доћи сандук бомби те да их он разда сигурним људима у Босни и да они сакрију бомбе и оружје, па да га употребе кад им се нареди. Све је ово Милан саопштио Божи. Божа му је рекао

* Нечиткс
** Тако у оригиналу.

да бомбе и оружје прими, да га у Босну не преноси, већ Божи јави да је оружје примио. Оружје још није примљено.

III

Мајор Димитрије Павловић пред рат пребацио је још 6 сандука бомби у Босну, 14 ком. бомби нађено је у Сави код Брчке. Остале су и сада тамо раздате. 4 комада су код Моје Бикицки у Митровици. Остале су у Хрватској и њих је распоредио Раде Малобабић.

За тачност преписа: (потпис нечитак)« [85]

Анализа спољне аутентичности документа може да укаже на то да он није фалсификован. Истина је да су неке речи исписане ијекавски, и да постоји више очигледних граматичких грешака, које не би могао да начини орган Министарства унутрашњих дела у Београду. Те грешке су, вероватно, направљене приликом преписивања у Земаљској влади, иако је један чиновник на крају акта јемчио за тачност преписа.

Преписивач је начинио још једну значајну грешку. Он није преписао датум документа. Иберсбергер сматра да је оригинал акта носио датум негде између 2. и 13. јуна 1914. године[86]. Али, чини се, да 2. јун не би могао доћи у обзир, јер је Јаков Миловић предао ђаке Вељку Чубриловићу 2. јуна после подне. Док се он вратио кући и пребацио преко Дрине у Србију, док је стигао у Шабац до Боже Милановића, морало је проћи најмање два дана. Морало је проћи исто толико времена док је Божа Милановић послао извештај у Београд и док је тај извештај примљен. У сваком случају, акт није могао бити написан пре 5. јуна, а можда чак и дан - два касније.

Унутрашња верификација документа такође указује на његову аутентичност. Имена сељака који су превели Принципа и Грабежа преко Дрине, и који су их водили даље кроз Босну, тачна су (Јаков Миловић, Милош Милошевић), а тачна су и имена оних чланова *Народне одбране* који су служили као веза (Вељко Чубриловић, М. Ј. — Мишко Јовановић).

Јаков Миловић није ухватио Принципово име, али је споменуо Тришу, што се очигледно односи на Трифка Грабежа. Миловић је тачно навео имена граничних официра и подофицира који су помагали ђацима (Раде Поповић, Грбић) али је једино погрешио поменувши мајора Косту Тодоровића, који је још априла месеца 1914. напустио положај граничног официра

на Дрини. Миловић је тачно навео и Исаковића аду, где су атентатори провели ноћ уочи преласка.

У другом делу документа помиње се Милан Врачарић, сељак из Бадовинаца, повереник *Народне одбране*, који је заиста вршио ту функцију.

Документ говори и о Раду Малобабићу, чија улога у сарајевској завери још није докраја расветљена. Малобабић, Србин из Глине, по занимању трговац, политички је био везан за браћу Прибићевић. Када су 1909. године аустроугарске власти притвориле неке од руководећих политичких људи међу Србима у Хрватској и започеле велеиздајнички процес, Малобабић је лично написао анонимно писмо против самог себе, на основу којег је ухапшен и осуђен на пет година робије. Године 1910. био је помилован. Запослио се у мађарском осигуравајућем друштву »Грешам«. Браћа Прибићевић дала су му добре препоруке и он је 1912. године, као обавештајац српске војске, путовао по Аустро - Угарској и Бугарској. У лето 1913. године, када је пуковник Апис постао шеф Обавештајног одељења Генералштаба, он се упознао с Малобабићем и наименовао га за главног српског обавештајца за Аустро - Угарску.

Постоји још неколико чињеница које говоре у прилог аутентичности документа. У њему се каже да је мајор Димитрије Павловић пре рата (мисли се на први балкански рат) послао шест сандука бомби у Босну и да су четири сандука нађена у Сави код Брчког. Будимпештанска штампа писала је том приликом да су пронађене бомбе [87]. Мајор Димитрије Павловић био је гранични официр у Шапцу 1911. године, а затим, до септембра 1912, шеф Обавештајног одељења Министарства војске. У том својству он је и ступио у контакт с Малобабићем.

Осим тога, како ћемо касније видети, против Милана Врачарића, који се такође помиње у другом делу извештаја, српске грађанске власти водиле су истрагу због вести да ће Малобабић код њега оставити сандук бомби.

Но сви ови докази не би били довољни да се утврди аутентичност овога документа, јер је познато да су аустроугарски агенти у Србији често фалсификовали српске документе да би имали шта да шаљу у Беч, а није искључено да је Serbische Aktenkomission за време првога светског рата била склона преиначавању заплењених српских докумената.

Одлучујући доказ да је документ аутентичан јесте то што је председник српске владе и министар спољних послова Никола Пашић направио један краћи извод из првог дела овога

документа. То уједно показује да је Божа Милановић преко својих руководилаца послао Миловићеву изјаву у Београд, а да су је ови доставили Пашићу.

Та Пашићева забелешка, написана на брзину, нечитким рукописом, има пет редова:

Први ред:

»2 ђака V. раз. гимн. Триша Младенов«, последња реч вероватно име власника аде на Дрини Младена Исаковића. На крају овог реда има још једна реч која се не може прочитати.

У другом реду:

»6 бом. 4 рев. од Народне одбране Јанковић.«

Трећи ред:

»Божа Милановић и Танкосића.«

Четврти ред:

»Повереник« затим једна нечитка реч, »а ову враћен, Трнову и Прибоју«.

Пети ред:

»У Тузлу, у Сарајеву.« [88]

Наши експерти сматрају да је на овој забелешци Пашићев рукопис аутентичан. На белешци не постоји датум, те се може претпостављати да је она начињена и после 28. јуна 1914. године, али је вероватније да се то десило пошто је Миловићев извештај већ био примљен.[89]

Но још једна ствар није јасна у овој Пашићевој забелешци. У другом реду, пошто су поменуте бомбе и револвери, стоји даље: »... од *Народне одбране* Јанковић, Божа Милановић и Танкосића повереник...« По свој прилици, уз Миловићеву пријаву Божи Милановићу, неко је Пашићу давао објашњења како је до тога дошло, то јест да је Миловић повереник и *Народне одбране* и Танкосића.

Најбитнији елемент ове забелешке јесте то што се у њој ништа не говори о атентату против надвојводе Фрање Фердинанда, него се само напомиње да су два ђака прешла у Босну са шест бомби и четири револвера. Значајно је, такође, и то што се у другом и трећем делу Миловићевог извештаја говори како је оружје пребацивано у Босну још пре рата 1912. годи-

не, да би се разделило повереницима српске обавештајне службе и употребило кад дође време за то.

Кључно питање које се намеће кад се говори о одговорности српске владе за догађаје у Сарајеву било би следеће: какве је мере председник владе Никола Пашић предузео кад је добио ову информацију.

Чињеница што је начинио извод из документа доказује да је читаву ствар сматрао озбиљном. Иако надвојводино име није било поменуто у документу, Пашић је, нема сумње, закључио да прелазак омладинаца са смртоносним оружјем уочи надвојводине посете Босни изискује отварање хитне истраге. Осим тога, у другом и трећем делу документа каже се да је још једна пошиљка бомби упућена повереницима *Народне одбране* у Босни и Херцеговини.

До данас откривени историјски извори наводе на закључак да је Никола Пашић предузео следеће кораке:

1. — Расправљао је о читавом питању са члановима владе.

2. — Наредио је грађанским властима да отворе истрагу на граници, док су министар унутрашњих дела и министар војске издали одговарајуће наредбе против илегалног пребацивања људи и оружја преко границе.

3. — Преко војних власти наредио је истрагу против пуковника Аписа.

4. — Учињени су кораци да се зауставе младићи који су већ били прешли границу.

5. — Још увек је спорно какве је мере Пашић предузео да опомене бечку владу да су наоружани људи прешли границу.

Није јасно да ли је о преношењу оружја и преласку наоружаних људи расправљано на седници владе, или је Пашић то питање покренуо само пред неким члановима владе. Љуба Јовановић, министар просвете у влади 1914. године, тврдио је 1924. године да »нам једног дана каза господин Пашић« [90], из чега би се могло закључити да је то било на седници владе, иако је Јовановић касније, као што ћемо видети, писао да је то саопштење дато у једном разговору изван кабинета.

Друго је битно питање о чему се том приликом дискутовало. У првој верзији, Љуба Јовановић је написао: »Не сећам

се да ли је било крајем маја или почетком јуна, када нам једнога дана каза господин Пашић — он је на томе више радио са Стојаном Протићем, који је онда имао Министарство унутрашњих послова; али је оволико и нама другима рекао: да се неки спремају да оду у Сарајево и убију Фрању Фердинанда, који је тамо имао доћи и бити свечано дочекан на Видовдан. Како су ми после рекли, то се спремало из круга људи тајно организованих и патриотских ђачких кругова босанско-херцеговачких у Београду. И г. Пашић и ми остали рекосмо, и Стојан прими да изда наредбу пограничним властима на Дрини, да спречи прелазак младићима који су тога ради пошли из Београда. Али те су пограничне власти и саме биле у организацији, и оне не извршише Стојанову наредбу, а њему јавише — и он после нама — да им је наређење доцкан стигло, јер су се они омладинци већ били пребацили.«[91]

Због историјског значаја овога питања потребно је дати његов историјат. Италијански војни дописник у Србији Лучијано Магрини написао је после рата у својој књизи *Il Dramma di Sarajevo,* издатој 1929. године, да је од мајора Милана Ђорђевића за време рата чуо да су се неколико недеља пре 28. јуна у београдским службеним круговима шириле вести да ће атентат бити извршен. Никола Пашић је за ово сазнао у првој половини јуна и, забринут због тога, после неколико дана колебања, известио је о томе остале министре. Влада се сложила с њим да се треба супротставити завереницима, али су чланови *Црне руке* саботирали мере, а атентатори су већ били прешли границу[92]. Магрини је прилично озбиљан писац и ово његово казивање мора се узети у обзир.

У књизи Станоја Станојевића о сарајевском атентату (1923) има места из којих би се могло закључити да је српска влада знала за прелазак наоружаних људи.[93]

Годину дана после Станојевићеве књиге дошло је до објављивања већ наведеног тумачења Љубе Јовановића у споменици десетогодишњице светског рата *Крв Словенства.* Едит Дарам, бранилац немачке тезе о одговорности за светски рат, докопала се те Јовановићеве изјаве и тумачила је као потврду тезе да је српска влада учествовала у завери против Фрање Фердинанда. Ситон-Ватсон је у »Times«-у, 16. фебруара 1925. године, објавио писмо, апелујући на Пашића и Љубу Јовановића да кажу праву истину. Љуба Јовановић је 17. априла 1925. године дао интервју »Политици«, у којем је поновио оно што је раније био написао, додавши да је и сâм Пашић 7. јула

1914. године дао интервју једном мађарском листу и том приликом рекао да је српски посланик у Бечу опоменуо бечку владу о опасности којој се излаже Фрања Фердинанд својим путом у Сарајево. У истом интервјуу Јовановић је рекао:

»Познато је исто тако било, и код нас и код Аустријанаца и код њихових другова и протектора у Немачкој, за мере које је ондашња влада г. Пашића предузела да спречи прелазак оних учесника у припремању атентата за које се чуло да су у Београду набавили оружје и са њим пошли преко Дрине у Босну. О тим наредбама аустријске власти нашле су позитивног трага, кад су први пут 1914. године прешле преко Дрине и заузеле Лозницу, и ту нашле дневник пок. Косте Тодоровића, нашег граничног официра, који је у њ из дана у дан записивао садржину добивених аката, па је између осталог записао и строгу наредбу коју је министар војни, ондашњи пуковник Душан Стефановић, издао да се спречи прелаз преко границе поменутим младићима из Босне.«

На питање сарадника »Политике«: »Да ли је аустро - угарска влада негде објавила ту наредбу српског министра војног, коју су нашли у архиви пок. Тодоровића у Лозници?«, Љуба Јовановић је одговорио:

»То је Аустро - Угарска, понављам, нашла и сазнала, али, она је, колико знам, о томе ћутала онако исто као што би хтели ови наши представници политике порицања да и ми ћутимо. Аустро - - Угарска је ћутала, јер је био њен интерес да не показује свету докле је српска влада ишла у својој великој суседској коректности.«

Љуба Јовановић је после тога у часопису »Нови живот«, бр. 1 - 2, 1925, објавио опширан чланак у којем је поновио своју тезу.

Полемика између Пашића и Јовановића постала је још жешћа 1926. године, када је између њих започела борба око превласти у Радикалној партији. Ђурђе Јеленић је у отвореном писму Главном одбору Радикалне партије, објављеном у »Политици« 26. марта 1925, оптужио Љубу Јовановића као издајника. Три дана касније, Милан Зечевић, Јовановићев пријатељ, одговорио је у »Политици«, прецизирајући да је Пашић говорио о томе 1914. године не на седници владе, него изван кабинета, и то пред појединим министрима.

Пашић је дуго ћутао о читавој ствари, иако се у полуслужбеном листу »Време« било појавило саопштење да је он на-

писао једну књигу о одговорности за први светски рат. Он је 16. августа 1925. године написао једно писмо тадашњем министру спољних послова Момчилу Нинчићу, у којем је казао:

»О томе смо једном говорили, и ја сам ти онда казао да чекам одговор г. Љубе Јовановића, чекао сам да он сам оповргне оно што је написао, а што није истина, и тим сам принуђен да напишем један демант и да кажем да је Србија онда чинила све могуће да се односи наши, после анексије Босне и Херцеговине, после балканских ратова, кад је Србија светила Косово, што пре поправе и пријатељским учине, само да би нас Аустро - Угарска поштедела и оставила на миру, јер смо знали шта је све предузела против нас за време балканског рата и за време преговора о миру с Бугарском.« [94]

На седници Главног одбора Радикалне партије 25. априла 1926, Пашић је дао јавну изјаву о читавој ствари, коју је »Политика« објавила 26. априла у интерпретацији свога извештача:

»Г. Пашић даље каже да су га питали страни кореспонденти да ли је он знао да ће бити убијен аустријски престолонаследник. Он је то одбио. Молио је г. Јовановића да порекне то, јер није истина да је он, г. Пашић, то рекао на седници министарског савета. Г. Пашић тврди да је, чим се вратио из Букурешта, поручио *Народној одбрани*, да не ради ништа против Аустрије јер је опасно. Г. Пашић је чекао да г. Јовановић то порекне, г. Јовановић је оклевао да то учини и није учинио.

Г. Пашић се поново враћа и тврди да није рекао оно што му је приписао г. Јовановић, питао је своје другове и министре: Људи, да ја нисам заборавио да сам то рекао? И сви су потврдили да г. Пашић заиста то није рекао.«

Љуба Јовановић, како »Политика« у истом извештају наводи, одговорио је на истој седници Пашићу да он није уопште прочитао његов чланак, да он није казао да је Пашић оно саопштење дао на седници кабинета, него касније, у приватном разговору.

Љуба Јовановић је после тога искључен из Радикалне партије, али је расправа о томе ко је био у праву букнула 1931. године. Два једина жива члана српске владе из 1914. године, Велизар Јанковић и Душан Стефановић, дали су своје мишљење о читавој ствари.

Јанковић је у »Политици« од 9. јула 1931. написао да је на једној седници владе у мају 1914. године Стојан Протић саоп-

штио »да има података да су неки омладинци из Босне и Херцеговине прелазили без пасоша преко Дрине у нашу земљу и да су се ових дана и вратили натраг истим путем, под заштитом неких наших пограничних официра. Мислим да је тада, на том сектору пограничном, био артиљеријски официр Вуловић, доцније познати првак ове официрске организације. Ми смо сви били запрепашћени. Протић је беснео од гнева што се и овом приликом утврдило да се у питања његовог ресора — полицијски надзор над путницима преко границе — и уопште у надлежност цивилних власти, мешају официри. Пашић, опет, скретао нам је озбиљну пажњу на последице које могу наступити у нашим односима који су већ врло траљави били са Аустро - Угарском. Овакве везе наших официра из групе *Црна рука,* који су за себе патриотизам монополисали, са егзалтираним омладинцима који су били занесени великом српском пропагандом, нису нам се свиђале.

После дуге дискусије, донете су једногласно *следеће важне одлуке:*

1. Да Министарство унутрашњих дела предузме најстрожије мере да се овакви неконтролисани и недозвољени прелази преко наше границе и аустријске границе онемогуће и да се поведе што живља акција за уклањање црнорукаца са важнијих положаја у војсци.

2. Да Пашић најзгоднијим путем обавести кога треба у Бечу, и да се обрати већа пажња на босанске омладинце како не би, занесени великом српском пропагандом, учинили какву незгодну демонстрацију и авантуру приликом великих маневара, које је аустроугарска војска у фрапантном броју од 250.000 људи, са аустроугарским престолонаследником Фердинандом на челу, демонстративно организовала на нашој западној граници.

Стојан Протић с којим сам био у врло интимним односима, показао ми је убрзо после ове седнице свој веома оштри и енергични распис — наређење — поводом овог преласка преко Дрине. Према мојим забелешкама, тај је распис, то наређење, које је датирано мислим опет у мају, одмах после наше седнице потписао тадашњи начелник Министарства унутрашњих дела Милорад Вујић, данашњи министар у пензији. Ја се надам да се овај документ мора још и данас налазити у некој државној архиви кога надлештва«.

Министар војске у српској влади 1914. године, пуковник Душан Стефановић, такође је написао чланак у »Политици«,

13. августа 1931. године, у којем овако описује један свој разговор с Николом Пашићем, вођен фебруара 1925. поводом писања Љубе Јовановића у споменици *Крв Словенства:*

»Сигурно си прочитао оно што је написао Љуба, где вели: да сам ја знао раније за атентат на аустријског престолонаследника и да сам ја то вама министрима на једној министарској седници и саопштио. Ти си тада био министар војни, сећаш ли се тога?

— Г. Председниче, прочитао сам оно што је написао Љуба, а био сам изненађен, јер ја до свршеног чина на Видовдан, о томе нисам појма имао, а најмање да сам од Вас чуо да се спрема тај атентат.

— То саопштење је такве природе да, ко га чује, лако га не заборавља, а ја имам обичај да све важније ствари бележим у свој дневник, а сигурно бих и то забележио.

Покојни Пашић даље продужи:

— И мене је то писање Љубино веома изненадило и чудило ме је што износи оно што није било, и зашто. Ја сам увек према Аустрији водио врло опрезну политику, јер сам био тврдо уверен да она гледа сваку згодну прилику да с нама зарати. Ето: Фридјунгова афера никако није дала да се спојимо са Црном Гором; после наших победа над Турцима 1912. год., тражила је прилику да с нама зарати; Бугаре је натерала да нас 1913. год. нападну; побунила је 1913. год. Арнауте против нас; када је после балканских ратова био конгрес у Букурешту, наговарала је румунског краља Фердинанда да се одвоји од нас; када се после наших успешних ратова на Балкану почела да буди увелико идеја »Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца« — ја сам о томе дубоко мислио и рачунао сам да ће се ово моћи извести тек кроз 10 - 15 година; онда када ови одушевљени младићи за ову идеју буду зрели људи. И због тога сам и водио према Аустрији такву политику — да избегнемо сваки повод да може Аустрија да нас нападне.

Ја се нисам слагао ни са пок. Миловановићем односно Јужне Србије. Ја тада нисам био министар, али ме је краљ Петар питао за мишљење, и ја сам му и тада рекао да тај савез какав је, по нас није користан, јер нам не даје оно што је наше: јер ја сам увек захтевао: Брегалницу, Велес и Прилеп, и нисам никако дао да се Бугари граниче са Албанијом.

Пок. Пашић је даље продужио:

— Када се десило на Видовдан убиство у Сарајеву, ја нисам био у Београду, у Лапову сам извештен депешом, али ми ту није било јасно јављено и нисам позиван у Београд; ја и сам томе нисам придавао велику важност, и продужио сам пут даље на југ.

У Лесковцу је дошла друга депеша, да се вратим у Београд, и ја се вратих.

Ја сада могу сасвим отворено ово да изјавим:

По извесним приватним доставама слутио сам да се нешто спрема у Сарајеву, и са Стојаном сам о томе разговарао, и он је израдио један распис полицијским властима, којим наређује да се припази на границу — Дрину — те да се тамо не пребацују сумњиве личности у Босну из наше земље. Ако се не варам, тај је распис и нађен на граничној линији.

Али ја тим гласовима нисам придавао велику важност, а најмање да сам ја као председник владе са владом био у ово посвећен, или чак ово и потпомагао. Ето ви, као члан владе, тврдите да о овоме нисте ни појма имали.

На томе се и свршио овај разговор између мене и пок. Пашића.«

На крају чланка Стефановић наводи да је у то време и трећи живи члан српске владе из 1914. године, Марко Ђуричић, у усменом разговору потврдио да је Пашић у праву, а не Љуба Јовановић.

У суштини, постоји битна разлика између интерпретације Николе Пашића и Љубе Јовановића о томе шта је све знала српска влада уочи атентата. Иако је касније преформулисао своју изјаву, Љуба Јовановић је у основи тврдио да је Пашић обавестио владу, или поједине чланове владе, »да се неки спремају да оду у Сарајево и убију Фрању Фердинанда«, док је Пашић тврдио да је »по извесним приватним доставама слутио да се нешто спрема у Сарајеву«, те да је наложио Стојану Протићу да се пошаље распис полицијским властима да се припази на границу, »да се не пребацују сумњиве личности у Босну«.

То су, углавном, сви важнији другостепени, мемоарски извори који говоре о томе до које је мере српска влада била упозната са припремама завереника и шта је, сходно томе, предузела.

Примарних извора, као што је речено, веома је мало. Већ смо навели извештај Министарства унутрашњих дела о достави Миловића, као и о доставама о пребацивању оружја преко Бадовинаца.

Ти документи ништа не казују о мерама саме владе, односно министра унутрашњих дела и војске, да се спречи преношење оружја и прелазак сумњивих лица.

Професор Владимир Ћоровић пронашао је у архиви Врховног суда у Сарајеву један значајан документ који су

аустријске трупе нашле и заплениле у окупираном делу Србије 1914. године [95]. Тај документ гласи:

»Команданту 5. чете граничне трупе, Лозница. Сазнао сам да финансијски стражари према босанској граници, преко наших људи и људи из Босне, преносе из Србије у Босну оружје, муницију, и друге експлозиве. Вођеном истрагом по овоме утврдио сам да је пре десетину дана преко Рајка Степановића, наредника граничне трупе, с наше стране, пребачено у Босну 4 револвера и 400 метака; а затим да је од стране овог истог Степановића и Милана Аничића из Бадовинаца, донет у колебу Милана Врачарића из Бадовинаца један ручни кофер, у којем је било смештено оружје и бомбе, ради пребацивања у Босну и предаје Раду Малобабићу. Том приликом наредник Степановић показао је Врачарићу писмену наредбу, на основу које овај посао врши. Какве и колике рђаве последице могу настати ако би аустроугарске власти за ово преношење оружја и муниције сазнале, није потребно да Вам напомињем, а то би не само по начину и времену, већ и по лицима која овај посао врше, врло брзо наступило. Саопштавајући Вам предње, препоручујем Вам да одмах обуставите овај посао и спречите сваки покушај преношења оружја и муниције из Србије у Босну, у противном лично ћу Вас чинити одговорним пред надлежним Господином Министром. Да сте предње примили к знању, известићете ме одмах и јавити: јесте ли и чијим знањем и одобрењем ово досад радили, као и шта је било у куферу. Једновремено ћете ми упутити наредника Рајка Степановића ради нужног саслушања по овој ствари.

Начелник округа, Коста Јездић«

Као што је Владимир Ћоровић утврдио, архиве пограничних локалних власти у Лозници и Шапцу уништене су за време рата, а исто тако и архиве Министарства унутрашњих дела, па се до 1936. године није могло утврдити да ли је до њих стигао какав акт Министарства унутрашњих дела и какав му је био садржај, иако постоје мемоарски извори који потврђују да је такво наређење било послато [96]. Ћоровић с правом закључује да је енергичан став окружног начелства подрињског резултат неког тражења из Београда или какве оштрије поруке надлежног министра, коју помињу и Јанковић и Јовановић.[97]

Владимир Ћоровић је у босанским архивама пронашао још један документ који доказује да су после тога случаја полицијске грађанске власти обратиле нарочиту пажњу на границу, по наредбама виших власти. То је рапорт »Пов. бр. 17«, који је Јован Првановић, гранични капетан у Лозници, упутио

27. јуна 1914. године команданту 5. одсека граничне трупе. У њему се вели: »У последње време чешће ми се ставља до знања да полицијске среске власти, по вишем добијеном наређењу, а тако исто и царинске власти, врше известан надзор над стражарима ове чете. Начелник среза јадарског у том циљу добио је 2 поверљива писма од начелника округа подрињског да строго води рачуна о раду стражара ове чете и да све, ма шта дознао, доставља поверљивим путем. Исти се већ с неким питањима обратио управнику царинарнице Шепачке аде. Начелник среза азбуковачког издао је наређење општинским властима и управнику љубовијске царинарнице да му се доставља рад стражара. Све ово иде без знања потписатог као њиховог првог претпостављеног, а да је ово истина потписати је уверен, јер му је саопштено од неких председника општина на граничном реону.«[98]

Велика борба између грађанских и војних власти, на челу с пуковником Аписом, која се у свој својој жестини водила баш у то време у Београду, водила се, како из наведеног извештаја видимо, и на терену. Аписови људи на терену одбијали су да над њима воде истрагу грађанске власти, поготову кад је мајор Љубомир Вуловић, један од најенергичнијих вођа организације *Уједињење или смрт,* постао непосредно уочи атентата командант свих јединица на граници према Аустро - Угарској.

Сменивши Косту Јездића с положаја начелника подрињског округа, Стојан Протић је на његово место поставио Косту Туцаковића. Био је то енергичан полицајац, али ни он није успео да натера Вуловића да попусти. На суђењу пуковнику Апису у Солуну 1917. године, Коста Туцаковић је изјавио:

»Заиста сам лично ишао да извршим претресе колебе Милана Врачарића из Бадовинаца, а карауле граничне нисам претресао, али сам се депешом обратио мајору г. Вуловићу, команданту граничног одсека, да извесну ствар спречи и да ми потребна саслушања Рајка Степановића, финансијског стражара на бадовиначкој караули, пошаље или да га упути. По тој депеши нисам добио ни одговор, па ни Рајко не дође. Зато сам се жалио г. министру војном, па кад ни од њега нисам добио одговора, написао сам опширан реферат г. министру унутрашњих дела. У тој ствари био је умешан и г. Малобабић, и могу рећи да је, по мојим утисцима, он некога извесно послушао, а пуковник г. Димитријевић и мајор Вуловић одрицали су да ту имају учешћа, како ми је причао г. Станко Цветковић, пуковник.«[99]

У оваквој ситуацији Пашић се обратио и начелнику Генералштаба, генералу Путнику, под чијом је јурисдикцијом било Обавештајно одељење, чији је шеф био пуковник Апис. Значајно је да је о томе први писао Милош Богићевић, који се не може сматрати Пашићевим пријатељем и који је био један од најупорнијих критичара српске владе, сматрајући да она сноси одговорност за сарајевски атентат. Богићевић је, наиме, написао да је Пашић у једном поверљивом акту скренуо пажњу Путнику да пуковник Апис одржава везе с босанским студентима револуционарима и да то може да изазове веома опасне последице [100]. То исто је касније потврдио и Јован Јовановић Пижон.[101]

У Архиву ДСИП - а постоји концепт одговора, без датума, пуковника Аписа начелнику операцијског одељења, који му је био наредио да одговори на оптужбе које је изнео начелник округа подрињског Туцаковић, заснивајући их на акту Министарства унутрашњих дела већ напред поменутог, а нарочито на његовом II и III делу, где се говори о Малобабићу и пребацивању револвера и бомби код Бадовинаца, што и сам пуковник Апис признаје, јер почиње свој одговор овако: »Из предмета видим да се говори о преносу оружја и муниције у Босну и бомби за Рада Малобабића«[102]. Осим тога, у акту Министарства унутрашњих дела у тачки I говори се о инструкцијама које је *Народна одбрана* дала својим повереницима »да они никога не примају док не донесе лозинку«. У свом одговору пуковник Апис се посебно осврће на такав став *Народне одбране*. После увода, пуковник Апис опширно говори о патриотизму Рада Малобабића и побија тврдње да је он аустријски шпијун. Он наводи да је Малобабић радио за *Народну одбрану* и да је »покојни мајор Милан Васић сматрао Малобабића за једног од најагилнијих наших људи«[103]; затим, да је с Малобабићем раније радио мајор Димитрије Павловић, »коме је Малобабић као граничном официру учинио најлепших услуга и у најозбиљнијем времену, за време наших ратова, кад је Аустро - Угарска извршила мобилизацију своје војске«[104]. Пуковник Апис даље каже:

»На основи ових мишљења, позвао сам г. Малобабића, пошто сам и сам оценио да је врло подесан за службу прибављања података о аустроугарској војсци, упослио сам г. Малобабића за рачун Гл. Ђ.штаба за ту службу. Од месеца септембра прошле године г. Малобабић ради са највећом вољом, енергијом и успехом као повереник Гл. Ђ.штаба. Извештаје које шаље и његов целокупан рад

заслужују свако признање, а за сумњу која се на њега баца од стране начелника округа подрињског, до данас нема никаквог основа. Лично сам се уверио да га наши прваци у Загребу цене као доброг и ваљаног Србина, и не само да га не сумњиче, већ се према њему односе са пуним поверењем. Треба знати да је г. Малобабић био један од Срба који су били у затвору приликом велеиздајничког процеса у Загребу.

Уосталом, и приликом последњег доласка Малобабића у Београд, кад је долазио по мом позиву ради даљих упутстава, Малобабић је општио и са члановима *Народне одбране*. Да је Малобабић типа Настићевог, имао би, а имао је исувише материјала и пре но што сам га ангажовао за рад Гл.Ђ.штаба, за такву улогу за коју начелник округа подрињског у свом рапорту изјављује своју бојазан. Но до данас он је сав тај материјал чувао као светињу, а према начину његовог рада и опрезности коју у свом раду Малобабић уноси, даје се закључити да су мотиви Малобабића за рад на овим стварима његови чисти осећаји Србина и родољуба, готовог на сваку жртву за успех српске ствари.

Сматрао сам за потребно да на овоме месту у овоме извештају изнесем ово о г. Малобабићу, да би се видело са каквим се човеком има посла.

Пре неколико дана позвао сам г. Малобабића ради даљег упутства и споразума за рад. Овом приликом нарочито сам се са њим споразумевао о поузданим путевима за пренос извештаја од наших повереника, и то за најтеже прилике. Том ми је приликом г. Малобабић изнео потребу да би преносиоци извештаја (курири) и одлучнији наши повереници требали да имају какво ручно оружје, за саму одбрану, и напоменуо ми да би требало послати који револвер за те људе. Ја сам се сагласио с тим и одобрио му намеру да понесе 4 револвера са собом за те људе, са потребним бројем патрона.

Да би пак његов долазак у Србију био остао неопажен и да би могао пренети и то оружје, утврдили смо да се овог пута Малобабић врати преко Дрине, путевима који нам за такве случајеве стоје на расположењу, а којом би приликом г. Малобабић проверио поузданост тих путева и организовао брже преношење извештаја. Како је у то време путовао на своје ново постављење и команд. тог граничног одсека мајор Љуб. Вуловић, ја сам их међусобно упознао, што је било и потребно и корисно за даљи рад, и са њима се споразумео да заједно и отпутују.

Г. Малобабићу и мајору Вуловићу сам препоручио да о овоме раду Гл.Ђ.штаба апсолуно никоме не говоре, пошто сматрам да рад Гл.Ђ.штаба у овом правцу не треба да се саопштава никоме, па ма то била и службена лица која за сам тај рад нису неопходно потребна.

Овакву препоруку сам издао и подвукао обојици још и стога

што ми је г. Малобабић напоменуо да из *Народне одбране* показују извесну радозналост у погледу рада Малобабића у овом смислу, па су му поводом тога чак тражили да се изјасни и определи са ким хоће да ради, са *Народном одбраном* или Гл. Ђ.штабом!

Дајући Малобабићу овакву препоруку односно рада Гл. Ђ.штаба, ја сам га саветовао да и даље остане на расположењу и *Народној одбрани* за њене циљеве, уколико је то могуће, поред послова који му се из Гл. Ђ.штаба буду давали.

Као што се из довде изнетог види: Малобабићев прелаз преко границе на Дрини одобрио сам ја у интересу саме службе. Пренос 4 револвера и муниције одобрио сам такође налазећи да то није наоружавање нашег становништва у Босни, а и да се у ово посвете и да ово све могу знати само она службена лица која су за сам посао неопходно потребна, препоручио сам такође ја, налазећи да се тајност посла може само тако и очувати.

О преносу бомби није ми познато, и могуће је да је Малобабић понео и молио да му се истим путем пренесе и ручни кофер, који је на путу за Београд понео, а који се у акту начел. округа подрињског помиње са тврђењем да су у њему бомбе.

Овом приликом част ми је известити да сам од команд. чете граничне трупе у Шапцу и Лозници дознао да се од стране чланова *Народне одбране* захтева од наших повереника који су и чланови *Народне одбране*, да наредбе које долазе од војних власти не примају и да сав рад војне власти достављају чл. *Народне одбране* у Шапцу, а тако исто да и полицијске власти траже да о раду војних власти буду обавештене. Налазећи да су ови захтеви и полицијске власти и *Народне одбране* штетни по повереничку службу Гл.Ђ.штаба, мени је част молити за дејство, да се по овоме учини потребан корак и да се *Народној одбрани*, уколико је она овлаштена за рад ван граница, достави да у погледу рада Гл.Ђ. штаба њен рад треба да је на услузи, а не на сметњи и да радозналост њених чланова у погледу рада Гл.Ђ.штаба није на свом месту и излази ван граница њених задатака. За полицијске власти пак молим да се у овом смислу и издаду потребна упутства, како би се избегле штетне последице за сам рад Гл.Ђ.штаба.

На завршетку овог извештаја част ми је изнети своје мишљење да овај предмет не би ни постао да нема тих неумесних захтева појединих чланова *Народне одбране* и да полицијске власти имају у погледу рада војних власти и сарадње њихове с војним властима потребна упутства, пошто је успех рада, нарочито у служби повереничкој, умногоме олакшан хармонијом у раду свију власти и у поверењу у раду појединих власти у своме делокругу.« [105]

Аписова изјава стигла је до председника владе Пашића, који није био задовољан њоме па је наредио министру војске

Душану Стефановићу да отвори истрагу. Министар је позвао пуковника Станка Цветковића, начелника судства Министарства војске, предао му наведено изјашњење пуковника Аписа, као и извештај Туцаковићев министру унутрашњих дела Стојану Протићу. »Пошто га је министар војни Душан Стефановић упознао са овим стварима, саопштио му је да је, у договору с владом, донета одлука да он пође у Бању Ковиљачу, као приватно лице, тобож на одсуство и да тамо спроведе истрагу о томе пребацивању у Босну. На пут је Цветковић пошао у цивилном оделу и преко Шапца отпутовао уз Дрину. У Шапцу је саслушао начелника округа подрињског Косту Туцаковића о свему што је знао о пребацивању људи и оружја преко Дрине. Затим је саслушао мајора Љубу Вуловића, који је био командант граничних трупа у Лозници, као и још нека лица. Шта су све ова лица изјавила, данас се Цветковић не сећа тачно, али изјављује да је сва акта о овој истрази, која иначе нису била завођена у званичне протоколе, са рефератом предао министру војном Душану Стефановићу, који му је рекао да их је предао председнику владе Николи Пашићу.«[106]

Документи о Цветковићевој истрази још нису пронађени, а не зна се ни датум кад је он почео а кад завршио истрагу. У једној изјави коју је дао 1953. године, када је имао осамдесет једну годину, он се не сећа ниједног датума, али је рекао да му је министар војни, предајући му материјал потребан за истрагу, саопштио да је Апис »признао једино то да је знао да је Воја Танкосић обучавао у руковању оружјем неке босанске омладинце«[107]. Из овога би се могао извући закључак да је истрага вођена и после 28. јуна 1914. године.

Иако у свом изјашњењу пуковник Апис ништа не говори о преласку наоружаних људи у Босну (први део документа Министарства унутрашњих дела), него се искључиво осврће на оптужбе против Малобабића поводом преношења оружја у Босну (револвера и бомби), треба видети какве је све мере предузела српска влада преко мреже повереника *Народне одбране*, као и путем других канала, да заустави она два наоружана младића који су, у ноћи између 1. и 2. јуна, прешли у Босну, о чему се говори у првом делу акта Министарства унутрашњих дела.

Као што смо видели у XV глави, Принцип се разилазио не само са Илићем него донекле и са Грабежом у мишљењу да ли атентат треба извршити.[108]

Из објављене документације се види да Илић није био човек слабих нерава ни кукавица, који би из страха одустао од завере. Очигледно је да је он променио свој став после дубљег размишљања, а и пошто су на њега утицала друга лица.

У својој књизи о убиству Фрање Фердинанда Станоје Станојевић је записао:

»Димитријевић и Танкосић нису, међутим, о свему томе никоме ништа говорили, нити су ма шта о томе икоме саопштавали. Тек 15. јуна сазвао је Димитријевић седницу Главног одбора организације *Уједињење или смрт*, и саопштио да су он и Танкосић послали у Босну људе да убију престолонаследника Фердинанда, и навео је разлоге који су га руководили да то учини. Као најважнији разлог наводио је факт да престолонаследник Фердинанд хоће да изазове рат, и да ће његовим уклањањем рат бити спречен.

Готово сви чланови Одбора устали су против извршења ове намере, и поводом тога отворила се дуга и веома жива дебата. Напослетку, на наваљивање другова, Димитријевић пристане да опозове све и да јави у Сарајево да се атентат не изврши. Изгледа да је он у томе правцу нешто и покушао, али је или било већ доцкан, или га атентатори у Сарајеву нису хтели слушати. Ствари су пошле својим судбоносним током.« [109]

Пуковник Чедомир Поповић, један од истакнутих чланова организације *Уједињење или смрт*, потврдио је у основи горње тврдње Станоја Станојевића, иако се с његовом оценом ко су зачетници завере није слагао, јер је Станојевић био наклоњенији тези пресуде Солунског процеса, него објективној истини.

Чедомир Поповић је тврдио, прво, да организација *Уједињење или смрт*, као таква, није имала удела у атентату; друго, да пуковник Апис није учествовао у организовању завере, него да је то дело босанских омладинаца, који су се обратили Танкосићу за помоћ; треће, да је пуковник Апис покушао да заустави Принципа и Грабежа.

У потврду ове своје тезе, Поповић наводи шта му је пуковник Апис рекао о атентату у разговору 1915. године:

»Био сам убеђен да је пројектовани маневар у Босни претекст за упад Аустрије у Србију, на челу с главнокомандујућим аустријске војске, престолонаследником Францом Фердинандом. И ја сам у души ужасно страховао од тога... А ти знаш да је, по несрећи, тада у земљи владало исувише заоштрено стање у погледу поли-

тичких, унутарњих, борби. Каква је била наша војничка ситуација, то ти је познато: могли су пустити само једну - две коњичке дивизије у Србију па не би имао ко да их заустави. Док би наше трупе пристигле из јужних крајева, Србија би била прегажена. Цео свет, па и сами ми, нашли бисмо се пред свршеним чином. И зато, када је код мене дошао једног дана у канцеларију Танкосић, и рекао: ‚Има неких младића Босанаца, досадише ми молећи да им допустим да оду у Босну, хоћу ли да их пустим?' — ја сам доиста тога тренутка, не размишљајући даље, казао: ‚Па, пусти их!' Танкосић ми је тада рекао да ти младићи, по договору са друговима из Босне, хоће да покушају нешто против Фердинанда. Право да ти кажем, тога сам тренутка помислио да је немогуће да такав атентат успе, и да можда неће ни доћи до њега. Претпостављао сам да ће аустријски престолонаследник бити тако чуван и осигуран да му се не може ништа догодити; у најбољем случају, да може доћи до каква инцидента, који би за њега и његову околину био један мементо, те да увиде да је опасно нападати на Србију. У сваком случају, нисам могао претпоставити ни у сну да такав атентат може бити поводом за рат противу Србије ...« [110]

Поповић каже да му је пуковник Апис, говорећи о својим покушајима да заустави атентаторе, о томе изричито рекао:

»Ипак, када сам, после неког времена, размислио мало више о тој ствари, решио сам да покушам да се пребачени младићи врате, и да се на сваки начин спречи атентат. Тај покушај учињен је преко четника Ђуре Шарца. Било је доцкан. Атентатори, како ова двојица што су отишли из Србије, тако и они који су се затекли у Сарајеву, нису хтели да чују за то ...« [111]

Тачност овога Поповићевог казивања употпуњује чињеница да је Илић отпутовао у Босански Брод одмах пошто је 15. јуна пребацио бомбе и револвере из Тузле у Сарајево. О томе је Илић опширно говорио како у истрази, тако и на суђењу, као што смо у Глави XV видели.

Постоје и други докази, додуше, мемоарског карактера, који говоре о томе да су из Београда покушавали да зауставе атентаторе. Према причању сарајевског адвоката Предрага Кашиковића, који је 1914. године био повереник Боже Милановића из Шапца, Божа му је послао курира да хитно дође у Шабац, али Кашиковић није могао да дође јер је у Сарајеву морао да полаже адвокатски испит. После рата, Милановић му је рекао да га је звао да му помогне у разбијању завере, јер је она, како је рекао Милановић, била дело појединаца, а не *Народне одбране* [112]. Коста Крајшумовић је забележио да

су два повереника *Народне одбране* из Сребренице и Бијељине била опоменута од стране Боже Милановића и Косте Тупаковића да не губе главе и да никог не примају без њиховог одобрења [113]. Јаков Миловић, који је водио атентаторе кроз Босну, после 28. јуна је, наводно, побегао у Србију, али му је Божа Милановић наредио да се врати јер га није обавештавао о свему што је чинио, па стога нека испашта [114]. Миловић се заиста вратио кући, ускоро затим био је ухапшен и осуђен на смрт, али му је смртна казна замењена доживотном тамницом; пре него што ће умрети, он је причао Васи Чубриловићу шта му је Божа Милановић рекао.[115]

Постоје и секундарни извори који говоре да су Пашић и Стојан Протић, преко управника града Београда Манојла Лазаревића, опоменули Васиља Грђића у Сарајеву. Уочи 28. јуна 1914, у Београду је боравио др Душан Јефтановић, један од десничарских српских првака, коме је Лазаревић причао да се проносе гласови како неки људи хоће да пређу у Босну са злим намерама да неког убију, вероватно надвојводу. Лазаревић је молио Јефтановића да ступи у контакт са Васиљем Грђићем и да овај утиче на омладину да то не чине. Јефтановић није ову поруку озбиљно схватио; сматрао је да ће мере обезбеђења бити исто онако јаке као за време посете Фрање Јосифа Сарајеву 1910. године. Осим тога, изгледа да Јефтановић није желео да ступи у контакт са Грђићем, својим политичким непријатељем. После 28. јуна Јефтановић је пренео Грђићу поруку, али је овај одмахнуо руком: »После боја копље у трње.« [116]

Ни Илић није могао ништа да учини, јер је Принцип био упоран и изјављивао: »После мене потоп«[117]. Изгледа да су и преко Грабежа били чињени покушаји да се атентат не врши. Неколико његових школских другова тврдило је да су га видели у Тузли на неколико дана пре 28. јуна. Грабеж је то порицао, тврдећи да уочи атентата није напуштао Пале [118]. Љубибратић сматра да је то био Малобабић [119], и да је Грабеж, вероватно, с њим имао заказан састанак поводом атентата.

Према Љубибратићу, Малобабић је, на сâм дан атентата, ујутро, чак стајао поред Грабежа. Он то закључује на основу Грабежове изјаве дате на претресу, да је на дан атентата стајао пред Већницом с једним човеком који је био уплетен у атентат, али је одбио да каже име те личности: »Ја не могу да кажем и нећу, јер ја мислим да је довољно жртава и освете.«[120]

У писму оцу после изрицања пресуде, Грабеж је тврдио да је срећан јер је спасао једну значајну личност.[121]

Грабеж је и у истрази тврдио да је био решио да одустане од атентата, па чак и то да није хтео да употреби оружје кад је, после Чабриновићевог покушаја атентата, аутомобил Фрање Фердинанда застао, јер се није слагао с идејом атентата [122]. Према томе, ако је поред њега стајао Малобабић, логички би се могло закључити да је он ту био да би спречио атентат.

Међутим, пуковник Апис у своме рапорту од 10. априла 1917. тврди да је Малобабић ишао у Сарајево ради организовања и извршења атентата, о чему ће бити речи на крају ове главе.

Није искључена могућност да је борба за власт између Пашића и Аписа утицала на Аписа да одобри Танкосићу да наоружа атентаторе. Чини се да се Апис није надао да ће Принцип и другови успети да убију Фрању Фердинанда, него да је сматрао да ће већ и сам покушај атентата отежати Пашићеве односе с Аустро-Угарском и тако ослабити његов положај. Ову претпоставку потврђује једна Танкосићева изјава дата у тренутку хапшења, после предаје аустријског ултиматума, када је једном генералу, који је присуствовао хапшењу, на његово питање зашто је то учинио, одговорио: »Заинат Пашићу.«[123]

Ради потпуније историјске оцене овог кључног питања, позадине сарајевског атентата, мора се узети у обзир развој односа између Александра, Пашића и Аписа после 28. јуна 1914. године. Избијање рата с Аустро-Угарском 28. јула 1914. године одложило је отворени сукоб између три фактора власти у Србији, али разлике у гледиштима међу њима нису се смањиле, а још мање личне антипатије. Раде Малобабић се 25. јула 1914. године вратио из Босне у Београд и пуковник Апис га је обавестио да треба да се јави београдској полицији. Тамо је Малобабић сместа био ухапшен. У броју од 1. августа 1914. »Политика« је донела једну вест из Петрограда, послату из Ниша, седишта српске владе, да се сазнаје да је ухапшени Малобабић, који је описан као аустријски резервни официр у служби аустријске шпијунаже, уско повезан с убиством Фрање Фердинанда и његове жене. Пуковник Апис покушавао је да дође у додир с Малобабићем, али без успеха. Приликом спровођења из Београда у Ниш, Малобабић се отргао пратиоцима и искочио из брзог воза, али је после пронађен и ухапшен. Он је држан у ланцима у затвору све до новембра

1915, кад су Аписови људи успели да га ослободе, пре повлачења српске војске преко Албаније, и доведу под директну Аписову заштиту.

Војнички пораз Србије у касну јесен 1915. године довео је и до разбуктавања сукоба између Александра, Пашића и Аписа. Црнорукци су оптуживали Пашића да је он крив за пораз, јер је српска Врховна команда предлагала да се Бугарска нападне још у лето 1915. године, како српска војска не би касније била изложена ударцима Бугарске с леђа, када са севера буду кренули у напад Немци и Аустријанци.

Сâм Александар се крајем 1915. године колебао с ким да се најпре обрачуна, са Аписом или Пашићем. Александар је успео, још у лето 1915. године, да смени Аписа са дужности шефа Обавештајног одељења Врховне команде. Многи од Аписових присталица изгинули су у рату. Мајор Танкосић био је тешко рањен 18. октобра 1915. године и умро је после неколико дана. Сахранио га је његов верни пратилац Ђуро Шарац. Око Аписа се налазило и неколико младобосанаца, међу њима Мухамед Мехмедбашић и Мустафа Голубић. У исти мах, број Аписових непријатеља се повећавао. Александру су свакодневно пристизале доставе да му Апис прети. Слободан Јовановић, који је у то време био у контакту са Александром, сматра да су регента подбадали белорукци и тајна полиција Министарства унутрашњих дела. Осим тога. Александар се плашио Аписа:

»Александра није напуштала мисао да му Апис ради о глави. Цела Аписова прошлост краљоубице, осионо држање његових присталица, свакодневне доставе белорукаца и полиције — све је то одржавало Александра у таквој узнемирености да он није више разликовао између свога страха и истине. У каквој је атмосфери он живео, може се закључити по ономе што је касније Љубомир Јовановић казивао Светозару Прибићевићу о Апису. Јовановић је тврдио да је Апис убио Франца Фердинанда у намери да изазове рат, да се спремао да убије и немачког цара, и да уопште пати од убилачког лудила. Слушајући овакве ствари, Александар је најзад морао добити о Апису представу као о једном злочиначком типу кога је опасно оставити у слободи. Аписови противници једнако су шапутали да Апис не седи скрштених руку. Сваки његов и најмањи покрет тумачио се као предзнак нечега опасног — и у престолонаследниковој околини сви су се управо чудили што Апис једном не почиње.« [124]

Осим тога, неки Аписови људи, у првом реду Вуловић, баш су у то време, преко младобосанаца, радили на организовању атентата против грчког краља и немачког цара. Српским властима било је то познато и оне су покушавале да разбију те завере. Све је то још више заплашило Александра.

Изгледа да су и неки Апису блиски људи у лице говорили Александру шта мисле. Вемић је, на пример, тражио да га Александар прими да би се пожалио што није добио Карађорђеву звезду с мачевима. У свом дневнику Вемић описује ту посету:

»Био код Александра од 10-11.40, молио за одликовање за Буг. рат. (Краљ Петар ме избрисао.) Обећао. Интриге из 1912. Рекох да сам ступио у заверу као карађорђевац али је он својим поступцима учинио да више нисам тај у старој мери. (Он овде заћута и угризе се!)

Рече да он мрзи људе на које нико не виче; на писање штампе не осврће главу — корумпирана је.

Има, вели, и он непријатеља (који му набацују све што се рђаво уради), а нарочито од мога јарана, злог Аписа. Он неће, вели, да буде оруђе у туђим рукама, 'оће своју слободу и вољу, па макар погинуо.

Моли да све буде у тајности па каже:

‚Ви дошли код мене на жалбу, а испаде да се ја вама жалим‘, па не воли да се то зна.« [125]

Једна од значајних оптужаба с регентове стране против пуковника Аписа била је та да је Апис водио тајне преговоре с Немцима о закључењу сепаратног мира између Србије и Немачке, оптужба која до сада није могла бити доказана на основу постојећих немачких архива. Тако су 15. децембра 1916. године пуковник Апис и водећи чланови организације *Уједињење или смрт* ухапшени, под оптужбом да су припремали побуну у војсци и убиство Александра и Пашића. Приликом претреса, код пуковника Аписа је пронађен оригинал Устава и Пословника тајне организације, а код других црнорукаца два списка чланова организације.

Војничка и политичка ситуација Србије била је у то време тешка. Читаву земљу окупирали су непријатељи, а око 125.000 војника налазило се на Солунском фронту, пошто су преживели повлачење преко Албаније и острво смрти Вид. Ни ситуација на осталим фронтовима није обећавала брзу победу савезника Србије.

Истрага против пуковника Аписа и другова трајала је три и по месеца. У међувремену је нови хабсбуршки цар Карло, иза леђа Немачке, започео тајне преговоре с Клемансоом о закључењу сепаратног мира. Преко принца Сикста Бурбонског, брата своје жене Зите, он је уговорио први састанак у фебруару 1917. године, на којем су изнети хабсбуршки услови за сепаратни мир. Један од њихових захтева био је да се казне кривци за сарајевски атентат. Цар Карло је коначно пристао да Србија остане независна држава, пошто је претходно тражио да се образује једна јужнословенска краљевина у коју би била укључена и Србија, а на челу које би био један хабсбуршки надвојвода, али под условом да се сва тајна удружења и организације које су деловале против Хабсбуршке Монархије имају распустити. Захтевало се, такође, уклањање династије Карађорђевића, као и да велике силе гарантују да ће Србија дати обавезу о извршењу ових услова.[126]

У међувремену је избила револуција у Русији и Александар и стари радикали изгубили су свога верног савезника цара Николу II. У том периоду, док је рат још трајао, Велика Британија и Француска стајале су на становишту да је потребно очувати интегритет Аустро - Угарске. Спорно је питање да ли су Александар и Пашић већ тада, то јест у фебруару и марту 1917. године, знали за тајне преговоре између Француске и Аустрије, као и за постављене услове. Слободан Јовановић је мишљења да је српској влади то било познато[127]. Из тих разлога може се претпоставити да су Александар и Пашић покушали да докажу савезницима, а преко њих и цару Карлу, да они не сносе никакву одговорност за сарајевски атентат.

У истрази против пуковника Аписа, иследник је 5. фебруара (23. јануара) 1917. поставио Апису шест питања у вези са сарајевским атентатом, као и поверљивим радом у Босни. Треће питање, које се односило директно на сарајевски атентат, гласило је: »У ком су циљу купљени револвери, чији су рачуни код вас нађени при претресу, ко их је платио, од којих новаца, и коме су дати на руковање?« На то је пуковник Апис одговорио: »Ја сам из радње гвожђарске Драгомира Здравковића набавио 4 револвера, руски ,наган', са 400 патрона, и за њих платио 240 динара. Тај је новац исплаћен из поверљивог кредита, јер су ти револвери послати у Босну за наоружање лично наших повереника. По рачуну од 3. јуна 1914. године, није набављено других 4 револвера, јер тај рачун није ни исплаћен, већ је само био извештај о цени, и тај је после за-

мењен рачуном од 9. јуна исте године, када је цена тих револвера попуштена.«[128]

Пуковнику Апису постављено је још једно питање:

»Откуд вам фотографије на којој су сликани Принцип, Цигановић и Чабриновић? Откуда вам визиткарта Чабриновића, у каквим сте везама били са тим лицима?«

На то је он одговорио:

»И фотографију тих лица и визиткарту Чабриновића добио сам од пок. мајора Воје Танкосића, када сам му казао да то двоје добро чува, или, ако му то није драгоцено, да мени да на чување. Никакве везе нисам тада имао ни са Принципом, ни са Цигановићем ни са Чабриновићем. Ту фотографију и визиткарту добио сам од Танкосића после сарајевског атентата.« [129]

Суђење пуковнику Апису почело је 2. априла 1917. године. Међу судијама било је и његових личних непријатеља. Али, 9. априла суђење је прекинуто, јер је оптужница била проширена на нове оптужене. Први је био Раде Малобабић а други Мухамед Мехмедбашић. Раде Малобабић био је оптужен да је покушао атентат на Александра на дан 11. септембра (29. августа) 1916. године, а да му је Мехмедбашић био саучесник. У проширеној оптужници пуковник Апис је био назначен као иницијатор тог покушаја убиства. Атентат је, тобоже, био извршен код Острова, када се Александар враћао с фронта, у пет часова после подне, 11. септембра 1916. године.

Историјски је доказано да пуковник Апис није организовао покушај атентата на Александра 11. септембра 1916. и да су оптужбе биле измишљене. Али српска тајна полиција мучењем је сломила Малобабића и он је оптужио пуковника Аписа како је то војни тужилац желео. Полицајци су сматрали да ће успети да сломе и Мехмедбашића, али се упорни Херцеговац није дао упркос физичком мучењу. Он је на суђењу само рекао: »Атентат не бих никада учинио, јер ту нема идеје«[130]. Пуковник Апис је у својој ћелији, после Мехмедбашићевог исказа на суду, причао једном официру - стражару, који је о томе поднео извештај: »Димитријевић говори о Мехмедбашићу усхићено и каже да је то тип руских револуционара. Иако прост столар, из Стоца, лудо је надахнут национализмом, за који је у стању све да уради. Пред сарајевски атентат ишао је у Женеву, држао скупове и говорио о покре-

ту. И тај бисер који треба чувати и не мешати у наше унутрашње ствари, ето где суди српски суд.« Рекао је да има још таквих као што је Мехмедбашић и навео »Ћаћиновића и друге«[131]. Полиција је притворила још једног младобосанца, Мустафу Голубића, али се и он јуначки држао и, упркос мучењу, одбијао да лажно сведочи.

Слободан Јовановић је писао да се пуковник Апис није вешто бранио на суду. Он је потцењивао своје противнике[132] и није могао веровати да ће се они послужити и најпрљавијим средствима да би га срушили. Осим тога, пуковник Апис је рачунао на интервенцију својих политичких пријатеља у Британији, Француској и, нарочито, у Русији, поготову после пада царизма. Но када је видео Мехмедбашића и Малобабића на оптуженичкој клупи и када је чуо за што их оптужују, он је сасвим изгубио главу. У исти мах, Александар се послужио једним вештим триком, који је спровео преко свога главног политичког саветника, генерала Петра Живковића, вође *Беле руке*[133]. Преко једног тамничара Живковић је успоставио везу са Аписом и јавио му да нема разлога да брине, да ће се на крају све лепо свршити. А кад је оптужба била проширена на Малобабића и Мехмедбашића, Живковић је Апису ставио до знања да се читава ствар може одмах окончати уколико он исприча све што се одиграло у Сарајеву и опише своју, Малобабићеву у Вуловићеву улогу у завери.

Пуковник Апис је одмах сео за сто у својој ћелији, и најпре концептирао а затим преписао и послао, 10. априла 1917. године, поверљиви рапорт председнику Војног суда, пуковнику Петру Мишићу. Два дана касније, он је написао и једно писмо регенту Александру. Исто писмо је послао и краљу Петру, с једним кратким уводом.

Оригинал поверљивог рапорта од 28. марта 1917. године гласи:

»Војном суду за официре,

Саопштењем тужбе за извршени атентат на Њ. К. В. Престолонаследника видео сам да се за тај атентат окривљују Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић, а да се и ја оптужујем за саучесништво у том делу. Моје саучесништво у овом делу углавном се утврђује силним интересовањем за оба ова оптужена и сталним заузимањем за њих.

Принуђен на овај начин да ово моје интересовање оправдам стварним разлозима пред судом, ја ћу морати изнети једну ствар која ме за ову двојицу оптужених везује и због које сам се ја

тако пажљив према њима показивао. Управо, морам да објасним зашто је моја сва савест ангажована око ових двеју личности.

Ствар је у овоме:

Раду Малобабића сам као шеф Извештајног одсека Гл.Ђ.штаба ангажовао да ми организује извештајну мрежу у Аустро - Угарској, и он се тога примио. Ово сам учинио у споразуму са руским војним аташеом г. Артамоновим, који се и лично састајао са Радом у мом присуству. Пошто је Раде почео посао, ја сам, осећајући да се Аустрија спрема за рат са нами, мислио да ће нестанком престолонаследника аустријског Фердинанда војничка странка и струја, којој је он на челу био, изгубити своју јачину и да ће на тај начин ратна опасност бити од Србије отклоњена или ће бар за нешто бити одложена, те сам због тога ангажовао Малобабића да приликом заказаног доласка Фердинандовог у Сарајево организује атентат на њега. На ово сам се решио дефинитивно тек онда кад ми је Артамонов дао уверење да нас Русија неће оставити без заштите ако нас Аустрија нападне. Г. Артамонову овом приликом нисам саопштио ништа од мојих намера за атентат, а повод за тражење његовог мишљења о држању Русије нашао сам у томе што се наш рад на извештајној служби могао осетити, па би и он могао бити претекст Аустрији да нас нападне. Малобабић је извршио мој налог, организовао и извршио атентат. Главни учесници његови били су у мојој служби и имали су мали хонорар, који сам ја преко Малобабића слао. Неке од њихових признаница налазе се у руским рукама, пошто сам паре за тај рад добијао од г. Артамонова, јер Гл.Ђ.штаб није имао још кредита за овај увећани рад.

Мухамед Мехмедбашић је једини Србин муслиман који је био учесник у том атентату и који је успео да побегне прво у Црну Гору а затим за време рата дошао је к мени у Ужице. Поред овога, он је мојом сарадњом отишао са Крфа у Атину а по делу које је суду из истраге познато.

Налазећи се везан оваквим моралним обавезама према овим лицима, ја сам за њих чинио све не водећи рачуна много о правилима и прописима.

Прикривао сам, нарочито Раду Малобабића, још и стога што је шеф полицијске секције Врховне команде г. Туцаковић још као начел. округа подрињског пре рата покушао да Раду представи као сумњивог само зато што му Раде није хтео да открије шта то он ради са Гл.Ђ.штабом, а нарочито кад је Раде, и поред његове воље, а уз припомоћ граничних официра, пренео у Босну за атентат бомбе, револвере и муницију; и што је г. Малобабић био већ једном жртва таквог полицијског расположења према њему издржавши силно мучење годину дана и више у нишким полицијским апсанама. О овоме постојала је и писмена званична радња.

Како у свему овоме има доста незгодних момената за државне интересе, а ја сам принуђен да то у своју личну одбрану и у од-

брану главних оптужених по делу атентата на Њ. К. В. Престолонаследника изнесем, сматрам да ми је као Србину дужност да суду то унапред саопштим.

Да од ове своје намере одустанем, немогуће ми је, јер сматрам да се истрага руководила, полазећи од мене, баш тим необјашњивим моментима мојих веза са г. Малобабићем, да дође до састава оних околности које су њега и Мухамеда Мехмедбашића довеле до оптуженичке клупе, а ја не бих ни у гробу могао бити миран при помисли да сам ма из којих разлога могао допустити да Српски војни суд за официре заврши и доврши пресуду Аустријског суда у Сарајеву и да том приликом српским судом буде осуђен једини Србин муслиман који је био учесник у протесту српског народа и омладине у Босни противу аустроугарске тираније над српским племеном.

28. марта 1917. год.
у Солуну

Оптужени
Драг. Т. Димитријевић
ђштаб. пуковник« [134]

Нема сумње да је пуковник Апис у овом свом извештају преувеличао улогу Малобабића у атентату, као што ћемо то касније видети. То се може објаснити само његовом узрујаношћу у тренутку када је писао рапорт. Он је био докраја уверен да ће на основу овог признања о учешћу у сарајевском атентату одмах доћи до обуставе Солунског процеса [135]. У овом извештају пуковник Апис такође говори о својој улози у сарајевском атентату, што је противно његовом обичају да се никад не хвали својим радом.

У своме рапорту пуковник Апис не само што је још једанпут доказао да нема талента за политичку тактику и комбинације, него и да потцењује своје противнике и њихову перфидност. У каквом се душевном стању Апис налазио најбоље показује писмо које је упутио Александру 12. априла 1917. године, у којем не само што моли милост за Малобабића и Мехмедбашића него у исти мах и капитулира пред Александром тражећи на најпонизнији начин милост и опроштај и за себе. То необично писмо, као да га није писао пуковник Апис, гласи:

»Ваше Краљевско Височанство,

Пресрећан што ми се дала прилика да Вашем Височанству могу упутити ово писмо, потресен до дна своје душе, узимам перо у руке и отварам своје срце и душу пред својим Господарем.

Пренеражен оптужбом о извршеном атентату на Ваше Висо-

чанство у Острову, а потпуно невин у том делу, ја сам са ужасом видео где на оптужену клупу доводе још два лица, и то оба из моје близине. Оба ова оптужена ја сам чувао поред себе, о њима се бринуо и заштићавао их од сваког ко би их могао третирати горе но што они то заслужују. Та су двојица оптужених Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић. Први је, Ваше Височанство, по моме налогу извршио организацију атентата у Сарајеву а други је *једини* Србин муслиман, који је учествовао у атентату и избегао суд аустријски бекством к нама. Да не би дошло до несрећне фаталности, да Српски војни суд за официре осуђује ову двојицу српских осветника, ја сам то саопштио суду и предочио да све то морам рећи пред судом, да бих објаснио то моје загонетно заузимање за њих, а које је било основа и полазна тачка истраге о атентату на Ваше Краљевско Височанство.

Поводом овим, ја сам молио да ми се одобри да се Вашем Краљевском Височанству могу обратити писмом, што ми је и одобрено. Уверен да сам ово одобрење добио само високим и милостивим саизвољењем Вашег Височанства, ја овај дан, кад то писмо пишем, бележим у најзначајније и најсрећније дане мога живота, а писмо пишем пун нада да ће оно затећи Ваше Височанство онолико милостиво са колико ја искрености и отворености излазим са њиме пред свог Господара.

Ваше Височанство,

Најтежи бол и најтежа душевна страдања сносим од момента од кад ми је саопштена тужба да сам ја хтео да проспем крв Вашег Височанства. Ја бих, Ваше Височанство, морао бити не човек, не звер, већ монструм, кад бих и помислио да Вашој личности пожелим зла. Зар ја који сам по целе ноћи обилазио око осветљених прозора Ваше болесничке собе у Београду, који сам са страхом и стегнутим срцем у Вашем предсобљу преклињао Ваше лекаре да све чине, па и немогуће само да Ваш живот сачувају, зар бих ја Вама могао желети смрт?! Ти осећаји безграничне љубави, које сам према Вашем Височанству осећао, све наде и сва маштања моја о величини Вашој а за срећу Србије и српског народа, у којима сам ја живео толико година, нису могли проћи тако лако и оставили су у мојој души дубоке и неизгладиве утиске тако да бих ја морао бити син пакла па да од тих осећаја, и преко њих, постанем Ваш убица. Иако сам интригама био удаљен од Вашег Височанства, све те мени тако драге везе и сви ти мени драги осећаји остали су дубоко у срцу, и ја ниједног тренутка нисам могао помислити да ће неком моћи пасти паклена мисао на ум да ја радим Вама о глави. Само Ваше силно доброчинство у мојој болести било би довољно да ме обавеже засвагда и заувек да мој живот припада Вашем Височанству и да није било свих осталих доброчинстава и знакова Ваше благонаклоности према мени. По-

успомена има да буде храна душевна новим поколењима нашега народа.

А опростите:

Мени као Вашем главном кривцу. — Опростите Богдану, и у последњим његовим данима обрадујте га Вашом милошћу. — Опростите старом генералу Дамјану његово старачко пискарање. — Опростите и ослободите оно неколико официра који су Вам у души одани и из чијих ја очију читам да од Вас очекују милост. Дајте нам да осетимо Вашу милост и подвргните нас Вашем личном суду, кога ћемо ми поднети, ма какав он био, са уверењем да је пун правде и милости.

Ваше Височанство,

Молећи Вас за све ово пред ове велике празнике а знајући да Висока личност Вашег Височанства у аболицији овог нашег оптужења може да нам донесе радост, да смо поново враћени у срце Вашег Височанства о Васкрсу, ја сам пун нада да ћемо у Васкрсењу Ваше милости према нама ми сви наћи нове снаге да се целим својим бићем посветимо служби Вашег Височанства, и у тој нади остајем Вашем Краљевском Височанству са безграничним осећањима љубави.

На Велики четвртак
30. марта 1917. год.
у Солуну

Увек верни и одани
Драгутин Т. Димитријевић
ђенералштаб. пуковник«[136]

Исто писмо упутио је истог дана пуковник Апис и краљу Петру, са следећим додатком:

»Овакво писмо упутио сам Њ. К. Височ. прест. Александру сматрајући да до мене има доста кривице за све ове потресе који су се десили, а да би се ствар свршила са мање штете по опште интересе српске.« [137]

Пошто је имао у рукама ова документа, Александар је наставио да остварује своје планове. На дан 5. јуна 1917. године Војни суд је осудио на смрт стрељањем Аписа, Миловановића, Лазића, Поповића, Туцовића, Вемића, Раденковића, Вуловића и Малобабића. Мехмедбашић је осуђен на петнаест година а генерал Дамјан Поповић на десет година робије.

Велики војни суд је 18. јуна 1917. године преиначио ове пресуде и смртне казне Чедомиру Поповићу и Раденковићу заменио двадесетогодишњом робијом, а казну Дамјану Поповићу повисио од десет на двадесет година тамнице.

Осуђеници су уложили молбе за помиловање. Британска и руска влада саветовале су Александру да одустане од смртне

казне[138]. Нарочито је јак притисак извршио министар спољних послова руске привремене владе Терашченко[139]. Став француске владе није јасан. Пуковник Апис ухапшен је тек пошто је генерал Сарај, командант савезничких трупа на Солунском фронту, дао свој пристанак[140]. Стојадиновић тврди да је Клемансо лично инсистирао да се Апис погуби, па је с тим циљем послао и један телеграм[141]. Ако је то тачно, остаје нејасно који су разлози навели Клемансоа на такву интервенцију. Да ли се иза тога крила жеља да се удовољи захтеву аустријског цара Карла или пак нешто друго?

Да је Апис осуђен на смрт због тајних преговора са царем Карлом, потврђује и одговор српске владе на све интервенције. На писмо британског министра на српском двору, сер Александра Пецета, које је овај упутио Александру тражећи милост за Аписа, регент му је одговорио да је атентат против њега само »узгредан догађај који не би био озбиљно узет у обзир да није било других, много тежих чињеница«[142]. Касније су Пашићеве присталице у више махова давале странцима до знања да је Апис погубљен због убиства Фрање Фердинанда.

Тако се Александар оглушио о све интервенције у вези с помиловањем Аписа, Вуловића и Малобабића. Помиловао је Миловановића, Лазића, Туцовића и Вемића. Смртна пресуда извршена је у рану зору 26. јуна 1917. године, у једном јарку недалеко од Солуна. Александар је организовао погубљење тако да се пуковник Апис што дуже мучи. Читање пресуде је трајало више од два часа, а за то време су Апис, Вуловић и Малобабић стајали поред отворених гробова. Најзад, у 4.47 изјутра, читање је било завршено. Петнаест жандарма чекало је с набијеним пушкама. За време читања пресуде, пуковник Апис је деловао као човек који ослушкује гласника што ће му донети помиловање, које, међутим, никад није стигло. Официр који је командовао жандармима спустио је сабљу. Малобабић је пао после прве серије од пет куршума. Апис је, наводно, узвикнуо: »Живела Србија, живела Југославија«[143]. Жандарми су морали трипут да пуцају у његово џиновско тело пре него што је смрт дошла.

После излагања чињеница, ваљало би дати мало прецизније закључке о томе до које су мере Александар, Пашић и пуковник Апис били умешани у сарајевску заверу и шта су они знали о њој.

Теза да су српска влада или Александар били активно умешани у организовање убиства Фрање Фердинанда, не може се доказати. Истражни судија Пфефер покушао је у усташком »Хрватском народу« од 28. јуна 1941. године да оживи хипотезу да су у сарајевску заверу били умешани Александрови прсти, али при том није изнео никакве нове чињенице, него се задржао на онима које су се раније већ помињале.[144]

Не чини се много вероватним да су Пашић, Протић или вође српске опозиције били спремни да убиством Фрање Фердинанда ризикују увлачење Србије у рат против Аустро-Угарске у лето 1914. године. После два балканска рата, која су Србију коштала много жртава (само 28.000 ратних војних инвалида), дошла је албанска побуна 1913. године, у којој је српска војска такође претрпела велике губитке. Резерве Србије у ратном материјалу биле су сасвим исцрпене[145]. У јануару 1914. године био је закључен уговор о великом зајму који је имао да се уложи у наоружање, али он би био реализован тек 1915. или 1916. године. Аустроугарски војни аташе у Београду извештавао је Конрада о тешком финансијском стању Србије[146]. У извештају од 26. јануара 1914. он пише: »Овој земљи потребан је у наредним годинама непрекидан мир. Реорганизација војске тек је почела«[147]. Аустроугарски министар у Београду, Гизл, изразио је слично мишљење.

Српској влади биле су добро познате агресивне намере ратне групе у Бечу на челу с Конрадом, и она, без сумње, није желела да пружи повода за напад. Пашић је, исто тако, био узнемирен погоршањем односа између Турске и Грчке, до чега је дошло у пролеће 1914. године. Главнина српске војске била је сконцентрисана у Македонији с обзиром на опасност компликација с Бугарском. Из тих разлога Пашић је у пролеће 1914. године у неколико махова дао до знања да жели сношљивије односе са Аустро-Угарском.

Али, ако Србија није била спремна за рат са Аустро-Угарском, није ли, можда, Пашић желео рат између Русије и Аустро-Угарске, који би се претворио у општи сукоб, што би одговарало интересима Србије. Ваља имати на уму да Пашић није био сигуран да ће добити подршку Русије, чак ни у тренутку кад му је био предат аустроугарски ултиматум. Дворски кругови у Петрограду зазирали су од тајних удружења у Србији, од њихове праксе убијања крунисаних глава, па су у неколико махова тражили од краља Петра да се отресе Аписа и другова. Убиство Фрање Фердинанда, који је био у

добрим личним односима са царем Николом II, само је ојачало такав став према црнорукцима.

Записник са седнице руске владе од 24. јула 1914. године потврђује да се Русија још није била одлучила да ли ће бранити Србију или не. На седници се расправљало о томе какав савет Русија може дати Србији у вези с њеним одговором на аустријски ултиматум. Влада је решила да подржи предлог руског министра спољних послова Сазонова:

»У случају да ситуација Србије постане таква да се она не може бранити од евентуалног напада Аустро - Угарске, саветовати српској влади да српске трупе не дају отпор никаквој оружаној пенетрацији, а да се у исти мах изда декларација да се Србија предаје пред вишом силом и да жели да своју судбину преда у руке великих сила.« [148]

Истина, на истој седници је било одлучено да се изврши мобилизација руских војних округа према Аустро - Угарској, али је та мера пре деловала као акт застрашивања Аустро - - Угарске да не нападне Србију, него као активне војне припреме за један већи европски сукоб.

Никола Пашић је страховао да ће убиство Фрање Фердинанда ослабити позиције Србије у европским престоницама, а нарочито у Британији, која је после убиства Александра, 1903. год., прекинула дипломатске односе са Србијом. Када је мајор Гргур Митровић, бивши црнорукац, 1917. године дошао Николи Пашићу да моли за милост, Пашић му је објашњавао да није иста ствар служити се терористичким методима у Турској и у Аустро - Угарској:

»У Турској се морало тако радити, јер су тамо и Бугари и Грци и Турци имали своје организације, па смо морали имати и ми. Али, то је Европа знала. Ми смо јој казали да се у Турској можемо да бранимо само пушком и зато је Европа и осудила Турску да много страда. То се не би могло дозволити у Аустрији. То је стара држава. Има хиљаду година династију. Европа то не би трпела и ми бисмо били врло рђаво у очима Европе у том случају, јер нам се иначе приписују неке завере и убиства. Не може се дозволити да се врше убиства онако како је то у статут организације стављено. То се не трпи ни у једној правној и уређеној држави.« [149]

Ово Пашићево излагање јасно показује и разлике у ставовима Пашића и Аписа. Први је био опрезан државник, одан

легитимизму и конзервативму, а други је био револуционар, спреман да за остварење својих циљева употреби сва расположива средства, па и индивидуални терор.

Али, ако српска влада није узела учешћа у организовању сарајевске завере, ако она није била иницијатор атентата, она би, ипак, могла сносити одговорност што је знала за заверу а што није предузела мере да се она осујети, или што није опоменула суседну државу шта се спрема.

Из докумената објављених у овом поглављу види се да је Пашић знао за преношење оружја у Аустрију, као и то да су два ђака прешла у Босну са шест бомби и четири револвера, али ниједан документ не говори да су ти младићи ишли да убију Фрању Фердинанда. Треба имати на уму да су границу на Дрини често прелазили наоружани људи и с једне и с друге стране.

Српска влада је, кад год је то било могућно, преко својих органа покушавала да заустави те људе. То је и Аустрија признавала. Тако је, на пример, штаб 15. корпуса у Сарајеву обавестио 9. јула 1910. године Беч да њихов повереник Цвјетко Николић јавља да је пет наоружаних комита покушало да пређе Дрину код Дрињаче, преко пута босанског села Тегара. Кад су их српски сељаци покушали да ухвате, они су се забарикадирали у кући Мише Тадића. Најзад су били разоружани и спроведени у Шабац. Повереник је навео и имена тих комита: Василије Васић (вођа групе), Божо Лазаревић, Живан Лазаревић, Властимир Павловић и Обрад Кнежевић. После ове групе, требало је да пређе још пет група. Све су биле наоружане, а биле су послате од стране *Народне одбране*, каже обавештајац, да би изазвале несигурност и уништиле војне објекте бомбама и динамитом[150]. У једном извештају из Зворника војне власти јављају Бечу да је 30. јуна 1910. једна група од пет комита ухапшена после туче у некој кафани у Љубовији, и да је спроведена у Шабац.[151]

Коначно, остаје отворено питање да ли је српска влада обавестила аустро-угарску владу и о томе да су два наоружана младића прешла из Србије у Босну у ноћи између 1. и 2. јуна 1914. године? Ако је то учинила, када је опомена послата у Беч, коме је предата и у ком виду?

О овоме питању постоји обимна литература. Најмање десет извора помиње, било непосредно после 28. јуна 1914. било

касније, да је српска влада опоменула Беч [152]. Неки од тих извора говоре да је Пашић изјавио да је опомена послата аустро-угарској влади, али је Пашић оба пута то демантовао [153]. И аустро-угарска влада је три пута демантовала да јој је опомена била послата.[154]

Дилему српске владе Владимир Ћоровић овако тумачи:

»Извесни кругови су одговорност српске владе за атентат изводили из тога што она није, кад је дознала да се нешто спрема и да су извесна лица прешла преко границе, упозорила на ту чињеницу бечку владу и тако припомогла да се пут Престолонаследников или одгоди или изведе са више опрезности.

Са српске стране одговарало се, углавном, ово. Службено се није могло саопштити ништа конкретно, јер се конкретно ништа није ни знало. А ако би се дала само општа наговештења, могло се то, према ондашњим нимало пријатељским односима између Србије и Аустрије, сматрати као да Србија тим неодређеним опоменама хоће да омете пут Престолонаследников у Босну и да се неовлашћено меша у однос између Престолонаследника и његових поданика. Сад кад се о том расуђује после извршеног атентата, такво схватање може изгледати као натегнуто, али се онда, пре њега, оно доиста морало наметати сваком српском државнику. Да атентата није уопште било, као што се лако могло догодити, а да је отишла опомена српске владе са нагађањима да би њега могло бити, какав би положај био њен према Бечу и Двору, и како би га тумачила и испредала непријатељска јавност? Једна влада може узети на себе да јавља такве ствари само онда кад о извесним лицима и припремама може дати аутентичне податке, а таквих података српска влада није имала, нити је, према целом односу између ње и Димитријевића и његових људи, могла имати.« [155]

Узимајући у обзир до сада откривене документе, писац ове књиге стоји на гледишту да српска влада није службено обавестила Беч о резултатима истраге против пуковника Аписа пре 28. јуна 1914. године, бар како то сачувана архива српског Министарства спољних послова потврђује [156]. Али није јасно да ли је српски министар у Бечу, Јован Јовановић Пижон, на своју иницијативу изразио бојазан поводом надвојводине посете Сарајеву. О овом Јовановићевом кораку постоји више верзија, али је очигледно да је Јовановић посетио Билинског и да му је у увијеној форми дао до знања каквој се опасности надвојвода излаже својим путом у Сарајево.[157]

Треба имати у виду такође и то да су односи између Пашића и Јовановића у то време били затегнути. Јовановић је

имао неких веза са црнорукцима и, према неким верзијама, он је имао да добије портфељ Министарства спољних послова после пада Пашићеве владе, на чему је пуковник Апис радио у касно пролеће 1914. године [158]. Ако би Пашић, на основу података које је имао, обавестио Јовановића да ту опомену пренесе бечкој влади, оптужујући тајна удружења у Београду и Босни за заверу против Фрање Фердинанда, у случају да завера не успе, пуковник Апис би то могао искористити против Пашића и оптужити га да стаје на страну Хабсбурговаца против националноослободилачког покрета Јужних Словена. Овај аргумент прихватио је Албертини, постављајући питање — која би се италијанска влада могла одржати на власти кад би поднела пријаву аустро-угарској влади против Оберданове завере? [159]

Кад се говори о улози организације *Уједињење или смрт* и њених појединих чланова, било пуковника Аписа, Танкосића или других, у завери против Фрање Фердинанда, треба најпре размотрити покушаје атентата који су извршени ранијих година на Фрању Фердинанда.

Црнорукци су, пре свега, веровали у принцип убиства владара, па су у своме уставу, у трећој тачки члана 4, потврдили своје намере »да се ван граница боре свим средствима противу свију непријатеља« идеје уједињења Српства.

У свој дневник Вемић, на пример, записује 20. августа 1911. године: »Код мене. Сви решено радити на уклањању Бугарина Ф. и Песника.« [160]

О заверама црнорукаца против Фрање Фердинанда пре 28. јуна 1914. године постоји више извора. Станоје Станојевић је у својој књизи о сарајевском атентату писао:

»Димитријевић и Танкосић су у лето 1911. године покушали да изврше убиство аустријског цара или престолонаследника.

У пролеће те године дошао је ондашњем команданту жандармерије у Београду, мајору Чеди Поповићу, Жива Јовановић, прозван Лала, Србин из Баната. Јовановић је био дуже времена четник у Македонији и борио се храбро у чети Танкосићевој. У то доба био је туберкулозан у највећем степену. Било је јасно да су његови дани избројани. Он је рекао Поповићу да види да ће умрети па хоће, кад већ мора умрети, да изврши какво крупно дело. После неколико месеци дошао је Танкосић Поповићу и рекао му да се

брине за Јовановића, јер је он отишао у Беч да убије аустријског цара или престолонаследника, није се отуда вратио, а чује се да је тамо ухваћен и убијен. Јовановић се заиста није више вратио, и о њему се после није никада ништа позитивно сазнало.«[161]

У своме дневнику Вемић потврђује ову информацију Станоја Станојевића. На дан 1. септембра 1911. он бележи да је на једном састанку, којему су, поред осталих, присуствовали Апис и Танкосић, »решено дефинитивно да се Лала пошаље да сврши са Фрдном«[162], а на седници одржаној 9. септембра 1911. године Танкосић подноси извештај шта је даље било: »Шиља извештава да је Лала отпутовао за Wien да дочека Фрдна и сврши (узети на меницу 200 д. и дати му).«[163]

Да су црноруки радили на уклањању Фрање Фердинанда, потврђује и дневник покојног Милана Васића, истакнутог црнорукца, који је успео да до своје смрти, у лето 1913, остане и секретар *Народне одбране*. Његов дневник је сачувао Апис, и он је нађен код њега приликом хапшења на Солунском фронту крајем 1916. године. У тај дневник је 14. августа 1911. забележено:

»Петар Нинковић медицинар у Бечу (IV год.) из Крагујевца. Иде му и мати у Беч. Познаје град. Међ' радницима има пријатеља. Један од њих, Душан Живановић из Београда (25 год.), изгледа да је в. бегунац. Истакнут социјалист и угледан међ' немач. радницима.

Има да припрема Душана за штрајк и прихвати посланике за атентат на Ф. Ф.«[164]

Током 1912 - 1913. и прве половине 1914, Аписов лист »Пијемонт« пажљиво је пратио деловање надвојводе Фрање Фердинанда, његове састанке с немачким царем Виљемом, његове односе с генералом Конрадом и његову улогу у реорганизацији аустроугарских оружаних снага. Интересовање за надвојводу достигло је врхунац приликом његовог педесетог рођендана, шест месеци пре догађаја у Сарајеву. Том приликом је »Пијемонт« urbi et orbi изрекао надвојводи смртну пресуду. У броју од 2. јануара 1914. године, »Пијемонт« је пренео чланак немачког писца Штефана Гросмана, из часописа »März« који је излазио у Минхену. Гросман је описао надвојводу као човека који воли просте дефиниције: »Народ треба учинити морално - религиозним; Мађаре треба научити памети; Србе

треба научити да схвате моћ Аустрије; Са социјалдемократима у Аустрији треба решити ствар по кратком поступку«. Гросман затим истиче да је надвојводин утицај све већи јер стари цар има 83 године, а затим вели:

»Аустрија није, да се тако изразимо, једна органска целина; она своје делове држи на окупу помоћу нешто устајалог туткала које можда не би могло поднети мало жешће кризе. Једна политика инспирисана из Рима која се мршти на Италију због тога што је ова затворила светог оца папу, која кокетује са Енглеском да би мало пецнула Немачку, која балканским народима стално прети великом батином — та политика могла би једнога дана изоловати Аустрију и довести је у положај који би био опасан и за најснажнију државу, а камоли за државу ,другог болесног човека'. У тој Аустрији у којој нема немачког државног устава, у којој конституализам од апсолутизма дели само један корак, и експерименти у знаку ,божје милости' били би много опаснија играчка неголи у Немачком Савезу Држава. Један мудар владалац као што је Фрања Јосиф — кога је мудрим учинило искуство — много радије дели одговорност с другим... Немојте, уосталом, бити тужни. Надајмо се да ће се Фрањи Фердинанду дати прилика да се још дуго времена спрема за свој мушки и тешки позив.«

»Пијемонт« је уз овај чланак дао следећи кратак коментар:

»Превели смо овај чланак да би наши читаоци видели ко је и какав будући аустроугарски владар. После ових довољно речених редака, ми немамо ништа друго да додамо доли напомену да све наше жртве на спрему и наоружање војске неће бити скупе, јер ће нам их Његово (будуће) Царско и Апостолско Величанство Фрања Фердинанд, идући за својом главом, исплатити у суђени дан.«

Није искључена могућност да је пуковник Апис сазнао шта је све одлучено на састанку у Конопишту октобра 1913. године, као и приликом других састанака који су одржани за време посете цара Виљема Аустрији. Том приликом је, како смо видели у VIII глави, Немачка дала Аустро-Угарској одрешене руке да се обрачуна са Србијом. Но ово је само претпоставка, која није доказана другим историјским изворима.

Што се тиче самог атентата у Сарајеву, као и улоге организације *Уједињење или смрт*, њених чланова, пуковника Аписа, мајора Танкосића и мајора Вуловића, рапорт пуков-

ника Аписа од 10. априла 1917. године налази се у дубокој супротности не само с мемоарским изјавама Аписових следбеника (на пример, Аписова изјава Чедомиру Поповићу [165]), него и са примарним историјским изворима, као на пример с документом српског Министарства унутрашњих дела од јуна 1914. године.

Очигледно је да је рапорт од 10. априла 1917. пуковник Апис писао у посебном психичком стању, желећи да по сваку цену спасе Малобабића и Мехмедбашића тешких оптужаба, а и да нађе начина да се Солунски процес прекине.

Као што се из II дела акта српског Министарства унутрашњих дела види, против Малобабића се водила истрага због пребацивања четири револвера и бомби преко Милана Врачарића из Бадовинаца, а не због Грабежовог и Принциповог преласка Дрине код Исаковића аде, уз помоћ наредника Грбића и Јакова Миловића. Ни у аустријским архивама ни у истражним списима са сарајевског процеса не помиње се Малобабић као осумњичени за заверу. М. Живановић је то недавно потврдио објављујући потернице војног гувернмана у Београду издате 1917. против Малобабића. У потерници број 39 од 17. јуна 1917. године стоји: »Из нађених оригиналних српских писмених докумената утврђено је да је Малобабић извршио распоред о преношењу бомби, које је пренео Лазар Бикицки из Србије у Хрватску« [166]. Ова потерница доказује аутентичност документа српског Министарства унутрашњих дела из јуна месеца, јер се у његовом трећем делу спомиње Бикицки. Осим тога, Љубибратић наводи изјаву Јевте Јевтића, који је пренео Малобабићев кофер с оружјем код Бадовинаца, како је он бацио оружје у Дрину кад су га опазили аустријски граничари [167]. Јевтић је то казивао за време бањалучког велеиздајничког процеса неким својим пријатељима оптуженицима. И коначно, пуковник Апис је на саслушању 26. јануара 1917. године у Солуну, кад му је био предочен рачун на четири револвера »нагана«, које је он чувао код себе, као доказ да су ти револвери купљени у гвожђарској радњи Драгомира Здравковића, одговорио да су ти револвери послати »у Босну за наоружање лично наших повереника« [168], што одговара његовим ранијим исказима, као и наведеним чињеницама. Осим тога, Принцип и другови су имали револвере типа »браунинг«, а не »нагане«.

И коначно, треба видети шта су Вуловић и Малобабић изјавили за време Солунског процеса у тајној истрази која

је вођена о сарајевском атентату. У списима са Солунског процеса не постоје њихове изјаве. Рекло би се да их није ни било, јер их не помињу ни немачки ни аустријски архивисти, у чијим се рукама читав материјал нашао. Свештеник Здравко Пауновић наводи да му је Малобабић приликом последње исповеди говорио о свом путу у Сарајево. Но то је документ мемоарског карактера, писан од стране свештеника који је у исти мах био и полицајац. Пауновић наводи да је Малобабић назвао Вуловића и Димитријевића »разбојницима« и да је, наводно, затим рекао:

»По несрећи и упуту дођем и упознам се с њима; тад су ми наредили да идем у Сарајево, кад је хтео бити онај атентат, и кад је то све свршено, опет сам по позиву код њих дошао...«[169]

Осим претпоставке Љубибратића да је Малобабић био поред Грабежа 28. јуна 1914. ујутро, на сâм дан атентата, постоје још неки извори мемоарског карактера који говоре да се Малобабић уочи објаве рата пребацио из Босне у Србију.[170]

Није искључено да је Малобабић ишао у Сарајево да би спречио извршење атентата, а не да би га организовао и сâм извршио, како је то тврдио пуковник Апис.

Постоји и верзија да је сем Принципове групе, пуковник Апис послао и једну петорку комита да убију Фрању Фердинанда, али да су се комите успут напиле и да их је српска полиција похапсила[171]. Ту тезу до данас нису потврдили и неки други извори, било мемоарског или другог карактера.

Према томе, највероватније је да је идеја за атентат у Сарајеву потекла од босанских омладинаца у Сарајеву, Француској, Швајцарској и Београду. Они су се обратили за техничку помоћ мајору Танкосићу, који их је одмах прихватио.

Тврђења пуковника Аписа у рапорту да су Принцип и другови били његови »агенти«, као што је он то написао у концепту рапорта, то јест да су главни учесници сарајевског атентата »били у мојој служби и имали су мали хонорар, који сам ја преко Малобабића слао«, тешко да одговарају истини. Пре свега, видели смо у каквом су тешком материјалном положају били Принцип и Чабриновић, како је Принцип, због неплаћене кирије, бежао од својих газдарица у Београду и Тузли, каква је очајничка писма Чабриновић писао сестрама о беди у којој живи. Грабеж је, опет, добивао редовну новчану помоћ од оца.

И најзад, ни агенти ни људи који раде за новац не би могли да се тако херојски држе као што су чинили Принцип, Чабриновић и Грабеж не само у истрази и на суђењу, него и у дугим часовима мука и умирања у тамници. Њих је, очигледно, водила једна виша идеја, за коју су живот дали, а не ситна материјална корист.

И коначно, кад се говори о улози пуковника Аписа у сарајевском атентату, ваља узети у обзир и сведочење очевидаца код којих је развијено осећање за историјску истину. Тако је, на пример, Слободан Јовановић, који никад није био непријатељски расположен према пуковнику Апису, него који је, могло би се рећи, имао чак и извесног разумевања за њега, овако закључио своје разговоре с пуковником Аписом, вођене 1914. и 1915. године поводом његове улоге у сарајевском атентату:

»Према разговорима које сам имао с њиме о сарајевском атентату, мени се чини да је у ствари било ово. Завера противу Франца Фердинанда скована је у Босни, у кругу српске револуционарне омладине. Иницијатива није, дакле, потицала од Аписа. Њему је само постављено питање да ли би с погледом на међународну ситуацију атентат ваљало одложити. Ако та ситуација није била неповољна, од њега су тражена оруђа за извршење атентата. Апис није налазио у међународној ситуацији ничега неповољног, — није предвиђао да атентат може изазвати рат; напротив, веровао је да ће спречити рат! За акцију *Црне руке* против Аустрије српска револуционарна омладина била је преко потребна; Апис се бојао да се њено одушевљење не угаси у нераду, и унапред је био склон да сваки њен подухват одобри. Овакав подухват као сарајевски атентат чинио му се нарочито добар, јер се њиме на најгромогласнији начин обелодањивала сва непопуларност и сва немоћ аустријског режима у Босни. У правом смислу речи Апис није био подстрекач сарајевског атентата; он се више или мање дао повући босанском револуционарном омладином: ко се служи револуционарним организацијама, улази неки пут у авантуре само стога да му та организација не би седела беспослена.« [172]

ГЛАВА XVIII

БЕЧ И САРАЈЕВО

Радујте се, радујте, непријатељи Аустрије, истински се радујте и кличите. Јер ви сте сведоци веома радосног догађаја: уништили сте најдрагоценији живот Нове Аустрије. Уништили сте наду наше будућности. Поломили сте највишу грану наших нада... Ви, прљави пси, знали сте боље него многи Аустријанци... да је Фрања Фердинанд човек који ће се обрачунати с вама, који ће вас натерати да према Аустрији поново осетите поштовање. То је разлог што сте га убили.

***Danzer's Armee Zeitung* (Беч, 2. јул 1914)**

Оптужбе да је Аустро-Угарска одговорна за убиство у Сарајеву нису изграђене на истим основама. Неки писци сматрају да многобројне опомене које су стизале са свих страна да надвојвода Фрања Фердинанд не треба да иде у Сарајево нису озбиљно схваћене, као и да су мере безбедности биле потпуно занемарене. Други, пак, сматрају да су прави зачетници убиства извесни кругови у Бечу и Будимпешти који су делали преко својих агената у јужнословенским тајним удружењима. Припадници ове групе писаца деле се на оне који тврде да је атентат имао да буде само фиктиван, како би Аустро-Угарска имала изговор за агресију против Србије, и на оне који заступају гледиште да је иза завере стајао мађарски председник владе Иштван Тиса, који је хтео да се ослободи надвојводе Фрање Фердинанда како због његове мржње према Мађарима, тако и због његових планова да голим оружјем, по доласку на престо, сведе Мађарску на обичну аустријску круновину.

Сâм надвојвода био је свестан да је окружен многобројним непријатељима. На петнаест година пре његове смрти, већ су пристизале претње не само из јужнословенских земаља, него

и од пангермана, Италијана, а у мањој мери и од Мађара. Овде треба разликовати празне претње и гласине од стварних завера којима су полицијске власти ушле у траг. Према неким изворима, пре 28. јуна 1914. године била су три покушаја атентата на надвојводу Фрању Фердинанда.

Како се то из надвојводине архиве види, његов живот је први пут доведен у опасност још 1901. године, када је надвојвода иступио са оштрим нападима на протестантизам и пангермане. Легитимистички лист »Vaterland« узео је 23. априла 1901. године у одбрану надвојводу, пишући да њему свакодневно прете убиством. »Vaterland« је закључио да ће убудуће надвојвода бити изложен хиљадама замки, поганим махинацијама, чак и покушајима убиства, и да су из тих разлога предузете изванредне мере да се надвојвода заштити.

Први покушај атентата на надвојводу догодио се 1902. године. Те године он је био у посети Италији, а при повратку се жалио министру спољних послова Голуховском на »претерану ревност италијанских органа безбедности који су били задужени за његову безбедност« [1]. После тога, Голуховски је 2. марта наложио аустријском амбасадору у Риму да, на основу надвојводине жалбе, предузме потребне кораке у италијанском Министарству спољних послова. Из Рима је 3. марта стигао одговор »да су италијанске снаге безбедности забринуте с обзиром на то што је неколико метака било испаљено на специјални надвојводин воз у близини Регенсбурга«.[2]

Други покушај атентата, према извештају француског амбасадора у Бечу, одиграо се у Словенији 1906. године, када је један вагон надвојводиног воза био дигнут у ваздух, а на њега испаљена три метка [3]. У надвојводиној архиви нема докумената који говоре о овом инциденту. Али Оскар Јаши, наводећи један чланак у »Neue Freie Presse« од 25. јула 1926. године, потврдио је веродостојност извештаја француског амбасадора. Према Јашију, атентат су организовали »словеначки и италијански иредентисти приликом отварања друге железничке пруге преко територије Словеније, између Беча и Трста. Надвојвода је био одређен да заступа цара Фрању Јосифа на свечаностима, јер је аустријска влада сматрала да би било неопортуно да цар Фрања дође у Трст у тренутку када је словеначки и италијански иредентизам узео таквог маха. Ради предострожности, испред посебног дворског воза у којем је био надвојвода, ишао је један извиднички воз, у којем су били само полицајци, али је у једном великом тунелу експлодира-

ла бомба и убила четири жандарма«.[4] После сарајевског атентата, 28. јуна 1914. године, будимпештански лист »Magyar - Orszag«, оптужио је Словенце за овај атентат, али је »Словенски народ«, у броју од 2. јула 1914. године, написао да те оптужбе представљају »обичне инсинуације«.

Трећи покушај је, наводно, извршен 14. августа 1910, приликом војних маневара код Моравске Остраве. Атентат су, наводно, покушала да изврше три Босанца: наредници Станчић и Ного, и каплар Голић. Ова вест стигла је из Босне[5], али она није могла бити потврђена ниједним документом.

У бечким архивама, међутим, постоје документи који показују да је између 1902. и 1914. полиција била у приправности најмање десетак пута због вести да су атентатори спремни да покушају атентат на надвојводу. Извештаји о томе стизали су с разних страна: из Србије, Хрватске, Трста, Италије, Сједињених Америчких Држава, Египта и Турске. На маргинама ових извештаја обично је надвојвода записивао шта би полиција имала да учини у борби против завереника. Неке од тих достава показале су се нетачне, али у неколико случајева завереници су били ухапшени и изведени пред суд.

Када је надвојвода марта 1903. године посетио Египат, полиција у Каиру известила је бечку полицију да уходи неког Пјетра Рајнера из Трста, јер има разлога за подозрење да је он дошао у Египат у вези с надвојводином посетом.[6]

Аустроугарски конзул у Венецији добио је 10. новембра 1906. једну анонимну дописницу у којој је упозорен да италијански иредентисти, уз помоћ италијанске владе, припремају убиство надвојводе, а да су атентатори, два Црногорца, два Италијана и један Србијанац, већ на путу за Аустрију. Конзул је сматрао да је ова денунцијација неоснована.[7]

На дан 20. новембра 1906. аустроугарски амбасадор у Цариграду, маркгроф Палавичини, јавио је Бечу да се анархисти припремају да убију надвојводу Фрању Фердинанда и да је неки Грујкер кренуо из Букурешта у Беч. Министар спољних послова Ерентал одмах је о томе обавестио мађарског председника владе и будимпештанску полицију. Затим је упозорена и европска полиција, па је у Швајцарској, уз помоћ мексичког конзула, откривена група сумњивих лица. Били су италијански држављани и полиција их је пратила од Цириха на путу за Аустрију. Али, у међувремену, пештански лист »Az Nep« објавио је чланак о овом случају, па су сумњива лица успела да умакну. Ерентал је телефонирао мађарском

председнику владе рекавши да је гневан због индискреције мађарске штампе, да су његов амбасадор у Цариграду и мексички конзул у Швајцарској компромитовани и да лист треба да демантује оно што је писао.[8]

Надвојвода је све ове извештаје пратио са интересовањем, али и са зебњом. Једном приликом стигло је обавештење да српски престолонаследник принц Ђорђе припрема атентат на надвојводу; надвојвода је пребацио Еренталу што ту доставу није озбиљно схватио. Том приликом, 1909. године, аустријска штампа оптуживала је принца Ђорђа за заверу, па су те гласине 1911. поново постале повод за оптужбе у немачком листу »Vossische Zeitung«. Као што смо у Глави XVII видели, поједини црнорукци су у то време заиста смишљали да убију цара Фрању или надвојводу Фрању Фердинанда. Војна канцеларија Фрање Фердинанда тражила је од Министарства спољних послова и Генералштаба да извиде шта се крије иза тих вести. На дан 5. фебруара 1911. године, Министарство је послало негативан одговор: »Не зна се како је дошло до гласина у пролеће 1909. да се принц Ђорђе припрема да убије надвојводу Фрању Фердинанда. ... Аустријска штампа као извор тих достава наводи секретара српског посланства Добру Арнаутовића... Неки Јефтовић такође је доставио Министарству да је био врбован да узме учешћа у атентату планираном од стране принца Ђорђа. А када је од овог лица затражено да то писмено потврди, више се није појавило...«[9] Извештај се завршава закључком да је »Vossische Zeitung« познат као »антиаустријски лист« и да је »подгрејао те новинарске патке на иницијативу српских група које су повезане са овом двојицом«.[10]

На овом документу надвојвода је својом руком написао налог мајору Брошу, шефу Војне канцеларије:

> »Питао сам Министарство спољних послова о многим извештајима о припремама убиства и добио сам овај одговор. Шта Ви мислите о читавој овој ствари? Има ли ту неке истине? Министар спољних послова, у својој љубави према Србима, неће да каже истину.«[11]

Обавештајни одсек Генералштаба потврдио је гледиште Министарства спољних послова, закључујући да »нема никаквих доказа да су гласине о завери тачне«.[12]

Упркос овим демантијима, надвојводу нису напуштале сумње да му је живот у опасности. Јуна 1912. године аустриј-

ска обавештајна служба у Београду сазнала је да су атентатори, »повезани с *Народном одбраном* и српском владом«, послати из Србије да убију надвојводу. Наводно су они добили налог да се повежу с председником *Зоре*, који треба да им олакша кретање у Бечу. Први атентатор се зове Лазар Антић. Ако он не би успео, заменио би га студент по имену Јован Пуљо, који има намеру да се преруши у девојку и под лажним именом Зорке Вељићеве затражи аудијенцију код надвојводе Фрање Фердинанда и том приликом га убије.[13]

Овај извештај био је послат из Министарства војске надвојводиној канцеларији, министарству спољних и унутрашњих послова, као и полицији. Министарство војске, шаљући овај извештај, додало је да је шпијун у Београду тек најмљен у службу, па је можда хтео да се својим првим извештајем прослави, али се затим додаје да је исти шпијун доставио и два писма која говоре о завери.[14]

Кад је надвојвода прочитао овај извештај и приложена писма, он је 7. јуна 1912. на маргини извештаја написао Бардолфу: »Зашто Министарство војске није сместа послало овај извештај Војној канцеларији?« [15] Бардолф је испитивао читаву ствар, па је 17. јуна одговорио: »У Министарству војске нису сматрали тај извештај значајним, али су зато одмах обавестили Министарство унутрашњих послова, као и Беч и Праг. Осим тога, Министарство војске није хтело да шаље извештај надвојводи да га не би узнемиравало. Ако убудуће стигне слична информација, она ће сместа бити послата Војној канцеларији.« [16]

У претходним поглављима видели смо како су револуционарни омладинци у Босни и Далмацији ковали завере против надвојводе Фрање Фердинанда и како је о многим заверама власт знала, док другима није ушла у траг. Идеја о атентату на надвојводу родила се и у редовима младих официра словенског порекла. Адам Прибићевић је оставио забелешку о томе шта му је причао његов брат Милан, док је служио као аустријски официр у Грацу 1903 - 1906, у елитном пуку грофа Кевенхилера: »У пуку је била већина Немаца, али и Југословена, Чеха, Румуна и других: аустријска интернационала. Милан је ушао у кружок официра напредних погледа, литерарно образованих, који су се занимали за политичка и социјална питања. Било је међу њима и револуционара. Спремали су били и атентат на Франца Фердинанда, приликом маневара у Штајерској. У њему су видели затуцаног клерикалца и реак-

ционара, сметњу модернизацији и реформисању државе. Милан га је видео на банкету официрском и причао ми да је имао мртве, оловне, крокодилске, очи« [17].

Међу завере које су откривене спада и она у Далмацији, завера матуранта из Задра Луке Аљиновића, који је био ухапшен 1913, о чему смо говорили у XIII глави. На дан 25. јануара 1913. године ухапшен је у Инсбруку студент медицине Милош Станковић због тога што је причао једној келнерици да је члан једног тајног удружења и да је положио заклетву да ће у случају напада Аустро-Угарске на Србију одмах отићи у Беч и убити »онога који је најближи цару« [18]. Полиција је причљивог младића предала Окружном суду у Инсбруку и државни тужилац подигао је против њега оптужбу за велеиздају. Суд није поверовао доказима, јер је сматрао да се студент у пијаном стању хвалио пред девојком. Касациони суд је потврдио ослобођење Станковића, али је он касније протеран из Аустрије у Мађарску [19], јер је био Србин из Војводине.

Месец дана после Станковића, у Трсту је ухапшен двадесетогодишњи младић Марио Белути под оптужбом да је он коцком био одређен да покуша да убије надвојводу Фрању Фердинанда. Он је признао да припада тајном миланском удружењу *Circolo Indipendente Internazionale*. Полиција је обавестила Берхтолда, који је одмах дао налог својој амбасади у Риму да обавести италијанску владу о резултатима истраге. У међувремену су ухапшена још два Белутијева пријатеља, Виторио Маргонари и Ђовани Карлини, молери по занимању. Нису имали ни двадесет година.[20]

Аустријско Министарство унутрашњих послова обавестило је Војну канцеларију да је Белути повукао своје раније исказе о атентату и да његово тајно удружење жели само да испита како делује аустријска полицијска администрација. Белути је послат на медицински преглед. Једна група лекара тврдила је да је умно поремећен и да би га требало послати у душевну болницу. Друга група лекара, опет, сматрала је да је он ментално здрав. На крају је Белути осуђен на десет месеци затвора због клевета. На суђењу је и даље тврдио да му је његово тајно анархистичко удружење ставило у задатак да испита деловање аустријске полиције, како би организација извукла потребна искуства за неку будућу заверу против Фрање Фердинанда.

Упозорења да надвојвода не треба да иде у Сарајево пристизала су са свих страна, из Беча, Будимпеште, Берлина,

Сједињених Америчких Држава и Београда. Надвојвода се припремао на пут у Босну још 1911. године, али је тај пут одложио на савет својих присних саветника, који су му говорили да постоји опасност од атентата. Одмах после пута цара Фрање Јосифа кроз Босну и Херцеговину, у лето 1910, надвојвода је зажелео да обиђе ове две покрајине. Изгледа да га је на то наговорио вођа језуита Пунтигам. Један од надвојводиних најповерљивијих људи, гроф Аугустинијус Гален, припадник прашких бенедиктинаца, послат је тајно у Сарајево, као неполитичко лице, да испита на какав би пријем надвојвода наишао. Фундер је у својој књизи подвукао да је Галенов пут имао за циљ »да разбије глупа говоркања да је надвојвода непријатељски расположен према Јужним Словенима«[21]. Надбискуп Штадлер и језуити били су одушевљени надвојводиним плановима да посети Сарајево. Поглавар Потјорек такође. Али Гален је наишао на друкчије расположење код вође босанских Хрвата и потпредседника Сабора Јосипа Сунарића, иза кога су стајали фрањевци. Сунарић се енергично противио надвојводином путу. Поруку коју је Сунарић послао Галену Фундер је овако забележио: »Ја познајем Србе. Ја знам да ће га они сачекати у заседи као праве убице«[22] Гален се касније чудио како су му Штадлер и језуити уопште могли да саветују да крене на тај пут. По повратку у Белведере, Гален је изразио мишљење да пут не би требало предузимати. Мајор Брош је био на његовој страни, па је надвојвода одложио пут на велику жалост Штадлера и Потјорека. Сунарић је чак послао телеграм Билинскоме, упозоравајући на опасност на коју могу наићи надвојвода и његова жена у Сарајеву. Због тога је Сунарића јавно прекорела војвоткиња од Хоенберга на вечери у Илиџи уочи 28. јуна 1914. године.[23] Према писању љубљанског »Словенца« од 6. августа 1913. године, било је у плану да надвојвода Фрања Фердинанд, приликом своје посете Босни, начини службену посету и Загребу. Међутим, исти лист је 25. августа 1913. године јавио из Беча да је надвојводин пут у Босну одложен.

Начелник Земаљске владе Тошо Зурунић писао је после рата да је уочи надвојводине посете 1914. године примио са многих страна упозорења о опасности и да је све те доставе упутио у Беч, као и Војном одбору за дочек надвојводе у Сарајеву.[24]

И Билински потврђује да су упозорења пристизала[25]. Нека су долазила и из Берлина. Немачки државни секретар Јагов

писао је 1919. године да је надвојвода био опоменут с много страна, али да је Потјорек гарантовао безбедност.[26]

Чак су и Берхтолду, министру спољних послова, стизала упозорења о опасности којој би се надвојвода изложио приликом свога путовања, с обзиром на штрајк ђака у учитељској школи у Пакрацу, једној од најстаријих просветних институција Срба у Хрватској. Ученици ове школе будно су пратили политичке догађаје у Хрватској и Србији и давали одушке својим расположењима. Крајем 1913, у знак протеста, ступили су у штрајк, а у марту 1914. године школске власти су искључиле осамнаест ученика из свих школа у Аустро - Угарској, док су осморица кажњена искључењем на годину дана[27]. Полицијске власти пратиле су њихову делатност и о томе обавештавале више власти. Берхтолд је 19. марта 1914. године јављао Билинскоме да је сазнао да је група ђака који су искључени из школе пребегла у Србију. У Земуну, на путу за Београд, један студент по имену Јанко Покрајац је рекао: »Ако се нешто догоди у Монархији, он би одмах почео да диже у ваздух мостове и да баца бомбе.« Достављач је обавестио да је Покрајац рекао да ће он и његови другови доказати да је Босна српска земља онога дана када надвојвода буде путовао кроз ту покрајину. Наводно је Покрајац завршио речима: »Време празног хвалисања је прошло, сада се морамо озбиљно прихватити посла. Бомбе, а не брзи језици треба да ступе у дејство... Ако те ухвате, само прогутај мало отрова. Мртва уста не могу много да кажу.« [28]

Шеф полиције у Земуну, који је примио извештај о Покрајцу, није озбиљно схватио читаву ствар, али се сложио да се приликом надвојводиног пута морају предузети мере безбедности и предложио да се железничка пруга Митровица - Брод посебно чува, »јер је српска омладина спремна на све«.[29]

Аустроугарске власти примале су и с других страна упозорења да Фрања Фердинанд не би смео да путује у Сарајево. Аугуст Урбански фон Остримјец, шеф Обавештајног одељења аустријског Генералштаба, писао је да је надвојводину посету требало безусловно одложити, јер је његово одељење било добило податке да је вест о Фердинандовој посети »изазвала експлозију огорчења у Србији«.[30]

Узимајући све ово у обзир, требало би одговорити на два питања. Прво, зашто надвојводина посета Сарајеву није одложена, и, друго, какве су све мере власти у Сарајеву предузеле да се заштити надвојводин живот.

Једном приликом у надвојводиној породици се расправљало о целисходности пута у Сарајево. Надвојводин лични лекар др Ајзенменгер забележио је »да је самом надвојводи та мисија у Босни била непријатна, нарочито после искустава која је стекао 1906. године у Дубровнику. Он ми је рекао да би му милије било да је тај задатак цар поверио неком другом« [31]. Лекар је забележио да је »војвоткиња стрепела за мужевљев живот на том путу«, као и да је у телефонском разговору с лекаревом супругом изразила сумњу у потребу тога пута.[32]

И сâм надвојвода се двоумио да ли да одустане од пута. Он је тражио од свога дворанина Румерскирха да ступи у везу с кнезом Монтенуовом, моћним дворанином цара Фрање Јосифа, и види не би ли због цареве болести требало одложити посету Босни. Кнез Монтенуово је саветовао да Фрања Фердинанд не путује, како је у писму од 21. маја 1914. године Румерскирх обавестио надвојводу:

Што се тиче путовања у Босну, ја сам двоумљења Вашег Царског Височанства саопштио кнезу. При прецизирању свога мишљења, Монтенуово би желео да сасвим изостави болест Његовог Величанства јер се његово стање толико побољшало да ће Његово Величанство за који дан моћи да излази, а крајем јуна, ако све буде текло како треба, биће већ потпуно здрав, тако да ће здравствено стање Његовог Величанства у то време једва представљати проблем. За остале разлоге, напротив, Монтенуово не само што има пуно разумевање, него се и потпуно придружује мишљењу Вашег Царског Величанства да, особито у односу на оријенталце, можда не би било умесно када би Ваше Царско Височанство дошло први пут у посету тој земљи само као генерал који врши инспекцију, а не уз велик свечан дочек и церемонијал као надвојвода - престолонаследник. Будући да ово друго, после сасвим званичног пута који је Његово Величанство пре кратког времена обавило по Босни, баш није могућно, он би, по своме строго личном мишљењу, и не узимајући у разматрање војне или политичке разлоге, сматрао да би можда боље било ако до тог путовања не би дошло.« [33]

Растрзан између осећања дужности и бојазни да ли је посета Сарајеву уопште умесна, надвојвода је почетком јуна месеца затражио аудијенцију код цара Фрање. Конрад је записао да је посетио цара Фрању 4. јуна, па је том приликом разговарао и с кнезом Монтенуовом, који му је казао да се надвојвода жалио цару да не би желео да иде на маневре у Босну због слабог здравља и због тога што не може да поднесе ве-

лике врућине. Наводно му је цар одговорио да чини што сматра да је најбоље [34]. Надвојводин син Макс Хоенберг, међутим, тврди да је цар Фрања покушао да убеди надвојводу да не треба да путује:

»Врховна команда била је одлучила да се маневри те године одрже у Босни. Избор ове земље, коју је Аустрија нешто пре тога била анектирала, и у којој је тињала пригушена побуна, био је за сваку осуду. Ми смо били узнемирени када смо сазнали да је стари цар Фрања, који је и сâм пуким случајем избегао атентат приликом своје посете Сарајеву 1910. године, саветовао оцу да не треба да иде на маневре. Наша радост се повратила када смо сазнали да је наш отац омаловажио тај мудри царев захтев. Једне вечери он је рекао за столом: „Ја сам генерални инспектор аустроугарских оружаних снага. Ја морам да идем у Сарајево. Војници никад не би могли себи да објасне моје неучествовање.« [35]

Што се тиче мера безбедности за време надвојводиног пута по Босни и Херцеговини, било би потребно размотрити ово питање са више страна. Пре свега, сâм надвојвода је фаталистички гледао на многе опомене које су пристизале уочи његовог пута у Сарајево. Два месеца пре своје погибије, док је боравио у дворцу Мирамаре, крај Трста, и са својим правним стручњаком Ајхофом радио на ревизији планова о преузимању престола, позвао је Ајхофа у шетњу. Неко из пратње том приликом је приметио да би ваљало водити рачуна о безбедности, на што је надвојвода одбрусио: »Какве мере! Безбедност! Мере шефа тршћанске полиције?... Шта ме се тиче све то. Сваки је човек у рукама Свевишњег. Погледајте оно грмље, тамо десно, неко може да скочи на мене... Страх и обзири паралишу човеку живот. Страх, то је опасна ствар« [36]. Надвојвода је нешто слично рекао и Бардолфу: »Ја сам сасвим сигуран да су ваше опомене оправдане, али ја не могу читав живот провести испод стакла. Наш је живот стално у опасности. Човек мора да се узда у Бога« [37]. Није онда никакво чудо што је надвојвода, држећи се тих принципа, стално имао кубуре с органима безбедности не само у Аустрији, него и у Италији и Француској.[38]

Одговорност за мере безбедности у Босни имао је у својим рукама поглавар Потјорек и њему потчињени органи. У писму Бардолфу, од 22. фебруара 1914. године, он је изричито изјавио да он прима пуну одговорност. »Што се тиче Ваше примедбе да би се неслужбена посета подручјима Босне и Хер-

цеговине могла одложити за касније, посета која би била за Његову Царску и Краљевску Висост од великог значаја, ја Вас лепо молим да известите Његову Висост да баш у то време и под постојећим околностима ја могу преузети пуну одговорност за један такав пут Његовог Царског и Краљевског Височанства, који треба да тече по програму претходно утврђеном у једном разумном року, што би нам омогућило да се мере безбедности предузму на време, али не за неку мање-више изненадну неслужбену посету овој земљи.« [39]

Био је образован један посебан војни одбор, састављен од официра из надвојводине Војне канцеларије, као и официра Генералног инспектората у Сарајеву, којем је стављено у дужност да се брине о организацији посете. Члан тога одбора био је и др Едмунд Герде, шеф полиције у Сарајеву, по народности Мађар. Њему је било стављено на располагање сто двадесет полицајаца, међу којима и шест детектива у цивилном оделу. У главној сарајевској полицији радило је у то време пет виших службеника, осам административаца, и један шеф детектива, Петар Максимовић, Србин по народности.

После атентата 28. јуна 1914. године, са свих страна чула се критика мера безбедности. Генерал Михаел Апел, командант 15. корпуса и главнокомандујући генерал у Сарајеву, одмах после убиства написао је Брошу једно писмо у којем је оптужио Потјорека због неефикасности у организовању мера безбедности [40]. Маргути је писао да је нехат у том правцу био запрепашћујући [41]. У писму Потјореку од 3. јула 1914. Билински је изразио своју индигнацију [42], а у мађарском Парламенту Андраши је мере безбедности подвргао критици.[43]

Очигледно да је у читавом систему обезбеђења било много недостатака, пре свега у томе што завера није била откривена иако су атентатори стигли у Сарајево готово месец дана пре атентата; с друге стране, ни на сâм дан атентата нису биле предузете одговарајуће мере.

Немар органа безбедности огледа се у следећем:

1. — Када су ђаци учитељске школе у Пакрацу побегли у Србију, причајући успут шта се све може догодити надвојводи приликом његове посете Босни, Берхтолд је, како смо видели, обавестио о томе Билинскога, који је, опет, све то пренео Потјореку. Тако је на дан 27. маја 1914. године Земаљска влада издала упозорење свим пограничним властима да буду опрезне према свим лицима која долазе из Србије. Власти у Зворнику примиле су ову наредбу баш оног дана када је из

Србије прешао Чабриновић, али је нису примениле.[44]

2. — Чабриновић је стигао у Тузлу са Грабежовим пасошем и провео ноћ у неком хотелу, пријавивши се на Грабежово име. Полиција није интервенисала иако је Грабеж у Тузли био познат као бунџија, па је из тих разлога био искључен из тузланске гимназије.

3. — На дан 10. јуна Земаљска влада издала је наредбу полицији да стриктно примењује пасошке прописе, као и обавезу пријављивања свих лица која су стигла у Сарајево између 15. и 28. јуна[45]. Принципа је 15. јуна пријавио Данило Илић, али полиција није поклонила никакву пажњу тој пријави, иако је Принцип био добро познат сарајевској полицији по својим »антидржавним иступима«. Земаљска влада је још 1913. године забележила да се Принцип у јуну 1912. задржао у Београду »ради одржавања састанака«[46]. Принцип је саслушаван и у току процеса Пјанићу и друговима. Чабриновића је пријавио полицији отац још 4. јуна. Он је био познат по својим ранијим иступима и казни протеривања из Сарајева на пет година. Атентатор Цветко Поповић био је под надзором полиције још од 1913. године, јер је био политички сумњив[47]. На индексу полиције био је и Трифко Грабеж.[48]

4. — Чабриновића су агенти видели у Тузли, у возу између Тузле и Сарајева и на Илиџи, где је надвојвода био одсео[49]. Он је у неколико махова разговарао с детективима, па је чак од једног од њих сазнао дан надвојводиног доласка у Сарајево.[50]

5. — С обзиром на то што је тако велик број људи био обавештен о припремању атентата, чудновато је да полиција није ништа открила.

6. — Мере обезбеђења на сâм дан атентата нису готово ни постојале, нарочито ако се упореде са мерама које је полиција предузимала приликом посете цара Фрање Јосифа Сарајеву 1910. године. Том приликом је за царску процесију била изведена војска која је стајала у двојним редовима по улицама. За време Фердинандовог боравка није било војске, иако се око 70.000 војника налазило у околини града. Када је цар долазио, на десетине сумњивих лица добило је било налог да напусте своје куће. Приликом Фердинандове посете, такве мере нису предузете.

7. — После покушаја атентата од стране Чабриновића, била је донета фатална одлука да се надвојвода држи свога програма. При томе је Потјорек потпуно изгубио главу те не

само што није издао наређења о накнадним мерама безбедности, него је на изричито питање надвојводе, шта је с тим бомбама и да ли ће се то поновити, одговорио, како је то Румерскирх забележио: »Ваше Царско Височанство, можете сасвим слободно ићи, ја узимам одговорност на себе«[51]. Надвојводин син Макс Хоенберг тврдио је да је после првог атентата Потјорек гарантовао безбедност његовим родитељима: »Војни поглавар је изразио своје жаљење мојим родитељима, уверавајући их да је свака опасност од овог тренутка минула.«[52]

Једина измена у програму састојала се у томе што је при повратку из Беледије поворка имала ићи другим правцем. Уместо узаном улицом цара Фрање, царска поворка је имала да продужи Апеловим кејом према Војној болници, јер је надвојвода желео да обиђе два официра који су били рањени Чабриновићевом бомбом. Међутим, ни Потјорек ни Герде нису обавестили возаче о овој измени, тако да су они возили по првобитном програму. Ова грешка је омогућила Принципу да пуца из непосредне близине у тренутку кад су се кола зауставила да би се вратила на Апелов кеј. Истражни судија Пфефер направио је тешку грешку, јер није ни Потјореку ни возачу поставио питање о овом пропусту.[53]

Полиција у Сарајеву се после бранила тврдећи да су за све криви Потјорек, надвојводина Војна канцеларија и, нарочито, Војни одбор за дочек надвојводе у Сарајеву. Владислав Глик дао је своју одбрану мера безбедности у Сарајеву. Он тврди да је гроф Карло Колас, шеф Политичког одељења Земаљске владе, обавестио Потјорека о тешкој атмосфери која влада међу омладином у Сарајеву, али је био готово укорен »што се боји деце«.[54]

Уочи 28. јуна др Герде, шеф полиције, поново је покушао да упозори Потјорека и Војни одбор на опасност. Герде се најпре обратио свом претпостављеном, начелнику Одељења за унутрашње послове Тоши Зурунићу, тврдећи да дочек не би требало да буде о Видовдану, празнику Срба. Зурунић је упутио Гердеа да своју бојазан саопшти Војном одбору, чији је он члан био. Кад је он то и учинио, официри су се насмејали и одговорили: »Па та се фукара не може усудити да то учини«[55], док је шеф штаба с иронијом рекао Гердеу: »Ви видите авети.« Герде је тражио да се његови захтеви унесу у записник, што је и учињено уз ироничне осмехе официра.[56]

Сарајевска полиција је сматрала да би за једну неслужбену надвојводину посету постојеће мере безбедности биле до-

вољне, али су надвојвода и Потјорек планирали неку врсту тријумфалне посете. Председник градске општине издао је 23. јуна прокламацију народу, позивајући га да изиђе и изрази своју оданост надвојводи. При томе је дат и тачан списак улица којима царска поворка треба да прође. Герде је тражио да се обавештење о правцу кретања поворке изда тек 27. јуна, али је Војни одбор то одбио [57]. Он је, такође, од начелника Зурунића двапут тражио да он лично оде до Потјорека и утиче на њега у погледу мера безбедности. Зурунић је то и учинио, али му је Потјорек одговорио да надвојвода долази као генерал, те да Зурунић ту нема никаква посла [58]. На инсистирање Гердеа, Зурунић је кренуо и други пут, али је од Потјорека добио исти одговор, овог пута пропраћен још већом ароганцијом [59]. Војни одбор је такође одбио захтев да се изведе војска на улице, па је Глик у очајању закључио »да су мере безбедности 28. јуна биле у рукама Провиђења« [60]. Једино је полиција, на своју иницијативу, издала наређење сто двадесеторици полицајаца да на улицама Сарајева, док буде пролазила поворка, буду окренути лицем према публици [61]. Осим тих сто двадесет полицајаца, стигла су и по два детектива из Трста и Будимпеште, али они нису знали српскохрватски [62]. Тих сто двадесет људи није могло много да учини на растојању од неких седам километара од пута којим је надвојвода имао да прође. Полиција је једино успела да се изда наредба школама да се настава заврши 15. јуна и да сви ђаци који нису родом из Сарајева морају напустити град и отићи својим кућама.

Неки сачувани документи Земаљске владе потврђују да је Герде 16. априла, а затим 18. маја, тражио да осам детектива из Будимпеште дође на четири недеље у Сарајево [63]. Он је на дан 12. јуна издао наредбу у десет тачака, у којој се становништву забрањује да се пење на кровове док царска поворка буде пролазила, да баца цвеће итд.[64].

И сâм Потјорек је 10. јуна 1914. издао наредбу свим срезовима у Босни и Херцеговини о спровођењу мера безбедности, наглашавајући да се пази на путнике из Србије, Црне Горе, Русије и Италије, да се чувају железничке станице, пруге, као и Илиџа и читав маневарски простор. У Сарајево је као појачање било послато педесет жандарма.[65]

У *Заоставштини надвојводе Фрање Фердинанда* постоји доста материјала о раду Војног одбора. Нарочито је велик број телеграма које су измењали Потјорек и Бардолф. Из тих до-

кумената се види да питање безбедности уопште није претресано. С друге стране, нашироко се расправљало о ситницама, какав ће, на пример, бити јеловник на службеним обедима, која вина воли надвојвода (он је највише волео реска вина), каква температура вина мора да буде у тренутку кад се служе итд. Многи телеграми су измењани и поводом избора домаћих политичара, који ће од њих присуствовати ручковима, где ће ко седети итд. Биле су припремљене и биографије свих званица с Потјорековим напоменама. О Николи Мандићу је писао да је »потпуно лојалан према царевини, доследан«, за Сунарића да је »веома упоран понекад, жестоке природе, али одан царевини«, за председника сарајевске градске општине Ћурчића да је »веома поштен човек, али без неког значаја« [66]. Велика се дискусија водила да ли треба позвати и вођу конзервативних Срба, Јефтановића.

Потјорек није заборавио ни које дужине морају бити узенгије на босанском брдском коњу припремљеном за надвојводу, кад буде дошао у Тарчин на војне маневре. Пуковник Бардолф одговорио је из Беча: тачно 72 сантиметра [67]. Што се више приближавао 28. јун, бирократија у Бечу и Сарајеву тонула је све дубље у питања протокола. На дан 8. јуна Бардолф је из Сарајева добио телеграм: »Будите тако љубазни па нас обавестите да ли Његова Царска Висост жели или не да се за време déjeuner-а у Конаку, 28. јуна, свира музика, да ли би му то пријало или не? С најбољим поздравима понизни. . .« [68] Одговор је дошао истог дана: »Као одговор на Ваше питање од 8. овог месеца, стављам Вам до знања да на ручку у Конаку, 28. јуна, треба да се одабере један гудачки квартет, а програм треба да се сведе искључиво на лаку бечку музику. . .« [69]

Интересантно је да је Иво Крањчевић, један од завереника, тврдио да је сарајевска полиција организовала строге мере безбедности. Он је поменуо наређење издато ђацима који живе изван Сарајева да напусте град пре 28. јуна. Крањчевић је, такође, навео да је Илић 15. јуна имао великих тешкоћа при преношењу оружја у Сарајево. Полиција је већ била запосела главну железничку станицу и претресала све путнике и њихов пртљаг. Илић се извукао, јер је сишао на једној споредној станици.[70]

Историчари сарајевског атентата двојако су тумачили разлоге тако лоше организованих мера безбедности. За неке је то био прави јавашлук, док су други сматрали да је све то

емигрантима сву помоћ док су боравили у Аустрији. Богићевић тврди да су аустроугарске власти помагале завереницима да српска тајна полиција не открије канал преко којег су били повезани са својом групом у Београду, и да су у ноћи убиства, 29. маја, Ненадовићеви телеграми слати у Београд преко службених канала аустријске владе. После успелог убиства, Ненадовић је приредио вечеру у част Милера [77]. Богићевић је још додао да је приликом преговора између Милера и Ненадовића, Ненадовић уручио једно писмо Петра Карађорђевића, у којем, наводно, Петар Карађорђевић тврди да ће у случају доласка на српски престо водити лојалну и пријатељску политику према Аустро-Угарској.[78]

Иако је, по доласку на престо, краљ Петар водио спољну политику ослањајући се на Француску и Русију, при прегледу француских и аустријских архива стиче се утисак да су неки старији завереници, у краљевој најближој околини, у многим унутрашњим и спољнополитичким питањима Србије држали више страну Аустро-Угарској него осталим великим силама. Такав став су нарочито имали пуковници Александар Машин и Дамјан Поповић, као и потпуковник Петар Мишић. То је нарочито избило на видело 1904. године, кад је дошло на ред »топовско питање«, то јест, да ли ће Србију снабдевати топовима Француска или Аустрија и Немачка. Одмах по отварању овога питања, краљ Петар је дао изјаву француском министру у Београду да ће употребити сав свој утицај да Француска добије српске поруџбине [79], док су старији завереници били за аустријску »Шкоду« или немачке фирме. На дан 6. фебруара 1904. француски министар је јавио да је пуковник Машин заступник интереса немачке фирме »Ерхарт« из Диселдорфа [80]. На дан 5. априла 1904. године он извештава да завереници подржавају аустријске, немачке и енглеске фирме. Упркос томе што су краљ Петар, Пашић и руски посланик у Београду били за француске фирме, Французи још нису били сигурни да ли ће добити лицитацију [81]. У другом извештају послатом истог дана, француски министар вели да руска влада интервенише код српске владе да купи француско оружје, али да завереници, који имају одлучујућу реч у војсци, подржавају Аустрију, Немачку и енглеску фирму »Армстронг«[82]. Према извештајима француског министра из Београда послатим током 1905. и 1906. године, завереници су се и даље залагали за аустријске и немачке фирме. На дан 14. октобра 1905. он јавља да је влада у тешкој ситуацији, да »дворска камарила«

намерава да сруши Жујовића зато што неће да им да право да сами закључе уговоре о куповини оружја [83]. Средином 1906. године, француски министар шаље извештај да ће Аустрија применити царински рат уколико Србија не прихвати »Шкодино« артиљеријско оружје [84]. Он даље каже: »Српска влада се састала да продискутује аустријски захтев. Краљ Петар сматра да Србија треба да попусти. Пашић је то одбио, рекавши да он има доказа да завереници раде против владе у њеном отпору против Аустрије. Пашић је захтевао да се завереници пензионишу. Краљ Петар је био против тога, али је на крају морао да попусти.« [85]

Када су старији завереници били пензионисани, француски амбасадор у Бечу јавио је, 2. јуна 1906. године, да је Голуховски »био врло бесан кад је стигла вест да су завереници уклоњени« [86]. Француски министар у Београду известио је 21. јула 1906. године Париз да је околина краља Петра још увек непријатељски расположена према француској индустрији.[87]

У току кампање да »Шкода« добије српске поруџбине, бечки кругови су одлучили да изврше притисак на краља Петра обелодањивањем доказа о везама завереника 1903. године, у доба преврата, са аустријским властима. Француски министар у Београду обавестио је Париз, 6. јула 1906, да »Аустрија очекује да ће бити исплаћена подложношћу српске владе зато што је 1903. прихватила краљоубиство« [88]. Када ови посредни притисци нису уродили плодом, лист »Neue Freie Presse« је 18. септембра 1906. године најпре напао краља Петра и његову владу због »антиаустријског става«, а кад се учинило да је »Шкода« изгубила битку, он је у броју од 5. октобра исте године напао директно краља Петра оптужујући га да је био иницијатор убиства краља Александра Обреновића и да сада прима мито од француске фирме »Крезо«. 12. новембра исте године са овом француском фирмом потписан је уговор, и француски министар у Београду писао је у свом извештају да је Голуховски пао зато што су »Шкодине« шансе пропале: »То је био ударац који је Србија задала престижу Аустрије као велике силе. Аустрија је добијала погрешна обавештења од својих агената у Београду. Аустријанци су мислили да још увек могу рачунати на дворске интриге и да могу натерати краља, преко проаустријских завереника, да ради оно што Аустрија хоће. Уместо тога, аустријски утицај је слабио, а њихове мере само су јачале национални понос Србије.« [89]

Иако су стари завереници имали овакве односе с Бечом,

млађи завереници, на челу са Аписом, гледали су у Хабсбуршкој Монархији свога заклетог непријатеља. Али, како то аустријске архиве показују, бечке власти су биле прилично добро обавештене када су млађи завереници из 1909. почели, после анексије, са својом акцијом против Аустро-Угарске. То је био, на пример, случај с дискусијама међу млађим завереницима 1909. године о потреби да се династија Карађорђевића замени неком страном династијом, о чему смо говорили у XVII глави. Одакле је аустроугарска војна обавештајна служба добила те податке, није јасно, али је чињеница да су неки стари завереници, као на пример Дамјан Поповић, одржавали и даље присне везе с Аписом и његовим друговима.

Можда су ти односи аустријских власти и старих завереника утицали да аустроугарска влада у ултиматуму упућеном Србији 23. јула 1914. године оптужи *Народну одбрану* за учешће у сарајевској завери, док *Уједињење или смрт* није поменуто ниједном речју, иако је у ултиматуму као главни завереник означен мајор Воја Танкосић, најближи Аписов пријатељ и један од руководећих чланова организације *Уједињење или смрт*. Прегледајући аустријске архиве, писац ове књиге дошао је до закључка да су аустријске власти од оснивања организације *Уједињење или смрт* биле упознате са њеном активношћу и да су ту активност пратиле с великом пажњом, о чему говори досије о овој организацији.[90]

С друге стране, »Пијемонт« је био најоштрији критичар Аустро-Угарске. У свом првом броју од 3. септембра (21. августа) 1911, »Пијемонт« је најавио да Србија неизбежно мора заратити против тога новог агресора, да се тај рат не да избећи, сем ако Србија не жели да положи оружје пред тим инфамним противником, чије су армије увек савијале реп пред народима који се боре за своје ослобођење. На крају чланка »Пијемонт« изражава уверење да ће ти војници-дезертери побећи у одлучном тренутку, чим се сусретну са српским народом.

У броју од 8. септембра 1911 (26. августа), »Пијемонт« изражава слично мишљење:

»Глупо је мислити да једна вештачка политичка граница, омеђена последњим указом о анексији Босне и Херцеговине, може уистину занавек раздвојити један народ исте крви, истог језика, истих обичаја, истих навика, истог карактера, исте нарави, темперамента и морала. Исте прошлости и садашњости, истих традици-

ја и успомена, тј. исте историје, а што је главно, истих осећања и мисли о потреби народног јединства.

Не. Никакав кинески зид не може се између нас поставити, никаква нас политика неће разделити. Једни су људи засад, при за њих повољним приликама, поставили између нас извесне вештачке границе, други ће људи, при за њих повољним приликама, порушити те границе и остварити народно јединство.

У једном свом говору одржаном у парламенту, пре уједињења Немачке, говорећи против Аустрије, рекао је Бизмарк:

,Ми смо Пруси и ми ћемо остати Пруси. Уверен сам да овим речима изражавам мишљење пруске војске, већине својих земљака, и ја се надам да ћемо ми, помоћу божјом, бити и онда Пруси кад овај комад хартије (Франкфуртски устав) већ дуже времена буде пао у заборав као сув јесењи лист.'

Овим истим речима, са дубоком вером у своју народну будућност, одговарамо ми истом непријатељу. Ми смо Срби и ми ћемо остати Срби. Српски ће народ живети и онда када Аустрија као држава више можда не буде на карти Европе. Можете нас ви и даље звати ,грчким источним живљем', ,босанском народношћу', цепати наше живо тело на вашим војним, административним и политичким картама, при свој тој деоби, под свим тим именима, као и другим која измислите, наћи ћете увек Србина, као што нађете под пухаром жеравицу.

Што се Србије тиче, људи у Бечу треба једном засвагда да знају да се Србија не може одрећи своје ослободилачке улоге чак ни онда ако буде доведена у питање и државна самосталност овог слободног парчета земље Србинове.

Мала дунавска краљевина натерана је да ступи у бој са великом дунавском царевином. То ће бити очајна борба, која се лако може свршити као борба Голијата и Давида. Јер људи у монархији знају, и сад тек добро осећају шта су изгубили што су са Србијом повели царински рат. Они су из рата изашли побеђени, а држали су сигурно да ће победити. Они су у анексији доживели Пирову победу, а што и ту битку нису изгубили, имају благодарити несавесности наших државника.

Стога би добро учинили да се оставе авантуре; монархија је стара држава и могу јој велики напори шкодити; мада њој, као старој, авантуре не доликују.

Друга је ствар са Србијом; она је млада и њој се може и опростити по нека авантура. Она је у цвету живота и за њу умор не постоји.«

Уочи првога балканског рата, »Пијемонт« је у броју од 10. октобра 1912 (28. септембра) објавио чланак под насловом »Не бојмо се Аустрије«, у којем се каже да се Аустрија неће усудити да притекне у помоћ Отоманском Царству да је не би

стигле Горчаковљеве пророчанске речи: »Аустрија ће свој гроб наћи на Балкану.« А у броју од 3. децембра 1912 (16. децембра), после турских пораза, »Пијемонт« упоређује Аустро-Угарску са Турском, тврдећи да је у њој национално питање остало нерешено као и у Турској, да у њој привилеговани народи целате над угњетенима: »Увиђајући преживелост своје државне организације и налазећи се још под свежим утисцима пропасти Отоманске Империје, Аустро-Угарска се осећа потресена у темељима својим. Њене државнике и у сну прогањају пророчке речи бесмртног Мацинија да ће пропаст Турске изазвати и пропаст Аустрије.«

У броју од 24. априла 1912 (11. априла), »Пијемонт« позива Јужне Словене у аустријској војсци да се побуне против својих господара. Аустријске власти су после тога забраниле продају »Пијемонта« на читавој својој територији.

Аустријске архиве које су доступне научном истраживању не садрже ниједну чињеницу из које би се могло закључити да је пуковник Апис одржавао неке контакте с аустријским властима; напротив, он је Аустрију сматрао за смртног непријатеља Србије. Друго је питање какав су став имали људи око пуковника Аписа, а нарочито Малобабић, који је, по свој прилици, ишао у Сарајево уочи атентата да би пренео савете у вези са извршењем атентата, тј. одустајањем од атентата, као што смо видели у XVII глави.

О Малобабићу су постојала супротна мишљења. Док га је Стојан Протић сматрао аустријским шпијуном, Светозар Прибићевић и Слободан Јовановић су у њему гледали патриоту.

Аустријска обавештајна служба умела је прилично дубоко да продре у српске националистичке револуционарне групе, што потврђује случај Ђорђа Настића. Француски министар у Београду пажљиво је пратио делатност аустријске обавештајне службе, па је у више махова јављао, како пре абдикације принца Ђорђа, тако и после ње, да се налазе аустријски шпијуни у његовој околини.[91]

Прегледајући аустријске архиве, писац ове књиге и његови архивски помоћници нису нашли ниједан документ који би бацио сенку на Малобабићев патриотизам.

Још једно питање ваља расветлити кад је реч о повезаности пуковника Аписа са сарајевским завереницима. Очигледно је да он није желео да гурне Србију у рат са Аустро-Угарском у тренутку кад његова рођена земља није била спремна за то. Али убиство наследника хабсбуршког пре-

стола морало је, без сумње, убрзати избијање једнога таквог рата. Уколико је пуковник Апис имао одлучујућу реч у сарајевској завери, како је он то тврдио у тајном рапорту од 10. априла 1917. године, на основу чега је он закључио да такав атентат неће Аустрији дати повода за агресију?

Присталице солунске пресуде изграђују на основу горње поставке тезу да је пуковник Апис био у дослуху с мађарским председником владе Тисом. Тако Д. Стојадиновић тврди да су Тиса и Апис направили споразум: Тиса је дао Апису гарантије да Аустро-Угарска неће ратовати са Србијом због убиства Фрање Фердинанда, тражећи у накнаду од будуће владе Србије обавезу о добросуседским односима, удаљавањем династије Карађорђевића и старих радикала из политичког живота Србије.[92]

Стојадиновић чак помиње да су два трговца, Јован Дада и Ђорђе Славковић, били веза између Аписа и Тисе. Стојадиновић је, као народни посланик, у говору одржаном у Скупштини на дан 21. јула 1935. године, оптужио Светозара Прибићевића да је био главна политичка веза између Тисе и Аписа.[93]

У потврду своје тезе, Стојадиновић наводи држање Тисе и његове политичке групе одмах после сарајевског атентата. Кад је вест о надвојводиној погибији стигла у Будимпешту, »Тисина партија није скривала своју радост«, писао је принц Лудвиг Виндишгрец [94]. Нешто слично потврђују и италијански дипломатски документи [95]. У свом писму Билинскоме, од 3. јула 1914, Тиса је против рата са Србијом:

»...С обзиром на открића садржана у Вашем телеграму од 30. јуна о ситуацији у Босни и Херцеговини, тамошња власт тешко да има право да сваљује кривицу на Србију, када је она сама пасивно посматрала агитацију у својој сопственој земљи, допуштајући да се она развија без икаквог супротстављања, да би била пробуђена из свог оптимизма страшним чином од 28. јуна.

Ако се изнесу чињенице које би оповргавале наш демарш против Србије, тада се мора учинити све што је потребно. Тешко да ће нам Србија дати повода за ратне мере, а без повода била би неопростива грешка ући у један такав рат.«[96]

На састанку Заједничке владе, 7. јула 1914, Тиса је упорно говорио против рата са Србијом [97]. Исто тако, у другој години ратовања, Тиса је имао активну улогу у тајним преговорима о закључењу сепаратног мира између Србије и централних сила, као што ћемо видети у идућој глави.

Све наведене чињенице могле би да иду у прилог Стојадиновићевој тези, али је главна оптужба о тајним везама између Тисе и Аписа остала недоказана, јер до данас нису пронађена никаква документа која би о томе говорила. Главна слабост Стојадиновићеве тезе лежи у томе што је она заснована на потребама унутрашње политике Србије. Пуковник Апис и регент Александар били су у оштрој политичкој борби, која се завршила судским убиством пуковника Аписа. После тога су Александрови људи, међу њима и Стојадиновић, употребили сва средства да оцрне пуковника Аписа као страног агента, како се то у нашој несрећној балканској политичкој пракси често чинило. Тисини дубоки сукоби с Фрањом Фердинандом, као и Тисини политички потези у јулу 1914. године, дали су Стојадиновићу повода да изгради своју тезу. Али, та теза остаје само као производ Солунског процеса, који је довео до физичког убиства Аписа; било је још остало да се уништи и његова успомена.

Иако нема никаквих историјских доказа да су Беч и Будимпешта тражили да се Фрања Фердинанд убије, остаје чињеница да је за бечку ратну струју атентат у Сарајеву био »поклон бога Марса«. Коначно је био нађен изговор да се једном засвагда обрачуна са Србијом. Конрад је коначно ликовао: »То није злочин само једног фанатика; атентат је објава рата Србије Аустро - Угарској... Ако пропустимо ову прилику, Монархија ће бити изложена новим експлозијама југословенских, чешких, руских, румунских и италијанских аспирација... Аустро - Угарска мора да води рат из политичких разлога ...«[98] У свом извештају на седници владе у Бечу, 7. јула, генерал Потјорек је подвукао да он већ две године заступа мишљење »да Аустро - Угарска мора заратити са Србијом ако жели да остане на Балкану«[99]. Аустријски министар у Београду Гизл јављао је Берхтолду да је атентат »створио за нас срећну моралну позицију«.[100]

Берхтолд је најпре намеравао да нападне Србију без икакве опомене. Тисин став га је приморао да Србији упути ултиматум, који је био формалне природе, јер је одлука о нападу на Србију била донета још пре предаје ултиматума. Ово је било учињено упркос чињеници што судска истрага у Сарајеву није открила ниједан доказ о одговорности српске владе. Посебни изасланик бечког Министарства спољних послова, Фридрих фон Визнер, био је послат у Сарајево 10. јула 1914. године да испита сав истражни материјал и утврди да ли

постоји икакав доказ о одговорности српске владе за атентат. Он је 13. јула телеграфисао у Беч:

»Не постоји било шта што би указивало на одговорност српске владе у организовању убиства или припремама, или у снабдевању оружјем. Нити има било шта што би навело човека да посумња у тако нешто. Напротив, постоје докази који, изгледа, могу да наведу на закључак да је тако нешто изван сваке сумње... Ако су намере остале исте као што је то било уочи мога поласка, захтеви би се могли упутити у циљу:

а) кривичнога прогона органа српске владе што су кришом пребацивали људе и материјал преко границе;

б) отпуштања српских пограничних официра у Шапцу и Лозници, као и умешаних царинских чиновника;

ц) кривично гоњење Цигановића и Танкосића.« [101]

Интересантно је да су и немачке власти дошле до сличног закључка. Бивши канцелар фон Билов написао је у својим мемоарима:

»Иако је то страшно убиство дело једнога српског удружења које је имало подружнице свуда по земљи, многи детаљи потврђују да га српска влада није подстакла нити га је желела. Срби су се исцрпли у последња два рата. И они међу њима са најусијанијим главама морали би да застану пред помишљу на један рат са Аустро-Угарском, толико јачом, нарочито због тога што Србија у својој позадини има Бугаре, спремне на освету, као и Румуне, у које се може мало поуздати. Тако стоје ствари према оцени немачког министра у Београду фон Гризингера, као и београдских дописника свих најважнијих немачких листова.« [102]

Међутим, у ноти и ултиматуму Србији од 23. јула 1914 аустро-угарска влада је истакла сасвим друге закључке, тврдећи да је српска влада »трпела злочиначку активност разних друштава против Монархије, разуздани говор штампе, слављење атентатора, учествовање официра и чиновника у превратничким агитацијама, нездраву пропаганду у јавној настави, најзад, трпела је све манифестације које су могле навести српски народ на мржњу против Монархије и на презирање њених установа«.[103]

У ултиматуму се даље вели да »из изјава атентатора произлази да се идеја о атентату родила у Београду, да су

им оружје и муницију дали официри и чиновници, чланови *Народне одбране,* и да су прелазак у Босну спровеле старешине српске пограничне службе«.

Аустро-угарска влада је даље тражила да српска влада службено изјави да осуђује сваку пропаганду против Аустро-Угарске Монархије, да се та изјава објави на првој страни »Службених новина«, као и да је краљ саопшти српској војсци путем дневне заповести. Осим тога, тражило се да се српска влада обавеже на следећих десет тачака:

»1. — Да ће забранити сваку публикацију која подстиче на мржњу и презир Монархије и својом општом тенденцијом иде против њезиног територијалног интегритета.

2. — Да ће одмах распустити *Народну одбрану,* да ће на исти начин поступити против других удружења у Србији која врше пропаганду против Аустро-угарске Монархије, и да ће предузети мере да та распуштена удружења не наставе свој рад под другим именом и у другом виду.

3. — Да ће без одлагања избацити из јавне наставе у Србији и наставнике и наставна средства која би могла служити пропаганди против Аустро-Угарске.

4. — Да ће удаљити из војне службе и уопште из управе све официре и чиновнике који су се огрешили пропагандом против Монархије, и чија ће имена и дела царска и краљевска влада накнадно саопштити краљевској влади.

5. — Да ће прихватити сарадњу органа царске и краљевске владе у угушивању субверзивног покрета управљеног против територијалног интегритета Монархије.

6. — Да ће отворити судску истрагу против учесника завере од 28. јуна који се налазе на српској територији. Органи делегирани од стране царске и краљевске владе, учествовали би у тој истрази.

7. — Да ће хитно ухапсити мајора Воју Танкосића и српског чиновника Милана Цигановића, који су компромитовани сарајевском истрагом.

8. — Да ће успешним мерама спречити помагање недозвољене трговине оружјем и муницијом преко границе од стране српских власти; да ће отпустити и строго казнити чиновнике пограничне службе у Шапцу и Лозници који су помагали сарајевске атентаторе олакшавајући им прелазак преко границе.

9. — Да ће царској и краљевској влади дати објашњење о неоправданим говорима српских високих чиновника у Србији и иностранству, који се, упркос свом службеном положају, после атентата 28. јуна нису устручавали да се у интервјуима непријатељски изражавају о Аустро - угарској Монархији.

10. — Да ће обавестити неодложно царску и краљевску владу о извршењу мера обећаних у претходним тачкама.« [104]

Српска влада је оспоравала тврдње бечке владе, али је прихватила све тачке, осим ону под бројем 6, »јер би то била повреда Устава и Закона о кривичном поступку«[105]. Танкосић је ухапшен исте вечери кад је ултиматум предат, а Цигановић није могао бити пронађен. Српска влада је на крају изјавила да је она спремна да прихвати миран споразум, а уколико аустро - угарска влада не би била задовољна тим одговором, она је спремна да спорна питања преда на разматрање или Међународном суду у Хагу или великим силама које су узеле учешћа у дефинисању декларације српске владе од 31. марта 1909. године.[106]

Иако се чак и у извесним владајућим круговима у Берлину сматрало да је српска влада дала повољан одговор [107], Аустро - Угарска је објавила Србији рат 28. јула, а само седам дана касније све велике европске силе биле су увучене у рат.

ГЛАВА XIX

ПУКОВНИК АПИС И НЕМАЧКА

Оптужбе из средине пука
пратиће увек оштећену страну,
као и обично, али освета
мора бити заснована на истини.

Данте Алигијери,
Божанствена комедија

Хипотеза о учешћу Немачке у завери против Фрање Фердинанда долази из два извора: с једне стране, од дра Макса Хоенберга, најстаријег сина надвојводе Фрање Фердинанда, а с друге стране, од једне групе српских писаца и политичара који бране пресуду у Солуну изречену против пуковника Аписа.

Др Макс Хоенберг изнео је своје оптужбе у интервјуу који је 28. јуна 1937. дао у Бечу француском новинару Морису Верну а који је касније објављен у »Paris - Soir - Dimanche«. Др Хоенберг је изјавио да је после проучавања архиве свога оца, као и на основу онога што је он лично дознао, дошао до закључка да је надвојвода Фрања Фердинанд »намеравао да створи једну федеративну државу од свих националности које живе у Аустро - угарској Монархији и да тако, водећи рачуна о интересима сваког појединог народа, реши тешки дунавски проблем. . . Али та федерација националних група, под вођством Беча, угрожавала је интересе неких великих сила које су имале своје агресивне и анексионистичке планове. Намере мога оца узнемириле су ове силе и, да би га зауставиле у извршењу његових реформи, оне су у Сарајеву наоружале бедне

плаћенике, чији је злочин отворио свету еру најстрашнијих покоља«.[1]

Др Хоенберг је завршио своје излагање напоменом да је смрт његовог оца ослободила цара Виљема многих брига, а нарочито надвојводиног пројекта о уређењу источноевропских земаља: »Тај је пројект«, наставио је др Хоенберг, »забрињавао Берлин веома много, и утврђено је да је немачка тајна полиција радила руку под руку с комитама у припремама убиства у Сарајеву.«[2]

Осим ових тврдњи, др Хоенберг није изнео никакве друге појединости, нити је, у потврду своје хипотезе, показао нека документа. Постоји неколико објашњења о томе какви су мотиви руководили дра Хоенберга при доношењу оваквих закључака. Као што смо видели у VI и XVIII глави, у архивској *Заоставштини* покојног надвојводе чува се један исечак из листа »Vaterland« од 22. априла 1901. године, у којем се каже да је надвојводин живот у опасности због његовог изразито антипруског и антипротестантског става у вези с покретом *Katholischer Schulverein*[3]. Ваља такође имати на уму да је др Хоенберг био убеђени хабсбуршки легитимиста, увек пун подозрења према намерама Немачке да оствари Anschluss са Аустријом. Није искључено да је он нешто био начуо о односима пуковника Аписа и извесних немачких војних кругова, о чему ћемо касније говорити. Можда је он био упознат и с једном изјавом коју је Албертини примио од М. Живановића, сестрића пуковника Аписа, а која гласи:

»Мотиве за убиство у Сарајеву треба тражити у словенофилској политици Фрање Фердинанда. Надвојвода је пао као жртва својих тријалистичких погледа. Да је он успео да оствари своју замисао, Србија би морала да гравитира према Аустро - Угарској. Апис, мудри политички мислилац, прозрео је све опасности надвојводиног плана. Аустрија је намеравла да оствари уједињење Јужних Словена у оквиру Дунавске монархије. Димитријевић, који је провео неколико месеци у српском посланству у Берлину, мора да је био озбиљно забринут када је сазнао какве су политичке намере аустријског престолонаследника . . .« [4]

Историчари и политичари (Ст. Станојевић, Ђ. Јеленић, Д. Стојадиновић и други) [5], који су бранили пресуду донету у Солуну 1917. године, сматрали су да је највећа грешка пуковника Аписа у томе што је сматрао да се југословенски проблем може решити ослањањем на Немачку, као и да ће

она победити у борби против Русије, Француске и Енглеске. Уклањање Фрање Фердинанда, према томе, било би од користи како за Србију, тако и за Немачку.

Ова група је у својим оптужбама имала неколико тачака:

1. — Односи између пуковника Аписа и Милоша Богићевића.

Др Милош Богићевић био је сложена личност. Бивши српски дипломата који је за време првога светског рата прешао на страну Немачке да би после рата постао један од најупорнијих бранилаца Немачке и Аустро-Угарске у питању одговорности за рат.[6]

Богићевић потиче из једне познате српске породице. Један од његових предака био је војвода у првом српском устанку. Породица је била за Обреновиће све до 1900. године, када је краљ Александар сменио Богићевићевог оца Милана Богићевића, бившег министра спољних послова, с положаја министра Србије у Берлину. Стари Богићевић посредовао је у склапању брака између Александра и једне принцезе из породице Шаумбург-Липе, али је Александар изабрао Драгу Машин. Овај сукоб одвео је младог Богићевића међу присталице завереника 1903. године. Богићевић је био високо образован човек, завршио је Терезијанум у Бечу и положио докторат на тамошњем универзитету. Још као млад човек, био је изабран за ванредног професора међународног права на Београдском универзитету, али се 1904. године определио за дипломатску службу. Служио је од 1907. до 1914. године у Паризу, а затим у Берлину, као отправник послова српског посланства. Захваљујући везама свога оца, као и везама које је сам створио, био је добро примљен у Берлину; био је чак члан Ајленбург-клуба, где су се састајали људи из непосредне околине цара Виљема.[7]

Године 1907. Богићевић се сусрео с пуковником Аписом у Берлину, када је овај био дошао на усавршавање немачког језика. Две године пре тога, Апис је приватно боравио у Немачкој, па је као неслужбени посматрач присуствовао војним маневрима код Бреславе[8]. У пролеће 1913, Апис је по трећи пут допутовао у Немачку да би се опоравио у једном берлинском санаторијуму после шестомесечне болести, како је то »Пијемонт« у броју од 14. априла јавио. Апис је остао у Немачкој до 18. јула, кад се вратио у Србију. Богићевић је писао да је он »упознао Аписа с многим водећим личностима немачке

армије и помогао му да у немачким листовима пише чланке о проблемима Србије«[9], закључујући да је Апис импресионирао многе немачке више официре[10]. Богићевић назива Аписа својим »великим пријатељем«[11], док неки писци напомињу да су Апис и Богићевић били побратими. Још у мају месецу 1914. године, Богићевић је, као српски дипломатски представник премештен у Каиро, али се задржао у Београду, одуговлачећи одлазак на нову дужност. По избијању рата, проводио је време у Announced канцеларији у Крагујевцу. Према документима у архиви српског Министарства спољних послова, Богићевић је саопштио Пашићу да Врховна команда захтева да он буде додељен на рад у Команди, али је Пашић то одбио. На дан 5. августа 1914, генерал Путник је телеграфисао Пашићу да се Богићевић упути у Врховну команду, на што је Пашић истог дана одговорио да је то немогућно[12]. Међутим, Богићевић је задржан на раду у Врховној команди. Дошло је до размене телеграма и писама између Пашића и Путника. У једном телеграму Пашић пита Путника да ли је у тој ствари све учињено с његовим знањем или службену преписку неко користи у његово име. Ко је тај коме је толико стало да Богићевић буде у Врховној команди, и из којих разлога? »Кад ми одговориш, ја ћу ти изнети све што се ради у овом судбоносном и тешком моменту по живот и опстанак српског народа«[13], писао је Пашић.

На дан 21. августа 1914. стигао је коначно одговор Врховне команде, у којем се влада »извештава да се г. Богићевић разрешује дужности при Врховној команди«[14]. Богићевић је после тога кренуо на своју дужност у Каиро, али је само неколико месеци касније напустио своје место и прешао на страну Немачке.

2. — Немачка помоћ »Пијемонту«.

У свој дневник Вемић је 25. јануара 1911. године записао: »Сутра иде Чупа у Берлин за штампарију.« Ове речи су неки Аписови противници протумачили тако као да су извесни немачки кругови купили штампарску машину за »Пијемонт«.

3. — Питање Словеније у Уставу организације *Уједињење или смрт.*

У члану 7. Устава тајне организације једина јужнословенска земља која није била поменута да ће се ујединити са Србијом била је Словенија. Д. Стојадиновић то тумачи Боги-

ћевићевим утицајем на Аписа, тј. да је Богићевић сматрао да Словенију не треба унети у члан 7. због тога што Немци сматрају Словенију круновином Светог Немачког Царства, те је, према томе, Словенија изван српских аспирација [15]. Стојадиновић, такође, сматра да је Богићевић био један од најутицајнијих чланова *Црне руке*.

4. — Аписове везе с младотурцима.

Да би повратили изгубљене територије, младотурци су од Турске начинили вазала немачког империјализма. Апис је одржавао везе с младотурцима, нарочито преко Богдана Раденковића. Пошто су младотурци углавном били официри, између њих и немачких војних кругова биле су успостављене посебне везе [16]. И »Самоуправа« је подржавала овај став, тврдећи у броју од 2. марта 1920. да се Апис 1907. године сусрео у Берлину са Енвер-бејом, у то време турским војним аташеом, а касније једним од вођа младотурака.

5. — Похвале »Пијемонта« упућене немачкој војсци и немачким војним и полувојним организацијама.

Иако постоје разлике између српског и немачког милитаризма уочи првога светског рата, »Пијемонт« је, популаришући милитаризам уопште, нарочито указивао на позитивну улогу немачког милитаризма. Овај лист имао је у Немачкој дописника који је писао под псеудонимом Дависон. У својим извештајима он је упорно истицао улогу немачке војске у ономе што је он називао »регенерацијом немачке нације«, напомињући да би то Србији морало служити као пример. Дависон је нарочиту пажњу поклањао организацији *Jung Deutschland Bund*, коју је основао генерал Фрајхер фон дер Голц, познат по томе што је почетком овога века извршио реорганизацију турске војске и што је одржавао добре односе с младотурцима. У броју од 6. маја 1912, под насловом »Маршал Голц и немачка омладина«, Дависон пише:

»Немачки генерал-фелдмаршал др Фрајхер фон дер Голц, који је био неколико година у Турској ради реорганизације турске војске, неуморни је радник на прогресу немачке расе. Одмах по свом повратку из Турске, он је покренуо једно питање од битне важности за немачки народ. То питање јесте стварање јакога, здравога моралног Немца, који ће физичком и моралном крепошћу моћи бити лојални поданик своје државе и који ће своју отаџбину волети изнад свега. Његова велика замисао била је брзо

остварена. У своме послу он је одмах имао читаву легију посматрача, а међу првима био је сам цар Виљем.

18. јануара прошле године створена је организација *Савез немачке омладине* и одмах је добила одобрење владе...

То удружење, као што рекох, почело је скоро да ради, и вежбања појединих организација у малим местима почела су овог пролећа. Дивно је видети једну велику групу младих Немаца са својим значкама, добошарима, ратничком опремом, како се сваког празника крећу у велики и дивни Груневалд да по неколико сати проведу у вежбањима трчања, скакања, војничке обуке и ратних спортова. Ти млади људи, изгледа ми, већ су толико проникли у суштину свога покрета и толико су озбиљни у радовима да се може замислити каква ће сутра бити снажна војска тих добро дисциплинираних, физички и морално снажних нових генерација.«

Дависон затим говори о конференцији фон дер Голца у Шарлотенбургу и наводи његов говор:

»,То ће бити наш национални успех, и не само наш, већ и интернационални. Јер јака и снажна Немачка мора овако радити да би европску културу водила напред. А да би дотле дошла, она мора бити једно: у њој мора бити јединства, а јединство ће створити нова немачка генерација, која ће имати највише карактера...

Ми хоћемо овим да политички и војно оснажимо државу. Ми ћемо имати ваљане држављане, и физичким вежбама добићемо издржљиве војнике. У томе данас стојимо рђаво, чак испод просечне издржљивости турског војника. Истина да је наш војник, за време мог одсуства, добро коракнуо, али то још није довољно, ни приближно оној стварности која се може створити и коју ми желимо...'«

Дависон на крају закључује:

»Овај моменат никад нећу заборавити. Великој држави с оваквим радом морамо се дивити, али осећам велики немир кад ово кажем. Ми Срби немамо или, управо, до сада нисмо имали оваквих покрета. Ми не можемо да радимо за наш народ и нашу државу док се не поцепамо у партије и не почнемо подривати наш Пијемонт Српства. ‚Овде нема партија', стоји на сваком месту овог удружења у Немачкој. А код нас их има свуда и у сваком удружењу. Овде се пробављају и дани и ноћи на националним радовима, а код нас се све друго ради само то не. Овде нема ниједног држављанина који слободно време неће употребити у каквом свом удружењу на снажењу своје државе. И сви, али сви без разлике, толико су предани тим пословима да данас у свему могу бити користан пример.

Не! Не! И ми морамо поћи другим путем. Пијемонтовци су ти који морају својим покретом повести наш народ напред и који су у свој програм као основу ставили овакав рад, као што раде Немци.

Само што пре, да нам не буде касно, јер Немци и поред свог великог рада, стално говоре: опасност је, да нисмо задоцнили.«

Не само чланци које је Дависон слао из Берлина, него и чланци других сарадника »Пијемонта« указују да су неке идеје у програму »Пијемонта« о улози армије и регенерације друштва имале сличности с програмом организације фон дер Голца, која је почела да делује у јануару 1911. године, док је *Уједињење или смрт* основано у мају исте године, а »Пијемонт« почео да излази септембра 1911. године. Тако, на пример, у броју од 20. децембра 1911. »Пијемонт« каже да је »нашој ужој отаџбини, Србији, намењена историјска улога германске Пруске или талијанског Пијемонта«:

»Чиме данас објаснити оволики успех германске расе, која није ни геније ни таленат, до сталним вршењем дужности? По чему осећамо моћ и ауторитет силне Немачке царевине чим пређемо њену границу, ако не по оном до крајности скрупулозном вршењу дужности. Ми не видимо њиховог цара и њихове врхове, али видимо њихове железничаре, њихове полицајце, царинике, жандарме, видимо те најниже државне службенике како, вршећи сваки своју дужност с поносом, високо држе ауторитет царевине. Они су васпитани и осећају да на свом месту, савесним вршењем дужности, они представљају ауторитет целе државе и њене власти. И нека је свака част и слава тим људима у чијим се рукама застава дужности лепрша тако високо.«

Пошто је поновио да Србија мора да игра улогу Пруске и Пијемонта, писац чланка каже:

»Та света мисао позива све синове и кћери ове земље да се спреме за ово свето дело. Основа те спреме за све и свакога мора да буде испуњавање својих дужности.«

У једном другом допису из Немачке, објављеном 16. јуна 1912. године, говори се о припремама немачких жена за рат, па се закључује: »Један такав покрет код нас у Србији био би од великих резултата, лак је и брзо остварљив. Треба само почети, па ће се видети одмах.«

У броју од 3. јуна 1912. Дависон пише о моралном и физичком васпитању немачке омладине по селима, и пита се: »А шта ми радимо, односно шта раде наши учитељи?«

Немачке војне организације су предмет хвале у броју од 3. априла 1912:

»Код нас официри немају оних организација које имају немачки официри. Наша војска не пропагира оне идеје које подижу немачку војску. Зашто наши официри не крену напред? Зашто и они не поведу више рачуна о будућности наше земље? Организације патриота нико неће и не сме осудити. Паметан народ, као што је немачки, пошао је одавде... Војно - политички положај немачке царевине је данас такав да немачки народ не сме држати руке у џеповима и не сме се клањати лажним пророцима светског мира.

Пођимо и ми одатле и створимо за нашу војску боље услове и бољу будућност.«

6. — М. Богићевић и сарајевско убиство.

Д. Стојадиновић сматра да је пуковник Апис желео да преко сарајевског атентата у очима Европе дефинитивно компромитује династију Карађорђевића и проруски настројене старе радикале и да потом узме власт у своје руке и преведе Србију у немачке воде [17]. Немачки војни кругови су, наводно, преко М. Богићевића, дали одобрење да се атентат изврши и уверавања да Аустро - Угарска неће због тога напасти Србију.

7. — Тајни преговори пуковника Аписа с Немцима преко Тисе ради закључења сепаратног мира између Србије и централних сила.

Наводно је М. Богићевић још пре избијања рата предложио вођама Хрватско - српске коалиције (Светозару Прибићевићу, Душану Поповићу и другима) да се преко његових веза с немачким војним круговима успостави контакт с њима у циљу решења југословенског питања. Пашић је чуо за овај Богићевићев корак па га је одмах преместио из Берлина у Каиро.[18]

Почетком 1915, Богићевић је дао иницијативу да немачки војни кругови, преко пуковника Аписа и још неких српских политичара, отпочну преговоре о сепаратном миру са Србијом [19]. У исто време, Апис је имао да преузме власт и уклони радикале и Александра, као најјаче присталице Русије. Богићевић је напустио дипломатску службу не обавестивши о томе

своје претпостављене, и отишао у Швајцарску, где је дошао у контакт са Жилом Камбоном, бившим француским амбасадором у Берлину, кога је лично познавао, као и с Цимерманом, подсекретаром у немачком Министарству спољних послова, ради склапања сепаратног мира између Француске и Немачке [20]. Богићевић је имао једну листу српских војних и политичких лица, на челу с пуковником Аписом, која су желела мир с Немачком.[21]

У исто време су и два представника мађарског председника владе Иштвана Тисе дошла у Ниш да директно преговарају са Аписовим људима; они су се, наводно, срели с двојицом политичара који нису били присталице Пашића.[22]

Према Стојадиновићу, Пашић је био обавештен о овим понудама Немачке и Тисе, али их је одмах одбио. Александар је исто учинио, јер је био сигуран да ће Антанта победити.

Ове оптужбе против пуковника Аписа могу се оборити следећим чињеницама:

1. — Почетком XX века па све до избијања првога светског рата, односи између Србије и Немачке нису имали онакав карактер какав су имали односи између Србије и Аустро-Угарске. Немачка је помогла Србији да се одржи у царинском рату, да би одмах по његовом завршетку заузела прво место у спољној трговини Србије. У периоду 1908 - 1913. године, Немачка је у неколико наврата саветовала Беч да буде смотренији у својим односима према Србији. Према томе, било је реалног основа да се у српском јавном мнењу појаве јаке струје које ће тражити уже контакте с Немачком, да би се, пре свега, забио клин између две германске царевине. Ако је пуковник Апис и био присталица такве политике, он је то чинио имајући у виду пре свега интересе Србије, у нади да ће се на тај начин смањити притисак Аустро-Угарске због продубљивања њеног сукоба с Немачком.

Као што смо видели, пуковник Апис, за разлику од Пашића, није заступао тезу да се Србија мора везати за било коју од великих сила; он је био бранитељ права свих малих народа, па је био критички настројен како према Русији и Француској, тако и према Немачкој, нарочито после догађаја у лето 1913, када је увидео да Немачка попушта пред захтевима Аустро-Угарске да јој се оставе одрешене руке у обрачунавању са Србијом.

После низа чланака у којима се хвалио немачки милита-

ризам, »Пијемонт« је у чланку од 3. априла 1913. жестоко напао цара Виљема и немачку спољну политику, а затим још жешће у броју од 18. априла исте године, баш кад је пуковник Апис боравио у Немачкој на лечењу. У чланку се напада говор немачког канцелара Бетман-Холвега, који се, наводно, није могао ослободити »подмуклости немачке расе«. Даље се вели:

»Мир света угрожава она држава која је створила један нарочити милитаристички режим и коме је дала чудно име: ,оружани мир'. Тај ,оружани мир' није ништа друго до средњовековно право песнице: режим у коме су Германи дуго живели и чији се трагови још и данас често виде у међународној политици Немачке, политици која још увек претпоставља силу праву и која сваки грабеж и отмицу сматра легалним актом.

Германи су најуображенији, најискључивији и најнесноснији народ; они ником добра не желе. Талијани, њихови савезници, стално стрепе од пангерманизма. Пангермани већ одавно прете својој верној савезници Аустрији. А шта Французима, Енглезима и Словенима мисле, не само пангермани, него сваки Немац уопште, о томе је излишно говорити.

Нису, дакле, панславенске струје које данас грозе миру Европе и света, већ су то пангерманске бујице, за које Енглеска, Француска и Русија спремају јаке бране и на коме предузећу ми, Словени, нарочито балкански, савесно и свесрдно сарађујемо, о чему смо дали довољно доказа садашњим ратом.«

2. — Што се тиче веза између пуковника Аписа и немачких војних и дипломатских представника у Београду и Берлину, писац ове књиге је са својим сарадницима пажљиво прегледао све извештаје немачких дипломатских представника из Београда у периоду 1903-1914. године, али ниједан од тих извештаја не говори у прилог тези Д. Стојадиновића и писаца који су делили његово мишљење. На жалост, архиве немачке Врховне команде из тога периода нису доступне научном истраживању; један њихов део је уништен у ратним операцијама у Берлину 1945. године.

У Вемићевом дневнику нејасно се говори о путу Љубе Јовановића Чупе у Берлин ради штампарије. Није утврђено да ли је Јовановић кренуо на пут да би купио штампарију или је штампарају неко био обећао као поклон.

Ни изузимање Словеније из општег ослобођења Јужних Словена не мора се тумачити на начин на који то Стојадиновић чини. Међу великосрбима често се на Словенију гледало

као на несрпску провинцију, јер су словеначки и српскохрватски два различита, мада словенска језика. Да су водеће политичке личности у Србији показивале мало интересовања за прилике у Словенији и њену судбину, показује и пријем препородоваца код Николе Пашића у лето 1913. године. Том приликом је Пашић вођу делегације поздравио речима: »А ви сте Словаци«, на што му је запрепашћени младић одговорио: »Не, ја нисам Словак, него Словенац.« Пашић се није дао збунити: »Знам, Словенци и Словаци су готово једно исто.« [23]

3. — Милош Богићевић се не може окарактерисати једино као плаћени немачки агент; он лично био је финансијски независан човек. После разочарења у Обреновиће, које није дуго трајало, он се вратио старом ставу своје породице према Карађорђевићима. Као и неке друге водеће личности политичког живота Србије у то доба, Богићевић је веровао у потребу оријентације српске спољне политике ка Немачкој.

Уопште је тешко објективно писати о односима Аписа и Богићевића ако се не консултују Богићевићеве хартије. Богићевић је нађен мртав у једном хотелу у Берлину јула 1938, само неколико месеци пошто је од краљевске југословенске амбасаде тражио дозволу да се врати у земљу. Према неким верзијама, он је извршио самоубиство, по другима је био жртва нациста [24]. Богићевићеве хартије, као и хартије његовог оца, налазиле су се у његовом стану у Бечу. У архиви немачког Министарства спољних послова постоји само неколико докумената који говоре о Богићевићевој активности. М. Живановић, сестрић пуковника Аписа, у свом опширном делу посветио је неколико редова Богићевићу, називајући га једноставно политичким емигрантом.[25]

Али, иако је Богићевић био Аписов пријатељ, он је дуго времена одржавао уске везе с краљем Петром и Александром. Секретар српског посланства у Берлину, Пашићев сестрић Милутин Јовановић, у једном писму аутору ове књиге каже да је Богићевић уживао велику наклоност краља Петра и да је водио сталну преписку с Александром.[26]

4. — Тврђење да је Богићевић учествовао у сарајевској завери не потврђује ниједан историјски извор. Тврђење да су између пуковника Аписа и цара Виљема постојале неке везе чини се невероватно. Неколико извора, међу којима и Љуба Јовановић, Аписов заклети непријатељ, министар унутраш-

њих дела за време Солунског процеса, потврђује да је Апис ковао завере против цара Виљема [27]. Мустафа Голубић и још један младобосанац дошли су 1916. године код Аписа с идејом да се преко Швајцарске пребаце у Немачку и тамо убију Виљема [28]. Аписово хапшење у Солуну омело је овај план. У пролеће 1916, Апис је прихватио предлог младобосанаца »да жртвују своје животе за ствар савезника« и убију два највернија помагача цара Виљема на Балкану, грчког краља Константина и бугарског краља Фердинанда. Мехмедбашић и Арежина пријавили су се да оду у Атину и покушају атентат на Константина. Вуловић се старао о техничкој страни атентата, и атентатори су отпутовали у Атину. Мехмедбашић је с оружјем чекао своју жртву у позоришту, али је грчки краљ у последњем часу отказао свој долазак због назеба. Изгледа да су савезничка и српска полиција ушле у траг овој завери, па су атентатори морали да се склоне. Мехмедбашић се разболео и отишао у болницу, док је Арежину убио један грчки официр под сумњивим околностима [29]. Српска полиција оптужила је Вуловића да је он организовао убиство Арежине због тога што није извршио наређење, тј. што није извршио атентат, како то правила *Црне руке* предвиђају, док су пријатељи пуковника Аписа сматрали да је у убиство Арежине умешала своје прсте српска полиција.[30]

С друге стране, пуковник Апис је још у фебруару 1914. године ковао заверу против бугарског краља Фердинанда. Он је био у контакту с једном револуционарном групом у Софији, али су чланови ове групе у последњем тренутку одустали од свога плана [31]. Апис је на припремању завере радио и 1916. године, али је његово хапшење све то прекинуло.

5. — Кад се говори о Богићевићевој акцији за склапање сепаратног уговора о миру између Немачке и Србије, као и тврдњи да је пуковник Апис био умешан у ту акцију, треба имати у виду неколико ствари. За време првога светског рата међу зараћеним странама или некима од њих расло је расположење да се прекине крвопролиће; као посредници јављали су се скандинавски краљеви, римски папа, неки амерички државници и други.

Почетком 1915. године, Србија се налазила у тешкој ситуацији, упркос чињеници што су аустроугарске трупе, под командом Потјорека биле трипут поражене. У исти мах, савезници су кришом од Србије припремали тајни Лондонски пакт,

којим су Италији уступљени многи делови југословенских земаља. Поврх тога, савезничке силе вршиле су притисак на Србију да уступи Бугарској делове Македоније, како би Бугарска прешла на страну Антанте. У таквим условима, и са српске стране вршени су покушаји да дође до сепаратног мира с Немачком и Аустро-Угарском, до стварног или бар фиктивног уговора, како би се савезници поплашили.

Д. Стојадиновић оптужује Богићевића и Аписа као људе који су чинили понуде Немцима. Да је то чинио Богићевић, постоје извесни докази у немачким архивама, али што се тиче пуковника Аписа, писац ове књиге није нашао било какав документ који би говорио о томе. Чињеница је да су преговори о сепаратном миру између Немачке и Србије ишли преко Тисе и два његова човека, Даде и Славковића.[32]

Али до данас није утврђено ко је дао иницијативу за те преговоре. Д. Стојадиновић је указао да је идеја потекла од Богићевића. Међутим, мишљење писца ове књиге је да није искључено да је Богићевић учинио овај корак с прећутним одобрењем Николе Пашића. Постоје две још нерасветљене чињенице у односима између Пашића и Богићевића. Иако је Богићевић напустио своје дипломатско место у марту 1915. године, Пашић га је пензионисао тек у септембру 1915. године. По српским законима, чиновник који напусти своје радно место аутоматски се отпушта после десет дана. У српским архивама још нису пронађени докази да је Пашић користио Богићевића као посредника у преговорима о сепаратном миру, али још није објашњено ни то због чега се одуговлачило с пензионисањем Богићевића. Тек после рата, кад је опозиција засула Пашића питањима о његовом ставу према Богићевићу, издато је 1921. године наређење о покретању кривичне истраге против Богићевића, али се она убрзо угасила и државни тужилац никад није тражио суђење Богићевићу.[33]

Слободан Јовановић није писао о Богићевићу, али је, на основу својих разговора с регентом Александром изнео мишљење да се Александар, после повлачења српске војске преко Албаније, »бојао да Пашић не малакше и не пристане на засебан мир: војни порази даду се оправдати, али капитулација не. Ове речи показивале су његов патриотизам, али и његово крајње неповерење према Пашићу«.[34]

Ова претпоставка Слободана Јовановића могла би се односити на период пре слома Србије. У архиви немачког Министарства спољних послова постоје документи који показују

да је Пашић преко својих дипломатских представника у Букурешту и Атини водио преговоре о сепаратном миру с Немачком. Није јасно какав су циљ имали ти преговори — да се заиста закључи мир или да се уцене савезници. У извештају од 15. августа 1915. немачки амбасадор у Букурешту јављао је Берлину:

»Маргиломан је разговарао са српским послаником.

Србин се жалио како Антанта тражи да се Македонија да Бугарима; као компензацију немогућно је добити неко јадранско пристаниште, него само Херцеговину.

Српска влада је у недоумици, али ће можда морати да попусти.

Маргиломан је мишљења да би Србија била спремна да склопи сепаратни мир, јер је српски посланик казао да би се Србија радо ослободила Антанте. Србија би била спремна да дâ Македонију Бугарској, само ако би добила северну Албанију.

Маргиломан је рекао да би српски посланик могао дати одговор Пашићу кроз пет дана; пре тога Пашић не би саопштавао одлуку Србије Антанти. Маргиломан сматра да би, можда, било добро за нас и Аустро-Угарску ако би му се дозволило слање једног одговора преко српског министра, што би Пашића могло довести у ситуацију да дâ Антанти негативан одговор.« [35]

Немачки амбасадор у Букурешту добио је из Берлина следећи одговор:

»Ми не можемо дати предлог за склапање сепаратног мира. Ако Србија хоће мир, то је њена ствар и може нам то доставити преко одговарајућих канала.« [36]

Као што смо видели из писања Слободана Јовановића, за ову Пашићеву акцију знало се у Србији. Ваља имати на уму да су у време кад је Пашић испитивао могућности склапања сепаратног мира с Немачком, пуковник Апис и његови људи у Врховној команди предлагали да се изврши изненадни напад на Бугарску како би позадина српских трупа била обезбеђена у случају нове немачко-аустријско-мађарске офанзиве са севера [37]. Пашић је одбио овај предлог Врховне команде, а само неколико недеља касније дошло је до трагедије Србије, јер је била нападнута истовремено и са севера и са истока.

Богићевић је наставио са својом акцијом у Швајцарској, иако је 1915. године доживео неуспех. У архиви немачког Министарства спољних послова постоји један Богићевићев извештај упућен Цимерману августа 1916. године, а послат из

Цириха јануара 1917. године. Уз овај извештај, Богићевић је написао један post scriptum 7. маја 1917, у којем се каже:

»Објављивање мора понајпре у сваком правцу да буде темељно припремљено, како би и судски могло да се одржи. Зато се мора настојати да се још придобију српске политичке личности, зато се морају покренути на преговоре и аустријске, бугарске и румунске личности, а да и не помињемо политичаре Антанте који после рата сигурно неће држати уста затворена.

Кад се разбије слога међу савезницима, када унутарња расправљања у појединим земљама буду на дневном реду, када објективност буде продрла до те мере да ће се, ради будућности, сматрати безусловно потребним да се објективно испита и призна оно што је учињено, тек тада ће се широм отворити врата за истраживање историјске истине.

Ако ми се из наведених разлога објављивање још не чини целисходним, ја ипак сматрам корисним да се овај материјал већ сада дискретно и делимично употреби и тако обави користан припремни рад. Као најподесније поље рада сматрао бих нордијске државе, особито Шведску.

Мој предлог ишао би, дакле, за тим да Вас замолим да ми омогућите личну и публицистичку делатност у том правцу. Уколико господин Бајдман још борави у Копенхагену и ако је заиста оно за што се увек издавао, он већ у интересу своје земље не би смео да одбије суделовање у једној тако важној и праведној ствари. Поље рада је широко и многострано.

Ако се у начелу слажете са мојим предлогом, бићу слободан да Вам изложим још и ближе појединости како ја ту ствар замишљам.

Већ због приложених бележака никако нисам могао да Вас о овој ствари обавестим преко треће особе.

2. Сад прелазим на свој други предлог, који би управо с обзиром на догађаје у Румунији и с обзиром на промену владе у Аустрији могао да стекне практичан значај.

Да се изразим у мало речи: Ви немате интереса да српски народ, који је у овом рату пружио доказе велике жилавости и способности и који вам у — можда не предалекој — будућности може учинити корисне услуге, да он пође у сусрет свом уништењу. Ни Аустро - Угарској то није у интересу, једино Бугарској.

Стога бих Вас молио да у заједници са Аустријом више не одлажете предуго испитивање начина како би се из створене војне ситуације на Балкану могао најзад да створи нов државноправни статус за Србију.

У том погледу је — ако смем да изразим своје немеродавно мишљење — изгубљено много драгоценог времена, јер ја верујем да би, да се томе приступило раније, данашња српска влада била

упућена сама на себе, солунска експедиција била онемогућена, можда чак не би ни дошло до рата са Румунијом.

Потпуно је јасно да српски народ у својој великој већини нипошто не жели повратак досадашњег режима у Србији.

Збивања која нас се дотичу у овом светском пожару толико су чудовишна да није довољно супротстављати им се досадашњим средствима државног и међународног права. Поређење Лојда Џорџа — поређење заиста на слабим ногама — да је свет у погледу Немачке суочен са приликама као у Наполеонова времена, могло би да буде добродошао повод за Немачку да и она предузме мере у Наполеоновом духу, а овамо спада и стварање новог државноправног статуса за Пољску, за Финску, за Србију, за Румунију, за Аустрију.

Има још великих тешкоћа које треба савладати. Али ако политичке мере Немачке буду ишле укорак са досадашњим организационим, војним и техничким достигнућима, онда ће Немачка, ма шта се десило, изићи као победник, а ја вам то желим од свег срца, већ и у интересу мог народа.

3. Допустите ми да Вам, с обзиром на многобројне персоналне промене у Аустрији, скренем пажњу још и на следеће:

Аустријска управа у Србији заузела је већ одавно превазиђен став да се једино присталице раније династије Обреновића, или још тачније краља Александра и Драге Машин, смеју привући на сарадњу у управи, једино они фаворизовати, а да напротив према другим политичким личностима које су остале у Србији треба иступати казненим и принудним мерама. Тако је аустријска управа нарочито личности којима су добро познате везе између повраћаја династије Карађорђевић на престо и тадашње аустријске политике, али које су се већ одавно одвојиле од данашње династије, као на пример бившег председника владе Авакумовића, човека седамдесетих година, очигледно само из тог разлога интернирала.

Таквим начином, међутим, неће се доспети далеко, јер је династичка супротност већ одавно ишчезла, будући да друге династије више и нема, па ако ће се остати веран начелу да се не жели сузбијати народ него само влада (казнена експедиција), онда се тај народ може придобити за себе само ако се окупе сви који су незадовољни досадашњим режимом, без обзира на ранији правац којем су припадали, и ако се као једино мерило разликовања постави способност или неспособност. На овај начин, међутим, само се продужује живот општеомрзнутој данашњој српској династији и влади, на сопствену штету и на штету народа.

Опростите отвореност с којом у овим редовима излазим пред Вас; али она ми се чини једино умесном за данашње прилике...

Горње редове, које сам срочио већ почетком јануара, намерно остављам непромењене, како бисте из њих видели да се у међувре-

мену ништа није изменило у погледу моје одлуке и да ја поступам после зрелог размишљања, пошто су ме догађаји који су, међутим, наступили учврстили у убеђењу да ја тиме више не могу да шкодим, него само да користим своме народу. Ћутао сам довољно дуго, можда сувише дуго. Целисходност мог предлога изгледа ми, особито развојем ствари у Русији, још јаче поткрепљена, поготову што није искључено да ће баш меродавне личности ранијег режима у Русији, с обзиром на бескарактерно држање ранијих савезника и ранијих потчињених (Ви већ знате на кога смерам), моћи да буду подстакнуте да проговоре. Тај тренутак не би требало пропустити, овако повољан као сада можда се неће скоро вратити. И увиђавнији српски политичари почињу најзад да увиђају бесциљност настављања овог рата, и биће лако да их ситним услугама, на пример повластицама пруженим члановима њихових породица који су остали у Србији, покренете на казивање истине. Ми смо како у погледу изгледа за истраживање правих узрока овог рата, тако и у погледу изгледа за закључење мира одмакли добар комад пута захваљујући руској револуцији, и биће још боље када отпадну и последњи остаци старе руске интригантске политике, као Миљуков и др., а и то ће сигурно наступити, и када се и у другим земљама буду истраживали кривци.

Чим будете прегледали материјал који Вам подносим и ако се у начелу слажете са мојим предлогом, више ништа неће стајати на путу да се о свему осталом договорим било са господином фон Ромбергом, било са неком другом особом коју Ви будете одредили, па да Вам у том погледу поднесем тачно прецизиране предлоге.

Ви према мени не морате да имате обзира. Ја сам порушио све мостове за собом. Ако би зла коб за моју земљу хтела да се врати досадашњи режим, онда за мене тамо више нема останка, ја морам започети нов живот и другде покушати да зарадим свој насушни хлеб.

Ваш најискреније одани,
Богићевић с. р. «[38]

У закључку се може рећи да се ставови дра Хоенберга и Д. Стојадиновића о уделу Немачке у сарајевској завери не заснивају на историјским чињеницама. Др Хоенберг је жртва свога васпитања и опсесије легитимизма. Д. Стојадиновић полази од солунске пресуде, желећи да на овај или онај начин докаже њену оправданост. Прегледајући архиве, уз одобрење Цимермана, Стојадиновић 1922. године није успео да пронађе било какав немачки дипломатски документ који би потврдио његову тезу. Ни писац ове књиге, трагајући, уз помоћ дра Имануела Гајса, после четрдесет година по немачким дипломатским архивама, није такође успео да нађе ниједан документ који би говорио о везама пуковника Аписа и Немаца.

Веома је мало историјских извора на основу којих би се могла утврдити истинитост оптужбе да су Русија, званична или револуционарна, анархисти и слободни зидари (било преко Француске или Енглеске) били директно или индиректно умешани у сарајевску заверу.

Међу историчарима не постоји сагласност који су фактори у Русији били иницијатори атентата. Помињу се руски Генералштаб и његова два представника у Београду, пуковник Виктор Алексејевич Артамонов и његов заменик Александар Иванович Верховски, затим руски министар у Београду Хартвиг, па чак и руски министар спољних послова Сазонов.[1]

Али пре него што се уђе у разматрање наведених хипотеза — ко је с руске стране могао стајати иза атентатора, какву су улогу одиграли Артамонов и Верховски, какве су биле њихове везе с Принципом или Малобабићем — потребно је најпре изложити став пуковника Аписа према руској царској влади, као и њеној спољној политици.

За разлику од Николе Пашића, који је царску Русију сматрао првим савезником Србије, мишљење пуковника Аписа о Русији и везама с њом било је сложено. Полазећи од свог

48*

принципијелног става да у односима с великим силама Србија треба да сачува своју независност, пуковник Апис је пажљиво разматрао на које би се снаге у Русији могао ослонити у својој политичкој акцији. Царски двор и влада били су на дну листе.

Како у уставу организације *Уједињење или смрт,* тако ни у јавном програму објављеном у првом броју »Пијемонта«, на местима где се говори о спољној политици, нема ни речи о подршци Русије, што је била полазна тачка радикалске политике, него се уместо тога истиче идеја узајамне помоћи балканских народа. То и »Пијемонт« подвлачи: »Да би се у националном питању дошло до правог и потпуног успеха, мора се званично прихватити политика братства и савеза свих балканских народа, у првом реду Јужних Словена. У овоме треба да се састоји пијемонтизам Србије.« [2]

Пуковник Апис отишао је још даље, те је преко »Пијемонта« више пута изразио потребу солидарности малих земаља у односу према великим силама, што је, нема сумње, била далековида политика у његово доба. У броју од 13. септембра 1911, »Пијемонт« критикује радикалну »Самоуправу« због става у мароканској кризи, и у исти мах напада велике силе и њихове методе »препада, уцена и разбојништва«, упоређујући положај Србије с положајем Марока и Кореје:

»Трошкове јапанско-руског рата платила је Кореја, анексију Босне и Херцеговине српски народ, а експедицију у Ел-Ксави и Агадир—Мароко... Зато се ми не можемо радовати начину којим се решава француско-немачки спор и радићемо свим силама да Србија не спадне једног дана на ниво Марока, камо је води оптимизам ,Самоуправе'.«

Та линија се спроводи и у другим бројевима »Пијемонта«, и лист пише да је критика политике великих сила оправдана, да је тешко бити мала земља. У броју од 11. децембра се каже:

»И данас у међународној политици право је у онога у кога је сила. Државници модерних држава, као и државници средњег века, као и државници старог века, увек ућуткају глас права и дају реч грубој сили. Потврду овог факта имамо у анексији Босне, у Триполису, у борби Немачке и Енглеске, у деоби Персије, у питању Дарданела, сутра, можда, у деоби Балкана. Не треба се варати и мислити да се у XX веку не може догодити оно што се догађало у X веку... Немци, Енглези, Французи и Руси врше своја освајања руковођени истим разлозима којима и Римљани. Увек је било вар-

вара које треба цивилизовати, увек су се нашли они који ће их ,цивилизовати'.«

После првога балканског рата, »Пијемонт« је у више махова нападао велике силе што желе да наметну Балкану своје старатељство и позивао балканске народе да одбију такве методе и ослободе се страних утицаја и интрига, »које су нас у прошлости толико много коштале«.

Пуковник Апис је преко »Пијемонта« оштро критиковао и царску Русију и Хабсбуршку Монархију због њихових тајних споразума о подели Балкана на утицајне сфере. Само у току прве године свога излажења, »Пијемонт« је осам пута у разним чланцима осудио методе тајне дипломатије. У приказу књиге Горјакова *Босфор и Дарданели*, у броју од 14. децембра 1911. »Пијемонт« упућује отворено питање руској влади: »Хоће ли једном руска дипломација увидети да су сви њени споразуми с Аустријом о Балкану свршавали на штету Русије и Словена уопште. Хоће ли увидети да у питању својих интереса на Балкану, Русија у својој балканској браћи може наћи најприродније и најсигурније савезнике.« Пре овог чланка, у броју од 26. октобра 1911, »Пијемонт« назива Русију »братским Јудом«, тврдећи да се »Аустрија спрема да избије на Јегејско море, а Руси треба да се докопају Монголије, Персије и Цариграда како би избили на Средоземно море«, да »најугледнији руски лист ,Новоје Времја' ништа не каже о онима преко којих ће Аустрија да пређе до Јегејског мора«. »Пијемонт« закључује овај чланак речима:

»Зато о свему овом треба водити рачуна и не надати се много помоћи од браће на северу, јер њиме, као и српским народом, управљају Јуде, и суђено је да и један и други утону не пружајући један другом руку помоћи. Добро је да знамо цену коју братске Јуде траже за српски народ.«

Али најжешће нападе против царске Русије »Пијемонт« је вршио поводом њене одговорности за анексију Босне и Херцеговине. У неколико махова истицано је да је до анексије дошло после тајног договора између руске и аустријске дипломатије. У уводном чланку »А Русија?«, од 3. октобра 1911, »Пијемонт« пише поводом тајног уговора између Русије и Аустро - Угарске 1897, којим је Балкан подељен на сфере утицаја између две царевине, као и на »сфере пуног утицаја« и на »сфере ограниченог утицаја«. У сферу пуног утицаја

Аустро-Угарске, како пише лист, улази Србија, а у сферу ограниченог утицаја, Македонија до линије Солун—Врање, Албанија и Црна Гора. Бугарска је у пуној руској сфери, а »ограничени утицај« Русије се свео на остатак европске Турске, источно од границе аустријског утицаја. »Пијемонт« осуђује део споразума у којем се предвиђа оружана интервенција сила-заштитница у њиховој сфери утицаја, и закључује да су последице уговора из 1897. године састанак у Мирцштету, македонски и албански устанци, као и анексија Босне и Херцеговине. »Пијемонт« прави разлику између царске Русије и њеног јавног мнења, између званичне и незваничне Русије и вели да су 1908. српски министри били одлучнији, »Русија би, хтела-не хтела, запливала у аустријску крв 1908, као и у турску 1877. године«.

Оптужбе сличне врсте поновљене су у броју од 22. фебруара 1912. године. А у броју од 3. маја 1912, још једном се изражава зебња због нових споразума између Русије и Аустрије: »Ми смо увек склони да верујемо у добре намере Русије и њену искрену жељу да помогне балканске Словене, и у том уверењу слободни смо изразити своју зебњу од новог споразума наше заштитнице с нашим највећим непријатељима. Балкански Словени далеко би сигурнији били под штитом Русије, када на тај штит никад не би смела пасти црно-жута тичурина.«

Исту забринутост изражава »Пијемонт« 8. јуна 1912, а још изразитије 6. јула 1912. године, кад је чак и руског министра у Београду Хартвига натерао да ступи у јавну полемику о овом питању.

У чланку од 6. јула под насловом »Судбина Балкана«, а поводом састанка између цара Николе и цара Виљема, »Пијемонт« пише:

»Немачка је и досада била за поделу Балкана. А да ли је и Русија? Меншиков каже да је време да се прође кроз Дарданеле, а Аустрији да се да на другој страни... Да ли је то мишљење званичне Русије? Ми верујемо у словенске осећаје цара Николе II, уверени смо да је истих осећаја руски посланик на нашем двору г. Хартвиг. Али нас интересује да чујемо мишљење г. Сазонова. Његово ћутање изазива нашу сумњу.«

Четири дана касније, 10. јула, Хартвиг је одговорио да је Србија »оваплоћење Словенства на Балкану« и »да је немогуће да би Русија издала Србију и да би ради својих интереса у

Персији и на Далеком истоку заборавила на своју историјску улогу на Балкану«, али је »Пијемонт« изишао с најжешћом оптужбом против руске дипломатије, тврдећи »да наша бојазан и зебња не престаје. Ми верујемо у доброту руске душе, душе руског народа, али ми не верујемо руској дипломатији«. Чланак се наставља тиме што се наводе сви тајни споразуми између Русије и Аустро-Угарске о подели интересних сфера на Балкану:

»1. — 1726. прво споразум о подели Балкана.

2. — Грчки пројект Катарине II, њено писмо Јосифу II, 13. октобра 1782. предаја Срба Аустрији.

3. — Кад Турци (12. августа 1787. објавише рат Русији), Руси фебруара идуће године прокламацијама позваше Србе у борбу против Турака. Срби се побунише. Кочина крајина. Уговор који се после овог рата закључи у Јашију, 29. децембра 1791, не спомиње Србе. Меморандум грофа Растопчина упућен Павлу I говори такође о подели Балкана.

4. — Русија нас предаје Аустрији 1813, она пусти да нас Турци опет прегазе.

5. — Кроз цео XIX век ми смо за званичну Русију у сфери аустријских интереса:

a) Кад се српски бегунци из Босне (1839) обратише руској дипломатији за помоћ, она их упути Порти.

b) Пред кримску војну (1853) Никола I писмом мољаше неблагодарног Фрању Јосипа за неутралност, дајући му Босну и Херцеговину.

c) У Рајхштату (јула 1876) руска дипломатија потписује тајну конвенцију и даје Аустрији право окупације Босне и Херцеговине. Стога у Берлину кнез Горчаков и гроф Шувалов веле заступнику Србије Ристићу: ‚Русија не може ништа учинити за Србију. Обратите се на грофа Андрашија.'

d) Мирцштетски споразум (1897) опет даје Србију Аустрији. Ламсдорф, који закључује нову поделу Балкана, долази к нама и обећава помоћ Русије. Србима руска дипломатија одриче право и на Стару Србију, тежећи да се и она изгуби у појму Македоније (1903 - 1907).

e) А шта да кажемо за анексију Босне и Херцеговине. Окупација је свршена тајним споразумом у Рајхштату, а анексија тајним споразумом г. Извољског и г. Ерентала у Бухлау. Званична Русија

нас је и овог пута продала, па нас после морала издати. Из Бухлау г. Извољски трчи у Париз, Лондон и Берлин, не да брани анексију Босне, но да тражи пролаз кроз Дарданеле. И кад га у Лондону одбију, он тутка продане Србе на рат и прети објавом уговора 1897. Цитирана књига Горјакова *Босфор и Дарданели* даје за све ово званичне доказе.«

После овог историјског прегледа, »Пијемонт« напада руску дипломатију:

»Ми знамо да у руској дипломатији има око 200 дипломата германског порекла, знамо колико је немачки утицај јак на руском двору, знамо да је састанак у Потсдаму имао за задатак измирење Русије и Аустрије и знамо да је тај споразум постигнут (изјава г. Сазонова у Думи и грофа Берхтолда у Делегацијама). Најзад, какви су резултати састанка у Балтишпорту, где је поглавито било речи о Балкану.

Хартвиг припада младој школи руске дипломатије, али стара је још увек јака. Не очекујемо промену руске политике, јер званична Русија одржава интимне пријатељске везе с расним непријатељем Словенства, Немачком, и с Аустријом, заклетим непријатељем Југословена, Срба и Србије нарочито.«

Сличан напад је поновљен 26. септембра 1912, поводом вести »да је руска влада нотом забранила Србији да ратујемо«. »Пијемонт« је овом приликом рекао: »Русија нас је продала 1876, затим опет 1908, и сада нас опет по свој прилици продаје за какву компензацију у Персији, а можда ће се најзад и овог пута споразумети са својим старим пријатељем Аустријом.« Тај се напад наставља и у идућем броју: »Независност Србије и право њеног самоопредељења потпуно је проиграно. Историја је забележила да је Србија за време владе кнеза Александра Карађорђевића била потпуно под утицајем Аустрије. Тадањи аустријски посланик Теја Радосављевић управљао је спољном (па чак и унутрашњом) политиком Србије — данас је његову улогу добио г. Хартвиг.«

И руски двор и царска влада гледали су на заверенике и пуковника Аписа с неповерењем, нешто због веза старијих завереника (Д. Поповића и Машина) с Бечом, а још више због тога што су сматрали да је читава група задојена идејом републиканства и уопште бунтовним духом. Француски амбасадор у Петрограду јављао је већ 7. јула 1903. године да су владајући кругови у Русији узнемирени због јачања републиканског покрета у Србији, али да ће се краљ Петар посте-

пено ослободити завереника, тако да француска влада не треба да буде нестрпљива [3]. Руска влада је годинама касније још увек инсистирала да краљ Петар уклони заверенике. Француски амбасадор јављао је из Беча да је 10. априла 1910. дознао како је приликом посете краља Петра Петрограду, цар Никола тражио од краља Петра да се ослободи завереника. Према истом извору, краљ Петар је одговорио да ће то и учинити чим се врати у Србију. Француски амбасадор у Турској потврдио је горњи извештај. Није искључено да му је то пренео Јаша Ненадовић, некадашњи вођа цивилних лица у завери 1903. године, који је после тога дошао у озбиљан сукоб с пуковником Аписом. Према Живановићу, Ненадовић је саветовао регенту Александру да се својих обавеза према официрима-завереницима ослободи на једноставан начин, тако што ће њихове вође послати на губилиште на Карабурму, пре свих, пуковника Аписа [4]. Када је краљ Петар 1911. поново пошао у Русију, завереници су се узнемирили. Француски амбасадор у Београду јављао је да су се завереници плашили да »њиховог краљевског саучесника« не заведе церемонијал монархије, тако да су морали подсетити краља Петра »на његову крваву прошлост«[5]. Не треба губити из вида да је у мају 1914, када је сукоб између завереника и Пашића избио у свој својој жестини, руска влада демонстративно стала на Пашићеву страну, а против пуковника Аписа.

Став пуковника Аписа и његових следбеника према Русији очигледно се изменио после балканских ратова, када је притисак Аустро-Угарске постајао све јачи. »Пијемонт« је почео да заступа идеју о стварању »јаког словенског зида на Балкану да би се зауставило немачко надирање ка истоку«. Приликом 300-годишњице оснивања династије Романова, »Пијемонт« је 5. марта 1913. писао:

»Не мора човек веровати у фетишизам божанског права, нити се одушевљавати идејама Макијавелија, Карлајла и Густава ле Бона, па да увиди да су и у наше дане, дане капитализма и милитаризма, владари и династије још увек ,нужно зло'... Владарима се може захвалити што је Русија дошла до огромног пораста на пољу индустрије, трговине, науке, уметности, књижевности, и што она данас представља државу од четири и по милиона војника...«

Истина, »Пијемонт« није заборавио царској Русији анексију Босне и Херцеговине, али је чланак, у целини, пун хвалоспева Романовима због подизања војне моћи Русије.

Тек после првог састанка цара Виљема и Фрање Фердинанда у Конопишту, када је постало очигледно да ће Аустро-Угарска напасти Србију, »Пијемонт« је 2. децембра 1913. изишао са чланком пуним хвале за Русију: »позивај нас све к теби, што бисмо се потуцали по Западу? О, Велика Сестро, дубоко си трасирала путове нашем племену«; у броју од 14. марта 1914, »Пијемонт« хвали наоружање и војну спремност руске војске:

»Ми Словени имамо да будемо брана навали германштине на Исток... задрхтаће немачки пукови, а с њима и оперетске војске Аустрије и Италије... Оружање Русије, то је осигурање словенског света. Као Словени, као највернија и најзахвалнија браћа руска, ми Срби се војном снажењу Русије морамо нарочито радовати и, с надама у велику словенску будућност, нарочито га поздравити.«

Једна од нерасветљених историјских страна односа Србије и Русије уочи 1914. године јесу, без сумње, везе између организације *Уједињење или смрт* и њеног вође пуковника Аписа с незваничном Русијом, а нарочито с руским револуционарним круговима. Када документи о томе буду пронађени, моћи ће се говорити и о односу пуковника Аписа и руских социјалреволуционара. Историјска је чињеница да је од свих савезничких влада, руска привремена влада најупорније интервенисала 1917. године да регент Александар помилује на смрт осуђеног Аписа и његове другове [6]. У то време у влади Керенскога министар војни је био Александар Иванович Верховски, који је 1914. године вршио у Београду дужност помоћника руског војног аташеа Артамонова.

Људи који су познавали пуковника Аписа тврде да је он био против панславизма и учења да царска Русија треба да буде вођа свих Словена. У »Пијемонту« од 2.априла 1915. године, др Јевто Дедијер је у чланку под насловом »Пред великом будућношћу« разрадио идеје будућих односа слободних словенских држава: »... Примиче се велики светао дан, кад ће се сви Срби и Хрвати, па можда и Словенци, наћи уједињени у великој и самосталној држави... Доћи ћемо и у контакт с великом Славенском империјом и са државама западних романских народа... Руском народу... судбина је доделила да духовно освежи и морално препороди Европу, да пробуди дубоки и силни Оријент који је заспао пре толико векова; да изврши културно уједињење између Европе и Азије; сем тога, можда и да створи нову културу... У тај велики стварајући

рад руског народа, као најсроднији и најближи, бићемо и ми увучени, као помагачи и као сарадници. Бићемо посредници између разрађеног и префињеног европског Запада и између свежег и силног славенско-азијског Истока. Положај несумњиво повољан, али у исто време врло деликатан, пун части и пун одговорности пред историјом и пред човечанством... Не треба да нас плаши мали број... И мали народи могу стварати велика дела, само ако за то имају озбиљне воље и довољно дара. Пример су нам класични Грци и савремени Скандинавци...«

То би били неки од основних елемената у односима између пуковника Аписа и званичне и незваничне Русије. Од лета 1913, кад је постао шеф Обавештајног одељења Главног генералштаба, Апис је одржавао и редован контакт с руским војним аташеом, пуковником Артамоновом, и његовим помоћником Верховским. Он је Артамонову давао поверљиве информације које је примао од својих агената у Аустро-Угарској, а Артамонов је давао пуковнику Апису финансијску помоћ у циљу бољег функционисања обавештајног апарата.[7]

За време првога светског рата, као и у првим годинама мира, појавиле су се оптужбе да је пуковник Апис организовао сарајевско убиство са знањем и одобрењем руског Главног генералштаба и руске владе. »Neue Freie Presse«, од 29. јула 1916, и »Хрватски дневник«, од 1. августа 1916, јављали су да су бугарске власти пронашле у окупираном Нишу, у архивама српског Министарства спољних послова, један извештај руског министра у Београду Хартвига у којем се каже »да су службени кругови у Петрограду очекивали вест о убиству Фрање Фердинанда, јер су добро знали да ће се убиство догодити«.[8]

Очигледно је да су ове новинске вести нетачне, јер ни немачка, ни аустро-угарска ни бугарска влада никад нису објавиле овај документ, који би доказао тачност њихове тезе о кривцима за избијање првога светског рата. После рата су Виктор Серж и сарадници »Fédération Balkanique«, која је излазила у Бечу под покровитељством Коминтерне, писали да су Артамонов и Хартвиг знали за заверу и да су је чак подржавали. Мустафа Голубић је тврдио да је убиство организовао и финансирао пуковник Апис са знањем Артамонова, Хартвига, Пашића и Александра[9]. Серж, који је писао на основу разговора с Божином Симићем и Милошем Богићевићем, забележио је да је иницијативу за сарајевски атентат дао царски

Генералштаб. Када је Апис обавестио Артамонова о припремама, овај је, наводно, рекао: »Наставите, ако вас нападну, нећете бити сами«[10]. Занимљиво је да је Леополд Мандл, пропагатор Берхтолдових схватања, писао после рата у истом смислу, очигледно, на основу информација Мустафе Голубића [11]. Божин Симић је, такође, оптуживао Хартвига и Артамонова да су знали за атентат, али је касније оповргао ове своје тврдње рекавши да је само Артамонов био увучен у заверу, а не и Хартвиг.[12]

У совјетској историографији слична је гледишта заступао Полетика, најпре у једном чланку објављеном 1929. године [13], а затим и у својој књизи о сарајевском атентату [14]. Тог мишљења је био и Покровски. И Бухарин је, истина неодређено, говорио о везама руске обавештајне службе с атентаторима.[15]

Али када је совјетска влада објавила документе из архиве царске владе, упркос чињеници што су том приликом обелодањени многи закулисни потези царске дипломатије, ниједан документ ни на који начин није потврђивао тезе Сержа, Мандла, Полетике и других. Полетика је после другога светског рата променио своје мишљење, тврдећи да му је извор био Виктор Серж и часопис »Clarté«, који је уређивао Анри Барбис.[16]

Сâм пуковник Апис је у свом тајном рапорту од 10. априла 1917. изјавио да он није обавестио Артамонова о атентату, што је супротно тврдњама Божина Симића и Голубића.

Остаје отворено питање због чега су Голубић и Симић тврдили да су Артамонов, Хартвиг, Пашић и Александар знали за сарајевску заверу. Први разлог могао би бити њихов политички сукоб с Пашићем и Александром, сукоб који је довео до тога да су морали да напусте земљу; озлојеђени судским убиством пуковника Аписа, они су затим изишли с наведеним оптужбама.

Питање да ли су Артамонов и Верховски били умешани у заверу или су били обавештени о њој, не може се још закључити, јер треба одговорити на неке друге поставке. Луј де Тридвар - Буржински, бивши члан Археолошког друштва у Петрограду, у својим мемоарима, објављеним 1926. године, тврдио је да је сарајевски атентат организовао Артамонов. Тридвар - Буржински се позива на Верховскога, тврдећи да му је лично Верховски то рекао, јер је добро познавао њега и његову породицу [17]. Писац ове књиге није могао да утврди да ли

је Верховски дао свој коментар на тврдње Тридвара - Буржинскога.

Верховски је био позната личност у Совјетском Савезу. Почетком 1917. године командовао је армијама у Московском војном округу, а у лето исте године, као што смо видели, постао је министар војске у влади Керенскога, али је уочи октобарске револуције дао оставку[18]. *Мала совјетска енциклопедија*, у издању из 1930, у биографији Верховскога каже да је био на непријатељској страни, али да је касније радио у научним и васпитним установама Црвене армије.[19]

Остаје да се рашчисти и питање односа између Артамонова и Малобабића. Апис је изјавио да је он, у споразуму с Артамоновом, поверио Малобабићу организовање обавештајне службе и да се Малобабић састао с Артамоновом у његовом присуству[20]. Није јасно да ли је Артамонов познавао Малобабића и раније, пре него што је овај дошао у контакт с пуковником Аписом. Из стенографских бележака са Солунског процеса види се да је Малобабић имао директне везе с Артамоновом. Малобабић је после хапшења у Београду, 25. јула, био спроведен возом у Ниш и том приликом покушао да побегне. Бежећи од детектива, он је у возу налетео на Штрандмана, секретара руског посланства у Београду, који је путовао истим возом. Малобабић је упознао Штрандмана преко Артамонова, али се овом приликом Штрандман правио да га не познаје.[21]

Због разлика у тумачењу улоге Малобабића у завери, питање односа између Малобабића и Артамонова од значаја је при проучавању позадине сарајевског атентата. Ако је Малобабић био послат у Сарајево, по чијем је налогу деловао? По налогу пуковника Аписа, Артамонова или некога другог? На ово питање моћи ће се одговорити тек после даљих студија и нових материјала.

Треба одговорити и на хипотезу о броју неоткривених атентатора у Сарајеву. Илић је имао шест наоружаних људи, али, према неким тврђењима, и Малобабић је био на Апеловом кеју у тренутку атентата. Кислинг је изразио мишљење да се тог јутра у Сарајеву налазило више од шест атентатора[22]. Према писању београдског листа »Време«, од 9. маја 1937. године, бившег комиту Андру Ђорђевића позвао је у Букурешт неки пријатељ, који је, опет, био у контакту с неким »Русима који су се крили од руског посланства«. Ђорђевић је био послат у Сарајево да ступи у везу са Чабриновићем, који му је дао једну бомбу и један руски револвер типа »наган«.

Ђорђевић је, наводно, имао да пуца у надвојводу на железничкој станици приликом његовог одласка из Сарајева. После Принциповог атентата, Ђорђевић је бацио оружје, али је затим био ухапшен јер је имао румунски пасош. После двадесет седам дана проведених у затвору, Ђорђевић је пуштен. Вратио се у Букурешт, где је добио награду од 20.000 леја. Ђорђевић је тврдио да се у Сарајеву налазило двадесет атентатора, распоређених у групе, у свакој по двојица, које нису знале једна за другу.

Колико је ово тврђење тачно, тешко је проверити, јер Ђорђевић није дао интервју директно »Времену«, него је то причао неки његов пријатељ, кувар у манастиру Матки, близу Скопља. Ни у истрази ни на претресу, Чабриновић ниједном речи није поменуо овај случај.

Но морају се узети у обзир и неке друге информације. Руски лист »Рускије Вједомости« писао је 30. јуна 1914. да је »био припреман трећи атентат на надвојводу«[23]. Затим, приликом саслушања у Солуну, пуковник Апис је рекао да су за његове повstation...

Мора се такође испитати у којој су мери поједини младобосанци имали везе с руском тајном полицијом Охраном, било директно, било индиректно. Неки су људи тврдили да је Голубић још као гимназијалац постао обавештајац Охране[24]. У Хуверовој библиотеци у Станфорду постоје оперативне архиве Охране, па је писац ове књиге дао листу имена свих истакнутих младобосанаца да би се утврдило да ли се они помињу у било ком виду. Резултат је био негативан. Све до 1904. године седиште Охране за Балкан било је у Бечу, али кад се те године утврдило да је њен шеф Александар Вајсман страни агент, Балканска агентура, како се звала секција Охране за Балкан, била је расформирана[25]. У њеним списковима помиње се као агент-резидент у Београду Јован Ђаја, један од водећих старих радикала, као и потпредседник београдске општине Гњидић. Пуковник Апис и водећи црнорукци не налазе се на овим списковима. После 1904. године, седиште Охране за Балкан пренето је у Париз, где је она привидно радила као приватни детективски биро, на чијем су челу била два пензионисана француска префекта. Балканска Охрана је далеко више била заинтересована за оно што се дешава у Македонији него за прилике у Босни и Херцеговини. У списко-

вима агената не налази се име ниједног младобосанца или људи који су били поменути у сарајевском процесу.

Међутим, ваљало би испитати могућност индиректне повезаности младобосанаца са Охраном преко Организације *Уједињење или смрт* или преко агената Охране, који су се увукли међу припаднике левог крила есера, или преко разних анархистичких група. Видели смо раније какви су односи били између пуковника Аписа и званичне Русије, као и да се имена црнорукаца не налазе у списковима агената Охране за Балкан.

Младобосанци су, нарочито Гаћиновић и Илић, одржавали уске везе са левим есерима. Треба узети у обзир и могућност да је Охрана могла да делује преко вођства социјалреволуционара. Али, с друге стране, агент Охране Евно Фишелевич Азеф, који се 1901. године пробио чак до положаја шефа терористичке бригаде руских социјалреволуционара, био је раскринкан 1908. године. У партијској комисији есера која је ислеђивала случај Азефа био је Натансон - Бобров, Гаћиновићев пријатељ.

Постоји и теоретска могућност да је Натансон - Бобров или неко од његових присталица саветовао Гаћиновића да се организује атентат на Фрању Фердинанда. Али, за ову хипотезу не постоје докази, мада би се могло закључити да је Натансон - Бобров нешто знао о припремама за атентат. Гаћиновић је после 28. јуна 1914. године писао да су му његови пријатељи Руси саветовали да одмах напусти Швајцарску, јер би аустријске власти могле затражити његову екстрадицију, што би, можда, швајцарске власти и прихватиле [26]. И Милован Продановић, Гаћиновићев пријатељ, писао је у једном писму да се Гаћиновић једном приликом, пре 28. јуна 1914. године, вратио из Алпа с опекотинама на рукама, јер се, са својим пријатељем Русом, вежбао у бацању бомби.[27]

С друге стране, како је Данило Илић у поверљивом разговору причао Мирку Максимовићу, пошто се у позно лето 1913. године вратио из Швајцарске, руски социјалреволуционари, које је он том приликом срео, одбили су да дају било какве савете о акцији у Босни и Херцеговини, подвлачећи да је то ствар самих револуционара у тим покрајинама [28]. Треба имати у виду да социјалреволуционар Лебедев, који је после 1919. године радио на једној књизи о Принципу, не помиње у својим чланцима и својим забелешкама да су социјалреволуционари били умешани у сарајевску заверу, иако говори о везама Гаћиновића и Натансон - Боброва.

Само на једном месту Лебедев наводи своје разговоре с Павлом Бастајићем, који му је тврдио да је Владимир Гаћиновић у пролеће 1914. године ишао у Париз до Владимира Лвовича Бурцева у нади да ће од њега добити оружје за пројектовани атентат на поглавара Потјорека. Али, изгледа да оружје није успео да добије. Бурцев је најпре био социјалреволуционар који је активно учествовао у раскринкавању Азефа, али је касније отишао у другу крајност и почео да сумња у све одреда да су шпијуни и провокатори.

»Нова Европа« [29] и немачки историчар Вегерер [30], као и Штедимлија за време другога светског рата [31], покушали су да повежу руске бољшевике са сарајевским атентатом. Повод за то била је једна изјава бољшевичког вође Карла Радека на суђењу у Москви. Према службеним белешкама са суђења, он је 20. јануара 1937. године, у својој завршној речи рекао и ово:

»...Ми исто тако морамо свету рећи шта је Лењин — ја дрхтим због тога што сам се усудио да изговорим његово име с ове оптуженичке клупе — казао о тајни рата у писму, у директивама које је дао делегацији која се спремала да крене у Хаг. Један делић те тајне био је у рукама младога српског националисте Габријела Принципа, који је радије умро у једној тврђави него да је открије. Он је био српски националиста и бранио је оправданост ствари за коју се борио тиме што је сачувао тајну читавог српског националистичког покрета. Ја не могу да скријем ту тајну и однесем је са собом у гроб, јер, узимајући у обзир оно што сам овде признао, немам права да говорим као комунист који се каје; ипак, тридесет пет година рада, у радничком покрету, упркос свим грешкама и злочинима којима се тај период завршио, овлашћују ме да вас замолим да ми верујете једну ствар — да, упркос свему, масе с којима сам ја марширао нешто значе за мене. И ако бих ја сакрио ову истину, напустио живот с њом, као што је Зиновјев учинио, као што је Мрахковски учинио, пошто сам размишљао о тим стварима, дошао сам до закључка да бих у часу умирања чуо клетве оних људи који ће бити побијени у будућем рату, и које бих ја, својим сведочењем, наоружао једним оружјем против рата који се припрема...« [32]

Међу бољшевичким првацима, Радек се посебно интересовао за проблем одговорности за први светски рат. Он је, на пример, у листу »Известија«, 28. јуна 1934. г. поводом двадесетогодишњице сарајевског атентата, написао један чланак у којем се оборио на тврђење Полетике, а тиме и на мишљење Покровскога, да је српска влада непосредно одговорна за са-

рајевски атентат. Радек је у томе чланку писао да је аустроугарска војска пронашла у окупираној Србији документе који показују да је српска влада чинила покушаје да спречи прелазак завереника у Босну. Радек даље говори о значају »борбе балканских народа за националну слободу и опасности која им је претила од немачког и аустроугарског империјализма, који су покушавали да освоје Балкан... Балкански народи су хтели да остваре националну револуцију, као што су то народи западне Европе учинили педесет година раније... Млади српски националисти, жртвујући своје животе, хтели су да ослободе свој народ аустријске експлоатације«.

Свој чланак Радек завршава следећим пророчанским речима:

»Ако дође до новога светског рата, онда треба имати на уму следеће: ако се први светски рат завршио победом прве совјетске републике, нови светски рат ће неминовно довести до победе пролетаријата у многим земљама.«

Радекова изјава на суду је нејасна и не може се закључити из којих је разлога поменуо Принципа и »његову тајну«? Какве везе уопште имају Лењин и његове директиве »које је дао делегацији која се спремала да крене у Хаг« с Принциповом »тајном«? На коју је хашку конференцију мислио Радек: бољшевици су намеравали да одрже једну конференцију у Хагу у августу 1914. године. Или је Радек, можда, мислио на две послератне хашке конференције на којима су учествовали бољшевици — у јуну - јулу 1922. одржана је конференција о ратним дуговима, а у децембру исте године једна пацифистичка конференција, коју је сазвала II интернационала, а на којој су присуствовали и делегати из Москве.

Др Милан Ћурчин, уредник »Нове Европе«, у броју од 26. јула 1937. године коментарисао је горњу изјаву Радека, истичући да је Троцки одржавао везе с Гаћиновићем и остављајући отворено питање да ли су бољшевици имали било какве везе са сарајевском завером.

У истом часопису Мирко Кус - Николајев, бранитељ Троцкога, назвао је Радека »агентом - провокатором«, који хоће да баци блато на Троцкога, тврдећи да Троцки нема везе са сарајевским атентатом, јер су се Троцки и Гаћиновић срели тек после 28. јуна 1914. године.[33]

Чеда Поповић, истакнути црнорукац, написао је у »Новој Европи«, у броју од 26. новембра 1937, чланак у којем је кате-

горички демантовао да су бољшевици или Троцки имали било какве везе са сарајевском завером.

У јануарском броју из 1938. године часописа »Berliner Monatshefte«, чији је уредник био Вегерер, дат је коментар Радековој изјави, а поводом дискусије која се водила у Југославији. Вегерер је прихватио мишљење »Нове Европе« да у расправи о подстрекачима на сарајевски атентат треба узети у обзир и револуционарна удружења, али је Вегерер овом приликом сматрао да су хипотезе о одговорности бољшевика неосноване.

Међутим, у својој књизи, објављеној 1939. године[34], Вегерер је истакао другачије гледиште. Он говори о састанку у Тулузи и Гаћиновићевом присуству, па додаје да је он био »револуционарни интелектуалац, повезан с водећим бољшевицима, Троцким, Луначарским и другима«.[35]

За време другога светског рата, када је Рибентроп дао директиву Иберсбергеру да се ојачају оптужбе да су Руси криви за сарајевско убиство[36], Штедимлија је у својој књизи *Партизани о себи*, која је објављена под Павелићем у Загребу 1944. године, поновио Вегерерову теорију да су комунисти криви за сарајевско убиство. У својој књизи о Принципу, објављеној 1960. године, Д. Љубибратић тврди да између сарајевских завереника и бољшевика није могло бити никаквих веза, додајући да је Радек, који је за време првога светског рата био у Швајцарској, могао од Гаћиновића нешто чути о Принциповој »тајни«.[37]

Писац ове књиге пажљиво је студирао хартије Троцкога у Хауптмановој библиотеци на Харвардском универзитету у САД не би ли пронашао неке податке о односима Троцког и Гаћиновића. На жалост, у овој библиотеци налазе се хартије Троцкога само од 1919. године, и у ономе што се у њима говори нема никаквог трага о везама с Гаћиновићем или младобосанцима. Чак ни у 1937. години, која је прилично богата, у збирци Троцкога која садржи новинске исечке о суђењима у Москви није нађен ниједан исечак који би се односио на Радекову изјаву о Принципу.[38]

Као што је Радекова изјава на суду 1937. године подстакла тврђења о одговорности бољшевика или Троцкога, тако је интервју руско-америчког анархисте Александра Беркмана објављен у »New York Times«-у један дан после атентата, 29.

јуна 1914. године, покренуо питање о учешћу анархиста у сарајевском атентату.

Беркман је као емигрант дошао у Сједињене Америчке Државе из царске Русије, и 23. јула 1892. покушао је да убије Хенрија Фрика, вршиоца дужности директора Карнегијеве челичане у Хамстеду, држава Пенсилванија, зато што је ова компанија најмила плаћене гангстере да терроришу раднике који су ступили у штрајк. Беркман је због овог атентата осуђен на двадесет две године робије, али је пуштен 1906, после одлежаних четрнаест година. Следећи пример Јохана Моста, он је бранио свој чин, чин директне акције, »јер је требало уклонити тиранина у борби против капитализма«. По изласку из затвора, Беркман је уређивао лист »Blust« (у преводу »Експлозија«) све до 1914, бранећи потребу директне акције, заједно с Емом Голдман, водећом анархисткињом ове врсте у Сједињеним Америчким Државама.

Беркманов интервју у »New York Times«-у прво јутро после сарајевског атентата носи наслов »Назива то анархистичком завером«, и поднаслов »Беркман тврди да су револуционари убили престолонаследника«, а у целини гласи:

»Убиство Фрање Фердинанда плод је завере анархиста и револуционара, према изјави Александра Беркмана, анархисте, који је изјавио прошле ноћи да су револуционари имали план да униште јединог довољно јаког човека који би наставио да влада гвозденом руком Фрање Јосифа.

Беркман је подвукао да је садашњи цар успео да избегне сваки потез револуционара, који су сматрали да је дошло време да онемогуће престолонаследнику да се попне на престо, у тренутку када се стари цар налази на ивици гроба.

‚Аустро - Угарска је расадник револуције', изјавио је Беркман, ‚и то је разједињена земља. Фрања Јосиф је владао земљом веома строго, али је имао и много такта. Владавину садашњег цара наставио би престолонаследник да је дошао на престо.

Анархисти, револуционари и републиканци знали су то, па су изазвали компликације како би избио грађански рат. Нема наследника царске крви довољно јаког да би могао с њима да изиђе на крај.'«

Беркман није демантовао аутентичност овога интервјуа, али је у својој књизи *АБЦ анархизма*, објављеној 1929. године у Њујорку, написао да је Гаврило Принцип »српски патриота који никада није чуо за анархизам«.[39]

За историчаре су још увек нејасни мотиви Беркманове изјаве дате »New York Times«-у 1914. године. На основу те изјаве не би се могло закључити да је његова анархистичка група била повезана са сарајевским завереницима, иако постоји могућност да је од европских анархиста или преко југословенских исељеника у Америци Беркман сазнао да се у Сарајеву нешто спрема. С обзиром на тако бројне гласине да ће надвојвода бити убијен, ова могућност није искључена. Аустроугарске власти су још 1906. године подозревале да су јужнословенска тајна удружења повезана с анархистима [40]. Писарев тврди да је »Словенски Југ« одржавао везе с анархистима [41]. Неколико југословенских и страних листова писало је после Жерајићевог атентата да је он био у контакту с анархистима[42]. Славић у својој биографији Ђуре Шарца каже да је члан тајног удружења *Смрт или живот* био и Ђорђе Лакић, обућар из Мостара, познат по својим везама с московским нихилистима.[43]

Коначно, требало би се осврнути и на последњу хипотезу, то јест да су иницијатори сарајевске завере у ствари били слободни зидари. Ово питање први је покренуо адвокат др Коста Премужић, по свој прилици на сугестију језуите Пунтигама. На суђењу на дан 12. октобра 1914. године ујутро, он је упитао Чабриновића да ли зна да је Танкосић слободни зидар и да ли је Чабриновић читао слободнозидарске књиге. Чабриновић је одговорио да зна да је Танкосић масон, као што је случај и с Миланом Цигановићем, али је одбио да каже да ли је он масон [44]. На поподневној седници председник је наставио да испитује Чабриновића о слободним зидарима. Он је поново тврдио да су Танкосић и Цигановић слободни зидари, али је порицао да су га масони наговорили да убије Фрању Фердинанда. На изричито питање председника: »Је ли у вашој одлуци да убијете престолонасљедника играла улогу околност што су они били слободни зидари, односно што сте ви били?«, Чабриновић је одговорио:

»Јест, и то је играло улогу.«

После је текао следећи дијалог:

Предсједник — У ком смислу? Растумачите нам то. Је-

сте ли баш од слободних зидара добили налог да извршите атентат?

Чабриновић — Нисам добио никакав налог.

Предсједник — По чему је онда слободно зидарство Танкосића и Цигановића играло улогу у атентату?

Чабриновић — Ја нисам доводио слободно зидарство никако у везу са атентатом, али потврђујем да су они слободни зидари.

Предсједник — Питам, је ли околност што су они слободни зидари стајала у свези са атентатом?

Чабриновић — Утолико што смо присташе слободнозидарских идеја.

Предсједник — Да ли та идеја такође препоручује да се почини атентат на властодршце, колико је вама познато?

Чабриновић — Препоручује. Мени је сâм Цигановић казао да је покојни Фердинанд већ осуђен на смрт од слободних зидара. То ми је казао послије моје одлуке.[45]

Принцип је 13. октобра 1914. потврдио Чабриновићев исказ на суђењу. Пошто је рекао да су Танкосић и Цигановић били масони, он је додао:

»Једном је Цигановић у кавани »Моруна«, кад се разговарало о атентату, казао да су слободни зидари те и те године осудили Фрању Фердинанда на смрт.«[46]

Председник је упитао Принципа: »Али то је било послије како сте се одлучили на атентат«, што је Принцип потврдио, као и то да ова околност није утицала на њихову одлуку.[47]

Принцип је порицао да је он масон, а за Чабриновића је рекао да је причао да ће ступити у масонску ложу, али да не зна ди ли је то и учинио. На председниково тврђење: »Од одлучне је важности да ова околност о слободним зидарима није упливисала на вашу одлуку«, Принцип је одговорио: »Што се мене лично тиче, Цигановић није први пут пристао да даде оружје, а други пут је на то пристао. Казао је да ће још о свему разговарати детаљније с неким човјеком.«[48]

Грабеж је такође порицао да је масон, као и то да је масонска организација дала налог да се атентат изврши.[49]

Али, 17. октобра Чабриновићу је поново постављено питање у вези са слободним зидарима, и он је том приликом изјавио да осим Цигановића, Танкосића, Буковца, Ђуре Шарца и једног Танкосићевог пријатеља, који је »уопће био некаква мистична личност«, нико други није знао о припремама

за атентат[50]. На питање адвоката Премужића, да ли зна име те личности, Чабриновић је одговорио да не зна, али се умешао Принцип, који је рекао:

»Он се звао Казимировић и свршио је Духовну академију у Русији.«

Принцип је још додао да му је Цигановић причао да Казимировић није хтео да се запопи.[51]

Чабриновић је изјавио:

»Нама је требао материјал, а нисмо имали средстава. Онда је Цигановић говорио с Танкосићем, а Танкосић с неким другим, и тај је онда отпутовао. Послије, кад је опет допутовао, и на неколико дана дође Цигановић и каже да ћемо добити.«[52]

О истом том проблему Принцип је изјавио:

»Кад је мени говорио Цигановић о тим слободним зидарима, онда је казао да ће казати Воји Танкосићу и томе човјеку. Али ја сам га молио и одвраћао од тога да казује и да свако знаде, а онда је он казао да је то човјек сигуран. Ја сам казао да нећу судјеловати ако ко други знаде, а он је казао да је тај човјек сигуран и добар пријатељ и зове се Казимировић.«[53]

О вези са слободним зидарима оптужени су били саслушавани и 19. октобра. Чабриновић је том приликом био прецизнији, описујући Казимировића као неког слободнозидарског старешину, који је отпутовао у иностранство чим су завереници тражили оружје: »... Обишао је читав континент. Био је у Пешти и у Француској и Русији... Ја, кад год сам питао Цигановића што је с том ствари, он је казао: кад тај дође. Причао је тада Цигановић да су слободни зидари већ прије двије године осудили на смрт покојног престолонасљедника, али да немају људи. Послије, кад ми је дао бровнинг и муницију, онда је казао да је дошао тај човјек синоћ из Пеште. Знао сам да је он путовао с тим у вези, и да је ишао у иноземство и одржавао неке конференције.«[54]

Чабриновић је још додао да је Принцип био љут због читаве ове афере. Принцип је потврдио да је Цигановићу рекао како не жели да се сусретне с Казимировићем, »и да је смијешно да долазе други људи са стране«.[55]

Прва јавна оптужба да су слободни зидари били умешани

у заверу појавила се већ 11. јула 1914. у лондонском листу »John Bull«, у чланку неког Ботомлија под насловом »До ђавола са Србијом«[56]. Он је тврдио да је Принцип, пре но што ће извршити атентат, боравио у Паризу, и да је француска масонска ложа *Le Grand Orient* умешана у заверу. Чини се да је ове информације дала Ботомлију аустријска тајна служба[57]. Исте оптужбе објавио је касније неки Ц. Х. Норман у књизи *A Search light on the European War*, објављеној у Лондону 1924. године, као и Едит Дарам у књизи *Sarajevo Crime*, објављеној у Лондону 1925.

Али директан напад на слободне зидаре појавио се у књизи Антона Пунтигама 1918. године, у његовој верзији стенографских бележака са сарајевског суђења, које је објавио под псеудонимом Професор Фарос (Pharos). А. Мусе[58], а нарочито В. Богићевић, који су дали своје верзије стенографских бележака са суђења, тврде да је Пунтигам на неколико места намерно фалсификовао белешке да би оптужио слободне зидаре као виновнике сарајевског атентата. У предговору Пунтигамовој књизи, професор Берлинског универзитета Јозеф Колер тврдио је да су француски слободни зидари дали Танкосићу новац и оружје за атентат.

Пунтигамову хипотезу прихватио је 1919. године језуитски фратар Херман Грубер[59], који је, као што смо видели у VI глави, писао за Франју Фердинанда посебне тезе о томе да су слободни зидари били главна покретачка снага у свим револуцијама, почев од француске револуције 1789. године. Али најжешћи напад на слободне зидаре извршио је бивши шеф немачког Генералштаба, генерал Е. Лудендорф, који је о томе објавио две књиге, прву 1928. и другу 1934. године[60]. Он је тврдио да је пуковник Апис био слободни зидар, и да је био повезан с мајором Саслијем, шефом неке тајне канцеларије у Лондону[61]. За Лудендорфа, Принцип је био Јеврејин, а као доказ за своју тврдњу навео је то што му је прво име било Габриел[62]. Лудендорф је оптужио немачке, аустријске и мађарске масоне да су били у дослуху с пуковником Аписом. Дворска канцеларија Фрање Јосифа добила је о томе обавештења, али је кнез Монтенуово дао до знања да истрагу не треба водити[63]. Немачки слободни зидари тужили су, 1931. године, Лудендорфа суду за клевету и увреду, и он је био кажњен са 500 марака[64], после чега је наставио са својим нападима. У својим написима Лудендорф је поменуо и Светомира Николајевића, великог мајстора српске ложе *Побратим*,

као човека који је повезао Београд с француским и другим европским ложама. Николајевићев син Душан одговорио је на оптужбе против свога оца. Он је написао да је његов отац 1908. године заинтересовао европске слободне зидаре за Србију да би они за време анексионе кризе пружили Србији помоћ. Исто тако, стари Николајевић је у јулу 1914. године саветовао Пашићу да би спор између Србије и Аустро - Угарске требало да размотри Међународни суд у Хагу, али је млади Николајевић категорички порицао да његов отац има било какве везе са сарајевским атентатом. Он је подсетио генерала Лудендорфа да су за време окупације Србије 1915. године немачке власти понудиле његовом оцу преко генерала Вестрапа, да буде цивилни гувернер Србије, али да је он то одбио.[65]

Осим Лудендорфа, и Е. Ревентло је оптуживао масоне као учеснике у сарајевском атентату, али је врхунац таквих оптужби дошао од стране нациста. Они су тврдили да су француске масонске ложе 1912. или 1913. године одлучиле да Фрања Фердинанд, као смртни непријатељ масонерије, мора бити убијен. Сарајевски атентатори били су само извршиоци ове пресуде. Танкосић, и сâм масон, организовао је атентат, а масони су финансирали атентат, док су неки од атентатора, Чабриновић поуздано, а Грабеж можда, и сами били масони.[66]

»Völkischer Beobachter« у једном чланку у броју од 8. јануара 1936. назвао је Принципа »слободним зидарем и Јеврејином«. После пада Француске 1940. године, напади због сарајевског убиства свели су се на британске слободне зидаре. Приче о тајној улози британског мајора Саслија поново су оживеле. У прогласу немачком народу, 6. априла 1941, ујутро, када су Немачка и њени сателити напали Југославију, Хитлер је тврдио да је сарајевски атентат организовао британски Интелиџенс сервис.[67]

По изласку с робије, Васо Чубриловић и Иво Крањчевић дали су своје мишљење како је дошло до Чабриновићевих тврдњи на суђењу о слободним зидарима. Васо Чубриловић је рекао Албертинију да је иницијативу за оптужбе против слободних зидара дао језуитски фратар Пунтигам:

»Неколико дана после хапшења, окривљени су почели да успостављају контакт један с другим куцањем о зид, како су научили у *Подземној Русији* Степњака. Тако су се узајамно обавештавали како иде истрага. Једног дана је Чабриновић јавио:

‚Адвокат Премужић (који је био под утицајем фратра Пунтигама, исповедника Фрање Фердинанда) казао ми је да слободни

зидари мора да имају своје прсте у завери и да би корисно било за Србију и за мене ако бих ја признао да сам масон и да ме је масонерија припремила за атентат. Шта да радим?'

Савет је брзо стигао:

,Нека верује, нама не може да нанесе штете, а умањиће се пажња на Србију.'«[68]

Иво Крањчевић је потврдио горње излагање Чубриловића у својим мемоарима објављеним после другога светског рата[69]. У истрази, како се види из записника, атентаторима нису постављена питања о слободним зидарима. Није искључена ни могућност да је Чабриновић побркао Шарчево тајно удружење *Смрт или живот* с масонском ложом.

Требало би расветлити и питање односа слободних зидара и организације *Уједињење или смрт*. Ложе слободних зидара постојале су међу Јужним Словенима током читавог XIX века, иако се никад нису идентификовале с једним режимом или политичком странком. За време владе краља Александра Обреновића, неки слободни зидари били су уз краља (Светомир Николајевић), док су се други нашли међу завереницима, као на пример Ђорђе Вајферт, који је после државног удара помагао породице погинулих завереника.

Нема доказа да је пуковник Апис био слободни зидар, али се то не може рећи за Љубу Јовановића Чупу, уредника »Пијемонта«. Масонски часопис »Неимар« у броју од јануара - фебруара 1925, у листи умрлих слободних зидара, под бројем 93, поменуо је Љубу Јовановића Чупу. С друге стране, »Пијемонт« је пре Јовановићеве погибије, током 1912. године, објавио четири чланка, 24. марта, 15. маја, 20. маја и 29. маја 1912. године, у којима се хвали рад слободних зидара у Француској, Белгији и Мађарској а критикују аустријске власти што забрањују рад масонима. На суђењу је пуковник Апис потврдио да је Јовановић био слободни зидар.[70]

Што се тиче Танкосића, мишљења су подељена. Часопис »Шестар«, орган велике масонске ложе *Југославија*, у броју од априла - маја 1930. године, енергично је демантовао да је Танкосић био слободни зидар. Изгледа да је ово тачно, јер зашто би слободни зидари признавали да је Јовановић био масон, а порицали да је и Танкосић то био. Осим тога, по свом карактеру и многим својим подвизима, тешко да је Танкосић могао припадати једној масонској ложи. Неки писци тврде да су и Јовановић и Танкосић брзо напустили масонске ложе.[71]

Радован Казимировић, кога је Принцип поменуо на суђењу, био је професор у Првој мушкој гимназији, где је срео Принципа приликом полагања испита. У једном чланку објављеном 1932. године, Казимировић је објаснио своје односе с Принципом. Он је рекао да је путовао 1913. године у Праг приватним послом, али да није ишао у Русију и Француску. Казимировић је био познат пред први светски рат као сарадник »Пијемонта«, чињеница коју аустроугарске власти нису заборавиле да забележе.

У разним архивама које је прегледао, писац ове књиге није пронашао ниједан доказ који би могао да потврди оптужбе да су слободни зидари организовали сарајевски атентат. Љуба Јовановић Чупа био је против индивидуалног терора, о чему је, као што смо видели, писао у »Пијемонту«. Он је умро још 1913. године, тако да није могао да узме учешћа у сарајевској завери. Осим тога, потребно је узети у обзир и чињеницу да су слободни зидари као појединци узимали активног учешћа у политичком животу Србије, као и у југословенским земљама под влашћу Хабсбурга. Али, ти се појединци не могу идентификовати с пуковником Аписом и његовим сарадницима. Банић је тврдио да је Аписов заклети непријатељ Љуба Јовановић Патак, министар унутрашњих дела у Солуну, такође био слободни зидар. С друге стране, и међу хрватским политичарима било је доста слободних зидара, на пример Супило, Трумбић, који су одиграли велику улогу у формирању Југославије током првога светског рата.

Везе југословенских слободних зидара с ложама у Француској, Белгији, Италији, Немачкој и Мађарској уочи првога светског рата биле су бројне. Кислинг [72] тврди да су у току 1906. и 1907. хрватски слободни зидари одржавали тајне састанке с мађарским слободним зидарима, којима су присуствовале угледне политичке личности с обе стране. Мора се, такође, узети у обзир чињеница да је и међу руским народњацима било много слободних зидара. Бакуњин је, на пример, био слободни зидар [73]. У току 1905, утицај масонских ложа порастао је у Русији, нарочито међу либералима, социјалреволуционарима; и неколико социјалдемократа били су слободни зидари. Маркс није имао разумевања за слободне зидаре, те то може бити један од разлога што су бољшевици 1917. донели одлуку да слободни зидари не могу постати чланови III интернационале. Немачка масонерија одржавала је везе са српским ложама, као што је француски министар из Београда јављао

уочи првога светског рата [74]. Али из тих извештаја се не види да су пуковник Апис и његови људи имали икакве везе с тим. С друге стране, Фрања Фердинанд је тврдио Чернину да су га слободни зидари осудили на смрт [75]. Године **1908**, Ерентал је измењао многе телеграме са својим амбасадорима у Паризу, Лисабону и Лондону поводом вести да су анархисти и слободни зидари наумили да убију многе крунисане главе у Европи.[76]

За неког историчара у будућности рад слободних зидара међу Јужним Словенима у XX веку може бити предмет испитивања, али писац ове књиге није пронашао никакве доказе да су они дали иницијативу за атентат или да су пак учествовали у њему.

А што се тиче хипотеза о учешћу тајних служби Француске, Русије и Британије у сарајевском убиству, архиве тих држава о делатности тих служби, када и ако буду отворене, моћи ће да дају одговор на горње питање, иако писац ове књиге сумња да ће та документација осветлити неке нове појединости сарајевске завере.

ЗАКЉУЧАК

Мало нас је, можда не више од тројице... Ми смо ватрени ђаволи са Донеца испод сиве и пролазне коре киша, облака, војничких комитета, поезије и дискусија о транспорту и уметности.
Некада смо били људи. Сада смо епохе.

Борис Пастернак

ГЛАВА I

1 Militärkanzlei Erzherzog Franz Ferdinand, Österreichisches Staatsarchiv - Kriegsarchiv (MKEFF), 1914, *Separatfascikel 50 - Programm für die Reise Seiner K. und K. Hoheit, des durchlauchtigsten Herrn Generalinspektors der gesamten bewaffneten Macht Erzherzogs Franz Ferdinand nach Bosnien und der Herzegovina, vom 23 - 30 Juni 1914. Sonntag.* Постојао је и посебан програм за надвојводину супругу, војвоткињу од Хоенберга. Она је допутовала пре свога мужа и, због њенога морганатског статуса, дворски протокол јој није дозвољавао да присуствује неким званичним приликама (на пример, пријему чланова босанске владе итд.). У вези с тим види XIII, XIV и XVIII главу.

2 Ibid.

3 F. Funder, *Vom Gestern ins Heute* (Беч, 1952), стр. 484.

4 A. Morsey, »Konopischt und Sarajevo«, *Berliner Monatshefte* (Берлин, јун 1934). Како је *Slovenec* 7. јула 1914. писао, Ерик племенити Мерици рођен је у Љубљани 1873. године. Отац му је био официр у 17. крањском пешадијском пуку.

5 *Народ* (Сарајево, 24. јун 1914).

6 L. Biliński, *Wspomnienia i dokumenty 1846 - 1922* (Варшава, 1924 - 1925), стр. 282.

7 Б. Јевтић, *Сарајевски атентат* (Сарајево, 1923), стр. 37.

8 Ibid, стр. 37; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку* (Београд, 1936), стр. 595; Д. Јевђевић, *Сарајевски атентатори* (Загреб, 1934), стр. 107.

9 Haus - Hof - Staatsarchiv (HHSTA), Nachlass Erzherzog Franz Ferdinand (NEFF), *Prozess in Sarajevo.*

10 *Neue Freie Presse* (Беч, 29. јун 1914).

11 Ibid; *Reichspost* (29. јун 1914).

12 *Neue Freie Presse* (29. јун 1914). Према Ројтеровој верзији, објављеној 29. јуна 1914. у листовима *Times* и *Manchester Guardian*, те речи гласе: »Herr Bürgermeister, ми долазимо овамо да вас посетимо, а на нас бацају бомбе. Једном речју, то је запрепашћујућа дрскост.«

13 *Neue Freie Presse* (29. јун 1914). *Slovenec* у броју од 2. јула 1914. наводи да је војвоткиња рекла надвојводи: »Franzl! Franzl! Aber, Franzl«, после чега се он смирио.

14 Ibid.

15 P. Nikitsch - Boulles, *Vor dem Sturm* (Беч, 1925), стр. 215.

16 P. Höger, »Erinnerungen an die Todesfahrt«, *Österreichische Wehrzeitung* (Беч, 27. јун и 4. јул 1924).

17 NEFF, *Prozess in Sarajevo.* Потјореково сведочење пред истражним судијом 28. јуна 1914.

18 Ibid.

19 Biliński, стр. 282.

20 Макс Хоенберг у интервјуу с Морисом Верном, *Paris - Soir - Dimanche* (4. јул 1937).
21 NEFF, *Prozess in Sarajevo.* Потјореково сведочење пред истражним судијом 28. јуна 1914.
22 Макс Хоенберг у интервјуу с Морисом Верном, *Paris - Soir - Dimanche* (4. јул 1937).
23 Види XIV, XV и XVIII главу.
24 NEFF, *Prozess in Sarajevo.* Потјореково сведочење пред истражним судијом 28. јуна 1914.
25 Види XV главу.
26 NEFF, *Prozess in Sarajevo.* Сведочење грофа Франца Хараха пред истражним судијом 28. јуна 1914.
27 Анонимни аутор, *Сарајевска трагедија* (Ђаково, 1914), наведено према: Н. Тришић, *Сарајевски атентат* (Београд, 1960), стр. 39, и W. Glück, *Sarajewo* (Краков, 1935), стр. 157. То је потврдио и надбискуп Шарић у разговору с Владимиром Лебедевом 2. јула 1934 (МГС, *Збирка Владимира Лебедева).*
28 То је мишљење В. Ћоровића (*Односи,* стр. 595). Аутопсију надвојводиног и војвоткињиног леша извршили су др Карл Волфганг и др Рихард Полак у присуству дра Фердинанда Фишера, лекара у надвојводиној пратњи, и два члана надвојводине *Militärkanzlei* (NEFF, *Prozess in Sarajevo).* У званичном записнику о аутопсији констатовано је да је надвојвода смртно рањен у десну страну врата, 4 сантиметра од браде и 2 сантиметра од гркљана, и да је рана представљала неправилан отвор промера 5 милиметара. Војвоткиња је била рањена у десну слабину, 4 сантиметра изнад карличне кости, а отвор на кожи износио је 6 сантиметара. Констатовано је да су обе ране биле улазне. Лекари су закључили: »У оба случаја, узрок смрти било је унутрашње крварење. Ране изгледају смртоносне, а нанете су малокалибарским оружјем из непосредне близине; чак ни лекарска интервенција на лицу места не би могла спречити смрт« (NEFF, *Prozess in Sarajevo).*
29 Вајарка Људмила Валић и њен муж, сликар Рудолф Валић, обоје из Сарајева, пробуђени су у ноћи између 28. и 29. јуна и одведени у Конак. У интервјуу листу *Време* (Београд, 13. март 1938), Људмила Валић је описала шта се тамо десило и шта је видела око надвојводиног и војвоткињиног врата.

ГЛАВА II

1 Grey of Falloden, *Twenty Five Years* (Лондон, 1926), II, стр. 308.

2 Процена Јована Јовановића, српског експерта за догађаје 1914. године, наведена према Веселину Маслеши, *Млада Босна* (Београд, 1945), стр. 17.

3 Auswärtiges Amt 1939/41, бр. 7, *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland* (Берлин, 1941), стр. 3; такође dr Werner Frauendienst, *Jugoslawiens Weg zum Abgrund* (Берлин, 1941), глава о сарајевском атентату, стр. 11 - 25.

4 Међу овим писцима налазе се: Антон Пунтигам (Professor Pharos, *Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajevo*, Берлин, 1918, са уводом Јозефа Колера, професора Берлинског универзитета); др Алфред Вегерер изложио је своју тезу у више наврата у својој ревији *Kriegsschuldfrage* и у часопису *Berliner Monatshefte*, који је уређивао до 31. децембра 1936. У својој књизи (A. Wegerer, *Der Ausbruch des Weltkrieges*, Хамбург, 1939), он је изложио своју тезу у глави I, II, V, VI, VII, IX, XIII, XX, XXI, XXIV, XXVIII и XXIX; dr Hans Uebersberger, »Das Sarajewoer Attentat und der Saloniki - Prozess«, *Neues Wiener Tagblatt* (Беч, 31. мај 1927); *Der Saloniki Prozess* (Берлин, 1933); »Dragutin Dimitrijevitsch und der Prozess von Saloniki«, *Berliner Monatshefte* (Берлин, октобар 1933), стр. 994 - 1004; »Das entscheidende Aktenstück zur Kriegsschuldfrage 1914«, *Auswärtige Politik* (Берлин, јул 1943), стр. 429 - 438; *Österreich zwischen Russland und Serbien* (Келн, Грац, 1958), II део, стр. 239 - 305; Милош Богићевић, *Causes of the War* (Амстердам, Ротердам, 1919; Лондон, 1920); *Le Procès de Salonique* (Париз, 1927); *Le Colonel Dragoutine Dimitriévitch - Apis* (Париз, 1928); *Die Auswärtige Politik Serbiens*, I, II, III (Берлин 1928 - 31); Н. П. Полетика, *Сараевское убийство* (Лењинград, 1930); Edith Durham, *The Sarajevo Crime* (Лондон, 1925); Harry Elmer Barnes, *The Genesis of the World War* (Њујорк, 1926), итд.

5 Sydney B. Fay, *The Origins of the World War*, друго издање (Њујорк, 1936), II, стр. 550. Од »антиревизионистичких« историчара у англосаксонском свету најпознатији су професор Р. В. Ситон - Ватсон (R. W. Seton - Watson, *Sarajevo*, Лондон, 1926), и у Сједињеним Америчким Државама професор Бернадот Шмит (Bernadotte Schmitt, *The Coming of the War*, Њујорк, 1928). Ален Тејлор има сличну тезу. За њега се може рећи да је ревизиониста међу »ревизионистима«, јер је увидео њихова застрањивања, каогод што је увидео застрањивања првих апологета рата. У Југославији је најпотпунију одбрану српске владе дао Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро - Угарске у XX веку* (Београд, 1936), у Француској Ернест Дени, *La Grande Serbie* (Париз, 1917), а у Совјетском Савезу Е. В. Тарле, *Европа в эпоху империализма (1871 - 1919)*,

(Москва, 1928), као и В. М. Хвостов, *История дипломатии*, друго издање (Москва, 1963), стр. 778.

6 Једна група левичарски оријентисаних политичких емиграната, који су писали у *La Fédération Balkanique* 1924. и 1925, оптужила је престолонаследника године 1914, Александра Карађорђевића, да је одговоран за убиство надвојводе Фрање Фердинанда. Ту оптужбу поновио је Алфред фон Вегерер у »König Alexander und die Attentäter von Sarajevo«, *Die Kriegsschuldfrage* (Берлин, јул 1926), стр. 485 - 489, итд. Полиција у Сарајеву ширила је гласине да су Спалајковић и принц Ђорђе одговорни за атентат (NEFF, *Prozess in Sarajevo)*.

7 Ову теорију подржавали су многи писци, од Д. Лазаревића, *Die Schwarze Hand* (Лозана, 1914), до данашњих; међу њима Л. Албертини (L. Albertini, *The Origins of the War of 1914*, II (Лондон, 1953).

8 Драгиша Стојадиновић, *Србија и Немачка у светском рату*, манускрипт написан 1935. године, сада на чувању у библиотеци »St. Antony's College«-а у Оксфорду.

9 Професор Јозеф Колер и језуита Антон Пунтигам још су 1918. набацили тезу да је за све крива Русија. Њих су 1924. следили Леополд Мандл у листу *Neues Wiener 6 Uhr Abendblatt*, 27. и 28. јуна 1924, и *La Fédération Balkanique* (Никола Ненадовић, »Тајна београдске камариле«, 1. децембар 1924), затим поново *La Fédération Balkanique* (31. мај и 15. јул 1925), па Виктор Серж, »La vérité sur l'attentat de Sarajevo — La complicité de l'Etat Major Russe«, *Clarté* (мај 1925), позивајући се на изјаве Божина Симића о везама пуковника Димитријевића с Русима. Немачки *Kriegsschuldfrage* и Милош Богићевић прихватили су ове оптужбе, Богићевић у мартовском броју истог часописа 1925, Луц и Вегерер у јунском и јулском броју исте године. Барнс, стр. 96, прихватио је тезу Луца да је Сазонов био умешан у атентат. О Русима као виновницима атентата говори М. Богићевић у својој књизи *Le Procès*, стр. 144. Међу совјетским историчарима, М. Н. Покровски у часопису *Пролетерская революция* (бр. 30, стр. 27), а затим Н. П. Полетика у часопису *Историк - марксист* (новембар 1929), тврдили су да постоје јаки разлози за сумњу да је неколико представника руске владе, Хартвиг и Артамонов поуздано, а Сазонов и Генералштаб вероватно, знало за припремање атентата. У својој књизи *Сараевское убийство* (1930. год.), стр. IX, Полетика је писао да је атентат организован »под покровитељством српске обавештајне службе, а по налогу Русије«. Н. Бухарин је у листу *Известия* од 28. јуна 1934. изнео сличне тврдње. Полетика је после другога светског рата извршио критику свога става и у својој књизи *Возникновение Первой мировой войны*, стр. 236 - 237, повукао ранија тврђења, истичући да је информације добио од часописа *Clarté*, чији је уредник био Анри Барбис. Виктор Серж, писац чланка у часопису *Clarté*, у својим мемоарима, *Mémoires d'un révolutionnaire de 1901 à 1941* (Париз, 1951), стр. 198 - 199, осврнуо се на свој чланак, тврдећи да је информације добио од Божина Симића и Милоша Богићевића. Албертини је децембра 1937. године, у присуству Чеде Поповића, показао

Божину Симићу његов интервју у часопису *Clarté*, па је Симић повукао оптужбе против Хартвига, али је и даље тврдио да су за припреме знали Артамонов, вероватно руски Генералштаб, министар војске Сухомлинов или неки велики кнез (Albertini, II, стр. 83). Немачки писци наставили су да бране ову хипотезу: Вегерер (*Der Ausbruch*, 1939), и Ханс Иберсбергер (»Das entscheidende Aktenstück zur Kriegsschuldfrage 1914«, *Auswärtige Politik*, Берлин, јул 1943, стр. 429 - 438, и *Österreich zwischen Russland und Serbien*, Келн - Грац, 1958, II део, стр. 239 - 305) износе слично гледиште. Такође Х. Е. Барнс (*The Genesis of the World War*, Њујорк, 1926, стр. 12).

10 »Das Attentat von Sarajevo und die Bolschevisten«, *Berliner Monatshefte*, XVI (1. јануар 1938), стр. 74 - 78; Alfred von Wegerer, *Der Ausbruch des Weltkrieges* (Берлин, 1939), стр. 82.

11 *The Official Shorthand Minutes of the Trial of the Trockyite Centre* (Москва, 1937), стр. 594.

12 Count Ottokar Czernin, *In the World War* (Лондон, 1919), стр. 46. Генерал Ерих Лудендорф био је ватрени присталица те теорије, мада је он у исти мах оптуживао језуите да су и они имали удела у завери. Њега су следили Ернст Ревентло, Х. Грубер и други. По тој верзији, у завери нису узели учешћа само српски масони него и француски, мађарски, грчки и шкотски. Детаљна библиографија налази се у Глави XX. Барнс, стр. 96, оптуживао је Поенкареа да је знао за заверу, док је Полетика у својим радовима оптуживао владе Француске и Енглеске.

13 *Völkischer Beobachter* (29. јануар 1936).

14 Auswärtiges Amt 1939/41, бр. 7, *Dokumente*, стр. 3.

15 *Edinburgh Review 19 Century and After* (октобар 1915); *Through Thirty Years* (Лондон, 1924), стр. 400, 401. и 403.

16 J. A. Žibert, *Der Mord von Sarajevo und Tiszas Schuld am Weltkriege* (Беч, 1918); такође Стојадиновић. Сâм Чернин је допринео да се ове теорије рашире објавивши године 1919. да му се надвојвода Фрања Фердинанд жалио како му раде о глави »и поменуо имена неколицине аустријских и мађарских политичара који свакако учествују у завери« (Czernin, стр. 46).

17 Макс Хоенберг у интервјуу Морису Верну, под насловом »Sarajevo«, *Paris - Soir - Dimanche* (4. јул 1937).

18 Види: William Bancroft, *McKinley, Garfield and Lincoln* (Чикаго, 1901); John Coulter, *Our Martyr Presidents* (Чикаго, 1901); Murat Halstead, *The Illustrious Life of William McKinley, Our Martyred President* (Чикаго, 1901); Henry Neil, *Complete Life of William McKinley* (Чикаго, 1901); George Washington Townsend, *Our Martyred President* (Филаделфија, 1901); R. Donovan, *The Assassins* (Њујорк, 1952); Margaret Leech, *In the Days of McKinley* (Њујорк, 1959).

19 Lytton Strachey, *Queen Victoria* (Лондон, 1931), стр. 239 - 242. У једном извештају министру унутрашњих послова, 1963, Одбор за ревизију Кривичног законика препоручио је да се термин »крив али умоболан« замени новим термином — »није крив јер је умоболан«.

20 *Стари завет:* Аод, Књига о судијама, гл. 3, 12 - 30; Јаиљ, Књига о судијама, гл. 4, 18 - 24; Јуј, Друга књига о царевима, главе 9. и 10.

21 Похвале тираноубиству могу се наћи и у древној грчкој оди Хармодију и Аристогеитону (*Oxford Book of Greek Verse in Translation*, стр. 243). Платон је најоштрије осудио тиранију (*О држави*, књиге IX и X), а Аристотел, мада мање строг, није био против убиства тиранина (ETA, NIC., VII, 10).

Римска схватања потврђује како Цицеронова похвала Цезаровим убицама (*De Officiis*, III, 4), тако и Тацитова често цитирана изрека: »Nec regibus infinita aut libera potestas« (Ни власт краљева није слободна и неограничена) (*Germ.* 7).

22 *The Catholic Encyclopaedia*, XV (Њујорк, 1912), стр. 108.

У првим вековима хришћанске ере, нарочито у беседама црквених отаца, преовладавало је схватање о покорности световној власти. То се схватање у зачетној форми сусреће у јеванђељима (Матеј, гл. 20, 25; гл. 22, 21), а најексплицитније је изражено у Посланици апостола Павла Римљанима (гл. 13, 1 - 7) и у Првој саборној посланици апостола Петра, који је препоручивао покоравање чак и злом владару (гл. 2, 13 - 18).

У каснијим вековима хришћанска црква је изменила став. Џон Солзберијски био је један од првих црквених писаца који су, мада не систематично, разрадили принцип права на побуну, истичући право сваког грађанина да убије тиранина — право засновано на општим правима заједнице и њеној позваности да та права брани од тиранина који их повређује (*Polycraticus* III, 15; IV, 1; VII, 17).

Свети Тома Аквински дао је умереније решење, мада се ни он није систематски бавио питањем убиства тиранина. До дана данашњега води се расправа око интерпретације учења светога Томе, нарочито око питања да ли црква има право да одлучује који је краљ тиранин а који није, и да ли појединци, односно заједница, могу против краља ступити у акцији без пристанка цркве. *Enciclopedia Cattolica* у свом издању из 1954. (том XII, стр. 131 - 134) овако образлаже учење светога Томе о тираноубиству:

Он је разликовао две врсте тирана, једне који су дошли на власт легитимним путем, друге који су се на престо попели као узурпатори. Тиранин прве врсте, крив због злоупотребе власти, не може бити убијен на личну иницијативу; међутим, уколико нема неке више силе која би пресудила, заједница, коју представљају њени најбољи грађани, може се подићи против тиранина и изрећи му смртну казну, уколико је то потребно ради општег добра. У том случају, према светом Томи Аквинском, изгледа да се и појединцу може дати право да убије тиранина.

Што се тиче тиранина који је узурпирао власт, учење светога Томе допушта право да се он убије, јер се такав тиранин не може позивати на легитимност своје власти и може се сматрати непријатељем народа. Принцип који допушта употребу силе против силе може у својој примени садржати и убиство узурпатора. У оба случаја тиранин је незаконити агресор, непријатељ заједнице, која стога може да му се супротстави

колективно ради сопствене одбране. Убиство тиранина на личну иницијативу се искључује (*De Regimine Principium* I, 6; *Sent.*, II, 44).

Теорије светога Томе нису примењене почетком XV века када је, после убиства војводе од Орлеана, од њих одступио Жан ле Пти и вратио се милитантној тези Џона Солзберијскога. Иако је та теза углавном осуђена на концилу у Констанци (1415), политичке прилике почетком XVI века и верски ратови који су потом уследили, вратили су је на снагу, како међу протестантима, као што су Меланхтон, Цвингли и Нокс, тако и међу римокатолицима. Она, уосталом, и није била ограничена на западно хришћанство. Право на побуну формулисао је у крилу источноправославне цркве још крајем XV века Јосиф Волоцки, игуман Волнолавијскога манастира, који је проповедао да народ треба да устане против владара ако овај крши морални закон.

Право на побуну и убиство тиранина често је подешавано према политичким потребама времена. Шпански краљ Филип II (1527 - 1598), члан династије Хабсбурговаца, примењивао је оно што је сâм сматрао правом на тираноубиство протестантских краљева: »Убиство јеретика није злочин«, била је његова девиза. Године 1581. Филип II организовао је убиство Виљема Ћутљивог (оранског принца и вође борбе низоземских провинција за независност од Шпаније) обећавши високу награду свакоме ко буде »спасао свет од тога издајника«. Биле су потребне три године да би завера уродила плодом; несрећни принц погинуо је 9. јула 1584. Филип је, такође, чинио покушаје да се ослободи енглеске краљице Елизабете I, али је она располагала првокласним системом контрашпијунаже, те су послати атентатори на време похватани и погубљени. Та се пракса наставила и после Филипове смрти. Равајак је на дан 14. маја 1610. убио француског краља Анрија IV, кад се прочуло да се овај протестантски владар спрема за рат против папе. Равајака, као и Клемана, који је убио Анрија III, француски католици су сматрали за великомученике, а папа Сикст V јавно је похвалио Клеманов чин (*Grand Larousse*, III, 1960, стр. 191).

Таква примена права на краљоубиство допринела је оживљавању учења Џона Солзберијскога међу римокатоличким мислиоцима; међу њима је најодређенији био Суарес. Он је подржао мишљење светога Томе Аквинскога о разлици која постоји међу тиранима. Тиранин - узурпатор, као активан и незаконит агресор, мора бити мета тираноубиства било заједнице као целине, било појединаца. Што се тиче тиранина који је на власт дошао законитим путем, али је касније власт злоупотребио, Суарес сугерише следећа правила: ако тиранин угрожава животе грађана појединаца, они му се могу супротставити истим насилним путем као сваком другом незаконитом индивидуалном агресору; тиранин се може и убити, мада у самоодбрани не треба заборавити на умереност. С друге стране, грађанин као појединац не може преузети да самовласно исправља неправду нанету друштву тиме што ће убиством тиранина пресећи злоупотребу власти, јер није његово да суди о

легитимности поседовања суверене власти. Друштво, међутим, може објавити рат тиранину, јер му је оно поверило власт под условом да влада по закону, а не тирански. Одлуку о таквој акцији доноси заједница. Па ипак, Суарес набацује могућност да би и индивидуална акција могла бити дозвољена уколико краљ против заједнице одиста покрене агресију која би јој донела пропаст и проузроковала смрт многих њених грађана. То је, додаје он, свакако екстреман случај — али он, ипак, није сасвим хипотетичан — и сваки грађанин, угрожен самовољом тираниновом, има право, у том случају, да води рачуна о својој сопственој безбедности (Suarez, *Defensio fidei*, VI, резимирано у *Enciclopedia Cattolica*, 1954, XII, стр. 133).

Али после великог револуционарног таласа у XVII и XVIII веку, римокатоличка доктрина о убиству тиранина изгубила је свој борбени карактер; у први план је избила одбрана легитимизма. Заточници права на побуну и убиство тиранина, а у исто време мета римокатоличких напада, постали су француски енциклопедисти. Политичке потребе у XIX веку поново су довеле до оживљавања ове доктрине међу римокатолицима.

Што се тиче данашњег става католичке цркве према праву на побуну и убиство тиранина, *Enciclopedia Cattolica* даје следеће објашњење:

»а) Грађанин појединац нема права да дигне руку на легитимног суверена који је постао тиранин;

б) Народ као целина, као политичко тело, има право да се брани од тиранске владе; а у екстремним случајевима, када угњетавање достигне изузетан степен интензитета и кад су у питање доведена лична права и лична безбедност, народ има право да се активно одупре, уколико нема другог начина да збаци јарам тираније.

Пије XI указао је на позитивну вредност овог принципа у случају угњетачког режима против католика у Мексику« (*Enciclopedia Cattolica*, 1954, XII, стр. 134).

23 *Annual Register* (Лондон, 1874), стр. 225.

24 *The Times* (11. октобар 1962).

25 Право на побуну садржано је у раним средњовековним повељама, као што су *Златна була (Bulla aurea)* (1222), затим *Joyeuse Entrée* у Брабанту (1354), баварски *Freiheitsbriefe* (око 1301. и касније) и у повељама многих градова, које су давале изричито право грађанима да се супротставе својим кнежевима и да бирају друге уколико ови изневере указано поверење тиме што би делали противно интересима градова (Wolzendorff, *Staatsrecht und Naturrecht in der Lehre vom Widerstandsrecht*, 1916, стр. 23 - 36). То право проистиче из дуалистичког система средњовековне корпоративне државе, у којој је суверенитет подељен па с једне стране почива у владаоцу, а с друге стране у сталежима, а свака је страна самодовољна и независна. Право на отпор било је укључено у то, као средство помоћу којег нижи сталежи могу да исправе неправде и казне недела владара (Wolzendorff, стр. 71).

Тај се појам развио из праксе да вазал може напустити господара који га не штити ако своју намеру претходно саоп-

шти у једном *diffidatio.* Право на отпор пренето је затим са индивидуалног вазала на колективни сталеж (Stand). Оно је израз средњовековног принципа да се против силе која није коришћена у складу са законом може употребити сила (Wolzendorff, стр. 63 - 68).

Та утемељеност права на отпор у позитивном закону протезала се од »монархомаха«, који су истицали тираноубиство као један од видова отпора, насупрот доктрини о владаочевом суверенитету, коју је у то време поткрепљивало римско право. Међу ове писце спадају и они који су се из религиозних разлога противили апсолутној суверености владаоца: Francis Hotman, *Francogallia,* 1573; Philippe du Plessis Mornay, *Vindiciae contra Tyrannos,* 1574; Lambertus Danaeus, *Politices Christianae libri septem,* 1596; J. Althusius, *Politica,* 1603; Juan de Mariana, *De Rege et Regis Institutione,* 1611.

Такође види: J. Böhme, *Der Tyrann in d. Lehre d. kath. Kirche* (1905); F. Ercole, *Sulle fonti e sul contenuto della distinzione fra tirannia ex defectu tituli e tirannia exercitio* (1912); P. Liman, *Der polit. Mord im Wandel d. Gesch* (1912); B. Bess, *Die Lehre vom T. auf d. Konstanzer Konzil* (ZKG 37, 1916, 1 - 61); H. Rogge, *Verbrechen des Mordes begangen an weltl. dt. Fürsten 911 bis 1056* (1918); A. Andelfinger, *Die Entwicklung d. Tyrannenbegriffs in d. polit. - theol. Lit. d. MA und seine antiken Quellen* (1920); W. Seiferth, *Der T. von 1407* (1922); P. Kirn, *Saul in d. Staatslehre* (Staat und Persönlichkeit, Festschr. E. Brandenburg, 1928, 28 - 47); H. Finke, *Acta Conc. Constanciensis IV* (1928), 437 ff; H. Heimpel, *Studien zur Kirchen und Reichsreform d. 15. Jh.s I* (SAH 1929/30, I, Angang); A. Nobel, *Der Mord in d. Politik* (1931); E. Walser, *Die Gestalt d. tragischen u. komischen Tyrannen im MA u. Renaissance* (Ges. Studien, 1932, 191 - 210); F. Schoenstedt, *Studien zum Tyrannenbegriff und T. Problem im späten MA* (1937); H. Friedel, *Der T. in Gesetzgebung und Volksmeinung d. Griechen* (1936) LThK X, 346 f; O. Jászi — J. D. Lewis, *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide,* Glencoe/III (1957); R. Wiesmann, *Treueid und Treupflicht im dt. Staatsrecht* (1911); F. Kern, *Gottesgnadentum und WR im frühen MA* (1914) (Neudr. 1954); H. Fehr, *Das WR* (MIÖG 38, 1918, 1 - 33); A. Pfeiffer, *Der Gedanke des WR d. Staatsbürgers gegen unrechtmässige Ausübung d. Staatsgewalt* (1935); C. Heyland, *Das WR d. Volkes* (1950); W. Kienast, *Untertaneneid u. Treuevorbehalt in England und Frankreich* (1952); K. Griewank, *Der neuzeitl. Revolutionsbegriff. Entstehung und Entwicklung* (1955); H. Calvier, *The Duty and the Right of Resistance according to the Bible and to the Church* (Лајден, 1956); W. A. Schulze, *Römer 13 u. d. WR* (ARSP 42, 1956, 555 - 566); B. Pgidyrt — G. Hildmann (Hg.), *WR und Grenzen d. Staatsgewalt, Tagungsbericht (mit Vorträgen)* (1956); J. V. Gierke, *WR und Obrigkeit* (1956).

26 Milton, *Prose Writing* (Лондон, 1958), стр. 186.
27 John Locke, *Of Civil Government,* II, гл. XIX.
28 С. Јовановић, *О држави* (Београд, 1922), стр. 139.
29 В. Недић, *Сима Милутиновић Сарајлија* (Београд, 1959), стр. 176.

30 Године 1819, такозваних »Шест закона« којима су заведене оштре мере ограничења слободе штампе и збора и договора, као и стега уопште узев, изазвали су неке нестрпљиве елементе међу енглеским радикалима да на силу одговоре побуном, као у случају завере у Улици Кејто (Cato Street Conspiracy). Дугогодишњи револуционар Артур Тислвуд ухапшен је са групом својих следбеника у близини Еџвер - роуда, једне од највећих лондонских улица, управо у часу кад је био кренуо да изврши атентат на чланове британског кабинета, који су били окупљени за вечером, 23. фебруара 1820. Том приликом убијен је један полицајац. Тислвуд и четворица његових саучесника погубљени су, пошто их је у клопку намамио један агент - провокатор. Један од завереника, Џемс Инг, написао је, пред смрт, у писму својој жени: »Не знам како да све то објасним; али ја морам да умрем како закон прописује а тебе да оставим у земљи корупције... Надам се, драга моја, да ћеш имати на уму да су моје чисте побуде разлог што ме шаљу на губилиште. Веровао сам да ћу својој гладној браћи, људима, женама и деци учинити услугу... Моја драга жено, поздрави ми оца и мајку и тетку Мери и замоли их да не мисле на моју несрећну судбину; јер ја одлазим са једнога веома мучног света, а надам се да ћеш и ти пустити да то мине као летњи облак изнад земље.«

Постоје различита мишљења о завери у Улици Кејто и њеној позадини. Једно је од питања: Да ли је уопште била у питању завера, или су Тислвуд и његови другови били жртве ђаволске полицијске провокације? О тој контроверзи види: John Stanhope, *The Cato Street Conspiracy* (Лондон, 1962).

31 *Encyclopaedia Britannica* (1950), IX, стр. 160.

32 J. Maitron, *Histoire du mouvement anarchiste en France 1880 - - 1914* (Париз, 1951), стр. 236.

33 B. Savinkov, *Memoirs of a Terrorist* (Њујорк, 1931).

34 На пример, Woodcock, *Anarchism* (Њујорк, 1962), стр. 438 - 439, пише о Чолгошу следеће: »Он је на суђењу изјављивао да је анархиста и држао се стоички попут Равашола и Хенрија. Али он није припадао ниједној анархистичкој групи, а недавно га је чикашки лист *Free Society (Слободно друштво)*, орган једне анархистичке групе, оптужио као шпијуна.«

35 B. Lewis, *Origins of Ismailism* (Кембриџ, 1940); V. Ivanow, *The Alleged Founder of Ismailism* (Бомбај, 1946) и *Brief Survey of the Evolution of Ismailism* (Лајден, 1952).

36 *Annual Register* (1958), стр. 34.

37 Ibid.

38 Анкарстрем је убио краља Густава III на балу под маскама у згради Стокхолмске опере. Краљ је, како бележи *Annual Register* 1792, »ушао у просторију руку под руку с бароном Де Есеном, краљевским коњушарем, али тек што је два или три пута обишао собу, одједном се нашао окружен гомилом, која се снажно тискала к њему, а онда је на њ нека особа што је стајала иза његових леђа испалила хитац, који га је погодио у леву слабину. Густав није убијен на месту, него је, павши на клупу, одмах наредио да се сва врата затворе и да свакоме буде скинута маска« (стр. 390). Анкарстрем је бацио свој пиштољ и

бодеж и изгубио се из Опере, али је оружје, које је пронађено, идућег јутра изложено. Један пушкар и један ножар из града утврдили су да је то Анкарстремово оружје. Анкарстрем је ухапшен и његов чин је приказан као дело насиља надахнуто личним побудама и жељом једнога сировог и поквареног човека за осветом.

Шведски професор Стиг Јегершелд, пошто је темељито проучио архиве из времена Анкарстремовог суђења, објавио је 1962. године есеј у којем даје сасвим друкчију слику тога човека. Он је доказао да су најважнији делови Анкарстремовог исказа смишљено изостављени из записникâ који су 1792. године објављени, а да су гласине о Анкарстрему, које су имале за циљ да га оцрне и да му убију углед, потекле од личности блиских влади и да су затим у најгрубљим верзијама протуране као политичка пропаганда (Stig Jägerskjöld, *Tyrannmord och motståndsrätt 1792 - 1809*, Лунд, 1962).

Анкарстрем се бранио изјављујући да је у пракси применио теорију о праву на отпор, јер поданик има законско право да се одупре ако суверен повреди уставна права народа. Професор Јегершелд вели да су доктрину тираноубиства енергично развијали француски енциклопедисти, чије је учење било раширено по Европи и добро познато образованим људима у Шведској. Та се доктрина јавља током XVII и XVIII века и у шведским рукописима о уставном праву, у којима се огледа јак утицај Милтона, Лока, Монтескјеа и Русоа. Право на пружање отпора краљу - узурпатору имплицитно је садржано у шведском уставу из 1720. и 1772. године (Stig Jägerskjöld, *Tyrannmord och motståndsrätt 1792 - 1809*).

Од посебне је важности што је, у једном документу прочитаном пред судом, Анкарстрем изнео ваљано засноване погледе на примену устава. Он је остао при томе да је убиство краља било оправдано, јер је 1788, игноришући устав, краљ започео завојевачки рат против Русије. За такав рат, према шведском Уставу из 1772, била је неопходна сагласност Скупштине сталежа, а њу краљ није прибавио. То су мишљење делили и неки шведски официри, који су на почетку рата отказали послушност и успоставили контакт с руском царицом Катарином II (Ањалски савез). Противмере које је предузео Густав III — увођење мера за јачање краљевске власти 1789, смртна пресуда изречена пуковнику Хастексу итд. — сачињавале су нове повреде права и закона, које су, по мишљењу радикалног крила опозиције, оправдавале убиство краља (Stig Jägerskjöld, *Tyrannmord och motståndsrätt 1792 - 1809*).

Професор Алфред Рос такође тврди да је убиство тиранина у Скандинавији засновано на уставној традицији још из добарaнога феудализма. Он описује како су краљеви у средњовековним скандинавским земљама били обавезни, како позитивним правом, тако и самим принципима права, да прихвате принцип да су право и закон изнад њих. Од краљева се тражило да то потврде у Повељи о владању. Уколико би краљ прекршио те обавезе, он је постајао тиранин и народ му више није био обавезан ни на какву послушност или верност. Народ је стицао

право да се успротиви његовим наредбама и, ако се укаже потреба, да га свргне с престола. Та ограничена *обавеза на верност* и одговарајуће *право супротстављања* сачињавају срж доктрине о демократској држави у средњем веку. Све су те теорије имале исту сврху без обзира да ли су се заснивале на теократским принципима или на теорији уговора, а у овом последњем случају, без обзира на то да ли теорија дефинитивно признаје владару суверенитет. Владарева власт ни у којем случају није сматрана за апсолутну, иако су њене границе различито обележаване.

Доктрина ограничене обавезе на послушност и права на супротстављање била је више него теорија. Дански сељаци и племићи дизали су веома често устанке против краља кога су сматрали тиранином. Кнут Свети убијен је у Оденсеу, а Ерик Знаменити убијен је на једном државном сабору. Ерик Померански и Кристијан II су свргнути. Од десет шведских краљева, између Магнуса Амбар Замка (надимак је добио по томе што је сељаке бранио од насилништва феудалаца) и Густава Вазе, само су тројица до смрти сачували круну. Остали су били свргнути или погубљени. Такво реаговање било је свесно упражњавање једнога уставног права. Право народа да пружа оружани отпор без сумње је од давнина било једно од основних принципа на којима су се заснивале краљевске заклетве, а оно је први пут посебно дефинисано у Краљевској повељи из 1320, такозваном Старом краљевском закону. Касније је оно било изричито признавано и потврђивано. У повељама Ханса и Кристијана II (1483. и 1513) каже се, додуше још увек околишно, да ако краљ ма према коме поступи неправедно или у супротности са својом повељом и одбије да се повинује Rigsraad-у (Државном савету), сви становници треба лојално да се уједине како би то спречили, и да тиме неће погазити своју заклетву дату краљу; а у повељи Фредерика I (1523) отворено се каже да поданици у таквом случају не дугују ни верност краљу, ни обавезу према заклетви (A. Ross, *Hvorfor Demokrati*, Копенхаген, 1946, стр. 39 - 42).

Професор Рос такође наводи многе примере који показују да је црква у Скандинавији често подржавала доктрину отпора. У таквом свом ставу она се ослањала на учење хришћанства.

ГЛАВА III

1 Главна дела о богумилству јесу: D. Kniewald, »The Veracity of the Latin Sources Regarding the Bosnian Christians«, »Веродостојност латинских извора у односу на босанске хришћане«, *Рад*, CCLXX, Југославенска академија знаности и умјетности; D. Obolensky, *The Bogomils* (Кембриџ, 1948); Б. Петрановић, *Богомили. Црква босанска и крстјани;* Ф. Рачки, »The Bogomils and Patarini«, »Богумили и Патарини«, *Рад*, VII, стр. 84 - 179; VIII, стр. 121 - 187; X, стр. 160 - 263, Југославенска академија знаности и умјетности; J. Шидак, »The Problem of the ‚Bosnian Church' in our Historiography from Petranović to Glušac«, »Проблем ‚босанске цркве' у нашој хисториографији од Петрановића до Глушца«; Ibid., CCLIX, стр. 37 - 182; А. Соловјев, »The Disappearance of Bogomilism and the Islamization of Bosnia«, »Нестанак богумилства и исламизација Босне«, *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине,* I, стр. 42 - 79.

2 *Хисторија народа Југославије,* I (Загреб, 1953), стр. 586.

3 О прецима Принципа, Б. Томић је, 1939. и 1940, написао неколико чланака у *Новој Европи, Народној одбрани* и *Политици.* У писмима писцу ове књиге он је подробније изнео неке аспекте својих истраживања објављених 1939. и 1940. У својој књизи *Sarajewo* (Краков, 1935), Глик у X глави даје исцрпну студију живота породице Принцип. Поред Томића и Глика, Г. Божовић, Д. Љубибратић и, нарочито, В. Лебедев изнели су многе детаље из живота Принципових предака. Подаци о задрузи Принципових узети су из: Б. Томић, »Род и дом Гаврила Принципа«, *Народна одбрана* (1. децембар 1939).

4 Б. Томић, »Порекло и детињство Гаврила Принципа«, *Нова Европа,* XXXII (1939); Г. Божовић, »Родни праг Гаврила Принципа«, *Политика* (21. јул 1939).

5 Б. Томић, »Порекло и детињство Гаврила Принципа«, *Нова Европа,* XXXII (1939).

6 Ibid.

7 Ibid. Како је Гаврило Принцип године 1914. узео надимак Чека, види разговор Нике Новаковића с Лебедевом (МГС, *Збирка Лебедева).*

8 Ibid.

9 Glück, стр. 197. Црногорски кнез - владика Петар Петровић Његош у свом епу *Горски вијенац* такође помиње реч *принцип,* као назив за млетачког дужда. Стих 1624: »А гледа у принципа војвода.«

10 Т. Крушевац, *Петар Кочић* (Београд, 1951), стр. 372. О аграрним приликама пре 1875. види: K. Grünberg, *Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegovina* (Лајпциг, 1911), глава II, III, и V; В. Богићевић, »Стање раје

у Босни и Херцеговини пред устанак 1875 - 1878«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, II, стр. 143 - 184.
11 В. Чубриловић, *Босанско - херцеговачки устанак* (Београд, 1939); М. Екмечић, »Почетак босанског устанка 1875«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, VI (1954), стр. 267 - 305, и *Устанак у Босни 1875 - 1878* (Сарајево, 1960).
12 *Annual Register* (1875), стр. 275.
13 Ibid, стр. 277.
14 В. Чубриловић, *Босанско - херцеговачки устанак*, стр. 41 - 42. Види такође М. Екмечић, »Улога дон Ивана Мусића у херцеговачком устанку 1875 - 1878«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, VII (1955), стр. 141 - 169.
15 A. Evans, *Through Bosnia and Herzegovina on Foot* (Лондон, 1877); *Illyrian Letters* (Лондон, 1878).
16 A. Evans, *Through Bosnia and Herzegovina on Foot*, стр. 331.
17 Ibid, стр. 258.
18 В. Маслеша, *Млада Босна* (Сарајево, 1945), стр. 22.
19 A. Evans, *Through Bosnia and Herzegovina on Foot*, стр. 336.
20 A. Evans, *Illyrian Letters*, стр. 18 - 19.
21 Б. Томић, »Порекло«, *Нова Европа*, XXXII (1939).
22 Д. Љубибратић, *Гаврило Принцип* (Београд, 1959), стр. 24.
23 A. Evans, *Illyrian Letters*, стр. 15 - 16.
24 Ibid, стр. 16 - 17.
25 Ibid, стр. 41 - 42.
26 Ibid, стр. 33 - 34.
27 Ibid, стр. 122 - 123.
28 A. Evans, *Through Bosnia*, стр. 265.
29 Ibid, стр. 266.
30 A. Evans, *Manchester Guardian* (8. фебруар 1877).
31 A. Evans, *Illyrian Letters*, стр. 104 - 105.
32 A. Evans, *Through Bosnia*, стр. 277.
33 Б. Томић, »Порекло«, *Нова Европа*, XXXII (1939).
34 По Евансовој процени, 115.000 избеглица пребегло је у Далмацију и Лику, 90.000 у Црну Гору, а 40.000 у Србију (*Illyrian Letters*, стр. 218). Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу* (Београд, 1955), стр. 22, сматра да је број избеглица износио 230.000.

ГЛАВА IV

1 B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870 - 1880* (Лондон, 1937), стр. 100.
2 A. Fournier, *Wie wir zu Bosnien kamen* (Беч, 1909), стр. 4.
3 *Annual Register* (1878), стр. 307.
4 Ibid.
5 Sumner, стр. 102.
6 Monypenny and Buckle, *Life of Disraeli*, I - VI (Лондон, 1920), стр. 13.
7 R. W. Seton - Watson, *The Role of Bosnia in International Politics (1875 - 1914)* (Лондон, 1931), стр. 17. Погледати такође Закључак, напомена 3, о паралели између индивидуалног тероризма у Ирској и Босни и Херцеговини.
8 Д. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине* (Београд, 1955), Прилог 2.
9 Monypenny, VI, стр. 114.
10 *Annual Register* (1876), стр. 114.
11 В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века* (Београд, 1958), стр. 160.
12 Д. Страњаковић, »Како је постало Гарашаниново ,Начертаније'«, *Споменик САН*, XCI (Београд, 1939), стр. 115.
13 Ibid, стр. 118.
14 Ibid, стр. 114.
15 Ibid, стр. 116.
16 Текст *Начертанија* први пут је објавио Миленко Веснић у *Делу*, 1906, мада су аустроугарске власти још 1883. имале копију овог документа. Мађарски историчар J. Тим објавио је мађарски превод *Начертанија* 1931. Видети такође: Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842 - 1853* (1932); »Југословенски национални државни програм кнежевине Србије из 1844«, *Гласник Историјског друштва*, IV (Нови Сад, 1931), стр. 392 - - 418; »Како је постало Гарашаниново ,Начертаније'«, *Споменик САН* (1939), стр. 63 - 113; M. Handelsmann, »La question d'Orient et la politique yougoslave du prince Czartoryski après 1840«, *Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques* (Париз, 1929), стр. 12 - 26; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли*, стр. 156 - 195; В. Ј. Вучковић, »Кнез Милош и основна политичка мисао садржана у Гарашаниновом ,Начертанију'«, *Југословенска ревија за међународно право*, I (Београд, 1957), стр. 35 - 44. P. Henh, »Prince Adam Czartoryski and the South Slavs«, *Polish Review* (1963, 8/2), стр. 78 - 86.
17 В. Вучковић, »Национално - револуционарне акције Србије у Војној граници«, *Зборник Матице српске*, IX (Нови Сад, 1954), стр. 4.
18 М. Екмечић, »Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање 1844 - 1875«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, 10 (1959), стр. 197 - 219.

19 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (Београд, 1934), стр. 8.
20 Ibid, стр. 79 - 81.
21 *Annual Register* (1876), стр. 114. Цитат из *Српских новина* (20. јун 1876).
22 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила* (Београд, 1933), стр. 394.
23 Ibid, стр. 383.
24 В. Ћоровић »Херцеговачки устанак«, *Народна енциклопедија српско - хрватско - словеначка*, I, стр. 240. и 434.
25 Wilhelm E. Mallmann, »Giuseppe Mazzini und seine Epigonen«, *Neues Abendland*, IV (Минхен, 1956), стр. 338.
26 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, стр. 386. Видети такође H. Wendel, *Bismarck und Serbien im Jahre 1866* (Берлин, 1927).
27 Скерлић, *Марковић*, стр. 27. У Совјетском Савезу објављено је неколико дела о Марковићевој раној активности: Е. Косева, »Из русско - сербских революционных связей 1870 - х годов«, *АН СССР, Ученые записки славяноведения*, I (Москва, 1949). Видети такође: А. Пулинец, »Н. Г. Чернышевский и Светозар Маркович«, *Ученые записки* (Черновицкий университет, Серия филолошческих наук, XXX, 6, Москва, 1958); Ј. Н. Бељаева, »Борьба Светозара Марковича за реализм в сербской литературе«, *Литература славянских народов*, 3 (Москва, 1958).
28 Скерлић, *Марковић*, стр. 34.
29 Марковић, »Руски револуционари и Нечајев«, *Раденик* (Београд, 1871), бр. 3, цитирано према Скерлићу, *Марковић*, стр. 128 - 129.
30 Ibid.
31 Марковић, »Словенска Аустрија и српско јединство«, *Раденик* (1881), бр. 24, цитирано према Скерлићу, *Марковић*, стр. 183.
32 В. Вучковић, »Национално - револуционарне акције Србије у Војној граници«, *Зборник Матице српске*, IX (1954), стр. 4.
33 В. Чубриловић, *Историја политичке мисли*, стр. 337.
34 Ibid, стр. 297.
35 Скерлић, *Марковић*, стр. 180.
36 Ibid, наведени извор: М. Н. Драгоманов, *Собрание сочинений, К биографии Зелябова*, II (Париз), стр. 433 - 434.
37 Скерлић, »Руски револуционари и српски ратови 1875 - 1876«, стр. 74 - 78; В. Богучарски, »Русское освободительное движение и война за освобождение Болгарии«, *Српски књижевни гласник* (јул 1911), стр. 77 - 78.
38 Ibid.
39 Ibid.
40 Скерлић, *Марковић*, стр. 180.
41 F. Venturi, *Roots of Revolution* (Лондон, 1960), стр. 559 - 561.
42 Скерлић, »Руски револуционари«, стр. 74 - 78, *Српски књижевни гласник* (јул 1911).
43 Venturi, стр. 561.
44 »Програм Васе Пелагића из 1874. о ослобођењу Босне и Херцеговине«, *Преглед*, I (1959), стр. 455.

45 В. Пелагић, *Борба за ослобођење — Историја босанско - херцеговачке буне у вези са српско - влашко - бугарско - и руско - - турским ратом* (Београд, 1882), треће издање, стр. 131. и 143.
46 Ibid, стр. 111.
47 Ibid, стр. 181.
48 *»Застава« о Босни и Херцеговини 1874 - 1876,* III (Сарајево, 1954), стр. 312. Наслов Брабанти Бродановe књиге је *Sulla Drina,* део *Ricordi e studi slavi* (Милано, 1878), стр. 193.
49 Р. Петковић, »Дјеловање дубровачког одбора за помагање херцеговачких устаника 1875 - 1878 године«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* (Сарајево, 1959), 10, стр. 221, 245.
50 Medlicott, *The Congress of Berlin and After* (Лондон, 1938), стр. 25.
51 Јакшић, стр. 38.
52 Monypenny, VI, стр. 328 - 329.
53 *Annual Register* (1878), стр. 292.
54 Ibid.
55 HHSTA, PA III, *Berliner Kongress:* Josef Freiherr von Schwegel, »Vom Berliner Kongress 1878 (Auszüge aus einer vertraulichen Korrespondenz)«.
56 *Annual Register* (1874), стр. 225.
57 Sumner, стр. 507.
58 Monypenny, VI, стр. 328.
59 HHSTA, PA III, *Berliner Kongress,* 116, Протокол 8.
60 Ibid.
61 Ibid.
62 Sumner, стр. 506.
63 HHSTA, PA III, *Berliner Kongress,* 116, Протокол 8.
64 Ibid.
65 Sumner, стр. 506 - 507.
66 HHSTA, PA III, *Berliner Kongress,* 116, Протокол 8.
67 Monypenny, стр. 320.
68 HHSTA, PA III, *Berliner Kongress,* 116, Протокол 8.
69 Ibid.
70 Ibid, 115.
71 Ibid.
72 Fournier, стр. 81 - 82; наводи из: Чубриловић, *Историја политичке мисли,* стр. 379 - 383.
73 HHSTA, PA III, *Berliner Kongress,* 115.
74 *Annual Register* (1878), стр. 312.
75 Ibid, стр. 321.
76 Ibid.
77 Ibid.
78 Monypenny, стр. 317 - 318.
79 HHSTA, PA III, *Berliner Kongress,* 116, Протокол 32 - 27/6.
80 Ibid, Протокол 12, 2. март.
81 Sumner, стр. 513.
82 Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (Београд, 1953), треће издање, стр. 289.
83 Ibid, стр. 287.
84 Ibid, стр. 295.

85 Ј. Јовановић-Змај, »После рата — Конференција«, *Илустрована ратна хроника* (Нови Сад, 1877 - 78), 6, стр. 377 - 378.
86 *Annual Register* (1878), стр. 313.
87 Ibid.
88 Ibid, стр. 316.
89 Ibid, стр. 131.
90 Ibid, стр. 318.
91 *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K. K. Truppen im Jahre 1878. Nach authentischen Quellen dargestellt in der Abteilung für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegs - Archivs, Verluste bei den Occupationskämpfen*, I - X, *Österr. militär. Zeitschrift 1878*, II.
92 Б. Томић, »Род и дом Гаврила Принципа«, *Народна одбрана* (18. новембар 1939) и »Порекло и детињство Гаврила Принципа«, *Нова Европа*, XXXII (1939).
93 Д. Јевђевић, *Сарајевски атентат* (Загреб, 1934), стр. 99.

ГЛАВА V

1 NEFF, 1, B. C. D.
2 F. Vaniček, *Spezialgeschichte der Militärgrenze* (Беч, 1875), I, стр. 151, 182, 231, 254; II, стр. 44; III, стр. 296.
3 J. Цвијић, *Балканско полуострво* (Београд, 1931), II, стр. 68.
4 Vaniček, I, стр. 288.
5 Ibid, I, стр. 292.
6 Ibid, I, стр. 299.
7 Ibid, II, стр. 344.
8 Ibid, II, стр. 327.
9 Ibid, II, стр. 349.
10 Ibid, II, стр. 487.
11 Ibid, IV, стр. 103.
12 Ibid, IV, стр. 141.
13 Ibid.
14 Metternich, *Memoires* (Париз, 1880), стр. 393.
15 B. King, *A History of Italian Unity* (Лондон, 1899), I, стр. 79.
16 Vaniček, IV, стр. 174.
17 Ibid, IV, стр. 179.
18 Ibid, IV, стр. 211.
19 Вучковић, »Национално - револуционарне акције«, *Зборник Матице српске*, IX (1954), Посебни отисак, стр. 4.
20 П. Петровић Његош, писмо од 20. новембра 1848, *Писма* (Београд, 1955).
21 G. Schwarzenberger, *Power Politics* (Лондон, 1953), стр. 53.
22 O. Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Чикаго, 1929), стр. 101.
23 G. Ernst, *Franz Joseph as Revealed by His Letters* (Лондон, 1927), стр. 96 - 97.
24 Ibid, стр. 95.
25 Ibid, стр. 99.
26 Ibid, стр. 101.
27 K. u. K. *Statistische Zentralkommission, Census 1867.*
28 О Штросмајеровој делатности видети: Ф. Шишић, *Pisma Rački - - Strossmayer*, 1 - IV (Загреб, 1928 - 1938); Тоде Смичиклас, *Nacrt života i rada biskupa J. J. Strossmayera* (Загреб, 1926), итд.
29 В. Дедијер, *Прилози за биографију J. Б. Тита* (Београд, 1953), стр. 46 - 47.
30 Kann, *The Multinational Empire* (Њујорк, 1950), стр. 110.
31 J. Хорват, *Политичка повијест Хрватске* (Загреб, 1936), стр. 336.
32 Остале детаље видети: Fr. Zwitter (Jaroslav Šidak, Vaso Bogdanov) *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsburgs* (Београд, 1960).
33 HHSTA, PA III, *Berliner Kongress*, 116, Протокол 8.
34 J. Baernreither, *Fragments of a Political Diary* (Лондон, 1930), стр. 66.

35 Ibid.
36 Т. Крушевац, *Петар Кочић* (Београд, 1951), стр. 330.
37 *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina von 10. Oktober 1910* (Сарајево, 1912), стр. 14 - 43. Од 1,898.044 становника само је 177.168 било писмено. Број деце до седам година износио је 414.973.
38 Видети Главу XII.
39 *Народна енциклопедија српско - хрватско - словеначка* (Загреб, 1928), II, стр. 386.
40 Јовановић, II, стр. 218 - 219.
41 HHSTA, PA III, *Berliner Kongress*, 116, Протокол 32 - 27/6.
42 Г. Јакшић, »Историја тајне конвенције«, *Архив за правне и друштвене науке* (Београд, 1924).
43 Ibid.
44 Јовановић, II, стр. 348.
45 Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, II (Београд, 1893), стр. 250.
46 О детаљима завере видети: Д. Васић, *Деветсто трећа* (Београд, 1925).
47 Павел Шатев, *В Македониа под робство* (София, 1934), стр. 45 - 46.
48 Љубен Лапев, *Кратак преглед македонске историје* (Београд, 1955), стр. 20.

ГЛАВА VI

1 Постоји неколико биографија надвојводе Фрање Фердинанда. Три су написане још док је био жив. Прве две, Falkenegg, *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich - Este* (Беч, 1908), и H. Heller, *Franz Ferdinand* (Беч, 1911), нису нарочито значајне. То није случај с трећом, *Erzherzog Franz Ferdinand Unser Thronfolger,* која је објављена као специјално илустровано издање листа *Österreichische Rundschau* 18. децембра 1913, поводом надвојводиног педесетог рођендана. Сâм надвојвода одобрио је избор сарадника (Sosnoski, *Der Erzherzog Thronfolger Franz Ferdinand,* Минхен, 1929). Теодора фон Сосноског лично је надвојвода додао листи предложених сарадника. Гроф Леополд фон Хлумецки написао је предговор. Он је био уредник *Österreichische Rundschau,* листа који је сматран за једно од гласила Белведера (G. Franz, *Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie,* Брно, Минхен, Беч, 1943, стр. 70).

Неколико биографија објављено је после надвојводине смрти. Прве две у облику књиге написала су два његова најближа сарадника, Хлумецки (Chlumecky, *Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Walten,* Берлин, 1929) и Сосноски. И Хлумецки и Сосноски објавили су известан број надвојводиних писама. Међутим, избор писама, као и портрет надвојводе који су они дали прилично су произвољни; они су покушали да надвојводу представе у таквој светлости да би на тај начин подржали гледишта ревизиониста у великој дебати око одговорности за избијање првога светског рата. Пре њих је Едмунд Глајзе Хорстенау у *Neue Österreichische Bibliographie* објавио, 1926, надвојводину кратку биографију. Књига Мориса Муреа (Maurice Muret, *L'archiduc François Ferdinand,* Париз, 1932) јесте антиревизионистичка књига са обиљем података које су дали надвојводини савременици, али једна од слабости књиге лежи у томе што извори нису цитирани.

Од људи из надвојводине околине најпотпунију књигу написао је његов приватни лекар Виктор Ајзенменгер (Eisenmenger, *Erzherzog Franz Ferdinand,* Цирих, Лајпциг, Беч, 1930; енглеско издање, *Archduke Francis Ferdinand,* Лондон, 1932). Надвојводин приватни секретар Пол Никич - Бул објавио је своје успомене на надвојводу (Paul Nikitsch, *Vor dem Sturm,* Берлин, 1925). Први шеф надвојводине *Militärkanzlei,* мајор Александер Брош фон Аренау, лично је 1913. године написао писмо генералу Војновићу, у којем је описао надвојводин карактер. Писмо је од великог историјског значаја и Хлумецки га је објавио у својој књизи, стр. 354 - 362. Други шеф *Militärkanzlei,* пуковник др Карл Бардолф, у својој књизи *Soldat im alten Österreich* (Беч, 1938) пише о надвојводи у III глави, стр.

107 - 187. Бардолф је, исто тако, објавио неколико чланака о надвојводи и његовим плановима о реформи Хабсбуршке Монархије (видети Главу VII). Још неколико људи који су или радили с надвојводом или га познавали, писали су о њему. Међу овима најважнији су: Алберт Фрајхер фон Маргути (Albert Freiherr von Margutti, *Vom Alten Kaiser,* Лајпциг, Беч, 1921; енглеско издање, Baron von Margutti, *The Emperor Francis Joseph and his Times,* Њујорк, 1921; француско издање, *La Tragédie des Habsburgs,* Париз, 1923), Чернин (Czernin, *Im Weltkriege,* Берлин, Беч, 1919; енглеско издање, *In the World War,* Лондон, Њујорк, 1919), Мориц фон Ауфенберг Комаров (Moritz von Auffenberg-Komarow, *Aus Österreichs Hohe und Niedergang,* Минхен, 1921). Генерал Франц Конрад фон Хецендорф (Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit 1906 - 1918,* I - V, Беч, 1921 - 1925) дао је своје тумачење надвојводиног карактера. Рудолф Зигарт (Rudolf Sieghart, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht,* Берлин, 1932), Александер Шпицмилер (Alexander Spitzmüller - Harmersbach, *Und hat auch Ursach, es zu lieben,* Беч, Минхен, Штутгарт, Цирих, 1955), и Милан Хоџа (*Federation in Central Europe,* Лондон, 1942) писали су о својим контактима с надвојводом. Бивши аустроугарски заједнички министар финансија Леон фон Билински у својим мемоарима (L. von Biliński, *Wspomnienia i dokumenty 1846 - 1922,* I - II, Варшава, 1924 - - 1925) поменуо је укратко своје контакте с надвојводом. Дело J. Редлиха (J. Redlich, *Kaiser Franz Joseph von Österreich,* Берлин, 1929; енглеско издање, *Emperor Francis Joseph of Austria,* Лондон, 1929) садржи једно поглавље о надвојводи.

Постоји неколико књига о надвојводи на мађарском. Најзначајнију је написао његов блиски сарадник Јозеф Кристофи (J. Kristoffy, *Magyarország kalváriája,* I - II, Будимпешта, 1928). Ту су и дела: Győző Bruckner, *Ferenc Ferdinand trónörökös magyarországi politikái* (Мишколц, 1929) и Oliver Oettvényi, *Ferenc Ferdinand* (Будимпешта, 1942).

Године 1943. Георг Франц објавио је значајну књигу (G. Franz, *Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie).* Сличне историјске вредности су и две књиге Јохана Кристофа Алмајер - Бека (Johann Christoph Allmayer - Beck, *Erzherzog Franz Ferdinand und Baron Max von Beck,* Беч, 1948, и *Ministerpräsident Baron Beck,* Беч, 1956), обе писане на основу многобројних, дотад необјављених историјских података. Мада је Рудолф Кислинг био први историчар који је написао надвојводину биографију (R. Kiszling, *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich - Este,* Беч, 1953), имајући увид у надвојводин *Nachlass (Заоставштину),* његовом делу недостаје историјска објективност. Својим избором докумената и својим тумачењем, он је бранио хабсбуршке легитимистичке ставове. Роберт Кан је дао објективнији допринос. У два тома свога дела (R. Kann, *The Multinational Empire,* Њујорк, 1950), он на странама 187 - 197. другог тома описује надвојводине планове о реформи Хабсбуршке Монархије. После проучавања *Nachlass,* Роберт Кан је у *American Historical Review* (јануар, 1952) објавио текст »Emperor William II and the Archduke Francis Ferdi-

nand in Their Correspondence«, као и чланак »Count Ottokar Czernin and Archduke Francis Ferdinand«, у *Journal of Central European Affairs* (јул, 1956).

2 *Nachlass Erzherzog Franz Ferdinand* (NEFF) чува се у *Haus- -Hof - Staatsarchiv* (HHSTA) у Бечу. Она садржи седам делова: 1) Лични документи и хартије; 2) Писма (23 кутије и фасцикле); 3) *Oberhofmeisteramtsakten* (14 фасцикли); 4) Акта из *Militärkanzlei* (24 фасцикле); 5) Меморандуми и брошуре (6 фасцикли); 6) Збирка новинских исечака (41 свеска и 4 фасцикле); 7) Суђење у Сарајеву (1 свеска).

3 Архива *Militärkanzlei* (MKEFF) чува се у *Österreichisches Staatsarchiv - Kriegsarchiv* (KA) у Бечу, и састоји се из 200 кутија и 40 свезака са материјалом који се односи на раздобље од 1898. до 1914. године.

4 Ernst, стр. 190.

5 Redlich, енглеско издање, стр. 199 - 200.

6 Ibid.

7 Forst, *Ahnentafel Seiner Kaiserlichen und Königlichen Hoheit, Des Durchlauchtigsten Herrn Erzherzogs Franz Ferdinand von Österreich - Este* (Беч - Лајпциг, 1910), стр. 16.

8 *Annual Register* (1856), стр. 237.

9 Dr Wiard Klopp, *Onno Klopp* (Оснабрик, 1907), стр. 126.

10 Kiszling, стр. 11.

11 Muret, стр. 18.

12 Kiszling, стр. 11.

13 Ibid.

14 *Erzherzog Franz Ferdinand Unser Thronfolger* (Беч, 1910), стр. 12.

15 Allmayer - Beck, стр. 26. и даље.

16 Eisenmenger, стр. 210.

17 NEFF, кутија 5. (У NEFF има велик број службених и приватних писама, телеграма, меморандума и сличних докумената што су их измењали цар и његов нећак, и они умногоме доприносе осветљавању њихових односа. Њихова кореспонденција, која се углавном састоји из царевих писама Фрањи Фердинанду, чува се у три кутије (1, 2 и 23). Укупно има 231 писмо и телеграм. Прво писмо Фрање Јосифа датирано је 13. априла 1878, а последње 25. априла 1914. године. Прво писмо написао је Фрања Фердинанд 15. маја 1893, а последње 25. октобра 1913.)

18 Sumner, стр. 154; такође D. Kosary *A History of Hungary* (Њујорк, 1941), стр. 300.

19 Надвојвода Албрехт Фрањи Фердинанду, 18. октобар 1889, NEFF, кутија 2.

20 Margutti, енглеско издање, стр. 106.

21 NEFF, Писма, кутија 5.

22 Ibid.

23 Ibid.

24 Ibid.

25 Ibid.

26 Ibid.

27 Ibid.

28 Ibid.

29 Ibid.

30 NEFF, Писма, кутија 2.
31 Ibid.
32 Ibid.
33 Eisenmenger, стр. 215.
34 Kann, II, стр. 182.
35 Полицијски досије о смрти престолонаследника Рудолфа објављен је у Бечу 1955. године под насловом *Das Mayerling Original - Offizieller Akt Des K. K. Polizei - Präsidiums Facsimilia der Dokumente des authentischen Berichts*. Упоредити Rudolf Neck, *Über die Abschiedsbriefe des Kronprinzen in Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, II (1958), стр. 495 - 501.
36 Redlich, стр. 433.
37 Ibid, стр. 434.
38 Ibid, стр. 434 - 435.
39 Ibid, стр. 435.
40 NEFF, кутија 5.
41 Ibid.
42 E. Bagger, *Francis Joseph* (Њујорк, 1927), стр. 479.
43 Ibid, стр. 480.
44 NEFF, Писма, кутија 2.
45 Ibid.
46 A. Müller - Guttenbrunn, *Franz Ferdinands Lebensroman* (Штутгарт, 1919), стр. 17.
47 Kiszling, стр. 19.
48 Glaise - Horstenau, *Franz Josephs Weggefährte* (Беч, 1920), стр. 476.
49 NEFF, Писма, кутија 2.
50 Ibid.
51 Ibid.
52 Jászi, стр. 237, говори о инциденту не помињући име британског амбасадора, док Muret, стр. 20, даје име.
53 Redlich, стр. 477; такође Jászi, стр. 237.
54 Erzherzog Franz Ferdinand, *Tagebuch meiner Reise um die Erde* (Беч, 1896), I, увод.
55 NEFF, Писма, кутија 1.
56 Eisenmenger, стр. 279.
57 NEFF, Писма, кутија 1.
58 Eisenmenger, стр. 44.
59 Ibid, стр. 51 - 52.
60 Ibid, стр. 68.
61 DDF, трећа серија, VI, стр. 570, извештај од 20. маја 1913, и IX, стр. 247, извештај од 18. маја 1914.
62 Czernin, стр. 65.
63 Conrad, I, стр. 158.
64 Seton - Watson, стр. 90 - 91.
65 Eisenmenger, стр. 277. Супротно мишљење изнео је професор H. Kantorowicz у *Das Tagebuch* (Берлин, 13. октобар 1928); видети такође Bagger, стр. 52.
66 Chlumecky, стр. 356 - 357.
67 NEFF, Писма, кутија 1.
68 Eisenmenger, стр. 184.
69 Ibid, стр. 142.

70 Ibid.
71 Ibid, немачко издање, стр. 136.
72 Kiszling, стр. 35.
73 Eisenmenger, стр. 71.
74 Ibid, стр. 202 - 203.
75 NEFF, Писма, кутија 1.
76 Eisenmenger, стр. 186.
77 NEFF, Писма, кутија 1.
78 Margutti, стр. 117.
79 Ibid, стр. 117 - 118.
80 Писмо Фрање Фердинанда мајору Брошу од 18. априла 1909. Видети Chlumecky, стр. 327.
81 Eisenmenger, стр. 197.
82 AFR, FA, I, 90, француски амбасадор из Беча MAE, 18. јануара 1901.
83 Ibid.
84 Eisenmenger, стр. 355 - 356.
85 Ibid, стр. 209.
86 Czernin, стр. 35.
87 S. Grossman, *März* (Минхен), наведено према *Пијемонту* од 3. децембра 1913.
88 Nikitsch - Boulles, стр. 19.
89 Allmayer - Beck, стр. 48; такође Sosnoski, стр. 23.
90 K. Renner, *Arbeiter Zeitung* (16. март 1910).
91 Allmayer - Beck, стр. 39; Sieghart, стр. 64.
92 Sosnoski, стр. 35.
93 NEFF, Писма, кутија 1.
94 Ibid.
95 Ibid.
96 NEFF, 15, 2/5, 45.
97 K. Sforza, *Makers of Modern Europe* (Лондон, 1932), стр. 132.
98 Allmayer - Beck, стр. 48.
99 Eisenmenger, стр. 211.
100 Margutti, стр. 129.
101 Ibid, стр. 132.
102 Funder, стр. 496.
103 Sosnoski, стр. 31.
104 Czernin, стр. 44.
105 NEFF, *Thronwechsel.*
106 Kiszling, стр. 175.
107 Стен. Прот., XXI заседање, 163. седница Рајхсрата, Беч, 22. октобар 1913.
108 Неки писци су писали да је надвојвода био равнодушан према јавном мњењу. Они цитирају речи које је он, наводно, упутио Јулијусу Андрашију: »Добро, па шта значи популарност? Око тих ствари не разбијам главу. По мом мишљењу, дужност цара је да у сваком случају чини оно за шта верује да је исправно, не питајући се да ли се то неком свиђа или не« (Pethö Sándor, *Andrássy és Ferenc Ferdinánd* у *Magyar Szemle*, X, Будимпешта, 1914, стр. 388 - 396). Ово гледиште је у супротности с документацијом која се може наћи у NEFF; надвојвода је био веома осетљив на своје портрете у штампи. Он је примењивао разра-

ђене мере предострожности да би порекао све оно што је, по његовом мишљењу, било ружно о њему написано. Његова *Militärkanzlei* имала је директан контакт с неколико бечких листова који су увек давали надвојводину верзију догађаја.
109 Allmayer - Beck, стр. 54.
110 *Политика* (29. јун 1914).
111 Nikitsch - Boulles, стр. 52 - 56.
112 Ibid.
113 Ibid.
114 Spitzmüller - Harmersbach, стр. 99.
115 Видети VIII главу.
116 G. Salvemini, *Mussolini diplomatico* (Бари), стр. 269 - 270.
117 Kiszling, стр. 245.
118 Spitzmüller - Harmersbach, стр. 74.
119 Jenks, *Vienna and the Young Hitler* (Њујорк, 1960), стр. 49.
120 Ibid, стр. 50.
121 *Annual Register* (1896), стр. 278.
122 Ibid.
123 Jenks, стр. 51.
124 Hitler, *Mein Kampf* (Њујорк, 1940), стр. 12.
125 Bardolff, стр. 123.
126 Kiszling, стр. 245.
127 *Annual Register* (1906), стр. 310.
128 Ferber, стр. 22.
129 Bardolff, стр. 133.
130 NEFF, Писма, кутија 1.
131 Kiszling, стр. 61.
132 Conrad, I, стр. 328.
133 Bardolff, стр. 133.
134 NEFF, Писма, кутија 14.
135 Ibid.
136 Ibid.
137 Ibid.
138 Ibid.
139 Ibid.
140 Ibid.
141 Ibid.
142 Ibid.
143 Ibid.
144 Ibid.
145 Ibid.
146 Ibid.
147 Spitzmüller - Harmersbach, стр. 181.
148 NEFF, Писма, кутија 5.
149 Ibid.
150 Ibid.
151 Margutti, стр. 124.
152 NEFF, Писма, кутија 6.
153 Czernin, стр. 65.
154 Kristoffy, *Pester Lloyd*, Будимпешта (10. јануар 1924), цитирано према Францу, стр. 23.
155 Kann, II, стр. 22.

156 Kiszling, стр. 100.
157 Ibid.
158 AAA, филм 1546, JX сер. I, трака 101. Одељење докумената, архива немачког Министарства иностраних послова 1867 - 1920; Whaddon Hall, Енглеска, микрофилмовала General Library, University of California.
159 Kiszling, стр. 114.
160 NEFF, надвојвода Албрехт у писму Фрањи Фердинанду 28. јула 1892.
161 Allmayer - Beck, стр. 101.
162 О надвојводиној улози у реорганизацији армије, Брош је писао генералу Војновићу 1913. године. На стр. 354 - 362 Хлумецки цитира: »Можда никоме у Монархији није толико стало као њему да династија и војска буду једно, да оне буду основни стубови на којима се држава диже и пада. Поуздана војска, одговорна једино цару, национално индиферентна, изгледала му је апсолутно потребна за опстанак Царства и династије.« И Бардолф, стр. 140, и Сосноски, стр. 106, делили су ово мишљење.
163 Redlich, стр. 492.
164 MKEFF, $\frac{\text{Pa 17 res}}{10}$.
165 Слично мишљење изразио је аустријски премијер Е. Кербер: »Ми имамо не само два парламента, него и два цара« (Franz, стр. 33; Muret, стр. 172).
166 MKEFF, Po/74 - 1911 : О нападу посланика дра Адлера на надвојводу Фрању Фердинанда и одговор посланика дра Корошеца, Стен. Прот., XXI заседање, 39. седница Рајхсрата.

ГЛАВА VII

1 *Neues Wiener Journal* (31. децембар 1923. и 1. јануар 1924); прештампано код Сосноског, стр. 78 - 105, и Франца, стр. 123 - 149.

2 J. von Eichhoff, *Reichspost* (28. март 1926), *Berliner Tagblatt* (31. март 1926). Пуковник Бардолф, други шеф надвојводине *Militärkanzlei*, написао је примедбе на Ајхофове чланке у листу *Reichspost* (4. април 1926), као и у својој књизи *Soldat im alten Österreich*, објављеној 1938. Јозеф фон Кристофи, надвојводин главни експерт за питања Мађарске и министар унутрашњих послова у Фехерваријевом кабинету 1906. године, дао је 1928. свој прилог питању преузимања престола у својој књизи *Magyarország kalváriája*, објављеној исте године у Будимпешти. Сосноски, стр. 78, дао је свој коментар о карактеру документације о преузимању престола објављеној после првога светског рата. Најдетаљнију анализу надвојводиних планова извршио је до сада Франц у својој књизи објављеној 1943. године. О том питању писао је Р. Кислинг како у надвојводиној биографији, тако и у чланку »Erzherzog Franz Ferdinands Pläne für den Umbau der Donaumonarchie«, *Neues Abendland* (1956), 11 (4), стр. 362 - 367, као и Жак Ханак, »Franz Ferdinand«, *Die Zukunft* (1954), 6 - 7, стр. 173 - 176.

3 Kann, »Count Ottokar Czernin and Archduke Francis Ferdinand«, *Journal of Central European Affairs* (јул 1956), стр. 118. Исто тако треба узети у обзир да су и неки други надвојводини саветници писали после 1918. године да надвојвода никад није био направио неки дефинитиван план о реформи Монархије, као, на пример, Бардолф (према Кислингу, стр. 249) и Чернин, *World War* (стр. 50). Кислинг заступа исто мишљење, мада се из *Thronwechsel* - документације може стећи други утисак.

4 Kristoffy, I, стр. 439. и даље; Kiszling, стр. 258 - 259.

5 D. Kosary, *A History of Hungary* (Кливланд, 1941), стр. 288.

6 NEFF, кутија 2, надвојвода Албрехт Фрањи Фердинанду, 28. јул 1892.

7 Kosary, стр. 302.

8 Jászi, стр. 144.

9 Kiszling, стр. 85; Kosary, стр. 342.

10 NEFF, кутија 2.

11 Kiszling, стр. 248.

12 Kann, »Count Ottokar Czernin and Archduke Francis Ferdinand«, *Journal of Central European Affairs*, стр. 140.

13 Marga Lammasch и Hans Sperl, *Heinrich Lammasch: Seine Aufzeichnungen, sein Wirken und seine Politik* (Беч, Лајпциг, 1922), стр. 77 - 95. Професор Густав Турба био је експерт за уставно право и његов главни рад је *Geschichte des Thronfolgerechts in allen habsburgischen Ländern bis zur Pragmatischen Sanktion* (Беч, Лајпциг, 1903). Професор Иван Жолгер написао је једну

тезу о Нагодби из 1867, *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn* (Лајпциг, 1911), у којој је указао на разлике између немачког и мађарског текста Нагодбе из 1867. Види такође интервју грофа Артура Полцер - Ходиција у листу *Pester Lloyd* (5. јануар 1924), у којем он говори у којој је мери професор Ламаш изменио првобитну верзију *Thronwechsel* - документације.

14 NEFF, *Thronwechsel*.
15 Ibid.
16 NEFF, кутија 2.
17 Ibid.
18 Ibid.
19 Писмо Броша генералу Војновићу објављено у књизи Хлумецког, стр. 361.
20 Conrad, I, стр. 503 - 504.
21 Kiszling, стр. 251.
22 Ibid.
23 NEFF, кутија 2.
24 Ibid.
25 Ibid.
26 Ibid.
27 Ibid.
28 O. Czernin, *Österreichs Wahlrecht und Parlament* (Праг, 1905).
29 NEFF, Memoranda.
30 Ibid.
31 Ibid.
32 Кан тврди да је Чернин године 1913. покушао да убеди надвојводу Фрању Фердинанда да промени свој став према Мађарима и прими у аудијенцију Тису у августу 1913 (»Czernin and Francis Ferdinand«, *Journal of Central European Affairs*, стр. 126); међутим, према преписци између надвојводе и Бардолфа, Чернин је посетио надвојводу још у јуну 1912, па је после тога, 15. јуна 1912, предао један меморандум Бардолфу, у којем је предложио Тисину аудијенцију (MKEFF, 1912 - Pu 22). Бардолф је дао негативно мишљење, наводећи Черниново мишљење да је »Тиса наш највећи непријатељ«.
33 NEFF, Memoranda.
34 Ibid.
35 Kann, »Czernin and Francis Ferdinand«, *Journal of Central European Affairs*, стр. 138.
36 Kiszling, стр. 251 - 252.
37 NEFF, кутија 10.
38 Неке разлике између текстова поверљивих политичких инструкција из 1911. и оних из 1914. могу се приписати стилским изменама или типографским грешкама, као, на пример, »заједничка централна власт« уместо »заједничке институције«, што се сусреће на 90. страници верзије из 1911. код Сосноског, или »Sonnenberg« уместо »Samenberg«, на 102. страници. Друге стилске измене мењају донекле смисао текста. Тако, на пример, у верзији Броша стоји: »Ми желимо да се чврсто држимо искушаних савезничких веза, да будемо у добрим односима са свим страним државама све док не дођу у питање част и опста-

нак Монархије, да се залажемо за идеју мира, како би се народи Монархије без узнемиравања могли посветити културном и економском развитку, у чему ће наћи у нама увек најјачег помагача.« У верзији из 1914, реченица »све док не дођу у питање част и опстанак Монархије« замењена је реченицом »све док част и опстанак Монархије не буду нападнути«. Уместо реченице »да се заложимо за идеју мира«, дошла је реченица »да се заложимо за идеју одбране мира«.

Неколико измена је начињено и у редоследу тачака у поверљивим политичким инструкцијама. У верзији из 1914, тачка »Очување јединства Царевине« налази се на првом месту а 1911. на седмом. Друга и трећа тачка у тексту из 1914, »Очувати јединство војске« и »Очување Нагодбе из 1867«, у верзији из 1911. на осмом су и деветом месту. »Владавина на основу устава« јесте четврта тачка у верзији из 1914, а 1911. она је прва. Пета тачка у верзији из 1914. јесте »Спољна политика — гарантија мира«; године 1911. она се налази на десетом месту. Шеста тачка верзије из 1914, »Језички сукоб у Аустрији и Чешкој«, комбинована је од треће и четврте тачке из 1911. године. Девета тачка из 1914, »Бирачко право у Мађарској«, била је на другом месту 1911. године.

Но најважнија измена начињена је у тачки која говори о будућем статусу Србије. У верзији из 1911. она гласи: »Титуле краљ Србије и краљ Бугарске могу бити одбачене, јер су Србија и Бугарска суверене по међународном праву.«

Постоји још неколико мањих измена било стилског било садржинског карактера.

39 NEFF, *Thronwechsel.*
40 Ibid.
41 Ibid.
42 Ibid.
43 Ibid.
44 Ibid.
45 NEFF, Memoranda.
46 Margutti, стр. 118 - 119.
47 Chlumecky, стр. 361.
48 Kiszling, стр. 85; Kosary, стр. 342.
49 Conrad, I, стр. 564 - 565.
50 Sandor, стр. 388 - 396.
51 NEFF, кутија 1.
52 NEFF, *Thronwechsel.*
53 Ibid.
54 Ibid.
55 Ibid.
56 Ibid.
57 Ibid.
58 Ibid.
59 Kiszling, стр. 253.
60 NEFF, *Thronwechsel.*
61 Ibid.
62 F. Funder, *From Empire to Republic,* стр. 158.
63 NEFF, *Thronwechsel.*

64 GP, XXXIX, 15.736.
65 Ibid, стр. 367 - 8.
66 Надвојвода Фрања Фердинанд председнику владе Керберу; писмо објављено у листу *Neues Wiener Tagblatt* 31. октобра 1926; цитирано према Францу, стр. 54.
67 Muret, стр. 125.
68 Д. Димовић, »Последња вечера«, *Погледи на савремена питања* (Загреб, мај 1934); то потврђује и Глик, стр. 144.
69 Chlumecky, стр. 98.
70 NEFF, кутија 16.
71 Biliński, стр. 264; види Ф. Хауптман, »Борба за босанско жељезо пред први светски рат«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* 10 (1959), стр. 167 - 195.
72 Biliński, стр. 264.
73 MKEFF, 18 - 3, 1913.
74 Biliński, стр. 248.
75 Ibid.
76 NEFF, *Thronwechsel.*
77 Ibid.
78 Ibid.
79 Ibid.
80 Ibid.
81 Ibid.
82 NEFF, кутија 2.
83 NEFF, *Thronwechsel.*
84 Ibid.
85 Kann, стр. 303.
86 И. Кукуљевић, *Iure regni Croatie, Dalmatiae et Slavoniae,* II (1862), стр. 324.
87 Franz, стр. 87.
88 BD, IX, стр. 548.
89 Kiszling, стр. 122.
90 HHSTA, MA, IB, 1906/2.600 - 4.
91 Eisenmenger, стр. 232 - 233.
92 Ibid.
93 Chlumecky, стр. 44 - 45.
94 NEFF, кутија 11.
95 Bardolff, стр. 153.
96 Kiszling, стр. 250 - 251.
97 Sosnoski, стр. 75.
98 Ibid, стр. 67.
99 Ibid, стр. 250.
100 NEFF, *Thronwechsel.*
101 Ibid.
102 NEFF, кутија 6.
103 Ibid.
104 Ibid.
105 NEFF, *Thronwechsel.*
106 Ibid.
107 Jászi, стр. 220 - 226.
108 Ibid.
109 Franz, стр. 62.

110 J. Томашевић, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia* (Станфорд, 1955).
111 Ibid.
112 Ibid, стр. 148 - 149.
113 NEFF, *Thronwechsel.*
114 W. Schüssler, *Österreich und das deutsche Schicksal* (Лајпциг, 1925), стр. 70, цитирано према Францу, стр. 22.
115 Fay, II, стр. 21 - 22.
116 Ibid, стр. 22.
117 J. Burgess, *Political Science and Comparative Constitutional Law*, I (Бостон, Лондон, 1890), стр. 37.
118 Ibid, стр. 44.
119 Ibid, стр. 45.
120 Ibid, стр. 48.

ГЛАВА VIII

1 W. M. Calgren у својој књизи *Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionkrise* (Упсала, 1955), стр. 35, изразио је мишљење да је надвојвода Фрања Фердинанд имао мало утицаја на спољну политику Монархије. Исто мишљење дели и Кислинг. Међутим, треба разликовати надвојводин положај у време Еренталовог министровања и у каснијем периоду, а нарочито 1913. и 1914, кад је надвојвода имао доминантан утицај на спољну политику Монархије.
2 Kiszling, *Die Kroaten* (Грац, Келн, 1955), стр. 87; Jászi, стр. 418.
3 Conrad, I, стр. 35.
4 Fay, II, стр. 224.
5 H. Kanner, *Der Schlüssel zur Kriegsschuldfrage* (Минхен, 1926), стр. 15 - 16.
6 Fay, I, стр. 343.
7 Conrad, III, стр. 601.
8 Allmayer - Beck, стр. 101.
9 Glaise - Horstenau, »Erzherzog Franz Ferdinand und die Kriegsschuldfrage«, *Kriegsschuldfrage* (1926), стр. 565. и даље.
10 Eisenmenger, стр. 170.
11 Spitzmüller - Harmersbach, стр. 103.
12 Margutti, француско издање, стр. 70.
13 Muret, стр. 226.
14 Conrad, III, стр. 138.
15 Sosnoski, стр. 142.
16 Margutti, стр. 120 - 121; Eisenmenger, стр. 175.
17 Margutti, стр. 115.
18 AAA, филм 1564, JX сер. I, трака 101, Doc. Dept. 224/II, *St. Petersburg Zeitung*, 19/7, фебруар 1891.
19 Ibid.
20 Margutti, стр. 115.
21 BD, IX, A I, 553.
22 NEFF, кутија 7.
23 DDF, трећа серија, I, извештај француског отправника послова из Петрограда упућен 28. децембра 1911.
24 Glaise - Horstenau, *Kriegsschuldfrage* (1926), стр. 566, наведено према Францу, стр. 107.
25 DD, I, стр. 156.
26 Margutti, француско издање, стр. 71.
27 NEFF, кутија 6, писмо принца Густава од Шведске, од 17. марта 1891, надвојводи Фрањи Фердинанду.
28 R. Kann, »Emperor William II and Archduke Francis Ferdinand in Their Correspondence«, *American Historical Review* (јануар 1952).
29 AAA, филм 1546, JX, сер. I, трака 101, Doc. Dept. 224/II.
30 Kiszling, стр. 147.

31 AAA, филм 1546, JX, сер. I, трака 101, Doc. Dept. 224/II.
32 Ibid.
33 Ibid.
34 Ibid.
35 Ibid.
36 Ibid.
37 Ibid.
38 Ibid.
39 Ibid.
40 Ibid.
41 Ibid.
42 Ibid.
43 GP, XXXIX, 15.735, 15.736, 15.737.
44 Kiszling, стр. 246 - 247.
45 Интервју Макса Хоенберга у *Paris - Soir - Dimanche* (4. јул 1937).
46 Redlich, стр. 429.
47 Писарев, стр. 170.
48 Kiszling, стр. 128. Sieghart, стр. 238, има исто мишљење.
49 Chlumecky, стр. 98.
50 NEFF, кутија 6.
51 Ibid.
52 25. новембра 1909. цар Виљем пише из Нојдека:

»Мој драги Франци,

... Ми смо сви још под утиском Твоје драге посете и под утиском љупкости Твоје супруге. А предајемо се нади да сте понели кући пријатну успомену на свој, на жалост, тако кратак боравак. Откако си отпутовао, ја сам се посветио племенитом лову. Најпре код Макса Фирстенберга, где сам при добром времену и лаком снежном покривачу уловио 83 лисице. Склад домаћег живота и љубазне друштвености дочарали су брачни парови Ностиц, Хоенлое, Карл Фирстенберг, као и Еси Залм и *last not least*. Нора Фугер и стари Колоредо много су допринели општем расположењу. Сви су хвалили Бинертов полетни говор, за који се тих дана сазнало.

Сада седим закопан у снегу, у Нојдеку, где се вејавице смењују с варљивим сунцем, а оштар ветар отежао је јуче пуцање, остављајући лову само оно корисно, пошто га је лишио пријатног, јер није било лако готово укоченим прстима окинути пушку на птице што лете брзином стреле. Данас одлазим у Плес.«

У писму из Бреславе, упућеном 6. децембра 1911:

»Драги Франци,

... Пре неки дан у Плесу и Солци — где сам био у летећој посети — упознао сам једну несвакидашње дивну младу даму, у коју сам се смртно заљубио; то је твоја свастика Хенријета Хотек! Она осваја својом ретком лепотом, а у исти мах је мудра и паметна, а игра тако лепо да пали душу и срце док је човек посматра. Ја сам преко ње послао поздраве Теби и Твојој супрузи. Али опет Ти морам поновити како ме је она шармирала. Мислим да су остале елегантне госпође биле узнемирене што једна стара будала поклања толику пажњу само њој.

Устрелио сам око 4.000 комада дивљачи у Шлезији; на жалост, време је било мутно и магловито.«

На једној разгледници са сопственим портретом, цар Виљем је из Роминтена, у источној Пруској, писао надвојводи 1. октобра 1913:

»Рика јелена је завршена и ја сутра ујутро одлазим. Време је све до 25. септембра било страшно, непрекидно бура и киша. Ревир у својим нижим деловима толико је влажан да сам у високим непромочивим чизмама морао да идем у лов. Јелени су се нередовно дозивали и при лошем времену уопште се нису могли видети. Од 25 - ог се пролепшало, а ноћу се смрзавало до 4⁰, тако да су изјутра све ливаде биле беле. То је давало прилике да се лови пре подне и рано после подне. Укупно сам устрелио 15 јелена, међу њима два веома јака, од 20 и 18 поена. У Плесу сам убио и једног јелена - капиталца од 26 поена.

Много се радујем Конопишту и пун сам очекивања оних чуда која ћу тамо видети. Имам једну малу молбу на Тебе, ако се испуни, био бих Ти захвалан. Реч је о попуњавању положаја првог саветника при вашој амбасади, јер то место треба ускоро да се упразни. Молим Те да се заузмеш да Фриц Лариш дође на то место. Он је веома поуздан, пун такта и дискретан, и ужива моје лично поверење, јер ја често у Берлину с њим одлазим на јахање. Његова жена је изузетно пријатна и отмена, и царици веома симпатична. Она је бисер међу нашим иначе помало чудноватим дамама из дипломатије, па бисмо је зато радо задржали у Берлину.«

И године 1914. цар Виљем је написао неколико сличних писама. На дан 25. маја 1914. он пише:

»Хвала Ти из дубине срца на дивном албуму који си ми изволео послати. Изврсне слике ме подсећају на први сунчани дан овог пролећа, када сам имао срећу да га проведем на тако леп начин поред Тебе. С великим уживањем очекујем да видим врт у Конопишту. Овде у двору цвета јоргован и друго цвеће, док испред двора и у суседним вртовима цвета 31.000 лала, које ми је холандска краљица послала прошле јесени. После веома топлог дана прекјуче, жестока бура донела нам је јуче ледену кишу. Опет морамо да грејемо собе.

Збогом! Најсрдачнији поздрави Војвоткињи и деци.

Виљем« (NEFF, кутија 6)

53 NEFF, *Thronwechsel.*

54 G. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*, II (Минхен 1951), стр. 128.

55 Ibid.

56 Ibid.

57 Ibid.

58 Ibid.

59 Ibid.

60 На дан 31. децембра 1908. цар Виљем је писао надвојводи Фрањи Фердинанду:

»Драги мој Франци,

Твоје драго писмо с љубазним новогодишњим жељама веома ме је дирнуло и учинило ми завршетак године радосним. Допусти ми да Ти и ја од срца изразим жеље и благослове за

Твоје драге и Тебе. Божји благослов и његова помоћ потребни су за све у животу, а надасве када се предузимају крупни кораци у животу нације, као што је то код вас случај. У нову годину преносимо озбиљна питања, на чије се решење још чека. Ситуација није лака, али ће се уз божју помоћ и добром вољом, као и узајамним поверењем и предусретљивошћу, ваљда, ипак моћи на миран начин решити. Битно је ту држање извесне поморске силе, о којој смо тако често разговарали и о чијем држању обојица имамо исто мишљење. Она, свесна свога циља, тера свуда по свету несавесну и бесомучну хајку против наше две земље. У Паризу, Мадриду, Риму и, пре свега, у Петрограду и Цариграду. Њен је циљ велики *континентални рат* свих против свих, како би она при том ловила у мутном, а све нас ослабила. Русија, међутим, *неће рат* — јер га сада не може да води. Па ипак се из говора Извољскога може наслутити план о неком балканском савезу *словенских племена на југоистоку* против вас, што се сасвим добро подудара с плановима оне друге силе. Тај савез, чини ми се, најбоље се може осујетити ако Бугарску чврсто привежете за себе и наведете је да иде с вама. Чим се она буде јавно декларисала за вас, доказаће да ви штитите њене интересе иако је *словенска*. Тиме ће се причама о угрожености Словенства сместа, очигледним доказима, одузети свака основа, и Извољски ће изгубити један агитациони адут. Па и Румунија иде с вама. Тако ви имате две најбоље балканске државе и војске на својој страни, што ипак представља значајан фактор у прорачунима ако би ствар постала озбиљна. И Турци би се, верујем, могли придобити. Њима је хитно потребно много новца. Била би штета ако би све то добили с оне стране мора па тако постали још зависнији од тамошњих жеља. Оријенталац веома воли дарове, и ако бакшиш није премали, тешко да ће остати без резултата. Један велики банкар могао би о тој ствари пружити добра обавештења: можда би Таусиг умео у томе да помогне? Па и Дума је у својој резолуцији веома одређено истакла да се ‚решење' мора остварити на *мирољубив* начин! Било би, ипак, добро кад би се три царске силе путем преговора поново нашле на окупу? У сваком случају, дао сам Софији на знање да мој глас за признање и моја будућа благонаклоност зависе једино од тога да ли ће се Фердинанд Носоња одлучно ставити на вашу страну, што му ја могу само да саветујем.

Уосталом, приправан сам на све што Бог буде удесио и, чувајући свој барут да остане сув, стојим на стражи. Да можете рачунати на нас, то знаш, но да ли наша војска нешто вреди, то можеш Ти најбоље да просудиш...«

Цар Виљем је био убеђен да енглеска штампа настоји да изазове спор између Немачке и Аустро-Угарске, и о томе пише надвојводи 25. октобра 1908. године:

»... Као што сам већ рекао у своме телеграму — који, међутим, пошто сам размислио, нисам послао — проклета латарија ‚Standard'-а није овде наишла на плодно тло, него је одбијена као дрска интрига. *C'était cousu de fil blanc!* Одмах

се прокљувило какво је то печење и из које је лондонске кухиње сервирана та смрдљива патка!

Биће Ти мило да чујеш како се добри Сеђењи пожурио да ми, по Твојој жељи, одмах објасни ствар, и при томе није бежао од јаких израза, који су били сасвим оправдани. Бићу у могућности да Ти приликом нашег следећег разговора саопштим многе занимљивости о британским смицалицама.«

Четрнаестог јануара 1909. цар Виљем обавештава надвојводу о борби с Лондоном око утицаја у Турској:

»Допусти да изговорим само једну кратку реч честитања поводом повољног развоја ваших разговора с Цариградом. Понуда је учинила своје, а чини се да су је Турци с радошћу прихватили. Према мојим обавештењима, стари Кјамил био је одушевљен и није знао шта ће од радости. Веома је шаљиво што су нам у Лондону без устручавања саопштили како су они Цариграду дали одређен миг да ову понуду прихвати. Дакле, Албион тамо командује по свом ћефу, он хушка и стишава по жељи и потреби, баш како му кад одговара. Наш заједнички став импоновао му је, па сад попушта.«

Фебруара 1912. британски краљ Едвард VII посетио је цара Виљема. Та посета је само донекле заташкала немачко-британска неслагања. Цар Виљем пише о томе у писму надвојводи, 12. фебруара 1912. године:

»Недавно сам са овдашњим турским амбасадором, који је, очигледно, члан младотурског Тајног комитета и, вероватно, један од његових најзначајнијих вођа, разговарао о политичким идејама младотурака у погледу будућности. Он ми је изложио да као основни програм стоји чврсто пријатељство са Аустријом, Румунијом, евентуално, и с Бугарском, Немачком, и како се он нада, са Енглеском, како би се ископао дубок ров попречке кроз Европу између Романа (латинских нација) и Словена, који су у зависности од Русије. Латини и Словени исувише су слични по свом карактеру и разним особинама те се стога увек узајамно привлаче. И од једне и од друге расе Турска је доживела само зло, и може очекивати само зло. Како прва, тако и друга опасна је за Турску, а сједињене представљају претећу опасност за њу, и тој се опасности Турска може одупрети на време само ако се прикључи осталим великим силама, Аустрији, Немачкој, Енглеској. Ја сам га, наравно, озбиљно упозорио да треба да буде у добром односу с вама, и указао му да се таквим глупостима као што је бојкот итд. итд., мора што пре учинити крај.

Управо је отишао од мене краљ Едвард. Посета је била веома плодна и деловала је као олакшање и умирење. Потписивање споразума о Мароку с Француском било ми је особито пријатно, и допринело је знатном олакшању енглеских брига. Поменули смо и анексију, али без рекриминације, а тамо где су се испољила различита схватања, било ми је лако да утичем објашњавајући и умирујући. Навео је разговор и на питање флоте, али уз пуно признање оправданости немачког става о политици интереса, која је једина исправна база за закон о флоти, чије спровођење њега више ни на који начин

не узнемирује. Он је то рекао пошто сам му објаснио да ће се закон implicite, до последње тачкице на *i*, без ограничења спровести. Дакле, и овај предмет спора сада је отклоњен.

Иначе, краљ изгледа веома остарео и исцрпен је још несавладаним последицама тешке инфлуенце. Краљица, напротив, блистајући у младалачкој љупкости, баснословној свежини и љубазности, изненађивала је снагом и издржљивошћу, и сјајно се забављала. Једна од њених дворских дама нескривено је изражавала чуђење што је у дворцу нашла купатила, тоалетне столове, па, чак, и сапун и убрусе; у Лондону је била обавештена да тога овде нема! Друга висока личност из енглеске пратње није била ништа мање изненађена што Берлин има праве улице у којима се могу наћи лепи хотели и, чак, велике продавнице, о чему ни слутили нису! На улицама има тако много људи — где су сви они смештени! Чини се да су добри Британци мислили да одлазе у посету Ескимима у најзабаченијим шумама или Ботокудима!«

Но већ наредна писма говоре о погоршању односа с Британијом. Цар Виљем пише 13. августа 1909:

»Ако се Кау и Шербур упореде с Ревалом, види се да је м'сје Извољски ипак морао много воде да налије у своје вино и да кување Антанте с ону страну воде није водило ничему. Јер, био је довољан само један састанак између Аустрије и нас па да се цела та хука и бука стиша; и ти драги пријатељи који су се, препуни Антанте, већ приказивали као господари Европе, претпоставили су, сасвим отрежњени, да не изведу крајње консеквенце, како је то један од њих тако жарко желео, а он би у тој тучи и остао једини победник! Facit: значајан фактор — и Аустрија гради дредноте! Очигледно, сасвим неочекиван и веома значајан резултат за оне преко!«

Учвршћивање савеза између Британије и Русије предмет је писма од 14. децембра 1909:

»...После нашег разговора и дописивања, прикупио сам темељна обавештења, а особито сам накнадно строго проверио све оно о чему бих Ти могао да причам. На своје задовољство, добио сам у свим важним стварима потврду за своја нагађања и мишљења. Раконији је био потпуно лични акт освете Извољскога против Ерентала, који је руски цар у почетку енергично одбијао. О *балканском савезу* било је, изгледа, говора, у сваком случају, о подржавању балканских Словена на рачун других раса (Германа, Мађара и Турака), и уз топло, благонаклоно и саветодавно учешће Енглеске, која особито ревносно ради на томе у Београду и Софији. Последњи говори Чеха нису овде побудили никакве сумње у погледу циљева ,Словенске уније', којом се преко Крамарца командује и диригује из Петрограда, где је тренутно сер А. Николсон (британски амбасадор) апсолутни самодржац и Извољскога држи у џепу. Путовање Коковрова у Харбин имало је за циљ антанту са Итом и Јапаном, како би на Истоку ,имали мира'. Због Итовљеве смрти, то тренутно није могло да се оствари. Али Руси сасвим отворено кажу: ,Ми нисмо довољно јаки да бисмо били на две стране, зато хоћемо на *Истоку да ликвидирамо* да бисмо се

успешније позабавили Балканом и *мутним Западом!* Они напуштају своју историјску мисију у Азији како би деловали против Европе! Потпуна потврда оног што сам Ти рекао и у шта Ти испрва ниси хтео да поверујеш: ако се доваља жута опасност или талас жутих, Словени неће — како би то захтевали њихова дужност и њихов положај — бранити европску културу од Истока, него ће, под изговором борбе против пангерманизма, склопити савез са жутима против нас; а уз то су већ добили подршку латинско-романске расе! То је гола истина, *facta loquuntur!* Дакле, сад учврстити муслимане и привући их на своју страну! Најзад, и Енглеска — чији су прсти умешани у горе наведено — мора се позабавити собом. Тамо је, изгледа, весело. Ленсдонов неопрезни испад извршен је, наводно, на директан подстрек Е. VII, и стога се цео свет сад устремио на њега. Како ће све испасти, нико не зна! Вероватно незнатне већине, парламенти и владе које се често мењају, а Ирци и лабуристи као језичак на кантару. Наш канцелар имао је добар почетак и деловао је у правцу свестраног стишавања и на спољном и на унутрашњем плану. А сад доста!

Збогом, сачувај ми своје верно пријатељство, поздрави срдачно своју супругу од Твога верног пријатеља и рођака

Виљема«

У дну писма налази се ова реченица:

»Молим да ове редове третираш *сасвим поверљиво.*«

У писму од 9. фебруара 1910. Виљем предвиђа чак једну немачко-америчку коалицију:

»На Далеком истоку изгледа да је весело. После извиђања на Манџурској железници и у Кореји, Јапан свуда гради велике пољске болнице и стоваришта муниције. Опсадни топови против Владивостока већ су смештени на континенту у северној Кореји, код Чијентаоа. Амерички предлог да се та железница, као и Источнокинеска (руска) железница, интернационализује одбијен је од стране Русије и Јапана, јер би ове земље радо покориле Манџурију (северну) и стога се, засад, изговарају заједничким интересима. Наравно, Јапанци ће Русе — који и иначе urbi et orbi изјављују како хоће да ликвидирају руске поседе на Истоку — временом истиснути и, на крају, прогутати и северну Манџурију. Онда ће Владивосток доћи на ред. Ако Владивосток падне, његов ће пад бити први ударац песницом азијских народа у европску капију, и тад ће заиста доћи на ред ,жута опасност'! Код нас се уопште претпоставља да ће се та ситуација до 1915. разбистрити и решити. Те године треба да буде завршен Панамски канал, који ће омогућити Америци да сву своју флоту концентрише у Пацифику. Због тога ће Јапанци — уколико, као досад, буду смерали на Океан — морати да се за њега боре са Америком, тако рачунају у Америци; ако до тога дође, немачка флота биће потребна Американцима као заштитница у Европи — са атлантским оружаним снагама Америке у случају да Енглеска буде изигравала јапанског савезника — што је, ипак, немогуће. Стога су Американци a limine одбили прошле јесени предлог Енглеске преко Бенфорда и Нортклифа да заједнички иступе против нас. Џону

Булу почиње постепено да бива јасно каква би комбинација из тога могла да резултира (Америка — Немачка), отуда и известан страх и нервоза пред нама...«

61 NEFF, кутија 2. Надвојвода Фрања Фердинанд у писму цару Фрањи 17. марта 1896. и 23. маја 1910.
62 K. Skalnik, *Dr Karl Lueger* (Беч, Минхен), стр. 134.
63 Margutti, стр. 125-126.
64 Franz, стр. 78.
65 Kiszling, стр. 235.
66 Ibid.
67 Albertini, II, стр. 13.
68 Ibid.
69 Kristoffy, I, стр. 439-440.
70 Kiszling, стр. 258 - 259.
71 Chlumecky, стр. 362.
72 Fay, I, стр 346-386; Gooch, *Before the War* (Лондон, 1938), II, стр. 247, 248, 409, 415; E. C. Helmreich, »The Conflict between Germany and Austria over Balkan policy, 1913-1914«, *McKay Essays in the History of Modern Europe* (Њујорк, 1936).
73 Gooch, II, стр. 255; Conrad, III, стр 469-470; Oe-U, VII, 8.934.
74 AAA, film 1546, JX сер. I, трака 101, Doc. Dept.
75 Ibid.
76 NEFF, кутија 6.
77 AAA, филм 1546, JX сер. I, трака 101, Doc. Dept.
78 Gooch, II, стр. 424-425. Види тумачење Хуга Ханча у *Leopold Graf Berchtold*, I-II (Грац, Келн, 1963).
79 NEFF, кутија 6.
80 О састанку у Мирамару, GP, 15.717, 15.720, 15.721; о састанку у Конопишту, GP, XXXIX, 15.735, 15.736, 15.737. Принц Билов је у својим *Memoirs* (Бостон, 1932), стр. 155, написао да су на овим састанцима немачки цар и аустроугарски престолонаследник »израдили много планова за будућност«.
81 Albertini, II, стр. 17.
82 Conrad, IV, стр. 36.
83 Ibid, стр. 38-39.
84 Albertini, II, стр. 17.
85 NEFF, *Thronwechsel*.
86 Ibid.
87 Ibid.
88 Ibid.

ГЛАВА IX

1 F. Heinemann, *Tell-Bibliographie* (Берн, 1907), стр. 97.
2 Превод Алексе Шантића, издање *Српске књижевне задруге* (Београд, 1922), стр. 65.
3 Ibid, стр. 139-140.
4 Ibid, стр. 135.
5 Ibid, стр. 51.
6 Ibid, стр. 109.
7 *Annual register* (1819), стр. 186.
8 Jászi и Lewis, *Against the Tyrant,* стр. 35 - 36.
9 Ibid, стр. 119-120.
10 Ibid, стр. 120.
11 Ibid.
12 В. Валденберг, *Древние русские учения о пределах царской власти* (Москва, 1910).
13 Jászi и Lewis, *Against the Tyrant,* стр. 125-126.
14 Ibid, стр. 126.
15 Ibid, стр. 125.
16 Ibid, стр. 156.
17 Ibid.
18 Ibid, стр. 123.
19 Ibid, стр. 124.
20 Redlich, стр. 195.
21 *Annual register* (1853), стр. 227.
22 E. Bagger, *Francis Joseph* (Њујорк 1927), стр. 215.
23 Redlich, стр. 126.
24 Ibid, стр. 195.
25 Крањчевић, стр. 7.
26 *Annual Register* (1878).
27 Ibid.
28 Woodcock, стр. 406.
29 Ibid, стр. 415-416.
30 *Annual register* (1884), стр. 305.
31 Woodcock, стр. 407.
32 *Annual register* (1893), стр. 62, 363.
33 Maitron, стр. 236.
34 *Anarchism and Outrage,* прештампано из *Freedom* (Лондон, децембар 1893).
35 Ibid, стр. 6-8.
36 Woodcock, стр. 317.
37 *Enciclopedia Italiana,* XIII, стр. 103. Погледати такође G. Bourgin, »La mort de Guglielmo Oberdan«, *Revue politique et parlamentaire* (1955), стр. 61-66.
38 Забележио Д. П. Кастело за време другога светског рата, док је боравио у Италији.
39 Ћоровић, стр. 575.

40 Kann, I, стр. 266.
41 Ibid, II, стр. 233.
42 Woodcock, стр. 436.
43 Ibid.
44 Ibid, стр. 326.
45 HHSTA, IB, $\frac{2519}{4}$.
46 HHSTA, IB, $\frac{2213}{4}$.
47 HHSTA, IB, $\frac{2496}{4}$.
48 HHSTA, IB, $\frac{1939}{4}$.
49 Ibid.
50 HHSTA, IB, $\frac{374}{4}$.
51 Ibid.
52 HHSTA, IB, $\frac{1843}{4}$.
53 HHSTA, IB, $\frac{516}{4}$.
54 HHSTA, IB, $\frac{1959}{4}$.
55 HHSTA, IB, $\frac{2482}{4}$.
56 Watson, стр. 96; Jászi, стр. 400.
57 *Wiener Zeitung* (3. октобар 1913).

ГЛАВА X

1 У писму упућеном писцу ове књиге 15. фебруара 1959, као и у једном своме необјављеном рукопису, Божидар Зечевић тврди да је назив »Млада Босна« први пут употребио Петар Кочић у листу *Отаџбина* 1907. године. Владимир Гаћиновић је 1910. године у *Алманаху Просвјете* за 1911. годину написао чланак под насловом »Млада Босна«. Своме чланку објављеном у *Босанској вили,* Бора Јевтић је такође дао наслов »Млада Босна«. У својим необјављеним саставима из 1914. године, које су запрениле аустријске власти, Младен Стојановић употребљава назив »Млада Босна« (LG, Суђење Ивану Ендлихеру и друговима, број Vr. IX, 643/14). У чланку поводом Гаћиновићеве смрти, објављеном у *Српским новинама* које су изишле на Крфу 16. августа 1917. године, Божидар Пурић је поменуо назив »Млада Босна«. Но тек после 1918. Принцип и његова генерација прозвани су младобосанцима, а њихов покрет *Млада Босна.* Тако је и Веселин Маслеша написао студију под насловом »Млада Босна«.

Постоје разна тумачења каквог је карактера била организација *Млада Босна,* и о томе је Цветко Ђ. Поповић писао априла 1965. у чланку објављеном у сарајевском *Прегледу* под насловом »Млада Босна«.

Примарни историјски извори на основу којих би се могла писати историја младобосанаца врло су оскудни. Преписка између појединих младобосанаца највећим делом је уништена. То је, на пример, случај с Принциповим писмима Вукосави Чабриновић. Преписка између Пере Слијепчевића и Владимира Гаћиновића, осим неколико писама која је професор Слијепчевић љубазно ставио на располагање аутору, уништена је 1941. године. Љубица Јовановић, супруга атентатора Мишка Јовановића, обавестила је аутора да је њена кореспонденција с покојним Мишком украдена у њеном стану, у Тузли, око 1930. године, а да се касније појавила у књигама неких аутора, итд., итд., итд.

Ипак је нешто од кореспонденције младобосанаца остало сачувано. Такав је случај, на пример, с писмима Недељка Чабриновића. Фрањевачки фратар Јосип Маркушић, пријатељ породице Чабриновић, чувао је за време другога светског рата нека Недељкова писма повезавши их у корице бревијара.

Нека од писама младобосанаца појавила су се у апокрифном виду, као што је случај с писмима Гаврила Принципа и Трифка Грабежа, о чему ће бити речи у овој књизи.

Највише сачуваних писама налази се у архивама аустроугарских власти, које су их запрениле приликом хапшења појединих група младобосанаца или појединаца. Нека од тих писама налазе се данас у разним архивама у нашој држави и

Аустрији. Поједини аутори објављивали су по свом избору поједина писма из тих архива, као на пример, др Божо Черовић у својој књизи *Босански омладинци и сарајевски атентат* (Сарајево, 1930), и Војислав Богићевић у *Младој Босни* (Сарајево, 1954). Нешто преписке објављено је и у споменици Владимира Гаћиновића, 1921, Илића, 1922, и другима. Гаћиновићева кореспонденција објављена је једним делом и у књизи *Владимир Гаћиновић — Огледи и писма*, коју је уредио Тодор Крушевац 1956. године.

Студентски и ђачки часописи који су излазили уочи првога светског рата, као и неки литерарни и политички часописи и листови, *Босанска вила, Звоно* итд., садрже велик број оригиналних прилога младобосанаца.

О самом конспиративном раду младобосанаца постоји врло мало грађе, јер је карактер акције захтевао да се што је могуће мање пише. Једини изузетак чини архива словеначког *Препорода*, јер су се у том удружењу водили детаљни записници, од којих је нешто и сачувано.

Полицијска истрага и судски процеси против младобосанаца спадају у најважније примарне изворе; само, при томе се мора водити рачуна да поједини младобосанци нису хтели пред својим непријатељем да открију своје другове, иако су своје опште погледе, филозофске и политичке, смело износили пред судом.

Од оно мало младобосанаца што су преживели први светски рат, многи су објавили своје мемоаре и успомене. Оцена тих књига и чланака биће дата на другим местима у књизи.

2 Н. Стојановић, »О задацима Босне«, *Летопис Матице српске* (Нови Сад, 1929).

3 Ова репресивна пракса добила је своју законску форму 29. маја 1908. године, када су власти у Босни и Херцеговини издале Дисциплинарне прописе за средње школе (гимназије, реалке и реалне гимназије), које је одобрило Заједничко министарство финансија. У члану 80. забрањивало се ђацима да наручују »политичке или друге сличне списе«, а у члану 117. да суделују у раду било ког удружења, чак ни као гости; такође им је било забрањено да сами оснивају друштва, осим ђачких друштава за пружање помоћи сиромашним ђацима. Према члану 119, ђацима је претило искључење из школе уколико би прекршили прописе из члана 117. Било им је, исто тако, забрањено да присуствују судским расправама, као и политичким и јавним скуповима (АБХ, IV - 4 - 2, древн. 157).

4 Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (31. март 1928).

5 Ћоровић, стр. 549. Такође види: Ратко Парежанин, »Неколико речи о Жерајић-Принциповом нараштају«, *Књижевни север* (Суботица, фебруар, мај-јун 1927). Божидар Зечевић је у својим писмима аутору описао рад мостарске гимназије.

6 До данас најпотпунија библиографија Гаћиновићевих књижевних и политичких радова објављена је у *Огледима и писмима*, стр. 333-336.

7 Т. Ујевић, »Владимир Гаћиновић«, *Југославенска њива* (Загреб, новембар 1921).
8 *Огледи и писма,* стр. 82 - 83.
9 Критику Кочићевих дела Гаћиновић је објавио и у есејима »Приповијетке Петра Кочића«, *Српска ријеч* (Сарајево, 16. новембар 1907), и »Петар Кочић као сатиричар«, *Народ* (Мостар, 12. септембар 1908).
10 Р. Парежанин, op. cit.
11 Ibid.
12 В. Гаћиновић у писму М. Карановићу (јун 1908), објављеном у *Огледи и писма,* стр. 185; Љубибратић, *Гаћиновић,* стр. 69.
13 В. Поповић, »Васкрс Италије«, *Зора* (Беч, 1910), бр. 6, 7, 8, 9, 10.
14 Мацинијева револуционарна заклетва објављена је у *Зори* (1912, бр. 4 - 5). У истом броју је М. Деановић написао чланак о италијанском национализму. Гаћиновићев чланак за Троцког, *Огледи и писма,* стр. 80 - 96.
15 В. Богићевић, стр. 32, 63, 84.
16 LG, Vr. IX, 643/14.
17 Слијепчевић, стр. 202.
18 Ђ. Остојић, »Масарик о прогресу, развитку и просвјети«, *Зора* (1910, бр. 4, 5, 6, 7). П. Слијепчевић је у *Српском књижевном гласнику* (16. март 1930) објавио чланак о Масариковом утицају на јужнословенску омладину уочи I светског рата. Ј. Кршић је у *Прегледу* (октобар 1937) писао о Масарику и Босни.
19 Т. Тадић, »Масарик«, *Зора* (1. јануар 1910). *Зора* је такође објавила чланак о Масариковим концепцијама национализма (мај 1912), као и неколико есеја о Масарику. Др Анрост Блаха, »Масарикове филозофске и социолошке теорије«, *Зора* (јануар - фебруар 1911), као и други.
20 *Огледи и писма,* стр. 303 - 304. Види такође XI главу.
21 У једном писму М. Карановићу Гаћиновић се жалио како мора да подноси сваковрсне тешкоће »у једном од наших Пијемоната« (В. Богићевић, *Млада Босна,* стр. 190-191). По преласку црногорске границе, Гаћиновић је био ухапшен 20. октобра 1908, јер је писао летке против аустроугарске владавине (М. С. Мартиновић, »Бјекство Владимира Гаћиновића из Херцеговине преко Црне Горе за Србију«, *Историјски записи,* 1954, стр. 240 - 243). Види такође: И. Кецмановић, »Једна епизода из живота Владимира Гаћиновића«, *Живот* (Сарајево, јул - август 1955), стр. 425 - 429.
22 Слијепчевић, стр. 203 - 204. Б. Зечевић је описао ову акцију аутору у писму од 15. фебруара 1959, а и усмено, као и у своме необјављеном раду.
23 Зечевићево писмо од 15. фебруара 1959.
24 Ibid.
25 Ibid. Аустријска обавештајна служба пратила је Зечевићево кретање и знала је да се он састао с Љубом Јовановићем Чупом (АБХ, бр. 5, 753, Präs., 1910).
26 Б. Зечевић, необјављени рад и писмо од 15. фебруара 1959.
27 Ibid.
28 Ibid.
29 Ibid.

30 Б. Зечевић је, у писму од 15. септембра 1964, саопштио аутору да је он одлучио да пође у Русију пошто је бечки суд наредио да се отвори истрага против њега, јер је један младобосанац био ухапшен у Хрватској. Зечевић је имао уредан пасош и отишао је најпре у Петроград, а затим у Москву. Његово путовање финансирао је један тајни фонд у Босни, а новац му је послао професор Шћепан Грђић из Тузле. У Петрограду је дошао у контакт са службеним словенофилима, а на Московском универзитету, где се уписао на краће време, био је »у додиру са студентима из Јерменије, Грузије, као и јеврејским студентима који су били непријатељски наклоњени према царском режиму и говорили да ће револуција избити сваког часа у Русији«.
31 Б. Зечевић, необјављени рад и писмо од 15. фебруара 1959.
32 Ibid.
33 UW. Од јесени 1910. до лета 1912. Гаћиновић је, као студент филозофије, похађао Бечки универзитет у току четири семестра. У првом семестру слушао је предавања професора М. Решетара: граматика јужнословенских језика и историја српскохрватске литературе у XVIII веку; присуствовао је семинару из словенске филологије; похађао је и курс професора Бекера о француској литератури XVI века. У другом семестру похађао је и курсеве из француског језика и историје француског романа. У трећем семестру похађао је курс историје јужнословенске литературе у XV веку, историјске граматике српскохрватског језика и историје новог француског књижевног језика. У последњем семестру, осим курсева из трећег семестра, слушао је и курс француске метрике. Сви горе наведени подаци су из архиве Бечког универзитета.
34 Види XVII главу.
35 Слијепчевић, стр. 193.
36 *Зора* (октобар 1910).
37 Према В. Лебедеву, »Влада Гаћиновић и руски револуционари«, *Преглед* (јул - август 1934), Гаћиновић се уписао на Универзитет у Лозани у летњем семестру 1913, где је остао до летњег семестра 1917.
38 *Огледи и писма*, стр. 191 - 192.
39 Т. Ујевић, »Владимир Гаћиновић«, *Југославенска њива* (Загреб, новембар 1921).
40 Љубибратић, *Гаћиновић*, стр. 107. Совјетски историчар Писарев, op. cit., стр. 308, потврђује да је Гаћиновић сусрео Луначарскога у Швајцарској.
41 Т. Ујевић, »Владимир Гаћиновић«, *Југославенска њива* (Загреб, новембар 1921).
42 Serge, стр. 198.
43 Т. Ујевић, »Владимир Гаћиновић«, *Југославенска њива* (Загреб, новембар 1921).
44 *Огледи и писма*, стр. 81 - 82.
45 Војислав Гаћиновић, »Огњиште револуције«, *Преглед* (октобар 1953); Љубибратић, *Гаћиновић*, стр. 201 - 204.
46 П. Слијепчевић, у споменици *Данашњица и Млада Босна*, стр. 33.
47 Ibid.

48 *Огледи и писма*, стр. 288. Војислав Гаћиновић је у писму упућеном аутору 27. јуна 1961. потврдио да је Натансон неко време чувао Гаћиновићеву кореспонденцију. Не зна се да ли је Гаћиновић по свом повратку из САД, 1916. године, преузео ту архиву од Натансона, уништио је, сакрио на неко друго место, или ју је Натансон однео у Совјетски Савез. Предраг Палавестра се обратио московском Институту марксизма и лењинизма с молбом за обавештење да ли се негде у Совјетском Савезу налази архива Владимира Гаћиновића. Институт му је 26. јануара 1963. године одговорио да ни Институт ни друге московске архиве и музеји не поседују никакав материјал који би припадао било Гаћиновићу било М. А. Натансону (Палавестра, стр. 288).

49 О Гаћиновићевој смрти код нас је највише писао Д. Љубибратић, *Гаћиновић*, стр. 205 - 228, и *Млада Босна и сарајевски атентат*, стр. 221 - 226. Перо Слијепчевић је 12. јуна 1963. опширно причао аутору о Гаћиновићевој смрти, иако је споразумевање било отежано услед Слијепчевићеве болести. Слијепчевић је навео да је после Гаћиновићеве смрти било тражено да се изврши обдукција његовог леша, иако је српски конзулат био против тога: »Зашто да се због вас свађамо са Швајцарцима.« Службени записник резултата обдукције није добивен, иако су неки наши лекари (др Димитрије Коњовић) тврдили да је Гаћиновић у желуцу на два места имао перфорације, наводно, проузроковане тровањем. Писмо дра Димитрија Коњовића Перо Слијепчевић је 1937. године ставио на располагање уредницима споменице *Данашњица и Млада Босна — Улога и значај Владимира Гаћиновића*, и оно је објављено у споменици, стр. 35 - 37. Слијепчевић је навео да су младобосанци заинтересовали швајцарске социјалисте за тајанствене околности Гаћиновићеве смрти. Наводно је један швајцарски лист о томе и писао.

Писац ове књиге распитивао се у Швајцарској да ли постоје неки документи о Гаћиновићевој смрти. Из болнице »Des Bourgeois« у Фрибуру добио је 8. октобра 1963. године одговор да је лекар који је оперисао Гаћиновића умро уочи другога светског рата, а да је архива болнице уништена приликом бомбардовања у другом светском рату. У швајцарској Националној библиотеци прегледан је социјалистички лист *Berner Tagwacht* (август - септембар 1917), али у њему није било никаквог чланка о Гаћиновићевој смрти.

Перо Слијепчевић предао је аутору једно писмо Владимировог брата, Војислава Гаћиновића, од 17. априла 1937, у којем Војислав описује своја сећања на Владимирову смрт:

»Драги Перо,

Мучио сам се да сазнам неке ствари и да средим сећања, па Ти стога нисам могао раније одговорити. Извини молим Те.

Пок. Владимир разболео се у недељу, 5. августа 1917. Причао ми је да је уочи тога дана седео до два часа ујутру, у некој градској кафани, са двојицом Француза. Један од њих био је онај Шарл кога се Ти вероватно сећаш и који је био у служби нашег конзулата у Женеви. Доцније, он је у једно време био и француски конзул у нашој држави, негде на Приморју. У друштву са њима то вече био је и онај новинар, Француз,

који је био заробљен у Немачкој. Он је био пуштен у Швајцарску, носио је стално војничку униформу и живео је час у Женеви час у Лозани. Имена му уопште не знам.

Владимир ми је даље причао да се у недељу ујутру пробудио прилично рано, да је у 8 часова попио белу кафу, да је после тога запалио цигарету и да је после неколико димова одмах пао у несвест, не знајући уопште за себе за дуго времена.

Одмах је позват лекар из болнице. Он је констатовао да је настала упала слепог црева и саветовао да се одмах изврши операција. Каже да је у оној несвестици, када су га питали, пристао да лекар изврши операцију.

Приликом оперисања, лекар је установио да је слепо црево здраво, па је врло вероватно да га није ни дирао. После тога лекар је мислио да је посреди упала трбушне марамице па је извршио другу операцију код стомака. Када је видео да нема ништа, затворио је и другу рану и оставио га.

Врло су интересантни моји снови тих дана. Да Ти их, у вези са овим, испричам.

У време када се Владимир разболео, ја сам био у Женеви. Становао сам одмах у близини гробља »Saint George«, где је он доцније сахрањен.

Уочи његовог пада у постељу и уочи његове операције у Фрибургу, сањао сам да су га, у Качњу, у самој близини наше куће, ухватили Аустријанци. Одмах су га повалили на земљу и на оној присојној страни разапели као Христа. Док се он тако мучио, они су га секли, ударали бајонетама и викали. Тај грозни призор ја сам посматрао озда, из оне вале, са Ораховица. У страху и мучењу што не могу да му помогнем, ја сам се пробудио. Било је тачно 4 часа ујутру.

За његов случај нисам знао ни у недељу. Тога дана остао сам код куће. Читао сам, али сам читаво време био немиран.

У недељу сам пошао раније на спавање, али нисам могао дуго да заспим. Те ноћи сањао сам опет други сан.

Учинило ми се да сам дошао у његов стан у Фрибургу. По соби је било све испретурано, а на патосу је лежала велика локва крви.

Погледао сам около. Врата од ормана била су сва избушена револверским мецима. Отворио сам их. Али унутра, на моје изненађење, угледах једног муслимана из Билеће. Био је у чучећем ставу и преплашен.

— Шта ту радиш? — упитао сам га.

— Убих га! — каза он преплашено. — Испалио сам пет метака и једва га погодих шестим. Гађао сам га одавде! — рече и показа ми руком место где је стајао.

Није ми казао на кога је пуцао и ко је погинуо, али се радило о некој већој личности, као неком гувернеру Босне.

И ја сам у том сну био збуњен. Окренуо сам се још једном около и из бојазни изишао напоље. Нестало је и оног муслимана.

На пољу је дувала јака мећава. Облаци су били прекрили небо. Росила је киша.

Наједном, оним странама изнад Фрибурга, угледах како јуре велике масе света. Људи су трчали као обезглављени и, онако у гомилама, журили преко брегова, у правцу северозапада.

Опет се неко нашао код мене. Био је то неки непознати младић.

— Куда јури онај свет? — питам га.

— Тражи убицу! — одговара ми, показујући руком на Фрибург. — Али он је тамо, у граду, седи мирно. Полиција му неће ништа јер је пријатељ ове земље.

Тај младић ишчезе. Густи облаци као да падоше на земљу. Смрачи се око мене и ја се у страху пробудих. Било је опет тачно 4 часа ујутру.

Ти снови су ме озбиљно потресли. Изашао сам одмах из стана, шетао око гробља и око 8 часова упутио се на пошту.

У граду сретох Милоша Пјанића. Он ми каза да је Владимир оперисан и да он са Љубибратићем одлази одмах у Фрибург. Мени не даде да идем. Споразумесмо се да ми одмах јаве ако је болест опасна, па да и ја дођем.

Отишао сам на пошту. Тамо нађох карту од газде његовог стана. И он ми је јављао о случају.

Иако ме је Пјанић уверавао да то није уопште опасна операција, ја после нисам имао мира. Сачекао сам први воз, који је кретао за Фрибург око два сата, и пошао на пут.

Када сам дошао у Фрибург, било је касно и то вече нисам могао ући у болницу. Узео сам собу у хотелу и преноћио.

Сутрадан сам одмах отишао да га посетим. Било је 9 часова ујутру. Владимирово лице имало је боју земље. Уплашио сам се.

Ја сам у болници остао стално и отишао, чини ми се, само једно вече да преноћим у хотелу. Лекар ми је дозволио да ту останем и ноћу. Дали су ми чак и једну фотељу да се одмарам.

Пјанић и Љубибратић вратили су се у Женеву још тога дана, у уторак, а Ти си, чини ми се, дошао у среду и одмах отишао натраг да тражиш место за одмор.

Од четвртка код њега се почело стање погоршавати. Температура је почела све више да расте. Он је често понављао:

— Заклаше ме, одузеше ми живот.

Помињао је стално руску револуцију, онда пок. Скерлића. Често му се причињавало да је на барикадама у борби око Москве, Кијева. А када га је почела сасвим савлађивати агонија, тражио је воде са наших извора, помињао кланце, онда тражио ‚Политику' и ‚Пијемонт' да га са тим хладим.

У петак је лекар казао да је стање врло критично. Тамо се, чини ми се, већ налазио Павле Бастајић и још неки студенти. Ја сам одмах послао брзојав у Женеву и Теби и јавио да је Владимир на самрти.

У суботу је још неко од наших стигао из Женеве. Ја сам био страшно заморен несаницом.

Владимир је већ био у агонији. Лекар је покушао да му ублажи болове инјекцијама. Али све је било узалуд. Температура је расла и он се тек око 1 сат после подне мало смирио.

Мене су тада отерали да се одморим, уверавајући ме да је боље и да ће га они пазити.

У хотелу сам одмах заспао. Сањао сам опет један сан.

Ја и Ти нашли смо се као у неком граду који је сав подигнут на неким сводовима и ћемерима. Шетали смо неком улицом.

Наједном су се чули добоши, после музика. Пожурили смо обојица да видимо шта је.

Пред собом смо брзо угледали аустријску војску. Најпре је дефиловала пешадија, а затим коњица.

Посматрајући, наједном запазих да неко од војника, из оне поворке, маше руком на нас и смеје нам се. Био је то онај исти муслиман кога сам онда нашао у орману.

Док је коњица пред нама измицала и онај војник на нас махао руком, неко је дошао у хотел и пробудио ме.

Кад сам стигао у болницу, Владимир је већ био мртав. Умро је око 2 часа после подне. То је било 11. августа.

Чим сам се, после рата, вратио у отаџбину, питао сам за оног муслимана. Казали су ми да је погинуо у првим борбама на руском фронту, у почетку 1914. године.

Не сећам се када си Ти стигао, само знам да су наши почели придолазити још у суботу. У недељу је рано извршена аутопсија. Не сећам се ко је још био са г. Коњовићем, али знам да је био неко од наших лекара. Вероватно да си и ти приспео у петак или у суботу рано.

Посмртни остаци пренети су у недељу из Фрибурга у Женеву, а у понедељак је била сахрана.

Када сам био у посети код вас, Владимир је, чини ми се, био положио своје испите, а Ти си, ако се не варам, имао да полажеш још нешто мало.

Када сам отишао из Фрибурга, ви сте ме обојица испратили до станице. Када је воз полазио, Ти си се шалио, брисао очи марамицом као да плачеш. На тој истој станици ми смо, збиља, после неколико дана плакали.

И ја верујем да би најпре могло бити посреди тровање. Да ли је то било у некој вези са солунском афером, да ли је оно дошло од Француске због бојазни ради његових веза са Русијом, или је то било са немачке или аустријске стране, нико сада не може знати, али верујем да ће се и томе ући у траг доцније.

Милена је била слаба, али је сада добро. И ми остали смо добро. Виђам г-цу Босу, па је и она здраво.

Како сте вас двоје, како деца?

Све вас топло и много поздравља,

Твој Воја«

(Збирка Пере Слијепчевића)

50 Перо Слијепчевић је 12. јуна 1963. године изјавио аутору да он мисли да су белорукци убили Гаћиновића, а не црнорукци, иако је Владимир пред смрт долазио у сукоб и с неким младобосанцима који су били уско повезани с црнорукцима, као на пример с Мустафом Голубићем. Кад су Слијепчевић и Гаћиновић боравили у Америци 1916. године, Гаћиновић је добио једну карту од Мустафе Голубића, у којој му овај пише »да је тај и тај погинуо. И ти ћеш нам платити«. По повратку из Париза, Гаћиновић се сусрео с Голубићем у Паризу, али, како наводи

Слијепчевић, међу њима није дошло до кавге, иако је Гаћиновић био веома љут у Америци кад је добио ону претећу карту. Штавише, састанак старих другова у Паризу протекао је у добром расположењу и Гаћиновић је позајмио Голубићу 10 долара.

Гаћиновићев брат Војислав, у писму Пери Слијепчевићу од 17. априла 1937, не искључује могућност да је Владимир отрован »у некој вези са солунском афером«, али је ово тврђење непрецизно и не зна се на коју се страну у солунској афери мисли.

У расправи »Огњиште револуције«, коју је Војислав Гаћиновић објавио у *Прегледу* октобра 1953, он тврди да 1916. године Гаћиновић »није ни био у каквом контакту с организацијом ‚Уједињење или смрт' и није се, изгледа, с њом чак ни слагао у многим питањима, али није одобравао ни оно што су доцније радили радикалски прваци на Крфу«.

Д. Љубибратић је у својој последњој књизи, *Млада Босна и сарајевски атентат*, стр. 148, изнео да је Гаћиновић у писму које је упутио Бори Продановићу из Њујорка 1. јула 1916. навео: »Чини ми се да сам ти говорио у Паризу да је тај Черина рекао ово: ‚У Женеву сам дошао само зато да убијем Гаћиновића. Јер је он крив свему.'« Љубибратић је овом изводу из Гаћиновићевог писма додао свој коментар: »Мени је др Никола Стојановић приповиједао да му је Гаћиновић писао да га Черина окривљује за откривање завјере о сарајевском атентату, а да он о томе није ником говорио, осим Троцком, али је то писмо за вријеме окупације морао уништити из бојазни да га Нијемци не би нашли код њега.«

Д. Љубибратић је ставио аутору на располагање пуни текст писма Владимира Гаћиновића Бори Продановићу од 1. јула 1916. године, које гласи:

»Драги Боро,

Лепо те молим да ово писмо предаш или пошаљеш Паји*. Ако је Паја у Женеви, молим те пошаљи га само преко посланства за женевски конзулат. Писмо треба да прочиташ па ћеш видети шта се ради да се поврате у живот бивши људи који су пали у аустријску полицију. Реч је о пропалом Черини, који хоће да се врати у живот рушећи оне људе који су открили његову зликовачку маску. Али се љуто вара, шпијунско псето једно. Он је употребио сва средства својих господара да сруши мене и поврати себе. Чини ми се да сам ти говорио скоро у Паризу да је тај Черина рекао ово: ‚У Женеву сам дошао само зато да убијем Гаћиновића. Јер је он крив свему.' Хуља и вуцибатина, када смо се срели у Женеви, ја сам га отерао од себе а да није опалио свога браунинга на мене. Па сада рије на све стране да ме компромитује.

Молим те, писмо ово пошаљи одмах Павлу. Из посланства преко конзулата.

Поздрави г. Јашу и гђу Маму.

Искрено те поздравља
Владимир«

* Паја — Павле Бастајић. — Прим. Вл. Дедијера.

Но све ове индиције нису довољне да би се могло тврдити да су Гаћиновића отровали људи из организације *Уједињење или смрт.*

51 *Огледи и писма,* стр. 17. Писац ове књиге није успео да пронађе наведену белешку Троцкога, а изгледа мало вероватно да ју је Троцки уопште написао, јер се он у време Гаћиновићеве смрти није налазио у Швајцарској.

52 Према изјави Васе Чубриловића, најмлађа генерација младобосанаца није била у контакту с Гаћиновићем у пролеће 1914. године. Ово тврђење Васе Чубриловића потврђује чињеница што у судским списима са процеса младобосанцима у другој половини 1914. и 1915. Гаћиновић није нигде поменут као главна личност револуционарне акције, а на неким суђењима о њему уопште није ни било речи. Једино је на велеиздајничком процесу у Бањалуци био директно поменут, јер је његово име нађено у дневнику капетана Косте Тодоровића. Истражни судија Пфефер у писму Војиславу Богићевићу, од 19. јануара 1938. године, каже: »Гаћиновић, по свему што сам дознао за истраге и касније, није био у каквој вези с атентатом« (В. Богићевић, *Сарајевски атентат, Писма и саопштења,* стр. 144).

53 Н. Тришић, »Данило Илић, човјек и борац«, *Преглед* (децембар 1940), стр. 595.

54 Ibid.

55 Ibid.

56 МГС, *Збирка Лебедева.*

57 *Огледи и писма,* стр. 94.

58 Б. Томић, »Порекло и детињство Гаврила Принципа«, *Нова Европа* (26. октобар 1939), и »Род и дом Гаврила Принципа«, *Народна одбрана* (18. новембар 1939).

59 Glück, стр. 195 - 196.

60 Б. Томић, »Род и дом Гаврила Принципа«, *Народна одбрана* (18. новембар 1939), стр. 726.

61 В. Лебедев, »Рођење Гаврила Принципа«, *Политика* (28. септембар 1936).

62 Г. Божовић, »Родни праг Гаврила Принципа«, *Политика* (21. јул 1939).

63 Dr Pappenheim, стр. 701.

64 Б. Томић, »Порекло и детињство Гаврила Принципа«, *Нова Европа* (26. октобар 1939).

65 Ibid.

66 Ibid.

67 Ibid.

68 Лебедев, »Рођење Гаврила Принципа«, *Политика* (28. септембар 1936).

69 Ibid.

70 Ibid.

71 Ibid.

72 Dr Pappenheim, стр. 703.

73 Ibid, стр. 702.

74 Б. Томић, »Умро је Петар Принцип«, *Политика* (28. јануар 1940).

75 Б. Томић, »Порекло и детињство Гаврила Принципа«, *Нова Европа* (26. октобар 1939).

76 Dr Pappenheim, стр. 702.
77 Г. Божовић, »Родни праг Гаврила Принципа«, *Политика* (21. јул 1939).
78 МГС, *Збирка Лебедева;* Б. Томић, »Порекло и детињство Гаврила Принципа«, *Нова Европа* (26. октобар 1939).
79 Dr Pappenheim, стр. 701.
80 Јевђевић, стр. 29.
81 Б. Томић, »Порекло и детињство Гаврила Принципа«, *Нова Европа* (26. октобар 1939).
82 Ibid.
83 Љубибратић, *Принцип,* стр. 42 - 43.
84 Писмо Б. Томића аутору од 16. маја 1964.
85 Љубибратић, *Принцип,* стр. 42 - 43.
86 Јевђевић, стр. 31.
87 Радован Јовановић, »Из ђачких дана Гаврила Принципа«, *Књижевни север* (март - април, 1928), стр. 173 - 174. Писмо дра Вида Гаковића аутору од 24. децембра 1960.
88 Љубибратић, *Принцип,* стр. 35.
89 Dr Pappenheim, стр. 702.
90 Jevđević, стр. 27.
91 Томићево писмо аутору од 3. фебруара 1960.
92 Љубибратић, *Принцип,* стр. 66, наводећи Пфефера, стр. 79.
93 В. Богићевић, стр. 288.
94 Dr Pappenheim, стр. 702 - 706.
95 Јевђевић, стр. 63.
96 Љубибратић, *Принцип,* стр. 132.
97 *Српска ријеч* (Сарајево, 17. јун 1920).
98 Dr Pappenheim, стр. 702.
99 Ibid.
100 Glück, стр. 211.
101 Према подацима пронађеним у архиви Прве гимназије у Сарајеву; МГС, *Збирка Лебедева,* подаци Николе Принципа; Ћоровић, *Односи,* стр. 580.
102 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
103 Б. Јевтић, »Милан Ракић у души ,Младе Босне'«, *Српски књижевни гласник* (16. јул и 1. август 1939).
104 В. Богићевић, *Млада Босна,* стр. 143.
105 Ibid, стр. 138. Писмо Гаврила Принципа брату Николи (МГС, *Збирка Лебедева).*
106 Н. Тришић, »Босанци и Херцеговци у комитској акцији«, предавање одржано у Сарајеву 10. новембра 1940; *Политика* (30. јун 1914). Сукоб с Танкосићем Принцип је поменуо у истрази 19. јула (NEFF, *Prozess in Sarajevo),* на суђењу, као и у разговору са дром Папенхајмом. Љубибратић, стр. 58, има супротно гледиште. Писмо Срећка Џамоње од 16. фебруара 1954. објавио је В. Богићевић, *Сарајевски атентат, Писма и саопштења,* стр. 98.
107 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
108 Dr Pappenheim, стр. 701.
109 Томићево писмо *Новој Европи,* цитат према Пфеферу, стр. 181.
110 Принцип је тако описао Танкосића у истрази 7. и 19. јула (NEFF, *Prozess in Sarajevo).*

111 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
112 То је мишљење Пфеферово, стр. 183 - 184, Ћоровића, *Односи,* стр. 379, као и неких других писаца. На дан 23. јуна 1925. стари Чабриновић је покушао да се убије у Београду. Б. Јевтић је идућег дана у *Политици* писао да је стари Чабриновић био аустријски доушник. Др Вукосава Бранисављевић - Чабриновић бранила је оца 4. јула у *Политици,* а 6. јула стари Чабриновић је у *Балкану* објавио једно писмо у којем каже да је хтео да се убије због неправди према њему и гласина да је био аустријски шпијун.
113 МГС, писмо Недељка Чабриновића мајци, 1907. године.
114 Према причањима дра Вукосаве Чабриновић - Бранисављевић аутору.
115 ДСИП, *Тврдорекине хартије.*
116 Ibid.
117 Писма од 20. маја и 1. јуна 1911, као и дописне карте од 13. марта и 4. јуна 1911, налазе се у поседу дра Вукосаве Чабриновић - Бранисављевић.
118 Ibid.
119 Ibid.
120 В. Богићевић, стр. 30, изјава Чабриновића на суду 12. октобра 1914.
121 Ј. Шмитран, »Историја једне дописнице Недељка Чабриновића«, *Звоно* (2. фебруар 1921).
122 NEFF, *Prozess in Sarajevo;* В. Богићевић, стр. 41.
123 Ibid.
124 Ј. Шмитран, »Историја једне дописнице Недељка Чабриновића«, *Звоно* (2. фебруар 1921).
125 ДСИП, *Тврдорекине хартије.*
126 Ibid.
127 Ј. Кршић, »Лектира сарајевских атентатора«, *Преглед* (2. фебруар 1935), стр. 115 - 119.
128 Burian, стр. 294.
129 Писарев, стр. 122.
130 Текст Устава објављен у *Гласнику закона и наредаба за Босну и Херцеговину,* II, 1910.
131 Burian, стр. 294.
132 Ibid.
133 В. Андрић, *Аграрна банка* (Сарајево, 1909), стр. 13.
134 Glück, стр. 64.
135 К. Ивовић, *Генерални штрајк у Босни и Херцеговини 1906* (Сарајево, 1963). Зборник садржи колекцију докумената из архиве босанске владе и Заједничког министарства финансија о генералном штрајку 1906. године. Види такође: С. Елаковић, *Генерални штрајк у 1906. у Босни и Херцеговини* (Београд, 1951).
136 Ивовић, op. cit., стр. 194.
137 Ibid, стр. 248.
138 Ibid.
139 Н. Стојановић, *Bosnie - Herzégovine* (Женева, 1917), стр. 43.
140 Писарев, стр. 202.
141 Ш. Грђић, »Колонизација у Босни и Херцеговини«, *Преглед* (1. октобар 1912), стр. 370.

142 A. Barré, *La Bosnie - Herzégovine* (Париз, 1906), стр. 221.
143 *Преглед* (1912 - 1913), стр. 11, 292.
144 Ш. Грђић, »Колонизација у Босни и Херцеговини«, *Преглед* (1. октобар 1912), стр. 377 - 378.
145 Ђ. Пејановић, »Средње, стручне, вјерске и друге школе«, *Преглед* (1. април 1913).
146 Ibid, стр. 499.
147 Chlumecky, стр. 98.
148 Kiszling, стр. 124.
149 О штрајку сељака 1910. види: В. Богићевић, »Сељачки покрет у Босанској крајини и Посавини 1910«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* (1950), стр. 217 - 255; Писарев, стр. 231 - 238.
150 Ђ. Перин, »Економски развитак села од 1878 - 1928«; П. Слијепчевић, стр. 288.
151 В. Богићевић, »Сељачки покрет у Босанској крајини и Посавини 1910«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* (1950), стр. 236.
152 Kiszling, стр. 165; Chlumecky, стр. 98.
153 KA MKEFF, 59 - 15/1913.
154 Ibid, Po 114 - 1912.
155 Ibid, 26 - 3 - 1913.
156 Ibid, 14 - 5/2 - 1914.
157 NEFF, Memoire über die politische Situation in Bosnien - Herzegovina nach Schluss der ersten Sabor - Session, G. D. I. von Auffenberg (август 1910).
158 KA MKEFF, Pb/8, 1911.
159 Ibid.
160 KA MKEFF Ma, 34a 1911 и Pb/30, 1912.
161 Ibid.
162 Muret, стр. 84.
163 NEFF, Писма, кутија 16а.
164 Ibid.
165 KA MKEFF, Res Nr. Eb/6.
166 Ibid.
167 Ibid.
168 Ibid.
169 NEFF, Писма, кутија 18.
170 KA MKEFF, Pb/36, 1912.
171 NEFF, Писма, кутија 18.
172 Крањчевић, стр. 8 - 9.
173 Ibid, стр. 16.
174 MA MKEFF, 8 - 13/1913.
175 Ibid.
176 Ibid.
177 Ibid.
178 Margutti, стр. 126.
179 Kristoffy, II, стр. 413.
180 Chlumecky, стр. 187.
181 K. Grünberg, *Die Agrarverfassung und das Grundentlastungs - problem in Bosnien und der Herzegovine* (Лајпциг, 1911), стр. 67.
182 Biliński, стр. 223.

183 Цитирано према Јашију, стр. 226.
184 Biliński, стр. 264.
185 Funder, стр. 475 - 476.
186 Baernreither, стр. 128.
187 J. Дедијер, »Српски новчани заводи у Босни и Херцеговини«, *Преглед* (1. фебруар 1910).
188 Брош је 5. јануара 1911. обавестио надвојводу Фрању Фердинанда да је Војислав Шола вољан да подржава планове владе о изградњи железничке пруге Бањалука - Јајце - Рама. У извештају од 5. фебруара 1911, Брош је рекао: »Шола је потпуно лојалан.« У оквиру планова о реорганизацији Монархије надвојвода је предвидео да Шоли понуди место у босанској влади (NEFF, *Thronwechsel).*
189 Маслеша, стр. 69.
190 Јевтић, стр. 35.
191 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
192 *Огледи и писма,* стр. 189 - 190.
193 *Огледи и писма,* страна 128, Гаћиновић: »У знак личног протеста против анексије, Вукан Круљ даде оставку на државну службу. Са оставком географа Дедијера, то беше једини гест слободне личности у целој анексионој кризи.«
194 Черовић, стр. 47.
195 *Огледи и писма,* стр. 67.
196 Dr Pappenheim, стр. 704 - 705.
197 Скерлић, *Светозар Марковић,* стр. 126.
198 МГС, *Збирка Лебедева.* Према казивању Павла Бастајића.
199 В. Богићевић, »Атентат Богдана Жерајића«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* (1954), стр. 87 - 102.
200 Dr Pappenheim, стр. 702.
201 МГС, *Збирка Лебедева.*
202 R. West, *Black Lamb and Gray Falcon* (Њујорк, 1938), I, стр. 443.
203 Јевђевић, стр. 34.
204 *Огледи и писма,* стр. 74.
205 Ibid, стр. 125.
206 Ibid, стр. 127.
207 Ibid.
208 Писмо Јуша Козака аутору од 2. фебруара 1959.
209 Према казивању Јованке Чубриловић аутору.
210 В. Лебедев, »Влада Гаћиновић и руски револуционари«, *Преглед* (јул - август 1934).
211 Ibid.
212 *Огледи и писма,* стр. 151.
213 Према казивању дра Вукосаве Чабриновић - Бранисављевић аутору.
214 Ibid.
215 Јевђевић, стр. 99.
216 В. Богићевић, стр. 91 - 92.
217 Dr Pappenheim, стр. 702.
218 Јевђевић, стр. 27.
219 Mousset, стр. 134.
220 *Огледи и писма,* стр. 262.
221 Ibid, стр. 180.

222 Ibid, стр. 76.

223 Ф. Супило је 1910. у *Зори* (бр. 6 - 7) објавио чланак »Омладина и народ«, у којем је рекао: »Највише се треба чувати ексклузивистичких и сепаратистичких инстиката, затим клерикалних засједа са вјером. То су нам најгори душмани, противницима тако опробана средства за парализовање независне политике.« Као најбољи пут у борби против шовинизма, Супило је препоручио следеће: »Ако човјек слободу и демократизам пригрли као једине поуздане водиче у политици народног јединства.« Иначе, у овом чланку Супило стоји на позицијама да су Срби и Хрвати два народа.

224 Ј. Скерлић, »Неославизам и југословенство«, *Зора* (јануар 1910).

225 МГС, *Збирка Лебедева;* према казивању Божидара Томића.

226 Јован Цвијић, *Говори и чланци* (Београд, 1921), стр. 215.

227 Ibid, стр. 216.

228 Иво Андрић, »Писмо из 1920. године«, *Сабрана дела* — збирка »Деца« (Београд, 1965), стр. 171 - 187.

229 *Огледи и писма,* стр. 70.

230 Ibid, стр. 91.

231 Т. Ујевић, »Владимир Гаћиновић«, *Југославенска њива* (Загреб, новембар 1921).

232 Крањчевић, стр. 29 - 30.

233 Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (31. март 1928).

234 В. Богићевић, *Млада Босна,* стр. 130 - 133.

235 Ibid.

236 Палавестра, стр. 258.

237 Према казивању Чедомира Митриновића аутору.

238 У пресуди донетој на велеиздајничком процесу у Бањалуци тврди се да се на процесу младобосанцима у Травнику (група Виктора Рубчића и другова) »доказало да програм ,Народно уједињење' није ништа друго до Прибићевићев револуционарни статут, односно програм Народне одбране« (АБХ, IV-14, *Пресуда бањалучког велеиздајничког процеса,* стр. 59).

239 Д. Љубибратић, *Млада Босна и сарајевски атентат,* стр. 86.

240 Писмо Милоша Пјанића Војиславу Богићевићу од 14. марта 1964, објављено у: В. Богићевић, *Сарајевски атентат, Писма и саопштења,* стр. 58.

241 LG, Суђење Ивану Ендлихеру и друговима, број Vr. IX, 643/14. Овај текст, осим неколико речи, одговара тексту који се чува у Архиву Босне и Херцеговине (види: В. Богићевић, *Млада Босна,* стр. 296 - 300).

242 Према казивању Владимира Симића аутору.

243 Према казивању Љубе Јурковића аутору.

244 *Огледи и писма;* стр. 89.

245 Ibid.

246 В. Фабјанчич, »Ob 25 letnici veleizdajniškega procesa proti Preporodovcem«, *Slovenski narod* (Љубљана, 23. децембар 1939).

247 И. Ј. Колар, стр. 64, први је указао на испуштање средње строфе, »изразито социјалистичке«. »Ковашка« у преводу Десанке Максимовић гласи:

ПЕСМА КОВАЧА

Што год нас је ковача, сви миковаћемо,
ковати своја срца, ковати карактер свој,
и како нам звоне душе, слушаћемо —
зашто?
Огласиће се можда под чекићима
срце у коме је права бронза
и запеваће, позиваће као звоно
и сви ћемо се крај њега скупити . . .

Сви: — црнци рудари из Идрије, из Трбовља,
са горењских високих пећи, из Капље, из Боровља,
од Набрежине бели каменоресци,
препланули девински рибари,
полунаги носачи из тршћанске луке — чета
ко да је изашла испод длета вајару,
ви, ткачи погрбљени за разбојем, кожари
смрдљивци у оштром танина запаху,
млинари који нам крух мељете,
зидари из Ренча, столари шентвидски, Солканци,
дрвосече по шумама, ви, Ижанци, што тресет возите,
човече што ореш с воловима у зноју лица,
штајерски пољару који нам сладиш винце,
слагачу с оловом у плућима, с очима које гасну,
сплавару савињски у вртлог загледани,
Випавче брбљиви, брижни замишљени колоне,
сви ви који знате шта су отисци окова,
и ви опрезно напред погнути
бродари у будућност, у нове безграничне видике . . .
Зато ћемо ми ковачи ковати,
ковати чврсто и будно слушати
да не буде међ нама ко непознат
кад дође време,
кад сване дан
да устане, да букне ковач, ковач силни из нас . . .

248 LG, Vr. IX, 643/14.
249 Ibid.
250 Писмо Јуша Козака аутору од 2. фебруара 1959; J. Козак, *Celice* (Љубљана, 1932), стр. 99.
251 LG, Vr. IX, 643/14.
252 Ibid.
253 Ibid.
254 Писмо Јуша Козака аутору од 2. фебруара 1959.
255 Према казивању Јована Зубовића аутору.
256 Писмо Јуша Козака аутору од 22. јануара и 2. фебруара 1959.
257 Ibid.
258 Писмо Јуша Козака аутору од 2. фебруара 1959.
259 Ibid, као и писмо Јуша Козака од 21. марта 1959. Види такође J. Козак, *Celice* (Љубљана, 1932), стр. 99.
260 Јанко Лаврин у писму аутору, од 13. јуна 1965, вели поред осталог да је Клеменчич »читаво време боравио код поро-

дице Кос, која је имала велику вилу у Царскоме Селу. Вера — једна од кћери удовице Кос — била је (барем привремено) његова fiancée. За друге ствари — барем тако изгледа — није се нимало бринуо«. По повратку Клеменчича из Русије, Франце Фабјанчич је тражио од њега да положи рачуне о трошковима.
261 LG, Vr. IX, 643/14.
262 Ibid.
263 Ibid.
264 Ibid.
265 Ibid.
266 Преводи Владимира Гаћиновића гласе у оригиналу:

»Александар Херцен:

ПРАШТАЈТЕ!

Наш растанак продужиће се још дуго, можда на увек. Сада ја нећу да се враћам, а после не знам хоће ли то бити могуће. Ви сте ме очекивали, ви ме очекујете и сада треба објаснити у чему је ствар. Ако сам коме дужан за моје одсуство, за моје деловање, то могу најпре бити вама, моји пријатељи.

Силна одговорност и један унутарњи пророчански глас не допуштају ми да пређем границу Русије, нарочито данас када, разјарен и уплашен, апсолутизам дави са удвојеним снагама сваки умни покрет и грубо дели шездесет милиона људи од слободнога човечанства, гушећи последњу светлост, која пада на мали број наших људи својом црном, железном руком, на којој има још осушене пољске крви. Не, драги другови, ја не могу прећи границе тога царства магле, насиља, ћутљивог умирања, погибије без крика, мучења, са оковом на устима. Причекаћу до времена док руска власт, уморена безуспешним ударима и притисцима, не призна *ма шта* достојно уважења у руском човеку.

Молим вас, не варајте се, ја овде нисам нашао радости, занимљивости, ни личне безопасности, ја и не знам ко може наћи у данашњој Европи радости и одмора, одмора у време земљотреса, радости у време очајне борбе. У сваком реду мојих писама ви видите тужне ноте, живот је овде врло тежак, злоба се меша са љубављу, жуч са сузама, грозничави немир разара цео организам. Време првих обмана и надања већ је прошло. Ја овде не верујем ни у што осим у групу људи и у мали број мисли, видим неизбежну пропаст старе Европе, не жалим ништа што данас постоји, ни њено образовање ни њене установе. Ја остајем овде да страдам због своје туге и због туге овога света у коме живим, можда ћу и погинути при рушењу и смрти те Европе, смрти која веје из свих ствари њених...

Зашто ја остајем овде?

Остајем због тога што овде има *борбе*, што се овде решавају велика питања, што су овде страдања оштра и тешка, али *гласна*, што је борба отворена, што се нико не сакрива. Тешко последњима, али ни они нису побеђени пре боја, нису

лишени речи пре него што су изговорили своје патње, овде је велико насиље, али и протест је громак, борци често иду у окове, али са подигнутом главом, са слободном речи. Где није умрла слободна реч, ту дело народно још није погинуло. Због те отворене борбе, због те слободне речи, због те *гласности* — ја остајем овде, за њу ћу дати све, њој и вас жртвујем, своју част, своје достојанство дајем њој, а можда и свој живот.

За ту реч ја сам сломио моју крваву везу са народом, у коме сам тако много налазио одзива светлим и тамним делом своје душе, чији је језик и чија песма — мој језик и моја песма, и остајем у народу у коме саосећам очајничком хероизму неколицине бораца.

Дуго сам се колебао да се решим... ви знате мене... и верујте. Ја сам угушивао унутрашњу бол, ја сам преживљавао мучење, решио сам се не као ватрени младић него као човек који мисли шта ради... Месецима ја сам патио, колебао се и најпосле примио све на жртву:

Човечјем достојанству,
Слободној речи.

Слушати против свога уверења, када има могућности да се човек не савија — то је неморално. Страдалничка покорност постаде скоро немогућа. Присуствовао сам при два преврата (на Западу), дуго сам живео у слободи да бих могао опет ући у ћутање и ропство; испитивао сам народна осећања, навикао сам се слободној речи, и не могу да постанем заробљеник, ни онда кад страдам са вама. У нас у Русији нема места где може стајати слободан човек. Можете ли ме после тога звати? У борбу идем, али на глухо мучеништво, на бесплодно ћутање, никада ни под каквим условом. Тражите од мене све, само не да будем верноподаник, уважите у мени слободна човека.

Слобода личности, то је највеће дело; на њој, *и само на њој,* може израсти стварна слобода народна. У самом себи човек мора да уважаје своју слободу, поштовати је као слободу ближих, као слободу целог народа. Ако сте у то уверени, признаћете да је моје остајање овде моје право, моја дужност; то је једини протест који може у нас учинити личност, ту жртву она мора принети свом човечанском достојанству.

Знам шта се може рећи са становишта романтичног патриотизма и грађанске конвенције; али ја не могу примити те старинске погледе, ја сам их преживео, ја сам изишао из њих, ја се борим против њих. Ти старински остаци римских и хришћанских успомена највише сметају правом појму слободе, здравом, јасном и трезвеном поимању.

У најмрачнијим епохама европске историје ми сретамо извесно поштовање личности, неко признање независности, неко право уступљено појединцу. Без обзира на сву гнусност тадање германске владе, Спиноцу нису послали у заточење, Лесинга нису послали у касарну. У том поштовању моралне силе, у том малом признању личности лежи један од великих човечјих принципа европског живота.

У нас нема ништа слично. Лице је наше било увек мрачно и оборено, без воље и да се тргне и подигне. Слободна реч у нас се сматрала за дрскост, човек је пропадао у држави, умирао у општини. Ропство се у нас повећало са образовањем; држава је расла, јачала, личност је била увек притиснута; чим је јача била држава, тим слабија личност. Европске форме администрације и судова, војне и грађанске организације, развише се у нас у неки чудни, вечни деспотизам.

Заједно са вама ја сам видео страшно развијање императорства. Ми смо узрасли под терором, под црним крилима полиције, под њеним канџама. Зар није доста тога? Зар није већ време да се одвежу руке и речи, зар није време да се разбуди уснула савест народна. Зар се може будити говорећи тихо, када се чује крик и отворена реч? Неопходна је откривена, јавна акција; 14. децембар* потресао је онако силно младу Русију због тога што је био на Исаијевском тргу. Данас је у Русији немогућа и књига и катедра. Остаје лични рад у тишини или лични протест у туђини.

Ја остајем овде не само што ми је противно да уђем у ропство, него и да радим. Овде ја немам другога рада осим *нашега* рада.

Ко је више од двадесет година носио у грудима једну мисао, ко је страдао за њу и за њу живео, ишао по тамницама и заточењу, ко је у њој доживео најлепше моменте свога живота, тај је неће оставити, неће је довести у зависност према географској ширини и дужини. Сасвим противно, ја сам овде ваша бесцензурна реч, ваш слободни орган, ваш случајни представник.

Све то изгледа ново и чудно за нас, у ствари ту нема ничег незгодног. У свакој земљи, при почетку преврата, док је мисао још слаба а власт необуздана, радни и честити људи одлазили су у туђину, њихова слободна реч грмела је из даљине, и то *из даљине* давало је њиховој речи силу и снагу, јер је за речима била акција, жртве. Снага њихове речи расла је са растојањем. Емиграција је први знак преврата.

За Русе у туђини има и другог посла. Треба упознати стварно Европу са Русијом. Европа нас не зна; она познаје нашу владу, наше наличје, ништа више. Нека она позна боље народ чију је детињску силу оценила само у рату, где је он постао победник, кажимо јој о том силном и необјашњеном народу, који је у тишини створио државу од шездесет милиона, који се тако силно и крепко разрастао; о народу који се умео сачувати под ропством монголских хорда и немачке бирократије, под капларским кундаком касарнске дисциплине и под срамном кнутом татарском, који је сачувао црте, живи ум и ширину своје природе под кметским ропством. Нека познају Европљани свога суседа, они се њега само страше, треба да знају чега се страше.

* Прва велика завера у Русији против апсолутизма и централизације 14. децембра 1825. — Прим. В. Гаћиновића.

До наших дана били смо неопростиво скромни, заборављали смо све лепо, пуно надања, развитка, који показује наш народни живот. Зар то није грех?

Да ли ћу успети што да учиним?... Не знам — али верујем!

И тако, праштајте, другови, на *дуго*... дајте ми ваше руке, вашу помоћ, мени је потребно и једно и друго. А можда *и није далек* дан када ћемо се скупити као пре у Москви, и када ћемо слободно подићи чаше са узвиком: *За Русију и свету слободу.*

Срце неће да верује да је тај дан далеко, умире при помисли да је наш растанак вечан. Зар ја нећу више видети оне улице по којима сам шетао пун младићких снова, оне куће које су срасле са успоменама, наша руска села, наше мужике, којих сам се сећао са љубављу на самом југу Италије?... Не може бити! — Но, ако буде? Тада ја дижем здравицу својој деци и, умирући у туђини, чувам веру у будућност руского народа и благосиљам га из даљине мога добровољног изгнанства.

Париз, 1. марта 1849.

БРАЋИ У РУСИЈИ

Зашто ћутимо?

Зар немамо ништа да кажемо?

Или, зар ћутимо зато што не смемо говорити?

У нашој отаџбини нема места слободној руској речи, она може да се чује из туђине, ако је дошло њено време.

Знам како вам је тешко ћутати, колико вас напора стаје да прикривате свако осећање, сваку мисао, сваки полет.

Искрена, слободна реч, то је велико дело. Без слободне речи нема слободна човека. Људи не дају за њу узалуд живот, не остављају своју отаџбину, не напуштају свој положај. Сакривају се само слаби, кукавни, заостали. ‚Ћутање је знак одобравања', јавно изражује одрицање, безнадност, склањање главе, безизлазност.

Слободна реч, то је величанствени протест, прелаз акцији.

Време штампања руских књига у туђини изгледа да је дошло. Да ли се варамо или не, то ћете показати ви.

Ја скидам први са себе окове туђинске речи и враћам се народном руском језику.

Ми смо изгубили вољу да разговарамо са Европљанима. Како смо могли, ми смо им приповедали о Русији и славенском свету, и што се могло учинити — учињено је.

Али за кога штампати руске књиге у иностранству, како се могу ширити забрањене књиге по Русији?

Ако сви будемо седели и задовољавали се бесплодним протестом и благородним противљењем, ако будемо одступали од сваке опасности — тада ћемо још дуго чекати светле дане Русије.

Ништа се не ствара само од себе, без силе и воље, без жртава и мука. Људска воља, воља једног тврдог човека — страшно је велика.

Питајте како раде наша пољска браћа, која су суровије дављена него ми. У току двадесет година зар они не раде по Пољској све што хоће, пролазећи кроз окове жандарске и трунући по тамницама руског апсолутизма.

Још сада, верни својој великој девизи: *За нашу и вашу слободу,* они вам стежу братски руку; они вам олакшавају три четвртине посла, остало можете сами учинити.

У знак братског јединства, пољска Демократска асоцијација у Лондону нуди вам своја средства за преношење књига у Русију и ваших рукописа овамо.

Ваша је дужност да ступите с њима у додир, шаљите што хоћете, све што је написано у духу слободе биће штампано, од научних дисертација до романа, историје и стихова.

Ако при руци немате ништа готово, пошаљите забрањене стихове Пушкина, Риљева, Љермонтова који циркулишу међу вама.

Наш позив управљен је славенофилима, као и свима који воле слободу Русије. Од славенофила нарочито очекујемо потпору, јер се они баве искључиво Русијом и славенским народима.

Врата су нам отворена. Хоћете ли се њима користити, то је питање ваше савести.

Још 1848. ја сам мислио да отпочнем штампање руских књига у Паризу. Али прогањан из земље у земљу, праћен низом страшних беда, нисам могао остварити своје замисли. Осим тога, учествовао сам у акцији на Западу, ту сам принео на жртву много времена, срца, живота и средстава. Сада се на Западу осећам сувишан.

Једини мој циљ — то је да будем ваш орган, ваша слободна, бесцензурна реч у туђини.

Ја вам нећу говорити нове ствари, него, користећи се својим положајем, покушаћу да дам гласност вашим неисказаним мислима, вашим притајеним струјама, и да их саопштим браћи и пријатељима, изгубљеним у немој даљини руског царства.

Тражићемо заједно средства и решења, да нас не би затекли у сну догађаји који се припремају на Западу.

Примите ме као што примају другови из младости ратника који се враћа из боја остарео и рањен, али који је часно сачувао своју заставу и у ропству и у туђини, и који вам са пређашњом безграничном љубављу даје руку савеза у име *руске и пољске слободе.*

Лондон, 21. фебруара 1853.

РУСКИМ ВОЈНИЦИМА У ПОЉСКОЈ

Браћо!

Тако је најпосле цар увукао Русију у нову војну.

Он не жали руске крви.

Ми, руски и пољски изгнаници у туђини, плачемо читајући о мукама народним, о лудој погибији хиљада наших војника.

Када се гине за слободу, онда се гине са храброшћу, са дрскошћу, са преданошћу и љубављу, али је горко гинути без користи за своју земљу због тврдоглавости једног цара.

Наша бедна браћа лију крв, боре се храбро, засипају поља телима и костурима, и нико не мисли на њих, нико не цени њихов хероизам због тога што је њихов рад неправилан.

Цар говори да заштићује православну цркву. Али ту цркву нико не напада. Ми не знамо да су ти хришћани у Турској више притешњени од наших сељака, које је сâм цар оковао. Зар није боље почети ослобођењем својих заробљеника, тим пре што су они Руси.

Цар је почео војну, и нека она падне на његову главу. Нека она буде конац нашега трагичнога застоја.

За 1812. дошао је 14. децембар*.

Шта ће доћи за 1854?

Зар ћемо пропустити случај — који бисмо још дуго очекивали? Зар се нећемо користити буром, коју је сâм цар изазвао?

Ми се надамо, ми очекујемо...

Погледајте Пољску, једва се чуло о војни, она већ диже главу и вреба нови случај да устане за своја права, за своју слободу.

Шта ћете ви радити када пољски народ устане на оружје?

Од свих судбина, ваша је судбина најтежа. Ваши су другови у Турској војници, а ви у Пољској бићете тиранима. Ваше победе покриће вас срамом, ви ћете морати црвенети због своје храбрости. Не узимајте по други пут греха на душу, не заслужујте по други пут назив Каина. Јер би тај назив остао заувек на вама.

Ми знамо да ви нећете од своје воље ићи на Пољску, али у томе и јесте ствар да ви имате једном *своју* вољу.

Приближује се велико време.

Не може се рећи да сте у томе свечаноме и страшном моменту били остављени без братскога савета.

Ми вас предупређујемо од беде, спасавамо вас преступа. Појмите нашу реч.

На наша уста говори Русија која се рађа, слободна, млада, жива, која је сакривена дома, али која је гласна у изгнанству.

На наша уста говори Русија мученика, Русија рудника Сибира и казамата. Русија Пестеља и Муравјева, Риљева и Бестужева, Русија о којој смо ми говорили у туђини и за чију смо се гласност ми и удаљили из отаџбине.

На наша уста говори љубав и крвно сродство с вама, саосећање свему што трпи народ руски, измучен кметовским ропством, регрутовањем, пљачком чиновника, бичем и кнутом.

* Велика конспирација виших официра, који су хтели да изврше преврат у Русији, уведу републикански режим и изврше ослобођење сељака, позната под именом буна *декабриста*. — Прим. В. Гаћиновића.

Кроза нас говори мржња на све оне који су вас мучили, ми смо ваш крик бола, почетак ваше освете, ми откривамо све оно што ваша влада ради у тишини, ми смо њен прекор, грижа савести, претња будућности. Ми жигошемо ту владу, као што она жигоше и срамоти наше честите, добре људе.

Наша је реч пуна живог и горког јада од дугих лета најамног страдања, све што нас је мучило из детињских година, све што нас је срамотило, што нас је унижавало, све је у нашој речи; у тој речи је и плач обешчашћених жена и јаук изнемоглих стараца и звек окова у којима су ишли у Сибир наши најбољи песници, наши најбољи другови.

Ми смо у изгнанству отпочели отворену борбу *речју*, у очекивању борбе *делима*.

Уосталом, реч је само утолико важна уколико води делу.

Наша је реч поклик, навешћивање великог народног васкрсења, које почиње и за Русију. Она ће стално звонити док, док не сачекамо величајну радост победе.

Из велике даљине ми смо вам близу, јер смо ваша браћа, ваши јединствени другови. Име нашега народа ми смо помирили са народима запада, који су нас мешали са нашом владом.

Пољаци су нам дали руку *као Русима*. Такав је био смисао наших говора у њиховој средини, такав је смисао нашег уједињења. Они су оценили нашу љубав према народу руском.

Шта хоће Пољска?

Пољска хоће да буде слободна држава, она је спремна да буде сјединњена с Русијом, али само са слободном Русијом. Да би се сјединила с Русијом, њој је потребна потпуна слобода.

Пољско ропство под Русијом, то је насиље, грубост. Сва та груба насилна уједињавања не воде јединству, него мржњи. Зар је Ломбардија и Угарска* постала аустријска? Или Финландија руска?

Ако Руси не појме неопходност пољске самосталности, разбијањем војне, Пољска ће постати слободна, али она ће постати за нас туђа.

Ви не заштићујете руски народ у Пољској. Руски народ није вас за то молио, и када се пробуди, он ће вас се одрећи и проклети ваше победе. Ви у Пољској браните царску тиранију, ви браните цара, а не народ, цара који половину Русије држи у опсадном стању, цара који допушта официрима да бију солдате, полицајцима да бију грађане, а свима који нису сељаци да бију сељаке. Знајте, бранећи цара, браните све беде Русије, бијући се за њега, ви се бијете за ропство, за кнуту, за крађу чиновника и за грабљивост руске господе.

Много је страдала Пољска због Русије. Ако је и за њене грехе, доста је.

Малолетна деца су узимана, жене су бацане у тамницу, њихови мужеви су гинули у Сибиру, њихови пријатељи лутају

* Писано пре немачко - угарског дуализма у Аустрији. Од тада наовамо Угарска је својим варварским и тиранским прогањањем Словака, Хрвата, Срба и Румуна изгубила све симпатије културног света и постала друга »Бастиља народа«. — Прим. В Гаћиновића.

по целом свету, њихови су трофеји одвезени у Петроград, њихова традиција изнакажена. Њима нису оставили ни прошлости!

Не — на пољској земљи не расту ловорике за руске војнике, она је одвећ облита женским сузама и човечјом крвљу, пролитом због греха ваших очева — можда вас самих; на обалама Висле и на гробљу Слободе, нема за вас ратне славе... Али тамо вас чека друга слава — слава мира и савеза!

Шта и како да се ради: ви ћете знати када дође време. Ми вас нећемо оставити без савета. У очекивању, појмите истину наших речи, и закуните се свим светим у вама *да нећете дизати оружје против Пољске.*

Ту заклетву не тражи цар, него савест народна, народно покајање, и ако вас за ту заклетву очекује смрт, та смрт биће света, јер ће се вашом мученичком крвљу запечатити несаломљиви слободни савез Пољске и Русије, као почетак слободног уједињења свих Славена у *велику славенску федерацију.*

26. марта 1854. год.«

267 Гаћиновићева биографија Бакуњина гласи у оригиналу:

»Михаило Александрович Бакуњин родио се 8. маја 1814. у селу Премухину, новоторски срез, тверска губернија. Његов отац у дипломатској служби био је attaché d'ambassade у Фиренци и Напуљу; оставив службу, он се одселио на своје имање, где се оженио из познате породице Муравјева. Исповедао је либералне идеје и припадао једној секцији декабриста, али после катастрофе 14. децембра 1825. постао је скептик и посветио се сеоској економији и васпитању деце. Михаило је био најстарији син, и када му је било петнаест година, ушао је у артиљеријску школу у Петрограду, где је пробавио три године, а затим као артиљеријски потпоручник био послат у минску губернију.

То је било непосредно после угушења пољске револуције тридесетих година; изглед тероризоване Пољске силно је утицао на младог официра и унео у његову душу вечну мржњу према деспотизму. После двогодишње службе, он је дао оставку, прешао у Москву, где је провео скоро шест година. У Москви је студирао философију, почињући од француских енциклопедиста, а затим је одушевљено прихватио Фихтеа са својим друговима Станкевичем и Бјелинским.

1840. Бакуњин је прешао у Петроград, а одатле у Берлин, с намером да изучава философски покрет.

1842. прешао је из Берлина у Дрезден, где се спријатељио с Ругеом, који је тада издавао ‚Deutsche Jahrbücher'.

Саксонска влада слабо је гледала Ругеа и његове сараднике, и тада је Бакуњин напустио Саксонију и прешао у Цирих. Лето 1843. Бакуњин је провео у Швајцарској. Тада је писао свом пријатељу Ругеу: ‚Сада, само сада настаје борба! Правда наше ствари тако је силна да нас неколико разбацаних људи, једним бојним кликом, доводимо у страх и трепет милионе. У добар час!'

Благодарећи прогањању швајцарске полиције и захтевима

руског посланства да се врати у Русију, Бакуњин је отишао у Брисел, а затим у Париз, где је остао до децембра 1847. године.

У Паризу се Бакуњин упознао са Карлом Марксом, а тамо се спријатељио и са Прудоном. Дискутујући о разним питањима, он је проводио целе ноћи са Прудоном, и тај живот у Паризу био је одсудан у интелектуалном развитку Бакуњиновом. Тада су се у њему развијале идеје, које су доцније састављале његов революционарни програм.

1847. у Париз дође и Херцен, који је заувек напустио Русију.

На банкету 29. новембра 1847, поводом годишњице пољског устанка, Бакуњин је држао говор, због кога је био протеран из Француске.

Бакуњин се преселио у Брисел, и револуција од 24. фебруара дала му је могућност да се врати у Француску. Вративши се из Брисела у Париз — по речима Херцена — Бакуњин је био ушао главом у сва револуционарна мора. Он је проповедао нивелисање у име једнакости, ослобођење свих Славена, уништење свих Аустрија, револуцију до истраге, до уништења последњег непријатеља. Револуционарни догађаји у Бечу и Берлину побудили су га да оде у Германију, одакле је мислио да се умеша у пољски револуционарни покрет.

Бакуњин је отишао у Берлин, Бреславу, затим у Праг, где је покушавао да шири демократску и револуционарну пропаганду на Свеславенском конгресу, и где је учествовао у буни, коју је Виндишгрец сурово угушио; после тога он се вратио у Бреславу.

Изгнан из Пруске и Саксоније, остатак 1848. провео је у Анхалту. Овде је штампао на немачком брошуру: »Anruf an die Slaven, von einem russischen Patrioten Michael Bakunin, Mitglied des Slaven - Kongresses«. Ту је развио свој програм: савез славенских револуционара са револуционарима других нација, мађарске, немачке, италијанске, за рушење три монархије: Русије, Аустрије и Пруске, а потом слободна федерација славенских народа.

У јануару 1849. Бакуњин дође тајно у Лајпциг; у то време са групом младих Чеха из Прага вршио је организацију устанка у Чешкој.

Гигантска фигура, Бакуњиново име рускога револуционара, привлачили су на њега општу пажњу; око њега се створила легенда, он је био ‚душа све революције', он је ‚практиковао терор', ‚ширећи ужас'.

Деветога маја бунтовници су одступили ка Фрајбергу, пред јачом силом. Овде је Бакуњин покушавао да наговори Борна да пређе на територију Чешке и да тамо дигне устанак, али Борн на тај предлог одговори распуштањем своје војске. Тада је Бакуњин са Рихардом Вагнером отишао у Хемниц. Ноћу, 9. и 10, наоружани грађани ухвате Бакуњина и предају га Прусима.

Бакуњин се показао у Дрезди као енергичан и далековид вођ и одлучан војник.

Бакуњина су затворили у тврђаву Кенигштајн у Сак-

сонској, и после неколико месеци тамнице осудили на смрт (сечење главе); у јуну су смртну казну заменили вечном тамницом у тврђави, а затим га издали Аустрији, која га је тражила. Влада аустријска притворила га је најпре у Прагу, затим га превела у Олмуц у цитаделу, где су га судили 15. маја 1851. и осудили на вешала. Смртну казну су опет заменили вечном тамницом. У аустријским тамницама био је под врло суровим режимом; био је у двострукин оковима, а у Олмуцу био је прикован за зид.

Убрзо после осуде, Бакуњина су издали руској влади, која га је тражила. У Русији су га затворили у Петропавловку.

Почетком кримског рата, Бакуњина су превели у Шлиселбург из бојазни да не би енглеска флота бомбардовала и заузела Петропавловку. Тамновање Бакуњиново продужило се још две године после смрти Николе I.

1857. Бакуњин је био отпраћен у Томск, доцније у Иркутск. 1861. срећно пређе у Јапан, одатле у Сан Франциско и Лондон.

У Лондону је нашао Херцена, већ тада разочараног стварима на Западу.

‚Бакуњин у Лондону! Закопан у казаматима, изгубљен у источном Сибиру, јавља се опет међу нама свеж и силан. Бакуњин нам долази са удвојеном љубављу према руском народу, са несаломљивом енергијом нада и снаге, прекаљен здравим, свежим, младим ваздухом Сибира.

Причао нам је с каквим је интересовањем из Иркутска пратио рад Гарибалдија на Полуострву, које улажаше у слободу. Дах новог живота прошао је Русијом, Аустрија је разбијена и италијанска застава вије се победоносно у Милану. Остати миран посматрач у далеком заточењу било је врло тешко. И пун живота и пулса, он препливава мора и долази опет међу нас да још већом ватром започне осиротело дело.'

Таквим је речима Херцен поздравио ослобођење Бакуњиново.

Одмах после ослобођења из Сибира, Бакуњин издаје нови манифест словенским народима: ‚Руској, пољској и свој славенској браћи', у којем проповеда савез и конфедерацију славенских народа.

‚Није узалуд прошло последњих тринаест година после катастрофе 1848. и 1849. Свет је одахнуо, као да се повратио себи, и опет се спрема за нове покрете. Васкрсла је љубљена лепа Италија, још се ниже помакла независна зграда хабсбуршко-лотариншке монархије, камена на грудима живих народа, и изгледа да ће у скором времену пасти под ударом сједињених Талијана, Мађара и Славена.

Да, велико је то време. Као да је нови дух прелетео преко заспалих народа, зовући живе на дело, а благосиљајући гробове мртвих. Ја сам се осећао живим и побегао сам из Сибира.'

Када је 1863. плануо пољски устанак, он је одмах покушао да се сједини са пољским револуционарима, али није успео да организује руску легију; доцније је живео у Италији, у Флоренцији и Напуљу, где је израдио план тајне међународне ор-

ганизације револуционара, која ће ући у акцију чим се јави моменат.

Доцније, Бакуњин прилази потпуно покрету социјалистичко - револуционарном и развија нарочито силну делатност у Јурској федерацији. Организује асоцијације по Италији и Шпанији. У том раду долази у сукоб са Марксом, и важи као први теоретичар анархизма. 1872, живећи у Цириху, основао је Славенску секцију радничке асоцијације, коју су сачињавали студенти Руси и Срби. Поводом организовања Интернационале, он је писао расправе о држави, религији, марксистичком социјализму, руском апсолутизму, социјалној револуцији, о Мацинију, кога је увек ценио и поштовао, и у моментима када је овај неоправдано нападао млади раднички покрет.

У дубокој старости, исцрпен и изморен, Бакуњин је умро 1876. у Берну. На његовој пратњи биле су заступљене све веће револуционарне групе Швајцарске, Француске, Италије, Русије и Немачке.

Михајло Бакуњин био је пророк револуције будућности, велики геније окованих народа, персонификација свих националних и социјалних покрета у бурном и узбурканом XIX веку. Његове велике концепције није могло да прими његово савремено поколење, које је он обасјао својом великом крвавом сенком, заталасао океанском, бунтовном душом. Михаило Бакуњин зато остаје највећа, најстраснија и најимпресивнија личност из тих покрета, живи споменик енергије и силе, велики документ славенске расне способности и први весник оних руских хероја који својом смрћу и оковима припремају нову епоху Русије, нову епоху младе славенске расе.

Његова пропаганда делима, његово бунтарство, директна акција у народним масама, велики, пламени ентузијазам и вера, дижу његову стихијску личност у вечност и бесмрће.

268 Гаћиновићев превод *Револуционарног катихизиса* гласи у оригиналу:

»1. Револуционар, то је заробљеник. У њега нема личних интереса, ни осећања, ни личних симпатија, ни власништва, па ни самог имена. У њега је све замењено искључиво једним интересом, једном мишљу, једном страшћу — револуцијом.

2. У дубини своје душе, не само у речима, он је раскинуо сваку везу са старим режимом, са свима законима, свима условима, друштвеним и моралним, старога света. Он је ропству немилосрдни непријатељ, и ако живи у њему, то само због тога да га брже сруши.

3. Револуционар презире свако доктринарство и не учествује у модерном истраживању закона и науке, остављајући то будућим поколењима. Он зна само једну науку, науку рушења. Због тога он изучава механику, физику, хемију и медицину. Због тога он изучава дању и ноћу живу науку људи, карактера, положаја и свих услова садањег друштвеног и политичког строја,

у свим слојевима. Увек са истим циљем, најскорије рушење старог поретка.

4. Он презире јавно мишљење. Он презире и мрзи садашњу друштвену етику у свим њеним видовима покварености. За њега је морално оно што омогућује победу револуције. Неморално и преступно — све што је спречава.

5. Револуционар је завереник — човек заклет, непомирљив према садањој држави и садањем развратном друштву, он сâм не треба да чека од њих никакве милости. Међу њима (садашњом државом и друштвом) и њим (револ.) постоји тајна или јавна, али непрекидна и непрестана борба на живот и смрт. Он мора да се научи да издржава ударе.

6. Суров према себи, он мора бити суров према другима. Сва нежна, сентиментална осећања љубави и дружбе морају бити у њему задовољена хладном страшћу револуционарнога дела. За њега постоји само једна нежност, једна утеха и задовољство — успех револуције. Дању и ноћу мора он живети са једном мишљу — немилосрдно рушење. Идући хладнокрвно и неуморно томе циљу, мора бити спреман да гине, и да убија све што стоји на његовом путу.

7. Природа правог револуционара искључује романтизам, болесно осећање и усхићеност, која може да штети. Његова природа искључује и личну мржњу и освету. Револуционарна страст мора у њему да се споји са хладним разумом. Увек и свугде он мора гушити личне прохтеве и испуњавати општи интерес револуције. Михаило Бакуњин«

269 Гаћиновићев превод Бакуњиновога *Прогласа руским студентима* гласи у оригиналу:

»Руски студенти!

Полиција вас бије, али то се чинило мало мудрим нашим властима. Још вас напада цела државна журналистика.

Хоће да вас увере да је све у Европи укочено и да нигде нема народних невоља.

Вас хоће да увере да нисте то ви, него Пољаци.

Вас уверавају да немате права да помажете сиромашним друговима, да вам је сувишно право састанака, право дискусије, право слободне речи, право на широко, интегрално развијање, право на светли живот у слободи.

Вама указују на Европу која умире. Али која Европа? Европа императора, Европа краљева, Европа папа, племића, велепоседника, Европа реакције и централизације.

Диже се и нада, верује у своју будућност Европа угњетена, Европа која гладује и која трпи, Европа револуционарна и мученичка.

Ко вам говори да у Европи нема живих елемената?

То вам причају литератори - чиновници, људи који су се иживели и који су се срушили, морално сасушени а идејно безбојни и уморни, људи застарели и иструлели, они који дају једној средини илузију блиске смрти, распадања и дегенерације социјалне.

Сетите се да је племићка Пољска и племићка Литва упропастила народну Пољску и народну Литву, као што племићка, чиновничка и полицијска Русија упропашћује народну Русију. Нећемо да вас учимо, млади пријатељи, јер нам је несимпатична поза оних који говоре са ауторитетом, против кога се боримо као против остатка тираније и традиције. Погледајте нашу тужну Русију, и видећете да је једини пут за младе енергичне људе, пут борбе, пут мука и, можда, пут крви.

Спремајте се, млади пријатељи, за тај пут. Јер ће из вашег пепела никнути крвава руска слобода.

1869. М. Бакуњин«

270 Гаћиновићева биографија Сергеја Кравчинског Степњака гласи у оригиналу:

»Још као студент Војне академије Кравчински је показивао знатне умне способности. Озбиљна и мрачна израза, велике главе, масивна чела, оштрих црта лица, вечно је седео са књигама и мало с ким говорио. Кравчински је тада живео затвореним унутрашњим животом, целу енергију је трошио на теоретску спрему за револуционарну улогу, о којој је већ тада сањао. По свршетку курса Војне академије, Кравчински је отишао у провинцију као официр, са намером да баци војну службу и да се врати у Петроград. Студирајући у провинцији француску револуцију, он је опазио вредност личне иницијативе и, нарочито, важност личног хероизма; револуцију је водило неколико људи, па није немогуће да се изврши један сличан преврат у Русији; треба само силних и енергичних вођа. Револуционарни посао изгледао му је делом личне иницијативе, плодом интелигентног разумевања, које ствара револуционарне хероје.

Романтизам је био јака страна личности Кравчинскога. Није био задовољан колективном борбом, и увек је тражио лична херојска дела, појединачне подвиге. Када је био у иностранству, улазио је у сва револуционарна дела која је сретао. 1876. учествовао је у херцеговачком устанку, доцније у редовима талијанских револуционара, а пред смрт спремао се да иде у редове Јермена који су се борили против Турске.

После доласка у Петроград, иако је био завањен у књиге, мање је личио на мрачног завереника, погруженог у своје револуционарне планове. Ту се сретао са знаменитим људима из *Кружока чајковиста*, где се развио у човека који верује у колективна револуционарна дела.

Кравчински је био први из *Кружока чајковиста* који је напустио организовану пропаганду у Петрограду и ушао у безмерно и тајанствено море народно. Треба казати да је у то време то била знатна жртва, одрицање од угодности и задовољства, и прелаз тешком и напорном животу. Тај напор могао је издржати само челични револуционарни ентузијазам, који је чинио једну од најлепших страна Кравчинскога. Ићи у народ, значило је онда напустити универзитет, бацити књиге, растати се са градским животом и обући сељачке кабанице и одело.

Заједно са Рогачевом, Кравчински је отишао у тверску губернију, где су обилазили села, радећи и ширећи револу-

ционарну пропаганду. По примеру Рахматова (личност из романа Николе Чернишевскога *Шта да се ради*), он је почео јачати тело, и постигао је у томе знатних плодова; само благодарећи том припремању, он је могао да издржава физичке напоре, да ради са сељацима њихове послове.

На слушаоце Кравчински је производио јак утисак својим великим знањем, оном унутрашњом силом која се у њему осећала. Када су га затворили у неком селу, он је при спровођењу у оближњу тамницу проповедао револуцију и једним дрским случајем побегао између својих пратилаца.

После целог реда хапшења и прогона у бурној 1874. години, проређени круг чајковиста осећао је усамљеност. Тада се Кравчински налазио у тешкој душевној кризи. Каткада је изгледало да силази с ума, није одговарао на питања, само је ћутао и патио. Његово остајање у слободи може се објаснити тиме што се он никако није чувао, што је увек ишао по отвореним местима, као човек који брине само своје бриге и мисли само своје мисли.

1876. он је отишао у Херцеговину, где је учествовао у српском устанку, писао прокламације бунтовницима. 1877. је учествовао са италијанским револуционарима Кафијером и Малатестом у беневентској експедицији. У пролеће 1878. био је већ у Петрограду, где се тада стварала знаменита организација ‚Земља и воља', која је дала ток свим доцнијим стварима револуционарним у Русији. Исте године, 4. августа, Кравчински је извршио атентат на шефа полиције Мезенцева у Петрограду, усред бела дана. При великом мучењу у тамници, где је маса револуционара погинула од болести и патње, у редовима револуционарне странке појавила се мисао о оружаном противљењу при арестовању. С друге стране, инквизиторски рад владе за последње четири године знатно је променио расположење револуционарне странке. Почели су терористички случајеви на југу Русије, у Одеси. Русија се закитила новим животом у тим временима. У томе новом времену Кравчински је узео на себе смелу улогу иницијатора. Он је извршио први крупни терористички акт: убиство генерала Мезенцева.

Кравчински је ишао у сусрет Мезенцеву за време његове обичне јутарње шетње по Михаиловском тргу и смртно га ударио ножем. Затим је скочио на припремљена кола на којима је пре побегао и Кропоткин, и избегао је прогоне полиције.

Сви доцнији радови Кравчинскога у иностранству имали су литерарни карактер. У својим делима он је износио јасне слике револуционарног живота, као човек који је живео у самом центру и умео изразити психолошку страну револуционарног покрета. Његов роман *Андреј Кожухов* из живота руских терориста представља најбоље дело из револуционарне белетристике у Русији. То је представљање најдраматичнијег дела живота руских новатора, прво силажење у народне масе, прва пропаганда међу радницима. Па живе и потресне сцене из момената припремања за бој са апсолутизмом, рељефно

цртање личности и душа, и природно развијање Кожухова, главне личности романа, од пропагатора у терористу и цароубицу. Па лепо и песничко цртање руске жене, која се буди и прилази револуционарном покрету, који освежује, подмлађује и даје му онај импулс и ентузијазам који немилосрдно обара све препреке и сметње. Тај Кожухов постаје страшан, грозан, неукротив, сав обојен крвавим ореолом, човек који води терористе, ствара планове, дрско напада полицију усред вароши, док најпосле не падне под маљем апсолутизма и силе. Извесно је да је Кравчински пренео већи део своје душе у свога јунака Кожухова.

Кравчински је случајно погинуо 1895, у Лондону. Расејан као што је био, враћајући се у квартир једне вечери, у лондонско предграђе, утонуо у своје мисли, он није ни приметио воз који јури према њему и који ће му донети смрт за неколико тренутака. Воз га је ударио у главу и смрт је наступила одмах. Тако је завршио херојски и мученички живот један од најјачих чланова из групе ,народовољаца'.«

271 Гаћиновићев превод биографије Петра Кропоткина* гласи у оригиналу:

»У садање време имају два велика човека у Русији који мисле за руски народ и чије мисли припадају човечанству: Лав Толстој и Петар Кропоткин. Толстој нам често приповеда у уметничкој форми епизоде свога живота. Кропоткин нам даје први пут у овој књизи кратак преглед све своје делатности.

Иако се та два човека дубоко разликују, могуће је ипак направити поређење њиховог живота и њихове животне филозофије. Толстој је уметник, Кропоткин научник. У животу обадвојице наступио је моменат када нису могли бити задовољни радом с којим су до тада живели. Толстоја су скренула с пута његова религиозна размишљања, Кропоткина — размишљања социјална.

Оба воле човечанство, оба осуђују индиферентизам, недостатак мисли, грубост и надувеност виших класа; обадвојица једнако саосећају са уniженим и увређеним. Оба виде у свету више кукавичлука него глупости. Оба — идеалисти, и оба имају темпераменат реформатора. По природи, оба мирољубива, Кропоткин више него Толстој, иако овај проповеда мир и осуђује употребу силе, док је Кропоткин одобрава и има другарске односе с терористима. Највише се разилазе у односу према интелигентном човеку и науци. У свом религиозном заносу Толстој презире и научника и науку. Кропоткин их поштује, иако осуђује оне научнике који заборављају народ и патње народних маса.

Многи људи оставили су велика дела иако су можда живели кратко. Многи су људи интересантни иако је њихов живот мали и баналан. Живот Кропоткина у једно време је и велик и интересантан.

* Предговор делу *Записи револуционара* од П. Кропоткина. — Прим. В. Гаћиновића.

У овој књизи читатељ ће наћи све елементе који састављају живот богат догађајима; овде има идиле и трагедије, драме и романа.

Детињство писца проведено у Москви и на селу, портрети мајке, сестара, учитеља, старих слугу, многобројне слике патријархалног живота, све је то тако лепо описано да продире у свачије срце. Слике природе, приповедање необично јаке љубави међу двојицом браће, све је то најлепша идила.

Али одмах затим, на жалост, много суза и страдања — грубости породичног живота, свирепо обраћање са сељанима, ускост ума и надутост оних који управљају судбином људи.

Има врло много разноликости и драматских катастрофа: племићки живот и живот у тамници; живот у вишим круговима руског друштва, близу императора и великих кнежева, и живот у сиротињи, међу пролетаријатом, у Лондону и Швајцарској. Ту се мењају костими као у драми; главно лице дању у отменом оделу иде у Зимски дворац, ноћу, у сељачком оделу, иде у предграђа, где међу сељацима проповеда револуцију. Има такође и сензација које припадају романима. Иако је тешко замислити простији стил од Кропоткиновог, у овом делу има места која више утичу него све што смо прочитали у романима писаним са тенденцијом сензације. Има ли шта драматичније него приповедање о припремама бекства из болнице и смело испуњавање плана?

Мало је људи који су познавали све слојеве друштва као Кропоткин. Какве слике! Ево, у детињству: у свечаном костиму он стоји уз Николу I; опет, ево где је паж Александра II, где трчи за њим и чува га од опасности; ено у страшној тамници где испраћа Николаја Николајевича и где слуша из дана у дан крик сељака, који је близу њега у тамници и који силази с ума.

Кропоткин је живео као аристократ и као радник. Као геолог, Кропоткин је открио целу еволуцију преисторијску у геологији. Књижевном и научном васпитању са универзитета и радионице, знању језика, философије и више математике, у младим годинама Кропоткин је додао знање природних и војних наука. Његово је знање универзално.

Како је морао да страда тај велики ум у присилном нераду у тамници! Каква школа трпљења и стоицизма! На једном месту Кропоткин говори да *основа сваке организације треба да буде високо развијена морална личност.* То се односи на њега самога. Живот је направио њега каменом темељцем зграде будућности.

Криза живота Кропоткинова избила је у два момента, које треба нагласити.

Он се приближује тридесетим годинама, добу зрелог човека, душом и срцем он је човек науке; он је направио велики научни проналазак. Пронашао је да мапе Северне Азије нису тачне; не само да нису пређашња мишљења о географији Азије тачна, него да и теорија Хумболтова не одговара фактима. За две године он се предаје савесном испитивању. Одједан-

пут, као муња, синула је у његовој глави истина. Он је појмио да линије развијања Азије не иду са севера на југ, ни са запада на исток, него с југозапада на североисток. Он је проверовао своје откриће, прилагао масу факата, и увек се потврђивала његова мисао. На тај начин он је познао у најблагороднијој форми радост научног открића и осетио како то узвишава душу.

Тада наступа криза. Мисао да то откриће може осетити само мало њих, мучила га је. Он поставља себи питање, има ли право да он сâм ужива у тој науци. Осећа да има веће дужности, да треба пренети у масе досадање плодове науке, да је то више него радити на новим открићима.

И тај склад мисли обузима Кропоткина. У Финландији он стоји пред новим открићем, али тако је искрено саосећао сиротињи, страдалницима, који често гладују и чији је живот права борба за опстанак — да сматра својом великом дужношћу, дужношћу апсолутном, да постане учитељем великих и мрачних народних маса . . .

Ускоро после тога открива се пред њим нови свет — живот радничких слојева, и он обучава оне који хоће да науче.

Пет или шест година доцније наступа други део кризе. Још за првог путовања у Швајцарску, Кропоткин је напустио групу социјалиста-централиста (марксистички, германски социјализам) из мржње према централизацији, из љубави према слободи личности. Тек после другог пребивања у Швајцарској, представа новог социјалног строја федерација слободних општина добива конкретну форму. Од тада његови погледи примају дефинитивну форму. Он је уверен да се будућност прави акцијом народних маса, не верује у разлику оних који владају од оних којима владају.

Кропоткин назива себе револуционаром, и савршено тачно. Али ретки су такви хумани и меки револуционари. Писац ове књиге није никада био осветник, него мученик.

Није никада тражио самопожртвовања од других. него је стално то захтевао од себе. Тако је поступао у целом животу. Али тако мало говори о себи као да му те жртве нису ни давале страдања. Поред све енергије, дух освете тако је код њега слаб да је, спомињући некога лекара ниткова, о њему ово казао: ,Што мање о њему кажемо, утолико боље.'

То је револуционар без позе и без крупних речи. Њему су смешне заклетве и церемоније, којима се вежу завереници. Тај је човек оличење простоте. Нико од њега није мање себичан, и нико није више волео човечанство као он. По своме карактеру, он може издржати поређење са ма којим борцем за слободу у ма којој земљи.

Он ми није допустио да кажем у предговору његове књиге све оно што мислим о њему. И када бих то учинио, то би изишло из обичних размера предговора.

Ђорђе Брандес«

Леопарди: Остали преводи гласе:

ИТАЛИЈИ

О моја отаџбино! Видим у рушевинама бедеме, стубове, статуе и куле наших отаца, али не видим славе, не видим ловорика, ни мачева њихових. Разоружана, твоје је чело погнуто, и твоје су груди наге. Јао! Грдна рано! Какво смртничко бледило! Каква крв! У каквом си стању, о краљице лепоте. Питам небо и земљу: Кажите, кажите ми ко је довео до таквог јада? Због веће несреће њене су руке у ланцима, косе су њене замршене, без вела, она седи сама и неутешна; лице скрива међу колена и плаче. Плачи, јер имаш због чега да плачеш, о моја Италијо, јер си превазишла друге народе у злој судбини.

Када би твоје очи биле два жива извора, и онда би твој плач био мањи од твоје несреће и твога срца. Некада господарица, ево где си данас бедна робиња... Зар се нико неће да бори за тебе? Зар неће нико од твоје деце да те брани? На оружје! На оружје!

Где су твоји синови? Чујем звекет оружја, кола, гласове; они се боре, твоји синови, у земљи туђинској. Ах! ја их жалим, оне који гину у биткама за туђина, не за своју земљу, за своју децу, ни за своју фамилију, него за непријатеља, нашег непријатеља, за туђински народ. Они не могу казати умирући: Слатка отаџбино, враћам ти живот који си ми дала!

Ах! Нека су благословена драга и срећна стара времена када су народи јурили у смрт са љубављу за своју отаџбину, будите вечно поштовани и светли, ви, кланци Тесалије, где је неколико херојских срца победило судбину и Персијанце. Тада је побегао преко Хелеспонта лукави и окрутни Ксерксе, праћен подругивањем наших далеких рођака, а Симонида, гледајући небо, море и земљу, изиђе на брег Анталу, где је света фаланга нашла бесмртност у смрти.

Са миром у рукама са образима који су потопљени у сузама, са грудима уздрхталим и телом које посрће, говораше: »Будите хиљаду пута срећни, ви који сте грудима задржавали непријатељске мачеве за љубав земље која вам је дала живот, ви које поштује Грчка и обожава цео свет. Пре ће звезде пасти са неба у валове и угасити се шуштећи него што ће ишчезнути ваша успомена и охладнети ваш култ. Ваш је гроб олтар, где ће мајке показивати својој деци племенити траг ваше крви. А ја падам на ову земљу, о славни хероји, љубим ово стење и овај песак, чија ће слава бити вечна од једног пола до другог.«

МАКСИМИЛИЈАН ШВАЛЦЕР

In den Gassen
Zu den Massen ...

... слушам, пењући се уза степенице. Он пева. Значи, ради. Седи, нагнут над неким стаклом и нешто меша. Пажљиво и

мирно. На поду, по зиду и прозорима реторте и цеви. Оштар и тежак мирис — динамита.

— А то сте ви. — И не подиже очију. — Седите!

И опет:

In den Gassen
Zu den Massen ...

Као да ме и не примећује. Сав је утонуо у своју хемију. Нешто кипи. Нешто се вари. Нешто пламти зеленкастим огњем. А он сам, са обнаженим лактовима, црн, са оштром брадом. Као средњовековни алхемик.

— *In den Gassen* ... Да ли сте читали, у Француској ће убрзо бити радикално министарство ... То је лепо ... То је врло лепо ...

— Зар није свеједно?

Он подиже очи. Посматра ме са осмехом.

— А да, ви сте анархист.

И опет се савија над свој посао. Устаје, леп и силан. Руке у џеповима а кратка луша у устима.

— Знате, скоро нисам одлетео у ваздух. Мешам течност и видим знаке растварања. Значи, експлозија. Срећом, вода је била близу. Ухватим за суд и сасух масу воде у течност. Течност је запраштала и ја сам опекао руку. Целу леву страну. Руку и ногу. *In den Gassen* ...

Он је говорио равнодушно. Као да није говорио о себи. О томе шта га очекује сваки дан, сваки сат.

— Седите, пићемо чај.

И пребира по кухињи.

Где сам ја? Како сам тако миран? Овде где раде са динамитом, где се играју са смрћу ... Да ли због тога што је он ту? Због тога што је он здрав и силан? Што он није узбуђен?

Он је био као од туча. Певајући, засипао је бомбе динамитом, као да се игра. Умешно, тачно и математички. Са љубављу. Не верујући у опасност. И сам Кибалчић гордио би се њиме.

Ноћ је 15. јула.

Седимо заједно у парку, и с досадом посматрамо пролазнике. Шта смо ми њима, тим људима летних шеталишта, и шта су они нама?

Те тихе ноћи морао је да направи четири бомбе. За Плевеа (министар унутрашњих дела у Русији, велики реакционар и највећи непријатељ руских револуционара; убио га је 1906. славни херој Јегор Сазонов). Он их не прави први пут. Да ли их можда сада прави последњи пут?

Гледам његове велике, челичне и мирне очи. Слушам његов сталожени глас. И мене обузима тихи бол. Бол неизвесности. Бол неизбежне, јоште невидљиве крви ...

— Шта нам припрема данашњи дан? Шта ви мислите? — пита он.

И не сачекавши одговор:

— Успех, несумњив успех.

И мени се чини, видим га опет у његовој соби, опет над цевима и ретортама. Над експлозивом, динамитом. На истоку већ дивно зора, улице се већ буде, скоро дан... А он, без сна, погнут над својим столом, уверен и миран, полако саставља последњу бомбу. А сутра ће као гром загрмети експлозија. Биће крви. Чије? Да ли само Плевеове?

— Несумњиво, успех...

Високо трепере електричне светиљке, сањиво шушти лишће, и ноћ умире. Свануло. Време је.

— До виђења ... до скора.

И опет у очима нема узбуђења. Шта је? Са њим је уверење, логика живота и његова победна, крепка воља. Дакле, са њим је и успех...

Последњи пут видео сам га у Петрограду. После, 9. јануара, пред саму смрт. Говорио је о Гапону и очи су му запламсале.

— Видите шта значе масе, ми их не познајемо. Ето, то је револуција — треба ићи у масе, у масама радити.

У њему се пробудио народовољац. Син тих људи који су се борили динамитом у име народа, верујући у његову силу, у његову револуцију. Терорист, он је сањао о мирном послу. Само сањао.

Он је водио атентат на Трепова. Као математичар, он је рачунао. Као архитектор постављао план. Камен на камен. Методично. Мирно. Он је веровао у себе, у своје знање, у науку... Каткада, по његовом лицу прелетала је сенка, његове усне су се снажно грчиле. Шта га је тада мучило? Шта се у њему тада рађало? Какве су се силе у души дизале?

Слепа судбина не зна рачуна... Он је умро случајно. Случајном смрћу, од експлозије. Правећи бомбе, у рану зору, када су се улице будиле... И с њиме је у гроб сишла громадна сила. Сила младости, сила ума, сила знања и тврде, челичне воље.

ДОРА БРИЛИЈАНТ

Први пут сам је видео у бедној студентској собици, на крају града, у Кијеву! Био је март 1904 — време Плевеа и почетак терора. Тада се мало њих кретало у борбу. Али она је, смела, давно све решила и на све решена.

И сада она стоји преда мном тиха и тужна. Таква какву сам је познавао за њеног кратког живота.

— Ви знате да треба одбацити све... породицу?

— Да.

— Живети тајно, без куће.

— Да.

— Бити, можда, убијен.

— Да.

Видим њене велике, дубоке и уморне очи. И ја се сећам из Библије онога места: Велике воде не могу угасити љубав нити је реке могу потопити, јер је љубав јака као смрт.

Тиха, она је увек ћутала. Ни речи о себи, о свом животу, о својим мукама. Као да није ни било тих мука у њеном жи-

воту. Ко је она, откуда? Непримећена, ћутећи, ишла је да умре... Па треба ли о томе говорити...

Само би каткада њене црне очи плануле ватром — ватром скривене, велике љубави... Терор је био крст жена живота. Смрт — њен спас. Она је ишла да пролива крв, тражила је излаз, и није га налазила. Тај излаз блештао је у даљини, као срећа, као венац живота, као поносна смрт за народ, у име народа. И она је умрла — у тамници.

Био је јул, и на Морском булевару свирао је весели оркестар, а по улици су шетали парови — такође весели, ведри. Парк је мирисао смолом и у њему је било много сунца, мирноће и треперења. Плевеу се неприметно прикрадала смрт, а наш друг Јегор Сазонов спремао се на вешала.

Она је седела близу мене. По песку је шарала мале кругове. Чуо се шум борова и хук далеког мора. Нешто је мислила, ћутећи. Одједанпут је подигла главу:

— Слушајте, треба да вам кажем...

Са булевара се чуо звук валса... Тишина... Опет звук валса. Опет тишина...

— Ја не могу да умре други... Не могу да умре Јегор, ја морам да умрем.

— Ви?...

— Ја.

И поче да говори. Брзо и страсно, као да јој је пао камен са срца. Као да су се двери њене душе отвориле. Њене црне очи бациле су на ме велики поглед и чекале одговор.

На булевару неко пева. Тенор. Пролазе људи, официри, жене у колима са брилијантима... Сви туђи, и туђи на увек...

Она опет шара по песку... Нешто још није казала. Нешто је у њој опет ућутало. Двери су се опет затвориле.

— Ви ме не поимате... Мени је тешко живети... Помислите, ми убијамо. Најзад, тужно је убијати. Нужна је крв. Да, нужна... Али, дајте да и ја умрем. Не мучите ме — дајте! Не могу да живим овако, немам снаге, не могу...

Тада сам видео њену душу. У њој је било муке, страдања, неисказаног ужаса. И ја се клањам тој муци, тој љубави женског срца...

После атентата на Плевеа, она је живела у лабораторији. Била је домаћица, правила пробе, спавала на динамиту. Из дана у дан, из месеца у месец. Ћутећи, она се учила.

— Можете направити бомбу?

— Да.

— Можете њоме руковати?

— Да.

— Без грешке?

— О, да.

И увек тако мирно. Просто и одлучно. Она је свикла и на убијање?

Свикла се и на крв... Ко зна, ко може казати?

Доцније сам дознао да ли се привикла на крв.

Чекао сам је 4. фебруара у Никољској улици. Чекао да ми донесе и преда бомбе. Радила је ноћу, код своје куће. Радила их за великог кнеза Сергеја.

Видим је као сада. Озбиљна, мирно прелази преко улице. Угледав мене, насмеја се. Очекујем са узбуђењем. Колико кочијаша, колико народа, жена, деце. Изгледа да их нема никада тако много. Или се само тако чини. Ако је гурну, ако падне? Гледам је једва дишући. Она је већ близу мене, онако малена, онако мила.

— Узмите, узмите брзо.

Тешко дише. Уморна. Једва је дошла. Около опет људи, много људи.

— Одлазите већ... Одлазите...

— Опростите...

И већ се изгуби у гомили, сама, тиха и ћутљива.

То беше јутром. Преко дана опет сам је срео... Она ми крепко стиска руку, и ћути. Она је мирна. Нема узбуђења, нема трзања.

Она ћути, ко зна где су јој мисли...

Одједанпут иде према нама малишан, без капе, преплашен, са подигнутим рукама, вичући:

— Убили великог кнеза.

Њена рука исклизну из моје. Главу погну и поче ридати, ридати. Сузе, незадрживе сузе. Као да је њима истицало све што је скривено, све што је затајено и закопано на дну њенога срца.

— Умирите се... Шта је с вама?

— Великог кнеза убили. Боже мој, боже мој, ја га нисам убила.

Она је хтела да дâ свој живот, да умре. И живећи, мучила се безмерно, неказано.

У децембру, пред устанак у Москви, правили су бомбе и у Петрограду. Правила је и она. Њу су затворили. Она је умрла у тамници тако тихо и мирно као што је живела. Мир јој! Њена је мржња била од љубави, од оне љубави која доноси свету светлости. Борис Савинков«

Одломци из *Горског вијенца* у избору Владимира Гаћиновића:

Зар обадва нијесмо хајдуци?
Он је хајдук робља свезанога,
Он је бољи, е више уграби;
Ја сам хајдук те гоним хајдуке,
Гласнија је моја хајдучија.

— — — — — — — —

Без муке се пјесма не испоја,
Без муке се сабља не сакова,
Јунаштво је цар зла свакојега
А и пиће најслађе душевно
Којијем се пјане покољења.

— — — — — — — —

Пас* свакоји своје бреме носи,
Нове нужде рађу нове силе.
Удар нађе искру у камену
Без њега би у кам очајала.

— — — — — — — —

Треба служит' чести и имену:
Нека буде борба непрестана!
Нека буде што бити не може —
Нек' ад прождре, покоси сатана!
На гробљу ће изнићи цвијеће,
За далеко неко покољење!

— — — — — — — — —

Довести га к познанију права,
То је људска дужност најсветија!
Ал' тирјанству стати ногом за врат,

— — — — — — — — —

Покољење за пјесму створено!
Виле ће се грабит у вјекове
Да вам в'јенце достојне саплету;
Ваш ће примјер учити пјевача
Како треба с бесмртношћу зборит!
Вам предстоји преужасна борба:
Племе би се све одрекло себе
Те црноме работа Мамону!
Тежак вјенац, ал' је воће слатко;
Васкрсење не бива без смрти.

— — — — — — — — —

Славно мрите кад мријет морате,
Чест рањена жеже храбра прса,
У њима јој нема боловања.

272 В. Богићевић, *Млада Босна,* стр. 68.

273 LG, Vr, IX, $\frac{643/14}{343}$.

274 LG, Vr. IX, $\frac{643/14}{365}$.

275 Скерлић, *Светозар Марковић,* стр. 183.
276 *Историјски архив КПЈ,* III (Београд, 1947), стр. 127 - 129
277 Ibid.
278 Види XX главу.
279 *Огледи и писма,* стр. 185.
280 П. Лавров, *Исторические писма* (Женева, 1891), стр. 79.
281 *Огледи и писма,* стр. 80 - 81.
282 *Данашњица и Млада Босна,* стр. 12.
283 *Огледи и писма,* стр. 133

* Генерација. — Прим. В. Гаћиновића.

284 В. Черина, Јанко Полић - Камов (Ријека, 1913), стр. 73.
285 Woodcock, стр. 285 - 286.
286 Ibid; Eugenia W. Herbert, *The Artist and Social Reform — France and Belgium, 1885 - 1898* (Њу Хавен, 1961), стр. 208 - 213.
287 Woodcock, стр. 431.
288 Иво Андрић, *Вихор*, бр. 5, 1913.
289 Б. Јевтић, »Млада Босна«, *Босанска вила* (30. децембар 1913), стр. 337.
290 *Босанска вила* (30. јун 1912).
291 *Огледи и писма*, стр. 126.
292 Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, стр. 424.
293 И. Димитријевић, »Сима Пандуровић и Гаврило Принцип«, *Споменица Симе Пандуровића* (Београд, 1928), стр. 67 - 74.
294 Мухарем Первић, *Момчило Настасијевић* (Београд, 1963), стр. 158 - 159.
295 Митриновић је о свом трошку штампао посмртне плакате поводом смрти Душана Поповића, 8. новембра 1918, у којима је написао да му је Поповић био племенити пријатељ *(Збирка Чедомира Митриновића)*.
296 Предраг Палавестра је код нас најдубље захватио књижевни рад Димитрија Митриновића у својој књизи *Књижевност Младе Босне*. Види такође есеј Славка Леовца о Митриновићу, *Живот* (Сарајево, октобар 1963).
297 В. Черина, *Јанко Полић - Камов*, стр. 50.
298 Ibid, стр. 83.
299 М. Грол, »Ибзенов народни непријатељ«, *Српски књижевни гласник* (16. децембар 1921).
300 И. Андрић, *Немири* (Загреб, 1920), стр. 28 - 30.

ГЛАВА XI

1 МГС, *Збирка Лебедева;* есеј дра М. Жерајића »Невесињска пушка и сарајевски атентат«; *Огледи и писма,* стр. 68 - 69.
2 Писмо Зечевића аутору од 12. маја 1963 *(Збирка Пере Слијепчевића).*
3 У писму без датума, Жерајић је тражио од Слијепчевића да помогне Шпири Солди да добије стипендију *(Збирка Пере Слијепчевића).*
4 Жерајићево писмо Слијепчевићу од 15. октобра 1909 *(Збирка Пере Слијепчевића).*
5 Жерајићево писмо Слијепчевићу од 25. фебруара 1910.
6 Писмо Б. Зечевића аутору од 12. маја 1963.
7 *Збирка Пере Слијепчевића,* Жерајићево писмо Слијепчевићу од 2. новембра 1909.
8 Ibid.
9 П. Слијепчевић, »Масарик и предратна омладина«, *Српски књижевни гласник* (16. март 1930), стр. 466 - 469.
10 Б. Јевтић, »Сарајевски атентат«, *Политика* (28. јун 1925).
11 УБ, Ибр. 3.183.
12 В. Богићевић, *Млада Босна,* стр. 44.
13 Само с неколико изузетака, београдски листови оштро су реаговали на путовање аустријског цара. Оно је било приказано као »трљање соли у болну рану«. У дискусији с бечком штампом, водећи београдски лист *Политика* назвао је 23. маја 1910. ову посету илегалном и неморалном. Аустро - угарска влада била је оптужена што је послала остарелог монарха у Сарајево да би изазвала атмосферу узнемирености на Балкану; истицало се да та посета превазилази све раније провокације сличне врсте. Сâм цар био је укорен што се некоректно понаша у последњим годинама живота, а при крају чланка лично је био изложен увредама. *Политика* је писала да ће босански кметови посматрати цара као мазгу која је пристала да је под старост водају кроз земљу с којом није ни у крвној ни у каквој другој вези, и тврдила да га у Босни и Херцеговини нити цене нити му желе добро.
14 *Огледи и писма,* стр. 67.
15 Ibid, стр. 69.
16 *Neue Freise Presse* (1. јун 1910).
17 AFR, FA, III, 194, FMB - MAE (8. јун 1910).
18 *Reichspost* (1. јун 1910).
19 Ibid, 6. јун 1910.
20 Pfeffer, стр. 176.
21 Черовић, стр. 46.
22 Ове документе први је у Архиву Босне и Херцеговине открио В. Богићевић и објавио у чланку »Атентат Богдана Жерајића«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* (1954), стр. 87 - 102.

23 АБХ, бр. 5753, Präs., 1910.
24 В. Грђић, »Из мојих успомена, Посјета Фрање Јосипа Босни, Задњи мој разговор са Жерајићем«, *Преглед* (јануар 1927); С. Мољевић, »Жерајићев атентат«, *Развитак* (Бањалука, 1. фебруар и 1. март 1936).
25 В. Грђић, »Из мојих успомена, Посјета Фрање Јосипа Босни«, *Преглед* (јануар 1927).
26 Р. Радуловић, *Наш политички морал* (Београд, 1933).
27 Увод Пере Слијепчевића за књигу Р. Радуловића, *Наш политички морал.*
28 В. Богићевић, »Атентат Богдана Жерајића«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, стр. 101.
29 Јован Старовић је догађаје од 15. јуна 1910. описао Б. Зечевићу, који је те успомене пренео аутору 22. марта 1963.
30 MKEFF, Mf/94, res/1910.
31 Ibid.
32 NEFF, Писма, кутија 29.
33 HHSTA, II/h - 3/56 (16. јун 1910).
34 Ibid.
35 Ibid.
36 Ibid; ABH, Präs., 5. август 1910.
37 MKEFF, Mf/94, res/1910.
38 MKEFF, Mf/94, res/1910.
39 В. Богићевић, »Атентат Богдана Жерајића«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* (1954), стр. 98; АБХ, LRS, бр. 5. 753, Präs., 1910, 3. 541.
40 Ibid.
41 HHSTA, Politisches Archiv, XL, Interna, Liasse XLVII/7, Box 226; такође MKEFF, Pc 5, res/1910.
42 Ibid.
43 Ibid.
44 Ibid.
45 Ibid.
46 Ibid.
47 Ibid.
48 Ibid.
49 Ibid.
50 Ibid.
51 Интервју Макса Хоенберга у *Paris - Soir - Dimanche* (4. јул 1937).
52 HHSTA, Politisches Archiv, XL, Interna, Liasse XLVII/7, Box 226.
53 Ibid.
54 Ibid.
55 Dr Werner Frauendienst, *Jugoslawiens Weg zum Abgrund* (Берлин, 1941).
56 Тришић, стр. 474 - 475.
57 УБ, Ибр. 3.183.
58 Тришић, стр. 466 - 468.
59 Н. Шкеровић, »Југословенска омладина у Прагу пре двадесет година«, *Нова Европа* (11. фебруар 1929), стр. 78 - 85.
60 Љубибратић, *Гаћиновић*, стр. 64.
61 В. Богићевић, »Атентат Богдана Жерајића«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* (1954), стр. 87 - 102.

62 Ibid.
63 Љубибратић, *Гаћиновић*, стр. 64. Видети у XV глави како је сарајевска полиција хтела да одсече главу мртвом Недељку Чабриновићу.
64 Јевтић, стр. 20. Занимљиво је да је *Словенски Југ* у броју од 25. јуна 1910. оштро напао јавно мнење у Србији због начина на који третира Жерајићев атентат на поглавара Варешанина. *Словенски Југ* је писао да је српска штампа изгубила главу, чак више него аустријска. Према писању *Словенског Југа*, српско јавно мнење, да би себе одбранило, обасуло је јадног Жерајића свакојаким увредама; писало се да је он идиот, неуротичар, да болује од туберкулозе, као и да чита руске револуционарне књиге. *Словенски Југ* је завршио чланак речима да се не плаши да каже да је Жерајић своје дело извршио као Србин, и да је он био потпуно уравнотежен човек свестан свога дела, и да није био ни луд ни у екстази. Том приликом такође се тврдило да иза Жерајића није нико стајао и да је он атентат извршио по својој слободној вољи.
65 Љубибратић, *Гаћиновић*, стр. 63 - 64; И. Врињанин, »Омладинске организације и сарајевски атентат«, *Новости* (Загреб, 15, 16. и 17. јул 1926).
66 Јевтић, стр. 20.
67 Черовић, стр. 50.
68 Љубибратић, *Гаћиновић*, стр. 62.
69 МГС, *Збирка Лебедева.*
70 NEFF, *Prozess in Sarajevo;* Pfeffer, стр. 60.
71 Јевђевић, стр. 37.
72 Mousset, стр. 511 - 512.
73 Први Гаћиновићев есеј о Жерајићу објављен је у *Зори* (Беч, новембар 1910), под насловом »Онима који долазе«, под псеудонимом Владимир Иванов; други у годишњаку *Просвјете* за 1912. годину (Сарајево), под насловом »Крик очајника«, и трећи у облику брошуре, под насловом »Смрт хероја«, издање *Пијемонта* (Београд, 1912).
74 *Огледи и писма*, стр. 127.
75 Према Д. Суботићу, *Yugoslav Popular Ballads* (Кембриџ, 1932), стр. 81.
76 Ibid.
77 Ibid.
78 Ibid.
79 Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (Београд, 1953), стр. 221.
80 А. Савић - Ребац, »The Ray of the Microcosm«, *Harvard Slavic Studies* (1957), III, стр. 116 - 117.
81 Ibid.
82 Ibid.
83 John Reed, *The War in Eastern Europe* (Њујорк, 1916), стр. 59.
84 Ст. Недељковић, »Петар Петровић - Његош, претходник Дарвинов«, *Јавор* (4. децембар 1877).
85 Б. Шулек, »Претече Дарвина«, 75. књига рада ЈАЗУ, 1885, стр. 72.

86 Б. Петронијевић, »Филозофија у ‚Горском вијенцу' и ‚Лучи микрокозма'« (Београд, 1924).
87 Њихова критика се умногоме заснивала на Кропоткиновом учењу.
88 М. Ракочевић, *Црногорски Прометеј* (Љубљана, 1940), стр. 121 - 131.
89 М. Ђилас, *Легенда о Његошу* (Београд, 1952), стр. 71.
90 Савић - Ребац, стр. 110.
91 Ibid.
92 В. Пелагић у својој *Историји босанско - херцеговачке буне* (Нови Сад, 1879), у глави »Сашта се рађају револуције?«, трагао је за елементима перманентне револуције у српскохрватској народној јуначкој поезији, нарочито у песми »Кнез Богосав и Старина Новак« (стр. 32 - 33), као и у песми »Буна на дахије« (стр. 36), у којој се описује српски устанак 1804. године.
93 *The Jewish Encyclopaedia,* VII (Њујорк, Лондон, 1904), стр. 484 - 485.
94 Ibid.
95 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље,* I - II.
96 Ј. Цвијић, »О виолентном типу динарских Срба«, *Преглед* (март 1912); Ј. Цвијић, *Говори и чланци* (Београд, 1921), I, стр. 237 - 243; Цвијић, *Балканско полуострво,* II, стр. 53 - 140; Цвијић, *Јединство и психички типови динарских Јужних Словена* (Ниш, 1914); Цвијић, »Studies in Yugoslav Psychology«, *Slavonic Review* (децембар 1930), стр. 368 - 384.
97 Погледати критичка мишљења о Цвијићу: Д. Томашић, *National Communism and Soviet Strategy,* стр. 57 - 58; М. Недељковић, »Прилози проучавању виолентног типа«, *Српски књижевни гласник* (септембар 1912).
98 В. Милић, »Социолошка концепција Јована Цвијића«, *Књижевност* (Београд, 1956), бројеви 9, 10, 11. и 12.
99 Др Н. Велимировић, *Религија Његошева* (Београд, 1911).
100 Цитирано према уводу Радована Зоговића за *Горски вијенац* (Београд, 1947), стр. 36.
101 Ibid.
102 М. Ђилас, *Легенда о Његошу* (Београд, 1952), стр. 71.
103 А. Еванс, »Serbia's greatest battle«, *Times* (28. јун 1916).
104 А. Еванс, *Illyrian,* стр. 124.
105 Baernreither, стр. 64 - 65.
106 Ј. Цвијић, »О основама јужнословенске цивилизације«, *Цвијићева књига* (Београд, 1927), стр. 49.
107 J. Reed, *The War,* стр. 65.
108 Albertini, II, стр. 47.

ГЛАВА XII

1 М. Дурман, »Ђачки штрајк 1912«, *Књижевник* (Загреб, фебруар 1939), стр. 72.
2 Ibid, стр. 72.
3 *Пијемонт* (Београд, 18. март 1912).
4 М. Дурман, »Ђачки штрајк 1912«, *Књижевник* (Загреб, фебруар 1939), стр. 75.
5 Ibid, стр. 76.
6 Ibid. Још крајем 1911. године радник Никола Његуш, звани Кодер, пуцао је с галерије Царевинског већа у Бечу на министарске клупе и ранио министра Хонебургера (В. Кораћ, *Повјест радничког покрета у Хрватској и Славонији*, Загреб, 1929, I, стр. 228). Његуш је био члан Социјалдемократске партије Далмације. Одржавао је везе с левим социјалдемократима и анархистима у Италији и Чешкој. Умро је у затвору по избијању рата. Околности под којима је умро још нису испитане. Према казивању његовог оца, лично је познавао и Лукенија, који је убио царицу Елизабету. (Подаци Роксанде Његуш.)
7 Ibid, стр. 76 - 77.
8 Ibid, стр. 78.
9 И. Кецмановић, »Једна борбена омладинска организација«, *Преглед* (јануар 1958), стр. 245 - 257, према једном поверљивом извештају Земаљске владе од 25. јануара 1912.
10 Ibid.
11 Dr Pappenheim, стр. 702.
12 Љубибратић, *Принцип*, стр. 45. Према казивању Ђулаге Буковца, Принцип је уочи штрајка ишао из разреда у разред и претио боксером онима који су се колебали.
13 В. Богићевић, *Млада Босна*, стр. 124.
14 Милош Пјанић објавио је свој допис под псеудонимом Мица Јулчин, *Зора* (март 1912).
15 Љубибратић, *Принцип*, стр. 106; Тартаља, *Велеиздајник* (Загреб, Сплит, 1928), стр. 55.
16 Крањчевић, стр. 44 - 46.
17 MKEFF, Ps/37, 1912. Такође види писмо А. Филипића од 26. маја 1962, упућено дру Љуби Јурковићу. Против А. Филипића и Ивана Светеца вођена је истрага у задарском Покрајинском суду (Vr. 476/14), под оптужбом да су организовали атентат на поглавара Атемса.
18 Ibid.
19 Љубибратић, *Принцип*, стр. 106.
20 В. Занинович, »Млада Хрватска уочи I свјетског рата«, *Хисторијски зборник* (1958 - 1959), стр. 93.
21 Тартаља, стр. 55 - 56.
22 Писмо Крешимира Ковачића од 22. јануара 1955. објавио је Војислав Богићевић у својој књизи *Сарајевски атентат — Писма и саопштења, Свјетлост* (Сарајево, 1956), стр. 89 - 91.

23 МГС, *Збирка Лебедева*, према казивању Павла Бастајића.
24 Тартаља и сâм признаје да су бомбе одузете Јукићу зато што се он био повезао са сувише младим ђацима и што се било рашчуло о припремама за атентат (Тартаља, стр. 55 - 56). Ковачић наводи речи Павла Бастајића у писму Војиславу Богићевићу од 22. јануара 1955.
25 МГС, *Збирка Лебедева*, према казивању Павла Бастајића.
26 Дурман, »Ђачки штрајк«, *Књижевник*, стр. 81.
27 Писмо А. Филипића дру Љуби Јурковићу од 26. маја 1962.
28 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића*, материјали са судског процеса против Луке Јукића и другова.
29 В. Заниновић, »Млада Хрватска уочи I свјетског рата«, *Хисторијски зборник* (1958 - 1959), стр. 89.
30 Ibid.
31 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића*, материјали са судског процеса против Луке Јукића и другова.
32 Ibid.
33 AFR, FA, II 269, FMB - MAE (14. јун 1912). Исту информацију објавио је и Супилов ријечки *Нови лист* (1. август 1912). Види такође: А. Цесарец, Ђ. Цвијић и К. Хорватин, »Јукићев атентат и Драган Бублић у освјетљењу свог ‚Атентата'«, *Књижевна република* (Загреб, април 1927).
34 MKEFF, Po/96, 1912.
35 MKEFF, Ps/37, 1912.
36 Ibid.
37 Ibid.
38 В. Заниновић, »Млада Хрватска уочи I свјетског рата«, *Хисторијски зборник*, стр. 93 - 94.
39 Ibid.
40 М. Дурман, »Хисторијски значај Јукићевог атентата«, *Књижевник* (јун 1937), стр. 227.
41 Ibid, стр. 228.
42 *Пијемонт* (8. август 1912).
43 Ibid, 13. август 1912.
44 *Зора*, бр. 6, 7, 8 (1912).
45 В. Заниновић, »Млада Хрватска уочи I свјетског рата«, *Хисторијски зборник* (1958 - 1959), стр. 93.
46 *Препород* (1. јануар 1913).
47 J. Baernreither, стр. 162.
48 Љубибратић, *Принцип*, стр. 109.
49 Ф. Шишић, »Како су Хрвати мислили у првој половици 1913«, *Ријеч* (15. јануар 1930).
50 П. Слијепчевић, стр. 207.
51 *Препород* (1. јануар 1913).
52 HHSTA, $\frac{1653}{4}$, JB 903.
53 *Народна одбрана* (Београд, 1911). То тврди и Адам Прибићевић у чланку »Револуционарни статут Милана Прибићевића«, *Нова Европа* (26. новембар 1940), стр. 374.
54 LG, Vr. IX, 643/14, извештај загребачке полиције о саслушању Дојчића.

55 *Србобран* (Загреб, 23. септембар 1913).
56 Ibid.
57 *Пијемонт* (25. септембар 1913).
58 Ibid.
59 Ibid.
60 Ibid.
61 Ibid.
62 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића,* Дојчићево писмо краљу Александру од 29. новембра 1919.
63 КА, 45 - 18.
64 Ibid.
65 Ibid.
66 КА, $\frac{45-18}{1}$.
67 Ibid.
68 Ibid.
69 Писмо Иве Светеца дру Љуби Јурковићу од 8. маја 1962. Атентат на поглавара Атемса помиње се и у оптужници државног тужиоца подигнутој против Оскара Тартаље и другова 21. априла 1915. у Сплиту. (Оригинал оптужнице, бр. St. 1172/14, у Хисторијском архиву Сплит.)
70 LG, Vr. IX, 643/14, записници са саслушања Аљиновића, Грчара, Хорватића и других у загребачкој полицији.
71 Писмо Луке Аљиновића Љуби Јурковићу у оригиналу гласи:

»Буенос Аирес, 4. маја 1965. год.

Цијењени господин
Проф. др. Љубо Јурковић,
Љубљана
Друже професоре!

Примио сам ваше писмо од прошлога мјесеца априла које ме није изненадило, јер скоро истог садржаја примих неколико мјесеци прије прошлог рата, и то мислим од др. Богданића, или Богдановића, из Сарајева — не сјећам се тачно презимена.

На то писмо нијесам одговорио из извјесних разлога а поглавито што сам мислио на повратак у домовину и тако једном за увјек разбистрим овај мој случај. Надошли рат спријечио ме да то извршим.

Нећу да дужим и прелазим на ствар.

Заиста ја сам као млади ђак и помоћу пок. начелника Вицка Каталинића и др. Иве Тартаље био отпремљен у Србију са још једним омладинцем из Сплита, чије име прешућујем пошто је у посљедњем тренутку одустао да отпутује како својим родитељима не би задао тежак ударац. Све што се сјећам јесте да сам му ја пљунуо у лице. Укрцао сам се на пароброд ,Baron Gauch', и право у Котор. У Котору састао сам се са младохрватом конте - Гоцијем, који ме препоручи неком познатом из Нељежић Грбаља и по ноћи пјешице на црногорску границу. Одатле даље, све пјешке, до Његуша а од Његуша до Цетиња дилижансом. У Цетињу сам уредио све исправе и одатле кре-

нуо пјешице преко Лијеве Ријеке — Подгорице — Андријевице — Берана — Пећи — Скопља, а из Скопља жељезницом у Београд. У Београд стигох два дана прије Видовдана.

У међувремену пуче Бугарско - Српски рат. Одмах се сврстао као редов у тимочку дивизију гдје су ме пребацили као санитарца у одјељење пуковника санитетског др. Сондермајера. Кад је склопљен мир вратише ме у Београд. Посјетих Љубу Јовановића Далматинца. Хтједох ући у Српску војну академију. Љуба Јовановић, након искреног разговора, савјетовао ми да се вратим натраг у Далмацију и да довршим науке и даље радим на зближењу Хрвата и Срба на међусобном братству. Сјећам се да на моје заносне предлоге атентата — рата са Аустријом дословно рече: ‚Не, дјетићу, не можемо ми да ратујемо — изнемогли смо и истрошени: требамо мира, ратне ране да излијечимо!' Са више - мање тим ријечима опростих се од Љубе Јовановића. Ја се нијесам задовољио тим савјетом већ сам пошао до Народне одбране. Ту су ме лијепо примили, захвалили на мојим патриотским осјећањима али на предлог мој да у Аустрији треба низ атентата, почевши од Франц Фердинанда, који сам ја био спреман извршити, морам признати и искрено рећи да нијесам нашао одјека, дапаче ми рекоше да Србија треба дуги низ година мира и никако јој не конвенирају било какве сметње и драстични изазови. Иако нијесам тражио никакову помоћ, Народна одбрана исплатила ми је 100 (стотину) динара у сврху помоћи за повратак.

Видјевши да у Србији немам одјека са мојим плановима, кренух влаком за Загреб. У влаку путоваху са мном два сапутника, један остарјели а други средњег доба. Кад сам стигао у Загреб та два господина одвели ме у гостиону »Бијелом јагњету« и дали ми као добри сапутници адресе двају ђака који становаху на Завртници. Један се је звао Хорватић а други Хаинстер Хабедуш. Ујутро пођох да их посјетим и заиста примише ме као друга - ђака, понудивши ми стан и кошту. Ја међутим нијесам знао да су то редарственици (шпицлови) који под кринком великих родољуба хоће да од мене све дознаду. Пратили су ме од Земуна до Загреба. Морам признати да у мом заносу и у мојој нарави сам много повјерљив. Ја сам код Хаинстера Хабедуша мислио да имам исто тако ватреног родољуба. Међутим он је био редарствени ухода и пратио све моје кораке и у свему ме секундирао као што је био пројект да се изврши план за атентат на Фрању Фердинанда. Неколико пута смо у Максимиру вјежбали се у пуцању, док једног дана не спазим да су ми нестале неке исправе — фотографије, што ме је узнемирило и довело до сумње да та два друга, Хаинстер Хабедуш и Хорватић, нијесу чиста вода... и без да код њих оставим трага побјегнем на Ријеку. На Ријеци дознах да је мени полиција за петама, што ме још више смете и поткрепи у увјерењу да су Хаинстер Хабедуш и друг играли са мном врло прљаву улогу. Увјерен да ме полиција тражи, сматрао сам да би мој повратак у Сплит значио пасти у руке полицији. Мисли и мисли, дошао сам до закључка да ометнем траг полицији, да се једноставно пријавим код патра провинцијала ри-

јечких капуцина фра Бернардина Скриванића, ког сам познавао од раније као школског друга мог стрица попа, и да му покајнички испричам да осјећам позив да и ја постанем фратар ... (Опаска: ја сам по жељи мога стрица попа Дон Луке још као дијете био послан у Скадар — Албанију у сјемениште). Фратрима је моја готовост и моје науке баш добро дошла и без великог испитивања Провинцијал ме узме и упути у новицијат у Вараждин. Није прошло ни мјесец дана кад наједном нахрупише жандарми у самостан и без икакове углађености шчепаше ме и везаних руку стрпаше у загорску жељезницу и са мном у Загреб. На редарству поступаше са мном као са дивљом звијери. У самици до јутра био сам сâм. Кад наједном отворе се врата и гурнуше унутра Хаинстера Хабедуша и његова друга и затворише их са мном у ћелију.

Ја нијесам могао од чуда. Па шта је то, побогу брате? Ето, видиш, Лука, у што си нас довео? — Тко, ја? ма како, причајте! — Знаш, Лука, ти си изгубио неке забиљешке и полиција их је нашла и дознала да си ти нас наговарао за атентат на Франца Фердинанда ... и, ето, сада видиш, како ми ни криви ни дужни настрадасмо због тебе ... Него сада, кад нема друге, најбоље је да ти све признаш а нарочито да су те Срби на то понуткивали ...

Не, и не! То не може да буде. Мене нико није наговарао а најмање у Србији! Дапаче све обратно! Али они (полиција има за то доказа ...) Ето, та изрека мени је отворила очи да су Хаинстер Хабедуш и Хорватић конфидери полиције јер откуд би они знали да полиција има за то доказе. Није прошло пола сата кад нас изведоше пред пристава Валка (мислим да се тако презивао), који је најприје умјереним тоном прочитао оптужницу и дао потписати прво Хаинстеру и Хорватићу, који на брзу руку потписаше, па пружи мени на потпис. Ја одбацих спис и рекох дословно: ‚Можете ме пећи жива али ја то никада жив нећу потписати!'

Након вике и псовке, пристав Валка даде налог да мене одведу у самицу и она друга два у ћелију са налогом да ја не смем ништа добити из вана те да ме се претражи строго до потплата. Заборавих рећи да пре преслушавања ја и Хаинстер договорисмо се да ако нас раставе да ћемо успоставити контакт фијућкањем и звиждањем. Ни тај дан ни сљедећи ни гласа ни трага од мојих другова и док не дознам да су изишли на слободу, што ме још више учврсти да су били постављени шпијуни, провокатери.

Одлежао сам на редарству пуна три мјесеца и како сам се храбро држао и никако нијесам хтјео признати оптужницу а још мање потписати, редарственици и секретарица са мном су симпатизирали. Тада на темељу неког редарственог закона пребацише ме у Сплит у пратњи једног полицијског агента. Истјераше ме из свих школа са забраном повратка у Загреб за пет година, пооштреном полицијском паском.

За данас толико, и након добивеног еве. одговора на ово могу и радо ћу ући у детаље, ако то сматрате за потребно.

Као ђак припадао сам младој хрватској странци у Задру и Сплиту. Заиста моји другови и ја били смо занесени и жељни да се ослободимо аустријског јарма, правили смо демонстрације, замишљали атентате, били позатварани и прогоњени. Морам употпунити да ме је начелник Сплита Каталинић упутио скупа са др. Ивом Тартаљом у Србију јер ја и још један мој друг хтјели смо ући у официрску српску академију у Београду.

Ја сам вам, друже професоре, истинито све изнео и написао. Само жалим што ме у животу није срећа нанијела на бившег министра вањских послова грофа Берхтолда, који, кретен један, у својој Црвеној књизи о узроцима рата пише да сам ја изјавио како сам добио динара 100 (сто) да априличим атентат на Франца Фердинанда. Које ли смушености у том дипломати. А да ми је икада дошао под руке заиста би тај кретен био платио својом тупом главом. Док сам студирао иза првог рата у Бечу, свуда сам га тражио по Бечу — плати свој безобразлук, јер коме може ући у главу, осим думе Шваби да неко може извршити атентат за награду од 100.— динара?

На свршетку још морам нагласити како смо ми Хрвати, међу којима сам био и ја један од њих, били заиста спремни да дамо своје младе животе за рушење Аустрије. Постојале су групе у Задру, Шибенику, Дубровнику, Котору и Сплиту под вођством Младе Хрватске. Завршићу, друже професоре, и у очекивању Ваших вијести срдачно Вас поздрављам.

Одани Вам Лука Аљиновић с. р.

P. S. Послије првог свјетског рата у Загребу сам сусрео Хаинстера Хабедуша, који је међутим био постигао неко име у казалишним круговима. Кад ме угледа, заклињао се и молио ме да му опростим његову слабост. Толико је инвокирао своју баку која да би умрла ако би се њему шта догодило. Ја сам пристао да му опростим. Дознао сам да је Хаинстер Хабедуш одавна умро, што ме ријешава те обавезе.

Лука Аљиновић с.р.«

72 *Pester Lloyd* (29. јун 1914).

73 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*

74 Љубибратић, *Принцип,* стр. 45.

75 Ibid.

76 Ibid, стр. 137.

77 Ibid, стр. 139.

78 Ђ. Шурмин, »Наводно спреман атентат на цара Фрању Јосипа 1912. године«, *Народна одбрана* (31. мај 1936).

79 В. Богићевић, *Млада Босна,* стр. 301.

80 Крањчевић, стр. 138 - 139.

81 Писмо Срећка Џамоње упућено Војиславу Богићевићу 16. фебруара 1954. објављено је у: *Сарајевски атентат — Писма и саопштења,* стр. 96 - 99.

82 Списи са суђења Милошу Пјанићу и друговима налазе се у Архиву Босне и Херцеговине, IV - 2 - 2.

83 Текст Принциповог саслушања који се чува у Архиву Босне и Херцеговине, IV - 2 - 2, гласи:

»ОКРУЖНИ СУД У САРАЈЕВУ
КРИВИЧНА ИСТРАГА: ДНЕВ. БРОЈ 215

против Милоша Пјанића и др. Дне 1/2... 1913.
због злочина из § 111 б. Кр. Почетак у... сати... подне

Присутни:

Од суда:

(суд)ац: Наумовић

(перо)вођа Митровић свједок

Предмет:
преслушање споменутог свједока

Свједок је опоменут, како је он дужан, да по свом најбољем знању каже праву истину за што год се упита, и да не смије ништа затајити, па да му ваља исказ тако удесити, како би га при потреби могао заклетвом засвједочити. На то он одговара:

На опћа питања:

1. Име и презиме: . . . . Гавро Принцип
2. Доба: . . . . 18 година.
3. Мјесто рођења: . . . . Грахово
4. Пребивалиште: . . . . Хаџићи
5. Вјера: . . . . православна
6. Сталеж (ожењен, неожењен, удовац) . . . .
7. Обрт или занимање: уч. VII. р. гимн. приват.
8. Да ли је порочан или непорочан или у кривичној истрази: непорочан
9. Да ли је с окривљеником у роду или у тазбини или у другом којем односу: . . . . није.

На посебна питања:

Од окривљених познајем свију, осим Цвјетка Поповића.

Мени није познато да је постојало икакво ђачко друштво или икакво друго друштво које би имало тенденције револуционарне„ да би наиме смјеравало се томе да се то подузме што (би) довело томе да (се) на силу отргне (је)дан дио земаља аустро - угарске монархије од исте.

Није ми познато да би ико и без (уд)ружења оваково (што) подузимао или (ова)кове идеје шир(ио).

Није ми поз(нато) да су ђаци, на(име - ?) Милош Пјанић и Драгослав Љубибратић, путовали по земљи да овакве идеје шире међу народом.

Није мени познато да је постојало (ика)ково друштво Ср(пско) - хрватска напредна организација, нити револуционарна омладина, нити сам икада чуо ишта за икакав револуционарни програм Митриновића.

Ја од никаквог друштва нисам позајмљивао никакве књиге, јербо имам своју властиту књижницу и не треба да од никога књиге позајмљујем. Ваља ми истаћи да нисам био редовити

ђак прошле године, и усљед тога не знам ништа за некаква ђачка удружења.

Ја сам наиме почетком школске године 1911/1912. почео похађати V разред гимназије, али сам одмах почетком школске године био преко мјесец дана болестан, те онда нисам могао стигнути предавања, иступио сам из гимназије и учио приватно, те будући сам се бојао овдаш(њих) професора и мислио сам да нећу моћи овде положити испит, отишао сам са намјером да у Београду полажем (...?) у Београд, те сам отишао тамо концем маја 1912, те сам почетком јуна положио испите са добрим успјехом и то за V и VI разред гимназије.

Свједоџаба гледе полагања ових испита немам код себе, јер сам у Београду замолио потпору од министарства и то онда када сам био (у Београду — ?), те сам мојој молби приклопио и свједоџбе.

Ја сам онда остао у Београду цијели јуни, јули, аугуст, септембар до половице октобра, гдје сам учио предмете VII р., јер сам се надао да ћу моћи то савладати до јануара 1913. године, те у јануару да испит за VII р. положим.

Пошто пак у овом времену почеле су припреме за рат, то сам отишао натраг у Босну, јер сам видио да нећу моћи положити испит.

Кроз ово вријеме у Београду живио сам од тога што ми је дао мој отац Перо, подузетник возне поште између Грахова и Срнице, те мој брат Јово, шумски подузетник у Хаџићима, те код њега сам и сада.

П. п. Гаврило Принцип (ћирилицом)

Закљ. и потп. тиме да је преслушање прекинуто у 12 сати до 3 сата по подне.
(Потпис на лијевој страни нечитак) Митровић, с.р.
Настављено 1. 2. 13. по подне у 3 сата.
Присутни потписани.

Док сам био у Београду становао сам скупа са Боривојем Јефтићем у Милице Стојановић у јуну и јулу, а касније кад је Јефтић отишао у Сарајево дошао је Палавестра, који је око мјесец и пол са мном скупа становао, који је касније кући отишао.

Осим ове двојице били су у истом времену кад сам ја боравио Драгослав Љубибратић који је похађао гимназију, Доброслав Јевђевић који је у Београду испите полагао, некакав Данило Васић, не знам одакле, чини ми се бивши ђак Сарајевске гимназије.

У Београду нисам ниједног од окривљених видио.

Представља се свједоку дописница 6/а писана по Боривоју Ћосићу, гдје се и он спомиње и још други. Надаље и карта 11 (из свеска I. Боривој Ћосић, Цвјетко Поповић).

Ја нисам Ћосића видио, не знам да ли су и други тамо споменути ђаци били у Београду, јер се с њима нисам састајао.

Не знам одакле је Ћ о с и ћ за мене знао и зашто је мене спомињао.

Пошто не знам уопће да су ови ђаци у Београду били, то не могу знати ни какав је узрок био томе да су у Београд дошли.

Мени није ништа познато за то да би нетко ширио по Босни списе револуционарног садржаја, а нарочито брошуре Народна одбрана, Хрватска у борби за слободу, Српски стрељац, Напредак, Џепна књига о аустро - угарској војсци, Смрт једног хероја, Програм омладинског клуба Народно уједињење, те нисам код никога у Босни ових тискописа видио, дочим сам некоје од њих видио у Београду, и то Српског стрељца видио сам негдје у кафани, а Народну одбрану чини ми се видио сам код неког ђака, но не сјећам се код кога.

Ја нисам видио да би који од горе споменутих ђака Босанаца долазио у додир са Народном одбраном или другим друштвима непријатељским монархији.

Да би међу сарајевским ђацима постојало друштво Српско - - хрватска или југославенска напредна организација није ми познато.

Представља се свједоку да гласом пописа особа које су из овог друштва књиге позајмљивале, види се да је и он више пута књиге позајмљивао.

Ја нисам знао ништа за ово друштво, може бити да сам од колега, а може бити и од Милоша П ј а н и ћ а некакве књиге позајмљивао, може бити да су то биле књиге оваковог удружења и због тога налази се моје име у предоченом попису, али ја остајем код тога да ја нисам ништа знао за ово удружење, нисам знао да исто удружење има некакву књижницу.

Је ли познајете некаква Марка, те јесте ли се дописивали?

Не познајем никаквог Марка и нисам се са никаквим Марком дописивао.

Након представљања садржаја писма, које прилежи у препису под дн. бр. 173.

То није моје писмо. Ја нисам никоме Марку и уопће никоме писао писма сличног садржаја.

Изгледа ипак да то јест ваше писмо, јер се слаже да ви приватно похађате гимназију, јер сте иступили будућ сте били 1 мјесец слаб, те се овдје спомиње о Јови коме је ишао посао из почетка године слабо, а и ваш брат зове се Јово.

То се случајно слаже, акопрем не стоји да сам пао из математике, јер уопће нисам био оцјењиван. Је ли је брату моме Јови прошле године ишао посао слабо то ја не знам.

На питање одговара да Симу Г о в е д а р и ц у не познаје, ну сјећам се да је ђак сличног имена био прије 2 године у гимназији. Ја нисам га особно познавао и нисам се с њим никад дописивао.

Чеду Милића не познајем.

Је ли вам уопће познато да су постојала међу ђацима овакова удружења и овакове сцисије (?) како је у овом писму наведено.

За ово све ми није ништа познато.

Гаврило Принцип (ћирилицом)

Закљ. и потп. тиме да свједок на захтјев суда пише прилежећу пробу писма.

(Потпис на лијевој страни нечитак) Митровић, с.р.«

84 Љубибратић, *Млада Босна и сарајевски атентат*, стр. 148, као и писмо Косте Гњатића Војиславу Богићевићу од 4. априла 1962, објављено у: *Сарајевски атентат — Писма и саопштења*, стр. 99 - 100. Види разговор Косте Гњатића с Владимиром Лебедевом, МГС, *Збирка Лебедева.*
85 Љубибратић, *Принцип*, стр. 193.
86 Ibid.
87 МГС, *Збирка Лебедева.*
88 Dr Pappenheim, стр. 705.
89 Ову верзију први је објавио Леополд Мандл, у чланку »Ein düsterer Gedenktag«, *Neues acht Uhr Blatt* (Беч, 27. и 28. јун 1924. године). Изјаву Ч. Поповића види код Албертинија, II, стр 78 - 79. Милош Богићевић у *Procès*, стр. 160 - 3, наводи да је Илић уочи атентата посетио у Београду пуковника Аписа.
90 Черовић, стр. 104.
91 М. Амброжић, »Недељко Чабриновић у Трсту«, *Нова Европа* (26. фебруар 1938). *Slovenec* у броју од 8. јула 1914. јавља о Чабриновићевом боравку у Трсту: »Чабриновић је радио шест месеци у штампарији ‚Единост', а четири месеца је становао код тесарског мајстора Антона Беседњака. Живео је повучено, потпуно сâм, а у стан је доносио много књига и часописа. Много је читао и готово увек био сâм. Једном је дошао кући с неким својим рођаком који се звао Јовановић. Касније се преселио код неке српске породице да би могао лакше да се споразумева. Жалио се да се његов отац не стара о породици па је приморан да путује од места до места да би нашао посла. Дужност му је да помаже своју сестру како би постала учитељица. У стан се обично враћао већ око 10 сати увече, а на спавање би ишао око пола ноћи. Кад је био отпуштен из штампарије у Трсту, морао је да путује пешице до Ријеке.«
92 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
93 Ibid.
94 И. Орлић, »Југословенска сјећања«, *Ријеч* (10. јул 1927).
95 Ibid.
96 Ibid.
97 Ibid.
98 МГС, *Збирка Лебедева.*
99 *Огледи и писма*, стр. 201.
100 Fay, II, стр. 103.
101 ДСИП, Политичко одељење.

102 Ibid.
103 Ibid.
104 Ibid. О Мехмедбашићевом бекству видети и: Н. Тришић, »Трагање аустроугарских власти за Мухамедом Мехмедбашићем«, *Преглед* (јануар - фебруар 1940); Ј. Ивовић, »Атентатор Мухамед Мехмедбашић у Никшићу«, *Историјски записи* (Цетиње, јануар - фебруар 1949); М. Поповић, »Боравак атентатора Мухамеда Мехмедбашића у Црној Гори након атентата 1914«, *Историјски записи* (мај - јун 1949).
105 DDF, трећа серија, X, број 537.
106 Ibid.
107 L. Mandl, »Ein düsterer Gedenktag«, *Neues acht Uhr Blatt* (Беч, 27. и 28. јун 1924).
108 Seton - Watson, *Sarajevo*, енглеско издање, стр. 78.
109 На основу излагања Божина Симића, Виктор Серж објавио је у часопису *Clarté* (Париз, мај 1925) чланак о састанку у Тулузи, под насловом »Истина о сарајевском атентату«. Голубић је под псеудонимом Владимиров, објавио у часопису *La Fedération Balkanique* (1. децембар 1925) одговор на тврдње Ситон - Ватсона, под насловом »Ситон - Ватсон у југословенском револуционарном покрету пре рата«. М. Богићевић је своју верзију састанка у Тулузи објавио у књизи *Le Procès de Salonique*, стр. 151 - 163.
110 М. Богићевић, *Procès*, стр. 160 - 163.
111 *Огледи и писма*, стр. 203.
112 Види: Н. Тришић, »Око сарајевског атентата«, *Преглед* (јануар 1929); Н. Тришић, »Случај Мухамеда Мехмедбашића«, *Преглед* (фебруар 1935); Тврдорека, *Новости* (23. септембар 1926); Х. Ћурић, »Један национални револуционар из Херцеговине«, *Календар Гајрета* (1939).
113 Albertini, II, стр. 78.
114 Ibid.
115 Н. Тришић, »Случај Мухамеда Мехмедбашића«, *Преглед* (фебруар 1935).
116 Ibid.
117 Ibid.
118 Љубибратић, *Млада Босна и сарајевски атентат*, стр. 148.
119 Ibid.
120 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
121 Љубибратић, *Млада Босна и сарајевски атентат*, стр. 149.
122 МГС, *Збирка Лебедева.*
123 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
124 МГС, *Збирка Лебедева.*
125 Ibid.
126 Ibid.
127 Ibid.
128 Ibid.
129 Ibid.
130 Вук Јеловац, »Из ратне бележнице. Живот, страдање и смрт Принципове мајке«, *Република* (30. март 1948).
131 МГС, *Збирка Лебедева.*
132 МГС, *Збирка Лебедева.*

ГЛАВА XIII

1 Conrad, III, стр. 445.
2 Ibid, стр. 702.
3 Ibid, стр. 445.
4 NEFF, *Thronwechsel.*
5 Види Главу VII.
6 Margutti, стр. 126 - 127.
7 C. Collas, »Auf den Bosnischen Wegspuren der Kriegsschuldfrage«, *Kriegsschuldfrage* (јануар 1927), стр. 11 - 27.
8 A. J. P. Taylor, *Observer* (Лондон, 16. новембар 1953).
9 Eisenmenger, стр. 264.
10 Интервју Макса Хоенберга у *Paris - Soir - Dimanche.*
11 Wegerer, стр. 101.
12 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
13 И. Димитријевић, »Сима Пандуровић и Гаврило Принцип«, *Споменица Симе Пандуровића* (Београд, 1928), стр. 67 - 74.
14 АБХ, Зем. влада, Präs., Регистар 1914 (14. 654).
15 Према казивању Мустафе Голубића Стевану Дедијеру.
16 Ibid.
17 Према Јевтићу, *Сарајевски атентат,* стр. 25. Михајло Пушара послао је исечак из загребачког листа *Нови Србобран* о намераваној посети Фрање Фердинанда. На суђењу Чабриновић је изјавио да је исечак био штампан латиницом, док је *Нови Србобран* штампан ћирилицом. В. Богићевић (порекло исечка из новина), *Преглед,* новембар 1935, изишао је са тезом да исечак није из *Новог Србобрана,* који је објавио вест о надвојводиној посети тек 18. маја 1914, него из сарајевског *Хрватског дневника* од 17. марта 1914. Тришић је критиковао ову Богићевићеву тезу. На суђењу је Принцип изјавио да је о посети читао у бечком листу *Die Zeit.* Исто мишљење је изнео и Б. Томић у чланку »Одужење народног дуга Гаврилу Принципу«, *Народна одбрана* (3. септемар 1939). Грабеж је тврдио да је о посети читао у сарајевском листу *Истина.*
18 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
19 Ibid.
20 В. Богићевић, стр. 35.
21 Ibid.
22 Ibid.
23 Ibid.
24 Ibid.
25 Ibid.
26 Ibid.
27 Ibid.
28 Цигановићево писмо мајци Милици од 9. децембра 1913, ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.* Види такође: АБХ, Зем. влада,

Präs., Регистар 1910, 3.545; 1911 - 4.223, 1913 - 651 и 3.928; 1914 - 5.260, 5.431, 5.649, 6.072, 6.379, 6.560, 6.688, 6.761, 7.749, 14.813.
29 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
30 Ibid.
31 Ibid.
32 Ibid.
33 Pfeffer, стр. 142.
34 Ibid, стр. 143 - 144.
35 Ibid.
36 МС, Рукописна збирка, инвентарски број М 255.
37 Ibid.
38 Ibid.
39 Ibid.
40 Ibid.
41 Д. Љубибратић, »Непознати документ о сарајевском атентату«, *Борба* (27. мај 1960).
42 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
43 Ibid.
44 Никола Шкеровић, *Црна Гора на освитку 20. вијека* (Београд, 1963), стр. 486 - 487.
45 Д. Љубибратић, »Непознати документ о сарајевском атентату«, *Борба* (27. мај 1960).
46 АБХ, Регистар 1914 (5.143); МГС, *Збирка Лебедева.*
47 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
48 Б. Јевтић, »Милан Ракић у души Младе Босне«, *Српски књижевни гласник* (16. јул - 1. август 1938).
49 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
50 Ibid.
51 Ibid.
52 Ibid.
53 Јевђевић, стр. 44; МГС, *Збирка Лебедева,* према казивању Билбије.
54 Види Главу XVII.
55 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
56 Ibid.
57 Ibid.
58 Ibid.
59 Ibid.
60 Ibid.
61 Ibid.
62 Ibid.
63 Ibid.
64 Ibid.
65 Ibid.
66 Ibid.
67 Ibid.
68 Ibid.
69 Ibid.
70 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
71 В. Богићевић, стр. 76.
72 АБХ, IV - 14, *Пресуда бањалучког велеиздајничког процеса.*

73 NEFF, *Prozess in Sarajevo.* О Чабриновићевом преласку са Грабежовим пасошем 30. маја, такође АБХ, Зем. влада, Präs., Регистар 1914 (7.406).
74 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
75 Ibid.
76 Ibid.
77 Ibid.
78 Ibid.
79 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
80 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
81 Ibid.
82 Ibid.
83 Ibid.
84 Czernin, стр. 44.
85 R. Kellerhoff, *Erinnerungen und die Letzte Fahrt des Erzherzog Franz Ferdinand* (Праг, 1915), стр. 83.
86 Nikitsch - Boulles, стр. 212.
87 Јевтић, стр. 30, 46. и 58.
88 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића,* Јевтићево саслушање од 7. јула, 28. и 29. августа 1914.
89 Ibid.
90 Черовић, стр. 68 - 70.
91 АБХ, Зем. влада, Präs., Регистар 1914 - 5.541 и 6.558.
92 Ibid.
93 Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (3. април 1928).
94 В. Богићевић, *Сарајевски атентат,* Прилог.
95 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
96 Ibid.
97 *Огледи и писма,* стр. 212 - 213.
98 Dr Pappenheim, стр. 705.
99 АБХ, Зем влада, Präs., Регистар 1910 - 1.839, о улози Шмитрана у штрајку у Тузли итд.; Регистар 1912 - 540, 601, о штрајку у Какњу итд. *Звоно* је финансирао др Ристо Јеремић. Позајмио је Шмитрану 20.000 круна. Изјава Јеремића Лебедеву, МГС, *Збирка Лебедева.*
100 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
101 Ibid.
102 Ibid.
103 Ibid.
104 *Огледи и писма,* стр. 95.
105 Писмо Јуша Козака од 14. јануара 1959.
106 У списима са суђења Ивану Ендлихеру и друговима, који се налазе у Окружном суду у Грацу, број Vr. IX , $\frac{643/14}{29}$, постоји записник једног дела овог тајног саветовања, који је водио препородовац Иван Жгајнар. О одлукама донетим на том састанку писали су: Слијепчевић, стр. 191 - 192; Ћоровић, стр. 562; Нико Бартуловић, *Од револуционарне омладине до Орјуне* (Сплит, 1925), стр. 40.

107 Списи са суђења Ивану Ендлихеру и друговима, Окружни суд у Грацу, број Vr. IX, $\frac{643/14}{29}$.
108 Т. Вујасиновић, »Уз 40-годишњицу сарајевског атентата«, *Преглед* (јун 1954).
109 И. Орлић, »Југословенска сјећања«, *Ријеч* (10. јул 1927).
110 Изјава дра Љубе Јурковића.
111 Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (1. април 1928).
112 АБХ, 14 - IV, *Пресуда бањалучког велеиздајничког процеса.* Препис саслушања Маријана Јакшића на којем је изјавио да је Херцигоња њега и још четири омладинца шест до седам пута наговарао, од Божића 1913. до априла 1914, да изврше атентат на Тису, Фрању Фердинанда, Хедерварија и друге, као и да је Херцигоња причао да иде у Сједињене Америчке Државе да упозна исељенике с радом у домовини и доведе људе који ће учествовати у атентату.
113 Према казивању Васе Чубриловића.
114 *Огледи и писма*, стр. 95 - 96.
115 Ibid, стр. 212 - 213.
116 МГС, *Збирка Лебедева.*
117 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
118 Dr Pappenheim, стр. 706.
119 *Политика* (28. јун 1914).
120 Јевтић, стр. 33.
121 Т. Зуруниһ, »Видовдански атентат 1914«, *Врбаске новине* (Бањалука, 26, 27, 28. јун 1934).
122 МГС, *Збирка Лебедева,* према казивању Владете Билбије.
123 Према казивању дра Вукосаве Чабриновић - Бранисављевић аутору.
124 МГС, *Збирка Лебедева,* према казивању Николе Принципа.
125 МГС, *Збирка Лебедева,* према казивању Петра Принципа.
126 Dr Pappenheim, стр. 706.
127 Dr Pappenheim, стр. 703.

ГЛАВА XIV

1 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
2 В. Богићевић, стр. 267.
3 Ibid, стр. 274.
4 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
5 Ibid.
6 Наведено према Тришићу, стр. 16.
7 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
8 Н. Тришић, »Трагање аустроугарских власти за Мухамедом Мехмедбашићем«, *Преглед* (јануар - фебруар 1940).
9 Albertini, II, стр. 46 - 47.
10 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
11 В. Богићевић, стр. 127.
12 Albertini, II, стр. 46.
13 Такво држање је, према казивању Васе Чубриловића, довело до повишења казне Чубриловићу.
14 В. Богићевић, стр. 135.
15 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
16 Ibid.
17 В. Богићевић, стр. 100 - 101.
18 Pfeffer, стр. 71.
19 Јевђевић, стр. 50.
20 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
21 Види Главу XVII.
22 Јевђевић, стр. 107; Јевтић, стр. 37; Ћоровић, стр. 595.
23 В. Богићевић, стр. 49 - 50.
24 Ibid, стр. 298 - 299.
25 Д. Госпић, »Из мојих мемоара«, *Привреда* (Сарајево, 6. фебруар 1921).
26 Ibid.
27 В. Богићевић, стр. 71.
28 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
29 Ibid.
30 Јевтић, стр. 39; Glück, стр. 158.
31 A. Morsey, »Konopischt und Sarajevo«, *Berliner Monatshefte* (јун 1934), стр. 486 - 499.
32 F. Behr, »Око сарајевског атентата«, *Преглед* (септембар 1930), стр. 607 - 611.
33 В. Богићевић, стр. 277 - 278.
34 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
35 В. Богићевић, стр. 288.
36 Б. Јевтић, »Михаило Пушара«, *Политика* (21. децембар 1923).
37 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
38 Ibid.
39 Б. Јевтић, »Михаило Пушара«, *Политика* (21. децембар 1923).
40 Ibid.
41 Ibid.

ГЛАВА XV

1 Истрага против Гаврила Принципа и другова првих дана после 28. јуна 1914. вођена је како у полицији тако и на суду. Судски истражни списи сматрани су за службене, а полицијским саслушањима присуствовао је секретар суда Геза Кацвински.

Није утврђено да ли су вођени посебни полицијски записници, иако је садржина полицијских саслушања била репродукована у сажетој форми у дневним извештајима поглавара Потјорека Заједничком министарству финансија у Бечу. (Потјорекови извештаји објављени су у осмом тому збирке *Österreich - Ungarns Aussenpolitik,* бр. 9.991, 9.992, 10.066, 10.067, 10.109, 10.184, 10.249, 10.250, 10.271, 10.346, 10.372, 10.391, 10.427, 10.469, 10.505.

Када је истрага била окончана, 18. септембра 1914, начињен је један досије, у који су ушли записници са саслушања окривљених, као и сав доказни материјал. Сав материјал предат је државном тужиоцу у Сарајеву да на основу њега састави оптужницу. Изјаве оптужених у целини су превођене на немачки и слате у Беч. Један примерак тих превода, заједно с преводом пресуде, као и неких других материјала, налази се у *Заоставштини Фрање Фердинанда,* под називом *Prozess in Sarajevo,* и под насловом »Uebersetzung der Prozessakten der Strafverhandlung des Kreisgerichtes Sarajevo wider Gavrilo Princip und Genossen wegen Verbrechen des Mordes und Hochverrates«. Ова збирка има 503 странице; пресуда је репродукована од 1. до 85. стране, Принципово саслушање у истрази од 99. до 140. стране, Чабриновићево од 140. до 192, Илићево од 241. до 260, Грабежово од 305. до 352, Васе Чубриловића од 359. до 369. стране итд. Збирка садржи записнике са саслушања сведока, генерала Потјорека, као и записнике са увиђаја.

Ова збирка је од неоцењиве историјске вредности јер пружа могућност да се дубље уђе у побуде атентатора, а у исти мах исправља ранија мемоарска тумачења позадине сарајевског атентата. Истражни судија у Сарајеву Лео Пфефер објавио је 1938. године своју књигу *Истрага у сарајевском атентату.* Када је писао ову књигу, двадесет четири године после атентата, Пфефер није располагао свим записницима из истраге, него се служио, како он каже, својим личним белешкама. Оцена ове Пфеферове књиге, као и његових чланака о истрази, дата је у књизи.

Када је државни тужилац саставио оптужницу, материјал у вези са истрагом предат је Окружном суду у Сарајеву. Тим списима припојени су записници са суђења, као и пресуда. Према изјави Сабатај Кајона, архивара Окружног суда у Сарајеву, целокупан материјал у вези са сарајевским процесом упућен је у јуну месецу у Беч, на адресу K. u. K. Platzkomman-

do. Заједничко министарство финансија наложило је 19. марта 1915. Земаљској влади да списе пошаље у Беч, што је учињено тек 2. јуна 1915. Списи су упућени преко војне поште Заједничком министарству финансија, а оно их је даље проследило Врховном дворском маршалату. У току другога светског рата ти су списи доспели у Reichsarchiv, број Zl. 2357/41.

Неки документи о сарајевском процесу који су се налазили у архиви Заједничког министарства финансија, после првога светског рата су, заједно с такозваним »босанским актима«, враћени у Сарајево. Акта је пренео Божо Черовић, бивши начелник Заједничког министарства. Године 1941. она су поново послата у Беч, а године 1945. један део тих аката био је враћен у Сарајево.

Преписи појединих аката који се односе на истрагу о сарајевском атентату налазе се и међу списима из истраге и са суђења Ивану Ендлихеру и друговима, како је то писац ове књиге утврдио у архиви Окружног суда у Грацу.

Оптужница и пресуда сарајевским атентаторима објављене су 1914. године у Сарајеву: *Оптужница и образложење против Гаврила Принципа и другова ради атентата Њег. ц. и кр. височанства престолонашљедника Надвојводе Фрање Фердинанда и високе му супруге* (Сарајево 1914), стр. 52, и *Осуда Окружног суда у Сарајеву по завршеној расправи против Гаврила Принципа и другова* (Сарајево, 1914), стр. 61.

Аустријски историчари који су за време другога светског рата проучавали у Бечу питање одговорности за први светски рат имали су у рукама досије сарајевског процеса, што се види из коректура и ревизија њихових рукописа. Један део те грађе чува се у Архиву ДСИП-а у Београду.

Ток процеса у Сарајеву био је стенографисан. На томе су радила три стенографа: Владимир Кестерчанек, професор стручне техничке школе у Сарајеву, и Милан Прпић, стенограф босанског Сабора. *Хрватски дневник* послао је свога стенографа, Бадалића.

Стенографске белешке прављене су у великој журби. Званични стенографи предавали су дешифроване стенограм Ладиславу Хмијељевском, шефу судства за Босну и Херцеговину. Стенографске белешке су у исто време превођене на немачки и слате у Беч.

После суђења појавило се неколико верзија стенографских бележака вођених у току сарајевског процеса. Антон Пунтигам, под псеудонимом Pharos, објавио је 1918. године у Берлину књигу *Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajevo*, тврдећи да се у књизи налазе службени стенографски записници. У Берну се 1919. године појавила и књига Ф. Виса (F. Wyss: *La conspiration serbe contre la Monarchie Austro-Hongroise)*. В. Богићевић, *Сарајевски атентат*, стр. 4, претпоставља да су и Пунтигам и Вис користили Бадалићев стенограм.

На основу својих и Прпићевих стенограма, Кестерчанек је после рата реконструисао ток процеса. Сарајевски лист *Вечерња пошта* у броју од 6. априла 1925. године најавио је објављивање ове верзије стенографских бележака и истог дана донео

прве странице, али су Кестерчанека позвали представници власти у Сарајеву и уз хонорар од 30.000 динара откупили му ову верзију стенограма (ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића).*

Оригинални судски записник, са архивом Заједничког министарства финансија, изгледа да је био враћен у Сарајево. Једна његова копија на сатенском папиру и у кожном повезу налазила се на столу краља Александра (изјава адвоката Цистлера, 1949. године, ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића).*

Перо Слијепчевић је 1. јуна 1925. у *Новој Европи* објавио један део стенографског записника који је био добио од Аце Пољанића, банкарског чиновника. Не зна се да ли је у питању Бадалићев или Кестерчанеков текст.

Изгледа да се француски публициста Албер Мусе докопао у Београду службеног текста стенограма, и 1930. године објавио га је под насловом *Un drame historique, L'attentat de Sarajevo.*

Е. Бранденбург је објавио један део стенографских бележака у својој књизи *Der Sarajevo Prozess* (Берлин, 1933. год.).

Војислав Богићевић објавио је службену верзију стенограма 1954. године, под насловом *Сарајевски атентат — Стенограм главне расправе против Гаврила Принципа и другова.* Богићевић тврди да је Мусеово издање тенденциозно и непотпуно.

Др Хедвиге Флајшхакер - Иберсбергер припремила је за време рата један рукопис о истрази и суђењу у Сарајеву, и у вези с тим водила преписку с Мусеом и Кестерчанеком о аутентичности стенограма. Један део коректуре њене књиге налази се у Архиву ДСИП-а.

У мемоарској литератури преживелих младобосанаца, адвоката на процесу, као и појединих полицијских и других службеника, појављују се овде - онде поједини документи из истраге или са процеса. Историјска оцена те мемоарске литературе дата је у тексту ове књиге.

2 Pfeffer, стр. 27.
3 Ibid, стр. 29.
4 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
5 Ibid.
6 Ibid.
7 Ibid.
8 Ibid.
9 Ibid.
10 Ibid.
11 Ibid.
12 Ibid.
13 Ibid.
14 Ibid.
15 Ibid.
16 Ibid.
17 Ibid.
18 Ibid.
19 МС, Рукописна збирка, инвентарски број М 255.
20 Јевтић, стр. 42 - 43; Милан Топлица (Перо Слијепчевић), *Рат против својих поданика у Аустро - Угарској* (Њујорк, 1914), стр. 9 - 12. Глик, стр. 164. био је мишљења да полиција ништа није

могла да учини да се демонстрације спрече, али је веровао да су војне власти започеле демонстрације.

21 Јевтић, стр. 45.
22 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
23 Ibid, стр. 75.
24 Черовић, стр. 95.
25 В. Г. Манели (Велимир Мандић), *Босна у ланцима или поводом атентата Гаврила Принципа* (Сарајево, 1919), Увод.
26 Према казивању Васе Чубриловића.
27 В. Богићевић, стр. 71.
28 Albertini, II, стр. 45, напомена.
29 Б. Загорац, »Поводом Пфеферове књиге о сарајевском атентату«, *Развитак* (Бањалука, 1. јул 1938), стр. 204 - 212.
30 В. Богићевић, стр. 102.
31 Грабежово писмо оцу од 28. октобра 1914, објављено у *Гласу народа* (Сарајево, 7. јул 1920).
32 Pfeffer, стр. 63. Тереза Лази, дактилографкиња у Кривичном одељку сарајевске полиције, тврдила је да су за време саслушања полицајци мучили атентаторе (П. Стојановић, *Борба*, 9. јул 1964).
33 Pfeffer, стр. 67.
34 Ibid.
35 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
36 Према казивању Васе Чубриловића.
37 МГС, *Збирка Лебедева.*
38 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
39 Ibid.
40 В. Богићевић, стр. 347.
41 Јевтић, стр. 30.
42 Ibid.
43 Јевђевић, стр. 77.
44 Ibid, стр. 77, 84, 154.
45 Pfeffer, стр. 57.
46 NEFF, *Prozess in Sarajevo;* Pfeffer, стр. 29 - 30.
47 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
48 Glück, »Како је комесар Ивасјук сазнао имена осталих завереника«, *Политика* (22. новембар 1933).
49 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
50 Крањчевић, стр. 114 - 115.
51 Х. Ђурић, *Један национални револуционар из Херцеговине* (Сарајево, 1938), стр. 11.
52 Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (4. април 1928).
53 Према казивању Васе Чубриловића; Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (4. април 1928); Pfeffer, стр. 71.
54 Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (4. април 1928).
55 Ова песма објављена је први пут у *Звону*, 17. марта 1919, под насловом »Умирање«. Никола Тришић, стр. 89, тврди да је песма аутентична, јер ју је на пољски превео Глик, један од виших полицијских чиновника у Сарајеву у време атентата.

56 Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (4. април 1928).
57 Према казивању Васе Чубриловића.
58 Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (4. април 1928).
59 Крањчевић, стр. 92 - 93.
60 М. Фелдбауер, »Са Гаврилом Принципом у тамничкој ћелији«, *Вечерња пошта* (27. јун 1929).
61 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
62 Крањчевић, стр. 92. У службеном издању оптужнице на стр. 14. стоји »да је срећа и Провидност послужила високи пар да су остали неозлеђени« кад је Чабриновић бацио бомбу, док се поводом Принциповог атентата у оптужници уопште не помиње »провидност«, како је то тврдио Крањчевић.
63 KA, *Potiorek*, A/3 - 3.
64 Ibid.
65 Ibid.
66 Према изјави дра Рудолфа Цистлера 1949. године, ДСИП, *Солунски процес.*
67 Према казивању Васе Чубриловића.
68 В. Богићевић, стр. 193 - 194.
69 Ibid, стр. 61 - 63.
70 Ibid, стр. 41.
71 Ibid, стр. 354.
72 Ibid, стр. 110.
73 Ibid, стр. 72.
74 Ibid, стр. 91.
75 Ibid, стр. 34.
76 Ibid, стр. 122.
77 Ibid, стр. 133.
78 Ibid, стр. 182, 379.
79 Ibid, стр. 72.
80 Ibid, стр. 64, 313, 336.
81 Ibid, стр. 90.
82 Ibid.
83 Ibid, стр. 38.
84 Ibid, стр. 122.
85 Ibid, стр. 131.
86 Ibid, стр. 182.
87 Ibid стр. 106.
88 Ibid, стр. 89, 91.
89 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
90 В. Богићевић, стр. 51.
91 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
92 Ibid.
93 Ibid.
94 В. Богићевић, стр. 41.
95 Ibid, стр. 37, 41.
96 Ibid, стр. 139.
97 Према казивању Васе Чубриловића.
98 Према казивању покојне Љубице Јовановић.
99 Према казивању Васе Чубриловића.

100 Н. Тришић, »Борба Младе Босне«, *Гласник Југословенског професорског друштва* (Београд, новембар - децембар 1939).
101 Према казивању Васе Чубриловића, он је рекао: »А ко је одговоран за рат који одузима животе стотинама хиљада људи?«, а горњи текст је наведен према Богићевићу, стр. 130.
102 В. Богићевић, стр. 122.
103 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
104 Ibid.
105 Ibid.
106 Ibid.
107 В. Богићевић, стр. 62.
108 Ibid, стр. 70.
109 Ibid, стр. 199.
110 Ibid, стр. 253.
111 Тришић, стр. 40.
112 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
113 В. Богићевић, стр. 38.
114 Ibid, стр. 90.
115 Ibid, стр. 75.
116 Ibid, стр. 87 - 88, 103, 140, 141.
117 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
118 Ibid.
119 В. Богићевић, стр. 123 - 124.
120 Ibid, стр. 123.
121 Ibid, стр. 124.
122 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
123 Ibid.
124 В. Богићевић, стр. 103.
125 Ibid, стр. 140.
126 Ibid, стр. 343.
127 Ibid, стр. 317 - 318.
128 Ibid, стр. 364.
129 Др Р. Цистлер, »Четрдесет пет година од сарајевског атентата«, *Свијет* (Сарајево, 30. јун 1959). Код В. Богићевића реч дра Рудолфа Цистлера дата је на стр. 367 - 381.
130 Ibid.
131 Ibid.
132 Dr Pappenheim, стр. 176.
133 Ibid.
134 В. Богићевић, стр. 116.
135 Че作ровић, стр. 103 - 106.
136 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
137 В. Богићевић, стр. 328.
138 Према казивању Васе Чубриловића.
139 В. Богићевић, стр. 329.
140 Ibid.
141 Р. Цистлер, *Како сам бранио Принципа и другове 1914. године* (Љубљана, 1937).
142 В. Богићевић, стр. 348.
143 Крањчевић, стр. 114.
144 Pfeffer, стр. 141.

145 LG, Vr. IX, $\frac{643/14}{29}$.

146 Сличан један документ објавио је Ђ. Шурмин, »Документ за Видовдан«, *Летопис Матице српске* (фебруар 1929), стр. 210 - 225. Неке документе из Архива Босне и Херцеговине објавио је прилично непотпуно В. Богићевић у својој књизи *Млада Босна*, стр. 338 - 474. Иначе, у Архиву Босне и Херцеговине налазе се судски списи са суђења тузланској и сарајевској групи младобосанаца. У свом раду »Аустроугарске централне власти и омладински покрет у Босни и Херцеговини непосредно послије сарајевског атентата«, *Гласник Архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине*, IV - V (1964 - 1965), др Хамдија Капиџић објавио је записник са седнице заједничке владе у Бечу од 7. јула 1914, на којој се расправљало о мерама против младобосанаца.

147 LG, Vr. IX, $\frac{643/14}{29}$.

148 Ibid.

149 Ibid.

150 Ibid.

151 Ibid.

152 В. Богићевић, стр. 472 - 473; Д. Димовић, »Омладински процеси у Босни и Херцеговини«, *Правда* (Београд, 6 - 9. јануар 1937); Б. Томић, »Народна одбрана и предратна тузланска омладина«, *Народна одбрана* (Београд, 10. децембар 1933); В. Богићевић, »Прилог националној борби босанских муслимана«, *Гајрет* (Сарајево, јун 1939).

153 Тришић, стр. 66.

154 Oe - U, VIII, 10.024.

155 В. Поповић, *Патње и жртве Срба среза требињског од 1914 - - 1918* (Сарајево, 1921); В. Ћоровић, *Црна књига* (Београд, Сарајево, 1920).

156 Ibid.

157 Biliński, стр. 285.

158 В. Богићевић, *Сарајевски атентат*, Прилог.

159 В. Богићевић, *Млада Босна*, стр. 239 - 241.

160 Ibid, стр. 240, 242, 243. Илићева писма први пут су објављена у *Споменици Данила Илића* (Сарајево, 1922).

161 Ibid.

162 Јованка Чубриловић, која чува овај примерак Светог писма, дала га је на увид аутору.

163 Јевђевић, стр. 43.

164 В. Богићевић, »Злочинац који је објесио тројицу учесника сарајевског атентата — званични џелат Краљевине Југославије«, *Ослобођење* (Сарајево, 24. фебруар 1952). Према В. Богићевићу, џелат Алојз Зајфрид је и после 1918. вршио дужност државног џелата у Југославији.

165 М. Мратинковић, »Последњи часови народних мученика Вељка Чубриловића, Мишка Јовановића и Данила Илића«, *Народно јединство* (Сарајево, 9 - 10. мај 1919).

166 Ibid.
167 *Огледи и писма*, стр. 140.
168 V. Glück, »Како је Ивасјук сазнао имена осталих завереника«, *Политика* (22. новембар 1933).
169 М. Крнић, »На гробовима хероја«, *Звоно* (7. фебруар 1920).

ГЛАВА XVI

1 J. Дангић, »С Гаврилом Принципом од Сарајева до Терезина«, *Нова Европа* (26. март 1940).
2 Ibid.
3 Ibid.
4 Ibid.
5 KA, 41 - 15 - 34.
6 Ibid.
7 Ibid.
8 KA, 41 - 35 - 34, Finanzministerium Theresienstadt U. Mölersdorf.
9 Ч. Јандрић, »Смрт Гаврила Принципа«, *Политика* (18. март 1926).
10 Крањчевић, стр. 127.
11 Према казивању дра Вукосаве Чабриновић - Бранисављевић.
12 F. Werfel, »Tschabrinovitsch«, *Die Neue Rundschau* (Берлин, 2. мај 1923).
13 Ibid.
14 KA, 14 A 59 - I - 2, Strafl Schadel Präparierung - Kriminalbüro Sarajevo Ueberlassung.
15 KA, 14 A 59 - 13 (16. фебруар 1916).
16 KA, 14 A $\frac{59-13}{I,\ 2}$, Finanzministerium K. u. K. Kriegsministerium - у (13. април 1916). У Архиву Босне и Херцеговине такође се чува преписка о овом случају, Земаљска влада, Präs., 1916, 2.440.
17 С. Жакула, *Од Терезина до Сарајева* (Београд, 1930), стр. 11 - 12.
18 Др А. (псеудоним), »Богдан Жерајић«, *Недељни сарајевски лист 7 дана* (2. јул 1953); П. Слијепчевић, стр. 206.
19 С. Жакула, *Од Терезина до Сарајева*, стр. 6.
20 Ч. Јандрић, »Смрт Гаврила Принципа«, *Политика* (8. март 1926).
21 Dr Pappenheim, стр. 701 - 702.
22 Ibid, стр. 702.
23 Ibid, стр. 703.
24 Rebecca West, II, стр. 155.
25 В. Богићевић, стр. 288.
26 Dr Pappenheim, стр. 703 - 5.
27 Ibid, стр. 705.
28 Ibid, стр. 706.
29 Ibid, стр. 292.
30 Крањчевић, стр. 126 - 129.
31 Ibid, стр. 126.
32 Ibid, стр. 132.
33 Ibid, стр. 135.
34 Ц. Поповић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика* (5. април 1928).
35 Према казивању Васе Чубриловића аутору.
36 Б. Загорац, »Пролеће на робији«, *Народна одбрана* (6. мај 1934), стр. 289 - 290.

37 Крањчевић, стр. 139.
38 Ibid, стр. 139 - 140.
39 Д. Димовић, »Код Карла Хабсбурга«, *Политика* (7. април 1922).
40 KA, K. u. K. KM zu Ant. r/I Nr. 3264.
41 Ibid.
42 Ibid.
43 KA, 4 a $\frac{3-2}{3}$.
44 Nikitsch - Boulles, стр. 226 - 227.
45 Ibid.
46 С. Гавриловић, »Смрт Гаврила Принципа«, *Политика* (20. март 1926).
47 Крањчевић, стр. 128.
48 Др Шпатни, »Лутање сарајевских мученика«, *Чешко слово*, преведено у *Звону* (9. април 1919).
49 Dr A. Marsch, »Принцип у Терезину«, *Die Zeit* (Праг, 29. јун 1937).
50 В. Богићевић, *Сарајевски атентат*, Прилог.
51 F. Löbl, »Тамновање и смрт Гавре Принципа«, *Звоно* (14. фебруар 1919).
52 Тришић, стр. 89.

ГЛАВА XVII

1 Осим објављене дипломатске грађе (види *Библиографију*), у аустријским државним архивама налази се прилично обиман материјал о односима Аустро-Угарске и Србије уочи првога светског рата. Документи у *Nachlass*, као и архива Војне канцеларије у *Kriegsarchiv*, омогућавају студирање догађаја уочи 1914. год.

2 Објављена немачка дипломатска грађа (види *Библиографију*) знатно је употпуњена после 1945. године, када су немачке државне архиве запленили савезници. Један део те документације је микрофилмован. Архива немачког Министарства спољних послова враћена је у Бон и доступна је научном истраживању. Исто тако, у Немачкој Демократској Републици налази се неколико значајних фондова немачке државе у периоду уочи 1914. год. Велики губитак представља то што је један део архиве немачке Врховне команде уништен током војних операција у другом светском рату.

3 Влада Србије објавила је само једну збирку дипломатских докумената, крајем 1914. године (види *Библиографију*). Највећи део дворске архиве, као и архива Министарства спољних послова и других државних институција Србије пали су у руке непријатељу, како за време првога светског рата, тако и у току другога светског рата. Један део тих докумената враћен је у Југославију после 1945. године, но неколико најважнијих докумената налази се још увек у иностранству. Део ове грађе објавила су поједина приватна лица (види *Библиографију*). У Архиву Државног секретаријата иностраних послова чува се један део историјске грађе који је враћен из Аустрије.

4 Од укупног броја становништва земаља наведених у доњој листи, следећи постотак становништва уживао је пуно бирачко право:

Мађарска	— према закону из	1890.	6,3 %
Италија	„	1907.	8,6
Холандија	„	1907.	15,4
Британија	„	1905.	16,7
Аустрија	„	1907.	19,9
Немачка	„	1907.	22,0
Србија	„	1904.	23,0
Француска	„	1907.	28,1
Швајцарска	„	1907.	28,9

(Према В. Дедијер, *Прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, Београд, 1952, стр. 38).

5 Dumba, стр. 218 - 219.

6 *Односи*, стр. 93 - 94.

7 AAA, филм 57, UM сер.

8 AFR, FR - 231, FA St. Petersburg - MAE.

9 *Збирка Маринка Стојановића.*
10 Ibid.
11 J. Цвијић, »Значај Босне и Херцеговине за српски народ«, *Цвијићева књига* (Београд 1927), стр. 80 - 83.
12 NA, Вашингтон, St. Department, N. F. 724,607.270, 190,681.910, 27. фебруар 1909. Шведски министар у Риму, историчар Билдт, имао је своје мишљење о анексионој кризи. Он је 1. новембра 1908. јавио Штокхолму: »Срби из Краљевине Србије нису тако храбри као Срби из Црне Горе, и нема изгледа да ће се бацити грудима на аустријске топове, али су они кадри да убију једног Форгача (аустријског министра) или да запале посланство. До каквих би компликација све то довело« (SA - Архива шведског Министарства спољних послова).
13 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
14 У првој фази, од краја 1902. па до краја 1904, четничка организација била је под руководством дра Милорада Ђорђевића, Луке Ћеловића, Николе Спасића, Љубе Ковачевића, Жике Рафајловића и Васе У. Јовановића. После тешких губитака у првој половини 1904. и критике у штампи, руковођење четничком акцијом узели су у своје руке државни и јавни фактори, као што то архива српске владе показује. Постојао је Централни одбор, састављен од политичких људи, затим Главни одбор, који је у ствари био део Конзуларног одељења Министарства спољних послова. На граници, у Врању, деловао је Извршни одбор, који се бавио слањем чета у Македонију и на Косово. На челу тог одбора налазио се официр Љуба Вуловић, један од завереника.
15 У јануару 1911. Богдан Раденковић је са знањем српске владе отишао у Солун на преговоре с младотурцима (ДСИП, *Вемићев дневник).*
16 Вемићев дневник налази се у Архиву ДСИП - а, међу материјалом са Солунског процеса. Он је писан оловком на хартији формата 16 × 10 сантиметара. Изгледа да дневник ни у целини ни у појединостима није вођен непосредно пошто су се догађаји одиграли, него је, вероватно, писан нешто касније. На то указује редослед дневника. Он почиње 9. децембра 1914, и записи се настављају до 30. новембра 1915. године. После тога, дневник на 11. страници почиње 1908. годином а завршава се половином 1911; бележење се поново наставља тек 1. јануара 1914. Затим се писац дневника враћа на 1911, бележећи догађаје до 24. децембра исте године, итд., итд. Постоји могућност да је после хапшења Вемићевог, 1. јануара 1917. године, његов дневник био погрешно прошивен, па су се странице измешале. Међутим, чини се да то није био случај, јер на једној истој страници често има уписа из две године које не иду једна за другом.
17 Пре него што је разговарао са Аписом, Вемић је под истим датумом записао: »У 7.35 у ,Москви' Шиља, Богдан и ја разговарали о разрађивању наше идеје. Договорили се да ја покушам увести и Аписа. . .«
18 С. Јовановић, *Моји савременици,* стр. 36 - 39.
19 М. Миленовић, *Народна енциклопедија српско - хрватско - словеначка,* II. стр. 171.

20 ДСИП, *Солунски процес.*
21 М. Миленовић, *Народна енциклопедија српско - хрватско - словеначка,* II, стр. 172.
22 Вемић је 21. фебруара 1910 записао: »Са Шиљом и Богданом састадох се код ‚Касине' и уговорисмо да се образује један клуб са револуционарним смером... Дадох пристанак, с ограничењем да захтевам пуно поверење и искреност. Остало на томе да Богдан изради Штатут према штатутима Буршева и карбонара; да их претресемо...«
23 ДСИП, *Солунски процес.*
24 О. Тартаља, *Велеиздајник* (Загреб, Сплит, 1928), стр. 24 - 26.
25 Живановић, стр. 657.
26 *Пијемонт* је 22. јуна 1913. објавио саопштење о уједињењу *Пијемонта* и *Нове страже.* Љуба Јовановић Чупа остаје директор *Пијемонта,* а уредници постају Крста Цицварић, дотадашњи власник и директор *Нове страже,* и Бранко Божовић, директор *Пијемонта.* У саопштењу је још речено: »До сада је *Пијемонт* био специфично национални лист, а *Нова стража* била специфично демократски лист. Њихове се идеје сад удружују у програм националне демократије.«
27 *Народна одбрана,* издање Средишног одбора *Народне одбране* (Београд, 1911), стр. 6 - 7.
28 М. Богићевић, *Procès,* стр. 33 - 34.
29 Живановић, стр. 202.
30 Ibid.
31 Станојевић, стр. 39.
32 ДСИП, *Солунски процес.*
33 AFR, FMB - MAE (20. новембар 1911).
34 М. Богићевић, *Procès,* стр. 3.
35 ДСИП, *Солунски процес.*
36 Аца Благојевић наводи: »1908, за време анексионе кризе, доводим у Врање студенте с Бечког и Загребачког универзитета, међу којима су: Богдан Жерајић, Владимир Гаћиновић и Драгутин Кокановић. Те студенте вежбам 4 месеца у Врању ради организације села у Босни и Хрватској са циљем припремања народа за револуцију против Аустрије. Та група студената је прва ћелија прослављене организације *Уједињење или смрт«* (*Збирка Аце Благојевића*). Благојевићево тврђење само је унеколико тачно. У јесен 1908. организација *Уједињење или смрт* уопште није постојала. Из Вемићевог дневника видимо да је одлука о укључивању групе из Босне и Херцеговине у тајну организацију донета тек 3. јула 1911, а Гаћиновић је примљен у чланство у лето исте године. Занимљив је податак који је Аца Благојевић саопштио Божидару Зечевићу, то јест да је њему 1908. године Жерајић рекао: »Ми ћемо се ослободити или погинути у борби, у ропству нећемо да живимо. То је била парола и невесињског устанка 1875. године. А. Благојевић ми је рекао да су они под сугестијама тих речи тајну организацију назвали *Уједињење или смрт«* (писмо Б. Зечевића аутору од 12. маја 1963).
37 Изјава Б. Зечевића аутору, потврђена и писмено.
38 Извештај Владимира Гаћиновића о раду у Босни, предат 22.

маја 1912. капетану Кости Тодоровићу, *Огледи и писма,* стр. 309 - 313.
39 *Огледи и писма,* стр. 86 - 87.
40 ДСИП, *Солунски процес.*
41 Стојановић, стр. 418.
42 Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић,* стр. 157.
43 О везама с Миловановићем пуковник Апис је говорио само на суђењу у Солуну. То је једини извор о тим сусретима. У Миловановићевим хартијама, према изјави дра Димитрија Ђорђевића, нема података о везама Миловановића и пуковника Аписа. У круговима Миловановићевих рођака изражавала се чак сумња да су Миловановића отровали завереници.
44 Д. Ђорђевић тврди да је Љуба Јовановић Чупа предложио састанак између пуковника Аписа и Миловановића поводом припрема за закључивање савеза с Бугарском. Миловановић је ушао у масонску ложу после 1903, у Риму, кад је тамо обављао дужност посланика Србије (Д. Ђорђевић, стр. 68).
45 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.* Да су поједини несавесни завереници уцењивали краља Петра, потврђује и Вемићев дневник. На дан 21. јула 1910. Вемић је записао: „Рече ми Бора да је Лука писао краљу и тражио помоћ. Овај одбио. Управник двора П. Поповић рекао да сада нема пара, али ће му бити на руци. Лука му јебао оца и мајку и писао краљу и тражио 20.000 и дате му 6.000. Лука одмах отишао у Беч са женом на провод.« Лука је, вероватно, Лука Лазаревић, један од старијих завереника.
46 AFR, FFI, FMB - MAE (28. јул 1904).
47 AFR, FA, III, FMB - MAE (16. јануар 1909).
48 AFR, V - 28, FAV - MAE (18. октобар 1908).
49 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
50 ДСИП, *Солунски процес.*
51 Живановић, стр. 79.
52 Ibid, стр. 548.
53 ДСИП, *Солунски процес.*
54 Живановић, стр. 549.
55 AFR, V - 45, FAV - MAE (29. март 1909).
56 Ibid, 30. март 1909.
57 Ibid, 3. јул 1909.
58 KA, MKEFF, *P71 res.*
59 Ibid.
60 Ibid.
61 Ibid.
62 Ibid.
63 ДСИП, *Солунски процес.*
64 Живановић, стр. 34.
65 Живановић, стр. 549.
66 AFR, V - 105, FMB - MAE (16. фебруар 1911).
67 AAA, филм 117, UM сер.; М. Богићевић, *Colonel Apis,* стр. 33.
68 *Збирка Аце Благојевића.* Слично и Б. Нешковић, *Истина о Солунском процесу,* стр. 20.
69 *Збирка Аце Благојевића.*
70 Ibid.

71 ДСИП, *Солунски процес.*
72 Живановић, стр. 39.
73 Немачки министар из Београда јавио је 16. јуна 1913. Берлину »да је Пашић под притиском своје Партије и војне партије морао да дâ оставку због млакости према Бугарској« (ААА, филм 136, UM).
74 С. Јовановић, *Моји савременици,* стр. 55.
75 Ibid, стр. 4.
76 Ibid.
77 Ibid, стр. 45.
78 Стојадиновић, стр. 157.
79 М. Богићевић, *Procès,* стр. 9.
80 Живановић, стр. 215.
81 *Збирка Аце Благојевића.*
82 Живановић, стр. 214 - 219, сматра да пуковник Апис није припремао државни удар. Супротно мишљење заступа С. Јовановић, стр. 34.
83 *Политика* (12. јун 1914).
84 Ibid.
85 *Serbiens Aussenpolitik,* стр. 6 - 9. И овај документ је објављен у недовршеном рукопису Х. Иберсбергера (ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића),* као и у његовој књизи *Österreich zwischen Russland und Serbien,* стр. 265, али само I део. Према *Serbiens Aussenpolitik,* стр. 10, документ је пронађен у Београду за време првога светског рата, и он је прикључен судским списима са процеса Гаврилу Принципу и друговима. Др Хедвиге Флајшхакер - Иберсбергер га је открила за време другога светског рата. док је радила на својој књизи о истрази и суђењу Гаврилу Принципу и друговима.
86 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
87 *Budapester Hirlap* (5. јул 1914), наведено према Тришићу, стр. 35. Потјорек у свом извештају од 1. јула, Ое - U, VIII, 9.975, такође говори о бомбама нађеним у близини Брчког 1913. године.
88 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
89 Др Војислав Јовановић сматра да је Пашићев рукопис аутентичан, али претпоставља да је он ту забелешку много касније начинио.
90 Љуба Јовановић, »После Видовдана 1914. године«, *Крв Словенства, Споменица десетогодишњице светског рата 1914 - 1924* (Београд, 1924), стр. 9.
91 Ibid.
92 L. Magrini, *Il Dramma di Sarajevo — Origini e responsabilità della guerra europea* (Милано, 1929), стр. 106 - 107.
93 Станојевић, стр. 50.
94 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
95 Ћоровић, *Односи,* стр. 607.
96 Ibid, стр. 608.
97 Ibid.
98 Ibid.
99 ДСИП, *Солунски процес.* Петар Вељковић, секретар Министарства пошта и телеграфа у пензији, тврди да је крајем маја 1914. године као телеграфиста београдске поште откуцао по-

лушифровани телеграм начелника Министарства унутрашњих дела упућен начелнику подрињског округа (усмено тврђење пред Вуком Бугарчић).
100 М. Богићевић, *Colonel Apis*, стр. 98.
101 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
102 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
103 Ibid.
104 Ibid.
105 Ibid.
106 Нешковић, стр. 259 - 260.
107 Ibid, стр. 260.
108 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
109 Станојевић, стр. 46.
110 Ч. Поповић, »Сарајевски атентат и организација ,Уједињење или смрт'«, *Нова Европа* (26. јун 1932), стр. 407 – 408.
111 Ibid, стр. 408. Слободан Јовановић, *Моји савременици,* стр. 65, каже: »Какво је уистини било Аписово учешће у сарајевском атентату, знаће се тек онда кад његова исповест буде објављена. Станоје Станојевић у својој расправи о уморству Франца Фердинанда казује ово. У јуну 1914. Апис је известио Централни одбор *Црне руке* да је послао два човека у Сарајево да убију Франца Фердинанда. Одбор је једнодушно осудио тај поступак. Апис је обећао да ће издати друга упутства својим људима. Да ли је то доиста учинио, или је Одбор обмањивао, јесте питање на које се још не може дати одговор.«
112 П. Кашиковић, »Сарајевски Видовдан«, *Политика* (4. јул 1929).
113 К. Крајшумовић, »Сарајевски Видовдан 1914«, *Политика* (28. јун 1929).
114 Према казивању Васе Чубриловића; Ћоровић, *Односи,* стр. 599.
115 Ibid. Такође види писмо Михаила Јовановића, свештеника из Броћа, упућено Војиславу Богићевићу 1. фебруара 1938. године, објављено у: В. Богићевић, *Сарајевски атентат, Писма и саопштења,* стр. 123 - 125.
116 В. Богићевић, »Прилог историји сарајевског атентата«, *НИН* (20. јул 1952).
117 В. Богићевић, стр. 297.
118 Ibid, стр. 284.
119 Љубибратић, *Гаћиновић,* стр. 150.
120 В. Богићевић, стр. 297.
121 »Два писма атентатора Трифка Грабежа«, *Глас народа* (Сарајево, 7. јул 1920).
122 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
123 Черовић, стр. 76; Albertini, II, стр. 63; писмо Јована Јовановића Пижона од 28. јануара 1933; Isaac, стр. 257.
124 С. Јовановић, *Моји савременици,* стр. 57.
125 ДСИП, *Солунски процес.*
126 Принц Сикст Бурбонски у својој књизи *L'offre de paix separée de l'Autriche* (Париз, 1920), стр. 55, даје главне тачке аустријског меморандума од 12. фебруара 1917, у којем се помињу услови постављени Србији. На стр. 59. он говори о ноти Чернина, у којој се, у тачки 2, вели да Аустро - Угарска не жели да уништи

Србију, али да је убудуће потребно дати све гаранције против политичке агитације која је довела до сарајевског убиства.
127 С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 64.
128 ДСИП, *Солунски процес.*
129 Ibid.
130 Ibid.
131 Ibid.
132 С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 67.
133 Левичарски настројени политички емигранти који су сарађивали у *La Fédération Balkanique* (број од 15. јула 1925) први су писали о овој улози Петра Живковића. То потврђује и Живановић, стр. 175 - 177. Иберсбергер, стр. 277, наводи да је Радоје Лазић изјавио да је Петар Живковић поступао у горе наведеном смислу. Ц. Поповић, »Аписов поверљиви рапорт«, *Преглед* (јул - август 1964), не слаже се са овом тезом.
134 ДСИП, *Солунски процес.*
135 М. Живановић, *Република* (Београд, 18. децембар 1945).
136 ДСИП, *Солунски процес.*
137 Ibid.
138 Живановић, стр. 535.
139 Uebersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien*, стр. 305.
140 М. Богићевић, *Procès*, стр. 18.
141 Стојадиновићево писмо аутору од 22. маја 1962.
142 Писмо министра Пецета даје Д. Стојадиновић у још необјављеном делу *Србија и Немачка.*
143 Живановић, стр. 592.
144 Чабриновић је у истрази 25. јула 1914. поменуо да је престолонаследника Александра сусрео 9. априла 1914. године у Државној штампарији, приликом његове посете штампарији (NEFF, *Prozess in Sarajevo*). Чабриновић је тврдио да је до тог сусрета дошло случајно и да је он био представљен престолонаследнику само као Босанац. *La Fédération Balkanique* је 1. децембра 1924. изишла са оптужбом да је Александар био унапред обавештен о завери. А. Вегерер је изнео сличне оптужбе (A. Wegerer, »König Alexander und die Attentäter von Sarajevo«, *Kriegsschuldfrage*, јул 1926), стр. 485 - 489. Пфефер је то оповргао у *Обзору* (22. јул 1926), а краљевска југословенска влада уложила је протест код немачке владе (*Политика*, 24. јул 1926). Ф. Визнер је у *Kriegsschuldfrage* (септембар 1926) поново покренуо то питање.
145 Д. Стефановић, »Ко је изазвао светски рат«, *Политика* (13. август 1931), као и Ж. Павловић, *Битка на Јадру* (Београд, 1924), стр. 53 - 55.
146 Conrad, III, стр. 492.
147 Oe - U, VII, 779.
148 HI, Записници руске владе вођени у лето 1914.
149 Живановић, стр. 602.
150 KA, *PF 78 res.*
151 Ibid.
152 Већ 29. јуна 1914. *New York Times* је објавио следећи извештај лондонског *Daily Mail* - а из Беча: »Пре него што је надвојвода кренуо у Босну прошле среде, овдашњи српски министар изра-

зио је сумње у разумност тога пута, подвлачећи да та покрајина живи у врло немирним условима и да српски део становништва може да организује неку демонстрацију против надвојводе. Министар је додао да надвојвода крене уколико то жели, али би своју супругу морао да остави код куће јер, у тако узнемиравајућим околностима, Босна није земља за посете дама. Показало се да је министрова опомена била умесна.«

Српски министар у Петрограду Спалајковић дао је 30. јуна 1914. интервју листу *Новое Время*, тврдећи да је Беч био опоменут.

Београдска *Штампа* тврдила је 30. јуна 1914. да је српски министар у Бечу посетио Берхтолда и да му је том приликом саветовао да надвојвода не долази у Сарајево.

Милош Богићевић је у својој књизи *Procès*, стр. 139, тврдио да је Пашић, у одговору на питање једног посланика у Скупштини, изјавио да је послао опомену у Беч. То је поновио и Полетика у својој првој књизи о Сарајеву, стр. 352.

Француски конзул у Будимпешти у свом извештају Паризу послатом 30. јуна тврди да је српска влада опоменула Беч на опасности које очекују надвојводу у Босни (DDF, трећа серија, X, 463).

Српски министар у Паризу Веснић рекао је 1. јула 1914. једном службенику француског Министарства спољних послова како је српска влада опоменула бечку владу да је нешто начула о завери (DDF, трећа серија, X, 466). Париски *Temps* тврдио је 10. јула 1914. да је Пашић потврдио да је српска влада опоменула Беч.

За време првога светског рата, француски историчар Ернест Дени тврдио је нешто слично (Ernest Denis, *La Grande Serbie*, Париз, 1915), као и Станоје Станојевић у својој књизи о Сарајеву, стр. 61.

У својој књизи о Сарајеву, италијански новинар Лучијано Магрини писао је да му је пуковник Лешјанин, српски војни аташе у Бечу у време атентата, рекао једном приликом, за време првога светског рата, да је српски министар у Бечу предао упозорење Бечу.

Бечки лист *Wiener Montagsblatt* писао је 23. јуна 1924. да је српски министар у Бечу Јовановић добио инструкције од српске владе да преда опомену. Као извор ове вести наведен је Ђорђе Јосимовић, српски дипломата у Бечу 1914. године, али је овај то касније демантовао.

153 Пашићев деманти појавио се 7. јула у будимпештанском листу *Az Est*, а 20. јула 1914. у европском издању листа *New York Herald Tribune*.

154 Аустро - угарска влада двапут је демантовала вести о српском упозорењу, 1. и 2. јула 1914 (Oe - U, VIII, 9.952). Министар спољних послова 1914, Берхтолд, дао је и трећи деманти путем писма од 9. маја 1917 (Leopold Mandl, *Die Habsburger und die Serbische Frage*, Беч, 1918, стр. 152).

155 Ћоровић, *Односи*, стр. 603.

156 У деловодном протоколу из 1914. године Политичког одељења српског Министарства иностраних послова дата је у веома

скраћеном облику садржина једног телеграма који је 4. јула 1914, под бројем А/I 3 - 2.431, послат српском посланству у Бечу, а у којем се каже да »неки листови помињу да сте ви скренули пажњу на опасности у вези са путом у Сарајево«. У исти деловодни протокол је истога дана, под бројем А/I 3 - 2.481, унето да је из Беча стигао одговор, који је у скраћеном облику овако забележен: »Јавља да на крају прошлог месеца казао неким амбасадорима да маневри у Босни изгледају као демонстрације.« Овај деловодни протокол запленила је немачка армија за време другога светског рата. Објављен је са факсимилом у *Serbiens Aussenpolitik,* стр. 90. Уредници ове збирке тврде у напоменама, стр. 18. и 19, да је оригинале оба ова телеграма изузео из архиве српског Министарства иностраних послова њен директор др Војислав Јовановић, 1926. године. У својој књизи *Österreich zwischen Russland und Serbien,* стр. 261, Иберсбергер је такође парафразирао ова два документа. У Архиву Југославије у Фонду Јована Јовановића, кутија 54, налази се Јовановићев дневник, који је он почео да води 2. децембра 1910. Године 1914. почео је да води дневник тек 4. августа, али је већ 14. августа престао да га води. О опомени се у дневнику ништа не говори.

157 Јован Јовановић Пижон у писму листу *Neues Wiener Tagblatt* (28. јун 1924. године) тврдио је да је на своју иницијативу 5. јуна 1914. посетио министра Билинског и упозорио га на могућност неког испада против надвојводе приликом његовог путовања по Босни. Јовановић је сличне тврдње поновио у *Српском књижевном гласнику* (16. септембар 1925), као и у неким другим домаћим листовима. У свом предавању одржаном 3. децембра 1926, које је објављено у *Политици* 4. децембра, Јовановић је тврдио да је опомену предао Билинском 23. маја, да је његова изјава тачна и да се »може утврдити нашим архивама«. Исто је учинио и у два писма упућена француском историчару Ж. Исаку (31. децембра 1932. и 25. јануара 1933), као и у писму италијанском аутору Албертинију (21. јануара 1938). Билински у својим мемоарима, који су објављени 1924. године, пре прве Јовановићеве изјаве, не спомиње Јовановићеву посету. Али је П. Фландрак, службеник у министарству Билинскога, потврдио да је Билински разговарао с Јовановићем о надвојводиној посети. Према Фландраку, Јовановић је скренуо пажњу Билинском да не чини службено саопштење, те стога Билински то није сматрао ни отвореном ни скривеном опоменом (P. Flandrak, »Bilinskis Eingreifen in die auswärtige Politik«, *Neues Wiener Journal,* 26. април 1925).

158 С. Јовановић, *Моји савременици,* стр. 53; Albertini, II, стр. 69.

159 Albertini, II, стр. 106 - 107.

160 ДСИП, *Солунски процес.*

161 Станојевић, стр. 42 - 43.

162 ДСИП, *Солунски процес.*

163 Ibid.

164 Uebersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien,* факсимил Васићевог дневника, стр. 296 - 297.

165 Ч. Поповић, »Сарајевски атентат и организација ‚Уједињење или смрт'«, *Нова Европа* (26. јун 1932).
166 М. Живановић, »Истина о ‚аустроугарском' шпијуну Раду Малобабићу«, *Политика* (11. фебруар 1964).
167 Љубибратић, *Млада Босна и сарајевски атентат*, стр. 159. Према писму Михаила Јовановића упућеном Војиславу Богићевићу 1. фебруара 1938. године, Јовановић је био чуо како је Перо Николић Чавка, судија у Шапцу, саопштио Божи Милановићу да је стигао извештај из Бадовинаца да је оружје враћено (В. Богићевић, *Сарајевски атентат, Писма и саопштења*, стр. 124).
168 ДСИП, *Солунски процес*.
169 Ibid.
170 Писмо Васе Ристића упућено Војиславу Богићевићу 21. јуна 1962, објављено у: В. Богићевић, *Сарајевски атентат, Писма и саопштења*, стр. 126 - 127.
171 У свом предавању одржаном у Београду 3. децембра 1926. године, Јован Јовановић је тврдио да је пуковник Апис послао пет комита у Босну, чим се из новина сазнало да Фрања Фердинанд долази у Сарајево, али су комите биле похапшене у Шапцу на путу у Босну. То исто је поновио у *Политици* (15. септембар 1930). У плану је био атентат на Потјорека, а не на Фердинанда. Хапшење је, наводно, почетком маја извршио у Шапцу начелник подрињског округа Туцаковић. Други извори не спомињу ову петорку. У писму од 24. јуна 1956. Аца Благојевић тврди да је априла 1914. године у Аписовој канцеларији, у присуству Вуловића, кад је Апис рекао како се Аустро - Угарска спрема да нападне Србију, он предложио да неко од комитских војвода, то јест он или неко други, оде у Сарајево и убије Фердинанда (В. Богићевић, *Сарајевски атентат, Писма и саопштења*, стр. 120 - 122). Љубибратић је, на основу овог писма, одмах изградио теорију да је иницијативу за сарајевски атентат дао пуковник Апис (Д. Љубибратић, »Нови подаци о Аписовој улози у сарајевском атентату«, *Књижевне новине*, 3. октобар 1965). У Благојевићевим сећањима објављеним 42 године после догађаја у Сарајеву, има и очигледних произвољности, као на пример Малобабићев извештај о говору Фрање Фердинанда у Официрском дому у Загребу, где је, наводно, Малобабић био примљен као »оберкелнер«. Наводно је Фрања Фердинанд том приликом завршио здравицу речима: »До виђења у Београду! Доле Србија!« Према провереним подацима, Фрања Фердинанд почетком 1914. године није боравио у Загребу.
172 С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 65 - 66.

ГЛАВА XVIII

1 HHSTA, IB, 1902, $\frac{639}{4}$.
2 Ibid.
3 AFR, AS, 1 - 25, FA Vienne MAF (1. јул 1914).
4 Jászi, стр. 127.
5 В. Јеловац, »Необелодањени догађај«, *Република* (Београд, 16. октобар 1956).
6 HHSTA, IB, 1903, $\frac{515}{4}$.
7 HHSTA, IB, 1906, $\frac{2.816}{4}$.
8 HHSTA, IB, 1907, ad $\frac{3.235}{4}$.
9 MKEFF, $\frac{ME/21}{11}$.
10 Ibid.
11 Ibid.
12 Ibid.
13 MKEFF, $\frac{ME/252}{1912}$.
14 Ibid.
15 Ibid.
16 Ibid.
17 *Збирка Адама Прибићевића.* Забелешка Адама Прибићевића о тајном раду Милана Прибићевића.
18 MKEFF, $\frac{68 - 3}{21 - 2}$, ad x .
19 KA KM, 58 - 5/1913.
20 HHSTA, IB, 1 - 21 - 1913.
21 Funder, стр. 446.
22 Ibid.
23 Ibid.
24 Т. Зурунић, »Одговорност за рат«, *Политика* (27. август 1931).
25 Sosnoski, стр. 198.
26 Von Jagow, *Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges*, глава IX (Берлин, 1919).
27 Oe - U, VIII, 9.963, 9.693, 9.694, 9.893.
28 Ibid.
29 Ibid.
30 A. Urbanski von Ostrymiecz, »Conrad von Hötzendorf und die Reise des Thronfolgers nach Sarajevo«, *Berliner Monatshefte* (мај, 1929).

31 Eisenmenger, стр. 178.
32 Ibid.
33 NEFF, Писма, кутија 17.
34 Conrad, III, стр. 700.
35 Интервју Макса Хоенберга у *Paris - Soir - Dimanche.*
36 Sosnoski, стр. 196.
37 Bardolff, стр. 131.
38 Eisenmenger, стр. 158; Nikitsch - Boulles, стр. 130; HHSTA, IB, 1902, $\frac{639}{4}$.
39 MKEFF, $\frac{15-2}{5}$.
40 Chlumecky, стр. 363.
41 Margutti, стр. 62.
42 Oe - U, VIII, L0029.
43 BD, XI, 70.
44 В. Богићевић је први систематски изнео податке о неорганизованости мера обезбеђења у чланку »Аустријске власти и сарајевски атентат«, *Нова Европа* (26. јул 1934).
45 Ibid.
46 АБХ, Регистар 1913, 567.
47 АБХ, Регистар 1913, 2.579.
48 АБХ, Регистар 1912, 5.147.
49 NEFF, *Prozess in Sarajevo.*
50 Ibid.
51 Bilinski, стр. 282; такође Sosnoski, стр. 207.
52 Интервју Макса Хоенберга у *Paris - Soir - Dimanche.*
53 Пфефер је тврдио да је поглавара Потјорека саслушавао судија Давидак, а не он (Pfeffer, стр. 35 - 47).
54 Glück, »Сарајево јуна 1914. године — Опште прилике пре атентата«, *Политика* (16. новембар 1933. године).
55 Ibid.
56 Ibid.
57 Ibid.
58 Glück, *Sarajewo,* стр. 137.
59 Ibid.
60 Ibid, стр. 140.
61 Ibid.
62 Ibid.
63 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
64 Ibid.
65 Ibid.
66 MKEFF, 1.261 (28. мај 1914).
67 Ibid, $\frac{15-2}{5-14}$.
68 Ibid.
69 Ibid.
70 Крањчевић, стр. 65 - 66.
71 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*

72 R. W. Steed, »The Pact of Konopischt«, *The Nineteenth Century* (1916), стр. 265 и даље, као и *Through Thirty Years*, стр. 400 - 403.

73 J. Pichon, псеудоним J. Chopin, *Le complot de Sarajevo* (Париз, 1919).

74 Београдски *Балкан* објавио је 1. јула 1914. вест да је Чабриновић дошао у Београд октобра 1913. године и да је том приликом Управа града Београда питала аустроугарски конзулат у Београду да ли су тачни Чабриновићеви наводи у пријави. Шеф сарајевске полиције, др Герде, одговорио је преко конзулата да је Чабриновић рекао истину, мада је чињеница да је Чабриновић протеран на пет година из Сарајева због своје анархистичке делатности. Исти лист је 4. јула објавио други чланак, у којем је Чабриновића назвао аустријским агентом. У интервјуу *Az Est*-у (7. јул 1914. године), Никола Пашић је изјавио да се српска полиција распитивала о Чабриновићу и да је добила повољан одговор од аустроугарских власти. Британски дипломатски представник у Београду, Кракансторп, јавио је да га је Славко Грујић, генерални секретар Министарства иностраних послова, обавестио 18. јула 1914. године о корацима које је београдска полиција предузела у вези са Чабриновићевим случајем, као и да је био добивен задовољавајући одговор (BD, XI, 80). Европска штампа опширно је коментарисала писање *Балкана* о Чабриновићу, а 8. јула 1914. аустроугарске власти су дале своју верзију тог питања (Oe - U, VIII, 10.123, 10.124, 10.139, 10.152, итд.).

Причу да је Чабриновић по налогу аустроугарских власти, и као њихов агент, бацио бомбу, поновили су за време првога светског рата Никола Стојановић, Готфрид Бек, Жил Пишон, Јанез Жиберт, Владислав Савић и др.

Двадесетих година та прича је поново подгрејана. Према документима у српском Министарству иностраних послова, др Лазица Марковић препоручио је дру Момчилу Нинчићу, министру иностраних послова, неког Душана Карановића - Тврдореку, новинара по занимању, да му се дозволи да прегледа све државне архиве и напише књигу о сарајевском атентату. Тврдорека је добио намештење као службеник Одељења за штампу Министарства иностраних послова и са специјалном препоруком Момчила Нинчића обишао је архиве у Босни, Хрватској и Србији, узимајући из њих документа о сарајевској завери. После годину дана, Тврдорека је у београдским *Новостима*, чији је власник био Јован Јовановић Пижон, објављивао од 1. до 26. септембра 1926. чланке под насловом »Одговорност за рат«. Његова је основна теза била да је Недељко Чабриновић био агент аустроугарске полиције и да је по налогу бацио бомбу. Писац ове књиге прегледао је Тврдорекину збирку у Архиву ДСИП-а и утврдио да је Тврдорека фалсификовао неке документе да би мртвог Чабриновића оптужио као шпијуна. Др Војислав Јовановић, начелник Историјског одељења Министарства иностраних послова, написао је 1926. године један опширан меморандум о Тврдореки, тврдећи да је Тврдорека шарлатан, после чега је Тврдорека био ухапшен а његова документација заплењена. У међувремену, Бора Јевтић је наста-

вио да пише о Чабриновићу као кукавици који је издао пријатеље, итд.

75 Св. Прибићевић, *La dictature du roi Alexandre* (Париз, 1932), наведено према Стојадиновићу, стр. 457.
76 Muret, стр. 337.
77 М. Богићевић, *Colonel*, стр. 25 - 28, *Causes*, стр. 12.
78 М. Богићевић, *Colonel*, стр. 27.
79 AFR, FFI - 301, FMB - MAE (30. април 1904).
80 Ibid, 6. април 1904.
81 Ibid.
82 Ibid.
83 Ibid, 14. октобар 1905.
84 Ibid, 30. мај 1906.
85 Ibid.
86 AFR, A II - 76, Fr. Amb. Vienne, MAE (2. јун 1906).
87 AFR, I - 151, FMB - MAE (21. јул 1906).
88 Ibid, 6. јул 1906.
89 Ibid, 29. новембар 1906.
90 Да постоји тај досије, писали су Албертини, II, стр. 55 - 56, као и Битнер у *Berliner Monatshefte*, X, стр. 55 - 61. Писац ове књиге прегледао је у Haus - Hof - Staatsarchiv један досије о активности организације *Уједињење или смрт* према писању штампе од 1911. до 1914. године.
91 AFR, V - 136, FMB - MAE (20. октобар 1911).
92 Стојадиновић, стр. 173, 176 - 177, 199, 203, 204.
93 Ibid, стр. 57 - 82.
94 Принц Ludwig Windischgraetz, *My Memoirs*, стр. 49. Наведено према Hamilton Fish - Armstrong, »A letter of Count Tisza's«, *Foreign Affairs* (април 1928), стр. 501.
95 DI, XII, 121.
96 Писмо из архиве Заједничког министарства финансија; према: Fish - Armstrong, »A letter of Count Tisza's«, *Foreign Affairs* (април 1928).
97 Albertini, II, стр. 305.
98 Conrad, IV, стр. 30 - 31.
99 Oe - U, VIII, 10.118.
100 Ibid.
101 *Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914* (Беч, 1919), стр. 52; такође Oe - U, VIII, 10.253. Визнер је после рата променио свој став, *Reichspost*, 28. јун 1924. године, а још очигледније у »Die Unwiderlegt Gebliebene Begründung für das Ultimatum Österreichs an Serbien von Juli 1914«, *Kriegsschuldfrage* (јун 1927), стр. 492 - 543.
102 Bülow, III, стр. 156.
103 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића.*
104 Ibid.
105 Ibid.
106 B. Schmitt, I, стр. 538.

ГЛАВА XIX

1 Интервју М. Хоенберга у *Paris - Soir - Dimanche.*
2 Ibid.
3 Види VI главу.
4 Albertini, II, стр. 87.
5 Д. Стојановић, op. cit.; С. Станојевић, *Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда* (Београд, 1923); Ђ. Јеленић, »Видовдански атентат 1914. и Љуба Јовановић (1924. г.)«, *Политика* (26. март 1926).
6 Литературе о Милошу Богићевићу има мало. Своје политичке кораке он је објаснио у својој књизи *Causes of the War,* као и уводу *Auswärtige Politik Serbiens.* У неким приказима његових књига дате су оцене његове политичке активности, али често једнострано *(Нова Европа,* приказ његове књиге *Procès,* 26. јул 1927). Др Милутин Јовановић дао је писцу ове књиге две изјаве о Богићевићевом раду у Берлину уочи првога светског рата. У *Југословенској енциклопедији,* III, В. Вић је написао нешто објективнију Богићевићеву биографију.
7 Стојадиновић, стр. 394.
8 Живановић, стр. 645.
9 М. Богићевић, *Colonel Apis,* стр. 12.
10 Ibid.
11 Ibid, стр. 12.
12 ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића,* Поверљиви деловодни протокол из 1914.
13 Ibid.
14 Ibid.
15 Стојадиновић, стр. 23.
16 Љ. Јовановић, »Црнорукци пре Црне руке«, *Самоуправа* (26. децембар 1919).
17 Стојадиновић, стр. 212.
18 Ibid, стр. 21.
19 Стојадиновић, глава III, IV, V, VI, VII, VIII и IX.
20 Стојадиновић, XIII глава.
21 Ibid.
22 Ibid, глава VII, X и XIV.
23 Колар, стр. 48.
24 *Време* (8. јул 1938); *Југословенска енциклопедија,* III, В. Вић. У писму аутору Стојадиновић тврди да су М. Богићевића убили нацисти.
25 Живановић, стр. 7.
26 Писмо у поседу аутора.
27 Живановић, стр. 76; Слободан Јовановић, стр. 57, пише да му је Љуба Јовановић лично саопштио да пуковник Апис кује заверу против цара Виљема.
28 Живановић, стр. 306, 463.

29 Ibid, стр. 314 - 321; Н. Тришић, »Успомене на Мухамеда Мехмедбашића«, *Преглед* (јул - август 1953), стр. 57 - 59; С. Јовановић, стр. 75.
30 Живановић, стр. 322 - 324.
31 Станојевић, стр. 42, 44.
32 Стојадиновић, стр. 61.
33 *Југословенска енциклопедија*, III, В. Вић.
34 Јовановић, стр. 45.
35 AA in Bonn, E 331.184, J. Nr. 24.447.
36 Ibid.
37 Јовановић, стр. 45.
38 AA in Bonn, E 332.031, A. S. 5.340, 15.

ГЛАВА XX

1 Види II главу, напомена 9.
2 *Пијемонт* (3. септембар 1911).
3 AFR, FR - 281, FA Vienne - MAE (7. јул 1903).
4 Живановић, стр. 667.
5 AFR, FR - 300, FMB - MAE (20. септембар 1911).
6 Види XVII главу, напомена 139; Богићевић, *Procès*, стр. 20; Живановић, стр. 535 - 536.
7 Поверљиви рапорт пуковника Аписа од 10. априла 1917, ДСИП, *Солунски процес*.
8 Иако овај документ никад није објављен, Вегерер у својој књизи *Der Ausbruch des Weltkrieges* (1939), помиње писање *Neue Freie Presse*, али не наводи документ.
9 Никола Ненадовић (псеудоним Мустафе Голубића), »Тајна београдске камариле«, *La Fédération Balkanique* (1. децембар 1924), стр. 109.
10 V. Serge, »La verité sur l'attentat de Sarajevo«, *Clarté* (мај, 1925), стр. 210. У својој књизи *Mémoires d'un révolutionnaire*, стр. 199, Серж наводи да је те податке добио од Божина Симића и Милоша Богићевића.
11 L. Mandl, *Neues Wiener 6 Uhr Abendblatt* (27 - 28. јун 1924).
12 Albertini, II, стр. 82 - 83.
13 Н. П. Полетика, »Сарајевско убиство као дипломатски повод за рат« *Исток - марксист* (септембар 1929).
14 Н. П. Полетика, *Сараевское убийство* (Лењинград, 1930), стр. IX.
15 Н. Бухарин, *Известия* (28. јун 1934).
16 Н. П. Полетика, *Возникновение Первой мировой войны* (Москва, 1964), стр. 236 - 237, повукао је своја ранија тврђења заснована на чланку Виктора Сержа. Иберсбергер, стр. 297 - 298, тврди да су телеграми руског посланства у Београду у периоду мај - јул 1914. године уништени у Петрограду за време октобарске револуције, али изражава и сумњу да је те документе можда однео Божин Симић, који је тада боравио у Русији.
17 L. De Trydwar - Burzynski, *Le crépuscule d' une autocratie* (Фиренца, 1926), стр. 127. Види такође Von Cartagene, *Erinnerungen an meine Botschafterzeit in Russland 1914* (Берлин, 1934), стр. 113 - 114. Сличну тезу заступао је Михаел Таубе (Mihael Taube, *Der Grossen Katastrophe Entgegen*, Лајпциг, 1937). Артамонов је у четири маха одговарао на ове оптужбе. Први пут у једном писму Драгиши Стојадиновићу (Стојадиновић, стр. 170), затим у *Berliner Monatshefte*, »Erinnerungen an Meine Militärattachézeit in Belgrad«, (јул - август 1938), па усмено пред Бернадотом Шмитом, *Journal of Modern History* (новембар - децембар 1955), стр. 410 - 414, и усмено пред Албертинијем (Albertini, II), стр. 83 - 84.
18 *Малая советская энциклопедия* (Москва, 1930), I, стр. 115.

19 Ibid.
20 ДСИП, *Солунски процес*, извештај пуковника Аписа од 8. октобра 1916. команданту 3. српске армије; М. Живановић, стр. 441; М. Богићевић, *Procès*, стр. 79.
21 Живановић, стр. 439.
22 Kiszling, стр. 296, Черовић, стр. 74.
23 Податак према Тришићу, стр. 22.
24 Изјава Николе Ковачевића Стевану Дедијеру.
25 Ови подаци изнесени су још 1918. године у књизи В. К. Афиганова, *Заграничная Охранка* (Москва), стр. 43, 61, 62, 63, 64, 66. Писмо Хуверове библиотеке аутору од 10. септембра 1963.
26 *Огледи и писма*, стр. 213.
27 Ibid.
28 МГС, *Збирка Лебедева*.
29 М. Ђурчин, »Нов моменат у сарајевском атентату«, *Нова Европа* (26. јул 1937).
30 Wegerer, »Das Attentat von Sarajevo und die Bolschewisten«, *Berliner Monatshefte* (јануар 1938).
31 С. М. Штедимлија, *Партизани о себи* (Загреб, 1944).
32 Наведено према енглеској верзији текста суђења Радеку и друговима: »People's Commissariat of Justice of the U.S.S.R. Report of Court Proceedings in the case of the Anti - Soviet (Troskyite Centre) heard before the Military Collegium of the Supreme Court of the U.S.S.R., Moscow, January 23 - 30, 1937. Verbatium Report. Morning session, January 29. Last plea of the accused, Radek, стр. 543. Радек је у *Правди* од 28. јуна 1934. написао о сарајевском атентату чланак општег карактера.
33 М. Кус - Николајев написао је два чланка о горњем питању, *Нова Европа* (26. јул 1937) и *Слободна ријеч* (Загреб, 8. јануар 1938).
34 Wegerer, стр. 6.
35 Ibid.
36 Кад су Немци у току другога светског рата пронашли архиве југословенског двора и Министарства војске, пронађен је и рапорт пуковника Аписа од 10. априла 1917, као и његово писмо регенту Александру од 12. априла 1917. По завршетку другога светског рата, Војислав Јовановић утврдио је Иберсбергеров фалсификат. У свом рукопису »Документи о питању југословенских државних архива заплењених од Аустрије«, Београд, март 1949 (ДСИП, *Збирка Војислава Јовановића)*, на 75. страници се каже: »Оба ова документа упућена су била Uebersbergeru с молбом да напише једну кратку историјску студију о питању ратне одговорности, која би се штампала у органу тог Научног института, *Auswärtige Politik*, и у којој би се објавила та два документа. У пропратном писму се нарочито истиче да се та студија тражи по изричитој жељи господина министра (Ribbentropa); додају се, затим, прецизне инструкције у коме правцу и са каквом основном линијом има да буде написана ова историјска студија: ,Она у исто време треба да укаже на учешће Москве у ковању Симовићевог пуча и да покаже да је, било царистичка било бољшевичка, Русија вечити рушилац мира у Европи.'«

Иберсбергер је брзо извршио директиву и у јулском броју 1943. *Auswärtige Politik,* стр. 429 - 438, појавио се чланак. Уз чланак је Иберсбергер приложио факсимил једног дела концепта Аписовог писма. Између оригинала послатог Суду и концепта постоје неке стилске разлике, али у оба документа пуковник Апис каже да није обавестио Артамонова о атентату. Међутим, иако у објављеном фалсификату јасно стоји да пуковник Апис није обавестио Артамонова о атентату, Иберсбергер је у немачком преводу написао да је Апис обавестио Артамонова, баш у духу Рибентропове директиве.

Иберсбергеров фалсификат је јавно откривен приликом ревизије Солунског процеса, 1953. године, као и у књизи Б. Нешковића, стр. 276. У истом смислу је писао и С. Гавриловић, *Journal of Modern History* (децембар 1955), стр. 410 - 414, с коментаром Б. Шмита. Коначно је и сâм Иберсбергер признао фалсификат у својој последњој књизи *Österreich zwischen Russland und Serbien,* стр. 289.

37 Љубибратић, *Гаћиновић,* стр. 202.
38 HI, *Збирка Троцкога.*
39 A. Berkman, *ABC of Anarchism* (Њујорк, 1929), стр. 16.
40 Види XI и XVIII главу.
41 Писарев, стр. 135 - 136, на основу аустроугарских службених докумената.
42 Види XI главу.
43 МС, Рукописна збирка, Ibr. M. 255.
44 В. Богићевић, стр. 40.
45 Ibid, стр. 42.
46 Ibid, стр. 74.
47 Ibid.
48 Ibid, стр. 75.
49 Ibid, стр. 108.
50 Ibid, стр. 292 - 293.
51 Ibid, стр. 293.
52 Ibid, стр. 294.
53 Ibid, стр. 293.
54 Ibid, стр. 294.
55 Ibid, стр. 296.
56 Наведено према Тришићу, стр. 45.
57 Ibid.
58 Mousset, Увод.
59 H. Gruber, »Das Sarajewer Attentat und die Freimaurer«, *Stimmen der Zeit* (новембар 1919).
60 E. Ludendorff, *Vernichtung der Freimaurerei durch Enthüllung ihrer Geheimnisse* (Минхен, 1928), и *Wie der Weltkrieg 1914 ‚gemacht' wurde* (Минхен, 1934).
61 Ludendorff, *Wie der Weltkrieg,* стр. 33.
62 Ibid, стр. 34.
63 Ibid.
64 AAA, Guides to German Records Microfilmed at Alexandria. Walter Luetgebrune Files, сер. 17, трака 10, Ludendorff v. Donna.
65 Д. Николајевић, »Ратна одговорност и г. Лудендорф«, *Политика* (20. октобар 1928).

66 Наведено према Б. Братићу, »Сарајевски атентат и национално-социјалистичка пропаганда«, *Преглед* (фебруар 1938).
67 Auswärtiges Amt, 1939/41, Nr. 7, Dokumente, стр. 3; такође и W. Frauendienst, *Jugoslawiens Weg zum Abgrund* (Берлин, 1941).
68 Albertini, II, стр. 59.
69 Крањчевић, стр. 96 - 98, 104 - 105.
70 ДСИП, *Солунски процес*. То мишљење је имао и Љуба Јовановић, министар унутрашњих дела 1917, што је и потврдио у *Самоуправи* од 25. јануара 1920.
71 Б. Нешковић, стр. 113, такође тврди да је Јовановић ступио у масонску ложу по налогу својих пријатеља само да би испитао рад тајних организација, иако идејно није имао ничег заједничког с масонеријом. Види и Pfeffer, стр. 140, напомене.
72 Kiszling, стр. 121.
73 Woodcock, стр. 162.
74 AFR, FF, II, 148, FMB - MAE. Француски министар је 4. октобра 1911. године јавио да је у Београду организована трећа масонска ложа, која је повезана с једном немачком ложом.
75 Czernin, стр. 46.
76 Према документима у HHSTA, IB, Attentäter - Anarchisten, $\frac{209}{579}$ 08, Ерентал је водио дугу преписку са својим амбасадорима у Паризу, Мадриду, Лисабону и Берлину у вези с неким поверљивим обавештењима да у Паризу постоји једно тајно удружење које је организовало неуспели покушај атентата на шпанског краља 1905. године, а да су његови чланови успели да убију португалског краља у Лисабону, 1908. године. Информација је потекла од шпанског амбасадора у Паризу. Према тој информацији, на челу тајног друштва налази се неки Малато, »пријатељ француских политичара, који су сви одреда масони«. Шпански амбасадор је даље тврдио да су три четвртине полицијских агената у Паризу масони, и да, сходно томе, француска влада штити убице. Ерентал је тражио од свога амбасадора у Лисабону податке поводом наведених тврдњи, и 9. марта 1908. стигао је одговор да португалска влада располаже подацима с неколико страна да је скована завера против португалског, шпанског и италијанског краља, као и да јој је позната делатност једног тајног удружења на чијем се челу налази Карло Армандо или Малато. Према другим извештајима из Париза, аустријски амбасадор је јављао да је ово тајно удружење начинило план да побије све монархе у Европи, а да оно има у Лондону једну филијалу на чијем се челу налази анархиста Малатеста.

Ерентал је ове извештаје упутио цару Виљему, преко немачког министра спољних послова, али је добио негативан одговор. Немачки министар спољних послова је одговорио да не сумња да постоје везе између француске владе и масонерије, али да је извештај аустријског амбасадора у Паризу да француска влада толерише па чак потпомаже планове о убиству крунисаних глава исувише јака оптужба. Изгледа да цар Виљем, упркос пријатељским везама с Фрањом Фердинандом,

није могао да прихвати ове клерикално надахнуте извештаје, па је позвао аустроугарског амбасадора у Берлину и рекао му шта о свему томе мисли. У овом досијеу ништа се не говори о везама између Карла Арманда Малате и тајног анархистичког удружења *Југослав* у Паризу, које су аустријски извори помињали у вези с атентатом Богдана Жерајића (види Главу XI).

ЗАКЉУЧАК

1 Маслеша, стр. 45.

2 Томашевић, стр. 223 - 225; В. Станојевић, *Народна енциклопедија српско - хрватско - словеначка*, III, стр. 449.

3 Писац је дошао до овог закључка на основу делимичних истраживања и дуге дискусије коју је водио с професором Д. П. Костелом о том питању. Разуме се да би требало начинити једну много дубљу компаративну студију да би се потпуније одговорило на ово питање. Једна од многобројних тешкоћа је чињеница што методи ирског отпора против енглеске владавине, у периоду од преко две стотине година, нису до данас свестрано анализирани. Ирски отпор представља класичан пример примене разноврсних форми борбе против система економског, политичког и верског угњетавања. Ирска историја потврђује богате форме активне и пасивне резистенције, комбинацију отворене побуне и префињених форми парламентарне борбе, масовних саботажа, које су вршили ирски наполичари, и индивидуалног аграрног тероризма. Тај отпор није био доктринаран, и у том погледу се ирска тајна удружења разликују од народњаштва у руској или италијанској варијанти.

Као што смо видели у IV глави, Дизраели је међу првима уочио извесне сличности између борбе тежачких маса у Ирској и побуне кметова у Босни и Херцеговини, у време отпора и немира у овим покрајинама због иностране владавине (енглеске, у ирском случају, турске, у случају Босне и Херцеговине) и постојећег система друштвених односа, нарочито на селу. Дизраели је 1875. подржао захтев Отоманског Царства да се одбије давање аутономије Босни и Херцеговини не само, како је то оценио професор Р. Ситон-Ватсон, због саме суштине питања, већ и због тога што је он видео аналогију између аграрних захтева у Босни и захтева постављених у Ирској, па се бојао да не створи преседан (R. W. Seton-Watson, *The Role of Bosnia in International Politics 1875 - 1914*, Лондон, 1931, стр. 7).

Узрок немира како у Ирској тако и у Босни и Херцеговини, лежао је у аграрним односима. По завршетку ратова крајем XVII века, ти односи су у Ирској добили нове облике, као што се то догодило и у Босни после турске окупације 1463. Тада је целокупна земља проглашена власништвом султана и дата у посед његовим официрима. Локалну аристократију су побили или јој одузели земљу, или је натерали да прихвати ислам и служи војску новог господара. У Ирској се збивао сличан процес. Када је 1675. наметнут нов аграрни систем, од једанаест милиона јутара зиратног земљишта премереног у то време, четири милиона јутара било је у поседу протес-

тантских житеља, што је било резултат ранијих конфискација. Остала је земља подељена на следећи начин:

	јутара
Енглеским и другим војницима који су служили у ирским ратовима	2,367.715
Четрдесет деветорици енглеских официра . . .	497.001
Авантуристима (који су позајмили новац енглеској влади за вођење рата)	707.321
Провизорима (којима је земља била обећана) . . .	377.873
Војводи од Ормонда и пуковнику Батлеру . . .	257.518
Војводи од Јорка	169.436
Протестантским бискупима	31.526

Земља која је остављена католицима подељена је међу католичком господом на следећи начин:

	јутара
Онима који су проглашени »невинима« — тј. онима који се нису борили за слободу Ирске, већ су били уз енглеску владу	1,176.570
Провизорима (обећана земља)	497.001
Новоименованим у посед	68.260
Обештећења	55.396
Онима који су пресељени у Конот под Џемсом I	541.330

(James Connolly, *Labour in Irish History*, Даблин, 1914, стр. 13).

Ирски сељаци морали су да плаћају најам новим страним земљопоседницима, као што су то чинили и кметови у Босни и Херцеговини. Енглески и шкотски господари често су своје сељаке терали са земље због неплаћеног најма или сличних разлога. Терали су их са земље без компензације, упркос чињеници што је сељак, а не господар, морао да сноси трошкове око оправки на имању. Ови неправедни односи постали су главни узрок немира и готово сталних побуна како у Ирској тако и у Босни.

Аграрна ситуација у Ирској и у Босни и Херцеговини имала је аналогну верску, националну и политичку позадину. Земљопоседници су у Ирској били већином протестанти, док су сељаци били римокатолици; у Босни и Херцеговини велепоседници су били муслимани, а кметови хришћани, православни или римокатолици. Што се тиче политичких права, ирски католици, све до »католичке еманципације« (1829), као и Босанци и Херцеговци, нису имали право да учествују у политичком животу, нису могли бити чланови парламента нити учествовати у централној власти у земљи. На тај начин је већина ирског народа била искључена из политичког живота; енглески службеници у Даблину, као и султанов везир у Сарајеву, тирански су владали становништвом.

У околностима систематског прогањања заведеног после војне победе, Ирци су, као и Јужни Словени у Босни и Херцеговини, запали у стање безнадежности и апатије, које су прекидале изненадне побуне и аграрни тероризам. Француска

револуција 1789. ојачала је отпор Ираца, који су организовали политичка удружења, као што су били *Уједињени Ирци (United Irishmen)*. Енглеска влада је помоћу специјалне коњице гушила покушаје Ираца да остваре своје политичке циљеве. »Коњица је уништавала сумњиве католике на начин који је подсећао на најгоре дане Кромвела или Елизабете. Опет су у име религије биле пробуђене мрачне страсти; обе стране су чиниле насиља и вршиле убиства.« Ексцеси протестантске коњице изазвали су ирску побуну 1798.

Цела прва половина XIX века, како у Ирској тако и у Босни и Херцеговини, сведочи о знатном порасту немира због нерешеног аграрног питања. Као што смо видели у III глави, ирски сељаци и босански кметови постављали су сличне захтеве. Ирска »Три F« — правичан најам, слободан откуп земље и тачно одређен порез и друга давања (Fair Rent, Free Sale and Fixity of Terms) — одговарала су у основи захтевима које су кметови поднели Цариграду 1849, иако се босански тип феудализма разликовао од ирског. Обе су се стране нарочито жалиле на локалне аристократе због њихових једностраних и самовољних поступака.

Ситуација у Ирској се нагло погоршала после велике глади 1845 - 1849, »када је у периоду од пет година преко милион Ираца умрло од глади и болести које прате потхрањеност, а најмање 80.000 ирских емиграната отпловило за САД и Канаду«, како наводи Сесил Вудхам-Смит у свом делу које третира ово питање (*The Great Hunger, Ireland 1845-9*, Лондон, 1962). Значајно је да је у то време тактика насиља много чешће примењивана у Ирској. Тајно револуционарно удружење *Млада Ирска*, које је формирано у то време, ускоро је заменило *Ирско републиканско братство (Irish Republican Brotherhood)*, односно фенијанци (Fenians).

Сâм назив *Фенијанско братство (Fenian Brotherhood)* потиче од речи »fiann«, »feinne«, тј. назива легендарне групе ратника у Ирској које је предводио Фин Мак Кумхејл. Историја фенијанаца још није написана. Као и о већини европских тајних удружења, и о раду овога удружења недостаје историјска документација, пре свега због саме природе њиховог рада и метода, а и стога што су успомене још свеже упркос чињеници што је прошло готово сто година од великих дана фенијанских удружења. Штавише, већи део документарног материјала дали су њихови непријатељи: многи шпијуни били су убачени у редове фенијанаца. Најпотпуније податке са фенијанске стране дали су припадници овога удружења на јавним суђењима.

Није лако оценити карактер *Фенијанског братства*. Године 1858. организовали су га ирски емигранти у Сједињеним Америчким Државама са Џоном О'Махонијем на челу. Удружење је имало многе огранке, а иза општег имена крила су се многа тајна удружења и клубови, које је више повезивао заједнички циљ — ослобођење Ирске — неголи неки организациони оквир. У том смислу је *Братство* до извесног степена имало сличности са *Младом Босном* и другим јужнословенским тајним удружењима. Конор Круз О'Брајен подвукао је сличност

између фенијанаца и тајних удружења у Европи: »Следећи пример познат у Европи, овај покрет је био боље организован, мање скрупулозан у погледу својих метода и одлучнији него ранији сепаратистички покрети инспирисани романтичним одушевљењем *Младе Ирске*, чији је резултат био донкихотски и безнадежни устанак 1848. Стварна достигнућа фенијанског покрета у организовању оружане револуције нису била много већа од оних која су постигли њихови претходници; 1867. значила је пораз као и 1848. година. Међутим, као политичка школа, *Ирско републиканско братство* је било веома корисно, нарочито за оне који су о његовим позитивним и негативним искуствима могли да размишљају касније, док су лежали на тешкој робији, која им, ипак, није сломила дух« (C. C. O'Brien, *Parnel and his Party*, Лондон, 1957).

Постоје неслагања и у погледу оцена фенијанске доктрине. Према неким писцима, они су били организовани по узору на јакобинске клубове у доба француске револуције; то је и био разлог што су их »осуђивали свештеници католичке цркве« (*Encyclopaedia Britannica*, том IX, стр. 160). Фенијанци су припадали имућнијем делу ирског становништва и неки сматрају да они никад нису имали много утицаја на сељаке наполичаре и пољопривредне раднике у Ирској, за разлику од младобосанаца који су потицали из кметских породица. Међутим, *Ирски народ (Irish People)*, орган *Фенијанског братства*, писао је 30. јула 1964: »Дозволити једној малобројној класи, било страној или домаћој, да стекне монопол на земљу, представља неправду која се не може толерисати; придржавати се тога, значи ни мање ни више него пљачку зараде сиротиње, стечене муком и радом.«

У методима борбе фенијанци су прибегавали колективном терору, отвореним војним нападима на непријатеља и индивидуалном политичком насиљу.

Где год су живели, фенијанци су ковали завере против тираније у свом старом крају — појава која се запажа и у пракси јужнословенских тајних удружења. Крајем XIX века нагло је порасла емиграција јужнословенског сељаштва у Америку. У великом броју напуштали су стари крај, терани аграрном кризом. Многи од њих нису прекинули све везе с домовином. Они су, око 1900, организовали известан број тајних удружења која су била повезана с политичким струјањима у домовини и чак слала неке своје чланове у Европу да врше нападе на водеће личности Хабсбуршке Монархије. Такав је био случај Стјепана Дојчића, аутомобилског радника из државе Илиноис, који је 8. августа 1913, у Загребу, пуцао на краљевског комесара, бана Шкерлеца. Овај подухват био је у духу акција фенијанаца, мада су они предузимали и много смелије подухвате.

Фенијанци су планирали инвазију Канаде из Сједињених Америчких Држава. Осам стотина фенијанаца је 1. јуна 1866. прешло границу и заузело Форт Ири. Вест о томе изазвала је кризу у Лондону. Мислило се најпре да ће доћи до општег устанка у Канади. Међутим, снажније војне снаге ус-

пеле су да фенијанце приморају на повлачење. Други напад на Канаду организован је 1870. Њиме је руководио Хенри ле Карон, »генерални инспектор Ирске републиканске армије«, који је у исто време био и »тајни агент енглеске владе«, Енглез из Колчестера по имену Бич (*Encyclopaedia Britannica*, том IX, 1950). Он је одвео колону право у пропаст. На исти начин је три године раније спречен покушај устанка у јужној и западној Ирској и Ленкеширу. Било је денунцијаната и у руководству. У којој су мери они примењивали теорије отпора, од Локових до теорија светога Томе, такође је тешко оценити. На суђењу једној фенијанској групи у Даблину 1865, врховни правобранилац је, како је то забележио *Годишњи регистар* 1865. год. (стр. 174), рекао да су »задојени духом француске револуције и да су спремни да окрваве руке да би постигли своје циљеве... Покољ виших класа, сопственика земље и имања и свих оних који су имали власт у цркви или држави, уз конфискацију поседа, били су кораци којима су они намеравали да, у случају успешне инвазије, доведу до слома британског суверенитета и успостављања ирске републике«.

Суђење групи фенијанаца у Манчестеру 1867. пружило је свету могућност да нешто више сазна о циљевима и методима овога тајног удружења. Двојица фенијанских вођа, пуковник Кели и капетан Дизи, ухапшени су једног раног јутра на улицама Манчестера под сумњом да припремају побуну у Ленкеширу. Из суда у Манчестеру пребацили су их 18. септембра затворским колима у затвор у Белвиу. Група од око педесет фенијанаца напала је затворска кола, а стражари и њихове вође су побегли. За време те чарке убијен је један полицајац по имену Чарлс Брет. Петорица фенијанаца, Вилијем О'Мира Ален, Мајкл Ларкин, Вилијем Гулд, Мајкл О'Брајен, Томас Магаир и Едвин Шор оптужени су за убиство. Суђење је почело 28. октобра 1867. у Манчестеру. »Било је ангажовано готово 2.000 војника да, уз помоћ бројних наоружаних полицајаца, чувају прилазне путеве од затвора до суднице и прате кола у којима су се налазили затвореници«, коментарисао је *Годишњи регистар* 1867. године (стр. 196).

Према писању дневне штампе, оптужени нису бранили себе, већ идеје и рад *Фенијанског братства*. Ако се упореде записници са суђења Гаврилу Принципу и његовим саучесницима у Сарајеву, октобра 1914, са записницима са суђења Вилијему Алену у Манчестеру, биће запажене значајне подударности у ставовима оптужених. У свом последњем говору Ален је рекао: »Ја нећу милост. Умрећу, као што су умрле хиљаде, и хиљаде, за добро своје земље, и у њеној одбрани. Умрећу гордо и победоносно у одбрани републиканских принципа и слободе једнога угњетеног и пороблјеног народа... Поносим се својом земљом и својим местом. Господо, ја сам завршио« (*Annual Register*, 1867, стр. 201).

Према *Годишњем регистру* (1867, стр. 202), Вилијем Гулд је рекао: »Ирска, са својом пријатном климом и плодном земљом може да исхрани и трипут бројније становништво, а нико, сем плаћеног службеника британске владе, не би могао да

каже да у њој постоји зрачак слободе или искра живота међу прогоњеним становништвом. Треба се надати да ће њени глупи и тирански управљачи, омражени од света, заувек бити прогнани са њеног тла. Како енглеске аристократе лепо моралишу кад је у питању тиранија владара Напуља, Дахомеја итд. . . .! Погледајте своју кућу — погледајте Лондон — видећете хиљаде које у њој гладују; погледајте Ирску, видећете стотине хиљада са аветињским изразом глади на лицу; погледајте врле, лепе и вредне жене које од пре неколико година, авај, и још увек, морају да гледају како им деца умиру зато што су гладна — погледајте оно што се зове величанственост закона, на једној страни, и тешку беду једног племенитог народа на другој . . .«

Када је Едвин Шор узвикнуо: »Ја се не бојим смрти«, сваки од оптужених је одмах додао: »Не, ни ја.« То се догодило и на суђењу Принципу и његовим друговима. Шор је рекао да ће његова смрт и смрт оних који седе на оптуженичкој клупи задовољити »жеђ за крвљу«, и да ће се према људима за које он верује да су невини поступати исправније и непристрасније него према њему. Надао се да ће предрасудâ нестати и да ће његова земља моћи опет да се усправи, а једном, у будућности, његови »синови ће уместо презира стећи поштовање цивилизованог света, а не мање и самих Енглеза« (*Annual Register*, 1867, стр. 204).

Мада је полицајац по имену Шо изјавио под заклетвом на суду да је, по његовом мишљењу, Ален пуцао да би разбио катанац, а да је метак случајно погодио наредника Брета, сви окривљени су проглашени кривима и осуђени на смрт. Пресуда је над Аленом, Гулдом и Ларкином извршена 23. новембра 1867. у Манчестеру. »Ангажовано је преко пет стотина полицајаца и неколико јединица пешадије и коњице да одржавају ред. Све јавне зграде у Салфорду стављене су под заштиту. Да би се спречили покушаји остваривања претњи да ће бити запаљени Манчестер и Салфорд, постављени су људи да стражаре крај извора снабдевања водом и гасом. Сви ватрогасци у свим ватрогасним станицама били су на својим местима. Предузети су кораци слични онима за време чартистичких нереда; многа стоваришта била су осветљена, а чували су их људи наоружани револверима« (*Annual Register*, 1867, стр. 157).

Погубљени фенијанци постали су мученици града Манчестера, док су их у Доњем дому торијевски посланици називали манчестерским убицама. Сент Џон Ервин писао је у својој књизи о Парнелу (*Parnell*, Лондон, 1925, стр. 82) »да је погубљење тих људи у том тренутку изазвало велику радост у Енглеској а да је Ирску испунило тугом. Комеморативни погреб којем је присуствовало 150.000 људи, било у поворци или као посматрачи, одржан је у Даблину«. Р. Бари О'Брајен описао је погреб у Даблину на следећи начин: »Док су троја погребна кола са именима погубљених људи пролазила улицама, маса света која је стајала на тротоарима падала је на колена, све су главе биле откривене и није се чуо никакав звук осим свештених тонова посмртног марша из

(Хендловог) ,Саула', или јецаја који су се повремено чули из гомиле« (St. J. Ervine, *Parnell*, стр. 821).

Мада је од тога дана прошло сто година и мада стари неспоразуми припадају прошлости, као што је то Едвин Шор пожелео својим последњим речима на суђењу, успомена на манчестерске мученике сачувана је међу Ирцима у Манчестеру. У брошури издатој поводом »сребрног јубилеја« цркве Св. Патрика у Манчестеру, 1962, налази се чланак о мученицима и последње писмо Вилијема Гулда. Чланак почиње речима: »Сваке године, у недељу пре 23. новембра, одржава се у цркви Св. Патрика миса за покој душа Вилијема Филипа Алена, Мајкла Ларкина и Мајкла О'Брајена.«

Питао сам Д. П. Костела у којој је мери још жива успомена на манчестерске мученике. Устао је и изрецитовао химну коју је научио од свога оца:

Високо горе на вешалима
Висила су тројица племенита срца,
Од осветничког тиранина посечени у цвету.
Али дочекали су то лице у лице
Са духом свога народа
И неустрашивим срцима пошли своме крају.

»Боже, спаси Ирску!« рече херој
»Боже, спаси Ирску!« рекоше сви.
»Било на губилишту високо
Или на бојишту да мремо,
О, свеједно, кад за драгу Ирску падамо!«

Како су јака била осећања која је изазвало извршење пресуде над Аленом и његовим пријатељима, потврђује одлука *Фенијанског братства* да удари на саму енглеску краљевску породицу. Три месеца после погубљења фенијанаца у Манчестеру, 12. марта 1868. извршен је атентат на војводу од Единбурга, сина краљице Викторије, за време његове посете Аустралији. Према писању *Годишњег регистра,* атентатор је био »неки О'Фарел, који је пуцао на војводу с леђа, док се овај налазио на једном јавном пикнику у Клонтарфу, близу Порт Џексона. Био је тешко рањен, али не и смртоносно. О'Фарел је осуђен 21. априла 1868. и ускоро затим обешен. Код њега је пронађено писмо упућено министру колонија Х. Парксу, са упутством на коверти да се отвори тек после његове смрти. О'Фарел је порицао да је повезан са фенијанцима (као што ни Принцип није хтео да открије да постоји организација *Смрт или живот),* али је нагласио да је симпатисао покрет и давао прилоге за циљ који су организатори имали у виду. Завршио је своје писмо речима: »Размишљајући о неправдама у Ирској, узбудио сам се и одушевио тим питањем, и под утицајем тих осећања, покушао сам да извршим дело због којег сам сада праведно осуђен да испаштам« (*Annual Register*, 1868, стр. 144).

Међутим, *Годишњи регистар* наводи да је О'Фарел, по свему судећи, био активан члан једнога фенијанског удружења

и да је био одређен »бацањем коцке«. Чинило се да је центар фенијанаца у Њујорку. Енглеске власти су од својих достављача дознале да су фенијанци, као и карбонари и друга слична тајна удружења, морали да положе заклетву да никада неће одати своју организацију. О' Фарелово држање много подсећа на држање Богдана Жерајића, који је покушао да убије поглавара Босне 1910. Фенијанци су се придржавали принципа да се издајник мора казнити смрћу, што је био закон и у организацији пуковника Аписа *Уједињење или смрт*. Само неколико недеља после атентата на војводу од Единбурга, фенијанци су убили једног од својих главних противника у Канади, Томаса Д'Арсија Макгија, који је иронијом судбине и сâм некада био ирски револуционарни националиста. *Годишњи регистар* (1868, стр. 34) на следећи начин описује тај атентат: »Ужасан злочин — раван само покушају убиства војводе од Единбурга — који су извршили фенијански завереници у Канади. Уважени Томас Д'Арси Макги, који је био посланик Западног Монтреала у Доњем дому у Отави, пошто је одржао речит говор залажући се за лојалност и јединство међу британским северноамеричким колонијама, убијен је с леђа кад је стигао до врата свога стана, у тренутку кад је застао да би ставио кључ у врата. Извршилац овога крвавог дела је Џемс Уилан, кројачки радник из Монтреала, који се неколико месеци шуњао по Отави, с напуњеним пиштољем, посматрајући и следећи г. Макгија. Господин Д'Арси Макги био је најозбиљнији противник фенијанске завере, а у последње три године усмерио је крајње напоре, усменим и писменим путем, да упозори своје земљаке на ту заверу. Његов утицај на Ирце Доње Канаде — као и у Ирској — допринео је да га омрзне фенијанска партија. Завера против њега скована је у Монтреалу, али не без подршке шефова те срамне завере у Њујорку.«

Како у Ирској, тако и у Босни и Херцеговини, периодима активног отпора често су претходили периоди пасивног отпора. Методи којима су се босански сељаци супротстављали својим господарима веома много подсећају на оне методе које је Парнел предлагао ирским наполичарима, као и на његову кампању бојкота 1880. Број сељака протераних са земље у Ирској повећао се 1879. и 1880 (6.239 и 10.457 случајева). У говору одржаном у Енису 19. септембра 1880, Парнел је објавио програм пасивног отпора:

»Да видимо шта ћете учинити с наполичарем који хоће да купи фарму са које је отеран његов сусед?« — питао је Парнел.

Промукла, гладна гомила, која је грозничаво пратила сваку његову реч, узвикнула је: »Убити га! Пуцати на њега!«

Парнел је сачекао да се стиша узбуђење, а онда је, држећи руке иза леђа, врло мирно рекао: »Чини ми се да сам чуо како неко каже ,пуцати у њега', али ја желим да вам укажем на један много бољи начин — један милосрднији и више хришћански начин — који ће изгубљеном грешнику дати прилику да се покаје. Кад неки човек купи фарму са које је други протеран, морате му показати на друму кад га сретнете, морате му

показати на улицама града, треба да му покажете за тезгом у радњи, морате му показати на сајму и на пијаци, па чак и у цркви, остављајући га потпуно самог, стављајући га у морално изгнанство, изолујући га од његових ближњих као да је губавац — морате му показати своју мржњу због почињеног злочина, и верујте да неће бити човека толико бестидног да би се усудио да изазове јавно мнење свих добромислећих људи и прекрши ваш неписани закон« (St. J. Ervine, *Parnell*, стр. 157).

Петар Кочић замислио је сличан метод, мада не и систематски програм пасивног отпора, да би помогао босанским кметовима у њиховој борби. Циљ му је био да наведе бегове да прихвате принцип обавезног ослобођења кметова. Он је 1910. позвао на штрајк против најма, али његови напори нису имали успеха, као ни Парнелови 1880. Радикалније крило младобосанаца дошло је на чело и покренуло догађаје који су довели до сарајевског атентата, 28. јуна 1914, на исти начин као што су у Ирској, 6. маја 1882, убијени министар за Ирску, лорд Фредерик Кавендиш, и његов подсекретар Т. Х. Берк.

Општи немири у Ирској били су, без сумње, одлучујући фактор који је навео Гледстона да инсистира да се измени статус Ирске. Он је наишао на јак отпор торијеваца и англо-ирских земљопоседника. Терористичке акције, које су шездесетих година XIX века организовала ирска тајна удружења, наставиле су се у Енглеској и Ирској. Године 1884. завереници су се припремали да дигну у ваздух четири главне лондонске железничке станице помоћу паклених машина које су биле направљене у Сједињеним Америчким Државама. Само је једна бомба експлодирала, и то на станици Викторија, која је озбиљно оштећена. Постављене су темпиране бомбе и у Доњем дому, лондонском Тауеру и многим другим зградама, а и у већим и мањим енглеским градовима. У Ирској су сељаци били изложени све тежем угњетавању од стране земљопоседника, који су их сада протеривали да би обрадиву земљу претворили у пашњаке. Наполичари су се побунили, почели да убијају поседнике, уништавају стоку и пустоше имања. Гледстон није успео да победи у захтевима да се Ирској дâ самоуправа. Опозиција је била исувише јака. Кад је предлог закона о самоуправи најзад постао закон 1914 (који је касније био суспендован), протестантски становници Ирске припретили су да ће се користити правом отпора против сопственог краља и државе. Под руководством сер Едварда Карсона, они су се наоружали, па чак и увозили пушке из Немачке. Имали су јаку подршку у англо-ирским официрима у британској војсци, који су на конференцији у Бакингемској палати, под председништвом краља Ђорђа V, остали при свом ставу, остварујући на тај начин право на отпор и непокорност. Доиста, захваљујући само јаком осећању лојалности у редовима британске морнарице, као и избијању првога светског рата, спречен је грађански рат који је претио Великој Британији (Ervine, *Parnell*).

Најзад, у ускршњем устанку априла 1916. у Даблину дошла су до изражаја размимоилажења међу устаницима, која су имала сличности са неслагањима међу младобосанцима уочи

сарајевског атентата. Као и Принцип, и Педрејк Пирс је позивао на устанак, »јер нација спава и ми морамо да је пробудимо; цена не игра улогу«. Он је дошао у сукоб с оним вођама који су хтели да одложе устанак. Па ипак, његово је мишљење превладало и он је потврдио на делу исте концепције мучеништва као и Принцип, и, пошто је изведен пред преки суд, погубљен је 3. маја 1916. (Видети L. N. Le Roux, *Pearse*, и Dorothy McArdle, *The Irish Republic.)*

Појава индивидуалног терора у Индији уочи првога светског рата још није у потпуности испитана. Не постоји историјска документација о томе да су фенијанци или друга ирска тајна удружења утицали на вршење политичких убистава у Индији у то време, мада су се неки Ирци на путу за Аустралију и Нови Зеланд заустављали у Индији и отворено иступали против британске управе. Тајне терористичке организације у Индији иступиле су 1907. са својим програмом извојевања самоуправе путем терористичке акције, упркос отпору Конгресне странке. Воз којим је, 1908, путовао вицегувернер Бенгала, сер Фрејзер, бачен је у ваздух. Био је то други покушај атентата на њега те године. Дошло је до неколико других политичких убистава и индијски Кривични законик је допуњен. *Годишњи регистар* (1908, стр. 381) бележи да су терористи у Индији »читали побуњеничку литературу док сваки од њих није уобразио да је Мацини или Гарибалди«. Године 1909. убијен је главни правобранилац Бенгала, Асутош Бисвас. Тројица атентатора изјавили су да нису имали »саучесника« и да су дошли на идеју да почине убиство »читајући литературу коју су ширили агитатори, отворено пропагирајући политички атентат« (*Annual Register*, 1909, стр. 387). Те године је у Индији одржано неколико суђења терористима, али је и поред тога учињен покушај атентата бомбом на вицекраља у Ахмадабаду, кад је овај пролазио улицом у својим кочијама.

Један други, смелији атентат на вицекраља изведен је у Делхију 23. децембра 1912. За време процесије у којој су учествовали многи индијски принчеви, као и високи цивилни и војни владини службеници, које је штитио приличан број војника, вицекраљ је озбиљно рањен. Кад је поворка, у којој се налазило четрдесет пари слонова, пролазила поред једне нове троспратне зграде, бачена је бомба на првог слона, који је носио вицекраља. Вицекраљ је тешко рањен. Завеpeнике нису ухватили (*Annual Register*, 1912, стр. 402).

Следећих година број терористичких акција није се смањио упркос извесном броју суђења члановима тајних удружења. У Делхију су, 1914, три завереника осуђена на смрт. Откривене су и друге тајне групе. На челу једне налазио се Хар Дајал, који је дипломирао на »St. John's College«-у у Оксфорду, и који је провео неко време у Сједињеним Америчким Државама (*Annual Register*, 1914, стр. 408).

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ
ЛИТЕРАТУРА
БИБЛИОГРАФИЈЕ

I

II

III

I

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

1. НЕОБЈАВЉЕНА ГРАЂА

А — ДРЖАВНЕ И ЈАВНЕ АРХИВЕ
(Коришћени фондови наведени су у самом тексту)

Домаће:

БиХ — Архив Босне и Херцеговине, Сарајево.
ДСИП — Државни секретаријат иностраних послова, Београд.
ХИС — Хисторијски архив, Сплит.
МГС — Музеј града Сарајева.
МС — Архив Матице српске, Нови Сад.
САН — Српска академија наука, Београд.
УБ — Универзитетска библиотека »Светозар Марковић«, Београд.

Стране:

АА — Архиве немачког Министарства иностраних послова, Бон.
ААА — Архиве немачког Министарства иностраних послова (микрофилмоване после 1945. у Енглеској и САД).
AFR — Архиве француског Министарства иностраних послова, Париз.
HHSTA — Haus - Hof - Staatsarchiv, Беч.
HI — Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Станфорд, Калифорнија.
HL — Houghton Library, Кембриџ, Мас.
KA — Staatsarchiv - Kriegsarchiv, Беч.
LG — Landesgericht, Грац.
MKEFF — Militärkanzlei Erzherzog Franz Ferdinand, Österreichisches Staatsarchiv - Kriegsarchiv, Беч.
NA — National Archives, Вашингтон.
NEFF — Nachlass Erzherzog Franz Ferdinand, Haus - Hof - Staatsarchiv, Беч.
SA — Архив шведског Министарства спољних послова, Стокхолм.
UW — Архив Бечког универзитета.

Б — ПРИВАТНЕ АРХИВЕ И ЗБИРКЕ

Збирка Аце Благојевића, Београд.
Збирка Љубе Јурковића, Љубљана.
Збирка Адама Прибићевића, Београд - Њујорк.
Збирка Пере Слијепчевића, Београд.
Збирка Маринка Стојановића, Београд.

В — ПРЕПИСКА АУТОРА СА САВРЕМЕНИЦИМА

Др Вукосава Бранисављевић - Чабриновић, Сарајево.
Срђан Будисављевић, Београд.
Војислав Гаћиновић, Париз.
Вид Гаковић, Београд.
Љуба Јурковић, Љубљана.
Јанез Иван Колар, Љубљана.
Јуш Козак, Љубљана.
Јован Старовић, Београд.
Драгиша Стојадиновић, Београд.
Божидар Томић, Београд.
Божидар Зечевић, Београд.

Г — НЕОБЈАВЉЕНЕ ИСТОРИЈСКЕ МОНОГРАФИЈЕ И МЕМОАРИ КОЈИ САДРЖЕ НЕКЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ ДОКУМЕНТЕ

Fleischhacker Hedwig Uebersberger, недовршени рукопис о истрази и суђењу Гаврилу Принципу и друговима, писан за време другога светског рата на основу оригиналних списа. Део коректура овог рукописа у ДСИП-у.

Hans Uebersberger, недовршени рукопис о процесу у Солуну, 1917. године, писан за време другога светског рата на основу оригиналне грађе. Део коректуре овог рукописа у ДСИП-у.

Драгиша Стојадиновић, *Србија и Немачка у светском рату*, рукопис се чува у архиви колеџа St. Antony, Оксфорд.

2. ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА

А — ДРЖАВНЕ ЗБИРКЕ (СЛУЖБЕНА ИЗДАЊА)

AA — 1939/41, Auswärtiges Amt 1939/41, Berlin.

BD — *British Documents on the Origins of War, 1898 - 1914*. Edited by G. P. Gooch and Harold Temperley, London, His Majesty's Stationery Office, 1926 - 1938, I - XI.

DD — Deutsche Dokumente zum Kriegsausbruch, Berlin, 1926.
DDF — Ministère des Affaires Etrangères. Commission pour la publication des documents relatifs aux Origines de la guerre de 1914 - 1918. Documents diplomatiques français (1871 - 1914), Paris, Imprimerie Nationale. Трећа серија (1911 - 1914), I - XI, 1929 - 1936.
DI — *Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la Pubblicazione dei Documenti Diplomatici. I Documenti Diplomatici Italiani,* Roma, Libreria dello Stato, 1952 - 1964 (1908 - 1914), I - XII, 1964. Четврта серија.
GP — *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1878 - 1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes,* Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte m. b. H., 1922 - 1927, I - XXXIX, Index V.
IB — *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus.* Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung. Комисија ЦИК СССР-а за издавање докумената из епохе империјализма, под руководством М. Н. Покровског. Немачко издање у име Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas приредио Otto Hoetsch, Berlin, Reimar Hobbing, 1931. Прва серија, 1914. до избијања рата, I - V.
МО — *Международные отношения в эпоху империализма.* Документы из архивов царского и Временного правительств 1878 - 1917 гг. Комисија ЦИК СССР-а за издавање докумената из епохе империјализма, под руководством М. Н. Покровског. Государственное социально-экономическое издательство. Трећа серија, 1914 - 1917, I - X.
Oe - U — *Österreich - Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914.* Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch - Ungarischen Ministeriums des Äussern, by Ludwig Bittner, Alfred Francis Pribram, Heinrich Srbik and Hans Uebersberger, Wien, Leipzig, Österreichischer Bundes - Verlag, 1930, I - VIII - Index.
RBI — *K. u. K. Ministerium des Äussern — Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914,* Wien, Staatsdruckerei, 1915.
RBII — *Republik Österreich. Staatsamt für Äusseres - Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914 — Ergänzungen und Nachträge zum Österreichisch - Ungarischen Rotbuch,* Wien, Staatsdruckerei, 1919.
СПК — Министарство иностраних дела, *Дипломатска преписка о српско - аустријском сукобу,* Ниш, 1914.

Б — ДРЖАВНЕ ЗБИРКЕ (ПРИВАТНА ИЗДАЊА)

Bittner Ludwig, Hajek Alois, Uebersberger Hans, *Serbiens Aussenpolitik 1908 - 1918, III Band (26 Mai bis 6 August 1914),* Wien, Adolf Holzhausens Nachfolger, 1945, стр. 39.
Bogićević Miloš (Boghitschewitsch Miloš), *Die auswärtige Politik Serbiens,* Berlin, Bruckenverlag, 1928 - 1931, I - III.
Ћоровић Владимир, *Дипломатска преписка Краљевине Србије 1902 - 1914,* Београд, Државна штампарија, 1935, I (1902 - 1903).

Geiss Imanuel, *Julikrise und Kriegsausbruch 1914,* Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, GMBH, 1963, I - II.
Reinöhl F., *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des Ersten Weltkrieges I. Der Fall Jeftanović - Šola - Gavrila,* Wien, 1944, Adolf Holzhausens Nachfolger, стр. 260.
Uebersberger Hans, *Österreich zwischen Russland und Serbien, Zur Südslawischen Frage und Der Entstehung des Ersten Weltkrieges,* Köln - Graz, Hermann Böhlaus Nachf, 1958, стр. 332.

В — СУДСКИ ДОКУМЕНТИ (СЛУЖБЕНА ИЗДАЊА)

Optužnica i obrazloženje protiv Gavrila Principa i drugova radi atentata Njeg. c. i kr. visosti prestolonašljednika Nadvojvode Franje Ferdinanda i visoke mu supruge, Sarajevo, Naklada Knjižare D. & Kajon, 1914, стр. 52.
Osuda Okružnog suda u Sarajevu po završenoj raspravi protiv Gavrila Principa i drugova, radi atentata Njeg. c. i kr. visosti prestolonašljednika Nadvojvode Franje Ferdinanda i visoke mu supruge, Sarajevo, Naklada Knjižare D. & Kajon, 1914, стр. 61.
Obtužnica proti Luki Jukiću i drugovima, prilog Narodnih novina, broj 168, Zagreb, 1912.
Тајна превратна организација, Извештај са процеса у Војном суду за официре у Солуну. По белешкама вођеним на самом процесу, Солун, Велика Србија, 1918, стр. 638.

Г — СУДСКИ ДОКУМЕНТИ (ПРИВАТНА ИЗДАЊА)

Brandenburg E., *Der Sarajevo - Prozess,* Berlin, Arbeitsausschuss Deutscher Verband, 1933.
* *Богићевић Војислав, Сарајевски атентат. Стенограм главне расправе против Гаврила Принципа и другова,* Сарајево, Држ. Архив НР БиХ, 1954, стр. 451.
Il Delitto di Sarajevo, Processo - Sentenza, Bologna, Cappelli, 1930, стр. 170.
* Mousset Albert, *Un drame historique: L'attentat de Sarajevo. Documents inédits et Texte Intégral des Sténogrammes du Procès,* Paris, Payot, 1930, стр. 686.
Puntigam Anton (псеудоним Professor Pharos), *Der Prozess Gegen Die Attentäter von Sarajevo, Nach Dem Amtlichen Stenogram Der Gerichtsverhandlung,* Berlin, Decker, 1918, стр. 166.
The Official Shorthand Minutes of the Trial of the Trockyite Centre, Москва, 1937.
Uebersberger Hans, *Der Saloniki Prozess,* Berlin, 1933, стр. 746.

* Дела у овој библиографији обележена звездицом, наводе се у напоменама само презименом аутора.

Д — ЛИСТОВИ И ЧАСОПИСИ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ТАЈНИХ И ЈАВНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА И ДРУГИ ЛИСТОВИ И ЧАСОПИСИ У КОЈИМА СУ ЧЛАНОВИ ТИХ ОРГАНИЗАЦИЈА ЧЕШЋЕ САРАЂИВАЛИ

Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност; излазио у Сарајеву два пута месечно, 1885 - 1914. Уредници: Божидар Никашиновић (1885, 1886, до бр. 18), Никола Шумоња (до бр. 6 из 1887), Никола Кашиковић (до 1910), Владимир Ћоровић (1910), Петар Кочић (1911, 1912), Владимир Ћоровић (1913, 1914).

Glas Juga; urednik Viktor Zalar; Ljubljana; 1914, br. od 1. marta, 2. maja.

Hrvatski đak, glasilo hrvatskog naprednog đaštva; izlazio deset puta godišnje. Zagreb, 1907 - 1911. Urednici: Jurislav Janušić (do 1908, br. 1), Mato Hanžeković.

Jugoslavija, mesečnik. Prag, 1914, 1. maj, 1. jun. Uređivao Ljubo Leontić.

Народ, дневник. Главни уредник Ристо Радуловић; Мостар - Сарајево, I (1907), 1 (1. I) - II (1908), 136 (31. XII), II (1911), 137 - V (1914), 404 (14. VI).

Naprednjak, nedeljni list. Glasilo hrvatske pučke napredne stranke; zatim glasilo jugoslovenske nacionalističke omladine. Urednik: Milostislav Bartulica. Šibenik, 1912 - 1913.

Narodno jedinstvo, nezavisni politički tjednik. Izd. i odg. urednik Milan Marjanović. Zagreb, I (1914), 1 (28. III) — 31 (25. VII).

Nova riječ, nacionalistički glasnik. Izd. i vlasnik Hrvatsko - srpsko - - slovenski akad. klub »Svačić«. Odg. urednik Kazimir Vidas. Zagreb, I (1914), 1 (6. IV) - 7 (29. VI).

Нови Србин. Уредници: Милан Стричевић (1912), Васа Стајић (1913); Сомбор, 1912 - 1913.

Пијемонт, дневник. Уредници: Љубомир Јовановић (до половине 1913), Бранко Божовић, Коста М. Луковић (1914 -); Београд, 1911 - 1915.

Преглед, часопис за науку и социјални живот — Слободна трибина за расправљање свих друштвених питања. Излазио сваких шест недеља. Уредници: Јевто Дедијер (1910 - 13), Ристо Радуловић (1910 - 14); Сарајево, I (1910), 1 (1. II) - III (1912 - 13), 12 (1. VI 1913).

Preporod, Ljubljana, Pokrajinsko glasilo jugoslavenske napredne omladine na slovenskom do 1. III 1913, zatim Pokrajinsko glasilo jugoslavenske omladine na slovenskom, I (1912), 1 (1. XI 1912) - II (1913), 25. VII 1913 (do petog broja, 1. III 1913; u početku izlazio jedanput mesečno, zatim svake dve nedelje).

Препород, културно - социјални часопис, Београд. Гласник српске средњошколске омладине. Уредници: Војин Радошевић, учитељ (бр. 1 - 3), Велимир Ј. Рајић, књижевник (бр. 4, 5). Године 1912, бр. 1 - 2 (1. II), 3 (1. III), 4 (15. IV), 5 (15. V).

Словенски Југ; излазио сваке суботе. Уредници Бож. Марковић и Јован Дучић; Београд, 1908 - 1912.

Српска ријеч, лист за политику, просвјету и привреду, Сарајево. Године 1905 - 1907 излазио четири пута недељно, отада па до краја излажења сваки дан, осим недеље и празника. I (1905), 1(1. I) - X (1914), 128 (27. VI). Уредници: Васиљ Грђић (до бр. 108 год. 1905), Ђорђе Ч. Лазаревић (до бр. 150 год. 1905), Стјепо Кобасица (до Видовдана 1914).

Ujedinjenje, glasnik jugoslavenskih nacionalista. Izlazio svakog petka. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik Srećko Rožić, Split, 1914 (izašla dva broja, treći zabranjen).

Val, glasilo hrvatske i srpske omladine. Vlasnik i izdavač Milan Marjanović; odg. urednik Mijo Radošević, urednik Vladimir Čerina; Zagreb; 1911, tečaj I, br. 1 (1. X), 2 (15. X), 3 (1. XI), 4 (15. XI). Бр. 4 - 2, издање делимично заплењено.

Vihor, list za nacionalističku kulturu. Izdavač i odg. urednik Dragutin Barišec, urednik Vladimir Čerina; Zagreb; I (1914), 1 (bez datuma), 2 (15. III) - 9 (1. VII).

Zastava, nezavisno i slobodoumno glasilo javnog mišljenja. Izlazila ponedeljnikom i četvrtkom. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik Oskar Tartaglia. Split, 1914 (mart - maj).

Зора, гласник српске напредне омладине. (Гласник српске и хрватске национално - радикалне омладине.) Власник и издавач српско академско друштво »Зора« у Бечу; Беч - Праг, I (1910 - 1912).

Звоно, гласник социјалиста Југославена. Излазио сваког 5, 15, и 25. у месецу. Уредник Јован Шмитран. Сарајево; I (1914); 1 (11 - 24. мај) - 5 (12 - 25. VI).

Ђ — СПОМЕНИЦЕ И ЗБИРКЕ ПИСАМА

Лав Троцки (псеудоним Л. Т.), *Исповест Владимира Гаћиновића — Сарајевски атентат*, Београд, »Светлост«, 1922, стр. 66.

Споменица Владимира Гаћиновића, уредио Перо Слијепчевић а издали другови и пријатељи, Сарајево, 1921, стр. 119.

Данашњица и Млада Босна — Улога и значај Владимира Гаћиновића, Библиотека »Владимир Гаћиновић«, Сарајево, 1937, стр. 75.

Владимир Гаћиновић, Огледи и писма, уредио Тодор Крушевац, Сарајево, »Свјетлост«, 1956, стр. 349.

Споменица Васиља Грђића, Сарајево, »Просвјета«, 1935, стр. 278.

Споменица Данила Илића, уредили и издали његови пријатељи, Сарајево, 1922, стр. 102.

* Перо Слијепчевић и другови, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево, »Народна одбрана«, 1929, стр. 400.

Ст. Жакула, *Од Терезина до Сарајева, успомене поводом десетогодишњице преноса костију видовданских хероја*, Београд, 1930, стр. 36.

Војислав Богићевић, *Млада Босна, писма и прилози*, Сарајево, »Свјетлост«, 1954, стр. 477.

Богићевић Војислав, *Сарајевски атентат 28. VI 1914, Писма и саопштења*, Сарајево, »Свјетлост«, 1965, стр. 179.

20 let Preporoda 1912/1932, izdal i založil S.J.S.U. *Preporod* (France Kovič), Ljubljana, без године, стр. 72.

1914 - 1924 Крв Словенства, споменица десетогодишњице светског рата, уредио А. Ксјуњин, Београд, 1924, стр. 132.

Е — МЕМОАРИ И ИСТОРИЈСКЕ МОНОГРАФИЈЕ У КОЈИМА СУ ОБЈАВЉЕНИ НЕКИ ДО ТАДА НЕПОЗНАТИ ДОКУМЕНТИ ИЛИ СЕЋАЊА

*Allmayer-Beck Johann Christoph, *Ministerpräsident Baron Beck. Ein Staatsmann des alten Österreich,* Münich, R. Oldenburg, 1956, стр. 327.

* Biliński Leon, *Wspomnienia i Dokumenty 1846 - 1922,* Warszawa, F. Hoesicka 1924 - 1925, I - II.

Bogićević Miloš, *Causes of the War,* Amsterdam - Langenhuysen, 1919, стр. 135.

Bogićević Miloš (Boghitschewitsch Miloš), *Le Colonel Dragoutine Dimitriewitch Apis,* Paris, Delpeuch, 1928, стр. 167.

* Chłumecky Leopold, *Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen,* Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1929, стр. 370.

Bogićević Miloš, *Le Procès de Salonique,* Paris, 1928.

* Conrad von Hötzendorf Franz, *Aus meiner Dienstzeit 1906 - 1918,* Wien, Berlin, Leipzig, Münich, Ricola, 1922 - 25, 5 Vol.

Bourbon Sixte, *L'Offre de Paix Separée de l'Autriche,* Paris, Plon, 1920, стр. 436.

* Ћоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку,* Београд, Државна штампарија, 1936, стр. 780.

Ћоровић Владимир, *Црна књига, Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914. до 1918,* Београд - Сарајево, Д. Ђурђевић, 1920, стр. 240.

* Черовић Божо, *Босански омладинци и сарајевски атентат,* Сарајево, Трговачка штампарија, 1930, стр. 263.

* Eisenmenger Victor, *Archduke Francis Ferdinand,* London, Selwyn, 1931, стр. 285.

Eisenmenger Victor, *Erzherzog Franz Ferdinand. Seinem Andenken gewidmet von seinem Leibarzt,* Zürich, Leipzig, Wien, 1929, стр. 200.

Ernst Otto, *Franz Joseph as revealed by his letters,* London, Methuen, 1927, стр. 292.

Evans Arthur John, *Illyrian Letters:* A revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia and Slavonia, Addressed to the »Manchester Guardian« During the Year 1877, London, 1878.

Evans Arthur John, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot.* During the insurrection during August and September 1875, with an Historical View of Bosnia, and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republic of Ragusa. London, Longmans, Green, 1876, стр. 435.

* Glück Władisław, *Sarajewo. Historija zamachu Sarajewskiego.* Kraków, Gebethner, Wolf. 1935, стр. 229.

Hantsch Hugo, *Leopold Graf Berchtold,* Graz, Wien, Köln, Styria, 1963, I - II.

Јовановић Јован, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца,* Београд, Српска књижевна задруга, 1928 - 1930, I - III.

Јовановић Слободан, *Моји савременици,* посебан отисак есеја објављених у листу *Глас канадских Срба,* Windsor, Canada, 2, 9, 16. август, 18. октобар, 1962. Windsor Canada, Avala Printing and Publishing Company Lt., 1962.

Kolar Ivan Janez, *Preporodovci 1912 - 1914, 1914 - 1918,* Kamnik, 1930, Izdanje štamparije A. Slatnar, стр. 167.

* Kiszling Rudolf, *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este, Leben, Pläne und Wirken am Schicksalsweg der Donaumonarchie,* Graz, Köln, Hermann Bohlaus Nachf. FES. M.B.H. 1953, стр. 356.

Љубибратић Драгослав, *Млада Босна и сарајевски атентат,* Сарајево, 1964, Музеј града Сарајева, стр. 300.

Љубибратић Драго, *Владимир Гаћиновић,* Београд, Нолит, »Просвета«, 1961, стр. 243.

Љубибратић Драго, *Гаврило Принцип,* Београд, »Просвета«, 1959, стр. 297.

* Margutti Albert, *Vom alten Kaiser, Persönliche Erinnerungen an Franz Joseph I.* Leipzig, Wien, Leonhardt, 1921, стр. 472.

Margutti Albert, *La Tragédie des Habsbourgs, Mémoires d'un aide de camp.* Vienne, Rhombus, 1923, стр. 209.

Margutti Albert, *Kaiser Franz Joseph. Persönliche Erinnerungen,* Wien, Leipzig, 1924, стр. 554.

Margutti Albert, *The Emperor Francis Joseph and His Times,* London, Hutchinson, 1921, стр. 379.

Magrini Luciano, *Il Dramma di Sarajevo, Origini e Responsabilità Della Guerra Europea,* Milano, Athena, 1929, стр. 323.

* Нешковић Бориводе, *Истина о Солунском процесу, Београд,* »Народна књига«, 1953, стр. 365.

* Nikitsch-Boulles Paul, *Vor dem Sturm, Erinnerungen an Erzherzog Thronfolger Franz Ferdinand von seinem Privatsekretär,* Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1925, стр. 228.

* Pappenheim Martin, *Dr. Pappenheim's Conversations with Princip,* translated with an introduction by Hamilton Fish Armstrong. *Current History,* New York, August 1927, pp. 701 - 706, Offprint Reprint of the original, German edition.

* Pfeffer Leo, *Istraga u sarajevskom atentatu,* Zagreb, »Nova Evropa«, 1938, стр. 204.

Pribićević Svetozar, *La dictature du roi Alexandre — Contribution à l'étude de la democratie,* Paris Bussuel, 1932, стр. 324.

Redlich Josef, *Kaiser Franz Joseph von Österreich. Eine Biographie.* Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1928, стр. 491.

Redlich Josef, *Emperor Francis Joseph of Austria,* London, New York, Macmillan, 1929, стр. 547.

* Sosnoski Theodor, *Franz Ferdinand der Erzherzog - Thronfolger. Ein Lebensbild,* Münich, Berlin, Oldenbourg, 1929, стр. 225.

Станојевић Станоје, *Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда,* Београд, Издавачка књижарница »Напредак«, 1923, стр. 54.

* Живановић Милан, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте,* Београд, »Култура«, 1955, стр. 756.

Werfl Franz, »Tschabrinovitsch«. *Die neue Rundschau,* Berlin, мај 1923.

Ж — ОСТАЛИ МЕМОАРИ

Auffenberg-Komarow Moritz, *Aus Österreichs Höhe und Niedergang. Eine Lebensschilderung,* München, Drie-Mosken-Verlag, 1921, стр. 524.

* Baernreither Joseph Maria, *Fragmente eines politischen Tagebuches, Die Südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Welt-krieg,* Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1928, стр. 352.

Baernreither Joseph Maria, *Fragments of a Political Diary,* New York, Macmillan, 1930, стр. 322.

* Bardolff Karl, *Soldat im alten Österreich, Erinnerungen Aus Meinem Leben,* Jena, E. Diederichts, 1938, стр. 349.

Бартуловић Нико, *Од револуционарне омладине до Орјуне,* Сплит, издање аутора, 1925, стр. 127.

Berkman Alexander, *Now and after,* the ABC of Communist anarchism, New York, Vanguard Press. The Jewish Anarchist Federation, 1929, стр. 300.

Будисављевић Срђан, *Стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца,* Загреб, 1958, Југославенска академија знаности и умјетности.

Bulow Berhnard, *Memoirs of Price Von Bulow,* Boston, Little, Brown, 1931, 4 vol.

* Burian Stephan, *Austria in Dissolution,* New York, Doran, 1925, стр. 455.

Cistler Rudolf, *Kako sam branio Principa i drugove 1914. godine,* Ljubljana, 1937, стр. 22.

Ћурић Хајрудин, *Један национални револуционар из Херцеговине, Календар Гајрета,* Сарајево, »Гајрет«, 1938, стр. 8.

* Czernin Ottokar, *In the World War,* New York, Harper, 1920, стр. 387.

Ђорђевић Талица, *Блажени борац,* — Милан Ђорђевић, Београд, (издавач непознат), 1939.

Dumba Constantin, *Memoirs of a Diplomat,* Boston, Little, Brown, 1932, стр. 348.

Franz Ferdinand, *Erzherzog von Österreich-Este, Tagebuch meiner Reise um die Erde 1892/1893,* Wien, 1896, 2 vol.

* Funder Friedrich, *Von Gestern ins Heute,* Wien, Herold, 1952, стр. 672.

Funder Friedrich, *From Empire to Republic,* New York, Albert Unger, 1963, стр. 270.

Grey of Falloden, *Twenty Five Years 1892-1916,* London, Hodder and Stoughton, 1925-26, 2 vol.

* Јевтић Боривоје, *Сарајевски атентат,* Сарајево, П. Н. Гаковић, 1923, стр. 78.

* Јевђевић Добросав, *Сарајевски атентатори,* Загреб, »Биноза«, 1934, стр. 164.

Јевђевић Добросав, *Сарајевски завереници — Видовдан 1914,* Рим 1953.

* Kranjčević Ivan, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu,* Sarajevo, »Svjetlost«, 1954, стр. 161.

Kristoffy J., *Magyarország kalvariája,* Budapest, 1928, I-II.

Ludendorff Erich, *Vernichtung der Freimaurerei durch Enthüllung ihrer Geheimnissen,* München, 1928.

Ludendorff Erich, *Wie der Weltkrieg 1914 ‚gemacht' wurde,* München, Ludendorff Verlag, G.m.b.H., 1935.

Мандић Велимир, *Босна у ланцима или поводом атентата Гаврила Принципа,* Сарајево, Штампарија »Босанске поште«, 126, стр. 12, 1919.
Пелагић Васо, *Историја босанско-херцеговачке буне,* Нови Сад, 1879.
Sieghart R., *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht (Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reichs),* Berlin, Ullstein, 1932, стр. 475.
Spitzmüller-Harmersbach Alexander, *»... und hat auch Ursach, es zu lieben«,* Wien, Münich-Stuttgart, Zürich, Wilhelm Frick, 1955, стр. 432.
Steed Henry Wickham, *Through Thirty Years 1892-1922, A Personal Narrative,* London, Heineman, 1924, 2 vol.
Štedimlija S. M., *Partizani o sebi,* Zagreb, 1944, стр. 206.
Tartalja Oskar, *Veleizdajnik — Moje uspomene iz borbe protiv Crnožutog Orla,* Zagreb — Split, Srepel, 1928, стр. 140.

II

ЛИТЕРАТУРА

A — ИСТОРИЈСКЕ МОНОГРАФИЈЕ

* Albertini Luigi, *The origins of the War of 1914,* translated and edited by Isabella M. Massey, London, New York, Oxford University Press, 1952 - 57, I - III.

Barnes Harry Elmer, *The Genesis of the World War,* New York, Alfred A. Knopf, 1926, стр. 775.

Bloch Camille, *Les causes de la guerre mondiale - précis historique,* Paris, Paul Hartmann, 1933, стр. 254.

Burgess John William, *Political Science and Comparative Constitutional Law,* Boston, London, Ginn, 1890, I - II.

Цвијић Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље,* Београд, Државна штампарија, 1922, I - II, 418, 254.

Чубриловић Васа, *Историја политичке мисли у Србији XIX века,* Београд, »Просвета«, стр. 578.

Ђорђевић Димитрије, *Милован Миловановић,* Београд, »Просвета«, 1962, стр. 174.

Durham Edith, *The Sarajevo Crime,* London, George Allen and Unwin Ltd., 1925, стр. 208.

* Franz Georg, *Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie,* Brünn - München, Wien, Verlag G. D. W. Callwey, 1943, стр. 162.

* Fay Sidney Bradshaw, *The Origins of the World War,* New York Macmillan, 1930, 2 vol.

Grünberg Karl, *Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegowina,* Leipzig, 1911.

Isaac J., *Un Debat Historique. Le problème des Origines de la Guerre,* Paris, 1938, Rieder, p. 270.

Lammasch Marge - Sperl Hans, *Heinrich Lammasch: Seine Aufzeichnungen, sein Wirken und seine Politik,* Wien, Leipzig, Deuticke, 1922, стр. 288.

Lennhoff Eugen, *Politische Geheimbunde,* Zürich, Leipzig, Wien, Amalthea Verlag, 1931, стр. 558.

Maitron John, *Histoire du mouvement anarchiste en France 1880 - 1914,* Paris, Société Universitaire d'éditions de Librairie, 1951, стр. 744.

Mandl Leopold, *Die Habsburger und die Serbische Frage, Geschichte des Stattlichens Gegensatzes Serbien zu Österreich - Ungarn,* Wien, Moritz Perles, 1918, стр. 197.

* Маслеша Веселин, *Млада Босна,* Београд, »Култура«, 1945, стр. 193.

Миһановић Славко, *Сарајевски атентат*, Загреб, »Стварност«, 1965, стр. 224.

* Muret Maurice, *L'archiduc François - Ferdinand*, Paris, Grasset, 1932, стр. 347.

Ninčić Momčilo, *La Crise Bosniaque*, I - II, Paris, 1937.

Палавестра Предраг, *Књижевност Младе Босне*, I - II, Свјетлост, Сарајево, стр. 715.

Pichon Jules (pod pseudonimom Chopin Jules), *Le Complot de Sarajevo (28 Juin 1914). Étude sur les origines de la guerre*, Paris, Éditions Bossard 1918, стр. 128.

Писарев Юрий, *Освободительное движение югославянских народов Австро - Венгрии*, Москва, 1962.

Полетика Николай, *Сараевское убийство*, Ленинград, Красная газета, 1930, стр. 443.

Полетика Николай, *Возникновение мировой войны*, Москва, Государственное социально - экономическое издательство Маркса - - Ленина, 1935, стр. 697.

Полетика Николай, *Возникновение Первой мировой войны*. Москва, Мысль, 1964, стр. 606.

Renouvin P., *Les origines immédiates de la guerre mondiale* (28 juin — 4 août 1914).

Remak Joachim, *Sarajevo*, New York, Criterion, 1959.

* Schmitt Bernadotte, *The Coming of the War 1914*, New York, London, Charles Scribner's Sons, I - II.

Serge Victor, *Mémoires d'un révolutionnaire de 1901 à 1941*, Éditions du Seuil, 1951, Paris.

* Seton - Watson Robert William, *Sarajevo, A Study in the Origins of the Great War*, London, Hutchinson, 1926, стр. 303.

Skalnik K., *Dr. Karl Lueger, Der Mann zwischen den Zeiten*, Wien, München, Herold, 1954, стр. 182.

* Скерлић J., *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, »Напредак«, 1909.

Spalajković M., *La Bosnie et l'Hérzegovine*, Paris, Arthur Rousseau, 1899.

Stojanović N., *Bosnie - Hérzegovine*, Genève, 1917.

Стојановић Н., *Босанска криза 1908 - 1914*, Сарајево, 1958.

Шкеровић Н., *Црна Гора на освитку 20. вијека*, Београд, САН, 1963.

Vucinich S. W., *Serbia between East and West. The events of 1903 - - 1908*, Stanford Univ. Press, Oxford Univ. Press, 1954.

* Wegerer Alfred, *Der Ausbruch des Weltkrieges*, Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1939, I - II, стр. 447.

Wendel Hermann, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, Beograd, Leipzig, Geca Kon, 1924, стр. 112.

* Woodcock George, *Anarchism*, New York Penguin Books, 1962, стр. 480.

Zwitter Fran (Jaroslav Šidak i Vasa Bogdanov), *Nacionalni problemi v Habsburški Monarhiji*, Ljubljana, »Slovenska matica«, стр. 231.

Б — ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Амброжич Мирослав, »Недељко Чабриновић у Трсту«, *Нова Европа*, 26. фебруар 1938.

Artamonov Victor, »Erinnerungen an meine Militärattachezeit in Belgrad«, *Berliner Monatshefte*, јул - август, 1938.

Bardolff Karl, »Franz Ferdinand«, *Kriegsschuldfrage*, јул, 1927.

Бартош Милан, »Око једне тезе о Солунском процесу«, *Нова мисао*, август 1953.

Bogićević Miloš, »Bemerkungen zum Saloniki - Process 1917«, *Kriegsschuldfrage*, април 1924.

Bogićević Miloš, »Die ‚Warnung' vor dem Attentate in Sarajevo«, *Kriegsschuldfrage*, јул 1924.

Bogićević Miloš, »Weitere Einzelheiten über das Attentat von Sarajevo«, *Kriegsschuldfrage*, јануар 1925.

Bogićević Miloš, »Weitere Einzelheiten über das Attentat von Sarajevo«, *Kriegsschuldfrage*, јул 1925.

Bogićević Miloš, »Nouvelles dépositions concernant l'attentat de Sarajevo«, *Kriegsschuldfrage*, јануар 1926.

Bogićević Miloš, »Die serbische Gesellschaft ‚Vereinigung oder Tod', gennant die ‚Schwarze Hand', *Kriegsschuldfrage*, септембар 1926.

Богићевић Војислав, »Аустријске власти и сарајевски атентат«, *Нова Европа*, 26. јул 1934.

Богићевић Војислав, »Аустријске полицијске власти и сарајевски атентатори«, *Преглед*, март 1936.

Богићевић Војислав, »Сељачки покрет у Босанској крајини и Посавини 1910«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, 1950.

Богићевић Војислав, »Атентат Богдана Жерајића 1910. године«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, јун 1954.

Божовић Глигорије, »Родни праг Гаврила Принципа«, *Политика*, 9. јул 1939.

Chlumecky Leopold, »Franz Ferdinands Aussenpolitik«, *Berliner Monatshefte*, јун 1934.

Collas C., »Auf den Bosnischen Wegspuren der Kriegsschuldigen«, *Kriegsschuldfrage*, јануар 1927.

Чубриловић Васо, »Сарајевски атентат 1914 - 1954«, *Политика*, 27. јун 1954.

Чубриловић Васо, »Мисао о атентату зачиње се код ђака« (из необјављене студије професора дра Васе Чубриловића »Србија и Аустрија у XIX веку«, *Борба*, 7. август 1964).

Ћурчин Милан, »Солунски процес«, *Нова Европа*, 21. октобар 1922.

Ћурчин Милан, »Улога Тузланске гимназије у припремању сарајевског атентата«, *Нова Европа*, 26. јун 1929.

Ћурчин Милан, »Тајне ђачке организације у средњим школама у Босни и Херцеговини«, *Нова Европа*, 26. август 1939.

Ћурић Хајрудин, »Један национални револуционар из Херцеговине«. Прештампано из *Гајретовог календара* за 1939, Сарајево, 1938, Штампарија »Босанске поште«, стр. 12.

Ћурић Хајрудин, »Животни пут Мухамеда Мехмедбашића«, *Народна књижица*, 1956, стр. 38.

Дедијер Владимир — Павићевић Бранко, »Организација ,Уједињење или смрт' и пуковник Апис«, *Нова мисао*, јул 1953.
Дедијер Владимир — Павићевић Бранко, »Докази за једну тезу«, *Нова мисао*, август 1953.
Dedijer Vladimir, »Prinzip und Franz Ferdinand«, *Heute*, Wien, 25. јул и 1. август 1959.
Dedijer Vladimir, »Sarajevo fifty years after«, *Foreign Affairs*, јул 1964.
Dedijer Vladimir, »Ritratto di Gavrilo Princip l'assassino di Sarajevo«, *Tempo presente*, Roma, јул 1964.
Dedijer Vladimir, »Die europäische Politik vor Ausbruch des ersten Weltkrieges«, *Aus politik und Zeitgeschichte*, Bonn, 29. јул 1964.
Dedijer Vladimir, »Sarajevo, Juni 1914«, *Forum*, Wien, 1 - 2. јун - јул - август 1964.
Dedijer Vladimir, »Sarajevo; Portrait de l'assassin«, *Preuves*, Paris, август 1964.
Димовић Данило, »Омладински процеси у Босни и Херцеговини«, *Правда*, Београд, 6 - 9. јануар 1937.
Durham M. E., »Why I believe the Serbians deliberately precepitated the war«, *Kriegsschuldfrage*, јул 1924.
Durman M., »Đački štrajk 1912«, *Književnik*, Zagreb, фебруар 1959.
Фелдбауер др Макс, »Са Гаврилом Принципом у тамничкој ћелији«, *Вечерња пошта*, 27. јун 1929.
Fish Armstrong, Hamilton, »A letter of Count Tisza's«, *Foreign Affairs*. април, 1928.
Гаћиновић Војислав, »Огњишта револуције«, *Преглед*, октобар 1953.
Gavrilović Stojan, »New evidence on the Sarajevo assassination«, s komentarom Bernadotte Schmitta, *Journal of Modern History*, децембар 1955.
Glaise - Horstenau, »Erzherzog Franz Ferdinand und die Kriegsschuldfrage«, *Kriegsschuldfrage*, август 1926.
Glück Vladislav, »Сарајево јуна 1914. године«, *Политика*, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22. новембар 1933. године.
Gruber Peter Hermann, »Das Sarajewoer Attentat und die Freimauerer«, *Stimmen der Zeit*, Wien, новембар 1919.
Hannak Jacques, »Franz Ferdinand«, *Die Zukunft*, јун - јул 1954.
Хауптман Ф., »Борба за босанско жељезо пред први свјетски рат«, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, октобар 1959.
Höger P., »Erinnerungen an die Todesfahrt«, *Österreichische Wehrzeitung*, Wien, 27. јун и 4. јул 1924.
Hohenberg Max, »Sarajevo«, *Paris - Soir - Dimanche*, 4. јул 1937.
Golubić Mustafa (pod pseudonimom Nikola Nenadović), »Tajna beogradske kamarile«, *La Fédération Balkanique*, 1. децембар 1924.
Ивовић Јован, »Атентатор Мухамед Мехмедбашић у Никшићу«, *Историјски записи*, јануар - фебруар 1949.
Јанковић Велизар, »Једна тенденциозна кампања«, *Политика*, 9, 10. јул 1931.
Јевтић Боривоје, »Сарајевски атентат«, *Политика*, 16, 17, 24, 25, 26, 27, 28. фебруар, 5, 10, 16, 19, 23, 27. март, 5, 6. април 1924.
Јевтић Боривоје, »Скерлић и ,Млада Босна'«, *Српски књижевни гласник*, 16. мај 1924.

Јовановић Јован, »Из историје светског рата«, *Нова Европа*, 16. септембар 1920.

Јовановић Јован, »Warnungs Serbiens« *Neues Wiener Tagblatt*, 28. јун 1924.

Јовановић Јован, »Сарајевски атентат и планови Фрање Фердинанда«, *Српски књижевни гласник*, 1. јул 1924.

Јовановић Јован, »Одговорност за светски рат«, *Српски књижевни гласник*, 1. јул, 16. јул, 1. август, 16 август, 1. септембар, 16. септембар, 1. октобар, 16. октобар, 1. новембар, 16. новембар, 1. децембар, 16. децембар 1925.

Јовановић Јован, »Од Ултиматума до рата«, *Српски књижевни гласник*, 1. јун, 16. јун, 1. јул и 16. јул 1926.

Јовановић Јован, »Пред сарајевски атентат«, *Српски књижевни гласник*, 16. август и 1. септембар 1926.

Јовановић Јован, »Психологија сарајевског атентата«, *Српски књижевни гласник*, 1. децембар 1926.

Јовановић Јован, »Одговорност за светски рат — централни проблем одговорности«, *Политика*, 9, 10, 11, 12, 15, 16. јун 1931.

Јовановић Јован, »Руска хроника из 1914« (I - III), *Српски књижевни гласник*, 1. мај, 16. мај и 1. јун 1933.

Јурковић Љубо, »Национални проблеми у Хабсбуршкој Монархији и наша југословенска револуционарна омладина«, *Преглед*, октобар 1964.

Јурковић Љубо — Милутиновић Коста, »Југославенски национално - револуционарни омладински покрет у Задру (1910 - 1914)«, *Задарска ревија*, фебруар 1965.

Kann Robert, »Emperor William II and the Archduke Francis Ferdinand in their Correspondence«, *American Historical Review*, јануар 1952.

Kann Robert, »Count Ottokar Czernin and Archduke Francis Ferdinand«, *Journal of Central European Affairs*, јул 1956.

Kapidžić Hamdija, »Austrougarske centralne vlasti i omladinski pokret u Bosni i Hercegovini neposredno poslije sarajevskog atentata«, posebni otisak iz »Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine«, knjiga IV - V, 1964 - 1965.

Karuc Niko, »Jugoslavenska omladina u Zadru (1910 - 1914)«, *Zbornik*, Zadar, 1964.

Кецмановић Илија, »Једна борбена омладинска организација«, *Преглед*, јануар 1958.

Кестерчанек др Владимир, »Аутентични стенографски записник«, *Нова Европа*, 26. март 1934.

Kiszling Rudolf, »Erzherzog Franz Ferdinands Pläne für den Umbau der Donaumonarchie«, *Neues Abendland*, новембар 1956.

Kiszling Rudolf, »Erzherzog Franz Ferdinand und seine Pläne für den Umbau der Donaumonarchie«, *Donauraum*, јул 1963.

Kus - Nikolajev Mirko, »Trocki i Gaćinović«, *Nova Evropa*, 26. септембар 1937.

Лебедев Владимир, »Влада Гаћиновић и руски револуционари«, *Преглед*, јул - август 1934.

Лебедев Владимир, »Рођење Гаврила Принципа«, *Политика*, 28. септембар 1936.

Љубибратић Д., »Непознати документ о сарајевском атентату«, *Борба*, 27. мај 1960.
Lutz H., »Zum Mord von Sarajewo«, *Kriegsschuldfrage*, јул 1925.
Mandl Leopold, »Ein düsterer Gedankentag«, *Neues acht Uhr Blatt*, Wien, 27. јун 1924.
Милићевић Ника, »Владимир Гаћиновић и југословенство Младе Босне«, *Ослобођење*, 27. јун 1954.
Montgelas Max, »Ein serbischer Historiker über das Attentat von Sarajevo«, *Kriegsschuldfrage*, октобар 1923.
Morsey Andreas, »Konopischt und Sarajewo«, *Berliner Monatshefte*, јун 1934.
Недељковић др Милорад, »Прилози проучавању виолентног типа«, *Српски књижевни гласник*, 1. јун и 16. јун 1922.
Орлић Иво, »Југословенска сећања«, *Ријеч*, 10. јул 1927.
Палавестра Предраг, »Милош Видаковић као критичар«, *Живот*, октобар 1953.
Палавестра Предраг, »Заборављени Милош Видаковић«, *Млада култура*, 22. јануар 1953.
Палавестра Предраг, »Критичка свест Младе Босне«, *Живот*, јун 1964.
Парежанин Ратко, »Неколико речи о Жерајић - Принциповом нараштају«, *Књижевни север*, 1. фебруар, 1. мај и 1. јун 1927.
Пасарић Иво, »Предратни Југословенски ђачки феријални савез«, *Нова Европа*, 21. јул 1925.
Pfeffer L., »Александар Карађорђевић, сукривац сарајевског атентата«, *Хрватски народ*, 28. јун 1941.
Писарев Ю. А., »Крестянские отхожие промыслы в Сербии и южнославянских областях Австро - Венгрии в конце XIX начале XX века«, *Ученые записки Института славяноведения* (АНСССР), 1952, VI, стр. 305 - 330.
Писарев Ю. А., »Национально - освободительное движение в югославских землях Цислейтании в 1908 - 1909 г.«, *Новая и новейшая история*, 1957, 2, стр. 90 - 111.
Писарев Ю. А., »Национально-освободительное движение югославянских народов Австро - Венгрии накануне и в период балканских войн (1909 - 1913)«, *Ученые записки Института славяноведения* (АНСССР), 1961, XXII, стр. 225 - 264.
Поповић Цветко, »Прилог историји сарајевског атентата«, *Политика*, 31. март 1928, 1. април 1928, 3. април 1928, 4. април 1928, 5. април 1928.
Поповић Цветко, »Око сарајевског атентата«, *Преглед*, јануар, фебруар, април, мај 1930.
Поповић Цветко, »Око сарајевског атентата«, *Преглед*, фебруар 1935.
Поповић Цветко, »Апис и сарајевски атентат«, *Преглед*, новембар, децембар 1953.
Поповић Цветко, »Арисов поверљиви рапорт«, *Преглед*, јул - август 1964.
Поповић Цветко, »Слободни зидари и сарајевски атентат«, *Ослобођење*, 21 - 23. мај 1964.
Поповић Чеда, »Организација ,Уједињење или смрт' (,Црна рука')«, *Нова Европа*, 11. јун 1927.

Поповић Чеда, »Рад организације ,Уједињење или смрт' (Гранични официри)«, *Нова Европа*, 11. септембар 1927.
Поповић Чеда, »Рад организације ,Уједињење или смрт' (Припремање за балкански рат)«, *Нова Европа*, 26. новембар 1927.
Поповић Чеда, »Српско - бугарски рат 1913. године«, *Нова Европа*, 26. новембар 1928.
Поповић Чеда, »Уредба о приоритету и организација ,Уједињење или смрт'«, *Нова Европа*, 11. јануар 1929.
Поповић Чеда, »Бањалучки процес«, *Нова Европа*, 11 децембар 1929.
Поповић Чеда, »Сарајевски атентат и организација ,Уједињење или смрт'«, *Нова Европа*, 26. јул 1932.
Поповић Чеда, »Сарајевски атентат и бољшевици«, *Нова Европа*, 26. новембар 1937.
Поповић Милан, »Боравак атентатора Мухамеда Мехмедбашића у Црној Гори након атентата 1914«, *Историјски записи*, мај - јун 1949.
Прибићевић Адам, »Револуционарни статут Милана Прибићевића«, *Нова Европа*, 26. новембар 1940.
Savić - Rebac Anica, »The Ray of the Microcosm«, uvod, *Harward Slavic Studies*, III, Cambridge, Mass, 1957.
Serge Victor, »La vérité sur l'attentat de Sarajevo«, *Clarté*, Paris, maj 1925.
Симић Божин (Марко), »Припремање 29. маја 1903«, *Нова Европа*, 11. јун 1927.
Симић Божин (Марко), »Српска војска пре и после 29. маја 1903«, *Нова Европа*, 11. јул 1927.
Симић Божин (Марко), »Никола Хартвиг«, *Нова Европа*, 26. април 1928.
Симић Божин (Марко), »Препород српске војске и борба за Уједињење«, *Нова Европа*, 26. јул 1927.
Симић Божин (Марко), »Односи Србије и Аустро - Угарске пред почетак светског рата«, *Политика*, 30. јул 1927.
Симић Божин (Марко), »Односи Србије и Аустро - Угарске пред почетак светског рата«, *Политика*, 30. јул 1939.
Seton - Vatson R. W., »Ко је одговоран за убојство Фрање Фердинанда«, *Нова Европа*, 11. мај 1925.
Слијепчевић Перо, »Модерна и ми«, *Зора*, март 1910.
Слијепчевић Перо, »Југословенство сарајевских атентатора«, *Нова Европа*, 1. јун 1925.
Слијепчевић Перо, »Омладина и сарајевски атентат«, *Нова Европа*, 21. јун 1925.
Слијепчевић Перо, »Јован Цвијић«, *Српски књижевни гласник*, јануар 1927.
Слијепчевић Перо, »Т. Г. Масарик и предратна омладина«, *Српски књижевни гласник*, 16. март 1930.
Слијепчевић Перо, »Први ђачки покрети у Мостару«, *Нова Европа*, 26. март 1940.
Скерлић Јован, »Неославизам и југословенство«, *Зора*, јануар 1910.
Schmitt Bernadotte, »July 1914: Thirty Years after«, *The Journal of modern History*, јул 1944.
Стајић Васа, »Предратна војвођанска омладина и националистички покрет«, *Нова Европа*, 21. јул 1925.

Steed Wickham Henry, »Sarayevo and Konopischt«, *Edinburgh review nineteenth century and after,* октобар 1915.
Стефановић Душан, »Ко је изазвао светски рат«, *Политика* 13, 15. август 1931.
Стојановић Петар, »Пуцњи који су потресли свет, педесет година од почетка првог светског рата«, *Борба,* 17 јун - 17. јул 1964.
Супило Франо, »Омладина и народ«, *Зора,* јун - јул 1910.
Шкеровић др Никола, »Југословенска омладина у Прагу пре двадесет година«, *Нова Европа,* 11. фебруар 1929.
Шмитран Јово, »Успомене на Данила Илића«, Звоно, 28 јун 1919.
Шурмин Ђуро, »Босанска омладина, зачетник видовданског атентата«, *Новости,* 28. јун 1927.
Тартаља др Оскар, »Драгутин Димитријевић Апис«, *Нова Европа,* 26. јул 1927.
Taylor A. J. P., »Murder at Sarajevo«, *The Observer,* 16. новембар 1958.
Томић Божидар, »Порекло и детињство Гаврила Принципа«, *Нова Европа,* 26. октобар 1939.
Томић Божидар, »Род и дом Гаврила Принципа«, *Народна одбрана,* 18, 25. новембар и 1. децембар 1939.
Троцки Лав (под псеудонимом Антид Ото), »Стварање српско-хрватске заједнице«, *Пијемонт,* 8, 9, 10. јул 1915.
Тришић Никола, »Моје успомене«, *Преглед,* фебруар 1935.
Тришић Никола, »Око сарајевског атентата, Успомене«, *Преглед,* децембар 1928. и јануар 1929.
Тришић Никола, »О намераваном Мехмедбашићеву атентату на Поћорека«, *Нова Европа,* 26. децембар 1937.
Тришић Никола, »Трагање аустроугарских власти за Мухамедом Мехмедбашићем« (на основу аустроугарске дипломатске преписке), *Преглед,* јануар - фебруар 1940.
Тришић Никола, »Данило Илић, човјек и борац«, *Преглед,* децембар 1940.
Тришић Никола, »Ко су зачетници и творци и организатори сарајевског атентата«, *Преглед,* новембар - децембар 1953.
Тврдорека Душан, »Одговорност за рат«, *Новости,* 1, 2, 8, и 23. септембар 1926.
Ujević Tin, »Vladimir Gaćinović«, *Jugoslavenska njiva,* novembar 1921.
Uebersberger dr Hans, »Das Sarajewoer Attentat und der Saloniki Prozess«, *Neues Wiener Tagblatt,* 31. мај 1927.
Uebersberger dr Hans, »Zur Vorkriegsgeschichte Serbiens«, *Berliner Monatshefte,* 8. јануар 1933.
Uebersberger dr Hans, »Dragutin Dimitrijević und der Prozess von Saloniki — Mitteilungen und Dokumente von Svetozar Pribićević«, *Berliner Monatshefte,* октобар 1933.
Uebersberger dr Hans, »Das entscheidende Aktenstück zur Kriegsschuldfrage 1914«, *Auswärtige Politik,* јул 1943.
Urbanski August, »Conrad von Hötzendorf und die Reise des Thronfolgers nach Sarajewo«, *Berliner Monatshefte - Die Kriegsschuldfrage,* мај 1929.
Valiani Leo, »La Dissoluzione dell' Austria - Ungheria«, *Rivista Storica Italiana,* II, 1959.

Васиљевић Првослав, »Организација Уједињење или смрт«, *Политика,* 5. јул 1953.

Виноградов, »Босанский кризис в освешчении зарубежной исторической литературы«, *Ученые записки,* 6 јун 1960.

Виноградов К. Б., »Основные направления буржуазной историографии австро - сербского конфликта в возникновения Первой мировой войны«, *Ученые записки Института славяноведения* (АНСССР), 1962, XXIV, стр. 169 - 196.

Врињанин И., »Омладинска организација и сарајевски атентат«, *Новости,* 15, 16, 17. јул 1926.

Вујасиновић Тодор, »Уз четрдесетогодишњицу сарајевског атентата«, *Преглед,* јун 1954.

Wegerer A., »Der Anlass zum Weltkrieg«, *Kriegsschuldfrage,* јун 1925.

Wiesner Friedrich, »Die Mordtat von Sarajevo und das Ultimatum«, *Reichspost,* 28. јун 1924.

Wiesner Friedrich, »Der verfälschte und der echte Text des Document Wiesner«, *Kriegsschuldfrage,* октобар 1925.

Wiesner Friedrich, »Die unwiderlegt gebliebene Begründung für das Ultimatum Österreichs an Serbien vom Juli 1914«, *Kriegsschuldfrage,* јун 1927.

Wiesner Friedrich, »Das Memoire Österreichs - Ungarns über die Grosserbische Propaganda und deren Zusammenhänge mit dem Sarajewoer Attentat«, *Kriegsschuldfrage,* јун 1927.

Wiesner Friedrich, »War Nedeljko Čabrinović ein österreichischer Konfident?«, *Kriegsschuldfrage,* септембар 1927.

Wiesner Friedrich, »Die Shuld der serbischen Regierung am Mord von Sarajewo«, *Die Kriegsschuldfrage - Berliner Monatshefte,* април 1928.

Würthle Fritz, »Die Schuldigen und die Verantwortlichen«, *Die Furche,* јун - јул 1964.

Заниновић В., »Млада Хрватска уочи I свјетског рата«, *Хисторијски зборник,* 1958 - 1959.

III

БИБЛИОГРАФИЈЕ

* Тришић Никола, *Сарајевски атентат у свјетлу библиографских података*, Београд, »Веселин Маслеша«, 1960, стр. 580.
Wegerer Alfred von, *Bibliographie zur Vorgeschichte des Weltkrieges*, Berlin, Quaderverlag GMDH, 1934, str. 136.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

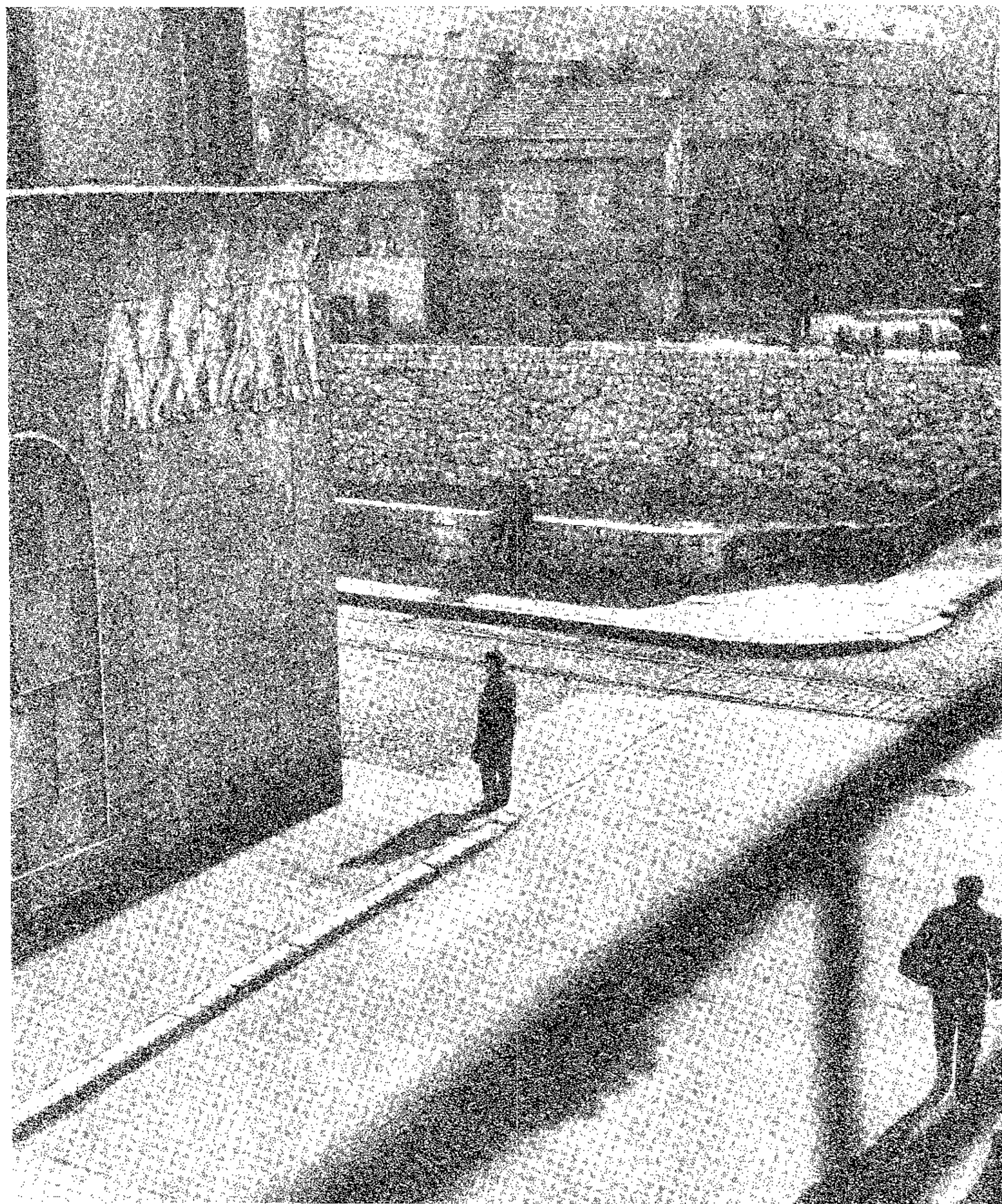

28. ЈУН МЕСТО, ДАНАС, ГДЕ СЕ 28. ЈУНА 1914. ОДИГРАО АТЕНТАТ
(Снимак: Владимир Поповић)

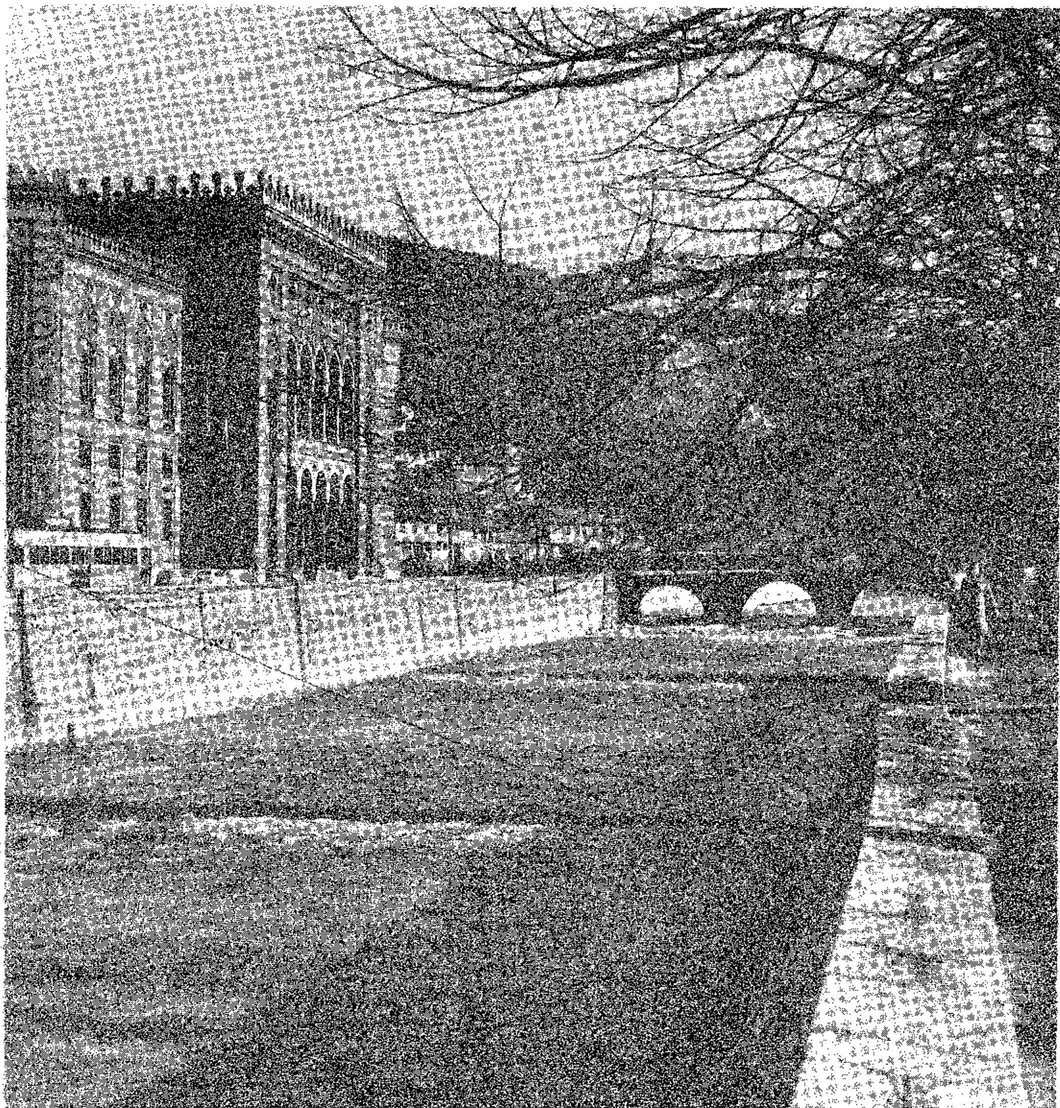

МИЉАЦКА
(Снимак: Владимир Поповић)

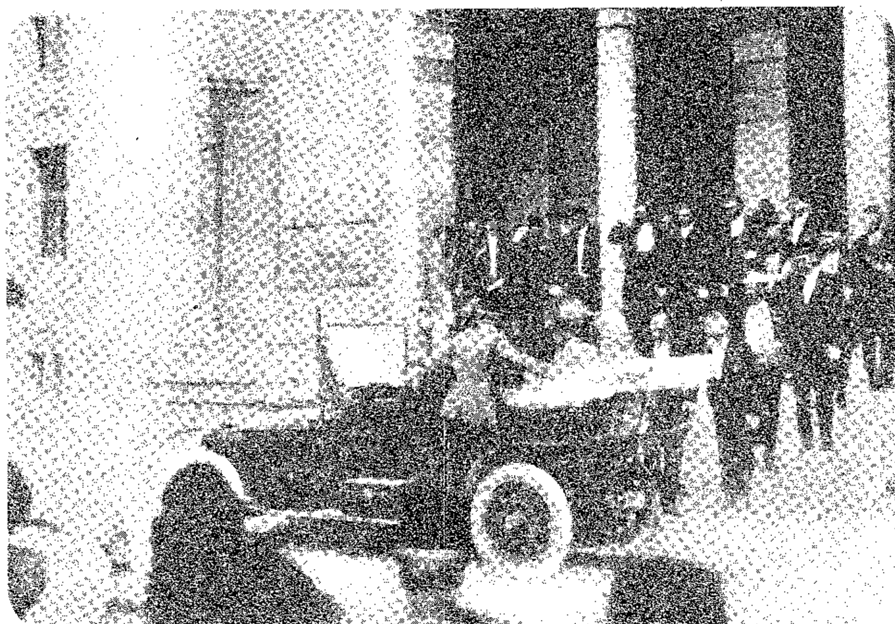

ФРАЊА ФЕРДИНАНД НАПУШТА БЕЛЕДИЈУ
(Музеј града Сарајева)

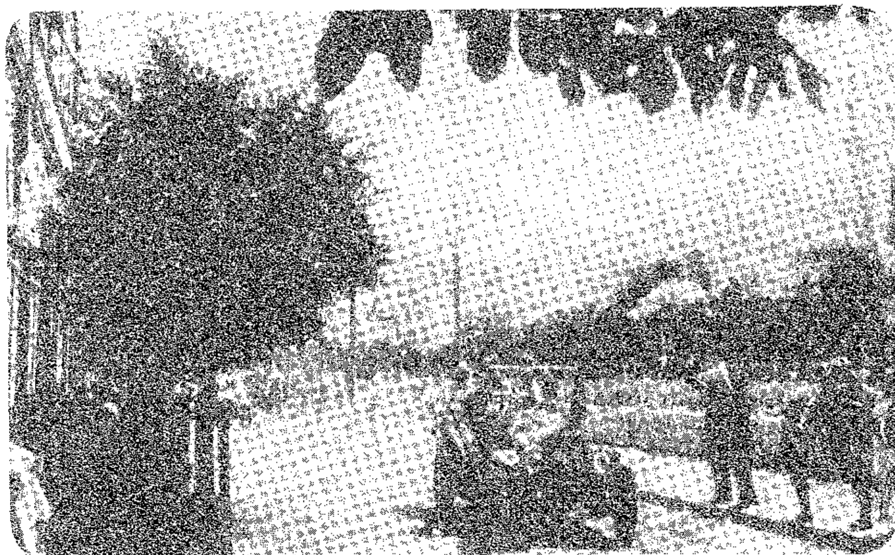

НЕКОЛИКО СЕКУНДИ УОЧИ АТЕНТАТА
(Музеј револуције, Сарајево)

ФЕРДИНАНДА БЕРА, ПРИНЦИПОВОГ ПОЗНАНИКА,
ОДВОДЕ У ЗАТВОР ПОСЛЕ АТЕНТАТА
(Музеј града Сарајева)

ПОЛИЦАЈЦИ СПРОВОДЕ АТЕНТАТОРА (ВЕРОВАТНО
ЧАБРИНОВИЋА)
(Музеј града Сарајева)

Diner du 27 Juin 1914.

[illegible] — Potage regence.

[illegible] — Soufflés délicieux.

[illegible] — Blanquettes de truites à la gelée.

[illegible] — Pièce de bœuf et d'agneau.

Sorbet.

[illegible] — Poulardes de Styrie, salade, compote.

Asperges en branches.

Crème aux ananas en surprise.

Fromage.

Glaces variées.

[illegible] — Dessert.

[illegible]

MENU ЗА ВЕЧЕРУ
ОД 27. ЈУНА 1914. ГОДИНЕ
(*Kriegsarchiv*, Беч)

НА АПЕЛОВОЈ ОБАЛИ ПОСЛЕ ЧАБРИНОВИЋЕВОГ АТЕНТАТА
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

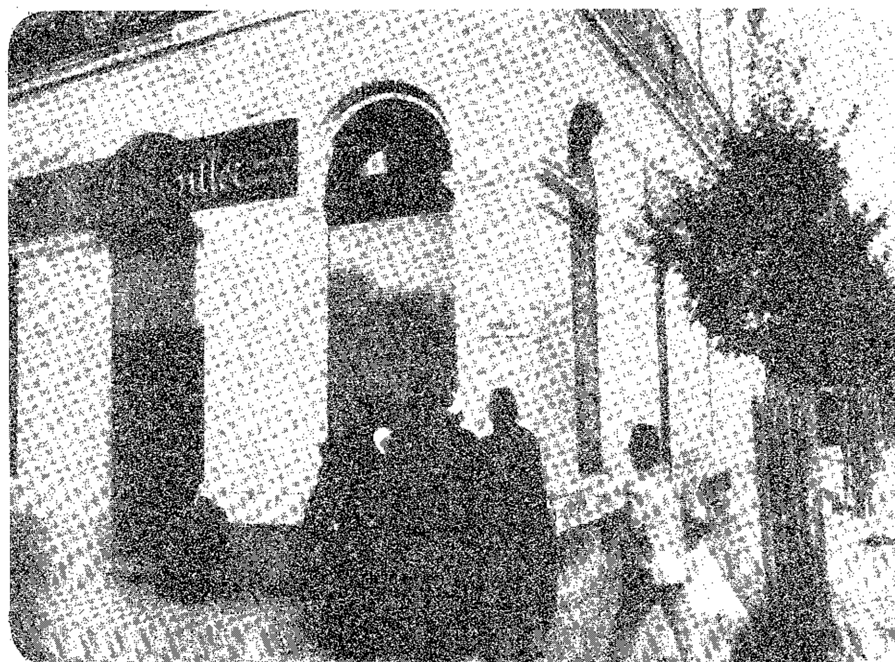

ШИЛЕРОВА РАДЊА ПРЕД КОЈОМ ЈЕ ИЗВРШЕН АТЕНТАТ
(Музеј града Сарајева)

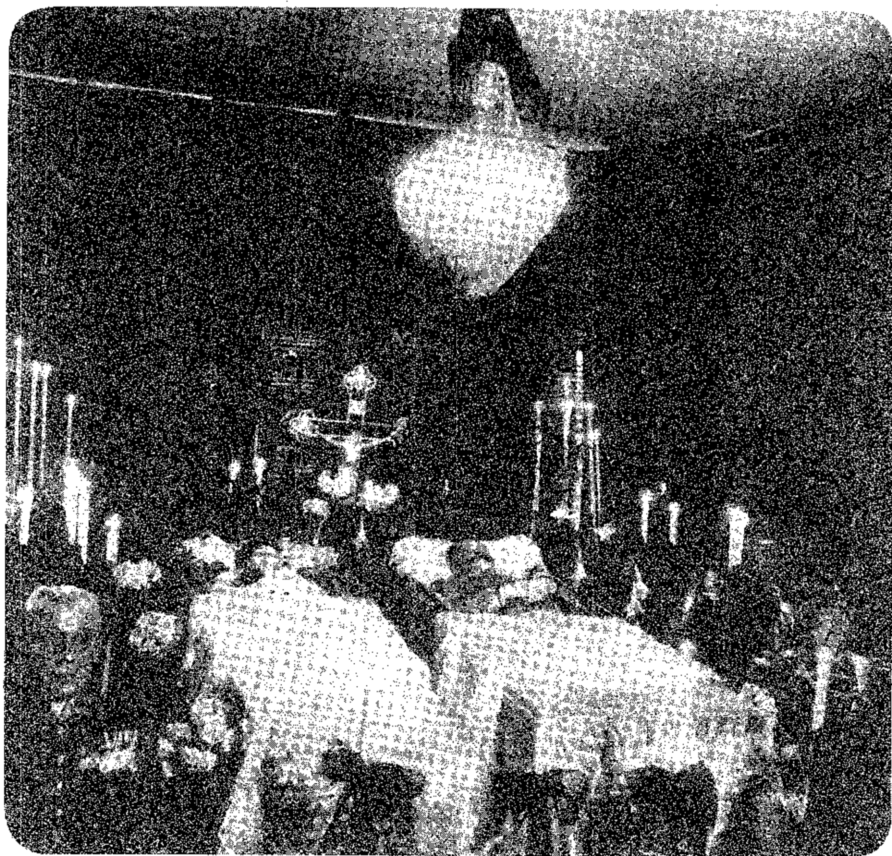

ФРАЊА ФЕРДИНАНД
И ЊЕГОВА СУПРУГА НА ОДРУ
(Музеј револуције, Сарајево)

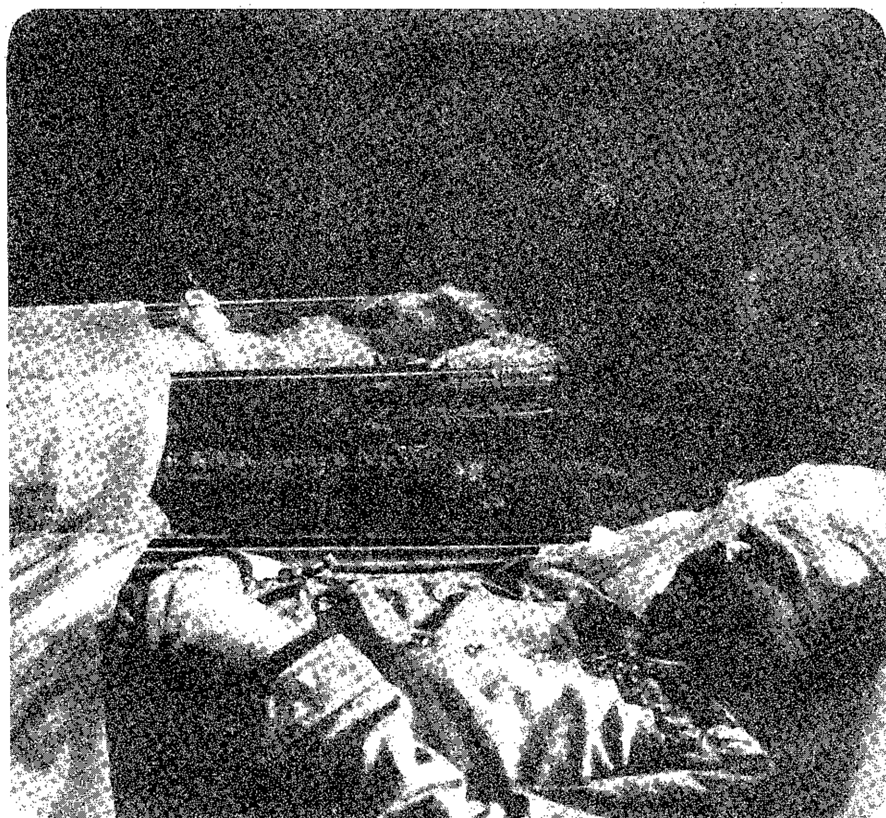

НА ОДРУ
(Музеј револуције, Сарајево)

ОБЉАЈ
(Снимак: Владимир Поповић)

ПОРОДИЦА ПРИНЦИП
ИЗ ГРАХОВА ПОЉА

ПРИНЦИПОВИ РОДИТЕЉИ ПРЕД РОДНОМ КУЋОМ
(Својина Божидара Томића)

ДОМ ПРИНЦИПА (КУЋА ЈЕ ОБНОВЉЕНА 1965. ГОДИНЕ)
(Снимак: Владимир Поповић)

САРАЈЕВО КРАЈЕМ ПРОШЛОГ ВЕКА
(Војни музеј, Беч)

БОСАНСКИ СЕЉАЦИ КРАЈЕМ ПРОШЛОГ ВЕКА
(Војни музеј, Беч)

МАРИЈА - НАНА и ПЕТАР - ПЕПО ПРИНЦИП
(Музеј града Сарајева)

ГРАХОВО

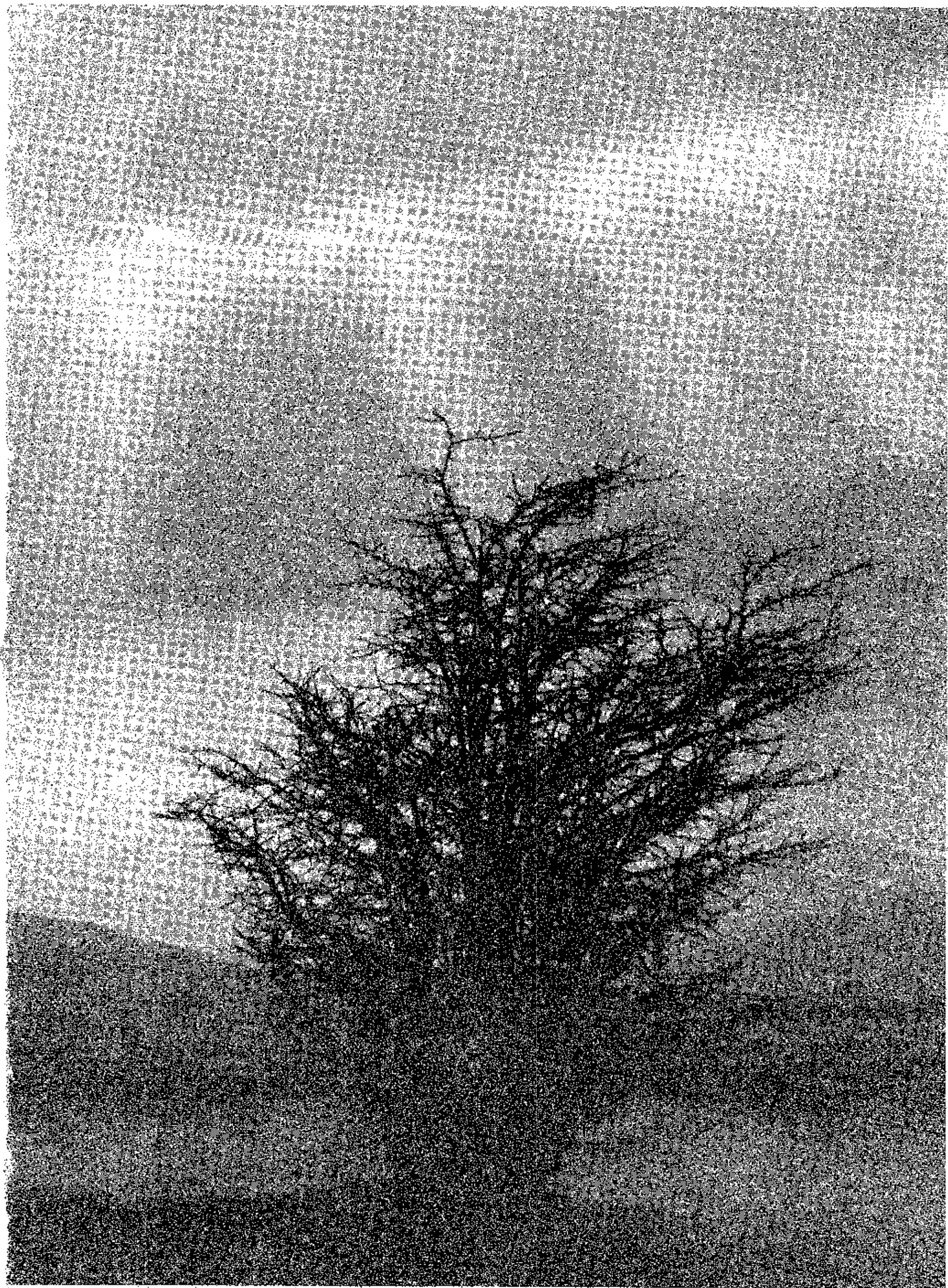

ПОЉЕ (Снимак: Владимир Поповић)

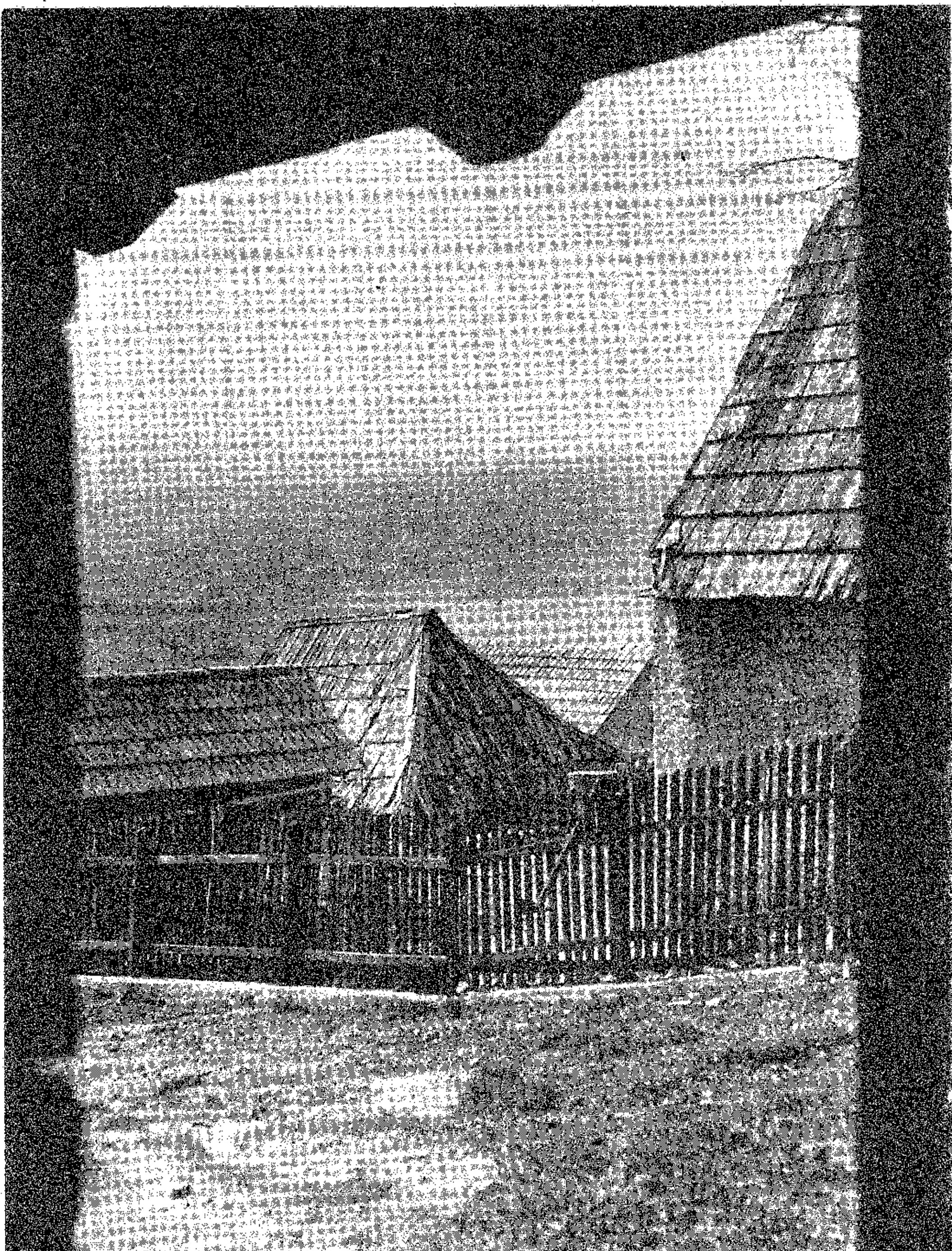

ПОГЛЕД ИЗ КУЋЕ ПРИНЦИПА У ОБЉАЈУ
(Снимак: Владимир Поповић)

НАДВОЈВОДА ФЕРДИНАНД
И ЊЕГОВИ МНОГОБРОЈНИ
НЕПРИЈАТЕЉИ

СЛУЖБЕНИ ПОРТРЕТ
ФРАЊЕ ФЕРДИНАНДА
(*Kriegsarchiv*, Беч)

НАДВОЈВОДА КАО МЛАД ОФИЦИР У МАЂАРСКОЈ
(Војни музеј, Беч)

У ЧЕТВЕРОПРЕГУ
(Војни музеј, Беч)

ЛОВ ЈЕ БИО ЊЕГОВА СТРАСТ
(Војни музеј, Беч)

ФРАЊА ФЕРДИНАНД СА СУПРУГОМ
И ПРИЈАТЕЉИМА У ЛОВУ
(Војни музеј, Беч)

НА ПУТУ ОКО СВЕТА, ФРАЊА ФЕРДИНАНД ЈЕ
У ИНДИЈИ УСТРЕЛИО ТИГРА
(Војни музеј, Беч)

СОФИЈА ХОТЕК
(Војни музеј, Беч)

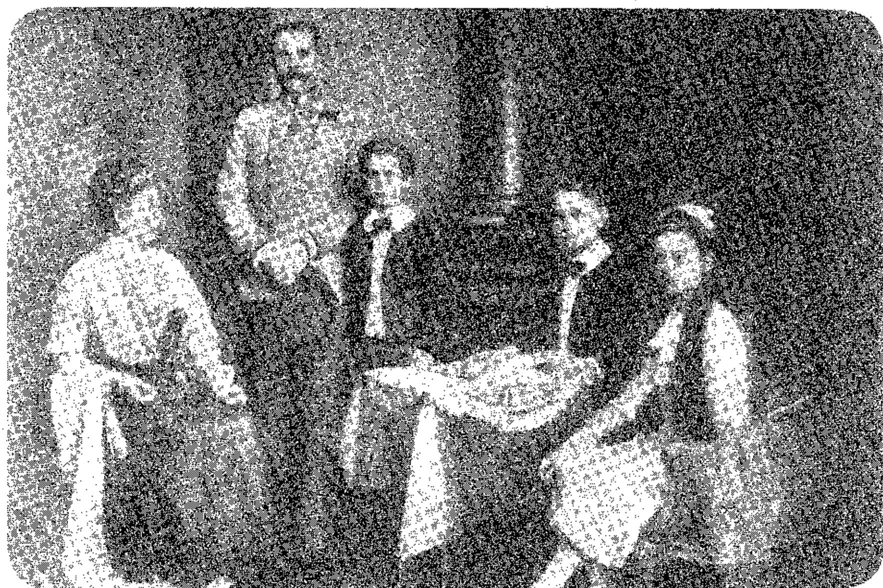

НАДВОЈВОДА
СА СУПРУГОМ И ДЕЦОМ
(*Kriegsarchiv*, Беч)

НАДВОЈВОДА
С ПОРОДИЦОМ
НА ВОЈНИМ МАНЕВРИМА
(*Kriegsarchiv*, Беч)

ФРАЊА ФЕРДИНАНД
С ЦРНОГОРСКИМ ПРИНЦОМ ДАНИЛОМ
(*Kriegsarchiv*, Беч)

KONOPISCHT
POST BENESCHAU BEI PRAG

Lieber Herr Doktor!

10/2
1904

НАДВОЈВОДИНО ПИСМО ЛЕКАРУ ДРУ АЈЗЕНМЕНГЕРУ
(Својина дра Ајзенменгера)

НАДВОЈВОДА ФЕРДИНАНД
ЧОВЕК МИРА ИЛИ РАТА

ЦАР ВИЉЕМ
С ФРАЊОМ ФЕРДИНАНДОМ
НА МАНЕВРИМА

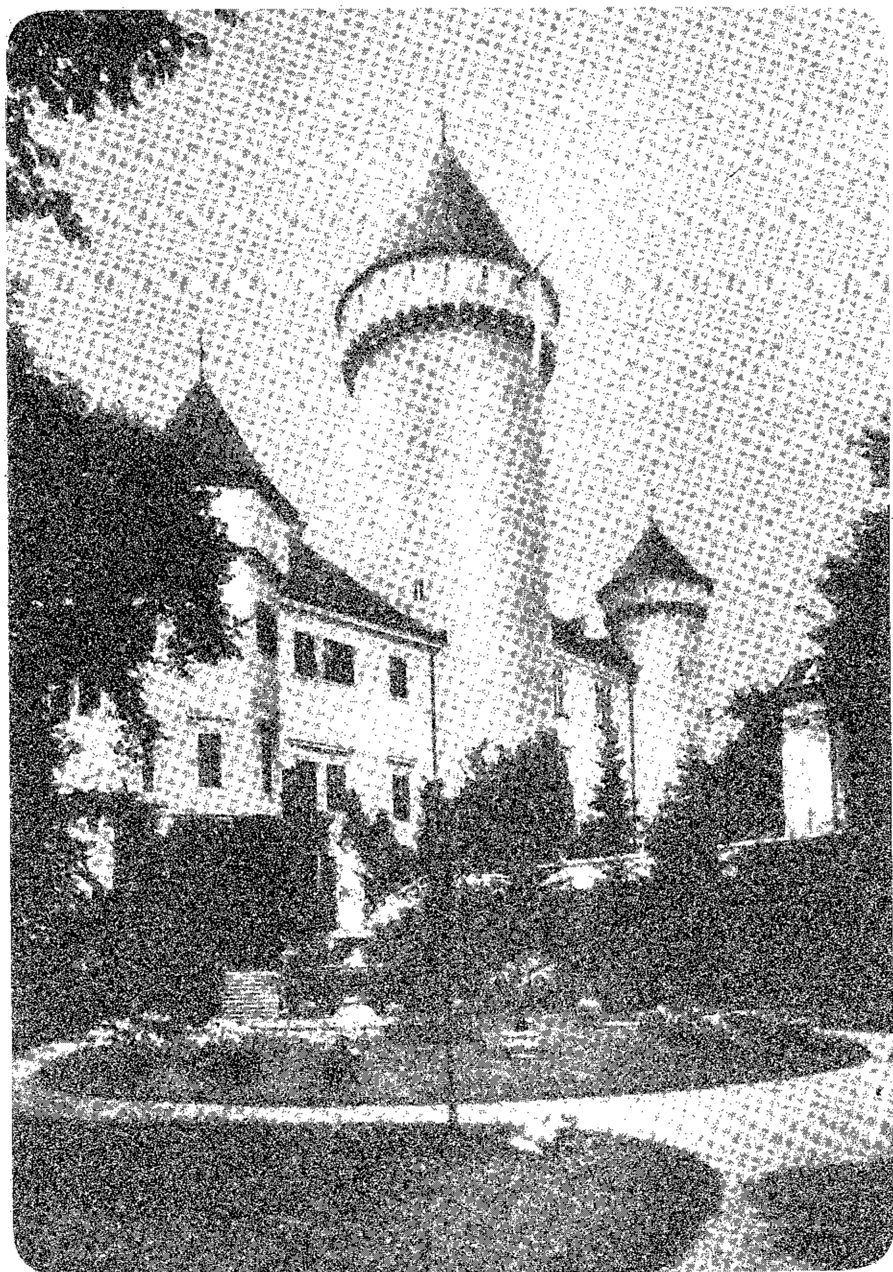

КОНОПИШТЕ
(Војни музеј, Беч)

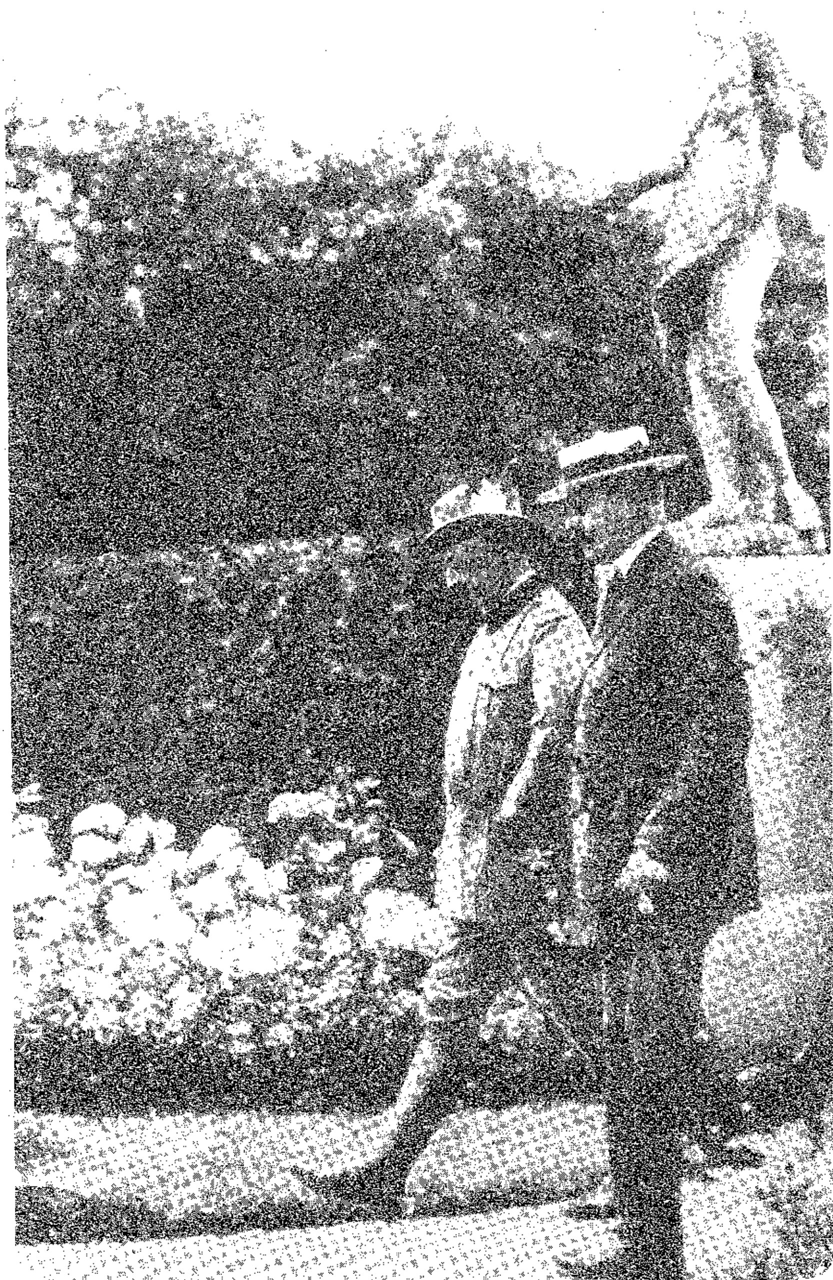

НА САСТАНКУ У КОНОПИШТУ, ЈУНА 1914.
ЦАР ВИЉЕМ И ФРАЊА ФЕРДИНАНД У ШЕТЊИ
(Војни музеј, Беч)

ЦАР ФРАЊА ЈОСИФ НА МАНЕВРИМА У ЧЕШКОЈ;
НАДВОЈВОДА ФРАЊА ФЕРДИНАНД У ДОЊЕМ УГЛУ ДЕСНО
(Војни музеј, Беч)

НАДВОЈВОДА ФРАЊА ФЕРДИНАНД И ГЕНЕРАЛ КОНРАД
НА МАНЕВРИМА У БОСНИ
(Војни музеј, Беч)

ИСКОНСКИ БУНТОВНИЦИ
ИЗ БОСНЕ

ДИМИТРИЈЕ МИТРИНОВИЋ
(Својина породице Митриновић)

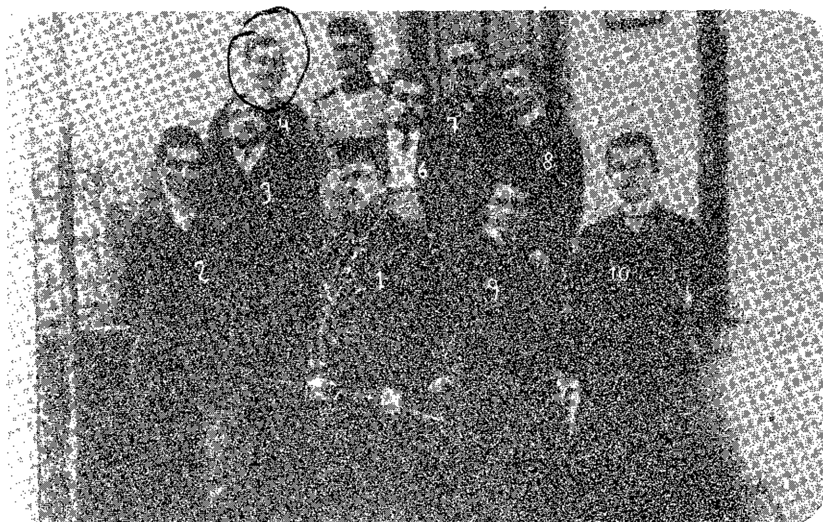

ГРУПА МЛАДОБОСАНАЦА НА ДИВЕРЗАНТСКОМ КУРСУ У ВРАЊУ 1908. ГОДИНЕ: (1) ДРАГУТИН КОКАНОВИЋ, (2) ВЛАДИМИР ГАЋИНОВИЋ, (3) АЦО БОГДАНОВИЋ, (4) БОГДАН ЖЕРАЈИЋ, (5) МАЈОР АЦА БЛАГОЈЕВИЋ, (6) МИЛОРАД ЗЕБИЋ, (7) ЈАНКО БОШКОВИЋ, (8) ЂУРО ОРЛИЋ, (9) ЈОВАН ГАШИЋ, (10) СПАСО ПРИЦА

ВЛАДИМИР ГАЋИНОВИЋ, ПРВИ СЛЕВА, С ДВА НЕПОЗНАТА ПРИЈАТЕЉА, КАО ДОБРОВОЉАЦ У ЦРНОГОРСКОЈ ВОЈСЦИ 1912. ГОДИНЕ
(Архив ДСИП-а)

ВЛАДИМИР ГАЋИНОВИЋ, У СРЕДИНИ,
С ДВА НЕПОЗНАТА РУСКА РЕВОЛУЦИОНАРА У ШВАЈЦАРСКОЈ
(Музеј града Сарајева)

ГРУПА МЛАДОБОСАНАЦА ИЗ ТУЗЛЕ
(Музеј града Сарајева)

ВЛАДИМИР ГАЋИНОВИЋ, ПРВИ СЛЕВА, С ГРУПОМ РУСКИХ РЕВОЛУЦИОНАРА И РЕВОЛУЦИОНАРКИ У ШВАЈЦАРСКОЈ
(Музеј града Сарајева)

VIHOR

LIST ZA NACIONALISTIČKU KULTURU

God. I. | Pojedini broj 20 filira. Pretplata na godinu 8 kruna, na pola 4, a na četvrt godine 2 krune. Narudžbe, pretplata i reklamacije šalju se na upravu i uredništvo „Vihora“ Zagreb, Ilica 152, II. Zagreb, 1. travnja 1914. | Broj 3.

SADRŽAJ: [illegible]

Junaštvo.

Fragment. — Vasa Stajić.

Junaštvo je car zla svakojega.
P. P. Njegoš.

[illegible]

[illegible]

ВЛАДИМИР ЧЕРИНА
(Архива »Књижевних новина«, Београд)

ФАКСИМИЛ »ВИХОРА«
(Музеј града Сарајева)

МУСТАФА ГОЛУБИЋ
(Музеј града Сарајева)

ГРУПА ОМЛАДИНАЦА РЕВОЛУЦИОНАРА ИЗ ЗАДРА
НА ЈЕДНОМ ИЗЛЕТУ
(Збирка Љубе Јурковића)

ТИН УЈЕВИЋ, ДРУГИ СЛЕВА, С ГРУПОМ ДАЛМАТИНСКИХ
РЕВОЛУЦИОНАРА
(Збирка Љубе Јурковића)

УРЕДНИШТВО ЛИСТА »УЈЕДИЊЕЊЕ« ИЗ СПЛИТА
(Збирка Љубе Јурковића)

ЛУКА ЛУЈО АЉИНОВИЋ
(Збирка Љубе Јурковића)

ОЛГА ПАРЕНГА
(Збирка Љубе Јурковића)

ГАВРИЛО ПРИНЦИП (С КЊИГОМ У РУЦИ) С РОЂАЦИМА;
ДЕСНО ОД ЊЕГА НИКОЛА ПРИНЦИП
(Својина Божидара Томића)

Wenn
Landsleute sich begegnen
und andere Novellen
von
Jassy Torrund.

Leipzig

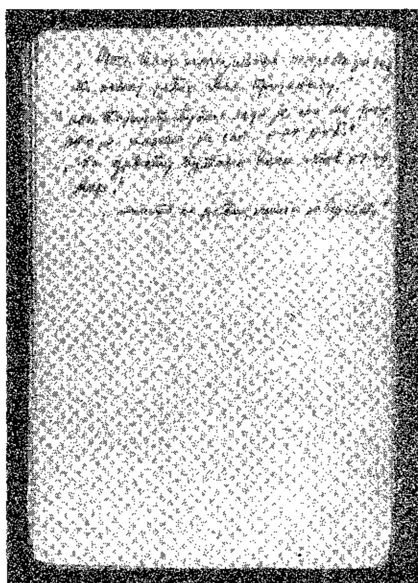

ЈЕДНА ПРИНЦИПОВА КЊИГА С ЊЕГОВИМ ПОТПИСОМ
И ТЕКСТ О ЧУВАЊУ ТАЈНИ
(Архив ДСИП-а)

НЕДЕЉКО ЧАБРИНОВИЋ, ГОРЕ, ДЕСНО,
С ОЦЕМ, МАЈКОМ И СЕСТРОМ ВУКОСАВОМ
(Својина дра Вукосаве Чабриновић-Бранисављевић)

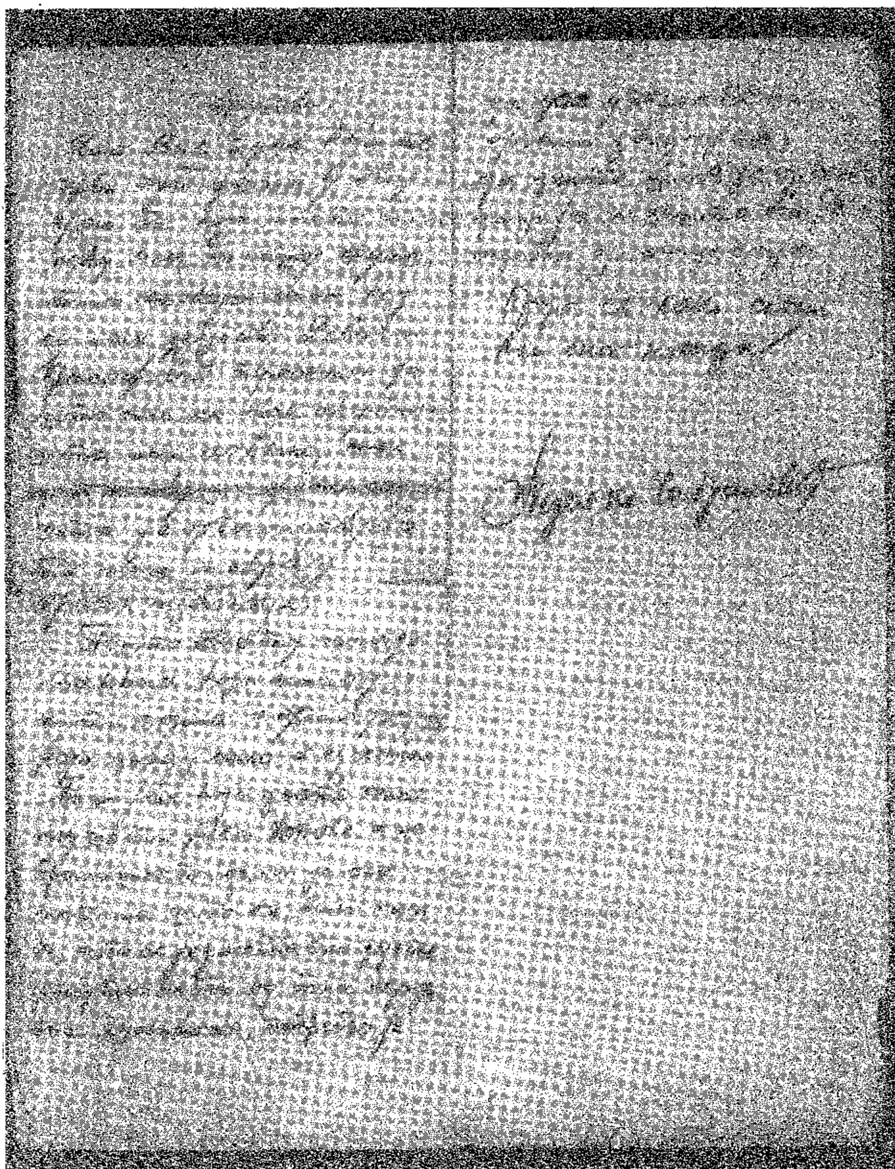

ТЕКСТ ГОВОРА НЕДЕЉКА ЧАБРИНОВИЋА
КОЈИ ЈЕ ОДРЖАО САРАЈЕВСКИМ ШЕГРТИМА
(Архив ДСИП-а)

ФРАНЦЕ ФАБЈАНЧИЧ
(Својина Ивана Јанеза Колара)

ИВАН ЕНДЛИХЕР
(Својина Ивана Јанеза Колара)

ТАЈНИ САСТАНАК ПРЕПОРОДОВАЦА И МЛАДОБОСАНАЦА У ЉУБЉАНИ У ПРОЛЕЋЕ 1913. ГОДИНЕ. У ПРВОМ РЕДУ, ЧЕТВРТИ СЛЕВА, ФЕРДО КОЗАК, У ДОЊЕМ РЕДУ, ПЕТИ ПО РЕДУ, ЈУШ КОЗАК
(Својина породице Ферде Козака)

Pravila

a) Člani

§ 1. Člani organizacije so samo srednješolci.

§ 2. Vsak član se zaveže pri svojem pristopu, da se hoče držati organizacijskih pravil ter širiti razširjati jugo-no idejo med dijaštvom. Da so mu pravila znana, potrdi s podpisom.

§ 3. Člane sprejema odbor, a jih mora na imenovanju naznaniti in predstaviti občnemu zboru.

§ 4. Vsak član je moralno prisiljen, udeleževati se prireditev organizacije in pri njih po možnosti sodelovati.

§ 5. O vstopu kakega člana se mora nemudoma obvestiti vse druge člane.

§ 6. Izključiti člana, ki se ni držal programa pravil, sme le občni zbor.

ТАЈНА ПРАВИЛА ПРЕПОРОДА
(Архива Окружног суда у Грацу)

PREPOROD

Lete I. — Ljubljana 1. novembra 1912 — Štev. 1.

Motto.

[illegible]

Oton Župančič

Slovenski mladini.

[illegible]

Nova mladina.

[illegible]

ФАКСИМИЛ »ПРЕПОРОДА«

АВГУСТ ЈЕНКО
(Својина Ивана Janeзa Колара)

ФАКСИМИЛ »ГЛАСА ЈУГА«

ГРУПА ПРЕПОРОДОВАЦА
(Својина породице Ферде Козака)

ФЕРДО КОЗАК
(Својина породице Ферде Козака)

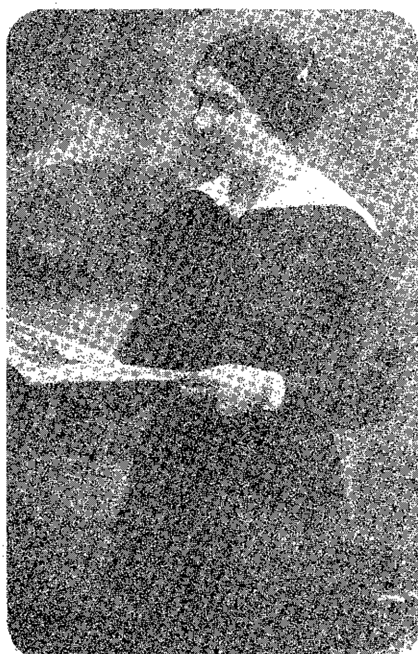

ДРАГИЦА МЕДИЧ, ЧЛАН *ПРЕПОРОДА*. У ЊЕНОЈ СУ СЕ КУЋИ ОДРЖАВАЛИ ТАЈНИ САСТАНЦИ
(Збирка Љубе Јурковића)

ИВАН ЛАХ У БОЛНИЦИ У ПРАГУ СА СВОЈИМ ПРИЈАТЕЉЕМ НОВИНАРЕМ ПУСТОСЛОМШЕКОМ

ФАКСИМИЛ БРОШУРЕ *ЛАЖ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА*
ОД ПЈЕРА РАМИЈА,
ПРЕВОД ДАНИЛА ИЛИЋА

Број 5 ... Сарајево, четвртак 12. ... 1914. — Sarajevo, četvrtak ... 1914.

Звоно - Zvono

Гласник социјалиста Југославена. — Glasnik socijalista Jugoslovena.

ФАКСИМИЛ ЛИСТА
»ЗВОНО«

Међународна књижара, Н. Шмитран, Сарајево

Препоручују се за сада ова издања:

Ж. Ж. Русо: Друштвени уговор . . . К 2.—
М. Арцибашев: Смрт Ивана Ландеа . . . „ 2.50
Л. Дајч: Шеснаест година у Сибиру . . . „ 2.50
А. Бебел: Жена и социјализам . . . „ 1.—
Енгелс Ф.: Положај радничке класе у Енглеској . . . „ 2.—
Кауцки: Економска теорија Карла Маркса . . . „ 2.—
В. Морис: Вести ни откуда . . . „ 1.50
Иоган Јозеф: Балкански рат и Аустро-Угарска империјализам . . . „ —.30
Fereal: Španjolska inkvizicija . . . „ 1.—
Leonid Andrejev: Tama . . . „ —.60
„ „ Pripovijetka . . . „ —.30
„ „ Ignis Sanat (Sava) . . . „ 1.60
Леонид Андрејев: Прича о седморо објешених . . . „ 1.50
Максим Горки: Приповијетке . . . „ 1.—
„ „ Мати, роман увезан . . . „ 3.50
„ „ Приче и легенде . . . „ —.50
Maksim Gorki: Pustolov . . . „ —.30
„ „ U tamnici . . . „ —.30
„ „ Jedan od kraljeva republike . . . „ —.50
„ „ Foma Gordjev . . . „ 2.—
„ „ Trojica . . . „ 2.—
Кропоткин: Омладини . . . „ —.20
Tolstoj: Obiteljska sreća . . . „ 1.50
„ Ne mogu šutiti . . . „ —.30

Поруџбине се обављају уз поузеће или уз напред послани новац. Ко пошаље новац унапред плаћамо ми поштарину.

За уредништво одговара Ј. Шмитран.

СПИСАК ИЗДАЊА
БИБЛИОТЕКЕ
»ОСЛОБОЂЕЊЕ«

ДАНИЛО ИЛИЋ
(Музеј града Сарајева)

ЈОВО ШМИТРАН
(Музеј града Сарајева)

Библиотека „Ослобођење".

Покретањем ове библиотеке наша је намјера упознати читатеље са писцима и теоретичарима социјализма XVIII. и XIX. вијека, названих „утописта", као и теоретичара XX. вијека. Осим тога, намјера нам је доносити и по неки рад слободних мислиоца. Можда ће нам неко на овом подузећу замјерити, али ми ћемо то врло мало у обзир узимати. Ми ћемо издавати Бакунина, Маркса, Кауцког, Прудона, Кропоткина, Бебела, Рамуса, Пелагића, Свет. Марковића, људе са разним погледима на државни положај друштва, као и на његово ослобођење и крајњи циљ, јер држимо да ће се на тај начин бистрити појмови оних који су жељни науке. Ми покретањем ове библиотеке немамо никаквих спекулативних намјера; то се види и по јефтиноћи саме библиотеке, коју ћемо настојати да дајемо по цијени коштања. А још мање нам је намјера да унесемо међу наш народ какву „застрану" идеју. Наша је девиза: „Нека Народ упозна све оне Велике Људе који се борише за његово ослобођење". За нас је симпатичан Маркс као Бакунин или обратно јер је обију циљ био: ослобођење друштва. Због тога се надамо да ће нас пријатељи и једномишљеници у овом подузећу подупријети. Ми смо издавање ове библиотеке повјерили Међународној књижари, те молимо све пријатеље да се тамо ради исте обраћају.

Издавачи.

ПРОГРАМ
БИБЛИОТЕКЕ
»ОСЛОБОЂЕЊЕ«

БОГДАН ЖЕРАЈИЋ
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

БОГДАН ЖЕРАЈИЋ
НА ОДРУ
(Музеј града Сарајева)

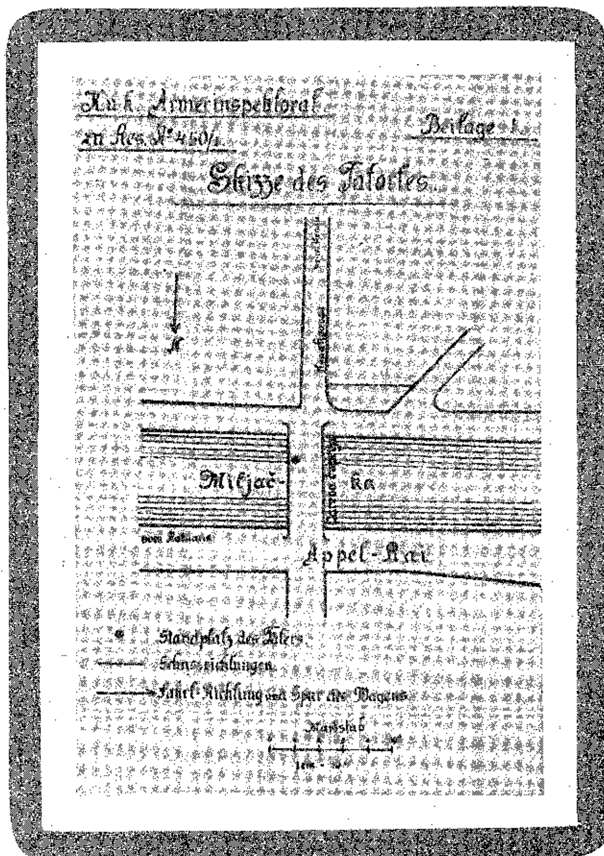

СКИЦА МЕСТА АТЕНТАТА
КОЈУ ЈЕ ЗЕМАЉСКА
ВЛАДА ПОСЛАЛА
У БЕЧ 1910. ГОД.
(*Kriegsarchiv*, Беч)

БОЖИДАР ЗЕЧЕВИЋ У МОСКВИ,
КАО ДЕЛЕГАТ МЛАДОБОСАНАЦА
(Својина Божидара Зечевића)

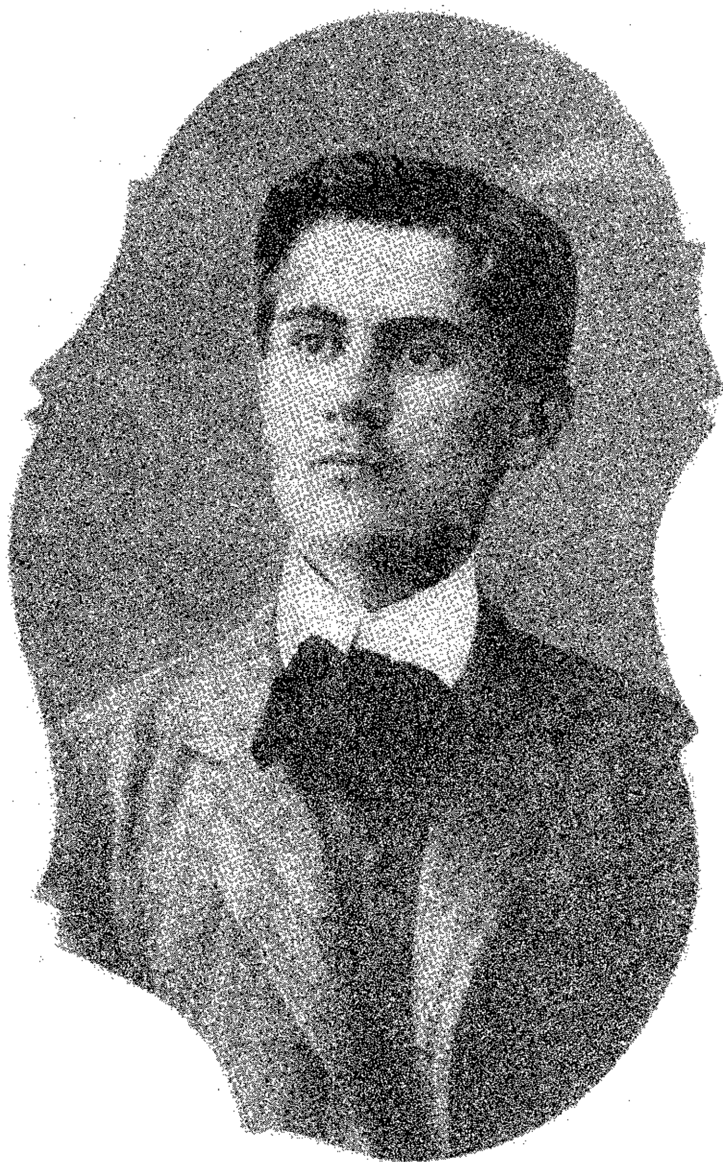

ПЕРО СЛИЈЕПЧЕВИЋ
(Својина породице Слијепчевић)

МЛАДОБОСАНЦИ У АКЦИЈИ

ЛУКА ЈУКИЋ
(Музеј града Сарајева)

АУГУСТ ЦЕСАРЕЦ
(Лексикографски завод, Загреб)

СТЈЕПАН ЦВИЈИЋ
(Лексикографски завод, Загреб)

ДЕМОНСТРАЦИЈЕ ЂАКА У

ДУБРОВНИКУ 15. МАРТА 1912. ГОДИНЕ (Својина Љубе Јурковића)

МАЈА ЧУЛИЋ - НИЖЕТИЋ
(Својина Љубе Јурковића)

МИЛОСТИСЛАВ БАРТУЛИЦА
(Својина Љубе Јурковића)

БОРА ПРОДАНОВИЋ
(Својина Мице Продановић)

ЉУБА ЈУРКОВИЋ
(Својина Љубе Јурковића)

ЗАВЕРЕНИЦИ УДРУЖУЈУ СВОЈЕ НАПОРЕ

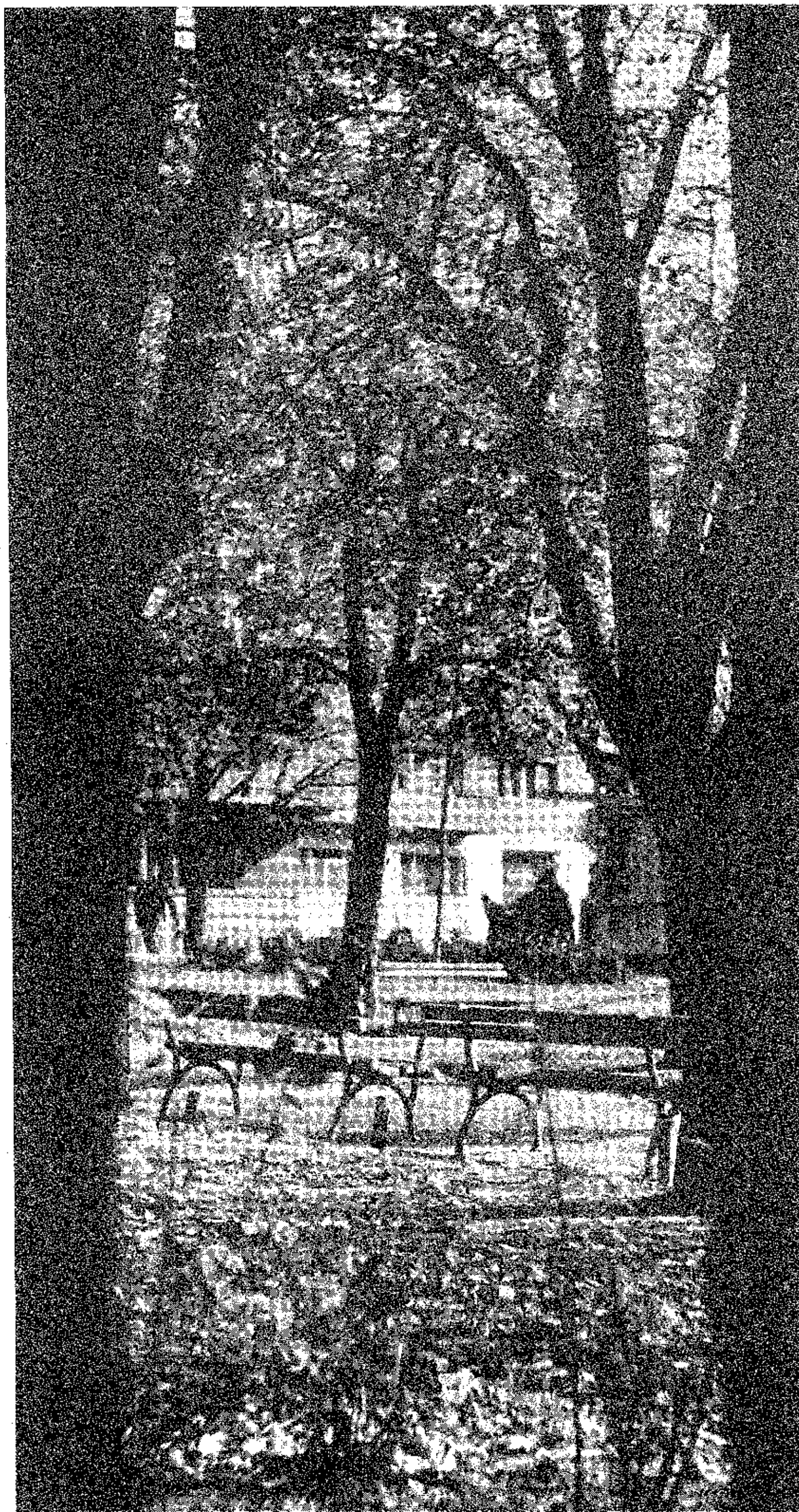

ПАРК НА ТОПЛИЧИНОМ ВЕНЦУ У БЕОГРАДУ ГДЕ СУ ПРИНЦИП И ЧАБРИНОВИЋ ДАЛИ РЕЧ ДА ЋЕ ИЗВРШИТИ АТЕНТАТ (Снимак: Владимир Поповић)

ЗГРАДА У КОЈОЈ ЈЕ НЕКАД БИЛА КАФАНА »ЗЛАТНА МОРУНА«
(Снимак: Владимир Поповић)

ТРИФКО ГРАБЕЖ, ЂУРО ШАРАЦ И ГАВРИЛО ПРИНЦИП
НА КЛУПИ НА КАЛЕМЕГДАНУ МАЈА 1914. ГОДИНЕ
(Архив ДСИП-а)

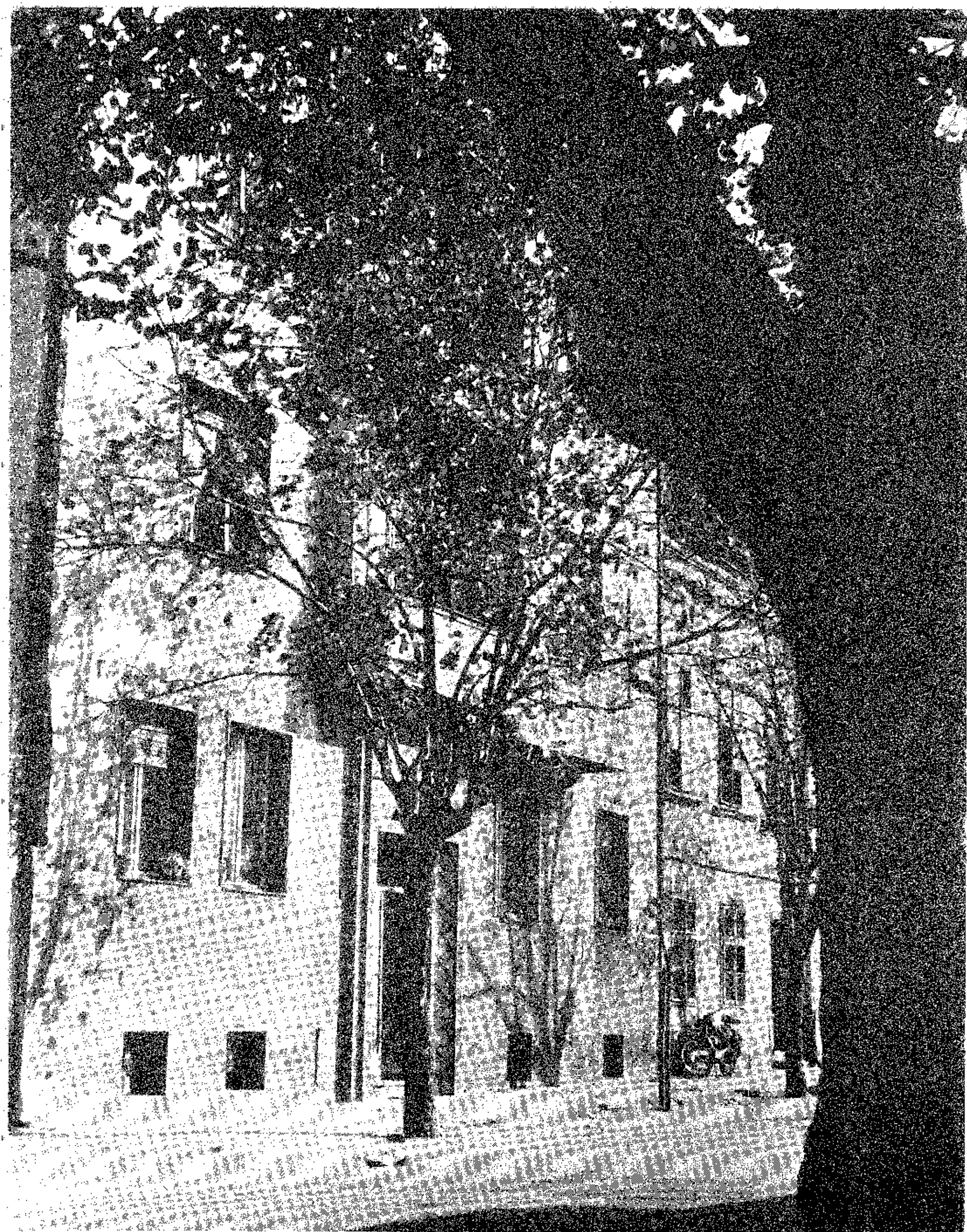

МЕСТО ГДЕ ЈЕ БИЛА СТАРА ЗГРАДА У ЛОМИНОЈ УЛИЦИ 47
У КОЈОЈ ЈЕ ГАВРИЛО ПРИНЦИП СТАНОВАО 1914. ГОД.
(Снимак: Владимир Поповић)

ВОЈИН ТАНКОСИЋ
(Архив ДСИП-а)

КОЛИБА МИЛАНА ЧУЛЕ НА ИСАКОВИЋА АДИ НА РЕЦИ ДРИНИ, ОДАКЛЕ СУ ПРИНЦИП И ГРАБЕЖ ПРЕШЛИ У БОСНУ
(Музеј града Сарајева)

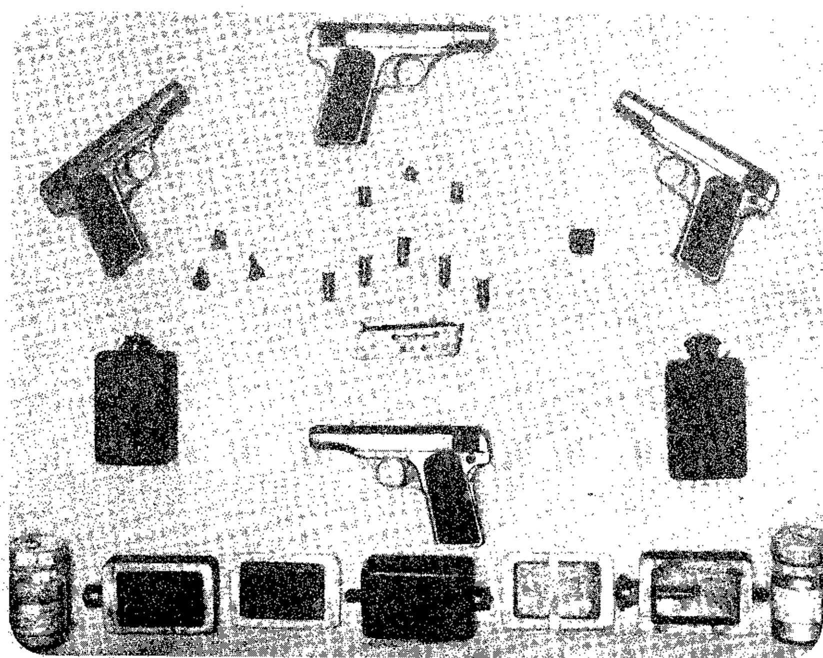

РЕВОЛВЕР И БОМБЕ АТЕНТАТОРА
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

КУЋА ПОРОДИЦЕ ИЛИЋА
У САРАЈЕВУ, ОПРКАЊ 3
(Музеј града Сарајева)

СОБА У КОЈОЈ ЈЕ СТАНОВАО ГАВРИЛО ПРИНЦИП У КУЋИ ИЛИЋА
(Снимак: Владимир Поповић)

Увјеровна потврда о учињеној пријави

Неђељко Чабриновић
типограф. слагар
Сарајево
1895
срп. правосл. неожењен
В. Чабриновић

Сарајево, дне 4/6 ...14.

ФАКСИМИЛ ЧАБРИНОВИЋЕВЕ ПРИЈАВЕ ПО ДОЛАСКУ
У САРАЈЕВО, ЈУНА 1914.
(Музеј града Сарајева)

ФРАЊА ФЕРДИНАНД ПОЛАЗИ НА МАНЕВРЕ У ХАЏИЋЕ
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

У ОБИЛАСКУ ТРУПА
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

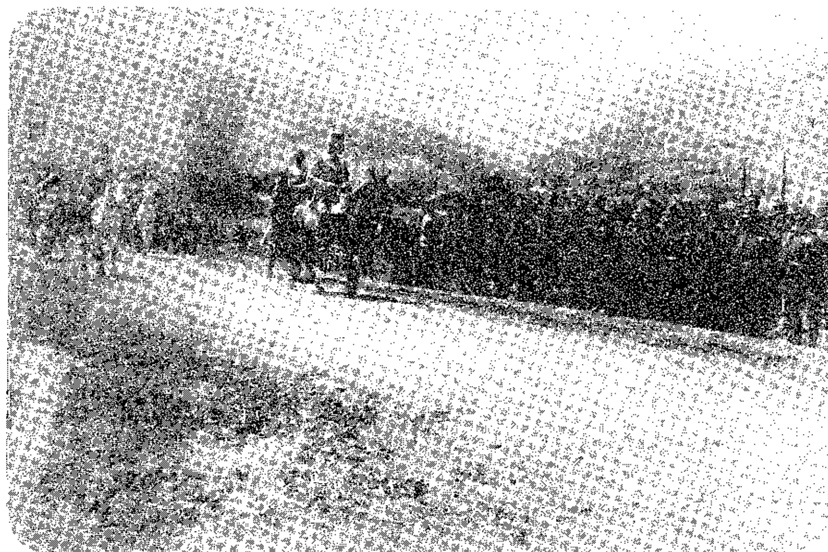

У ОБИЛАСКУ ТРУПА
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

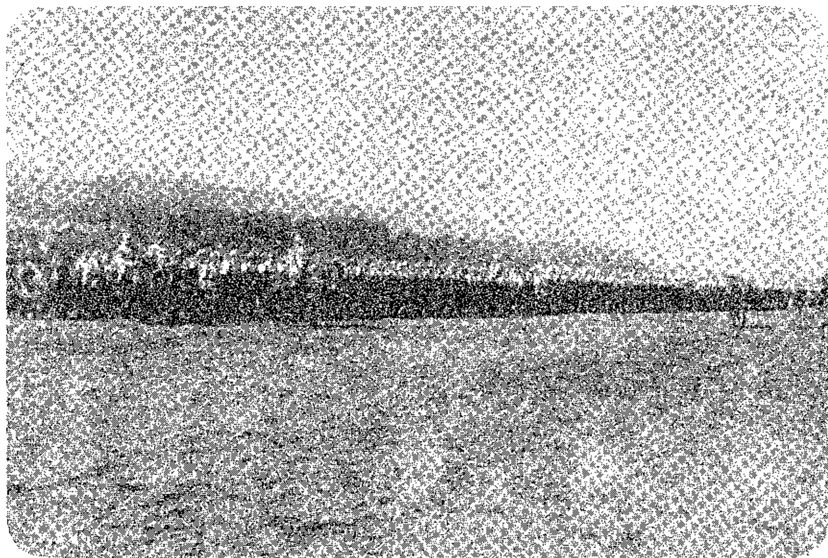

У ОБИЛАСКУ ТРУПА
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

ПОГЛАВАР ПОТЈОРЕК НА МАНЕВРИМА
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

ФРАЊА ФЕРДИНАНД ДОЛАЗИ НА ИЛИЏУ
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

ХОТЕЛ »БОСНА« НА ИЛИЏИ ДАНАС
(Снимак: Владимир Поповић)

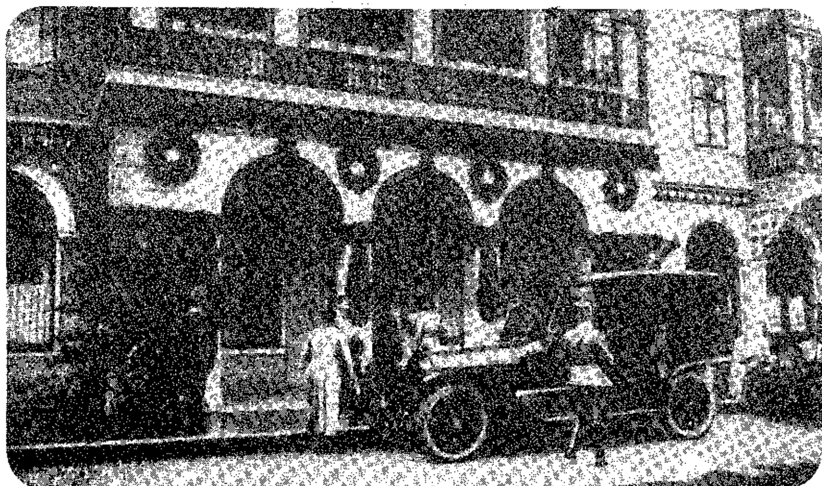

ФРАЊА ФЕРДИНАНД ДОЛАЗИ НА ИЛИЏУ
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

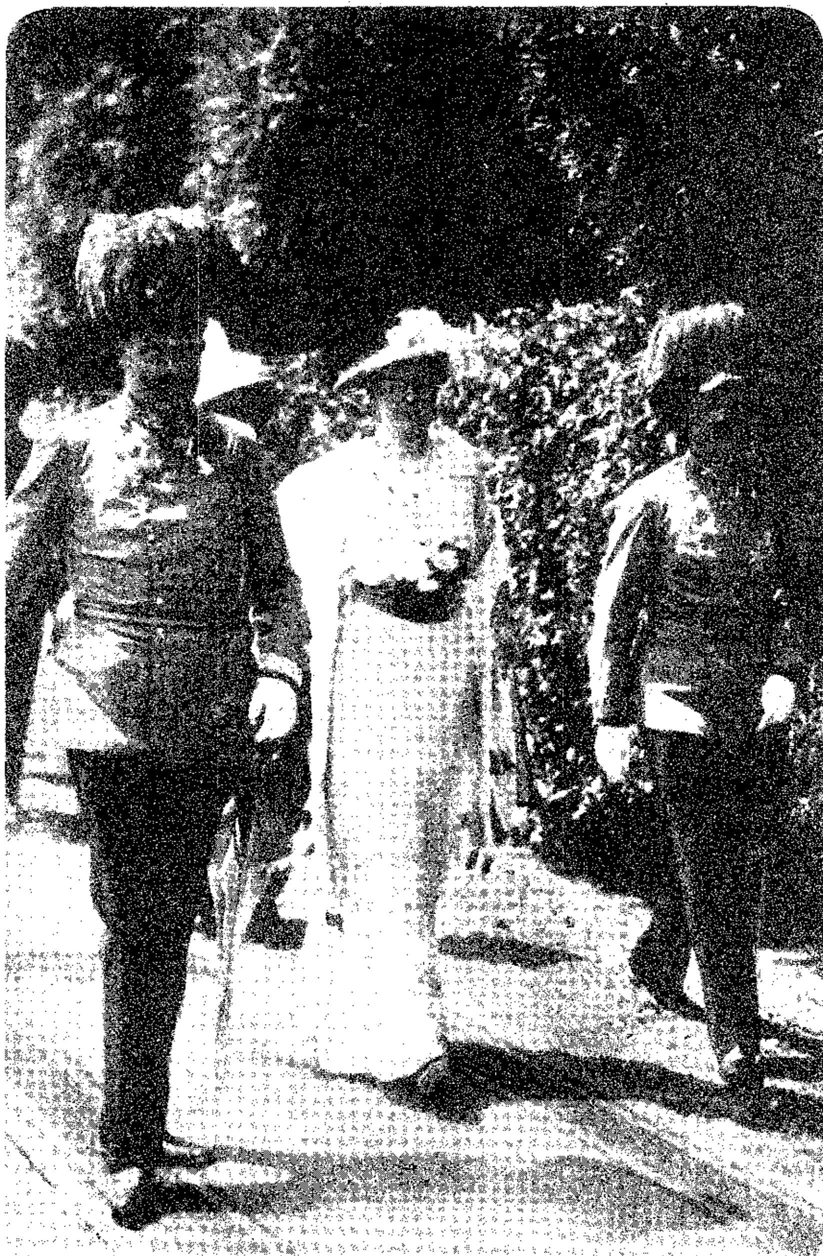

СРЕЋА
ГАВРИЛА ПРИНЦИПА

ПОЛАЗАК СА ИЛИЏЕ УЈУТРО 28. ЈУНА;
ДЕСНО ПОГЛАВАР ПОТЈОРЕК
(Војни музеј, Беч)

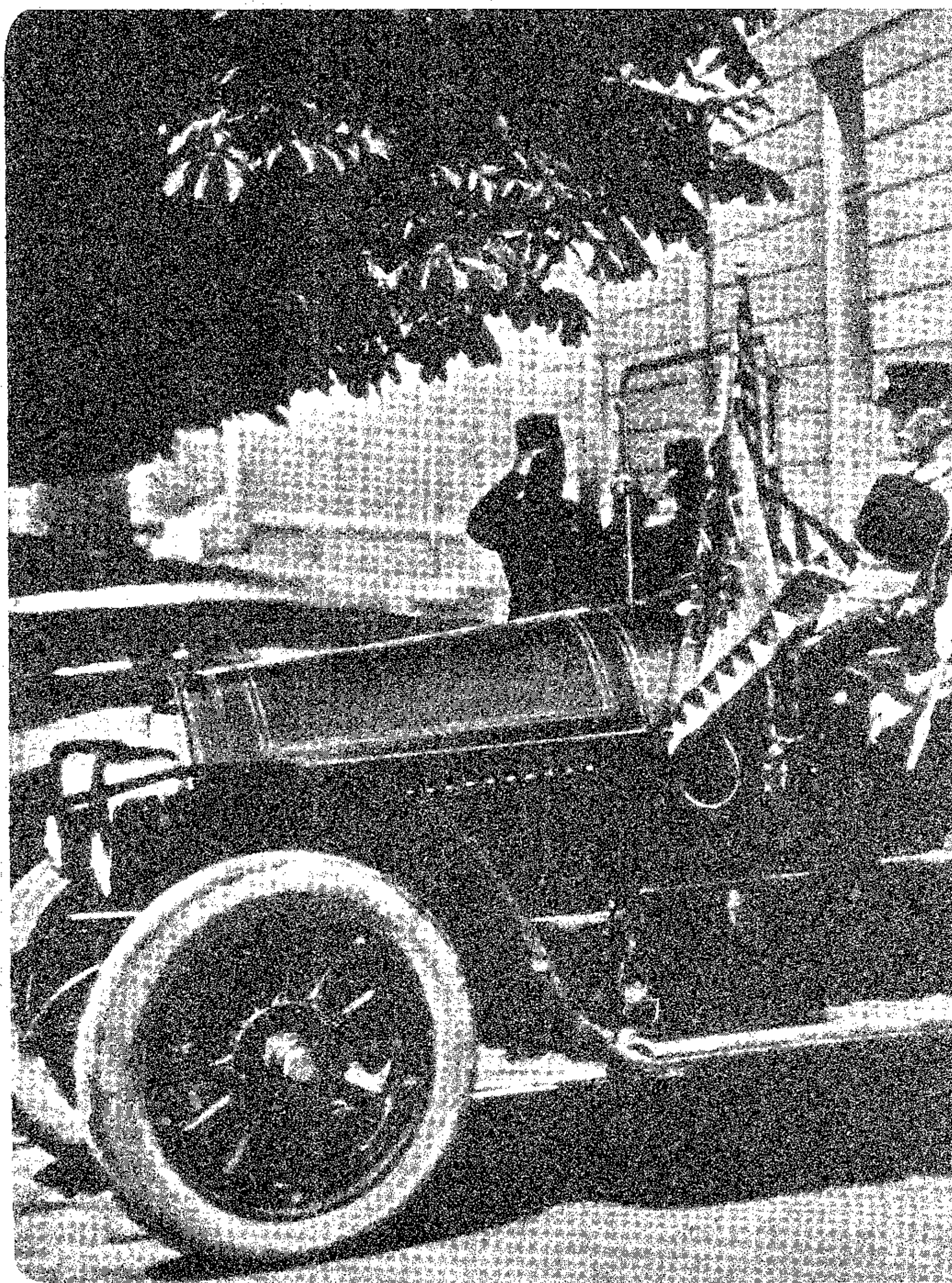

У АУТОМОБИЛУ,

УОЧИ ПРВОГ АТЕНТАТА (Аустријска национална библиотека)

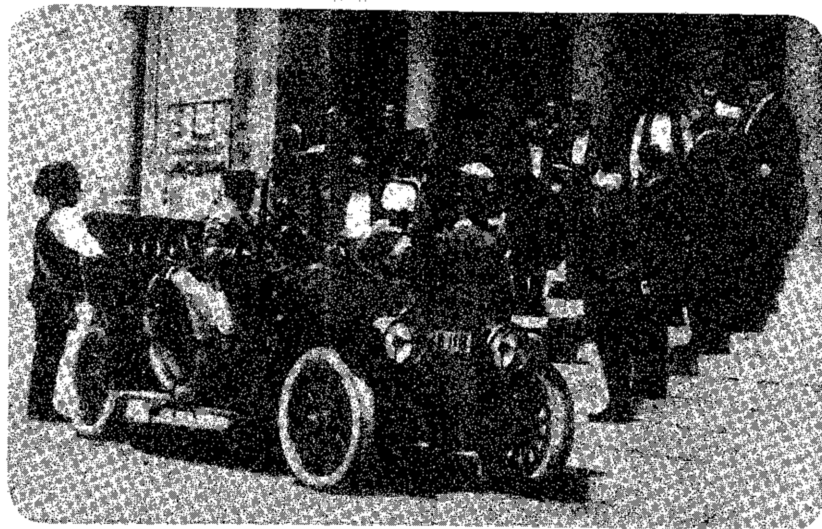

ПОСЛЕ ПРВОГ АТЕНТАТА,
ВОЈВОДА УЛАЗИ У БЕЛЕДИЈУ
(Музеј града Сарајева)

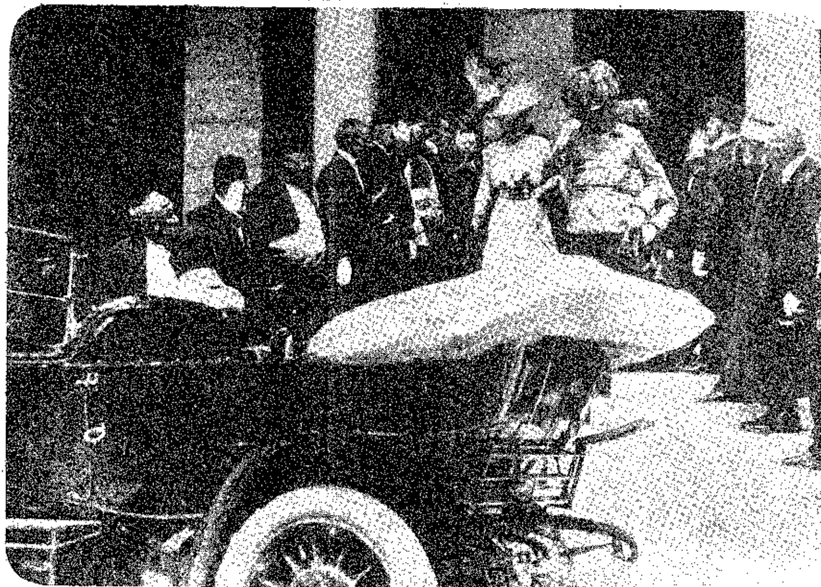

ПОЛАЗАК ИЗ БЕЛЕДИЈЕ
НЕПОСРЕДНО УОЧИ АТЕНТАТА
(Музеј града Сарајева)

СПРОВОД УБИЈЕНИХ У САРАЈЕВУ
(Музеј града Сарајева)

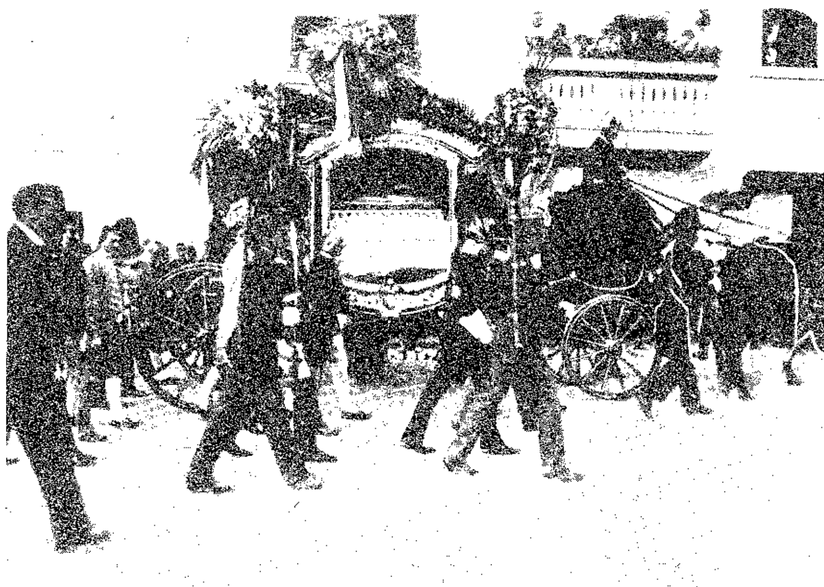

МРТВАЧКА КОЛА С ПОКОЈНИЦИМА
ПРИ ПРОЛАСКУ КРОЗ САРАЈЕВО
(Музеј града Сарајева)

СУЂЕЊЕ

ДЕМОНСТРАЦИЈЕ У САРАЈЕВУ 29. ЈУНА 1914. ГОД.
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

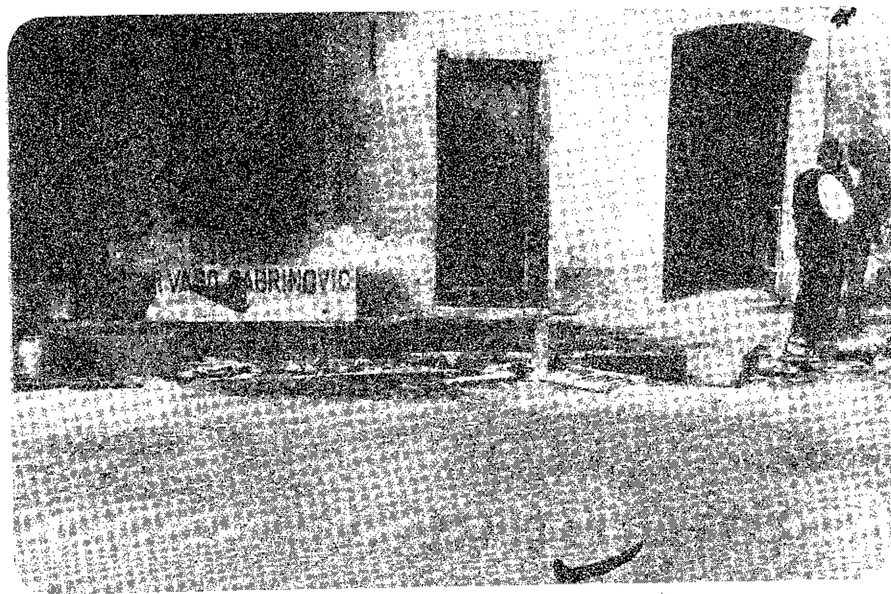

ДЕМОЛИРАНА КАФАНА ВАСЕ ЧАБРИНОВИЋА,
ОЦА НЕДЕЉКА ЧАБРИНОВИЋА
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina.	Земаљска влада за Босну и Херцеговину.
Nr. [illegible] Präs.	Број [illegible] През.
KUNDMACHUNG.	**ОБЈАВА.**
[illegible]	[illegible]
Standrecht	**пријеки суд**
[illegible] Verbrechen:	[illegible]
1. das Verbrechen des Hochverrates, §§ [illegible];	1. [illegible] §§ 111–115;
2. die Verbrechen wider die Kriegsmacht, §§ [illegible];	2. [illegible] §§ 176–[illegible];
3. das Verbrechen der Störung der öffentlichen Ruhe, § 142;	3. [illegible] § 142;
4. das Verbrechen des Aufstandes, § 144–148;	4. [illegible] §§ 144–148;
5. das Verbrechen des Aufruhrs, §§ 149–150;	5. [illegible] §§ 149–150;
6. das Verbrechen der öffentlichen Gewalttätigkeit in den Fällen der §§ 157, 158, 161 [illegible] 165, 173–176;	6. [illegible]
7. das Verbrechen des Mordes, §§ 209–213;	7. [illegible] §§ [illegible]–213;
8. das Verbrechen des Totschlages, §§ 215–217;	8. [illegible]
9. das Verbrechen der schweren körperlichen Beschädigung, §§ 228–232;	9. [illegible]
10. das Verbrechen der Brandlegung, §§ 242–247;	10. [illegible]
11. das Verbrechen des Raubes, §§ 273–278;	11. [illegible]
12. das Verbrechen der Vorschubleistung zu einem der vorstehend angeführten Verbrechen, §§ 294–302.	12. [illegible]
Auf alle diese Verbrechen ist die Todesstrafe gesetzt.	[illegible]
[illegible]	[illegible]
Sarajevo, am 1. Juli 1914.	Сарајево [illegible]
Potiorek Fzm.	Потиорек фцм.

ОБЈАВА О УВОЂЕЊУ ПРЕКОГА СУДА
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
(Музеј Младе Босне, Сарајево)

ВЕШАЊЕ СРБА У ТРЕБИЊУ 1914. ГОД.
(Музеј града Сарајева)

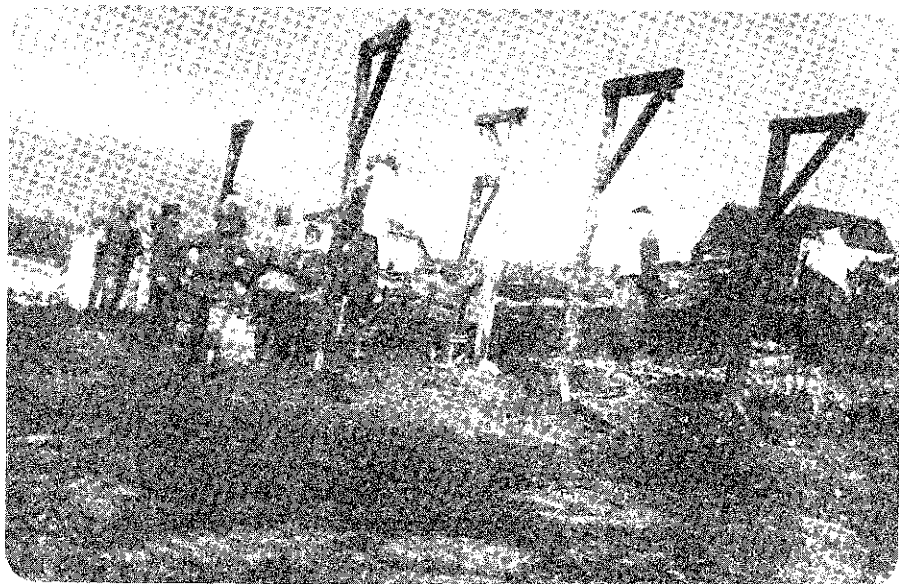

ИЗВРШЕЊЕ СМРТНЕ КАЗНЕ У БОСНИ 1914. ГОДИНЕ
(Музеј града Сарајева)

ГАВРИЛО ПРИНЦИП У ЋЕЛИЈИ ПОСЛЕ АТЕНТАТА
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

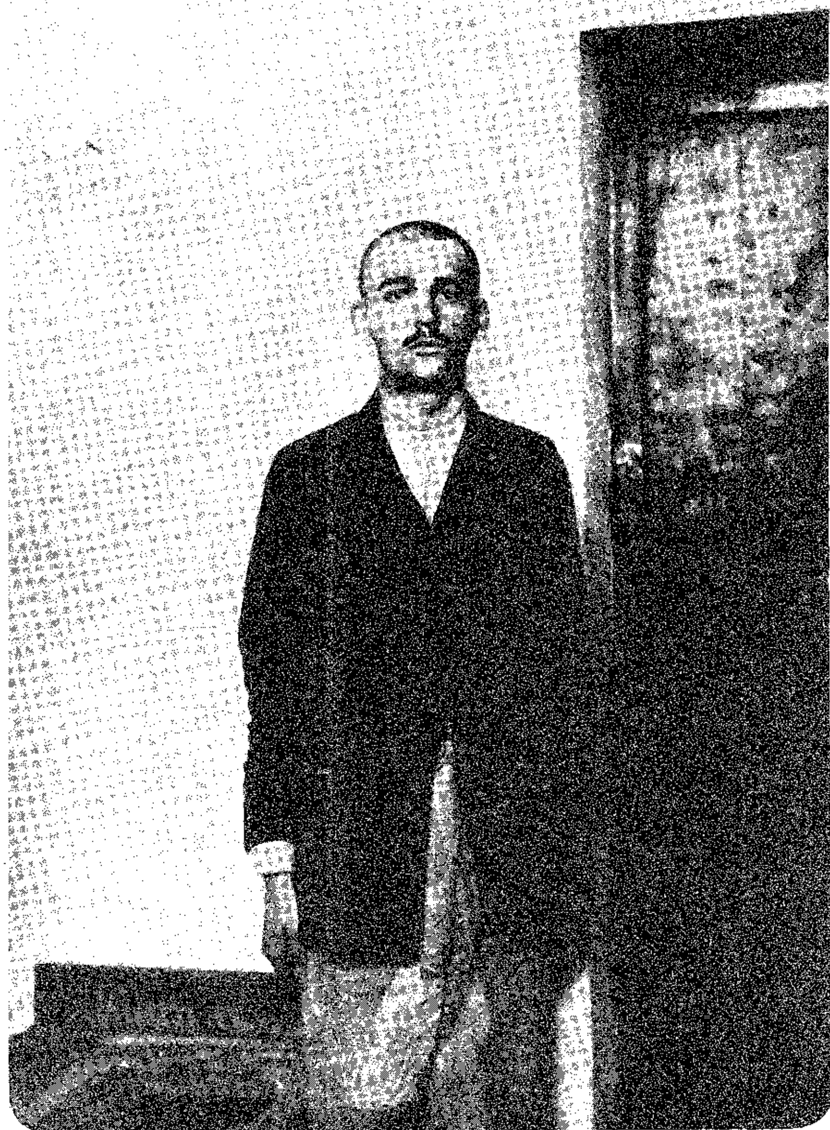

НЕДЕЉКО ЧАБРИНОВИЋ ПОСЛЕ АТЕНТАТА
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

ЈОВАНКА ЧУБРИЛОВИЋ
С МУЖЕМ ВЕЉКОМ И ЋЕРКОМ НАДОМ
(Својина Јованке Чубриловић)

МИШКО ЈОВАНОВИЋ
У СОКОЛСКОЈ УНИФОРМИ
(Музеј града Сарајева)

МИШКО ЈОВАНОВИЋ,
ПРВИ СЛЕВА,
С ПРИЈАТЕЉИМА
(Музеј града Сарајева)

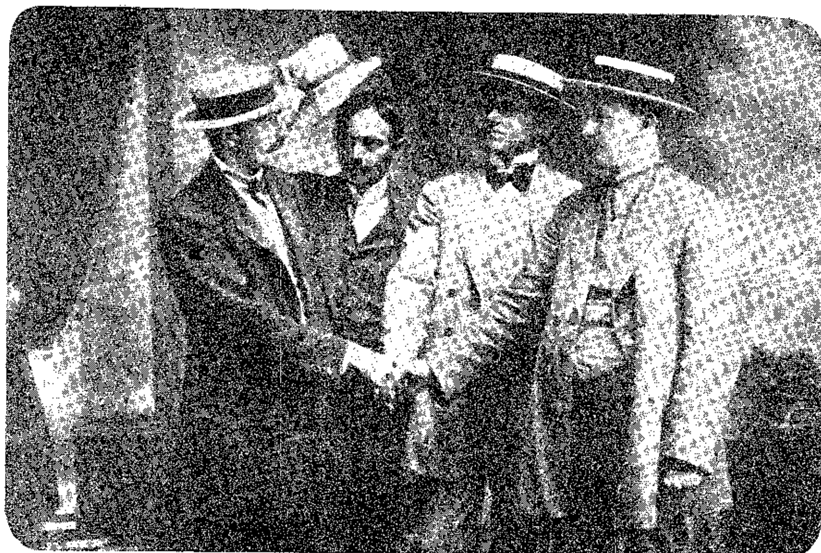

МИТАР КЕРОВИЋ
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

ЦВИЈАН СТЈЕПАНОВИЋ
(Музеј револуције, Сарајево)

ЛАЗАР ЂУКИЋ
(Музеј револуције, Сарајево)

ЦВЕТКО ПОПОВИЋ
(Музеј револуције, Сарајево)

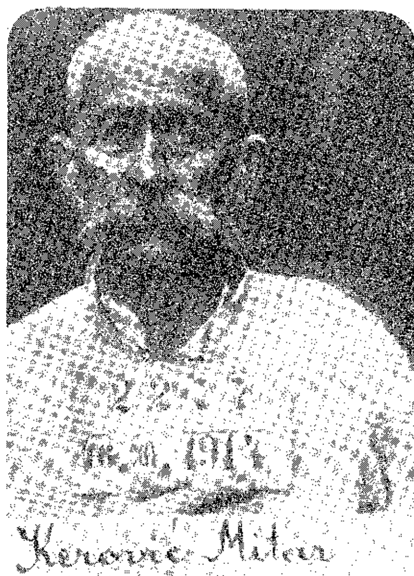

МИТАР КЕРОВИЋ
(Музеј револуције, Сарајево)

ДАНИЛО ИЛИЋ У ЗАТВОРУ
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

НЕЂО КЕРОВИЋ
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

Kaznena stvar protiv Gavrila Principa i drugova zbog zločina veleizdaje.

Optužnica.

Državno odvjetništvo u Sarajevu tuži:

A.

1. Gavrila Principa sina Petrova rodom iz Obljaja kod Grahova, kotar Livno, u zadnje vrijeme nastanjena u Sarajevu, srpsko-pravoslavne vjere, 20 godina stara, đaka više gimnazije, neoženjena, neporočna;

2. Nedjeljka Čabrinovića sina Vasina rodom iz Sarajeva, nadležna u Trebinju, 19 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, neoženjena, tipografa, neporočna;

3. Trifka Grabeža sina Đorđina iz Pala kod Sarajeva, 18 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, neoženjena, đaka više gimnazije, već kažnjena zbog prestupka iz § 345. k. z. sa 14 dana zatvora;

4. Vasu Čubrilovića pok. Jove rodom iz Bos. Gradiške nastanjena u zadnje vrijeme u Sarajevu, srpsko-pravoslavne vjere, 17 godina stara, đaka više gimnazije, neoženjena, neporočna;

5. Cvjetka Popovića sina Đurina, rodom iz Prnjavora u zadnje vrijeme nastanjena u Sarajevu, 18 godina stara, đaka preparandije, neporočna;

6. Danila Ilića pok. Ilije iz Sarajeva, 24 godine starog, srpsko-pravoslavne vjere, bivšeg učitelja, sada novinara, neporočna;

ФАКСИМИЛ ОПТУЖНИЦЕ
(Музеј Младе Босне, Сарајево)

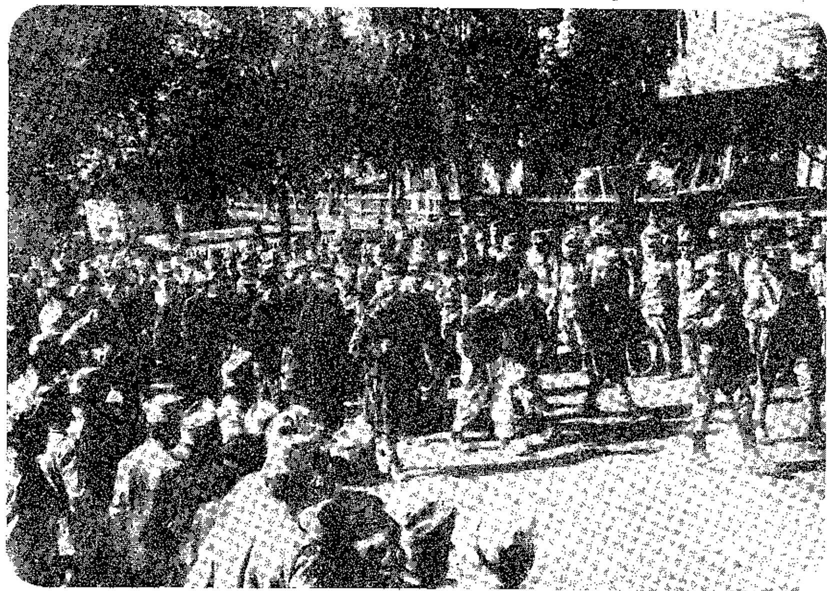

ОПТУЖЕНЕ ОДВОДЕ НА СУЂЕЊЕ
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

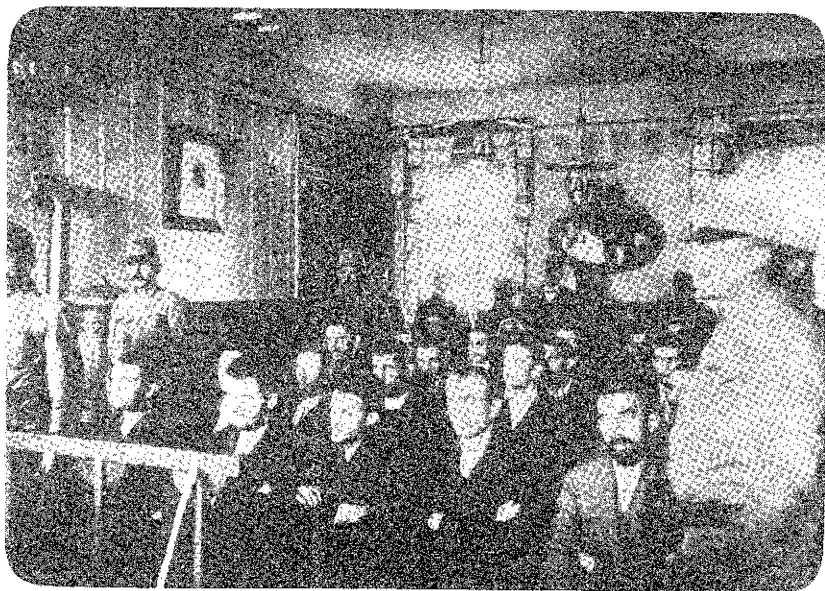

ОПТУЖЕНИ У СУДНИЦИ
(Архив Босне и Херцеговине, Сарајево)

ЧАБРИНОВИЋА И ПРИНЦИПА, ВЕЗАНЕ ЛАНЦИМА,
СПРОВОДЕ НА СУЂЕЊЕ; ИЗА ЊИХ ЈЕ ДАНИЛО ИЛИЋ
(Музеј града Сарајева)

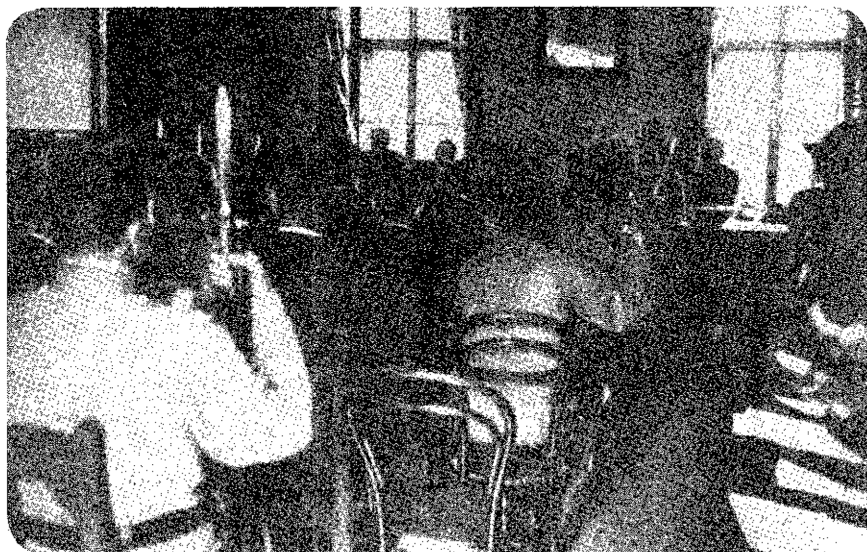

ОПТУЖЕНИ СУ СА СВИХ СТРАНА БИЛИ ОПКОЉЕНИ НАОРУЖАНИМ ВОЈНИЦИМА
(Музеј града Сарајева)

ОПТУЖЕНИ ПРАТЕ ТОК СУЂЕЊА
(Музеј града Сарајева)

Okružni sud u Sarajevu

Zapisnik

Dnev. broj [illegible]

Krivična istraga

Dne 27. Jula 1914.

protiv [illegible] Početak u [illegible] sati

radi [illegible]

Nazočni:

od suda: sudac sud. pl. st. Dr. [illegible]

od stranaka: Ivan Kranjčević okrivljenik

zapisničar sud. prist. A. S[illegible]

sudski svjedoci:

Predmet:

Preslušanje opomenutog okrivljenika.

Opomenut, da na pitanja, što će mu se staviti, govori određeno, razgovijetno i istinito, odgovara okrivljenik:

I. na opća pitanja:

1. Ime i prezime, ime oca i rodbina: Ivan Kranjčević
2. Dob: [illegible] godine
3. Mjesto rođenja: Sarajevo
4. Prebivalište: [illegible]
5. Zavičajna općina: [illegible]
6. Vjera: rim. kat.
7. Stalež (oženjen, neoženjen, udovac): neoženjen
8. Broj i godine djece: ./.
9. Otac ili zanimanje: [illegible] trgovačke [illegible]
10. Da li je u kakvoj javnoj (poslovnoj) službi: ./.
11. Imanje: ./.
12. Da li je pismen: [illegible]
13. Da li je služio [illegible]: [illegible]
14. Odlikovanje: ./.
15. Da li je podvrgnut očinskoj vlasti: ./.
16. Da li je porotnik ili kažnjavan ili u krivičnoj istrazi: neporočan

Poučen o pravu, [illegible] odgovara okrivljenik: [illegible]

II. Nadalje odgovara on na posebna pitanja: [illegible]

ФАКСИМИЛ САСЛУШАЊА
ИВАНА КРАЊЧЕВИЋА У ИСТРАЗИ
(Архива Окружног суда у Грацу)

7471
18. ─── 1914.
X.

Osuda.

U ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva!

Okružni je sud u Sarajevu [illegible] od 25. septembra 1914. [illegible] 7471/14, [illegible] od 12. do 23. oktobra 1914. [illegible] pod predsjedanjem sudskog nadsavjetnika Aloisa pl. Curinaldi-a [illegible] sudskih savjetnika Bogdana Naumowicza i dra. Mayera Hoffmana kao sudaca, sudskog [illegible] Nikole Rusinovića kao perovođe, naspram Franje Švare kao državnog odvjetnika, [illegible] Marije Keller i [illegible] kao [illegible] branitelja, odvjet. perovođe dra. Maksa Feldbauera, odvjet. perovođe dra. Koste pl. Premužića, sud. savjetnika [illegible] dr. Strupla, odvjet. perovođe dra. Rudolfa Zistlera, savjetnika dra. Srećka Perišića i [illegible] Vaclava Maleka [illegible] u krivičnoj parnici protiv A. 1. Gavrila Principa, 2. Nedeljka Čabrinovića, 3. Trifka Grabeža, 4. Vase Čubrilovića, 5. Cvjetka Popovića, 6. Danila Ilića, 7. Ive Kranjčevića, 8. Lazara Đukića, 9. Veljka Čubrilovića, 10. Mitra Kerovića, 11. Nede Kerovića, 12. Jove Kerovića, 13. Blagoja Kerovića, 14. Cvijana Stjepanovića, 15. Mihajla (Miška) Jovanovića, 16. Branka Zagorca, 17. Marka Perina, 18. Nikole Forkapića, 19. Dragana Kalemba[illegible], 20. Miće Mićića, [illegible] Obrena Miloševića [illegible], [illegible] Franje Sadila [illegible] Angeline Sadilo [illegible] da su [illegible] pod A. 1. – 22. [illegible] u [illegible] Austro-Ugarske monarhije, da se Bosna i Hercegovina otrgne od [illegible] Srbijom [illegible] 28. juna 1914. [illegible] atentata [illegible] Kranjčević [illegible] Vaso Čubrilović [illegible] pod A. 1. – 22. [illegible] zločina veleizdaje iz § 111. [illegible] pod B. 1. – 3. zločina [illegible] po zakonu [illegible] Marije Keller [illegible] 28. [illegible] 1914. [illegible]

A. 1. Gavrila Principa [illegible] rođen [illegible] u Obljaju kod Grahova [illegible] nastanjen u Sarajevu, srbsko-pravoslavne vjere, [illegible] 1895. [illegible] kalendaru [illegible] gimnazije u Beogradu, bez imetka, [illegible] neporočan;

Nedeljka Čabrinovića [illegible] rođen u Sarajevu [illegible] 1895. [illegible] bez imetka, neoženjen i [illegible]

Trifka Grabeža [illegible] srbsko-pravoslavne vjere, rođen dne 28. juna 1895. [illegible] Beograda, neoženjen, [illegible] osuđen [illegible] od 10. novembra 1912. [illegible] kažnjen;

Vase Čubrilovića [illegible] kalendaru [illegible] neoženjen i neporočan;

Cvjetka Popovića [illegible] rođen [illegible] 1896. [illegible] kalendaru [illegible] u Sarajevu [illegible] srbsko-pravoslavne vjere [illegible] neoženjen i neporočan;

ФАКСИМИЛ ПРЕСУДЕ
(Музеј Младе Босне, Сарајево)

ВЕЉКО ЧУБРИЛОВИЋ
(Музеј града Сарајева)

182 ЈЕВАНЂЕЛИЈЕ Гл. I.

50. И изведе их на поље до Витаније, и подигнувши руке своје благослови их.
51. И кад их благосиљаше, одступи од њих, и узношаше се на небо.
52. И они му се поклонише, и вратише се у Јерусалим с великом радошћу.
53. И бијаху једнако у цркви хвалећи и благосиљајући Бога. Амин.

Читао Вељко Чубриловић
[illegible]

СВЕТО ЈЕВАНЂЕЛИЈЕ

по

Ј О В А Н У.

Г Л А В А I.

У почетку бијеше ријеч, и ријеч бијеше у Бога, и Бог бијеше ријеч.
2. Она бијеше у почетку у Бога.
3. Све је кроз њу постало, и без ње ништа није постало што је постало.
4. У њој бијеше живот, и живот бијеше видјело људима.
5. И видјело се свијетли у тами, и тама га не обузе.
6. Посла Бог човјека по имену Јована.
7. Овај дође за свједочанство да свједочи за видјело да сви вјерују кроза њ.
8. Он не бијеше видје-

ФАКСИМИЛ СВЕТОГ ПИСМА КОЈЕ ЈЕ ВЕЉКО ЧУБРИЛОВИЋ ЧИТАО УОЧИ ИЗВРШЕЊА СМРТНЕ КАЗНЕ
(Својина Јованке Чубриловић)

КРАЈ ГАВРИЛА ПРИНЦИПА И ЊЕГОВИХ САУЧЕСНИКА

ВАСО ЧУБРИЛОВИЋ, ЦВЕТКО ПОПОВИЋ, ИВО КРАЊЧЕВИЋ И ЦВИЈАН СТЈЕПАНОВИЋ НА СТАНИЦИ У НАШИЦАМА 1917, ПРИЛИКОМ СПРОВОЂЕЊА ИЗ МЕЛЕРСДОРФА У ЗЕНИЦУ
(Музеј града Сарајева)

МЛАДОБОСАНЦИ У ИНТЕРНАЦИЈИ У БИХАЋУ
(Музеј града Сарајева)

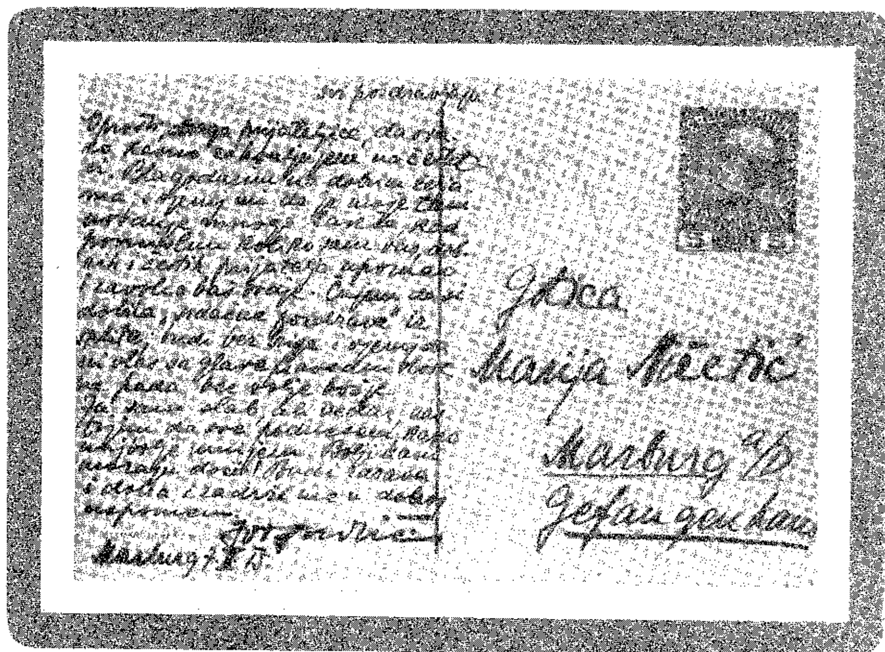

ФАКСИМИЛ ДОПИСНЕ КАРТЕ КОЈУ ЈЕ ИВО АНДРИЋ ПИСАО ИЗ ЗАТВОРА 1915. ГОД.
(Збирка Љубе Јурковића)

ВАСО ЧУБРИЛОВИЋ, ИВО КРАЊЧЕВИЋ И ЦВЕТКО ПОПОВИЋ ПРВИХ ГОДИНА ПОСЛЕ РАТА
(Збирка Љубе Јурковића)

ЋЕЛИЈА У ТЕРЕЗИНУ
(Музеј града Сарајева)

ФАКСИМИЛ НОВОГОДИШЊИХ ПОЗДРАВА ИЗ МАРИБОРСКЕ ТАМНИЦЕ
(Збирка Љубе Јурковића)

Маји (Нижетић)
желе сретну Нову годину 1915. другови из Мариборских тамница:

Јерко (Чулић, каснији муж Маје Нижетић, уредник »Слободе«)
Ј(озо) Шегвић (Сплићанин, муж Милице, сестре Симе Пандуровића, из Београда)
Нико (Бартуловић)
Ђ(иво) Вишић
Др. (Милош) Мартић
Јурај Врцан
В(ицко) Арамбашин
Дон Матеј Шкарица (католички свећеник)
Оскар Тартаглиа
Кошчина Јосип
Ј(еремија) Петрановић
Васа Бјеговић
И(во) Ф. Лупис
З(орка) Николић (из Београда, ухапшена у Филипјакову)
Мара Велизарић (из Београда, ухапшена у Филипјакову)
Иво Андрић
Лазар Дурсулић
Стефанини (проф. Вјекослав)
Стево Адум
Др. М(ате) Дринковић
Др. Јосип Смодлака
Др. А(нте) Тресић Павичић
Ђуро А. Војводић
Милош Вукотић

ДРАГУТИН ДИМИТРИЈЕВИЋ АПИС У БОЛНИЦИ ПОСЛЕ ДРЖАВНОГ УДАРА 1903. ГОД.
(Својина Звонимира Кулунџића)

ДРАГУТИН ДИМИТРИЈЕВИЋ АПИС У БОЛНИЦИ НА ПРЕВИЈАЊУ
(Својина Звонимира Кулунџића)

Belgrade, le 23/10 Juillet 1914.

Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur de remettre ci-près à Votre Excellence une note que je viens de recevoir de mon Gouvernement et destinée au Gouvernement Royal de Serbie.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, l'assurance de ma plus haute considération.

(Remis personnellement à 6 heures p.m.)

Son Excellence

Monsieur L. Paču, Ministre des Finances,

Président du Conseil ad interim.

Belgrade.

ФАКСИМИЛ ПРВЕ СТРАНИЦЕ АУСТРОУГАРСКОГ УЛТИМАТУМА СРБИЈИ УПУЋЕНОГ 23. ЈУЛА 1914. ГОД.
(Архив ДСИП-а)

Belgrade, le 25/12 Juillet 1914,

6 heures du soir.

Monsieur le Président du Conseil,

Le délai fixé dans la note que j'ai remis, d'ordre de mon gouvernement, à Son Excellence Monsieur Paču avant-hier, Jeudi, à 6 heures p.m., ayant expiré, sans qu'une réponse satisfaisante me soit parvenue, j'ai l'honneur d'informer Votre Excellence que je quitte Belgrade ce soir avec le personnel de la Légation Impériale et Royale.

La protection de la Légation Impériale et Royale avec ses dépendances, annexes et archives, ainsi que la sauvegarde des sujets et intérêts autri-

Son Excellence

Monsieur Nicola Pašić, Président du Conseil

etc., etc. etc.

Belgrade.

ПОСЛЕДЊА СТРАНИЦА УЛТИМАТУМА
(Архив ДСИП-а)

Војном Суду за официре

ФАКСИМИЛ ПРЕДСТАВКЕ ПУКОВНИКА АПИСА
УПУЋЕНЕ ВОЈНОМ СУДУ ЗА ОФИЦИРЕ 28. МАРТА 1917. ГОД.
(Архив ДСИП-а)

ФАКСИМИЛ ПИСМА ПУКОВНИКА АПИСА
РЕГЕНТУ АЛЕКСАНДРУ ОД 30. МАРТА 1917. ГОД.
(Архив ДСИП-а)

ПУКОВНИК ДРАГУТИН ДИМИТРИЈЕВИЋ АПИС КАО
ДЕСНО ОД ЊЕГА ЊЕГОВ ПОМОЋНИК

НАЧЕЛНИК ОБАВЕШТАЈНОГ ОДЕЉЕЊА ГЕНЕРАЛШТАБА 1914;
МАЈОР ЖИВКО СТАНИСАВЉЕВИЋ (Архив ДСИП-а)

ПУКОВНИК ДРАГУТИН ДИМИТРИЈЕВИЋ АПИС
НА СУЂЕЊУ У СОЛУНУ
(Архив ДСИП-а)

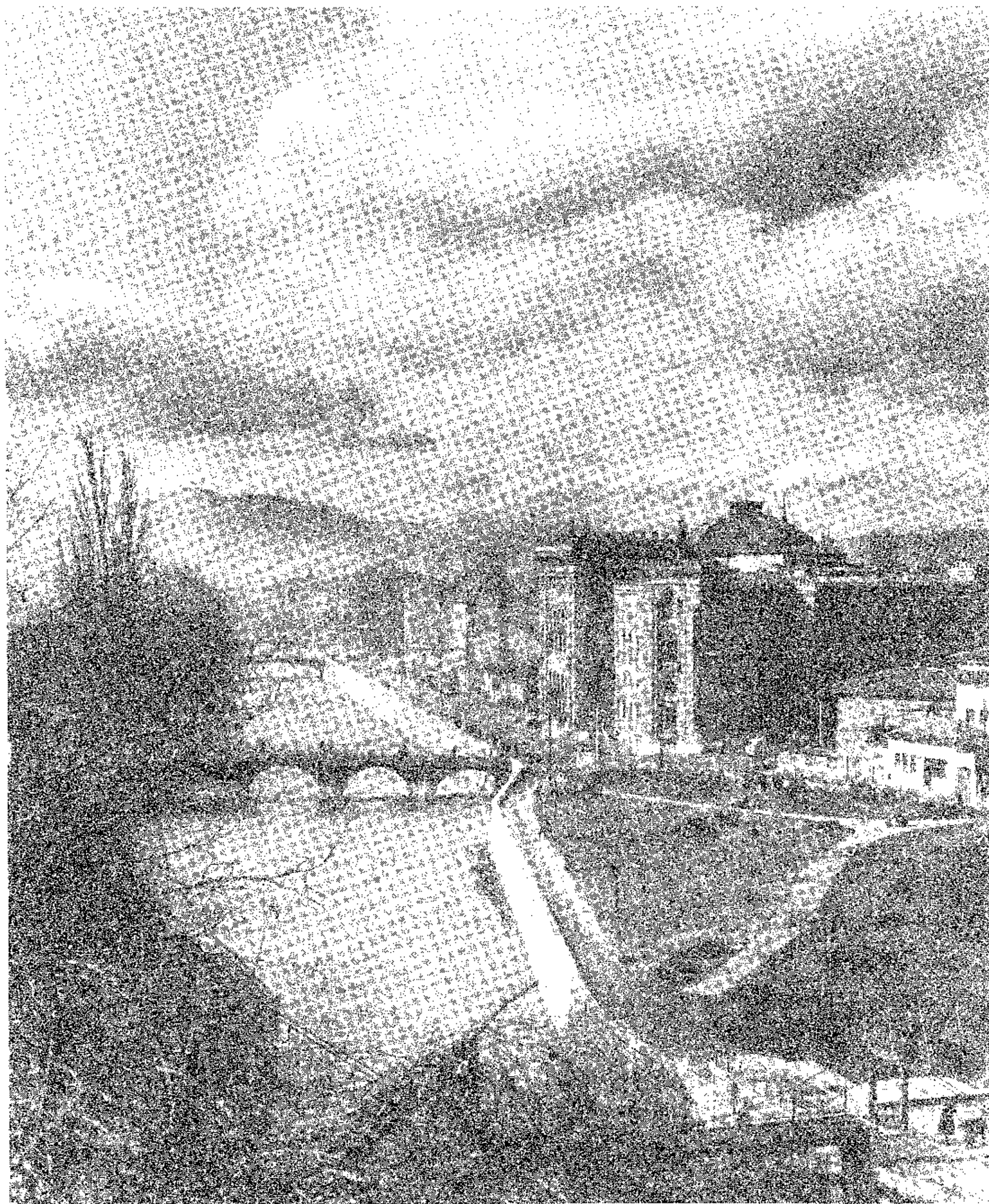

САРАЈЕВО ДАНАС
(Снимак: Владимир Поповић)

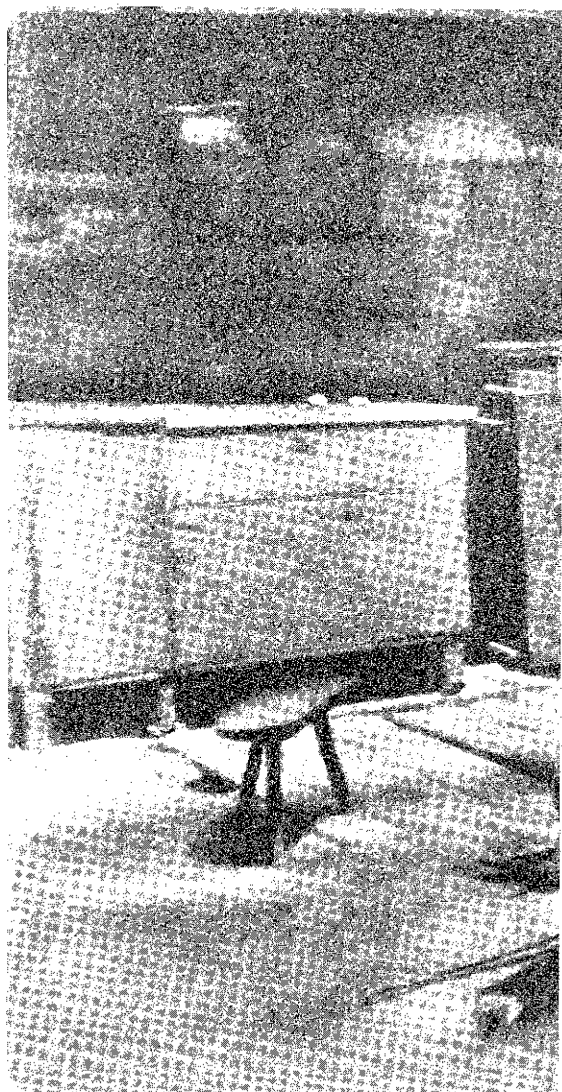

ПРИНЦИПОВА МАЈКА НАНА КРАЈ ОГЊИШТА: »ОНА ЈЕ НАДЖИВЕЛА СИНА ПУНИХ ТРИДЕСЕТ ГОДИНА. У ПРОШЛОМ РАТУ, УСТАШЕ СУ СПАЛИЛЕ СТАРУ КУЋУ ПРИНЦИПОВИХ, ЗАКЛАЛИ ГАВРИЛОВОГ БРАТА ЛЕКАРА НИКОЛУ, А СТАРА НАНА МОРАЛА ЈЕ ОПЕТ У ЗБЕГ, БАШ КАО И У УСТАНКУ 1875 - 1878. УМРЛА ЈЕ ПО ОСЛОБОЂЕЊУ У ОСАМДЕСЕТ СЕДМОЈ ГОДИНИ ЖИВОТА, У НОЋИ ИЗМЕЂУ 12. И 13. ЈУЛА 1945. ГОДИНЕ.«
(Својина Божидара Томића)

»Априла 1918.
Принцип је умирао
у далеком Терезину,
али његову родну Босну
обасјавао је пламен
запаљених беговских конака
означавајући крај ропства
које је трајало
толико векова.«

ГРАХОВО ПОЉЕ
(Снимак: Владимир Поповић)

РЕГИСТАР ИМЕНА

Цифре дате курзивом означавају стране у Напоменама.

САДРЖАЈ

ОД ИСТОГ ПИСЦА

- ДНЕВНИК I, II, III
  (на пет језика)
- ПАРТИЗАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ
- БЕЛЕШКЕ ИЗ АМЕРИКЕ
- ПАРИСКА КОНФЕРЕНЦИЈА
- ЈУГОСЛОВЕНСКО-АЛБАНСКИ ОДНОСИ 1939 - 1948
  (на осам језика)
- ЈОСИП БРОЗ ТИТО
  Прилози за биографију
  (на тридесет осам језика)
- THE BELOVED LAND
  (на пет језика)
- ON MILITARY CONVENTIONS
  An essay on the evolution of internationa aw

ВЛАДИМИР ДЕДИЈЕР
САРАЈЕВО 1914

Графичка опрема
Миле Ј. Живановић

Омот и корице
Душан Ристић

Фотографије
Владимир Поповић

Лектура
Александра Богдановић-Адамовић

Коректура
Бранка Сјеран

За издавача
Просвета
издавачко предузеће
Београд, Добрачина 30

Штампа и повез
Војноштампарско предузеће
Београд, Мије Ковачевића 5

Штампа илустрација
Београдски графички завод
Београд, Булевар војводе Мишића 17

РУКОПИС ПРЕДАТ У ШТАМПУ ФЕБРУАРА 1966. ГОДИНЕ
ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО СЕПТЕМБРА 1966. ГОДИНЕ